

ЕТИМО-
ЛОГІЧНИЙ
СЛОВНИК
УКРАЇНСЬКОЇ
МОВИ

у
я

ТОМ 6

ЕТИМОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У семи томах

Наукова думка

ЕТИМОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

УКРАЇНСЬКИЙ СЛОВНИК

Том шостий

У
—
Я

СЛОВНИК

Київ 2012

УДК 81'373.612

ББК 81.2УКР-4

Е88

Укладачі

Г.П. Півторак, О.Д. Пономарів,
І.А. Стоянов, О.Б. Ткаченко,
А.М. Шамота

Шостий том словника містить слова на літери У—Я. У ньому подається етимологія і характеризується стан етимологічної розробки всіх зафікованих у XIX і XX ст. слів української літературної мови та діалектів, за винятком найрегулярніше утворюваних похідних форм, пов'язаних із наведеними в словнику, і застарілих або вузькофахових термінів іншомовного походження. Розглядаються також етноніми і власні імена людей, поширені в Україні.

Розрахований на мовознавців, фахівців суміжних галузей науки, викладачів і всіх, хто цікавиться походженням слів.

Редакційна колегія

О.С. Мельничук (головний редактор),

В.Т. Коломієць, Т.Б. Лукінова, Г.П. Півторак,

В.Г. Скляренко, О.Б. Ткаченко

Редактори тому

Т.Б. Лукінова,

Г.П. Півторак, О.Б. Ткаченко

Затверджено до друку вченого радою

Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України

*Видання здійснене в межах Державної програми
розвитку Національної словникової бази України*

Науково-видавничий відділ словникової літератури

Редактор Н.М. Максименко

© Г.П. Півторак, О.Д. Пономарів, І.А. Стоянов,
О.Б. Ткаченко, А.М. Шамота, укладання, 2012

© Ідея та назва серії «Словники України» —
Т.П. Гуменюк, В.А. Широков, 1994, 2012

© НВП «Видавництво “Наукова думка”
НАН України», дизайн, 2012

ISBN 978-966-00-0197-8(6)

ISBN 978-966-00-0816-8

ВІД РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ

Шостий том Етимологічного словника української мови містить слова на останній літері алфавіту *У—Я*. У наступному, останньому томі семитомного видання подаватимуться індекси всіх слів мов, крім української, залучених до розробки етимологій.

В укладанні шостого тому Етимологічного словника української мови взяли участь такі автори: А.М. Шамота (уклава статті *у — фемінізм*), Г.П. Півторак (*фен — хрушель*), О.Д. Пономарів (*хрущ — чечуга*), І.А. Стоянов (*чеша — швельбавий*), О.Б. Ткаченко (*швець — ящур*); О.С. Мельничук у межах відредагованої ним частини словника уклав статті *файтати, фак, фалуда, фамула¹, фарина, фарсона, фата, филога, філь, фириуха, фізалис, фійтув, Февронія; Т.Б. Лукінова* в межах редактованих нею частин уклала статті *угомонити, удмурт, укро, уморхати, унигати, упирувати, упир¹, урачити, урожай, усень, усігди, уходини, учка, ушак, ушнипитися, ущент, ущіпка, уяска, фазотрон, філька, фіцька, фіяти, фіяворити, фонограма, фонограф, фонологія, форум, франк, франки, фудити, футреня, хабанера, хабуз, хванчкара, хвостатися, їлющ, хорошати, хохля¹, хохля², центаврія, цівкати, цуга, чартизм, чебрець, червоногарячий, черінем, чернець, чертеж, чиколонок, чимсати, чингал, чирус, чистотіл, чоломкати, чорган, чуне, чупарний, чупер, чурбак, чутти, чуха, чухирчити, шандзор, шапканя, шаранець, шатан, шваля², швийкнути, шевлюга, шелюхатися, шеметати, шепечина, шепірка, шепча, шибіткувати, шиголля, шипіка, широканчик, шканоріжний, шкалубина, шкандрон, шкаравати, шкарб, шкарпета, шкін'ка, шлящина, шмарагдик, шмаритися, шmekнуть, шмердавка, шмиткий, шнірка, шовковиця, шпараг, шпарити, шпікуляція, шпірувати, шпорунік, шпотатися, шібена, шитоля, штуб, штурпак, шувердиця, шупінка, шурпататися, шутрувати, шешкене, щиголь², щилючка, щипапіча, щільник, щупливатий, щур³, юк, юхварка, юхта², юхторити, явза, ягла, ялиш, ялишник, ярмоша, ярчовина, ятерки, яцур²; О.Б. Ткаченко в межах відредагованих ним частин уклав статті *фогаш, частина, частинничка, чафірка, чашогубок, чванитися, чвірінок, чвірк, чвіркайлло, чебриця, чев'ядити, чезнути, чекати, чель, челядь, ченбурити, ченчик, чепель, чепера, чепець, чеповзати, чепряга, чепурити, червлений, червоний, чередень, черемха, черемша, черенний, чересла, черешня, черінь, черлянка, черпіта, черсати, черствий, чертець, черун,**

Від редакційної колегії

чершошище, четирхатий, чехарда, чому, чопити, чопнути, чорба, чорті-крапка, чортоплуд, чтиричи, чубелів, чувствиця, чув'як, чуга, чугурець, чудасія, чудофай, чукурділь, чулко, чуманіти¹, чуманіти², чумичка, чумка, чупати, чуперадло, чупірдати, чуні, чуприндій, чурупітка, чухна, чучва, чучело, чушка³, чыти, чъолнок, шабай, шабатати, шабатура, шабаш, шабета, шавка, шавкати, шавкун², шадкий, шадровий, шакнути, шалаш, шалина, шалтай, шальон, шалюна, шамрати, шамрашка, шандар, шантавий², шанька, шанар, шаран¹, шаран², шарнути³, шарпанка, шарпати, шарпачиння, шарувати², шарх, шатувати, швайка, швалька, шварний, шведина, швельгіт, швендяти.

Комп'ютерний набір І.О. Анніної (літери Ш—Я).

Над технічним оформленням тексту тому працювали молодші наукові співробітники Т.Я. Борисова і Л.М. Корнієнко.

Том рецензували докт. фіолол. наук В.В. Лучик і докт. фіолол. наук В.П. Шульгач.

**ЕЛЕКТРОННА БІБЛІОТЕКА
«ІЗБОРНИК» <http://litopys.kiev.ua/>
4.IV.2012**

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ (додаток)¹

СКОРОЧЕННЯ РЕМАРОК

ант.	— античне	імен.	— іменник	рел.	— релігійне
арх.	— архаїчне	лінгв.	— лінгвістичне	риб.	— рибальське
астр.	— астрономічне	мисл.	— мисливське	рун.	— рунічне
біол.	— біологічне	міф.	— міфологічне	спорт.	— спортивне
буд.	— будівельне	морськ.	— морське	уроч.	— урочисте
геогр.	— географічне	наз.	— називний	фам.	— фамільярне
гонч.	— гончарне	нар.	— народне	фіз.	— фізичне
евф.	— евфемізм	палеонт.	— палеонтологічне	фонет.	— фонетичне
займ.	— займенник	прийм.	— прийменник	хім.	— хімічне
збільш.	— збільшувальна форма	прикм.	— прикметник		

СКОРОЧЕННЯ НАЗВ МОВ, НАРІЧ І ДІАЛЕКТІВ

авар.	— аварська	кор.	— корейська
адиг.	— адигська	лангобард.	— лангобардська
арк.	— аркадське	лемк.	— лемківське
балк.	— балканське	лесб.	— лесбійське
венет.	— венетська	ляськ.	— ляське
вогул.	— вогульська (мансійська)	мікен.	— мікенське
водськ.	— водська	нан.	— нанайська
генуез.	— генуезьке	неапол.	— неаполітанське
гуц.	— гуцульське	пуг.	— праугорська
джаг.	— джагатайська	пугр.	— праугрійська
днорв.	— давньонорвезька	пфін.	— прафінська
дніфр.	— давньонімецько-франкська	ретором.	— ретороманська
дсканд.	— давньоскандинавська	самод.	— самодійська
дфранк.	— давньофранкська	сдат.	— середньодатська
евен.	— евенкійська	сельк.	— селькупська
еск.	— ескімоська	скіф.	— скіфська
кабард.	— кабардинська	убих.	— убихська
каз.-тат.	— казанськотатарська	фарер.	— фарерська
кайк.	— кайкавське	фінк.	— фінікійська
карп.	— карпатське	ф.-уг.	— фіно-угорська
картв.	— картвельська	чак.	— чакавське
качин.	— качинська	юкагир.	— юкагирська
кільд.	— кільдинське		

¹ Див. т. 1, с. 14—35, т. 3, с. 7—8; т. 4, с. 7—8; т. 5, с. 7

БІБЛІОГРАФІЧНІ СКОРОЧЕННЯ

- Абаев Осет. яз. и фолькл. — *Абаев В.И.* Осетинский язык и фольклор. — М.; Л., 1949. — Т. 1. — 601 с.
- Голоскевич — *Голоскевич Г.* Правописний словник (за нормами українського правопису ВУАН 1929). — Вид. 12. — Нью-Йорк та ін., 1994. — 460 с. — (Матеріали української мови; т. 11).
- ЕСЛГНПР — *Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі*. — К., 1985. — 256 с.
- Київ. Полісся — *Київське Полісся* (Етнолінгвістичне дослідження). — К., 1989. — 266 с.
- Лукінова Числівники — *Лукінова Т.Б.* Числівники в слов'янських мовах (Порівняльно-історичний нарис). — К., 2000. — 368 с.
- Сб. Аванесову — *Русское и славянское языкоизнание*. К 70-летию Р.И. Аванесова. — М., 1972. — 331 с.
- Терещенко — *Терещенко Н.М.* Нганасанский язык. — Л., 1979. — 322 с.
- Топоров—Трубачев — *Топоров В.Н., Трубачев О.Н.* Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья. — М., 1962. — 269 с.
- Шагиров — *Шагиров А.К.* Заимствованная лексика абхазо-адыгских языков. — М., 1989. — 191 с.
- Anzeiger — *Anzeiger der Wiener Akademie der Wissenschaften*. — Wien.
- Boryś — *Boryś W.* Słownik etymologiczny języka polskiego. — Kraków, 2005. — 861 s.
- Būga KS — *Būga K.* Kalbā ir senovē. — Kaunas, 1922.
- Czekanowski Wstęp — *Czekanowski J.* Wstęp do historji Słowian. — Wyd. 2. — Poznań, 1957. — 515 s.
- Czuv. szój. — *Paasonen H.* Czuvas szójegyzék. Vocabularium linguae čuvašiae. — Budapest, 1908.
- Keleti Szemle — *Keleti Szemle Revue Orientale*. I — XXI. — Budapest, 1900—1922.
- Littmann — *Littmann E.* Morgenländische Wörter im Deutschen. — 2. Aufl. — Tübingen, 1924.
- MSzFUE — *A magyar szókészlet innugor felemei*. Etimológiai szótár. I—III. — Budapest, 1967—1978.
- Thöörnquist — *Thöörnquist C.* Studien über die altnordischen Lehnwörter im Russischen. — Stockholm, 1948.

у

у¹ (прийменник з місц. і зн. в.), в, ув, уви, [уво] Нед, (префікс) у-, в-, ув-, уви-, вви-, [уво-] Нед; — р. в, в-, во, во-, ви-, бр. у, ѹ, ва-, ува-, др. въ, въ(н)-, п. w, we, w(п)-, ч. v, ye, v(п)-, слц. v, vo, вл. w, we, wo, wб, нл. w, we, wo, wa, болг. в, във, у, ув, м. в, во, y, схв. y, ва-, слн. въ, стсл. въ, въ(н)-; — псл. въ; — результат фонетичної видозміни прийменника псл. *уъп (< *ъп < іє. *оп), у якому початкове v- протетичного походження; — споріднене з прус. еп «в», лтс. є- «тс.», лит. į, iñ(g) «тс.», гр. ἐν, ἐνί, [iv], лат. еп, in, ірл. in, гот. in, нвн. in; стсл. въ зі зн. в. пов'язувалося з іє. *up-, *ub- (Meillet IF Anz. 21, 85, Études 160). — Фасмер I 262; Шанский ЭСРЯ I 3, 3; Горяев 58; Brückner 597—598; Machek ESJC 673; Holub—Lyer 495; Schuster-Sewc 1572—1573; Skok III 533; Trautmann 69; Kluge—Mitzka 326.

у² (прийменник з род. в.), в, ув, (префікс) у-, в-; — р. у, у-, бр. у, ѹ, ува-, др. стсл. оу, ӯ, ӯ, п. ч. слц. ӯ, болг. схв. у; — псл. ӯ, ӯ-; — споріднене з прус. au- (aumūsan «умивання»), лтс. au- (aumanis «не при своєму розумі»), лит. au- (auliñk «взагалі»), лат. au- (auferre «забирати», aufugio «тікаю, уникаю»), гр. αὐ «знову; далі», дірл. ó, úa «від, геть», гот. aufeis «пустинний» (*autjós «віддалений»), дінд. áva «вниз; геть», ав. ava «тс.», що зводяться до іє. *au- «у; від; з; вниз». — Фасмер IV 142; Черных II 279; Преобр. II, вып. последний 36; Brückner 590; Machek ESJC 665; Младенов 647; Skok III 533; Trautmann 16; Meillet Études 158; Walde—Hofm. I 79; Pokorný I 72..

у³ (вигук для передачі різних почуттів — переляку, незадоволення, докору, погрози, здивування, захоплення тощо); — р. у (вигук на позначення страху, докору, ганьби та ін.), бр. у (вигук на позначення докору, погрози, невдоволення), р.-цсл. оу, п. ч «а!, о!», болг. у «вигук подиву і жаху», м. у, стсл. оу; — результат фонематичного оформлення інстинктивного вигуку, подібного до a!, i!, o!; можливо, первісно передавав страх, погрозу і був пов'язаний з імітацією звуків, які видають дикі тварини. — Фасмер IV 142. — Пор. а², і², о².

у⁴ (вигук, що передає гудіння, завирання та ін.), у-у «тс.»; — звуконаслідувальне утворення, що являє собою імітацію звуків різного походження — голосу тварин, плачу людини (дитини), звуків працюючих механізмів тощо. — Пор. у³.

у- (непродуктивний приіменний префікс, що виступає в [убόрок] «невеликий лісок біля великого лісу» Ч, [увáл] «підвищене місце з рослинністю, яке переходить у рівнину» Ч, [угóрок] «пагорб» Ч та ін. і має основне значення «зменшення, відокремлення, знаходження поряд», а також як початкове у-(у-) в деяких давніх словах, спільних для різних слов'янських мов, яке відбиває давній префікс зі значенням запеччення, позбавлення, зменшення); — р. у- (увóз, удóл «низина», утóк, утlyй), бр. у- (утóк), др. оу-, у- (ouвозъ, удолъ «долина; яма»), р.-цсл. ж- (жърмънъ «червонуватий»), п. wa- (wądoł «вузька заглибина», wątły «слабкий»), ч. слц. ú- (úvoz; ч. útly, слц. útly), вл. wu- (wutly «стомлений; слаб-

кий»), болг. *въ- (вътък «уток»)*, схв. *у-* (*удолина, єдольє «гірська долина»*), слн. *во-* (*votel*), стсл. *ж- (ж-)* (*жтьльни, жродъ*); — псл. **q-, *оп-* (перед голосними); — пов'язане з ав. апа «на, через», гот. апа «на», гр. *άνα «на; вгору; уздовж»*, лат. *ap-(hēlō)*; зіставляється також із прус. еп «в», лит. *ଇ [in]*, лтс. *ie-*, дvn. н. *iп*, лат. *iп (ep)*, гр. *έν; ie.* **ап-*, **оп-, *еп-, *п-*. — Черных II 279; Фасмер IV 142—143; Преобр. II, вып. последний 36; Вгюкпег 597; Machek ESJC 665—666; Skok III 533. — Пор. **вутлий, онуча, убогий,увічити.**

убавляти «зменшувати розмір, об'єм, кількість, віднімаючи частину», *убавити*; — префіксальне утворення від кореня *бав-* із псл. *baviti*, каузативної форми до дієслова *byti*. — Див. ще **вібавити, у-.**

убаратати «товкти, обдирати (просо)» Нед; — неясне; можливо, префіксальне утворення від **баратати*, фонетичного варіанта до *боротати* «очищати від лузги (просо)» (пор. *[оборотати]* «очистити від лузги» Ж, *[обаратати]* «сильно побити» Ж), яке певної етимології не має; можливо, також, що *боротати* є зворотним утворенням від *[оборотати]*, яке могло виникнути з **обворотати*, префіксального похідного від *[воротати]* «обрушувати зерно в ступі», що вважається етимологічно неясним; не виключений, однак, його зв'язок із *ворочати* і далі з *вертити*; пор. щодо семантики п. *wiercieć* «крутити, вертіти; терти, розтирати вертінням» (наприклад, мак). — Пор. **боротати, воротати.**

уббандохжити «обгорнути, обмотати» Корз, *[уббандохжитися]* «об'язатися чим-небудь під час захворювання, зв'язавши кінці; (перен.) обгородитися» Корз; — бр. *[убандыжыць]* «упхнути, засунути»; — афективне утворення не зовсім ясного походження; можливо, пов'язане з *[бандажувати]* «бинтувати, накладати пов'язку». — Пор. **бандаж.**

[убдиртус] (ірон.) «обірванець (продітей); голодранець» Корз; — результат фонетичної видозміни слова *[обдертус]*, утвореного як псевдолатинізм від *(об)дерті*. — Див. ще **дерті, об.**

[убдіжурувати] «обкрадати, оббирати» Ме, *[убдіжурити]* «тс.» тж; — утворення з префікса *уб-*, фонетичного варіанта *об-*, та дієслова **діжурити* «чергувати», що походить від р. *дежурить* «тс.», із розвитком семантики «чергувати» → «стерегти, підстерігати» → «(підстерігши), обкрадати». — Див. ще **дежурний, об.**

[убежберасти] «уперіщити» КІМ; — неясне.

убезпека, убезпечати, убезпечити — див. **безпека.**

[уберезь] «долина з потоком» Ч; — очевидно, префіксальне утворення від *берег*; можливо, виникло на основі прийменникового сполучення *у березі*. — Див. ще **берег, у¹.**

[уберлозитися] «забруднитися грязюкою» Чаб; — префіксально-суфіксальне утворення від *берлога*; пор. *барлогжитися* «валятися в калюжі». — Див. ще **барлог, у¹.**

[убехкати(ся)] «тепло одягнутися» Чаб, *[вбехкати(ся)], убехкувати(ся), вбехкувати(ся)* «тс.» тж, *[убехканій, вбехканий]* тж; — афективне утворення від *бех*, вигуку на позначення шуму від удару при падінні; пор. *набехкати* «цільно втискуючи, наповнити; [багато в щось накидати]». — Див. ще **бех¹.**

[убздуритися] (у сполученні *убздурилося йому*) «спасті на думку, залізти в голову» Нед; — запозичення з польської мови; п. *ubzdurzyć* «уявити собі щось, вимарити» є префіксальним утворенням від *bzdura* «дурниця», пов'язаного з *[bzdzieć]* «говорити дурниці, видумувати», що споріднене з укр. *бздіти*. — Sławski I 53. — Див. ще **бздіти.**

убирасти, убирастися, убіречко, убіральник, убіральня, убірання, убірач,

убирній, убірок, убіря, єбір, убріння, убрір, убріщик, убраний, убраний, убраниство — див. **брати**.

убійсник «чорт, злий дух Г; прізвисько чорта Нед»; — результат фонетичної видозміни слова [обайсник] «злий дух, що прилітає вночі», як наслідок його деетимологізації і вторинного зближення з *убити*. — Див. ще **обайсник**.

[**убідитъ(ся)**] «переконати(ся)» Чаб, [*вбідитъ(ся)*] «тс.» тж, [*убіждатъ(ся)*] «переконувати(ся)» Чаб, [*вбіждатъ(ся)*] «тс.» тж; — запозичення з російської мови; р. *убедитъ(ся)* «переконати(ся)» є префіксальним утворенням від др. *бѣдити* «переконувати», з яким пов'язане укр. [*бідити*] «ляти, ганьбити» Ж. — Горяев 384; Фасмер IV 143; Черных II 279; Ляпунов ИОРЯС 31, 37—38. — Див. ще **бідити, у!**.

[**убізвічите**] (ірон.) «образити, дуже скривдити когось» Корз; — результат фонетичної і семантичної видозміни слів [*убезвічити*] «скалічити; завдати шкоди здоровю, вкоротити життя» О, [*обезвічити*] «тс.» тж, префіксальних утворень від [*безвіччя*] «каліцтво». — Див. ще **безвіччя, у!**.

[**уб'їда́тися**] «сваритися, сперечатися з ким-небудь» Корз; — результат фонетичної і семантичної видозміни слів [*їсти*] «скалічити; завдати шкоди здоровю, вкоротити життя» О, до [*зайдатися*] «сваритися; загострювати стосунки з кимось, [зводити гостру суперечку Корз]». — Див. ще **їсти, об.**

[**убіори**] «одяг» О; — запозичення з польської мови; п. *ubióg*, мн. *ubiógi* «тс.» походить від *ubierać*, *ubrać* «одягати, одягнути», що є префіксальним утворенням від *brać* «брати», пор. укр. *убір*, *убір*. — Вгукнер 590—591. — Див. ще **брати, у!**. — Пор. **убира́ти**.

[**ублігте**] «злягти, захворіти на тривалий час» Корз; — фонетичний варіант слова *облягти*, що є префіксальним утворенням від *лягти*; пор. семантично аналогічне *злягти* «занедужати». — Див. ще **лягти, об.**

[**убліжний**] «тривалий, затяжний» Корз; — фонетичний варіант слова *обліжний*, що є префіксальним утворенням від *лежати, ложити*. — Див. ще **лежати, об.**. — Пор. **обло́га**.

[**убліца**] (ixt.) «краснопірка, *Scardinius erythrophthalmus L.*» Дейн; — результат фонетичної видозміни слова [*вобліца*] «плітка, *Rutilus rutilus L.*» Дейн, що є демінутивним утворенням від *вобла* «плітка; краснопірка». — Див. ще **вобла**.

[**ублю́док** (знев., лайл.) «людина з різко негативними рисами; виродок», *ублю́дковий, ублю́доначний*; — бр. [*ублю́дак*] «маля від тварин різних порід» (Носович); — очевидно, запозичення з російської мови; походження р. *ублю́док* «помісі; (лайл.) позашлюбна дитина; людина з негативними рисами», зафіксованого з 1802 р., остаточно не з'ясоване; припускається можливість його походження від незасвідченого **ублудок*, пов'язаного з блуд (пом'якшення *л'* під впливом *в'їблядок* «ублюдок, байстрюк»), яке походить від др. *блєсти* «помиллятися; розпусничати» (Фасмер IV 143; Преобр. II, вып. последний 37); не виключається вплив на формування р. *ублю́док* слова *верблю́д* (Черных II 279—280). — Булаховський Вибр. пр. III 428; Горяев 384; Вегп. I 60, 62. — Див. ще **блуд, блядь**.

[**убо́гий**] «бідний, недорогий; мізерний; нікчемний», *вбóгий, убогенький, вбогенький, [убіжський], [убізький], [убо́жий]* Нед, *убогенько, вбогенько, убого, вбого, [убіж]* «бідняки», *[убіжжя]* «убозство», *[убога]* «небога» Нед, *[убож]* «біднота, бідняки», *убожество* «убогість, бідність» СУМ, Г, Нед, *вбожество, [убожинá]* «біднота» Нед, *[убожество]* «убожество» Г, Бі, *убозство, вбозство, убогшати* Куз, *[убожати]* «бідніти» Г, Нед, Пі, *[убожити]* «тс.» Пі, *убожіти* «тс.» СУМ, Г, Нед, *вбожіти, убожішати, вбожішати, [убожчати]* «ставати біднішим», *[убожшати]* «тс.», *[збожіти]* «збідніти», *[збожіти]* «тс.»,

[зубо́житися] «тс.», [зубо́жити] «зробити бідним»; — р. убо́гий «бідний; немічний; мізерний», бр. убо́гі, др. оу́богъ «бідний, жебрак; увічний», п. ибо́гі, ч. ибо́гу, слц. ибо́гу, болг. убо́г, схв. ўбо́г, слн. ибо́г, стсл. **ѹбогъ**; — псл. ѹбогъ з первісним значенням «позвавлений багатства», ѹбогъ; — утворення з префікса ѹ-, що тут означає заперечення, відокремлення, і кореня bog-, наявного в псл. ѹсть, bogать, укр. **багатий**, **бог**. — Горяев 384; Фасмер IV 143; Преобр. II, вып. последний 37; Черных II 280; Цыганенко 498; Вгіскпег 591; Machek ESJC 393; Holub—Кор. 400; Holub—Луєг 495. — Див. ще **бог¹**, **у-**. — Пор. **багатий**, **збіжжа**, **небіж**, **небіжчик**.

[ўбодъ] «схил гори, звернений до сонця» Ч; — неясне.

убористий «з вузькими, дрібними, близько розташованими літерами та невеликими проміжками між словами (про почерк, шрифт, друкованій текст)»; — запозичення з російської мови; р. **убористый** є префіксальним утворенням від **брать**, якому відповідає укр. **брáти**. — Див. ще **брáти**, **у¹**.

[уборойка] «обора» О, [їуборойка] «тс.» тж; — результат фонетичної видозміни слова **оброно́ка**, демінутивної форми від **обо́ра**. — Див. ще **обо́ра¹**.

[уборо́шна] «жнива Чаб; збиральна кампанія Л», [уборо́шна] «тс.» Чаб; — бр. **убо́рочная** «тс.»; — запозичення з російської мови; р. **убо́рочная** (у сполученні **убо́рочная кампа́ния**) походить від **убирáть** (**урожай**), що є префіксальним утворенням від **брать**, якому відповідає укр. **брáти**. — Див. ще **брáти**, **у¹**.

[убо́рщица] «прибирави́льниця» Чаб; — запозичення з російської мови; р. **убо́рщица** «тс.» походить від **убирáть** «прибирати», що є префіксальним утворенням від **брать**, якому відповідає укр. **брáти**. — Див. ще **брáти**, **у¹**.

[убосо́noch] «без шкарпеток або онуч; босоніж» Л; — бр. **[убасо́нач]**; — префіксальне утворення від ***босоноч**, ***бо-**

со́ніч, яке виникло, очевидно, як результат фонетичної видозміни ***босонож** > **босо́ніж**, складного прислівника, утвореного з основ слів **бóсій** і **ногá** (див.).

[убо́ту] (назва, пов’язана з випасанням та годівлею овець) Да Доп. УждУ 4, 109; — неясне; можливо, перебуває у зв’язку з **[бóта]** «отара» тж. — Див. ще **ботéй**.

[убрéкути́тися] «сісти, недбало розвалившись, або лягти» Корз; — неясне.

[убро́їтися] «зробити під себе»; — запозичення з білоруської мови; бр. **[убру́їца]** є префіксальним утворенням від **[брúїць]** «мочитися», **[брúїца]** «хворити на енурез», похідного від **брúїць** «мочитися», що виникло внаслідок семантичної видозміни слова **брúїць** «швидко текти, переливатися», **брúїца** «текти, літися», з якими споріднені бр. **[брúя]** «хвиля, течія», укр. **[брúя]** «швидка течія в річці; протяг»; для бр. **брúїць** припускається звуконаслідуванье походження (ЕСБМ 1, 382—383); на українському ґрунті можливий вплив слова **брóїти** «пустувати, грішити». — Вгіскпег 42. — Див. ще **брúя**. — Пор. **брóїти**.

убру́с «старовинний жіночий головний убір; [скатерка СУМ, Г]»; — р. **убру́с** «жіноча головна хустка; рушник», др. **убру́съ** «рушник», ч. **обру́с**, **ибру́с**, болг. **убру́с** «хустка; рушник», **обру́с** «тс.», схв. **ѹбру́с**, слн. **ибру́с**, **обру́с**, стсл. **ѹброу́сь**; — псл. **обру́с**, **ибру́с**; — префіксальне похідне з префіксами о-, и- від кореня, що зберігається в цел. **бръснжти** «стерти», р.-цсл. **бръснти** «гладити; точити», укр. **бру́с**, **[бриснувáти]**. — Фасмер IV 144; Вгіскпег 372; Machek ESJC 407, 519—520; Holub—Кор. 400; Вегп. I 90; Mikl. EW 370. — Див. ще **обру́с**.

[убулона] (буд.) «верхні крихкі шари деревини» Корз, **[убулónистий]** «крихкий, неміцний» Корз; — результат фонетичної видозміни слова **оболонка**, верхній шар (чогось) → «верхні крихкі шари деревини» → «крихкий, неміцний вза-

галі». — Див. ще **болона**. — Пор. **білій, болоння, болото**.

[убукатъ] «тепло одягти» Чаб, [вбукаты] «тс.», [убукаться, вбукаться, убуковать, вбуковать, убукнуться, вбукнуться] «тепло одягтися» Чаб; — афективне префіксальне утворення від вигуку бух, аналогічне до **убекатъ**. — Див. ще **бух**. — Пор. **убекать(ся)**.

[убхалючите] «довести до ладу когось, щось; зробити порядок у чомусь» Корз; — неясне; можливо, префіксальне утворення від незасвідченого *халючи-ти (< *хаючи-ти), похідного від [хаяти] «чистити» Нед. — Див. ще **об, хаяти**.

[убшонданий] «обріпаний, обскубаний (про домашню птицю)» Корз; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з [шибн-тавий] «обірваний, подертий» (див.).

ув, уви — див. **у¹**.

увага «зосередження думки або зору, слуху на будь-якому об'єкті; прихильне ставлення, турбота; зауваження, примітка; пояснення до тексту; (заст.) честь, шана» СУМ, Нед, [увага] «повара, пошана» Бі, [уважка] «уступка при покупці», [уважник] «спостерігач» Нед, [уважистий] «точно викладений, пояснений» Нед, **уважливий** (вважливий), **уважний**, **уважливо** (вважливо), **уважно**, **уважати** (вважати), **уважити** (вважити), **уважитися** (вважитися) «зважитися», [уважувати] «помічати», [зувага] «тактовна увага, повага» Ж, [заувага] «зауваження, примітка», [зауважати] «помічати» Ж, **зауважити**, **зауважувати**, **неувага** «неуважність», [неввага] «тс.», [невважливий] «неуважний» Ж, [невважний] «тс.» тж, **неуважний**, **[незавважний]** Куз, [незавважливо] «непомітно» Ж; — р. **уважать** «шанувати», бр. **увага** «увага; шана», п. uwaga «увага, зауваження», ч. ýuha «міркування, роздуми», болг. **уважавам** «поважати, шанувати», м. **уважува**, схв. **уважавати** «враховувати», **уважити** «взяти до уваги, врахувати»; — запо-

зичення з польської мови; п. uwaga є префіксальним утворенням від waga, якому відповідає укр. **вага**. — Фасмер IV 144; Черных II 280; Brückner 596, 598—599; Machek ESJC 674; Holub—Кор. 405; Holub—Луєр 499. — Див. ще **вага**, **у¹**. — Пор. **розвага**.

уваржити — див. **варга²**.

[увенеровати] «вшанувати» Пі; — запозичення з польської мови; п. uwę-нерować «вшанувати; пригостити» є префіксальним утворенням від węnerować «шанувати», що походить від węnegacja «шана, честь, поважання», джерелом якого є лат. veneratio «честь, повага», пов'язане з venus «любов, кохання; привабливість», Venus «богиня кохання». — Kopaliński 1036; Walde—Hofm. II 747, 752—753. — Див. ще **венеричний**.

[увентюх] «вітрогін, хвалько» Нед; — неясне, можливо, афективне утворення на основі [вантюх], [вантук] (див.).

уве́ра, уве́рий — див. **верий**.

[увертати] «рубати» ВеУг; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з уг. veg «бити», verte «(він) бив (його)».

увертюра «оркестровий вступ до опери, балету, кінофільму тощо; оркестровий концертний твір»; — р. болг. **увертюра**, бр. **уверцюра**, п. uwertura, ч. ouvertura, слц. ouvertúga, вл. uwertúra, м. **увертира**, схв. **увертира**, слн. uvertúra; — запозичення з французької мови; фр. ouverture «відкриття; початок» походить від нар.-лат. *opertūra, пов'язаного з лат. aperitūra «отвір», aperīre «відкривати, відхиляти». — CIC² 853; Черных II 280; Фасмер IV 144; Kopaliński 1018; Holub—Луєр 350; РЧДБЕ 745; Druzat 521. — Пор. **репертуар**.

увесь — див. **весь¹**.

увижатися — див. **вид**.

увихатися — див. **вихати**.

[увіненікій] «ввічливий» О; — не зовсім ясне; можливо, результат контамінації слів **увічливенький** від **увічливий** та **увиватися** (біля кого) «догоджати (кому)».

УВІД — див. **ВЕСТИЙ**.

[**УВІЗ**] «дорога в балці, в яру Г, Нед; ущелина О»; — р. **увіз** «увіз, тіснина, міжгір'я», др. **ouwozъ** «підйом», п. **wąwóz** «яр», ч. слц. **úvoz** «тіснина; дорога в ущелині»; — посл. **овозъ**; префіксальне утворення від дієслівної основи **vez-** «вез-». — Фасмер IV 144; Преобр. II, вып. последний 37; Brückner 597; Machek ESJC 672, 688; Holub—Lyer 499. — Див. ще **ВЕЗТИЙ, У²**.

[**УВІРИЙ**] «косоокий» О; — др. **uvirūti** «екосити (про очі)»; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з [**верий**] «вигнутий, зігнутий», [**уверій**] «крикий», що зіставляються з ч. [uvígú] «покорблений, викривлений», слц. **úverit'** «кривити, коробитися», слн. **svréti** «зморщуватися», **zvirati** «викривлятися, згинатися», для яких реконструюються посл. *vīgъ «косий» (Machek ESJC 672); не виключений також зв'язок з **вірла** «випуклі очі», пор. [**вірлा�тий**] «вітрішкуватий» Ж, бр. **вірлáты** «тс.», схв. **врълав** «косоокий, з пошкодженням оком», р. [**верлио́кий**] «косоокий; який повертає в усі боки очима», для яких припускається походження від ісл. *vīgr- «повертання, обертання». — Див. ще **ВІРЛА, ВІРЛООКИЙ**.

[**УВІРИТИСЯ**] «набриднути, обриднути, надокучити, остоgidнути; допекти» Г, Бі, Па, Корз, [**увірятися**] «набридати, докучати Г, Бі; важко даватися комусь Нед», [**увірятися**] «докучати» Бі, [**увірятися**] «допікати, набридати» Па, [**увіристий**] «настирливий, надокучливий»; — бр. [**уверáца**] «чіплятися, набрати причіпками», [**увéрица**] «остогиднути, надокучити»; — не зовсім ясне; можливо, результат семантичного розвитку **увіритися** «довіритися, переконатися», що є префіксальним утворенням від **віра**. — Див. ще **ВІРА¹, УВЕРОА**.

[**УВІРНУТИ**] «потонути» Г; — очевидно, результат контамінації слів **упірнүти** і **вір**.

[**УВІЧИТИ**] «скалічити» Нед, [**увіче**] «каліцтво» Нед; — запозичення з ро-

сійської мови; р. **увічитьи** «калічти» утворене з префікса **у-** зі значенням «позбавлення» та іменника **вік** «вік», первісно «сила; здоров'я». — Фасмер IV 144; Черных II 280—281; Преобр. II, вып. последний 37. — Див. ще **ВІК, У¹**. — Пор. **БЕЗВІЧЧЯ, ЗУВІЧИТИ**.

[**УВІЧЛІВИЙ**] «чемний» СУМ, Нед, **увічлівий** СУМ, Ж, [**вічлівий**] «тс.» Нед, **увічливо, ввічливо**; — очевидно, похідне утворення від [**увіч**] «наяву, в очі», [**увіч**] «тс.»; можливо, спочатку означало «той, хто (завжди) перед очима» з подальшим семантичним розвитком «люб'язний, ласкавий, привітний, запобігливий». — Див. ще **ОКО¹, У¹**.

[**УВОЇЕ**] (зб.) «подовжні бильця берда в ткацькому верстаті, обмотані шпагатом, у які вставляються тростини» Л; — бр. [**увоїни**] «планочки для закріплення тростин берда»; — префіксальне утворення від **віти** «скручувати» (пор. [**віти**] «плести огорожу» Ж, р. **увої** «увивання», **увоїчівий** Даль). — Див. ще **ВІТИ¹, У¹**.

[**УВУЛЯРНИЙ**] «звук, при утворенні якого активним органом є язичок»; — р. **увулярний**, бр. **увулярны**, п. **ишилагну**, ч. **uvulágpi**, болг. **увулáрен**; — лінгвістичний термін, утворений на основі слат. **uvula** «язичок піднебіння» (< лат. **uvula**), що є демінутивною формою лат. **īva** «виноград; язичок піднебіння», для якого припускається походження від іє. *oīwā-/ īwā-/īwā- «ягода, виноград», з чим пов'язується також укр. **іва**. — CIC² 853; Kopaliński 1018; Holub—Lyer 499; РЧДБЕ 745; Klein 1684, 1685; Walde—Hofm. II 849. — Пор. **іва**.

[**УВУСЬЦІОЖИТИСЯ**] «звикнути до людей, до нового місця» Корз; — префіксальне утворення від [**вусцио́житися**] «звикнути до нового середовища (продитину)» Корз, яке, можливо, є результатом злиття і фонетичної видозміни сполучення займенників *(в)ось це та дієслова (**у**)житися, (**при**)житися.

[**УВІЯЗ**, **увіязка**, **увіязливий**, **увіязнений**, **увіязнення**, **увіязновати**, **увіязь** — див. **ВІЯЗТИ**.

[ув'я́сло] «підвіска як коштовність, прикраса» Нед; — очевидно, пов'язане з бр. *вя́сло* «зв'язка, низка дрібних предметів», *[вя́сло, вя́сла]*, р. *[вя́сло]* «жгут соломи, яким зв'язують спони; пояс», *[свя́сло]* «перевесло», др. *съя́сло*, що походить з **вя́зсло*, утвореного від *в'я́зати*. — ЭСБМ 2, 327; Фасмер I 375, III 584. — Див. ще **в'я́зати**, **у¹**. — Пор. **св'я́сла**.

угáв (у сполученні *без угáву* «без перерви»), *вгав* «тс.», *[угáва]* «перешкода, затримка, припинення» Бі, *[вгáва]* «тс.» тж., *угавáти* «припиняти робити що-небудь; припинятися, зникати; [затримувати; уповільнювати Бі]», без-*угáвний* «безперервний, невпинний», *не-угáвний*, *невгáвний*, *невгавáючий*, *не-вгáвучий* СУМ, Пі, *невгавýчий*, *не-угáвно*, *невгáвно*, *невгавáюче*, *невгавýче*, *невгавáти* УРС, Пі; — власне українське утворення, що не має певної етимології; припускається зв'язок з *говéти* «постити», а також з псл. **govéti* «бути спокійним, стриманим»; укр. *угавáти* з'являється з *угóвкати*, *угóвтати* «заспокоїти» та вигуком *гов* (РМ 1934 V 204). — Див. ще **гов**, **говéти**, **гóвтати**, **у¹**.

[угáдзувати] «догоджати» О; — не зовсім ясне; можливо, результат контамінації слів *газдувати* «господарювати, розпоряджатися» Пі, *[гáздати]* «тс.» і *[угождáти]*.

[угай] (присл.) «постійно, безперервно» КІМ; — не зовсім ясне; можливо, похідне утворення від *гáяти* «затримувати; марно витрачати (час)», при якому префікс *у-* має заперечувальне значення (тобто «не витрачаючи марно часу, безперервно, постійно, весь час»). — Див. ще **гáяти**, **у³**. — Пор. **угáв**.

угáра (розм.) «відчайдушна людина, зірвиголова», *[угárñij]* «завзятий» КІМ; — р. *[угár]* «зірвиголова; буйн», *[úgarь]* «тс.», бр. *[угár]* «спритний, талантливий, у якого все горить у руках»; — похідне утворення від основи **гар* «даніна; взяття в неволю», від якої походять також *бéзгар*, *gárñij*, *гарувáти*;

первісно могло мати значення «озброєні дружинники, які супроводили зібрану данину до давньоруських князів». — Мельничук Мовозн. 1969/1, 30—33. — Див. ще **гárñij**. — Пор. **бéзгар**, **gára**, **гарувáти**, **зугárñij**.

[угáяти] «клопотати» Пі, Нед; — не зовсім ясне; можливо, запозичене з чеської мови; ч. *uhájiti* «захистити, відстоити» пов'язане з *hajiti* «захищати, охороняти», якому відповідає укр. *гáяти*. — Див. ще **гáяти**.

угáварка — див. **гвар**.

угíддя «ділянка орної землі; зручне, сприятливе для чого-небудь місце», *вгíддя* «тс.», *[угíдñij]* «приємний», *[угíдñij]* «тс.»; — р. *угóдье*, бр. *угóддзе*; — похідне утворення від *год*, пор. з іншими префіксами *[згíдда]* «майно», *[погóдда]* «сприятливий час». — Див. ще **год**, **у¹**.

угíль, *угáлля*, *угíлéць*, *үгíлля*, *углýна*, *углárство*, *үголь*, *угóлле*, *углýстий* — див. **вúгіль**.

[угíяшити] «убути» ВеУг; — префіксальне утворення від основи запозиченого з угорської мови іменника *hija* «нестаток», пов'язаного з уг. ст. *hi* «недолік, брак», даліші зв'язки якого неясні. — Bárczi 121, 123; MNTESz II 112. — Див. ще **гíя²**, **у¹**.

[углечевáти] (бот.) «Haloragaceae R. Br.» Mak, Нед; — неясне.

угличі — див. **уличі**.

[угловéць] (зоол.) «павук, *Tegenaria*» Нед; — похідне утворення від *[ўгол]* «куток»; назва є частковою калькою нім. *Winkelspinne*, складної назви з іменників *Winkel* «куток» і *Spinne* «павук». — Див. ще **вúгóл**.

[углови́на] «долина між двома горами» Ч, **[углови́ще]** «долина з потоком» тж; — результат фонетичної видозміни слів *улóговина* «западина з пологими схилами», *[улóгвина]* «долина між двома горами; мокра, заболочена низина; низина, поросла лісом» Ч, **[улóгови́ще]** «долина з потоком» Ч, можливо, під впливом *вúгóл* «кут». — Див. ще **лог**, **улóга**.

[углінка] (орн.) «бджолоїдка звичайна, *Megops apiaster* L.» Дейн, [угліночка] «тс.» тж; — очевидно, пов'язане з **вүгіль**, [ўгіль], хоч мотивація назви не зовсім ясна; найвірогідніше, вона зумовлена яскравим оперенням птаха, що нагадує жевріючу вуглину; пор. синонімічні назви птаха у польській мові: *wąglik, ognik, zapalacz*. — Війств. — Кіст. 208—209; Птицы СССР 376—377. — Див. ще **вүгіль**.

[у́гнати] «розмовляти в ніс» Г, ВеЗн, Нед, [у́гнáвiti] «тс.» Г, Нед, ВеНЗн, [у́гнáвець] «гугнявий» Г, Нед, ВеЗн, [у́гнавка] «гугнява жінка» О, [у́гнák] «гугнявий» Г, Нед, [у́гнáвий] «тс.» тж; — результат спрошення форми **вүгната** «гугнявити» внаслідок відпадіння початкового **в-**, яке сприймалося як протетичне, що з'явилося, як і в бр. [вугнáвіць] «тс.; пхикати», замість початкового **г-** в укр. *гугнáвити*, бр. *гугнáвіць*. — Див. ще **гугнити**.

[у́гнítний] «м'який, придатний для ліплення» Куз, ВеБ; — пов'язане з **гнítити** «давити, бити». — Див. ще **гнéсти, у¹**.

[у́гнóйок] «гнила, трухлява колода» Корз; — р. **угнóй** «добре перепрілий перегній»; — пов'язане з **гноíти, гнýти**, пор. утворені від цього самого кореня **гнойовíк, гнойовíсько** і под. — Див. ще **гнýти**.

[у́гнáвити] «видавити з-під шкіри в худобі личинки» ВеУг; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з **гнéсти** (див.).

угóвкати — див. **гов.**

угóвтати — див. **góвтати**.

угóда, угóдник, угóдбоець, угíден, угíдний, угóден, угóдливий, угóдний, угóжий, угождáти, угéднювати — див. **год**.

ўгóл, углíна, ѿгло, угловéць, угблынк, углáстий, угольний — див. **вүгóл**.

[у́голов] «капиця Чаб; деталь ціпа — петля на бияку або ціпилні; шкіряна петля на ціпі О», [воголóй, валóв, волóв] «тс.» О; — фонетичний варіант слова [вүголов]. — Див. ще **вүглова**.

[у́головний] «кrimінальний» Нед; — бр. [угалóбы] «дуже важливий, терміновий»; — очевидно, запозичене з російської мови; р. **уголовный** є похідним утворенням від **голова**, яке в давньоруській мові означало також «убитий (злочинцем)», пор. др. **головъник** «убивця», **головщина** «убивство», або є прямою калькою лат. *capitālis* «який стоїться голови, тобто життя; дуже небезпечний, смертельний» чи нім. ст. *Hauptverbrecher* «кrimінальний злочин». — Фасмер—Трубачев IV 146; Преобр. II, вып. последний 38; Черных II 281—282. — Див. ще **голова**.

[у́головок] «лісовий клин» Ч; — очевидно, похідне утворення від [у́гол] «тс.» тж. — Див. ще **вүгóл**.

угомонíти «заспокоїти, утихомирити, умовити», **невгомónний**; — р. **угомонítить, бр. угаманíць** «тс.»; — утворення, пов'язане з **гомін** «розмови». — Фасмер IV 146; Mikl. EW 71. — Див. ще **гомін**.

[у́гомónний] (у сполученні **угомónна палáта** «кrimінальна палата») Нед, Пі; — жартівливий вираз, що виник у результаті заміни в сполученні **уголовна палáта** семантично затемненого слова **уголовна** фонетично близьким **угомónна**, похідним від **угомонíти** «заспокоїти, утихомирити». — Пор. **у́головний**.

[угоñзати] «втекти, вислизнути» Нед, Пі, [угоñзнýти] «тс.» тж; — р. **угоñзать, угоñзнуть** «тікати; уникати»; — не зовсім ясне; можливо, афективне утворення, пов'язане з [гóмзати-ся] «вертітися, копошитися» О; пор. [згомозити-ся] «прийти в рух, заметушити-ся» Я. — Див. ще **гóмзати-ся, у¹**.

[у́гónник] «угодник» О; — результат фонетичної видозміні слова **угодник** унаслідок асиміляції приголосних **д** — **н**. — Див. ще **год, у¹**.

[у́гор¹] «поле під паром, пар; переліг» Нед, О, [у́гор] «тс.» О, Дз; — бр. [у́гар] «виоране поле», п. **игог** «пар; переліг», **игога** «тс.», ч. слц. **иhog**, болг. **ўгар**, схв. **ўгар** «тс.»; —

псл. զօգօց «випалений ліс, призначений для поля», що є префіксальним утворенням від основи дієслова *goréti (при підсічному землеробстві поля виникали після випалювання лісів); з'являлося також із свн. син. angr, давн. днн. angar «луга, місце, заросле травою», н. Anger «луг, вигін, галявина» і далі, без форманта -r-, з дісл. дат. eng, шв. äng, снідерл. epc, гол. епк «поле» (Macheck ESJC 667). — Brückner 593; Holub—Кор. 401; Holub—Луег 496. — Див. ще **горіти¹**, **у-**.

[угор²] «почервоніння, набряк шкіри від укусу кліща або овода L; (ент.) личинка овода підшкірного бичачого, Hypoderma bovis L. Дейн», [угорь, угр] «личинка овода» Дейн, [ұғары] (мед.) «вугор» О; — р. үгорь «вугор (у шкіри)», ч. iher, слц. ihog «тс.», вл. wuhra, нл. wuger, болг. въгарец «личинка, черв'як», схв. үгрк «тс.», слн. öggs «вугор»; — псл. *oggъ, звідки також вугор «прищ»; пор. [вұғар] «гедзь; личинка» Веб. — Macheck ESJC 666—667; Holub—Кор. 401; Holub—Луег 496. — Див. ще **вугор²**. — Пор. **вуж**.

[угора] «перекір» (у сполученні на угору «усупереч, наперекір») Бі, [вгóра] «тс.» тж, [угорний] «упертий» Куз, [угорно] «уперто, зухвало», [угорити] «робити, чинити всупереч, наперекір» Бі, [вгóрити] «тс.» тж; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з гора (пор. узяти гору «перемогти, подолати», у тому числі і в переносному значенні); не виключений також зв'язок з п. ugorzyc (коти) «образити (когось), допекти (кому), докучити», яке з'являється з gorze «горе; біда», укр. горе. — Brückner 593. — Пор. **гора, горе, завгорити, огурний**.

угорець «представник народу, що становить основне населення Угорщини», [үгэр] «угорець» Г, Чаб, Угорщина, [угорщák] «назва угорського бика» Нед, үгри (іст.) «назва стародавнього кочового племені», [Үгри] «Угорщина» О, [Үгроњки] «тс.» тж, [үгрин] «угорець», [үгринчук] «тс.», [үгриңка] «угорка», үгурський; — р. [үгрин], үгёр-

ский], бр. үгры, үгурскі, др. үгринъ, мн. үгре, п. węgier, węgrzyn, ч. Uhēt, Uhřin, слц. Uhōg, вл. wuhēf, болг. үнгáрец, м. Үнгәрец, схв. үгар, үгриң, с.-цсл. **жгринъ**, мн. **жгре**, слн. Oger; — псл. օցիցի՛; — пов'язане з слат. Ungari, Üngri, Hungari, в якому початкове h- пояснюється впливом етноніма Hunni «гунни» (Фасмер IV 147), з сгр. Оўүүрө, Оўүүрийбс, що базуються на тюркському етнонімі 'Оўюуруө, слат. Нипугурі, Опогурія terra, булг. оп oguz, дтюрк. оп oguz «десять огузьких родів»; давнім за позиченням зі слов'янських мов є дліт. upguras «угорець». — Преобр. II, вып. последний 39—40; Соболевский ИОРЯС 26, 19; Brückner 609; Rudnicki Prasł. 2, 171; Otrębski IF 203; Németh ZfSIPh 8, 286—287. — Пор. **венгерець**.

[угориняк] (ент.) «червневий хруш, Rhizotrogus solstitialis» Нед, Куз; — пов'язане з [үгор¹] «поле під паром», очевидно, як часткова калька німецької назви цього жука Brachkäfer, складного утворення з Brache «поле під паром» і Käfer «жука». — Див. ще **үгор¹**.

үгёрка¹ «сорт сливи, Prunus domestica L.», үгурська слив «тс.», үгёрки (мн.) «тс.» Mak; — похідне утворення від етнічної назви үгoreць; назву слив дано за походженням сорту; пор. також укр. **венгérка** «тс.» від **венгерець**, р. **венгérка** «тс.» від **венгр**, п. węgierka «сорт яблук; сорт слив» від Węgier. — Див. ще **үгoreць**. — Пор. **венгерець**.

[үгёрка²] (бот.) «сорт безостої пшениці, Triticum vulgare L.» Mak; — не зовсім ясне; можливо, похідне від үгoreць, тобто «сорт пшениці, що походить з Угорщини», пор. [татарака] «сорт твердої пшениці, Triticum durum Desf.» Mak, пшениця польська «Triticum polonicum L.». — Вісюліна—Клопков 285; Анненков 363—364. — Див. ще **үгoreць**. — Пор. **үгёрка¹**.

үгráк — див. **вугор²**.

үгри — див. **угорець**.

[угриковатий] (у сполученні **угриковатий** волосинок) (зоол.) «довгаста інфузорія пантотрихій, Pantotrichum encchelys»

Нед; — похідне утворення від **угóр** (*вугóр*); назва інфузорії пояснюється видовженою формою її тіла. — Див. ще **вугóр**¹.

[**ӯгринка**] (зоол.) «(вид черв'яка) в'юнок, *Enchelys rura*» Нед, [**ӯгрíця**] (зоол.) «шкідник сільськогосподарських рослин з родини нематод» КІМ; — похідне утворення від **вугóр** «риба»; назва мотивується схожістю форми тіла черв'яка з вугром; пор. укр. **вугрýця** «черв'як круглої форми», р. [**ӯгрица**] «дрібний глист». — Див. ще **вугóр**¹. — Пор. **угóр**².

[**ӯгринок**] (бот.) «вид гриба»; — очевидно, похідне від **ӯгин** «угорець» (пор. польський *гриб*); назва мотивується тим, що гриб особливо розповсюджений на території, де живуть угорці. — Див. ще **угорець**.

угрúно — див. **врúно**.

[**ӯгрушáти**] «переконувати, умовляти; умовляти суверо, з докорами і погрозами; [**журити**; **засмучувати**] Нед», [**вгрущáти**] «тс.»; — не зовсім ясне; можливо, похідне утворення від незасвідченого **грусть* < пsl. *grustъ* < **grudъ* «сум, смуток, журба» (пор. р. *грусть* «сум, смуток», [*pogrústítъ*] «погрозити пальцем», схв. ст. *грустити* «нудити», слн. *grústili* «робити противним», *grúst* «відраза»), яке загальноприйнятої етимології не має. — Пор. **грайти**, **груда**.

угú¹ (частка) (уживається при вираженні згоди, підтвердження, у значенні «так»), **угúкати** «погоджуючись із співрозмовником, говорити часто *угú*»; — р. **угú** (стверджувальна частка); — звуконаслідуване утворення, що є спробою фонематичного оформлення нечленорозрідленого стверджувального звучання, яке здебільшого вимовляється із закритим ротом, не розтуляючи губ. — Пор. **гм.**

[**угú**²] (вигук) «циур, пек» О; — неясне; можливо, утворилося шляхом поєднання й наступного спрошення вигуку *гу*. — Див. ще **гу**. — Пор. **ігí**, **угú**¹, **ху**.

[**ӯгúзний**] «непривітний, грубий» О; — не зовсім ясне; можливо, афективне утворення, що виникло в результаті

kontamínaції слів [**ӯгúрний**] «упертий, зухвалий; непривітний, грубий» і **ӯзно** «зад». — Див. ще **гузá**, **ӯгúрний**.

[**ӯгúкати**] «видавати звуки, схожі на *угú* (про птахів); [**кричати** *угú* (про соvu) Нед]»; — похідне утворення від вигуку *угú*, який виник унаслідок фонематичного оформлення крику деяких птахів (пор. н. *Uhu* «пугач», уг. *buhi* «тс.» тощо, а також українські дієслова подібного звуконаслідуваного походження: *кáхкати*, *тьóхкати* і т. ін.). — Пор. **пúгú**.

[**ӯгúрний**] «упертий, норовистий, зухвалий СУМ, Г, Нед; непривітний, грубий, упертий Г, О», [**вгúрний**] СУМ, [**ӯгúрно**, **вгúрно**] СУМ, [**ӯгуряти**] «грудувати; бути впертим, зухвалим» О; — очевидно, фонетичний варіант первісного [**огúрний**], що виник унаслідок асиміляції початкового **o** — **u**. — Див. ще **огúрний**.

[**ӯгóгати**] «погано зробити» Г; — не зовсім ясне; можливо, результат фонетичної і семантичної видозміни незасвідченого **укóкати*, похідного від *кóкати* «бити, стукати, розбивати». — Див. ще **кóкати**¹.

ӯда¹ — див. **ӯдо**.

ӯда², **ӯдално**, **ӯдиця**, **ӯдка**, **ӯдлице**, **ӯдити** — див. **вúдка**.

[**ӯдáв**] (зоол.) «велика хижка неотруйна на змія»; — р. **ӯдáв**, бр. **ӯдáў**; — префіксальне утворення від кореня *дав-*, наявного в дієслові *давýти*; назва мотивується тим, що змія умертвляє жертву, стискаючи, здавлюючи її. — Фасмер IV 148. — Див. ще **давýти**, **у**¹.

[**ӯдавáти**, **ӯдáтися**, **ӯдáка**, **ӯдáлéць**, **ӯдаль**, **ӯдавáльник**, **ӯдáння**, **ӯдáнство**, **ӯдáність**, **ӯдáтність**, **ӯдáток**, **ӯдáха**, **ӯдáча**, **ӯдáчник**, **ӯдáваний**, **ӯдáлий**, **ӯдáний**, **ӯдáтний**, **ӯдáчий**, **ӯдáчливий**, **ӯдáти** — див. **дáти**.

[**ӯдár**] СУМ, Нед, **вдár**, **ӯдárник**, **ӯдárniцтво**, **ӯдárний**, **ӯдárniцкий**, **ӯдárити** «вчинити удар, покарати О», **вдárити**, **ӯдárитися**, **вдárитися**, **ӯдárти**, **вдárти**, **ӯдárтися**, **вдárтися**, **ӯдárтитися**, **зӯдárник** Куз., **неӯдárний**; — р.

удáр, уда́рить, бр. уда́р, уда́рыць, др. уда́ръ «удар (грому); стук», **уда́рити** «ударити об землю; кинути на землю; стукнути; накинутись», іл. *uder*, *uderzenie*, *uderzyć*, ч. *úder*, слц. *úder*, *udriēt*, нл. *deriš* «ударити», болг. *údar*, **уда́ря, уда́рям, м. уда́р, схв. уда́р, уда́рить, слн. уда́р, уда́ріти, стсл.** **уда́рни́ти;** — утворення з префікса *у-* і кореня *dar-*, спорідненого з *dérti*, *dráti*, які через псл. **derti*, **dъgo* і *dъgati*, *dего* зводяться до *ie*. **děg-/dōg-/deg-* «**ко-лоти, здирати (шкуру)**»; **а в уда́р** з псл. *a < ie. ð*; зіставляється з гр. *δῆρις* «суперечка; бій, битва, боротьба», дінд. *dāgas* «тріщина, щілина, дірка», *dṛṇāti* «розколює». — Фасмер IV 149; Черных II 284; Brückner 592; Machek ESJC 666; Holub—Луег 496; Младенов 649; Рокорпу I 206—208. — Див. ще **дéрти**.

[**уда́рник**] (бот.) «приворотень звичайний, *Alchemilla vulgaris L.*» Mak, См; — суфіксальне утворення від *уда́р*; мотивація назви не зовсім ясна; можливо, вона є частковою калькою, пор. англ. *breakstone* «щебінь», де *break* «бити, ударити», *stone* «камінь». — Див. ще **уда́р**.

[**удати́ся**] «зв'язатися ременем» ВеУг; — неясне.

[**удви**] «подвійно» О; — нерегулярне походнє утворення від *два*, синонімічне прислівникам *удвічі, удвійці*. — Див. ще **два, у¹**. — Пор. **узадві**.

[**удворійошний**] «ввічливий, чесний (кавалер)» Лизанец; — запозичення з угорської мови; уг. *udvarias, [udvaraijas]* «тс.» походить від *udvar* «двір (зокрема, королівський, князівський)», що пов'язане з псл. *dvogъ*, укр. *двір*. — Лизанец 629; MNTESz III 1023—1024. — Див. ще **двір**.

уді́д, уди́д, уди́дд, уди́дд — див. одуд.

[**уди́дка**] (іхт.) «будь-яка дрібна риба; верховодка, *Alburnus charusini*; дрібна риба, що плаває біля дна водойми» Дейн, [**уді́пка, уди́тка, уди́дка**] «верховодка» тж, [**уді́дка**] «верховодка; пілітка, *Rutilus rutilus L.*» тж; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з [уда] «вудка»,

удити «вудити» і первісно означало «риба, яку ловлять вудкою»; зближення з *удомтка* (іхт.) «авдотка» позбавлене підстав. — Див. ще **вудка**. — Пор. **авдотка**.

уди́ла, уди́льний — див. вуди́ла.

[**уди́ргати**] «обмолотити (льон)» О; — результат фонетичної та семантичної видозміни дієслова [*dérgáti*] «смикати; чесати клоччя дергальним гребенем» Ме. — Див. ще **дéргати**.

уді́й, уди́йний, уди́ність — див. до́йти.

[**уді́льня**] «острівець на ріці» Ч; — похідне утворення від *удити* «ловити рибу вудкою», тобто це «місце (в тому числі острів), де рибалки ловлять рибу вудкою», пор. *рибальня* «місце рибальського промислу»; кореневе **и** замість **и** — результат деетимологізації слова. — Див. ще **вудка**.

[**удмурт**] «представник угро-фінської народності»; — р. бр. *удмурт*, п. *Udmurtia*, ч. слц. *Udmurt*; — як самоназва народу *удмурт* є складним словом, утвореним зі слів *удм.* *уд* (назва племені) нез'ясованого походження і *мурт* «людина; чужий, незнайомий; [чоловік; наречений]», спорідненого з комі *mort* «людина», ерз. мокш. *мирде* «людина; чоловік», що виводиться з праформи **mertä*, запозиченої з франських мов, пор. перс. *turd* (*tärd*) «чоловік», ав. *taqeta* «людина»; первісне значення слова «людина з племені *уд*». — Удмурт.-рус. словарь 1948, 302; Лыткин—Гуляев 174—175. — Пор. **мордва**.

[**уднү**] «всередині»; — результат злиття прийменникового сполучення *уднү* «всередину» (пор. [*дні*]) «всередині», др. *ðñhēt, ðñnu* «тс.»; *изъ ðñnu* «ізсередини»). — Див. ще **дно, у¹**. — Пор. **уннү**.

[**удо**] «стегно; частина тіла, кінцівка» Нед, Куз, [**уда**] «тс.» Куз; — р. *уд* «частина тіла; член», бр. [*вуда, уdd*] «стегно», др. *удъ, удо* «тс.; шматок», п. *уд*, *udo* «стегно», ч. слц. *úd* «член», болг. *уд* «тс.», схв. *ûd* «член (тіла); кін-

цівка», *ӯдо* «тс.», слн. *ӯд*, стсл. **ѹдъ** «член; частина тіла»; — псл. *udo*, *udъ*; — загальновизнаної етимології не має; зіставляється з р. *ӯдить* «зріти, набухати» і *вымъя* (Якобсон — див. Фасмер—Трубачев IV 148; Горяев 385); існують припущення про утворення за допомогою префікса *и-* від давнього кореня *-dъ* [< іє. *dh(ē)-] (Трубачев Рем. термінол. 236), про походження від іє. *au- «від, геть» (звідки укр. *у²*) і кореня іє. *dh(ē)- «щось відокремлене» (Holub—Кор. 400), про спорідненість з лат. *otpentum* «плівка, яка обволікає нутрощі; жирова плівка», ав. *īθa-* «жир» (Petersson Verm. Beitr. 126—127, проти Walde—Hoßm. II 208), про спорідненість з гр. ἄρθρον (Machek ESJČ 666), з р. *об-уть*, *из-уть*, *уздá* (Младенов 649) або з лит. *uodegà* «хвіст» (Погодин РФВ 32, 270). — Фасмер—Трубачев IV 148; ЭСБМ 2, 209; Вгіскнер 592; Skok III 535.

[удобарити] «зрозуміти», [удобаритися] «мати звичку; ввести в звичку» О; — р. [удобарити] (кого або кому) «подарувати, розцедритися; задовольнити, облагодіти», [удобаривати] «тс.», [удобариватися] «хазяйнувати вдома, управлятися» Даляр; — неясне; можливо, пов'язане з добрий.

удобен, *удобéнний* — див. **доба**.

[удоб'є] «земля, придатна для обробітку» Л, [невдóба, невдóб'є] «непридатна для хліборобства земля» тж; — р. [удоб'є] «зручність; земля, придатна для використання», [удоба, ӯдоба] «тс.», бр. [удоба] «зручна, придатна земля»; — утворення, пов'язане з *доба*, пор. [удобен] «придатний». — Див. ще **доба**.

удовá, *удовá*, *удівéць*, *удівéць*, *удівонька*, *удівонька*, *удівствó*, *удівствó*, *удовéнко*, *удовéнко*, *удовéцтво* КІМ, *удовéць*, *удовéць*, *удовíця*, *удовíця*, *удовичéнко*, *удовичéнко*, *удовíчка*, *удовíчка*, *удовíвна*, *удовíвна*, *удовíй*, *удовíй*, *удовíн*, *удовíн*, *удовíний*, *удовíний*, *удовíцкий*, *удовíцкий*, *удовíчий*, *удовíчий*, *удовíти*, *удовíти*, *удовувáти*, *удововати* Пі, *удовувáти*, *[за]удовйти* «стати вдовою», ов-

довіль, *овдовіти*, [одовéць] «удівець» Ж, [одовíчин] Ж; — р. *вдовá*, бр. *удавá*, п. *wdowa*, ч. слц. *vdova*, вл. нл. *wdowa*, болг. *вдовица*, м. *вдовица*, схв. *ӯдова*, слн. *ӯдова*, стсл. **въдова**; — псл. *ѹдова* «тс.»; — споріднене з прус. *widewū* (< *vidavā), ав. *vīdavā* «вдова», гр. ηίθεος «неодружений», лат. *vidua* «вдова», *viduus* «овдовілий», гот. *widuwō* «вдова», дvn. *wituwa* (н. *Witwe*), ір. *fedb*, дінд. *vidhávā* «вдова», *vidhús* «овдовілий», *vidhú-* «бути самотнім», які зводяться до іє. *ueidh-, *uidh- «роз'єднувати, розлучати, відділяти». — Фасмер—Трубачев I 281—282; Трубачев Терм. родства 112—113; Преобр. I 68; Черных I 136; Brückner 605—606; Machek ESJČ 680; Holub—Lyer 503; Skok III 536; Schuster-Šewc 1698; Trautmann 357; Kluge—Mitzka 865; Uhlenbeck 286—287; Pokorný 1127—1128.

удовіль «дос舒心, уволя» Чаб, *удовіль* «тс.» тж, *вдовілення*, *вдовілений*, *удовольніти*, *удовольнити(ся)*; — префіксальне утворення від прислівника *доволі*, що виник із словосполучення *до волѣ* (пор. др. *доволѣ* «достатньо»). — Див. ще **воля, до¹, у¹**.

[удовки] (бот.) «айстра, *Aster L.*» Л, [удівки, удівки] «айстра верболиста, *Aster salicifolius* Schol.», [удовів чобіт] «фіалка триколірна, братки, *Viola tricolor L.*»; — п. *wdówka* «фіалка триколірна», схв. *удовица* «тс.»; — похідне утворення від *удовá*; назва пояснюється, очевидно, цвітінням айстр пізно восени, пор. інші народні назви квітки: *мороз*, *осінь*, *осінчак*; назви фіалки триколірної, пов'язані з *удовá*, могли бути навіяні іншими найменуваннями рослин, пов'язаними з назвами осіб (шор. укр. *сирітки*, браткі, брат-і-сестрі, схв. *mâñeha*, *mâñija* тощо). — Див. ще **удовá**. — Пор. **вдова, вдовушка**.

[удовляти] «задовольнити, удовольнити» Нед, Куз, [удовлити] «тс.» тж; — р. [удовляти] «тс.; забезпечувати уволя», [удовліти] «тс.» (церк.) (Даль), бр. [удаўляць] «тс.» (Носо-

вич); — можливо, результат спрошення форм *удовольніти*, *удовольніти*, похідних від *воля*; не виключений зв'язок з др. *довълѣти* (< стсл. **довълѣти** «бути достатнім»), що також споріднене з *воля*, *веліти*. — Фасмер I 521; Преобр. I 71. — Див. ще **воля**.

удоволений, *удоволеній*, *удоволено*, *удоволити*, *удоволіти*; — похідні утворення від прислівника *довбі* (< др. *доволѣ*), пов'язаного з *воля*. — Див. ще **воля**. — Пор. **удовіль**.

[**удогань**] «навзгодін» КІМ; — утворення з префікса *у-* та основи дієслова *доганяти*, похідного від *гнáти*, пор. паралельне *удогонь* «тс.». — Див. ще **гнáти**, *у¹*.

[**удолити**] «погано зробити»; — неясне. — Пор. **удонити**.

[**удоля**] «здібність, уміння, обдарованість» Нед, [**удольний**] «здібний, придатний» Нед; — запозичення з польської мови; п. *udola* «темперамент», *udolny* «енергійний, здібний, здатний», як і п. *zdolny* «здібний, талановитий», пов'язане з п. *dola*, якому відповідає укр. *доля*. — ЄСБМ З, 325; Вгіскпег 92. — Див. ще **доля¹**.

[**удонити**] «погано зробити; уділити, наділити»; — афективне утворення неясного походження. — Пор. **удолити**.

удосталь — див. **досталь**.

удостачу — див. **достаток**.

ӯдотка¹ — див. **авдотка**.

[**ӯдотка²**] (бот.) «купальниця європейська, вовча лапа, *Trollius europaeus L.* Mak, См, [**ӯдотки**] «тс.» Пі, См; — результат фонетичної видозміни слів [**авдотки**] Пі, Mak, *авдотька* Mak] «тс.», мабуть, запозичених з російської мови; р. *авдотки* «тс.» походить від зменшеної форми жіночого особового імені *Авдотья* (*Евдокія*); мотивація назви неясна; пор. це саме ім'я в назвах риб та птаха: укр. [**авдотка**] (іхт.) «щипавка», р. [**авдотка**] (іхт.) «голець», *авдотька* (орн.) «одуд». — Фасмер I 59. — Див. ще **авдотки**. — Пор. **авдотка**.

[**удрилювати**] (у сполученні *удрилювати* в *задаток*) «відрахувати на

задаток» О, [*вдриляти*, *вдріліти*] «тс.» тж; — не зовсім ясне; можливо, афективне утворення на основі дієслів *дріліти* «штовхати, кидати», *дриляти* «тс.» або запозичених з польської мови *drylować*, *dręlować* «очищати плоди від кісточок», пов'язаних з *dryl* «свердло», від якого походить укр. *дриль*. — Див. ще **дриль**, **друліти**, *у¹*.

[**удручити**] «стомити» О; — р. *удручать* «пригнічувати, засмучувати», *удручити*, др. *удручити* «засмутити», *дручити* «мучити, пригнічувати», п. *udręczać* «пригнічувати, засмучувати», *dręczyć* «мучити, знущатися», слн. *drocić* «пригнічувати», стсл. **оудржчити** «зумути», **оудржченник** «умертвіння (плоті)»; — префіксальне утворення від [*дручити*] «мучити» Бі, пов'язаного з [*друк*] «велика дерев'яна палиця» Ж, Бі, що є фонетичним варіантом слова *дрюк*; спочатку могло означати «побити палицею», а згодом набуло переносних значень «мучити, пригнічувати; втомлювати». — Фасмер IV 150, I 543—544; Черных II 284—285; Вгіскпег 96—97; Вегп. I 229—230. — Див. ще **дрюк**.

[**ӯдян**] «досить багато; дуже потрібно» Лизанец, [**ӯдьон**] «тс.» тж; — запозичення з угорської мови; уг. *igusup* «тс.» є утворенням неясного походження. — Лизанец 629; MNTESz III 1026—1027.

[**ӯемний**] «негативний» Нед; — префіксальне утворення, паралельне до *від'ємний* «тс.»; префікс *у-*, очевидно, за зразком слів типу *ӯбогий* «бідний», [**ӯгурний**] «упертий, зухвалий» тощо. — Див. ще **імати**, *у¹*, **яти**. — Пор. **від'ємний**.

[**ӯєнно**] «разом, спільно; в одне ціле» О; — результат злиття прийменникового словосполучення **у єдно* з подальшою асиміляцією приголосних *dn* > *nn*. — Див. ще **еден**, *у¹*.

уж, *ужака* — див. **вуж**.

[**ӯжавий**] «в'язкий (про деревину)» Критенко (усно); — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з *ӯжвá*, *вужвá*, *вўзол*, *в'язати* (див.).

[**ужално**] «ручка, держак пуги» Нед; — результат фонетичної видозміни

слова *пúжално* «тс.», похідного від *пúга*. — Див. ще **пúгá**. — Пор. **вужвá**, **ўжvá**.

[ужамáти] «розжувати; зрозуміти» Г; — р. *ужамkать* «з'їсти»; — не зовсім ясне; можливо, афективне утворення, що виникло в результаті контамінації слів *утýмити* і *жувáти*. — Пор. **жувáти**, **тýмити**.

[ужанцíя] «звичай»; — п. *uzans* «прийнятий звичай, практика, вживання», ч. *uzance* «звичай (при укладанні угоди)»; — фонетичний варіант слова *узанція* «торговельний звичай» (CIC² 853), запозиченого з італійської мови; іт. *usanza* походить від лат. *ūsus* «звичай». — CIC² 853; Holub—Lyer 499. — Див. ще **ўзус**.

ужá-ужá — див. **гиджgá**.

ужáчка — див. **вужáчка**².

[ужáчки] (бот.) «півники болотні, *Iris pseudacorus L.*» Г, Mak, *[ужачка, ужички]* «тс.» Mak; — р. *[ужачки]* «тс.», *[ужик]* «вовче тіло болотне, *Cotulagum palustre L.*», *[узик]* «тс.», бр. *[ужацкi, вужачкi]* «півники болотні»; — похідне демінутивне утворення від *уж* «вуж»; назва мотивується формою повзучого кореневища, яке нагадує вужа, або місцем поширення рослин (вогкі луки, болота), де водяться вужі, змії; р. *ужик* виводиться з *узик*, яке вважається похідним від *ўзкий* «вузький», за формою листя рослини, що відбито та-кож у літературній назві р. *сáбельник* «вовче тіло болотне» (Анненков 178). — ЭСБМ 2, 212; Шамота 18. — Див. ще **вуж**.

[ўжvá] «мотузка з пруття, лози або дуба Г, Ned; мотузка з гнучкого пруття Кур; велике дерев'яне кільце, яким з'єднуються між собою плуг і колісня Г; кільце зі скручених гілок смереки для люшні, огорожі; кільце, за яке чіпляють гряділь; кільце зі скручених гілок, яким зв'язують драбину з люшнею О», *[ўжvи]* «вірьовки в гойдалці» Л, *[ужба]* «вужва» Чаб, *[ужéвка]* «вужва Ned; капиця Мо», *[ужíвка]* «мотузка» Чаб, *[ужíвки]* «мотузки» Пі, *[ужик]* «дерे-

в'яна закрутка для скріплення чого-небудь» Л, *[ужíсько]* «мотузка для ув'язування сіна на возі» Г, Ned, *[ужíще]* «мотузка Г, Ned; мотузка, якою прив'язують рубель; товста мотузка; стара товста мотузка; довга товста мотузка О», *[ужíвка]* «вужівка», *[ужíлка]* «тс.», *[ўжóв]* «вужва» Г, О, *[ужóвка]* «мотузка О; мотузка з гнучкого пруття Кур; дерев'яна закрутка для скріплення чого-небудь Л; кільце з гілок ліщини О»; — р. *[ўже]* «вірьовка», *[ужíще]* «тс., зав'язка», схв. *ўже* «тс.», стсл. **жже** «тс.»; — утворення від псл. **vōže* «вужва», паралельного до **vōže* «вужва» (< **von-zjo-*), які пов'язані з *(v)*ozъ* «вузол», *vēzati*. — Фасмер IV 152; ЭСБМ 2, 211, 212, 213. — Див. ще **вúзол**, **в'язáти**. — Пор. **вужvá**.

[ужгнúти] «ударити»; — бр. *ужгнúць* «уколоти, укусити; швидко зникнути»; — не зовсім ясне; можливо, афективне утворення на базі *джигнúти* «куснути, жалнути, кольнути» або семантично видозмінене запозичення з польської мови; п. *[užgnąć, użegnąć]* «припекти, припалити, обплекти» споріднене з укр. *жегтú*. — Пор. **джýгати**.

ужé (присл. і підсилювальначастика), *вже*, *[уж Вел, ужéнь Нед, юж Нед, Вел]* «тс.»; — р. *ужé*, *уж*, *[ужó]* «(коли-небудь) пізніше, потім», бр. *ужó*, *[ужé]*, др. *уже* «вже; ось уже; і; в такому разі», р.-цсл. **ю** «уже, тепер», **не ю** «щe не», п. *juž*, ч. *jíž*, *už*, *[juž]*, слц. *už*, вл. *juž* (*hižo*), нл. *juž* (*južo*), полаб. *jäuz*, болг. *уж*, схв. *[jýp]*, ст. *jýre*, слн. *užé*, *žé*, стсл. **южé**, **оужé**, **ој**, **не ој**; — псл. *juže*; — складний прислівник, утворений з компонентів *у-* (< псл. *ju-*), спорідненого з лит. *jai* «уже», лтс. *jau* «уже; адже; же», прус. *jau* «колись; після», дvn. *ju* «вже; тепер; же», які зводяться до *ie*. **ju* (**ju*), та частки *же*; припускається етимологічний зв'язок першого компонента *у-* з псл. *jipъ*, *jipъjъ*, звідки укр. *юний*; припускається також фонетичний збіг у східнослов'янських мовах двох давніх слів — псл. **ju že*

і псл. *у, спорідненого з гр. αῦ «з іншого боку; знову-таки», лат. aut «або», гот. auk «адже; але» (Фасмер II 39, IV 151—152). — Черных II 285; Ślawski I 597—598; Brückner 210; Machek ESJC 230; Holub—Lyer 224, 499, 522; Schuster—Sewc 472; Skok I 786; Bern. I 457; Trautmann 106; Walde—Hořm. I 668; Feist 303. — Див. ще **же¹**.

уживати, ужиткувати, ужівок, ужітки, ужіток, ужиття, уживальний, уживаний, уживчивий, ужитковий, ужитний, ужиточний — див. **жити**.

[**уживітія**] «довічне вживання; користування» O; — не зовсім ясне; можливо, результат контамінації слів **уживання** і **життя**. — Див. ще **жити**.

[**ужістка**] (зоол.) «вуж, *Ophiolepis*» Нед; — суфіксальне утворення від **уж** «вуж» на означення істоти жіночого роду «вужиха». — Див. ще **вуж**.

[**ужівка**] «гриб, *Boletus sanguineus* With.» Mak; — бр. [вужоукі] «нейстівні гриби», вужакі «тс.»; — суфіксальне утворення від **уж** «вуж»; назва свідчить про непридатність або маловживаність цих грибів як їстівних і дана з метою застереження; пор. подібні назви нейстівних грибів: [**псáрка**, **гадючка** сороката, **жаб'ячий гриб**, **жаб'ярка**]. — Див. ще **вуж**. — Пор. **вужачка²**.

[**ужовник¹**] (бот.) «змійовик, ракові шийки, *Polygonum bistorta* L.» Mak, [ужик] «тс.» тж; — р. **ужик**, бр. [венжоунік], п. rdest węzownik, ч. użownik (Ан); — похідне утворення від **уж** «вуж»; назва мотивується подібністю дерев'янистої вигнутого кореневища рослини до змії, вужа; пор. ще укр. змійовик, р. змеевик, змейний кόренъ, ч. hadovec, hadí kořep, слц. hadovac, схв. *трава од змије*, слн. gadji koren «тс.», н. *Schlangenknoterich*, Drachenwurz, Krebswurz, Natterwurz, фр. serpentaire «тс.», що мають ту саму мотивацію. — Лік. росл. Енц. дов. 106; Шамота 17—18; Анненков 263—264; Machek Jm. rostl. 86. — Див. ще **вуж**.

[**ужовник²**] (бот.) «зміячка, скорzonera, *Scorzonera L.*; скорзонера низька,

Scorzonera humilis L.» Mak, [вужовник] «скорзонера, *Scorzonera L.*» Mak; — р. **ужовник** «скорзонера іспанська, *Scorzonera hispanica* L.», н. węzumord, węzowy mord «скорзонера»; — похідне утворення від **уж** «вуж»; назва мотивується лікувальними властивостями рослини, вживаної в народній медицині від укусів змій; пор. наукову назву *Scorzonera*, що базується на її іспанському найменуванні escorzonera, похідному від ісп. escorzon «зміїна отрута» (в Іспанії рослина вважається настільки отруйною, що змії нібито гинуть, лише доторкнувшись до неї); пор. також р. змеедушник, п. węzumord, ч. hadí mord, слц. hadí tog, які є кальками н. *Schlängenmord*, складної назви, утвореної зі слів *Schlange* «змія» і *Mord* «убивство». — Лік. росл. Енц. дов. 400; Анненков 321; Machek Jm. rostl. 236. — Див. ще **вуж**.

[**ужовник³**] (бот.) «плавун щитолистий, *Nymphaoides peltatum* O Ktgr. (*Limnanthemum nymphaoides* Link.)» Mak; — р. **ужовник**; — похідне утворення від **уж** «вуж»; назва зумовлена місцем поширення рослини (на вологих місцях, болотах, де, як вважається, водяться вужі та змії); пор. також наукову латинську назву *Limnanthemum*, що є складним утворенням з основ грецьких слів λίμνη «болото» і ἄνθεμον «квітка», а також укр. **плавун**, [болотоцвіт], р. болотноцвітник, бр. балатнацвітник «тс.», що виникли як кальки латинської наукової назви. — Шамота 17—18.

[**уз**] (прийм.) «біля, коло, при, уздовж, мимо», [**уз-**] (префікс у словах **узбіччя**, **узгір'я**, **узлісся** та ін.); — р. **воз-**, **вз-**, **взо-**, **вос-**, **вс-**, бр. **уз-**, др. **въз** (зі зн. в.) «за, замість», **въз-** «уз-», п. **wz-**, ч. **vz-**, **vze-**, слц. **vzo-**, полаб. **vâz-**, болг. **въз**, **въз-**, **вз-**, м. **воз-**, **вз-**, схв. **уз-**, **вз-**, **узя-**, слн. **vz-**, стсл. **въз-**; — псл. **vъз-**; — споріднене з лит. **už-** «за, за-», лтс. **uz-**, вірм. **z-**, ав. **us-**, **uz-** «вгору», які, очевидно, зводяться до іє. *ud- «вгору». — Фасмер I 333; БЕР I 203; Trautmann 336; Pokorný 1103—1104. — Див. ще **воз-**. — Пор. **з-**, **повз²**.

[ӯзя] «жирний наліт на воді Г; волина Нед»; — р. ӯзя «бджолина смола, якою бджоли захищають внутрішню частину вулика від світла й повітря; фарба; восковий клей з бруньок дерев», [вӯза] «чарупка у стільниках», бр. [вӯза] «вощина, стільники», [вузя] «тс.; бджолиний клей, прополіс», п. [węza] «основа з воску, на якій бджоли роблять стільники», [węźnia] «тс.», ч. [uzda, huzda] «сухі стільники»; — посл. vøza, пов'язане з вӯзол, в'язати й означає «те, що зв'язує, скріплює». — Фасмер IV 152; Горяев 385; ЭСБМ 2, 213—214; Machek ESJC 673. — Див. ще **вӯзол, в'язати**. — Пор. ӯзи.

[узадві] «подвійно» О; — нерегулярне похідне утворення від два. — Див. ще **два, ү¹**. — Пор. ӯдви.

узадгúзь Куз, узадгúсь «задом наперед» О; — префіксальні й фонетичні варіанти слова *назадгúзь* (див.).

узбéк (мн. узбéки; жін. р. узбéчка) «представник народу, що становить основне населення Узбекистану», узбéцкий; — р. бр. болг. узбéк, п. ч. Uzbek, м. Узбек, схв. Узбек; — запозичення з тюркських мов; тур. чаг. özbäk «узбек», чаг. також «прямий, чесний, хоробрый; ім'я монгольського хана XIV ст.». — Фасмер IV 152—153; Корш Этногр. обозр. 84, 116; Радлов I 1306.

узглáднювати «брати до уваги, враховувати», [узглáднати] «тс.», узглáднити; — очевидно, адаптоване до української мови запозичення з польської; п. wzglądać, wzglądować, względać «дивитися вгору; дивитися, водити очима, дивитися згори; зважати, звертати увагу, брати до уваги, цінити» пов'язані з wzgląd «погляд», що є префіксальним утворенням від głądać «дивитись» (пор. р. взгляд «погляд»), якому відповідає укр. глядіти. — Brückner 141; SW 7, 1136. — Див. ще **глядіти**.

ӯзда, уздéчка, уздениця, уздініця, уздра — див. **вузда**.

[ӯздýла] «вудила» Г, [ӯздéла] «тс.» Нед; — р. [вӯздили] «поводи, віжки», бр. вӯздзіла «тс.»; — очевидно, резуль-

тат контамінації слів уздá «вуздечка» і удýла «вудила». — ЭСБМ 2, 216. — Див. ще **вудила, вузда**.

[уздрó] (у сполученні вирвати з уздróм «вирвати з корінням, з м'ясом» Чаб); — не зовсім ясне; можливо, афективне утворення на основі слів уздá «вузда, вуздечка» (чи ӯзи «зв'язки») і нутрó. — Див. ще **вузда, нутро**.

ӯзи «(заст.) окови; (кн.) зв'язки, відносини, єдність», [ӯзник] «в'язень» Нед, [заужати] «зв'язати» Пі, [пауз] «рубель», [паузник] «вірьовка для прив'язування пауза», пáузок «вид річкового судна», [паужіні] «те, що висипається з-під пауза», [паузняк] Веза, [розпаузити] Вел; — р. ӯза, ӯзы, бр. вӯзы «тісні зв'язки; те, що зв'язує, об'єднує» (з рос.), др. оуза «окови», п. wiezy, схв. везе, ӯзе «в'язниця; кайдани», слн. vézi, стсл. жза, вжза, вжзъ; — псл. *qza, мн. *qzy; — споріднене з укр. вӯзол, в'язати; зіставляється з лит. vyzà «лапоть», výžti «плести лапті» (Petersson AfSlPh 36, 150, проти Фасмер IV 152), з лат. angō «стискаю, душу», гр. ἄγγω «здавлюю» (Брандт РФВ 22, 116—117, проти Фасмер там само), з лит. aňkštas «тісний, вузький», гот. aggwus, дvn. engi [*< *angī*], нvn. eng, дісл. өңгр «тс.», дінд. aṁhūh «вузький»; іє. *angh-. — Черных II 287; ЭСБМ 2, 218; Walde—Hořm. I 47. — Див. ще **вӯзол, в'язати**. — Пор. **вужвá, вузъкý, ӯzá**.

ӯзика — див. **зíчити**.

[узимáка] «лоша, яке перезимувало» Корз; — префіксально-суфіксальне утворення від зимá; пор. [нáзимок, нáзимок] «теля, що перезимувало одну зиму», [перéзимча] «тс.» Нед. — Див. ще **зимá, у-**.

[ӯзир] «тло» Нед; — префіксальне утворення від основи дієслова зíрити (див.).

[ӯзиръ] «нижня частина снопа, стовбура дерева; основа, низ» Нед, [узерýнє] «труха, витрясена зі снопів під час молотби» О, [узеровинє] «частина снопа від перевесла до нижнього кінця» О; —

очевидно, результат фонетичної видозміни слова *гузíр* «нижня частина снопа» внаслідок сприйняття початкового г-як протетичного (пор. бр. [вузíр] < *гузíр* «тс.»). — ЭСБМ 2, 218. — Див. ще **гузá**.

[**у́зіця**] «частина молотильного цепу» Нед; [**у́зіще**] «довгий міцний канат для ув'язування навантаженого на віз сіна» Нед; — не зовсім ясне; можливо, є суфіксальним утворенням від *уза* або виникло в результаті фонетичної видозміни незасвідченого **ужиця* від [**у́жіще**] «мотузка» під впливом *уза*, *узи*. — Див. ще **у́жва**, **у́зи**.

[**у́зич**] (зоол.) «вид коралів, *Melitaea*» Нед; — неясне, можливо, штучне термінологічне утворення від кореня *уз-*, наявного у слові [**у́зол**] «вузол», як часткова калька н. Knotenkogalle, складного слова, в якому перший компонент Knoten «вузол». — Пор. **у́злич**.

у́зір, **у́зір'я**, **у́зірчастий**, **у́зор**, **у́зористий**, **взóристий**, **у́зори́ти**, **у́зорни́й**, **у́зорочи́я**, **у́зорча́стий**, **у́зорча́тий**, **у́зрі́ти**, **взрі́ти**, **у́позирати** — див. **зріти**.

[**у́злич**] (бот.) «вид моху, *Bryum Dill.*» Куз, Mak; — похідне утворення від [**у́зол**] «вузол»; можливо, штучний термін, утворений як часткова калька н. Knotenmoos «тс.», у якому перший компонент Knoten «вузол» при другому Moos «мох». — Див. ще **вúзол**. — Пор. **у́зич**.

у́знүти — див. **у́зяти**.

[**у́зто́к**] «схід» Нед; — р. **восто́к**, [**всток**, **сток**] «схід, східний вітер», др. **въстокъ**, болг. *йзток*, схв. *йсток*, стсл. **въстокъ**; — очевидно, як і р. **восто́к**, запозичення зі старослов'янської мови; стсл. ***възто́къ** утворене як калька гр. ἀνατολή «схід сонця, місце сходу сонця» з префікса **въз-**, якому відповідають р. **воз-**, **вос-**, укр. **уз-**, та кореня **ток-**/ тек-, наявного в діеслові **течи** < псл. *tekti*, якому відповідає укр. **текти**. — Фасмер I 357, IV 37, 90; Черных I 169. — Див. ще **текти**, **точити**¹, **уз.** — Пор. **орієнта́льний**, **схід**.

у́зурпа́тор «той, хто незаконно захопив владу, особа, яка привласнила чужі права на щось», [**у́зурпáт**] «мучитель, кат» Чаб, **у́зурпа́торство**, **у́зурпа́ція**, **у́зурпува́ти**; — р. болг. м. схв. **у́зурпáтор**, бр. **у́зурпáтар**, п. *изиграптор*, ч. *изиграптог*, слц. слн. *изиграптор*; — запозичення з пізньолатинської мови; пізньолат. *usurpátor* «привласнювач; споживач», походить від лат. *usigro* «захоплюю; уживаю; привласнюю; посідаю», складного утворення з основ лат. **ūsū*, що є формою ablativa від *ūsus* «користь; ужиток», і *garīo* «хапаю, присвоюю, викрадаю». — СІС² 853; Коралинський 1018; Sł. wug. *obcych* 792; Holub—Lyer 499; Klein 1684. — Див. ще **у́зус**. — Пор. **раптом**, **ужа́нція**.

у́зус «звичай, звичка, правило; загальноприйняте вживання мовою одиниці», **у́зуальний**; — р. бр. болг. м. схв. **у́зус**, п. *uzus*, *usus*, ч. слн. *úzus*, слц. *uzus*; — запозичення з латинської мови; лат. *ūsus* «вживання; звичай; користь» за походженням є формою дієприкметника минулого часу від *ūtī* «живити, користуватися», похідного від давнішого *oītīeg*, пов'язаного з оск. *ūittīus* «вживання», які достовірної етимології не мають. — СІС² 853; Коралинський 1017, 1018; Sł. wug. *obcych* 792; Holub—Lyer 499; РЧДБЕ 745; Klein 1683. — Пор. **у́зурпа́тор**, **утилітаризм**.

у́зъмі́нь — див. **вузьмина**.

у́зяти, **у́зя́тися**, **у́зя́нуть**, **у́знүти**, **у́зянка**, **у́зятка**, **у́зя́ток**, **у́зя́ття**, **у́зя́ха**, **у́зя́харъ** — див. **яти**.

[**уї́да**] «мучитель, надокучливий, в'їдливий чоловік» Нед, [**уїдáти**] «(на кого) дошкуляти ущипливими словами Нед; гавкати (про собак) О», **уїдáтися** «глибоко проникати, врізатися СУМ, Г; чіплятися, приставати тж; [лятися, сваритися Нед; заступатися за когось, боронити когось О]», **уїдливий**, **уїдливо**, **уїсти** «дошкулити», **уїстися** «погладити»; — утворення з переносними значеннями, пов'язані з діесловом *їсти* (псл. *jasti* < **ēsti* < **ēd-ti*). — Див. ще **їсти**.

уїкéнд «час відпочинку від суботи до понеділка в англомовних країнах; вихідні дні», *уїк-éнд*; — р. *уїк-энд*, бр. *уїк-энд*, п. *weekend*, ч. *víkend*, болг. *уйкенد*; — запозичення з англійської мови; англ. *weekend* «тс.» утворене зі слів *week* «тиждень», санgl. *weke* від данgl. *wice*, *wicu*, *wuci* «тс.», спорідненого з днн. *wika*, дшв. *vika*, шв. *vecka*, дат. *uge*, дvn. *wehha*, *wohha*, свн. н. *Woche* «тс.» (первісне значення слова — «зміна в часі; регулярно повторюваний період»), і *end* «кінець», данgl. *ende*, спорідненого з дфриз. *enda*, дvn. *anti*, *entí*, свн. *ende*, гот. *andeis* «тс.» (початкове значення — «протилежний бік»), які зводяться до іє. **anta-*, **anti-* «протилежний; спереду, попереду». — CIC² 853; Sł. wyr. obcych 801; Kopaliński 1034; Holub-Lyer 507; Klein 519, 1735.

уй, *уївич*, *уєць* — див. **вуй**.

уйгúр «представник тюркської народності», *уйгурка*, *уйгúри*; — р. бр. *уйгур*, *уйгúры*, слц. *Ujgur*; — запозичене з уйгурської мови за посередництвом російської; уйг. *ciyug* «назва роду, що підкорив тюркську династію»; припускається (Ramstedt JSFOUgr 55, 82) можливість походження назви з мови гольдів-нанайців. — Фасмер IV 155.

[**уйдé**] (присл.) «досить, достатньо» Куз; — запозичення з польської мови; п. *ujdzie* є особовою формою від дієслова *ujść* «піти геть»; пор. р. *хвáтит* «досить» від *хватáть*, *сойдёт* «тс.» від *сойти*. — Див. ще **ітý**.

[**уїма**] «зменшення, скорочення, убуток, збиток, втрата, шкода» Нед, Пі; — р. *уїма* «величезна кількість; [простір, великий простір; великий ліс]», [*уїм*, *уїмка*] «зменшення», бр. [*уїльма*] «безліч», др. *уима* «нестача», *уимати* «віднімати, відокремлювати частину від чогось, утримувати, затримувати», п. *уїта* «збиток, шкода», ч. *уїтма* «тс.»; — пsl. *уїта* «нестача, збиток», префіксальне утворення від *jēti*, *jētъ* «бррати»; припускається, що значення «величезна кількість» у російській мові могло розвинутися в результаті експресивного вжи-

вання слова *уїма* «нестача» (пор. р. *гібель* «велика кількість»). — Черных II 287; Преобр. I 269—271; Фасмер—Трубачев IV 155. — Див. ще **у²**, **яти**.

уїмáти, *уїмák*, *уїмíти*, *уїнáти*, *уїнти* — див. **яти**.

[**уїсте**] «гирло» Нед; — запозичення з польської мови; п. *ujście* «тс.» виникло в результаті фонетичної видозміни слова *uiscie* внаслідок наближення його до *ujść* «піти». — Brückner 596. — Див. ще **устá**, **уїста**.

[**укарамшýти**] «украсти» Г; — неясне; можливо, афективне утворення, пов'язане з [*кармáш*] «кишеня?» Г; пор. р. *прикармáнить* «украсти, привласнити», похідне від *кармáн*.

[**укладник¹**] (бот.) «вид роговика, *Cerastium vulgatum* L.; астрагал солодколистий, *Astragalus glycyphyllos* L.» Mak; — очевидно, похідне утворення від *укладáти*(ся); назва може бути зумовлена лежачими сланкими або висхідними стеблами рослин, що легко вкорінюються. — Лік. росл. Енц. дов. 46; Нейштадт 232, 351. — Див. ще **клáсти**, **у¹**. — Пор. **оклáдник**, **уклáдник²**.

уклáдник² — див. **оклáдник**.

[**уклáндати¹**] «убити Г; розірвати (зубами) Нед», [*уклáндатися*] «улягтися спати» (знев.); — афективне утворення від *клáсти* (*кладу*); назалізація могла бути спричинена впливом п. *układnać* się «улягтися (спати)». — Пор. **клáндати**.

[**уклáндати²**] «умовити» СУМ, Нед, [*уклáндати*] «упросити, вговорити, заспокоїти обіцянками» Чаб, [*вклáндати*, *вклáндувати*, *уклáндувати*, *уклáндювати*, *вклáндювати*] «тс.» тж; — не зовсім ясне; можливо, префіксальне афективне утворення, яке виникло в результаті контамінації дієслів *клáсти* (*кладу*) і *клáнятися* або в результаті розвитку семантики [*уклáндати¹*]. — Див. ще **уклáндати¹**. — Пор. **клáндати**.

[**уклебетáти**] «очорнити, обмовити» О; — виникло на основі запозиченого зі словацької мови *oklebetiť* «тс.», що є префіксальним утворенням від *klebeta* «на-

клеп», яке зіставляється з укр. [клематі] «тс.». — Див. ще **клемета**.

[уклепати] «зробити будь-як, сяк-так» О; — префіксальне утворення від **клепати** з метафоризацією семантики, що ґрунтуються на уявленні про клепання як про примітивну роботу. — Див. ще **клепати**.

[укликатися] «знайтися» О; — похідне утворення від **кликати** з метафоричною семантикою, що могла виникнути на основі значення «відкликунися; відповісти на кликання». — Див. ще **кликати**.

[уклимляти] «розуміти, метикувати»; — неясне.

[уклій] (іхт.) «верховодка, *Alburnus alburnus* L. Кол; ялець, *Leuciscus vulgaris*, *Leuciscus alburnus*, *Alburnus lucidus* Нед», [уклейка] «верховодка, *Alburnus alburnus* L., *Leucaspis delineatus* Heck» Кол, [уклєй] «верховодка УРЕ, Дейн; *Alburnoides bipunctatus* L., *Leucaspis delineatus* Heck. Кол», [уклєя] «верховодка; дрібна за розміром риба» Дейн, [уклєйка] «тс.» тж, [уклійка] «верховодка» Дейн, [оклій] «верховодка Ж, Кол; *Aspius lucidus* Г», [оклія] «тс. тж, Дейн; *Alburnoides bipunctatus* L. Кол», [оклея] «*Alburnus alburnus* L., *Alburnoides bipunctatus* L.» Кол, [оклії, оклійка, уклєва, вуклія, вуклійка, гуклея, клия] «верховодка» Кол, [уклєва] «уклій» Нед; — р. **уклєйка** «верховодка, *Leucaspis delineatus* Heck.», [уклєя] «тс.; *Alburnoides bipunctatus* L.», [уклєй, уклєїна, баклея, баклєйка, клєя] «верховодка», бр. [уклейка] «верховодка, *Leucaspis delineatus* Heck.», [уклєя] «верховодка», [вукляя, оклєйка, оклея, кляя, оклія, уклія] «тс.», [уклія] (зб.) «*Leucaspis delineatus* Heck.», [клєя] «тс.», п. *uklej* «верховодка, *Leucaspis bipunctatus* Heck.», [ukleja, uklejka, oklej] «тс.», [ukleek] «верховодка», [okleja, oklejka, oklejek, oklja, kleja] «тс.», [uklilia] «*Leucaspis delineatus* Heck.», *uklej stebnowany* «*Alburnoides bipunctatus* L.», [uklej czarny, ukleja bełkowa, ukleja czarna] «тс.», [uklej drobnołuski, uklej duży]

«*Chalcalburnus chalcoides* Güld.», ч. *ouklej* «верховодка», *ouklejka* «тс.; *Alburnoides bipunctatus* L.», [úklej, úklajka, oklajka] «верховодка», [oukleje] «*Alburnoides bipunctatus* L.», [ouklej bradatá, ouklej jezerní] «*Chalcalburnus chalcoides* Güld.», слц. [ukleja] «верховодка», [uklia] «тс.», [oklajka] «*Alburnoides bipunctatus* L.», вл. *wuklijā* «верховодка», [wuklica] «тс.», нл. *huklej*, *hukleja*, *wuklica* «тс.», болг. **оклéй** «верховодка», [уклія, уклéйка] «тс.», [уклéй] «*Chalcalburnus chalcoides* Güld.», схв. *úklíja* «верховодка», *ukljeva*; [ukleja, uklica, uklja, ukljiva, oklijva, klea, kleac̄, kleha, kleja] «тс.», слн. [kleja, klejca] «тс.»; — псл. *uklēja*; — певної етимології не має; припускалася можливість зв'язку з **клей** (Младенов); зіставляється з лит. *aukšlē* (*aūkšlē*) «уклій», лтс. *aūsleja* «тс.»; дальші етимологічні зв'язки непевні; вірогідно, і псл. *uklēja* (< *ouk-lē-), і балт. *aukšle були запозичені з якоїсь європейської мови; уг. ökle i, можливо, нім. *Ukelei* зі слов'янських мов. — Коломиец Пройсих. назв. риб 89—93; Фасмер IV 156; Буга РФВ 65, 303; 75, 151; Machek ESJC 668; Schuster-Sewc 1703; Младенов 377; Trautmann 18.

[укліпитися] «вчепитися»; — не зовсім ясне; можливо, афективне утворення, пов'язане з **клепати**, **клéпка** (див.).

[уклюзнути] (про збіжжя) «перестигнути» О; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з **клéкнуты** «сохнути від суховію, спеки (про рослини)», р. [клéкнуть] «висихати, ставати твердим; в'янути»; — псл. *klék-/klók-. — Див. ще **клéкнути**.

[уключина] «гніздо для весла» Чаб; — похідне утворення від [клéка] «ломака з сучком, ковінька» або [клéча] «дерев'яний гак», [ключйна] «жердина, лата, кроква» Л. — Див. ще **клéкнати**!

[уходóкати] «утомити, зморити»; — фонетичний варіант дієслова **уходóкати**. — Див. ще **входóкати**.

[у́корошений] «кастрований» ВеУг; — результат видозміни давнішого **вýхара-**

шаний, можливо, під впливом *короткий, хоробший*. — Див. ще **харатати**.

[укосець] (біол.) «інфузорія, *Loxodes*» Нед; — неясне; можливо, штучне утворення, пов'язане з *коса, косий*; назва зумовлена формою тіла інфузорії.

[укоснутися] «причепитися»; — очевидно, походить від **[касатися]** «торкатися, дотикатися» Ж, **[коснутися]** «доторкнутися» Ж, пов'язаних з *чесати* (див.).

[укосом] «клеймо чи розпізнавальний знак на овечому вусі» О; — неясне; можливо, означає спосіб нанесення клейма і пов'язане з *косий*.

укоськати «приборкати, приручити, заспокоїти, втихомирити», *укоськувати, укоськаться, укоськуватися*; — похідне утворення від *кося* «конячка», **[коська]** «т.с.» або вигуку *кось-кось*, яким підкликають коней. — Див. ще **кося**.

[укрівка] «залишок тканини після розкрою», **[укрівок]** «обрізок» Нед; — похідне утворення від **крайти**. — Див. ще **крайти**. — Пор. **край!**, **окрівка**.

Україна, укрáїна «країна, край; [окраїна, околиця, окраїнна місцевість Нед, О]», **україна** (заст.) «територія уздовж меж держави біля її краю», **[украйéна]** «околиця, окраїнна місцевість» О, **Вкраїна, українці** (мн.; одн. **українець, українка**), **[українець]** «людина, що живе "окрай", тобто край лісу» О, **[українець, окраїнець]** «т.с.» тж, **[українець, частіше мн. українци]** «жителі степової частини України; степовики» Л, **українізація, українізм, україніка, україніст, україністика, [українник]** «прикордонний мешканець» Куз, **[українство]** «властивість і діяльність українця в національному розумінні», **[українщина]** «українська мова і література»; — р. **Україна, українець, український, бр. Україна** «Україна; {місцевість за межами Білорусі, куди іздається на заробітки}», **[україна]** «країна, яка лежить на межі або за межами батьківщини чи області» (Носович), **українець, українські, др. оукраїна** «прикордонна місцевість», п. **Україна, [ukrai-**

na] «прикордонний край; окраїна; далекі краї; край світу», **Ukrainiec, ukraiński, ч. Ukraina, Ukrajinec, ukrajinský, сліц. Ukrajína, вл. Wukrajina, болг. Украйна, м. Украина, схв. Українац, українски, слн. Ukrajípa; — похідне утворення від **край**. — Фасмер IV 156—157. — Див. ще **край!****

[укрій] «прикрий; нудотно-солодкий» Нед, **[ўкро]** «прикро, важко»; — префіксальне утворення від того самого кореня, що **прикрий**. — Див. ще **прикрий, у³**.

укріп¹, укрóп, укрóпець — див. **кріп**.

укріп², укріпéць, укрúп — див. **окріп**.

[ўкро] «важко, тяжко»; — очевидно, утворення з префікса **у-** й основи дієслова **kr-** (< *kъg-) «різати» (пор. **крайти, край, кроїти**), спорідненої з лит. **kīrsti** «рубати». — Пор. **прикрий**.

[укройнуть] «шмагонути, стъбнути» Л; — очевидно, афективне утворення, що виникло в результаті семантичної видозміни (метафоризації) префіксального похідного від **кроїти**. — Див. ще **кроїти, у¹**.

укруть — див. **крутити**.

[уксусник] (бот.) «сумах коротковолосий, оцтове дерево, *Rhus typhina L.*» См, **[уксусное дерево]** «т.с.» Mak, **[уксусне дерево]** «т.с.» См; — запозичення з російської мови; р. **ўксусник** є суфіксальним утворенням від **ўксус** «оцет», що походить від гр. **ōxos** «винний оцет; кислий напій», утвореного від **ōxys** «гострий, різкий, терпкий», етимологія якого остаточно не з'ясована; назва рослини зумовлена кислим смаком плодів (пор. укр. **оцтове дерево, [оцтovець Mak, См, оцетник См, оцетдерево См]** «т.с.», ч. **[ocet]**, схв. **кисело дрово, слн. осетовец «т.с.»**). — Черных II 288; Фасмер IV 157; Machek ESJC 408; Симонович 399; Mikl. EW 371; Frisk II 399—401; Boisacq 706.

[укуватъ] «зуміти щось зробити» Чаб, **[вкуватъ]** «т.с.» тж; — очевидно, результат розширення семантики пре-

фіксального утворення від *кувати* «формувати гарячий метал» (із розвитком значення «зробити щось способом кування» → «зуміти щось зробити»). — Див. ще **кувати¹, у¹**.

[укулéстий] (у сполученні *укулéстий* *двір* «подвір'я, оточене господарськими будівлями») Корз; — пов'язане з [около] «зовнішня поверхня будівлі; зовнішність; навколоишня місцевість», пор. р. [околистий] «просторий». — Див. ще **около**.

[укúшкувати] «тепло зодягати, вкутувати», [вкушкувати, *укúшкати*, *вкушкати*, *укúшкуватися*, *вкушкуватися*, *укúшкатися*, *вкушкатися*] Чаб; — очевидно, афективне утворення, що з'явилася внаслідок контамінації слів *укутувати* і *тушкувати*. — Див. ще **кутати, тушкувати**.

[улагойти] «втихомирити» О; — не зовсім ясне; можливо, афективне утворення, що виникло в результаті контамінації слів *улагодити* і *гоїти*, або результат фонетичної видозміни слова *улагодити* під впливом *заспокoїти*.

у́лán «(у царській і деяких іноземних арміях) солдат або офіцер легкої кінноти» СУМ, Нед, [уланéнко] «син улана», [уланíк], [уланий] «один улан», *улánка* (заст.) «мундир та головний убір в уланів», [улánів], *улánský*; — р. бр. болг. *улán*, п. *ulán*, *hułan*, ч. *hulán*, слц. *ulán*, схв. *ulan*, слн. *ulápec*; — через посередництво російської, польської та німецької запозичене з тюркських мов; пор. тур. *kipç* аз. *oúlan* «юнак, хлопець»; існує припущення (Фасмер—Трубачев IV 158; Holub—Lyug 199) про походження слова від монг. *ulän* «червоний», *ulagan* «тс.» (за кольором одягу монгольської кінноти). — СІС² 854; Макарушка 12; Радлов I 1022; Sł. wug. obycz 789; Machek ESJČ 190; Holub—Кор. 136; РЧДБЕ 745.

улár (орн.) «птах родини фазанових, гірська індичка, *Tetraogallus*», *улár* кавказький «*Tetraogallus caucasicus* Pall» Шарл; — р. *улár*; — неясне; можливо, запозичене через російське посередництво з кавказьких мов.

[улáхувати] «увіходити, вступати» Чаб, [влáхувати, *улáхать*, *влáхать*]; — афективне утворення з пейоративним значенням; можливо, пов'язане з *лáхи* (див.).

у́лéй, *уленъ*, *улий*, *улик*, *улíй*, *у́лíк*, *уль*, *ули* — див. **вúлик**.

[улеleкati] «заморити, умертвити» Г; — не зовсім ясне; можливо, афективне префіксальне утворення від [лелéкati] «голосити, стогнати, квилити». — Див. ще **лéле!**.

[улéмзати] «увійти» Чаб, [влéмзати] «тс.» тж; — афективне утворення, можливо, пов'язане з [лéмзати] «ходити дуже повільно, кволо» Ва, Си. — Див. ще **лéмзати**.

[у́лéть] «смуга землі; місцевість, край» Нед; — неясне.

[улéйка] «одна з чотирьох переборок у казані ставника, яким направляється риба в прижим» Дз; — рибалський термін неясного походження; можливо, пов'язаний з *лýти*. — Пор. **лýти**.

[улизнúть] «утекти крадькома» Кур; — р. *улизнúть* «тс.», бр. [улізнúцу] «утекти, сховатися»; — очевидно, запозичення з російської мови; р. *улизнúть* «тс.» певної етимології не має; пов'язування з *лизáть* (Преобр. I 452), на думку Фасмера, безпідставне; припускається також спорідненість із *слизгать* «ковзати» (Преобр. II 300), з *лизгáть* «тс.», *лизнúть* «утекти» (Фасмер); реконструюється форма **уlezнуть*, пов'язана з *лезть*, якому відповідає укр. *лізти* (Горяєв 387). — Фасмер IV 159.

[у́лýка] «доказ» Нед; — запозичення з російської мови; р. *улýка* «тс.», *уличítъ* пов'язані з *лик*, *лицó*, яким відповідають укр. *лик* «обличчя», *лицé*. — Фасмер IV 159. — Див. ще **лик¹, лицé**.

[у́лýта] (орн.) «*Totanus calibris*» Нед, ВеНЗн; — не зовсім ясне; можливо, те саме, що «травник, *Tringa totanus* L.» (Воїнств. — Кіст. 74); у такому разі це один із видів улітів; назва могла виникнути в результаті деетимологізації назви *улít* і асоціації її з особовим жіно-

чим ім'ям Уліта; пор. аналогічне *авдотка*. — Див. ще **уліт**. — Пор. **Уліта**.

Уліта (жіноче ім'я), *Улітонька*, *Уліточка*, *Улітка*; — р. *Уліта*, бр. *Уліта*; — запозичення з латинської мови; лат. *Julitta* є пестливою формою особового імені *Julia*. — Вл. імена 164. — Див. ще **Юлій**.

[**улітка**] (зоол.) «равлик» Дейн, [**улітка**] «тс.» тж.; — р. *улітка*, *улята*, ч. слц. *ulita* (з рос.); — запозичення з російської мови; р. *улітка* «слимак» вважається похідним утворенням від псл. **ulītъ* «порожнистий» (< корінь **ul-*) і зіставляється в семантичному плані з гр. *φέρεοικός* «той, що носить (свій) дім» (про равликів і черепах). — Черных II 288; Фасмер—Трубачев IV 159. — Пор. **вұлик**.

уличі (мн.) «стародавнє східнослов'янське плем'я, яке жило в пониззі Дніпра, Побужжі й на берегах Чорного моря», *ўгличі* «тс.»; — р. *уличи*, *ўгличи*, бр. *улічи*; — достовірної етимології не має; на думку Трубачова, первісною є назва *ўгличі*, від др. *ўгол* «кут», оскільки ці племена жили у вигині Дніпра (пор. також *Угол* — давній назва річки Орелі); Хабургаєв вважає давнішою назву *уличи*, основа якої, можливо, походить від назви етнічного суперстрату, який нашарувався на слов'янське населення даного регіону (південніше *Poci*). — Хабургаев 199—200; Трубачев ВСЯ 5, 186—190; Півторак Украйнці: звідки ми і наша мова 83—84.

уліт (орн.) «рід птахів родини сивкових чи бекасових, *Tingga*»; — р. *уліт*; — не зовсім ясне; можливо, походить від дієслова [*улітати*]; назва може бути зумовлена тим, що деякі види цих перелітних птахів починають рано відлітати (що влітку). — УРЕ 15, 129; Воїнств. — Кіст. 72—77. — Пор. **уліта**.

улóга, *улóговина*, *улóжина*, *улíжний*, *улóгвистий*, *улóгий*, *улóговинний*, *у положитися* — див. **лежати**.

улóги — див. **логувáтий**.

[**улолóкати**] «укласти в ліжко (дитину), приспати» Нед; — звуконаслідування утворення, паралельне до *уелéкати* «заморити». — Див. ще **улелéкати**. — Пор. **лелé², лолотíти, ляля²**.

[**улúговина**] «довга западина» Чаб; — результат контамінації слів *улóговина* і *луг*. — Див. ще **лежати, луг**.

[**улузáти**] «піти геть Пі, Нед; пройти певний шлях Нед»; — префіксальне утворення від *лузáти* з метафоризацією семантики; пор. також аналогічні [*відлúзати*] (перен.) «пройти, проіхати», [*злúзнути*] «зникнути». — Див. ще **лúзати, у¹**.

[**улузнúтися**] «зноситися, зіпсуваєтися»; — префіксальне утворення від *лузáти*, семантично зближеного з *лускать(ся)* «тріскатися»; очевидно, спочатку стосувалося речей побуту, що тріскалися, вищерблювалися. — Див. ще **лúзати**. — Пор. *лузгá, лускá¹*.

[**улукошéти**] «вбити, застрелити» Чаб; — афективне утворення, що виникло в результаті контамінації слів *улучити* і *зрешети* «пробити в багатьох місцях».

улúс «родова громада у тюрко-монгольських народів; стійбище кочовиків або селище деяких народів Сибіру та Центральної Азії»; — р. бр. болг. *улус*, др. *улусъ* «селіще (у татар)», п. *ulus*; — запозичення з тюркських мов; пор. тур. *az*, кипч. алт. *уйг.* кар. *калм.* *ulus* «народ». — СІС² 854; Макарушка 14; Фасмер IV 160; Sł. wyr. *obcych* 789; Kopaliński 1013; Mikl. EW 372, TEI II 182; РЧДБЕ 746; Радлов I 1696.

[**улúси**] «земельні лісові урочища» ч; — р. [*улусы*] «смуги полів», бр. [*улус*] «казенні ліси, які надавалися в користування селянам» Добропольський; — пов'язане з *улус*; до мотивації назви пор. р. [*улусы*] «закутки; потайні притулки» Даль. — Фасмер IV 160.

ультимáтum «категорична вимога, супроводжувана погрозами; дипломатична нота з категоричною вимогою», *ультиматíзм*, *ультиматíст*, *ультиматíвний*, *ультиматíстський*; — р.

ультиматум, бр. **ультыматум**, п. **ultimatum**, ч. слц. **ultimátum**, болг. м. **ултиматум**, схв. **ультиматум**, слн. **ультимáт**; — запозичене, очевидно, через посередництво західноєвропейських мов (н. *Ultimatum*, фр. англ. *ultimatum*) з пізньолатинської; піньйолат. *ultimátum*, вживане спочатку в мові дипломатії, походить від лат. *ultimátus* «доведений до краю», пов'язаного з дієсловом *ultimáre* «кінчитися; бути останнім», утвореного від лат. *ultimus* «останній, крайній; вищий, найвіддаленіший», похідного від *uls* «удалині, на відстані». — СІС² 854; Черных II 289; Фасмер IV 161; Kopaliński 1012; Sł. wug. obcsuch 788; Holub—Lyer 497; РЧДБЕ 745; Klein 1674.

ультра- (префікс зі значенням «за», «над», «по той бік», у словах типу «за межами»: **ультразвук**, **ультрасучасний**), **ультра** «представники крайніх екстремістських політичних течій»; — р. **ультра**, **ультра-**, бр. **ультра-**, п. ч. слц. слн. **ultra-**, болг. **ултра-**, м. **ултра-**, схв. **ұлтра-**; — запозичення з латинської мови; лат. *ultrā* «за, поза чимсь, понад, по той бік» спочатку було відмінковою формою лат. **ulter* «той, хто перебуває з іншого боку», пов'язаного з *uls* «за; на відстані», слат. *ollus* «цей», *olim* «раніше», можливо, також з *alius* «інший». — СІС² 854; Sł. wug. obcsuch 788; Kopaliński 1012; РЧДБЕ 745; Klein 1673, 1674.

ультрамарін «мінеральна яскравосиня фарба», **ультрамаріновий**; — р. **ультрамарін**, бр. **ультрамарын**, п. **ultramaryna**, ч. слц. слн. **ultramarín**, болг. **ултрамарин**, схв. **ультрамарин**; — запозичене, очевидно, через посередництво західноєвропейських мов (н. *Ultramarín*, англ. *ultramarine*) з іспанської; іспн. *ultramarino* «заморський» походить від слат. *ultramarinus* «ультрамарин», утвореного з основ лат. *ultrā* «по той бік» і *mare* «море», *máris* «морський»; назва мотивується тим, що ляпіс, з якого виготовлялася ця фарба, завозився з-за моря, з Азії. — СІС² 854; Sł. wug. obcsuch 789; Holub—Lyer 497; Klein 939,

1674. — Див. ще **морé**¹, **ультра-**. — Пор. **марйна**¹, **Марйна**.

[**улю**] (вигук для відганяння свиней та індиків) Чаб, [**улюкатъ**] «кричати улю! на свиней та індиків» тж., **улюлю** «крик мисливців при цькуванні звіра собаками; глумливий вигук», **улюлюкати** «нацьковувати собак на звіра, кричати улюлю», **улюлюкання**; — пов'язане з **лю** (вигук для відгону свиней). — Див. ще **лю**.

улягáти — див. **лягтý**.

Уляна, **Уля**, **Улька**, **Улечка** — див. **Юліан**.

ум, [**умéць**] «митець» Нед, **умілець** «вправний майстер; [артист]» Нед, **умілиця**, **умілість**, [**уміlostь**] Нед, **уміння**, [**умница**] «розумний, кмітливий», [**умнічество**] «наука» Нед, [**умність**] «розум, знання» Нед, [**умен**] «розумний» Нед, **умілий**, [**умний**] «розумний», [**умнітельний**] «науковий» Нед, [**уміло**, **умати**] «виришувати розумом», **уміти**, [**умствовати**] ВеУг, **безум**, [**безумáн**] «дурень», **безумець**, [**безумé**] «божевілля» Ж, [**безумица**] «божевільна» Ж, [**безумница**] «тс. Г, Ж; дурна, нерозумна жінка Г», **безумність**, **безумство**, [**безумен**] «безумний» Ж, **безумний**, **безумно**, **безуміти**, **безумствувати**, **безрозумність**, **безрозумний**, **безрозумно**, **врозуміти**, **врозумляти**, [**вирозумілість**] Ж, [**вирозумілий**] «справедливий» Ж, [**вирозуміти**] «зрозуміти» СУМ, Ж, [**вирозумітися**] «стати зрозумілим» СУМ, Ж, [**вирозумляти**] «уявляти» Ж, [**довмітися**] «додуматися» СУМ, Г, [**довміти**] «надумити» Ж, [**доумітися**] «додуматися, згадати» СУМ, Г, [**доумуватися**] «розмірковувати, додумуватися» СУМ, [**дорозуміватися**] «додумуватися» СУМ, [**дорозумітися**] «додуматися, згадати» СУМ, Г, Ж, **дорозумлювати** УРС, **дорозумлюватися** УРС, [**дорозумоватися**] «згадати, зрозуміти, припустити» Ж, Пі, [**дорозумóуватися**] «додумуватися», [**дорозумуватися**] «додуматися», [**дорозуміватися**] Я, [**зумáти**] «збожеволіти», [**зуміти**] «звабити; переконати; звести з розуму» Ж,

[зумітися] «здивуватися», [зумівати-ся] «дуже дивуватися» СУМ, зуміти «змогти», [зуміти] «втратити розум; змогти», [зумітися] «здивуватися Г, Ж; збожеволіти, втратити розум Г», [зумля-тися] «дуже дивуватися, вражатися», [зумствувати] «придумати», [збезумі-тися] «втратити розум», за́ум, за́умний, зрозумілість, зрозуміння, зрозумілій, зрозуміло, [зрозумно] «зрозуміло» Ж, зрозуміти, зарозумілець, зарозумі-лість, зарозуміння, зарозумілій, за-розумний, зарозуміло, зарозумно, за-розуміватися, зарозумітися, [надо-умити] «навчити, дати добру пораду» Ж, [надоумляти] Ж, напоумити, на-поумляти, [нарозуміти] «напоуми-ти», [нарозуміти] «набратися розуму», [нарозумюватися] «братися за розум» Ме, невмілість, неумілість, не-вміння, невмілій, неумілій, невміло, неуміло, [неумний] «нерозумний» Ж, недобу́м СУМ, Г, Ж, недобу́мок тж, недо-бу́мство СУМ, недоумкуватість, недо-умкуватий, [недоумковатий] Ж, недо-умкувато, [недоумівати] «не могти зрозуміти; сумніватися» Ж, [незумі-лій] «незрозумілій» Ж, нерозум, не-розуміння, нерозумність, нерозум-ний, нерозуміючий, нерозумно, не-розуміюче, недорозум СУМ, Г, Ж, не-зрозумілість, незрозумілій, незро-зуміло, непорозуміння, [непорозумний] «некмітливий; безпомічний» Ж, непо-розуміло «нічого не розуміючи» СУМ, [непорозуміти] «не розуміти добре; неправильно розуміти», [обезумити] «позвавити розуму» Ж, обезуміти «втра-ти розум», обезумілій, [оброзуми-тися] «взятися за розум» Ме, [не-реумити] «примусити змінити думку, погляди, переконавши в чомусь», поро-зуміння, порозуміватися, [порозумі-ти] «зрозуміти; порозумнішати», поро-зумітися, [порозумнішати] «порозум-нішати», порозумніти, порозумнішати, [прерозумний] Нед, [приумітися] «зу-міти», [прироздумити] «задумати, при-думати, винайти» Нед, [прироздуміти] «додуматися, придумати», прироздумілій СУМ, розум, розумака, розумаха, ро-

зумéць, розуміння, [розумнáк] «розум-ник» Нед, [розумнéча] «ученість, еру-диція» Нед, розумник, розумниця, [ро-зумовеце] «раціоналіст» Нед, розумóк (звев.), розумбочок (звев.), розумування, розумнéнький, розуміючий, розумний, розумóвий, розуміюче, розумно, розумі-ти, розумітися, розумнішати, [розум-нішати] Нед, розумувати, уміти, умі-лець, умілій, уміння, урозуміти (вро-зуміти), урозумляти (врозумляти); — р. бр. болг. м. ум, др. умъ, п. ч. слц. им, схв. ўм, слн. ѿт, стсл. **ѹмъ**; — псл. имъ, у якому виділяється корінь и- (< іє. *ау- «сприймати органами чуття; розуміти») і суфікс -т-, що виступає та-кож у псл. дутъ (укр. дим), ѿтъ (укр. ѿум); — споріднене з літ. аитиō «ро-зум, інтелект», сх.-лит. [aitemeis] «пам'ять», отепiš, óтепа «свідомість, по-чуття», отé «інстинкт», далі, можливо, зі стсл. **авити, івити** «явити», укр. явíти від псл. *(j)aviti (sē); були спроби пов'язати ум з учýти (Брандт РФВ 25, 34—35). — Фасмер IV 161; Черных II 289—290; Буга ЙОРЯС 17/1, 21; Вгückпег 594; Machek ESJČ 669; Младенов 651; Skok III 544; Trautmann 18; Рокорпу 78. — Пор. **явити**.

[умагатися] «домагатися; жадати» О; — похідне утворення від **могти**, пор. домагатися, змагатися. — Див. ще **могти, у²**.

[умázать] «ударити» Чаб, [вмáзать] «тс.» тж, [примáзать] «тс.» тж; — р. [мазнúть] (кого) «ударити» Даль; — префіксальне утворення від **мáзати** з метафоричним значенням. — Див. ще **мáзати, у¹**.

[умáн] (бот.) «блошниця звичайна, *Pulicaria vulgaris* Gaertn.» Mak, См, [умен] «оман високий, *Inula helenium* L.» Шейк, См; — результат фонетич-ної видозміні слова **оман** (див.).

[ўманы] «велика ділянка поля» О; — неясне; можливо, пов'язане з **манити**; пор. [умáнювати] «заманювати».

умастіти «забруднити», **вмасті-ти, [умастіть]** «дати карту під масть» Чаб, [вмастіть] «тс.», **ұмашувати, вмáщувати, [умáста]** «жири» (Бевзен-

ко НЗ УжДУ 26/2, 175); — р. **умастіть** «намазати, натерти жиром», **умашивати**; — похідні утворення від **масть** «мазь; колір, забарвлення; один із чотирьох розрядів карт у колоді». — Див. ще **масть, у¹**. — Пор. **мázати, масло!**.

[**умастіть**] «ударити» Чаб, [**вмастіть, примастіть**] «тс.» тж; — префіксальне утворення від **мастьти**, похідного від **масть** із метафоризацією семантики; можливо, виникло за аналогією до [**умáзати**]. — Див. ще **масть**. — Пор. **умáзать, умастіти**.

[**уматлошити**] (перен., жарт.) «вбити» Корз; — префіксальне афективне утворення, яке могло виникнути в результаті контамінації **матляти** «гойдати; теліпати» та р. **укокóшить** «убити», пов'язаного з укр. кóкош «курок (у рушниці)». — Фасмер—Трубачев II 284, IV 156. — Пор. **кóкош², метляти**.

[**ýматний**] «м'який, теплий (про одяг)» Корз; — очевидно, пов'язане з **мотáти** і спочатку означало «просторий одяг, яким можна обмотатися»; пор. [**замáтанка**] «велика, переважно тепла хустка» Л, [**обмáтанка**] «велика суконна хустка» Л. — Див. ще **мотáти**.

[**умáювати**] «прикрашати квітами, зіллям», [**умаїти**] «тс.»; — похідні утворення від [**май**] «клечання, зелень, якою прикрашають хати на Зелені свята»; пор. [**маїти**] «заквітчувати зеленню», [**обмáювати**] «прикрашати зеленню». — Див. ще **май², у¹**.

ўмбра «темно-коричнева фарба мінерального походження»; — р. бр. болг. схв. **ўмбра**, п. ч. слц. **імбръ**, слн. **ѝмбъ**; — походить від назви місцевості в Середній Італії Umbria, де видобували мінерал для виготовлення цієї фарби; пов'язувалося також з лат. **имбръ** «тінь», яке певної етимології не має; зіставлялося з дінд. **andhás-** «темнота», **andháḥ**, ав. **andb-** «сліпий». — СІС² 855; Сł. wug. **obcyh** 789; Kopaliński 1013; Holub—Lyer 497; Klein 1675.

умгú (вигук для вираження ствердження, сумніву, недовір'я, невпевненості); — можливо, результат контамінації вигуків **угú** та **гм** або результат спроби фонематичного оформлення звукового комплексу рефлекторного характеру з широкою семантикою, звідки також вигуки **гм, угú**. — Пор. **гм, угú¹**.

[**умегéлювати**] «з'їдати» Чаб, [**умегéлить, вмегéлювать, вмегéлить, змегéлювать, змегéлить**] «тс.» тж; — похідне утворення від незасвідченого ***мегелити** «їсти», очевидно, афективного походження. — Пор. **умелигáти**.

[**умегáти**] «тікати» Нед; — не зовсім ясне; можливо, утворення афективного характеру, що виникло в результаті фонетичної видозміни [**умикáти**] «тс.», похідного від псл. тъкноті «тягти, штовхати, рухати». — Див. ще **мíкати**.

[**умéдити**] «майстерно випекти, давши до тіста потрібних спецій Чаб; (перен., ірон.) погано приготувати Г»; — похідне утворення від **мед**; початковим значенням слова, очевидно, було «підсолодити медом» (Г IV 336). — Див. ще **мед, у¹**.

[**умелигáти**] «з'їсти»; — не зовсім ясне; можливо, афективне утворення, що виникло на основі слів **умолóти** і **лигáти**. — Див. ще **лікáти, молóти**. — Пор. **умегéлювать**.

умерéжáти «їсти жадібно, багато; уминати» СУМ, Нед, **вмерéжáти** «тс.», **умерéжувати, вмерéжувати** «тс.», [**умерéжити**] «з'їсти» Г; — можливо, результат семантичної видозміни слова **умерéжáти** «вишивати мережку або мережкою; прикрашати візерунками», похідного від **мерéжа** (див.).

умéрти, умерléць, умерлíни, умérчик, умирýщий, умíрчáка, умréць — див. **мéрти**.

уметíти — див. **вмéтити**.

[**умикáти**] «викрадати дівчину, щоб узяти її за дружину; [утíкати СУМ, Нед], **умикнúти, [умкнúти]** «піти геть Нед; скоротити О», у сполученні **умкнúти мóву** «відняти мову» Нед, О; — р. [**умыкáть**] «вкрачати; утíкати», бр. [**умыкáцы**] «забирати негайно; тíкати,

мчати, [умкнúць] «піти геть»; — псл. [штукати], утворене за допомогою префікса *у-* від *тук-/тьк-*. — Див. ще **мíкати**. — Пор. **замікати, мчáти**!

умисел, *умисл*, *умісний*, *умісне*, *умісно* — див. **мисль**.

[умітель] «ущент; в друзки» Г; — не зовсім ясне; можливо, афективне утворення, пов'язане з *мить* «момент» (роздібте, знищено *уміть*).

умич — див. **бóмич**.

[умієтний] «знаючий; вправний; освічений, науковий» Нед, **[умінний]** «умілий» Нед, **[умітний]** «тс.» Г; — запозичення з польської мови; п. *umiejetny* «знаючий, здібний, вправний, кваліфікований», *umiejetny*, *umieplny* «тс.» походять від п. *umiesc* «уміти», якому відповідає укр. *уміти*. — Див. ще **ум**.

[умісний] «спільній» О; — бр. **[умéсны]** «тс.»; — похідне від прислівника **[умісті]** «разом», утвореного від **місто** (заст.) «місцевість, місце»; пор. р. **совмéстный** «тс.». — Див. ще **місто**.

уміти, *умілець*, *умілій*, *умілість*, *уміло*, *уміння* — див. **ум**.

[уміткі] «кидаючи» О; — похідне утворення від **метати** «кидати»; пор. **[міткій]** «меткий» Ж. — Див. ще **метати, у**!

[умлéя́ть] «ударити» Л; — афективне утворення, можливо, пов'язане з **[млинóк]** «мотовило» Л (має вигляд палиці) або з **мліти** «мучитися, непритомніти».

[умніацкати] «видавити» ВеУг; — префіксальне утворення від незасвідченого ***мнáцкати**, похідного від **[мнáти]** «м'яти», пор. **[м'яцкати]** «тс.» від **м'áти**. — Див. ще **м'яти**.

умóва, *умóвина*, *умóвни*, *умóвка*, *умóвний*, *умовляти*, *умовлятися* — див. **мóва**.

[умозóлити] «упросити, випросити; змусити» О; — префіксальне утворення від **мозолити** «натирати мозолі» з метафоризацією семантики («натирати мозолі, важко працюючи» → «добиватися чогось, докладаючи великих зусиль»), пор. також з метафоризацією

мозóлити, намозóлити óči «набридати, докучати постійною присутністю». — Див. ще **мозóля**.

[умóрхати] «утомити, сильно зморити»; — не зовсім ясне; можливо, нерегулярне афективне утворення від **[мо-рýти]** «виснажувати», пор. **[мбрéний]** «стомлений, знесилений», **[эмóра]** «втома»; менш імовірний зв'язок з коренем *морх-*, наявним у словах **[эмбрхнутися]** «морщитися», **помóрхнути**, **[мбрхлий]** «зморшкуватий, зморщений». — Див. ще **мор**.

[унáдити] «прикріпити (леміш на полиці та ін.)» Л; — не зовсім ясне; можливо, префіксальне утворення від **нáдити** з первісним значенням «наварювати» або «насаджувати, приєднувати». — Див. ще **нáдити**!

ундýна « дух води в образі красивої дівчини у середньовічних повір'ях; русалка», **ондýна** «тс.»; — р. болг. **ундýна**, бр. **ундзíна**, п. **ондупа**, **ундупа**, ч. слц. **ундíпа**, схв. **Ундина**, слн. **ундíпа**; — запозичення з французької мови; фр. *ondípe* «водяна німфа» утворене поетом П'єром де Ронсаром (1524—1585) від нлат. *undípa*, що є похідним (їого створення приписується Парашельсу) від лат. *unda* «хвиля», спорідненого з дінд. *undáti*, *undalli* «струмує, ллється, зволожує», *udápn-*, *udakám* «вода», гр. *ύδωρ*, гот. *watō*, данgl. *wæter* «вода», псл. *voda*, укр. *вода*. — СІС² 855; St. wуг. *obcsy* 789; Kopaliński 693, 1014; Dauzat 513; Walde—Hofm. II 816—818; Klein 1677. — Див. ще **вода**. — Пор. **ондуляція**.

[унива́ти] «сумувати, впадати у відчай» Нед, **[уны́ванe]** «сумування; слабкодухість» Нед; — р. **унывáть** «сумувати, впадати у відчай; блякнути, замирати (про природу)», **уныть** «тс.», **унýлый**, бр. **[унýцы]** «засохнути, висохнути, втратити життєві сили; пережити, перетривожитися; перен. пройти (про час)», др. **оуныти** «засумувати», ч. **ипу́л** «сумний», болг. **унýвам** «сумувати», стсл. **оуныти** «тс.»; — похідне утворення від **нýти** «виражати нездо-

волення» (з давнім розширенням кореня, пор. *віти* — завивати і под.). — Фасмер IV 163; Holub—Кор. 403; Младенов 652. — Див. ще **ніти**¹.

[**унігати**] «втомити, зморити» Г; — не зовсім ясне; можливо, афективне утворення, пов’язане з **нікати**, **нікнути** «клонитися», пор. **нікний** «з опущеною головою; сумний; [слабкий]». — Див. ще **нікати**.

унікати «намагатися не спілкуватися з ким-небудь, не бажати чогось», **унікливий** «непрямий, ухильний», **унікнення**, **унікнути**, **унікувати**; — ч. *unikati*; — похідне утворення від **нікати**, **нікнути** «нахилятися, нагиначатися» (з розвитком значення від конкретного до більш абстрактного). — Holub—Кор. 403; Holub—Lyer 335. — Див. ще **нікнути**.

унимати, **униматися**, **унімати**, **унімать**, **уняти**, **унятися**, **унятливий**, **унятливо**, **унятливості** — див. **яти**.

універмág «універсальний магазин»; — р. **універмág**, бр. **універмág**, ч. слц. *univermag* (з рос.), болг. **универмаг** (з рос.); — складноскороочене слово, утворене з початкових частин прикметника й іменника у словосполученні **універсальний магазин**. — Черных II 290. — Див. ще **магазин**, **універсальний**.

універсál (іст.) «документ, що мав характер маніфесту в середньовічній Польщі та Україні; грамота українських гетьманів XVII ст.; звернення Центральної Ради 1917—1918 рр. до українського народу», [**універсál** Г, Нед, Пі, **універзál** Нед, **універсál** Пі, **ніверсál** Пі, **ніверсál** Бі]; — р. **універсál**, бр. **універсál**; — запозичення з польської мови; п. *universał* походить від словосполучення лат. (*litterae*) *universales* «(листи) загальні», з якими польський король звертався до народу. — Фасмер IV 162; Сł. wyr. *obcych* 790; Kopaliński 1015. — Див. ще **універсальний**.

універсáльний «всеосяжний, різnobічний, загальний», [**універсáльний**

Г, **універзáльний** Нед] «т.с.», **універсál** «людина різnobічних знань і навичок; вид інструменту», **універсалізація**, **універсалізм**, **універсально**; — р. **універсáльний**, бр. **універсáльны**, п. *universalny*, ч. *univerzální*, слц. *univerzałny*, болг. **универсáлен**, м. **универзáлен**, схв. **ўніверзáлан**, слн. *univerzálen*; — запозичення з латинської мови; лат. *ūniversalis* «загальний, такий, що належить усім» походить від *ūpī-versus* «весь, цілий, загальний», що є складним утворенням з основ слів *ūpis* «один», спорідненого з пsl. **ípъ* «один», укр. [іній] «інший», і *versus*, дієприкметника від *vertere* «вертіти, крутити», що відповідає пsl. **vrtēti*, укр. **вертіти**. — CIC² 856; Черных II 290; Фасмер IV 162; Сł. wyr. *obcyh* 790; Kopaliński 1015; Holub—Lyer 497; Младенов 652; Walde—Hofm. II 821—823; Klein 1679. — Див. ще **вертіти**, **унія**. — Пор. **вéрсія**, **універсál**, **університет**, **унікум**.

універсám «універсальний магазин із самообслуговуванням»; — р. **універсám**, бр. **універсám**; — складноскороочене слово, утворене з початкових частин іменників у словосполученні **універмág самообслугóвування**. — Див. ще **сам**, **універмág**.

універсítéт, **університáнт** (заст.) «студент університету; людина з університетською освітою», **універсítéтьський**; — р. болг. **универсítéт**, бр. **універсítéт**, п. *uniwersytet*, ч. *universita*, слц. *univerzita*, нл. *uniwersita*, м. **универзítéт**, схв. **универзítéт**, слн. *univerzita*; — запозичення із західноєвропейських мов; н. *Universität*, фр. *université*, англ. *university*, іт. *università* зводяться до пізньолат. *ūniversitás* «кілька осіб, об’єднаних в одне ціле» (*ūniversitás professorum et scholarum* «об’єднання професорів і учнів»; малося на увазі та кож *universitas scientiarum* «об’єднання наук»), пов’язаного з лат. *ūpī-versus* «весь, цілий, загальний». — CIC² 856; Черных II 290; Фасмер IV 162—163; Сł. wyr. *obcyh* 790; Kopaliński 1015; Holub—

Кор. 403; Holub—Lyer 497; Младенов 652; Skok III 546; Klein 1679. — Див. ще **універсальний**. — Пор. **універсал**.

універсіада «студентські спортивні змагання»; — р. болг. *универсиада*, бр. *універсіада*, п. *universjada*, слц. *univerziáda*, слн. *univerziáda*; — утворення з початкової частини іменника *універс(um)* і суфікса *-iad-a*, що виступає в слові *олімпіада* «олімпійські спортивні ігри». — CIC² 856; Sł. wyr. obcych 790. — Див. ще **університет**.

унікум, унікальний; — р. болг. *унікум*, бр. *унікум*, п. *унісум*, ч. слц. *uníkum*, м. *унікум*, схв. *унікум*, слн. *únikum*; — запозичення з латинської мови; лат. *únus* «єдине, виняткове» є формою середнього роду прикметника *únicus* «єдиний, єдиний у своєму роді», утвореного від *únus* «один», що споріднене з укр. [і́ний] «інший». — CIC² 856; Sł. wyr. obcych 790; Kopaliński 1014; Holub—Lyer 497; Walde—Hoßm. II 821. — Див. ще **унія**. — Пор. **один, унітарний**.

унісон «одночасне звучання двох або кількох звуків»; — р. болг. *унисон*, бр. *унісон*, п. ч. слц. *уніsono*, схв. *унісоно*, слн. *únisópo*; — запозичення з італійської мови; іт. *unisono* «однозвукче» походить від слат. *únisonus* «однозвучний», складного утворення з основ лат. *únus* «один», спорідненого з укр. [і́ний] «інший», і *sonus* «звук». — CIC² 856; Sł. wyr. obcych 790; Kopaliński 1015; Holub—Lyer 497; Младенов 652; Klein 1679. — Див. ще **сонет, унія**.

унітаз «раковина в убіральнях каналізаційної системи»; — р. *унитáz*, бр. *унітáz*; — утворення, що походить від назви фірми *Unitas*, яка початково виробляла ці предмети. — ССРЛЯ 16, 667.

унітарний «єдиний, який становить єдине ціле», *унітарізм*; — р. *унитáрный*, бр. *унітárny*, п. *унітаргу*, ч. *унітáрні*, слц. *унітáрну*, болг. *унитáрен*, схв. *унитарен* «тс.», слн. *унітáген*; — запозичення з французької мови; фр. *unitaire*

«тс.» пов'язане з лат. *únitás* «єдність, єдине ціле», утвореним від лат. *únus* «один», що споріднене з укр. [і́ний] «інший». — CIC² 856; ССРЛЯ 16, 667; Sł. wyr. obcych 790; Kopaliński 1015; Holub—Lyer 497; Dauzat 735; Walde—Hoßm. II 821; Klein 1679. — Пор. **унікум**.

уніфікація, уніфікатор, уніфікований, уніфікувати; — р. *уніфікація*, бр. *уніфікацыя*, п. *уніфікаса*, ч. *уніфікасе*, слц. *уніфікаcia*, болг. *уніфікация*, м. схв. *унификација*, слн. *уніфікаcіја*; — запозичене, можливо, через посередництво західноєвропейських мов (н. *Unifikation*, фр. *unification*, англ. *unification*) з латинської; ілат. *unificatio* є складним утворенням з компонентів *un-*, що походить з *únus* «один», *ficatio* «єдність», споріднених з укр. [і́ний] «інший», і *-ficiatio*, пов'язаного з *fascere* «робити». — CIC² 856; ССРЛЯ 16, 667; Sł. wyr. obcych 790; Kopaliński 1015; Holub—Lyer 497; Dauzat 735; Klein 1678. — Див. ще **універсальний, унія, факт**. — Пор. **електрифікація**.

уніформа «формений одяг»; — р. болг. м. *унифóрма*, бр. *уніфóрма*, п. *уніfórmъ*, ч. слц. *уніfórmъта*, схв. *унифор-ма*, слн. *уніfóгта*; — запозичення із західноєвропейських мов; н. *Uniform*, фр. *uniforme* походять від лат. *úniformis* «одноманітний, такий, що має однакову форму», складного утворення з основи слова *únus* «один», спорідненого з укр. [і́ний] «інший», і *fórmа* «форма». — CIC² 856; Sł. wyr. obcych 790; Kopaliński 1015; Holub—Lyer 497; РЧДБЕ 747; Dauzat 735; Klein 1678. — Див. ще **унія, форма**.

унія «об'єднання православної церкви з католицькою; об'єднання держав; назва міжнародних адміністративних союзів», *уніát*, *уніáтство*, [уні́т] «уніат» Нед, [уні́та] «тс.» Нед, [уні́цтво] «уніатська віра», [уні́т] «уніат» Нед, Пі, [уні́та] «тс.» Нед, [уні́яр] «федераліст» Нед, Пі, [уні́ят] «уніат», *уніáтський*, [уні́цький] Нед, [уні́ярний] Нед,

[уніjтський], [зуніjтити] O; — р. болг. *ўния*, бр. *ўнія*, п. *upia*, ч. *unie*, слц. *ўпіа*, м. *унија*, схв. *ўнија*, слн. *unija*; — через посередництво польської мови запозичене з народної латини; нар.-лат. йпіб «єдність» зводиться до лат. *ūnus* «один»; спорідненого з гр. *οίνος* «одне очко на гральній кості», гот. *ains*, дvn. *eins* «один», дірл. *oīp*, лит. *vienas* «один, єдиний; хтось», прус. *ains* «тс.», псл. *iōpъ* «один, сам», укр. *один*. — CIC² 856; Фасмер IV 163; Горяев 387; Sł. wug. *obcuch* 789; Kopaliński 1014; Holub—Lyer 497; Младенов 653; Skok III 546; Klein 1678; Wałde—Hořm. II 821—823. — Див. ще **інний**. — Пор. **універсáльний**, **університет**, **ўнікум**, **унісóн**, **уніtárний**, **уніфíкація**, **уніфóрма**, **ўнція**.

[уннú] «всередині» ВеУг, [уннúка], [унýка] «тс.» тж; — результат фонетичної видозміни прислівника [*уднú*] «тс.» тж, який виник унаслідок злиття прийменникового сполучення *у дну* «всередину». — ВеУг 265. — Див. ще **дна, дно, уdnú**.

[ўнолмошний] «нудний; набридливий» Лизанец; — запозичення з угорської мови; уг. *unałmas* «нудний, неприємний, понурый» етимологічно неясне. — Лизанец 629; MNTESz III 1031—1032.

ўнтер, **ўнтер-офицéр**, **ўнтер-офицéрський**, **ўнтерський**; — р. *ўнтер*, *ўnder*, *ўнтер-офицéр*, бр. *ўнтэр*, *ўнтара-афицéр*, болг. *унтерофициéр*, схв. *унтер-офицéр*; — скорочення терміна *ўнтер-офицéр*, через посередництво російської мови запозиченого з німецької; н. *Unteroffizier* є складним словом, утвореним з прікметника *unter* «нижчий», спорідненого з англ. *under* «під, нижче», дvn. *untar* «тс.», дат. шв. *dfriz*. *under*, гол. *onder*, днн. гот. *undar*, дісл. *undir*, дінд. *adháh* «унизу», *ádhagaḥ* «нижній, нижчий», лат. *inferus* «нижній», *infrā* «внизу», та іменника *Offizier* «офіцер». — CIC² 857; Младенов 653; Klein 1677. — Див. ще **офицéр**. — Пор. **інфрачервоний**.

ўнти (мн.) (одн. *унт* чол. р., *ўнта* жін. р.) «хутряне взуття»; — р. бр. *ўнты*; — запозичення з російської мови; р. *ўнты* походить від евен. *unta* «чобіт». — Фасмер IV 163.

[унувати] «втомитися, набридати Шейк; нудитися, докучати, спонукати О»; — запозичення зі словацької мови; слц. *upývat'* «утруднювати, турбувати» пов'язане з *navíť' sa*, якому відповідає ч. заст. *naviti* «усмертити, морити, загубити», *úpava* «втома», що споріднене зі слц. *pýti*, укр. *нýти*. — О II 318; Machek ESJC 392; Holub—Кор. 403; Holub—Lyer 497. — Див. ще **нýти**. — Пор. **нáвка**.

ўнція «одиниця маси (ваги); аптекарська міра»; — р. болг. *ўнция*, бр. *ўнцыя*, п. *ипсја*, ч. *ипсе*, слц. *ипсја*, м. *унција*, схв. *ўнца*, *ўнча*, слн. *ўпčа*; — запозичення з латинської мови; лат. *ipسia* «одна дванадцята частина» походить від *ūnus* «один», спорідненого з укр. *[ўнний]* «інший», *один*. — CIC² 857; ССРЛЯ 16, 681; Фасмер IV 163; Горяев 387; Sł. wug. *obcuch* 789; Kopaliński 1013; Holub—Lyer 497; Skok III 545; Mikl. EW 372; Младенов 653. — Див. ще **ўнія**.

[унше] «краще» O; — р. *уне* «краще», др. *ouни* «кращий», стсл. **ѹнни**, **ѹнчи** «тс.»; — не зовсім ясне; зіставляється з дінд. *ávas* «милість, допомога», ав. *avaḥ-* «допомога», а також з дінд. *vánati*, *vapóti* «бажає, любить, жадає», лат. *venus* «любов», *venia* «люб'язність», дісл. *vípg* «друг»; менш вірогідне пов'язання з *юній* (Брандт РФВ 25, 35). — Фасмер IV 162; Meillet MSL 9, 140; Meillet Études 435; Hojthausen Awp. Wb. 343—344; Vaillant RÉS 9, 6.

упáд, **упадáти**, **упадáтися**, **упáдливий**, **упáлий** — див. **пáдати**, **пáсти**².

[упáйцяти] (дит.) «впасти» O; — афективне утворення дитячої мови, яке виникло в результаті фонетичної видозміни дієслова *упáсти*; пор. **[пáйцяти]** (дит.) «спати» O.

[упалáти] «опалати, позбавити зерно луски» O, [упалáчка] «ямка в жор-

новій колоді на зерно» тж, [упалáчка] «тс.» тж; — фонетичний варіант дієслова **опалáти** «тс.». — Див. ще **палáти**¹.

упалки — див. **опалка**.

[**упáртий**] «впертий» Нед, [*upárti*] «тс.» Л; — бр. *upártы*, п. *uparty*; — запозичення з польської мови; п. *uparty* є формою пасивного дієприкметника мин. ч. від дієслова *uprzesć*, префіксального похідного від *rgeć* «перти», якому відповідає укр. *пéрти*. — Brückner 441. — Див. ще **у¹**, **пéрти²**.

[**упásаний**] «дуже гладкий, товстий (про людину)» Л; — бр. [*upáseny*] «вгодований»; — похідне утворення від *upasati* «пасучи худобу, птицю, давати їм можливість добре наїстися», *upásatisya* «напастися; відгодуватися, стати гладким»; пор. *opásistī* «огрядний», *ópasnī* «вгодований, жирний» Ж, *upásilī* «легковідгодовуваний». — Див. ще **пáсти**¹.

упастýся — див. **спастý**.

[**упéкатися**] «управитися» Нед; — бр. *upékaцца* «стомитись, працюючи; потрапити в неприємне становище», слн. *upéhati* «стомити, змучити»; — префіксальне утворення від того самого кореня, що виступає в *спéкатися* «позвавитися, позбутися». — Див. ще **пек¹**, **спéкатися**.

[**упелíшитися**] «пристати, причепитися» О, [*upeléshititsya*] «тс.» тж, [*вpelisitisci*] «тс.» тж; — не зовсім ясне; можливо, афективне утворення від *péleх* «пасмо волосся». — Див. ще **пéлех¹**. — Пор. **пелюскатися**.

[**упéльгати**] «влаштувати; упоратися»; — не зовсім ясне; можливо, афективне утворення, пов'язане з *píльга* «полегкість», [*píльгувати*] «полегшувати, послаблювати». — Див. ще **пíльга**.

упéрве, упервini — див. **пéрвий**.

[**упetéлиться**] «потрапити в біду» До; — очевидно, похідне утворення від *petlja* з метафоризацією семантики (початковим могло бути значення «потрапити в петлю (у пастку)» і под.). — Див. ще **петля**.

[**упилíтися**] «пристати, причепитися» О; — неясне.

[**упинчáтися**] «клопотати, добиваєтися» Г; — не зовсім ясне; можливо, афективне утворення на основі дієслова *пнúтися* «тягтися, напружуватися». — Див. ще **п'ястí**.

[**упíр**¹] «вампір, за народним повір'ям, перевертень, мрець, що нібито виходить ночами з домовини і ссе кров сплячих людей», [*upír* Г, *upér* Шейк, *onír* Ж, *onír* Г] «тс.», *upiríця*, [*upirjága*] Нед, [*upirjáka*] «тс.» Г, Пі, [*opiríще*] Ж, [*opiríця*] «чарівниця»; — р. *upýrъ*, бр. [*úpír*, *výpar*], др. *Упиръ* (ім я), п. *upióг*, [*wyróг*], ст. *upierz*, ч. слц. *upíг*, болг. [*въпíръ*, *вепíръ*], схв. ст. *upíг*; — псл. *оругъ з первісним значенням «неспалений»; — утворене із заперечного префікса *o-* і кореня *rug-* «вогонь, жар; парити», що зберігся в укр. [*upíruti*] «червоніти (від гніву)» Нед, р. [*пýрей*] «припічок; загнітка» (Даль), п. *perz* (< *rug-*) «жевріюче вугілля», [*reguzc się*] «червоніти (про небо)», ч. рүг «жар, розпечений попіл», *rýiti se* «червоніти», слц. *rygit' sa* «тс.», *rugepica* «спалена солома», вл. *rugis* «топити», нл. *rugis* «тс.», схв. *upíruti* «роздмухувати (вогонь)», слн. [*zapíriti se*] «почервоніти»; слово відбиває давню віру в очисну дію вогню і походить з часів, коли у слов'ян-язичників був обов'язковим обряд кремації; похованій без цього обряду мрець нібито обертається на упира; точним відповідником псл. *оругъ є гр. ἄπυρος «неспалений» (Лукінова Сл. мовозн. 96—103); висловлювалося також припущення про зв'язок кореня *rug-* з *рег- «літати», який вбачали в р. *netopýrъ* «каждан», п. *nietopyrz*, *nietopierz*, схв. *rígas* «тс.» (Ільинський РФВ 65, 226; Brückner 594); зіставлялося з р. *parútъ* (Vaillant Slavia 10, 673—679), схв. *píraty* «дуть» (Moszyński RO 12, 81), з ав. *vúāmbura-* «ворожий воді», дінд. *ámby* «вода» (Корш AfSIPh 9, 676—677); реконструювалося також псл. *vъ-réгъ як віддіслівне утворення від *v-reğiti* < *vrgéti se* «вчепитися», пов'язаного з

ч. ћерік «реп'ях», слц. геріт' sa «чіплятися», оскільки упір вчіпляється, вгризається в жертву (Machek ESJČ 669; Holub—Луег 497—498); недостатньо переконливо є також гіпотеза про запозичення з тюркських мов — тат. башк. *убыр* «ненажера, відьма, злій дух» (Дмитриев ЛС III 33), тат. *ибуг* «міфологічна істота» (Радлов I 1782—1783), що пов'язувалося з іртак «ковтати» (Горяев 388; Преобр. I 64; Младенов 57; Mikl. TEI II 181, EW 374—375, проти Корш AfSIPh 9, 676—677). — Фасмер I 271, III 419, IV 165; Holub—Кор. 403. — Пор. **вампір**, **літопір**, **нетопір**, **опер**.

[**упір²**] (бот.) «бур'ян, листя якого подібне до листя молодої цибулі» (Чернігівщина, усно); — похідне утворення від [*nip*] «цибуля-порей, пір, Allium roggii». — Див. ще **порей**.

упирати — див. **перти²**.

[**упирувати**] «упиратися, наполягати», [*упірни* «впертий» Л., *упірісти*, *упірковати*, *упірок* «тс.» тж.]; — афективне утворення на основі дієслова *упиратися*, пов'язаного з *перти* «тиснути». — Див. ще **перти²**.

упівхіжъ «середина села» О; — складне слово, утворене з префікса *у-* та іменникових основ *пів-* і *хіж-*; кінцевий **-ь** надає значення збірності. — Див. ще **пів**, **у¹**, **хіжа**.

[**упіканий**] (ірон.) «тovстий, вгодований» Корз; — не зовсім ясне; можливо, народнорозмовний варіант р. *упітаний* або афективне утворення на основі *піка*, *пікати*.

упійос — див. **піти**.

уповати (рідк.) «покладати надію, розраховувати, сподіватися», *вповати*, [*уповатися*] (безос.) «мати надію», *уповання* (рідк.) «тверда надія», [*упованіє*] «сподівання» Нед, [*уповательно*] «з надією» Нед; — р. *уповати*, др. (кн.) *пъвати* «надіятись; довіряти; бути переконаним», *упъвати* «тс.», *пъвание*, *упование*, п. *ишаć* «надіятись; довіряти», п. ст. *pwać*, ч. *dousati* «надіятись», ч. ст. *úsatí*, слц. *úsat'* (sa) «сподіватись», болг.

уповáвам се «надіятися», [*ўфам се*] «тс.», схв. [*ўфати се*] «надіятись», слн. *ўрати* «тс.», *ўрати si* «насмілюватися, на-важуватися», стсл. **пъвати**, **оупъвати**; — псл. *rъvatī*, *irъvatī*; в українській запозичення з церковнослов'янської мови (цsl. **оуповати**, **оупованіє**); псл. **rъv-* певної етимології не має; зіставляється з дvn. *fowen* (< *fawjan*) «просіювати крізь решето, очищати (зерно)», дінд. *pávatē*, *runāti* «очищає; спокутує; прояснює», що зводяться до іє. **reui-*/ *rou-*/ *reuz-*/ *ry-* «очищати»; у такому разі розвиток значення міг би бути: «очищати» → «приносити очисну жертву» → «сподіватись на Божу милість» → «уповати»; пов'язувалося також з хет. *karriuvāi-* (де *ka-* префікс) «поваржати; мислити, думати, припускати», лат. *ritō* «поваржати; мислити, припускати», н. *hoffen* «сподіватись» (Machek ESJČ 123—124); ще менш переконливе зіставлення з лит. *rūti*, *rūvū*, *ruvai* «гнити, псуватись» (Zubatý AfSIPh 16, 408, проти Розгадовський RSI 2, 103). — Черных II 290—291; Фасмер—Трубачев IV 164; Brückner 592; Skok III 536; Младенов 653; Рокоглу I 827. — Див. ще **певний**. — Пор. **дұфати**, **зухвалий**, **уфати**.

уповноважити, *уповноважувати*, *уповноважений* (у значенні іменника); — р. *уполномочить*, бр. *упаўнаважыць*; — складне слово, що виникло як калька п. *upretotomoscí* «дати повноваження, уповноважити»; у другій частині можливий вплив п. *upoważnić* «тс.»; пор. п. *upretotomoscí*, яке є калькою лат. *plenipotens*. — SW VII 333. — Див. ще **вага**, **пóвний**.

[**упорати**] (перен.) «обірати» О; — утворення з префіксів *у-*, *по-* та дієслова *rāiti*, *rāyti* «радити» (пор. [*пóраести*, *порайти*] «порадити» О) з розвитком семантики: «порадити, дати пораду» → «дати погану пораду, яка принесе збитки» → «обірати». — Див. ще **рáяти**.

[**упорхати**] «заспокоїти, угамувати» Нед; — не зовсім ясне; можливо, афек-

тивне утворення на основі прикметника [порхкýй] «боязкий». — Див. ще **порхкýй**. — Пор. **умóрхати**.

[**у́послі́джувати**] «принижувати, зневажати, ставити нижче себе Г, СУМ; ображати, залишати поза увагою Г, Нед; ганьбити, знеславлювати Нед; залишати останнім, за собою Г», [*у́послі́джувати*] «тс.» СУМ, [*у́послі́дити*], [*у́пусльдити*] «зневажити» Корз, [*у́послі́джати*], [*у́послі́джуватися*] «недооцінювати себе» Нед, [*у́послі́дитися*] Нед, [*у́послі́дженій*] (у значенні прикметника) «жалюгідний» СУМ, [*у́пóслíд*] «нарешті, потім, пізніше, в кінці» Г, Нед; — бр. [*у́паслежываць*] «принижувати, ставити нижче за інших»; — запозичення з польської мови; п. *у́последзаць* «зневажати, кривдити, обділяти; випереджати, залишати позаду» є префіксальним утворенням від *pośledz* «зад, задок (у возі)», похідного від *sład* «слід». — Див. ще **по, слíд¹, у¹**.

[**у́пражні́тися**] «робити вправи, управлятися» ВеУг, ст. *у́пражні́ю(ся)*; — р. *у́пражні́ть* «тренувати», *у́пражні́ться*, *у́пражнє́ніе*, др. *у́пражніти* «займати» (наприклад, місце), частіше «знищувати», *у́пражніти* «займатись чимось», *у́пражніти* «ліквідувати, знищити», *у́пражнение* «заняття, робота», болг. *у́пражні́вам (ce)*; — запозичене через давньоруську мову зі старослов'янської; др. корінь *пражн-* походить від стсл. **празднъ** (перехід **зн** > **жн** пов'язаний з м'якістю суфіксального **н** < **пj**), який зводиться до пsl. *rogz-, що виступає в укр. *порóжній*, а також у р. *порóжній* (Преобр. II 121, проти Фасмер IV 164), *праzдный* (зі стсл.); давнім значенням слова було, очевидно, «заповнювати пустоту; займати вільний час». — Черных II 291; Младенов 653. — Див. ще **порóжній**. — Пор. **праzник**.

[**у́пра́ни**] «упертий» Л; — неясне; можливо, результат фонетичної видозміни незафіксованого **упрений*, форми пасивного діеприкметника мин. ч. від *пéрти*, паралельної до *у́пéртий* (пор. *мéленій* і *мóлотий*).

[**у́прендо́вуватися**] «вимагати, добиватися; домагатися, претендувати» О; — не зовсім ясне; можливо, афективне утворення на основі діеслова *претендувати*. — Див. ще **претéнзія**.

у́прайпust — див. **пусты́ти**.

[**у́прыти́к**] «упритул» Чаб, [*впри-ти́к*] «тс.» тж; — запозичення з російської мови; р. *вприти́к* є префіксальним утворенням, пов'язаним з діесловом *тыкатъ*. — Див. ще **при, тýкати, у¹**.

[**у́прóголодку**] «впроголодь» Чаб, [*впрóголодку*] «тс.»; — нерегулярне префіксально-суфіксальне утворення, пов'язане з *гóлод* (див.).

у́пруг — див. **пруг**.

[**у́пругий**] «пружний, пружистий; тугий; еластичний» Нед, [*у́пругість*] Нед; — др. *упругъ* «мачта (?)»; — запозичення з російської мови; р. *у́пругий* є похідним від кореня *пруг-* (< пsl. *prgq-), наявного також в укр. *пружина*, *напруга*. — Черных II 291; Фасмер IV 165; Преобр. II 137; Mikl. EW 262. — Див. ще **пруг, прягти¹**.

у́прягти, у́прягáти, у́пряга, у́пряж, у́пряжка, у́пражній — див. **прягти¹**.

[**у́прямий**] «міцний; впертий Нед; заливний (дощ) О», [*у́прямство*] Нед, [*у́пряміца*] Нед; — р. *у́прямый* «упертий», п. *иргейту* «милий, приємний, ввічливий», ч. *иргітпú* «ширий, відвертий», слц. *иргітпú* «тс.»; — етимологічно пов'язане з *прямий*; припускається, що початковим значенням було «прямий, відкритий» (Zubatý AfSIPh 15. 496; Brückner 594); зіставляється також з *пéрти*, р. *перéть*, *у́пóрный* (Mikl. EW 240; Горяев 388, проти Фасмер IV 165). — Machek ESJČ 493—494; Holub—Кор. 403; Holub—Lyer 498. — Див. ще **прáмий**.

[**у́прахнути**] «просохнути, протряхнути» О; — очевидно, результат фонетичної видозміни діеслова *протрáхнути*, похідного від *трáхнути* (див.).

[**у́пúка**] «вдавлення»; — префіксальне утворення, паралельне до [*опука*] «м'яч; випукла частина чого-небудь», але

з протилежним значенням. — Див. ще **пук¹, у²**. — Пор. **опука¹**.

уп'ять, уп'ят — див. **оп'ять**.

ур- — фонетичний варіант початку слів з характерним для української мови чергуванням *ур-* із *вр-*: *урéм'я* — *врém'я*, *урóда* — *вróда*, *урочистий* — *врочистий*, *урíзати* — *врíзати* тощо.

урá (виг.) «бойовий заклик під час атаки; уживається для вираження загального схвалення, захоплення, радості», [**урачіти**] «кричати *урá!*»; — р. бр. болг. м. *урá!*, п. *hura*, ч. слц. *hugá*, схв. *ùra*, слн. *igá*, *hurá*; — переконливої етимології не має; припускається можливість запозичення з нvn. *hūgga* «ура», похідного від свн. *hūggā*, що є формою наказового способу від свн. *hūggen* «швидко рухатися, повернатися» (Фасмер—Трубачев IV 166; Kluge—Mitzka 322), хоч у російських джерелах слово зафіксоване раніше, ніж у західноєвропейських (Черных II 291); існує також гіпотеза про тюркське походження слова як пряме запозичення (Jakobson IJSLP 1/2, 1959, 273) або від *ига* «бий», похідного від (*w)urmak* «бити, убивати» (Горяев 388; Lokotsch 169, проти Черных II 291, оскільки в тюркських мовах на території колишнього СРСР це слово є запозиченням з російської мови). — Holub—Kop. 136; Holub—Lyer 200; Младенов 654.

урагán «вітер великої руйнівної сили», *урагánni*; — р. бр. болг. *урагán*, п. *hugagan*, ч. *urgagán*, *hugikán*, *ogkán*, м. *ураган*, схв. *урагáн*, *òrkán*, слн. *igagán*, *ogkán*; — запозичення з французької мови; фр. *ouagagan* «тс.» походить від ісп. *hugasán* «тс.», джерелом якого є *hugakán* «тс.» (з таїно, мови антильських туземців), що зводиться до *hungraken* (з мови майя), букв. «одноногий велетень», далі «злий дух» → «ураган»; висловлювалося також припущення про запозичення з тюркських мов, пор. тюрк. *ıgaup* «той, що разить, вражає» (Дмитриев ЛС III 45), проти Трубачев (Фасмер—Трубачев IV 166). — CIC² 857; Черных II 291—292; Sł. wyr. *obcyh* 791; Kopaliński 1016; Holub—Lyer 498; Младенов 654; Klein 1680—1681.

урáчити¹ (жарт.) «ущиннути (про рака) Г; ущипнути подібно раку Шейк»; — афективне дієслово, утворене від *рак* (див.).

урáчити² «гостинно приймати у

себе, щедро пригощати Нед; відзначати, вшановувати Пі», [**урáчувати**] «тс. Нед, [**урáчитися**] «ні в чому собі не відмов-

289; Holub—Kop. 256; Holub—Lyer 498; Младенов 654; Dauzat 520—521; Gamillscheg 657; Klein 751.

[**ураziвський**] «вид сукна» Пі, Шейк; — неясне; можливо, походить від назви пункту, де вироблялося це сукно.

[**уразник**] (бот.) «фіалка собача, *Viola capina* L.» См; — р. [**уразна**] «тирлич хрестатий, *Gentiana cruciata* L.; жовтий осот польовий, *Sonchus arvensis* L.» (Симоновић), [**уразна трава**] «під'ялинник звичайний, монотропа, *Hypopitys monotropa* Csaantz.» (Симоновић); звіробій чотиригранний, *Hypéricum quadrangulatum* L.» (Даль); [**уразница**] «звіробій чотиригранний» (Даль); бр. [**ураzник**] «шолудивник болотний, *Pedicularis palustris* L.», п. *igrazník* «дерев'я цілолистий, *Achillea ptarmica* L.», ч. *úrazník* «моховинка, *Sagina* L.»; — похідне утворення від [**ураzа**] «рана, хворе місце»; назва зумовлена цілющими властивостями рослини і використанням її в лікувальній практиці; пор. синонімічну назву цієї рослини [**ранник**]. — Смик 378; Machek Jm. rostl. 75. — Див. ще **разити**.

урáн «радіоактивний хімічний елемент», *урáновий*; — р. бр. болг. *урáн*, п. ч. *igap*, слц. слн. *igáp*, м. *ураниум*, схв. *ùrán*; — запозичення із західноєвропейських мов (н. *Uran*, фр. *uranium*, англ. *uranium*); хімічний елемент був названий у 1789 р. німецьким хіміком Клапротом на честь відкритої в 1781 р. англійським астрономом Гершелем планети *Уран*, назва якої походить від гр. Οὐρανός «Уран, бог неба» (з οὐρανός «небо»). — CIC² 857; Черных II 292; Sł. wyr. *obcyh* 791; Kopaliński 1016; Holub—Lyer 498; Младенов 654; Klein 1680—1681.

[**урáчити¹**] (жарт.) «ущиннути (про рака) Г; ущипнути подібно раку Шейк»; — афективне дієслово, утворене від *рак* (див.).

[**урáчити²**] «гостинно приймати у себе, щедро пригощати Нед; відзначати, вшановувати Пі», [**урáчувати**] «тс. Нед, [**урáчитися**] «ні в чому собі не відмов-

ляти, насолоджуватися, ласувати» Нед, [урачуватися] «тс.» тж; — запозичення з польської мови; п. *igaczyć* «пригостити, почастувати» є похідним від *gaczyć* «пригощати, частувати», звідки укр. [рачити] (див.).

урбанізм «напрям в архітектурі та містобудівництві ХХ ст.», *урбанізація*, *урбаніст*, *урбаністичний*; — р. *урбанизм*, бр. *урбанізм*, п. *urbanizm*, ч. *urbanismus*, слц. *urbanizmus*, болг. *урбанизъм*, схв. *урбанизам*, слн. *urbani-zem*; — запозичення з французької мови; фр. *urbanisme* походить від лат. *urbānus* «міський; вихований; елегантний», похідного від *urbs* (род. в. *urbis*) «місто; місто Рим», яке вважається запозиченням з шумерської мови (пор. шумер. *urgi* «місто») через етруське посередництво; пор. також баск. *uri* «місто». — СІС² 857; Сл. wyr. *obscyh* 791; Kopaliński 1016; Holub—Lyer 498; Dauzat 736; Klein 1681.

[**урбáр**] «прибуток; кадастр Куз; оброк Лизанец», [**урбíр**] «оброк» Лизанец, [**урбáрія**] «громова повинність, сплачувана поміщику» Г, Шейк; — п. *urbarium* «спісок грунтovих повинностей; повинність, записана в такому списку», ч. *urbář*, слц. слн. *urbář*, схв. *урбаријум*; — запозичене, очевидно, через західнослов'янське посередництво з латинської мови; слат. *urbarium* утворене від н. *Urbar* «прибуток; земельний кадастр», похідного від свн. *urbog*, *urbur*, *urbeg*, *urbag* «податок», джерелом якого є дvn. *urbēgan* «принесити прибуток», утворене за допомогою префікса *ur-* від дvn. *bēgan* «нести», що споріднене з лат. *fero* «несу», гр. *φέρω* «тс.», пsl. *bēgo* «беру», *bēratī*, укр. *брáти*; припускається також, що джерелом укр. [**урбár**, **урбíр**] є уг. *úrbér* «тс.» (Лизанец 629). — Сл. wyr. *obscyh* 791; Machek ESJČ 670; Holub—Lyer 498; Kluge—Mitzka 808. — Пор. **брáти**.

[**урваниця**] «гурт овець» Дз Доп. УжДУ 4, 109; — неясне; можливо, пов'язане з дієсловом *rváti* (як частина овець, що відірвалася від отарі).

[**урвант¹**] (бот.) «синяк червоний, *Schium rubrum* Jacq.» Шейк; — неясне; можливо, пов'язане з *rváti*, хоч мотивація такого зв'язку затемнена.

[**урвáнт²**] «залізна скобка на ободі колеса» Бі; — запозичення з польської мови; п. *urwant* «скобка на колесі», ймовірно, пов'язане з *igwać*, похідним від *rwać* «рвати», якому відповідає укр. *rváti* (див.).

[**урéд**] «шкода» Чаб, [вред] «тс. тж, Ж, збитки; рана, ушкодження Ж», [**урéдить**, **вредить**] «шкодити» Чаб, [**урéдний**] «шкідливий; капосний» Г, [**вредний**] «тс.» СУМ, [**уреднючий**, **вреднючий**, **уреднюючий**, **вреднюючий**] «дуже капосний» Чаб, [**урéдно**, **вредно**] «шкідливо» Чаб; — р. **вред** «шкода», **вредный**, бр. [**урéд**] «втрата; шкода», [**урéдны**] «шкідливий, злий, капосний», др. **врèдъ** «чиряк»; — запозичення з церковнослов'янської мови; українські форми з початковим **у-** є фонетичними варіантами форм з **в-**, що походять від цсл. **врèдъ** «отрута; виразка, рана, чиряк», закономірним фонетичним відповідником якому є укр. **вéréd**. — Фасмер—Трубачев I 361; Преобр. I 73; Младенов 654. — Див. ще **вérед**. — Пор. **вред**.

[**уректий**] «зурочити Г; докоряти СУМ», [**вректий**] «тс.», [**уректися**] «почутися» Г, [**урікáти**] «докоряти; зурочувати» СУМ, Г, [**врікáти**] «тс.» СУМ, [**урікнúти**] Г, [**урікáтися**] «чутися» Г, *урічлівий* «здатний зурочити; якого можна зурочити» СУМ, Г, *врічлівий* «тс.» СУМ, [**урічний**] «тс.» Г; — р. **урекáть** «зурочувати», п. *igrékati*, ч. *iréknouti*, слц. слн. *urékati* «тс.»; — похідне утворення від **ректий**; в ньому відбилася давня віра в силу вимовленого слова. — Holub—Кор. 403, 404; Младенов 654. — Див. ще **ректий**. — Пор. **урóк**.

[**урремéнити**] «міцно зробити роботу»; — не зовсім ясне; можливо, похідне від [**урремéння**] «удача», [**временний**] «сприятливий, зручний»; менш імовірний зв'язок з **ремінь** і первісне значення дієслова «зробити міцно, ув'язавши ременем». — Див. ще **врém'я**.

уремія (мед.) «самоотруєння організму внаслідок недостатності функції нирок»; — р. *уремія*, бр. *урэмія*, п. *уретія*, ч. *уретіе*, слц. *уретіа*, болг. *урéмия*, схв. *уреміја*, слн. *уретіја*; — слово з наукової латинської термінології; нлат. *uræmia* (мед.) є складним словом, утвореним з основ гр. *οὐρόν* «сеча» і *αἷμα* «кров». — CIC² 857; St. wyr. obcsch 791; Kopaliński 1016; Holub—Lyer 498; Младенов 654; Klein 1681. — Див. ще **гемоглобін**, **уріна**.

[**ур'єт**] (бот.) «вайда фарбувальна, синячник, *Isatis tinctoria* L.» Mak, См.; — п. *urgzett*, ч. *urjet*; — запозичення з польської мови; п. *urgzett* вважається штучно утвореним словом від ст. *wet*, *wajt* «тс.», джерелом яких є нім. *Wet*, *Waid* «тс.», унаслідок помилкового сприйняття й написання *uijet* як *urget*, а потім і *urgzett* (звідки й ч. *urjet*). — Brückner 595; Machek Jm. rostl. 61—62; Mikl. EW 372. — Див. ще **вайдя**¹.

уріна «сеча»; — р. болг. м. *уріна*, бр. *уріна*, п. *урупа*, ч. *урін*, схв. *уріна*, слн. *уріп*; — запозичення з латинської мови; лат. *ūrīna* «сеча» споріднене з дінд. *vāṛg*, *vāṛī* «вода», ав. *vāṛg* «дощ», тох. A *wāṛg* «вода», лит. *jūga*, лтс. *jūga* «море», прус. *wurs* «ставок», даннгл. *wæg*, дісл. *ver* «море», *úrg* «дрібний дощ», гр. *οὖρον* «сеча»; іє. **ȝēg-*/*ȝōg-* «вода, дощ, волога». — Holub—Lyer 498; Klein 1682; Walde—Hofm. II 840. — Пор. **уремія**, **урологія**.

урітній — див. **врітній**.

[**уріанський**] «східний» Bi, Pi, Шейк, [*урліанський*] «тс.» Pi, Шейк, [*уліянський*] «тс.» Шейк; — запозичення з польської мови; п. *urjaniśki* (про грушу), *urjantówka* «тс.», *urjanka* (про перли, які походять зі Східної Індії), як припускається, є результатом фонетичної видозміни прикметника *ořjentalny* «східний». — Bi 366; Brückner 595. — Див. ще **орієнталійний**.

[**урісник**] (бот.) «кораловець, *Cotyledon Hall.*» Mak; — неясне; можливо, штучне утворення від основи слова *ростій* (*ristīt*); назва може бути зумовлена

м'ясистим, коралоподібно розгалуженим кореневищем. — Пор. **кораловець**.

[**урка**] «злодій, вуркаган» Чаб, [*уркаш*, *урок*] «тс.» тж, [*уркашиня*] (зб.) «вуркагани» тж; — р. *урка* «злодій», бр. [*вурка*] «хитрун, злодій»; — слово, що походить із злодійського арго; припускається тюркське походження; зістavljaється з каз. *ўры*, ккалп. *уры* «злодій»; на слов'янському ґрунті зістavljaється з бр. *вурнýць* «украсти»; укр. *уркагáн*, *вуркагáн*, бр. *вуркугáн* «нахабний злодій» є експресивними суфіксальними похідними від *урка*, *вурка* (пор. укр. *вовцигáн*, *вовчугáн*, похідні від *вовк*). — ЭСБМ 2, 229. — Пор. **вуркагáн**.

[**урльоп**] «відпустка» СУМ, Г, Шейк, Куз, О, [*урльопник*] «солдат у відпустці» СУМ, Г, Шейк; — бр. [*урлён*, *урлеп*] «відпустка, відпочинок», п. *urlop*, *urlob* «тс.», ч. *urlaub* «відпустка», слц. *urlaub*, *urláb*, слн. *úglavb* «тс.»; — через посередництво польської мови запозичене із середньоверхньонімецької; свн. *urloip*, *urlop*, *urlob* «дозвіл» (дvn. *urloip(b)*, н. *Urlaub* «тс.») пов'язане з дієсловом свн. *erlouben* (дvn. *irloubēn*) «дозволяти», спорідненим з дфриз. *oglof*, *orlef* «тс.»; розвиток семантики слова відбувався в напрямку спеціалізації («дозвіл» → «дозвіл підлеглому піти геть» → «звільнення від роботи на певний час»). — Richhardt 108; St. wyr. obcsch 791; Holub—Lyer 498; Paul DWb. 667; Kluge—Mitzka 809.

[**урма**] «місце, по якому ганяють худобу, вкрите слідами ніг; дорога, протоптана худобою Г; пасовище для овець Куз; слід овечого стада на землі, по якій воно пройшло Шейк; слід від овечої отари на траві Нед; слід від отари овець Чаб», [*поурмленій*] «з'їдений худобою зверху (про траву на пасовищі)» Г, [*поурмити*] «розтоптати» Ned, Куз; — п. *hughta* «натовп, гурт, велика кількість», *hughtem* «гуртом»; — запозичення зі східнороманських мов; мслд. *ўрмэ* «слід», рум. *úgtă* «тс.» зводяться до лат. **ortma* «тс.», джерелом

якого є гр. ὄρνος «ланцюг, намисто»; пор. іт. огта «слід», оглаге «йти за ким». — Crānjalā 407—408; Brückner 174; СДЕЛМ 449; DLRM 910.

урна «посудина для зберігання праху померлого; скринька для таємного голосування; посудина для сміття»; — р. бр. болг. *урна*, п. ч. слц. *игпа*, схв. *урна*, слн. *ыгпа*; — запозичене з латинської мови, можливо, через посередництво французької (пор. фр. *игпе*, звідки н. *Urne*); лат. *игпа* (< **игспā*) «Посудина; ваза; урна для праху; виборча урна» пов'язане з лат. *йгсеус* «глечик; жбан», яке певної етимології не має; припускається запозичення з се-мітських мов. — СІС² 858; Черных II 292; Фасмер IV 168; Holub—Кор. 403; Holub—Луег 498; Walde—Hofst. II 838—839; Младенов 654; Klein 1682.

[**уробіть**] «злякатися» Чаб, [*вробіть*] «тс.»; — бр. [*урабéць*] «злякати-ся, перелякатися»; — результат фонетичної видозміни запозиченого з російської мови дієслова *оробéть*, префік-сального похідного від *робéть* «боя-тися; не насліюватися», пов'язаного з *роб* «раб, невільник». — Черных II 117; Фасмер III 487; Mikl. EW 225; Рокоглу 781. — Див. ще **раб**.

[**уро́вець**] «рівчак» О; — похідне утворення від *ровéць* «тс.», демінутивної форми від *rіv*; префікс *у-* вказує на невеликі розміри позначуваного предмета (пор. *угорок*). — Див. ще **рýти¹**, **у¹**.

[**уро́ві́ще**] (мед.) «викиденъ Г, Бі; пахова грижа; перелом; розрив Нед; пухлина (?) Шейк»; — бр. [*уро́ві́ща*] «викиденъ»; — очевидно, похідне утворення від *рвáти* (пор. *перервáти* *ва-гітність* і под.). — Див. ще **рвáти**.

урожай, [*урод*, *уроджай*, *урожа*, *урож'я*, *зрожай*], *урожайній*; — р. *урожай*, бр. *ураджай*, п. *игодзай*, болг. *урожай*; — префіксальне утворення від давнішого **rod-ja*ъ, з яким пов'язані *rіd*, *родити*; пор. ч. *ыгода* «урожай». — Черных II 292; Фасмер IV 168; Преобр. II 208; Brückner 595; Holub—Кор. 403; Holub—Луег 498; Mikl. EW 280. — Див. ще **рід**.

[**урозвижки**] [у сполученні *урозвижки* (*розвижки*) піти «сполоситися (про коней)»] О; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з *віжка* (див.).

урóк «завдання; навчальна робота; навчальне заняття; певний проміжок часу; (заст.) робота, визначена для виконання на певний час; (перен.) висновок, логічний підсумок чого-небудь, що має значення в майбутньому; [пристріт Бі, чаклування Нед]», [*врок*] «пристріт» Бі, *урóки* (мн.) «наслання хвороби кому-небудь поглядом СУМ; пристріт Бі; хвороба або випадок, спричинені чаклуванням Нед», [*урóче*] «чари; привабливість; чаклування, ворожба» Нед, *урóчення* «уроки», *врóчення* «тс.», [*урóченky*] (зменш.) «уроки» Бі, [*урóчина*] «уроки; пристріт» Г, Нед, [*урóчище*] (збільш.) «урок; пристріт» Г, [*урóчища*] (мн.) «уроки; пристріт» Г, *урóчний* (заст.) «встановлений за певними умовами; визначений» СУМ, Нед, [*урóчiti*] «зурочити Бі, Нед; знеславлювати Нед; зачаровувати, причаровувати Нед», [*врóчити*] «тс.» Бі; — р. *урóк* «навчальна година; учбове завдання; (заст.) робота, задана на певний час; повчання; щось повчальне; (заст.) зурочення, чаклування», *урóчить* «псувати недобром поглядом», бр. *урóк* «чари», др. *урокъ* «умова; угода; призначення, правило; податок, штраф; строк, визначений час», п. *игок* «чари; пристріт; зурочення; угода; (перен.) чарівність», ч. *ыгок* «чари; хвороби; податок», слц. *ыгек*, болг. *урóк* «урок», *урóци* (мн.) «чаклування; пристріт», м. *урок* «пристріт», схв. *урóк* «тс.», слн. *игóк* «зурочення; хвороба внаслідок зурочення», стсл. *урóчынъ*; — псл. *игокъ*; — утворене за допомогою префікса *и-* від кореня *гок-/гек-*, який виступає в укр. *ректи*, *прорóк*; укр. *урóк* «пристріт; чаклування» і подібні значення в інших слов'янських мовах відбивають давню віру слов'ян у магію слова. — Черных II 292—293; Фасмер IV 168, 169; Преобр. II 200; Горяев 388; Brückner 595; Macheck ESJC 670; Но-

lub—Кор. 403; Holub—Lyer 498; Младенов 654. — Див. ще **ректій, у¹**.

урологія «розділ медицини, що вивчає хвороби сечостатевих органів», *уролог*, *урологічний*; — р. болг. *урологія*, бр. *уралогія*, п. *urologia*, ч. *urologie*, слн. *urologija*; — запозичення із західноєвропейських мов, найвірогідніше, з німецької; н. *Urologie*, англ. *urology*, фр. *urologie* є міжнародним медичним терміном, утвореним з лат. *ūrīpa* «сеча», гр. *οὖρον* «тс.», від якого походить укр. *уріна*, і гр. *λόγος* «слово; (наукове) пояснення, наука». — СІС² 858; Sł. wug. *obscyh* 791; Коралинський 1017; Klein 1682. — Див. ще **логіка, уріна**. — Пор. **астрологія, біолог, мінералогія**.

уротропін «лікарський препарат; протимікробний засіб»; — р. болг. *уротропін*, бр. *уратрапін*, п. *urotropina*, ч. *urotropin*; — фармацевтичний термін, утворений з основ грецьких слів *оброн* «сеча», звідки укр. *уріна*, і *тротт* «поворот, зміна». — Sł. wug. *obscyh* 792. — Див. ще **тропік, уріна**. — Пор. **урологія**.

[**урочій**] «чудовий, прекрасний; чарівний, який характеризується надприродною силою»; — слн. *igōsep* «зданий зурочити», *igōsljiv* «тс.»; — запозичення з польської мови; п. *igoczy* «зданий зурочити; чарівний, чудовий, привабливий» є похідним утворенням від *игок* «чари», якому відповідає укр. **урóк** (див.).

урочистий «пов'язаний з торжеством, знаменною датою; святковий; важливий, значущий; сповнений величин; [що буває раз на рік, річний Куз, Пі]», *врочістий, урочістість* (переважно в мн.) «урочисті заходи на відзначення якоєсь знаменної події; [річне свято, торжество, церемоніальний акт Бі, Пі]», *врочістість, урочіство, врочісто*; — очевидно, як і бр. *урачісты*, запозичення з польської мови; п. *igoczysty* «домовлений», пізніше «знаменитий; святковий», походить від *игок* «річна плаата», префіксального похідного від гок «рік», що відповідає укр. *рік*, спорідненому з *ректій*. — Brückner 595. — Див. ще **рік, у¹**.

урочище «те, що становить природну межу (яр, гора і т. ін.); ділянка, яка виділяється серед навколоїшньої місцевості природними ознаками»; — р. **урочище** «тс.», бр. *урочища* «тс.», [*урочище*] «урочище, певна місцевість з власною назвою», п. *igoczyszcze*, *igoczysko* «тс.»; — похідне утворення від *ректій* (*уріакти*, *урочити*); первісно «місцевість із власною назвою». — Горяев 388; Brückner 595. — Див. ще **ректій**. — Пор. **урóк**.

[**урóсів**] «панич» Нед; — не зовсім ясне; можливо, похідне утворення від уг. *úg* «лан». — Mikl. EW 372.

[**урúга**] «попівський наділ» Л; — р. [*урúга*] «вигін»; — префіксальне утворення від *rúga* «церковна земля, земля, виділена громадою на утримання духовенства»; значення префікса не зовсім ясне. — Фасмер IV 169. — Див. ще **рúга², у¹**.

урúть (бот.) «водопериця, *Myriophyllum L.*» УРЕ, [*урут*] «водопериця кільчаста, *Myriophyllum verticillatum L.*» Mak; — р. *урúть* «тс.»; — неясне; можливо, пов'язане з *rúta* (див.).

урчáти «видавати або утворювати несильні переливчасті звуки низького тону» СУМ, *урчáння*; — р. *уркать, урчать, вурчáць* «бурчати, гудіти; жерти», [*вурчáць*] «бурчати; гарчати (про собаку)», *вúркаць* «бурчати; гиркати, сваритися»; — звуконаслідувальне утворення, можливо, пов'язане з *ворчáти*; щодо словотвору пор. *бурчáти, мурчáти* і под. — Фасмер IV 168; ЄСБМ 2, 229—230. — Див. ще **вóркати**.

урóк «місцева назва абрикоси; плоди абрикоси, висушені з кісточкою», *урóковий*; — р. *урóк*, бр. *урúк*; — припускається тюркське походження; зіставляється з чаг. *örük*, тур. *erik*, уг. *erík* «слива»; пор. також узб. *ürik* «абрикос, урюк», каз. *orík* «урюк». — Фасмер IV 169; Дмитриев ЛС III 47; Взаимод. и взаимообог. 54.

уряд «найвищий орган державної влади; (іст.) місцеве правління; правління; посада; [державна установа]» СУМ, [*врад, вряд*] «уряд, правління, порядок» Ж, *урáдник, врáдник, [врáдник]*

Ж, [урядни́ца] «службова особа жіночої статі» Нед, Пі, урядбо́вець, [урядо́вня] Шейк, [урядок] «порядок», урядування «управління; [орган управління]» СУМ, [урядчик] «урядник» Нед, [урядни́ків, урядни́цький, урядни́чий] Нед, урядо́вий, уряджáти (вря́джа́ти), уряджува́ти (вря́джува́ти), уряди́ти (вря́дити), урядува́ти, [піду́рядник] Куз; — р. уряд «устрій, розпорядок», бр. ура́д, п. uząd «установа; правління, посада», ч. úgad «установа; управління; посада», слц. úgad «установа; управління; посада; влада», болг. ýred «знаряддя; прилад; [порядок]», м. уред «прилад, інструмент; організація, відомство», схв. ýred «канцелярія, контора, бюро, установа», слн. uřeba «указ, розпорядження»; — псл. uředъ; — префіксальне утворення від ряд; зважаючи на наявність в українському слові двох наголосів (при давнішому уряд), можна припустити можливість впливу польської мови. — Фасмер IV 169; Горяев 388; Brückner 474; Holub—Lyer 498; Holub—Кор. 404. — Див. ще **ряд, у¹**.

ус «вус; [фалда Чаб; деталь воза (перо втулки; заколесник на осі) О]; [úси] (мн.) «вуса; вид оздоблення жіночого одягу» Нед; у сполученні úси вилковáti (бот.) «вусики рослин» Нед, [усáня] «яра остиста, “вусата” пшениця» О, [усáнь], [усáтик] (ент.) «золоточка звичайна, Chrysopa vulgaris Schn.» Дейн, [усáтка] «пшениця, у якої колоски з остюками» Чаб, [усатъко] «вусань» Чаб, усáч «вусань; [(іхт.) сом, Silurus glanis Linnaeus Дейн]; марена, Barbus Cuv.», усáтий; — р. ус, др. усъ; — псл. *(v)qsъ, від якого походить також укр. *вус*. — Черных II 293—294; Фасмер IV 169—170; Горяев 388; Schuster-Sewc 1710. — Див. ще **вус**.

[усáня] (бот.) «нечуйвітер волохатенький, Hieracium pilosella L.» Mak, Нед; — похідне утворення від ус «вус»; назва мотивується тим, що рослина має волосисті квітки й листя, пор. синонімічне укр. [волосник] Mak, См, а також назви цієї рослини в інших мовах:

р. ястребінка волосистая, п. kosmaczek, схв. пухавка, слн. kosmatica «тс.». — Нейштадт 591; Анненков 167; Machek Jm. rostl. 232; Симонович 232. — Див. ще **вус, ус**. — Пор. **усень², усничка**.

[усви́ріпитися] «дуже набриднути Г; завдати страждань; мучити» Нед; — можливо, пов'язане з укр. свиріпа «злісний польовий бур'ян», з яким важко боротися, а також з рос. свирéпый «дуже злий, лютий, жорстокий». — Див. ще **свиріпа¹, у¹**.

усé, усéй, усéнький — див. **весь¹**.

[усегдá] — див. **усігдý**.

[усéліско] «капкан» О; — пов'язане з сильце «пристрій у вигляді петлі для ловлення птахів і дрібних тварин». — Див. ще **силó**.

[усéни¹] (ент.) «гусінь» (чол. р.) Л, [усéнь] (ент.) «личинка ряду лусокрилих (метеликів); Lepidoptera» Дейн, [усінь, усениця «тс.» Дейн, усéнициа Г, усéльниця ВeБ, усéльниця Нед, усéлка Нед, усéль Нед]; — бр. вусень, др. усéнища, цсл. оусéньцъ, оусéнца, юсе́ница; — псл. qséнь, qsénica; — пов'язане з *(v)qsъ «вус». — Див. ще **вус, гусениця**.

[усéнь² (благовонний)] (бот.) «Rapdanus odoratissimus L.» Mak, Нед, Куз; — суфіксальне утворення від ус «вус»; назва рослини мотивується наявністю в неї довгих повітряних коренів. — Симонович 335. — Див. ще **вус**.

[усéрдя] «старанність», [усéрдие, усéрдє] «старанність; відданість; відвертість; сердечність» Нед, [усéрдство] «цірість» Нед, [усердствува́ти] (кому) «бути відданим» Нед; — р. усéрдие, усéрдный, бр. [усéрдзиць] «розсердити», болг. усéрден, схв. ýсрѣде, слн. usrditi «розсердити»; — запозичення зі старослов'янської мови; стсл. **оусéрдник** «бажання, прагнення» утворене з префікса **оу-** і кореня **срьд-**, що виступає в слові *сéрце*. — Фасмер IV 170; Горяев 388; Младенов 656. — Див. ще **сéрце, у¹**.

[усирбува́те] «дотримуватись узви- чаєніх норм, традицій (у їжі)» Корз; —

не зовсім ясне; можливо, пов'язане із събратьи (див.).

[усігді] Г, Шейк, [усегдá] Чаб, [всегдá, усигдá, всигдá] тж, [усігдá] До, Чаб, [повсигдá, повсідá] Чаб, *пovсігдá* До, Чаб; — р. *всегдá*, бр. [всёгды, усегды, усёгды], др. *весьгда*, *всегда*, п. *wszegdy*, болг. *всегдá*, схв. *свагда*; — псл. *vъsekъда, *vъseda, *vъsedy; варіативність форм у праслов'янській мові відбиває різні можливі шляхи їх виникнення; з'являються з лит. *visadōs*. — Фасмер I 362—363. — Див. ще **всігда**.

[усілóк] «мармуровий брускок для точіння бритви» Корз; — р. *оселóк* «тс.»; — пов'язане з *осла* «брізок». — Див. ще **осла**.

[уска́рб] «молоток для насікання млинових каменів» Корз; — фонетичний варіант слова [*боскарб*] «гостроконечний молот, молот-пробійник (для колеса у млині)» Ж. — Див. ще **боскарб**.

[ускік] «холодний північно-східний вітер; східний вітер» О; — результат фонетичної видозміни давнішого [*узтóк*] «схід» або незасвідченого [**усток*] з переходом **o** > **i** та закономірною діалектною зміною **t'** > **k** перед наступним **i**. — Див. ще **узтóк**.

[у́скорб] «шкода, збитки» Нед (у сполученні з *у́скорбом* «за кошт» Нед), [*у́скорбíти*] «шкодити, приносити шкоду, збитки» Нед, [*у́скурбéте*] «відмовити собі в чомусь» Корз; — р. [*у́скорблáть*, *у́скорбítъ*] «ображати, ображити, принести біду» (Даль); — пов'язане зі *скорб* «печаль, сум», [*скорбíти*] «сумувати, журитися». — Див. ще **скорб, у**!

[услón] «ослін»; — фонетичний варіант слова *ослін* (див.). — Пор. **услón**.

[услопáнитися] «стомитися» О; — неясне.

[услón] «ослін» Л; — виникло як фонетичний варіант слова *ослін* унаслідок його деетимологізації. — Див. ще **ослін**. — Пор. **услón**.

[усничка] (бот.) «*Bartsia Hedw.*» Mak; — похідне утворення від *ус* «ус»; можливо, є семантичною калькою нау-

кової назви *Bartsia*, демінутивної форми від лат. *barba* «борода»; назва мотивується тим, що листя і стебла деяких видів цієї рослини волосисті. — Симонович 65; Opisanie rošlin 450. — Див. ще **ус**. — Пор. **усáня**.

усобиця (заст.) «внутрішня ворожнеча, чвари, спір; громадянська війна», **усобник** «той, хто сіє ворожнечу», **усобницький**, [*усобитися*] «чинити розбрат, усобицю», **міжусобиця**; — р. *усобица*, бр. *усобіца*, др. *усобица*, р-цсл. **жсóбъ** «по черзі, впереміж»; — через давньоруську мову запозичене зі старослов'янської; стсл. **жсóбница** «заколот, збурення» утворене з префікса **ж-** (< псл. ***q-**) та займенникової основи **сob-**, наявної в псл. **sobē* «собі». — Фасмер IV 171; Соболевский РФВ 71, 450; Mikl. EW 331—332; Meillet Études 346. — Див. ще **собі, у**!

Успéння (церк.) «християнське свято 28 серпня» (у сполученні *Успéння Пресвятої Богородицї*), *Успение* «умиряння, засинання, зникнення, смерть» Нед, *Успіння*; — р. *Успéние (Богородицы)*, др. *Успéниe* «засинання, сон, смерть; церковне свято», *Успéлениe*; — запозичення зі старослов'янської мови; стсл. **Оуспéнник** є префіксальним похідним від **спáти** «спати», утвореним як калька гр. κοιμησίς τῆς Θεοτόκου. — Фасмер IV 172; Младенов 655. — Див. ще **спáти, у**!

[у́спилати] «вичерпати» ВеУг, [*успелáти*] «тс.» Нед; — префіксальне утворення від [*спилáти*] «живаво, вправно, швидко робити, ходити» Нед; префікс надає дієслову значення закінчення дії. — Див. ще **спилáти, у**!

успíх, успівáти, успíти — див. **спíти**.

устá «губи, рот», *вустá* «тс.», *уstenýta*, *устка*, [*устнí*] «губи» Нед, *устоňka*, *устоňky*, [*усточка*], *усточки*, *усnий*, [*устный* Нед, *устníй* Г], *усно*, [*устne*] Г, [*pídústýti*, *píduçáti*] «підбурювати» Нед, [*pídústlivíj*] «підбурювальний, підбурюючий» тж; — р. *устá*, бр. *вúсны*, [*вустa*] «губи», др.

уста, п. *usta*, ч. слц. *ústa*, вл. *wusta*, нл. *husta*, полаб. *vaustā*, *vaistā*, болг. *устá*, м. *уста*, схв. *úста*, слн. *ústa*, стсл. **ѹстѧ**; — цсл. *usta* (мн.) (< іє. *əus-ta «губа»); — споріднене з прус. *austo* «рот», літ. *áušinti* «даремно балакати», лтс. *aušat* «балакати», *auša* «балакун», дінд. *ōṣṭhaḥ* «губа», ав. *aošta-* «губа», лат. *ausculum* «ротик», що зводяться до кореня іє. *ōus-/əus- «рот, устя» з розширювачем -t-; без розширювача цей корінь представлений у лат. *ōs* «рот; береги», дінд. *āh-* «рот», ірл. *á* «тс.». — Критенко Вступ 507; Черных II 293; Фасмер IV 172; Горяев 389; ЭСБМ 2, 232—233; Brückner 596; Machek ESJC 671; Holub—Кор. 404; Holub—Lyer 498; Schuster-Sewc 1710; Младенов 656; Skok III 549; Mikl. EW 372; Maughofer I 84; Trautmann 19—20; Walde—Hofm. II 224; Pokorný I 784—785.

уста́в «правила поведінки; статут; (лінгв.) один із типів письма в старовинних рукописах», [*уста́ва*] «закон» Нед, *уста́вний*, [*полу́страв*] «святці», [*полу́стравець*] «тс.»; — р. *уста́в*, бр. *уста́й* (лінгв.), [*уста́ва*] «закон; наказ; постанова», п. *ustaw*, *ustawa* «закон», ч. слц. *ústav* «установа», *ústava* «конституція», слн. *ustáva* «основний закон, конституція»; — префіксальне утворення від *стáвити*; у формі [*уста́ва*] запозичене з польської мови. — Brückner 596; Holub—Lyer 498; Младенов 656. — Див. ще **стáвити, у¹**.

[устаментувáтися] «схаменутися, опам'ятатися О; споважніти, визначитися Исслед. п. яз.; усталитися (про погоду) О»; — не зовсім ясне; можливо, афективне утворення, пов'язане зі *stámi*; висловлювалося також припущення про контамінацію на українському ґрунті п. *testament* «заповіт» і п. *ustalić się* «стати сталим, розповсюдитись» (Ислед. п. яз. 250).

устелипóле (бот.) «*Seratocarpus L.*; *устелиполе* піщане, *Seratocarpus agenarius L.*», [*устели поле Mak, постели поле Mak, постели-поле См*] «тс.»; — складне слово, утворене за аналогією

до ботанічної назви *перекотипóле*; складається з наказової форми дієслова *устелити* та іменника *поле*; назва мотивується невибагливістю рослини, у зв'язку з чим її використовують для зарощування піщаних схилів, териконів, відвальнів. — Смик 229—230. — Див. ще **поле, слáти²**.

Устíм (особове ім'я), *Устíн, Юстíм, Юстíн, [Устíн, Устáй] Шéйк, Устíмко, Устíмоњко, Устíмочко, Устíна, Юстíна, Устя, Вúстя, Юстя, Вутáнька, Устíнка, Устíноњка, Юстíнка, Юстíноњка, Юстínochka*; — р. *Устíн, Устíм, Устíна*, бр. *Усцíн*, розм. *Юстíн*, др. *Юстинъ*, цсл. **Иоу́стинъ**; — через посередництво грецької мови запозичене з латинської; сгр. *'Ιουστίνος* походить від лат. *Justinus*, утвореного від *justus* «справедливий». — Вл. імена 91, 165, 216; Петровский 212, 235; Суперанская 83; Фасмер IV 172. — Див. ще **юстиція**.

[*устírá*] (іхт.) «плоскирка, *Bíscua bjoergkna Linnaeus*» Дейн; — результат фонетичної видозміни давнішого [*густíрá*] «тс.» унаслідок сприйняття початкового *Г*- як протетичного; пор. [*услí*] з *гúслі*. — Див. ще **густерá**.

у́стриця «їстівний морський молюск», *устричний*; — бр. *вúстрица*, п. *ostryga*, ч. *ústríce*, слц. *ustrica*, вл. нл. *wustrica*, схв. *острига*, слн. *ostri-ga*; — запозичення з російської мови; р. *устрица* «тс.» виникло під впливом форм на -ца типу *яцерица*, *мокрица* з давнішого *устерс*, *устерса*, мн. *устерсы*, запозиченого із західноєвропейських мов, можливо, з гол. *oester* «устриця» (мн. *oesters*), пор. також нн. *úster*, іт. *ostrica* «тс.», джерелом яких через лат. *ostreum* є гр. *οστρειον, ὄστρεον* «молюск, раковина». — CIC² 858; ЭСБМ 2, 233; Черных II 293; Фасмер IV 172, 173; Горяев 389; Machek ESJC 671; Holub—Кор. 404; Holub—Lyer 498; Mikl. EW 228; Walde—Hofm. II 228; Frisk II 438.

у́стрий — див. **стрій**.

[устро́й] (бот.) «часник, *Allium sativum L.*» Mak, Пі, Шейк; — запози-

чення зі східнороманських мов; молд. rum. *usturōi* «тс.» є суфіксальним утворенням від основи *usturā*, що походить від лат. *ustulō*, *ustulāge* «обпалювати, спалювати»; назва зумовлена різким смаком кореневої частини рослини. — Анненков 23; СДЕЛМ 450; DLRM 912.

[устрұба] «зруб» Л, *устрұб* (у сполученні *устрұб рубіть* «зводити хату» Л); — неясне; можливо, пов'язане з *рубати*, зруб.

устрявати, устряга́ти, устрягти, уст्रянути, уст्रяти — див. **стягнути.**

ўстя «гирло; (спец.) вихідний отвір чого-небудь», *{ўстє}* «гирло» Нед, Ч, *{вўстє}* Нед, *вўстя* Ч, *устні* Нед, Пі, *ўстье*, *устцє*, *ўсця*, *ўсть* Ч} «тс.», *{устёнка}* «вузенький вхід у кітесь (загороду з очерету для вилову риби)» Дз, *{устёнок}* «вузький вхід у загін для овець Нед; вхід у вершу Мо», *{вўстёнок}* «стінка у верші Мо; у рибальській верші менший конус, що входить у більший Г», *{вўсті}* (мн.) «передня частина печі, челюсті» Дз, *ўстячко* (бот.); — р. *ўстъе*, бр. *ўсце*, др. *устие*, *вустие* «устя ріки, отвір, край», п. *цјёсcie*, *ицcie*, ч. *ўсті*, слц. *ўстie*, болг. *устие*, м. *устие*, схв. *ўшtе*, слн. *ўстje*; — псл. *устъе* «устя»; похідне утворення від псл. *usta*, пор. лат. *ostium* «устя», яке відповідає псл. *ustъe*, а також лит. *úostas* «гавань», лтс. *uosta* «тс.». — Черных II 293; Фасмер IV 173; Горяев 389; ЭСБМ 2, 233; Brückner 596; Machek ESJC 671; Младенов 656; Рокоглу I 784—785. — Див. ще **уста**.

ўстячко (бот.) «отвір між клітинами в шкірці листя рослин, через який відбувається випаровування вологи та обмін газами»; — можливо, як і бр. *вўсцейка*, калька російського наукового терміна *ўстъице* «тс.», що є похідним від *ўстъе*. — ЭСБМ 2, 233. — Див. ще **устя**.

[усúшок] «весільне печиво, оздоблене зверху» Корз; — пов'язане із *сухий*, пор. р. *усúшка*, слн. *usúšek* «втрача вологи». — Див. ще **сúхий**.

[усую́ска] «латка, що охоплює весь передок чобота» Корз, *[усую́зите]* «пришити усуюску» Корз; — іменник, утворений від префіксального дієслова, пов'язаного із *союзка* (див.).

[усь¹] «возова вісь» Л; — результат діалектної фонетичної видозміни слова *[ось]*, що є фонетичним варіантом укр. *вісь* (див.).

[усь²] (вигук для нацьковування собак), *[ус!]* «тс.» ВеУг, *[ускáти]* «кричати *ус!* *ус!*» тж, *нау́щувати, [підúщувати]* Шейк; — р. *усь*, *ўськатъ*, бр. *вусь*, *усь*, *вўсъкацъ*; — звуконаслідуваньне утворення, можливо, пов'язане з *кусь* (*кусі*), похідним від *кусáти*. — Фасмер IV 173; ЭСБМ 2, 234.

[усълі] «гуслі» О; — результат фонетичної видозміни слова *гўслі* внаслідок сприйняття початкового *г-* як протетичного. — Див. ще **гусла**.

[усь-усь-усь] «вигук, яким кличуть гусенят» О; — варіант вигуку *гусы!*, пов'язаного з назвою свійського птаха; втрати початкового *г-* відбулася, можливо, внаслідок сприйняття його як протетичного. — Див. ще **гусь**.

усюди — див. **всюди**.

[уталáши́ти́ся] «стихнути, заспокої́тися», *[уталóжити́ти́ся]* «тс.» ВеУг; — р. *{талáши́ти́ся}* «метушитися, товктися» Даль; — неясне.

[утанáжити] «зморити, вкрай стомити», *[утанáжити́ти́ся]* «утомитися, намучитися»; — неясне; можливо, пов'язане з п. *utążyc* «знуздитись, обриднути».

[утáрчка] «сутичка» Пі, Шейк; — запозичення з польської мови; п. *utarczka* «сутичка, бійка, суперечка» споріднене з укр. *торкáти*. — Brückner 596. — Див. ще **торкáти**.

[утварь] «виріб, творіння, зображення, прилад, посуд, зброя, прикраса Нед; іконостас О», *[утвар]* «домашня птиця» Чаб; — р. *утварь* «сукупність предметів певного вжитку (домашнього, церковного); (заст.) прикраса», др. *утварь*, слн. *utvára* «мрія (нереальна)», стсл. *утварь* «творіння, краса, прикраса», пізніше «предмети домаш-

нього вжитку; одяг»; — давнє префіксальне утворення, пов'язане з дієсловом *творити*, псл. *tvoriti*; початковим значенням іменника було «те, що створене; продукт творіння». — Черных II 294; Фасмер IV 173; Горяев 389. — Див. ще **твар, творити**.

[утеліха] «така, яку можна приборкати, приручити, заспокоїти» Нед; — неясне; можливо, афективне утворення, пов'язане з [телехнути] «сильно вдарили» Нед або з *теля́*, *тeliця*, пор. *тeloхно!* «вигук для підкликання телят» Нед, *тeloны! телонь!* «тс.» тж.

[утеміч] (присл.) «у темну ніч» Шейк; — очевидно, результат стягнення й подальшої фонетичної видозміни словосполучення *у тёмну ніч* унаслідок злиття й скорочення слів у розмовній мові. — Див. ще **ніч, тёмний, у¹**.

[утепенітися] «дуже стомитися» Нед, Шейк; — неясне; можливо, пов'язане з п. [utēрпу] «важкий, кlopітний, нудний», тєріc «притупляти; нищити; мучити».

utilізація «використання чогось для переробки; доцільне використання відходів», *utilізатор, utilізаторство, utilізацийний, utilізувати*; — р. болг. *utilізація*, бр. *utilізация*, п. *utilіzacija*, ч. *utilіzace*, слц. *utilіzacia*; — запозичення із західноєвропейських мов; пор. фр. *utiliser* «використовувати, мати користь», н. *Utilisierung* «utilізація», *utilisieren* «utilізувати», англ. *utilization* «використання», що зводиться до лат. *ūtilis* «корисний, придатний», похідного від лат. *ūtī* «вживати». — СІС² 858; Черных II 294; Сł. wug. *obcych* 792; Walde—Hofst. II 847; Klein 1684. — Пор. **utilітаризм**.

utilітаризм «прагнення у всьому мати користь; практицизм», *utilітарист, utilітарний*; — р. *utilітарист*, бр. *utilітарызъм*, п. *utilітаризътъ*, ч. *utilітаризмъ*, слц. *utilіtarizmus*, болг. *utilітаризъм*, схв. *utilітарист(a)* «utilітарист», слн. *utilітарізъм*; — запозичення з французької мови; фр. *utilitarisme* виникло на основі

лат. *ūtilitās* «користь, вигода», похідного від *ūtilis* «корисний». — СІС² 858; Сł. wug. *obcych* 792; Kopaliński 1018; Holub—Lyer 499; Klein 1684. — Див. ще **utilізація**.

утиль «відходи, речі, непридатні до вживання і використовувані як вторинна сировина», *утильник, utильний*; — бр. *утиль*; — запозичення з російської мови; р. *утиль* є субстантивним утворенням на основі латинського прікметника *ūtilis* «корисний, потрібний» (пор. фр. *utile* «(щось) корисне»); висловлювалось припущення, що слово утворилося в результаті скорочення складного *утильсырьё*, в основі якого лежить словосполучення *utilізированное сырьё* або *utilізація сырья*. — СІС² 858; Черных II 294. — Пор. **utilізація, utilітаризм**.

[утинас] «?» Нед, (у сполученні *утинаса на рамена*) Шейк; — неясне; можливо, афективне утворення на основі *тнúти, тяти*, пор. **[утінок]** «обрубок» Шейк, а також р. **[утін]** «біль у попереку; ревматичне захворювання спини». — Фасмер IV 174, 177.

[утігайлівка] «вир, глибоке місце в річці» Ч; — афективне утворення від *тягти*, тобто йдеться про «місце, де течія втягує, затягує на дно». — Див. ще **тягти, у¹**.

утік (текст.) «поперечні нитки тканини, які переплітаються з поздовжніми (основою)», *утóк «тс.», уточний*; — р. *утóк*, бр. *утóк*, **[утóкі]**, др. *утóкъ*, п. *utok*, *wątek*, ч. *útek*, слц. *útok*, вл. *wutk*, нл. *hutk*, болг. *вътък*, слн. *vótek*, цсл. **жтъкъ** «ткацька основа»; — псл. *otъkъ*; — префіксальне утворення з **o-*, якому відповідає укр. *у-*, і дієслівної основи *-тъкъ*, з якою пов'язане укр. *ткати*. — Фасмер IV 175; Горяев 389; ЭСБМ 2, 236; Brückner 605; Holub—Lyer 498; Младенов 94; Mikl. EW 367—368; Schrader Reallexikon II 632. — Див. ще **ткати, у¹**.

утка, утва, утеня, утіня, утіця, утінка, утітіна — див. **утка**.

[**утлиці**] (бот.) «мітиця, *Agrostis L.*» Шейк; — не зовсім ясне; можливо, результат фонетичної видозміни та деетимологізації слова *mītličia* «тс.» (див.).

[**утомити** (сльози)] ВеЗн; — можливо, афективне утворення на основі слова *tamuváti* або результат контамінації слів *утамувати* і *утолити*. — Див. ще **тамувати, толити, у¹**.

утопія «мрія, вигадка, химера», *utopízm*, *utopíst*, *utopíchniy*; — р. болг. *утопія*, бр. *утопія*, п. *утопія*, ч. *утопіє*, слц. *утопія*, схв. *ùtöpija*, слн. *утопіја*; — походить від назви твору англійського філософа Т. Мора «Утопія» (*«Utopia»*, 1516 р.); нлат. *utopía* утворене з грецької частки ού «ні» та іменника τόπος «місце» (букв. «місце, якого немає») для позначення вигаданого острова, на якому був побудований ідеальний суспільний лад. — СІС² 859; Черных II 295; Горяев 389; St. wug. *obscyh* 792; Kopalinski 1018; Holub—Кор. 404; Holub—Lyer 499; Klein 1684. — Див. ще **ізотоп**. — Пор. **топографія, топонім**.

утори (мн.) «пази на краю бочки, діжки, барила, в які вставляють дно», *втори* «тс.», *ùtór* (одн.) СУМ, Г, Нед, [**уторич**] «прилад для вирізування пазів (торів) у діжці для вставляння dna» Л, *ùtórnik*, *ùtórnik* «тс.» СУМ, Г, Нед, [**вторник**] «різець для вирубування торів» ВеЗн; — р. *утór*, бр. *утóra*, п. *wàtor*, ч. слц. *útor*, вл. *wutora*, нл. *hutora*, болг. *v tor*, схв. *ùtor*, слн. *utòg*; — псл. *otogъ*, утворене з префікса *o-* та кореня *-tor-* від *terti*, з яким пов'язане укр. *т рти*; припускається первісне значення слова «нарізка». — Фасмер IV 175; Горяев 389; ВеЗн 74; Br ckner 605; Machek ESJC 672; Holub—Lyer 499; Schuster-Sewc 1713; Младенов 94. — Див. ще **т рти, у-**.

[**уторічкы**] «початок і кінець полотна» О; — очевидно, пов'язане з *торока, т рок* «кромка» (див.).

уторопити, второпати, уторопати, второпити, второпній, невторопній — див. **торопіти**.

[**утрідення**] «ранкова церковна служба» Нед, Бі, [**утріденій**] «ранковий» Бі; — результат фонетичної видозміни слова *ùtrenja* «тс.» під впливом *день* або внаслідок дисиміляції подвійного *-nn-* в **утрення*; розглядається менш імовірне стягнення сполучення *утро* *дня* (Бі). — Див. ще **утрення¹**.

[**утренник**] (бот.) «котяча м'ята справжня, *Nereta cataria L.*» Mak, Шейк, См; — очевидно, пов'язане з [**ùtrop**] «ранок», хоч мотивація назви неясна.

утрення¹ «церковна служба, що практикується рано-вранці», [**јутреня**] «тс.» ВеБ, *заùтреня*; — р. *ùtrenya*, [*v tryny*], бр. [*v tren *, *v tren a*, *јутран *], болг. *ùtrenna*, м. *ùtrenâ*; — запозичення із церковнослов'янської мови; цсл. **ѹтренѧ** походить від **ѹтрынь** «ранній, ранковий», пов'язаного з **ѹтро** «ранок». — ЭСБМ 2, 237. — Див. ще **ùtrop**.

[**утрення²**] «міра поля» Нед, Шейк; — ч. *ütro* «тс.»; — калька н. *Morgen* «морген, земельна міра в Німеччині (0,25 га)». — Пор. **морг²**.

утрірувати «занадто перебільшувати; спотворювати, доводячи до крайності», *ùtrirovka*, *ùtriрування*; — р. *ùtrirovat *, бр. *ùtri rava *, болг. *ùt ram*; — запозичене з французької мови, можливо, через посередництво російської та німецької; фр. *outrer* «перебільшувати» походить від прислівника *outre* «крім; далі; зверх», джерелом якого є лат. *ultr * «далі; довше; зверх». — СІС² 859; Черных II 295; Dauzat 521. — Див. ще **ùльтра-**.

[**утрихвіст**] (бот.) «устелиполе піщане, *Ceratocarpus agenagius L.*» Шейк, [**утри-хвіст** См, *утри хвіст* Mak] «тс.»; — не зовсім ясне; можливо, складне слово, утворене з діеслова наказового способу *утри* від *т рти* та іменника *хвіст*, або виникло в результаті стягнення й переоформлення словосполучення **у три хвости*; — назва може бути зумовлена гіллястим стеблом рослини, подібним до віника (Флора УРСР IV 342). — Пор. **устелиполе, утришия**.

утриший [у виразі *гнáти (вýгнати)*] **утриший (втриший)** «грубо проганяти кого-небудь звідкись»; — результат стягнення словосполучення **у три ший*. — Див. ще **три, у¹, ший**.

утро «ранок» До, Чаб, [*ютро*] Нед, [*утреший*] «ранковий» Чаб, [*утрішній*] «тс.» тж, [*утричком, утром*] «ранком» тж, [*обутритися*] (безос.) «наступити (про ранок)», [*обутріти*] «тс. Г; наступити (про днень) Ж; зійти (про сонце) Г, Ж»; — р. *утро*, бр. [*ютро*], др. *утро*, п. *jutro* «завтрашній день; завтра», ч. *jitro*, слц. *jutro*, [*jutre*] «завтра», вл. *jutro*, нл. *jutšo*, полаб. *jäutrū*, болг. м. *утро*, схв. *jümpo*, слн. *jútro*, стсл. **ѹтро, ютро**; — певної етимології не має; традиційно реконструюється псл. **jutro* > **utro* і зіставляється з лит. *jai* «вже», р. *ужé* «тс.» (Bern. IF 10, 156; Meillet Etudes 406; Brugmann Gründriss 2, 326; Младенов 657, проти Mikkola RS1 I 19); за іншим поглядом, псл. **jutro* з первісним значенням «час запрягати» пов'язували зі шв. *{ökt}* «тривалість роботи між однією їдою та іншою», норв. *øykt* (гігерм. **jaukíþò* «запрягання»), дінд. *uḍktṛat* «вірьовка, підпруга», ав. *uḍhādga* «(військове) запрягання», далі з лат. *jugum* «ярмо», р. *і́го* (укр. *і́го*) «тс.»; до семантики пор. гр. *βουλύτος* «вечір», букв. «час розпрягання биків», дінд. *samgavā* «час перед обідом» (букв. «час, коли зганяють велику рогату худобу») (Schrader Reallexikon 1, 2); псл. **jutro* зіставляли також з лит. *jau̯trūs* «чутливий, пильний», лтс. *jāutrs* «веселий, бадьорий» (Machek ESJC 229; Holub—Kop. 155; Holub—Lyer 224; Fraenkel Slavia 13, 13, проти Фасмер IV 176); на основі стсл. **заѹстра** «на наступний ранок; завтра», п. ст. *justrzenka* (п. *jutrzenka*) «ранкова зірка, зоря», болг. *[застра]*, м. *застра* «завтра, завтрашній день» реконструюється псл. **ustro*, яке зіставляється з лит. *aus̄ra*, [*aūštrā*] «ранкова зоря, світанок», *aūšti* «світати», лтс. *āustra* «ранкова зоря», дvn. *ōstar* «східний», лат. *aigða* «ранкова зоря», дінд. *uṣāḥ* «тс.», що зводиться до іє. **aues-/aus-* «світити,

сияти, горіти» (Младенов 657; Bern. I 462; Meillet Slavia 1, 198; Trautmann 19); припускається також, що псл. **ustro* виникло з **usro*, зі вставним *-t-* після *-s-*, як у псл. *sestra*, *ostrovъ* (Mikl. EW 373); існує припущення про паралельне існування псл. **us(t)ro* «ранкова зоря» і **jutro* «пора пробудження; початок нового дня» та про контамінацію цих форм ще в пра-слов'янську епоху; псл. *jutro* зіставляється також з гр. *ἀυγή* «бліск, денне світло», алб. *agimte* «ранкова зоря» (Pedersen KZ 38, 311), з гот. *ūhtwō* «світанок» (Prellwitz BB 26, 324). — Фасмер—Трубачев IV 176; Черных II 295—296; Горяев 389; Brückner 209—210; Machek ESJC 229; Mikl. EW 373; Pokorný I 86—87. — Пор. **závtra, ютро**.

утрóба «внутрішня частина живота тіла людини або тварини; живіт, черево; [нуроші] Нед; (анат.) матка Нед; утроба матері Нед; дитина в зародку Г; пронос Г», [*утрібки*] «нуроші; вид страви» Нед, [*вутроба*] Веб, [*ótříb*] «нуроші» Ж, [*otříbka*] «пронос» Ж, [*otróba*] «тс.» тж, [*otroba*] «тельбухи» О, *утрóбний, утробно*; — р. болг. м. *утрóба*, бр. *вантрóба* (з польської), [*утрóбы*] «нуроші», [*утрóбець*] «пронос», др. *утрoba*, п. *wątropa* «печінка», ч. слц. *útropa*, вл. *wutroba* «нуроші, серце», нл. *wutšoba*, *hutšoba* «серце», схв. *ütroba* «нуроші», *ütrobička* «печінка», слн. *vótroba* «нуроші», стсл. **жтроба**; — псл. **q̄tropa*; — суфіксальне утворення (суфікс *(o)ba*, пор. *xворóба*) від **q̄tro* «нуроші», що споріднене з дінд. *antrám* «нуроші», *ántaras* «внутрішній», *antár* «всередині, між», ав. *antara* «внутрішній», вірм. *ənderk'* (мн.); далі пов'язане чергуванням голосних з гр. *ἐντερον* «нуроші», дісл. *iðgar* (мн.) «тс.», дvn. *untar* (нім. unter) «під; між; серед», лат. *inter* (< *enter*) «між», *interior* «внутрішній», що зводяться до основи іє. **en-ter(o)-* «внутрішній» від кореня іє. **en-* «в; всередині». — Фасмер IV 176—177; Черных II 296; Горяев 389; Brückner 605; Machek ESJC 672; Holub—Kop. 404; Holub—Lyer 499; Schuster-Sewc

1714; Младенов 657; Meillet Études 406; Uhlenbeck 8; Walde—Hořm. I 708. — Пор. інтелект, нутрò, у¹.

[утробашен] (бот.) «очиток їдкий, Sedum acre L.» Mak, См; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з утроба; у такому разі назву можна пояснити лікувальними властивостями рослини, яку широко застосовують у народній медицині для лікування різних внутрішніх хвороб. — Лік. росл. Енц. дов. 317—318; Machek Jm. rostl. 94—95. — Див. ще утроба. — Пор. нарубашен, утробник.

[утробник] (бот.) «плакун верболистий, Lythrum salicaria L.» Шейк; — похідне утворення від утроба; назва пояснюється тим, що в народній медицині цю рослину використовують при різних внутрішніх хворобах. — Лік. росл. Енц. дов. 350—351; См 297; Шейк 217. — Див. ще утроба.

[утробушка] (орн.) «вівсянка сіра, Emberiza calandra L.» Шарл; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з утроба, хоч мотивація назви неясна. — Див. ще утроба.

[утрофійм] «вид тканини» Нед, Шейк; — р. утерфиновое сукно, др. утрофимъ; — припускається, що слово виникло на основі англ. utter «крайній» і fine «прекрасний» у результаті стягнення й лексикалізації словосполучення; приголосний м замість н з'явився під впливом губного ф. — Фасмер IV 174.

[утрупати] «втягнутися, звикнути» Шух, [утру́патися] «звикнути» Г, Шух; — не зовсім ясне; можливо, запозичене з болгарської мови; пор. болг. тру́пам «збирати, накопичувати», утру́пам «завалювати, закидати».

утуряти «задумувати, видумувати» Нед, Шейк; — неясне; можливо, афективне утворення від турати (див.).

утцáль — див. ухналь.

утюг «праска; пристрій для вирівнювання ґрунтових доріг, полів; [(перен., ірон.) телепень Чаб]», [вутюг] «праска» Чаб, [отюг] «тс.» тж, утю-

ження, утюжильник, утюжка, утюжник, утюжильний, утюжний, утюжити; — р. утюг, бр. уцюг (тех.), [вутюг], п. [усіук], болг. ютія, м. схв. (заст.) ютија; — запозичення з тюркських мов; пор. тур. ўтю «утюг», ўтюлемек «утюжити», аз. юту «утюг», каз.-тат. јет «тс.», каз. ютік, башк. ютек, джерелом яких є корінь ѿт-/үт- «проходити крізь, через, мимо»; форми з кінцевим -г у російській мові могли виникнути під впливом плуг, круг тощо. — Фасмер IV 177; Черных II 296; Горяев 390; Дмитриев 500, 548; Абаев I 553; ЭСБМ 2, 239; Шипова 352; Mikl. TEI II 183, EW 372; Lokotsch 167.

[у-тя-тя¹] (вигук для позначення співу солов'я) Шейк, [у-тя-тя! утятý! у-тя-тý] «тс.» Нед; — звуконаслідувальне утворення.

[у-тя-тя²] (вигук для підряджування собак) Шейк; — звуконаслідувальне утворення, можливо, пов'язане з тяв. — Пор. тяв.

[уфáти] «покладати надію, сподіватися» Шейк, [уффáти] «дерзати, сміти» Бі, [уфно́сть] «надія Пі; усердя, дерзання Бі», [уфа́лій] «самовпевнений», ст. уфати (XVI ст.) Тимч II; — ч. úfati, слц. úfat', полаб. орат, болг. [уфам се], схв. ўфати се, слн. úpati «сподіватися, довіряти»; — запозичення з польської мови; п. ufać «вірити (кому), довіряти; надіятися; покладатися (на що)» походить від псл. иръвати, до якого зводиться укр. уповáти, споріднене з пéвний. — Brückner 592. — Див. ще дуфáти, уповáти. — Пор. пéвний.

[уфкíй] «вологий» О; — очевидно, результат фонетичної видозміни слова вóгкíй «тс.» (< *вовгkíй, звідки укр. [вовгkíй]). — Див. ще вóгкíй.

ухналь — див. ухналь.

ух¹ (вигук для вираження якого-небудь сильного почуття, реакції на щось несподіване, почуття втоми, [для вираження болю Нед]), [ух! ух!] (вигук для вираження страху) Нед, юхати «кричати ух!», юхкати, [ўхи] «зітхання», юхання, юхкання; — р. болг. м.

ух, бр. *ух*, *вух*, др. *ух*, ч. слц. *isch*, слн. *üh*; — звуконаслідувальне утворення, що являє собою результат фонематичного оформлення первісного інстинктивного вигуку *ух*. — Фасмер IV 177. — Пор. **ах**, **ех**, **ох**.

ух² (вигук, що передає сильний глухий звук від удару, падіння, пострілу, крику сича тощо), *ӯхами*, *ӯхкати*, *ӯхання*, *ӯхкання*; — р. *ух* (вигук, що передає сильний глухий звук); — звуконаслідувальне утворення. — Пор. **бух**, **ух¹**.

[*ухá*] «юшка з риби»; — др. *уха*; — запозичення з російської мови; р. *ухá* «тс.» відповідає укр. *юхá*, *юшка*. — Див. ще **юхá**.

ухáб «вибій Нед, Куз; яма на дорозі; яма, наповнена водою Ч», [*ухába*] «яма на дорозі» Ч, [*ухábina*] «тс.» тж, [*ухábýti*] «залишити» ДзУЗЛП; — р. *ухáб* «вибій», бр. *ухáба* «тс.»; — префіксальне утворення від псл. *xab-* «різати, рубати, бити». — Фасмер IV 178; Горяев 390; Вегп. I 380; Matzenauer LF 7, 216—217. — Див. ще **хаб**. — Пор. **охáбити**, **хабáз**, **хáбаль**, **хибáти**, **хýбить**.

[*ухабnýti*] «украсти Г, Куз; охопити, потягти Чаб»; — р. *хáбить* «хапати, загрібати», бр. [*gabácy*] «брати, торкатись», ч. слц. *habat'* «хапати», болг. [*gábam*] «обдурюю»; — похідне утворення від кореня *-хаб-*, що є фонетичним варіантом кореня *-габ-*, наявного у слові [*gábati*] «хапати»; зіставляється також з дінд. *gábhastiḥ* «рука», літ. *gabava* «жменя», лат. *habeo*, єг. «мати» (Majer IF 35, 227—228; Фасмер IV 215). — Див. ще **гáбати**.

[*ухáти*] «нюхати; пахнути» Бі; — р. *-ухáть* (у благоухáть), п. *wächhać* «нюхати», болг. *въх* «запах», *въхав* «пахучий, духмяний, запашний», слн. *vóhati* «пахнути», р.-цsl. **ѹхати** «тс.»; — псл. **ѡхатi*, утворення якого пояснюється впливом слова *duxati* «дихати, дути»; розглядається як споріднене з псл. **vonja* (<**onja*) «запах», від якого походить псл. *vonjati*, укр. *вонáти* (Фасмер

III 93, проти Brückner 604). — Фасмер IV 178; Trautmann 9; Pedersen IF 5, 57, Kelt. Gr. I, 31; Walde—Hofm. I 49—50. — Див. ще **вонáти**. — Пор. **њюхáти**.

[*ухахéлить*] «убити» Чаб, [*вхахéлить*] «тс.» тж, [*ухахéлювать*, *вхахéлювать*] «убивати» Чаб; — афективне утворення звуконаслідувального походження. — Пор. **ухéкати**.

ухвáла, **ухвáлення**, **ухвалíти**, **ухвалíть**, **ухвалувáть**, **ухвáлювання**, **ухвáлювати**, **ухвáльний**, **ухвáльно** — див. **хвáла**.

ухвáт, **ухвáтка**, **ухватíти**, **ухватíтися** — див. **хватáти**.

[*ухвíцити*] «застати дома» Чаб; — очевидно, афективне утворення на основі запозичення з польської мови, пор. п. *ischwyciś* «ухопити».

[*ухéкати*] «втомити; з'їсти», [*ухéкатъ*] «убити; зжерти» Чаб, [*вхéкатъ*] «тс.» тж, [*ухéкатися*] «стомитися, важко дихати від утоми», [*ухéкувать*] «убивати» Чаб, [*вхéкувать*] «тс.» тж, [*ухéкуватися*] «стомлюватися; убиватися (про пташенят, які випадають з гнізда)» Чаб; — афективне утворення, пов'язане з **хéкати** «важко дихати», **хéкнуть** «крикнути, з вигуком *хе*, *хек*» (наприклад, при ударі). — Див. ще **хек²**.

ухíття — див. **хотíти**.

[*ухлáп*] «обрізок шкіри» Корз; — семантично видозмінений фонетичний варіант слова [*óхлáп*] «рештки їжі О; відходи м'яса; відходи Ж» (див.).

[*ухлúдитъ*] «поламати, зіпсувати» Л; — не зовсім ясне, можливо, афективне утворення, пов'язане з [*хлудъ*] «кійок», *хлудíна* «лозина, різка», *охлúдити* «заклякнути, охолонути», бр. [*ахлúдзецъ*] «одубіти, затверднугти». — Див. ще **хлуд**. — Пор. **охлúдити**.

ухмилáтися «сміятися; посміхатися» УРС, Нед, **ухмильnýти** Нед, [*ухмíлка*] «усмішка» Нед, [*ухмíлка*] «тс.» тж; — бр. розм. *ухмыляцца*; — запозичення з російської мови; р. *ухмылять* зіставляється з свн. *smollen* «невдоволено мовчати; посміхатися», *smieien* «по-

сміхатися», гол. ст. smuulen «тс.», бав. schmollen, норв. smolla, smulla, smusla, англ. smile «тс.»; іє. *(s)mei-/ (s)mi- «сміятися». — Фасмер IV 179; Горяев 390; Klein 1462.

ухнáль «спеціальний цвях, яким прибивають підкову до кінського копита», **вухнáль**, [гуфналь] Ж, **гухнáль**, [охнáль] Ме (усно), **утцáль** Корз, **уфнáль** (Шелудько) «тс.», [гуфналик] (зменш.) Ж, [ухнамíна] «один цвях, ухнáль» Чаб; — р. **ухнáль**, бр. **ухнáль**, п. ufnal, hufnal «тс.»; — через посередництво польської мови запозичене з німецької; н. Hufnagel «цвях для підков» є складним словом, утвореним з іменників Huf «копито» і Nagel «цвях». — Шелудько 49; Rudn. I 502; Richhardt 168; Фасмер IV 179; ЭСБМ 2, 238; Brückner 592; Mikl. EW 371; Matzenauer 359.

ўхо (мн. ӯха, ӯши) (розм.) «вухо», [ухáн] (зоол.) «вухата летюча миша, Plecotus auritus L.», [ухáны] «вухань», [ухáтка] (зоол.) «Auricula» Нед, [ухатъко] «вухань» Чаб, [ухáч] «тс.» Г, Нед, Чаб, **ушáнка** (бот.) «Otites Adans» УРС, [ухáтка] (бот.) «верба вушката, Salix aurita L.» Нед, [ушениця] (бот.) «стрілиця звичайна, Sagittaria sagittifolia L.», [ӯшечко] (зменш.), [ӯшици] «вуха» Нед, [ӯшище] (зблішш.) Нед, [ӯшка] (бот.) «молукська трава гладенька, Molucella laevis L.» Mak, [ӯшки] «вид страви, вареники з м'ясом» Нед, Пі, ӯшко [у сполученні ӯшко морське (зоол.) Haliotis tuberculata Нед], [ушковéць] (зоол.) «Halioidea» Нед; — ботанічні й зоологічні назви, похідні від ӯхо; як правило, є кальками відповідних латинських або німецьких наукових назв, у яких відбиті особливості зовнішнього вигляду чи будови рослин або тварин, їх подібність до вушної раковини людини або гострих, вертикально стоячих чи довгих вух тварини. — Див. ще **вýхо**.

уховéрт (зоол.) «Forficula auricularia» Нед, [уховéртка] «тс.» Нед, Куз; — р. **уховéртка**, бр. **вухавéртка**; — складна назва, утворена з основ **ухо** і **верт**(*itti*), можливо, як часткова калька

н. Ohrwurm «тс.» або латинської наукової назви. — ЭСБМ 2, 237. — Див. ще **вертіти, вýхо**.

[ухóдини] «відзначення закінчення будівництва хати» Л, [ухóдини] «тс.» Л, Чаб, [вхóдини] «тс.» Чаб, **ухíдини**, **вхíдини** «тс.»; — р. [вхóдни] «вхíдини» Даляр; п. [wchodziny] «тс.» SW; — похідні від **вхóдити** (в перший раз у нову хату); про давність традиції свідчить і подібне літ. [inkurtūves] «тс.». — Див. ще **ходítі**.

[ухоdítі] «утомити, знесилити; сильно побити» Чаб; — р. **ухоdítъ** «змучити; вбити», бр. **ухадзíцца** «упоратися з роботою»; — афективне утворення на основі дієслова **ходítі** (див.).

[ухóрькатъ] «втомити» Чаб, [вхóрькать] «тс.» тж, [ухóрькуватъ, вхóрькуватъ] «втомлювати», [ухóрькуватъся, вхóрькуватъся, ухóрькаться, вхóрькаться] «втомлюватися» Чаб, [ухóрьканый] «стомлений» Чаб, [вхóрьканый] «тс.» тж; — афективне утворення звуконаслідуваного походження.

[ӯхтá] (вигук, який уживається при захопленні, зачудуванні чимось) Чаб; — очевидно, результат лексикалізації сполучення інстинктивного вигуку *ух* і *-тя*, що є енклітичною формою знахідного відмінка займенника *ти* (пор. р. *ухты!* у тому самому значенні).

[уцинок] «конусоподібний отвір у ятері, куди заходить риба Берл; частина кітця, в якому затримується зловлена риба Мо», [вцинок] «частина кітця (рибалської загороди), в якій затримується зловлена риба» Дз; — р. [усынок] «рибалське знаряддя», бр. [үцэнак, үсёнак] «вхід у риболовну снасть»; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з укр. [устéнок] «хитро сплетений вхід у верш, в який риба може зайти, а вийти не може» Мо, [вустенок] «стінка у верші Мо; у рибалській верші менший конус, що входить у більший Г, Чаб», [устéнка] «вузенький вхід у кітесь (загороду з очерету для вилову риби)» Дз, спорідненими з ӯстя «гирло; вихідний отвір чого-небудь». — Див. ще **ӯстя**. — Пор. **вцинок**.

[**уцирýтися**] «зачаруватися» Шейк; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з [**циритися**] «жеманитись, кривлятися, хизуватися» Нед (див.).

уцирýтися — див. **циритися**.

[**уцтýвий**] «чесний, сумлінний, добросовісний» Нед, Шейк, [**усъцівей**] «чесний» О, [**уцтівець**] «порядна людина» Нед, ст. **уцтівый** (XVI ст.) Тимч II; — р. **уцтівий**, п. исціwу, [usciwу, usciwу], болг. **учтів**, схв. **ùчтівій**; — запозичення з чеської або словацької мови; ч. **истіvú** «ввічливий, чесний», слц. **истіvú** «тс.» походять від ч. **истіti** «вшанувати», слц. **истіl** «тс.», що є префіксальними утвореннями від ч. **стіtі** «шанувати, поважати», слц. **стіt** «тс.», з якими споріднене укр. **честь**. — Черных II 298; Brückner 77—78; Machek ESJČ 101; Holub—Lyer 495; Младенов 658. — Див. ще **честь**. — Пор. **ùчта**.

[**уця́**] «вівця» Г, ВеУг, [**учáр**] «вівчар» Г, ВеЛ, [**учарíця**] «пастушка» тж; — результат видозміни форми [**увця́**] Г, ВеУг, що є фонетичним варіантом слова **вівця** (див.).

[**учакáти**] «навідуватись, відвідувати» Нед, Шейк; — не зовсім ясне; можливо, результат контамінації слів **учащáти**, похідного від **чáстий**, і **чекáти**.

учень, **учніство**, **учнівський**, ст. **ученъ** (XVII ст.) Тимч; — бр. **вýчанъ**, п. **исце́й**, ч. **исце́й**, слц. **исе́й**; — псл. ***исѣгjь**, похідне від **исcіtі**, звідки укр. **учити**; в українській мові, можливо, запозичення з польської. — ЭСБМ 2, 240; Holub—Кор. 400. — Див. ще **учити**.

[**ùчер**] «толока» Шейк; — неясне.

[**ùчертти**] «викинути геть» ВеУг; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з [**вýчертeti**] «вичерпти» Ж, похідним від псл. ***сéгртi** «черпти», якому відповідає укр. **чертéти**. — Див. ще **чертáти**.

[**училя́питися**] «взятися наполегливо (до роботи); зарядити (про дош)» Г, [**учелáпитися**] «тс.» тж; — неясне; можливо, афективне утворення на основі дієслів **учепítися**, **чілáтися** під впливом **чалáпти** «шльопати по грязюці», **челéпти** «тс.».

учиня́ти, **учинíти**, **учинок** — див. **чинити**.

[**учити**, **учитися**, **учителюва́ти**, [**учителькува́ти**], [**учебник**] «підручник» Нед, [**ùчёне**] «навчання, вивчення» Нед, **ученýк СУМ**, Г, Нед, **ученýцтво**, **ученýця СУМ**, Нед, **ученýсть** (вчénість), **учéння** (вчénня), **училище**, **учителюва́ння** (вчителювання), **учитель** (вчитель), **учителька** (вчителька), **учительство** (вчительство), **учительська**, **учительша** (вчительша), [**учинка**] «навчання», **учиння** «тс.», [**ùкий**] «учений, навчений» Г, Нед, Шейк, [**учайший**] «той, хто навчає» Нед, [**учаящийся**] «той, хто навчається» Нед, **учбóвий**, [**учéбний**] «навчальний» Нед, [**учéвний**] (у сполученні **учéвна мóва**) «мова викладання» Нед, **учéний** (вчénій), **учильний** «навчальний; учебовий», **учи́лицьний**, **учите́лів** (вчите́лів), **учите́льський**, **учите́льчин**, вивчáти, вивчи́ти, ви́учити(ся), ви́учува́ти(ся), вивчáння, вивченість, вивчення, ви́ученик, ви́учка, ви́учування, вивчáю́чий, вивчений, ви́учений, ви́учуваний, ви́учу́ти(ся), відучу́ти(ся), доучи́ти(ся), доучу́вати(ся), довчáти(ся), довчýти(ся), доучу́вання, довчáння, доученій, заучи́ти(ся), завчýти(ся), за́учувати(ся), зáвч, зáвчання, за́учування, зáвчéний, за́учений, завчéно, за́учено, навчáти(ся), научáти(ся), на-вчýти(ся), научýти(ся), навчáння, научáння, навчитель СУМ, Г, [**навчáльник**] Она, **навчáльний**, **наука**, **наукóвець**, **наукóвість**, **навчáючий**, **научáючий**, **навчений**, **наукóвий**, **наученýй**, **навчáльно**, **наукóво**, [**нéвук**] Г, Куз, **нéук СУМ**, Ж, [**нeукість**] ВеУг, **нeуктво СУМ**, Она, [**нeукýй**] Ж, **нeуцýкій СУМ**, **нeучéний**, **невчéний**, [**нeучýй**] Ж, **недовчéність**, **недбук**, **недоучка**, **недоученій**, **недовчéній**, **обучáти**, **обучýти**, **перевчáти**, **перевчýти**, **переучáти**, **переучу́вати**, **переучу́вання**, **перенавчáти**, **перенавчýти**, **перенавчáння**, **перенáвчення**, **перенáвчений**, **підучи́ти**, **підучу́вати**, **підучу́вання**, **підученій** Куз, **повчáти**, **повчýти**, [**поучéнець**] Нед, **поучíння СУМ**, **повчáльний**, [**поучнýй**] «тс.»

*Нед, повідучати, привчати, привчити, приучити, [приучувати] Нед, привчання, [приучення] Нед, привчений, [приучений] «здобутий» Она, проучати, провчати, проучити, проучувати, провчитеювати, провчений, проучений, розучати, розучувати, розучування, розучений, розучуваний, [розучно] Она, [свучать] «вивчати» Л, [увчити] ВеУг; — р. учить, бр. вучиць, др. учить, укъ «навчання», п. исчүс, ч. исчи, слц. исчи¹, вл. wučić, нл. hučys, wucus, болг. ўча «учу», м. учи «учить», схв. ўчили, слн. исчи, стсл. **ѹчнти**; — псл. исчи, пов'язане чергуванням голосних з *-vyknoti (пор. укр. звікнути); корінь uk-/us- (пор. укр. наука); — споріднене з дінд. ýcyati «є звичним, знаходить задоволення, має звичку», ókas «задоволення», вірм. usanit «учусь, привчаюсь», гот. biūhts «звичний», гр. ἔυκῆλος «спокійний, звичний», прус. jaukint «тренувати, практикувати», літ. jaukinti, jaukiniù «привчати, приручати», jaūkas «приманка», jaukùs «лагідний, тихий», лтс. jūkt «звикати»; іє. *euk-/ouk-/ük- «привчатись, звикати, довіряти»; припускається також спорідненість з лат. uxor «дружина» < *us-sōr, паралельного до *sves-sōr «сестра» (Meillet BSL 32, 8—9; Venneriste BSL 35, 104—105; Egnout—Meillet I 1341; Коген ИОРЯС 23/1, 22). — Черных II 297; Фасмер IV 179—180; Горяев 390; ЭСБМ 2, 241; Brückner 592, 593; Machek ESJČ 666; Holub—Кор. 400; Holub—Lyer 496; Schuster-Sewc 1696; Младенов 658; Рокорни 347. — Пор. **звікти**.*

[учка] (у контексті «не неси мя через ліс, бо там учка уколе») Шейк; — не зовсім ясне; можливо, утворене на основі запозиченого з польської мови дієслова uszczepać «ужалити».

[учкүр] «шнурок, який затягується у штані Г; шнурок, який затягується у спідні чоловічі штані Нед, Пі; (рідк.) шнурок, який затягується у жіночу спідницю Пі; комір спідньої чоловічої сорочки Л; (у міщен) презирлива назва селянина Г», [очкүр] «тс. Г, Ж, Пі;

вишитий вузенький комір у сорочці Л», [очкурня] «верхній край штанів, зашитий широким рубцем, у який затягається очкур Г, Ж; очкур Пі», [очкурник] «очкурня» Г, Ж; — р. **учкүр** «ремінь, шнурок, який підтримує штани; рубець для шнурка», бр. [уджгүр] «ремінь, мотузка; шнурок у штанях», [учкүр] «тс.; дерев'яний гудзик», [чкүр] «шнурок у штанях», п. исzkig, oczkig, исzkiga, oczkiga «пояс, зав'язка; шовковий пояс», болг. учкүр «очкур»; — запозичення з тюркських мов; пор. крим.-тат. тур. ičkig, чаг. ičkig «тс.»; у польській мові запозичене з української. — Фасмер IV 180; Горяев 390; Шипова 254, 353; Радлов I 1517, 1730; Корш AfSlPh 9, 505, 677; Brückner 592; Mikl. TEI II 182, EW 371; Младенов 658; Lokotsch 166.

учора (присл.), **вчóра**, [учéра] ВеB, вчёра Ж, вчёрака Ж, вчёраки Ж], учорáшній, вчорáшній, [вчерáшний] Ж, передучбóра, [передучéра] Г, передвчёра Нед, позавчбóра, [позавчéра] Ме, [запозавчбóра]; — р. **вчера**, бр. учбóра, др. **вчера**, п. wczora(j), ч. слц. včera, вл. wčega, [čoga], нл. сога, болг. м. **вчёра**, схв. júcher(a), слн. včéraj, стсл. **въчера**; — псл. *въсега; розглядається як давня форма орудн. в. одн. іменника večege з редукцією першого голосного е (Фасмер I 366). — Черных I 172—173; Brückner 614; Machek ESJČ 680; Holub—Кор. 409; Holub—Lyer 502, 503; Schuster-Sewc 1584. — Див. ще **вечір**.

учта «пригощення, банкет; пошана» СУМ, Г, Нед, Бі, Пі, [ӯшта] «банкет» Г, Нед, Шейк, учтывий «чесний, ввічливий», [уштывий] «тс.» Пі, [учтýти] Бі, ст. **учта** (XVII ст.) Тимч; — р. бр. [ӯчта], ч. ӯста; — запозичення з польської мови; п. исzta утворене від czesci (< *ćstiti) «шанувати», пов'язаного з cześć «честь» (< псл. čstib). — Richhardt 121; Brückner 77—78; Machek ESJČ 101; Holub—Кор. 92; Holub—Lyer 495; Berg. I 173; Mikl. EW 38. — Див. ще **чесь**.

[ущ] (вигук під час колисання дітей) О, [учьши] «тс.» тж; — звуконаслідувальне утворення; пор. *тчиш*, *ша* (вигуки, якими закликають до тиши).

ущ¹, *ушіль* — див. **вóша**.

[ущ²] (вигук для відгону курей, «киш!») Г, Нед, [ӯша Нед, аӯш Нед, ауш Г] «тс.»; — ч. *иš*, *huš*, вл. нл. *huš!*; — звуконаслідувальні утворення, можливо, пов'язані з *киш* «тс.». — Machek ESJC 191, 671; Schuster-Sewc 1711. — Пор. **киш**.

[ущ³] (заст.) «назва військової людини, що часто вживає слово *уж*» Г, [уш-ужчи] «тс.» Нед, [ӯшкати] «говорити р. *уж*, псуючи цим українську мову» Нед; — результат субстантивізації частки р. *уж* з оглушенням приголосного відповідно до російської вимови; пор. аналогічні укр. [лем] «але; тільки, лише; от, же, ж» і *лémko* «представник етнографічної групи українців (у Карпатах)», які часто вживають слово *лем*.

[ушáк] «тригранний бруск для віконних і дверних стояків Нед, Шейк; пазований стовп у рубленій хаті, який не закопується в землю, а ставиться на підвальні; боковий брус у віконній коробці Л; одвірок Л»; — бр. *вшáк* «боковий бруск у двірній рамі; одвірок; стовп з пазами у рамі дверей», [ушáк, вушáк] «стовп у паркані», п. uszak «рама дверей, вікон»; — суфіксальне утворення, що пов'язується з *вúхо* (ЭСБМ 2, 241), пор. бр. [правушыны] «отвори у вушаках». — Див. ще **вúхо, úxo**.

[ушерхáть] «затихати» Чаб, [вшерхáть, үшерхнуть, вшерхнуть] Чаб; — префіксальне утворення, пов'язане з [шéрхнуть] «зашарудіти, зашелестіти». — Див. ще **у-, шéрхнути**.

[ӯшик] (бот.) «подорожник ланцетолистий, *Plantago lanceolata L.*» Mak, См; — очевидно, похідне утворення від *ўхо* «вухо»; назва може бути зумовлена формою гострих, ланцетних або вузьколанцетних листків рослини; на цю її властивість указують також назви, пов'язані зі словом *язíк*, пор. укр. [язичкí, собачí язичкí], п. *języczki*, ч.

psí jazyk, baganí jazyk, слн. volčí jezik, ovčí jezik «тс.». — Лік. росл. Енц. дов. 357; Анненков 259; Симоновић 361—362. — Див. ще **вúхо, úxo**.

ушка́л (заст.) «річковий розбійник СУМ, Г, Пі; розбійник Нед», [ушку́й] «розбійник Нед; річковий розбійник Пі», *ушкуйник* (заст.) «тс.» СУМ, Нед, [ушку́я] «річкове піратське судно» Пі; — р. *ушкуй* «вид річкового судна», *ушкóл*, *ушкóй* «тс.», *ушкуйник* «річковий розбійник», др. *ушкуи* «вид судна», *ушкуиникъ*, *ушкуиници* «ті, що плавають на ушкуях; вільні люди новгородські», *ушкулъ* «вид судна», *ускуи*, *скуи* «тс.»; — очевидно, фонетичний варіант слова *ушкуй*, яке вважається давнім запозиченням у російській мові з фіно-угорських, пор. вепс. ст. *uškoj «невеликий човен», фін. ст. *wisko* «тс.», ест. *huisk* «тс.»; указувалося також на зв'язок з р. *шкут* «вантажне річкове судно» (Горяев 390, проти Фасмер IV 181); для р. *ушкуй*, *ушкóл* припускається тюркське походження, пор. кирг. *учкул* «здатний швидко літати», *учкур* «тс.», узб. *учар* «тс.», чаг. *учур* «тс.», *учан* «велике судно». — Фасмер IV 180—181; Шипова 353—354; Этногр. обозр. 94, 138—139; Mikkola FUF 13, 164—165; Kalima 31, 235; Радлов I 1723, 1727, 1730.

[ӯшлíй] «хитрий До, Чаб; досвідчений, навчений Чаб»; — бр. [вӯшлы] «тс.»; — запозичення з російської мови; р. *ӯшлýй* «хитрий, кмітливий, спритний, проворний» є формою дієприкметника мин. ч. від дієслова *уйтý* «піти геть, утекти», раніше також «унікнутý» — префіксального утворення від *идтý* «йти», якому відповідає укр. *йтý*, *йти*; пор. аналогічні похідні утворення укр. *зайшлий*, *прийшлий*, р. *пóшлýй*. — ЭСБМ 2, 242—243. — Див. ще **ітý**.

[ушні́пiti(ся)] «завчастно щось помітити Нед; прив'язнути до когось, узятися за когось Г»; — неясне; можливо, виникло на основі запозиченого з німецької мови *schnüffeln* «нюхати; пронюхувати, вистежувати».

[ушпитéте] «скалічити» Корз, [ушпáтись] «скалічитись, зранитись» О; — не зовсім ясне; можливо, є фонетичним варіантом дієслова [вшпатíти] «врізати, вколоти» Ж. — Див. ще **вшпатýти**.

[уштéнцьнути] «вкрайти; зірвати; відщипнути» О; — припускається запозичення з польської мови, пор. п. uszczkpać «відщипнути, зірвати». — Онышкевич Исслед. п. яз. 250; О II 326. — Пор. **прищикнúти**.

[уштó] «мабуть» О; — утворення, що виникло в результаті фонетичної видозміни лексикализованого сполучення частки *уж* і займенника *то*.

ушула, ушúлок — див. **шúла**.

[ущáвйти] «уперішти (про дощ)» Г, Чаб; — афективне утворення на основі дієслова щáвити «чавити, давити, м'яти»; може розглядатися також як результат фонетичної видозміни префіksального утворення від чáвити з розвитком семантики від «тиснути» до поznачення інтенсивності дії (явища), пор. бр. [чавíti] «душити; сильно бити», а також укр. *періщти* «сильно бити, сікти; (про сильний дощ) падати великими краплями». — Див. ще **чáвйти, щавйти**.

[ущéдок] «оощадність» Корз; — діалектний фонетичний варіант іменника [óщáдок] «оощадність» Ж, з характерним для волинських говірок уканням та кореляцією голосних **а—е**. — Див. ще **щадити**.

ущéлина, ущéльє, ущéлля, ўщíль — див. **щíль**.

[ущéント] «остаточно, до кінця»; — утворення, пов'язане із запозиченням з польської мови іменником ст. szczađek «нашадок», що походить із пsl. *sēđo «чадо». — Див. ще **дощéнту, чáдо, щáдок**.

[ущерíпитися] «вчепитися Нед; прічепитися, прив'язатися Шейк»; — бр. [учарéпіца] «учепитися кігтями в щонебудь», [учэрóпіца, ушчапéрыцца] «учепитися», [ушчэпéрыцца] «обхопити»; — не зовсім ясне; можливо, результат

фонетичної видозміни (з метатезою **п—р**) давнішого *узчепíритися — префіksального афективного утворення з експресивним суфіксом *-ip-* від пsl. *ščer- «колоти, розколювати». — ЭСБМ 1, 241. — Див. ще **щепити**.

ущéрть «до самого верху, по вінця», *віщерь*, [ущéрк, ущéрх] «тс.» Л, [упрýчертъ, упрýщертъ] «тс.», [ущéрти] «зрівняти з краями міри насипану в ней сипку речовину», [ущýрти] «тс.»; — утворення з давнішого *увъзчë́рть, що є префіksальним похідним від пsl. *čta «чerta». — Фасмер IV 348. — Див. ще **уз, чéрта**.

ущикнúти — див. **прищикнúти**.

[ущиция] (ент.) «нічний метелик, Phalaena L.» ВеHЗн; — болг. *вéщица* «чарівниця, відьма», [вéщерица] «нічний метелик; відьма, чарівниця», *вéщер* «злив дух; кажан; [комаха, що, за повір'ям, п'є кров малих дітей; слаба людина]», схв. *вéшица* «відьма», *вéшицац* «чарівник», слн. *véšča* «нічний метелик; блукаючий вогонь; чарівниця», *véščeс* «віщун, чаклун; вечірній метелик»; — результат фонетичної видозміни форми [вíщиция] «нічний метелик», пов'язаної з *вíщий*; назва зумовлена давніми уявленнями про комах, особливо вечірніх або нічних, як утілення різних темних сил — відьмо, чаклунів, злих духів. — Vážný 81—83. — Див. ще **вíщий**. — Пор. **віщици, ішíця**.

[ущíнка] «шнурок для зав'язування обшивки в сорочці; шнурок при сіряках або кожухах; дірка в обшивці сорочки для гудзика» О, [ўўшчíнка, мн. ущчéнki, вўшченki, вўшченки] «тс.» О; — префіksальне утворення, пов'язане з іменником [щíнki] «застібки» Нед. — Див. ще **щíнкі**. — Пор. **вўшíнка, зáшíнка**.

[ущúліти] «замовкнути, затихнути»; — результат семантичної видозміни похідного утворення від **щúлитися** «згинатися, скорчуватися, горбитися; мружитися; притискати (вуха до голови)», пор. [ущúлити] «притиснути, стиснути» від **щúлити** «мружити; притис-

кати (про вуха); піднімати, стискаючи (про плечі)». — Див. ще **щулити**.

[ущухати] «відчути» Pi, Ned; — р. [чухать] «нюхати, чути», [чухатъся] (з ким-небудь) «знатись, бути знайомим», п. czuch «неприємний запах; нюх у собак», ч. cich «нюх», cichati «нюхати», слц. cich «запах; нюх», cuchat' «нюхати», вл. czuchać «тс.», нл. cuch «нюх; неприємний запах»; — очевидно, фонетичний варіант незасвідченого *узчухати — префіксального утворення від *чухати, можливо, запозиченого із західнослов'янських мов, зокрема словацької, яке зводиться до псл. *čuhati, утвореного за допомогою розширювача основи -s- від čuti «чути». — Фасмер IV 389; Ільинський ЙОРЯС 20/3, 88; Brückner 67; Machek ESJC 102; Bergl. I 162. — Див. ще **у-, чути**.

ущухати «затихати, замовкати, припинятися», *вищухати, ущухнути, вщух-*

*нути, ущухлий, вщухлий, прищухати, прищухлий; — р. ущукнуть «затихнути», щукнуть, бр. [ушчукáць] «замовкати, переставати; затихати», [ушчукíці] «перестати, замовкнути», [шчукáць] «переставати; затихати», [шчукнúць] «переставати говорити або шуміти»; — не зовсім ясне; зіставляється з р. **щук** «шум», п. szczęk «звук, стук», с.-цсл. **штукъ, штучати** «шуміти» і далі з р. **стук**; значення «затихати» пояснюється приєднанням до основи, що означає «шум», заперечного префікса *у-* (Преобр. II 407, II, вып. последний 120, проти Фасмер IV 510) (пор., однак, укр. *угáв*). — Фасмер IV 509; Mikl. EW 327. — Пор. **стук**.*

уява, уяв, уявлення, уявлінє, уявлюванє, уявний, уявлéнний, уявити, уявитися, уявляти, уявлáтися, уявки, уявно — див. **явити**.

уяти, уйтися — див. **яти**.

Ф

фа (муз.) «четвертий звук музичної гами і нота, що його позначає»; — р. бр. болг. *фа*, п. ч. слц. *fa*, слн. *fá*; — запозичення з італійської мови; іт. *fa* «тс.» походить від початкового складу рядка *Famuli tuorum*, букв. «слуги тво-го», з латинського гімну св. Іоанну; лат. *famulus* «слуга» пов'язане з *familia* «родина, сім'я, челядь». — СІС² 859; Черных II 298; Sł. wug. *obcych* 207; РЧДБЕ 751; Dauzat 310, 737. — Див. ще **фамілія**. — Пор. **до³, ля¹, мі¹, ре, сі¹**, соль.

[**фаборота**] «бакенбарди» О, [*fabu-ri*, *paubri* О, *paury* Вел] «тс.», [*paw-róma*] (мн.) «тс.; дрібне пір'я біля дзьоба курки» О, [*favróta*] «дрібне пір'я біля дзьоба» О, [*pawronja*] «курка з дрібним пір'ям біля дзьоба» О; — запозичення з польської мови; п. *faworyty* «бакенбарди» походить від іт. *favorito* «фаворит, ласкавчик; (мн.) бакенбарди», що зводиться до лат. *favor* «ласка, прихильність»; **б** замість **в**, очевидно, викликане впливом з боку [*bórki*] «бакенбарди». — О II 326; Sławski I 224; Sł. wug. *obcych* 212. — Див. ще **фавор**. — Пор. **борки**.

фáбра «чорна фарба для вусів і бороди; (заст.) фарба», **фáбрити**; — р. бр. заст. болг. *фáбра*; — результат ви-дозміни запозиченого нім. *Farbe* «фарба», зближеного зі словами типу **фáбрика**, **швáбра**. — Фасмер IV 181. — Див. ще **фáрба**.

фáбрика, **фабрикáнт**, **фабрикáнтиха**, **фабрикáнтика**, **фабрикáт**, **фабрикáтор**, **фабрикáція**, **фабрикáцій**, **фабрикáчний**, **фабрикувáти** «виготовляти фабричним способом; підробляти; [бути на фабриці Шейк]»; — р. болг. м.

схв. **фáбрика**, бр. **фáбрыка**, п. *fabryka*, ч. слц. вл. нл. *fabrika*, слн. *fábrika*; — запозичення із західноєвропейських мов; н. *Fabrik*, фр. *fabrique*, іт. *fabbrica* «будівництво, завод, фабрика» зводяться до лат. *fabrica* «майстерня; мистецтво; ремесло», похідного від *faber* (род. в. *fabrī*) «майстер, робітник, ремісник, коваль», спорідненого з вірм. *darbin* «коваль», лит. *dabinti* «прикрашати», псл. *dobrъ*, укр. *дóбрый*. — СІС² 859; Черных II 298—299; Фасмер IV 181; Sł. wug. *obcych* 207; Holub—Lyer 160; РЧДБЕ 751; Klein 569; Егнout—Meillet I 208. — Див. ще **дóбрый**.

Фабрицíй (особове ім'я); — р. **Фа-брíцíй**, п. *Fabrycusz*, слц. *Fabrcius*; — запозичення з латинської мови; лат. *Fabrcius* утворене від *faber* «робітник, майстер, художник». — Спр. личн. імен 465; NSD 886; Егнout—Meillet I 208. — Див. ще **фáбрика**. — Пор. **Феврónія**.

фáбула «зміст подій, зображеніх у художньому творі, поданий у послідовному зв'язку; (заст.) байка, побре-хенька», **фáбульний**, **фабулárний**, [*fa-búliti*] «розповідати байку, говорити дурниці» Нед, Шейк; — р. бр. болг. м. схв. **фáбула**, п. слц. *fabula*, ч. *fabule*, вл. *fabla*, слн. *fábuła*; — запозичення з латинської мови; лат. *fábula* «оповідання, байка, історія» пов'язане з *fági* «го-ворити, сказати, пророкувати», спорідненим з псл. *bajati*, укр. *бáяти*. — СІС² 859; Фасмер IV 182; Holub—Lyer 160; РЧДБЕ 751; Walde—Hofm. I 437—438; Klein 569. — Див. ще **бáяти**. — Пор. **фáма¹**, **фáтум**.

[**фáвда¹**] «частина знаряддя лісорубів»; — неясне.

фáвда² — див. **фáлда**.

[**фáвка**] «густо розкидане сіно; клаптик землі» О, [**фáука**] «тс.» тж; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з уг. *fafat* «шматок». — Пор. **фáлка**.

фавн «у давньоримській міфології — бог полів і лісів, покровитель отар і пастухів», **фавнівський**; — р. **фавн**, бр. **фаўн**, п. ч. слц. *Faun*, болг. **фáвън**, **фáун**, схв. **фáун**, слн. *fávn*; — запозичення з латинської мови; лат. *Faunus* «тс.» етимологічно неясне; можливо, пов'язане з гр. θαῦνος «дика тварина», іллір. Δαῦνος «Даунос» (міфічний володар Апулії), спорідненими з гор. *afdaui̥s* «з яким погано поводяться», псл. *daviti*, укр. *давити*. — СІС² 859; Kopaliński 308; Holub—Lyer 163; РЧДБЕ 751; Вујаклија 998; Ергпют—Meillet I 221; Klein 578. — Див. ще **давити**. — Пор. **фáуна**.

фавбр «заступництво, прихильність впливової особи; ласка», **фаворіт**, **фаворитізм**, **фаворизувáти**; — р. бр. **фавбр**, п. *sawor* «ласка, прихильність, протекція, приязнь», ч. *sábor* «стрічка», [*savor*] «тс.» (стрічка служила знаком приязні), слц. *savorek* «стрічка», болг. **фáвор**, м. **фаворизира**, схв. **фавор**, слн. *savorizíratí*; — запозичення з латинської мови; лат. *savor* «прихильність, схильність, приязнь» утворене, як припускають, Цицероном від *saveo* «сприяю, прихильно ставлюся», можливо, спорідненого з псл. **gověti*, укр. **говіти**; слово **фаворіт** (р. болг. **фаворіт**, бр. **фаваріт**, п. *saworyt*, ч. слц. *savorít*, схв. **фаворіт**, слн. *savorít*) запозичене із західноєвропейських мов; н. *Favorít*, фр. *favori* (жін. р. *favorite*), англ. *favorite*, *favourite* походять від іт. *favorito*, пов'язаного з *favorire* «сприяти», *favore* «прихильність, ласка», що зводяться до лат. *savor* «тс.». — СІС² 859; Черных II 299; Фасмер IV 182; Kopaliński 309; Machek ESJC 138; РЧДБЕ 751; Walde—Hofm. I 466; Klein 579. — Див. ще **говіти**.

фагóт «дерев'яний духовий музичний інструмент», [**фагóт** Нед, **фагота** Шейк] «тс.», **фаготýст**; — р. бр.

болг. **фагóт**, п. ч. слц. вл. *fagót*, м. **фагот**, схв. **фагóт**, слн. *fagót*; — запозичення з італійської мови; іт. *fagotto* «фагот; (букв.) в'язка, пучок», можливо, походить від нар.-лат. **fasus*, зворотного утворення від запозиченого гр. φάγελος «пучок, в'язка»; існує думка про походження іт. *fagotto* від лат. *fagus* «бук» (Фасмер IV 182; Черных II 299—300). — СІС² 860; РЧДБЕ 752; Kopaliński 302; Holub—Lyer 161; Holub—Korp. 113; Dauzat 311; Klein 571. — Див. ще **фáкел**.

фагоцити (біол.) «особливі клітини організму, що виконують захисну функцію», **фагоцитóз**; — р. болг. м. **фагоцит**, бр. **фагацит**, п. ч. слц. *fagocyt*, вл. *fagocytá*, схв. **фагоцити**, слн. *fagocít*; — складне слово, яке утворив І. І. Мечников (1884) з компонентів **фаго** від гр. φάγος «пожираючий», пов'язаного з φάγειν «їсти», спорідненим з укр. бог «шлунок», та -цит від гр. κύτος «клітина, оболонка». — СІС² 860; ССРЛЯ 16, 1204; Kopaliński 191, 302; Holub—Lyer 161; РЧДБЕ 752; Klein 394, 1169. — Див. ще **бог², лейкоцит**.

[**фаг**] (бот.) «бук, *Fagus sylvatica L.*» Mak; — запозичення з румунської мови; рум. *fag* (молд. *фаг*) «бук» походить від лат. *fagus* «тс.», спорідненого з гр. φηγός (дор. φάγος «дуб», семантика вторинна), дvn. *buohha* «бук», нvn. *Buche* «тс.». — СДЕЛМ 451; DLRM 290; Crângală 176; Симоновић 195; Walde—Hofm. I 445; Ергпют—Meillet I 213; Frisk II 1008; Klein 159, 571. — Див. ще **бук¹, бу́ква**. — Пор. **боз¹, буз**.

[**фагас**] «слуга, лакей, донощик» Kuz; — запозичення з польської мови; п. *lagas* «прислужник, підлабузник» не зовсім ясне; можливо, пов'язане з нн. *fagás* «волоциога»; зіставлялось також із фр. *ragot* «незgrabний» (Bückner 116—117), з лат. *vagus* «волоциога» (SW I 710). — Sławski I 216; Sł. wug. obcych 208.

[**фаговáти**] «скребти, скоблити (шкіру)» Нед, Шейк, [**фагівнýк**] «ніж для обробки шкіри» тж, [**фаговнýк**] «тс.»

Нед; — запозичення з німецької мови; н. *fegen* «мести, чистити», свн. снн. *vēgen* «прикрашати, чистити», днн. *vēgon*, дісл. *fāga* «тс.» зіставляються з лит. *ribošti* «прикрашати», лтс. *rūost* «тс.». — Шелудько 49; Kluge—Mitzka 189; Jóhannesson 531—532; Vries AEW 109; Fraenkel 669; Walde—Pok. II 16.

Фаде́й — див. Таде́й.

[**фáдик**] (ент.) «тарган чорний, *Blatta orientalis* L.» Нед, Шейк; — неясне; можливо, пов'язане з чоловічим особовим ім'ям Фаде́й.

[**фадольни́к**] (бот.) «вовчі ягоди, *Ligustrum vulgare* L.» Mak, ВеHЗн, ВеУг, [фадъолинá] «тс.» ВеУг, ВеHЗн; — суфіксальне утворення від основи, запозиченої з угурської мови; уг. *fagyal* «тс.», очевидно, споріднене з комі *bad'* «верба», фін. *raji*, *saam. rajj* «тс.», що разом з ним походять від ф.-уг. (урал.?) **rajz* «верба». — Bárczi 71; MNTESz I 826; Лыткин—Гуляев 35; MSzFUE I 174—175.

фаэтон «легкий чотириколісний екіпаж»; — р. бр. *фаэтон*, п. *faeton*, *fajeton*, ч. *faetón*, *fajetón*, слц. *faeton*, болг. *файтón*, схв. *ֆայտօն*, слн. *faeton*; — запозичення із західноєвропейських мов, можливо, з французької; фр. *phaéton* «легкий екіпаж» (англ. *phaeton*, н. Pháeton «тс.») походить від лат. *Phaethōn* «Фаетон», запозиченого з грецької мови; гр. *Φαέθων* «Фаетон (персонаж давньогрецької міфології — син бога сонця Геліоса)», букв. «сяючий, бліскучий», утворено від *φαίνω* «сяяти, блищати», *φάος* «світло», споріднених з дінд. *bhāti* «сяє, блищити», *bhās-* «світло», дірл. *bān* «білий, світлий; промінь світла». — CIC² 860; Фасмер IV 188; Kopalínski 302; Holub—Lyer 161; РЧДБЕ 897; Dauzat 553; Frisk II 989—991; Klein 1169, 1170; Jóhannesson 594. — Пор. **білий**, **фантом**.

[**фаérка**] «жаровня Пі, Нед, Шейк; конфорка Корз», [**фаíрка**] «конфорка» Корз; — бр. **фаérка** «конфорка»; — запозичення з польської мови; п. *fajerka* «тс.», [*fejerka*] «знаряддя для обігр

рівання; рухома пічка» зводяться до нім. *Feuerkieke* «жаровня», складеного з *Feue* «вогонь», якому відповідають гр. πῦρ, вірм. *hur*, тох. *A rōg*, тох. *B pwār*, дірл. *úg* «тс.», псл. **ругъ* «жар», та *Kieke* «жаровня», спорідненого з дат. *ildkikkert*, нн. *fúrkípe* «тс.». — Шелудько 49; Richhardt 45; Фасмер III 419; Sławski I 217; Kluge—Mitzka 195, 367; Machek ESJC 502; Jóhannesson 537. — Пор. **пірйт**.

[**фаे́рушка**] (бот.) «чорнобривці, *Tagetes erectus* L.» ВеHЗн, Mak, [**фрайрушка**] «тс.» тж; — неясне; можливо, пов'язане з фрáер «франт; [коханець, залицяльник, жених]», [**фрайрка**] «кохана, наречена»; пор. синонімічну назву **чорнобривці**.

фáза, **фáзис**, **фáзний**, **фáзовий**; — р. бр. болг. м. схв. *фáза*, п. слц. *faza*, ч. *fáze*, слн. *fáza*; — запозичення із західноєвропейських мов; фр. *phase* «фаза», н. *Phase*, *Phasis*, англ. *phase* «тс.» походять від нлат. *phasis*, яке зводиться до гр. φάσις «вияв, поява (зірки), фаза (Місяця)», φάύδις «поява», пов'язаних з φαίνω (< *φαῖω) «з'являється, показуюся», φάος «світло». — CIC² 860; Фасмер IV 182; Черных II 300; Kopalínski 309; Holub—Lyer 164; РЧДБЕ 752; Frisk II 982, 989—991. — Див. ще **фаэтон**. — Пор. **бíлий**, **фантázія**, **фантóм**, **фенóл**.

фаза́н (орн.) «*Phasianus colchicus* L.», **фазанáрій**, **фазаненá**, [**фазанéрія**] «фазанячий двір» Шейк, **фазанýна**, **фазанýха**, **фазанка**, **фазанóви**, **фазанчá**, **фазанчик**, **фазанóвий**, **фазанýчий**, [**фазанýний**] «фазанячий» Нед, Шейк, [**фазанýй**] «тс.» Шейк; — р. бр. болг. *фазáн*, п. *fazan*, *bažant*, ч. слц. *bažant*, нл. *fazan*, м. *фазан*, схв. *ֆազán*, слн. *fazán*; — запозичення із західноєвропейських мов; нвн. *Fasán*, свн. *fasan*, фр. *faisan* походить від лат. *phāsiānus* (*phāsiāna avis*) «фазан», яке зводиться до гр. φασιανός (ὄρνις), букв. «фасидський (птах)», за назвою річки *Φάσις* у Колхіді (сучасна Ріоні). — CIC 1951, 666; Коваль 92; Фасмер IV 182; Чер-

ных II 300; Holub—Lyer 95; РЧДБЕ 752; Вујаклија 992; Dauzat 312; Klein 1171. — Пор. бажант.

фазотрón (фіз.) «прискорювач заряджених частинок»; — р. фазатрón, бр. фазатрón; — складноскорочений термін, утворений від основи гр. φάσις «поява» й частини слова ἤλεκτρον «бурштин; елементарна частинка матерії». — CIC² 861. — Див. ще фáза, електрón.

Фаїна (жіноче ім'я), зменш. Фáня, Фáя, ст. Faїna (1627); — р. Faїна, бр. Faїна; — запозичення з грецької мови; гр. (арк.) Φαῖνα пов'язане з φαείνος «осяйний», φάος «світло, день». — Вл. імена 165; Петровский 213; Спр. личн. імен 527; Frisk II 990. — Див. ще фаетон, фáза. — Пор. білій, фантáзія, фантóm, фенóл.

фай¹ «густа тонка шовкова або вовнина тканина з поперечними рубчиками»; — р. бр. болг. фай, п. falja, faille, слц. fajé, схв. фaj; — запозичення з французької мови; фр. faille «тс.» відповідає гол. falie «жіночий одяг», походження якого неясне. — CIC² 861; ССРЛЯ 16, 1208; Sl. wug. obcych 208; Вујаклија 992; Dauzat 312.

[фай]² (у виразі *фай би му*) «вигук, що виражає прокляття, побажання хвороби, смерті Г, Нед; цур, пек О», [файі] «тс.» О; — очевидно, запозичення з угорської мови; уг. fáj «боліти» етимологічно неясне, можливо, продовжуючи ф.-уг. *rob'z(-) «стружка; розколювати», споріднене з манс. pol «кусок, тріска; штука», комі pel'пу «розколювати», саам. bøđđit «розколювати». — ВеЗн 74; MNTESz I 828; MSzFUE I 176.

[фай]³ «вигук, що означає майоріння, мигтіння» Шейк, [файкати] «розділлятися, розвіватися; махати крилами Шейк», [файкомати] «тс.» Шейк; — бр. [файт] (вигук на позначення удару, хапання), п. fajt (вигук на позначення падіння, бігу), fajtnać «кинути, махнути, захитати, заколисати; впасти, перевернутись, злетіти; скочити»; —

очевидно, звуконаслідувальні утворення. — Sławski I 217; SW I 712.

[фай]⁴ «гарно, добре» (у виразі *то є такий фай!* О); — очевидно, зворотне утворення від файнo «гарно, добре» Нед, О; зіставляється також з уг. faj «вид» (О II 326). — Пор. файнíй, файт.

[файдá]¹ «циганський батіг з довгої палиці і шматка полотна Шейк; довгий батіг Нед», [фандá] «довгий батіг», [фандíсько Шейк, фандíще] «тс.», [фандóля] «довгий батіг»; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з [хвойдýна] «лозина», [хвóти] «бити лозиною». — Див. ще хвойдýна.

[файдá]² «люлька» Корз, [файдúля] «тс.», [файдýти] «курити люльку», [файду́ти] «тс.» тж; — неясне.

файда³ — див. хвойда.

файдешин «різновид шовкового фаю середньої густини»; — р. болг. файдешин, бр. файдэшин; — запозичення з французької мови; фр. faille de Chine «тс.», букв. «фай з Китаю, китайський фай», утворене з faille «шовкова тканина» і Chine «Китай». — CIC² 861; ССРЛЯ 16, 1208. — Див. ще фай¹. — Пор. крепдешин.

[файка] «люлька», [файчýна] «тс.» О, [файкати] «курити люльку» Шейк; — р. [файка] «люлька», п. fajka, [fajka], ч. fajka, слц. fajka, вл. faiša, нл. feiſa, слн. fáiſa «тс.»; — очевидно, через польське посередництво запозичене з німецької мови; нвн. Pfeife «дудка; люлька» (свн. pfiſe, дvn. pfíſ(f)a), як і дісл. rípa, дангл. rípe «тс.», походить від нар.-лат. *rípa «дудка», зворотного утворення від лат. pipare «пищати (про птахів)». — Richhardt 45; Фасмер IV 182; Sławski I 217; Brückner 117; Holub—Lyer 161; Holub—Кор. 113—114; Bergl. I 278; Kluge—Mitzka 542; Klein 1189. — Пор. файфа.

[файнíй] «гарний; добрий; якісний Нед, Корз; доброкісний О»; — бр. файны «тс.»; — запозичення з польської мови; п. fajnu «хороший, гарний, красицівий», як і ч. fajn «тс.», fajnový «відмінний, вишуканий», слц. [fajn, fajný, fajnový] «тс.», болг. файн «люкс», схв. фajn, слн.

fajn, походить від нvn. *fein* (свн. снн. *fin*) «тонкий, дрібний, точний, ніжний», яке разом з англ. *fine*, гол. *fijn*, норв. шв. дат. *fin*, через фр. ст. *fin* зводиться до нар.-лат. **finus*, що походить від лат. *finis* «край, кінець, межа». — О II 326—327; Шелудько 49; Holub—Lyer 161; Machek ESJC 139; РЧДБЕ 752; Kluge—Mitzka 190; Klein 593. — Див. ще **фінал**. — Пор. **фініш**.

[**файстрігати**] «рвати в довжину, розривати» Нед, Шейк; — неясне; можливо, результат видозміни форми [**фастригувати**] «зметувати, зшивати величими стібками». — Пор. **фастрига**.

[**файт**] «гатунок, вид, сорт; порода» Нед, О, Шейк, [**файта**] «тс.» BeУg, Лизанець; — слц. *fajta* «порода, плем'я, рід», схв. *фâjta*, *фâjta* «вид, сорт, порода»; — запозичення з угорської мови; уг. *fajta* «порода, сорт» пов'язане з *faj* «раса, вид, порода», етимологічно не зовсім ясним. — Лизанець 629; О II 327; MNTESz I 827—828, 830.

[**файтак**] «польовий циркуль, яким вимірювали лан» Корз; — не зовсім ясне; можливо, похідне утворення від [**файтати**] «іти, загрібаючи ногами» (про людину) Корз.

[**файтати**] (ірон.) «іти, загрібаючи ногами» Корз; — очевидно, запозичення з польської мови; п. *fajtać* «перевертатися; махати» пов'язане з вигуком *fajt*, яким позначається раптове падіння, перевертання, раптова зміна напряму руху. — Sławski I 217; SW I 712.

[**файтувати**] «стомлюватися» О; — неясне; можливо, пов'язане з [**файтати**] «іти, загрібаючи ногами».

[**файфа**] «цівка, шпулька для намотування ниток» Г, Нед; — п. діал. вл. *fajfa* «люлька», ч. слц. вл. [*fajfa*] «цівка», нл. *fejska* «люлька; шпулька»; — запозичення з німецької мови; н. Pfeife «дудка; люлька; шпулька» походить від нар.-лат. **rīpa* «дудка». — Шелудько 48; Sławski I 217; Machek ESJC 139; Schuster-Šewc 209. — Див. ще **файка**.

[**файфér**] (у виразі *на файфér* «пропало»); — неясне.

файфор, *файфорбвий*, *файфур*, *файфурка*, *файфурбвий*, *файфурський*, *файфурчá* — див. **фарфор**.

[**файфур**] «порода голубів з настовбурченим на голові пір'ям» Корз; — очевидно, запозичення з польської мови; п. [*fajfer*] «голуб» походить від нім. *Pfeifer* «свистун», пов'язаного з *pfeisen* «свистіти, наєсистувати», спорідненого зі *Pfeife* «дудка». — SW I 712; Kluge—Mitzka 542. — Пор. **файка**.

[**фак**] (тк.) «розхил ниток основи, утворений натисканням підніжків для пропускання човника» Корз; — запозичення з польської мови; п. [*fach*] «кут, утворюваний розхилянням площин металевих ниток на ткацькій машині; перегородка, поділка; професія» походить від нн. *Fack*, спорідненого з нvn. *Fach* «тс. (ст.); перегородка, поліця; професія». — SW I 709; Sławski I 215—216. — Див. ще **фах**.

[**факати**] «погано горіти, диміти, пахкати» Мо, [**факнúти**] «загасити» Нед, Шейк; — звуконаслідуванье утворення, подібне до *pákati* «палити люльку» (пор.).

[**факел**] «смолоскип», [**факля**] «тс.», *фákelnik*, ст. *факла* «факел» (XVII ст.); — р. бр. *факел*, п. [*fakel*, *fakla*], ч. *fakule*, слц. *fakl'a*, вл. нл. *fakla*, болг. м. *фákel*, *фáкла*, схв. *фâkъla*, *bâkъla*, слн. *bákla* «тс.»; — запозичення з німецької мови; н. *Fáckel* (свн. *vackel*, дvn. *facchala*, *facchela*), як і днн. *fakla*, гол. *fakkel* «тс.», походить від нар.-лат. *facula* (< лат. *facula*) «невеликий факел, скіпка», зменш. від *fax* «факел; світло зірок», спорідненого з гр. *φάος* «світло»; для укр. [**факля**] можна припустити західнослов'янське або угорське (уг. *fáklya* «тс.») посередництво (Лизанець 629). — CIC² 861; Шелудько 49; Richhardt 45; Фасмер IV 182; Черных II 300; SW I 712; Machek ESJC 139; Schuster-Šewc 209; РЧДБЕ 752; Kluge—Mitzka 179; Walde—Hoßm. I 471. — Див. ще **фаетон**.

[**факів**] «половий віл» Нед, [**факкóв**] «віл сірої масті» Лизанець; — ч. [*fak*] «кінь

світлої масті», слц. *fako* «тс.»; — запозичення з угорської мови; уг. [fakó] «віл сірої масті», *fakó* «блідий, блікливий, половий, буланий (про коня), злиняний» є суфіксальним похідним від *fa* «дерево», спорідненого з манс. *râ*, комі, удм. *мар*, нен. *pя*, сельк. *rū*, ро, що продовжують урал. **riwe* «дерево», яке, можливо, має й алтайські звязки (пор. нан. ре «береза», even. *hijikä* «ліс»). — Лизанець 629; Machek ESJC 139; MNTESz I 831; Bárczi 72; Лыткин—Гуляев 230; MSzFUE I 171.

факір «східний (мусульманський, індійський) жебрак-аскет», *факірство*; — р. болг. *факір*, бр. *факір*, п. *fakir*, ч. слц. *fakír*, м. *факир*, схв. *факір*, слн. *fakír*; — запозичення із західноєвропейських мов; н. *Fákír*, фр. *fakir*, *faquîr*, іт. *fachiro*, англ. *fakir*, *fakeer* походять від ар. *faqîr* «убогий, жебрак», пов'язаного з *fqûra* «бути бідним, терпіти злидні». — CIC² 861; Черных II 300; Фасмер IV 182; Горяев 391; Kopaliński 303; РЧДБЕ 752; Вујаклија 993; Klein 571; Lokotsch 45.

[**факля**] — див. **факел**.

факсіміле «точне відтворення будь-якого графічного оригіналу фотографічним способом або печаткою», *факсімільний*; — р. *факсіміле*, бр. *факсіміле*, п. *saksymile*, ч. слц. *faksimíle*, болг. *факсимилé*, м. *факсимил*, схв. *факсимил*, слн. *faksímile*; — запозичення з французької мови; фр. *fac-similé* походить від лат. *fac simile*, букв. «зроби подібне», утвореного від *facere* «робити» і *simile* «подібне». — CIC² 861; Kopaliński 303; Holub—Lyer 161; РЧДБЕ 752—753; Вујаклија 993; Klein 570. — Див. ще **асиміляція**, **факт**.

факт «дійсне реальне явище, подія; те, що відповідає дійсності; реальність», *фактаж*, *фактізм*, *фактичний*, [факту́вати] «підбирати факти, наводити їх» Шейк; — р. бр. болг. м. *факт*, п. слц. вл. *fakt*, ч. *fakt*, *faktum*, схв. *факт*, *фàкат*, слн. *fákt*; — запозичення з латинської мови; лат. *factum*, букв. «зроблене» пов'язане з *facio*, *facere* «робити»,

спорідненим з дінд. *dhāma* «річ», англ. *do* «робити», н. *tun* «тс.», псл. *děti*, *dělo*, укр. *dіти* (*dіváti*), *dіlo*. — CIC² 861; Фасмер IV 182; Черных II 300—301; Holub—Lyer 40, 161; РЧДБЕ 753; Klein 570; Walde—Hofm. I 440. — Див. ще **діти**².

фактор «чинник; (заст.) посередник, дрібний комісіонер», [факторéня] «син фактора, малий фактор» Шейк, [факторнé] «плата фактору» Нед, Шейк, [факторовнé] «тс.» Шейк, *факторство*, *факторний* «комісійний», [факторувáти] «бути фактором» Нед; — р. болг. м. схв. *фактор*, бр. *фактар*, п. ч. слц. вл. *faktor*, слн. *faktor*; — запозичене з латинської мови, можливо, через посередництво західноєвропейських (пор. н. *Fákтор*, англ. *factor*, фр. *facteur*); лат. *factor* «діяч» пов'язане з *facio* «роблю». — CIC² 862; Черных II 301; Фасмер IV 183; Kopaliński 303; Holub—Lyer 161; РЧДБЕ 753; Klein 570. — Див. ще **факт**.

факторія «торгова котора (поселення)»; — р. болг. *фактория*, бр. *факторыя*, п. *faktoria*, ч. *faktorie*, слц. *faktória*, схв. *факторија*, слн. *faktorija*; — запозичення з англійської мови; англ. *factory* походить від слат. *factōria* «робітня», утвореного від *factor* «робітник, діяч». — CIC² 862; Черных II 301; Sł. wyr. *obcych* 208; Holub—Lyer 161; РЧДБЕ 753; Вујаклија 993; Klein 570. — Див. ще **факт**, **фактор**.

фактурa «особливості побудови та оздоблення поверхні предмета; рахунок на проданий товар», [факту́рувати] «ставити в рахунок» Куз; — р. бр. болг. м. схв. *фактурa*, п. ч. *faktura*, слц. слн. *faktúga*; — запозичення із західноєвропейських мов; нім. *Faktúra*, іт. *fattura*, фр. *facture* зводяться до слат. *factura*, лат. *factūga* «оброблення, побудова, вигляд», пов'язаного з *facio* «роблю». — CIC² 862; Фасмер IV 183; Kopaliński 303; Holub—Lyer 161; РЧДБЕ 753; Вујаклија 993; Walde—Hofm. I 440—442. — Див. ще **факт**.

факультатив «необов'язковий навчальний курс», *факультативний*; — р.

факультатів, бр. **факультатыў**, п. fakultatywny, ч. fakultativný, слц. fakultatívny, болг. **факультатівен**, схв. фа́культатіван, слн. fakultatíven; — результат стягнення словосполучення **факультатівний курс**; прикметник **факультатівний** походить від фр. facultatif «довільний, необов'язковий», яке зводиться до лат. facultas «можливість», пов'язаного з facio «роблю». — CIC² 862; Kopaliński 303; Holub—Lyer 161; РЧДБЕ 753; Klein 570. — Див. ще факт. — Пор. факультэт.

факультэт; — р. **факультэт**, бр. **факультэт**, п. fakultet, ч. слц. вл. fakulta, болг. м. **факултэт**, схв. **факултэт**, слн. fakultéta; — запозичення з німецької мови; н. Fakultät походить від лат. facultas, род. в. facultatis «можливість, спроможність, здатність», пов'язаного з facilis «легкий, зручний, готовий», похідним від facio «роблю»; термін facultas є, очевидно, калькою гр. δύναμις «сила; галузь знання». — CIC² 862; Черных II 301; Фасмер IV 183; Holub—Lyer 161; РЧДБЕ 753; Вујаклија 993; Kluge—Mitzka 181; Klein 569—570. — Див. ще факт.

[**факція**] «маленька група, групка» Куз; — р. **факция** «партія, угрупування», п. fakcja «партія, група, змова», ч. fakce, слц. fakcia «партія», слн. fakcija; — запозичення з латинської мови; лат. factio «діяльність; зібрання; політична партія» споріднене з facio «роблю, дію»; безпосереднім джерелом р. **факция**, можливо, є гол. factie (Фасмер IV 183). — Sl. wyr. obcyh 208; Walde—Hoßm. I 440—442. — Див. ще факт.

фал (морськ.) «трос, канат на судні для підняття прапорів, сигналів», [**фалик**] (риб.) «мотуз для піднімання й опускання вітрил» Дз, Берл; — р. бр. болг. **фал**; — запозичення з голландської мови; гол. val «канат для підв'язування вітрил» пов'язане з vallen «падати», спорідненим з дvn. днн. fallan, дфриз. falla, дісл. шв. falla, нvn. fallen, данgl. feallan, англ. fall «тс.», далі, можливо, з лит. pūlti, лтс. pult «тс.», прус. aupallai

«знаходить», вірм. r'ul «падіння», r'lapit «падаю». — CIC² 862; Фасмер IV 183; РЧДБЕ 753; Vries NEW 763; Klein 572; Jóhannesson 582—583.

[**фалабу**] «слава Богу» О; — результат стягнення словосполучення [фалá (хвалá) Бóгу] «тс.». — Див. ще **бог¹**, хвалá. — Пор. пробі.

[**фалагови**] «спустошення» (у випадку робити фалагови в полі) О; — неясне; зіставляється з уг. felégetpi «нищити пожежею». — О II 327.

Фалалій (чоловіче ім'я), Фалалей Шейк, ст. **Фалелей** (1398). **Фалелей** «цвітуши маслина» (1627); — р. бр. **Фалалей**, цсл. **Фалелѣ**; — через церковнослов'янське посередництво запозичене з грецької мови; гр. Θαλλέλαιος утворене з основ діеслова θάλλω «розпускатися, цвісти», спорідненого з вірм. dalar «зелений, свіжий», алб. dal' «проростати, розпускатися», та іменника ἐλάτις «олива». — Беринда 210; Фасмер IV 183; Петровский 213; Klein 1598; Frisk I 649—650. — Див. ще **оліва, олія¹**.

фаланга (військ., анат., ент.), **фалангіст**; — р. бр. болг. **фаланга**, п. falanga, ч. falanga, falanx, м. фаланга, схв. фаланга, слн. falánga; — запозичене з грецької мови, можливо, через латинську (лат. phalanx, род. в. phalangis); гр. φάλαγχ (род. в. φάλαγγος) «колода, балка, стовбур дерева; павук; суглоб; шеренга, ряд» споріднене з дvn. balko (< *balkan) «балка», нvn. Balken, данgl. balca «гребінь борозни», англ. balk і далі, можливо, з лит. balžėpa «жердини, колода», р. [бóлоzno] «товста дошка», слц. blazina «кроква». — CIC² 862; Горяев 391; Kopaliński 303—304; Holub—Lyer 161; РЧДБЕ 753; Вујаклија 994; Frisk II 985—986; Walde—Pok. II 181. — Пор. **бáлка², паланка¹, плánка¹**.

[**фаланка**] «дошка чи гачок, за допомогою якого човен витягають на сушу або спихають у воду» Берл; — запозичення з грецької мови; гр. φάλαγχ «колода, балка, стовбур дерева, важіль». — Див. ще **фаланга**.

фаланстэр «соціалістична колонія в утопічній системі Фур'є»; — р. болг.

фаланстέр, бр. **фаланстэр**, п. слц. **falanster**, ч. **falanstéra**, схв. **фаланстер**, **фаланстерија**; — запозичення з французької мови; фр. **phalanstère** утворене Ш. Фур'є з основи **phalange** (назва трудової громади в системі Фур'є), що походить від гр. **φάλαγξ** «колода; бойовий порядок піхоти; шеренга», і **-stère** — частини слова фр. **monastère** «монастир», джерелом якого є пізньогр. **μοναστήριον** «тс.» — CIC² 862; Kopaliński 303—304; РЧДБЕ 753; Вујаклија 994; Klein 1169. — Див. ще **МОНАСТИР**, **ФАЛАНГА**.

[**ФАЛАТ**] «шматок, клапоть» Г, Нед, О, [**фалáта**] «тс.» Лизанец, [**фалáто́к**] «шматочок» Нед, Шейк, [**фалáття**] «клоччя, лахміття, дрантя», [**фалáшка**] «шматок» Шейк, [**фалáтми**] «розривати на шматки; дерти одяг» Г, Нед, [**фалатнýти**] Нед; — п. [**fałat**] «шматок», слц. [**fałat, fałatek**], схв. [**fałat**], слн. [**fałat**] «тс.»; — запозичення з угорської мови; уг. **fałat** «шматок» споріднене з манс. **pul**, хант. **rulem**, фін. **pała**, саам. **buola** «тс.», нен. **пaлe(сь)** «проковтнути», що продовжують урал. ***pala(-)** «шматок; жадібно істи». — О II 327; Лизанец Доп. УжДУ 1965, 48; SW I 715; Mikl. EW 57; Berg. I 278; MNTESz I 943; Лыткин—Гуляев 215; MSzFUE I 179—180. — Пор. **ФАЛКА**.

[**ФАЛАТИ**] «стояти в нейтральному положенні стосовно паруса» Да; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з **фал** «вірьовка, за допомогою якої піднімають на суднах паруси, реї, сигнальні пропори».

ФАЛДА «складка», [**фалд, фалдина**] Шейк, **фáвда** О, **хвáлда, хванд** Си, Чаб, **хвáндик тж**] «тс.», **фалдистий**, [**фалдувати**] «збирати в складки» Нед, ст. **фалды** (1627); — р. бр. **фáлда**, п. **fałda, fałd**, ч. **fald**, слц. **falda, fald**, вл. **fałda, fałda**, болг. м. **фáлта**, схв. [**фáлда, фáлта**]; — через польське посередництво запозичене з німецької мови; свн. **valde**, дvn. **fald**, нvn. **Falte** «складка», **falten** «складати» споріднені з англ. **fold**, дісл. **salda**, гот. **faþrap** «тс.», далі з дінд. **ruþaþ** «складка, кишеня», алб.

pal'e «складка». — Шелудько 49; Richhardt 45; Фасмер IV 183; Sławski I 218; Brückner 117; Holub—Lyer 162; Machek ESJČ 139; Вујаклија 994; Berg. I 278; Mikl. EW 6; Kluge—Mitzka 183; Klein 607.

[**ФАЛЕНДИШ**] «дорога тканина Пі; привозне сукно Шейк», ст. **фалюндышъ** «тонке голландське або англійське сукно» (1596), **хвалиндышъ** «тс.» (XVII ст.); — запозичення з польської мови; п. ст. **fałendysz, fałandysz, [fa]lendysz, fajlandysz** «тс.» зводяться до нvn. ст. **sein lündisch**, що буквально означає «тонке лондонське (сукно)», або, можливо, до **sein holländisch(es Tuch)** (Шейк 231). — Шелудько 48; SW I 713.

[**ФАЛИСОВАТИЙ**] «химерний, прикуркуватий» О; — очевидно, похідне утворення від запозиченого уг. **féleszű** «недоумкуватий». — О II 327.

ФАЛІЖАНКА — див. **ФІЛІЖАНКА**.

[**ФАЛІНЬ**] «канат, яким шлюпку прив'язують або буксирують до пристані чи до борту судна»; — р. **фáлинъ, фáленъ**, бр. **фáлинъ**, п. **fałen'**, болг. **фáлин**; — запозичення з голландської мови; гол. **vanglijp** «тс.» утворене з основ **vangen** «ловити, піймати», спорідненого з нvn. **fangen** «тс.», лат. **rangere** «закрілювати», дінд. **rafiaga-** «клітка», псл. **разъ** «паз», і **-lijp** «вірьовка», букв. «льон», спорідненого з псл. **льпъ**, укр. **льон**. — CIC² 863; Фасмер IV 183; Kopaliński 304; РЧДБЕ 753; Vries NEW 764; Kluge—Mitzka 184. — Див. ще **ЛЬОН¹, ПАЗ**. — Пор. **ЛÍНА, ЛÍНВА**.

[**ФАЛІР**] — див. **ФЕЛЕР**.

[**ФАЛКА**] «гурт овець» Доп. УжДУ IV, Лизанец, [**фáвка**] «тс.» Лизанец; — запозичення з угорської мови; уг. **falka** «стадо; зграя; натовп» пов'язане з **fałat** «шматок, кусок». — Лизанец 629. — Див. ще **ФАЛАТ**.

[**ФАЛОС**] «культова фігура чоловічого статевого органа», **фалічний**; — р. **фáллос**, бр. **фáлас**, п. **fallus**, ч. слц. **falos, falus**, болг. **фáлос**, схв. **фалус**, слн. **fálos**; — запозичене з грецької мови через посередництво латинської (нлат. **phallus**)

і західноєвропейських (нім. Phállus, Phállos, фр. англ. phallus); гр. φαλλός «тепт-брут virile» споріднене, очевидно, з лат. *follis* «шкіряний мішок», дірл. ball «член, частина тіла», нvn. [Bille] «membrum virile». — ССРЛЯ 16, 1223; Kopaliński 304; РЧДБЕ 754; Вујаклија 994; Frisk II 987—988; Klein 1170.

[фалуда] «патеріця; архієрейський жезл» Нед, Шейк, [фалудина] «стеблина, прутик»; — не зовсім ясне; виводиться (Фасмер ГСЭ III 210; Пономарів Мовозн. 1973/5, 63) від гіпотетичного гр. *φελλούδα «тс.», що могло виникнути з φελλός «коркове дерево»; може бути пов'язане і з укр. *хлуди́на*.

[фальба́на] «оборка» Нед, Шейк, Кур, [фальбáнка] «тс. Шейк; накладна обшивка на сукні Корз», [фальбанкý] «зборки» О; — р. фалбалá, фальбалá, [фалбарá, фалборá, харбарá], бр. фальбо́на «тс.», п. falbana, ст. falbaka, falbula, [falbán], ч. falble, ст. falbl; — запозичене з французької мови, очевидно, через польську; фр. falbala «тс.» етимологічно неясне. — О II 327; Фасмер IV 183; Горяєв 391; Sławski I 218; Brückner 117; Weiss-Brzezinowa Prace językozn. 21, 153; Machek ESJČ 139; Matzenauer 154; Dauzat 313.

фальсифікát «підроблена річ, підробка», фальсифікáтор, фальсифікáторство, фальсифікáція, фальсифікуváти; — р. фальсифікáт, бр. фальсиfíkát, п. falsyfikát, ч. falsifíkát, falzifíkát, слц. falzifikát, вл. falsifíkát, болг. фалишифíкát, м. фалсифíкát, схв. фалсифíkát, слн. falzifikát; — очевидно, через німецьке посередництво (н. *Falsifikát*) запозичене із середньовічної латини; слат. *falsificátió* «підроблення», *falsificátius* «підроблений» утворено з *falsi-*, що походить від лат. *falsus* «фальшивий», і *-ficátiō*, пов'язаного з лат. *facio* «роблю». — CIC² 863; Kopaliński 304; Holub—Lyer 162, 166; РЧДБЕ 754; Вујаклија 994. — Див. ще факт, фальш. — Пор. електрифікáція, модифікáція.

фальстарт «передчасно взятий учасник змагання старт»; — р. бр. фаль-

stárt, п. falstart, болг. фалстáрт; — запозичення з англійської мови; вираз англ. false start, букв. «неправильний старт», складається зі слів *false* «фальшивий, неправильний, помилковий», що походить від лат. *falsus* «фальшивий, неправильний», і *start* «старт». — CIC² 863; Kopaliński 304; РЧДБЕ 754. — Див. ще старт, фальш.

фальц «загин ребер металевих листів; шов у скріплених металевих листів; згин аркушів паперу; прямокутна канавка вздовж краю скріплюваних дошок, щитів», фальцівníк Куз, фальцювáльник, фальцювáльний, фальцюváти; — р. бр. фальц «паз, жолоб», п. ч. слц. *falc*, болг. м. фалц, схв. фалцова-ти; — запозичення з німецької мови; н. *Falz* (свн. *valz*) пов'язане з *falten* «згинати», *falten* «складати, згинати». — CIC² 863; Kopaliński 304; Weiss-Brzezinowa Prace językozn. 21, 154; Holub—Lyer 161; РЧДБЕ 754; Kluge—Mitzka 183. — Див. ще фáлда.

фальцéт «один з високих регістрів голосу, переважно чоловічого», [фальсéт] «тс.» Куз; — р. фальцéт, бр. фальцéт, п. falset, ч. falset, falset, falsetto, слц. falset, falzeto, вл. falset, болг. фалцéт, м. фалцéт, схв. фалзéт, слн. falzét; — запозичення з італійської мови; іт. *falsetto*, букв. «фальшивий (голос)», пов'язане з *falso* «неправильний, помилковий», що походить від лат. *falsus* «неправильний, фальшивий». — CIC² 863; Фасмер IV 183; Kopaliński 304; Holub—Lyer 162; РЧДБЕ 754; Вујаклија 994. — Див. ще фальш.

[фáльча] «міра землі близько десятини» Нед, Шейк, [фальчáр] «той, що обробляє фальчу» Нед, ст. фалча (1470); — п. *falcza* «міра поверхні близько 2,25 морга»; — запозичення з молдавської і румунської мов; молд. фáлче «стара міра поверхні», рум. *falce* «тс.» походять від лат. *falx* «серп, коса; садовий ніж», яке не має певної етимології. — Scheludko 144; Crâncală 256, 441, 471; Vrabie Romanoslavica 14, 141, СДЕЛМ 452; Pușcariu 50; Egnout—Meillet I 214; Walde—Hofm. I 449.

фальш, [фалш] «фальш», [фальч О, хвалиш] «тс.», [фáльшер] «шахрай, підроблювач грошей» Нед, Шейк, [фáльшерство] «фальщування» Шейк, фальшивка, [фальшивство] «фальш» Шейк, фальшивник «підроблювач», [фальшовник] «тс.» Шейк, фальшивий, [фал(ъ)чий] О, Нед, фальшований, фальшивити, [фальшивіти] «ставати фальшивим» Шейк, фальшувати, [фальчува́ти] «фальшувати» Нед, ст. фалиш «брехня» (1611), фальшивити (1388), фальшевній (1411), фальшованій (1421); — р. фальшь, бр. фальш, п. fałsz, [falsz], ч. faleš, слц. falos, вл. нл. falš, болг. м. схв. фалиш; — запозичення з німецької мови; н. falsch «неправдивий, хибний, помилковий» через фр. ст. fals зводиться до лат. falsus «неправдивий, хибний, помилковий», пов'язаного з fallere «дурити», спорідненим з дінд. hváratē «відхиляється від напрямку», можливо, також з псл. *zъъ(jъ), укр. злий. — СІС² 863; Шелудько 49; Richhardt 46; Черных II 301; Фасмер—Трубачев IV 184; Sławski I 218; Brückner 117; Holub—Lyer 162; Machek ESJC 139—140; РЧДБЕ 754; Bern. I 278; Mikl. EW 57; Kluge—Mitzka 182; Walde—Hofm. I 447—448. — Див. ще злий.

фальшборт «бортова огорожа палуби, а також легка обшивка борту судна, вища відкритої палуби»; — р. фáльшбóрт, бр. фальшбóрт, п. falszbúrta; — запозичення з німецької мови; н. Falschbord, букв. «фальшивий борт», складається з основ falsch «фальшивий» і bord «борт»; існує також припущення про походження від англ. washbord «легкі дошки, прикріплені над бортом для захисту від води», у якому перший компонент wash- «мити» повинен був зазнати впливу слова фальш. — СІС² 863; Фасмер IV 184; Kopaliński 304; Matzenauer 154. — Див. ще борт, фальш.

[фáля] «хвиля Нед; злива з вітром О; вітер із дощем», [фалистий] «хвильястий» Шейк, [фальзовитий] «нападистий» О, [фальшувати] «хвильюватися, бушувати» Нед, Шейк, ст. фала (1627); —

запозичення з польської мови; п. fala «хвиля», ст. і діал. «буря» походить від нvn. Welle «хвиля; вал; циліндр», спорідненого з р. волná, псл. *vѣла «хвиля», valъ, джерелом яких є іє. *uel- «обертати». — Німчук 132; Шелудько 49; Sławski I 217—218; Brückner 117. — Див. ще вал¹. — Пор. хвіля¹.

фаляскати «швидко зношувати, необережно носити (одяг)» Ме; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з п. chlastać «ляпати, бризкати», що пояснюється як звуконаслідуване утворення (Sławski I 65—66). — Пор. халястati.

[фáма¹] «чутка» Куз; — п. слц. вл. нл. fáma, ч. fáma, м. фáма, схв. фáма, слн. fáma; — запозичення з латинської мови; лат. fáma «чутка, поголоска, репутація, слава» пов'язане з fári «говорити, оповідати». — Kopaliński 305; SW I 717; Holub—Lyer 162; Вујаклија 994; Walde—Hofm. I 437, 450; Klein 573. — Див. ще фáбула. — Пор. фáтум.

[фáма²] «недолік, фізична вада» Корз; — неясне.

[фамéрики] «фокуси, витребеньки» Ме; — очевидно, пов'язане з химéra (див.).

фамілія «прізвище; рід; родина», [фамéлія, фамíлія] «тс.» О, [фамілійт] «той, хто походить із знатного роду Шейк; родич О; далекий родич; однофамілець Корз», фамільний, [фамілійний] «фамільний; спадковий» Шейк, фамільярний, [фаміліярний] Нед, фамільярничати; — р. болг. фамíлия, бр. фамілія, п. familia, ч. familie, слц. família, вл. нл. familijs, м. фамилија, схв. фáмилија, слн. famílija; — запозичення з латинської мови; лат. família «сім'я, челядь, майно, родина», очевидно, продовжує італську форму *famelo, *fameliā «раб, рабство, челядь», що не має певної етимології; існує думка про спорідненість з дінд. dhāmap «місце, дім», гр. θαιμός «дім», псл. děti «клости, робити». — СІС² 863; Черных II 301—302; Фасмер—Трубачев IV 184; Weiss-Brzezinowa Prace językozn. 21, 158; РЧДБЕ 754; Вујаклија 994; Walde—Hofm. I 452; Klein 573. — Пор. дíти².

[фаму́зний] «доладний» Пі; — ч. famózni «відомий, знаменитий; чудовий, прекрасний», famosní «тс.», слц. famózny «загальновідомий, славетний», болг. фамбозен «широковідомий», м. фамозен «горевісний», схв. фамбозан «тс.», слн. famózen «знаменитий; горевісний»; — видозмінене запозичення з латинської мови; лат. fāmōsus «відомий, прославлений; який має погану славу» пов'язане з fāma «чутка». — Holub—Lyer 162; РЧДБЕ 754; Вујаклија 995; Walde—Hoſtm. I 437, 450. — Див. ще **фáма**¹.

[фаму́ла¹] «огидна, мерзенна людина» Нед, Шейк, **[фаму́льник]** «чаклун» О; — неясне, можливо, пов'язане з п. famula «родина» (жарт.).

[фаму́ла²] — див. **гаму́ла**.

[фáна] «прапор» Нед, Пі, **[фáнва]** «корогва» О, **[фáнойка]** «весільний прапорець» О; — п. **[fana]** «прапор»; — можливо, через польське посередництво запозичене з німецької мови; нvn. Fähne (дvn. fano) «прапор, знамено» споріднене з данgl. got. fana «хустка», далі з лат. rāppus «тс.», гр. πῆνος «тканина». — Шелудько 49; О II 326; Kluge—Mitzka 180; Klein 1119.

фана́брéя «недоречна гордість, пиxa, зарозумілість, чванливість; безглуде дивацтво, примха», **[фана́брéя]** «чванькуватість» Корз, **[фонабéрія, хвонабéрія]** «тс.» Бі, **фана́брéр** «людина, що відзначається фана́брéю», **фана́брéство**, **фана́брéстий** «пиxатий, чванливий», **[фана́брéний]** Нед, Шейк, **[фана́брéний]** Корз] «тс.», **фана́брéтися**, **[фонабéрítися]** «пишатися» Бі; — р. **фана́брéрия**, бр. **фана́брéрыя**; — запозичення з польської мови; п. fanaberia «дивацтво, фантазія, вигадка, забаганка» походить від євр. (ідиш) *fajne berjes* «гарні молодці», утвореного з *fajn* «хороший, гарний, витончений», і *berje* «тип; молодець» від гебр. *birjā* «створіння». — CIC² 863; Фасмер IV 184; Горяев 391; Sławski I 218; SJP II 807; SW I 718. — Див. ще **фáйний**.

фана́тизм, фана́тик, [фана́ти́змо] «фана́тизм», **фана́тичний, [фа-**

натиzuвáти] Нед; — р. **фана́тизм**, бр. **фана́тизм**, п. **fanatyzm**, ч. **fanatismus**, слц. **fanatizmus**, вл. нл. **fanatiski** «фана́тичний», болг. **фана́тизъм**, м. **фана́тизам**, схв. **фана́тизам**, слн. **фа-натíзет**; — запозичення із західноєвропейських мов; фр. **fanatisme**, н. **Fanatismus**, англ. **fanaticism** походять від лат. **fānāticus** «несамовитий, шалений; належний до святині; натхнений богами», пов'язаного з *fānum* «храм, святыня», спорідненим з оск. *fīsnpī* «храм», умбр. *fesnafē*, *fesnere* «у храмі», далі з дінд. *dhiṣṇuḥ* «благочестивий, побожний, віddаний», гр. θεός «бог», вірм. *dik'* (мн.) «боги». — CIC² 863—864; Черных II 302; Фасмер IV 185; Кора́ліński 305; РЧДБЕ 755; Вујаклија 995; Klein 573, 574; Walde—Hoſtm. I 453—454. — Пор. **фестива́ль**.

фандá, фандíсько, фандíще, фандóля — див. **файдá¹**.

фандáнго «іспанський парний народний танець»; — р. болг. схв. **фандáнго**, бр. **фандáнга**, п. ч. слц. **fandango**, слн. **fandango**; — запозичення з іспанської мови; ісп. **fandango** (назва народного танцю) етимологічно неясне; можливо, зводиться до гіпотетичної форми **fadango*, похідної від *fado* — назви португальської народної пісні, яка пов'язана з лат. *fātum* «доля». — CIC² 864; Кора́ліński 305; РЧДБЕ 755; Klein 574. — Див. ще **фáтум**.

[фандерува́тий] «злісний, пустотливий, недоумкуватий» О, **[фондеровáтий]** «тс.» тж; — неясне; зіставляється з уг. *fondorlatos* «каверзний». — О II 327.

[фáндлик] «сковорідка» О; — неясне; можливо, зводиться до нім. *Fappe* «сковорода». — О II 328.

фане́ра, фане́рник, фане́рня Куз, **фане́рувáльник, фане́рний, фане́ро́ваний, фане́рувáльний, фане́рувáти;** — р. бр. **фане́ра**, п. **fornír**, ч. **fornýr**, **furnýr**, слц. **fornier**, **fornír**, **furnier**, **furnír**, вл. **furnér**, болг. **фурнýр** «тс., шпон», м. **фурнýр** «шпон», схв. **фýрнýр** «фане́ра», слн. **furnír** «тс.»; — запозичення із західноєвропейських мов; нім. *Furnier*

«фанера», англ. veneer «покривати шпоном» (від нім. *furnieren*) зводяться до фр. *fournir* «постачати, меблювати», джерелом якого є дvn. *furnījan* «робити, заготовляти, постачати, забезпечувати», споріднене з гот. *fūrma* «перший», дангл. *fōrma* і далі з лат. *rēptus*, літ. *rīgtas*, псл. **r̥igvъ* «тс.», укр. *néрший*. — Черных II 302; Фасмер IV 185; Kopalínski 333; Holub—Lyer 172; Dauzat 338; Klein 611, 618, 624, 630, 1697. — Пор. **фурнітура**.

[фáнза¹] «китайська або корейська хата»; — р. болг. *фáнза*, бр. *фáнза*, *фáндза*, п. *fanza* «тс.»; — запозичення з китайської мови; кит. *fángza* «(одноповерховий) дім». — СІС² 864; Kopalínski 306; РЧДБЕ 755.

фанзá² «китайська шовкова тканина, що нагадує тафту»; — р. бр. *фанзá*, болг. *фáн(д)за* «тс.»; — запозичення з китайської мови; кит. *fángzá* «складний, заплутаний» (про тип тканини).

[фáнки] «пампушки» Лизанець; — схв. *fan(j)ek* «оладка, пампушка, пиріг»; — запозичення з угорської мови; уг. *fánk* «оладка, пампушка» виводиться від нім. (днн.) *[raʃko]* «тс.», що відповідає нім. *Pfappkuchen* «тс.», яке складається з основ *Pfappe* «сковорода» і *Kuchen* «пиріг, печиво». — Лизанець 629; MNTESz I 839. — Див. ще **братвáн, кúха**.

фант «застава, заклад», [фантuváti] «брати речі в заставу; відбирати, продавати майно за борги» СУМ, О, Куз, ст. *фанты* (1532); — р. бр. *фант*, п. ч. вл. *fant* «тс.»; — можливо, через польське посередництво запозичене з німецької мови; н. *Pfand* (свн. дvn. *pfant*) «заклад, застава» походить від фр. ст. *pan(d)* «сукно; ганчірка» і далі «застава», яке продовжує лат. *rappis* «шматок сукна». — СІС² 864; Шелудько 49; Фасмер IV 185; Sławski I 218—219; Brückner 118; Holub—Lyer 162; Machek ESJC 140; Kluge—Mitzka 541; Klein 1142. — Пор. **фáна, фáнта**.

[фáнта] «одяг; одежина; білизна» О, [фáнте] «різний одяг; лахміття», [фантíна] «одежина; шматок, ганчір-

ка», [хвантíна] «тс.», [фантíння] «лахміття», [фáнтя] «одяг, білизна; лахміття», [хвáнтя] «тс.»; — запозичення з польської мови; п. [fanty] «одяг», очевидно, того самого походження, що й *fant* «застава, заклад», звідки укр. *фант* «тс.». — О II 328; Шелудько 49; Sławski I 218—219; SW I 718; Crâncală 257. — Див. ще **фант**.

фантáзія, фантазéр, фантазí (не-відм. прикметник з фр.), фантáст, фантáстика, фантазíйний, фантастíчний, фантазувáти; — р. болг. *фантáзия*, бр. *фантáзия* (з 1595), п. *fantazja* (з 1535), ч. *fantazie, fantasie*, слц. *fantázia*, вл. нл. *fantazija*, м. *фантазија*, схв. *фантáзија*, слн. *fantazija*; — запозичення з латинської мови; лат. *phantasia* «уява, ідея, думка; видимість, ілюзія» походить від гр. *φαντασία* «уява, уявлення», пов'язаного з *φαντάζω* «роблю видимим, з'являюся», *φάίνω* «роблю (стаю) видимим», спорідненими з дінд. *bhāti* «сяє», дірл. *bān* «білий», тох. *A* *rañi*, тох. *B* *reñiyo* «пишність, розкіш». — СІС² 864; Фасмер IV 185; Черных II 302; Brückner 118; Holub—Lyer 162; Machek ESJC 140; РЧДБЕ 755; Вујаклија 995; Walde—Pok. II 122; Frisk II 982—983. — Див. ще **фаетон**. — Пор. **бíлий, фáза, Фáна, фантóм, фенóмен**.

фантасмагóрія «демонстрація світлових картин; щось нереальне, ілюзійне», **фантасмагорíчний**; — р. болг. *фантасмагорія*, бр. *фантасмагорыя*, п. *fantasmagoria*, ч. *fantasmagorie, fantazmagorie*, слц. *fantazmagória*, схв. *фантазмагорија*; — запозичення з французької мови; фр. *fantasmagorie* утворене з основ грецьких слів *φάντασμα* «при-вид» і *ἀγορέω* «говорю», можливо, також під впливом фр. *allégorie* «алегорія». — СІС² 864; Фасмер IV 185; Kopalínski 305; Holub—Lyer 162; РЧДБЕ 755; Вујаклија 995; Dauzat 314. — Див. ще **алегорія, фантáзія**.

фантóм «примара, привид, ілюзія»; — р. бр. болг. *фантóм*, п. *fantom*, ч. слц. *fantóm*, м. *фантóм, фантома*, схв. *фантóм*, слн. *fantóm*; — за-

позичення з французької мови; фр. *fantôme* походить від слат. **fantaōma* < **fantagma*, лат. *phantasma*, що зводиться до гр. φάντασμα «привид, прімара», пов'язаного з φάνταζω «роблю видимим», φάίνω «з'являюся». — СІС² 864; Kopaliński 305; Holub—Lyer 162; РЧДБЕ 755—756; Вујаклија 996; Dauzat 314; Klein 1170. — Див. ще **фаетон**. — Пор. **бíлий, фáза, фантáзія, фантасмагóрія, фенóмен**.

фанфáра, фанфáрист; — р. бр. болг. *фанфáра*, п. *fanfára*, ч. *fanfára*, слц. *fanfára*, м. *фанфáра*, схв. *фáнфáра*, слн. *fanfára*; — запозичення із західноєвропейських мов; н. *Fanfáre*, англ. *fansfare*, іт. *fanfara* походять, очевидно, від фр. *fanfare* «звуки труби», пов'язаного з *fanfarer* «дути в труби», яке вважається звуконаслідувальним (Dauzat 314) або похідним від *fanfaron* «хвалько». — СІС² 864; Kopaliński 305; Holub—Lyer 162; РЧДБЕ 756; Kluge—Mitzka 184; Klein 574. — Пор. **фанфáрон**.

фанфáрон «хвалько», [фарфáрон] «тс.» Шейк, *фанфáронада*, *фанфáронство, [фарфáронство]* Шейк, *фанфáронити*; — р. бр. болг. *фанфáрон*, п. *fanfáron*, ч. *fanfáron*, *fanfárum*, слц. *fanfáron*, схв. *фанфáрон*, слн. *fanfáron* (з іт.); — запозичення із західноєвропейських мов; фр. *fanfaron*, н. *Fanfáron*, іт. *fanfárone* походять від ісп. *fanfarrón* «хвалько, фанфáрон», джерелом якого є ар. *farfár* «легковажний, балакучий», *farfara* «багато й заплутано балакати», очевидно, звуконаслідувального походження. — СІС² 864; Фасмер IV 185; Kopaliński 305; Brückner 118; Holub—Lyer 162; Machek ESJC 140; РЧДБЕ 756; Dauzat 314; Klein 574; Lokotsch 47.

фáра¹ «електричний ліхтар на транспортній машині»; — р. бр. *фáра*, п. *far* «морський ліхтар», болг. м. *фар* «маяк; фара автомобіля», схв. *фáр* «тс.»; — запозичення з французької мови; фр. *phare* через посередництво лат. *pharus* зводиться до гр. φάρος «маяк», утвореного від Φάρος, назви острова біля Александрії, де було збудовано відомий

маяк. — СІС² 864; Черных II 302—303; SW I 720; РЧДБЕ 756; Вујаклија 996; Klein 1171.

[**фáра**²] «парафія; католицький собор, костьол; перший клас духовного училища, семінарій» Нед, Шейк, [*фárap*] «католицький священик» Шейк, [*фáрапство*] «посада священика» Шейк, [*фáріст*] «учень першого класу духовної академії» Нед; — бр. *фáра* «римсько-католицька церква», п. *fara* «парафіяльний костьол; парафія; парафіяльна школа», ч. слц. вл. нл. *fara* «парафія; будинок священика при церкві», слн. *fára* «парафія»; — запозичене з німецької мови (можливо, через польське і чеське посередництво); схв. *pfarre* «парафія» (дvn. *pfarra*, нvn. *Pfarrge*) виникло із слат. *ragochia* «парафія». — Шелудько 49; Richhardt 46; Sławski I 219; Brückner 118; Machek ESJC 140; Holub—Lyer 162; Schuster-Sewc 210; Bern. I 279; Mikl. EW 57; Kluge—Mitzka 541. — Див. ще **парафія, пáрох**.

[**фáра**³] (виг.) «увага; з дороги» Нед; — не зовсім ясне; можливо, запозичення з німецької мови (пор. н. *fahre* «ідь, давай», *fahre zum Teufel* «іди до біса»); пор. також п. *fora* «геть», яке разом з ч. мор. *[forovat (někoho)]* «випроводжати за двері», схв. *föro* «на поле, на двір» зіставляється з лат. *forās* «назовні, за двері» (від *forēs* «двері, брама»), звідки іт. *fuori* «назовні, геть»; пор. ще укр. [*vápa*] «геть, не смій, стережись». — Sławski I 234; SW I 760.

[**фáрагíв**] «сокира Нед; тесак Лизанец», [*faрагív*] «сокира» О, [*фáрагóv, фáрагúv*] «тесак» Лизанец, [*фáрагívча*] «топірець, сокирка» Нед, [*фáрагívча*] «тс.» О; — запозичення з угорської мови; уг. *[faragóu]* «тесак» пов'язане з *farag* «різати, тесати, стругати», спорідненим з манс. *párs*, *pōgs* «гострить, видовбує», нен. *Barrā* «скоблити», що продовжують урал. **ragz* «різати, скоблити» звуконаслідувального характеру. — О II 328; Лизанец 630; MNTESz I 842; Лыткин—Гуляев 217; MSzFUE I 183—184.

[**фарадлóваний**] «стомлений, змушенний» ВеУг, Лизанец, [*фáраднýй*]

«тс.» Лизанець, [фара́довати] «старатися» Чопей, [фара́довати́ся] «стомлюватися» Лизанець, [фара́ччáг] «стомленість», ст. фара́чагъ «тс.» (XVII ст.) тж; — запозичення з угорської мови; уг. fárad «утомитися, старатися» споріднене з манс. róþrmat- «втомити, втомитися (про коня, оленя)», разом з яким походить від пугр. *r8gk3- «утомлювати(ся)»; форма [фара́ччáг] походить від уг. fáradtság «тс.». — Лизанець 630; MNTESz I 842; Bárczi 73; MSzFUE I 183.

фараон¹ «цар Стародавнього Єгипту», фараонівський, фараонський, [хара́онський] «фараонський; єгипетський, циганський, шахрайський»; ст. фараонъ, фараонъ (1627); — р. бр. болг. м. фараонъ, др. фараонъ, п. faraon, ч. farao, faraón, слц. fagaón, вл. farao, схв. фараонъ, слн. fáraop, стсл. **фарао;** — запозичення з грецької мови; гр. Φαράω(v) «фараон» походить (можливо, через посередництво гебр. Parōh «тс.») від єг. reg-o(3) (reg-aa) «великий будинок, палац». — СІС² 865; Фасмер IV 185; Kopaliński 306; Holub—Lyer 163; РЧДБЕ 756; Klein 1170.

фараон² (старовинна гра в карти); — р. фáро «азартна гра в карти», бр. фараонъ, п. faro, fagaón, ч. farao, fagaón, слц. farao «тс.»; — можливо, через посередництво польської мови запозичене із західноєвропейських; н. Pharo, фр. pharaon, англ. faro «тс.» походять від н. Pharaō (фр. pharaon, англ. Pharaon) «фараон; червовий король»: на одній з карт було зображення єгипетського фараона. — Фасмер IV 186; Sł. wyr. obycz 210; Holub—Lyer 163; Klein 575. — Див. ще **фараон¹.**

фárба, [хвáрба] «фарба; кров (пораненого звіра)», [фарбáн] «спідниця» О, [фарбаниця] «жіночий одяг з фарбованої тканини» Нед, [фарбáня] «тс. Нед; спідниця з домашнього полотна, фарбована в один колір О», фарбár «фарбувальник», [фарб'яр, фарбовáлець Пі] «тс.», фарбувáльник, фарбáрня, [фарбíвня] «фарбарня» Куз, [фарбóвня] Куз, фарбувáльня, [фарб'ярня]

«тс.», [фарбníк] «барвник» Куз, [фарбувáнка] «фарбована тканина» Шейк, [фарбáрство] «мистецтво фарбування» Куз, фарбівнýцтво Куз, фарб'ярство «тс.», фарбýстий «барвистий», [фáрблáний] «тс.», фарбовий, фарбувáльний, [фарбáрувати] «бути фарбarem» Шейк, [фарбýти] «фарбувати» ВеУг, фарбuváti, ст. фарба (1627); — р. діал. бр. м. фáрба, п. слц. vl. farba, схв. фáрба; — запозичення з німецької мови; нvn. Farbe «колір, фарба, барва» походить від свн. varwe, що лежить в основі давнішого запозичення бáрва, дvn. farawa «тс.». — Шелудько 49; Richhardt 46; Sadn.—Aitz. HWb. I 249—250; Ślawski I 220; Brückner 118; Schuster—Sewc 210; Kluge—Mitzka 184. — Див. ще **бáрва**. — Пор. **форéль**.

[**фарбóвник**] (бот.) «вайда фарбова, Isatis tinctoria L.» Шейк; — п. ст. farbowník, слц. farbovník, схв. [фарбóвник], слн. farbovník «тс.»; — походить не утворення від фáрба; назва зумовлена тим, що вайда використовувалась для одержання синьої фарби (індиго); пор. інші назви цієї рослини: схв. [сиń, сињавица, сињевица], слц. [vargovník], нім. Farbenwaid. — Симоновић 248—249; Machek Jm. rostl. 61. — Див. ще **фáрба**.

фарвáтер «безпечний шлях для руху суден між мілинами або рифами»; — р. болг. фарвáтер, бр. фарвáтэр, п. farwater; — запозичення з голландської мови; гол. vaarwater «тс.» складається з основи vaar, пов'язаної з varen «плавати, рухатися, іти», спорідненим із нvn. fahren «рухатися», англ. fare, дісл. fara, гот. faran «тс.», далі з лат. portare «нести», гр. περάω, πείρω «проникаю», пsl. pariti «шугати», укр. парити «тс.», та water «вода». — СІС² 865; Черных II 303; Фасмер IV 185; Kopaliński 306; РЧДБЕ 756; Matzenauer 155; Vries NEW 764; Kluge—Mitzka 180. — Див. ще **водá, пárity¹, пором.** — Пор. **ватерпас**.

[**фарíна**] «шахрайська гра в карти; шахрайство» Нед, [фарíнник] «шахрай, аферист Нед, Шейк; кишеньковий злодій

Шейк; перепродувач коней *Мо*, [хваринник] «перепродувач коней», [фарисéя] «лотерея» О, [фаринувáти] «спекулювати, маклерувати» *Мо*, [фаринчи-ти] «баришувати» *Дз, Мо*; — очевидно, вже на українському ґрунті семантично диференційоване запозичення з польської мови; п. [faryna] «торгівля; трактир», ст. *faryna* «лотерея (азартна гра)» не зовсім ясне; пов'язується з іт. *farina* «орошо», фр. *farine* «тс.» (Brückner 118) або з *fara* «парафіяльний костьол» (SJP II 813), оскільки такі лотерей часто влаштовувались у дворах костьолів.

фарисéй «послідовник релігійно-політичної течії в Іудеї; лицемір, ханжа», **фарисéйство**, **фарисéйський**, **фарисéйствувати** «поводитися по-фарисейськи», [фарисеювáти] «тс.» Нед; — р. болг. *фарисéй*, бр. *фарысéй*, др. *фарисеи*, п. *faryzeusz*, ч. *farizej*, *farizeus*, слц. вл. *farizej*, *farisej*, м. *фарисей*, схв. *фарисеј*, слн. *farizej*, стсл. **фарисеи**, **фарисеи**; — запозичення з грецької мови; гр. *φαρισαῖος* «фарисей» зводиться до арам. *רְגִשָּׁאָעָה*, похідного від *רְגִשָּׁ* «відокремлений» (гебр. *rāgš* «тс.; фарисей»), *רְגָשָׁ* (гебр. *rāgš* «відокремитися», спорідненого з ак. *ragāši* (*parāsu*) «поділяти». — CIC² 865; Фасмер IV 185; Kopaliński 306—307; Holub—Lyer 163; Schuster-Sewc 210; РЧДБЕ 756; Вуяклиja 997; Klein 1128, 1170.

[фárкнути] «спалахнути»; — очевидно, звуконаслідуване утворення.

[фармазóн] (звев.) «франкмасон; вільнодумець» Нед, Шейк, [фармазóнник] «тс.» Куз, [фармазóнство] Шейк, [фармазóнський] Нед, Куз; — р. бр. **фармазон** «франкмасон; вільнодумець», п. *farmazop*, *farmazyn*, *franimason*, болг. *фармасон*, *фармасонин*, схв. *фармàzon*, *фрамàсон*; — результат фонетичної деформації слова *франкмасон*, що походить від фр. *franc-maçon* «масон», букв. «вільний муляр»; думка про польське посередництво (Sławski I 220; Richhardt 46) з огляду на поширеність форм сумнівна. — Фасмер IV 186; Горяев 391; Kopaliński 306; Brückner 118;

РЧДБЕ 757; Klein 620. — Див. ще **масон**.

фармаколóгія «наука про ліки», **фармакóлог**, **фармакологічний**; — р. болг. *фармакология*, бр. *фармакалогія*, п. *farmakologija*, ч. *farmakologie*, слц. *farmakológia*, м. *фармакологија*, схв. *фармаколòгија*, слн. *farmakologija*; — запозичення із західноєвропейських мов; нім. *Pharmakologie*, фр. *pharmacologie*, англ. *pharmacology* утворено з основи гр. *φάρμακον* «ліки» неясного походження (можливо, спорідненого з лит. *burti* «ворожити, чарувати», лтс. *burt* «тс.») і кінцевого компонента *-λογία* «вчення». — CIC² 865; Kopaliński 306; Holub—Lyer 163; РЧДБЕ 757; Frisk II 993; Klein 1170, 1171. — Див. ще **астролóгія**, **лóгіка**. — Пор. **фармакопéя**, **фармацéвт**.

фармакопéя «збірник стандартів і положень про лікарські засоби; офіційний посібник для фармацевтів»; — р. болг. *фармакопéя*, бр. *фармакапéя*, п. слц. *farmakorepa*, ч. *farmokorépa*, м. *фармакопéja*, схв. *фармакопéja*, слн. *farmakoréja*; — запозичення з грецької мови; гр. *φαρμακοποΐα* «приготування ліків» утворене з основ іменника *φάρμακον* «ліки» і діеслова *ποιέω* «робити, творити». — CIC² 865; Kopaliński 306; Holub—Lyer 163; РЧДБЕ 757; Klein 1170—1171. — Див. ще **поéзія**, **фармаколóгія**. — Пор. **фармацéвт**.

фармацéвт «працівник аптеки, який готує ліки», **фармацéтика**, **фармація**, **фармацевтичний**; — р. болг. *фармацévt*, бр. *фармацéyt*, п. *farmaceuta*, ч. слц. вл. *farmaseut*, м. *фармацéyt*, схв. *фармàцеут*, слн. *farmacévt*; — запозичення з грецької мови; гр. *φαρμακευτής* «чарівник; творець ліків» походить від *φάρμακον* «ліки, отрут». — CIC² 865; Черных II 303; Kopaliński 306; Holub—Lyer 163; РЧДБЕ 757; Klein 1170. — Див. ще **фармаколóгія**.

[фармúга] «розчин з борошна, крохмалю і глини для обмазування стін Г; саламаха; молоко, засипане борошном Веза», [фармúга, фармúжка] «тс.»,

[*farmúga*] «розведений крохмаль» Mo, [*farmújiti*] «мазати фармугою»; — запозичення з польської мови; п. [*farmuga*] «вид юшки», [*faramuszka*, *farmuszka*, *farmużka*, *farmuszka*, *framuszka*, *framużka*, *warmuszka*, *warmóz*, *warmuz*] «тс.», [*warmuż*] «всякі овочі», як і ч. [*varmuža*] «вид юшки», ст. *varmużę* (*varmuż*, *varmużka*) «юшка з борошна або з овочів; вид каші; сплав металу з ртуттю», вл. *bērmuż*, *bērmużk* «юшка», виводяться від свн. *warmuos*, букв. «тепла каша», утвореного з *warm* «теплий», і *Mu(o)s* «повидло, розварені фрукти». — Шелудько 49; SW I 720; Sławski I 219—220; Brückner 118; SJP IX 848; Machek ESJČ 677—678. — Див. ще **варити, мус.**

фармúга — див. **фрамúга**.

[*farmúza*] «альков» Нед, Пі; — неясне; можливо, результат видозміни форми [*farmúga*] «ніша».

[*фарнúти*] «украсти, сіпнути» Нед, Me, O; — афективне утворення.

фарс «вид народного театру в XIV—XVI ст. у країнах Західної Європи; комедія легкого, грайливого змісту; грубий жарт, блазенство, цинічне видовище або витівка», *фарсéр* «актор, що грає у фарсах»; — р. бр. болг. *фарс*, п. *farsa*, слц. *farce*, м. схв. *фарса*, слн. *fárſa*; — запозичення з французької мови; фр. *farce* «фарс; жарт» походить від ст. *farcē* «начинка», яке зводиться до лат. *farcio* «начиняю, наповнюю», можливо, спорідненого з *frequēns* «повний, численний; частий» і далі з тох. A *prakār*, тох. В *prákge* «твердий, міцний», гр. *φράσσω* «обгороджую, прикриваю, захищаю», сірл. *varc* «фортеця». — CIC² 866; Черных II 303; Фасмер IV 186; Sł. wyr. obcych 209; РЧДБЕ 757; Dauzat 315; Klein 574; Walde—Hofm. I 456—457; Frisk II 1038—1039. — Пор. **діафрágма, інфáркт, фарш**.

[*фарсóна*] «врода, вдача» Корз; очевидно, точніше значення «врода, обличчя, зовнішність»; у такому разі пов'язане з *парсúна* «обличчя» (див.).

фáртух «жіночий одяг, який одягають спереду на сукню, спідницю; [спідниця] О; (буд.) піддашок О, Корз», [*chwártúx*], *фартушýна*, [*фартушýсько* Шейк, *фартушýще*, *фартушýна тж.*], *фартушóк*, ст. *фартухъ* (1627); — р. *фáртук*, *фáртух*, бр. *фартúх*, п. *fartuch*, [*chwartuch*], ч. *fěrtuch*, *fěrtoch*, схв. *fertuh*, *fertuš*; — через посередництво польської мови запозичене з німецької; свн. *vortuoch*, нвн. *Vortuch* «фартух, серветка», букв. «передня тканя» утворене з прийменника *vor* «перед» (свн. *vog(e)*, дvn. *foga*), спорідненого з дісл. *fog-*, данgl. *dfriz*. *fog*, *got. fáur* «тс.», *i tuoch* (нвн. *Tuch*) «хустка; (суконна) тканина». — Москаленко УЛ 46; Шелудько 49; Richhardt 46; Черных II 303; Фасмер IV 186; Sławski I 220—221; Brückner 118; Bern. I 279; Kluge—Mitzka 825; Vries AEW 137; Frisk II 476. — Див. ще **вáнтúх, лáнтúх**.

фáрфóр «порцеляна; вироби, посуд з порцеляні», [*фáрфур*, *фáйфор* О, *фáйфур* Бі] «тс.», *фарфорíст*, *фарфоро-вíк*, [*фарфúрка*] «тарілка з порцеляні; тарілка», [*файфúрка*] «тс.» Нед, О, [*файфúрчá*] «мисочка» О, [*фарфúрчýна*] «тарілка з неякісної порцеляні» Шейк, [*файфорóвій*] «порцеляновий» О, [*файфúрóвій* Нед, О, *файфúрський* Шейк] «тс.»; — р. бр. *фарфóр*, п. *farfúra* «фаянс, посуд з фаянсу», болг. *фáрфор* «порцеляна»; — через посередництво тур. (*farfur*, *sayfur* «тс.») запозичене з арабської мови; ар. *farfūrī*, *sayfūrī* «порцеляна» (первісне значення — титул китайського імператора і назва провінції в Китаї, що славилась виробництвом порцеляні) походить від перс. *bagrūg* (дперс. *baγariθga*), букв. «син неба», що є калькою кит. *tien-tse* «син неба», утвореною з перс. *bag(a)* «небо; бог», спорідненого з пsl. *bogъ*, укр. *бог*, і рýг, *pis* «син», спорідненого з дінд. *putrá-* «син», пsl. **r̥yta* «птах», укр. *p̥tak*, *p̥týčia*. — CIC² 866; Черных II 304; Фасмер IV 186—187; Шипова 354; Brückner 118; Sławski I 220; РЧДБЕ 757; Bern. I 279; Lokotsch 45. — Див. ще **бог¹, птах**.

Фáрча — див. **пáрчá**.

Фарш, [фáрша] «фарш» Шейк, [фашерувáти] «фарширувати» (з п.) Куз, фарширувати, [фаршува́ти] Шейк «тс.»; — р. бр. **фарш**, п. farsz, [fars, fasz], faszerować, ч. farce, fars, fasirovati, слц. faširovat', болг. **фарс**, схв. **фарса**; — запозичене з французької мови, можливо, через посередництво німецької (н. Farce); фр. farce «начинка» пов'язане з farcir «наповнювати», джерелом якого є лат. **farcio**, **farcire** «тс.» — СІС² 866; Черных II 304; Фасмер IV 187; Kopaliński 306; Brückner 118; Ślawski I 220, 222; РЧДБЕ 757; Вујаклија 997. — Див. ще **фарс**.

Фас¹ «вид спереду»; — р. бр. болг. **фас**; — запозичення з французької мови; фр. face «обличчя» походить від нар.-лат. *facia < лат. faciēs «обличчя, зовнішній вигляд», пов'язаного з facio «роблю». — СІС² 866; Фасмер IV 187; РЧДБЕ 757; Dauzat 310; Klein 569. — Див. ще **факт**. — Пор. **фасáд**, **хвáційт**.

Фас² «бери» (окрик на собаку); — р. **фас** «тс.»; — запозичення з німецької мови; н. **fass** є формою наказового способу (2 ос. одн.) від fassen «хапати, брати», пов'язаного з Faß «бочка» (першіно «місткість, посудина»). — ССРЛЯ 16, 1271. — Див. ще **фáса**. — Пор. **фасувати**.

[фáса] «діжка» Нед, [фáска] «діжечка для масла, сиру; (міра збіжжя) 25 кг О», [хвáстка] «діжечка» Шейк, [фасчíна, фáсоїка] Шейк, фáсонька Шейк «тс.», [фасчисько] (зблішш.) Шейк, [фацíнка] «діжечка» Нед, [пасчíнка] «бочечка», [пацéнка] «невеликий цебрик для розчинювання тіста» Везн, ст. фасочка (1545), фаска (1552); — р. [фáска] «миска», бр. **фáса** «діжка», п. fasa, faska, ч. [faska], вл. faska «тс.»; — через посередництво польської мови запозичене з німецької; нvn. Faß (дvn. свн. važ) «бочка» (першіно «місткість, посудина») споріднене з дісл. fat, англ. vat «велика посудина для рідини», далі, можливо, з лит. rúodas «горщик», лтс.

ruόds «тс.», прус. pīst «нести». — Шелудько 49; Richhardt 47; Ślawski I 221; Schuster-Sewe 210; Kluge—Mitzka 186; Klein 1693. — Пор. **фас²**, **фасувати**.

Фасáд «зовнішній, лицьовий бік будівлі», [фасáда] «тс.» Куз, Она; — р. бр. **фасáд**, п. fasada, ч. слц. слн. fasáda, болг. м. схв. **фасáда**; — запозичення з французької мови; фр. façade «тс.» походить від іт. facciata «фасад, зовнішній вигляд», утвореного від faccia «лице», джерелом якого є нар.-лат. *facia, що зводиться до лат. faciēs «лице». — СІС² 866; Черных II 304; Фасмер IV 187; Kopaliński 307; Holub—Lyer 163; РЧДБЕ 757; Dauzat 310; Klein 569. — Див. ще **фас¹**.

[фасáцка] «дерев'яна крамниця, яку можна перевозити» Шейк; — неясне.

Фасéт «скошена бічна грань чого-небудь», **фасéтка**, **фацéт** «тс.», **фацéтковий**, **фасéтний**, **фасéточний**; — р. бр. болг. **фасéт**, **фасéтка**, п. ч. fasetta, слц. fazeta, схв. **фасета** «тс.»; — запозичення з французької мови; (форма **фацéт** через нім. Facétte); фр. facette «грань» є похідним від face «обличчя». — СІС² 866; Kopaliński 307; Holub—Lyer 163; РЧДБЕ 757; Вујаклија 998; Dauzat 310. — Див. ще **фас¹**.

Фасия, **фасийоватися** — див. **пáсія**.

Фасийт — див. **фаціята**.

Фáска «скошена частина гострого ребра на виробах»; — р. бр. **фáска** «тс.», болг. **фаско** «лезо»; — очевидно, похідне утворення від **фасéт** (див.).

[фасóла] «смуток, журба», ст. **фасол** «колотнеча (1627), фасоли «многи печали» (XVII ст.); — очевидно, запозичення з польської мови; п. заст. fasoł(y) «сварка; турбота; жарти» неясне; зіставляється з нім. Faselei «нісенітниця, дурниця» (SW I 724) і (муз.) fa, sol «фа, соль» (Brücker 119).

Фасóля, **фасолýнє**, **фасолькова́тий**, **фасуля**, **фíзола**, **фíзоля** — див. **квасóля**.

Фасóн, **фасóнка** (спец.) Куз, **фасóнник** (спец.), **фасóнистий**, **фасóнний**,

фасóнити, [фасонувáти] «формувати, обробляти» Куз; — р. бр. болг. *фасóн*, п. *fason*, ч. слц. *fazóna*, м. *фазон*, схв. *фасон*, *фазон*, слн. *fasóna*; — запозичення з французької мови; фр. *façon* походить від лат. *factio* (зн. в. *factiōnēt*) «дія», пов'язаного з *facio* «роблю». — СІС² 866; Richhardt 47; Фасмер IV 187; Черных II 305; Brückner 119; Sł. wyr. obcych 211; РЧДБЕ 757; Dauzat 310. — Див. ще **факт**.

фаст — див. **хваст**.

[фастрýга] «нитка для метання; метка» Нед, Куз, **[фастригувáти]** «метати, зметувати, зшивати на живу нитку» Нед, Па, Ме, Мо, **[настригувáти]** «тс.» Нед; — бр. *фастры́га*, *фастрыгавáць*, ч. *[fastrk]* «метка», *[fastrkovati]* «метати»; — запозичення з польської мови; п. *fastryga* «нитка для метання», *[fastrzyga]*, *fastrygować*, очевидно, є результатом видозміни запозиченого свн. *vast rīhen* «міцно метати», утвореного з *vast* (нvn. *fest, fast*) «міцно, дуже близько; майже» і *rīhen* (нvn. *reihen*) «метати, нанизувати, ставити в ряд»; менш вірогідні припущення про походження з ч. *[fastrk, fastrkovati]* (SW I 725; Brückner 119) або про зв'язок з іт. *basta* «метка», *imbastire* «метати», фр. *bâtr* «тс.». — Sławski I 222; Machek ESJC 140.

фасувáти «розкладати, пакувати; [брать, одержувати, діставати; протирати, щідти Нед]», **[фасовáти]** «наповнювати, пакувати» Бі, **[хвасувáти]** «прилаштовувати, приганяти», **фасувáльник**, **фасувáльня**, **фасувáльний**; — р. *фасовáть*, бр. *фасаваць*, п. *fasowac̄* «отримувати, видавати; протирати; [наповнювати, пакувати, заряджати, бити, шарпати]», ч. *fasovat* «одержувати; [облямовувати]», слц. *fasovať* «діставати»; — можливо, через польське посередництво запозичене з німецької мови; нvn. *fassen* (свн. *vazzen*, дvn. *fazzōn*) «схопити, взяти; містити» пов'язане з Faß «бочка» (первісно «місткість»). — СІС² 866; О II 329; Sławski I 221—222; Machek ESJC 140; Kluge—Mitzka 186. — Див. ще **фáса**.

[фасцинувáти] «захоплювати, зачаровувати» Куз; — п. *fascinować* «чарувати», ч. *fascinovat*, слц. *fascinovat'*, вл. *fascinować*, болг. *фасцинýрам*, м. *фасцинýра*, схв. *фасцинирати*, слн. *fascíníratí* «тс.»; — запозичене з латинської мови, можливо, через посередництво західноєвропейських (зокрема, н. *fascinieren*); лат. *fascino* «зачаровую» пов'язане з *fascinum* «чари, ворожба», джерелом якого, можливо, було гр. *βάσκανος* «заздрісний; наклепник; той, хто наводить злі чари», яке пов'язується із звуконаслідувальним *βάζω* «базікаю, говорю». — Sł. wyr. obcych 211; Holub—Lyer 163; РЧДБЕ 758; Klein 576; Walde—Hořm. I 459; Frisk 1 223—224.

[фасъковáти] «піклуватися, промишляти; шукати» Пі, Нед, Шейк; — неясне.

фат¹ «самовдоволений франт; особа, що любить похизуватися», **фатівство**, **фатівський**, **фатувáтий**; — р. бр. болг. *фат*, п. *fat*; — запозичення з французької мови; фр. *fat* «джигун, чванько, хвалько» через нар.-лат. **fatidus* «дурний, недоладний» походить від лат. *fatuus* «дурний, тупий; несмачний», спорідненого з дісл. *bauta* «бити, штовхати», дангл. *bēatan*, дvn. *bōž(3)an* «тс.», днн. *býtel* «молот». — СІС² 866; Фасмер IV 187; Горяев 391; Dauzat 316; Klein 570, 578; Walde—Hořm. I 259, 464.

фат² — див. **хват²**.

фата «весільний головний убір нареченої; [покривало Шейк]»; — р. *фата* «тс.; покривало; [велика шовкова хустка]», **[фáтка]** «хустка», бр. *фатá*, болг. *[фатá]* «фата»; — запозичення з турецької мови; тур. *futá* «фартух», *fotá* «тс.» через ар. *fūṭa* «тс.» зводиться до дінд. *raṭaḥ* «одяг, тканина». — СІС² 866; Черных II 305; Фасмер IV 187; Шипова 354; РЧДБЕ 787; Mikl. EW 58; Bern. I 287; Lokotsch 49—50. — Пор. **фóта**.

[фаталáхи] «лахміття, клапті» Куз, **[фаталáшки]** «тс.; дрібниці, мішура» Нед, Куз, Пі; — запозичення з польсь-

кої мови; п. *fatałach*, (частіше мн.) *fatałachy* «ганчірки; дрібниці до одягу», *fatałaszki* «тс.», [*fatałacha*] «розтріпана дівчина; нікчемна людина», [*fatałach*] «нечхлюй» певної етимології не мають; розглядаються як складні утворення з другим компонентом *lach* «лахман», а *fata*-ототожнюється з афективним *pata-* (у *patałacha* «розтріпана жінка» і под.), з іт. *fetta* (*fettuccia*, *fettuzza*) «шматочки стрічки», слц. *fátel'* (*fát' al*, *fát' ol*) «фата; покривало», укр. фáтьол «тс.», що зводиться до уг. *fátyol*, *fátyla*, *fátyola*, *fátyolok*, з ч. слц. *fatka* «дрібниця», слц. *tal'afatka* «тс.», з укр. р. фáтама. — Brückner 119; Sławski I 223.

фатáльний «визначений наперед; не-відворотний, згубний; приречений», *фаталізм*, *фаталіст*, *фаталістичний*; — р. фáтальний, бр. фáтальны, п. *fatalny*, ч. *fatální*, слц. *fatálny*, болг. м. фáтáлен, схв. фáтáлан, слн. *fatálen*; — запозичення із західноєвропейських мов; н. фр. англ. *fatal* походить від лат. *fatalis* «визначений наперед; приречений, згубний», похідного від *fatum* «слово (воля) богів; доля; смерть; невідворотне нещастя; загибель». — CIC² 866; Kopaliński 308; Holub—Lyer 163; РЧДБЕ 758; Gr. Fwb. 237; Dauzat 316; Walde—Hofm. I 464; Вујаклија 998. — Див. ще фáтум.

фáта-моргáна «різновид міражу», *фáта-моргáнний*; — р. фáта-моргáна, бр. фáта-маргáна, п. *fatamorgana*, ч. *fata morgána*, слц. *fatamorgána*, болг. фáта моргáна, м. фатаморгáна, схв. фáта мòргáна, слн. *fátamorgápa*; — запозичення з італійської мови; іт. *fata Morgana* (спочатку назва міражів, які спостерігалися на вулицях Мессіни), букв. «фея Моргана», складається зі слів *fata* «фея, чародійка», джерелом якого є лат. *fatum* «доля», і *Morgana*, що походить від ар. *margán* «перлина», вживаного також як жіноче ім'я (за народними арабськими віруваннями, міражі приписувались дії чаклунки *Margán*). — CIC² 866; Kopaliński 308; Holub—Lyer

163; РЧДБЕ 758; Вујаклија 998; Kluge—Mitzka 187; Klein 577; Mestica 518. — Див. ще фáтум.

[**фатýга**] «втома; зусилля» Нед, Бі, Пі, [*fatéga*] «захід; турбота; легко набута, незаслужена нагорода» Корз, [*fatiguváti*] «намагатися; втомлювати Нед; турбувати Корз», [*fatiguváti*] «турбуватися» Корз; — бр. [*fatýga*] «неспокій, клопіт», ст. *fatykgi* (1540); — очевидно, запозичення з польської мови; п. *fatygá*, як і схв. фáтýга, *fatigirati*, слн. *fatigacíja*, походить (можливо, через посередництво іт. *fatica*, ст. *fatiga* або фр. *fatigue*) від лат. ***fatiga*, зворотного утворення від *fatigó* «стомлюю, непокою», що виникло з **lati-agos* > **lati-igos* «виснажливий», перший компонент якого, можливо, споріднений з *latēs* «голод», а другий пов'язаний з *ago* «веду, жену». — Sławski I 223; Brückner 119; Klein 578; Vries AEW 74, 76; Walde—Hofm. I 463. — Див. ще агéнт.

[**фáтív**] «хлопець О; бешкетник, пустун ВеЗн; байстрюк Шейк, Лизанец», [*fatítov*] «тс., байстрюк; незнайомий хлопець» Лизанец, [*fatívo*] «наймит» Нед, ст. *fatív* (XVII ст.); — слн. [*fatív*] «незаконнонароджений», *fáček*, [*fáčuk*] «тс.»; — запозичення з угорської мови; уг. *fattyú* «позашлюбна дитина» етимологічно неясне. — О II 329; ВеЗн 74; Лизанец 630; Bern. I 279—280; Mikl. EW 58; MNTESz I 853.

фáтка, *фáтам*, *фáтушник*, *фáть* — див. **хватáти**.

[**фáтум** «доля»; — р. бр. болг. схв. фáтум, п. *fatum*, ч. слц. слн. *fátum*; — запозичення з латинської мови; лат. *fatum* «слово (воля) богів; доля; смерть» пов'язане з *fārī* «мовити, оповідати», спорідненим з псл. *bajati*, укр. *бáяти*, *бáйка*. — CIC² 866; Brückner 119; Kopaliński 308; Holub—Lyer 163; РЧДБЕ 758; Walde—Hofm. I 450. — Див. ще **бáяти**. — Пор. **фáбула**, **фатáльний**, **фáта-моргáна**.

фáтур — див. **фéтер**.

[**фáтьол**] «хустка; біла хустка, якою покривають голову нареченої Нед; фата;

прозоре покривало, яким накривають мерця в тюрмі Лизанец», [fáptom] «тс.» Лизанец; — ч. [fátel] «вуаль», слц. [fátel', fát'ol, fát'al] «тс.», схв. náħel «фата», ст. báħe «тс.», fáħel «вуаль»; — запозичення з угорської мови; уг. fátyol «вуаль, покривало» єдиної етимології не має; зіставляється з сгр. фахіллюн «хустка», нгр. φαχιόλι «тс.», іт. fazzoletto «хустина» (зменш. від ст. fazzolo «хустка»), рум. fachiól «хустка», алб. faqel «батист, полотно», кінцевим джерелом яких могло бути слат. faciale «хустка для витирання поту з обличчя», пов'язане з лат. faciēs «обличчя»; розглядається також як похідне утворення від уг. fágy «мороз, мерзнути». — Лизанец 630; Machek ESJC 140; Sławski I 223; MNTESz I 852—853. — Див. ще **фас¹**. — Пор. **фацéлик**.

фауна «тваринний світ», **фауністика** «розділ зоології, що вивчає видовий склад фауни», **фауністичний**; — р. бр. болг. м. фáуна, п. ч. слц. fauna, схв. фàуна, слн. fávna; — запозичення з наукової латини; термін fauna запроваджений у зоологію шведським натуралистом К. Ліннеєм (XVIII ст.); утворене від лат. Fauna «римська богиня плодючості, дружина Фавна». — СІС² 867; Черных II 305; Kopaliński 308; Hollub—Lyer 163; РЧДБЕ 758; Klein 578. — Пор. **фавн**.

[фáфрati] «невиразно говорити, шепелявити ВeЛ; обмовляти, зводити наклепи О», **[фáфляti]** «обмовляти» О, **[фафравiй]** «який невиразно говорить» ВeЛ; — запозичення із західнослов'янських мов; п. [fafrac̄] «незрозуміло говорити», [fáfaty] «гугнявий», [fáfak] «тс.», ч. [fafrat] «базікати», [fafra] «базіка», як і вл. safotaci «лаяти», слн. fífra «ненсерйозна особа; базіка», fráti «тріпотати; базікати; погано працювати», є афективними утвореннями звуконаслідуваного походження. — Sławski I 225; Brückner 116; Machek ESJC 139. — Пор. **фóфлати**.

[фафúла] «нікчема, нероба, дурень» Нед, **[фафúлицa]** «погана страва»

Нед; — п. fáfuła «тюхтій, вайло; недоріка», fáfel «мала дитина», [fáfoła] «шматок», ч. [fafulek] «шматочок», слц. [fanfulok] «тс.», схв. ст. fáfuljak «пучок; дрібничка»; — афективні звуконаслідуванальні утворення. — Sławski I 224—225; Brückner 116. — Пор. **фáфрати**, **фóфлати**.

фах, **фахівéць**, [fahoxvík] «фахівець» Куз, **фаховý**; — п. fach «фах», ч. слц. вл. fach «тс.; перегородка, шухляда», м. fah «професія; скринька», схв. fähh «скриня»; — очевидно, через польське посередництво запозичене з німецької мови; нvn. Fach (свн. vach, двн. fah) «полиця; шухляда; галузь, розділ (науки), спеціальність» споріднене з днн. fak «огорожа, відокремлений простір», снідерл. гол. vak «тс.», данgl. fæs «відділення; проміжок часу», гр. πάγη «петля, пастка», пsl. разъ, укр. паз. — Sławski I 215—216; Brückner 116; Kluge—Mitzka 179. — Див. ще **паз**. — Пор. **фак**, **фáлінь**.

[фахкотíти] «палахкотіти», **[фáхнутi]** «спалахнути»; — очевидно, звуконаслідуванальне утворення.

[фаховнíйший] «проворніший, моторніший» О; — неясне.

[фацáкати] «брикатися» Нед, **[фацúгатi, фáцкати]** ВeЗн, Нед, **фацкуváти** Нед, **фáцнутi тж** «тс.», **[фацýкати]** «хвицати ногами» (про дітей) Me; — афективні утворення звуконаслідуваного походження, паралельні до **фíцáти**, **хвицáти** «тс.» (пор. ч. [facit] «дати ляпаса», [facnút], слц. fasnit' «тс.»). — Machek ESJC 139; Crâncală 256. — Пор. **пáца**, **хвíцáти**.

[фацáрити] «живи в злиднях» Нед, **[фацáрний]** «злісний; пустотливий; неспокійний; жалюгідний; упертий; злий; злодійкуватий» Г, О, Нед, ВeЗн, Шух, **[фацéрний]** «злодійкуватий»; — не зовсім ясне; виводиться від рум. fáťarnic «лицемір, дворушник», похідного від fătă «обличчя», джерелом якого є лат. faciēs «тс.». — Scheludko 144; Vrabie Romanoslavica 14, 141; Crâncală 256; Vincenz 2. — Див. ще **фас¹**.

[фацéлик] «біла хустинка (у лемчанки); модний одяг» Нед, О, ст. *фацеликъ* (1596), *фацéлітъ* (1627); — п. [facelet] «хустина, хусточка», [facolet, facilet, facelit], ч. заст. *facalik*, *facalit*, *facilet*, *façalit*, ст. *facilet*, схв. *фацùлет*, слн. [facalég] «тс.»; — через польське посередництво запозичене з італійської мови; іт. *fazzoletto* «хусточка» є зменш. від *fazzolo* «хустина», яке продовжує, очевидно, слат. *faciale* «хустка для витиряння поту з обличчя». — Richhardt 45; Brückner 116; Machek ESJČ 139; Вєпн. I 278. — Див. ще **фáтьол**.

фацéлія (бот.) «*Phacelia Juss.*»; — р. болг. *фацéлия*, бр. *фацéлія*, ч. *facelie*, слц. *facélia*, схв. *фацелија*; — засвоєна наукова латинська назва; нлат. *phacelia* утворене від гр. *φάκελος* «пучок», оскільки квіти фацелії зібрані в густі суцвіття, ніби в пучки. — Machek Jm. rostl. 186; Симонович 346; РЧДБЕ 758.

фацéрний — див. **фацáрити**.

[фацéт¹] «фронт; джигун»; — бр. *фацéт* «комік»; — запозичення з польської мови; п. *facet* «піжон; фронт; тип», *facetus* «тс.» походить від лат. *facetus* «мілій; витончений; дотепний», пов'язаного з *fax* «факел; світло». — Sławski I 215; Brückner 216. — Див. ще **фáкел**.

фацéт² — див. **фасéт**.

фацéція (іст.) «коротке гумористичне оповідання; анекдот», (частіше мн.) *фацéції*, *фацéтії*; — р. болг. *фацéция*, бр. *фацéцыя* «тс.; потіха, сміхota», п. *facecja* «фацеція; жарт, дотеп, анекдот», ч. *facetie* «фацеція», слц. *facécia* «тс.»; — запозичення з латинської мови; лат. *facetia* «дотеп, жарт» пов'язане з *facetus* «мілій, елегантний, дотепний». — CIC² 867; ССРЛЯ 16, 1284; Kopaliński 301; РЧДБЕ 758; Klein 569. — Див. ще **фацéт¹**.

[фацíята] «фронтон; причілок, піддашок; частина стіни між кроквами» Онышкевич Исслед. п. яз., [façíjati] (мн.) «частина фасаду над стелею між кроквами» О, [fasciát] «бічна сторона покрівлі двосхилого даху» Корз; — п. *facjata* «тс.»; — через польське посе-

редництво запозичене з італійської мови; іт. *facciata* «фасад; зовнішній вигляд» є похідним від *faccia* «обличчя», що зводиться до лат. *faciēs* «тс.»; — О II 329; Sławski I 216; Brückner 116. — Див. ще **фас¹**.

[фацка] «ляпас» Нед, [фáцкати] «давати ляпаса», [фацкувати, фáцнути] «тс.» тж; — п. ч. слц. *facka* «ляпас», ч. [facit] «дати ляпаса», слц. *facnút'* «тс.»; — очевидно, звуконаслідуване утворення, паралельне до *náцати*, *náцнути*; менш обґрунтовані припущення про зв'язок з іт. *faccia* «обличчя» (Brückner 116; Crângală 255—256) або рум. *fătă* «обличчя, щока», *fătu* «шліфувати, стругати; бити» (Scheludko 144, Românoslavica 84). — Holub—Lyer 161; Machek ESJČ 139.

фашизм, *фашист*, *фашистський*, *фашизувати*, *фашиствувати*; — р. *фашизм*, бр. *фашизм*, п. *faszym*, ч. *fašismus*, слц. *fašizmus*, вл. *fašizm*, болг. *фашизъм*, м. *фашизам*, схв. *фашизам*, слн. *fašízem*; — запозичення з італійської мови; іт. *fascismo* пов'язане з іт. *fascio* «пучок; політична група, організація», яке зводиться до лат. *fascis* «пучок, в'язка хмизу». — CIC² 867; Черных II 305; Kopaliński 307—308; Holub—Lyer 163; РЧДБЕ 758; Klein 576; Walde—Hoßm. I 459—460. — Див. ще **фашина**.

фашина «туго скріплена в'язка хворосту як будівельний матеріал; [дорога, вимощена хмизом НикНикТЛ], [нашина] «хворост, яким устилається дорога в низьких місцях» ЛексПол, [фаши́ник] «матеріал для фашин», *фаши́ння* «тс.», *фаши́ніза́ція*; — р. *фашина*, [нашина], бр. *фашина*, п. *faszyna*, ст. *fascinъ*, ч. ст. слц. *fašina*, болг. *фашина*, схв. *фашина*, *väśina*, слн. *fašína*; — запозичене з італійської мови, можливо, через німецьке посередництво (н. *Faschine* «тс.»); іт. *fascina* походить від лат. *fascina*, пов'язаного з *fascis* «в'язка», можливо, спорідненого із сірл. *basc* «намисто», вл. *baich* «вантаж», гр. *βάσκιον* (мн.) «пучки хмизу», данgl. *bæst* «лико», англ. *basket* «кошик». — CIC² 868; Фас-

мер IV 188; Sławski I 222—223; Brückner 119; РЧДБЕ 758; Matzenauer 155; Klein 576; Walde—Hořm. I 459—460; Frisk I 224. — Пор. **баскетбол**.

[**фáшкати**] «гидити, бруднити, смітити» Нед; — очевидно, афективне утворення, паралельне до р. *пáчкатъ* «бруднити», п. [раскас] «тс.».

[**фáя**] «буря (в горах)» Куз; — неясне.

фаянс «вид тонкої кераміки»; — р. бр. болг. *фаянс*, п. *fajans*, ч. *fajáns*, *fayence*, *faïence*, слц. *fajansa*, м. *фајанс*, схв. *фајанса*, слн. *fajánsa*; — запозичення з французької мови; фр. *faïence* «тс.» виникло в результаті скорочення словосполучення *vaiselle de Faïence* «посуд з Фаенци» (іт. *Faenza* — назва міста в Італії, де виробляли фаянс). — СІС² 868; Черных II 305—306; Фасмер IV 188; Горяєв 392; Sł. wyr. obcych 208; РЧДБЕ 758; Dauzat 312; Klein 571.

[**фáти**] «маяти, махати, хитати»; — афективне утворення, паралельне до [хвіяти] «хилитися», [хвіяться] «хитатися» (пор.).

фе (вигук для вираження відрази, осуду, незадоволення), [хве] «тс.», **фéкати** «говорити *фе*; [висловлювати нехіть, відразу Шейк]»; — р. *фи*, бр. *фэ*, п. *fe*, *fi*, ч. *fi*, *fi*, схв. *ri*, слн. *fěj* «тс.»; — афективне утворення інстинктивного походження, що імітує звук плювання; пор. р. *фу*, *фуй*, лат. *fu* «тьху», гр. *φῦ* (вигук болю і досади), *φεῦ* «ох», фр. ст. іт. *fi* «тьху», нвн. *rfui* «тс.». — Фасмер IV 208; Sławski I 227; Machek ESJČ 141; Walde—Hořm. I 555. — Пор. **вé!, пхе, тъху**.

[**фéбра**] «пропасниця, лихоманка» Шейк, [фíбра Шейк, фýбра Шейк, О, хрýбра Веб] «тс.», ст. **фебра** «тс.» (XVIII ст.); — п. *sebra*, [*frebra*, *frybra*] «тс.», ч. *sebrilní* «гарячковий», слц. *febrilita* «підвищення температури понад 38°», болг. *фéбрис* «пропасниця», хорв. *febriga*, слн. *febris* «тс.»; — запозичення з латинської мови; лат. *febris* «тс.» споріднене з *favilla* «гарячий попіл», *foveo* «грюю, зігриваю», псл. **degъtъ*, укр. *дъбоготъ*. —

Sławski I 225; Brückner 120; Holub—Lyer 164; РЧДБЕ 758; Walde—Hořm. I 466—467, 471—472. — Див. ще **дъбоготъ**.

февд — див. **феодал**.

[**феврálъ**] «лютий (другий місяць календарного року)» Шейк; — р. **феврálъ**, др. *феврарь*, *феуларь*, слц. *február*, вл. *februag*, болг. м. *февруáри*, схв. *фёбруár*, слн. *fébruag*, стсл. **феврúарь**; — через посередництво сгр. *февроуáри(о)s* запозичене з латинської мови; лат. *februarius* «місяць ритуального очищення» пов'язане з *Februa* «шорічне свято культового очищення в лютому, останньому місяці римського року», *februum* «засоби очищення, обряд очищення», дальші зв'язки яких непевні. — Фасмер IV 188; ГСЭ 211; Черных II 306; РЧДБЕ 758—759; Kluge—Mitzka 188; Klein 580; Walde—Hořm. I 472—473.

Феврónія, **Феврóсія**, **Феврóня**, **Феврóсія**, **Фéня**, **Хíвря**, **Хíврúня**, **Хíврúся**, ст. **Февроніа** (1453), **Феуроніа** «лестникуплена» (1627); — р. **Феврónія**, бр. **Фяўрónія**, **Хайрónія**, др. **Февронія**, п. **Февроніа**, болг. **Феврónія**, м. **Февроніја**, схв. **Февроніја**, слн. **Fevronija**, стсл. **Феврónія**; — через церковнослов'янське посередництво запозичене в давньоруську мову з грецької; сгр. **Феbrѡnіа**, очевидно, пов'язане з діалектними формами лат. *Faber* (від *faber* «майстер, художник», пор. фр. ст. *Fèvre*, *Fèbre*), до якого зводиться й **Фабрýцій**. — Вл. імена 166; Беринда 238; Спр. личн. імен 527; Илчев 508; Dauzat Dict. des noms 254—255. — Пор. **Фабрýцій**.

[**федéлка**] «покришка» ДзАтл II, Лизанец, [**федéвка**, **федéвка**, **федéвка**, **фидéвка**] «тс.» тж; — запозичення з угорської мови; уг. *fedél* (*födél*) «дах, покрівля; кришка» пов'язане з *fedni* (*födni*) «покривати, накривати», спорідненим з манс. *rent-*, *pänt-* «закривати», хант. *rentä* «тс.; зачинити», комі *pödan* «заслінка, дверцята», удм. *подыны* «прищікнути», що разом продовжують ф.-уг. **rentz-* «накривати». — Лизанец 630; ДзАтл II 175; MNTESz I 858—859; Лыткин—Гуляев 227; MSzFUE I 187.

федерація «форма державного устрою; союзна держава; союз, об'єднання», федералізм, федераліст, федерат (іст.), федеральний, федеративний, федерувати; — р. болг. федерація, бр. федэрација, п. federacija, ч. federace, слц. federácia, м. схв. федераціја, слн. federáciја; — запозичення із західноєвропейських мов; фр. fédération, н. Föderation, англ. federation походять від пізньолат. foederatio «союз», утвореного від лат. foederatus «союзний», похідного від foedus (род. в. foedēris) «союз, угода», що пов'язане з лат. fido «вірю, довіряю, покладаюся», спорідненим з гр. πείθω «переконую», алб. bë «клятва, присяга», укр. [бідити] «лаяти, ганьбити». — СІС² 868; Черных II 306; Kopaliński 310; Holub—Lyug 164; РЧДБЕ 759; Klein 171, 580—581; Walde—Hořm. I 493—495. — Див. ще **бідити**.

Федір (чоловіче ім'я), [Фéдор Нед, Шейк], Феóдор Куз, [Федорáшко Шейк, Федорéць Шейк, Федóрик, Федóрко Шейк, Феду́нь Нед, Феду́ньо Нед, О, Федь, Фéдъо, Федю́к Шейк, Фéдя, Федáй тж, Фецák ВeЗа, Фецькó ВeЗа, Фецо ВeЛ, Хвéдір, Хвéдор Шейк, Хвéдик, Хведíрко, Хведорéць Шейк, Хвéдóрко, Хвeдь Шейк, Хведькó, Ходóр Нед, Хóдько Нед, Педькó, Дóрко, ст. Ходоръ (1370), Федоръ (1381), Федоръ (1386), Феодоръ (1403), Федико (1434), Федко (1444), Федорко (1444), Феодоръ (1470), Хведор (1487), Федъко (1496), Федора (1401), Феодора (1401), Федора (1480), Феóдѡръ «Б(о)жі(и) да(ръ)» (1627), Феодѡра «б(о)годарованная» (1627); — р. Фéдор, Феодóра, бр. Фéдар, Хвéдар, Хвéдар, Фядóра, Хадóра, Хвядóра, др. Феодоръ, Феодора, слц. Fedor, Fedora, стсл. **Феодоръ**; — через церковнослов'янське посередництво запозичене в давньоруську мову з грецької; гр. Θεόδωρος утворене з основ слів θεός «Бог» і δῶρον «дар, подарунок». — Вл. імена 91—92, 166; Беринда 210; Петровский 214—215; Спр. личн. імен 466, 527; Фасмер IV 188; Frisk I 388—389. — Див. ще **дар, дати, теізм**.

Теодор. — Пор. **теологія, Федот, Феодосій**.

Федóра, Феодóра, Федорýська, Хвeдóра, Хтодóра, Хтодóря, Педóра, Педóря, Добра — див. **Федір**.

[**федóська**] (орн.) «припутень, Columba palumbus L.» Дейн; — неясне.

[**федóся**] «курка, що висиджує яйця» Дейн; — неясне.

Федот (чоловіче ім'я), Феодóт Куз, Федъ, Фéдъо, Фéдя, [Фтодóт Шейк, Хведóт, Хтодбóт, Хтодóт], ст. Федуть (1378), Θεοδωτъ «благоуханъ» (1627), Θεοδωτий «Б(о)гомъ данъ» (1627); — р. Федóт, бр. Фядóт, Хвядóт, др. Феодóтъ, стсл. **Феѡдотъ**; — через церковнослов'янське посередництво запозичене в давньоруську мову з грецької; гр. Θεόδωτος (букв. «даний богами») утворене з основи слова θεός «Бог» і -δωτος, пов'язаного з δίδωμι «даю». — Вл. імена 92; Беринда 210; Фасмер IV 188; Петровский 215; Спр. личн. імен 466; Frisk I 388—389. — Див. ще **дати, Теодор.** — Пор. **теологія, Федір, Феодосій**.

Федул — див. **Феодул**.

феєрверк, феєрверкер «майстер феєрверків»; — р. фейервérk, бр. феєрвérk, болг. фойерверк; — запозичення з німецької мови; н. Féuerwerk складається з іменників Feuer «вогонь», спорідненого з пsl. *ругъ «тс.», укр. [пирій] «присок», і Werk (свн. дvn. wérc) «робота», спорідненого з днн. дісл. гол. werk, данgl. weorc, гр. ἔργον «тс.», ὄργανον «знаряддя». — СІС² 868; Черных II 306; Фасмер IV 188; РЧДБЕ 773. — Див. ще **верстát, пирéй**. — Пор. **орган¹, фаéрка**.

феєрія «вистава казкового, фантастичного змісту; фантастичне видовище», феєрічний; — р. болг. феéрия, бр. феéрыя, п. feeria, ч. féerie, слц. féeria, схв. феéрија; — запозичення з французької мови; фр. féerie «чари» походить від féé «фея, чарівниця». — СІС² 868; Черных II 306; Kopaliński 310; Holub—Lyug 164; РЧДБЕ 759; Dauzat 318. — Див. ще **фея**. — Пор. **фáта-моргáна**.

фез — див. **фес**.

фейлетон, *фейлетоніст*; — р. бр. *фельетон*, п. *felieton*, ч. *fej(e)ton*, *feuilleton*, слц. *fejtón*, вл. *fejeton*, болг. *фейлетон*, м. *фельтон*, схв. *фёльтон*, слн. *feljtón*; — запозичення з французької мови; фр. *feuilleton* «фейлетон; рубрика» (букв. «листочек, аркуш») походить від *feuille* «листок, аркуш», що зводиться до лат. *folium* «листок». — СІС² 868; Черных II 307; Фасмер IV 189; Kopaliński 311; Holub—Lyer 164; РЧДБЕ 759; Dauzat 321—322. — Див. ще **фоліант**.

[**фейса**] «сокира ВеУг; (заст.) довга сокира О», [**файса**] «сокира-колун» Лизанец; — запозичення з угорської мови; уг. *fejsze* «тс.» задовільної етимології не має; зіставляється з *fejt* «пороти, лущити», *feslik* «звільнятися, розв'язуватися». — Лизанец 631; MNTESz I 865.

[**фейфер**] (у виразі *зада́ти фейферу* «дати прочухана, дати перцю» Шейк); — р. [**фёфер**, *пфёфер*] «тс.» (у виразах *зада́ть фейферу*, *зада́ть пфёйферу*); — запозичення з німецької мови; н. *Pfeiffer* «перець» походить від лат. *piper* «тс.». — Фасмер IV 191; Преобр. II 44; Горяев 392. — Див. ще **перець**. — Пор. **хвéхвер**.

фекалій «екскременти», *фекальний*; — р. болг. м. *фекалии*, бр. *фекалії*, п. *sekalia*, ч. слц. *sekálie*, вл. *sekalije*, схв. *фекалије*, слн. *sekálige*; — очевидно, через посередництво н. *Fekálien* запозичене з новолатинської мови; нлат. *faecaliae* зводиться до лат. *faex* (род. в. *faecis*) «відстій, осад, гуща; нечистоти», етимологічно на ясного. — ССРЛЯ 16, 1297; Kopaliński 310; Holub—Lyer 164; РЧДБЕ 759; Klein 580; Walde—Hoßm. I 444—445.

Фéкла — див. **Тéкля**.

[**фелéга**] «стара свита», [**фелéги**] «рваний одяг; ганчір'я» Нед; — запозичення з румунської мови; рум. [*felegă*] «хустина» пов'язане з *felegős* «обірваний». — Scheludko 144.

[**фелелува́ти**] «ручатися» Нед, [**фелелюва́ти** Нед, *фелерувáти* О, *филлюва́ти* Нед] «тс.», [**филильовáти**] «тс.; відповідати» Лизанец; — слц. [felel'ovac]

«відповідати», схв. *felelovati* «тс.»; — запозичення з угорської мови; уг. *felelni* «відповідати за кого, ручатися» пов'язане з *fél* «частина, половина», спорідненим з манс. *poål*, *pål* «половина; сторона», хант. *pēl* «сторона», *pēlēk* «половина», комі *röv* (*pel*, *pev*, *pē*) «сторона; одне з пари», удм. *pal* «бік, сторона; місцевість; одне з двох, одне з подружжя», нен. *pelia* «половина; частина (чогось)», що продовжують урал. **pälä* «половина». — Лизанец 630; MNTESz I 872—873; Лыткин—Гуляев 227; MSzFUE I 194—196.

[**фелетéлник**] «сангвінік» Нед; — неясне.

[**фёлер**] «вада, недолік» О, *фáлір* «недолік, фізична вада» Корз; — запозичення з польської мови; п. *feler* «вада, ушкодження, каліцтво; помилка», [*felor*] «тс.», як і м. *фелер*, схв. *фелер* «тс.», походить від нім. *Fehler* «помилка, вада, непорозуміння, недолік», пов'язаного з *fehlen* «не вистачати; бути відсутнім; помиллятися», джерелом якого є лат. *fallere* «обманювати, дурити». — О II 329; SW I 730; Kluge—Mitzka 189. — Див. ще **фальш**.

фелинник, филинник — див. **хвилівник**.

[**фелінъ**] (бот.) «дивина волотиста, *Verbascum lychnitis L.*» Шейк, Mak, [*фолинъ*] «тс.» См; — неясне.

Фéлікс (чоловіче ім'я), *Фель*, *Фéля*, *Фéлікса* (жіноче ім'я), *Фéля*, *Ела*, *Еля*, ст. *Филіксъ* «щасливъ(и), фортуны(и)» (1627); — р. *Фéликс*, бр. *Фéлікс*, п. вл. *Feliks*, ч. *Felix*, слц. *Félix*, схв. *Фéликс*, слн. *Féliks*; — запозичення з латинської мови; лат. *fēlīx* «родючий; щасливий; багатий» пов'язане з *fētus* «народження; врожай», *fēpus* «пририст, прибуток» і далі з *fello* «ссу», псл. *dēti*, *dojiti*, укр. *діти*, *дойти*. — Вл. імена 92; Беринда 238; Петровский 216; Спр. личн. імен 466; Корецькі 64; Walde—Hoßm. I 474—475. — Див. ще **діти¹, дойти**. — Пор. **Феліцата**.

Феліцата (жіноче ім'я), *Фелицитáта*; — р. *Фелицáта*, *Фелицитáта*, бр.

Феліцáта, п. Felicitya, слц. Felicitas, Felicita, болг. **Фелисýта**, м. **Фелици-та**, схв. **Фелицита**; — запозичення з латинської мови; лат. fēlīcitas «родючість; щастя, добробут» походить від fēlīx «родючий, щасливий, багатий». — Вл. імена 166; Петровский 216; Спр. личн. імен 527. — Див. ще **Фéлікс**.

фелонь «риза священика»; — р. бр. фелонъ, др. фелонъ, болг. заст. филонъ, с.-цсл. фелонъ, стсл. фелонъ; — запозичення з грецької мови; гр. φαινόλης, (сргр. φαιλόνιον, φαινόλιον) «тс.» пов'язане з φαινολίς «сяючий», φαινώ «являю», φαείνω «сяяти, блищати». — Фасмер IV 188—189; ГСЭ III 211—212; Горяев 392; РЧДБЕ 759. — Див. ще **фаетонъ**. — Пор. **Файна**.

[**фель1] «хустро» Нед; — запозичення з німецької мови; нвн. Fell (дvn. svn. vēl) «тс.» споріднене з англ. fell, дісл. fjall, гот. fill, лат. pellis, гр. πέλμα, літ. plėvė «плівка, оболонка», псл. *pelna, укр. *пелена*. — Kluge—Mitzka 192; Vries AEW 123. — Див. ще **пелена**. — Пор. **плівá**.**

фель² — див. **филь**.

фельд'егер «військовий або урядовий кур'єр»; — р. фельд'егерь, бр. фельд'егер, п. feldjeger, болг. фелд'егер; — запозичення з німецької мови; н. Féldjäger утворене зі слова Feld (svn. vēlt(a), дvn. fēld «поле»), спорідненого з англ. field «тс.», дісл. fold «земля», літ. plótas «площа», псл. polje, укр. *поль*, і Jäger «мисливець, стрілець». — CIC² 869; Kopalínski 311; Kluge—Mitzka 191; Vries AEW 137; Klein 589. — Див. ще **егер**, **поль**. — Пор. **план**.

фельдмаршал; — р. бр. фельдмаршал, п. feldmarszałek, ч. feldmarszál(ek), слц. feldmarsał, болг. фéлдмаршал, м. фелдмаршал, схв. фёлдмаршал, слн. feldmarsál; — запозичення з німецької мови; н. Féldmàrschall утворене зі слів Feld «поле» і Márshall «маршал» як калька фр. maréchal de camp, букв. «польовий маршал». — CIC² 869; Фасмер IV 189; Kopalínski 311; РЧДБЕ 759; Kluge—Mitzka 191. — Див. ще **маршал**, **фельд'егер**.

фельдфéбель; — р. фельдфéбель, ст. фельтвебель, бр. фельдфéбель, п. feldfæbel, ч. feldvébl, feldbébl, слц. feldvébel, болг. м. фелдфéбель, схв. фелбебель, слн. feldvebel «тс.»; — запозичення з німецької мови; н. Féldwèbel «тс.» (раннє нвн. feld weibel) утворене зі слова Feld «поле» і -webel, пов'язаного з нвн. Weibel (дvn. weibil) «судовий виконавець», що походить від дvn. weibōn «рухатися туди й сюди» (нвн. weben «ткати»). — CIC² 869; Шелудько 49; Richhardt 47; Фасмер IV 189; Черных II 306; Kopalínski 311; Holub—Lyer 164; РЧДБЕ 759; Kluge—Mitzka 191, 844. — Див. ще **фельд'егер**. — Пор. **вáфля**.

фельдшер, [фéльчер] «фельдшер» Нед, [фенчир, фéршал тж, хвéршал] «тс.», фельдшерця, фельдшерка, [хвéршалка], фельдшерувáти; — р. фéльдшер, бр. фéльчар, п. felczer, ч. felčar, слц. felčiar, болг. м. фéлдшер, схв. фéльчер; — запозичення з німецької мови; н. Féldscher (< Féldscherer), спочатку «військовий, польовий хірург», утворене зі слова Feld «поле» і -scherer, похідного від scheren (свн. schērn, дvn. skēran) «різати, стригти», спорідненого з англ. shear, дісл. skēra «тс.», літ. skirti «відокремлювати», гр. κείρω «стрижу», псл. kora, укр. кора. — Richhardt 47; Фасмер IV 189; Черных II 307; Brückner 120; Sławski I 226; Holub—Lyer 164; РЧДБЕ 759; Kluge—Mitzka 191, 643; Vries AEW 490; Klein 1432. — Див. ще **кора**, **фельд'егер**.

фелюга «невелике вітрильне судно», фелюка (заст.), [фелюн Шейк] «тс.»; — р. фелюга, [фелука, фелюк], бр. фелюга, п. слц. feluka, ч. selúka, болг. фелука, схв. фелука; — запозичене з арабської мови, можливо, через посередництво італійської (іт. seluca); ар. fulūka, пов'язане з fulk «човен, ковчег», загальноприйнятої етимології не має; можливо, споріднене з гебр. rélekh «веретено»; виводиться також від гр. ἐφόλχιον «човен» (букв. «човен, який тягнути на буксири»), утвореного з εφ(επ-) і ἔλκω «тягну», що споріднене з псл.

*velkti, укр. **волокти**, **вόλοκ**. — СІС² 869; Фасмер—Трубачев IV 189; Шипова 355; Kopaliński 311; Holub—Lyer 164; Lokotsch 66; Klein 583. — Пор. **волокти**, **епігон**, **епігра́ма**.

фемінізм «політичний рух за права жінок», **фемінізація** (біол.), **фемініст**, **феміністичний**, **феміністський**, **фемінізува́ти**; — р. **фемінізм**, бр. **фемінізм**, п. **feminizm**, ч. **feminismus**, слц. **feminizmus**, болг. **фемінізъм**, м. **фемінізам**, схв. **фемінізам**, слн. **feminízam**; — запозичення з французької мови; фр. **féminisme** утворене від лат. **fēmina** «жінка», спорідненого з **fēlō** «ссу», пsl. **děti**, **dojiti**, укр. **діти**, **дойти**. — СІС² 869; Kopaliński 312; Holub—Lyer 164; РЧДБЕ 759; Klein 583; Walde—Hořm. I 476—477. — Див. ще **діти**¹, **дойти**. — Пор. **Фелікс**.

фен¹ «сухий теплий вітер з гір»; — р. **фен**, п. **Föhn**, **fen**, ч. слц. **Föhn**, болг. **фъон**, схв. **фен**, слн. **fén** «тс.»; — запозичення з німецької мови; н. **Föhn** (*Foehn*, свн. *fœnne*, дvn. *phōnpo*) «сухий альпійський вітер» походить від нлат. *fādnīus*, лат. (*ventus*) *fāvōnius* «теплий західний вітер», пов'язаного з *foveo* «грію», спорідненим з лит. *dēgti* «горіти, палити», пsl. **žegti* «палити», укр. [*жечи*, *жеєті*], р. *жечь* «тс.». — СІС² 869; Kopaliński 328; Kluge—Mitzka 211; Walde—Hořm. I 469; Klein 578—579, 606. — Див. ще **жегті**. — Пор. **дъоготь**, **фен**².

фен² «апарат для сушіння волосся, рук тощо струменем нагрітого повітря»; — р. бр. **фен**, п. **föhn**, **fen**, ч. слц. **föhn**, **fén**, болг. **фъон**, схв. **фен**, слн. **fén** «тс.»; — запозичення з німецької мови; н. **Fön** як фабрична марка апарату постала від назви вітру **Föhn** «фен»; виведення від англ. *fan* «віяло, віялка» (СІС² 869, ССРЛЯ 16, 1305) безпідставне; звукова диференціація **фен** і **фён** у російській мові склалася пізніше. — Kopaliński 328; Paul DWb. 197—198. — Див. ще **фен**¹.

[фéна] (бот.) «повитиця, *Cuscuta L.*» Mak, ВеНЗн, ВеУг; — не зовсім ясне; можливо, запозичене з угорської

мови; уг. **fene** «чорт; ракова виразка», утворене від **fen** «точити, гостріти», могло б відповідати таким назвам цієї рослини, як схв. **Ђаволски конац** «чортів кінець», н. **Teufelszwirn** «чортова пряжа», фр. **chevelure du diable (cheveux du diable)** «чортове волосся». — МНТЕSz I 883.

[фенделенка] «порваний одяг, лахміття»; — видозмінене запозичення з польської мови; п. [fendel] «хоруговка, прaporець» походить від н. **Fähndel** «флюгер, вимпел, прaporець; легкий літній одяг», зменш. від **Fahne** (< дvn. *fano*) «прапор», спорідненого з днн. *fano* «шматок тканини, ганчірка», дфриз. *fona*, данgl. гот. *fana* «тс.». — Richhardt 47; SW I 731; Kluge—Mitzka 180. — Див. ще **фáна**.

[фендерига] «вітрогонка, розпусниця» О, [фендеріця, фéндря] «тс.» тж; — не зовсім ясне; можливо, афективні утворення, пов'язані з уг. **fenegegék** «відчайдушна голова», **fondorkodnī** «плести інтриги, умишляти зло, підводити підступ».

фéнікс «казковий птах, що, згорівши, відроджується з попелу», ст. **фýніксь** (1627); — р. болг. м. схв. **фéнікс**, бр. **фéнікс**, п. **feniks**, ч. **fénix**, слц. **fenix**, слн. **féniks**; — запозичення з грецької мови; гр. **φοίνιξ** «фенікс» походить від ег. *bjnp*, етимологія якого неясна; виведення від гр. **φοίνιξ** «багряний», **φοινός** «кольору крові» (Boisacq 1032—1033) неприйнятне з огляду на єгипетський характер культу фенікса; омонімія **φοίνιξ** «фенікс» і **φοῖνιξ** «багряний» постала внаслідок вторинного зближення. — СІС² 869; ССРЛЯ 16, 1307; Kopaliński 312; Holub—Lyer 164; Skok I 511; Frisk II 1032.

феноль «органічна сполука, похідна бензолу»; — р. бр. **феноль**, п. ч. слц. вл. **fenol**, м. **фенол**, схв. **фёндол**, слн. **fenol**; — запозичення з французької мови; термін фр. **phénot** утворив у 1841 р. французький хімік А. Лоран (A. Laurent, 1807—1853) з основ гр. **φάινω** «свічу», спорідненого з дінд. *bhāti*

«світить, блищить», вірм. բառ «відкриваю, показую», дірл. բան «білий, світливий», і лат. oleum «олія». — СІС² 870; Kopaliński 312; Holub—Lyer 164; Gamillscheg 699; Klein 1172; Frisk II 983—984. — Див. ще **оліва, фантазія**. — Пор. **білий, фаетон**.

фенологія (біол.) «наука про сезонні явища в неживій і живій природі», **фенолог**, **фенологічний**; — р. болг. **фенология**, бр. **феналогія**, п. **fenologija**, ч. **fenologie**, слц. **fenológia**, схв. **фенологіја**, слн. **fenologija**; — запозичення з німецької мови; н. **phänologisch** «фенологічний» утворене Фрітчем у 1853 р. від основ гр. φαίνω «свічу(сь), виявляю» і λογία, пов’язаного з λόγος «слово, вчення». — СІС² 870; ССРЛЯ 16, 1308; Kopaliński 312; Gr. Fwb. 575; Klein 1172. — Див. ще **логіка, фантазія, феноль**.

феномен «рідкісне, незвичайне, виняткове явище», **феноменалізм** (спец.), **феноменаліст**, **феноменалістичний**, **феноменальний**; — р. бр. **феномен**, п. вл. **fenomen**, ч. слц. слн. **fenomén**, болг. м. **феномен**, схв. **феномен**; — запозичення із західноєвропейських мов; н. Phänomén, фр. **phénomène**, англ. **phenomenon** походить від пізньолат. **phaenomenon**, яке зводиться до гр. φαίνενον «те, що з’являється», пов’язаного з φαίνω «свічу(сь), з’являюся, показуюся». — СІС² 870; ССРЛЯ 16, 1309; Черных II 307; Kopaliński 312—313; Holub—Lyer 164; Gr. Fwb. 575; Dauzat 554; Klein 1172. — Див. ще **фантазія**. — Пор. **феноль**.

фенхель (бот.) «*Foeniculum vulgare* Mill.»; — р. бр. **фэнхель**, п. **fankul**, [fənkiel, fankiel], ч. **fenykl**, слц. **fenikel**; — запозичення з німецької мови; н. **Fenchel** «фенхель» (свн. věn(i)chel, дvn. fēnihhal, fenich) походить від лат. **fēniculūm** «кріп», утвореного від етимологічно неясного **fēnum** «сіно» з огляду на характерний запах кропу. — СІС² 870; ССРЛЯ 16, 1311; Holub—Lyer 165; Kluge—Mitzka 192; Walde—Hoßm. I 478.

феоген (чоловіче ім’я); — р. **Феоген**, бр. **Феаген**; — запозичення з грецької мови; гр. Θεογένης утворене з основ слів **θεός** «Бог» і **γένος** «походжен-

ня, народження». — Петровский 217; Спр. личн. імен 466. — Див. ще **генеза, тейзм**. — Пор. **Федір**.

феодал «представник панівного класу в феодальному суспільстві», **феод** «спадкове земельне володіння васала, лен», [февд] «тс.», **феодалізація**, **феодалізм**, **феодальний**; — р. болг. **феодал**, бр. **феадал**, п. **feudał**, ч. слц. **feudál**, вл. **feudalizm**, **feudalny**, м. **феод**, **феуд**, схв. **феудалац**, слн. **fevdálen**; — через французьке посередництво (фр. **féodal** «феодальний») запозичене з латинської мови; слат. **feodális** є похідним від **feodum** «вид земельної власності», що виникло на базі франк. *fēhu «худоба» (гот. **faíhu** «майно», дvn. **fihi** «худоба»), і *ōd «власність», або на базі герм. *fēhu шляхом вирівнювання до лат. **allōdium** «цілковита власність на землю» (з франк. *al-ōd, де *al «увесь», *ōd «власність»). — СІС² 870; Фасмер IV 189; Черных II 307; Kopaliński 315; Holub—Lyer 165; Dauzat 319, 323; Kluge—Mitzka 195; Klein 53, 587.

Феодосій (чоловіче ім’я), [Федосій Шейк, Фесь Шейк, Фесько, Фтодосій Шейк, Хведосій, Хведось, Хвесь, Хвесько Пі, Хтодосій, Хтодось], Тодосій, Тодосій, Тодось, Тодох, Феодосія (жіноче ім’я), Феня Шейк, Феся, Феська, [Фтодоха Нед, Шейк, Хведоска, Хведось, Хвена Нед, Пі, Хвесь, Хвеська, Хтодоска, Хтодоська, Хтодосья, Одоска Вел], Теодозія, Теодозя, Тодоська, Тодоска, Тодосья, Тося, ст. Феодосий (1430), Феодосей (1445), Феодосія (жін., 1398), Феодасій «Б(о)жее даяніє», Феодасія «б(о)годанна» (1627); — р. Феодосій, бр. Фядосій, др. Феодосии, п. Teodozy, ч. Theodosius, слц. Teodoz, болг. Теодоzi(и), слн. Feodózij, цсл. **Феодосій**; — через церковнослов’янську мову запозичене в давньоруську з грецької; гр. Θεοδόσιος утворене з основ іменників **θεός** «Бог» і **δόσις** «дарунок», пов’язаного з δίδωμι «даю». — Вл. імена 92, 166; Беринда 210; Петровский 217—218; Спр. личн. імен 466, 527; Суперанская 83; Илчев 482; Frisk I

388—389; Boisacq 186. — Див. ще **дати, теїзм.** — Пор. **Федір.**

Феодул (чоловіче ім'я), *Федул*, [Хвєдул], ст. *Феодулъ* «Б(о)жій ра(б)» (1627); — р. *Феодул*, бр. *Феадул*, *Фядул*, др. *Феодулъ*, болг. *Тодул*; — запозичення з грецької мови; гр. Θεόδουλος, букв. «Божий раб», утворене з основ іменників θεός «Бог» і δοῦλος «раб», запозиченого з неясного джерела. — Вл. імена 93; Беринда 210; Петровский 218; Спр. личн. імен 467; Илчев 487; Frisk I 412; Boisacq 198. — Див. ще **теїзм.**

Феоктіст (чоловіче ім'я), *Теоктіст*, [Οκτίσ, Οχτίστι], *Феоктіста* (жіноче ім'я), *Теоктіста*, [Οχτίσα], *Фея*, *Фея*, ст. *Θεактістъ* (1455), *Феоктістъ* (1458), *Θεоктістъ* «Б(о)гомъ съ(ъ)зданъ» (1627); — р. *Феоктіст*, бр. *Феактіст*, др. *Феохтістъ*, стсл. **Фешктистъ**; — через церковнослов'янську мову запозичене в давньоруську з грецької; гр. Θεόκτιστος «створений Богом» складається з основ слів θεός «Бог» і κτίσω «породжую, пускаю на світ, роблю». — Вл. імена 93, 167; Беринда 210; Петровский 218; Спр. личн. імен 467; Суперанская 83. — Див. ще **теїзм, тýтар.**

Феона (жіноче ім'я), *Фебнія*; — р. *Феона* (чоловіче і жіноче імена), бр. *Фябна*, болг. *Теона*, *Теонія* (жіночі імена); — не зовсім ясне; виводиться від основ гр. θεός «Бог» і νόος «думка, розум». — Вл. імена 167; Петровский 219; Спр. личн. імен 467; Илчев 482.

Феофан (чоловіче ім'я), *Теофан*, *Фан*, [Τεχβάν, Οφάνκο], *Феофанія* (жіноче ім'я), *Фáня*, ст. *Θεοφанъ* «б(о)гоявле(н)» (1627); — р. *Феофан*, бр. *Феофан*, *Тэафан*, др. *Феофанъ*, п. слц. *Теофán*, ч. *Theofan*, болг. *Теофан*, м. *Теофан*, схв. *Теофан*, слн. *Teofán*, стсл. **Феофантъ**; — запозичення з грецької мови; гр. Θεοφάνης, букв. «явленій Богом», утворене з основ слів θεός «Бог» і φαίνω «являюсь, показуюсь». — Вл. імена 93; Беринда 210; Петровский 220; Спр. личн. імен 467; Илчев 482. — Див. ще **теїзм, фантазія.** — Пор. **бíлий, фаетон.**

Феофіл (чоловіче ім'я), *Теофіл*, *Філько*, [Τοφίλιον Βελ], *Феофіла* (жіноче ім'я), *Теофіла*, *Теофілія*, *Філя*, ст. *Θεοφίλъ* «б(о)гоприятний» (1627); — р. *Феофіл*, бр. *Феофіл*, др. *Феофілъ*, п. слц. *Теофіл*, болг. *Теóфил*, м. *Теофіл*, схв. *Теофіл*, слн. *Teofíl*, стсл. **Феофіль**; — запозичення з грецької мови; гр. Θεόφιλος «улюбленець Божий, угодний Богові» утворене з основ слів θεός «Бог» і φίλεω «люблю», φίλος «улюблений, любий, дорогий; друг, приятель». — Вл. імена 93; Беринда 210; Петровский 220; Спр. личн. імен 467; Илчев 482. — Див. ще **теїзм, філологія.**

Феофілакт (чоловіче ім'я), *Теофілакт*, ст. *Θεοφιλάκт(m)* «Б(о)го(m) хранень» (1627); — р. *Феофілакт*, бр. *Феофілакт*, болг. *Теофілакт*, стсл. **Феофілактъ**; — через церковнослов'янську мову запозичене з грецької; гр. Θεοφύλακτος «Богом бережений» утворене з основ іменників θεός «Бог» і ετιμοлогічно неясного φύλαξ «сторож, вартовий». — Беринда 210; Петровский 220; Спр. личн. імен 467; Илчев 482; Frisk II 1048—1049; Boisacq 1041. — Див. ще **теїзм.**

[**феральний**] «нечасливий» Куз, Шейк; — р. заст. *феральний*, п. *feralny*; — запозичення з латинської мови; лат. *fērālis* «траурний, похоронний, належний померлим» зіставляється з лит. *dvāsē*, *dvāsiā* «дух, дихання, душа», укр. *душá*; менш переконливим є зведення лат. *fērālis* до *fēriæ* «свята, спочинок» (*Ergnout—Meillet I 331*). — Kopaliński 313; Sławski I 226; Brückner 120; Klein 413, 584; Walde—Hoßm. I 479—480. — Див. ще *душá*.

Ферапонт (чоловіче ім'я), *Терапонт* Куз, ст. *Ферапонть* «рабъ, угðни(к)» (1627); — р. бр. *Ферапонт*, болг. *Терапонт*, цсл. **Ферапонть**; — через церковнослов'янську мову запозичене з грецької; гр. Θεράπων, род. в. Θεράποντος, походить від θεράπων «слуга; супутник, товариш, соратник». — Вл. імена 93; Беринда 210; Петровский 220—221;

Спр. личн. имен 467; Суперанская 83; Илчев 482; Frisk I 663—664; Boisacq 340—341. — Див. ще **терапія**.

[**фérділь**] «четвертина (міра сикупих тіл)» Нед, Шейк, ВéЗн, [*ферделінка* Нед, *ферталька* НЗ УжДУ 14, *фирділь* НЗ УжДУ 14, *фіртальок* Шейк, *фірталь* НЗ УжДУ 14, *фірталька* тж] «тс.»; — п. заст. *wiertel* «міра збіжжя», [*wirtel*] «тс.»; — запозичення з німецької мови; н. *Viertel* «четверта частина, четверть» (свн. *viertel*, двн. *fiorteil*), споріднене із снн. *verdel* «тс.», спочатку було складним словом (*fiog* «четири» + *teil* «частина»); звук д у [**фérділь**] указує на нижньонімецьке джерело слова. — Шелудько 50; Kluge—Mitzka 822. — Див. ще **діліти, чотири**.

фереджé «вид верхнього жіночого одягу в мусульман»; давніше **фереджія**; — болг. *фéреджé*, м. *фереце*, схв. *фéреца*, слн. *féredža*; — запозичення з турецької мови; тур. *ferace* «фередже» походить від сгр. *форесія* «сукня з широкими рукавами; спідниця». — Див. ще **ферéзія**.

[**ферéзія**] «старовинний верхній жіночий одяг» Нед, [*фéрязь* Куз, Шейк, *ферязь* Шейк, *хверязь* Нед] «тс.»; — р. *фéрезъ*, *фéрязъ*, п. *фегезја*; — запозичене з грецької мови, очевидно, через турецьке посередництво (тур. *ferace*); сгр. *форесія* «сукня, одяг» пов'язане з *форéѡ*, *фéро* «ношу», спорідненим з лат. *fero* «тс.», гот. *baígan* «носити», вірм. *berem* «беру», дінд. *bháratí* «бере», посл. *byrati* «брати». — Фасмер IV 190; Шипова 356; Kopaliński 313; Sławski I 226; Brückner 120; Skok I 511; Bern. I 280; Mikl. EW 58, TEI I 295; Frisk II 1003—1005. — Див. ще **брáти**. — Пор. **фереджé**.

[**фéрек**] (у виразі до *фéреку* «дощенту») Шух; — неясне.

ферзъ «фігура в шаховій грі, королева», [*фéрезъ*, *фéрязъ*] «тс.» Куз; — р. бр. болг. *ферзъ*; — запозичення з турецької мови; тур. *färz*, *färzi* «головна фігура в шаховій грі» походить від перс. *ferz* «полководець, візир» (на

Сході головною фігурою в шахах, крім короля, є також його візир), пов'язаного з ар. *farzān* «ферзъ». — CIC² 871; Фасмер IV 190; Шипова 355; Mikl. EW 58, TEI I 296; ВéГн. I 280; Lokotsch 47; Räsänen Versuch 145.

[**фери́на**] (морська риба) Берл, [*фири́нка*] «атеринка, або довгулька, *Atherina pontica*» Шейк; — запозичення з грецької мови; гр. ἀθερίνη «*Atherina hepsetus*», ἀθερίνος «тс.» пов'язане з етимологічно неясним ἀθέρρ «остюк, полова, гостряк». — Frisk I 28; Klein 121. — Див. ще **атеринка**.

фéрії «канікули»; — п. *ferie*, ч. заст. *ferie*, слц. заст. *série* «дні відпочинку», вл. *ferialny* «канікулярний», болг. *фéрия*, м. *ферии*, схв. *фéрије*, слн. *ferije*; — запозичення з латинської мови; пізньолат. *fēria*, мн. *fēriæ* «вільні від праці дні, свята» походить від лат. ст. *fēsia* «тс.», пов'язаного з *fēstus* «святковий, урочистий», *fānum* «храм, церква», гр. θεός «Бог», дінд. *dhiṣṇyaḥ* «побожний, благочестивий, відданий». — Sławski I 226; Brückner 120; Skok I 512; Kluge—Mitzka 193; Walde—Hofm. I 454, 481; Klein 584. — Пор. **тéїзм, фестиваль**.

[**фéрма**] «сільськогосподарське підприємство», [*фáрма*] «хутір» Она, **фéрмер**, **фéрмерство**, [*фáрмер*] Куз, **прифéрмський**; — р. бр. *фéрма*, п. *фегма*, м. *фарма*, схв. *фáрма*, слн. *фáгма*; — запозичення з французької мови; фр. *ferme* «ферма» походить від лат. *fērmus* «міцний, стійкий, непохитний; постійний (наділ землі)», пов'язаного з *ferē*, *fermē* «блізько, майже, приблизно», *frētus* «який покладається, довіряє», гр. θράνος «лава», θρῆνυς «ослінчик під ноги», θρόνος «стілець; трон», дінд. *dhārāyati* «володіє, підтримує», *dhāgāṇaḥ* «володіння», *dhārātaḥ* «звичка, звичай; закон, право», ав. *dāgareiti* «держить, володіє, підтримує». — CIC² 871; Акуленко 141; Фасмер IV 190; Черных II 308; Kopaliński 313; Dauzat 320; Walde—Hofm. I 505—506; Ernout—Meillet I 226; Bartholomae 692; Klein 594. — Пор. **tron¹, фíрма¹, фóрма**.

фермáта (муз.) «знак подовження звучання ноти або тривалості паузи»; — р. бр. болг. схв. *фермáта*, п. ч. fermata, слц. fermáta; — запозичення з італійської мови; іт. fermata «зупинка» пов'язане з *fermare* «зупиняти, затримувати», спорідненим з лат. *firmus* «міцний, стійкий, непохитний», його «закріплюю». — СІС² 871; ССРЛЯ 16, 1316; Kopaliński 313; Kluge—Mitzka 193; Klein 584; Mestica 587. — Див. ще **фíрма**¹.

фермéнт, **ферментáція**, **фермéнтáцій**, **ферментатíвний**, **ферментацій**, **ферментувáти**; — р. бр. болг. *фермéнт*, п. ч. слц. вл. *ferment*, м. *фермент*, схв. *фérмен(a)m*, слн. *fermènt*; — запозичення із західноєвропейських мов; фр. англ. *ferment*, нім. *Ferment* походять від лат. *fermentum* «бродіння; дріжджі, закваска», спорідненого з данgl. *beogta* «дріжджі, гуща», снн. *bagt* «пивні дріжджі», *berg*, н. *Bärgte* «тс.», діран. *bergbaıt* «киплю, клекочу», дінд. *bhuráti* «піднімається, здригається», також псл. *burga*, укр. *бúря*. — СІС² 871; ССРЛЯ 19, 1316; Kopaliński 313; Holub—Lyer 165; Dauzat 320; Gr. Fwb. 240; Klein 149, 584; Walde—Hofm. I 482—483; Ernout—Meillet I 227. — Див. ще **бúря, бúрити**¹.

фérмíй (хім.) (штучний радіоактивний хімічний елемент); — р. болг. *фéрмíй*, бр. *фérмíй*, п. *ferm*, ч. слц. *fermíum*, слн. *férmiј*; — назва, засвоєна з новолатинської наукової номенклатури; нлат. *fermium* утворене в 1955 р. від прізвища італійського фізика Е. Фермі (*Ettico Fermi*, 1901—1954). — СІС² 871; Волков 105—106; Фигурівский 133—134; Kopaliński 313; Holub—Lyer 165; РЧДБЕ 761; Klein 584.

фернамбúк (бот.) «бразильське дерево з жовто-червоною деревиною, *Caesalpinia brasiliensis* L.»; — р. бр. болг. *фернамбúк*, п. ч. слц. *fernambuk* «тс.»; — через французьке посередництво (фр. *fernambouc*) зводиться до назви порту в Бразилії *Pernambuco* «Пернамбуко», через який вивозили це дерево в Європу. — СІС² 872; ССРЛЯ 16, 1319; Sł. wyr. obcych 215; Holub—Lyer 165.

фero- (перша частина складних слів типу *феромагнетізм*, *феросплáв* із значенням «залізо, залізний»); — р. *ферро*-, бр. *фера-*, п. *ferro-*, ч. слц. *слн. фего-*, болг. *м. фero-*, схв. *фero-*; — пов'язане з основою запозиченого лат. *ferrum* «залізо», яке походить, очевидно, з якоїсь семітської мови. — СІС² 872; ССРЛЯ 16, 1320; Kopaliński 314; Holub—Lyer 165; Walde—Hofm. I 485—486; Schrader Reallexikon I 240; Klein 585.

ферт «давня назва літери *ф*; джигун», *фéртик*, [хверт, фертикуватий, фéртом], *хверцювати*; — не зовсім ясне; можливо, утворення за зразком назв **кръ(ъ)**, **кръ(ъ)**, **херъ(х)**, однак т викликає труднощі, й не виключається елемент звуконаслідування; пов'язування (Matzenauer 156) з сгр. *φύρτης* «порушник спокою, неспокійна людина» непереконливе; значення «джигун» у слові вторинне й постало під впливом графічної форми **Ф**. — Фасмер IV 190; Ślawski I 226.

[**фертигáти**] «грати на сопілці»; — неясне; можливо, звуконаслідувальне.

ферўла «лінійка або палиця, якою карали учнів за провину»; — р. бр. болг. *ферўла*, п. *feruła*, ч. *ferule*, слц. *feruł'a*, схв. *ферула*; — запозичення з латинської мови; лат. *ferula* «прут, різка», очевидно, походить від **lesolā*, пов'язаного з *festūca* «стеблина, травинка; жезл»; дальші звязки затемнені. — СІС² 872; ССРЛЯ 16, 1323; Brückner 21; Kopaliński 314; Holub—Lyer 165; Machek ESJC 141; Walde—Hofm. I 487, 489; Ernout—Meillet I 230; Klein 585, 586. — Пор. **бéрло**.

[**ферфéлiti**] «густо падати» (про сніг), [*ферфелíти*] «тс.» Нед, [*ферфéла*] «метелиця», [*ферфéлиця*] «тс.»; — очевидно, видозмінене запозичення з німецької мови; н. *Verfall* «занепад, завал» пов'язане з *fallen* (дvn. *fallan*) «падати», спорідненим із снн. *сндерл.* гол. *vallen*, днн. *fallan*, дісл. *falla*, данgl. *feallan*, англ. *fall*, лит. *pūlti* «падати», лтс. *pult* «тс.», прус. *aupallai* «знаходить», вірм. *p'ul* «падіння, обвал»; припускалася дум-

ка про рум. fârfâri «вештатися» (Шелудько: fâlfâi «віяти, майоріти») як джерело українського слова. — Grânjală 259; Scheludko 144; Kluge—Mitzka 182. — Пор. **мерфелити**.

фес «вид головного убору у формі зірзаного конуса з китицею», *фез*, *феса*, *феска* «тс.»; — р. *фес*, *феска*, бр. *феска*, п. ч. слц. *fez*, болг. м. *фес*, схв. *фес*, слн. *fés*; — запозичення з турецької мови; тур. *fes* «тс.» походить від ар. *Fäs*, назви міста в Марокко, де вироблялися ці шапки. — CIC² 872; Scheludko 144; Фасмер IV 191; Шипова 356; Дмитриев 500, 549; Kopaliński 315; Holub—Lyer 165; Skok I 513; Mikl. TEI I 296; Kluge—Mitzka 194; Klein 588; Lokotsch 47.

[**фест**] «добре; добрий» Куз; — ч. *fest* «міцно»; — запозичення з польської мови; п. *fest* «здоро; здоровий, сильний» походить від нім. *fest* «міцний, твердий, сталий, постійний», спорідненого з днн. *fast*, дфриз. *fest*, снідерл. шв. dat. *vast* «тс.», вірм. *hast* «міцний, сталий», дінд. *pastyā* «будинок і двір», первісно «постійне місце проживання, резиденція», тох. В ерастуе «умілий, вправний, зручний, підхожий». — SJP II 850—851; Holub—Lyer 165; Kluge—Mitzka 194. — Пор. **піст**.

фестиваль; — р. *фестиваль*, бр. *фестываль*, п. *festiwal*, ч. слц. вл. *festival*, болг. м. *фестивал*, схв. *фестіввал*, слн. *festivál*; — запозичення із західноєвропейських мов, можливо, з французької; фр. *festival*, як і нім. *Festival*, походить від англ. *festival*, букв. «свято», а це від фр. ст. *festival*, яке продовжує слат. *fēstīvālis* «фестиваль», походить від лат. *fēstīvus* «веселий, радісний», *fēstus* «святковий, урочистий». — CIC² 872; Черных II 308; Kopaliński 314; Holub—Lyer 165; Dauzat 321; Klein 579, 586. — Див. ще **фірії**. — Пор. **фестон**.

фестон «прикраса у вигляді візерунка», *фестоначастий*, *фестончатий*; — р. бр. болг. *фестон*, п. ч. *feston*, слц. слн. *festón*; — запозичення з французької мови; фр. *feston* «гірлянда» походить від іт. *festone* «гірлянда, фестон»,

яке зводиться до слат. *fēsta* «фестиваль, свято, канікули». — CIC² 872; Фасмер IV 191; Kopaliński 314; Holub—Lyer 165. — Див. ще **фірії**. — Пор. **фестиваль**.

[**фестунок**] «фортеця» Нед, Шейк, [*фēстунг*] «тс.» Шейк; — запозичення з польської мови; п. *festunek* «фортеця, в'язниця» походить від н. *Festung* «фортеця, твердиня», походного від *fest* «міцний, твердий». — Шелудько 50; SW I 735; Kluge—Mitzka 194.

[**фёттер**] «сморід» Нед, [*фēттор* Нед, *фēтир* Шейк] «тс.», [*фāтүр*] «неприємний запах» Корз (діалектна вимова **е** як **a**); — запозичення з польської мови; п. *feotor*, [*feotor*] «тс.» походить від лат. *foetor* «поганий запах, сморід», *foeteo*, -ēge «смердіти», пов'язаного з *fūtus*, *fūtum* «угноєння, гній; бруд, нечистоти», *fūtus* «дим, чад», спорідненими з гр. θύμός «дух; пристрасть», псл. *дутъ*, укр. *дим*. — Ślawski I 227; Brückner 121; Walde—Hořm. I 499—500; Ernout—Meillet I 244. — Див. ще **дим**.

фетиш «предмет неживої природи, нібито наділений чудодійною силою, об'єкт релігійного поклоніння у первісних народів», *фетишизація*, *фетишизм*, *фетишист*, *фетишизувати*; — р. *фēтиш*, бр. *фēтиш*, п. *feťysz*, ч. слц. вл. *feťiš*, болг. *фетиши*, м. *фетиши*, схв. *фēтиши*, слн. *feťiš*; — запозичення з французької мови; фр. *fétiche* «фетиш, ідол» походить від порт. *feitiço* «штучний, роблений», яке зводиться до лат. *factīcius* «штучний», походного від *facio* «роблю, створюю», *factum* «зроблене». — CIC² 872; Фасмер IV 191; Черных II 308; Kopaliński 315; Holub—Lyer 165; Dauzat 321; Walde—Hořm. I 440—444; Ernout—Meillet I 209—213; Kluge—Mitzka 194; Klein 586. — Див. ще **факт**. — Пор. **діти²**.

фетр; — р. бр. *фēтр*, п. *feutre*; — запозичення з французької мови; фр. *feutre* «повстя, фетр» походить від франк. *fīltir «повстя», спорідненого з нvn. *Filz* (днн. *vilz*) «повстя, фетр», днн. *filt*, англ. *daungl. felt* «тс.». — CIC² 873; Фасмер IV 191; Черных II 308; Dauzat 322; Kluge—Mitzka 194.

ге—Mitzka 197. — Див. ще **фільтр, фільц.** — Пор. **повстя.**

фехтувати, [feхтáр] «фехтувальник» Куз, **фехтувальник**, **фехтування**; — р. **фехтоватъ**, бр. **фехтаваць**, п. **fechtować**, ч. **fechtovat** «жебракувати», заст. «боротися», болг. **фехтúвам се**, схв. кайк. [fehtati, fektati] «фехтувати»; — запозичення з німецької мови; нvn. **fechten** (дvn. **féhtan**) «боротися, фехтувати» споріднене з днн. гол. ст. **féhtan**, літ. **pésti** «смикати, рвати», гр. **πέιω** «чешу, стрижу, смикаю»; зіставляється також з лат. **rugnus** «кулак», **rugno** «б'юся, борюся» (Kluge—Mitzka 188). — СІС² 873; Фасмер IV 191; Черных II 308—309; Brückner 120; Sławski I 225—226; Kopaliński 310; Machek ESJČ 141; Holub—Lyer 164; Walde—Hofm. II 383; Trautmann 217; Frisk II 492—493; Klein 590.

фешенéбельний «вишуканий, модний, елегантний»; — р. **фешенéбельный**, бр. **фешэнéбельны**, п. **fashionable**; — запозичення з англійської мови; англ. **fashionable** «тс.» є похідним від **fashion** «мода, звичай; фасон», яке зводиться до фр. ст. **façon**, **laçeon** (фр. **façon**) «фасон». — СІС² 873; Фасмер IV 192; Klein 576; Dauzat 310. — Див. ще **фасон**.

фéя; — р. бр. болг. **фéя**; — запозичення з французької мови; фр. **féé** «чарівниця» походить від нар.-лат. **Fata** «богиня долі», пов'язаного з лат. **fatum** «доля». — СІС² 873; Фасмер IV 192; Черных II 309; Dauzat 318. — Див. ще **фáтум**.

[фíк] «невихований телепень»; — не зовсім ясне; — можливо, запозичення з угорської мови; пор. уг. **fiika** «хлопець», пов'язане з **fi**, **fiú** «хлопець, син», словом фіно-угорського походження. — MNTESz I 907—908, 925; MSzFUE I 206—207.

[фíленщики] (бот.) «гвоздики, *Dianthus*» Нед, Шейк, Pi, Mak, [фíленщик] «тс.» Mak; — неясне.

Филимóн (чоловіче ім'я), [Тилимóн, Халимóн, Фíль, Фíля, Фíлімóн] Куз, Фíлемóн Куз, Талемíн, Телемíн, Хвали-

мо́н, Хілімо́н Шейк], ст. **Фíлимóнъ** «возлюбленный» (1627); — р. болг. **Филимóн**, бр. **Фíлімóн**, п. слц. **Filomen**, ч. **Filemon**, м. **Филимен**, схв. **Filímon**; — запозичення з грецької мови; гр. **Φίλημον** утворене від **φíλéω** «люблю». — Вл. імена 93; Беринда 239; Петровский 222; Спр. личн. имен 468; Кореспú 65; Илчев 510. — Див. ще **фíлологíя**. — Пор. **Пилип, фíландрóп, фíлосóфія**.

[**фíль**] «сíм'я; рід, вид» Шейк, [фель], [**фíль**] «порода, раса» ВеЗн, ст. **фíль** (XVI ст.); — запозичення з угорської або румунської мови; рум. **fel** «способ; рід, вид, сорт; походження» виводиться від уг. **-félé** «схожий, на зразок» (пор. **mindenfélé** «всякого роду»), що пов'язується з **fél** «половина; бік». — Лизанец 631; DLRM 297; СДЕЛМ 454; MNTESz I 870—871. — Див. ще **фелелувáти**.

фíлька «валет (у картах); назва гри в карти»; — запозичення з російської мови; р. **фíлька** «тс.» пов'язане з іменем **Фíля** (зменш. від **Фíлipp**, укр. **Пилип**), що вживается також як експресивна назва в значенні «дурень, розява». — Фасмер IV 194. — Див. ще **Пилип**. — Пор. **хвиль**.

[**фíлюга**] (орн.) «вивíльга, *Ogioius galbula* L.» Куз, ВеЗн, Шарл; — п. [**filuga**] «тс.»; — результат видозміні форми [**вíльга**], п. **wílga** «тс.». — Див. ще **вíльга²**.

[**фин**] (зоол.) «смугач, рід кита *Vallaeoptera*» Нед; — запозичення з німецької мови; н. **Fínnfisch** «тс.», букв. «смугаста риба» (назва мотивується наявністю складок-борозен уздовж тіла кита), **Fíppwall** «фінвал» являють собою складні слова, що містять основу іменника **Finne** «плавець риби; вугор, прищ», яке зводиться до свн. **víppne** (**pfinne**) «вугрі; гнилий, згірклив запах», спорідненого з гол. **vin** «вугор», англ. **fin** «плавець риби», норв. [finn(e)] «щетиноподібна трава; наріст, на якому тримається ріг (у рогатої худоби)», шв. [fen(a)] «хлібний колосок». — Kluge—Mitzka 198; Klein 592.

[финджал] «кубок, келих» Шейк, Нед, [фінджа] «тс.» ВеУг, ст. финджа́лъ (XVIII ст.); — болг. филджан, м. филџан, схв. філчан, слн. fıldzan; — запозичене з турецької мови (можливо, через кримськотатарське посередництво, а [фінджа] через уг. findzsa «тс.»); тур. fıncan, fılçan «чашка» походить від ар. fīngān, fīngāl «тс.», яке зводиться до перс. pingān «тс.». — Bern. I 281; Lokotsch 49; Bárczi 79; MNTESz I 914. — Пор. філіжанка.

финкати — див. пхýкати.

[фіню-фіню] (вигук, яким кличуть поросят) О; — неясне; можливо, пов'язане зі свиня́ або з ч. сепа «суга».

[фир] «швирг» О; — звуконаслідуваньне утворення.

фýркати «пирхати; [брікати, хвицати] О, Me», [хвýркати] «прискати; чихати» Бі, фýрк «умить полетів», [фýрка] «кокетка, повія» Шейк, [фýркавка] «дзига (іграшка)» О; — р. фýркатъ «пирхати», бр. фýркацъ «тс.», п. furkać «пурхати», ч. frkati «сопіти, пирхати», слц. frkat' «пирхати; пурхати», вл. ſúrkas «пирхати», болг. фýркам (хвýркам) «пурхати», м. фрка «фиркати, сопіти; пурхати, летіти», схв. фркáти «крутити, вертіти», слн. frkati «пурхати; дзижчати»; — звуконаслідуваньне утворення, паралельне до фýркати. — Фасмер IV 213; Потебня РФВ 4, 201; Sławski I 241; Skok I 527—528; Bern. I 287. — Пор. пирхати, фóркати.

фýрмаш — див. фíрма².

[фируха] (бот.) «хрінниця посівна, Lepidium sativum L.» Mak; — неясне; можливо, помилкове написання замість жерýха «тс.» (див.).

[фисíти] «сичати» ВеУг, [фýскавка] «чорна гадюка, Pelias berus L.» Нед, ВеУг, ВеНЗн; — звуконаслідуваньне утворення, паралельне до [фистíти], хвýща (пор.).

[фистíти] «квікати» Нед, Шейк; — звуконаслідуваньне утворення. — Пор. фисíти, хвýща.

фýща — див. хвýща.

фіа́кр «легкий найманий екіпаж у містах Західної Європи»; — р. фіа́кр,

бр. фійкр, п. fiakier, ч. fiakr, слц. fiaker, болг. фиákър, м. фијáкер, схв. фијáкер, слн. fijákag; — запозичення з французької мови; фр. fiacre «тс.» дістало назву від готелю Св. Фіакра (St. Fiacre) у Парижі, перед яким ці екіпажі мали стоянку в XVII ст.; ім'я Fiacre походить від кельт. Fiachra. — CIC² 873; Kopalinski 315; Machek ESJČ 141; Holub—Lyer 165; РЧДБЕ 762; Dauzat 322, Dict. des noms 255; Kluge—Mitzka 196; Klein 588.

фіа́л «у Стародавній Греції низька чаша із загнутими всередину вінцями», ст. фіа́ль (1627), фіала (1627); — р. фиа́л, ст. фиа́ль (XIV ст.), бр. фіа́л, п. вл. fiala, ч. fióla, слц. fiála, болг. фиа́л(a), схв. фијала, фиола, слн. fijala; — запозичення з грецької мови; гр. φιάλη «миска, чашка», давніше мікенське ri-a-ga, ri-je-ga є давнім запозиченням з невідомої мови. — CIC² 873; Фасмер IV 192; Kopalinski 315; Holub—Lyer 165; РЧДБЕ 762; Frisk II 1017; Boisacq 1027. — Пор. піа́ла.

фіа́лка (бот.) «Viola L.», фіа́лкові, [фія́вка, фія́лковáти] Нед, Mak, Шейк, фіа́лок Нед, Шейк, фія́лочні Mak, [фія́лчák] «аметист» Куз, [хвýлка, хвýлка] Чаб, фіа́лкóвий, [хвýлялóвий] Шейк, ст. фія́лок, фіа́лок (XVII ст.); — р. фиа́лка, бр. фіа́лка, п. fijałek, fiołek, ч. слц. fiala, fialka, вл. fijałka, нл. fijałka, fijołka, схв. виòла, слн. vijólica; — запозичене з німецької мови, можливо, через польське посередництво; свн. viole(e), дvn. viola «фіалка» зводяться до лат. viola «тс.», що, як і гр. ἵον (< Fiov) «фіалка», походить, очевидно, з якоєсь давньої середземноморської мови. — Richhardt 47; Фасмер IV 192; Черных II 309; Sławski I 229; Brückner 122; Machek ESJČ 142; Holub—Lyer 165; Bern. I 281; Mikl. EW 58; Walde—Hoßm. II 795; Frisk I 729; Klein 1712. — Пор. фіолéтовий.

фіа́ско «невдача, провал», [ф'я́ско] Куз; — р. болг. фиа́ско, бр. фіа́ска, п. ч. слц. вл. fiasco, м. фијáско, схв. фијáско; — запозичення з італійської мови; іт. fiasco «обплетена пляшка для

вина» продовжує слат. flasco, flasca «пляшка»; значення «невдача» розвинулось у зв'язку з тим, що в середньовічній Італії пляшка була знаком незадоволення і глуму публіки щодо співців, артистів або спортсменів, які провалились на виступі. — СІС² 873; Коваль 172; Kopaliński 316; Holub—Lyer 165; Kluge—Mitzka 202; Klein 588, 597. — Див. ще **пляшка, фляга.** — Пор. **плошка.**

фібра (тех.) «електро- і теплоізоляційний матеріал; (анат.) жилка, нерв, волокно живої тканини», фібер Куз, фібрин, фіброма, фібринозний, фіброзний; — р. болг. фібра, бр. фібра, п. fibra, ч. fibr, слц. fiberg, схв. фібрин, схв. фібра; — запозичення із західноєвропейських мов; н. Fíber (анат.), англ. fibre «тс.», фр. fibre (анат., тех.) походять від лат. fibra «волокно» неясного походження; можливо, утворилося з *fisra і в такому разі того самого кореня, що й лат. filum «нитка», споріднене з посл. žila (< *gīsla), укр. жіль. — СІС² 873; St. wug. обсуч 216; Holub—Lyer 165—166; РЧДБЕ 762; Gr. Fwb. 242; Klein 588; Dauzat 322; Walde—Hořm. I 491. — Пор. **жіла.**

фібула «металева застібка для одягу»; — р. болг. фібула, бр. фібула, п. слц. fibula, ч. fibule, схв. фібула; — запозичення з латинської мови; лат. fibula «пряжка, застібка, гаплик» виникло внаслідок гаплології з нар.-лат. *fīvibūla, пов'язаного з *fīveo, паралельної форми до fīgo «втикаю, закріплюю», спорідненого з лит. dīegti «садити; колоти», лтс. diēgt «колоти», прус. deicktas «місце». — СІС² 874; Kopaliński 316; Holub—Lyer 166; РЧДБЕ 763; Kluge—Mitzka 196; Walde—Hořm. I 492, 495; Klein 466, 588. — Пор. **фіксувати.**

[**фівкати**] «свистіти (зокрема, про іволгу), присвистувати Г, Куз, Ме, швидко кидати О»; — звуконаслідувальне утворення; до словотвору пор. **гáвкати, нáвкати, чáвкати.**

фіга (бот.) «інжир, *Ficus carica* L.; дуля (жест)», [фіга Mak, фіги Пі,

фі́га Нед, фі́гус Mak], хві́га УРС, [хві́ги Пі, хві́га, хві́га Ned, Шейк], ст. фі́кса (1596), дерево фікговое (1596), фі́га (1637); — р. фі́га, бр. фі́га, п. слц. вл. нл. figa, ч. fik, схв. kajk. [figa], слн. fíga; — запозичене з німецької мови, можливо, через польську; свн. vīge (дvn. figa) «тс.» походить від пров. figa, яке зводиться до лат. fīcus «тс.; бородавка, нарости»; що вважається запозиченням з якоїсь середземноморської або малоазійської мови. — СІС² 874; Фасмер IV 192; Черных II 309; Richhardt 47; Sławski I 227; Holub—Lyer 166; Skok I 515; Вегп. I 281; Walde—Hořm. I 492; Ergnout—Meillet I 232. — Пор. **фікус, хвіги-міги.**

фігурा, фігурант, фігуріст, [фігурá] «фігура; роз'яття на дорогах Нед; надгробок; надгробний камінь О», [фігúra] (заст.) «пам'ятний хрест на роздоріжжі» Корз, фігуральний, фігурістий Она, фігурний, фігурувати, ст. фігура (XVII ст.), фігуровати «зобразжати» (1637); — р. схв. фігурá, бр. фігурá, п. ч. вл. figura, слц. слн. figúra, болг. м. фигура; — запозичення з латинської мови; лат. sigūra «фігура, образ, вигляд» пов'язане з fīingo «творю, формую», спорідненим з гор. deigan «місити, ліпити з глини», дінд. dēhmi «мажу, ліплю», ав. daēza «стіна», тох. A tsek-, tsai-k-, тох. B tsik- «формувати», tseke «статуя», гр. τεῖχος (τοῖχος) «стіна, вал», посл. děža, укр. діжá. — СІС² 874; Фасмер—Трубачев IV 193; Черных II 310; Kopaliński 317; Holub—Lyer 166; Младенов 660; Skok I 515; Walde—Hořm. I 496, 501—502; Klein 478, 590; Hüttl-Worlh 16. — Див. ще **діжá.** — Пор. **фікція.**

фіглі «фокуси, штучки, пустощі», фігель «завиток; розчертка», [фігель, фігель, фіглі] «тс.» Нед, фігляр, фіглярство, [хвіглі] Шейк, [фігльованій] «прикрашений завитками» Нед, [фіглявий] «пустотливий» Нед, [фігларний] «тс.» Нед, ВеЗн, [фіглювати] «прикрашати завитками; викидати штучки», [фіглювати О, фіглювати Нед], фігларничати, [хвіглювати] «крутитися,

викручуватися»; — р. [фігля] «кривляння, гримаса», бр. фіглі «фіглі», ч. [figl] «витівка, обман», слц. figel' «витівка, хитрість»; — запозичення з польської мови; п. figiel «витівка, пустощі» певної етимології не має; можливо, через німецьке посередництво (свн. vigilje, бав. vigil) походить від слат. vigiliae «нічні церемонії, пов'язані з пиятикою, чаклюванням, обрядами щодо померлих», первісне значення якого згодом змінилося на «жарти, виверти, хитрощі»; менш переконливе припущення про зв'язок п. figiel з figura від лат. figūra (Brückner 121) або з нім. vögeln «злучатися, спарюватися» (Spitzer у Machek ESJC 142). — CIC² 875; Шелудько 50; Richhardt 47; Фасмер IV 192; Sławski I 227—228; Holub—Lyer 166; Bern. I 281.

Фіглі-міглі; — р. фігли-мігли, бр. фіглі-міглі; — запозичення з польської мови; п. figle-migle «фіглі» є римованним сполученням такого ж типу, як і [fig-mig, figi-migi, fiku-miku] «тс.», укр. хвігуміги. — Sławski I 228; Brückner 121. — Пор. **хвіги-міги**.

Фіжми «широкий каркас із китового вуса у формі обруча для жіночої сукні»; — р. фіжми, бр. фіжми «тс.»; — запозичене, очевидно, через польське посередництво з німецької мови; п. fiszbin «китовий вус» походить від н. Fischbein «тс.», букв. «риб'яча кістка». — CIC² 874; Фасмер IV 193; Горяев 392; Brückner 122; Matzenauer 158; Kluge—Mitzka 199. — Див. ще **фішбін**.

Фізаліс (бот.) «марунка, *Physalis L.*»; — р. физалис, бр. фізаліс; — назва, засвоєна з новолатинської наукової номенклатури; нлат. *Physalis* відтворює гр. φύσαλ(λ)ίς «тс.; пузир, булька» звуконаслідуваного походження, паралельне до лат. *pustula* «пузир», посл. рухати «дугти», укр. пихкати. — Klein 1180; Frisk II 1055—1056. — Пор. **пих**.

Фізика, фізик, [фізик] «лікар» Шейк, фізикальний, фізичний; — р. болг. м. фізика, бр. фізіка, п. fizyka, ч. слц. вл. fyzika, схв. фізика, слн. fizika; — за-

позичення з латинської мови; лат. *physica* «наука про природу» походить від гр. φύσική (ἐπιτήμη) «природознавство», букв. «природнича (наука)», жін. р. від φύσιός «природний, природничий», похідного від φύω «росту, виникаю, стою», спорідненим із псл. *biti*, укр. бути. — CIC² 875; Фасмер IV 193; Черных II 310; Kopaliński 324; Holub—Lyer 176; РЧДБЕ 764; Frisk II 1052—1054; Boisacq 1041. — Див. ще **бути**¹.

Фізіатр «фізіотерапевт», *phiziatrīja*, [фізія́тра] Куз, *phiziatrīčnij*; — р. фізіа́тр, бр. фізіа́тр, п. fizjatra, ч. fyziatř, слц. fyziater, болг. физиа́тър, схв. физијатер, слн. fizijater; — складне утворення з основ гр. φύσις «природа» та ἰατήρ «лікар», ἰατρός «тс.», похідного від ἰάομαι «лікувати, гоїти». — CIC² 875; Holub—Lyer 176; Klein 763. — Див. ще **педіатр, фізика**.

Фізіологія, фізіолог, фізіологічний; — р. болг. физиология, бр. фізіа́логія, п. fizjologia, ч. fyziologie, слц. fyziología, вл. fyziologija, м. физиологіја, схв. физиолоѓија, слн. fizijologіа; — запозичення з латинської мови; лат. *physiologia* «природознавство, філософія природи» походить від гр. φυσιολογία «природознавство», утвореного з основ слів φύσις «природа» і λόγος «учення, слово». — CIC² 875; ССРЛЯ 16, 1357; Kopaliński 324; Holub—Lyer 176; Klein 1180. — Див. ще **логіка, фізика**.

Фізіономія, фізіономіка «учення про зв'язок психічного стану з мімікою», *phizionomīst*, *phizionomīstika*, фізіономічний; — р. болг. физиономія, бр. фізія́номія, п. fizjonomia, ч. fyziognomie, слц. fyziognómia, вл. fyziognomiја, м. физиономија, схв. физиономіја, слн. fizijonomіа; — запозичення з французької мови; фр. *physionomie* (< *physiognomie*) «тс.» походить від лат. *physiognōmōn* «той, хто пізнає душевні якості за зовнішніми ознаками», яке зводиться до гр. φυσιογνώμων «тс.», φυσιογνωμονіа «пізнавання внутрішніх якостей індивіда за його зовнішніми

ознаками», утворених з іменників фóтс «природа» і γνώμων «знавець, тлумач», спорідненого з пsl. *znaťi*, укр. *знáти*. — CIC² 875; Фасмер IV 193; Черных II 310—311; Kopaliński 324; Holub—Lyer 176; РЧДБЕ 764; Dauzat 555; Frisk I 308—309; Boisacq 148—149; Klein 665, 666, 1180. — Див. ще **знати, фíзика**.

фізкультура, фізкульту́рник; — р. *физкультура*, бр. *фізкультура*, ч. *fízkultúra*, *fyskultura*, слц. *fyzkultúga*, вл. *fískultúra*, болг. *фíзкултúра*, м. *физкультура*, схв. *фíзкултúра*, слн. *fizkultúra*; — складне слово, утворене шляхом стягнення словосполучення *фíзична культура*. — Див. ще **культура, фíзика**.

[фíйтúв] «опалювач, топильник, кочегар» Шейк; — запозичення з угорської мови; уг. *fűtő* «тс.» пов'язане з *fütő* «опалювати», спорідненим з манс. *pelamatajkve* «запалити», *paltyaglađkve* «палити (у печі)», що продовжують пург. *pilz- «палити, опалювати». — MNTESz I 1005—1006; MSzFUE I 225.

фíксувáти, фíксáж, фíксатíв, фíксáтор, фíксáцíя; — р. *фиксировать*, бр. *фíксавáц*, п. вл. *síksować*, ч. *fixírovat*, слц. *fixírovat'*, *fixovat'*, болг. *фиксíрам*, м. *фиксíра*, схв. *фиксíрати*, слн. *fixísrati*; — запозичення з французької мови; фр. *fixer* «прикріпити, закріпити, прибити» походить від лат. *fixus* «твердий, міцний, нерухомий», пов'язаного з *figo* «втикаю, закріплюю», очевидно, спорідненим з лит. *díegti* «саджати», лтс. *diēgt* «колоти», *dīgt* «проростати, пускати паростки», прус. *deicktas* «місце», данgl. *dīc* «гребля, рів». — CIC² 876; Kopaliński 317—318; Brückner 121; Sławski I 229; Holub—Lyer 168; РЧДБЕ 765; Dauzat 326; Bloch 300; Walde—Hoßm. I 495—496; Ernout—Meillet I 234; Fraenkel 93; Klein 466, 595. — Пор. **фíбула**.

фíкус «вічнозелена тропічна рослина на родині шовковицевих, *Ficus* L.; [інжир], [фíгус] «тс.» О; — р. болг. м. *фíкус*, бр. *фíкус*, п. слц. *fíkus*, ч. *fíkus*, схв. *фíкус*; — запозичення з латин-

ської мови; лат. *fícus* «фігове дерево». — CIC² 876; Kopaliński 318; Holub—Lyer 166. — Див. ще **фíга**.

[фíку-фíку] (імітація проколювання чимось гострим) Шейк; — можливо, звуконаслідувальне утворення; пор. п. *fík*, що виражає падіння предметів, *fíkać* «швидко рухатися, перевертатися», а також нім. *ficken* «швидко терти, скребти; futuere», взаємний стосунок яких неясний. — Sławski I 228.

фíкциá «щось неіснує, вигадане», *фíктиvний*; — р. болг. *фíкция*, бр. *фíкцыя*, п. *fíkcia*, ч. *fíkce*, слц. *fíkcia*, вл. *fíkciјa*, м. *фíкција*, схв. *фíкција*; — запозичення з латинської мови; лат. *fictio* «формування, утворення; вигадка, видумки» пов'язане з *figo* «творю, формую, вигадую», спорідненим із пsl. *děza*, укр. *діжá*. — CIC² 876; Фасмер IV 193; Черных II 311; Kopaliński 317; Brückner 121; Holub—Lyer 166; РЧДБЕ 765; Walde—Hoßm. I 501—502; Ernout—Meillet I 235—236; Hüttl-Worth 15; Klein 589. — Див. ще **діжá**. — Пор. **фíгýра**.

фíлантрóp «благодійник, покровитель нужденних»; — р. болг. м. *фíлантрóp*, бр. *фíлантрóp*, п. ч. слц. вл. *filantróp*, схв. *фíлантрóp*; — запозичення із західноєвропейських мов; н. *Philanthróp*, фр. англ. *philanthrope* «тс.» походять від гр. *φíλανθρóπος* «людинолюбець, благодійник», утвореного з основ іменників *φíλος* «приятель, прихильник» і *ἄνθρóπος* «людина». — CIC² 877; Черных II 311; Kopaliński 318; Holub—Lyer 166; РЧДБЕ 765; Gr. Fwb. 577; Dauzat 554; Klein 1172. — Див. ще **антрополóгія, фíлолóгія**. — Пор. **мíзантрóp**.

Фíларéт (чоловіче ім'я), *Фíларéта* (жіноче ім'я), *Лáра*, *Лáря*, *Фíла*, ст. *Фíларéтъ* (1627); — р. болг. *Фíларéт*, бр. *Фíларéтъ*; — запозичення з грецької мови; гр. *Φíλάρετος*, букв. «той, хто любить добродетель, добродій», утворене з іменників *φíλος* «приятель, прихильник» і етимологічно неясного *ἀρετή* «добрість, хоробрість, мужність». — Вл. іме-

на 93; Петровский 222; Спр. личн. имен 468; Илчев 510; Frisk I 136. — Див. ще **філологія**.

філармонія «концертна установа», [філармонія] «тс.» Куз, філармонійний, філармонічний, [філармонійний, філармонічний] Куз; — р. філармонія, бр. філармонія, п. слц. *filharmonia*, ч. *filharmonie*, вл. *filharmonija*, болг. філхармónія, м. філхармоніја, схв. філхармónіја; — запозичення із західноєвропейських мов; фр. *philharmonique* «музичний», *philharmonie* «філармонія», н. *Philharmonie* «тс.», англ. *philharmonic* «тс.; меломан» походять від іт. *filarmonico* «любитель музики», утвореного з компонентів *fil-* від гр. *φίλεω* «люблю», *φίλος* «друг, приятель» і *αρμόνιο* «гармонійний, милозвучний» від гр. *άρμονικός* «гармонійний». — CIC² 877; Черных II 311; Kopaliński 319; Holub—Lyer 167; РЧДБЕ 767; Gr. Fwb. 577; Dauzat 554; Klein 1173. — Див. ще **гармонія, філологія**.

Філат (чоловіче ім'я), [Филáт] Шейк; — р. *Filát*, бр. *Філáт*; — очевидно, розмовна форма імені **Феофілакт**; менш переконливе пов'язання з гр. Πíλατος «Пілат», що зводиться до лат. *Pílatus*, букв. «озброєний дротиками», похідного від *pílum* «кідаланий список, дротик». — Фасмер IV 193; Петровский 222; Спр. личн. имен 468; Klein 1185. — Див. ще **Феофілакт**.

філателія «колекціонування й вивчення поштових марок, конвертів і листівок з марками та штампами», філателізм, філателіст, філателістичний; — р. філателія, бр. філателія, п. слц. *filatelia*, ч. *filatélie*, вл. *filatelist*, болг. філателія, м. філателија, схв. філателіја, слн. *filatélia*; — запозичення з французької мови; фр. *philatélie* «філателія» утворене з основ гр. *φίλεω* «люблю», *φίλος* «друг, приятель» і *ἀτέλεια* «звільнення від оплати» (поштова марка звільнюла від правника від поштової оплати готівкою), що утворилося із заперечного префікса *ἀ-* та іменника *τέλος* «виконання, закінчення; плата», очевидно,

пов язаного з *τέλλω* «сходити, підійматися». — CIC² 877; Kopaliński 318; Holub—Lyer 166; Klein 1172; Dauzat 554; Frisk II 500—501, 871—873. — Див. ще **філологія**.

філе¹ «вишивка на сітчастій тканині; ажурне в'язання»; — р. болг. м. *филé*, бр. *філé*, п. *file*, *filet*; — запозичення з французької мови; фр. *filet*, букв. «ниточка» є зменш. від *fil* «нитка, пряжа», що походить від лат. *filum* «тс.», спорідненого з псл. *žila*, укр. *жіль*. — CIC² 877; Sł. wug. *obcych* 218; РЧДБЕ 766; Dauzat 325; Walde—Hořm. I 497—498. — Див. ще **жіль**. — Пор. **філе**².

філе² «м'ясо найвищого сорту із середньої частини хребта туші; очищена від нутроців, спресована і заморожена риба», *філéй* «тс.»; — р. болг. м. *филé*, бр. *філé*, п. *file*, *filet*, ч. *filé* (м'ясо), *filet*, вл. *filet* (м'ясо); — запозичення з французької мови; фр. *filet* є зменш. від *fil* «нитка, низка»; французька назва зумовлена, очевидно, тим, що м'ясо *filet* продавалось зав'язаним ниткою. — CIC² 877; Черных II 311—312; Фасмер IV 194; Brückner 669; Holub—Lyer 167; РЧДБЕ 766; Klein 591, 592; Dauzat 325; Bloch 298. — Див. ще **жіль**, **філе**¹.

філер «агент таємної поліції»; — р. *філér*, бр. *філér*; — запозичення з французької мови; фр. *fileur* «тс., спостерігач; прядильник» пов'язане з *filer* «прясти; стежити», що походить від лат. *filo* «пряду», *filum* «нитка, пряжа», спорідненого з псл. *žila*, укр. *жіль*. — CIC² 877; ССРЛЯ 16, 1374; Dauzat 324—325; Bloch 298—299; Walde—Hořm. I 497—498. — Див. ще **жіль**. — Пор. **філе**¹.

філіал, філія, філіація, філіальній; — р. болг. *филиál*, бр. *філія*, *філіáл*, п. *filia*, ч. слц. слн. *filialka* «філіал», вл. *filiala*, м. схв. *филиáла*; — запозичення із західноєвропейських мов; н. *Filiále* «філіал», фр. *filiale* «тс.», англ. *filial* «філіальний» утворені від лат. *filia* «дочка», *filiális* «синовній», пов'язаних з *fílius* «син», яке зводиться до **félíos* «немовля», спорідненого з гр. *θηλή* «ма-

теринські груди, сосок», лтс. dēls «син», псл. dēva, dojiti, укр. діва, доїти. — Черных II 312; Kopaliński 319; Brückner 121; Holub—Lyer 167; РЧДБЕ 766; Walde—Hofm. I 475—476, 496; Klein 591. — Див. ще діва, доїти.

філігрань «художній ювелірний виріб із тонкого золотого, срібного дроту; водяний знак на папері», [філігра́н(a)] «тс.» Куз, філігра́нник; — р. філігра́нь, бр. філігра́нь, п. вл. filigran, ч. слц. слн. filigrán, болг. м. філігра́н, схв. філігра́н; — запозичення з французької мови; фр. filigrane «філігрань» походить від іт. filigrana «тс.», первісно «низка зернин, ягід», утвореного з основ лат. filum «нитка, пряжа» і grānum «зерно, зернина», спорідненого з псл. *z^bgo, укр. зернó. — СІС² 877; Фасмер IV 194; Kopaliński 319; Holub—Lyer 167; РЧДБЕ 766; Bloch 299; Dauzat 325; Kluge—Mitzka 197; Klein 591. — Див. ще жіла, зéрнó. — Пор. філе¹.

філіжанка «чашка, склянка», [філіжáнка, фаліжáнка ЛЖит]; — бр. філіжанка, п. filížanka; — запозичене з турецької мови, можливо, через польське або румунське посередництво (рум. filigean «тс.»); тур. finçān, fiłcān «чашка» походить від ар. finğan, finğāl «тс.»; суфікс -ка додано, можливо, за аналогією до чáшка. — Акуленко 138; СІС² 877; Richhardt 48; Sł. wyr. obcych 218; Brückner 121—122; Sławski I 229; Bern. I 281; Lokotsch 49. — Див. ще фінджал.

філіппіка «гостра промова, виступ проти кого-, чого-небудь»; — р. філіппика, бр. філіпіка, п. ч. слц. filíppika, болг. філіпіка, м. філіпіка, схв. філіпіка, слн. filíppika; — запозичення з грецької мови; гр. φιλίππικοί «філіппики» виникло шляхом стягнення слово-сполучення οἱ λόγοι Φιλίππικοί «промови проти Філіппа» (патріотичні промови Демосфена проти агресивної політики і воєн царя Філіппа II Македонського в IV ст. до н. е.). — СІС² 877; ССРЛЯ 16, 1378; Kopaliński 319; Holub—Lyer

167; РЧДБЕ 766; Klein 1173. — Див. ще Пиліп, філологія.

філістерь «міщанин, обиватель», філістерьство, (заст.) [філістéрія] «філістерьство» Нед; — р. болг. филистър, бр. філістэр, п. слц. вл. filistrer, ч. filistr, м. филистър, схв. филистър, слн. filíster; — запозичення з німецької мови; н. Philister «філістерь, міщанин» виникло в середньовічних німецьких університетах як зневажлива назва міщан, обивателів на основі німецької форми назви ворожого євреям біблійного племені Philister «філістимляни», утвореної від гр. Φιλιστῖνοι, яке зводиться до гебр. פְּלִשְׁתִּים «філістимляни», пов'язаного з назвою країни פְּלֵשֶׁת «Палестина». — СІС² 877; Черных II 312; Фасмер IV 194; Kopaliński 319; Brückner 121; Holub—Lyer 167; РЧДБЕ 766; Kluge—Mitzka 548—549; Klein 1173.

філогенéз «історичний розвиток як окремих видів і більших систематичних груп організмів, так і органічного світу в цілому», філогенія, філогенетичний; — р. філогенéз, бр. філагенéз, п. filogenéza, ч. fylogeneze, слц. вл. fylogeneza, болг. филогенéза, філогенéзис, схв. філогенеза; — запозичення з німецької мови; термін н. Phylogenése утворив німецький біолог Е. Геккель (E. Haeckel, 1834—1919) з основ гр. φῦλον «рід, плем'я» (від φύειν «рости», спорідненого з псл. byti, укр. бýти) і γένεσις «походження», пов'язаного з γένος «рід». — СІС² 877—878; Kopaliński 320; РЧДБЕ 767; Klein 1179. — Див. ще бýти¹, ген¹. — Пор. фізика.

Філогоній (чоловіче ім'я), ст. Філогонъ «родителюбець» (1627); — р. Філогоний, бр. Філагоній; — запозичення з грецької мови; гр. Φιλόγονος, букв. «той, хто любить своє потомство», утворене з основ гр. φίλεω «люблю» і γόνος «народження, потомство», спорідненого з псл. зеть, укр. зять. — Вл. імена 94; Беринда 239; Петровский 223; Спр. личн. імен 468. — Див. ще ген¹, зять, філологія.

філодендрон (бот.) «рід рослин родини ароїдних, Philodendron»; — р.

болг. *филодéндрон*, бр. *філадéндрон*, п. ч. слц. *filodendron*, слн. *filodéndron*; — назва, засвоєна з новолатинської наукової номенклатури; нлат. *philodendron* утворене з основ гр. φίλος «друг» і δένδρον «дерево»; назва зумовлена тим, що ця рослина в'ється по деревах. — СІС² 878; Sł. wyr. обсуч 219; Holub—Lyer 167; NSD 1857; Klein 1173. — Див. ще **Пилип, філологія.**

філоксéra (ент.) «комаха, що паразитує на винограді та інших рослинах, *Phylloxera* Бой.», **філоксéрія, філоксéрник**; — р. *філлоксéra*, бр. *філаксéra*, п. *filoksera*, ч. слц. *filoxera*, болг. м. схв. *филоксéra*; — назва, засвоєна з новолатинської наукової номенклатури; нлат. *phylloxera* утворене з основ гр. φύλλον «листок», спорідненого з лат. *folium* «тс.», і ξηρός «сухий», можливо, спорідненого з дінд. *kṣāgá-* «гарячий, палючий». — СІС² 878; Kopaliński 320; РЧДБЕ 767; Frisk II 336, 1050—1051; Boisacq 678, 1041; Klein 607, 1179. — Див. ще **фоліант.**

філологія, філóлог, ст. **філолóгъ** (1627); — р. болг. *филология*, бр. *філалогія*, п. слц. *filologia*, ч. *filologie*, вл. *filolog*, м. *филология*, схв. *филологіја*, слн. *filologija*; — запозичення з латинської мови; лат. *philologia* «любов до науки й літератури; літературно-наукові заняття» походить від гр. φíλος «той, що любить науки, вчений», утвореним з основ іменників φíλος «друг», яке переконливої етимології не має, і λóγoς «слово, вчення, розповідь». — СІС² 878; Черных II 313; Kopaliński 320; Holub—Lyer 167; РЧДБЕ 767; Skok I 517; Frisk II 1018—1020; Boisacq 1027; Klein 1173. — Див. ще **логіка.** — Пор. **Пилип, Феофіл, філандрóп, філософія.**

Філон (чоловіче ім'я), [Філін, Хви-лон]; — р. *Філон*, бр. *Філон*; — запозичення з грецької мови; гр. φíλων, букв. «любліяний», пов'язане з φíλéω «люблю», φíλος «друг». — Петровский 223; Спр. личн. імен 468. — Див. ще **Пи-**

ліп, **філологія.** — Пор. **філандрóп, філософія.**

філософія, філóсоф, [філозóф, філозóфія, філозофи́ста, філозофи́ста ВеЗн, Шейк], [філозóп (хвилозóп)] «мудрець» Бі, [філозофи́чний], філософський, [фільзóфний] «мудрий» Нед, філосóфствувати, філософувáти, ст. філосóфia «мудрость, любленіе мудrosti, любомудріє» (1627); — р. болг. *филосóфия*, бр. *філасóфія*, др. *философија*, п. *filozofia*, ч. *filosofie*, слц. *filosofia*, вл. *filozofija*, м. *филозофија*, схв. *филозофија*, слн. *filozofija*, стсл. **філософија**; — запозичення з грецької мови; гр. φíλος «любов до знання; філософија» пов'язане з φíλóφoρoς «освічений, учений», утвореним з основ іменників φíλος «друг» і φóρoς «наука, мудрість». — СІС² 878; Фасмер IV 194; Черных II 313; Kopaliński 320; Brückner 122; Holub—Lyer 167; РЧДБЕ 767; Skok I 517; Klein 1174. — Див. ще **Софія, філологія.**

[**фільбáонок**] «більший гембель» О; — неясне.

фільварок «маєток з будівлями; хутір або виселок», [фольвáрок] Нед, ст. *folwarky* (1500); — р. **фольвáрк**, бр. **фальвáрак**; — запозичення з польської мови; п. *folwark* «фільварок» походить від н. Vorwerk «фільварок; хутір», що складається з префікса vor-, спорідненого з гр. πro, ав. ғra, лат. rḡ, дінд. ғra- «перед, за», укр. *пра-*, *про*, та іменника Werk «діло, праця». — Шелудько 50; Sławski I 233—234; Kluge—Mitzka 825, 854. — Див. ще **верстáт, пра-, про.**

фільдекóс «шовковиста кручена бавовняна пряжа; міцні нитки для ремонтування рибальських сітей»; — р. **фильдекóс**, бр. *фільдэкóс*, п. *fildekos*; — запозичення з французької мови; фр. *fil d'Ecosse*, букв. «шотландська нитка», складається з іменників *fil* «нитка» та *Ecosse* «Шотландія». — СІС² 878; Фасмер IV 194; Kopaliński 318; Bloch 298. — Див. ще **філе¹.** — Пор. **фільдепéрс.**

фільдепéрс «шовковиста пряжа, схожа на фільдекос»; — р. *фильдепéрс*, бр.

фільдэпéрс; — запозичення з французької мови; фр. *fil de Perse*, букв. «перська нитка», складається з іменників *fil* «нитка» і *Perse* «Персія, перс». — СІС² 878. — Див. ще **перс, філé¹**. — Пор. **фільдекóс.**

фільм, [фільмáр] «кінофахівець, кіномеханік» Куз, **фільмувати;** — р. **фільм**, бр. **фільм**, п. ч. слц. вл. *film*, болг. м. **філм**, схв. **філм**, слн. *film*; — запозичення з англійської мови; англ. *film* «фільм, плівка, оболонка» походить від дангл. *filmēn* «плівка», пов'язаного з дангл. *fell* «шкіра», спорідненим з дісл. *fell*, *fjall* «тс.», дvn. *fel*, нvn. *Fell* «шкіра, хутро», лат. *pellis* (< **pelnis*) «шкіра, пергамент», псл. **pelna*, укр. **пеленá**. — СІС² 879; Черных II 313; Фасмер IV 194; Holub—Lyer 167; РЧДБЕ 766; Klein 582, 592; Vries AEW 123. — Див. ще **пéлéна**. — Пор. **плівá**.

фільбонка «щиток з фанери або тонкої дошки в каркасі дверей, шафи тощо», [філюнок] «тс.» Гор, **фільбончай**; — р. **філёнка**, бр. **філёнга**, п. *filunek*, *filung*; — запозичене (частково через польське посередництво) з німецької мови; н. *Füllung* «заповнення, футерування» пов'язане з *füllen* (дvn. *fullen*) «заповнювати», спорідненим з гот. днн. *fulljan*, дангл. *fullan*, дісл. *ylla* «тс.», псл. **r̥ipъ*, укр. **пóвний**. — Фасмер IV 194; Булич РФВ 15, 356; Kluge—Mitzka 223; Matzenauer 157; Klein 627; Vries AEW 148. — Див. ще **пóвний**.

[фільтифікéтний] «манірний, церемонний» Нед, [фільтифікутéтний] «тс.» Бі, [фільтикутéтний, фільтикультáпний] «тс.» Шейк; — афективне утворення неясного походження.

фільтр, **фільтрат,** **фільтрація,** [фільтровник] «фільтрувальник» Куз, **фільтрівний, фільтрувальний, фільтрұвати;** — р. **фільтр**, бр. **фільтр**, п. ч. *filtr*, слц. вл. *filter*, болг. **філтър**, м. **фільтер**, **філтар**, схв. **філтар**, слн. *filter*; — запозичення з німецької мови; н. *Filter* через фр. *filtre* походить від слат. *filtrum* «фільтр із повсті», що виникло в X ст. з герм. *filt* (> нvn. *Filz*), споріднене

ного з псл. **p̥istъ*, укр. **повстъ**. — СІС² 879; Черных II 313—314; Фасмер IV 195; Kopalinski 320; Brückner 122; Holub—Lyer 167; РЧДБЕ 767; Kluge—Mitzka 197; Dauzat 325; Bloch 299; Klein 582, 592. — Див. ще **повстъ, фільц.**

фільц «повстъ», [фільцувати] Куз; — р. **фільц**, п. ч. вл. *filc*, болг. м. **филиц**, схв. **філц**; — запозичення з німецької мови; н. *Filz* (дvn. свн. *vilz*) «повстъ» споріднене з днн. *filt*, дангл. *felt*, псл. **p̥istъ*, укр. **повстъ**. — Sł. wug. *obcsuh* 218; Holub—Lyer 166; РЧДБЕ 767; Kluge—Mitzka 197—198; Klein 582. — Див. ще **повстъ**. — Пор. **фільтр**.

[філютéрний] «шахрайський; задирливий, зачіпливий» Куз; — бр. [філюты] «хитроці», ч. *filuta* «пройдисвіт, шахрай»; — запозичення з польської мови; п. *filuterny* «жартівливий, хитрий, грайливий» утворене від *filut* «жартівник, шахрай, крутій», яке походить від фр. ст. *filout* (фр. *filou*) «тс.», можливо, пов'язаного з лат. *filum* «нитка, пряжа». — Brückner 122; Sławski I 229; Holub—Lyer 167; Dauzat 325; Bloch 299.

фіміам «пахуча речовина для обкурювання, ладан»; — р. **фимиам**, бр. **фіміам**, др. **фимиянъ, фемиянъ, тимийанъ**, болг. **темяն, тамяն**, м. **тамјан, темјан**, схв. **тамјан** «тс.», слн. *típijap*, стсл. **фимнамъ**; — через церковнослов'янську мову запозичене в давньоруській з грецької; гр. θυμίαμα «фіміам» пов'язане з θύμιάω «кадити, курити, обкурювати димом», похідним від іменника θύμος «життя, душа, свідомість; дим», спорідненого з псл. *dumъ*, укр. **дим**. — СІС² 879; Черных II 314; Фасмер IV 195; Boisacq 356—357; Frisk I 693—694; Fraenkel 110; Walde—Hofm. I 561—562; Egnout—Meillet I 260. — Див. ще **дим**.

фін¹, **финка**; — р. **финн**, бр. **фін**, п. ч. слц. вл. *Fin*, болг. **фин**, финн. м. **Фýнец**, схв. **Фýнац**, слн. *Fínes*; — запозичення зі скандинавських мов; шв. *finne* «фін», дісл. *finnr* «тс.» (пор. лат. *Fenni* (мн.), гр. *Фýννοι* «тс.»), можливо, споріднені з гот. *finfran* «знаходити» і

первісно означали «мисливець, стрілець»; **фінка** «вид ножа» виникло внаслідок скорочення словосполучення *фінський ніж*. — Фасмер IV 195—196; Vries AEW 120—121.

[**фін²**] «хрещеник Г; молодий (у відношенні до весільних батьків) Ме», **фін** «тс.», [**фіна**] «хрещениця Г; молодий (для весільних батьків) Ме», **фіна**, [**фіна** Нед, **філіна** Нед] «тс.», [**фіна**] «молода (на весіллі)» Ме, [**фіновиця**] «крижмо»; — запозичення з румунської та молдавської мов; рум. fin, fînă, молд. **фин**, фінэ виводяться від лат. *filiānus, походного від filius «син». — Дзендерівський НЗ УжДУ 26/2, 31—32; Scheludko II 144; Vincenz I; Vrabie Romanoslavica XIV 141—142; СДЕЛМ 457; DLRM 304; Pușcariu 52. — Див. ще **дівá, доїти, філіаl**.

фіна (зоол.) «личинка солітера», **фінка**, **фінóз**; — р. **фінна**, бр. **фіна**; — запозичення з німецької мови; нvn. Fíinne (svn. vinne, ríinne) «плавець риби; прищ; глист» продовжує споріднене з гол. vin «плавець риби; прищ; вугор», норв. [finn(e)] (бот.) «мичка, Nardus L.», шв. [fen(a)], флам. vimme «колос»; в основу всіх значень лягло поняття «гострий наріст». — CIC² 880; Kluge—Mitzka 198—199.

фінал, **фіналіст**; — р. болг. **финál**, бр. **фінал**, п. **finał**, ч. слн. **finále**, слц. вл. **finale**, м. **финáл(e)**, схв. **фінал**; — запозичення з італійської мови; іт. finale «фінал; кінцевий, остаточний, заключний» походить від лат. *finālis* «кінцевий», пов'язаного з *fīnis* «межа, кінець». — CIC² 879; Черных II 314; Фасмер IV 195; Kopaliński 321; Holub—Lyer 167; РЧДБЕ 768; Walde—Hoßm. I 502—505; Klein 592. — Див. ще **фініш**.

фінáнси, **фінансíст**, **фінансувáти**; — р. **финáнсы**, бр. **фінáнсы**, п. **finanse**, ч. **finance**, слц. **finansie**, вл. **financy**, болг. **финáнси**, м. **финансии**, схв. **финáнсије**, слн. **finánce**; — запозичення з французької мови; фр. finance

«наявні гроші; державні прибутки; фінанси» зводиться до нлат. *finantia* «державні прибутки, фінанси», похідного від слат. *fīnāge*, паралельного до лат. *finīre* «обмежувати, визначати, закінчувати», пов'язаного з *fīnis* «кінець, фініш». — CIC² 879; Черных II 314; Фасмер IV 195; Brückner 122; Kopaliński 321; Holub—Lyer 167; РЧДБЕ 768; Dauzat 325; Bloch 300; Kluge—Mitzka 198; Klein 592. — Див. ще **фініш**.

[**фінгувати**] «прикладатися, вдавати, симулювати, вигадувати» Куз; — запозичення з польської мови; п. **śingować**, як і ч. **singovat'**, слц. **singovat'**, слн. **singirati** «тс.», можливо, через посередництво нім. *singieren* «тс.», походить від лат. *singo* «торкаюся; вигадую; прикладаюся». — SJP II 884. — Див. ще **фікція**.

[**фінда**] «легковажна дівчина», [**фін-дюрка**] «повія», [**финдюрка**] «тс.» Нед, [**финдюровати**] «жити розпусно» Пі, Нед; — афективне утворення. — Пор. **фіцька**.

фінéзія «делікатність, чуйність, такт» Куз; — запозичення з польської мови; п. **śinezja** «вітонченість», як і вл. **śinea**, болг. **финéс**, м. **финéса** «тс.», походить з французької або італійської мови (іт. *finezza* «вітонченість»); фр. *finesse* «тонкоці, вміння, люб'язність, увага» є похідним від *fin* «тонкий, ніжний». — Kopaliński 321; Dauzat 326; Bloch 299. — Див. ще **файній**. — Пор. **фініш**.

фінік, [**фінік**] «фінік» Нед, [**финік**] «тс.» Mak; — р. **фінік**, бр. **фінік**, др. **финикъ**, **финикъ**, болг. **финíков**, стсл. **финикъ**; — запозичення з грецької мови; гр. φοίνιξ «фінік, фінікова пальма; темно-червоний, малиновий» певної етимології не має; можливо, пов'язане з φοίνός «криваво-червоний», φόνος «убивство» і θείων «бити, вражати»; можливо також, що слово східного походження, звідки й сама пальма, і є тотожним з назвою для Фінікії. — CIC² 879; Черных II 314; Фасмер IV 195; Walde—Hoßm. I 332—333; Frisk I 657—658, II 1032, 1033; Klein 414, 1175.

Фініфть «емаль, якою покривають візерунки на металевих виробах та на фарфорі», [фініфта] «тс.» Куз; — др. *финиптъ, химипетъ*; — запозичення з грецької мови; сгр. χυμεύτον «тс.» пов'язане з χυμεία «плавка, сплав», є похідним від χυμεύω «змішую». — СІС² 880; Фасмер IV 195; Frisk II 1090—1093, 1124—1125. — Див. ще **хімія**.

Фініш, *фінішер*, *фінішувати*; — р. болг. м. *финиш*, бр. *фініш*, п. *finisz*, *finish*, ч. слц. *finiš*, схв. *фініши*; — запозичення з англійської мови; англ. *finish* «фініш» походить від фр. ст. *feniss-* (> фр. *finiss-*), пов'язаного з *fenir* (> фр. *finir*) «кінчати, завершувати», що зводиться до лат. *fīpō*, -īge «обмежую, огорджую, закінчу», похідного від *finis* «межа, рубіж, кінець; мета», етимологія якого не з'ясована; можливо, постало з *figsnis «щось укріплена», пов'язаного з *figo* «вбиваю, втикаю». — СІС² 880; Черных II 314; Kopalinski 321—322; Holub—Lyer 167; РЧДБЕ 768; Klein 593; Walde—Hofm. I 502—504. — Пор. **фіксувати, фінал**.

Фіноз (бот.) «дереза»; — фонетичний варіант ботанічної назви *спіноза* (див.).

Фінт (спорт.) «оманливий рух, удаваний випадок», [фінта] «хитрощі, викрут, виверт» Куз; — р. болг. *финт*, бр. *фінт*, п. ч. слц. *finta*, м. *фінта*, схв. *фінта*, слн. *fínta*; — запозичене з італійської мови, очевидно, за німецьким посередництвом (н. *Fínte* «хитрощі, виверти, зокрема у фехтувальному мистецтві»); іт. *finta* «удавання, прикidanня» походить від лат. *fingō* «торкаюся, гладжу, формую, вигадую». — СІС² 880; Черных II 315; Фасмер IV 196; Sł. wyr. obcyh 220; Machek ESJC 143; Holub—Lyer 167; РЧДБЕ 768; Matzenauer 157; Kluge—Mitzka 199; Mestica 602. — Див. ще **фікція**. — Пор. **фінгувати, хвінтіти**.

[фінтифлюшки] «дрібнички, дурниця» Шейк; — р. *финтифлюшки*, бр. *финциклюшка*, п. *fintifluszka*; — не зовсім ясне; можливо, запозичення з французької мови; фр. *fanfreluché* «балабончик, дрібничка» (зближене з *фінт*, *фінта* «трюк») через латинське посе-

редництво (слат. *famſalūca*) виводиться від гр. πομφόλυξ «пузир, бульба», пов'язаного з πέμφιξ «набрякати», вірм. բ'առ'ստ «сечовий міхур», псл. րօրի, укр. *пуп*, *пýпер* «пташиний шлунок». — Фасмер IV 196; Kopalinski 322; Frisk II 503. — Пор. **пуп, пýпер, фінт**.

Фіолетовий, [фіолётний] Куз, Нед, *фіолёт*, *позафіолетовий* Куз, *ультрафіолетовий*; — запозичення з польської мови; п. *siolet* «фіолетовий колір», *sioletowy*, як і р. *фіолетовий*, бр. *фіялетавы*, ч. слц. *violet'*, болг. м. *виолетов*, слн. *vijólicast*, походить від нім. *violett* «тс.», яке через фр. *violet* «тс.» (*violette* «фіалка») зводиться до лат. *viola* «фіалка». — Черных II 315; Фасмер IV 196; Sł. wyr. obcyh 220; Ślawski I 229; Brückner 122; Holub—Lyer 508; Kluge—Mitzka 822; Dauzat 752. — Див. ще **фіалка**.

[**Фіомак**] (бот.) «ялівець звичайний, *Juniperus communis* L.»; — неясне.

Фіона — див. **хвілівник**.

Фіорд «довга і вузька морська затока з високими стрімкими берегами», [фіерда] «тс.» Куз; — р. *фиорд*, *фьорд*, бр. *fiérd*, п. *fiord*, ч. слц. вл. *þjórd*, болг. *фиорд*, м. *фјорд*, схв. *фјорд*, слн. *þjórd*; — запозичення зі скандинавських мов, найвірогідніше, з норвезької; норв. dat. шв. *þjord* «тс.» походить від дісл. *þjǫrg*, якому відповідають нvn. *Förde*, *Vörde* «фіорд» і *Furt* «брід», споріднені з лат. *portus* «порт». — Акуленко 141; СІС² 880; Kopalinski 322; Holub—Lyer 168; РЧДБЕ 768; Kluge—Mitzka 225—226; Klein 593, 594; Vries AEW 126. — Див. ще **порт²**.

[**Фіра**] «віз», [фірка] О, *хвіра* Нед, Шейк, [фера] О «тс.»; — фонетичний варіант запозиченого з німецької мови слова [фу́ра] (*ху́ра*) (н. *Fuhrē* «віз, підвіза»), зумовлений, можливо, єврейським посередництвом. — Шелудько 51. — Див. ще **фу́ра**.

Фіранка « занавіска на вікні», [*хвіранка*] ЛЧерк, [*охвіранка*] Па; — бр. *фіранка*, п. *firhanék*; — за-

позичення з німецької мови; н. Vórhang (свн. vürhang, vorhang) «завіса на вікні» утворене з префікса *vog-* «перед», спорідненого з псл. *reg-, pro-, укр. *perē-, pro-*, і дієслова *hängen* (дvn. hāhan) «висіти», спорідненого з дангл. *hōn* (< *hōhan), гот. hāhan, хет. *gang-*, *kank-* «висіти», лат. *cunctus* «вагатися», дінд. *śankate* «хитається». — Шелудько 50; St. wug. obcych 220; Sławski I 229—230; Brückner 122; Holub—Lyer 168; Kluge—Mitzka 288, 825. — Див. ще **фáртúх**.

[**фíрác**] «таррак (лісопильний завод)» Нед, Шейк, [**фíresc**] «пилка» Лизанец, [**фíric**] «тс.» тж; — запозичення з угорської мови; уг. *fűrész* «пилка», *fűrézelní* «пилияти, різати» етимологічно неясні. — Лизанец 632; MNTESz I 1002.

[**фíрій**] «косоокий» О; — неясне.

[**фíрлётка**] (бот.) «вид зірок ліхніс, *Lychnis flos cuculi L.*» Mak; — р. [**фíрлётка**], п. *firletka*; — очевидно, видозмінене запозичення з латинської мови; слат. *farlaria, fellaria* «тс.» неясного походження. — Brückner 122.

[**фíрлюлюк**] (орн.) «лісовий жайворонок, *Lullula arborea L.*» Шарл; — зуконаслідуване утворення від вигуку *фíрлюлю*, що імітує спів цієї пташки.

фíрма¹ «велике виробниче об'єднання; підприємство»; — р. болг. м. **фíрма**, бр. **фíрма**, п. ч. слц. вл. *firma*, схв. **фíрма**, слн. *fírma*; — запозичення з італійської мови; іт. *firma* «підтвердження, підпис» пов'язане з *fírmare* «підписувати, затверджувати», що зводиться до лат. *fírmare* «підтверджувати, підсилювати», похідного від *fírmus* «міцний, стабільний, надійний, сильний». — CIC² 880; Черных II 315; Фасмер IV 196; Kopalínski 322—323; Brückner 122; Holub—Lyer 168; Machek ESJČ 143; Walde—Hořm. I 480; Klein 594. — Див. ще **фéрма**.

[**фíрма**²] «форма (для відливання з металу, для печива); вид глинняного підсвічника у формі кренделя», [**фírmák**] «модель із дерева, за якою роблять глиняну форму для металевого ліття; спресований у вигляді фігури овечий

сир», [**фírmash**] «форма для відливання металевих виробів» Шейк, [**фírmash**] «тс.» Нед; — очевидно, результат видозміні слова *фóрма* (див.).

фíрмамéнт «небозівід, небеса» Куз; — п. ч. слц. вл. *fírmament*; — запозичення з латинської мови; лат. *fírmamentum* «опора, підпора» пов'язане з *fírmō*, -āre «змінювати, утверджувати». — Kopalínski 322—323; Machek ESJČ 143; Holub—Lyer 168; Kluge—Mitzka 199; Walde—Hořm. I 505; Klein 594. — Див. ще **фíрма**¹.

[**фíрман**¹] «візник», [**фíрманы́на**] «тс.», [**фíрмáнка**] «візникування; дружина фíрмана», [**фíрмáнти**], [**фíрманкувáти**] Куз; — фонетичний варіант запозиченого з німецької мови слова *[фúрман]* (н. *Führmann*), зумовлений, можливо, єврейським посередництвом. — Див. ще **фýра, фýрман**.

фíрмáн² «указ султана, шаха»; — р. **фíрмáн**, бр. **фíрмáн**, п. *fírmán, firman*, болг. **фермáн**, м. **ферман**, схв. **фèрман**; — запозичення з турецької мови; тур. *fírmān* «султанська грамота, указ» походить від перс. *fármān* «наказ», пов'язаного з дперс. *framānā* «тс.», спорідненим з дінд. *ṛgmatāṇi* «міра, правило», псл. *reg-, pro, тёга, укр. *perē-, pro, мíra*. — CIC² 880; Фасмер IV 196; Kopalínski 313; Brückner 122; Lokotsch 47; Klein 594. — Див. ще **мíряти, пе-ре-, про**.

[**фíрмачити**] «тратити, тринькати» Нед, Шейк, ст. *фíрмарчити* (XVII ст.); — видозмінене запозичення з польської мови; п. Ігутацький «міняти, гендлювати» (з XV ст.) походить від свн. *vří-market* (> нвн. *Freimarkt*) «вільна торгівля», *vřímarketen* «торгувати, міняти», складних слів, утворених з компонентів *vří* (> нвн. *frei*) «вільний», спорідненого з псл. *prijati*, укр. *прия-ти, сприя-ти*, і *market* (> нвн. *Markt*) «торг», що походить від лат. *mercatus* «купівля, торг», пов'язаного з *mercari* «торгувати, купувати». — Kopalínski 340; Sławski I 239; Bern. I 285. — Див. ще **меркантильний, прияти**. — Пор. **ярмарок**.

[фірналь] «залізний гак на кінці дишла» Шейк; — п. *fornal* «тс.»; — запозичення з німецької мови; н. *Vórgagel* «передній цвях» утворене з компонентів *vog-* «перед» і *Nagel* «цвях». — Див. ще **ніготь, нога, фárтух**. — Пор. **ухналь**.

фіровати, фіро́ви́тина — див. **офіра**.

Фірс (чоловіче ім'я), *Fурс*, ст. *Фирсь* «жезлъ, вѣтвь» (1627); — р. *Фирс*, бр. *Фірс*; — запозичення з грецької мови; гр. Θύρσος утворене від θύρας «тирс (жезл бога виноградарства й виноробства Діоніса); прикрашений жезл, який носили під час святкових процесій». — Вл. імена 94; Беринда 210; Петровский 224; Спр. личн. імен 468; Frisk I 697; Boisacq 359.

фірталок, фірталь, фірталька — див. **фérділь**.

[фірчати] «сюрчати», *[fírcák]* «цвіркун»; — звуконаслідуване утворення; пор. вигук *фр-фр-фр*, що імітує сюрчання.

фісгармонія (музичний інструмент); — р. *фісгармонія*, бр. *фісгармонія*, п. *fisharmonia*, ч. *sysharmonium*, слц. *sysharmónika*, болг. *фисхармониум*, схв. *хáрмониј(ум)*, слн. *harmópij*; — запозичення з німецької мови; н. *Fishagtopiūm* (*Physharmonika*) утворене з основ гр. φῦσα «ковальський міх», що зіставляється з пsl. руха, укр. *пухá*, і ἄρμονία «гармонія». — CIC² 880; Kopaliński 323; Holub—Lyer 176; Frisk II 1055—1057; Boisacq 1042—1043. — Див. ще **гармонія, пих**. — Пор. **фізаліс**.

фіск «державна скарбниця», *фіскál* «у Росії з XVIII ст. — урядовець, який таємно наглядав за виконанням урядових розпоряджень і за додержанням інтересів державної скарбниці», *фіскáльство, фіскáльний* «стосовний інтересів державної скарбниці», *фіскáлити* «робити доноси, наклепи»; — р. м. *фіскál*, бр. *фіскál*, п. *fisk*, *fiskał* «робітник фінвідділу», ч. *fiskál* «чиновник державної скарбниці; адвокат», слц. *fiškál* «адвокат», вл. *fiskus* «фіск», болг. *фиск* «державна скарбниця», схв. *фіскál* «службовець державної скарбниці», *фішикál* «фіскал, адвокат»; — запозичення

з латинської мови; лат. *fiscālis* «казенний» пов'язане з *fiscus* «державна скарбниця; кошик; каса», спорідненим з гр. πίθος «діжка, винна бочка». — CIC² 880; Фасмер IV 196; Kopaliński 323; Holub—Lyer 168; Kluge—Mitzka 392; Walde—Hořm. I 506; Pokorný 153; Klein 594. — Пор. **конфіскувати**.

фісташка (бот.) *Pistacia L.*, *фісташник*; — р. *фисташка*, бр. *фісташка*, п. *fistaszek* «арахіс», *pistacia* «фісташка»; — запозичене з французької мови (очевидно, через російську, з огляду на початкове **Ф-**); фр. *pistache* через посередництво іт. *pistacchio* і лат. *pistacium* «фісташка» запозичене з грецької мови; гр. πιστάκιον «фісташковий горіх», πιστάκη «фісташкове дерево» — слова східного походження (іхнім першоджерелом вважається перс. *pistāh* «фісташковий горіх»); початкове **Ф-** у р. *фісташка* пояснюється впливом тур. *fistik* «тс.» (Фасмер IV 197). — Черных II 315; Горяев 392; Sl. wyr. obcych 221; Kopaliński 323, 753; Mikl. TEI 1297; Kluge—Mitzka 552; Frisk II 544; Klein 1190. — Див. ще **пистація**.

фістулá «вид флейти; фальцет; канал, що сполучає виразку в тканинах або органах тіла з поверхнею шкіри», *[фіс-тула]* Шейк, ст. *фѣстула* (1627); — р. *фістулá*, бр. *фістулá*, п. *fistuła*, ч. *fistule*, слц. *fistula*, болг. *фістула*, м. схв. *фистула*; — запозичення з латинської мови; для лат. *fistula* «труба, трубка; канал» припускається зв'язок з дієсловом *findere* «розколювати, розщеплювати», спорідненим з дінд. *bhinádmi* «розколюю»; іє. *bheid- «розколювати»; розглядається як поширення кореня *bhej(ə)- «бити», звідки також пsl. *biti*, укр. *бить*. — CIC² 880; Фасмер II 197; Горяев 392; Brückner 122; Sl. wyr. obcych 221; Kopaliński 323; Machek ESJČ 143; Holub—Lyer 168; Walde—Hořm. I 500—501, 506—507; Klein 176, 594, 595. — Див. ще **бýти**¹.

фітá «назва літери в російській дореформеній абетці (Θ)», *[fíta, fýta]*

«тс.» Куз; — р. *фітá*, бр. *фітá*, др. *вита*; — запозичення з грецької мови; гр. θῆτα «назва восьмої літери грецького алфавіту» походить із семітських мов, можливо, від назви дев'ятої літери гебрайського алфавіту *tēth*, яку зіставляють з ар. *ṭayt* «гадюка, змія». — Фасмер IV 197; Frisk I 674; Boisacq 345; Klein 1595, 1606.

фіто- (перший компонент складних слів типу *фітоклімат*, *фітомерапія*); — р. болг. м. схв. *фіто-*, бр. *фіта-*, п. слн. *фіто-*; — запозичення з грецької мови; гр. φυτόν «рослина, пагін» пов'язане з φύω «вироїти, створюю, породжую», яке походить з іє. *bhę- «rosti», звідки й псл. *byti*, укр. *бýти*, а також псл. *bylo*, *bylyje*, укр. *бýло* «стеблина», *бýлина* «рослина». — CIC² 880; Kopaliński 323; Sł. wyr. obcyh 221; Boisacq 1043—1044; Frisk II 1052—1054. — Див. ще **біло**, **бýти**. — Пор. **фізика**.

фіть «вигук, що імітує свист», [fɪt̪ju-*fɪt̪ju*] ВeБ, [fɪt̪ik] (орн.) «кропив'янка, *Sylvia fìt̪is*», [fɪt̪čik] (орн.) «вівчарик, *Phylloscopus trochilus L.*», [fɪt̪'kałɔ] «болотяна черепаха» ВeНЗн, *фітькати*, [fɪt̪'foljukatı] «кричати, як перепел» Шейк, [fɪt̪'katisja] «вештатися, віятися» Ме; — р. *фіть*, бр. *фіць*, п. *fit!*, слц. *fit'*; — звуконаслідуване утворення, що імітує свист, швидкий рух предметів у повітрі тощо. — Пор. **ф'ю**, **хвіть**.

[**фітька**] «кисіль, рідка каша» Шейк; — не зовсім ясне; можливо, експресивне утворення, пов'язане із звуконаслідуальним *фіть* (рідку кашу можна хлистати). — Див. ще **фіть**.

[**фіфák**] «гультяй» Она, ВeБ; — р. *фіфа* «легковажна дівчина», *фіфикус* «хитра, спритна людина», п. [fif] «хитрість, лукавство, витівка; фокус», [fifak] «хитра, спритна людина», ч. *fifa* (глузл.) «погана господарка», *fifkus* «хитрун»; — запозичене з німецької мови, можливо, через посередництво польської; н. ríffig «хитрий, спритний», Pfiffikus «пройдисвіт» пов'язані з Pfiff «свисток, свист; хитроці; трюк», утвореним від rfeisen

«свистіти, насвистувати» (свн. pfife, двн. pfif(f)a «свист(ок)»), яке походить від нар.-лат. rípa «сопілка, дудка» і далі від звуконаслідуального лат. rípo «пищу (про птахів)» (пор. звуконаслідуальний вигук укр. *ni-ni*). — SW I 737; Kluge—Mitzka 542, 543; Klein 1189. — Пор. **файка**.

[**фіфолотень**] «весельчак» О; — очевидно, нерегулярне експресивне утворення, що виникло на основі [fifák] «гультяй» (пор. також р. *фіфикус* «хитра, спритна людина», п. [fif] «хитрість, лукавство, витівка; фокус»). — Див. ще **фіфák**.

фіцігорний — див. **відзігорний**.

[**фіцька**] «легковажна дівчина»; — не зовсім ясне; можливо, експресивне утворення на основі [fifák] «гультяй» (пор. р. *фіфа* «легковажна дівчина»); не виключений також зв'язок із ч. *ficka* «помічниця» (хатньої служниці), *ficek* «помічник», що є фамільярними розмовними формами від нім. Vice- «віце-» (Machek ESJC 142); менш імовірний зв'язок з уг. *fickó* «хлопець, парубок», утвореним від *fi*, *fiú* «хлопець, син». — Bárczi 79; MNTESz I 905. — Пор. **фік**.

фіша «кружечок, кубик, квадратик і т. ін. у деяких настільних іграх для рахування очок, взяток тощо» Куз, *фішка* «тс.»; — р. *фішка*, бр. *фішка*, п. *fiszka*, болг. *фиши* «талон; невеликий клаптик паперу для записів», м. *фиша*; — запозичення з французької мови; фр. *fiche* «марка, фішка в грі» утворене від *ficher* «заганяти, вбивати», що походить від нар.-лат. *figicāre, пов'язаного з *figo* «встановлюю, прикріплюю». — Фасмер IV 197; Sł. wyr. obcyh 221; Kopaliński 323; Matzenauer 158; Bloch 296—297; Dauzat 322—323; Walde—Hofm. I 495—496; Klein 594. — Див. ще **афіша**, **фібула**. — Пор. **фіксувати**.

[**фішбін**] «китовий вус» Куз; — п. *fiszbin*, ч. *fisrap*, м. *фишбајн*, схв. *фишбајн*; — запозичення з німецької мови; н. *Fischbein*, що виникло внаслідок скорочення н. *Walfischbein* «китовий вус», є складним словом, утвореним з основ іменників *Fisch* «риба», спорідненого з

свн. *visch* (< *visc*, *vësc*), дvn. днн. дфриз. данgl. *fisc*, англ. *fish*, дісл. *fiskr*, гот. *fisks*, герм. **fiskaz*, лат. *piscis* (зіставляється також з псл. **piskorъ*, укр. *піскір* — див. Критенко Вступ 511; *Pokorný* 796 та ін.), і Bein «кістка; нога», спорідненого з свн. дvn. дісл. *bein* «кістка», днн. дфриз. *bēn*, данgl. *bān*, англ. *bone*, дат. шв. *ben*, сх.-герм. і пн.-герм. **bain-* «кістка», яке є германським новотвором; зіставляється з псл. *bīti*, укр. *бýти*. — Sł. wyr. *obcych* 221; Brückner 122; Holub—Lyer 168; Kluge—Mitzka 63, 199—200; Klein 594; Vries AEW 30. — Пор. **піскір¹**, **фіжми**.

[фіялка] (орн.) «жайворонок лісовий, *Lullula arborea* L.» Шарл, Шейк; — очевидно, суфіксальне утворення, пов'язане із звуконаслідувальним коренем *fi(я)-*. — Див. ще **фіяти¹**.

[фіяти¹] «дзижчати» Нед, Шейк; — утворення звуконаслідувального характеру.

[фіяти²] «роїтися, кружляти» Нед, Шейк, **[фіявка]** «білий кінець лисячого хвоста» Шейк; — не зовсім ясне; можливо, виникло як експресивне утворення на основі *віяти*, *хвіяти* (див.).

Флавіан (чоловіче ім'я), **[Флавіян]** Куз, ст. *Флавіанъ* «русии власы» (1627); — р. *Флавіан*, бр. *Флавіянъ*; — запозичення з латинської мови; лат. *Flaviānus* є формою присвійного прикметника від *Flavius* «Флавій». — Вл. імена 94; Беринда 239; Петровский 224. — Див. ще **Флавій**.

Флавій (чоловіче ім'я); — р. *Флавій*, бр. *Флавій*, слн. *Flavy*, стсл. **Флауін**; — запозичення з латинської мови; лат. *Flavius* походить від *flāvus* «половий, світло-жовтий, золотистий», спорідненого з н. *blau* «голубий», дvn. *blāo* «тс., блакитний; жовтий», данgl. *blā̄(w)*, дісл. *blā̄t* «темно-синій, чорний», дірл. *blā̄r* «сірий». — Вл. імена 94; Петровский 224; Kluge—Mitzka 82; Klein 181; Vries AEW 42; Walde—Hofm. I 513—514.

флаг «прапор»; — р. бр. болг. *флаг*, п. *flaga*; — через посередництво російської мови запозичене з голландської

(у російській з XVII—XVIII ст.); для гол. *vlag* «прапор» припускається північнонідерландське (можливо, скандинавське) походження, пор. шв. ісл. *flagg*, норв. дат. *flag*; висловлювалася також думка про англ. *flag* «флаг, прапор» як першоджерело; пов'язується з англ. *flag* «никнути, хилитися», що є, можливо, звуконаслідувальним утворенням (пор. дісл. *flogra* «маяти, майоріти»). — Черных II 316; Фасмер IV 197; Горяев 392; Sł. wyr. *obcych* 222; Sławski I 231; Kluge—Mitzka 201; Klein 596; Falk—Torg 232; Vries AEW 135.

флágман «командир великого з'єднання військових кораблів; корабель, на якому перебуває командир з'єднання»; — р. бр. болг. *флágман*, п. *flagman*; — через посередництво російської мови запозичене з голландської (у російській мові з XVIII ст.); гол. *vlagman* «тс.» є складним словом, утвореним з основ іменників *vlag* «прапор» і *man* «людина, чоловік», спорідненого з псл. *možь*, укр. *муж*. — CIC² 882; Фасмер IV 197; Meulen 227; Vries AEW 426; Kluge—Mitzka 459—460; Klein 930. — Див. ще **муж, флаг**.

флагштóк «вертикальна жердина для підіймання прапора»; — р. бр. *flagsztok*, п. *flagsztok*; — через посередництво російської мови запозичене з голландської (у російській мові з XVIII ст.); гол. *vlággestok* є складним словом, утвореним з іменників *vlag* «прапор» і *stok* «жердина», спорідненого з н. *Stock*, дісл. *stokkr*, дат. *stok* «тс.», а також із лит. *stūgti* «виступати, видаватися», *stūngis* «ручка ножа», дінд. *tujáti*, *tu(n)játi* «тиснути, штовхати», які зводяться до іє. *(s)teug. — CIC² 882; Фасмер IV 198; Kopaliński 325; Sł. wyr. *obcych* 222; Meulen 227; Vries AEW 702; Kluge—Mitzka 752; Klein 1517; Pokorný 1033. — Див. ще **флаг**.

флажолéт «старовинний музичний духовий інструмент на зразок флейти», **[фляжолéт, фляжеолéт]**; — р. **флажолéт**, фляжолéт, бр. **флажалéт**, п.

flažolet, ч. flažolet, flašinet, flageolet, слц. flažolet, болг. **флажолёт**, схв. **флажолет**; — запозичення з французької мови; фр. flageolet «сопілка» (фр. ст. flageol, flajol «труба, флейта») походить від нар.-лат. *flabeolum «подув, подих», утвореного від лат. flāre «дутти, віяти, грати на сопілці», що зводиться до іє. *bhłō-/bhłē-/bhł- «дутти, віяти». — CIC² 882; Sł. wyr. obcych 223; Kopaliński 325; Holub—Lyer 169; Dauzat 326—327; Gamillscheg 429; Bloch 300; Ernout—Meillet I 240—241; Walde—Hofm. I 517; Klein 181, 596. — Див. ще **флайта**. — Пор. **інфляція, суфлер**.

флакон; — р. бр. болг. **флакон**, п. вл. flakon, ч. слц. flakón, схв. **флакон**; — запозичення з французької мови; фр. flaçon < *flascōnet, форми зн. в. від нар.-лат. flascō «пляшка», що походить від герм. flaska «тс.». — CIC² 882; Черных II 316; Фасмер IV 198; Brückner 123; Sł. wyr. obcych 223; Holub—Lyer 169; Dauzat 326; Klein 596. — Див. ще **пляшка, фляга**. — Пор. **плошка**.

фламандець, ст. **флямський** (XVI ст.); — р. болг. **фламандець**, бр. **фламандзець**, п. Flamand, ч. слц. вл. Flam, схв. **фламанець**, слн. Flámtse; — запозичення з французької мови; фр. flamand «фламандський» пов’язане з фр. ст. flamenc, що походить від гол. ст. flaming, у якому виділяється корінь vlam-, відбитий у гол. Vlaanderen «Фландрія». — Фасмер IV 198; Dauzat 327; Gamillscheg 429; Klein 599.

фламінго «тропічний водяний птах»; — р. болг. м. **фламінго**, бр. **фламінга**, п. flaming(o), слц. flamengo, flamingo, схв. **фламінго**; — за посередництвом інших західноєвропейських мов запозичене з португальської; порт. flamingo «тс.» через ісп. flamenco, пров. flamenc (букв. «кольору полум’я») походить від лат. flamma «полум’я, вогонь» (за вогняно-червоним забарвленням пір’я цього птаха), пов’язаного з *flagma, спорідненого з flagto «горю; мигочу», гр. φλέυω «горю; блищу», псл. *блъшčeti, укр. **блищати**. — CIC² 882; Sł. wyr. obcych 223; Kopaliński 325; Lokotsch 1927; Dauzat 327;

Walde—Hofm. I 510—511; Bloch 301; Klein 597. — Див. ще **бліск, блідій**.

фланг «правий або лівий край розташування військового строю», [хлáнок], [хланк] Шейк, [флянк] Куз; — р. бр. болг. м. **фланг**, п. flanka, ч. flank, слц. flanc «помпозність, парадність»; — запозичення з російської мови; р. **фланг** засвоєно у XVIII ст. через н. Flanke «тс.» або гол. flank «тс.» з фр. flanc «бік», яке походить від дvn. франк. hlanca «бік, стегно» (звідки також н. Gelenk «суглоб», пор. дvn. hlanca «бік», н. lenken «повертати, спрямовувати»). — CIC² 882; Черных II 316; Фасмер IV 198; Горяев 392; Sł. wyr. obcych 223; Kopaliński 325; Holub—Lyer 169; Kluge—Mitzka 202, 244—245; Dauzat 327; Bloch 301; Christiani 37; Klein 597, 863—864. — Пор. **фланк**.

фланель «бавовняна або вовняна тканіна», **фланелівка, фланелёт, [флянеля]** Нед, Куз, Шейк, [фанеля] Шейк, Pi, Bi, [фаналéвий] Г, Нед, Bi, [фана́лбvий] Шейк, [фанальбvий] Pi; — р. бр. **фланель**, п. flanel, ч. слц. вл. flanel, болг. **фланела**, м. **фланел**, схв. **флànел**, слн. flanéla; — запозичення з французької мови; фр. flanelle «фланель» походить від англ. flannel «тс.», джерелом якого є кімр. gwlanen «вовняний», gwlan «вовна», споріднене з дvn. wella, свн. wolle, гор. wulla, псл. *v^ulna «вовна», укр. **вóвна**. — Акуленко 141; CIC² 882; Фасмер IV 198; Черных II 316; Горяев 392; Sł. wyr. obcych 223; Machek ESJC 144; Holub—Кор. 115; Holub—Lyer 169; Skok I 521; Bezljaj ESSJ I 129; Dauzat 327; Bloch 301; Gamillscheg 430; Holthausen EW 80; Kluge—Mitzka 201—202; Walde—Hofm. I 756—757; Klein 597, 1751. — Див. ще **вóвна**!

фланер «гультяй, нероба», **фланерство, фланірувати, [флянцувати]** Куз; — р. бр. **фланер**; — запозичення з французької мови; фр. flâneur «гультяй, фланер» пов’язане з flâner «тинятився, байдикувати», що не має певної етимології; припускається походження зі скандинавських мов (пор. норв. flana

«тинятися»). — CIC² 882; Фасмер IV 198; Dauzat 327; Bloch 302; Klein 597.

флáнець «з'єднувальна частина трубопроводів, резервуарів, валів тощо»; — р. бр. болг. *флáнецъ*; — запозичення з німецької мови; н. Flansch, Flan(t)sche «фланець» пов'язується з Flanke «фланг, бік». — CIC² 882. — Див. ще **фланг, фланк**.

фланк «бічна частина оборонного укріплення», *фланкуючий, фланкувати*; — р. бр. болг. *фланк*, п. flanc, flanka, ч. flank «бік», flanka, схв. *фланка*; — запозичення з німецької мови; н. Flanke «бік» походить від фр. flanc «тс.», спорідненого з дvn. flanca «тс.». — CIC² 882; Sł. wug. obcuch 223; Kopalinski 325; Holub—Lyer 169. — Див. ще **фланг**.

[**флáскати**] «бити по обличчю» Г, Нед, Шейк, [*флáскати, флáцкати*] «бити долоною, ляпати» Шейк; — запозичення зі словацької мови; слц. fláskat' «бити по обличчю», flieskat' «тс.» звуконаслідуваного походження. — Пор. **пляскати, флéцнути**.

флебіт (мед.) «запалення стінки вени»; — р. болг. м. *флебйт*, бр. *флебіт*; — запозичення з грецької мови; гр. φλέψ, φλεβός «жила, вена, кровоносна судина» пов'язане з φλέω «переповнений», φλύω «б'ю ключем, клекочу», φλύκτανα «пузир, нарив, приш», що споріднені з дvn. bobca, bulchnippa «пузир», пsl. *bulj-, укр. булька, бульба. — CIC² 882; Kopalinski 326; Frisk II 1025; Boisacq 1030. — Пор. **бульба¹, булька**.

флéгма «тягуча рідина, слиз, мокрота; незворушність, яка межує з байдужістю», [*флéга*] «мокрота» Корз, *флегмона, флегматик, флегматичний*; — р. бр. болг. м. *флéгма*, п. ч. слц. flégma, схв. *флéгма*, слн. flégtja, цsl. *флéгма*; — запозичене з грецької мови, можливо, через латинське посередництво (лат. phlegma); гр. φλέγμα «вогонь, пожежа; флегма» пов'язане з φλέω «палю, горю», спорідненим з дінд. bhṛājate «світити, сяє», пsl. bъlskъ, укр. блиск. — CIC² 883; Фасмер IV 198; Горяев 393; Sł. wug. obcuch 223; Kopalinski 326;

Holub—Kop. 115; Holub—Lyer 169; Младенов 662; Skok I 521—522; Kluge—Mitzka 549; Dauzat 328—329; Frisk II 1022—1024; Bloch 302; Boisacq 1029; Klein 176, 1174. — Пор. **Флeгонт, флогистон, флокс**.

Флeгонт (чоловіче ім'я), ст. *Флeгонт* «палящ» (1627); — р. *Флeгонт*, бр. *Флягонт*; — запозичення з грецької мови; гр. φλέγων пов'язане з φλέγω «палаючий», утвореним від φλέω «палю, горю». — Вл. імена 94; Петровский 225. — Див. ще **флéгма**.

флéйта «духовий дерев'яний музичний інструмент», *флeйтist, флейтista*, ст. *флeтня* (1627); — р. бр. *флeйта*, п. flet, ч. flét(п)a, заст. flauta, слц. flauta, вл. нл. fléjta, полаб. fleit, болг. *флeйтa, флаутo, m. флаутa, флеjтa*, схв. *флaутa*, слн. flávta; — запозичення з італійської мови; іт. flauta «флeйтa» походить від пров. ст. flaut, що розглядається як контамінація давньопровансальських слів flaujol «флажолет» (нар.-лат. *flabeolum) і laüt «лютня», джерелом якого є ар. al-ūd, букв. «дерево»; висловлювалася також думка про звуконаслідуване походження провансальської назви (Черных II 316). — CIC² 883; Фасмер IV 199; Горяев 393; Sł. wug. obcuch 224; Kopalinski 326; Machek ESJC 144; Holub—Kop. 115; Holub—Lyer 169; Schuster-Šewc 213; Dauzat 326—327; Klein 596, 605, 914. — Див. ще **лютня**.

[**флeйтuh**] «клейтух, пиж» Г, Куз, Шейк, Ме; — п. flejtuch «нечупара; пиж»; — через посередництво польської мови запозичене з німецької: н. *fleituch є складним словом, утвореним з основи *flei-*, пов'язаної з син. vliegen «текти» (дvn. flauen, flouwen «полоскати, мити»), пsl. pluti < *plouti «плисти», і слова Tuch «хустка», наявного як другий компонент у словах гáлстук, фáртух. — Sł. wug. obcuch 223; Klein 603; Vries AEW 132. — Див. ще **гáлстук, плíстí, фáртух**.

[**флекéв**] «парубок; теленень», [*флeтivня*] «парубоцтво» Она; — запози-

чення зі східнороманських мов; рум. flăcău, молд. флэкэу є словами слов'янського походження, пор. стсл. **хлакъ** «нежонатий», **хластъ** «тс.», якому відповідає укр. **холостий**. — Vincenz I; Scheludko 144; DLRM 307. — Див. ще **холостий**.

флéксія «закінчення, змінна остання частина слів», **флектíвний**, [флек-
сівний, флексійний] Куз; — р. болг. флéксия, бр. флéксія, п. fleksja, ч. flexe, слц. flexia, вл. fleksija, м. флек-
сија, схв. флéксија, слн. fleksija; — на-
уковий лінгвістичний термін, утворен-
ний у західноєвропейських мовах (фр.
flexion, н. Flexion, англ. flexion) на ос-
нові лат. flexiō «згинання, вигин, відхи-
лення, поворот», пов'язаного з етимоло-
гічно неясним flectō «гну, згинаю»; мож-
ливо, споріднене з plecto «сплітаю, пле-
ту», гр. πλέκω «тс.», псл. *pletti (< *plekti), укр. **плéсті**. — CIC² 883; Черных II
316—317; Sł. wyr. obcyh 224; Kopaliński
326; Holub—Lyer 169; Egnout—Meillet I
239—240; Walde—Hofm. I 514—515;
Klein 599, 600, 1204. — Див. ще
плéсті. — Пор. **рефлéкс**.

флер «тонка прозора тканина», [флерникáр] Нед, [фльбрес] «траурний флер, креп»; — р. бр. флёр, п. flor, ч. слц. слн. flóг, м. flor, схв. флóр; — запозичення з німецької мови; н. Flor «флер, креп» через гол. ст. floers «тс.» і фр. ст. velous «тс.» зводиться до лат. villōsus «воловатий, кучерявий», походить від villus «вовна, руно, ворса» < vellus «руно, вовняна пряжа», спорідненого з псл. *v̥lpa, укр. вóвна; зіставляється також з лат. flōs (род. в. flōris) «квітка» як первісно «тканина в квітах» (Holub—Кор. 115). — CIC² 883; Фасмер IV 199; Горяев 393; Sł. wyr. obcyh 224; Holub—Lyer 170; Vries AEW 172; Kluge—Mitzka 208. — Пор. **велюр**.

[флéцнути] «упасти з гуркотом» Нед, Шейк; — не зовсім ясне; можливо, ономатопоетичне утворення. — Пор. **флáскáти**.

флeш (військ.) «старовинне польово укріплення у формі тупого кута, зверненого вершиною до ворога»; — р. флеши, бр. болг. флеши, п. flesz; — запозичення з французької мови; фр. flèche «стріла», можливо, походить від франк. *flūgica, пор. sniderl. vliecke «те, що літає», н. fliegen «літати», англ. fly, дісл. fljūga «тс.», для яких припускається спорідненість з лит. plāukti «пливти», псл. pluti, укр. **плýсті**. — CIC² 883; Sł. wyr. obcyh 224; Kopaliński 326; Dauzat 328; Bloch 302; Vries AEW 132; Kluge—Mitzka 206. — Пор. **плýсті**.

[флигón] «вовк»; — неясне.

[фли́гош] «бурлака, волоцюга»; — неясне.

флінка «коханка; повія» Бі, Пі, Нед; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з **флінта** «нечепурна, ледача дівка» або з ч. flink «нероба», flinkat «халтурити», flinkati se «ледарювати, тинятися без діла».

[флінта]¹ «кремнієва рушниця», **флінта** «тс.», ст. **флінта** (XVII ст.); — р. флінта, п. ч. слц. вл. нл. flinta, схв. флінт «кремінь», слн. flínta; — запозичення з німецької мови; н. Flinte виникло внаслідок скорочення складного слова Flintbűchse «кремніна рушниця», утвореного з іменників Flint (дvn. flins, снн. flint) «кремінь», можливо, спорідненого з дірл. slind «цегла», гр. πλίνθος «цегла, брусок», і Büchse «мисливська рушниця». — Шелудько 50; Фасмер IV 199; Смирнов 310; Sł. wyr. obcyh 224; Ślawski I 232; Brückner 123; Machek ESJC 144; Holub—Kop. 115; Holub—Lyer 170; Schuster-Sewc 214; Bezljaj ESSJ I 130; Kluge—Mitzka 206, 207; Skok I 522; Frisk 562—563; Klein 601. — Пор. **плýтá, плíнтус**.

[флінта]² «нечепурна, ледача дівка» Г, Она, Вел; — не зовсім ясне; висловлювалося припущення про запозичення зі східнороманських мов (рум. fleáncă «глотка», молд. флянкэ «тс.» — Scheludko 144); можливо також, виникло в результаті семантичної видозміни слова **флінта** «кремнівка (рушниця)» в серед-

довищі військових або мисливців. — Див. ще **флýнта**¹. — Пор. **флýнка**.

[**флінтувáти**] «пришивати особливим способом (у кушнірів)»; — неясне; пор., однак, ч. flintové sklo «оптичне скло» (виготовлялося з добавленням кремнію); тоді, можливо, **флінтувáти** — «пришивати за допомогою збільшувального скла».

[**флýнкati**] «плакати» Нед, [**флýнкati**] «тс.» Нед; — не зовсім ясне; можливо, звукообразне утворення; до словотвору пор. *пхýнькати*, *трýнькати* і под.

[**флýсник**] «сплавник лісу, плотар» Нед, Шейк, О, ст. *флисъ* (XVII ст.), мн. *флисове* «веслярі» (1627); — п. flis «сплавник лісу», flisak, flispík «тс.»; — запозичене з німецької мови (можливо, частково через польське посередництво); н. Flóþ походить від дієслова flöþep «сплавляти ліс», пов'язаного з flieþen «текти, литися», спорідненим із свн. vliezep, дvn. fløzap, днн. fløtan, син. vléten, пsl. pluti, укр. *пли́стý*. — Шелудько 50; St. wug. obcých 224; Sławski I 232; Brückner 123; Kluge—Mitzka 206; Klein 599. — Пор. **пли́стý**.

[**флýценъ**] «пов'язання хустки на голові в такий спосіб, що кінці звисають на плечі» О; — неясне.

флібустьéр «морський розбійник, пірат, контрабандист», *флібустьéрство*; — р. *флібустьéр*, бр. *флібуцьєр*, п. flibustier, ч. flibustýg, болг. *флибустиéр*; — запозичення з французької мови; фр. flibustier «розбійник, пірат» походить від гол. vrijuuter «мародер, грабіжник; пірат, морський розбійник», пов'язаного з vrijuuten «грабувати, займатися піратством» і далі з vrijuuit «грабунок, здобич», букв. «вільний трофей», що є складним словом, утвореним з прикметника vriji «вільний», спорідненого з данgl. fréo, дvn. frí (> н. frei), гор. freis «вільний», frijón «любити», дісл. frijā «тс.», пsl. frjati, укр. *приять*, *сприять*, та іменника buit «здобич», спорідненого з син. bûte «частина, доля, здобич», н. Beute «здобич»,

снн. bûten «ділити, здобувати». — CIC² 883; St. wug. obcých 224; Kopaliński 326; Holub—Lyer 169; Dauzat 329; Bloch 303; Kluge—Mitzka 72, 216; Klein 187, 591, 620. — Див. ще **прияти**.

[**флігель**] «прибудова до головного будинку або невеликий окремий будинок у дворі великої будівлі», [флігель] Шейк; — р. *флігель*, бр. *флігель*, п. fligel, ч. fligl, болг. *флигел*; — запозичення з німецької мови; н. Flügel «крило; бокова прибудова, флігель» (свн. vflügel) пов'язане з fliegen «літати», спорідненим з англ. fly, дісл. fljūga, пsl. pluti, укр. *пливти*, *плисти*. — CIC² 883; Фасмер IV 199; Черных II 317; St. wug. obcých 224; Kluge—Mitzka 206, 209—210. — Див. ще **пли́стý**. — Пор. **флю́гер**.

[**флірт**] «залицяння, кокетування», *фліртувáти*; — р. болг. *флірт*, бр. *флірт*, п. ч. слц. flirt, вл. flirtować, м. *флерт*, схв. *флёрт*; — запозичення з англійської мови; англ. flirt «фліртувати; кокетка» виводиться від фр. ст. fleureter «лабурзитися, лестити, фліртувати», первісно «пурхати з квіткою на квітку», пов'язаного з fleurete (суч. фр. fleurette) «комплімент, лестощі», букв. «квіточка» (фр. fleur < лат. flōs, род. в. flōtis «тс.»); необґрутована гіпотеза (Holub—Lyer 170) про звукообразне й експресивне походження англ. flirt. — CIC² 884; Фасмер IV 199; Черных II 317; St. wug. obcých 224; Dauzat 330; Bloch 303; Kluge—Mitzka 207; Klein 601, 603. — Див. ще **флóра**.

[**флов**] «вовк»; — не зовсім ясне; можливо, виникло шляхом зворотної вимови н. Wolf «вовк» у двомовному (українсько-німецькому) середовищі (внаслідок табулювання назви хижака); н. Wolf споріднене з укр. *вовк* (див.).

[**флогістóн**] «за помилковими уявленнями хіміків XVIII ст., особлива невагома “вогняна матерія”, що нібито міститься у всіх горючих речовинах»; — р. болг. *флогістóн*, бр. *флагістóн*, п. ч. flogiston, слц. flogistón, м. *флогістóн*; — запозичення з грецької мови; гр. φλογιστός «горючий, займистий» пов'язане

з флоúїш «запалую», утвореним від фléуω «печу, палю». — CIC² 884; St. wyr. obcuch 224; Kopaliński 327; Frisk II 1022—1024; Boisacq 1029. — Див. ще фléгма.

[флóки] «дрібні обривки з клоччя, порох з нього» Me, [фльóки] «тс.» тж; — ч. лок «вичіска з вовни»; — запозичення зі східнороманських мов; молд. флок «жмут вовни або волосся», рум. floc «тс.» походять від лат. flōsus (< *bhłökös) «жмут, пушинка», що пов'язується з дvn. blažun, свн. blahe «полотно», дісл. blæja «хустка». — Macheck ESJC 144; Pușcariu 54; DLRM 308; Walde—Hofm. I 517—518; Klein 601; Vries AEW 46; Pokorný 161.

флокс (бот.) «декоративна рослина, Phlox L.», [фльокс] Куз; — р. болг. схв. флокс, бр. фléкс, п. floks, ч. слц. flox, слн. flóks; — латинський ботанічний термін, утворений на основі гр. флóξ «полум'я» (за яскравим забарвленням квітів), що пов'язане з дієсловом фléуω «печу, палю». — CIC² 884; St. wyr. obcuch 224; Frisk II 1022—1024; Boisacq 1029; Klein 1175. — Див. ще фléгма.

Флор (чоловіче ім'я), [Фрол] Шейк, [Хлор], [Флóра] (жіноче ім'я), ст. Флор (1627); — р. бр. болг. Флор, Флóра, слн. Flora, стсл. Флóръ; — виникло як відповідник чоловічого роду до жіночого імені Флóра, запозиченого з латинської мови; латинське особове ім'я Flóra, первісно «богиня квітів і весни», утворене від іменника flōs (род. в. flōris) «квітка». — Вл. імена 94; Петровский 225; Илчев 512; Корецпú 66; Klein 602, 603. — Див. ще флóра. — Пор. Флорéntíй, Флорíáн.

флóра «сукупність усіх видів рослин, що ростуть на певній території; рослинний світ узагалі», фlorist, floristka, floristichnyj, floréal «весняний місяць французького республіканського календаря, чинного у 1793—1805 pp.»; — р. бр. болг. м. схв. флóра, п. Flora, ч. слц. слн. flóga; — термін новолатинської наукової номенклатури; уперше вжив К. Лінней (1707—1778); походить від лат. Flora «богиня квітів і

весни у стародавніх римлян», пов'язаного з flōs (род. в. flōris) «квітка», яке зводиться до іє. *bhłō-/bhłē-/bhłā «цвісти, квітнути», звідки також н. blühen «цвісти», Blüte «квітка», англ. bloom «квітка; цвісти», сірл. bläth «тс.»; припускається спорідненість іє. *bhłō- з іє. *bhēl- «білий; сяяти», з якого походить укр. бíлий. — CIC² 884; Черных II 317; St. wyr. obcuch 224; Kopaliński 327; Holub—Lyer 170; Klein 181, 602.

Флорéntíй (чоловіче ім'я); — р. Флорéntий, бр. Фларéнцíй, схв. Florencij, Flögencija; — запозичення з латинської мови; лат. Flōrentius утворене від flōrentis «квітучий», пов'язаного з flōgeo «цвіту». — Вл. імена 94; Петровский 225; Klein 602. — Див. ще флóра. — Пор. **Флор**, **Флорíáн**.

Флорíáн (чоловіче ім'я), [Фльориáн] Шейк, [Фльорíáн] Куз; — р. Флориáн, бр. Фларыáн, п. Florián, ч. Florián, схв. Floríjan; — запозичення з латинської мови; лат. Florianus утворене від flōs (род. в. flōris) «квітка». — Вл. імена 94; Петровский 225; Корецпú 66. — Див. ще флóра. — Пор. **Флор**, **Флорéntíй**.

флот «сукупність суден однакового призначення», [фльота] Куз, флотілія, [фльотýля] Нед; — р. бр. флот, п. ч. слц. вл. flota, болг. флот, флóта, м. флота, схв. флóта, слн. flotilja; — запозичене через посередництво російської та польської мов з німецької та голландської; н. Flotte, гол. vloot споріднені з н. fließen «текти», дvn. flózan, снідерл. vlieten, дісл. fljóta «тс.», лат. fluito «плисти», псл. plutī, укр. п्लýстí. — CIC² 885; Шелудько 50; Фасмер IV 199; Черных II 317; St. wyr. obcuch 225; Brückner 124; Holub—Кор. 115; Holub—Lyer 170; Kluge—Mitzka 206, 209; Dauzat 330; Bloch 304; Klein 601. — Див. ще п्लýстí. — Пор. **флýсник**, **флюс**.

флоýра «сопілка», флоéра, [фльоя́ра] Шейк, [фльоéра] Шух, [фльоярник] «тс.» Шейк, [флюýра] О, фуýра, [фуýрець] «флейтист» Пі, фуýрка, [фуýрник] «гравець на фуярі» Шейк, [фу-

ярош») «майстер, що робить флояри», [фло́йрний] Шейк, [фу́йрти] «говорити, робити дурніці Г; грати на сопілці Шейк», ст. фу́йра (1627); — п. fujara; — запозичення зі східнороманських мов; рум. flúier «сопілка, флояра», молд. флу́ер «тс.» неясного походження; припускається зв'язок з лат. flābellum «віяло», що зводиться до іє. *bhle-/bhol- «надувати, набрякати», звідки, можливо, також псл. *bolna, укр. болона. — Акуленко 138; CIC² 885; Brückner ZfS!Ph XVI 206; Skok I 533—534; Vrabie Romanoslavica XIV 142; Vincenz 5; Scheludko 144; Pușcariu 51; Papařagi 465; Walde—Hoſtm. I 517.

[флуд] «вовк» ВеУг, ВеНЗн, О; — не зовсім ясне; можливо, з'явилося внаслідок експресивної видозміни назви флов (див.).

[флуде́ць] «деталь ткацького верстата (паличка з цівкою в човнику)» Г, О, [флудник] «тс.», [флудель, плүдиць] «тс.» О; — очевидно, пов'язане з хлуди́на (з гіперичною субституцією х → ф). — Трубачев Рем. термінол. 134. — Див. ще хлуд.

[флуди́ца] «назва вівці» Дз НЗ УЖДУ; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з аром. flădă «шкіра, шкаралупа», що походить від нгр. флоўдса «кора, шкаралупа», флоўді «тс.». — Papařagi 465.

[флю́р] (хім.) «фтор» Нед, флю́ріт; — р. флю́оріт, [флю́бр], бр. флюаріт, п. слц. fluog, ч. fluóg, болг. флу́ор, м. флюор; — запозичення з новолатинської наукової термінології; нлат. fluorum «фтор» походить від лат. fluor «потік, течія», пов'язаного з fluo «течу», що споріднене з гр. φλέιν «кіпіти, пускати бульби», φλεῖν «кишіти», які зводяться до іє. *bhleu-, розширеного варіанта бази *bhel-, *bhlē-, звідки, можливо, псл. bъlvati, укр. блювати. — CIC² 886; Sł. wyr. obcych 225; Kopalínski 328; Holub—Lyer 170; Walde—Hoſtm. I 519—521; Egnout—Meillet I 241—243; Frisk II 1026; Klein 604. — Пор. блювати, флюїд.

флюоресценція «короткочасне свічення деяких речовин після припинення їх освітлювання», флюоресценція, флюоресцію́ти; — р. болг. флюоресценция, бр. флюаресценция, п. fluorescencja, ч. fluorescencje, слц. fluorescencja, вл. fluorescencia, м. флюоресценција, схв. флюоресценција; — інтернаціональний науковий термін (англ. fluorescence, н. Fluoreszenz, фр. fluorescence), утворений у 1852 р. англійським фізиком і математиком Г. Стоксом (1819—1903) від лат. fluor «течія, потік» за допомогою суфікса -escence (лат. -escentia), який означає слабку дію. — CIC² 885; Sł. wyr. obcych 225; Kopalínski 328; Holub—Lyer 170; Klein 604. — Див. ще флуóр. — Пор. люмінесценція.

[флут] «негідник, шахрай» Нед, Шейк, [флутур] «тс.» тж; — ч. floutek «шала-пут, баламут»; — семантично видозмінене запозичення з румунської мови; рум. flútare «метелик» походить від лат. *flūtulus, можливо, спорідненого з flūto «течуща, пливу»; припускається також зв'язок з дієсловом fluctuo «хвилююся» (Meyer-Lübke REW 3384). — Vrabie Romanoslavica XIV 142; Scheludko 144; Pușcariu 54; Crângală 264, 438; Walde—Hoſtm. I 519—521; Papařagi 465. — Див. ще флуóр.

[фльо́кати] «клекотіти», [фльо́ката] «базікати»; — звуконаслідувальне утворення, пор. кльо́кати «квоктати».

[фльо́кер] (орн.) «дрімлюга, сплюха, Caprimulgus europeus L.» Нед, Шейк, Шарл; — утворення від звуконаслідувального дієслова [фльо́кати] «клекотіти», пор. іншу назву цього птаха — гогота́ло (від гогота́ти), однак суфікс -er не є характерним для назв птахів.

[фльондра] «повія», [фльо́ндратися] «бруднитися, бrestи по грязі» Шейк; — бр. [хлю́ндра, хлюндря́к] «брудна, неохайна людина», ч. flundra «повія», слц. fländra, схв. fländra «тс.»; — запозичення з польської мови; п. flądra, flondra «неохайна або розпусна жінка» походить від н. [Flunder, Flander] «ганчір'я»;

легковажна дівчина», пов'язаного з Fländern «Фландрія», звідки вивозили на Схід товари, зокрема сукна; пор. слц. flandra «жінка з Фландрії» (припускається, та-ка, що прийшла з солдатами); зіставляється також з н. flandern «пурхати», Flanderl, Flanderlein «легковажна дівчина» (Richhardt 48); менш імовірне припущення про зв'язок п. Пандра з нн. Flunder «камбала річкова» (Brückner 123). — Scheludko 50; Sławski I 232; Machek ESJC 144; Holub—Lyer 170. — Пор. шльондра.

[фльобра] «дощова погода, злива»; — можливо, результат експресивної видозміні слова хля́ра «негода» (див.).

флю́гер «пристрій для визначення напряму і швидкості вітру», [флю́гер] Куз, [флюгárка] «ковпак над димовою трубою» Куз; — р. флю́гер, заст. флю́гель, бр. флю́гер; — запозичене через російське посередництво з голландської мови; гол. vleugel, букв. «крило», споріднене із син. vluger, vlugel «тс.», н. fliegen «літати»; кінцеве *r* виникло внаслідок дисиміляції *l* — *r*. — CIC² 885; ССРЛЯ 16, 1451; Черных II 317—318; Фасмер IV 200. — Див. ще флігель.

флю́ід «рідина; те, що витікає; уявна невагома рідина, якою до XVIII ст. пояснювали теплові, електричні й оптичні явища, а також горіння»; — р. флю́ід, бр. флю́ід, п. fluid, ч. fluidum, слц. fluid, fluidum, болг. флу́йд, м. флу́ид, схв. флу́йд, слн. fluíd; — запозичення з латинської мови; лат. fluidus «плінний» пов'язане з fluo «течу». — CIC² 885—886; Kopalínski 328; Holub—Lyer 170; Walde—Hořm. I 519—521; Ergout—Meillet I 241—243. — Див. ще флу́ор.

[флюкувати] «базікати, переливати з пустого в порожнє» Нед, [флюкутýри] «нісенітниці» Нед, Шейк; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з молд. флекár «базіка, пустомолот», рум. flăcăr «тс.».

флю́с (мед.) «набряк щоки від гнійного запалення, спричиненого захворюванням зуба», [флю́ксія] «тс.» Куз; — р. бр. флюс, нл. flus; — запозичення з ні-

мецької мови; н. Fluß «течія, річка, потік» набуло медичного значення під впливом грецького терміна ρέμνα «хвороба», букв. «потік, струмінь, течія»; споріднене з англ. fleet, дісл. fljōta, псл. pluti, укр. пли́сті. — CIC² 886; Фасмер IV 200; Черных II 318; Горяев 393; Machek ESJC 144; Klein 599, 603. — Див. ще пли́сті. — Пор. флі́сник, флот.

[фля́вора] «жінка, що говорить непристойні слова», [фля́ворити] «базікати, говорити непристойні слова»; — запозичення з румунської мови; рум. fleură «балакун, базіка» неясного походження. — Scheludko 145.

фля́га «похідна пляшка, переважно металева посудина; баклага», фля́жка «тс.»; — р. фля́га, фля́шка, п. flaszka, ч. flaška; — фонетичний варіант давнішого фля́жка, запозиченого через посередництво польської мови з німецької; н. Flasche «пляшка» < герм. flaska «тс.» пов'язане з flechten «плести», яке зіставляється з псл. plesti, укр. пле́сти. — Фасмер IV 200; Преобр. II 78; Брандт РФВ 23, 300; Черных II 318; Brückner 123; Sławski I 231; Holub—Кор. 115; Holub—Lyer 169; Mikl. EW 251. — Див. ще пля́шка. — Пор. флако́н.

[фля́джити] «очорнювати когось» Шейк; — не зовсім ясне; можливо, походить від слц. flák «пляма, латка», пор. і нл. flak «латка, пляма», м. флека «пляма», схв. флёка «тс.», що запозичені з німецької мови; н. Fleck «пляма; латка» пов'язане з Flick «латка»; не виключений також зв'язок з молд. флажéл «нешастя», рум. flagel «тс.».

фля́ки «свинячі або телячі тельбухи, порізані на шматочки і зварені в пшоняній каші», фля́чки «тс.», [фля́к] «тс.» Нед, Куз, О, СЧС, «слизький, мокрий і неміцний кусок» Ме, [фля́кár] «той, хто продає або любить фляки» Нед, Шейк, [фля́чниця] «жінка, що торгує фляками» Шейк, хля́ки; — бр. фля́ki, п. flak, flaki «тельбухи», ч. flák «великий шматок», слн. fláka; — запозичення з німецької мови (польське по-

середництво, всупереч Richhardt 48; Sławska I 231, не обов'язкове); н. Fleck «клапоть, шматок» (свн. vlēc, vlēcke, дvn. flēc, flēccho, дісл. flekkr «пляма») зводиться до герм. *flegn- < *plegn- і далі до іє. *plēk- «бити»; ч. flák пояснюються як запозичення з н. Flanken «бік, сторона» (Machek ESJČ 143; Holub—Lyer 169). — Шелудько 50; Фасмер IV 200; Горяев 393; Brückner 123; Sławska I 231; Kluge—Mitzka 203.

[флянц] (бот.) «відсадок, відводок» Шейк, [флянс] «тс.» тж, [флянца] «тс.» СЧС; — бр. флянс «стеблина розсади», п. flanca, Папс «розсада»; — через посередництво польської мови запозичене з німецької; н. Pflanze «рослина» походить від лат. planta «саджанець, розсада». — Brückner 123, 682; Kluge—Mitzka 544; Walde—Hofm. II 317—318; Klein 1195. — Див. ще **плантація**.

[фляра] «сварлива людина» Нед, [флярити] «лихословити» Нед; — не зовсім ясне; можливо, результат експресивного скорочення слів [флявобра] «жінка, що говорить непристойні слова», фляворити «базікати, лихословити», пор. також слц. flárka «перекупка, що торгує овочами», яке може бути того самого походження. — Див. ще **флявора**.

[фляшниця] «жінка (дівчина), яка держить свої речі в безладі» Ме; — не зовсім ясне; можливо, запозичення з польської мови; п. flacznica (образлива назва) пов'язане з flak «тельбухи, нутрощі», що походить з н. Fleck «шматок, клапоть». — Див. ще **фляки**.

[фоголя] (орн.) «деркач, Сгех сгех L.» Шарл, Куз; — запозичення з угорської мови; уг. fogoly «куріпка» утворене від уральського кореня fog- (пор. хант. rəj̪k «рябчик», фін. ruu «тс.», ерз. rovo «тс.», сельк. rēgę «тс.», які продовжують урал. *rūjē / rījē «рябчик»), і -ly (пор. уг. harkály «дятел» тощо). — Bárczi 82; MNTESz I 939; MSzFUE I 210.

[фогаш] «вішалка; поліця» Лизанец, [фогаш] «тс.» тж; — запозичення з угорської мови; уг. fogas «вішалка» є

похідним від дієслова fogni «тримати; брати; ловити», слова праугрійського походження (пор. манс. пувулкве «тримати; ловити, хапати»), що сходить на пуг. *ријз-. — MNTESz I 934—935; MSzFUE I 209—210.

фойє «зал у театрі для перебування глядачів перед початком вистави та в антрактах»; — р. фойє, заст. фойэ, бр. фәé, п. ч. fouet, болг. фоайé, м. фоајé, схв. фоајé; — запозичення з французької мови; фр. fouet «фойє» (спочатку «місце, де можна зігрітися», букв. «вогнище»), походить від нар.-лат. focārium, пов'язаного з лат. focus «тс.». — CIC² 886; Фасмер IV 200; Черных II 318; Sł. wyr. obcych 232; Kopaliński 336; Holub—Lyer 173; Dauzat 338; Bloch 312; Klein 617. — Див. ще **фокус**!

Фока (чоловіче ім'я) УРС, Куз, Хвокá Куз; — р. бр. Фóка; — запозичення з грецької мови; гр. Φώκας виникло на основі іменника φώκη «тюлень»; припускається також, що гр. Φώκας — «житель Фокіди» (область у Середній Греції). — Вл. імена 94; Петровский 226; Суперанская 83. — Див. ще **фока**.

[фóка] «тюлень» Куз, Шейк, ст. фока (XIV ст.); — п. foka, м. фóка, схв. фóка; — запозичення з грецької мови; гр. φώκη «тюлень» зводиться до звуконаслідуванального іє. *phōi- «дути, дихати, пихкати». — Фасмер IV 201; Sł. wyr. obcych 226; Boisacq 1044; Frisk II 1057. — Див. ще **пих, пихá**.

[фóкош] «кирка, келеп»; — ч. слц. fokoš «тс.»; — запозичення з угорської мови; уг. fokos «сокирка, топірець (угорська зброя)» є похідним від fok «спинка шаблі, ножа; вушко голки тощо», спорідненого з манс. pop «вушко голки», хант. pōx «тс.», що походить від пугр. *rukks «кінець гострого знаряддя». — MNTESz I 942; MSzFUE I 211—212.

фокстер'єр «порода мисливських собак групи тер'єрів»; — р. фокстеръер, бр. фокстэр'ер, п. вл. foksterier, ч. foxteriéг, болг. фокстериéр, схв. фокстеријéр; — запозичення з англійської мови; англ. fox-terrier «тс.» є складним

словом, утвореним з іменників *foх* «лисиця», спорідненого з н. *Fuchs* «тс.», і *terrier* «тер'єр (порода собаки)», що походить з фр. *chien terrier*, букв. «земляний собака» (собака, що риє лисячу нору), де *chien* «собака» (від лат. *canis* «тс.») і *terrier* «земляний» (лат. *terrārius*, пов'язане з лат. *terra* «земля, країна»). — СІС² 886; Сі. вуг. *обсуч* 226; Holub—Lyer 173; Dauzat 706; Kluge—Mitzka 222; Klein 617, 1592. — Див. ще **Тарас, теракота, тераса, територія, фукс.** — Пор. **фокстрот.**

фокстрот «швидкий парний танець», **фокстротувати**; — р. *фокстрот*, бр. *факстрот*, п. *foks*, *fokstrot*, ч. *foх*, *foxtrot*, слц. *foxtrot*, вл. нл. *fokstrot*, болг. *фокстрот*, м. *фокс*, *фокстрот*, схв. *фокстрот*, слн. *fóks*, *fókstrot*; — запозичення з англійської мови; англ. *foxtrot* «тс.» (до слівно «лисяча хода») є складним словом, утвореним з іменників *foх* «лисиця» і *trot* «швидка хода», що через посередництво фр. ст. *troter* (> фр. *trotter*) «іти ристю; ходити, бігати» запозичене з дvn. *trottōn* «ступати, іти», спорідненого з дvn. *trētan*, свн. *trēten*, звідки укр. *тратувати*. — СІС² 886; Черных II 318—319; Сі. вуг. *обсуч* 226; Kopaliński 329; Holub—Lyer 173; Kluge—Mitzka 789; Dauzat 729; Klein 617, 1644, 1657. — Див. ще **тратувати, фукс.** — Пор. **фокстер'єр.**

фокус¹ (фіз. та ін.) «точка, в якій перетинаються відбиті сферичним дзеркалом або заломлені лінзою паралельні промені», **фокальний**; — р. бр. болг. *фокус*, п. ч. вл. *fokus*, слц. слн. *fókus*, схв. *фокус*; — запозичення з німецької мови; н. *Fokus* (як термін уперше ввів Йоганнес Кеплер 1604 р.) походить від лат. *focus* «вогнище, багаття», яке дословної етимології не має; припускається спорідненість з вірм. *boç* «полов'я», *bosor* «червоний»; непереконливо зіставлялося зі стсл. **опока** «скеля» (укр. *опόка*, *опӯка*) і **пеща** «піч» (укр. *píč*) (Bern. IF 9, 364). — СІС² 886; Черных II 319; Фасмер IV 201; Сі. вуг. *обсуч* 226; Holub—Lyer 171; Klein 606;

Ergout—Meillet I 243; Walde—Hofm. I 521. — Пор. **фойє.**

фокус² «трюк; перен. незвичайна подія, несподіване явище», **фокусник, фокусничати**; — р. бр. болг. *фокус*, п. *fokus* «прийом, трюк», слц. *fókus*; — фонетично видозмінене і скорочене запозичення з німецької мови; н. *Hokus-rokus* «фокус, трюк; вигук фокусника» загальноприйнятої етимології не має; вважається псевдолатинським утворенням у мові мандрівних школярів і студентів — *hax rax max Deus adimax*, що було позбавлене змісту, але служило магічним заклинанням (Kluge—Mitzka 314); пов'язується з лат. богослужбовим *hoc est corpus meum*, букв. «це тіло мое» (Бодуен де Куртене у Даля IV 1146); припускається також походження від тур. ар. перс. *hokkabaz* «фокусник», яке через англ. *hocus pocus* прийшло до німецької мови (SW II 48). — СІС² 887; Черных II 319; Фасмер IV 201; Горяев Доп. 51; Младенов 662; Klein 736.

[**полін**] (бот.) «коров'як, *Verbascum lyciifolium* L.» Шейк; — не зовсім ясне; можливо, виникло внаслідок фонетичної видозміні назви рослини *полін* (див.).

фоліант «товста книга великого формату», [**фоліант**] Нед, Шейк, **фоліо**; — р. болг. *фолиант*, бр. *фалиант*, п. *foliat*, *foliant*, ч. *folio*, *foliant*, слц. *foliant*, м. *фолијант*, схв. *фолијант*, слн. *foliант*; — запозичення з німецької мови; н. *Foliant* «книга форматом у цільй аркуш», давніше *folio* «тс.» утворене на базі лат. *in foliō* «на весь аркуш»; лат. *folium* «лист, листок» споріднене з гр. *φύλλον* «листок», кельт. *bile* «листочек; цвіт», тох. *A pält*, тох. *B pilta* «листок», які зводяться до іє. **bhel-* (**bhlē-/bhli-*) «квітнути», власне, «набухати, набрякати, розпукуватися», з чим пов'язуються також пsl. **bolna* «плівка, перепонка», укр. [болона] «плівка, перепонка; шибка». — СІС² 887; Фасмер IV 201; Brückner 124; Kopaliński 329; Holub—Lyer 171; Holub—Kop. 116; Skok I 523; Kluge—Mitzka 212; Walde—Hofm. I 523—524; Frisk II 1051; Klein 607. — Пор. **фейлетон.**

[фолія] «листове олово з домішкою міді для виготовлення дзеркал» Шейк; — п. folia «фольга», ч. folie, слц. fólia «тс.»; — запозичення із середньолатинської мови; слат. folia «тонкий металевий лист» походить від лат. folium «лист, листок». — Фасмер IV 201; Kopaliński 329; Brückner 124. — Див. ще **фоліант**. — Пор. **фольга**¹.

[фолосити] «впливати, допомагати» Нед, [фолоситися] «щастити, удаватися» Нед, ВеЗн; — запозичення з румунської мови; рум. folosí «використовувати, бути корисним» утворене від folós «користь», пов'язаного з нгр. ὅφελος «тс.», фелῶ «бути корисним», спорідненими з дінд. phálam «плід» (Brugmann IF 29, 410), що зводиться до іє. *phel- «набухати, набрякати»; дінд. phálam зіставляється також з подібними словами дравідійських мов (Mayrhofer 394; Frisk II 451—452); висловлювалося припущення про спорідненість гр. ὅφελος з вірм. yawellum «довдавати, збільшувати» (Pedersen KZ 39, 336; Frisk II 451—452). — Vrabie Romanoslavica XIV 142, XVI 85; Vincenz 13; Scheludko 145; Boisacq 732.

[фолувати] «нищити, тратити» Нед, Шейк, [фолувати] «тс.» О; — семантично видозмінене запозичення з польської мови; п. folować «валяти сукно» походить від слат. fullare, follare «тс.», утвореного від лат. fullō «сукновал». — Brückner 124; Sławski I 233. — Див. ще **фольш**.

фольга¹ «тонкі листи або стрічки з металів (сплавів)»; — фольгівник, фольгівниця; — р. бр. фольга, п. folga, folia; — через посередництво польської мови запозичене з німецької; н. Folie «фольга, плівка» походить від лат. folium «лист, листок»; g з'явилася в слові на польському ґрунті під впливом folga «полегшення». — CIC² 887; Фасмер IV 201; Горяев 393; Черных II 319; Brückner 124; Kopaliński 329; Matzenauer 159; Желтов ФЗ 1875/3, 8. — Див. ще **фоліант**.

[фольга²] «полегшення, полегкість, заспокоєння; спадщина» Нед, Корз,

[фольгувати] «піддаватися, поступатися; слабшати Нед; не приставати щільно О», [фольговати] «тс.» Шейк, Пі, фульгувати, ст. фольга (XVII—XVIII ст.); — п. folga «пільга, полегшення, передишка; попуск, поблажка, потурання», ч. ст. folk «полегкість, поблажливість», folkovati «потурати, поступатися»; — через посередництво польської мови запозичене з німецької; н. folgen «іти за кимось, додержувати, слухатися», Folge «наслідок, результат; продовження, послідовність» споріднені з свн. син. гол. volgen, двн. folgēn, данgl. folgian, fylgan, англ. follow. — Шелудько 50; Richhardt 48; Sławski I 233; Brückner 124; Sł. wyr. obcych 226; Schuster-Sewc 214—215; Kluge—Mitzka 211—212; Klein 608.

фольклór «усна народна творчість», фольклорист, фольклористика, фольклористичний; — р. фольклór, бр. фальклór, п. слц. folklor, ч. слн. folklóг, вл. folkloра, болг. фолклór, м. фолклор, схв. фólклóр; — запозичення з англійської мови; англ. folklore, букв. «народна мудрість» утворив у 1846 р. англійський археолог В.-Дж. Томас (1803—1885) з іменників folk «народ», спорідненого з данgl. folc «народ, натовп», дісл. folk, н. Volk «народ» (герм. *fulka-, поза германськими мовами зв'язки непевні), і lär «вчення», спорідненого з данgl. lär «учення, доктрина», днн. двн. lēга, н. Lehre «вчення, наука», а також із данgl. lægar «учити», н. lehren «тс.», гот. lais «я знаю». — CIC² 887; Фасмер IV 201; Черных II 319—320; Sł. wyr. obcych 226; Kopaliński 329—330; Holub—Lyer 171; Machek ESJC 145; Младенов 662; Kluge—Mitzka 431, 436, 823; Klein 607, 874, 906; Vries AEW 393. — Пор. **полк**.

[фолькотіти] «шепелявити, неясно говорити» Нед, ВеЗн, О; — звуконаслідуванье утворення; до словотвору пор. грюкотіти, цокотіти і под.

[фольш] «сукновальня», хвалюші, хвалюшник «тс.», [фольшár] «сукновал», [фольшник] «тс.» Шейк, ст. фольша (1556); — п. folusz, слц. foluš «тс.»; — через посередництво поль-

ської та німецької мов (н. *fullen*, *füllen* «валити сукно», свн. *vuller* «сукновал») запозичене з латинської; слат. *fullo* (*follo*) «валю сукно», *fullō* «сукновал» зіставляються з лит. *bildeti* «гуркотіти, гриміти», *bildénti* «стукати», дvn. *bolz*, дісл. *bolte*, данgl. *bolt* « bolt», що зводяться до іє. **bheld-* «бити». — Sławski I 233; Brückner 124; Dauzat 337; Bloch 310; Ernout—Meillet I 260; Klein 627; Walde—Hořm. I 560. — Пор. **болт, валюша, фулé.**

фон¹ «тло»; — р. бр. болг. м. схв. *фон*; — запозичення з французької мови; фр. *fond* «підставка, основа» походить від лат. *fundus* «основа, дно», спорідненого з дінд. *buđhnáh* «грунт, земля», ав. *býpō* «тс.», гр. *πυθμήν* «земля; дно посудини; стовбур, стрижень», н. *Boden*, англ. *bottom* «грунт, земля» тощо. — CIC² 887; Фасмер IV 202; Черных II 320; Dauzat 332; Bloch 306; Walde—Hořm. I 564—565; Ernout—Meillet I 261—262; Kluge—Mitzka 88; Klein 189, 628; Pokorny 174; Mayrhofer 438. — Пор. **фонд.**

фон² «сторонній шум, тріск у мікрофоні, телефоні тощо»; — р. бр. *фон* «тс.», п. *фон* «одиниця виміру інтенсивності звука», слц. сln. *fón* «тс.»; — запозичення з грецької мови; гр. *φωνή* «звук, голос», *φημί* «кажу, говорю» споріднені з лат. *fārī* «говорити», *fāma* «чутка», вірм. *ban* (род. в. *banē*) «вчення, слово», дінд. *bhānatī*, псл. *bajati* «говорити, мовити», укр. **бáяти**; гр. *φωνή* зіставляється також зі стел. **звонъ**, р. *звук*, укр. *звукін*, алб. *zë* «голос», що походять з іє. **ǵʰw̥on-* (Frisk II 1009—1010). — CIC² 888; Kopaliński 330; Holub—Lyer 41, 171; Frisk II 1058—1059; Boisacq 1024—1025, 1045; Klein 1175. — Пор. **бáяти, грамофон, мікрофон, патефон, симфонія, фонéма.**

[**фонár**] «ліхтар» Нед, [фінаръ, хвóнар] «тс.» тж, [фінаръ] Шейк; — р. др. **фонárь**, болг. м. **фенéр**, схв. **фèнъер**; — запозичення з грецької мови; нгр. **φανάρι** «тс.» (ср. **φανάρι(ο)v**) пов’язане з **φάνός** «світло, факел», **φάος** «тс.», **φάίω** «сві-

чу(ся)», які певних іndoєвропейських відповідників не мають; припускається спорідненість з дінд. *vibháva(n)-* «осяний», *bháti* «сяє, світить». — Фасмер IV 202; Черных II 320; Bern. I 280; Frisk II 989—991; Boisacq 1014—1015; Maughofer 493.

фонд «запаси, ресурси, нагромадження; капітал», [фондація], [фундуши] «фонд Нед; документ на право закладу Ned, Пі»; — р. бр. болг. м. **фонд**, п. *fundusz*, ч. слц. *fond*, вл. *fonds*, *fundus*, схв. **фонд**; — запозичене з французької мови, можливо, за посередництвом німецької (н. *Fonds* «фонд»); фр. *fonds* походить від лат. *fundus* «основа, дно». — CIC² 888; Фасмер IV 202; Черных II 320; Смирнов 311; St. wyr. obcych 237; Kopaliński 342; Holub—Lyer 171; Skok I 523; Dauzat 332, 333; Bloch 306; Gamillscheg 429; Klein 628. — Див. ще **фон¹.** — Пор. **фундамент, фундувати.**

фонéма «найменша звукова одиниця мови, яка служить для творення й розрізнення слів та їхніх форм», **фонематичний**; — р. болг. **фонéма**, бр. **фанéма**, п. *fonem*, *foneta*, *fonemat*, ч. *fonétm*, *fonéta*, слц. *fonéta*, вл. *fonem*, м. **фонем**, **фонема**, схв. **фонéм**; — науковий лінгвістичний термін, запозичений у XIX ст. через посередництво російської мови з французької (у російській науковій літературі вперше вжив Бодуен де Куртене у статті 1881 р.); фр. *phonème* «фонема» походить від гр. *φώνημα* «голос, звук; слово», утвореного з іменника *φωνή* «звук». — CIC² 888; Черных II 320; St. wyr. obcych 227; Kopaliński 330; Holub—Lyer 171; Dauzat 554—555; Frisk II 1009—1010, 1058—1059; Boisacq 1024—1025, 1045; Klein 1175. — Див. ще **фон².**

фонетика «звукова будова мови; галузь мовознавства, що вивчає звукову будову мови», **фонетіст**, **фонетик**, **фонетичний**; — р. болг. **фонетика**, бр. **фанéтика**, п. *fonetyka*, ч. слц. вл. *fonetika*, м. **фонетика**, схв. **фонéтика**, слн. *fonéтика*; — науковий лінгвістичний термін, запозичений, очевидно, з німецької мови;

створений у XIX ст. на ґрунті гр. φωνητικός «звуковий, голосовий», пов'язаного з φωνήτος «що виражається словами», і далі з φωνεῖν «говорити ясно, виразно», φωνή «звук, голос». — CIC² 888; Черных II 320—321; St. wyr. obcych 227; Kopaliński 330; Holub—Lyer 171; Младенов 662; Dauzat 554—555; Klein 1175. — Див. ще **фонéма**. — Пор. **фонолóгія, фонотéка**.

фоніка «виразові звукові засоби, які надають мовленню милозвучності, підсилюють його емоційність і виразність», **фонізм, фонічний, фонáція**; — р. фóника, бр. фоніка, болг. фонíзъм; — термін, утворений у західноєвропейських мовах (пор. фр. phonique, англ. phonics) від гр. φωνητός «той, що звучить», пов'язаного з φωνή «звук, голос». — CIC² 888; Kopaliński 330; Dauzat 554—555; Klein 1175. — Див. ще **фонéма**. — Пор. **фонéтика, фонолóгія, фонотéка**.

фонолóгія «розділ фонетики, що вивчає функціональні властивості фонем», **фонологічний**; — р. болг. фонолóгия, бр. фаналóгія, п. слц. fonologija, ч. fonologie, вл. fonologija, м. фонолóгија, схв. фонолòгија; — науковий лінгвістичний термін, утворений у XIX ст. з основ грецьких слів φωνή «звук, голос» і λόγος «слово, вчення». — CIC² 888; St. wyr. obcych 227; Kopaliński 330; Holub—Lyer 171; Klein 1176. — Див. ще **логіка, фон²**. — Пор. **фонéма, фонотéка**.

фонотéка «систематизоване зібрання фонограм»; — р. болг. фонотéка, бр. фанатéка, п. fonotéka, ч. fonotéka, м. фонотека; — складне слово, утворене з основ грецьких слів φωνή «звук, голос» і θήκη «скринька; сховище». — CIC² 889; St. wyr. obcych 227; Kopaliński 330; Holub—Lyer 171. — Див. ще **тéка, фон²**.

фонтán «водограй», [фонтáна], [фонтál] Шейк, фонтанувáти; — р. болг. фонтáн, бр. фантáн, п. fontanna, ч. fontan, fontána, слц. слн. fontána, вл. fontana, м. фонтáн, фонтáна, схв. фóнтана; — запозичення з італійської мови; іт. fontana «джерело, фонтан» по-

ходить від пізньолат. і слат. fontāna «тс.», утвореного від лат. fōns (род. в. fontis) «джерело», що зіставляється з дінд. dhanáyati «жене, біжить», dhánvati «тече, біжить»; зв'язки з гр. θίς «дюна» і н. Dúne «дюна» (див. Boisacq 346) сумнівні. — Акуленко 141; Фасмер IV 202; Черных II 321; Смирнов 202; St. wyr. obcych 227; Sławski I 234; Brückner 125; Holub—Kop. 116; Holub—Lyer 171; Skok I 524; Walde—Hofm. I 525; Ernout—Meillet I 244—245; Klein 616; Mayrhofer 90.

фóра (спорт.) «пільга, перевага одному з учасників змагань», [фор] «тс.» Куз; — р. бр. м. фóра, п. for, fora; — запозичення з німецької мови; н. вог «перед», дvn. fora «тс.» споріднені з англ. fore «попереду», дісл. furr, fūgīr, гот. faúta «перед» і далі з гр. πάρα «поряд», πάρος «попередньо, раніше», лат. рго-(rgō-) «перед, за», ав. raga, rāgō, хет. rāgā «на, далі, вперед», дінд. riγáh «попереду, спереду», riγá «попередньо, раніше», прус. rgo, rga-. — CIC² 889; St. wyr. obcych 227; Kopaliński 331; Kluge—Mitzka 825; Frisk II 472—473, 476; Boisacq 748; Walde—Hofm. II 364—365; Klein 610; Vries AEW 148; Mayrhofer 309—310.

[форбóти] «мереживо Г, Шейк; прикраси на халявах з колючової шкіри Шейк», [фарбítки] «тс.» Г, Нед, Шейк, ст. форбота (XVII); — запозичення з польської мови; для п. ст. forboty «бахрома, торочки; коштовне мереживо» першоджерело вбачається в ісп. fargado «прикрашений торочками». — St. wyr. obcych 227; Brückner 125; SW I 760.

фóрвард «гравець-нападник у грі у футбол і хокей»; — р. бр. фóрвард; — запозичення з англійської мови; англ. forward «передній, передовий» (данgl. foreward, forweard) є складним словом, утвореним з основи прикметника fore «передній» та прикметникового суфікса на означення напряму -ward, спорідненого з днн. дфриз. -ward, дісл. -vegðr «спрямований», дvn. -wert-, -wart- «у напрямі проти» і далі з лат. verto «крутити, вертіти», псл. *v̥tēti, укр. вертіти,

вертáти(ся). — CIC² 889; Klein 610, 614, 1729; Vries AEW 655. — Див. ще **вертіти, фóра**.

[форгу(в)] «соняшник» ДзАтл II, [фóргi(в)] «тс.» тж, [форгiйв] «тс.» Лизанец; — скорочене запозичення з угорської мови; уг. paraforgó «соняшник» є складним словом, утвореним з компонентів пар- «сонце» і forgó «верткий», тобто «той, що повертається за сонцем»; останнє слово є уральським (пор. манс. рoѓit- «котитися», ерз. pužorjams «скручуватися», сельк. rirollat «повортати») звуконаслідуванього походження. — MNTESz I 998; MSzFUE I 214—215.

форéйтòр (іст.) «вершник, що править передніми кіньми, запряженими цугом», [форáйтòр] «тс.» Куз; — р. болг. *форéйтòр*, бр. *фарéйтар*, п. *forytarz*, ч. *foryajtr*, *foryjtag*, слц. *fulajtur*; — запозичення з німецької мови; н. Vorreiter «форейтор» складається з прийменника *vor-* «перед» та іменника *Reiter* «вершник»; пов'язується з *vorgerieten* «їхати верхи попереду». — Фасмер IV 202; Kopaliński 335. — Див. ще **рéйтáр**. — Пор. **рýцар, фóра, фóрес**.

форéль (іхт.) «струг, *Salmo trutta mórpha fario L.*»; — р. *форéль*, бр. *фаréль*, п. *forela*; — запозичення з німецької мови; н. Forelle «форель» (свн. *forhe(n)*, *forhel*, дvn. *forhana*) споріднене з днн. *furnia*, син. *vorne*, снідерл. *voogne*, данgl. *forn(e)* «форель», які зводяться до пгерм. *r̥ēknā, що з ним співвідносні гр. πέρκη «окунь», лат. *regsa* «тс.», дінд. *r̥éspni* «строкатий, пістрявий», укр. *пістряви*. — CIC² 889; Черных II 321; Фасмер IV 203; Горяев 393; Kluge—Mitzka 212—213. — Пор. **пструг**.

[форéнга] «корогва» Веб, [форéнга] «тс.» О, [хорéнька] «корогва в формі прапора» Ме; — результат фонетичної видозміні запозиченого з польської мови *chorągiew* «корогва» з гіперкоректним **ф**. — Див. ще **корóгов, хорóгов**. — Пор. **фурáнгва, хорéнька**.

[фóрес] «форейтор» Нед, Шейк, [хвóреш, хвóресь] «тс.» Шейк; — запозичен-

ня з польської мови; п. *foryś* (заст.) «форейтор» виникло в результаті скорочення давнішої форми *forytarz*, що походить від н. *Vorreiter*. — Sławski I 235—236; Brückner 126—127; Kopaliński 335. — Див. ще **форéйтòр**.

форзítíя (бот.) «вид куща з родини оливкових, *Forsythia*»; — р. **форзíція**, ч. *forzítie*, слц. *forzytia*, вл. *forsytija*, схв. [форзытија, форзиција]; — засвоєне з новолатинської наукової номенклатури; нлат. *Forsythia* утворене за іменем британського ботаніка В. Форсайта (W.A. Forsyth, 1737—1804), який привіз цю рослину з Китаю. — Симонович 200; Holub—Lyer 172; NSD 967; Klein 613.

[форитувати] «когось квати, прискорювати, рухати вперед» Куз; — за посередництвом польської мови запозичене з німецької; п. (заст.) *forytować* «протегувати комусь» походить від н. *vorreiten* (< *vor-ritten*) «їхати верхи попереду». — Sławski I 236; Brückner 126—127; St. wyr. obcych 228—230; Kopaliński 335. — Див. ще **форéйтòр**. — Пор. **фóрес**.

форкati «пирхати, прихкати УРС, Г, О; шморгати носом Ме», [форскati] «тс.» ВеУг, [хвóркati] «пирхати» ВеУг; — п. діал. *forkać*, *furkać* «пирскати», ч. *frkati*, *frnkatı*, *frñkati* «тс.», вл. *fgukăć* «шмигати», схв. *frkati* «пирхати, сопіти», слн. *frkati* «порхати, дзижчати»; — звуконаслідуваньні утворення, що імітують різні шуми, сопіння тощо і зводяться до псл. *xvug-, *xvulgati; припущення про запозичення з рум. *forfotă* «кипіти, клекотіти; пустувати, базікати» (Scheludko 145), яке також вважається звуконаслідуваньним, непереконливе. — Потебня РФВ 4, 201; DLRM 313. — Пор. **фýркati**.

[форкотáти] «балакати, базікати», [форчati] «вуркотати» Шейк, ВеЗа; — звуконаслідуваньне утворення, що виникло, можливо, на базі діеслова *воркотáти*. — Див. ще **вóркati**.

фóрма «обриси, контури, зовнішні межі предмета; устрій, структура чого-небудь, система організації; пристрій, шаблон», *формалізм*, *формаліст*,

тика, формальність, формант, форманта, формат, формація, [формаці], фóрменка, [формівник, формівня] Куз, формóвка, [формóвник] Она, формувальник, [хóрма, хвóрма], [форéмний] Нед, формалістичний, формальній, формувáти, нефорéмний «безформний», оформити, переоформлювати, переоформляти, перефóрмити, переформувáти, розформувáти, ст. формовати (1653); — р. бр. болг. м. фóрма, п. ч. слц. вл. нл. forma, схв. фóрма, слн. fórma; — запозичення з латинської мови; лат. fórma «форма, вигляд, подоба» достовірної етимології не має; можливо, пов'язане з гр. μορφή «форма, зразок, модель» (через проміжну форму *morgta з дисиміляцією т — т у f — m); припущення про зв'язок з лат. ferio «бити, колоти» (Fick KZ 20, 173; Fick I 494) підтримки серед етимологів не знайшло. — СІС² 889; Черных II 321—322; Фасмер IV 203; Горяев 393; Brückner 125; Sł. wug. obcych 228; Kopaliński 332; Holub—Lyer 171; Machek ESJC 145; Holub—Kop. 116; Schuster-Šewc 215; Skok I 525—526; Walde—Hofm. I 530—531; Ernout—Meillet I 247; Hüttl-Worth 16; Kluge—Mitzka 213; Klein 612.

формалін «40%-й водний розчин формальдегіду»; — р. болг. м. схв. формалін, бр. фармалін, п. formalina, ч. слц. слн. formalín; — запозичення із західно-європейських мов; н. Formalin, англ. formalin виникли шляхом скорочення слова formaldehyde з додаванням суфікса -in; корінь fórm- походить від лат. fórmica «мурашка», що утворилося через дисиміляцію приголосних від *morgmīca < *mormīca, спорідненого з дінд. vamrī-, vamrāḥ «мурашка», valmī-kaḥ «мурашник», ав. taoīrī-, вірм. t̄m̄j̄iun, гр. μύριης «мурашка», перс. moīrb (< *mōrvī), дісл. maūrg «мурашка», пsl. *mōrv-j-, до якого зводяться укр. муравá, мурашка. — СІС² 890; Sł. wug. obcych 228; Holub—Lyer 171; Walde—Hofm. I 531—532; Klein 612, 613; Ernout—Meillet I 247—248. — Див. ще муравá². — Пор. хлорофóрм.

[формúга] «розведений крохмал, щоб крохмалити щось, чи розведена кольорова глина, якою підводять у хаті» Mo; — неясне.

фóрмула «стисле означення; умовні позначення хімічних речовин тощо», фóрмулювати, фóрмулár; — р. бр. болг. фóрмула, п. formula, formula, слц. formula, вл. formula, formula, м. фóрмула, схв. фóрмула; — запозичення з латинської мови; лат. formula «формула, правило, норма» є демінтивним утворенням від forma «форма». — СІС² 890; Черных II 322; Фасмер IV 203; Sł. wug. obcych 229; Kopaliński 333; Holub—Lyer 172. — Див. ще фóрма.

фóрналь «конюх; [батрак, найнятий паном з річним утриманням Корз]», [фíрналь] «кучер, конюх; залізний гак на кінці дишила» Шейк, О, [форналька] «робоча коняка» Нед. Шейк, [форнальки] «упряжка на робочих конях» Шейк; — запозичення з польської мови; п. fornal «конюх, наймит; гак на кінці дишила» походить від н. Vorngagel, утвореного з прийменника vor- «перед» та іменника Nagel «цвях», спорідненого з англ. nail, дісл. nagl(i), гот. ganagljan «прибивати», які зводяться до іє. *onogh-, *ŋgh-, *ongh- «цвях», звідки походять також дінд. áñghṛiḥ, arñhṛiḥ «нога», гр. ὄνυξ «ніготь, кіготь», лат. unguis «тс.», прус. nage «нога», літ. naga «копито», лтс. nags «ніготь», псл. noga, укр. ногá; назва цвяха на кінці дишила перенесена на назву фурмана (пор. зворотне: п. furmanek «візник» набуло значення «гак на кінці дишила»). — Шелудько 50; Ślawski I 234; Richhardt 48; Sł. wug. obcych 229; Brückner 125; Berg. I 282—283; Kluge—Mitzka 501; Klein 1026. — Див. ще ногá, фóра. — Пор. ніготь.

[форнір] «накладка в столярній роботі з крацшого дерева; фанера» Шейк, Куз, [форнірник, форнірувати] Куз; — п. fornír «фанера», ч. fornýg, furnýg, слц. fornier, fornir, furnier, furnír «форнір»; — запозичення з німецької мови; н. Furnier «фанера» (furnieren «оббивати фанерою») походить через фр. fourniр

«постачати, доставляти, давати» (< *fourg-mir) від герм. дvn. (франк.) *frumtjan «постачати, забезпечувати», яке зіставляють із днн. frumtmian «виконувати, робити, чинити». — Sł. wyr. obcyh 228; Kopaliński 333; Holub—Lyer 172; Dauzat 338; Bloch 311; Klein 630. — Пор. **фурнітура**.

[**форостіль**] (орн.) «деркач, Схех prætensis» Нед. Шейк; — не зовсім ясне; можливо, фонетичний варіант слова [**коростіль**] «тс.» (див.).

форпост «передня варта, сторожа»; — р. **форпост**, бр. **фарпост**, п. **форпоста**, ч. **forpost**, болг. **фóрпост**; — запозичення з німецької мови; н. Vorposten «форпост, передовий пост» утворене з прийменника vor- «перед» та іменника Posten «пост». — CIC² 891; Фасмер IV 203; Смирнов 313; Kopaliński 333; Sł. wyr. obcyh 229; Sławski I 235; Brückner 125. — Див. ще **пост, фóра**.

форс «шик; [пиха, зарозумілість Шейк]», [фóрса] «напруження, зусилля» Нед., **форсувати** «прискорювати проходження, просувати; [чванитися Шейк]», [форсýти] «чванитися»; — р. бр. **форс** «шик», п. **forsa** «сила, міць; гроші», ч. **forse**, слц. **forsirovat'** «форсувати», болг. **форсýрам**, м. **форсýра**, схв. **форсýрати**, слн. **forsírati** «тс.»; — запозичене з французької мови (можливо, частково через посередництво польської та німецької); фр. **force** «міць, могутність, сила» походить від інлат. **fortia**, лат. **fortis** «міцний, сильний». — CIC² 891; Фасмер IV 203; Черных II 322; Sł. wyr. obcyh 229; Kopaliński 333; Sławski I 235; Brückner 125—126; Holub—Lyer 172; Dauzat 334; Gamillscheg 430; Klein 610. — Див. ще **форт**.

форст «дошка товщиною в 4 дюйми» Г. Вел; — п. **forst**, **forszt** «товста дошка; ліс, бір»; — через посередництво польської мови запозичене з німецької; н. **Forst** «ліс, бір» достовірної етимології не має; пов'язується з днн. **forha**, н. **Föhre** «сосна» (Й. Грімм та ін., див. Kluge—Mitzka 213); припускаєть-

ся запозичення з фр. ст. **forest** (фр. **forêt** «ліс»), утвореного із словосполучення **forestis silva** власне «зовнішній (тобто неогороджений) ліс»; лат. **forestis** пов'язане з **forēs** «двері», якому відповідає укр. **двері**. — Шелудько 50; Dauzat 334; Bloch 308; Walde—Hořm. I 529; Klein 611. — Див. ще **двері, двір**. — Пор. **фóрум**.

форсунка (тех.) «пристрій, яким розпилюють рідке паливо або воду», **форсунник**; — р. болг. **форсунка**, бр. **фарсунка**, ч. **forsunka**; — запозичення з англійської мови; англ. **force-pump** «нагнітальний насос» утворене з основ іменників **force** «сила», запозиченого з фр. ст. **force** «тс.», і **pump** «насос», джерелом якого є гол. **rotpr** (< ісп. порт. **omba** «тс.»). — CIC² 891; Dauzat 572—573; Klein 610, 1271. — Див. ще **пóмпа¹, форт**.

форт¹ «велике замкнуте укріплення»; — р. бр. болг. **форт**, п. ч. слц. **fort**, схв. **фор**, слн. **fórt**; — запозичення з німецької мови; н. **Fort** засвоєне під час Тридцятирічної війни XVII ст. з фр. **fort**, первісно «міцний майданчик», згодом «укріплення, фортеця», похідного від лат. **fortis** «міцний» (< **fortis**), що зводиться до іє. ***bhergh-** «високий» (< іє. ***bher-** «нести, підймати»), з яким споріднені дінд. **bṛhápt-** «товстий, сильний, великий, високий», ав. **bərəzant** «високий», хет. **parkuš** «тс.», тох. **A parkas** «довгий», тох. **B parkag-þpe** «довжина», вірм. **berg** «висота», герм. ***berga-**, гор. ***baírg-**, дісл. **bjarg**, днн. дфриз. **bérg**, дангл. **beorg**, нгол. шв. норв. ісл. **berg**, псл. ***bergъ**, стсл. **брéгъ**, укр. **бéreg**. — CIC² 891; Фасмер IV 204; Горяев 393; Sł. wyr. obcyh 229; Kopaliński 334; Младенов 662; Dauzat 335; Kluge—Mitzka 66, 213—214; Bloch 309; Walde—Hořm. I 535—537; Ernout—Meillet I 249—250; Klein 188, 614. — Пор. **бéрег**.

форт² «геть!» Шейк; — п. **fort** «геть»; — запозичення з німецької мови; н. **fort** «геть» споріднене з свн. **vort** «уперед, далі», днн. дфриз. **forth**, дангл. **fórf** «геть», що зводяться до герм. ***fórga**

від *pr̥to < *pro «вперед», з яким пов'язане також н. vog. — SW I 765; Kluge—Mitzka 214; Klein 614. — Див. ще **фóра**. — Пор. **про**.

[**форг³**] «мисливський собака з породи гончих; хорт» Корз; — фонетичний варіант нормативного *хорт* з гіперичною заміною x > ф. — Див. ще **хорт**.

фóртель «несподіваний вчинок, витівка; хитроці, підступи, заміри», ст. *фортель* «хитроці» (XVII ст.), *фортельне* «підступно, хитро» (XVII ст.); — р. *фóртель*, бр. *фóртэль*, п. ч. *fortel*, п. ст. *fortyl*, слц. *fortiel*, схв. ст. *fortelj*, *fortil*; — запозичення з польської мови; п. *fortel* «фортель, викрут» походить (можливо, через посередництво чеської мови) від н. *Vorteil* «вигода, користь», утвореного з прийменника *vor-* «перед», та іменника *Teil* «частина, частка», спорідненого з англ. *deal*, гот. *dails*, псл. *děliti*, до якого зводиться укр. *діліти*. — Шелудько 50; Черных II 322; Фасмер IV 204; Sławski I 235; Brückner 126; Richhardt 48; St. wyr. obcyh 229; Holub—Lyer 172; Machek ESJC 145; Bern. I 283; Skok I 526; Kluge—Mitzka 776; Klein 405. — Див. ще **діліти**, **фóра**.

фортепіáно «струнний ударно-клавішний музичний інструмент, сучасними різновидами якого є рояль і піаніно», *фортеп'яно*, *фортеп'ян*, *фортепіáнник*; — р. *фортепіáно*, бр. *фартепіáна*, п. *fortepian*, ч. слц. *fortepiano*, болг. *пиáно*, м. схв. *фортепія́но*; — запозичення з італійської мови; іт. *fortepiano* «тс.» утворене з антонімічних компонентів *forte* «гучний, сильний» (від лат. *fortis* «сильний») і *piano* «тихий; тихо». — CIC² 891; Фасмер IV 204; Гопряев 393; St. wyr. obcyh 229; Kopaliński 334; Holub—Lyer 172. — Див. ще **піáно**, **форт**¹.

фортеця «укріплення, кріость», *фортечний*; — р. заст. *фортеця*, *фортеца*, п. *forteca*, схв. *фортеца*, *фортица*; — запозичене з італійської мови, можливо, за посередництвом польської; іт. *fortezza* «укріплення, бастіон, твердиня» походить від лат. *fortis* «міцний,

сильний». — Фасмер IV 204; Richhardt 48; St. wyr. obcyh 229; Kopaliński 334; Sławski I 235; Brückner 125—126. — Див. ще **форт**¹.

фортифікація «військова наука про форми, засоби й способи укріплення місцевості для ведення бойових дій; зведення укріплень, оборонних споруд», *фортифікатор*, *фортифікаційний*, *фортифікувати*; — р. болг. *фортификация*, бр. *фартыфікацыя*, п. *fortyfikacija*, ч. *fortifikace*, слц. *fortifikácia*, м. *фортификация*, схв. *фортификация*; — запозичене з французької мови, можливо, через посередництво російської та польської; фр. *fortification* «укріплення» походить від піньолат. *fortificatiōnē* «укріплення», складного слова, утвореного від прікметника *fortis* «сильний, міцний» та компонента *-ficiatio*, пов'язаного з дієсловом *facio* «роблю», яке зводиться до іє. *dhē- «садити, класти; лежати»; пор. також піньолат. *fortificare* «укріплювати, підсилювати». — CIC² 891; Фасмер IV 204; St. wyr. obcyh 229; Kopaliński 334; Holub—Lyer 172; Walde—Hořín. I 440—444; Klein 614. — Див. ще **факт, форт**¹.

фортуна «доля, щасливий випадок», [*фортуниа*] Нед, Шейк, [*фортуна*] Куз, [*хвортúна*], *хортúна*, *фортунити*, *хортунити*, ст. *фортуна* (XVII ст.), *фортунnyй* (XVI ст.), *фортунne* «щасливо» (XVII ст.); — р. болг. *фортуна*, бр. *фартұна*, п. ч. *fortuna*, слц. син. *fortúna*, м. *фортуна* «буря, штурм», схв. *фòртұна* «тс.»; — запозичене з латинської мови (можливо, через посередництво польської); лат. *Fortūna* «богиня щастя й долі» пов'язане з *fortūna* «доля, випадок», утвореним від *fortis* (род. в. *fortis*) «доля, випадковість, несподіванка», яке зводиться до *fero* «несу; одержую; піднімаю», спорідненого з дінд. *bhārati* «несе», *bhārtap* «ноша, вантаж», ав. *baraiti* «несе», гр. *φέρω* «несу, ношу», гот. *baígan* «брати, нести», псл. *въграти*, *берq*, укр. *брáти*. — CIC² 891; Акуленко 136; Фасмер IV 204; Richhardt 48; St. wyr. obcyh 229; Kopaliński 334; Но-

lub—Lyer 172; Ślawski I 235; Brückner 126; Skok I 526; Bezlař ESSJ I 130; Berg. I 283; Vrabie Romanoslavica XIV 142; Hüttl-Worth 16; Walde—Hořm. I 483—485, 534—535, 537; Klein 157, 164. — Див. ще **брáти**. — Пор. **хуртóвýнá**.

Фортунат (чоловіче ім'я), ст. *Фуртунатъ* «щасливий» (1627); — р. *Фортунат*, бр. *Фартуна́т*, п. *Fortunat*; — запозичення з латинської мови; латинське ім'я *Fortunatus*, букв. «щасливий», утворене від *fortuna* «доля, випадок». — Беринда 239; Вл. імена 94; Петровский 226; Brückner 126; Корецький 66; Skok I 526. — Див. ще **фортуна**.

фóрум «широкі представницькі збори»; — р. бр. болг. м. схв. *фóрум*, п. вл. *fórum*, ч. слц. слн. *fógit*; — запозичення з латинської мови; лат. *forum* «площа, двір; базарна площа, міський базар» споріднене з *forēs* «двері», походним від іє. *d̥h̥cog- «загорода, простір, замкнений воротами», звідки також лтс. *dvars* «ворота», дірл. *dōgus* «двері», псл. *dvorъ*, укр. *двір*. — CIC² 891; Sł. wug. *obcyh* 229; Kopaliński 334; Holub—Lyer 172; Walde—Hořm. I 537—538; Egnout—Meillet I 250. — Див. ще **двір**.

форшмáк (кул.) «страва з меленою оселедцею»; — р. болг. *форшмáк*, бр. *фаршмáк*, п. *forszmak*; — запозичення з німецької мови; н. *Vorschmack* «закуска; проба їжі» утворене з прийменника *vor-* «перед» та основи іменника *Geschmack* «смак». — CIC² 892; Фасмер IV 204; Sł. wug. *obcyh* 229. — Див. ще **смак, фóра**.

форштéвень «носова частина судна»; — р. *форштéвень*, бр. *фарштéвень*; — через посередництво російської мови запозичене з голландської; гол. *voorsteven* «форштевень» утворене з прийменника *voor-* «перед», що відповідає н. *vor-* «тс.», та іменника *steven* «стояк, штевень»; пор. також нн. *vorsteven* «форштевень». — CIC² 892; Фасмер IV 205; Смирнов 315; Kluge—Mitzka 747. — Див. ще **фóра, штéвень**.

[**фóса**] «канава, рів» УРС, Г, ЛПол, О, [**фосс**] «тс.» Пі, [**хвóса**] «тс. ЛПол;

річище ЛЧерк», [**фосувáти**] «прорізувати ровами»; — п. *fosa* «канава, рів»; — через посередництво польської мови запозичене з італійської; іт. *fossa* «яма, канава» походить від лат. *fossa* «діл, яма», пов'язаного з *fodiō* «копаю, рию», з яким споріднені лит. *badiýti* «колоти», прус. *boadis* «укол, удар», псл. *bostī* < **bodti* «бити, колоти», укр. **бостý** «тс.». — Ślawski I 236; Brückner 127; Skok I 526—527; Walde—Hořm. I 521—522, 538. — Див. ще **бостý**.

фосгéн «отруйний безбарвний газ»; — р. болг. *фосгéн*, бр. *фасгéн*, п. ч. вл. *fosgeп*, слц. слн. *fosgéп*, схв. *фòсгéн*; — запозичення з англійської мови; складну назву англ. *phosgene* утворив у 1812 р. англійський хімік Г. Дейві (H. Davy, 1778—1829) від гр. φῶς «світло» і -γενῆς «народжений; створений». — CIC² 892; Kopaliński 335; Holub—Lyer 172; Klein 1176. — Див. ще **ген¹, фосфор**.

[**фóстка**] «незначна карта» Шейк; — р. *фóска*; — запозичення з німецької мови; н. *Foſte* «тс.» походить від фр. *fauſſe* «фальшива (карта)», *faux* «неправильний, помилковий», пов'язаного з лат. *falsus* «неправильний, вигаданий», звідки також укр. *фальши́вий, фальши*. — Фасмер IV 205; Dauzat 317; Bloch 292; Walde—Hořm. I 447—449. — Див. ще **фальш**.

фосфáт (хім.) «сіль фосфорної кислоти», [**фосfíт**] Куз; — р. болг. м. *фосфáт*, бр. *фасфáт*, п. вл. *fosfat*, ч. слц. слн. *fosfát*, схв. *фòсфáт*; — запозичення із західноєвропейських мов; н. *Phosphate*, англ. фр. *phosphates* «фосфати» утворені від основи нлат. *phosphorus* «фосфор» за допомогою характерного для назв хімічних сполук суфікса *-at-*. — CIC² 892; Черных II 322; Sł. wug. *obcyh* 230; Holub—Lyer 172; Klein 1176. — Див. ще **фосфор**.

фосфор (хім.), *фосфорíт*, *фосфорíчність*, *фосфористий*, *фосфорíчний*, *фосфоризувáти* Она, *фосфорíтися*, *фосфорувáти*, *підфосфорíн* Куз; — р. болг. м. *фóсфор*, бр. *фóсфар*, п. ч. слц. вл. *fosfor*, нл. *fosforina*, схв. *фòсфор*, слн. *fós-*

лог; — запозичення з латинської мови; нлат. *phosphorus* «фосфор» продовжує лат. *phosphorus* «ранкова зоря», що походить від гр. φωσφόρος «тс.» (букв. «світлоносний»), яке є складним словом, утвореним з іменника φῶς, φωτός «світло» (< φάος «тс.»), спорідненого з дінд. *bhāsatī* «світити, блищати, сяяти», *bhāsū* «світло, сяйво», псл. *bēlъ*, укр. *білий*, та прикметника -φόρος «несучий, супутній», спорідненого з лат. *fero* «несу», вірм. *berem* «тс.», дінд. *bhārati* «бере», псл. *bigrati* «брати», укр. *братьи*. — CIC² 892; Черных II 322—323; Горяев 393; Sł. wug. *obcych* 230; Kopaliński 335; Holub—Lyer 172; Skok I 527; Frisk II 989—991, 1060; Boisacq 1014—1015; Klein 157, 1176, 1177; Mayrhofer 493—494. — Пор. **білий, брати**.

фосфоресценція «свічення деяких речовин протягом тривалого часу, викликане попереднім освітлюванням»; — р. болг. *фосфоресценция*, бр. *фасфарасценция*, п. *fosforescencja*, ч. *fosforescenca*, слц. *fosforescencia*, м. *фосфоресценција*, схв. *фосфоресценција*, слн. *fosforescēnca*; — запозичення із західноєвропейських мов; н. *Phosphoreszenz*, англ. *phosphorescence*, фр. *phosphorescence* походять від лат. *phosphorescentia* «світіння», що є складним словом, утвореним з основи іменника *phosphorus* «фосфор» і складного суфікса *-escentia*, де *-esc-* — індоативний суфікс (пор. губ. *bēsc-* «червонію, стаю червоним»), що відповідає гр. *-σι-ω* (пор. γηράσκω «старіти»), а *-entia* також є складним афіксом, де *-ent-* є суфікс дієприкметника теп. часу, що відповідає псл. *-et-* (*ležet-* «лежач-») та укр. *-ач-* (лежачий), а *-ia* (гр. *-ια*) — словотвірний суфікс, утворений тематичним голосним *i* (гр. *i*) та формантом *a* (*α*). — CIC² 892; Sł. wug. *obcych* 230; Kopaliński 335; Holub—Lyer 172; Klein 541, 1177. — Див. ще **фосфор**.

[фосъляк] «сніп, обмолочений без розв'язування» О, [фосълювáти] «обмолочувати снопи без розв'язування» О; — можливо, фонетично видозмінене

запозичення з німецької мови; н. *Vogschlag*, букв. «передудар», утворене з прийменника *vor-* «перед», спорідненого з свн. снн. *vor(e)* «тс.», та іменника *Schlag* «удар, биття», спорідненого з свн. *slac(g)*, дvn. *slag*, снн. *slach*, англ. *slay*, які зводяться до герм. **slak-* «бити». — Kluge—Mitzka 652, 825. — Див. ще **фóра**.

[фóта] «шматок смугастої вовняної тканини, який галицькі жінки носили замість спідниці», [фúта] «фартух» Мо; — ст. *фота* «покривало» (XV ст.); — п. *fota*, ч. слц. *futa*, болг. *фута*, схв. *futa*; — запозичення з румунської мови; рум. *fotă* «фартух» походить від тур. *fatá*, *futá* «смугаста тканина; фартух; хусточка». — Scheludko 145; SW I 768; Bern. I 287; Vrabje Romanoslavica XIV 142; Machek ESJCS 114; Lokotsch 49—50; Crângală 265—266.

фотéль «крісло»; — р. *фотéль*, п. ч. слц. *fotel*, м. *фотéля*, схв. *фòтель*, *фотеља*, слн. *fotélj*; — запозичення з французької мови; фр. *fauteuil* «тс.» походить від франк. **faldistōl* «складний стілець» (дvn. *faltistuol* «тс.»), що є складним словом, утвореним з основи дієслова *fald(i)* «складати», спорідненого з н. *falten* «складати, згортати», англ. *fold* «складати», та іменника *stōl* «стілець», що відповідає дvn. свн. *stuol*, гот. *stōls*, псл. *stolъ*, укр. *стіл*. — CIC² 893; Фасмер IV 205; SW I 768; Holub—Lyer 172; Dauzat 317; Gamillscheg 410; Bloch 292; Kluge—Mitzka 183, 760; Klein 607. — Див. ще **стіл, фáлда**.

Фотíй (чоловіче ім'я), *Фот*, *Фотýна*, *Фотýнія*, *Хотíй*, *Хотýна*, [Хóтýя], ст. *Фóтíй* (1627); — р. *Фотíй*, бр. *Фóцíй*, др. *Фотëи*, болг. *Фóти(и)*, цсл. **Фотíн**; — запозичене через церковнослов'янську і давньоруську мови з грецької; гр. *Φώτιος* походить від фóс, φωτός «світло, сяйво, блиск». — Вл. імена 94; Берінда 239; Петровский 227. — Див. ще **фóто, фотóграф**.

фóто «знімок (зображення) об'єктів на світочутливих матеріалах»; — р. болг. *фóто*, бр. *фóта*, п. слц. *foto*, ч. вл. *foto*, м. *фото-*, схв. *фото*, слн. *fóto*; —

запозичення із західноєвропейських мов (можливо, з німецької); н. англ. *photo* виникло в журналістських колах у першій чверті ХХ ст. внаслідок усічення слова *photograph* «фотографія, знімок». — СІС² 893; Сł. wug. *obcych* 230; Kopaliński 335; Holub—Lyer 172; Младенов 662; Klein 1177. — Див. ще **фотограф**.

фотогенічний «такий, що добре відтворюється на фотографії»; — р. *фотогенічний*, бр. *фотагенічны*, п. *fotogeniczny*, ч. слц. *fotogenický*, болг. *фотогенен*, *фотогенічен*, м. *фотогенічен*, схв. *фотогенічан*, слн. *fotogénicen*; — запозичене із західноєвропейських мов у 30-х рр. ХХ ст.; англ. *photogenic*, н. *photogen*, фр. *photogénique* «т.с.» є складними словами, утвореними з іменника *photo* «фото» та основи гр. γένος «рід». — СІС² 893; Сł. wug. *obcych* 231; Kopaliński 335; Holub—Lyer 173; Dauzat 555; Klein 1177. — Див. ще **ген¹**, **фотограф**.

фотограф «фахівець з фотографії; той, хто професійно займається фотографією», *фотографізм*, *фотографія*, *фотографічний*, *фотографувати*; — р. *фотограф*, бр. *фотограф*, п. ч. слц. вл. *fotograf*, болг. м. *фотограф*, схв. *фотограф*, слн. *fotograf*; — запозичення із західноєвропейських мов; н. *Photograph*, фр. *photographe* походять від англ. *photograph* «фотознімок, фотозображення», утвореного в 1839 р. фізиком й астрономом Дж. Гершелем з компонента *photo* «фото» від гр. φῶς (род. в. φωτός) «світло» та основи гр. δίεσλον γράφω «пишу, записую, зображаю». — СІС² 893; Черных II 323; Сł. wug. *obcych* 231; Kopaliński 335; Holub—Lyer 173; Skok I 527; Klein 1177; Frisk II 991; Dauzat 555; Mayrhofer 493—494. — Див. ще **графа**, **фосфор**.

фотон «квант енергії електромагнітного поля; одиниця виміру інтенсивності світла»; — р. болг. м. *фотон*, бр. *фатон*, п. ч. слц. вл. *foton*, схв. *фотон*; — запозичення із західноєвропейських мов; н. *Photon*, англ. *photon* утворені за

допомогою суфікса -он від гр. φῶς (род. в. φωτός) «світло». — СІС² 894; Сł. wug. *obcyh* 231; Kopaliński 335; Holub—Lyer 172, 173; Klein 1177. — Див. ще **фосфор**. — Пор. **фото**, **фотограф**.

[**фоторчинá**] «вид кущової рослини» ВеУг; — неясне.

[**фофлати**] «шепелявити» Шейк, [**фофлавий**] «шепелявий»; — болг. *фъфля* «мимрити, шепелявити», цsl. *фъфлати*, *фъфлик*, *фофлати* «т.с.»; — не зовсім ясне; можливо, звуконаслідуванье утворення, що імітує нечітку вимову. — Berg. I 287; Младенов 663.

[**фофлатий**] «порослий чагарником» Нед, Шейк; — можливо, пов'язане з *хохлатий*. — Див. ще **хохоль¹**. — Пор. **хохлатка**.

[**фоц**] у виразі *бодай ти (ти) фоц було!* «щоб ти пропав!»; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з н. *potztausend* [botztausend], *potz* [botz], *blitz*, емоційними вигуками, де перша частина *potz* [botz] походить з деформованого Gott(e)s «божий», а друга пов'язана з «тисяча; блискавка» тощо. — Kluge—Mitzka 561.

[**фóшкавка**] (бот.) «порхавка, Lycopteron»; — звуконаслідуванье і звукообразне утворення.

фрагмент «окрема частина твору мистецтва, уривок тексту; уламок посудини, викопної кістки і т. ін.»; — р. бр. болг. м. *фрагмéнт*, п. ч. слц. вл. *fragment*, схв. *фràгмент*, слн. *fragmènt*; — запозичення з латинської мови; лат. *fragmentum* «уламок, шматок» утворене за допомогою суфікса -mentum від *frango* «ламаю, розбиваю», спорідненого з дvn. *brehhan*, н. *brechen*, данgl. *brecan* «ламати, кришити», гот. *brikan*; іє. *bhreg- «ламати, кришити». — СІС² 895; Сł. wug. *obcyh* 233; Holub—Lyer 173; Klein 197, 617; Walde—Hofm. I 541. — Пор. **бреш**, **брикет**, **фракція**.

фра́за «висловлювання, що становить смислову та інтонаційну єдність; речення», *фразéр*, *фразéрство*, *фразéстий*, *фразéрствувати*, *фразувáти*, *перефразóувати*; — р. бр. болг. *фра*-

за, п. вл. *fraza*, ч. *fráze*, слц. слн. *fráza*, м. *фраза*, схв. *фràза*; — запозичене з латинської мови (можливо, через французьке посередництво); фр. *phrase* «фраза» через слат. *phrasis* «ораторський стиль» походить від гр. *φράσις* «спосіб висловлювання, склад, стиль», пов'язаного з етимологічно ізольованим *φράζω* «говорю, повідомляю». — CIC² 895; Фасмер IV 205; Черных II 323; Sł. wyr. *obcych* 234; Kopaliński 337—338; Holub—Lyer 174; Brückner 128; Dauzat 555; Boisacq 1035—1036; Frisk II 1038, 1043; Klein 1178. — Пор. **Фразеологія**.

Фразеологія «розділ мовознавства, що вивчає усталені звороти мови, фразеологізми; сукупність словосполучень певної мови», *фразеологізм*, *фразеологічний*; — р. болг. *фразеология*, бр. *фразеалогія*, п. слц. *frazeologia*, ч. *frazeologie*, вл. *frazeologija*, м. *фразеология*, схв. *фразеологіја*; — запозичення із західноєвропейських мов; н. *Phraseologie*, фр. *phraséologie*, англ. *phraseology* утворене з основ грецьких слів *φράσις* (род. в. *φράσεως*) «мова, вимова, промова; вираз, фраза» і *λόγος* «слово, вчення». — CIC² 895; Sł. wyr. *obcych* 234; Kopaliński 338; Holub—Lyer 174; Klein 1178. — Див. ще **логіка, фраза**. — Пор. **біолог, геологія**.

[*фраір*] «коханий, наречений», [*фраєр*] «тс.» Шейк, Вел, [*фраєрочка*] «дівчина» О, [*фраїрча*] «кохана, наречена»; — п. *frajer*, *frajærz* «найвна людина; кавалер», ч. слц. *frajer* «кавалер», нл. *fguyař* «наречений», м. *fraer* «нероба, авантюрист», схв. *фрајер*; — запозичене з німецької мови, можливо, через польське посередництво (Berg. I 283); н. *Freier* «наречений», *freien* «свататися, одружуватися» пов'язані з *freie* «вільний», спорідненим із син. *vriēs* «брати шлюб», днн. *frī* «вільний», дангл. *frēo* «тс.», герм. **frīja-* «вільний» (на протилежність рабам, пор. у семантичному плані лат. *līberī* «вільні; діти»), дінд. *prīyā-* «мілій, любий», посл. *prijati*, укр. *прийти, сприйти, прыйати*. — Шелудько 51; Richhardt 48; Brückner 128; Sławski I 236; Holub—Lyer

173; Schuster-Šewc 216; Kluge—Mitzka 216. — Пор. **прияти**.

Фрак «чоловічий парадний костюм у вигляді сюртука з довгими фалдами ззаду й вирізаними полами спереду», [*фрачок*] «куртка без зборок з чорної вовни з рукавами» О, *фрачний*; — р. бр. болг. м. *фрак*, п. ч. слц. вл. *frak*, схв. *фра́к*, слн. *frák*; — запозичення з французької мови; фр. *frac* через англ. *frock* «сюртук», сангл. *frok*, *froc* походить від фр. ст. *froc* «мантія з капюшоном» (< франк. днн. **hros* «сюртук»), спорідненого з дісл. *rokkr*, дангл. *gosc*, днн. *gosc*, *roch*, свн. *gosc*, н. *Rock* «верхній одяг, пальто», що зводяться до іє. **rug-* «прясти, сукати, плести», звідки також дірл. *gucht* «свита» і, можливо, п. ст. *guchō*, *guchno* «одяг» (< псл. **gouksno*). — CIC² 896; Фасмер IV 205; Черных II 323—324; Горяев 393; Sł. wyr. *obcyh* 233; Brückner 127; Holub—Lyer 173; Банков БЕ 1960/1, 36; Dauzat 338, 344; Kluge—Mitzka 214, 604; Klein 624, 1353; Bloch 312; Gamillscheg 437.

Фракція «група людей, об'єднаних професійними, цеховими та ін. інтересами; угруповання всередині політичної партії», *фракціонér*; — р. болг. *фраќција*, бр. *фраќцыја*, п. *frakcja*, ч. *frakcje*, слц. *frakcia*, вл. *frakcija*, м. *фракција*, схв. *фраќција*, слн. *frákcija*; — запозичення з французької мови; фр. *fraction* «частка, частина» походить від лат. *fractio* «ламання, злом», пов'язаного з *frāctus* «зламаний; безсилий», *frango* «ламаю, розбиваю». — CIC² 896; Черных II 324; Sł. wyr. *obcyh* 233; Kopaliński 336; Holub—Lyer 173; Walde—Hoſm. I 541; Klein 617. — Див. ще **фрагмент**.

[*фрало*] «флейта» Нед; — неясне.

Фраму́га «верхня частина віконної рами або дверей, яка звичайно відчиняється», [*фарму́га*] Шейк; — р. бр. *фраму́га*, п. *framuga*, заст. *frambuga*, *frambooga*, [*farmuga*], ч. *framboouch*; — запозичення з польської мови; п. *framuga*, *frambooga* — складні слова, утворені з компонентів, які надійної етимології не мають; перший компонент зіставляють (Фасмер

IV 205) з н. *Rahmen* «рама», дvn. *гата* «тс.» (< **hrama*), другий — з н. *Bogen* «дуга, арка, лук», дvn. *bogo*, свн. *boge* «тс.» (Фасмер IV 205; Sławski I 236; Brückner 127), які пов'язані з *biegen* «гнути, згинати, нахиляти», спорідненим із свн. *biegen*, дvn. *biogan*, гот. *biugan*, іє. **bheugh-* «тс.», звідки, можливо, псл. **bъgati*, укр. *бгáти*; менш імовірні припущення про зв'язок з н. *Brandbogen* «дуга, арка в кам'яній стіні» через асиміляцію *b* — *b* > *f* — *b* (Sł. wyr. obcsuch 233; Bern. I 283) або зі шв. *fram bog* «згин; плече, лопатка», *frambyggnad* «ванькир» (Matzenauer 160; Karłowicz SWO 169; SW I 771). — Шелудько 51; Kluge—Mitzka 74, 88. — Пор. **бгáти**, **рама**¹.

[**франзоля**] «білий хлібець овальної форми, французька булочка», [**френдзолька**] «кругла купована булочка» Me; — р. [францоля, франсоля], болг. **франжéла**, **франзéла** «продовгуватий білий хліб», м. **францола**, **францула**; очевидно, результат семантичної конденсації словосполучення **французька бул(оч)ка** (пор. і н. *Franzbrot* «французька булка»); однак південнослов'янський ареал поширеності слова, а також рум. *franzélă* і нгр. *φραντζόλα*, *φραντζέλα* «тс.» не виключають можливість взаємних українсько-балканських впливів; зіставлення пд.-р. **францоля**, **франзоля** безпосередньо з гол. *frans* «французький» (Фасмер IV 206) безпідставне. — DLMR 316. — Див. ще **француз**.

франк «грошова одиниця Франції, Бельгії, Швейцарії та деяких інших країн»; — р. бр. болг. **франк**, п. ч. слц. *frank*, схв. **франк**, слн. *fránek*; — запозичення з французької мови; фр. *franc* походить від слат. *Francus*, пов'язаного з написом *Francorum rex* «король франків», викарбуваним на золотій монеті, вперше відлітий у Франції в 1360 р. — CIC² 896; Sł. wyr. obcsuch 233; Kopaliński 336—337; Holub—Lyer 173; Dauzat 340; Klein 618. — Див. ще **франки**.

франкенія (бот.) «*Frankenia L.*» Mak, Шейк, **франкенієви**; — засвоєне

з новолатинської наукової номенклатури; лат. *Frankenia* утворене за іменем шведського природознавця й лікаря першої половини XVII ст. Франкенія (I. Frankenius). — Симонович 201.

франки (іст.) «група західногерманських племен»; — р. болг. **франки**, бр. **фрэнкі**, ч. *Frankové*, слц. *Frankovia*; — запозичення з французької мови; фр. *franc* «франк, представник племені франків» пов'язане з фр. ст. *franc* «вільний» і далі через слат. *Francus* «франк» з дvn. *Franko*, дангл. *Franca* «тс.»; назва Франції — *France* первісно означала «країна франків». — Dauzat 339—340; Kluge—Mitzka 214; Klein 618.

франт «підкреслено модно одягнений чоловік, чепурун», **франтіха**, **франтіствоб**, **франтити**, **франтувасти**; — р. бр. болг. **франт**, п. *frant*, ч. *frant*, *franta*; — запозичення з польської мови; п. *frant* «проноза, пролаза» походить від ч. ст. *frant* < *franta* «блазень, навіжений», що виникло з чоловічого імені *Franta*, зменшеного від *František* (пор. у зв'язку з цим укр. *Ivan* у значенні «селянин, мужик», п. ст. *ferenc*, *ferens* «голяк, злидень» від уг. *Ferenc* «Франц», ч. ст. *jaroslávek* «махіатор» від *Jaroslav*); пов'язується також з іменем конкретної особи — лікар з м. Пльзеня Ян Франта (Jan Franta, XVI ст.) був відомий відповідною вдачею (*Holub*—Lyer 173); припущення про зв'язок з н. *Freund* «приятель» (Karłowicz SWO 169—170), з дісл. *fantr* «вістовий, черговий» (*Holthausen Awn. Wb.* 56) непереконливе. — CIC² 896; Richhardt 49; Черных II 324; Фасмер IV 206; Sł. wyr. obcsuch 233; Kopaliński 337; Brückner 127; Sławski I 236—237; Вегп. I 284—285; Hüttl-Worth 18.

[**францóвник**] (бот.) «герань, *Geranium pratense L.*» Mak, [**францівник**] «тс.» Шейк, [**францівник**] «трилапчаста підліска, *Hepatica triloba chaix.*» O, [**францювате зілля**] «вербозілля звичайне, *Lysimachia vulgaris L.*» Mak; — неясне.

француз УРС, Шейк, [**францúзчина**], [**хранцúз**], **сфранцúжувати**, **сфран-**

цўзити; — р. бр. *францўз*, п. *Francuz*, ч. *Francoiz*, слц. *Françúz*, вл. *Françoz*, нл. *Francoze*, болг. *францўзин*, *френец*, м. *Францўз*, схв. *францўз*, слн. *François*; — запозичене з французької мови через посередництво німецької; н. *Franzose* (свн. снн. *französ*) «француз» походить від фр. ст. *françois*, джерелом якого є франк. *Frank «франк» (етонім), пов’язане з фр. ст. *franc* «вільний». — Richhardt 49; Фасмер IV 206; Смирнов 315; Brückner 127; Holub—Кор. 116; Dauzat 339—340; Bloch 313; Klein 618. — Див. ще **франки**.

[**фрас¹**] «злість, гнів Г, Нед, Куз, Шейк, Она; хвороба, погибель ВеЎг; чорт, біс; лихо О», [**фрац**] «чорт, біс; лихо» О, [**фрасунок**] «журба, турботи, клопіт», [**фрасовати**] «хворіти, жури-тися» ВеБ, [**фрасуватися**] «турбувати-ся, журитися», [**прастунок, просунок**] Нед, ст. *фрасунокъ* (XVI ст.); — п. *fras* «турбота, клопіт, піклування», ст. *frasunk*, *fresunk* «горе, сум, скорбота», ч. *fresovati se* «клопотатися, турбувати-ся», слц. *fresovat'sa* «тс.», м. **фрас** «страх, переляк», схв. *фрас* «конвуль-сії»; — запозичене з німецької мови за посередництвом польської; н. *fressen* «їсти, пожирати», перен. «томитися, мучитися» < свн. *ver-ëззеп* «тс.» утворене з префікса *ver-*, спорідненого з гот. *fra-*, лат. *reg-*, псл. **рег-*, укр. *пере-*, і *essen* «їсти», спорідненого з гот. *itan*, англ. *eat*, лат. *edō* «їм», псл. *jasti*, укр. *їсти*; однак семантика укр. **фрас** та ін. слов’янських відповідників дає підстави припустити пізніші впливи, напр. укр. *pras* «лупка, прочухан», *porosnýti* «розсипатися; кинутися бігти», схв. *präc* «крик, галас», в основі яких лежить, можливо, псл. **рег-* «бити» (пор. укр. *пря* «боротьба» < стсл. **пъра** «су-перечка»). — Шелудько 51; Richhardt 49; Sł. wyr. obcych 234; Sławski I 237; Brückner 127; Bern. I 285; Kluge—Mitzka 175—176, 218, 811; Klein 495. — Пор. **фрас²**.

[**фрас²**] «слово, що виражає удар», [**фрась**] «тс.» Шейк, [**фраснути, фрац-**

кати]; — болг. *фра́скам* «бити», м. **фраска** «тс.»; — звукообразне утворення, що передає звук пострілу, паралельне до *прак!*, хоч звукообразність, очевидно, вторинна; зводиться до псл. **рег-* «бити»; пор. також укр. [*прак*] (вигук, що передає звук пострілу), схв. *пра́с* «гук, гуркіт», *пра́сак* «тс.», болг. *пра́с* «трах!». — Младенов 662. — Пор. **прáскати**.

[**фрасен**] (бот.) «ясен, *Fraxinus excelsior L.*» Пі, Mak; — не зовсім ясне; можливо, результат контамінації латинського наукового терміна *frāxīnus* «ясен» і укр. *ясен*; лат. *frāxīnus* споріднене з дінд. *bhūrjaḥ* «вид берези», псл. **berza*, укр. *берéза*. — Walde—Hofm. I 544.

[**фрахт**] «плата за перевезення вантажів морськими шляхами або за аренду суден», *фрахтівник*, *фрахтувальник*, *фрахтувати*; — р. бр. болг. м. *фрахт*, п. *fracht*; — запозичене з голландської або німецької мови через посередництво російської; гол. *vracht* «вантаж, плата за перевіз», н. *Fracht* «тс.» є словами фризького походження; герм. **fraaihti* утворене з компонентом *fra-*, спорідненого з лат. *reg-*, псл. **рег-*, укр. *пере-*, і кореня **aig-* (*aih-*) «власний». — СІС² 897; Фасмер IV 206; Смирнов 316; Kopaliński 336; Brückner 127; Kluge—Mitzka 156, 214; Klein 619, 620.

[**фрашка**] «дрібниця, жарт» Куз, Шейк, О, [**фряжка**] Бі, [**фрашки**] «збірка дрібних віршів» Шейк, «дрібниці» Ме; — р. **фрашка** «жарт, дрібниця», ч. *fraška* «водевіль», слц. *frašný* «комічний, жартівливий», слн. *fraška* «хмиз»; — запозичення з польської мови; п. *fraszka* «дрібниця» походить від іт. *frasche* «пустощі, жарт» (множина від *frasca* «вкрита листям гілка»). — Richhardt 49; Фасмер IV 207; Sł. wyr. obcych 234; Sławski I 237; Brückner 127; Holub—Lyer 173; Bern. I 285.

[**фреберник**] «коноюшина, *Trifolium agrarium L.*» Mak; — неясне.

[**фреблівка**] «фреблівський дитячий садок» Куз, [**фребелічка**] «вихователька дитсадка за системою Фребеля» Куз; — р. *фребелічка*, п. *freblówka*, *freblanka*; —

назва походить від прізвища німецького педагога Фр. Фребеля (Fr. Fröbel, 1782—1852), автора системи дошкільного виховання дітей у колективі. — ССРЛЯ 16, 1559; Sł. wug. obcych 234; Kopaliński 338.

фрегат «трищоглове військове вітрильне швидкохідне судно; купецьке вітрильне судно; сучасний військовий корабель», [frégatá] Нед, Куз; — р. фрегат, бр. фрэгат, п. ч. слц. вл. fregata, болг. м. фрегата, схв. фрэгата, слн. fregáta; — запозичене з французької та голландської мов через посередництво російської; фр. frégate, гол. fregat походять від іт. fregata «корабель», що через неапол. fregate пов'язане з гр. ἄφραχτος «не огорожений, не захищений» (про судно без палуби), яке утворене з префікса ἄ- зі значенням заперечення і основи дієслова φράσσω «огороджую, оточую», спорідненого з лат. farcio «начиняю, набиваю». — CIC² 897; Фасмер IV 207; Смирнов 316; Горяев 393; Sł. wug. obcych 234; Kopaliński 338; Holub—Lyer 174; Dauzat 341; Bloch 314; Klein 622. — Див. ще а-, фарш. — Пор. інфаркт.

фрез «рожевий з бузковим відтінком»; — р. болг. фрез «тс.», п. frez «колоюру суниць», ч. fres, fraise «тс.»; — запозичення з французької мови; фр. fraise «суниці» виникло внаслідок контамінації етимологічно нез'ясованого нар.-лат. frāgum, мн. fraga «суниці» і фр. framboise «малина», похідного від зах.-герм. *bṛambasīa «колоючий чагарник шовковиці». — Dauzat 339; Bloch 313; Walde—Hofm. I 540. — Пор. фрізи.

фрэза «багатолезовий різальний інструмент; сільськогосподарська машина для розпушування і перемішування ґрунту», фрэзер, фрезерувальник, фрезувальник Куз, фрезерувáти, фрезувáти; — р. болг. м. фрэза, бр. фрэза, п. frez, ч. слц. слн. fréza, вл. frezowadło «фрезер», схв. фрэзер; — запозичення з французької мови; фр. fraise «фреза» достовірної етимології не має; можливо, пов'язане з нар.-лат. *frēsāre від frendo

«дроблю, товчу». — CIC² 897; Kopaliński 339; Machek ESJC 146; Holub—Lyer 174; Dauzat 339; Bloch 313.

[**фрэйда**] «повія Г, О; кокетка, коханка, повія Шейк», [фройда, фройдра] «повія» О, [фрэйдатися] «кокетувати, волочитися» Шейк; — скорочене запозичення з німецької мови; н. Freudemädchen «повія», букв. «дівчина радості», є калькою фр. fille de joie «дівчина радості» (евфемізм для «повії» — Kluge—Mitzka 218); н. Freude «радість» (свн. vröude, vreude, двн. frēwida) зводиться до герм. *frawa- «тс.», спорідненого з дінд. pravá- «пурхливий» і, можливо, з псл. *prūt-, *prōd- (р. прыткий, укр. прудкий). — Kluge—Mitzka 218, 220. — Див. ще пруд. — Пор. прэйда.

[**фрэйликом**] «шкереберть» Ме; — неясне; можливо, пов'язане з ід. фрэйлехс (єврейський танець, букв. «радісне, веселе») від фрейд «радість», спорідненого з н. Freude «тс.». — Див. ще фрэйда.

фрэйліна «придворна посада для дівчат-дворянок у почті цариц, королеви, принцеси», [хрэліна, фрэльна] Шейк; — р. болг. фрэйлина, бр. фрэйліна, п. frejlina; — через посередництво російської мови запозичене з німецької; н. Fräulein «панн(очки)» (зменш. від Frau «жінка») походить від свн. ugotwelīn «тс.», утвореного від urouwе «пані» в XII ст. у верхньонімецьких феодальних дворах; н. Frau «жінка» споріднене з двн. frouwa «пані», днн. frūa, дісл. Freyja «пані, жінка; ім'я богині», гот. frauja «пан», герм. *frawan, *fraujan «тс.», дінд. rīguā «раніше», псл. *r̥gvъ «перший», укр. нéрвий. — CIC² 897; Фасмер IV 207; Смирнов 316; Горяев 393; Brückner 128; Kopaliński 338; Kluge—Mitzka 215—216; Vries AEW 142. — Див. ще пéрвий.

[**фрэла**] «пастуша сопілка», [фрэля] «тс.», [фруéра] «тс.» ВеУг, [фруерати, фруеркати] «грати на фруєрі» ВеУг; — п. frela (з укр.), схв. фрўла «сопілка», фрўлати «грати на сопілці, флейті», слн. frúla «сопілка»; — утворення, що виникло внаслідок видозміни перві-

ного фло́йра. — Crâncală 269. — Див. ще **фло́йра**.

[**фрембей**] «закрутка; клямка» О, [трембей, фрамбій, фрембій] «тс.» О; — очевидно, семантичний варіант слова [**фрембій**] «поясок». — Див. ще **фрембія**.

[**фрембія**] «шнурок у фартусі», [фрамбій] «поясок» О, [фрамбійка, фрембій, фрембія, хрембій] «тс.» О; — п. [frimbije, frąbie] «шнурок у торбі», слц. frumibia «шнурок для оздоби»; — запозичення з румунської мови; рум. [frimbie], frîngchie, frengchie «мотузка, вірьовка» походить від лат. *simbria* «торочки», яке достовірної етимології не має; можливо, пов'язане з *sibra* «волокнина, фібра». — DLRM 319; Scheludko 145; Pușcariu 56; Crâncală 266—267; Romanoslavica XVI 85; Walde—Hofm. I 498—499; Ernout—Meillet I 235. — Пор. **фібра**.

[**фрэнзлі**] «торочки», [фрэнзель] «торочка» Нед, Шейк, [фрэнձзель] «тс.» тж, [фрэнзля] «тс.» Куз, [фрайзлі] О, ст. френձձля (XVII ст.); — запозичення з польської мови; п. frędzla, frendzla, fręzla, frandzla, frędzel, frenzel «тс.» походять від н. *Fränsel* (зменш. від *Franse* «бахрома, торочки»), свн. *franse, що через фр. ст. *fringe*, *frenge* пов'язане з етимологічно нез'ясованим лат. *simbria*, *simbriae* «бахрома, торочки». — Richhardt 49; Шелудько 51; Sł. wug. obcych 235; Sławski I 237—238; О II 333; Brückner 128; Kluge—Mitzka 214—215; Klein 623. — Пор. **фрембія**.

френч «військова куртка з чотирма накладними кишенями і хлястиком»; — р. болг. схв. *френч*, бр. *франч*, п. *frenç*, ч. *frenč*; — запозичення з англійської мови; англ. *french* «французький»; назва одягу виникла від імені John French власне «Джон Французький» — прізвиска англійського фельдмаршала Дж.-Д. Пінкстоуна (J.D. Pinkstone, 1852—1925), командувача англійськими військами (1914—1915 рр.) в Бельгії та Франції у роки Першої світової війни, який носив цей одяг. — CIC 1951, 696; Чер-

ных II 324; Фасмер—Трубачев IV 207; Kopaliński 338; NSD 980. — Див. ще **француз**.

фрэска «малюнок водяними фарбами по свіжій вогкій штукатурці»; — р. болг. *фрэска*, бр. *фраска*, п. *fresk*, *freska*, ч. слц. вл. *freska*, м. *фраска*, схв. *фрэска*, слн. *fréska*; — запозичення з італійської мови; іт. *fresco* «фреска; свіжий» походить від зах.-герм. *friska-, з яким зіставляється псл. *prěsnъ*, укр. *прісний*. — CIC² 897; Kopaliński 338; Holub—Lyer 174; Kluge—Mitzka 219—220; Klein 621. — Див. ще **фрішний**. — Пор. **прісний**¹.

[**фрибра**] «пропасниця» О; — запозичення з польської мови; п. [frybra] походить від лат. *febris* «лихоманка». — Brückner 120; Sławski I 225. — Див. ще **фебра**.

фривольний «легковажний, не зовсім пристойний», [**фрівольний**] «тс.» СЧС; — р. *фривольный*, бр. *фрыволъны*, п. *frywolny*, ч. слц. *frivoľní*, болг. *фривлъен*, схв. *фриволен*; — запозичене з латинської мови (можливо, через посередництво французької — фр. *frivole*); лат. *frivolus* «нікчемний, пустий» утворене від дієслова *frio* «роздроблюю, розкришую», спорідненого з дінд. *bhrīñāti* «ранять, пошкоджують», ав. *pairibṛñātai* «ріжуть, стрижуть навколо», *brōīθra* «лезо», псл. *briti*, укр. *брýти*. — CIC² 897; Sł. wug. *obcych* 236; Kopaliński 341; Holub—Lyer 174; Walde—Hofm. I 549. — Див. ще **брити**.

[**фрига**] «дерево довжиною 7 сажнів»; — неясне.

[**фриз**¹] (архіт., іст.) «декоративна смуга, що обрамляє площину підлоги, верх колони, стіни, килим тощо», **фризбіщик** Куз; — р. болг. *фриз*, бр. *фрыз*, п. *fryz*, ч. *frýz*, слц. *friza*, схв. *фриза*, *фриз* «тс.»; — запозичення з французької мови; фр. *frise* «фриз; кучерявий, закручений», *friser* «завивати, закручувати», як і іт. *fregio* «прикраса, оздоба, орнамент», зводиться до слат. *frisium* (з варіантами *frigium*, *phrygium*) «торочки, узор, мереживо» неясного походження:

пов'язується з назвою народу фризів — лат. *Frisii*, *Frisiones*, пор. дфриз. *frísle* «кучерьяве волосся» (Kluge—Mitzka 219) або з назвою фригійців — лат. *Phrygēs*, пор. лат. *Phrygiae vestēs* «(оторочений) фригійський одяг». — CIC² 897; Фасмер IV 207; Sł. wug. obcych 236; Kopaliński 341; Bloch 317; Dauzat 344; Klein 622—623. — Пор. **Фриз²**.

Фриз² (текст.) «товста ворсиста вовняна тканина», *фризбон*; — р. *фриз*, бр. *фрыз*, *фрызбон*, п. *труса*, ч. *fris*, слн. *frizé*; — через посередництво німецької мови (н. Fries (текст.) «байка») запозичене з французької; фр. *frise* «тс.» пов'язується з назвою місцевості (Frise), де виробляли тканину (Фасмер IV 207; Dauzat 344), або з дієсловом *friser* «закручувати, завивати» (Kluge—Mitzka 219; Klein 622); і те й друге сходить на етнічну назву фризів. — Див. ще **Фриз¹**.

[**Фрізи**] (бот.) «малина, *Rubus idaeus L.*» Pi, Mak; — не зовсім ясне; можливо, семантично видозмінене запозичення з французької мови; фр. *fraise* «суници». — Див. ще **Фрез**.

Фризуря «зачіска, завите волосся», [*фризувати*] Куз; — п. *труса*, ч. слц. *frizúra*, вл. *frizura*, болг. м. схв. *фризуря*, слн. *frizúra* «тс.»; — запозичення з французької мови; фр. *frisure* «завивка» пов'язане з *friser* «завивати, закручувати; ворсувати (сукно)», яке певної етимології не має; можливо, походить від дфриз. *frísle* «кучерьяве волосся»; менш імовірний зв'язок з фр. *frîge* «смалити» (пор. н. *die Haare brennen* «смалити волосся») (проти Dauzat 344). — SW I 779; Sł. wug. obcych 236; Holub—Lyer 174; Bloch 317. — Див. ще **Фриз¹**.

[**Фрійка**] «насильство, примус»; — запозичення з румунської мови; рум. *frică* «страх, ляк» походить від гр. *φρίξη*, *φρίξε* «тремтіння, хвилювання, жах», яке певних позагрецьких відповідників не має; зводиться до іє. *bhṛīko-, звідки також кімр. і брет. *brig-* «вершина, гребінь», і зіставляється з норв. *brikja* «височіти, стирчати; красуватися, блищати», *brik* «висока, з гордо піднесеною головою

жінка» (Frisk II 1043—1044); порівнюється також з дінд. *bhṛṣṭi* «гостряк» (Boisacq 1039). — РМ 1934/7, 299; Scheludko 145; Vrabie Romanoslavica XIV 143; Armaș Romanoslavica XVI 85; Crâncală 438; DLRM 318; Рокопу 166.

Фрикадель (кул.) «кулька з меленої м'ясо або риби, зварена в бульйоні», *фрикаделька*; — р. *фрикадель*, бр. *фрыкадэль* «тс.», болг. *фрикадела*; — запозичене з італійської мови за посередництвом німецької та французької (н. *Frikadelle*, фр. *fricadelle*); іт. *fritadella* «спечений на сковороді» утворене від *fritto* «смажений, печений», яке походить від лат. *frigo* «печу, смажу», спорідненого з умбр. *frehtu* «смажений», гр. *φρύγω* «смажу, печу», далі з дінд. *bhurājanta* «варений», *bhṛjjāti* «підсмажує», *bharjanāt* «смажений, печений», діран. *bairgen* «хліб», ір. *bírištan* «смажити»; іє. *bher(e)g-, що, можливо, є розширенням кореня *bher- «смажити, варити»; висловлювалося припущення про з'язок кореня *fric* з фр. *fricandeau* «шпигована телятина» (Черных II 324) неясного походження (Dauzat 342), а також з галлороманським *frīgicāre, формує інтенсиву до лат. *frigere* «сушити, піджарювати» (Kluge—Mitzka 219). — CIC² 898; Фасмер IV 207; Walde—Hofst. I 486—487, 548; Frisk II 1046—1047; Walde—Pok. II 168; Рокопу 137. — Пор. **Фріко**.

Фрикатівний (лінгв.) «щілинношумний» (про приголосний звук); — р. *фрикатівний*, бр. *фрыкатывны*, п. *фрыкатывны*, ч. *фрикативні*, слц. *фрикативны*, болг. м. *фрикатівен*, схв. *фрыкативен*; — науковий термін, запозичений із західноєвропейських мов; н. *frikativ*, фр. *fricatif*, англ. *fricative* походять від науково-лат. *fricātīvus*, утвореного від лат. *fricātus*, що пов'язане з лат. *frīco* «тру» і *frio* «роziтираю, кришу», спорідненими з дінд. *bhṛīnāti* «ранять, пошкоджують», ав. *pairibhrīnāti* «ріжуть, стрижуть навколо», псл. *briti*, укр. *бріти*. — CIC² 898; Черных II 324—325; Sł. wug. obcych 236; Kopaliński 340;

Holub—Lyer 174; Walde—Hofm. I 549; Klein 622; Persson Beitr. 781. — Див. ще брýти. — Пор. фрýкція.

[фрýкція] (тех., мед.) «тертя» Куз, [фрикціон] Куз, [фрикційний] Куз; — бр. фрýкційни, п. фрýкція, ч. фрýкце, слц. fríkcia, болг. фрýкция «тертя», схв. фрýкција «масаж голови»; — запозичення з латинської мови; лат. frictio «тертя» пов'язане з frictus «тертий», frico «тру». — СІС² 898; St. wug. обсуч 236; Младенов 663; Klein 622. — Див. ще фрýкативний.

[фрýлéць] «посередник під час купівлі-продажу» О; — не зовсім ясне; можливо, фонетично видозмінене запозичення з польської мови, пор. п. ст. frýgier «залицяльник, коханець», що походить від н. freien «сватати». — SW I 777. — Див. ще фрáїр.

[фрýнкati] (гроші) «розкидати, тринькati» О; — фонетичний варіант слова *трíнькati* з гіперичною заміною т > ф (пор. ф — т у запозичених словах *кафедра* — *катéдра*). — Див. ще трíнькati².

[фрицик] (бот.) «борщівник, Негасклум sibiricum L.» Mak; — неясне.

[фрýцувати] «муштрувати, дреси-рувати» Ме; — ч. ст. frickovati «жартувати»; — запозичення з польської мови; п. frycowac «глузувати з новачка» утворене від fryc «новачок, початківець», яке походить від н. Fritz, демінтивної форми власного імені Friedrich; щодо використання власних імен у творенні нових слів пор. укр. змикýтити «додуматися» від *Микýта*, ч. frant «франт» від František, н. hänseln «висміювати» від Hans. — SW I 776; St. wug. обсуч 235; Kopaliński 340; Brückner 128; Sławski I 238; Kluge—Mitzka 288. — Див. ще Фрýдріх. — Пор. фрич.

[фрич] «могорич» О; — запозичення з польської мови; п. frycz (заст.) є варіантом слова fryc «новачок, початківець», що, як і frycowe «викупне від новачка за прийняття до товариства колег», походить від н. Fritz, до якого зводиться укр. фрýцувати. — Онишкевич 2,

333—334; SW I 776, 777; Kopaliński 340. — Див. ще фрýцувати.

[фришт] «строк» Пі; — п. fryszt, fryst «відкладення справи, судовий термін»; — запозичене з німецької мови (можливо, за посередництвом польської та ідиш); н. Frist «строк, термін» споріднене з дангл. frist, first, дісл. frest «тс.», герм. *frī- i, можливо, з іє. *prī- «сприяти». — Шелудько 51; Kluge—Mitzka 220; Vries AEW 141. — Пор. прияти.

[фрýштик] «сніданок» ВеУг, Дз НЗ УжДУ, [фрýштиковати] «снідати» Шейк, Дз НЗ УжДУ; — р. фрýштик, фрýштык, [фрýщик], слц. frístik, fruštík, схв. фрўштик; — запозичення з німецької мови; н. Frühstück «сніданок» є складним словом, утвореним з прикметника (прислівника) früh «ранній, рано» (свн. угю, угüe(je), дvn. fryo), спорідненого з гр. πρωΐ, πρώϊος, дінд. prātār «рано, вранці», іє. *rho-, та іменника Stück «кусок, шматок, штука». — Фасмер IV 207; Горяев 393; Skok I 534; Kluge—Mitzka 222. — Див. ще штúка.

Фрýдріх (чоловіче ім'я); — р. Frydrix, бр. Frýdrych, п. Fryderyk, ч. Bedřich, нл. Гусо; — запозичення з німецької мови; н. Friedrich походить від дvn. Fridurí(h)i, букв. «багатий миром; мирний правитель» (гот. Friþareiks «Фрýдріх»), яке є складним словом, утвореним з іменника дvn. fridu «мир», спорідненого з дфриз. friund, дісл. frœndi, гот. frijönds «друг, приятель», які пов'язані з герм. *frī-, іє. *prī- «сприяти», і дvn. ríhhí «керівник; могутній, багатий» (н. reich), спорідненого з днн. ríki, дісл. ríkr «багатий», гот. reiks «керівник; могутній, багатий», герм. *rīk- «керівник, правитель», що запозичене з кельт. *rīg- (пор. дірл. rī-, род. в. rīg) «король» і споріднене з дінд. rāj-, rājap- (< іє. *rēg(s)), лат. rēx «король». — Кореçнý 41—42; Kluge—Mitzka 219, 591—592; Vries AEW 446; Klein 620, 622, 1346. — Пор. прияти, рéгент.

[фрýко] (кул.) «смажений сир із салом» О; — запозичення з італійської

мови; іт. fritto «смажений», friggere «сма-
жити» походять від лат. frīgo «сма-
жу». — Holub—Lyer 174. — Див. ще
Фрикадель. — Пор. **фріта.**

[**фріта**] (гонч.) «порошкоподібна ре-
човина, якою «поливають» гончарні виро-
би; полива» До; — ч. frīta (тех.) «тov-
чене скло»; — запозичене з італійської
мови за посередництвом німецької (н.
Fritte «тс.»); іт. fritta (тех.) «скляна зер-
ниста маса» пов'язане з fritto «печений,
смажений», яке походить від лат. frīgo
«печу, смажу». — Holub—Lyer 174. —
Див. ще **Фрикадель.** — Пор. **фріко.**

[**фрічка**] «розфранчена жінка» Нед,
[**фрічка**] «щиголь; удар пальцем; гар-
на, енергійна, бадьора або вередлива,
манірна дівчина» ДзУЗЛП; — запози-
чення зі словацької мови; слц. frča «гар-
на молодя жінка», frčka «щиголь; удар
пальцем», pafrčená dievča «крикливо
одягнена дівчина» утворені від звуко-
наслідуваного дієслова frčeti «вимов-
ляти звуки фр-р, фіркати». — Дзен-
дзелівський УЗЛП 164; Machek ESJČS
112, ESJČ 146.

[**фрішний**] «меткий, швидкий» Нед,
[**фрішно, фрішино**] Вел; — п. frysz
«живий, хвацький»; — запозичення з
німецької мови; н. frisch «свіжий;
бадьорий» (свн. vrisch, двн. frisc) спорід-
нене з англ. fresh, дісл. fērskr, які зво-
дяться до зах.-герм. *friska-, що зістав-
ляється з псл. prēspъ, укр. прісний. —
Шелудько 51; SW I 778; Kluge—Mitzka
219—220; Klein 621. — Пор. **прісний¹,**
фреска.

фронда (іст.) «громадсько-політич-
ний рух проти абсолютизму у Франції
середини XVII ст.», фрондér, фрондér-
ство, фрондувати; — р. бр. болг. м.
фрónда, п. ч. слц. fronda, схв. фрон-
да, слн. frónda; — запозичення з фран-
цузької мови; фр. Fronde «опозиційна пар-
тія при королі Людовику XIV» пов'язане з
fronder «критикувати; кидати каміння з
праші», fronde «праща», що є фонетичною
видозміною слова fonde «обґрунтований»,
похідного від лат. funda «праща» (< fūp-
do «кидаю, метаю»), яке достовірної ети-
мології не має; пов'язується з гр.

σφενδόνη «праща; камінь для пращі»,
спорідненим з σφόνδυλος, ὅπονδυλος
«хребець», яке зводиться до іє. основи
*sp(h)ed-/sp(h)end-, що є розширенням
*spē(i)-/ spē- «тягнути, натягувати» (пор.
укр. *спинати*); існує також думка про
спільне середземноморське або малоазій-
ське походження латинського і грець-
кого слів (Egnout—Meillet I 260; Frisk II
832). — CIC² 898; Фасмер IV 207; Sł.
wug. obcych 234; Kopaliński 339; Dauzat
345; Bloch 318; Walde—Hofm. I 562; Frisk
II 830, 832—833; Klein 624, 1487; Gamillscheg
445.

фронт «лінія розгортання військ, а
також бойового зіткнення з ворогом»,
фронтовíк, [фрунт] Шейк, фрон-
тальний, фронтовий, [хронт], нефронт-
овíк Куз, прифронтовíй УРС, Куз; —
р. бр. болг. м. фрунт, п. слц. front, ч.
вл. fronta, схв. фрónта, слн. frónta; —
запозичення з французької мови; фр.
front «лоб, чоло; перед; фронт» походить
від лат. frōns (род. в. frontis) «тс.», яке
мало первісне значення «те, що висту-
пає, видіється вперед» і зводиться до іє.
*bhron-t- від *bhrep- «виступати напе-
ред», *bher-/bhog- «крайти», звідки та-
кож псл. вогъ, *borda, *borgna, укр. бір,
бородá, боронá. — CIC² 898; Фасмер IV
208; Смирнов 317; Черных II 325; Sł. wug.
obcych 235; Holub—Lyer 174; РЧДБЕ
784; Dauzat 345; Bloch 318; Persson
Beitr. 19; Walde—Hofm. I 461—462, 551;
Egnout—Meillet I 255; Klein 624.

фронтóн (архіт.) «верхня частина
фасаду будинку, портика, колонади»,
[фронтóл] «причілок» Мо; — р. болг.
фронтóн, бр. франтóн, п. ч. слц. fronton,
схв. фронтон; — запозичене з іта-
лійської мови через посередництво фран-
цузької; іт. frontone «тс.» пов'язане з
fronte «чоло; передня частина, фасад»,
яке походить від лат. frōns (род. в.
frontis) «тс.». — CIC² 899; Фасмер IV
208; Sł. wug. obcych 235; Kopaliński 339;
Holub—Lyer 175; Dauzat 345; Bloch 318;
Klein 624—625. — Див. ще **фронт.**

[**фррр!**] «вигук для вираження лету»
Нед, Шейк, [**фрікавка**] «дзига» Шейк,
[фур] «тс.; імітація швидкого руху дзиги»

тж; — п. *frg!* «пурх!», ч. *fr, frg!* «тс.», слц. *frčat'* «швидко летіти, рухатися», м. *frка* «пурхати», схв. *fr, frgg!*; — звуконаслідувальне утворення, що імітує шум швидкого руху пташиних крил тощо. — Sławski I 238; Skok I 527—528. — Пор. **фұрқало**.

[фруз] (ент.) «пилогрудка, вусачшкіряник, *Prionus coriarius*» Г, Нед, Куз, Шейк; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з *prus* (ент.), *prüzик* «ко-ник». — Див. ще **прўзик**.

фрукт «їстівний плід деяких дерев і кущових рослин», [*фрукта*] Шейк, *фруктівник*, *фруктобвий*; — р. бр. болг. *фрукт*, *frukta*; — запозичення з латинської мови; лат. *fructus* «плід» пов'язане з *fruor* «насолоджуватися», яке походить від **frūgūzog*, **frūgūzog* (< **frūgor*), спорідненого з гот. *brūkjan* «вживати, користуватися», дvn. *brūhhan*, данgl. *brūsan* «їсти, насолоджуватися», н. *brauchen* «потребувати». — Фасмер IV 208; Черных II 325; Смирнов 317; Sł. wyr. *obcych* 235; Kopaliński 340; Kluge—Mitzka 96; Klein 625; Walde—Hořm. I 552—553; Ergnout—Meillet I 256—257.

фруктоза «фруктовий цукор, плодовий цукор; вуглевод з групи моносахаридів»; — р. бр. болг. *фруктоза*, п. слц. *fruktosa*, *fruktóza*, схв. *фруктоза*; — запозичення із західноевропейських мов; англ. фр. *fructose*, н. *Fruktose* походять від лат. *fructus* «плід, фрукт». — CIC² 899; Holub—Lyer 175; Klein 625. — Див. ще **фрукт**.

[фрунташ] «господар, хазяїн» Нед, Шейк; — запозичення з румунської мови; рум. *fruntăș* «керівник, лідер, передовик» утворене за допомогою суфікса -ăș від основи іменника *frunte* «лоб, чоло, голова», успадкованого від лат. *frōns*, *frontis* «лоб, чоло». — Scheludko 145; DLRM 320; Crâncală 268; Vrabie Romanoslavica XIV 143; Агтаș Römanoslavica XVI 85. — Див. ще **фронт**.

фтизиатр «лікар, що лікує туберкульоз та інші легеневі хвороби», *фтизиатрія*, *фтизиатричний*; — р. *фтизиатр*, бр. *фтызіятр*, п. *ftyzjatra*, ч.

ftize «сухоти», *ftiseolog* «фтизиатр», слц. *ftiziatria*, болг. *фтизиатър*, схв. *фтизиологија*; — складний медичний термін, утворений від лат. *phthisis* «сухоти», що походить від гр. *φθίσις* «сухоти; зникання, загибель, руйнування», пов'язаного з *φθίνω* «закінчуватися; гинути, помирати», яке відповідає дінд. *kṣiti-* «руйнування, знищення», *kṣīṇāti* «гине, вмирає», та *īatros* «лікар», що пов'язане з *īāorai* «лікую, зціляю» і далі з *īāīw* «тішу, підбадьорюю». — CIC² 899; Sł. wyr. *obcych* 236; Kopaliński 341; Holub—Lyer 175; Frisk I 704—705, II 1014—1016; Klein 1179. — Пор. **педіатр**.

фтор (хім.) «газ виняткової хімічної активності з різким запахом», *фтористий*, *фторовий*; — р. бр. болг. *фтор*; — науковий термін, утворений на базі гр. *φθόρος* «загибель, знищення, руйнування», пов'язаного з *φθείρω* «знищувати, ліквідовувати», що споріднене з дінд. *kṣāgati* «текти, розпліватися, зникати», ав. *γžagaiti* «текти, струмувати»; дальші відповідники (вірм. *jր* «вода», алб. *dbierr* «руйнувати») сумнівні. — CIC² 899; Frisk II 1013; Boisacq 1025—1026.

фу «вигук відрази, презирства, досади, роздратування; означає подув, яким студять гаряче»; — р. бр. болг. *фу*, п. ч. слц. *fu*; — звуконаслідувальне утворення, що виникло на базі імітації різкого видиху повітря. — Фасмер IV 208; Черных II 325; Sławski I 239; Walde—Hořm. I 555. — Пор. **пхе, ху**.

фұға¹ (спец.) «шов між дошками, які щільно пригнані ребрами одна до одної», [*фұға*] Нед, *фүгівка*, *фұгувáльний*, *фұгувáльний* Куз, *фұгувати*, [*фұгувати*] Куз, *фұгуватися*; — бр. *фұға*, п. слц. *fuga*, болг. *фұға*, схв. *фуга*; — запозичення з німецької мови; н. *Fuge* «паз, шов, жолоб» пов'язане з *fügen* (дvn. *fügen*) «зв'язувати, припасовувати, додавати», спорідненим з днн. *fōgian*, дфриз. *fōgia*, данgl. *fōgan*, англ. *fay*, гр. *πήγνυμι* «збивати, з'єднувати, скріплювати», лат. *raf* «мир, спокій»,

дінд. *pásáyatı* «зв'язаний»; іє. *pāk-*pág-* «прикріплювати, зміцнювати, підсилювати». — Шелудько 51; Kopalinski 341; Brückner 129; Kluge—Mitzka 223; Frisk II 526; Klein 579; Pokorný 787—788. — Пор. **паз, пакт.**

фұға² (муз.) «форма поліфонічного твору», *фұға* Она, СЧС, *фұғато* «епізод у музичному творі, побудований у стилі фуги», *фұғувати*; — р. бр. болг. м. *фұға*, п. ч. *fuga*, слц. слн. *fúga*, схв. *fugæ*; — запозичення з італійської мови; іт. *fuga* «фуга; біг; течія» походить від лат. *fuga* «втеча; біг; швидка течія; ряд, низка», *fugio* «тікаю», споріднених з гр. φεύγω «тікаю», яке зводиться до іє. *bheug(h)- «текти; гнути», звідки також дінд. *bhujati* «згинає», гор. *biugan* «гнути», англ. *bow* «гнути», можливо, укр. *бгати*. — CIC² 899; Фасмер IV 208—209; St. wуг. *obcuch* 236; Kopalinski 341; Holub—Lyer 175; Kluge—Mitzka 223; Walde—Hofm. I 556—557; Klein, 626, 627; Ernout—Meillet I 258; Vries AEW 34; Frisk II 1005—1007.

фұғанок «теслярський інструмент, рубанок великого розміру»; — р. *фұғанок*, бр. *фұғанак*, п. *fugownik*; — видозмінене запозичення з німецької мови; н. *Fügebank* «фұганок» є складним словом, утвореним з іменників *Fuge* «стик, паз, шов», пов'язаного з *fügen* «зв'язувати, припасовувати», і *Bank* «лава; верстат». — Фасмер IV 209; Черных II 325—326; Kluge—Mitzka 49, 223. — Див. ще **бánка**³, **фұға**¹. — Пор. **хибáнок**.

фұгáс «заряд вибухівки у водонепроникній оболонці для проведення вибуху», [фұгáс] Она, Куз, [фұгáса] Куз, *фұгáска*, *фұгáсний*; — р. бр. болг. *фұгáс*, п. *fugas*, *fugasa*, ч. *fugas*, схв. *фұгáса*; — запозичення з французької мови; фр. *fougasse* «фугас» походить від іт. *fogata* (ст. *fugata*) «фугас, міна», пов'язаного з *fogare* «гнатися, переслідувати», *foga* «порив, втеча», яке зводиться до лат. *fuga* «біг, течія». — CIC² 899; Фасмер IV 209; Черных II 326; St. wуг. *obcuch* 236; Kopalinski 341; Dauzat

336; Bloch 310; Klein 615. — Див. ще **фұға**².

[**фұғати**] «кидати, штурляти» Нед, Шейк; — не зовсім ясне; можливо, експресивне утворення, пов'язане з *фұга* «хуга». — Див. ще **хұға**.

[**фұ́дик**] «поршень» О; — неясне.

[**фұ́дити**] «кидати, штурляти»; — не зовсім ясне; можливо, експресивне утворення на базі дієслова *núditi* «гнати», пор. [*попúдить*] «кинути».

фудұлія «гордовитість, зарозумілість, пихатість», *фудұльний*, [*фодұльний*] Ко, *фудұлітися*; — болг. *фудұл*, *фодұл* «гордій; чепурун, франт», м. *фудұл*, *фодұл*, схв. *фудұл*, слн. *fudúl* «гордій»; — запозичення з румунської мови; рум. *fudulie* «гордість, зарозумілість, пихатий», запозиченим з турецької мови; тур. *fodul* «пихатий, гордовитий» походить від ар. *fuþūl* «надмір», форми множини від *faþl* «тс.», пор. ще *faþala*, *faþila* «бути в більшості, переважати». — Scheludko 145; Bern. I 282; Vincenz 14; Vrabie Romanoslavica XIV 143; Skok I 535; Lokotsch 49.

[**фұждіти**] «бушувати, шуміти (про вітер)» Нед, [*фужделіти*] «тс.» тж; — не зовсім ясне; висловлювалося припущення про зв'язок *фужделіти* з рум. *vijelie* «буря, ураган» (Scheludko 145); не виключено також, що це експресивне утворення на базі *хұға*, *хвіжса*. — Пор. **хұға**.

[**фұжела**] (зоол.) «чорна гадюка, *Relias berus* L.», [*фұжелов*] «тс.» ВеНЗн; — слово звуконаслідуванального походження, що відбиває сичання гадюки. — Пор. **фісіти**, **фуждіти**.

фужéр «великий широкий келих для шипучих вин і прохолодних напоїв»; — р. *фужéр*, бр. *фужéр*; — запозичення з французької мови; фр. *fougère* «бокал» походить від назви міста Фужер (*Fougères*) у Франції, де виготовляли скло. — ССРЛЯ 16, 1583.

фузаріоз (бот.) «хвороба рослин, яку спричиняють різні види грибів роду фузаріум»; — р. *фузариоз*, бр. *фузаріум*.

ры́эз; — термін, засвоєний з новолатинської ботанічної термінології; нлат. *fusagium* «фузарій (рід грибів)» утворене від лат. *fusco* «роблю темним, чорним; темнію, чорнію», *fuscus* «темний, чорнува-тий», які зводяться до іє. **dhus*-*qo*. — CIC² 899—900; Словн. бот. 550; Walde—Hofm. I 572, 573; Klein 631.

фұзія¹ «старовинна рушниця з кременем», *фузéя*, [*фұзія*] «тс.» О, [*фұзійник*] «вояк, озброєний фузією» Пі, [*хвұзія*] «тс.»; — р. бр. *фузéя*, ч. *fusilovati* «стріляти»; — запозичення з польської мови; п. *fuzja* походить від фр. *fusil* «рушниця», фр. ст. *foisil*, *fuisil* і далі від нар.-лат. **fōcīlis* «з каменю викресаний вогонь», пов'язаного з *focus* «вогнище». — Фасмер IV 209; ССРЛЯ 16, 1584; Смирнов 317; Richhardt 49; Sł. wug. обcych 239; Kopalinski 344; Karlowicz SWO 173; Brückner 130; Sławski I 242—243; Bern. I 287; Bloch 321; Dauzat 348; Klein 631. — Див. ще **фóкус¹**.

фұзія² (лінгв.) «злиття морфем, що супроводиться зміною їхнього фонемного складу», *фузіонувáти* «з'єднувати» Куз; — р. болг. *фұзия*, бр. *фұзія*, п. *fuzja*, ч. *fúze*, слц. *fuzia*, м. *фузіја*, схв. *фұзіја*, слн. *fuzija*; — запозичення з латинської мови; лат. *fūsio* «злиття» пов'язане з *fundo* «ллю, виливаю», спорідненим з дvn. *giosan*, дісл. *gjöta*, днн. *giotan*, діфріз. *giata*, гор. *giutan* «лити», які зводяться до іє. **ghiu*-*d* «лити», що є розширенням основи **ghēu-* «тс.». — CIC² 900; Sł. wug. обcych 239; Kopalinski 344; Holub—Lyer 176; Walde—Hofm. I 563—564; Vries AEW 171; Frisk II 1093; Klein 616, 631. — Пор. **дифұзія**.

[фузли] «нафтова сировина, якою мажуть вози» О; — п. *fuzel* «сивушне масло»; — очевидно, семантично видозмінене запозичення з німецької мови; для н. *Fusel* «сивуха, погана горілка» припускається походження від лат. *fusile* «розтоплений, текучий, рідкий», пов'язаного з *fundo* «лити, виливати». — Kluge—Mitzka 226.

фуй! (виг.) Куз; — р. *фуй*, п. ч. слц. *fuij* «тьфу!», схв. *фуй*, слн. *fuj*; —

звуконаслідувальне утворення, що імітує звук при спльовуванні; не виключена можливість запозичення з німецької мови: н. *pfuij* «тс.». — Sławski I 240; Kluge—Mitzka 548. — Пор. **тъху, фу**.

фук¹ «крик, лайка, докір», *фұкати* «кричати; [дмухати, дути; віяти О]», *фұкатися* «ляятися, сваритися; [дутися О]», [*фұқавица*] «хуртовина, метелиця» О; — р. бр. *фук*, п. *fukać* «ляяти, гудити», ч. *fuk*, *foukati* «віяти, лаяти», слц. *fukat'* «віяти, дути», вл. *fukać* «шмигляти, шурхати», нл. *fukać* «дути, трубити», болг. *фұкам* «відносити геть (вітром)», схв. *фұка* «шелест, шум», слн. *fukati* «нишпорити; пробігти»; — звуконаслідувальне утворення від вигуку *фу*, що імітує шум при різкому ви-дику повітря. — Фасмер IV 209; Sławski I 239, 240; Bern. I 286. — Див. ще **фу**. — Пор. **фук², хук**.

фук² — див. **хук**.

[фук³] (спец.) «шпунтубель» О; — очевидно, утворилося внаслідок скорочення форми слова *фуганок* > *фуг* з оглушенням кінцевого приголосного. — Див. ще **фуганок**.

фукс «випадково влучний удар у більядній грі; [студент першого курсу університету Шейк], *фұксом* (*пройти*) «потрапити випадково, без належних підстав»; — р. *фукс* «тс.»; — запозичення з німецької мови; н. *Fuchs* (дvn. свн. *fūhs*) «лисиця», перен. «хитрун», споріднене з днн. *voħs*, данgl. англ. *fox*, дісл. *fóa* «лисиця», *fox* «шахрайство», герм. **fuhsa-*; пов'язується також з дінд. *pūcchaḥ* «хвіст, коса», псл. *рихъ*, укр. *пух*. — Фасмер IV 209; Kluge—Mitzka 222; Vries AEW 136, 139; Klein 617. — Пор. **фокстер'ер, фокстрот**.

фұксія (бот.) «кущова або деревна рослина родини онагрових, *Fuchsia L.*», [*фұксія*] Mak; — р. болг. *фұксия*, бр. *фұксія*, п. *fuxsja*, ч. *fuxsie*, *fuchsie*, слц. *fuxsia*, вл. *fuchsija*, схв. *фұксіја*; — термін, засвоєний з новолатинської наукової номенклатури; нлат. *Fuchsia* утворив К. Лінней на честь німецького бота-

ніка Л. Фукса (L. Fuchs, 1501—1566) для назви південноамериканської рослини, завезеної до Європи в 1788 р. — CIC² 900; Sł. wug. obcych 236; Kopaliński 341; Симоновић 202; Kluge—Mitzka 222. — Див. ще **фукс**.

фу́кус (бот.) «дрібна бура морська водорість, *Fucus L.*»; — р. бр. болг. фу́кус, схв. фу́кус; — термін, засвоєний з новолатинської наукової номенклатури; лат. *fucus* «т.с.» походить від гр. φῦκος «морська водорість; рум'яна», запозиченого із семітських мов (пор. гебр. *rūk* «косметика, грим; малювати»). — CIC² 900; Симоновић 203; Walde—Hořm. I 555; Egnot—Meillet I 258; Frisk II 1047—1048; Boisacq 1040—1041.

фулé (текст.) «вовняна пальтова тканіна із саржевим переплетенням»; — р. бр. фу́лé; — запозичення з французької мови; фр. *soulé* «валяння повсті; тиск» пов'язане з *fouler* «топтати, м'яти; валяти (повсті)», похідним від слат. *füllō* «валяю сукно», *füllō* «сукновал», для яких припускається зв'язок з іє. *bhēld- «бити, стукати». — CIC 726; Dauzat 337; Bloch 310; Walde—Hořm. I 560; Egnot—Meillet I 260; Klein 627. — Див. ще **фóлюш**. — Пор. **фуля́р**.

[фулéй] «шибеник, вітрогон, розбишака» Ме, [фулейовáтий] «розбишауватий, безпутний» Ме; — неясне.

фуля́р (текст.) «легка м'яка шовкова тканіна з полотняним переплетенням»; — р. бр. фуля́р, п. *fular*, ч. *fulár*, болг. фуля́р, схв. фуля́р, слн. *fulár*; — запозичення з французької мови; фр. *foulard* «фуляр» пов'язане з *fouler* «валяти (повсті)», яке походить від слат. *füllō* «валяю (повсті)». — CIC² 900; Фасмер IV 209; Sł. wug. obcych 237; Kopaliński 341—342; Holub—Lyer 175; Dauzat 337; Bloch 310; Walde—Hořm. I 560; Egnot—Meillet I 260; Klein 615, 627. — Див. ще **фóлюш**. — Пор. **фуле́**.

[фúма] «пиха, гордовитість» Нед, Шейк, [фúматися] «гніватися» Ба; — схв. фúм «дим»; — запозичення з польської або румунської мови; п. *fum*, *fuma*

«чванливість; пиха; дим», рум. *fum* «т.с.» походять від лат. *fūmus* «дим», спорідненого з псл. *dymъ*, укр. *дим*. — Schełudko 145; Skok I 535; Vrabie Romanoslavica XIV 143; Ślawski I 240; Brückner 129; Walde—Hořm. I 561—562; Ernout—Meillet I 260; Frisk I 693—694; Boisacq 356—357; Klein 628. — Див. ще **дим**.

[фун] «зруб» О; — не зовсім ясне; можливо, усічений варіант слова **фундамент** (див.).

фунгіцид (хім.) «хімічна отруйна речовина»; — р. фунгіцид, бр. фунгіцид; — складний науковий термін, утворений від лат. *fungus* «гриб», спорідненого з гр. *σφόγγος*, *σφόγγος* «губка», вірм. *sung, sunk* «гриб; коркове дерево» (очевидно, мандрівне культурне слово), і лат. *-cida*, пов'язаного з *caedo* «вбиваю; рубаю», що споріднене з дінд. *khidáti, skhidáti* «рве, штовхає, тисне». — CIC² 900; Walde—Hořm. I 129, 566—567; Egnot—Meillet I 262; Frisk II 770; Boisacq 899; Klein 288, 629. — Пор. **гербіцид**.

[фунда] «приспів у колядці» Шейк; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з п. *funda* «пochaстунок, плата за щось», *fundować* «фундувати», до якого зводиться укр. *фундувати*; назва могла мотивуватися тим, що за останнім приспівом (у кінці колядки) очікувалася винагорода, почастунок з боку господаря: — Sł. wug. obcych 237; SW I 782. — Пор. **фундувати**.

фундамент «підземна (підводна) кам'яна або бетонна основа споруди (будинку); [система печей у хаті разом із припічком Ме]», [фудамент, худамент] О, хундамент, [фадамантъ] «місце, на якому стояла хата» Корз, фундаментальний, фундаментний, фундаментувати Куз, ст. фундаментъ (XVII ст.); — р. бр. фундамент, п. ч. слц. вл. *fundament*, болг. м. *фундамент*, схв. фундамен(a)t, слн. *fundament*; — запозичене з латинської мови, можливо, через польське посередництво (Фасмер IV 210; Richhardt 49); лат. *fundamentum* «фундамент» пов'язане з *fundus* «основа, дно». — CIC² 900; Черных II 326;

Смирнов 317; St. wyr. obcych 237; Brückner 129; Holub—Lyer 175; Klein 628. — Див. ще **фон!**. — Пор. **фонд**, **фундувати**.

фундувати «засновувати, закладати, [купувати комусь щось, пригощати когось]» Корз, ст. **фундовати** (XVI ст.), **фундатор** «засновник, основоположник», [фундатир], **фундація**, **фундаторський**, ст. **фундатъ** «запис, акт закладу, пожертвування» (XVII ст.), **фундаторка** (XVII ст.), **фундація** (XVII ст.), **фундовати** (XVII ст.); — р. **фундировать**, бр. **фундаваць**, п. fundować «класти фундамент», ч. fundovat(i) «підтримувати, фінансувати», слц. fundovat', болг. **фундірам**, м. **фундіра** «закладати»; — запозичене з латинської мови за посередництвом польської; лат. fundo «закладаю, засновую» пов'язане з fundus «дно, основа». — Richhardt 49; St. wyr. obcych 237; Holub—Lyer 175; Brückner 129; Frisk II 620—621; Boisacq 825; Walde—Hořm. I 564—565; Ernout—Meillet I 261—262; Kluge—Mitzka 88; Klein 189, 616, 628. — Див. ще **фон!**. — Пор. **фонд**, **фундамент**.

фундук (бот.) «рослина роду лішникових, *Corylus tubulosa* Willd; кримський горіх Шейк»; — р. бр. **фундук**; — запозичення з тюркських мов, наймовірніше, з мови кримських татар; крим.-тат. funduk, тур. *fındık* «тс.» походять від гр. ποντικὸν (*κάρυον*) «волоський, (букв.) pontijskij (горіх)», пов'язаного з πόντος «море», яке споріднене з лат. *pons* «міст; стежка», дінд. *rānthaḥ* «стежка, дорога», посл. *роТЬ* «дорога», укр. *путь*. — CIC² 901; Фасмер IV 210; Mikl. TEI I 296; Дмитриев 568; Радлов IV 1931; Boisacq 803; Frisk II 578—579; Lokotsch 49; Ernout—Meillet I 922.

фунебрічний (у словосполученні **фунебрічний марш** «траурний» Куз); — запозичення з румунської мови; рум. *funébră* «похоронний, сумний, траурний» через фр. *funèbre* «похоронний, траурний» походить від лат. *fūnebris* «тс.», пов'язаного з *fūnus* «похорон, загибель», яке певної етимології не має; припу-

скається зв'язок з іє. *dheu- «зникати, гинути, вмирати», з яким споріднені гот. diwans «смертний», daups, двн. tōt «мертвий, померлий», днн. dōian «умирати», дісл. deyja «тс.», дірл. dīth «кінець, смерть», вірм. di «труп». — DLRM 322; Dauzat 347; Bloch 320; Walde—Hořm. I 568; Ernout—Meillet I 262; Vries AEW 76.

фунікулёр «залізниця з канатною тягою для перевезення пасажирів на крутих підйомах і спусках»; — р. **фунікулёр**, бр. **фунікулёр**, п. funikularny, ч. funikulárga, болг. **фуникулер**, фуникулér, схв. **фуникулер**; — запозичення з французької мови; фр. *funiculaire* «канатний; фуникулер» походить від лат. *fūniculus* «шворка, мотузочка», демінутивної форми від *fūnis* «канат, вірьовка», яке певної етимології не має; припускається зв'язок з іє. *dhūnis, звідки гр. θῶμιγξ «мотузка, вірьовка»; менш імовірна спорідненість з лат. *fīnis* «межа». — CIC² 901; St. wyr. obcych 237; Kopaliński 342; Holub—Lyer 175; Dauzat 347; Walde—Hořm. I 567; Ernout—Meillet I 262.

[**фуніти**] «видихатися, втрачати запах; бліднути, в'януть»; — запозичення з угорської мови; уг. fúni «дуги, віяти», fújni «тс.» є звуконаслідувальними утвореннями, успадкованими від спільноуральської епохи фіно-угорських мов і такими, що продовжують урал. *riwz-/riuz- «дуги». — MNTESz 983; MSzFUE I 219. — Див. ще **футити**.

функція «діяльність, обов'язок, робота; призначення», [**функціонал**] Куз, **функціоналізм**, **функціоналіст**, [**функціонар**] Куз, **функціонер**, **функціональний**, **функціонувати**; — р. болг. **функция**, бр. **функция**, п. funkcia, ч. funkce, слц. funkcia, вл. funkciја, м. **функција**, схв. **функција**, слн. funkciја; — запозичення з латинської мови; лат. *fūnciō* «діяльність, виконання» пов'язане з *fungor*, *fungi* «здійснювати, виконувати», спорідненим з дінд. *bhunákti* (мн. *bhunjáti*) «користується; насолоджується; поїдає», *bhōga*- «задоволення, воло-

діння, користь», і, можливо, з алб. *bungë* «(істівний) жолудь». — СІС² 901; Черных II 326; St. wug. obcysch 237; Kopalínski 343; Holub—Lyer 175; Skok I 536; Walde—Hofm. I 565—566; Ernout—Meillet I 262; Klein 628; Mayrhofer 507; Рокоглу 153.

фунт «міра ваги; грошова одиниця ряду країн», [фонт] O, фунтовик «гіря вагою в один фунт», [фунтівка] «сорт груш з великими плодами» Корз, хунт, хунтівка «сорт груш», [хунтівкі] «тс.» Нед; — р. бр. болг. фунт, п. ч. слц. *funt*, схв. фұнта, слн. *funt*; — запозичення з німецької мови; н. *Pfund* «фунт» (свн. *pfund*, дvn. *pfunt*) споріднене з днн. син. дфриз. данgl. дісл. дат. шв. got. *pund*, англ. *pound*; усі германські назви є спільним запозиченням з латинської мови; лат. *pondus* «міра ваги» пов'язане з *pendo* «зважую; звісаю», етимологія якого непевна. — СІС² 901; Шелудько 51; Преобр. II 150; Фасмер IV 210; Черных II 326—327; St. wug. obcysch 238; Kopalínski 343; Sławski I 241; Brückner 129; Machek ESJČ 147; Holub—Lyer 175; Kluge—Mitzka 548; Walde—Hofm. II 278—280; Klein 1151, 1227; Vries AEW 429. — Пор. пуд.

[фунтіна] «колодязь» Mo; — запозичення з румунської мови; рум. *fântână* «артезіанський» колодязь» пов'язане з пізньолат. *fontana* «джерело, ключ». — DLRM 306; Pușcariu 53. — Див. ще **фонтан**.

[фур¹] «вітрогон» O; — не зовсім ясне; можливо, зворотне утворення від звуконаслідуваного дієслова **фуркати**. — Див. ще **фурчати**.

фур² — див. **фrrр!**

фура «великий довгий віз для вантажу; фургон»; — р. бр. фура, п. *fûra*, ч. *fûga*, слц. слн. *fûga*, вл. *fôga*; — запозичення з німецької мови; н. *Fuhré* (дvn. *fuoga*, свн. *vuoge*) «віз, підвізда» пов'язане з *fahrgen* «їхати», спорідненим з гр. *περάω* «переходжу, проникаю», *πόρος* «перехід», лат. *porta* «прохід», пsl. **perti*, укр. *nérpti*. — Фасмер IV 210; Brückner 129; Sławski 241; Machek ESJČ 147;

Holub—Lyer 175; Bern. I 286; Kluge—Mitzka 180, 223. — Пор. **пéрти¹, хýра¹**.

[фúраж¹] «недобір, недорід» Г, Нед, Шейк; — неясне.

фурáж² «сухі корми (сіно, солома), овес, ячмінь, картопля і т. ін. для свійських тварин і птиці», фуражíр, фуражирóвка, [хураj], фуражний, фуражи́рувати, фуражувáти Куз, фуражувáтися; — р. бр. болг. м. фураj, п. *furaž*, ч. слц. *furaž*, вл. *furaža*, схв. фұrаj; — запозичення з французької мови; фр. *fourrage* «корм, фураж» пов'язане з фр. ст. *feugge* (*foegge*, *foagge*, *fouragge*) «солома», яке походить від франк. *fôdr, спорідненого з н. *Futter* «корм» (дvn. *fuotag*, свн. *vuoter*), данgl. *fôdor*, дісл. *fôðr* «харчі», герм. *fôrgra-, *fôðga-*, що зводяться до іє. *pât-, *pêt- від *pâr- «пасті, годувати», звідки також тох. А pâs-, тох. В pâsk-, пsl. *pasti*, укр. *nâsti*. — Фасмер IV 210; Черных II 327; Смирнов 318; St. wug. obcysch 238; Kopalínski 343; Brückner 127; Dauzat 338; Bloch 312; Kluge—Mitzka 225, 227; Klein 606, 609; Vries AEW 136. — Пор. **пáсти¹, футрувати**.

[фурайба] «втулка на дерев'яній віci» O; — запозичення з польської мови; п. [forajba] «тс.» неясного походження; можливо, пов'язане з н. *Vorreiber* «закрутка, скоба». — О II 335.

[фураңтва] (рел.) «корогва» Корз; — запозичення з польської мови; п. *foragiew* «корогва» є фонетичним варіантом поширенішого *chorągiew*. — Brückner 182—183; Sławski I 76. — Див. ще **корóгов**, **хорúгов**. — Пор. **форéнга**, **хорéнка**.

фургóн «критий віз із кінною запряжкою; автомобіль або причеп із закритим кузовом для перевезення вантажу», [фургóн] Нед, Шейк, фургóнник, хургóн; — р. бр. болг. м. фургóн, п. ч. слц. *furgon*, схв. фұrгðn; — запозичення з французької мови; фр. *fourgon* (*fourgon*, *furgon*) «фургон, багажний вагон» походить від нар.-лат. **furīgo* «інструмент руху», *fugicagē* «рухатися», власне, «рухатися, як злодій», пов'язаного з *fūg* «злодій», що споріднене з гр. φύρω «тс.»,

φέρω «несу», лат. *fego* «тс.», вірм. *buřn* «рука, кулак; сила», дінд. *bhárti* «нese, приносить; відбирає», псл. *vyrati*, укр. *брáти*. — СІС² 901; Черных II 327; Фасмер IV 211; Горяев 394; St. wyr. обсуч 238; Brückner 127; Младенов 663; Dauzat 337; Bloch 311; Frisk II 1060—1061. — Пор. **фурункул**.

[**фұрда**] «дурниця, дрібниця; тупоумство» Нед, Шейк; — п. *furda*, болг. *фурдá* «залишки, покидьки», м. *фурда* «поганий товар», схв. *фұрда* «обрізки, покидьки», слн. *fúrda*; — запозичення з румунської мови; рум. *furdă* «відходи, покидьки» походить від тур. *hurda, hurde* «дрібниця, дурниця». — Scheludko 145; Sławski I 241; Brückner 129; Младенов 663; Skok I 537; DLRM 323.

[**фұрдаква**] «дитяча іграшка, складена з гудзика та нитки» О; — експресивне утворення на базі дієслів *фурделіти*, *фурдигати* (див.).

[**фурделіти**] «дуги, віяти» Нед, [*фурдиліти* «тс.» О, *фурдіти* «тс.» Шейк]; — утворення, що виникло внаслідок експресивної видозміни дієслова *хурделити*. — Див. ще **хурделиця**.

[**фурдигати**] «вертіти, крутити»; — звукообразне слово, утворене на базі звуконаслідуванального дієслова *фұрката* або вигуку *фұр* (див.).

[**фұрік**] «тачка» ДзУЗЛП, [*фұрік*] «тс.» тж; — запозичення зі словацької мови; слц. *fúrik* є пестливо-демінтивною формою іменника *fúrga* «підвoda, віз із поклажею», який походить від н. *Fuhrē* «віз, підвoda», звідки також укр. *фұра*. — Дзендерівський УЗЛП 135. — Див. ще **фұра**.

фуріла «заметіль»; — не зовсім ясне; можливо, експресивне утворення від *хұра* «хуртовина» з гіперкоректною заміною початкового *х-* звуком **ф-**. — Див. ще **хұрә²**.

[**фұріти**] «кидати, кинути щось з усієї сили, шпурляти, шпурнути» Нед, Ба, О, [*фұрнұти*] Нед, Г, Шейк, [*фурләти*] «шпурляти», [*фурјати*] «тс.»; — р. *фуратъ*, схв. *фұрати* «тс.»; — не зовсім ясне; імовірно, звуконаслідуванальне

утворення, подібне до болг. *хвърля(m)*, *фърля(m)* «кидати», схв. (*x*)*врълъти* «тс.», ч. *чрлити, чрлети* «кидати; пускати (кров); поспішати»; виводиться також від псл. **xvug-*, **xvug-* (Потебня РFW 4, 201, проти Фасмер IV 210—211). — Вегп. I 410.

[**фұрія**] «кожна з трьох богинь помести в давньоримській міфології; перен. лиха, сварлива або розлючена жінка», [*хұрія*]; — р. *фұрия*, бр. *фұрыя*, п. *furia*, ч. *fúrie*, слц. *fúria*, болг. *фұрýя*, схв. *фұрија*; — запозичення з латинської мови; лат. *Furiæ* «Фурії (назва богинь)», *furia* «лють, шаленство» пов'язані з *furo* «лютую, шаленію», яке зіставляється з гр. θύω «бушувати» (лесб. Θύω), θυῖα, θυιάς «(несамовита) ваханка» (Klein 630); менш імовірне пов'язання (Walde—Hoßm. I 571) з дінд. *bhuráti* «швидко рухатися», псл. *vigja*, укр. *бұрға* або з гр. αδέρφω «грати, розважатися», псл. *digrъ*, укр. *дур, өдур*. — СІС² 901; Фасмер IV 211; Черных II 327—328; Смирнов 318; St. wyr. обсуч 238; Kopaliński 343; Brückner 129; Machek ESJC 147; Holub—Lyer 176; Skok I 537; Walde—Hoßm. I 570—572; Ernout—Meillet I 263; Вегп. I 103; Frisk I 698; Hüttl-Worth 16; Mayrhofer 508—509. — Пор. **фурбр**, **фурятитися**.

[**фұрка**] «вила з трьома ріжками» Мо; — болг. [*фұрка*] «вила», [*фърқолыца*] «тс.»; — запозичення з румунської мови; рум. *furgă* «вила» походить від лат. *furca* «двозуби вила, вилоподібна підпірка», яке певної етимології не має. — Scheludko 145; Младенов 663; Вегп. I 286; Walde—Hoßm. I 569—570; Ernout—Meillet I 263.

[**фұркало**] «модний одяг» Куз, Нед, Шейк, [*фұркальце*] «жіночий одяг» Шейк, Нед, Куз; — не зовсім ясне; можливо, експресивне утворення на основі звуконаслідуванального дієслова *фұрката* «шурхотіти». — Див. ще **фурчати**.

[**фұрканка**] (кул.) «страва з пшеничного або кукурудзяного борошна» О; — номінативне утворення від звуконаслідуванального дієслова *фұрката* «хур-

кати»; назва зумовлена своєрідними звуками, що утворюються від лопання бульбашок під час кипіння страви. — Див. ще **фурчáти**. — Пор. **фурка́ч**.

[фурка́ч] «батіг» О; — номінативне утворення від звуконаслідуваного дієслова **фуркati** «хуркати»; назва зумовлена характерним шумом, що утворюється від ляскання батогом. — Див. ще **фурчáти**. — Пор. **фúрканка**.

фúрман «візник, кучер», **фíрман** «тс.», **[фурмáйна]** «поганий фурман; зменш. від **фурман**» Шейк, **фúрмáнка** «піввода» СУМ, Шейк, **[хvúрман]**, **хýрман**, **хýрманка** «піввода», **[хýрманщик]** ЛЖит, **фурмáнити** «правити кіньми», **фурманувáти**, **хурманувáти**; — р. **фúрман**, бр. **фúрмáн**, п. слц. **fugman**, ч. **fogman**, вл. **fógtan**; — запозичення з німецької мови; н. **Fuhrmann** (< свн. **vuorgman**) «тс.» є складним словом, утвореним з іменників **Fuhre** «віз, піввода» і **Mappe** «чоловік», спорідненого з свн. дvn. **tan**, дфриз. **tåpp**, данgl. **tann(a)**, англ. **tan**, дісл. **tadg**, рун. **tanR**, гот. **tappa** «людина, чоловік», дінд. ав. **mánu** «людина», псл. **možь**, укр. **муж**. — Richhardt 49; Шелудько 51; Фасмер IV 211; Смирнов 318; Сл. wуг. **obcych** 238; Sławski I 241; Brückner 129; Holub—Lyer 172; Kluge—Mitzka 180, 223, 459—460; Vries AEW 374—375; Klein 930. — Див. ще **муж**, **фúра**. — Пор. **фíрман**¹.

фурнítура «допоміжний, підсобний матеріал у деяких виробництвах»; — р. болг. **фурнитúра**, бр. **фурнítура**, вл. **furnitura**; — запозичення з французької мови; фр. **fournitüre** «поставка; приладдя» пов'язане з **fournir** «доставляти, поставляти, постачати», яке походить від франк. ***frumjan** «виконувати, робити, чинити», спорідненого з днн. **frumtian**. — CIC² 902; ССРЛЯ 16, 1599; РЧДБЕ 787; Dauzat 338; Bloch 311. — Див. ще **форнíр**.

фурóр «гучний публічний успіх; бурхливе схвалення, захоплення», **[фурóra]** СЧС; — р. бр. болг. **фурóр**, п. **fügora**, ч. **fugoré**, слц. **fugog**, м. **фурор**; —

запозичення з латинської мови; лат. **fugog** «сказ, шаленство, лють» пов'язане з **fugo** «лютую, шаленію, скаженію». — CIC² 902; Черных II 328; Сл. wug. **obcych** 238; Kopaliński 344; Holub—Lyer 176; Walde—Hořtm. I 570—572; Egnout—Meillet I 263; Klein 630. — Див. ще **фúрія**.

[фúрочka] «фуражка, картуз» Мо; — не зовсім ясне; можливо, експресивне утворення, пов'язане з р. **фурáжка** «головний убір».

[фурт] «постійно» О; — запозичення з польської мови; п. [furt], як і ч. слц. **furt** «весь час, без кінця, завжди», виникло в результаті скорочення німецького словосполучення **fort und fort** «безперервно, постійно» або від першої частини складного слова **fortwährend** «безперервно, безперестанно» (Brückner 126); н. **fort** «геть, далі, вперед» (свн. **vort**) споріднене з днн. дфриз. **forth**, данgl. **førf** «геть», герм. ***førfha**, яке зводиться до давнішого ***rþto**; іє. ***pro-** «вперед». — О 2, 335; Kluge—Mitzka 214.

[фúрта] «хвíртка» Бі, ст. **фóрта** (XVII ст.); — р. бр. **фóртка**, п. **furta**, **forta**, **fortka**; — запозичене з латинської мови через посередництво німецької і, можливо, польської (н. **Pforte** < свн. **phorte** «брала»); лат. **porta** «ворота, вихід» пов'язане з **portus** «порт». — Фасмер IV 204; Сл. wug. **obcych** 238; Sławski I 241—242; Brückner 126; Mikl. EW 260; Kluge—Mitzka 546; Walde—Hořtm. II 343—344. — Див. ще **пóрт**². — Пор. **хвíртка**.

фурúнкул «чиряк», **фурункульбóз**, **[фурункульбáз]** Куз; — р. бр. болг. **фурúнкул**, п. **fugunkul**, ч. **fugunk(u)l**, слц. **fugunkel**, вл. **fugunkl**, схв. **фурúнкул**; — запозичення з латинської мови; лат. **fūgunculus** «фурункул, букв. злодійчик» пов'язане з **fūg** «злодій» (підставою для перенесення значення була стародавня антропоморфізація хвороб і болячок), спорідненим з гр. **φύρω**, **φωρός** «злодій», дінд. **bhágaḥ** «розбій, грабунок, здобич», псл. **ъграти**, укр. **брáти**. — CIC² 902; Черных II 328; Сл. wug. **obcych** 238;

Kopalinski 344; Holub—Lyer 176; Walde—Hoſtm. I 569, 572; Klein 630. — Пор. **Фургон**.

[фурфантя] «лахміття, ганчір'я»; — семантично видозмінене запозичення з італійської мови; іт. *furfante* «негідник, шахрай» пов'язане з *furfare* «красти, шахраювати», що є складним словом, утвореним з *fur-* «злодій» (заст. *furo* «красти»), похідного від лат. *fūg* «злодій», та дієслова *fare* «робити» від лат. *facere* «чинити», спорідненого з псл. *děti* «класті», укр. *dīti*. — Див. ще **діти²**. — Пор. **Фургон, фурункул**.

[фурцювати] «танцювати, стрибати»; — не зовсім ясне; можливо, лексико-семантичний варіант дієслова *форсити*. — Див. ще **форс**.

фурчати «хурчати», *phúrkati* «хуркати»; — р. *фурчать*, п. *fúrczeć*, ч. *frčęt*, слц. *frčat'*, схв. *phŕchiti*, слн. *fríkati*; — фонетичні варіанти давніших звуконаслідувальних утворень *xurčáti*, *xúrkati*; не виключено й походження безпосередньо від звуконаслідувальних вигуків, що передають шум від лету птаха та ін. — Sławski I 241; Holub—Lyer 174; Вегп. I 410. — Див. ще **хур-хур**. — Пор. **фýркати, фóркати**.

[фурятитися] «лютувати, шаленіти» О, [фуріјат] «божевільний» СЧС; — п. *furiat* «буйний, божевільний», слц. *furiānt* «пихата, зарозуміла людина»; — запозичення з латинської мови; лат. *furiātus* «скажений, жахливий» утворене від *furio* «доводжу до шаленства», пов'язаного з *furo* «бушую, шаленію». — О II 335; Kopalinski 343; Walde—Hoſtm. I 570—572. — Див. ще **фýрія**.

фус «осад, гуша», [фуз] «тс.» Нед, Шейк, Па, [фúзель] «тс.» СЧС, Куз, [фýси] «тс.» УРС, Нед, [хвус, хус] «тс.»; — запозичення з польської мови; п. *fus* «поденки, оденки, гуша; покидьки» певної етимології не має; припускається походження від лат. *fūsus* «вилитий, злитий» (Matzenauer 162; Karłowicz SWO 172—173, проти Sławski I 242); зв'язок з н. *Fuß* «нога; спідня ча-

стина чого-небудь» (Brückner 129—130) або з н. *Fuse* «сивуха, неочищена горілка» (Korbett PF 4, 496) малойmovірний.

фут¹ «міра довжини близько 30, 48 см», [хут] Пі; — р. бр. болг. *фут*, схв. *фут*; — запозичення з англійської мови; англ. *foot* «фут; ступня» (санgl. *fat*, данgl. *fōt*) споріднене з н. *Fuß*, дісл. *fōtr*, гор. *fōtus*, а також із дінд. *pāt*, *pādam* «нога», ав. *rad-*, тох. *A* ре, тох. *B* *rai*, вірм. *otn* «тс.», гр. *πούς* «нога, ступня», лат. *pēs* (род. в. *pedis*) «тс.», що зводяться до іє. основи **pēd-/pōd-* «нога». — CIC² 902; Фасмер IV 212; Горяев 394; Смирнов 319; Klein 609; Kluge—Mitzka 226. — Пор. **педаль, під¹**.

[фут²] «раптовий вітер великої сили» Берл; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з [фýтити] «дугти, сопіти» від уг. звуконаслідувального дієслова *fúj* «дугти, віяти». — Пор. **фýтити**.

[футарайки] (бот.) «брюслина бородавчаста, *Eupatorium verrucosa* L.» Mak, ВeНЗн; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з п. [futerałka] «конфедератка» (плоди бруслини чимось нагадують шапку-конфедератку?). — SW I 787. — Пор. **футерал**.

футбól «спортивна гра», *футбо́л*, *футболка*; — р. бр. *футбól*, п. слц. *futbol*, ч. *fotbal*, *futból*, болг. *фúтбо́л*, м. *фудбал*, схв. *фúтбал*, *фùдбал*; — запозичення з англійської мови; англ. *football*, букв. «ножний м'яч» є складним словом, утвореним з іменників *foot* «ступня» і *ball* «м'яч». — Акуленко 141; CIC² 902; Черных II 328; Фасмер—Трубачев IV 212; St. wug. *obcych* 238; Kopalinski 344; Holub—Lyer 172; Klein 143, 609. — Див. ще **бал², фут¹**.

футерал «футляр» Шейк; — бр. *футарал*, п. *futerał*, ч. *futrál*, слц. *futral*, вл. *futeral*, м. *футрола*, схв. *футрола*; — запозичене з німецької мови, можливо, через посередництво польської; н. *Futteral* походить від слат. *fōtrale*, *futrale* «футляр, коробка», основа яких запозичена з германських мов і споріднена з н. *Futter* «підшивка, підкладка» (свн. *vuoter* «футляр, піхви меча», дvn. *fuotar* «тс.»),

данgl. *fōdor*, got. *fōdr* «піхва, футляр», dīnd. *pātram* «сховище; посудина, футляр», які зводяться до іє. кореня *rō- «захищати, охороняти». — Sl. wug. *obcnych* 238; Sławski I 242; Brückner 130; Machek ESJC 148; Holub—Lyer 176; Kluge—Mitzka 227; Vries AEW 136. — Пор. **футляр, хутро.**

[**футити**] «дуги, сопіти» Нед, Шейк, ВеЗн, [**футіти**] «тс.»; — можливо, запозичення з угорської мови; уг. *fúj* «дуги, віяти» є звуконаслідуванним утворенням, успадкованим від спільно-уральської епохи; пор. манс. *riw-* «дуги», хант. *rōy-* «тс.», ерз. *puvamс* «дуги», нен. *pūč* «подути», що походять від урал. **riwz-/riuz-* «дуги». — ВеЗн 75; MNTESz I 983; MSzFUE I 219. — Пор. **фуніти.**

футляр «коробка, ящик або чохол, куди кладуть певну річ для зберігання, захисту її від пошкодження, запилення тощо», **футлярник**, **футлярниця**; — р. бр. болг. *футлár*; — фонетично видозмінене запозичення з німецької мови; утворилося від н. *Futteral* внаслідок метатези приголосних **л** — **р**. — Булавовський Вибр. пр. II 275; Фасмер IV 212; Черных II 328; Смирнов 319; Горяев 394; Sławski I 242; РЧДБЕ 787. — Див. ще **футерал**.

[**футрена**] «основа віконного отвору, в який вставляється рама» Корз, [**футріна**] «одвірок, підвіконники» Г, Шейк, СЧС, О, [**футрін(н)я**] «віконна коробка»; — запозичення з польської мови; п. futryna «рама в дверях і вікнах» походить від н. *Futter* «підшивка, підкладка». — Sl. wug. *obcnych* 238; Kopaliński 344; Brückner 130. — Див. ще **футерал**. — Пор. **футляр, хутро.**

[**футрувати**] «годувати» Г, О, СЧС, [**футрашка**] «торба для вівса, щоб годувати коней» О; — запозичення з німецької мови; н. *futtern* (згруб.) «лопати, жерти», *füttern* «годувати» пов'язані з *Futter* «фураж», спорідненим із свн. *vuotter*, дvn. *vuotag-* «тс.», данgl. *fōdor*, англ. *fodder*, дісл. *fōðr*, гот. *fōdeins* «корм», *fōðjan* «годувати», а також із гр. πατέωμα (я) ім і п'ю», які зводяться до іє. кореня

*rā- «пасти, годувати худобу». — Kluge—Mitzka 227; Vries AEW 136. — Пор. **пасті¹, фураж².**

футурізм «формалістичний авангардистський напрям у літературі й мистецтві», **футуріст**, **футурістичний**; — р. **футурізм**, бр. **футурізм**, п. futurizm, ч. слц. futurismus, вл. futurizm, болг. **футурізъм**, м. **футурізъам**, схв. **футуризам**; — запозичення із західноєвропейських мов; англ. futurism, н. Futurismus, фр. futurisme походять від іт. futurismo «футуризм», утвореного в 1909 р. його засновником — італійським письменником Філіппо-Томасом Марінетті (1876—1944) від лат. *futūrus* «майбутній», *fui* «я був», з якими споріднені псл. *byti*, укр. *бути*. — СІС² 902; Черных II 328—329; Sl. wug. *obcnych* 238; Kopaliński 344; Holub—Lyer 176; Walde—Hoßm. I 557—559; Klein 632.

футурологія «наукове прогнозування майбутнього»; — р. **футурологія**, бр. **футуралогія**, п. futurologia; — складне слово, утворене з основи лат. *futūrus* «майбутній» і λογία від гр. λόγος «учення». — СІС² 902; Kopaliński 344. — Див. ще **логіка, футурізм.**

[**футъ-футъ**] «вигук для вираження крику одуда» Нед, Шейк, [**фут-фут**] «тс.» ВеЛ, [**футката**] «кричати *фут, фут*», [**футъката**] «тс.» Шейк, [**футъкало**] «запальна людина Г, Нед; свисток Пр. XI діал. н.», [**футик, футок, футъко**] «одуд, Upupa epops» ВеЛ, [**худъко**] «одуд»; — схв. *fut* «вигук для вираження крику одуда», *but*, *fud* «тс.»; — пізнє (з огляду на **Ф**) звуконаслідуванне утворення. — Skok I 539.

фуфайка «тепла плетена, вовняна або байкова сорочка чи безрукавка; стьобана куртка на ваті», **куфайка** Куз; — р. бр. **фуфайка**; — не зовсім ясне; пов'язується з ісп. *fofo* «губчастий, ноздрюватий», порт. *fôfo* «м'який» (Горяев 394, проти Фасмер IV 212); висловлювалося припущення про зв'язок форми р. **куфайка** зі звуконаслідуальними **хұкатъ**, **хұхатъ** «дихати (дуги) теплом; зігрівати» (тоді первісною є форма ***хұхайка**). — ССРЛЯ 16, 1605; Черных II 329.

[**фу́феля**] «завірюха», [**фу́фела**] Куз, Шейк, [**фу́фелиця, фу́фалиця, фу́фловиця, фу́фулиця, фу́ферня**] «тс.»; — утворення звуконаслідуванального характеру. — Пор. **фуфу**.

[**фу́фляцок**] «вид вовни» Дз Доп. УжДУ IV, [**фу́фчик**] «тс.»; — неясне.

[**фуфу**] «звуковообразне слово, що означає подув вітру або пусту людину та її вчинки» Шейк; — р. (*на*)фуфу «безпідставно, абияк»; — очевидно, утворення на базі зневажливого звука (пор. *pху, тъху, тъфу*) і відповідного руху губ, але можливий і вплив фр. *fou* «блазень, дурень, божевільний» < лат. *fol-lis* «торба, пузир; (надутий) дурень», з яким зіставляється слв. **bolna*, укр. *болона*.

фу́хтель «плоский бік шаблі», *кухтель* «стусан, штурхан» Л; — р. **фу́хтель**; — запозичення з німецької мови; н. *Fuchtel* «фухтель, шпата, батіг» пов'язане з *fechten* «фехтувати, боротися»; щодо форми *кухтель* пор. **фуфайка** — *куфайка*. — Фасмер IV 212; Kluge—Mitzka 222—223. — Див. ще **фехтувати**.

[**фу́шкати**] «вириватися, вилітати», [**фу́шкавка**] «шприц» Нед, Шейк; — звуконаслідуванальне утворення від вигуку *фіш-ш-ш*, який імітує шум, що виникає при прориванні води, повітря тощо крізь якусь перешкоду.

[**фушовкі**] «круглі сливи, *Rhipis insititia variet.*» ВеЗн, Mak, ВеУг; — похідне утворення від **фу́шкати**; назва мотивується рідкою масою плоду, що при натискуванні проривається крізь оболонку сливи. — Див. ще **фу́шкати**.

[**фу́явиця**] «завірюха, хуртовина» Шейк; — п. *fujawawa, fujawica, [chu]jawica*, ч. *fujavice*, слц. *fujavica, fujacit'* «мести снігом», схв. *hújati* «вити (про море, вітер)»; — очевидно, слово звуконаслідуванального походження, утворене за допомогою суфіксів *-ав-иц(я)* від вигуку

фу-у (*ху-у*), який імітує шум хуртовини; меніш імовірний зв'язок з уг. *fújpi* «дугти, віяти», звідки укр. *фуніти, фу́тити*. — Ślawski I 240; Brückner 129; Holub-Lyer 175.

фу́яра — див. **флю́яра**.

[**ф'ю**] «вигук для вираження свисту», *фю-у-у-у!* «вигук, яким заохочують комаху сонечко до лету» Шейк, [**ф'юкати**, **ф'юкадло**] (орн.) «іволга, *Oriolus galbula L.*»; — р. **фью**, п. *fiu*, ч. *fiú*, болг. *фиу*, схв. *fiyukati* «свистіти (про вітер)»; — звуконаслідуванальне утворення, що імітує свист. — Ślawski I 231.

фюзеляж «корпус літаків, вертолітів, планерів»; — р. бр. **фюзеляж**; — запозичення з французької мови; фр. *fuselage* «фюзеляж» утворене від *fuselé* «веретеноподібний», пов'язаного з *fuseau* «веретено», і далі з нлат. **fūsellus* < лат. *fūsus* «веретено; поперечина, пerekладина», спорідненого з *fundo* «засновую, закладаю, закріплюю». — СІС² 902; ССРЛЯ 16, 1610; Черных II 329; Dauzat 348; Bloch 321; Walde—Hofm. I 574; Klein 631.

[**ф'ю́рко**] (орн.) «бджолоїдка золотиста, *Merops apiaster L.*» Куз, **фю́рко** Шарл, [**фю́рком**] «тс.» Нед, [**ф'ю́рком**] «тс.», [**хлю́рок**] «тс.» Нед, Шарл; — звуконаслідуванальне утворення від вигуку **фюр** (**хлюр**), що імітує пурхання або швидкий лет птаха; можливо також, що **ф'ю́рко** — фонетична деформація (з мотивів табу) слова **щурóк** «тс.»; — Пор. **ф'ю**, **щур²**.

[**фют!**] «вигук, яким заганяють овець у струнку» Шейк; — звуконаслідуванальне утворення, що імітує свист. — Пор. **ф'ю**.

[**фя́тлик**] «молода гілка дерева» ВеУг; — можливо, запозичення з угорської мови; пор. уг. *fattyú* «позашлюбна дитина; лобур», давніше також «гілка», етимологія якого невизначена. — MNTESz I 853.

X

ха «вигук, що вживається на по-
значення сміху і для вираження незго-
ди з чим-небудь, неприйнятності чогось»,
xa-xá, xa-xa-xá, хáхонъки «смішки»; —
р. бр. болг. м. *xa*, п. *cha-cha!* «ха-ха»,
ha, ha, ha «тс.; крик до заохочування»,
ч. *cha!*, вл. *kha!*, нл. *ha, haha!*, схв. *xâ
xâ, xâ xâ* «ха-ха», слн. *há*; — результат
виділення й фонематичного оформленен-
ня інстинктивного вигуку, що утворює-
ться під час сміху; — споріднене з лит.
kaknóti «реготати», kikénti «хихикати»,
свн. *kachzen*, дvn. *kachazzen* «голосно
сміятися», лат. *hahahaha* «ха-ха», *cachinnō*
«реготати», гр. *καχάζω* «тс.», нгр. *χά χά*,
вірм. *хаханք* «регіт», дінд. *ha ha* «ха-ха»,
kákhati «регоче». — Ільинський ЙО-
РЯС 20/4, 153—154; ЭССЯ 8, 7;
Sławski I 389—390; Bergl. I 393; Machek
ESJC 197; Fraenkel 206, 252;
Walde-Hoßm. I 126, 632. — Пор. **га**,
хе¹, **хи-хý**.

[**хаб**] «старий кінь» О, [**хáба**] «шкапа» Г, Нед, Шейк, [**хабéта**] «тс.» Шейк, Нед, [**хабýна**] «тс.» Шейк; — п. *chabeta* «шкапа», [*chaba, chabas*] «тс.», *chaby* «кості; кістки, що випинаються з-під шкіри», ч. *chaby* «слабий, неміч-
ний, поганий», *chabota* «слабість, не-
міч», *chabiti* «ослабляти», слц. *chabý*
«слабий», болг. *хабá* «псую», схв. *хá-
бен* «поганий», слн. *hábiti* «пошкоджу-
вати», цсл. **ХАБИТИ** «жувати; гноїти»; —
псл. *хабъјъ* «слабий, поганий» є похід-
ним від дієслова *xabati* «псувати, бруд-
нити» з іє. *ksābhō; вважається спорід-
неним з лит. *skōbtí* «скребти, вирізати,
довбити» (Brückner 175; Фасмер IV
214; Іллич-Свитич ВЯ 1961/4, 94;
ЭССЯ 8, 7—8) і *skóbtí* «киснути»
(Sławski I 58), зближувалося з гр. *κωφός*

«глухий» (Младенов 664; Machek ESJC 194), з вірм. *xabel* «обманювати» (Lewy KZ 52, 310), з дінд. *kṣápate* «умертвляти
плоть» (Machek Slavia 16, 175); псл. *xabiti* зводилося також до іє. *khōbh-
«різати, рубати», пор. ч. *cháb* «гілка з
листям; прут», *chabí* «гілля» (Ільинський ЙО-
РЯС 20/4, 137—139); для цсл. **ХА-
БИТИ** **са** припускалося запозичення з
гот. *haban* (Uhlenbeck AfSIPh 15,
485). — Holub—Lyer 202; Skok I
645—646; Bezljaj ESSJ I 189. — Пор.
хýба.

[**хабáз**] «зарості бур'яну, дрібного ча-
гарника», [**хаблáз**] «хворост» Mak,
Нед; — р. [**хабазýна**] «кілок, жердина»,
п. *chabaž* «бур'ян», ч. [*chab*] «гілка,
прут», *chabina, chabovina* «тс.», слц.
chabina «прут, різка», нл. *chabéz* «засох-
лі віти ялини або сосни без хвої»; —
утворене від *хаб*, псл. *xabiti* «псувати»
(Ільинський ЙО-РЯС 20/4, 137—138;
ЭССЯ 8, 7—9, проти Фасмер IV 213);
припускається зв'язок з *хóбот* (Фасмер
IV 213), з лит. *kèbti* «покривати шкур-
кою» (Machek Slavia 16, 179—180). —
Schuster-Sewc 371—372. — Див. ще
хаб. — Пор. **хабз**, **хабúз**.

[**хабáй**] (ент.) «тарган-prusак, *Phyl-
lodromia germanica* L. (*Blatta germ-
anica*)» ВеHЗн; — не зовсім ясне; мож-
ливо, похідне утворення від псл. *xabati*
«псувати, бруднити», пор. вл. *kabr* «тар-
ган», *kabor* «тс.» — Пор. **кабáля**, **ха-
бúля**.

[**хабáль**] «коханець, баламут, зальот-
ник», [**хабали́сько, хабалю́ка**] «тс.»
Шейк, [**хáбáльця**] «кокетка, коханка»
Г, Нед, Шейк, [**хабáлка**] «тс.», [**хáбáль-
ка**] «тс.» Шейк, [**хабáльница**] «тс.»,
[**хабáльство**] «кокетство, залицяння»,

[*xábal’nyj*] «кокетливий, любовний»; — р. [*xabál*, *xabál’nik*, *xábalka*, *xabál’da*, *xabúnya*, *xábila*] «нахаба, бешкетник, забіяка», п. [*chabal*] «кавалер, залъотник, коханець»; — очевидно, пов’язане з псл. *xabati* «псувати» (ЭССЯ 8, 7), укр. *oxábiti* «зіпсувати», р. *poxábitъ* «паскудити», *poxábnyj* «паскудний, соромітний», що зводяться до псл. *xabiti* «псувати; різати, рубати» (Ільинський ИОРЯС 20/4, 137—138), співвідносного з *xabati*; сумнівною є думка про запозичення з гебрайської мови, пор. гебр. *ḥā bâl* «пан, господар, володар» (Karłowicz SWO 91). — Фасмер IV 213; SW I 268. — Див. ще **хаб**.

хабанéra «іспанський народний танець, що виник на Кубі»; — р. болг. м. схв. *хабанéra*, бр. *хабанéra*, п. ч. *habanera*, слц. *habapéga*, слн. *habapéga*; — запозичення з іспанської мови; ісп. (*danca*) *habapéga*, дослівно «(танець) гаванський» є первісно прикметником, утвореним від назви міста Навапа «Гавана». — СІС² 902; Kopaliński 377; РЧДБЕ 789; Kleip 692.

хабár «гроші або речі, що даються службовій особі як підкуп», [*habára*] «хабар», [*habárina*] «малий хабар; кожен хабар окремо» Шейк, [*habaríj*] «хабарник», *habárnik*, *habárničtvo*, [*habárstvo*] Нед, Куз, [*haborník*] «маклер» Нед, *habárniczati*; — р. *habár*, бр. *хáбар*, [*xábarы*], п. [*chabar*, *chabor*], болг. *хабéр* «вістка, повідомлення», м. *aber* «вістка», схв. *xåbar*, *xåber* «вістка, чутка»; — запозичення з арабської мови за посередництвом турецької (тур. *haber* «повідомлення, вістка, новина»); ар. *ħabar* «тс.» пов’язане з *ħabara* «дізнаватися»; значення «підкуп» могло розвинутися на підставі значення «плата за повідомлення». — Фасмер IV 213—214; Горяєв Доп. 1, 51; Вєрг. I 380; Mikl. EW 84; Радлов II 1693; Lokotsch 60.

хабарá «комірка в сінях» До; — р. [*xihabára*] «хатка, халупа»; — можливо, пов’язане з псл. *xab-* у значенні «поганий», пор. п. [*xaba*] «старий буди-

нок, хибара»; припущення про зв’язок з н. арг. *kabora* «сховок краденого добра» (Фасмер IV 234) малоймовірне. — Див. ще **хаб**.

[хабáт] «бур’ян» ВеНЗн, [*habattē*] «бур’яни» ВеНЗн, [*habáčya*] «хворост» Шейк, Нед; — п. [*chabie*] «хмиз; гілля», ч. [*cháb*] «гілка, бадилля», слц. *chabie* «хмиз»; — очевидно, суфіксальне утворення від псл. *xabъjъ* «поганий, слабкий», *xabati* «псувати». — Див. ще **хаб**. — Пор. **хабáз**, **хабз**, **хабýна**.

[хабатáрня] «завод для вичинки козячих шкір»; — не зовсім ясне; можливо, похідне утворення від незасвідченого **habatáp* «козолуп», що зводиться до псл. *xabati* «псувати, бруднити», пор. укр. *xába* «шкапа», п. *chaba* «тс.», ч. [*chabanina*] «сухе, погане м’ясо». — Див. ще **хаб**.

[хабз] (бот.) «бузина чорна, *Sambucus nigra* L.; бузина трав’яниста, *Sambucus ebulus* L.; бур’ян», [*habzýna*] «тс.», [*gabz*] «бузина трав’яниста» Mak, [*xábz*] «тс.», [*xobz*, *xóbz*] «тс.» Mak; — п. *chabda* «*Sambucus ebulus*», *chebdzie*, *chebdzina*, слц. *chabz*, *chabzda* «бузина трав’яниста», нл. *chabz* «засохлі галузки; дрантя», *chabzé* «тс.; *Sambucus ebulus*»; — похідне утворення від псл. *xabъ* «поганий»; назва мотивується різким, неприємним запахом рослини. — Sławski I 58, 62—63; Macheck ESJC 197. — Див. ще **хаб**. — Пор. **хабáз**, **хабáт**, **хабýна**, **хабúз**.

[хабýна] «лозина, різка» Нед, [*habinýka*] «тс.» Нед, Шейк, [*habník*] «низький чагарник»; — п. слц. *chabina* «прут, різка», ч. [*chabína*, *chabovína*, *chabovec*] «тс.», слн. [*habína*] «товста різка»; — субстантивне утворення від псл. *xabъ* «поганий», *xabati* «псувати». — Ільинський ИОРЯС 20/4, 137—139; ЭССЯ 8, 8; Sławski I 58—59; Brückner 175; Macheck ESJC 194. — Див. ще **хаб**. — Пор. **хабáз**, **хабз**.

хабóття «мотлох, дрантя, ганчір’я»; — бр. *хабóцце*; — похідне утворення від псл. *xabъjъ* «поганий», *xabati*

«псувати», пор. схв. *ħabav* «брудний, драний (про одяг)». — Ильинский ИОРЯС 20/4, 138; Sławski I 58. — Див. ще **хаб**.

[**хаботя**] «неповоротка, загайна жінка»; — мабуть, експресивне утворення, пов'язане з *хáба*, *хабéта* «шкапа». — Ильинский ИОРЯС 20/4, 137. — Див. ще **хаб**.

[**хабужати**] «змішувати, переплутувати, перекидати» Нед, Шейк, [*хабужéти*] «тс.» тж; — експресивне утворення, можливо, пов'язане з *хабúз* «зарості бур'яну» і далі з псл. *xabati* «псувати». — Див. ще **хаб**, **хабáz**.

[**хабúз**] «бур'ян Г, осот Mak, зарості бур'яну Шейк», [*хабузéнє*] «тонкі сухі гілки, що лежать долі в лісі» Корз, [*хабузéз*] «тс.» тж, [*хабуззя*] «зарості бур'яну»; — нерегулярне, можливо, за аналогією до синонімічного *gámuž*, утворення, пов'язане з псл. *xabъ* «поганий», *xabiti* «псувати». — Див. ще **хаб**. — Пор. **хабáz**, **хабз**, **хабýна**.

[**хабúля**] (ент.) «тарган чорний, *Reptilopeta orientalis* L.» ВеНЗн; — не зовсім ясне; можливо, похідне утворення від псл. *xabъ* «поганий», *xabati* «псувати, бруднити»; очевидний зв'язок з [*ка-бáля*] «тарган» і *хабáй* «тарган-prusак, *Phyllocladus germanica* L.»; до чергування **к** — **х** пор. *кóвзатися* і *хóвзатися*, *прикалáбок* і *прихалáбок*. — Див. ще **хаб**. — Пор. **кабáля**, **хабáй**.

[**хав!**] «вигук, що імітує звук, який утворюється, коли подавиться курка або інша свійська птиця» Шейк, [*хáв-кати*] «кричати *хав!*», *хавчáти* «хрипіти»; — звуконаслідуванье утворення, подібне до *гав*; пор. також *хáв-кати* «жадібно їсти». — Пор. **гав**, **хáва**!

[**хáва**¹] «щелепа», [*хáвка*, *хавкý*] «рот, горло; морда, рило (у тварин) Г, Нед; зябра Шейк; яма під кадиком Ме», [*хавдíй*] «ненажера, прожора», [*хавкýн*] «тс.», [*хавчýра*] «рот, морда», [*хáвкання*] «позіхання, зітхання» ЛЖит, *хáвкати* «жадібно їсти; дихати зябрами», [*хáв-кат*] «позіхати, зітхати» ЛЖит; — р.

хáвкатъ «їсти», бр. *хáваць* «хватати ротом»; — псл. [xav-] «розвивати; паща», яке, можливо, зводиться до іє. *kheu- (очевидно, звуконаслідування); дзвінкопалatalний варіант кореня *g̃heu- відбився в псл. z̃evati, укр. *зівáти*, р. [зевкý] «щелепа»; р. *хáвкатъ* зіставляється з *шáвкатъ* (Ильинский ИОРЯС 20/4, 177—178). — Фасмер IV 215. — Пор. **зів**, **зіхáти**.

[**хава**²] (бот.) «яглиця, *Aegopodium podagraria* L.» Mak, ВеNЗн; — слнц. *xava* «суха гілка; напівзасохле молоде деревце»; — розглядається як результат по-довження вокалізму в корені *xv-* «хвоя»: xv- > xov- > xav-. — ЭССЯ 8, 23.

[**хавáв**] «вигук, що імітує крик перепела, пугача та деяких інших птахів», *хáвкати*, *хавáвкати*; — звуконаслідуванье утворення, пор. *кáвкати* «вигук, що імітує крик галки». — Пор. **кав**.

[**хавdíд**] (орн.) «одуд» ЛЧерк; — звуконаслідуванье утворення, що виникло внаслідок імітації крику одуда і зближення з іншими подібними назвами цього птаха (пор. варіанти *ўdíd*, *удíd*). — Пор. **одуд**.

[**хавéл**] «нікчема, квач» Л, [*хавéла*] «тс.» тж; — не зовсім ясне; можливо, експресивне утворення, пов'язане з псл. *xav-* «розвивати; паща», пор. семантично та експресивно подібні *розвáва*, р. *разáва*, *разиня*. — Див. ще **хáва**!

[**хавéла**] «дірка у волячому дишлі»; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з псл. *хав-* «розвивати; паща». — Див. ще **хáва**!

[**хавéря**] «вихор, бурия (?)» Г, Чаб; — експресивне утворення на основі *хвéра*, *хвíти* (псл. *xov-*, *xv-* «віяті»). — Пор. **хвéра**, **хвýрса**, **хвíяти**.

[**хавíра**] «злиденна хата, халупа»; — утворення неясного походження; пор. однак п. арг. *chawira* «схованка; велика кишеня», можливо, від *ховáти*. — SW I 273.

[**хавлíк**] (зоол.) «хом'як, *Cricetus frumentarius* Pall.» ВеNЗн; — похідне утворення від *хáва* «щелепа»; назва мотивується, очевидно, наявністю в цих

гризунів защічних мішків, за допомогою яких вони носять зерно в нору про запас на зиму. — БСЭ 46, 304; УРЕ 15, 527. — Див. ще **хáва!**

[хаврашóк] (бот.) «резеда жовтуватої, *Reseda luteola L.*» Mak; — очевидно, пов'язане з назвою тварини *ховрáх*, зменш. *ховрашóк*, оскільки жовтуваті пухнасті волоски рослини нагадують тварину. — Нейштадт 293—294.

хавтúр «плата натурою духівництву за відправлення різних обрядів; поминки; подачки старцям; хабар», *хавтúра* «т.с.», [*хавтúрник*] «хабарник; той, хто бере плату натурою», [*хавтúр'я*] «хавтур», [*хаптúр*] «хабар» Ned, Куз, [*хаптúра*] «хавтур» СУМ, [*хаптúрник*] «хабарник» СУМ, [*хаптúрництво*], [*хавтúрний*] «любитель хавтур», [*хавтурувати*, *хаптурувати*]; — р. [*халтúра*] «поминки», бр. *хаутúры* «похорон», др. *халтоларь*, *халтуларь* «архівіст», п. *chaſtury* «поминки»; — запозичення з грецької мови; сгр. *χαρτούλαριος* (слат. *chartularium*) «спісок померлих, який читає священик, молячись за упокій» утворене від *χάρτης* «папірус, запис». — Чижевський ZfSIPh 22, 358—359; Фасмер—Трубачев IV 218; SW I 269; Brückner 175. — Див. ще **карта**, **хáртія**. — Пор. **халтúра**.

хаджí «почесний титул мусульманина, що здійснив паломництво до Мекки»; — р. болг. *хаджí*, бр. *хаджы*, п. *hadží*, схв. *хàджи*, слн. *hádži*; — запозичення з турецької мови; тур. *hacı* «паломник, прочанин (до Мекки)» походить від ар. *ḥagg*, мн. *ḥaġīg* «т.с.», утвореного від дієслова *ḥaggā* «ходити на прощу», яке зіставляється з гебр. *ḥagħ* «свято», *ḥaghħagħ* «ходити на прощу; святкувати». — CIC² 902; Черных II 332; Sł. wug. obcych 265; Kopaliński 379; РЧДБЕ 789; Skok I 646—647; Lokotsch 61; Klein 693.

[хадрéйник] (бот.) «валеріана аптечна, *Valeriana officinalis L.*» Mak; — неясне.

хазáри (іст.) «турецькі напівкочові племена, які в І тисячолітті н. е. жили в

Південно-Східній Європі», *хозáри*, *хозáрин*, *хозáрський* Куз; — р. *хозáры*, *хазáры*, бр. *хазáры*, др. *козаре* (мн.), п. *chazar*, ч. *chazaři*, болг. *хазáри*; — запозичення з тюркських мов; тюрк. **kazag*, джаг. *хазар* «блукати, втікати» пов'язане з тюрк. *kez-* «ходити, блукати, мандрувати»; від цієї етнічної назви походить, очевидно, й укр. *козарлюга* фам. «козачище». — Фасмер II 278; Mikl. EW 136; Радлов II 1689; Lokotsch 91. — Пор. **козák**!

[хáзія] «здоровило»; — р. *хáзина* «велика розміром річ; здоровило»; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з озія «щось велике, незgrabne; громадя»; пор. також п. *chasa* «зграй; велика кількість».

хазáйн «господар, власник якогось господарства, речей, майна і т. ін.», *хазáй*, *хазáйка*, *хазáйчик*, *хазáйство*, [*хажáй*, *хажáйн*, *хажáйка*] Ned, [*хозáйн*, *хозáйка*, *хозáйство*] Ned, *хазáйновýтий*, *хазáйнувáтий*, *хазáйновýтий*, *хазáйлýвий* УРС, Г, Ned, [*хазáйковýтий*] Ned, [*хазáйловýтий*] Чаб, [*хазáйловýвий*, *хазáйсливый*] Кур, [*хозáйстливýтий*] Ned, *хазáйський*, *хазáйчин*, *хазáйновýто*, *хазáйнувáти*, *хазáйнувáти*, *хазáювáти*, [*хозáйнувáти*] Ned, [*хазáйствувати*] Ned, [*охазáйнувáтися*] «завести господарство»; — р. *хозáин*, бр. [*хадзáйн*], др. *ходзя*, болг. *хазáин*; — запозичення з тюркських мов; тат. (мішарське) *хузай* «т.с.», тур. *hosa* «учитель, професор; духовна особа, мулла», чув. *хоžа*, *хуža* «господар», дтюрк. *хоžа* походять від перс. *хója* (*xayāja*) «майстер; художник; учитель». — Фасмер IV 254; Черных II 346; Дмитриев 568; РЧДБЕ 789; Вегп. I 400; Mikl. EW 90, TEI I 309; Радлов II 1708; Lokotsch 68; Vámbéry 91.

хай; — бр. *хай*; — похідне утворення від імперативної форми дієслова *хáти* «залишати, покидати»; до семантики пор. модальну конструкцію н. *laß ihp arbeiten* «хай він працює», букв. «залиш його працювати». — ЭССЯ 8, 12. — Див. ще **хáти**. — Пор. **нехáй**.

[хайло] «челюсті (у печі)» Шейк, «рот, паща щуки» ЛЖит; — р. *хайлó* (згруб.) «горло; челюсті (у печі); рот, паща; роззява, крикун, горлань», [хайло] (лайл.) «глотка»; — похідне утворення від псл. *хайті* «чистити; лаяти, сварити», яке пов'язується з іє. *ks-ā-í «тс.»; дзвінкопалатальний варіант *għe-i w- — відбився в псл. *zéti, zéjø, укр. зáти; р. *хайлó* пов'язується також з незасвідченним *хаялó, яке виводиться з хáйти «ляти», пор. *стоило* < *стояло (Соболевский РФВ 65, 402). — Фасмер IV 216; Мельничук Этимология 1966, 218; ЭССЯ 8, 11, 12. — Див. ще **хáйти**. — Пор. **зáти**.

[хайнá] «буря» ЛЧерк; — п. *chaja*, *haja* «хуртовина», слнц. *хај* «тс.; сніг із дощем»; — експресивне утворення звуконаслідуваного характеру (Вгіскпег 175); пов'язується також з р. [хай] «до-свід; сила», укр. *хай* «нехай», що є похідними від псл. *хайті* (ЭССЯ 8, 12).

[хакáн] «хан» Куз; — др. *хаганъ*, *каганъ*; — запозичення з тюркських мов; тур. монг. *харап*, *haqān* «монарх, хан» є результатом метатези давнішого *кайап* (*qayan*), первісно монгольського слова, що вважається запозиченим з китайської мови (кит. *ke* «великий», *kuān* «правитель»). — Фасмер II 155; Мелиоранский ИОРЯС 7/2, 289; 10/4, 120; Skok I 654; Mikl. EW 108, TEI I 306; Радлов II 71, 104, 1660. — Див. ще **кагán**. — Пор. **хан**.

хáкати; — р. *хáкатъ*, схв. *хáкати*; — утворення, що виникло від звуконаслідуваного вигуку *ха* внаслідок фонетичного оформлення шуму від короткого різкого видиху; до словотвору пор. *бéкати*, *гáкати* і под. — Пор. **хек!**

[хáкva] (орн.) «слуква, вальдшнеп, *Scolopax rusticola* L.», *кáква* «тс.»; — не зовсім ясне; можливо, звуконаслідуване утворення, мотивоване характерним криком птаха; проте не виключений зв'язок з *хáва* «щелепа» з огляду на довгий дзьоб птаха. — Птицы ССР 273—274. — Пор. **хáкати**.

хáкі «тканина або одяг сірувато-зеленого кольору з коричневим відтін-

ком»; — р. болг. *хáки*, бр. *хáki*, п. ч. *khaki*; — запозичення з англійської мови; англ. *khaki* «кольору хакі, захисного кольору» через гінді або урду *khákī* «запилений, кольору пилу» походить від перс. *khāk* «пил, порох»; зв'язок з індійським словом тлумачиться тим, що військове обмундирування захисного кольору вперше з'явилося 1857 р. в англійських армійських загонах в Індії. — СІС² 903; Черных II 329; Kopaliński 489; Klein 844.

хáла «плетена булка видовженої форми»; — р. *хáла*, бр. *хálá*, п. *chała*, ч. *challa*; — запозичення з мови ідиш; ід. *xále* «єврейська булка» походить від гебр. *ḥallāh* «суботній білий хліб». — ССРЛЯ 17, 11; Черных II 329; Sł. wyr. obycz 109; SW I 269.

[халабáйати] «змішувати, мішати» Шейк; — не зовсім ясне; можливо, експресивне утворення на основі *холибáти* «хитати», *колибáти* «тс.»; не виключений також зв'язок із **[калабáй]** «гультай, ледащо», **[калабáйк]** «гармидер, колотнечка».

халабúда «убога оселя, хата; критий віз; конура, курінь, будка», *хала-бúдисько*; — р. *халабúда*, *холобúда*, п. *[chałabuda]* «тс.»; — достовірної етимології не має; розглядається як складне слово, утворене з основи *хал-* «дрібні гілки» (пор. укр. *халúзя* «гілки, хмиз») та слова *бúда* «курінь, будка» (Львов ЭИРЯ I 1960, 33); зіставляється з *халúпа*, *халúга* (Ільинський ИОРЯС 20/4, 163—164, проти Фасмер IV 256). — Фасмер—Трубачев IV 256. — Див. ще **бúда!**. — Пор. **халúпа**.

[халабúзда] «листя, що залишається на ділянці, де росла капуста або буряки»; — не зовсім ясне; можливо, похідне від *хабúз* «бур'ян», *хабúзя* «тс.», утворене за допомогою інтузивного складу *-ла-* для надання слову більшої образності. — Див. ще **хабáз**.

[халáвкати] «жадібно їсти, хавкати» Г, Нед, Ме, О; — експресивне утворення від *хáвкати*, розширене інтузивним

складом -ла- для підсилення афективного характеру слова (пор. бáмкati — балáмкati). — Див. ще хáва!.

[халадáйка] «літній халат Шейк; верхній жіночий одяг весняний і осінній, довгий, з фалдами ззаду Кур, Чаб; простора блуза Ва»; — очевидно, пов'язане з **халáт** (з неорганічним озвученням прикінцевого -т); утворене за зразком **розкладáйка** «рід складаного ліжка», **тарадáйка** і под. — Див. ще **халáт**.

халáзíя «прочухан, биття різками; неприємність, лихо» СУМ, Нед, Куз; — запозичення з грецької мови; гр. χαλάσσα «град, дощ із градом» етимологічно споріднене з укр. óжеледь; увійшло в мову, мабуть, із семінарського жаргону. — Див. ще **óжéлéдь**.

[халамаíдол] «лайливе слово»; — складне слово, утворене з іменників **халама** й **íдол**; перший компонент неясний, можливо, пов'язаний з **халамéй**, **халамíй** — лайливими прізвиськами євреїв; можуть зводитися до ід. golem «гомункулюс, штучно створена єретиком людина» (гебр. golem «постать людини (із глини, снігу і т. ін.)»), або до **хламíда**, **халамíда** «верхній одяг» (жиди-халамíди Веб). — Див. ще **íдол**, **хламíда**.

[халамáн] «наймит Шейк; хитроці, піdstупи Шейк, Нед»; — очевидно, фонетичний варіант слова **харамáн** (див.).

халамíда «верхній одяг, плащ», **[халамíйка]** «легенька літня кофточка, піджачок» Мо; — результат експресивної фонетичної видозміни слова **хламíда** (див.).

халамíдник «босяк, голодранець; бешкетник, пустун», **[холомíдник]** «тс.» Шейк, **[халамíндрик]** «неохайна й некультурна людина» ЛЧерк, **[хламíдник]** «босяк», **[хламíдник]** «босий, бідняк» Куз, Она; — експресивне утворення від **халамíда** «хламида, верхній одяг», пор. **жидí—халамíди** Веб (з несхвальним відтінком), пор. ще в семантичному плані **плащу́ваті цигáни** (також із несхвальним відтінком). — Див. ще **халамíда**, **хламíда**.

[халамúжник] (зоол.) «хлорогон, Chlorogonium» Нед, Шейк; — не зовсім ясне.

[халáндрусъ] «ненажера»; — не зовсім ясне; можливо, нерегулярне експресивне утворення на основі слів **халáвкати** «багато їсти, жерти», **халасáти** «жадібно їсти». — Пор. **халасáти**.

[халасáти] «жадібно їсти, жерти», **[халасувáти]** «тс.», **[халасýн]** «ласун», **[халовáти]** «їсти із задоволенням, смакувати», **[хálус]** «ласун»; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з болг. хáла «ненажера».

[халáстра] «голодранці; потолоч», **[халáстрапи]** «недбало носити одяг, м'яти, рвати» Нед, Шейк, О, **[халáстами, хárástами]** «тс.» Нед, Шейк; — бр. **[халáйстра]**, п. **[chałastra, chalasta, hałastra, hałajstra]** «юрба, натовп; голота», ч. **halastrā, chalastra** «тс.»; — не зовсім ясне; можливо, виникло на основі нгр. χάλάστρα «розлад (планів, задумів і под.)», отже, «щось (у тім числі людська спільнота)», приведене в безлад».

халáт «довгополий просторий верхній одяг; легкий робочий одяг, який надягають поверх звичайного одягу», **[хálat]** «фуфайка» Шейк, **[халатíна, халатíсько]** «халат» Шейк, **[халáтник]** «той, хто носить халат» Шейк, **халáтність, халáтний**; — р. бр. болг. **халáт**, п. **chałat**, ч. слц. **chalát**; — запозичене з арабської мови через посередництво турецької; тур. **hil'at** «тс.» походить від ар. **ḥil'a** (мн. **ḥila**) «почесний одяг, яким східні монархи нагороджували своїх підданих», утвореного від **ḥala'** «роздягатися; дарувати». — Дмитров 549; Фасмер IV 217; Черных II 329—330; Brückner 175; Machek ESJC 195; Holub—Lyer 202; РЧДБЕ 790; Sł. wug. обсуч 109; Вегп. I 383; Mikl. TEI I 309; Kleip 634; Lokotsch 68—69; Радлов II 1722.

[халáш] «шалаш», **[халáшник]** «курінь, який роблять у полі або в дворі над погребом» Ва, Чаб; — фонетичний варіант слова **шалáш**, що з'явився, можливо, під впливом **халúпа**, **халабúда**. — Див. ще **шалáш**.

[халашува́ти] «каструвати» Дз, [халаштáти] «тс.», **[халаштан]** «кастру́рат», **[халаштúн]** «той, хто кастроє тварин»; — очевидно, експресивна видозміна діеслова **холостýти** «каструвати тварин». — Див. ще **холостýй**.

[халáща] «хмиз», **[халащина]** «лісові хащі»; — не зовсім ясне; можливо, виникло внаслідок контамінації слів **[халúзя]** «віти, хмиз» та **хáща** (див.).

халвá «кондитерський виріб з пропертого (переважно соняшникового) насіння або потовченіх горіхів з карамеллю» УРС, Куз, СЧС, **[хальвá]** Она, Куз; — р. бр. болг. **халвá**, п. **chałwa**, **hałwa**, ч. **chalva**, схв. **хáлва**; — запозичене з перської мови через тюрко-арабське посередництво (тур. **helva**, аз. **халва**, узб. **халво**, туркм. **халва**); перс. ар. **ḥalwā** «цукерки; халва, страва з бородавкою, меду та цукру» пов'язане з ар. **helv**, **helu** «солодкий». — Акуленко 142; Дмитриев 549; Абаев 625; ССРЛЯ 17, 16; Фасмер IV 217; Черных II 330; St. wyr. obycz 109; Скорчев БЕ 1956/2, 166; Skok I 652; Mikl. TEI I 305; Радлов II 1759; Lokotsch 63.

[халéб] «назва собаки в загадці»; — не зовсім ясне; можливо, запозичення з гебрайської мови; пор. гебр. **kelebh** «собака», арам. **kalbá**, еф. **kalb**, ак. **kalbu** «тс.».

халéпа «прикра подія; неприємність», **[хáлена, хálépa]** «негода, непогода» ЛЖит, **[хáлина]** «тс.» Бі, **[хáлен]** Номис; — р. **[хáлена]**, бр. **хáлена**, **[хáлина]** «сніг із дощем, сльота»; — запозичення з грецької мови; гр. **χαλεπά** (мн.) «труднощі, тягар», **χαλεπός** «важкий, обтяжливий, болісний» етимологічно неясні; необґрунтоване припущення про спорідненість з р. **халýй** «тина», схв. **хáла** «бруд», вірм. **xil** «брудний» (< *khēlo-) (Petersson IF 43, 77, проти Фасмер IV 217—218); припускається також корінь ***lēr-/lip-** при експресивному префіксі **ха-** і зближувалося з р. **[шáлена]** «негода, сльота», бр. **[шáлина]** «тс.» (ЭССЯ 8, 14). — Критенко Мовозн. 1973/2, 31; Бузук ЗІФВ 7, 69; Frisk II 1067; Boisacq 1048.

[халимéрус] «горілка» Шейк; — не зовсім ясне; можливо, виникло в бурсацькому середовищі на основі нгр. **халημέρω** «добриден! доброго здоров'я!» (пор. примовку при бенкетуванні: «Доброго здоров'я, пивши!») з доданням латинського закінчення **-us**.

халту́ра «побічний легкий заробіток; несумлінна робота», **халту́рник**, **халту́рница**, **халту́рний**, **халту́рни́ти**; — р. бр. болг. **халту́ра**, п. **chałtuga**; — утворене на основі іменників **хавтúр**, **хавтúра** «плата натурою за відправлення релігійних обрядів; поминки»; значення «пожива, побічний легкий заробіток» набуло поширення в післяреволюційні роки, особливо серед російських акторів; з театрального жаргону та з мови блатних слово ввійшло в розмовну мову. — ССРЛЯ 17, 18—19; Фасмер—Трубачев IV 218; Черных II 330—331; Kopaliński 164; Brückner 175. — Див. ще **хавтúр**.

[халúга] (бот.) «фукус пилчастий, *Fucus serratus* L. Mak, *Fucus vesiculosus* Шейк», **[халúзя]** «віти, хмиз», ст. **халуга** «вулиця (1596); вулиця; хатка убогого (1627)»; — р. **[халúга]** «загорожа в полі», **[халúжина]** «довга хворостина», бр. **[халúга]** «стара хата, плетений або земляний курінь», др. **халуга** «тин, огорожа; вулиця», ч. слц. **chaluhá** (бот.) «фукус, морська водорость», схв. **халуга** «морська водорость, морська трава; бур'ян, [густий ліс]; яр, виярок», **халужина** «груба, велика сплетена трава, бур'ян», слн. **halóga** «морська водорость; чагарник», стсл. **халжга** «тин, паркан, огорожа»; — псл. **халóга** «галузя; кущі; зарості; загорожа» є похідним утворенням від **хала**, **халь** (Lehr-Spławiński JP 24, 40—41; Львов ЭИРЯ I 27—38; ЭССЯ 8, 15); немає достатніх підстав убачати в слові корінь ***gal-** (з переходом *g* > *x*) із значенням кольору (пор. дінд. **kälá-** «чорний») і суфікс **-oğa** (Machek ESJČ 195) або зіставляти його з назвами верби: лат. **salix**, сірл. **sail** (< *sali*), дісл. **selja** та ін. (Львов ЭИРЯ I 38). — Фасмер—

Трубачев IV 218—219; Brückner 175—176; Machek ESJC 195; Holub—Lyer 202; Skok I 652; Vries AEW 469. — Пор. **шалина**.

халупа, **халупіна**, **халупка**, **халупник**, **халупниця**, **халупчина**; — р. бр. **халұпа**, п. **chałupa**, [chałpa, chałup], ч. **chalupa**, [chalpa], слц. **chalupa**, **chalup**, вл. **khałupa**, нл. **chałupa**, схв. **halupa**, слн. **halúpa**; — розглядається як давнє запозичення з іллірійської мови через посередництво германських і припускається зв'язок з **[коліба]** як з давнішим запозиченням безпосередньо з того самого джерела (ЭССЯ 8, 15—17); менш обґрутовані спроби виводити від псл. **xal-** «хворост» (отже, **халұпа** первісно «сплетена з хворосту хатина» — Львов ЄИРЯ I 30—31, 37—38), від кореня **xal-** звуконаслідувального походження (Ільинський ЙОРЯС 20/4, 163) і гіпотетичного кореня ***lup-**, що відповідає н. Laube «альтанка» (Machek ESJC 195); зіставляється з **халуга** (тобто первісно «плетена загорода» — Brückner 175—176); висловлювалася думка про запозичення з грецької мови через тюркське посередництво (Matzenauer 179; Mikl. TEI I 324, EW 125; Karłowicz SWO 93, проти Berg. I 383; Ільинський ЙОРЯС 20/4, 163; Фасмер IV 219). — Фасмер—Трубачев IV 219; Ślawski I 59; Schuster-Šewc 372—373. — Див. ще **коліба**.

халцепон «мінерал, різновид кварцу», ст. **халкідонъ** (1627); — р. болг. **халцедонъ**, бр. **халцедонъ**, п. ч. **chalcedon**, слц. **chalcedón**; — запозичення з латинської мови; лат. **chalcedōnīus** «тс.» походить від гр. **χαλκηδόν** «тс.», утвореного від назви грецького міста **Χαλκηδόν** (Мала Азія, тепер район Стамбула); перший компонент назви, можливо, ідентичний з гр. **χαλκός** «руда, мідь, бронза», запозиченим з якоїсь східної мови; є думка, що гр. **χαλκός** і слов'янсько-балтійську назву заліза (лит. **geležis**, укр. **залізо**) запозичено з одного джерела (Frisk II 1070). — CIC² 903; Śl. wug. obcych 109; Kopaliński 164; SW

I 269; Machek ESJC 195; Holub—Lyer 202; Klein 265; NSD 443. — Пор. **залізо**.

халява «верхня трубчаста частина чобота, що прикриває літку», [халявіще], [халявиці] Шейк, [холява] Нед, захаля́вний; — р. [халява], бр. **халява**, п. **cholewa**, ч. [chalava, halava], ст. **cholava** «кусок тканини для об'язування», вл. **kholowa**, нл. **chólowa**, схв. [hóleva] «панчоха»; — псл. **xol'eva**, розглядається як похідне від дієслова **xoliti** (ЭССЯ 8, 59—60); припускається запозичення із циганської мови (Горяєв 394; Mikl. EW 85; Machek Slavia 16, 211); циг. **холо́в**, [холова] «штаны, шаровары» швидше, навпаки, слов'янського походження; висловлювалася думка про спорідненість з **холо́ша**, **холо́шні** (схв. **хлāча** «панчоха») і з п. **chłopąć** «вбирати в себе, всмоктувати» (тоді п. **cholewa** первісно «те, що обгортает» — Ślawski I 74—75; Brückner 182); малоймовірним є і зведення слова до псл. ***xal-**, ***xol-** із звуконаслідувальним значенням (**халява** «те, що шумить» — Ільинський ЙОРЯС 20/4, 156); безпідставно зіставляється з лат. **caliga** «чобіт» (Matzenauer 179); не обґрутоване припущення про те, що п. **cholewa** є джерелом для укр. **халява** (Zagęba JP 51, 1, 5). — Фасмер IV 220. — Пор. **холо́ша**.

халяндра «старовинний циганський танець»; — неясне.

[халяпа] «старий, зморщений гриб Нед, О; старе хутро Шейк»; — не зовсім ясне; можливо, афективне утворення, що виникло під впливом **шляпа** (пор. **шáпка** гриба).

[хаястти] «тягати одяг, не берегти його, м'яти» Шейк; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з **фаяскати** «швидко зношувати, необережно носити (одяг)» Ме і з п. **chlastać** «брізкати болотом», яке вважається звуконаслідувальним утворенням (Ślawski I 65—66). — Пор. **фаяскати**.

[хаясувати] «танцювати, стрибати, скакати» СУМ, Нед, Шейк; — не

зовсім ясне; можливо, експресивне утворення звуконаслідувального характеру, пор. р. **хлястать**.

хам¹ «зухвали, груба, нахабна людина», *хамлó*, [хамлюга], [хамрýло] Нед, Шейк, [хамрýй] Нед, **хамство**, [хамýла] «неотеса, незграба, хам» (Климчук ЛексПол), [хámний] «гордий, зарозумілий, пихатий»; — р. бр. **хам**, п. *cham*, ч. слц. **хамъ**; — виникло внаслідок переосмислення власного імені **Хам**, запозиченого через церковнослов'янське та грецьке посередництво з гебрайської мови; гебр. **Нāт** є іменем одного з трох синів Ноя, за Біблією, проклятого батьком за неповагу до нього; пов'язувалося також з тур. *ham* «грубий, невихованій» (Горяев 394, проти Фасмер IV 220). — Черных II 331; Sławski I 59; Brückner 176; Machek ESJC 195—196; Holub—Lyer 202; Mikl. EW 423.

[**хам!**²] (виг.) «гам» Шейк; — р. бр. болг. [хам], п. ч. вл. *ham*, слн. *hàm*; — звуконаслідувальне утворення, що з'явилось внаслідок імітації гортанного шуму, який виникає при пожадливому хватанні їжі; паралельне до **гам**. — Ільинський ЙОРЯС 20/4, 174; Фасмер IV 220; ЭССЯ 8, 17—18. — Див. ще **гам²**.

[**хамадéй**] «видовбана з дерева сільниця» ЛПол; — неясне.

хамазéй «громадська комора»; — утворення, паралельне до **гамазéй**, що виникло в результаті видозміни слова **магазин**, [магазéй]. — Див. ще **гамазéй**, **магазéй**.

[**хамáйда**] «воловюга, дармоїд» Нед, Шейк; — п. [gamaidja] «слабий; ледачий; неохайній», ч. *chamajda* «хам», слц. *chamajda* «неохайна жінка»; — запозичення із західнослов'янських мов; п. [gamaidja] пов'язується з *[gamać się]* «ти поволі, хитаючись» (Sławski I 253—254), ч. і слц. *chamajda* — з *chám* «хам» (Machek ESJC 196).

хамárкати «читати нерозбірливо, під ніс»; — п. *chamrać* «балакати»; — експресивне утворення звуконаслідуваль-

ного характеру (пор. вигуки *gm*, *hm*). — Пор. **харамárкати**.

хамелеон «різновид невеликої ящірки, яка має здатність змінювати своє забарвлення під впливом зовнішніх причин; перен. безпринципна людина»; — р. бр. болг. **хамелеон**, п. *kameleon*, *chameleon*, ч. слц. *chameleón*, вл. *chameleón*, м. **хамелеон**, *kameleoñ*, схв. **хамелéон**, *kameléon*, слн. *katéleon*; — запозичене з грецької мови (можливо, через посередництво латинської; пор. лат. *chamaeleon*); гр. **χαμαιλέων** «хамелеон», букв. «лев на землі» (можливо, семітсько-аккадська калька), утворене з іменників **χαμός** «на землі» (дав. в. від **χθών** «земля»), що відповідає лат. *hūmus* «земля», пsl. **zemja*, укр. **земля**, і **λέων** «лев». — CIC² 903; Фасмер IV 220—221; Черных II 331—332; Kopaliński 468; Holub—Lyer 202; Frisk II 113, 1071, 1098; Boisacq 575—576, 1049—1050. — Див. ще **земля, лев¹**.

хамéліти — див. **хамлати**.

[**хаменíти**] «доводити, переконувати» Г, Куз, [хаменítися] «оглядітися, опам'ятатися» Куз, Нед, Шейк, [хаменýтися] Куз, *schamenýtisja*; — достовірної етимології не має; висловлювалася думка про запозичення з німецьких говірок укр. *schamenýtisja* (свн. *schämen sich* «соромитися» — Кобилянський Зб. наук. праць I 82), але вірогідніше пропустити спільнє походження з цих говірок усіх слів; свн. *schämen* (дvn. *scama* «сором, ганьба», нvn. *Scham* «сором») споріднене з днн. *skama* «сором» і зводиться, можливо, до іє. **skam-/skem-*, розширеного варіанта від **kat-/kem-* «крити, покривати»; на користь цієї етимології може свідчити російська паралель: *крыть* «покривати» і «ляти кого-небудь, ганьбити». — Kluge—Mitzka 634; Klein 1430; Vries AEW 512. — Див. ще **схаменýтися**.

[**хамítы**] «чистити, прибирати» Нед, [хámno] «чисто, охайно» Нед, Шейк; — очевидно, похідне утворення від пsl. *(s)*kem-/kot-* / *xóm-* «різати, дробити» через значення «усувати що-небудь»

будь шляхом зрізування, відкидання» (пор. чистити óдяг і чистити карто́плю).

хаміль (уживається при вказівці на непомітний швидкий відхід, зникнення кого-небудь), **хаміль-хаміль**; — звукообразне слово, що виражає обережну або незgrabну ходу, утворене на основі псл. *хататі*, пор. слц. *chamtat'* sa «попспішати», слнц. *haptas* «красти». — ЭССЯ 8, 17—18.

[хамінок] «чорт»; — не зовсім ясне; можливо, нерегулярне експресивне утворення, пов'язане з **[хамбрі]** «пітьма», **[хамородь]** «тінь, темрява» (див.).

[хамкотіти] «гугнявити»; — ч. [chumtat] «тс.», слц. *chumtat'*; — звуконаслідувальне утворення; пор. *гм*, *хм*, що вимовляються в ніс при закритому роті. — Machek ESJC 209.

[хамлати] «повільно, з великими труднощами жувати» Нед, **[хамляти]** «тс.» Шейк, **[хамеліти]** «тс.» Г, Нед, Шейк, **[хамнуті]** «гамнути, з'їсти, ковтнути»; — ч. [chamlat] «швидко ковтати, жадібно їсти», *chamulat'* «їсти з повним ротом»; — експресивне утворення звуконаслідувального характеру від вигуку *хам!* — Див. ще **хам!**². — Пор. **гамлати**, **хламати**.

[хамник] «хабник, чагарник», **[хамло]** «гілля, хмиз»; — очевидно, фонетична видозміна первісного **[хабник]** під впливом **[хаму́з]** «дрізки». — Див. ще **хабйна**.

[хамородь] «тінь, темрява», **[хамори]** «пітьма» О, **[хамродь]** «тінь, темрява» Нед, **[хымородь]** «тс.»; — ч. *chamrad'* «хворост; мотлох», ст. *chamrad*, *chomrad* «чагарник; сміття», слц. *chamrad'* «хворост; мотлох; набрід»; — псл. *хамордь, де припускається основа *-mordь при експресивному префіксі *ха-* (ЭССЯ 8, 18). — Machek ESJC 196; Ільинський ЙОРЯС 16/4, 6. — Пор. **химорода**.

[хамран] «чаклун, захар, ворожбит» Нед; — не зовсім ясне; можливо, похідне утворення від незасвідченого *хамрати «шептати, ворожити», пор. п. *chamrać* «балакати; торсати». — Пор. **хамárкати**.

[хамріло] «неохайна, нечепурна людина» Нед, Шейк, **[хамрій]** «тс.» тж; — експресивне утворення на основі пейоративного **хам**. — Див. ще **хам**¹.

хамса́ (іхт.) «дрібна морська промислова риба з родини оселедцевих, камса»; — р. **хамса́**, **хамзá**, бр. **хамсá**, болг. **хамсия**; — запозичення з тюркських мов, найімовірніше, з турецької, пор. тур. *hamsı*, *hapsi* «тс.». — Фасмер II 175, IV 221; ГСЭ 3, 233; Скорчев БЕ 1956/6, 161; РЧДБЕ 791. — Пор. **камса**.

[хаму́дь] «неотеса, бовдур, мугир» ВеЗн; — не зовсім ясне; можливо, експресивне утворення з пейоративного префікса *ха-* і слова *мудь* «неотеса, телепень». — Див. ще **мудь**².

[хаму́з] «гамуз, дрізки» Нед, Шейк, **[хамазнá]** «дрібно побиті гілки, лозиння» ЛЧерк, **[хаму́ззя]** «тс.», **[хамузнá]** «залишки листя й огудиння овочевих рослин на городі»; — варіант слова *гамуз*; початкове *ха-* підсилює експресивність (пор. пейоративне префіксальне *ха-* в **хамородь**, **хаму́дь**). — Див. ще **гаму́з**¹.

[хаму́ла] «погана їжа, погана юшка» ВеЗн, Нед, бурда О; страва з варених яблук і борошна; рідка варена картопля, заправлена смаженим борошном; страва із сушених вишень, зварених у рідкому тісті Корз», **[хму́ла]** «погана юшка» ВеЗн, **[захаму́лти]**, **[розхаму́лти]** «розвести водою (молоко)»; — п. **[chamuła, famuła]** «картопляне пюре», ч. слц. **[chamula]** «страва картопляна, борошняна або овочева»; — запозичення із західнослов'янських мов; ч. **[chamula]** розглядається як суфіксальне утворення від *chamati* «ковтати», **[chamul'at']** «жадібно їсти» (Machek ESJC 196); для п. *chamuła* припускалося запозичення з лат. *famulus* (Brückner 176). — Пор. **хамеліти**, **хамлати**.

хан «титул феодальних правителів у тюркських і монгольських народів», **[хани́ця]** Куз, **хánство**, **хáниша** «дружина хана» Шейк, **хáницина** «ханські землі,

Крим» Куз, *ханувáти* Нед, ст. *ханъ*; — р. бр. болг. м. *хан*, др. *канъ*, *ханъ*, п. *chan*, ч. *chán*, ст. *kám*, *káp*, слц. *cháp*, схв. *xâñ*, слн. *káp*; — запозичення з тюркських мов; тур. *уйг.* джаг. *хап* «хан, володар, султан», тат. *kan* виникли внаслідок стягнення дтюрк. *kaçap*, що через посередництво монгольської мови (монг. *kagan* «володар») запозичене з китайської. — СІС² 903; Фасмер IV 221; Sł. wug. obcych 109; Kopaliński 165; Machek ESJC 196; Holub—Lyer 202; Skok I 654; Mikl. TEI I 306, TEI Nachtr. I 44; Lokotsch 64; Klein 844; Радлов II 1662; Ramstedt JSFOUgr 55, 61; Stegmann WuS 12, 239—240. — Див. ще **каган.**

хана «кінець, капут, смерть»; — очевидно, експресивне утворення, пов'язане з **конáти** «вмирати», [канáти] «гинути»; початкове **х-** підсилює афективність слова. — Див. ще **конáти**.

[ханáнок] «пестун, мазунець»; — неясне.

хандагу́нька — див. **кундугу́ня**.

[хáндра¹] «шакапа, худа або норовиста коняка» Вел; — експресивне утворення неясного походження.

[хáндра²] «чорна магія» Нед, Куз; — неясне.

хандра³ «похмурий настрій, нудьга, пригніченість», [хáндрá] «тс.» Шейк, [хáндра] «настрій» Нед, [хандріжний] «облудний, лукавий» Нед, *хандрýти*, [хандрýтися] «перебувати у верескливо-плаксивому стані» Ме; — р. бр. *хандrá*, п. *chandra* (з укр.), ч. *chandra*; — результат скорочення слова *inпохóндрія*, запозиченого через посередництво російської та латинської мов (лат. *hypo-chondria*) з грецької; гр. *ύποχόνδρια* «частина тіла нижче грудної кістки» (*ύπο* «під» + *χόνδρος* «хрящ»); захворюванням черевної порожнини стародавня медицина пояснювала стан психічної депресії. — Фасмер II 137, IV 221; Черных II 332; Brückner KZ 45, 38; Kopaliński 165; Matzenauer 179; Вегн. I 384; Mikl. EW 85. — Див. ще **іпохóндрія**.

[хандýрисько] «баба-вoloцюга» Веб; — очевидно, афективне утворення від кореня *хап-, пор. р. (пд.) *ханýга* «прошак, хам», *ханýжить* «тinxатися» тощо. — Див. ще **хана**.

ханжá «людина, яка прикідається набожною або доброочесною; святенник», [хáнджá] СЧС, *хáнжество*; — р. бр. *ханжá*, п. [chandžá]; — запозичення з російської мови; р. *ханжá* «святенник; [вoloцюга]» вважається фонетичним варіантом слова *хаджí*. — Фасмер IV 222; Черных II 332; Mikl. TEI I 301, TEI Nachtr. I 41; Matzenauer 179. — Див. ще **хаджí**.

ханíвка «різновид вишивки на сорочці»; — неясне.

[ханóжити] «тратити, тринькати, циндрити» Нед, Шейк; — можливо, суфіксальне утворення, пов'язане з **ханá** «кінець, капут» (див.).

[хантáли] «незграбне взуття» Шейк; — не зовсім ясне; можливо, експресивне утворення на основі р. *кандалы* (ст. *кайдалы*, [кайданы]), з яким етимологічно співвідносне укр. *кайдáни*. — Фасмер II 178. — Див. ще **кайдáни**.

[ханýжá] «горілка, неочищений спирт» ЛЖит, [ханджá] «тс.» Ме; — р. *ханжá*, *ханчá*, *хáнишин* «китайська горілка», п. [chandžá] (з р.); — запозичене через посередництво російської мови з китайської. — Фасмер IV 222.

[хáнька] (бот.) «рід невеликого гарбуза, *Cucurbita ovifera* L.» Г, [ханка] «тс.» Mak, *хáньки*, *ханю́сі* «забавка малих дітей стискувати в кулак долоні й вправляти їх» Бі; — звуконаслідуванье утворення (як імітація торохтіння зерен у достиглому плоді); не виключений зв'язок з **[карахóнька]** (див.).

хáос «у давньогрецькій міфології — безмежний світовий простір, що являє собою суміш усіх стихій; перен. цілковите безладдя»; — р. *хáос*, бр. *хаóс*, п. ч. слц. вл. *chaos*, болг. *хáос* (міф.), м. *хáос*, *хаóс* «безладдя», схв. *хáос*, *каóс*, слн. *káos*; — запозичення з грецької мови; гр. *χάος* (< *χαφος) «первісний безформ-

ний стан світу, безкінечний простір» по-в'язане з *χαίνω* «розкриваєшся, розверзаєшся», з яким споріднені германо-балтійські назви піднебіння: дvn. *guoto* (< i.e. **ghō[u]t-*), літ. *gamtugys*, лтс. *gátmirs*, а також укр. *зівáти*, *зіяти*, *роззява*, *хáва*. — CIC² 903; Фасмер IV 222; Черных II 332; Kopaliński 165; Holub—Луег 203; Klein 267; Frisk II 1072—1073, 1077; Boisacq 1050—1051. — Див. ще **зяти**, **хáва**¹.

хап!, *xap-lap*, *xapú-lapú*, [xap] «капкан» Нед, Шейк, [xanay] Шейк, [xanájlo] «хабарник» Бі, [xanák] «щипці, кліщі у злодіїв Нед; кайдани Шейк», [xapaký] «щипці» Нед, [xápalka] (у тварин) «щупальця, орган для хапання» Куз, [xanáne] «хапання» Нед, *xapanýna*, [xánánka] «крадіжка; хабар; квапливість», [xanánok] «хабарник» Шейк, *xapatná* «постіх, хапаніна; перен. побори, грабіж СУМ; хватання, розхват Шейк», [xapáč] Шейк, [xapendáj] «хабарник» Шейк, [xaníçya] «рука», [xánka] «пастка», [xánkist] «поспішливість», [xapók] «хватун; хабарник; злодій; чорт; кіт», [xapovíçya] «поспішлива робота» Нед, Шейк, [xaptéľ] «той, хто має довгі руки, злодюжка» Нед, Шейк, [xaptuñeçy] «той, що вміє зручно хапати» Кур, *xapúga*, [xapújhestwo] «хабарництво», [xapúlya] «та, що хапає (про кішку в загадці)», *xapúñ*, *xapúñka*, [xapuñeçy] (назва гри) Шейк, [xápáníj] «крадений» Нед, *xapkij*, *xaplívij* «квапливий, поспішливий», [xapovítij], [xapchivij] Нед, Куз, *xapáti(s)*, *xápkaty* «хапати», *xapnúti*, *xapónúti*, [xopítij, xin!, xinñúti] Веб, *xápki*, *xápko* «квапливо, поспішно» Шейк, *xápkom* СУМ, Г, *xapkoma*, *zakhópljuvac*, *zakhóplivij*, *zakhópljuvati*, *nahopláty(s)*, [nahoxítisja] Пі, [napóxonij], [napóxapci] Нед, *neschópnij*, [perexón] «перехват» Пі, *perexópljuvanja*, [perexíplivij] Куз, *perexopítij*, [perexopítij(s)] Нед, *perexópljuvati*, *poxaplivij*, [poxánnyj] Она, *póxapki*, *póxapcem*, *príxapkom*, *príxapcem*, [prixapci] «похапцем» Ме, *príxapci*; — р. бр. болг.

xan!, др. *xapati*, п. *chap!*, ч. *chápati*, слц. *chápat'*, слн. *hòp*, стсл. **хапати**; — псл. *xapati*, співвідносне з *хорити*; розглядається як засноване на звуконаслідуванні (Вег. I 384; ЭССЯ 8, 18—19); зіставлялося з нвн. *happig* «жадібний», снн. *happet* «жадібно хапати (губами)», лат. *cariō* «(я) беру», алб. *kar* «хапати», дінд. *kṣapayati* «знищує», що продовжують іє. **khab-*/ *khab-* (проти Трубачев ЭССЯ 8, 18—19); наводилися по-заїндоєвропейські відповідники — тур. *kartak* «гребти» (Младенов 666). — Фасмер IV 222; Черных II 333; Sławski I 59—60; Brückner 176, 182; Holub—Луег 203, 204; Meillet BSL 31, 53. — Пор. **хопити**.

хапати — див. **хап!**

[**хапендрас**] «злодій» Шейк; — похідний іменник від **хапати**, утворений за допомогою морфемного комплексу *-en-dras* із зневажливим відтінком (пор. *баляси*—*баляндраси*), р. *балендрасы*. — Див. ще **хап**.

[**хапло**] «бур'ян»; — імовірно, експресивне утворення від псл. *хabъ* «поганий», звідки також [xabáz] «зарості бур'яну», [habláz] «хворост», ч. [chab] «гілка; гілка з листям; бадилля», п. [chabie] «хмиз, гілля»; можливий вплив дієслова *xapáti*, пор. болг. *xápka* «ковток, шматок», р. [xapók] «жмут, снопик льону». — Див. ще **хаб**.

[**хаптур**] «хабар» Нед, Шейк, [xaptúrnik] «хабарник» Шейк; — фонетико-семантичний варіант іменника *хавтúr* «плата натурою духівництву за відправлення різних обрядів», зумовлений, очевидно, контамінацією з **хапати**. — Див. ще **хавтúr**.

харакірі «вид самогубства (роztин живота), прийнятій у японських самоураїв»; — р. болг. *харакири*, бр. *харакиры*, п. ч. *nagakiri*, м. *харакири*, схв. *харакири*; — запозичення з японської мови; яп. *haga-kirí* «роztин живота» утворене з компонентів *haga* «живіт» і *kirí* «різати». — CIC² 903; Sł. wug. *obcyh* 268; Kopaliński 383; Holub—Луег 187; РЧДБЕ 792; Klein 702.

характер «сукупність стійких психічних властивостей людини, її особистих рис; вдача», **характерець**, **характеризація** Куз, **характеристика**, [характеристка] «характеристика» Нед, [характеричний] Нед, Шейк, **характерний**, **характеризувати**(ся), ст. **характер** «способ письма, лічби, (мн.) чаклунські знаки» (XVII ст.); — р. болг. **характер**, бр. **характар**, п. ч. слц. вл. **charakter**, м. **характер**, схв. **характер**, стсл. **характиръ**; — запозичене з грецької мови (можливо, через посередництво латинської; пор. лат. **charaktēr** «ставро, клеймо, відбиток»); гр. **χαρακτήρ** «ставро, відбиток, різець, вирізаний знак; стиль мови; індивідуальна особливість людини» пов'язане з **χαράσσω** «гострити, точити, дряпти», що вважається запозиченням із семітських мов (найімовірніше, з гебрайської), пор. гебр. **ḥārāš** «вирізблений, зораний», **ḥārath** «різьбить», арам. **ḥārāth** «орати», ар. **ḥāratha**, еф. **ḥagāsa** «орати», ак. **erēshū** «обробляти землю». — Критенко Мовозн. 1973/2, 32; СІС² 903; Веселитский ЄИРЯ VI 22—27; Фасмер IV 223; Черных II 333; Koralinski 166; Brückner 176; Holub—Lyer 203; Младенов 666; Frisk II 1073—1075; Boissacq 1051; Klein 268. — Пор. **характерник**.

характерник «чаклун, чарівник», **характерництво** «чарування, чаклунство», **характерство** «тс.», [характернічти] «чарувати, чаклувати» Нед, Шейк, [характерствувати] «тс.»; — пов'язане з **характер**; виникло з давнішого значення «способ письма, шрифт, літера, чаклунські рисочки, знаки», звідки **характерник** власне «чорнокнижник, спеціаліст із чорної магії». — Критенко Мовозн. 1973/2, 32. — Див. ще **характер**.

харапужний «сталкий, крицевий», [харапүг] «стал, криця» СЧС; — р. [харапүг] «стал, криця», др. **харапугъ**, **харапужны**; — давнє запозичення з тюркських мов, мабуть, від кочових тюркомовних народів степового Півдня; пор. чаг. **karakuk** «стал», яке утворене від

кага «чорний» (до семантики пор. **воронований** метал). — Фасмер—Трубачев IV 223; Вегп. I 385; Mikl. EW 85, TEI I 327. — Див. ще **карий**.

харама́н «обман, вигадка; шахрай, пройдисвіт», [харама́нити] «обдурювати»; — болг. **харама́й** «злодій», схв. **харамија** «злодій, розбійник»; — запозичене з арабської через посередництво східнороманських мов і турецької (пор. рум. **harampă** «злодій, шахрай; хитра людина», тур. **haramî** «розбійник, шахрай»); ар. **ḥarāmī** «злодій, бандит» пов'язане з **ḥarām** «гріх», ibn **ḥāram** «негідник». — Vincenz 2; DLRM 355; Lokotsch 65.

харама́ркати «говорити невиразно, неясно; бурмотати», [харама́ркати] «тс.» Пі, Шейк, [харама́ркач], [прохарама́ркнути]; — утворення звуконаслідувального характеру. — Ільинський ЙОРЯС 20/4, 166. — Пор. **хама́ркати**.

харама́йжка «шахрайство»; — виразмина запозиченого з російської мови **шаромыжка** «шахрай, волоцюга», **шеромыжка** «тс.», пор. **на шеромыжку** «обдурити»; пояснюється як фр. **снег аті** «любий друже» — із звернення солдатів наполеонівської армії до росіян (див. Фасмер IV 411, проти Черных II 404); розглядалося також як складне слово, утворене з дієслів **шарити** і **мýкать** (Даль IV 629; Савинов РФВ 21, 34), пов'язувалося з **шарма**, **шáром** «даром» (Черных II 404, Вестник МГУ 4, 149—153).

харапу́дитися «злякано кидатися вбік, назад (про коней, волів і т. ін.); перен. боятися, сахатися», **харапу́дливий** «ляклий, боязкий»; — р. [харапу́жити] «сердитися, бути сердитим», [харапу́житися] «гороїжитися»; — припускається праслов. янське складне утворення *хагородити (*sę*) з основи прикметника **хагъъ** (пор. слн. **haře**, род. в. **-éta** «шкапа») і дієслова **poditi**(*sę*) «лякатися». — Ільинський ЙОРЯС 20/4, 166; ЭССЯ 8, 20—21; Фасмер IV 223. — Див. ще **пудити**.

харапутний «охайнний»; — очевидно, складне утворення з основою прик-

метника **хárний** «чистий, охайній» у першій частині й прикметника **пútний** < **путній** у другій. — Див. ще **путь, хáрити**.

[харастати] «переміщувати, перевізувати» Нед, **[хárящ]** «чагарник, зарості», **[хараща́к]** «хащі, зарості»; — не зовсім ясне; можливо, експресивне суфіксальне утворення на основі **хáрити** «чистити, скребти»; не виключений також зв'язок із **захарáщувати** (див.).

[харатати] «каструвати» Нед; — очевидно, пов'язане з **хáрити** «чистити» (див.).

[харахóнька] (бот.) «тиква тара-пунька, *Cucurbita ovifera* L.» Mak, **[хорохóнька]** (бот.) «тс.; гарбуз, *Cucurbita pepo* L.» Г, Mak, **[хорóшка]** «тс.» Г, Mak; — очевидно, звуконаслідуваньне утворення, що імітує торохтіння насіння у висушеному плоді рослини; може розглядатися як фонетичний варіант назви **карахóнька** (див.).

[хáрий] «гидкий, бридкий, мерзений» Нед, Шейк; — р. **[хáро]** «сильно», **[хárзина]** «погане житло», ч. **čárag** «похмурий; старий, [потріпаний, бридкий]», **[čáruzna]** «стара хатчина», болг. **хáрий** «зіпсований», слн. **háre** «шкапа»; — пsl. хагъјъ «поганий»; висловлювалося припущення про запозичення чеських слів із тюркських мов (Machek ESJC 197, проти Трубачев ЭССЯ 8, 21).

Харýта (жіноче ім'я); — р. **Харýта**, бр. **Харýта**; — запозичення з грецької мови; гр. **Χάριτες** «три богині вроди й жіночої принадності — супутниці Афродити» походить від **χάρις** (род. в. **χάριτος**) «принада, краса, чарівність», утвореного від **χαίρω** «радіти, насолоджуватися», яке споріднене з лат. **hōriōt** «заохочувати, підбадьорювати», дінд. **hágyati** «подобатися, втішатися, радіти», н. **gēg** «охоче»; іє. ***għeg(e)-** «бажати, прагнути». — Вл. імена 168; Петровский 228; Frisk II 1064—1065; Boisacq 1047. — Пор. **Харитáна, Харламп.**

[хáрити] «чистити», **хárний** «чистий, охайній; гарний», **[харýсто]** «чист-

то, охайні» Нед, Шейк, **[néhár]** «нечистий, нечепура; вовк; великий звір» Г, Нед, **[nehárə]** «тс.», **[nehárinecъ]** «вовк», **[oxárliviy]** «охайній» Нед; — схв. **хáрати**, ст. **харити** «грабувати, спустошувати»; — пsl. **хагіти** «чистити, скребти»; пов'язується з іє. ***kʰeg-** «скребти, терти» (Мельничук Мовозн. 1969/1, 30); розглядається також як похідне від хагъјъ «поганий» (ЭССЯ 8, 20) із пsl. ***(s)keg-** «різати, краяти, дерти», звідки також **корá, шкíра, щýрий** (з первісним значенням «чистий») (Петлева Этимологія 1968, 139).

Харитýна (жіноче ім'я), **Харýтя**, **Харатýна** Вел; — р. болг. **Харитýна**, бр. **Харыцина**; — суфіксальне поширення на слов'янському ґрунті імені **Харýта**. — Вл. імена 168. — Див. ще **Харýта**.

Харитón (чоловіче ім'я), **Харитín**, **Харкó**, **[Харькó]** Пі, Бі; — р. болг. **Харитón**, бр. **Харытón**; — запозичення з грецької мови; гр. **Χαριτών** «щедрий, який дарує милості» походить від **χάρις** (род. в. **χάριτος**) «принада, краса, чарівність»; співвідносне з жіночим іменем **Харýта**. — Вл. імена 94; Петровский 228; Суперанская 83. — Див. ще **Харýта**.

хáриус (іхт.) «цінна прісноводна риба родини харіусових, *Thymallus vulgaris*»; — р. **хáриуз**, **хáрьюз**, бр. **хáрыус**; — запозичення з прибалтійсько-фінських мов; вепс. **haíd'uz**, **haág'us**, карел. **hagiúš**, фін. **hagju**, **hajjus** походять від шв. норв. **hagg** «харіус», що пов'язане з герм. ***hargzus** «тс.»; дальші зв'язки неясні. — СІС² 904; Баскаков Взаимод. и взаимообог. 56; Фасмер IV 224; Черных II 333—334.

[харкáвити] «гаркавити» Нед; — фонетичний варіант слова **гаркáвити**, що виник, можливо, під впливом **хárкати**. — Див. ще **гаркавити**.

хáркати «випльовувати, прочищаючи горло; плювати мокротинням», **харк!**, **харкомáти**, **харкомáти**, **харкач**, **харкачкí** «плювки», **[хárkit]**, **харкомáтина**, **харкомáтіння**, **[харкомовýнє]** Нед,

[харкáтий]; — р. хárkать, бр. хárкаць, п. charkać, chargzeć, ч. chrkati, chrčat', chrčeti, слц. chrcat', вл. когсéć, нл. charchaś, charcaś, болг. хрáчам, схв. хрáкати, хрáката, слн. híkati; — псл. xarkati, похідне утворення від вигуку хг-г-, який імітує характерні хрипи гортані; інший ступінь вокалізму в діеслові хóрката. — Фасмер IV 224; Sławski I 60; Brückner 176; Вегп. I 401, 402; Schuster-Sewc 374. — Пор. **хóрката**.

[хárкý] у виразі *плестý* (нестý, говорýти) харкý-макогóники (харкý-макогóненки) «балакати дурниці, верти нісенітниці» Г, Шейк, дурний Харкó Макогóненко (Номис); — утворене від власного імені Харкó Макогóненко — одіозної особи в народних переказах («був сім літ вовкулакою» — Номис 256; «Харько Макогоненко-Калюбаренко-Демко, що матері око виколов» Номис 256).

[хárківка] «різновид шапки»; — імовірно, походить від назви міста Хáрків; пор. *решетýлка* «шапка» з решетилівського каракулю» (Решетилівка — місто на Полтавщині).

[харлái¹] «гра на зразок довгої лози» Г, Нед; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з харлáти «привласнювати». — Див. ще **харлó**.

[харлái²] (бот.) «верблюдка, *Sepetaurea diffusa* Lam.» Mak; — не зовсім ясне; можливо, штучне утворення від діеслова харлáти «привласнювати» як вільний переклад лат. *diffusa* «така, що легко поширюється». — Див. ще **харлó**.

[харлák] «бідняк, злидар; шкапа»; — п. charłak, cherłak, chorłak, chyrłak «бідняк, злидар; хвора, немічна, хирна людина»; — похідне утворення від хáрий «гидкий, бридкий» < псл. хагъј «поганий, старий»; експресивний формант -лак, очевидно, під впливом борлák, маслák, вурдалák і под. — Див. ще **хáрий**. — Пор. **харлó**, **харпák**.

Харлámп (чоловіче ім'я), Харлámпий, Харлám, Харлán; — р. Харлámпий, бр. Харлámп, болг. Харлámп(ий),

Харлámпия; — запозичення з грецької мови; гр. Χαρλάμπιος, Χαρλάμπιος утворене з основ іменника χαρά «радість, захоплення», похідного від χαίρω «радіти, насолоджуватися», і діеслова λάμπω «світити, блищати, сяяти». — Вл. імена 94; Петровский 229; Frisk II 1073. — Див. ще **лáмпа**, **Харýта**.

харлó «лайливе слово» Г, харлáти «красти, привласнювати, дерти (гроші)», захарлáти; — очевидно, пов'язане з хáрий «гидкий, бридкий», пор. схв. хárрати «грабувати»; інтерфікс **-л-** підкреслює експресивність слова. — Див. ще **хáрий**. — Пор. **харлák**, **харпák**.

харпák «бідняк, злидар», [харпáцтво], [харпачíна] «тс.» Бі, [харпачкувáти] «жити харпаком» Шейк, [харпáчити] Пі; — похідне утворення від хáрий «гидкий, бридкий» < псл. хагъј «поганий, старий»; до словотвору пор. krínák, шарpák і под. — Див. ще **хáрий**. — Пор. **харлák**, **харлó**.

[харсónka]¹ «рід овчини»; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з назвою міста Херсóн, пор. засвідчені в словнику варіанти з **а** в першому складі: Хáрсон Г, Харсóнщина Г, харсóнський Г.

[харсónka]² «дошка завдовжки в 7/8 вершка» Шейк; — неясне.

[харсún] «борсук»; — не зовсім ясне; можливо, експресивна видозміна первісної назви борсúк; не виключений також зв'язок із псл. хаг- «скребти, дерти, краяти» як назва тварини, що риє нори, пор. язвéць «борсук» (язвина «нора, яр»), ямник «борсук». — Див. ще **хáрити**.

хáртія «стародавній рукопис; назва деяких документів, декларацій суспільно-політичного значення», [харатéйний] Куз, СЧС; — р. хárтія, бр. хárтъя, др. хар্তія, харотъя, п. ч. слц. вл. charta, болг. хáрта, хартія «папір», м. хартіја, схв. хáртија, стсл. хáртнꙗ; — запозичення з грецької мови; сгр. χαρτίον (мн. χαρτία) пов'язане з χάρτης «хартія, аркуш паперу», яке задовільної

етимології не має; припускається походження з єгипетської мови (Єгипет — батьківщина папірусу). — СІС² 904; Фасмер IV 223, 225, ГСЭ II 218; Holub—Lyeg 203; Skok I 658; Berg. I 385; Frisk II 1075; Boisacq 1052. — Пор. **карта**.

[хар-хар] «звук для вираження задухи або хрипів при кroupі» Шейк, *харчáти*; — звуконаслідуване утворення, що виникло внаслідок фонетичного оформлення різноманітних хрипів у горлі та легенях людини. — Див. ще **харкати**.

[хархáрити] «горіти, світити»; — афективне утворення, очевидно, звуконаслідуваного походження (імітація тріску полум'я).

[хархásнути] «погаснути» (з арго жебраків) Нед, Шейк; — результат контамінації слів **[хархáрити]** «горіти, світити» і **гáснути**. — Див. ще **гасити, хархáрити**.

[хархíрувати] «хитрувати, лукавити» Шейк, **[хархíровáти]** «тс.» Нед, **[хирхуля́ти]** «лукавити, хитрувати» Бі, ст. **хирхеліовáти** «хитрити, лукавити» (XVII ст.); — звукообразне слово з різко негативним значенням, утворене, мабуть, від **хер, хир** (назва літери **х**); пор. семінаристський вираз р. **похéрить** «перекреслити, знищити». — Фасмер III 346, IV 233.

харциз «розбійник, грабіжник», **харци́га** «скнара» Бі, **харци́за**, **харци́зник**, **харцизя́ка**, **харци́зство**, **харци́зцтво**, **харци́зити**; — р. **харци́з**; — запозичення з турецької мови; тур. **hıgsız** «злодій, шахрай» неясного походження. — Фасмер IV 225; Mikl. TEI I 309; Радлов II 1720—1721.

харч «те, що споживають, їдять і п'ють; їстівні припаси, їда», **[харчéвник]** Нед, **харчéвня** «зайжджий двір; закусочна з дешевими й простими стравами», **харчí**, **харчíвник**, **харчíвня** «харчевня», **[харчовníк]** Нед, **[харчовé]** «гропші за харчування» Нед, **[харчúнок]** «їжа» Нед, **харчовíй**, **харчувáльний**, **харчíти**, **харчuváти**, **обхарчíтися**; — р. **[харч]**, бр. **харч**, **харчí**, др. **харчъ**,

п. [charcz], болг. **харч** «витрати», схв. **хàрч**; — запозичене з арабської мови через посередництво турецької (тур. **harc**); ар. **ħarğ** «витрати, пайок, рацион» пов'язане з **ħagağa** «виходить, виділяти», **ħaraġ** «платок». — Отин ЭИРЯ VI 114—133; Черных II 334; Фасмер IV 225; Berg. I 385; Младенов 666; РЧДБЕ 794; Mikl. EW 85, TEI I 308, TEI Nachtr. I 45; Lokotsch 65.

харчó «кавказька страва — юшка з баранини»; — р. бр. болг. **харчó**, ч. **charčo** (з рос.); — запозичення з грузинської мови (груз. **charšo** «тс.»). — Черных II 334.

[хáря] (бульг.) «пика, мармиза» Шейк, **[хáра]** «тс.» тж; — р. **хáря** «тс.», **хáрий** «виродок, потвора», бр. **хáра**; — загальноприйнятої етимології не має; найімовірніше, пов'язане з **хáрий** «гідкий, бридкий»; розглядалося як переосмислена демінутивна форма власного імені **Хáря** від **Харитóн** (Фасмер IV 225), пояснювалося як фонетична видозміна первіншого **ухáря** від **ӯхо**, тобто **хáря**, власне, «вухаста маска» (Трубачев ЭИРЯ III 49—50); безпідставні зіставлення з п. **szkarada** «гідке обличчя, харя», каш. **szarodny** (Горяев 395), з лат. **сага** «обличчя, голова» < гр. **κάρα** «голова, обличчя» (Gamillscheg 216; Meyer-Lübke REW 159). — Фасмер—Трубачев IV 225—226; Черных II 334. — Див. ще **хáрий**.

[хасáтися] «цуратися, сахатися»; — очевидно, фонетичний варіант незасвідченого ***касáтися** «кидатися геть» (пор. **відкаснутися** «відцуратися, відчепитися», **закасáти** «закотити (рукав); підткнути під пояс (низ спідниці; полу)»), утвореного від псл. **kos-** «чесати, різати». — Див. ще **відкаснуты, косá, чéсати**.

[хасíм] (бот.) «кульбаба звичайна, Tagahasum officinale Wigg.» Шейк, **хасíмова травá** «тс.» тж; — не зовсім ясне; можливо, виникло внаслідок перекрученої прочитання частини латинської наукової назви рослини Tagahasum.

хáта «сільський одноповерховий житловий будинок; внутрішнє житлове при-

міщення такого будинку», *хатына*, [хáтисъко] Шейк, [хатиū] «домувальник, сидень» Нед, [хатник] «тс.», [хатнище] «пусте місце, де колись стояла хата» ЛПол, Бі, *хатчына*, [хачына] «менша (заселена) половина хати» Ме, [хатений, хатний] «домашній» Шейк, *хатній*, хатяний, [підхатничка] (орн.) «мухоловка сіра, *Muscicapa striata* Pall.», [похатник] «рознощик», [похатництво], [похатуній] «такий, що не сидить вдома, блукає по чужих хатах» Ме, [прихата] Куз, [прихаток], *прихатній*; — р. бр. *хаты*, п. ч. слц. вл. *chata*; — запозичене в давньоруські діалекти із пізньоскіфсько-сарматського *xata (< ір. kata), спорідненого з ір. kad «будинок», ав. kata- «кімната, хижка, погріб»; приклади переходу початкового k > x засвідчені в осетинській та інших східноіранських мовах (ЭССЯ 8, 21—22); з української мови слово поширилося в російську, польську та інші слов'янські; менш переконливи припущення про запозичення з фіно-угорських мов, пор. уг. ház «дім, хата», фін. kota та ін. (Фасмер IV 226), або з нвн. нн. Kate «хатина, халупа» (Matzenauer LF 7, 217), про спорідненість із *кут* (Горяев 395); висловлювалася також думка, що слово *хаты* виходить за межі іndoєвропейських мов і є ностратичним елементом (*kadъ «будувати, сплівати, робити посуд»): ар. qidr «горщик», груз. ქედ «камінь по кутках будови», ав. kata «комора, клітъ», перс. kad «будинок», драв. қутi «тс.» (Иллич-Свитич Опыт 1976, 316—317). — Бузук ЗІФВ 7, 69; 23, 24; Соболевский ЙОРЯС 32, 30; Фасмер—Трубачев IV 226; Трубачев Этимология 1965, 41—42; Sławski I 61—62; Вгюскнер 177; Holub—Луер 203; Schuster-Sewc 375—376; Mikl. EW 423; Вегп. I 385—386.

[хатъма] (бот.) «собача рожа, *Lavatera thuringiaca* L.» Шейк, Mak; — р. *хатъма*; — запозичення з турецької мови (тур. haťmî «троянда рожева, *Alessa rosea* L.»); Фасмер вважав слово темним (Фасмер IV 226).

[хахольки] «завулки, закутки, зачепелки», [хахульки] «тс.»; — зіставляється із схв. ст. [häholak] «скромні заощадження», слнц. ҳаҳоł «бідний селянин», ч. ст. chacholiti «жаліти», для яких реконструються псл. ҳахоъ/ҳахоъкъ, де вбачається експресивний префікс *ха-* при основі дієслова холити. — ЭССЯ 8, 10—11.

[хахороти] «ніздрі, зокрема в коней» Шейк, Нед, [хахоротий] «втомлений» Нед; — не зовсім ясне; можливо, звуконаслідувальне утворення (імітація кінського сапу).

[хахулатий] (про птицю) «чубатий»; — експресивне утворення, що виникло в результаті видозміні слова *хоклатий* «чубатий» від *хохоль* «чуб» (див.).

хаша «густий непрохідний ліс, ча-гарник», [хашик] «дрібний хворост, пов'язаний у пучки», [хайцавина] Куз, [хайцина], хайці СУМ, Бі, [хащнік] «дрібний ліс, зарості, хмизняк» Бі, [хващі] «гущавина» ВeБ, *хащовий, хащуватий*; — п. chaszczе «густий чагарник»; — не зовсім ясне; висловлювалися припущення про зв'язок з іє. *ks-, *kes- (Мельничук Этимология 1966, 219), з псл. *xvorstъ або *xvast- з випадінням v (Sławski I 61). — Вгюскнер 176.

[хая] «привільне, спокійне життя»; — схв. haјa «турбота»; — похідне утворення від [хаяти] в значенні «чистити; піклуватися, турбуватися». — ЭССЯ 8, 11—12. — Див. ще **хаяти**.

[хаяти] «чистити; лаяти, ганити, сварити Нед, Шейк; піклуватися (Я. Шоголів); залишати, покидати Бі», *відхаяти* «відходити (недужого)», *охайній, охайлівий, [охажувати]* «прибирати», *обхажувати, обханючи*ти «надати чомусь приємного вигляду, обчистити», [похаяти] «пестити» Пі, *занехаяювати, [неохайнік]* Куз, [неохая] «нечупара»; — р. *хаять* «ляти, сварити; турбуватися, піклуватися», бр. *няхай*, п. piechać «зневажати», *zaniechać* «запустити, покинути», *zapechatati* «запечатити, покинути», ч. *pechatati* «за-

лишити; не завадити», слц. *pečat'* «залишити, кинути; дозволити», вл. *piechać* «не хотіти», нл. *piechať* «тс.», болг. *хáя* «стараюся, турбууюся, піклуюся», *нехáен* «недбайло, неохайнй», схв. *хáјати* «турбуватися», *нéхáјан* «недбайливий, безтурботний», слн. *hájati* «турбуватися»; — псл. *xaјati*; продовжує іє. **ksā-(i)*, яке зводиться до іє. **ks-*/*kes-* «торкати; бити; скребти»; зіставляється з дінд. *kṣipáti*, *kṣipd̥ti* «нищить, губить», *kṣitíś* «провина», ав. *xšyōd* (род. в.) «зникнення, загибель», гр. *φθίω*, *φθίω* «кінчатися, минати, зникати; гинути, вмирати» тощо; пов'язувалося з дінд. *khyāti* «дивиться, бачить» (Ільїнський ЙОРЯС 20/4, 147); розглядалося також як експресивний варіант дієслова *кáяти(ся)*, псл. *kaјati* «гудити, дорікати, картати» або як контамінація цього дієслова з емоційно забарвленими р. [*хайлó*] «горлянка», [*харлáть*] «кричати» (Черных II 334—335); припускалася спорідненість з ос. *xsaјup*/*æxsajup* «турбуватися; піклуватися», тох. В *skai-*, тох. A *ske-* «старатися, працювати»; припущення про запозичення *хáти* з гот. *faјap* «ганити» (Абаев Пробл. ист. и dial. 13) мало-ймовірне. — Мельничук Этимологія 1966, 218; Фасмер—Трубачев IV 227—228; ЭССЯ 8, 11—12; Brückner 359—360; Holub—Lyer 332; Berg. I 382; Skok I 648—649. — Пор. **нехáй, хай**.

[**хвайдá**] «хвалько, франт, задавака» Па; — експресивне утворення на основі дієслова *хвалити(ся)*; до словотвору пор. *хвóйда* «нехлю» від *хвóйти*. — Див. ще **хвáлá**. — Пор. **фáйда³, хвóйда**.

хвáлá «похвала, уславлення; уро- чисте звеличання, прославляння кого-, чого-небудь; гімн», *хвалéбник*, [*хвалéник*], *хвалий*, [*хвáлка*] «поговір, похвала; погроза» Нед, Шейк, [*хвáлощи*], *хвальbá*, *хвальkó*, [*хвальníцтво*] «хва- стовство, самохвальство», *хвалькови- тий*, *хвалькувáтий*, *хвáльний*, *хва- лýти*, *хвали́тися* «задаватися; розпо- відати», [*вихвáла, вихвáлець*] Нед, вý-

хвалка, вихвалýти, нахвалýтися «по- грожувати», [*нехвалýтний*] «нехвале- ний», [*охвáла, охвалýти*] Нед, [*перéхвалá*] Куз, Она, [*перéхвалка*] Куз, [*перéхвалки*] Куз, Она, *перехвáлювати, [пóхвал]* «погроза», *похвáлá СУМ*, Куз, Она, [*похвалéнство*] Она, *пóхвалка* «по- грози», *похвáльbá СУМ*, Нед, *пóхвáль- ний СУМ*, Она, [*прихвáльба*] Нед, Она, [*прихвáльно*] Нед, *схвáлення, схвáль- ний, ухвáла, [уфáла]* Шейк, *ухвалýти, ухвáлювати*; — р. бр. др. болг. *хвалá*, п. нл. *chwała*, ч. слц. *chvála*, вл. *chwała*, [*khwała*], нл. *chwalba* «похвала», схв. *хвáла*, слн. *hvála*, стсл. **хвáла**; — псл. *xvala* < **sqđl-*; — припускається спорід-nenість з *xula* «ганьба» (ЭССЯ 8, 118—119); зіставлялося також з *xiliti* «на- хиляти, згинати» (щодо чергування голосних у корені пор. укр. *квас* — *кýс- нутi*, р. *хватáть* — *хитýть*), а пер- вісне значення псл. *xvaliti* пов'язувало- ся з уявленням нахиляння, згинання, поклону, пор. лит. *garbē* «честь, хва- ла», *gárbinė* «шанувати, поклонятися», прус. *garbis* «гора», псл. **gʷʰf'bъ* «кривизна, випуклість, горб» (Бодуэн де Кур-тенэ ЖМНП 1903, май, 22; Лопатин ЭИРЯ IV 40); зіставлялося з дінд. *svaráti* «звучить, виспівує, вихваляє», а також «блищить, сяє», пор. давню асоціацію ідей близку і слави (Потебня РФВ 1880/4, 203); висловлювалось припу- щення про спорідненість з дісл. *skval-* «балаканина, пусті слова», *skvaldr-* «го- лосна розмова», *skvala* «голосно розмов- ляти, крикати, кликати», які зводяться до іє. *(s)kʷēl-/(s)kʷđl- «кликати, дзвеніти (дзвонити)» (Brückner 187; Черных II 335; Рокоглу I 550); у такому разі на слов'янському ґрунті відбулася метате- за початкових *sk* (> *ks* > *kx* > *x*); були спроби пов'язати *хвала* із *slava*, при-пускаючи заміну *s* на *x* і метатезу *l* — *v* (Meyer Donum nat. Schrijnen 413; Machek Slavia 16, 214); недостатньо обгрун-товане виведення з дvn. *swéllan*, н. *schwellen* «пухнути, набрякати» (Berg. I 407; Brückner 187). — Фасмер—Труба- чев IV 228; Sławski I 90—91; Machek

ESJČ 210; Holub—Lyer 206; Младенов 666—667; Mikl. EW 91—92.

[**хвалибі**] (орн.) «лісовий жайворонок, *Alauda arborea*» Нед, [**хвалибіг**] «тс.» Шейк, О; — складне слово, утворене з наказової форми дієслова **хвалити** та форми іменника **біг**, тобто «той, що хвалить Бога» (до словотвору пор. аналогічне *спасібі* від *спаси біг*, а також *крути́вус, верти́хвіст* і под.). — Див. ще **бог, хвалá**.

[**хвалистрáнт**] «хвалько»; — експресивне утворення на основі дієслова **хвалити**. — Див. ще **хвалá**.

[**хвáлька**] «валет у картах; рід гри в карти» Г, Шейк; — варіант назви **хвилька** «тс.», з первісного **фíлька** «тс.», пов'язаного з власним іменем **Фíлька, Фíля**; початкове **хв-** і кореневе **а з'явилися**, очевидно, під впливом дієслова **хвалитися** «призначати козирі»; пояснення терміна [**хвáлька**] як утвореного безпосередньо від **хвалитися** (Шейк 268) менш вірогідне. — Див. ще **фíлька, хвиль**.

[**хванд**] «внутрішня складка ззаду в верхньому одязі» Г, Ва, Чаб; — можливо, запозичення з німецької мови (н. *Pfand* «заклад»). — Див. ще **фант**.

хванчкара «сорт вина»; — запозичення з грузинської мови; грузинське слово пов'язане з назвою місцевості, де виробляють цей сорт вина. — Пор. **хéрес**.

[**хваст**] «бур'ян, погана трава» Нед, [**хвáстіца псýча**] (бот.) «глуха кропива, *Leontigus cardiaca* L.» Нед, [**хвáстник**] (бот.) «переліска, *Mercurialis perennis* L.» Нед, Шейк, Mak, **фаст** «бур'ян», [**фáстисько**] «тс.»; — п. chwast «зілля, бур'ян», ст. fast «тс.», слнц. xvast «бур'ян», ч. [chfasty] «бур'яни»; — псл. xvastъ, що є етимологічно тотожним із xvostъ; кореневе **а з'явилось** під впливом xvastati (ЭССЯ 8, 122—123); припускалося також походження безпосередньо від xvastati < *xvat-tati «хвастати»; значення «бур'ян» з'явилось спочатку в тих рослин, що чіпляються, пор. синонім до п. chwast «бур'ян»

uczper і вислів przyczepił się jak rzep, також аналогічне укр. *причепіться*, як rep'ях (Sławski I 91); мотивування назви тим, що бур'яни «хапають» для себе землю (Bückner 187) є помилковим. — Bern. I 410. — Див. ще **хвіст**.

[**хвáстati**] «хвалити себе, хвалитися ким-, чим-небудь» СУМ, Нед, **хваст** «хвастун», **хвáстик** «тс.», **хвáстощи**, **хвастун**, **хвасту́ха**, [**хвасты**] «хвастощі» Нед, Шейк, **хвастливий**, **хвастовитий**; — р. **хвáстать** «хвалитися, [говорити, брехати]», бр. [**хвáстацца**] «хвалитися», п. ст. fašcić «хвастати; ошукувати», ч. chvástati «хвастати», слнц. chvastat' sa, схв. **хвáстами**, слн. hvastati «тс.», цсл. **хвáстами**; — псл. xvastati (sę) < *xvat-tati «задаватися» є етимологічно тотожним з xvostati «бити, хльостати» (пор. укр. ст. **хвостати віником** (XVII ст.), р. **хвостáть** «хльостати, бити прутом, парити в бані віником», др. **хвостати** «хльостати»); до семантичного розвитку «бити» > «хвалитися» пор. н. prallen «битися, відбиватися» і prahlen «задаватися»; менш переконлива думка про звуконаслідуванье походження псл. xvastati (Ильинский ИОРЯС 20/4, 181; Фасмер IV 229; Вегп. I 407); непереконливе також пов'язання з дінд. katthatē «хвастає» (katth < *kvāst) (Macheck ESJČ 210). — ЭССЯ 8, 121—122; Черных II 335; Sławski I 91. — Див. ще **хватати**. — Пор. **хвіст**.

[**хвасувáти**¹] «прилаштовувати, пристосовувати, пригонити», [**нахвасувáти**] (про колесо) «обтягнути ободом»; — похідне утворення від запозиченого з німецької мови дієслова fassen «вставляти в раму, бочку в обруч тощо» (свн. važep, двн. fažep). — Див. ще **фáса**.

[**хвасувáти**²] «фальшивити, неправильно їхати (про колесо)»; — очевидно, експресивна семантична видозміна дієслова [**хвасувáти**] «прилаштовувати» (у тому числі й про колесо). — Див. ще **хвасувáти**¹.

хват¹ «завзята людина; зух», **хвáтький** «молодецький»; — р. **хват** «моло-

дець», бр. *хват* «моторна, спритна людина», п. *chwat* «молодець», ч. *chvat* «попспішливість, квапливість», слц. *chvat* «попспішливість; капкан», схв. *chvát* «сажень»; — зворотне утворення від дієслова *хватити*, *хватати* (до семантики пор. р. лóвкий і лóвить); припущення про запозичення з дісл. *hvatr* «швидкий; спокійний, смирний» (Mikl. EW 92; Matzenauer 180) непереконливе; неприйнятне також пов'язування із залихвáт (Соболевский AfS1Ph 33, 480; ЖМНП 1911, май, 166). — Фасмер IV 229—230; Ільинський ИОРЯС 20/4, 150; Sławski I 91; Brückner 187, 188; Bern. I 407; Младенов 667. — Див. ще **хватати**.

[**хват²**] (іхт.) «білизна, Aspius гарах» Шейк, *фат* «тс.» тж; — очевидно, пов'язане з *хватати*, оскільки ця риба належить до хижаків. — Див. ще **хватати**.

хватати «швидко, поривчасто брати, хапати», [*фатати*] Шух, [*хватанина*] «хапанина» Нед, Шейк, [*хвáтанка*] «гра в піжмурки» Шейк, [*хватá*] Куз, *хвáтка* «прийом, спосіб; [рибалська сітка] Шейк», [*фáтка*] «знаряддя ловити рибу, здебільшого коропів, щук узимку» Берл, [*хвáткý*] «рогачі», *хватóк* у вислові *на хваткý* «наспіх, на швидкуруч», [*хватýн*] Шейк, [*фáтушиник*] «рибалка, що ловить рибу фаткою взимку» Берл, *хвáцтво, хватáльний, хваткý, хватý!, [хвítъ], хваткóм, хваткомá, вýхват, вýхватень* «легкий, зручний одяг Я; коржик, спечений на швидкуруч *Мо*», *вýхватка, [вýхватки]* «здобне печиво *Мо*, захвáт, [захвáтич], захватнýй, назáхвáт, напóхватi, нарóзхват, нахватáтися, недóхвáт, [незахвáт] «пропуск у косінні» ЛЧерк, *обхвáт, отхватýтись* ЛексПол, *óхвáт СУМ*, Нед, *óфат* Нед, [*охвáт, охватýлно, охвáтки*] «рогач» До, [*óхвáт*] «хвороба коней, спричинена обгодуванням або опоєм» ЛексПол, *перехвáт, перехвáтка, [перéхватнý]* Куз, [*перéхватно*] Нед, *перехватýти, пíдхváт, [подхváтка]* ЛЖит, [*пíдхváтчик*]

Куз, [*пíдхváтистий*], *пóхвáт* Она, Куз, [*похváтань*] Нед, *пóхваткий, пóхватний, пóхватом, пóхватцем, прихváт, прихváтком, [прóфатень]* «елемент гри у вивертень», [*прохváтнý*] Нед, *спóхвату, [спóхвачу], [схват, схváтка]* Нед, [*ухváт*] «рогач» Шейк, [*ухváт*] «хапуга» Л; — р. *хватáть*, бр. *хватáць*, др. *хватити, хвачу*, п. *chwatać*, ч. *chvátati* «хапати», слц. *chvátat'* «хватати; поспішати», вл. *chwatać*, нл. *chwataš*, болг. *хвáщам, хвáтя* «хватаю, ловлю», схв. *хváтати, хváтити*, слн. *hvátati, hvátam*, стсл. **хватати**; — псл. *xvatati/xvatiti*, можливо, з первісним значенням «присвоювати, робити чуже своїм»; у корені давнє чергування: *xvatati/xytitj* (з первісним значенням «різати, розпорювати»), яке зводиться до іє. *ksūt- < *skūt- від кореня *skēu-; до форми *xvatati* реконструюється давніше *xvot-, при цьому припускається x < s (*s̥ue- у займенниковому корені — пор. *svojъ*) — ЕССЯ 8, 123; *xv- могло розвинутися із *sv- після префіксів на i, u (Vaillant RES 22, 45); є спроби розрізнати чеські дієслова *chvátiti* «хапати» і *chvátati* «попспішати» (слц. *chvatat'*, вл. *chwatać*, нл. *chwataš*); при цьому *chvátiti* (укр. *хватати*, псл. *xvatati*) пов'язується не з *xytitj*, а з *харати* (укр. *ханáти*), з фонетичним підсиленням початкового приголосного (x- > xv-), а *chvatati* зіставляється з *kvariti*, звідки укр. *квáпти* (Machek ESJC 210); надійних відповідників поза слов'янськими мовами немає. — Фасмер IV 230; Черных II 335—336; Sławski I 93—94; Brückner 188; Вегн. I 407; Mikl. EW 93. — Пор. **хйтити**.

[**хваціят**] «фронтон» ЛЖит; — п. *facjata* «фасадна стіна; мансарда; фізіономія»; — фонетико-граматичний варіант іменника [*фаціята*] «фронтон; причілок; піддашок» (див.).

[**хвашия**] «смуга, вирізана вподовж вичиненої шкіри», [*фашия*] «тс.»; — неясне, пор., однак, [*хвóшка*] «шкура дохлої вівці або кози».

хващі — див. **хáща**.

[**хвель**] «рід, вдача» (у звороті *дивного хвелою* чоловік — Номис), **фель** [«тс.»] Шейк; — не зовсім ясне; можливо, запозичення з грецької мови; нгр. фύλο(v) «стать, родина, плем'я»; не виключений зв'язок і з н. Quell «джерело», звідки перен. «рід (походження), (успадкова) вдача». — Пор. **филь**.

Хвена (жіноче ім'я), ст. *Хвенна* (XVII ст.); — очевидно, варіант імен *Хвійона*, *Фебона*. — Див. ще **Феона**, **Хвійона**.

[**хвера**] «буря» ЛЧерк; — не зовсім ясне; можливо, експресивне утворення на основі *хвірса*; пор. р. [*хверь*] «завірюха». — Пор. **хвірса**.

[**хверт**] «назва літери **Ф**»; *тягти до хвертā* (кара учнів у давній школі) Г, Бі; — фонетичний варіант слова *ферт* (див.).

[**хверцовати**] «франтити»; — експресивне утворення від *ферт* «джигун»; ц' зумовлене, можливо, впливом дієслова *гарцовати*. — Див. ще **ферт**.

[**хвехвер**] «перець» Г, Мак; — п. [*fefer*] «перець»; — запозичення з німецької мови; н. Pfeffer «перець» (дvn. *pfëßfar*, свн. *pfëßfer*) через лат. *rīper* походить від гр. πέπερι «тс.». — Див. ще **пірець**. — Пор. **фейфер**.

[**хвіги-міги**] «фіри та інші бакалійні ласощі», *хвіги-міги*, [*фіглі-мігі*, *фіги-міги*] Шейк, [*фіги-міги*] Пі; — парне тавтологічне утворення за зразком тюркських мов, про що свідчить **м** на початку другого компонента; пор. українські слова, утворені за цим зразком: *пұндики-мұндики*, *січенъ-міченъ* тощо. — Кримський Розвідки 145. — Пор. **фіглі-міглі**.

хвижа «завірюха, метелиця», [*фіжя*] «тс.» Нед; — р. [*хýжа*] «дощ, сніговиця»; — утворення звуконаслідуваного характеру. — Пор. **хвища**, **хуга**.

[**хвізанка**] «ковзанка»; — нерегулярне утворення, пов'язане, очевидно, з коренем псл. *x^vz-, паралельним до *(s)k^vz-; пор. синонімічні *хвізанка*, *ховзанка*. — Див. ще **ховзати**. — Пор. **кóзвати**.

[**хвізіна**] «стрічка»; — неясне.

хвілівник (бот.) «кіrkazon, Aristolochia siphon L.» Нед, Mak, [фелінник Mak, філінник Нед, Mak, філінники Mak, філіпник, філійник Нед, Mak, філільник Mak, філобнник Г, Pi, Mak, філéйник Шейк, філінник Mak, філійник Шейк, Mak, філільник Mak, філонник Mak, фібона, хвалинник Mak, хвалильник Mak, хвалінник Mak, хвілінник Г, Шейк, Pi, Mak] «тс.», [хвілільник] «змійовик, Aristolochia clematitis L.», [хвілінник] «тс.» Шейк; — р. філінник, філобнник, плинобнник, хвіловник; — утворення, пов'язане з **хвіль**; назва мотивується тим, що насіння рослини завдяки корковому поясові може довго триматися на хвилях води — понад 9 місяців (Нейштадт 206). — Див. ще **хвіль**¹.

хвиль «валет (у картах)», **хвілька** «назва гри в карти», **філька** «валет; назва гри в карти для чотирьох осіб» Pi; — р. **філька** «хвілька», назва гри в карти»; — утворення, що виникло як вторинна форма від **хвілька** < **філька**. — Див. ще **філька**. — Пор. **хвалька**.

хвіля¹ «водяний вал, що утворюється від коливання водної поверхні», [*хвіля*] Вел, [*кіля*] Нед, [*хвілістий*] Шейк, [*хвільний*], *хвильовий*, *хвильчастий*, [*хвілюватий*], *хвілястий*, *хвілити*, *хвіліти*, *хвілювати*, [*хвілятися*], *схвільбаний*; — бр. *хвáля*, п. *fala* «хвіля»; — запозичене з німецької мови через посередництво польської; н. Welle «хвіля, вал; циліндр» (свн. *welle*, данgl. *wiella*, дісл. *velle*, герм. *walljōn-) споріднене з псл. *val'*, укр. *вал*; вокалізм укр. *хвіля* (на воді) виявляє вплив омонімічного *хвіля* (часу) (Sławski I 217); припускалося також, що вл. нл. *wała* «валок, циліндр» є власне слов'янським утворенням, спорідненим з *valjati* «валяти, валити» (A. Мука, див. Sławski I 217—218); висловлювалася думка, що омонімічні *хвіля* (на воді) і *хвіля* (час) спільногого походження (Вегп. I 408); н. Welle «хвіля», що продовжує іє. *vel- «обертатися, крути-

тися», етимологічно споріднене з пsl. *v^bla «хвиля», val̥ (Brückner 117). — Див. ще **валити**. — Пор. **хвіля²**.

хвіля² «хвилина; короткий відрізок часу, мить», *хвили́на*, ст. *філя* «час» (1627); — бр. *хвіліна*, п. *chwila* «хвилина; мить, момент», ч. *chvíle*, слц. *chvíl'a* «тс.»; — запозичене з німецької мови через посередництво польської; н. Weile «певний час» < дvn. *hwil*, *hwila* «час, година», гот. *hveila* «хвилина, час, година» споріднені з пsl. *рохојь*, *роčiti*, укр. *пóкій*, *спочити*; припускається спорідненість *хвіля* (час) і *хвіля* (на воді) (Berg. I 408; Фасмер IV 230—231). — Шелудько 52; Sławski I 92; Brückner 187; Holub—Lyer 207; Richardt 57; Mikl. EW 92; Klein 1740. — Див. ще **почити**. — Пор. **хвіля¹**.

[**хвіндя**] «пропасниця, лихоманка»; — давній фонетичний варіант слова *хінда* «трясця, пропасниця»; до **хв : х** пор. *хвороба* і *хороба*. — Див. ще **хінда**.

[**хвінтіти**] «бундючиться, піндючиться», [*финтіти*] «тс.» Нед, [*хвінтик*] «фронт, джигун», [*фінтик*] «тс.» Шейк, [*фінтик*] «пуста людина, вітрогон» Шейк; — р. *финтіть* «хитрувати, приндитися»; — експресивне дієслівне утворення на основі іменника *фінт* (див.).

[**хвіргати(ся)**] «брикати(ся) (про коней)» Па; — болг. *хвъргам* «кидаю»; — очевидно, давній фонетичний варіант слова *вергати* «брикати, хвицати»; початкове **х** з'явилось, можливо, як експресивне, так само як і звук **г** на місці **г**. — Див. ще **вéргати**.

[**хвірса**] «завірюха, снігопад без вітру» Mo, [*хвірза*] «тс.» Куз; — нерегулярне експресивне утворення на основі *хвіятися* «хитатися», пор. р. [*хвиль*] «завірюха», [*хвель*] «тс.». — ЭССЯ 8, 124. — Див. ще **хвіяти**. — Пор. **хавéря, хвéра**.

[**хвірткій**] «хитрий, вертлявий» Нед, Шейк; — експресивне утворення, що виникло в результаті контамінації слів *хвіткій* «швидкий» і *верткій*.

хвістáти, хвіснути «стъобати лозиною або батогом» Бі, *хвіськati* «бити, стъобати; свистіти» Шейк, *хвіщик* «дубець поганяти коні» ЛЧерк; — р. *хвистáть, хвістéть* «свистіти», п. рідк. *chwistać* «свистіти», ч. *chwístati* «хлистати; дуже текти, лити», заст. «бити», слц. *chwístat'* «дристати», схв. *фіснути, фіскати* «хлиснути», ст. *хвістами* «бити»; — звуконаслідувальне утворення, що імітує свист, ляск тощо; розглядається як варіант діеслова *свистіти* з переходом sv- > xv- (ЭССЯ 8, 125), пор. gv- у п. *gwizdać*. — Преобр. II 262; Фасмер IV 231; Machek ESJC 210—211; Bern. I 408. — Пор. **свистати**.

[**хвісткій**] «гнучкий, хисткий»; — варіантна форма до *хисткій*, спорідненого з *хитáти*; щодо початкових **хв : х** пор. *хвóрій : хóрій*. — Див. ще **хітати²**.

хвісь; — зворотне утворення від *хвіськati* «бити, стъобати, свистіти» (пор. *блісцати, бліснути*); елемент звукообразності тут, очевидно, вторинний. — Див. ще **хвістати**.

хвіцати «бити однією або обома задніми ногами (про копитних тварин); брикати, вихати» СУМ, Нед, [*хвицáти*] Куз, [*фéцати*] Шейк, [*фíкати*] Веза, *фíцати* СУМ, Нед, *фíцкати, фíц!* «вигук для вираження кінського брикання» Шейк, [*віхвицом*]; — експресивне звукообразне утворення, паралельне *хвістáти* «стъобати»; менш імовірне припущення про запозичення з румунської мови звуконаслідувального *fiții* «махати хвостом, неспокійно поводитися» (Scheludko 145—146). — Пор. **хвістати**.

хвіща «негода, хуртовина», [*фíща*] «негода; незгода» Нед, Шейк; — р. [*хвіща*] «сильна завірюха»; — утворення, пов'язане з *хвістáти* «стъобати», *хвіськati* «бити; свистіти». — ЭССЯ 8, 125. — Див. ще **хвістати**.

Хвійона «жіноче ім'я»; — р. *Хибния, Хибна, Хіна, Фибна, Фібния*, бр. *Фябна*; — запозичення з грецької мови; гр. *Χιόνη* походить від *χιών* «сніг» (пор. *χείμα, χειμών* «зима; буря, него-

да»), спорідненого з лат. *hiems* «зима», псл. *zīma*, укр. *зима*. — Петровский 229; Frisk II 1079—1081; Boisacq 1053. — Див. ще **зима**.

хвіртка «невеликі вхідні двері в тину або у воротах», [фіртка, фірточка] Нед, Шейк, [фіртчина, фіртчисько] Шейк, [хвірточка] «кватирка» До, [фурта] Бі, ст. фурта (XVII ст.); — р. фуртка, фурточка, бр. фуртка, фуртка, п. *furta*, *furtka*, ст. *forta*, *fortka*, ч. *fortna*, слц. *fortňa*, *forteň*; — запозичене з німецької мови (можливо, через посередництво польської); н. *Pforte* «ворота, брама» (< дvn. *pforta*) походить від лат. *porta* «ворота, двері». — Фасмер IV 204; Черных II 322; Sławski I 241—242; Brückner 126; Machek ESJČ 145; Mikl. EW 260; Kluge—Mitzka 546; Walde—Hoßm. II 343—344; Klein 1219—1220. — Див. ще **порт²**. — Пор. **фурта**.

хвіст «придаток на задній частині тіла тварини, [рибалський] мотуз, яким в'яжуть задній край чердакового паруса до човна Да», [фіст] Нед, [фостачки] «сорт груш, *Rugii communis*» Нед, Шейк, [фостачки] «тс.» Нед, Шейк, [фостець] (бот.) «хвощ болотний, *Equisetum palustre L.*» Mak, [фостик] «хвостик» Шейк, [фостуля] «солодка груша на довгому хвостику» Веб, *хвосняк* (бот.) «*Hippuris L.*», [хвостан] «хвостата рибалська сітка» Шейк, [хвостач] «той, що має довгий хвіст; невід, сітка з хвостом», [хвостач] «з великим хвостом; велиcodня гра хлопчиків» Нед, [хвостачка] «назва ложки у загадці Г; пуголовок Вензін», *хвостізм* (політ.), [хвостики] (бот.) «китник, лисохвіст, *Alopecurus L.*» Mak, *хвостина* «(одна) скотина», [хвостило] «вінок у лазні» Шейк, [хвостінець] (зоол.) «хвостата інфузорія, *Bodo*» Нед, Шейк, *хвостист* (політ.), *хвостісько*, [фостіско] Шейк, *хвостіще*, *хвостівка* (орн.) «синиця довгохвоста, *Aegithalos caudata L.* Шарл; хвостатий метелик, *Acaena Ned*», [хвостник, хвостник] (бот.) «хвосняк, *Hippuris L.*» Mak, [хвостовé, фостовé] «гро-

ші, які покупець дає пастухові або наймитові при купівлі худоби» Нед, [хвостовік] «частина плуга, клин, за допомогою якого можна регулювати заглиблення плуга», [хвостóк, хвостóчок] зменш. від *хвіст*, [хвостá, хвостýта] «рогата худоба», *хвостяга*, *хвостяка*, *хвостáтий*, [фостáтий, хвістáтий, хвістný] Нед, *хвостовий*, *хвостати*, [хвістатися] «плентатися ззаду», [хвостáться] «іти слідом за кимось» Чаб, [хвостикáти] «бити, стъбати» Шейк, *нахвісник*, [нахвosteny] Нед, *нахвістя*, *охвістя*, [охвістувати] «тонший з одного боку (про деревину, палицю)», *підхвістя*, *підхвісний*, [підхвісний, підхвістний] Куз, *пріхвosteny*, [прихвістný] Нед, [прихвос(t)ний] Куз, [прохвістиця] «прочуханка», [прохвістtи] « побити різками» Пі; — р. бр. *хвост*, др. *хвостъ*, п. [chwost], ч. слц. *chvost* «хвіст; мітла», вл. *choščo* «мітла», нл. *choščo* «дрік, з якого роблять віники», полаб. *höst*, схв. ст. [hvost] «хвіст», [*hōst*] «виноградна гілка», стсл. **хвость**; — загальнозвіданої етимології не має; псл. *хвостъ* первісно означало, мабуть, «те, чим можна махати, обмахуватися», тому пов'язується з псл. *xvostati* «бити, махати», *xvatafi*, *xytati*, *xystati* (ЕССЯ 8, 133—134); припускалася спорідненість з ав. *xvasta-* «молочений» (Vasmer RSI 6, 174), з вірм. *xot* (< **qʰuod-o-*) «трава, пасовисько» (Petersson KZ 47, 278), із нvn. *Quaste* «пензель» (дvn. *questa*, свн. *quaste* «пучок, жмут»), схв. ст. *gozd* «ліс» (Эндзелин СБЭ 127), з *хóбот* (Ильинський РФВ 61, 235; ИОРЯС 20/3, 106—108, проти Фасмер IV 232). — Фасмер—Трубачев IV 232—233; Черных II 336—337; Sławski I 92—93; Brückner 187—188; Holub—Lyer 207; Machek ESJČ 211; Schuster-Šewc 398; Вєрг. I 409.

хвіть «вигук для вираження швидкого розмаху або свисту», [хвіть] «тс.» Нед, Шейк, *хвітю-хвітю* «імітація руху вінника», [хвітька] «мантачка», *хвітъкати* «свистіти (про птахів)», *хвітьхвітъкати* «тс.»; — звуконаслідуване утворен-

ня, що виникло внаслідок імітації свисту та звуків від швидкого руху предметів у повітрі. — Пор. **ФІТЬ**.

[**хвіяти**] «хитати; віяти, майоріти» Шейк, [**хвіяти(ся)**] «хитатися» Г, Бі, [**хвійний**] «хисткий, нетривкий, нестійкий» Шейк, ст. *хвєти* «махати» (1627), *хвєтатися* «хитатися» (XVII ст.); — п. chwiać się «колихатися, гойдатися», chwiać, siać, chwiejać, chwiewać, ч. chvěti se «хитатися, коливатися, дрижати», слц. chviet' «труситися», вл. chwjeć «хитати», нл. chwjaś «віяти», chwjaś se «хитатися (прогліки)»; — псл. xvějati (sę), глибша етимологія якого не визначена; зіставляється з снн. swāien «хитатися», англ. sway «колихатися» (Вегп. I 407—408; ЭССЯ 8, 124—125), з лит. svajoti «мріяти», первісно «блукати» (див. Фасмер IV 230), з хвоя (Brückner 187, проти ЭССЯ 8, 126). — Ільинський ЙОРЯС 20/4, 148—149; Sławski I 92; Machek ESJC 210; Holub—Lyer 207; Schuster-Sewc 413—414; Эндзелин СБЭ 127.

[**хвоїти**] «бити лозиною»; — очевидно, експресивне утворення на основі **хвіяти** (див.).

хвойда «нехлюя; неохайнна, нечепурна людина; повія», [**фойда**] «тс.» Шейк, файды «тс.» тж, [**фойдатися**] «бродити по болоту, тинятися» Шейк, [**захвойдаха**] «нечупара», [**захвойдати**] «забруднити»; — не зовсім ясне; можливо, експресивне утворення від **хвойти**, хвоя, пор. р. [**хвой**] «різний мотлох, дрантя». — Див. ще **хвойти**, **хвоя**. — Пор. **хвайдá**.

хвойдина «лозина, різка»; — нерегулярне експресивне утворення на основі **хвоя**, пор. р. [**хвойна**] «хмиз, гілки». — Див. ще **хвоя**.

[**хвóйличник**] (бот.) «хвилівник звичайний, *Aristolochia clematitis* L.» Г, Шейк, Mak; — не зовсім ясне; можливо, виникло внаслідок зближення назви **хвилівник** із **хвоя**.

[**хвóлий**] «хворий» Нед, Шейк; — р. [**квóлий**] «слабий»; — очевидно, фонетичний варіант слова **квóлий** (до заміни **к** > **х** пор. **кóвзатися** і **хóвзатися**); спроба виводити р. [**квóлий**] з

хýльй і реконструювати давніше *хвóлий (Преобр. I 304) не є достатньо обґрунтованою. — Див. ще **квóлий**.

[**хвонь**] «пуста людина, дурень», [**хвóнюватий**] «дурацький» Шейк; — неясне.

хвóрий «який має яку-небудь хворобу, нездужає, нездоровий», [**хóрий**], [**хворлакувáтий**, **хворлякувáтий**] ВеУг, **хворобливий**, [**хоробливий**], [**хворовий**] «той, що хворів», **хворовýтий**, [**хвóрявий**] «хворобливий», [**хворá**] «хвороба», **хвóрість**, **хвороба**, [**хворóта**] «хвороба», [**хворáка**] «хворий», **хвóрати** Нед, Шейк, **хворíти**, **хворувáти**, [**хворла-кувáти**, **хворлякувáти**] ВеУг, **захвóрювання**, ст. **хорóба** (1596, 1627); — р. **хвóрий**, бр. **хвóры**, п. вл. нл. chorug, ч. chorú, ст. chvory, слц. chorú, полаб. хóгё, хüöge «гидкий, бридкий», цсл. **хвóрь**; — псл. xvorgъ / хогъ виводиться з давнішого *s^çого- (*s^çего-) «різати, колоти; наривати, гноїтися»; заміна початкового s > x пояснюється (Черных II 336) впливом псл. xylъ, xylъј (пор. р. хýльй); висловлювалася також думка про можливість з'язку з іє. коренем *ks-/kes- «різати»: «хворий» — це первісно «каліка, травмована людина» (Мельничук Этимологія 1966, 219); вважалося спорідненим із дvn. swēgan «ятратися, здуватися, викликати біль», снн. swēr «біль, хвороба», н. Schwär(e), Geschwür «болічка», ав. x^vaga- «рана» (Фасмер IV 232; Вегп. I 409; Matzenauer LF 8, 6; Pedersen IF 5, 66; Rozwadowski RSI 2, 105; Эндзелин СБЭ 72; Mikkola UrsI. Gr. I 175; Trautmann 295); були спроби зводити до іє. *khourg- < kheuzog- (Ільинський ЙОРЯС 20/4, 148) або до кореня *gver-, наявного в тох. В kwär «нездужати, хворіти» із заміною первісного g- на х- з табуїстичних міркувань (Machek ESJC 203); на думку ряду дослідників, прикметник **хóрий** пов'язаний іншим ступенем чергування з хýrīti, хýravij. — Критенко Вступ 538; Фасмер—Трубачев IV 231—232; ЭССЯ 8, 131—132; Brückner 183; Sławski I 76—77; Holub—Lyer 205; Moszyński PZJP 90; Schuster-

Šewc 397—398; Абаев ИЭСОЯ 1, 117. — Пор. **хýрий**.

[**хворіон**] «диявол» Нед, Шейк; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з **хвóрій**; могло виникнути як табуїстична назва чорта, пор. полаб. *choragas* «чорт» (Brückner 183). — Пор. **хвóрій**.

хвóріст «гнучке пруття з ліщини, лози, верби і т. ін., що йде на спорудження чого-небудь; хмиз», [**фóрост**] «хворост О; сухі віти без хвої на смеречі Г, Нед», **хворостéць**, **хворостíна**, **хворостíння**, [**хворостníк**] Нед, **хворостníк**, **хворостáнка** «мазанка»; [(бот.) брусиця, *Vaccinium vitis idaea* L. Mak], **хворостяни́й**, **хворостýти**, [**пáхвóрость**] Г, [**прохвóростьти**] «відлупцовати» Нед, ст. **форостъ** «хворост»; виноградна та інша лоза» (1627); — р. **хвóрость**, бр. **хвóраст**, др. **хворостию**, **хворостъ**, п. **chrust** (< *chwrost), ч. **chrast**, **chrust**, слц. **chrast'**, вл. **chrást** «чагарник», болг. **храст** «кущ, чагарник, деревце», схв. **хrásť** «дуб», слн. **hrášt** «тс.», стсл. **хврастик**; — псл. ***xvorstъ** «чагарник, ліс» загальновизнаної етимології не має; припускається звуконаслідуваньне походження (Mikl. EW 92; Bern. I 408—409; ЭССЯ 8, 130—131); початкове х- замість закономірного k- вважається результатом виливу псл. **xrustъ**, **xrustati** : **xrustēti** (Черных II 336); висловлювалася думка про спорідненість із псл. **хвоја** «хвоя» (Holub—Кор. 142) і далі з іє. *ks-, *kes- «різати, рубати» (Мельничук Этимология 1966, 216); зіставлялося з дvn. **horst**, **urst** «чагарник», н. **Horst**, данgl. **hyrst** «ліс» (Эндзелин СБЭ 126—127; Фасмер IV 231; Младенов 671); розглядалося як складне слово *ksu-orsto-, де другий компонент той самий, що в псл. *orstъ «rosti», а перший відображенний у дінд. **kṣumā** «льон» (Petersson KZ 46, 145—146). — Мартынов Этимология 1968, 15—16; Фасмер—Трубачев IV 231; Sławski I 82—83; Holub—Lyer 205; Schuster-Sewc 399—400.

[**хвóростéць**] «печиво, виготовлене на соняшниковій олії» Ва; — р. **хвó-**

рост, [**хвóросты**] «пряжене в олії печиво», [**хвóростень**] «тс.; тонкий ламкий коржик» Даль; — суфіксальне утворення від **хвóрость**; хрустке печиво одержало назву за схожістю з хрустким хмизом (хворостом). — Див. ще **хвóрость**. — Пор. **хрустій**.

[**хвóростяնка**] (бот.) «брусиця, *Vaccinium vitis idaea* L.», **форостінки** «тс.» Mak; — похідне утворення від **хвóрость** у значенні «кущ»; назва мотивається тим, що брусиця росте переважно в кущах, чагарниках; пор. синоніми для брусиці: **борýна**, **боровýна**, **борівка**. — Див. ще **хвóрость**.

[**хвóршт**] «дошка в $\frac{1}{2}$ вершка»; — столярний термін, пов'язаний, можливо, з н. *Forst* «ліс, бір», спорідненим з дvn. **horst** «чагарник», данgl. **hyrst** «ліс», псл. ***xvorstъ** «чагарник, ліс», укр. **хвóрость**. — Див. ще **хвóрость**.

[**хвóстáтися**] «волочитися позаду (про одяг); поспішати (щоб не залишитися)» Г; — очевидно, експресивне утворення від **хвіст** (див.).

[**хвóстáч**] (бот.) «поросинець плямистий, *Hypochœris maculata* L.; зніт, *Eriophyllum angustifolium* L. Mak»; — похідне утворення від **хвіст**; назва зумовлена довгим стеблом з квітками на кінці, що нагадує хвіст тварини. — Федченко—Флеров 661, 1039. — Див. ще **хвіст**.

[**хвóстюшóк**] (ент.) «*Thecla F.*» Нед, Шейк; — р. **хвостáтка**; — похідне утворення від **хвіст**; назва метелика мотивається наявністю в нижній частині задніх крил тоненьких кінчиків — «хвостиків». — Горностаев 225. — Див. ще **хвіст**.

хвóськати «хвіськати», **ухвóськата**ти «забовтати, задріпати»; — експресивне утворення, паралельне **хвіськати**, **хвістáти** і под. — Пор. **хвістáти**.

[**хвóшка**] «шкура дохлої вівці або кози»; — не зовсім ясне; можливо, експресивне утворення на основі **хвóйти** або **хвістáти** «бити, лупити», оскільки назви шкур пов'язані з ідеєю «лупити, дерти, різати». — Пор. **хвашія**.

[хвóшти] «сегмент у колесі»; — неясне.

хвощ (бот.) «вища багаторічна спорова трав'яниста рослина, *Equisetum L.*, *хвіщ* «тс.», [фоши] Шейк, [хвощанка] «пучок хвошу, соломи або очерету, яким миють дерев'яну нефарбовану підлогу», [хвощай] «сорт трави» Нед, Куз, Шейк, [хвощі] Mak, *хвоїщ* Г, *хвоиш* Mak, [хвощеваті] Mak, *хвощеві*; — р. болг. *хвощ*, бр. *хвоич*, п. *chwoszcz*, *chwoszczka*, *ch(w)osćik*, ч. *chvoště* «мітелка», вл. *chość*, нл. *chwóśc*, *chośc*, схв. *хвост*, *хвоїще*, *вóшћe*, слн. *hvóšč*; — псл. **xvostjъ* «хвощ» (первісно, можливо, також «мітелка»), утворене від *xvostъ* «хвіст», пор. п. *koríski ogop* «хвощ», букв. «кінський хвіст», лат. *equisētum* «хвощ», букв. «кінська грива»; назва рослини мотивується схожістю її з кінським хвостом або мітелкою. — Меркулова Очерки 117; Фасмер IV 232; ЭССЯ 8, 134—135; Черных II 337; Sławski I, 92; Machek Jm. rostl. 29; Schuster-Šewc 398. — Див. ще **хвіст**.

[хвощатися] «тinxатися, блукати», [хвóстатися] «волочитися, тягтися (про одяг)», [хвостáтися] «швидко працювати»; — експресивне утворення на основі **хвóстами** «бити, стъобати», **хвóтіти** «бити лозиною», **хвіяти** «хитати», **хвіст** тощо.

хвóя «сосна, глиция, дрюк», [фóя] Шух, О, [хвайнíк, хвийняк, хвінýк, хвўйняк] «сосняк» Л, *хвойна*, [хвóйки] «невеликий сосняк» До, *хвойník*, *хвóйni*, [хвойнівка] (зоол.) «блошиця, *Pachytmegus pini*» Нед, [хвойновéць] «*Chalkophora mariana*» Нед, [хвойнýк] (ент.) «довгоносик, слоник» Нед, [хвоянýк] «чорний ліс» Нед, *хвойний*, [хвойовий]; — р. *хвóя*, бр. *хвóя*, п. *choja*, *choina* «хвоя, сосна, глиция», ч. *chvoj*, слц. *chvoj(e)* «хворост, хвоя», *chvoja* «гілка ялини», вл. *chójna*, [chójca] «сосна», нл. *chojsca*, *chójpa* «тс.», болг. *хвóйна* «ялівець», схв. *хвója* «гілка, пагін», слн. *hója* «хвоя, ялина»; — псл. *xvoja*; — споріднене з лит. *skuijā* «хвоя, шишка», лтс. *skujas* «хвоя ялини», де початкове *x* < *ks*, що виник-

ло внаслідок давньої метатези *ks* < *sk*; іє. **sk(h)uoī*; менш переконливими є порівнювання (Macheck ESJČ 211) псл. *хвоја* з дінд. *vayā* «гілка», а також пов'язання *хвóя* з *хвéять* (Brückner 181; Брандт РФВ 22, 127; Желтов ФЗ 1877/4, 79). — Мельничук Этимология 1966, 215—216; Фасмер IV 233; Черных II 337; ЭССЯ 8, 125—126; Sławski I 74; Moszyński PZJP 285; Holub—Lyer 207; Schuster-Šewc 391; Младенов 667; Mikl. EW 92; Bern. I 408; Mikkola Urs. Gr. I 176; Trautmann 268; Fraenkel II 821. — Пор. **хвóти**.

[хвук] «веретено» Г, Нед; — звуконаслідувальне утворення, що імітує шурхіт веретена і далі позначає саме веретено. — Пор. **фук²**, **хук**.

[хвúщина] «толока, гуртова праця як поміч сусідові при будуванні хати» ЛЖит; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з *vujhwá* «ланцюг», др. *уже* «тс.», що походить від псл. (*v)ože*, спорідненого з *vęzati* «в'язати». — Див. ще **вужвá**.

хé¹ (виг.), *xe-xé*, *хехéкати*, *хе-хе-xe!* Шейк; — р. бр. болг. м. *хе*, ч. *chechtať se*, слн. *hehetáti*; — результат фонетичного оформлення первісного мимовільного вигуку для вираження сміху або речоту; паралельна форма до інших вигуків на вираження речоту — *ge*, *xa*; можна думати, що первісно ці вигуки становили певну ларингальну єдиність. — ЭССЯ 8, 55; Brückner 179. — Пор. **re¹**, **ха**.

хé² «вигук при рубанні», *хéкати*, [хéкавка] «ікавка» ЛЧерк, [ухéкати-ся]; — результат фонематичного оформлення інстинктивного звуку, що утворюється від різкого видихування повітря. — Пор. **ха**.

хéдер «робоча частина зернових комбайнів, що складається з різального апарату, мотовила й транспортера»; — р. болг. *хéдер*, бр. *хéдар*; — запозичення з англійської мови; англ. *header* «тс.» походить від *head* «голова; передня частина», спорідненого з н. *Haupt* «голова», горт. *haubiř* «тс.», а також із лат. *caput* «голова», дінд. *kapālam* «тс.». — СІС² 904; РЧДБЕ 795; Walde—Hofm. I 163—164; Klein 710.

хек¹ (іхт.) «морська хижка риба родини тріскових; мерлуза»; — р. бр. *хек*; — запозичення з англійської мови; англ. *hake* «тс.», санgl. *hake* «гак» продовжують данgl. *haca* «тс.», споріднене з данgl. *hacod*, *haeced* «щука», н. *Hecht* «тс.». — Klein 696; NSD 1103. — Пор. **гак¹**.

хек² (виг.), *хékати* «важко дихати», *хékнути*; — інстинктивний вигук, що виникає при різкому видиханні повітря після напруження. — Пор. **гоп.**

[**хелішник**] (бот.) «вовчуг, *Ononis hircina* Jacq.» Mak, Шейк; — неясне.

[**хандóгий**] «чистий, охайній», [*хандóжити*] «чистити, прибирати» Пі, [*хандóжити*] «очистити, вичистити», [*хандúжити*] «обдурити, підманити, осоромити», ст. *хандогий* (XVII ст.); — бр. [*хандóга*, *хандóжыць*, *хандóжны*]; — запозичення з польської мови; п. *chędogi* «чистий, гарний, охайній, чепурний» продовжує псл. *ходогъ*, яке є давнім германізмом, пор. гот. *handugs* «мудрий», дісл. *hōndugr* «стараний, пильний», дvn. *hantag* «гострий, гіркий», що утворені від назви руки — гот. *handus*, дісл. *hōnd* (застереження щодо такого зв'язку в гот. **handags* «спритний, вправний» див. Jóhannesson 228, 479); припускалася також можливість суто слов'янської інтерпретації псл. *ходогъ* при допущенні варіантної форми **xudogъ*, яку можна зіставити з укр. [*худьба*] «художник» Нед і *худьба* «скот», пор. у семантичному плані *творити* — *тварина*; зіставлення з лит. *skanūs* «смачний», *skonēti* «смакувати» (Brückner 178—179) непереконливе. — Шелудько 52; Мартынов Сл.-герм. взаимод. 43—45; Фасмер IV 282; ЭССЯ 8, 88; Sławski I 64; Вегл. I 400; Mikl. EW 88. — Пор. **худо́га**, **худо́жній**.

хéрес «сорт міцного виноградного вина»; — р. болг. *хéрес*, бр. *хéрас*; — запозичення з іспанської мови; ісп. *jerez* «тс.» походить від назви міста Херес-де-ла Фронтера (Jerez de la Frontera) в Андалузії, з яким пов'язане виробництво цього вина (букв. «вино з Хереса»); ісп. *Jerez* (de la Frontera) утворилося

від лат. (*oppidum*) Caesaris «місто Цезаря». — Фасмер IV 233; Черных II 338; Klein 1435. — Див. ще **кéсар**. — Пор. **цíсар**.

[**хéрмес**] (ент.) «сосновий короїд, *Chermes viriclis*» Куз; — запозичення з латинської наукової номенклатури; назва комахи лат. *chermes* походить від ар. *kirmiz* «кермес (*Coccus ilicis*)», комаха, що дає червону фарбу», яке запозичене з дінд. *kṛmiti* «черв'як», спорідненого з псл. **č̆r̆tъvъ* «черв'як». — Lokotsch 97. — Див. ще **червь**. — Пор. **кармáзин**.

херувíм «у біблійній символіці — надприродна шестикрила істота, у християнському віросповіданні — ангел вищого чину»; — р. болг. *херувíм*, бр. *херувíм*, др. *херовим*, *херувимъ*, *хъро-вимъ*, *хирувимъ*, п. ч. *cherub(in)*, слц. *cherub*, вл. *cherubin*, схв. *херувíм*, стсл. **хероувиmъ**, **херовиmъ**; — запозичене з грецької мови через посередництво старослов'янської; сгр. *χεροῦβ*, *χερούβιμ* «тс.» походить від гебр. *Kērûbh* (мн. *Kērûbhîm*) «крилатий ангел», утвореного від семітської основи **kāruba*, очевидно, «бути великудушним, милосердним», спорідненої з ак. *kārābu* «благословляти, робити щасливим», *kāribu* «той, хто благословляє», а також із гебр. *bērâkhâ* «він благословений», *bērâkhâh* «благословення». — Фасмер IV 234, ГСЭ 219; Черных II 338; Kopaliński 168; Holub—Lyer 203; Skok I 665; Klein 274. — Пор. **се-рафíм**.

хéтти «назва племен і народностей, що заселяли центральну і східну частини Малої Азії та Північну Сирію в II — на початку I тис. до н. е.»; — р. *хéтты*, бр. *хéты*, п. *Hetyci*; — запозичення з гебрайської мови; гебр. *Hittî* (мн. *Hittîm*) походить від хет. *Hattî* «хетти, країна хеттів, Хатті», що є назвами аборигенів неіndoєвропейського походження. — Klein 734.

хи! «фу, (дит.) жижа»; — результат фонематичного оформлення інстинктивного гортанного вигуку на вираження нездоволення, остороги тощо. — Пор. **пхе**, **пхýкати**.

хýба — див. **хýбýти**.

[хибáлка] (знев.) «тovста шия» До; — експресивне утворення на основі дієслова **хибáти** «махати, хитати» (див.).

[хибáнок] «вид рубанка з довгою колодкою, фуганок»; — запозичення з польської мови; п. [hebanek] «тс.» походить від н. Fügebank «фуганок», що є складним словом, утвореним з іменників Fuge «стик, паз, шов», похідного від fügen «зв'язувати, припасовувати», і bank; на українському ґрунті слово за знало, очевидно, впливу дієслова **хибáти** «хитати» (див.).

хибáти «рухати що-небудь з боку на бік або згори вниз; гойдати, хитати», **хýбíти** СУМ, Нед, [хib] «падіння, поштовх, удар» Нед, [**хýбство**] «непостійність, хисткість» Бі, **хибкíй** «хисткíй», **хиблíвий**; — р. [хибáть] «хитати», п. chybać «бігти; колихати(ся)», ч. chybatи «сумніватися, вагатися», слц. chybat' «не вистачати», вл. chybać, khibić «бути винним», нл. chybać, chyba «недолік; сумнів», слн. híbatи «ганити, ганьбити»; — псл. xubati «хитати, трясти»; чергуванням кореневого вокалізму споріднене з xubati (xubti) і далі зі skub(a)ti (ЕССЯ 8, 153—154); псл. xub- зближується також із *sib- (Brückner 188; Ślawski I 94—95; Machek ESJC 211—212); сумнівне зіставлення з лит. subóti «качати», saibti (Mikl. EW 93; Matzenauer LF 8, 8; Trautmann KZ 43, 109); неприйнятним є погляд на псл. xubati як на експресивний варіант дієслова gybati (Machek Slavia 16, 194). — Фасмер IV 234—235; Machek ESJC 211—212; Holub—Lyer 207; Schuster-Sewc 414; Bern. I 412—413; Trautmann 144. — Див. ще **скубти, шýбáти**.

[хибéта] «природжена здібність, дар, хист» Нед, Бі, [хibít] «хист» Кур; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з **хибáти**, пор. **хист** від **хитáти** або **хвáцький** від **хватáти**, а також р. лóвкий «зручний, умілий» і ловítъ; у такому разі форма **кебéта** «здібність, хист», [кibéta] «тс.» може бути давнім варіантом до **хибéта**. — Див. ще **хибáти**. — Пор. **кéба**.

хýбíти «допускати хиби в чому-небудь; помилятися СУМ, Нед; бракувати, не вистачати О», [хiblýti] «промахуватися, не влучати» Куз, **хибнúти**, **хибувáти** «бракувати, не вистачати», **хýба**, [хibč] «вада», [хíbca] «хиба» Нед, **хýбний, непохýбний, несхýбний, перехýбýти** СУМ, Нед, **póхibka, [похíба, похýбний] Нед, [прохýба] Нед, [схíба] «хиба», схýбíти, схibnýti(ся), схýблений, ухýбíти**; — бр. **хíбіць** «допускати прорахунки, помилятися; боятися когось, розгублюватися перед ким-небудь», п. chybíac, chybíc «хибіти», ч. chyba «сумнів», chybiti «зробити помилку», chybovati, слц. chyba «помилка», chybit' «помилятися», вл. khibić «бути винним», нл. chyba «недолік; сумнів», chybuńś «бути відсутнім; відпадати», слн. híba «недолік, дефект», híbati «ганити, гудити»; — псл. xybiti «помилятися», співвідносне з **хибáти** «хитати», семантичний розвиток: «хитатися, вагатися» → «бути непевним, сумніватися» → «помилятися» (Matzenauer LF 8, 8). — Фасмер IV 234; ЕССЯ 8, 155; Ślawski I 94—95; Holub—Lyer 207; Machek ESJC 211; Bern. I 412; Mikl. EW 93. — Див. ще **хибáти**.

[хибót] «бур'ян» ВeB; — не зовсім ясне; можливо, експресивний варіант до **хабáт** «тс.» (див.).

[хибóтка] (зоол.) «плекзавр, Plexaure» Нед; — неясне.

[хíв] «вигук, яким передається хворобливий кашель» Me, [хib] «тс.» тж, [хéвкати] «важко дихати Нед, важко дихати від швидкого бігу; хворобливо кашляти Me», [хýвкати] «хворобливо кашляти» Me; — звуконаслідування утворення, що виникло внаслідок фонематичного оформлення специфічних шумів і хрипів під час кашлю. — Пор. **кéвкати, xe²**.

[хидрýжний] «підступний, лицемíрний» Ona; — неясне.

хýжа «комора; хата; невелика убога хата, халупа», [хéжa] «хижка» Шейк, **хýжска, хижчýна, [хýжечний, хýжний], [охýжа]**; — р. хýжина, др. хýжа, хи-

жа, хызина, хизина, хызъ, п. chyža, chyž «курінь», ч. chýše, chýže, слц. chyž(k)a, chéža, chežka, вл. chéža, chéžka, нл. chyža, chyžka, chyz, болг. хýжа, схв. хýжа, хýжина «кімната», слн. híža, стсл. **хызъ**; — псл. хузъ, xysъ, xuzъ, xyšа «хата, житло»; хуža (< *xuzja «тс.»); — давнє (praslov'янське) запозичення з германських мов; пгерм. *hūsa (< *kūso/*kusо) «укриття, захист» (дvn. данgl. dísl. hūs «хата», англ. house, н. Haus «тс.») утворене від іє. *(s)qeū-s- «покривати, ховати»; висловлювалася також думка (Machek ВЯ 1957/1) про паралельне, генетично незалежне іndoєвропейське походження псл. хузъ і пгерм. *hūsa; про варіант хузъ: хузъ див. ЭССЯ 8, 159—160, 165—166. — Критенко Вступ 532; Кобилянський Зб. наук. праць I 79; Фасмер—Трубачев IV 235—236; Черных II 338; Мартынов Сл.-герм. взаимод. 46—47; Sławski I 96; Brückner 189; Machek ESJČ 212; Holub—Lyer 207; Schuster-Sewc 378—379; Младенов 668; Bern. I 414—415; Mikl. EW 94; Kluge—Mitzka 294; Klein 746. — Пор. **хоз.**

ХІЖИЙ «м'ясоїдний, кровожерний (про тварин і перен.); швидкий, меткий; гарний» ЛексПол, **хижáцький**, [хижакувáтий, хýжний, хýщий, хýщний] Нед, **хижák**, **хижáцтво**, [хýжник, хижун Г, хýщник Куз], **хижáчти**, [охижíти], [схижíти] «злутити, здети» Нед, ст. хижо «швидко, скоро» (XVII ст.); — р. [хýжий] (з укр.?), бр. хіжъ, п. [chyžy, chyžo] (з укр.); — утворення, що походить від того самого кореня, що й дієслово **хитáти**, хоч **ж** викликає труднощі; була спроба (Sławski I 96) пояснити його фонетичним розвитком: **хýштній** > **хýжній** > **хýжий**, але їмовірніше, що **ж** тут з йотованого **з**, пор. р. [хизъ] «пристрасне бажання» (ЭССЯ 8, 164); пор. також **хýжий** «гарний», можливо, від **хизувáтися**; пов'язування укр. **хýжий** з дінд. svangati «(він) іде» і н. schwingen «коливатися» (Потебня РФВ 4, 197) непереконливе. — Фасмер—Трубачев IV 235; Brückner 189. — Див. ще **хитáти**².

[**хýза**¹] (дит.) «вогонь» Мо, [хýжа] «тс.»; — очевидно, фонетичний варіант слова **жýжа** з дитячої мови. — Див. ще **жегтý, жýжа**.

хýза² «сніговиця», [хиз] «тс.» Нед, охýза «тс.»; — р. [хиз] «туманний дощ», хизítъ «віхолити, хурделити; сніжити»; — очевидно, пов'язане з хитáти, де припускається інше суфіксальне поширення: *xy-z-atи (ЭССЯ 8, 164). — Див. ще **хитáти**². — Пор. **хвýща**.

хизувáтися «чепуритися, красуватися», [хизувáцця] Кур; — споріднене з хитáти; для псл. хутati припускається інше суфіксальне поширення: *xy-z-atи (ЭССЯ 8, 164); сюди ж, очевидно, **хýжий** «гарний» (до семантичного з'язку слів на позначення позитивних якостей з дієсловами руху пор. укр. розм. лóвкий «гарний» при ловити); припущення про запозичення укр. **хизувáтися** з тур. hüsün «краса, принадність» (Кобилянський Зб. наук. праць I 80) малоймовірне. — Див. ще **хитáти**².

[**хýкнути**] «гикнути», [хýкавка, хýкалка] «гикавка»; — звуконаслідуваньне утворення, паралельне до **гýкати**, **гýкнути**, що імітує короткі глибокі природні звуки, зумовлені спазматичним скороченням грудочеревної перепони людини. — Пор. **гик**¹.

хилитáти «хитати», хилитáтися «хитатися», [холитáти(ся)] «тс.» Нед; — результат контамінації слів **хилýти(ся)** і **хитáти(ся)** (див.).

хилýти «нагинати, пригинати що небудь донизу, робити похилим, нахиляти СУМ, [сунути, валити валом] Чаб», **хилýти**, **хилýтися** «тинятися, вештатися», [хиль!], [хильák] «миршавий чоловік (хлопець)» Чаб, [хиль] «нагнутий, похилений» Нед, Куз, [хилкý] «гнучкий» Г, Куз, [хилáстий] «хиткий, хисткий» Пі, [хильнý], хильки, хильцем, хильці, [хилью-хилью], [хильци, нахильци] «хильцем, зігнувшись, пригнувшись, крадькома» Ме, вихилáси, вихилáсом, [захильти] «ослабнути» Нед, [захиль] «виснажений», **нахильтýти(ся)**, **нахил**, [нахиль], **нахильний**, [нáхилки]

Куз, [нáхильки, нáсхил, нáсхиль, нáхилки], [нáхилку] Ж, [нáхильцем], [нáхильци] Ме, Ж, [одхилити, одхýл, одхильний] Пі, [охиляти] «заступатися, захищати» ЛексПол, [перéхил, перéхильцем] Куз, похýл СУМ, Она, [похýлина] Куз, похýлий, похýлистий, [похýльний, похýльчастий], [прихýл] Нед, Она, [прихýлець, прихýлок] Нед, [прихýлице, прихýлля], прихýльник, прихýлистий, прихýльний, [спóхів] «схил» УРС, [спохýльний], схил, схýлок, схýлення, схýльність, [схýльстий] Г, Нед, схýльний, [схýльністий] Вел, [схýльчий] Г, Нед, Пі, [схýльчістий] Нед, [схýлком] «нахилившись», юхил, ухýльник, ухýльний, ухýльницький, [невідхýльний], неприхýльник, [непідхýльний] Нед, [непохýльний] «постійний, незмінний» Бі, неухýльний, [унáхилку], ст. хилкомъ «нахилившись, крадучись» (XVI ст.); — р. хýль, бр. хíліць, п. chylić, ч. chýliti, слц. chýlit', вл. chilić, нл. chyliš, болг. хýлав «слабий, хворобливий», схв. хýлав «підступний, лукавий», ст. хилити, слн. hiliti «гнути, згинати»; — пsl. xyliti «нагинати»; — загальновизнаної етимології не має; припускається корінь *ksū-l-, що зближується з *ksou-d- (> худь) (Мельничук Этимология 1966, 214—215); висловлювалася також думка про спорідненість зі слн. húla «плечовий суглоб», пsl. skula (в обох словах в основі значення «вигин, опуклість» — ЭССЯ 8, 155—157), із пsl. xuła «осуд, ганьба» (Черных II 338—339); менш переконливі зіставлення з ч. ст. chúlost «сором», chuliti «нахилити» (Macheck Studie 100), з алб. hupjet «схилитися, принижуватися», ир, hupi «принижений, приборканий, втихомирений» (Вегп. I 413), з гр. κύπτω «нахилитися, нагинатися», κύφος «нахилений, зігнутий» (Macheck ESJC 212) або з гр. χωλός «крикий» (Petersson AfSIPh 35, 362). — Фасмер IV 236—237; Sławski I 95; Holub—Lyer 207; Schuster-Šewc 380—381; Младенов 668.

химéra «у давньогрецькій міфології — страховище з головою лева, ту-

лубом кози і хвостом дракона, з пащі якого вивергається полум'я; перен. дивовижна фантазія, нездійснена мрія, витвір уяви», [фамéри] «фокуси, витребеньки» Ме, [хамéрія] «химера», [химéрічка] «дивачка» Нед, химéрник «дивак», [хýмра] «мрія, фантазерство» Бі, химéристий СУМ, Нед, химéрний, химéрити, химерувáти, [перехимéрно] Нед; — р. болг. м. химéра, бр. химéра, п. chimera, ч. слц. chiméga; — запозичення з грецької мови; гр. Χίμαιρα «міфічне чудовисько в Лікії з головою лева, тулубом кози і хвостом дракона» пов'язане з Χίμαιρος «коза», букв. «коза тієї зими, однозимка», похідним від χειμώνα «зима»; проте висловлювалися й сумніви щодо грецького походження слов'янських слів (Критенко Мовозн. 1973/2, 31), які зближувалися з укр. хіморода. — СІС² 905; Черных II 339; Koralínski 169; Brückner 179; Holub—Lyer 203; РЧДБЕ 807; Boisacq 1053; Frisk II 1079—1081, 1100—1101; Klein 276. — Див. ще зімá. — Пор. хámородь, хýморода.

[хýмля] «дерев'яне колісце, до якого прикрічують волосся; кибалка» Вел, [хóмля] «тс.» Г, Нед, Вел, [хімлýшка, хімлýшечка, хімлýшечка] Нед, [хомівка] «кибалка» Г, Вел, [хомéвка, хомéлка] Нед, [хімéвка] «тс.» Шейк; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з кибалка, кимбалка (див.).

хýморода «химери, фантазія СУМ, чаклунство Г, Чаб; затінок Вел; ворожка ЛПол», [хýмородь] «тінь; місце, ніколи не осяяне сонцем» Нед, О, [хéмородь] «тс.» тж, [хýмородє] «лахміття, покидьки» тж, [хýмороднік] «чаклун, характерник» Г, Нед, [химородніця, хýмородні] «хитроці», [хýмородній] «вередливий, свавільний, добутій через чаклунство» Г, Нед, [хýмородніти] «вередувати; чаклувати» Г, Нед, шахраювати Чаб, [химородничáти] «вередувати; чаклувати»; — утворення неясного походження; можливо, є фонетичним варіантом спорідненого хámородь (ЭССЯ 8, 157); не виключено, однак, що обидва слова

відбивають якесь давнє, ще праслов'янське запозичення. — Див. ще **хамо-родь**.

[**хіндя**] «трясця» Г, Нед, [хінда] Нед, Шейк, [хондя, хундя] ЛЖИТ, [хвін-дя Г, хіндя «тс.» Нед], хіндіти «хиріти» Веб; — афективне утворення, очевидно, на основі дієслова *хитати*; до суфікса *-нд-* пор. *рінда* «свиня» від *ріти*.

хірій «такий, що ослаб, виснажився через хворобу; кволій, немічний, худий», *хиренний*, [хирлівий] Чаб, *хірлівий*, *хірний* СУМ, Нед, [хірлій] Шейк, *хирляк*, [хирлячісько] Нед, [хирняк] Куз, *хіря*, [хирячка] «хвороба», [хіра] «тс.» Шейк, *хіріти*, [хірліти, хірляти] Г, Нед, [хірліти] Нед; — р. [хірь] «хвороба», [хірый], *хиреть*, бр. [хіры], *хірэць*, п. chугек «хворовита людина», [chуга] «хвороба», нл. chугпу «хворобливий», полаб. chögu, болг. *хирея* «хворію», схв. чак. [за-хірет], слн. hírati «хиріти»; — посл. хугъ; пов'язане ступенем чергування (ū : ū) із хвогъ, з якого походить укр. *хвóрий*; припускалася також контамінація x(v)og- i xyl- «хилий» (Черных II 340). — Фасмер—Трубачев IV 239; ЕССЯ 8, 158—159; Moszyński PZJP 90; Schuster-Sewc 414; Bern. I 413—414; Mikl. EW 94; Trautmann 295. — Див. ще **хвóрий**.

[**хірій**] «швидше» СУМ; — не зовсім ясне; можливо, похідне утворення від **хірій** «хворий, недужий, недолугий». — Див. ще **хірій**.

хист «уміння що-небудь робити, проводити себе певним чином; здібності», *хисть* (розм.), [хіста] «тс.» Нед, [хисток] «мисливська засада, сковок для пасічника» Г, [хіщ] «заслін від вітру або дошу» О, [хіта] «здібності» Пі, [хість] Шейк, Бі, [хіть] «здібності» Пі, *хісткий* «умілий, вправний» СУМ, Бі, [хістіти], *захист*, *захисник*, *захисток*, *захисний*, *захищати*, [обхистити], [схиститися] «приловчитися, примудритися», [схишатися] «ховатися»; — р. [хист], бр. [хісць] Носович, п. chystać «колихати, хитати», ч. chystati «припра-

вляти, готувати», слц. chystat' «тс.»; — посл. xystati, утворення, пов'язане з *хитати*; розглядається як форма інтенсиву на *-st-* до *хитати* (ЕССЯ 8, 159); до семантичного переходу пор. *хвацький* «молодецький» від *хват*, *хватати*, р. лóвкий від *лов*, *ловить* тощо. — Фасмер IV 239; Holub—Lyer 207; Bern. I 414. — Див. ще **хитати**². — Пор. **хіттий**.

[**хістка**] (зоол.) «черв'як, Leptoptera» Нед, Куз; — неясне.

[**хітати**¹] «важко дихати» Нед; — звуконаслідуванье утворення від *хих* за зразком *дихати*, що виникло в результаті фонематичного оформлення шуму від важкого видиху повітря. — Пор. **хе**².

хитати² «колихати, гойдати», *хить*, [хітю, хітуні, хітусі, хітусеньки], [хіта, хіт] «колиска, гойдалка» Пі, *хитавіця*, [хітлянець] «вітрогон, баламут» Пі, [хітлянство] «легковажність» Нед, [хітун] «маятник» Нед, [хіталка] «гойдалка» До, *хисткий*, *хитальний*, [хітвáнний] «хисткий», *хиткий*, *хітлівий*, *хітлявий*, *хітній*, [хіцький] «хисткий», [хітючий], *похітувати*, [похітуні, похітусі], [пóхіт] «хитання», [похітний] Она, *схитнүтися*, *непохітний*; — р. [хітатъ], бр. *хістáць*, [хітáць], п. [chytac sīę] «хитатися», ч. chytati «хапати; ловити», слц. chytat' «хапати; торкати», вл. chytac «кідати; метати», нл. chytas «тс.», болг. [хітам] «турбуватися, піклуватися», м. *ита* «поспішати», схв. *хітати* «тс., [хапати]», слн. hítati «красти; кидати, метати», hítati se «боротися; поспішати»; — посл. xytati; чергуванням пов'язане з *xvatati* «хапати» (ЕССЯ 8, 160); зближення з лит. gáuti «хапати», лтс. gūt (псл. *gū-tā-jō Machek ESJC 212) є помилковим. — Skok I 669—670; Bern. I 414. — Пор. **хітти**.

[**хітти**] «хапати, брати» Вел; — р. [хітитъ], *похітить*, *восхитить*, др. *хитити*, *хітити*, ч. chytiti «спіймати, схопити», слц. chytit' «зловити», вл. chycić «хапати», нл. chysiš «кідати», болг. *хітам* «поспішаю, кваплюся», схв. *хітити* «кинути, метнути», слн. hítiti «тс.», стсл. **хытти**; — посл. xytiti;

розглядається як похідна форма від *xutati*; чергуванням кореневого вокалізму пов'язане з *xvatati* (пор. ісл. *kysnōti* «киснути» і *kvasъ* «квас»). — Фасмер IV 239; ЭССЯ 8, 161; Черных II 341; Machek ESJC 212; Schuster-Sewc 414—415; Вегн. I 414; Рокорпу Г 954. — Див. ще **хитати²**. — Пор. **хватати**.

[**хитніти**] «нездужати, слабувати» Нед, [*хитвáнiti*] «тс.» тж; — афективне утворення від *xitáti*, *xitáttisя*; до семантики пор. укр. *слабий* «хорій», н. *schlaff* «в'ялий» і *schlafen* «спати». — Див. ще **хитати²**.

[**хитráк**] (ент.) «доломед, Dolomedes» Нед; — пов'язане з *xíttrij*; при створенні, очевидно, штучної назви бралося до уваги значення латинського терміна: лат. *dolosus* «хитрий». — Див. ще **хитрий**.

[**хитréць**] (зоол.) «дромія, *Dromia vulgaris L.*» Нед, Куз; — пов'язане з *xíttrij*; назва мотивується, можливо, певними особливостями поведінки цих хребтоногих істот. — Див. ще **хитрий**.

хитрий «який для досягнення чого-небудь діє непрямими, обманними шляхами; підступний, лукавий», [*xittréz-nij*], *xittruvátiy*, *xittrióshij*, [*xittró-bo*] «хитро» Нед, [*xittrécz*, *xíttricja*] Нед, *xíttrik* «хитрун», *xittríンka*, *xíttróshí*, [*xittrúga*] Нед, *xittrún*, [*xittrúnstvo*], [*xittrunuńki*] «хитроші» ЛПол, *xittrúha*, *xittróga*, [*xittrugáń*, *xittrók*] Чаб, *xittrjachók*, *prehíttrij*, *per-hexittríti*, ст. *xittrećz* «художник, ремісник» (1627), *xítrostъ* «ремесло» (1627); — р. *xíttrij*, бр. *xíttriy*, др. *xyttrij*, *xittrij*, п. *chytgu*, ч. слц. *chytřú*, вл. *chétrij* «швидкий, меткий», нл. *chytšy* «хитрий», болг. *xíttrъr*, схв. *xíttar*, *xítren* «швидкий», слн. *híter* «тс.», стсл. **хытрыць**; — псл. *xutrъ*; утворене від *xutati*, *xutiti* за допомогою суфікса *-гъ*, як *въд-гъ* «бадьорий, жвавий» від *въдéti* «пильнувати, не спати»; семантичний розвиток відбувся в напрямку «спритний» → «умілий» → «лукавий»; за іншим поглядом (Machek ZfSl 1, 1956, 35—36), припускалася спорідненість з лит. *gùdras*,

гудrūs «хитрий, розумний», лтс. *gudrs* «тс.» і далі з хет. *kutru-* «свідок» (Machek ESJC 212). — Фасмер—Трубачев IV 240; Черных II 340; Петлева Этимология 1968, 141; Крушевский РФВ V 1881, 79; Ślawski I 95—96; Brückner 189; Holub—Lyer 207; Schuster-Sewc 377—378; Младенов 668; Skok I 669—670; Bern. I 414; Oesterreicher JP 10, 175—178. — Див. ще **хитати²**.

хи-хí «звуконаслідування, що означає звук від сміху», *xúxi*, *xixúčki*, [*xixótñáva*] Куз, Чаб, [*xúxít*, *xixít-ná*, *xíški*] Г, [*xixotná*, *xixotún*, *xixotúlya*] Нед; — звуконаслідування утворення, паралельне до *xi-xí*. — Пор. **xi-xí**.

хихлатий «пухнастий; галузистий, гіллястий»; — очевидно, експресивне утворення на основі *xoхóл* «чуб» (див.).

[**хиць**] «хап», а також «вигук на означення падіння», [*xićkováti*] «стрибати, скакати» Нед; — звуконаслідування утворення, пор. *беркýць*, *pxićv*.

хіázм «розміщення чого-небудь навхрест, у вигляді грецької літери *χ*», *xiázma* «тс.»; — р. *xiázm*, *xiázma*, бр. *xíázm*, п. *chiazm*, ч. *chiasmus*, болг. *xiázъм*; — запозичення з грецької мови; гр. *χιάζμος* «хіазм» утворене від *χιάζω* «розвішувати навхрест, ліteroю *χ*», пов'язаного з назвою літери *χεῖ*, *χī*, яка первісно мала накреслення *χ* або + і становила в давньогрецькому алфавіті додаток до фінікійської основи. — СІС² 905; Kopaliński 169; Holub—Lyer 203; РЧДБЕ 802; Frisk II 1079, 1099; Boisacq 1060.

хібá «(частка) чи; (присл.) іноді, випадком», [*xihbá*], [*xihbálъ*] Шейк, [*xihbálъ*, *xihbánъ*, *xihbánъ що*] «хіба» Веб, [*xihbéń*] «хіба» ЛПол, Веб; — р. [*xihbá*], бр. *xihbá*, п. слц. *chybá*, вл. *chiba*; — прислівник і частка *хіба* виникли на ґрунті іменника *хýба* «вада, помилка», утвореного від *xihbáti* «хитати, бити», як раз (іменник, прислівник, сполучник) від *разýti*, р. *rázve* також від *разýtъ* (інакше — Фасмер III 433); вокалізм *xihbá* відбиває, можливо, вимову говірок північного наріччя або пов'язаний

зі специфічним темпом вимови слова (див. Булаховський Вибр. пр. II 252). — Фасмер IV 234; Sławski I 94; Schuster-Šewc 379—380. — Див. ще **хібати**, **хібіти**.

хід — див. **ходити**.

хімія, [xémia, xémik, xemízm] Куз, Она, *xímizm*, *xímizácia*, *xímik*, *xímikália*, *xímikát*, *xímichnij*, [хемічний] Куз, Она; — р. болг. *хýмия*, бр. *xímia*, п. *chemija*, ч. *chemie*, слц. *chémtia*, вл. *chemija*, м. *хемија*, схв. *хëмија*, *кемија*, слн. *кетија*; — запозичення з латинської або грецької мови; лат. *chemia*, слат. *chimia*, гр. *χυμεία*, *χημία* походять від ар. *al-kīmīyah* «утвореного з артикля *al-* і гр. *χρύσια* «чорна магія», пов'язаного з власною назвою Хпміх «Єгипет, чорна країна» (< ег. *khem*, *khamte* «чорний»). — СІС² 906; Черных II 339; Фасмер IV 237; Смирнов 319; Kopalinski 168; Holub—Lyer 203; Младенов 668; РЧДБЕ 808; Klein 45—46; Walde—Hofm. I 563. — Пор. **алхімія**.

хіна «алкалоїд кори хінного дерева; лікарський препарат», *хіна*, *хинін* Нед, Она, Куз, [хиніна] Нед, [хиновéць] (бот.) «хінне дерево, *Chinchona officinalis* L.» Нед, Куз, *xínin*, [хіновéць] Куз, Она; — р. [хіна], *хинін*, бр. *xína*, п. *chiná*, *chinina*, ч. вл. *chinín*, слц. *chinín*, болг. *хинін*, м. *хинин*, схв. *кіна*, слн. *kinín*; — запозичене з південноамериканської мови кечуа через іспанську та інші європейські мови; ісп. *quina*, *quina-quina* «хіна» (іт. *china*, *chinina*, н. *China*) походить від кеч. *quiñ-quípa* «кора хінного дерева». — Акуленко 140; СІС² 906; Черных II 339; Фасмер IV 237; Brückner 179; Holub—Lyer 203; РЧДБЕ 808; Kluge—Mitzka 117; Klein 1290; Lokotsch EWAW 32.

[**хіпесник**] «(кишенев'кий) злодій» Она; — очевидно, суфіксальне утворення від вигуку *xin!* «хап!». — Див. ще **хап!**

[**хір**] «назва літери Х» Нед, [xíri písáti] (про ходу п'яногого) Бі; — др. *χέρъ*, стсл. *хѣръ*; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з гр. *χείρ*, мн. *χεῖρες* «рука, руки» (зокрема, складені хрестом на грудях) або з гр. *χάτρε* «радуй-

ся, будь здоровий» від *χαίρω* «радію, насолоджуєсь»; за іншим припущенням (Vaillant RÉS 16, 250), розглядається як скорочення слова *херувім*. — Фасмер IV 233; Черных II 337—338; Гrot Філ. раз. II 505; Горяев 397.

хіромант «особа, що займається хіромантією», *хіромантія* «ворожіння по лініях на долонях рук та провіщання на цій основі майбутньої долі людини»; — р. болг. *хиромант*, бр. *хірамант*, п. *chiromanta*, ч. слц. *chiromant*, вл. *chiromantija*, схв. *хирдмант*; — запозичення із середньовічної латини; слат. *chiromantia* утворене з основ грецьких іменників *χείρ* «рука», спорідненого з тох. A tsar, тох. В *şag*, хет. *keşšag*, *kişšag-*, вірм. *jeğp* (первинний зн. в., мн. *jerk*), алб. *dorë*, і *rauntetia* «пророцтво, ворожіння, провидіння», спорідненого з псл. *rāmetъ*, укр. *pám'ять*. — СІС² 906; Kopalinski 170; Holub—Lyer 203; Младенов 668; РЧДБЕ 811; Frisk II 172—173, 1082—1083; Boisacq 609, 1054; Klein 278, 931. — Див. ще **пам'ять**. — Пор. **хірург**.

хірург «лікар, фахівець з хірургії», *хірургія*, *хірургічний*; — р. болг. *хирург*, бр. *хірург*, п. ч. слц. вл. *chirurg*, м. *хирург*, схв. *хирург*, *кирург*, слн. *kirúrg*; — запозичене з латинської мови, можливо, через посередництво німецької; н. *Chirurgie* «хірургія» походить від лат. *chirurgia*, джерелом якого є сгр. *χειρουργία* «ручна робота, ремесло», утворене з основ іменників *χείρ* «рука» і *έργον* «діло, праця, робота», яке зводиться до іє. **χεργ-*/ *χεργ-* «діло, вчинок, діяльність». — СІС² 906; Черных II 340; Kopalinski 170; Holub—Lyer 203; РЧДБЕ 812; Младенов 668; Hüttl-Worth 14; Kluge—Mitzka 117; Boisacq 271—272; Frisk I 548—549. — Пор. **хіромант**.

[**хірхильний**] «лукавий, хитрий», [xír-xuláti] «лукавити, хитрувати» Бі; — очевидно, похідне утворення від *хір* (*хер*) «назва літери Х»; до розвитку семантики пор. [*хірі писáти*] (про ходу п'яногого) Бі, звідки могло виникнути

значення «крутити, хитрувати, лукавити». — Пор. **хір**.

хітін (біол.) «органічна речовина з групи полісахаридів», [хітіна] «тс.» Куз; — р. болг. *хитін*, бр. *хіцін*, п. chityna, ч. вл. *chitin*, слц. *chitín*; — науковий термін, утворений на базі латинської мови; нлат. *chitinum* «тс.» походить від гр. *χιτών* «шкіра, оболонка». — СІС² 907; ССРЛЯ 17, 140; Kopaliński 170; Holub—Lyer 203; РЧДБЕ 812; Klein 278. — Див. ще **хітон**.

хітон «одяг стародавніх греків»; — р. болг. *хитон*, бр. *хітён*, др. *хитонъ*, п. ч. *chiton*, слц. *chiton*, м. *хитон*, стсл. **хітонъ**; — запозичення з грецької мови; гр. *χιτών*, *κιθών*, мікен. *kito*, *kitone*, *kitona* «тс.» (XV ст. до н. е.) є стародавнім запозиченням із семітських мов; пор. фінік. *ktn* «лляний одяг», гебр. *kuttōnēth*, *kētōnet*, арам. *kittānā*, ар. *kattān*, ак. *kitinnu* «полотно, близна». — СІС² 907; Kopaliński 170; Holub—Lyer 203; РЧДБЕ 812; Frisk II 1101; Boisacq 1061; Klein 278. — Пор. **туніка**, **хітін**.

хі-хі «звуконаслідування, що позначає сміх», *xixíkati*; — р. болг. *хиху*, бр. *xi-xí*, п. *chy-chy*, *chichi* «смішки, хахоньки», ч. *chichi*, *chichy*, вл. *chichotać*, нл. *chychotaš*, схв. *xi*, *xi*, слн. *hihi*; — давня редуплікація; псл. *xi-xi* імітує сміх, *regit*; пор. також літ. *kikénti* «хіхікати», двн. *kichazzen*, *kachazzen* тощо. — Ільинський ЙОРЯС 20/4, 177; Фасмер IV 240; Sławski I 65; Schuster-Sewc 380; Fraenkel 252. — Пор. **хи-хі**.

[**хлабуст**] «листя на грядці після збирання капусти і буряків» Дз, [**хлабустиння**] «тс.» тж; — очевидно, фонетичний варіант слова **храбуст** «капустяне листя, осот, бур'ян». — Див. ще **храбув**.

[**хлам**] Нед, Шейк, **хламіття** «лахміття», [**хламоти**] «тс.» Ме; — р. бр. **хлам**, др. **хламъ**, схв. **хламина** «шкарбан»; — псл. **хлать**; надійною етимологією немає; припускалося первісне *lomъ* (*lamati*) з експресивним нарощуванням **х-** (ЭССЯ 8, 24); пов'язувалося з **хламати** «жадібно їсти, глитати» звукона-

слідувального походження (Ільинський ЙОРЯС 16/4, 4—5); зіставлялося з **холм** (Шапиро ФЗ 1877/4, 79), з лтс. *slāns* «купа, стос» (Mikl. EW 86; Matzenauer LF 7, 219; Berg. I 387, проти Трубачев ЭССЯ 8, 24), з лит. *šlamštas* «хлам, сміття» (Носович 679); розглядалося (Черных II 341) як скорочена форма слова **хламіда** (у такому разі **хлам** — це первісно «непридатний для вжитку одяг, лахміття», а потім — «будь-яке сміття»). — Фасмер—Трубачев IV 241; Skok I 671. — Пор. **лахміття**.

хламати «жадібно їсти»; — р. [**хламаты**] «гуркотіти, стукати (дверима); жадібно їсти», [**хлόматы**] «стукати, грюкати»; — р. [**хламаты**] «стукати», п. *klamtać* «чавкати», ч. *chlamat* «хламати», слц. *chlamat'* «ковтати», вл. *klamać so*, *klemić so* «кричати»; — псл. *хламати* звуконаслідувального походження; об'єднання значень «жадібно їсти, глитати» і «кричати» цілком вірогідне, пор. укр. *гам* «шум, крик» і *гам!* (вигук, що імітує шум жадібного ковтка, глитання). — Ільинський ЙОРЯС 16/4, 5; Фасмер IV 241; ЭССЯ 8, 23; Holub—Lyer 204; Schuster-Sewc 542—543. — Пор. **гам²**, **хам^{1,2}**.

хламіда «чоловічий верхній одяг стародавніх греків», [**хламіда**], ст. **хлямісъ** «жовнірський одяг; кобеняк» (1627); — р. болг. **хламіда**, бр. **хламіда**, др. **хламіда**, п. *chlamida*, стсл. **хламіда**; — запозичення з грецької мови; гр. **χλαμύς** (род. в. **χλαμύδος**) «хламіда» пов'язане з **χλάνω** «плащ, кирея; покривало, ковдра», яке достовірної етимології не має. — Фасмер IV 241; Kopaliński 170; РЧДБЕ 812; Frisk II 1102; Boisacq 1062. — Пор. **халаміда**, **халамійдник**.

[**хлань**] «прірва, безодня; ненажера» СУМ, Г, Нед, О, [**хлánути**] «бути жадібним» Нед, *vídkhláň* «безодня», *zakhláňnik* «ненажера», *zakhlánní* «ненажерливий», *ókhlan*; — очевидно, пов'язане з **хлінуты**, **хлянуты** «політися, прорватися потоком»; п. *chlónać* «пожирати» пов'язується з псл. **хъл-*/*xol-*

«горнути», звідки ѹ псл. *xoliti* «чистити, пестити, доглядати», укр. *холити* (Lehr-Spławiński JP 24, 40—45; Sławski I 68). — Див. ще **хлінути**.

[**хлап¹**] «валет у картах»; — р. [*хлап*], др. *хлапъ* «холоп, слуга, раб», п. *члор* «селянин», ч. *члап*, [*члоп*] «мужик», слц. *члап* «чоловік», болг. *хлапак*, *хлапé* «хлопчисько, підліток», схв. *хлáp* «холоп, чоловік», слн. *hláresc* «тс.»; — за позичення із західнослов'янських мов, найімовірніше, зі словацької або чеської; назва карти виникла як семантична калька назви *валéт* від фр. *valet* «слуга, лакей; валет (у картах); (ст.) зброєносець». — Фасмер IV 241; Преобр. I 63; SW I 283; Machek ESJC 198; Holub-Lyer 203. — Див. ще **хлоп²**, **холоп**. — Пор. **валёт**.

[**хлап²**] «клапан у музичному інструменті»; — не зовсім ясне; можливо, виникло в результаті субстантивації вигуку **хлап* як варіанта до *хлоп* або внаслідок афективної видозміни під впливом того самого вигуку іменника *клáпан*.

[**хлáпики**] «коржики з учиняного тіста» До; — утворення звуконаслідуваного походження. — Див. ще **хлóпати**.

[**хлапtúr'я**] «ганчір'я» Шейк; — не зовсім ясне; можливо, виникло як афективне утворення внаслідок контамінації слів *клáпоть* і [*канцúр'я*] «лахміття, ганчір'я» Г, Нед. — Див. ще **кáнцур¹**, **клáпоть**.

[**хлебестáти**] «бити, хлистати; пити», *хлебеснýти* «сьорбнути, ковтнути», [*хлебестýн*] «хвіст» Шейк; — р. [*хлебестáть*] «хлистати; базікати», [*хлобыстáть*] «хлистати»; — утворення, що виникло в результаті розширення дієслова *хлебтáти* експресивним формантом *-es-*; припускалося також (Ільинський ЙОРЯС 16/4, 10), що слово з'явилось внаслідок контамінації форм **xlebezati* і **xlebetati*; до словотвору пор. укр. *рýмати* «плакати» : *рýмсати* «голосно плакати», *réмсати* «тс.»; р. *хлóмати* «стукати, бити» : *хломызда́ть* «гриміти»; щодо суміщення значень «бити» і «пити» пор. укр. *хлистá-*

ти кого і *хлистáти горíлку*. — Ільинський ЙОРЯС 20/4, 159; Фасмер IV 242, 244. — Див. ще **хлебтáти**.

[**хлебтáти**] «пити, вбираючи рідину язиком (про тварин)», *хléptáти СУМ*, Шейк, *хлебнýти, хлебонýти, [хлépati, хлебotíti] «дзюркотíти»* Шейк, [*хлопtáти, хльобtáти, хльопtáти, [хлóptáти]*] Нед, [*хлеп!, хлépít* «глитання, плескіт води», *хлépoti* «вузьке місце річки, де клекотить вода», *хлепtýn, хлепýхлепу*] Шейк, [*нахлипка «клапан, вентиль», ненáхлепка «ненажера»*] Нед; — р. *хлебáть, [хлебtáть], бр. хлéбаць, [хлítáць], хлястáць, др. хлéбати, хлéptati, хлебнýти, п. chléptać, chlýrpąć, ч. chlebtati, chleptati, слц. chleptat', chlapat', chloptat', chlaptat', болг. хлебat, схв. хлáptati, hlápiti, hlipnuti, слн. hlébatí, р.-цsl. хлépttati; — псл. xleb / xlep — розглядається як звуконаслідуувальне утворення, що походить від іє. *khleb-* (Ільинський ЙОРЯС 16/4, 10; 20/4, 158—159; Фасмер IV 242; Sławski I 67—68); менш імовірний зв'язок р. *хлебáть* та ін. з іє. *sreb-, де s > x (Потебня РФВ 4, 204). — ЭССЯ 8, 25; Brückner 179; Machek ESJC 199; Mikl. EW 87; Bern. I 387. — Пор. **хлебестáти**, **хлінути**, **хлябати**.

[**хлебчáти**] «опоганювати, оскверняти» Пі; — очевидно, експресивне утворення на основі *хлебtáти* (*хлебчý, хléбчesh*) «сьорбати», пор. др. *хлепtata-mi, хлепчу* «жадібно пити» (Срезн. III 1370); значення «опоганювати» могло виникнути через загальну негативну семантику слова: «жадібно пити» → «некрасиво пити». — Див. ще **хлебtáти**.

[**хлéd**] (бот.) «злинка, котячі лапки, Erigeron L.» Нед; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з п. *chléd* «лозина, гнуучий прут», укр. *хлуд* «прут» (див.).

[**хлéзíнь**] (бот.) «свербига, Bunias orientalis L. Г, Mak; рожа собача, слезінь, Lavatera thuringiaca L. ВенЗн, Mak»; — п. *ślazówka* «слезінь», ч. *slez*, слц. *slez* «мальва», болг. *сляз* «рожа собача», схв. *слез*, *слез* «тс.»; — фонетичний варіант іншої назви цих рослин — слезінь

(до хитання **с : х** пор. *слизький* — *хлизький*). — Див. ще **слез, слиз²**. — Пор. **хлезький**.

[**хлезький**] «той, що виділяє стину, слизь» Шейк; — р. [хлізкий]; — очевидно, давній фонетичний варіант прикметника *слизький*. — Див. ще **слизький**. — Пор. **хвізанка**.

[**хлепістати**] «робити нерішуче, вагаючись» Нед, Шейк; — експресивне утворення, можливо, пов'язане з рос. *хлепить* «жебракувати», цсл. *хлѣпити* «тс.»; щодо суфікса пор. *хлебестати*, *хлібустатись*.

[**хлібені**] (зоол.) «гельмінт, флюстро, *Flustra*» Нед; — штучне утворення, можливо, на основі укр. ст. *хлябъ* «хлань, прірва» (1627), пор. схв. ст. *хлеб* «бездня».

[**хліза**] (бот.) «вошерія сидяча, *Vauchneria sessilis DC*» Mak; — не зовсім ясне; можливо, споріднене з *хлéзінь* (див.).

[**хлізень**] (зоол.) «слимак» Куз, [**хлізець**] «тс.» Нед; — фонетичний варіант назви [*слизень*]; до хитання **х : с** пор. *хлизький* — *слизький*. — Див. ще **слиз¹**. — Пор. **хлéзінь**.

хлінути «политися бурхливо, раптово, у великій кількості звідкись; ринути», *захлинатися, захлинутися, похлинатися, [похліня]* «вплив, враження» Нед; — р. *хлінуть*, бр. *хлінуць*, п. *хлунàć, լոպաց* «хлінути, раптово политися», болг. *хлýка, хлúна* «потекти, полинути», схв. ст. *хлініти* «подути, повіяти», слн. *хленіти* «раптово виглянути, засяти (про сонце)»; — пsl. *xlynoti, xlunoti, *xlyti*; утворене від кореня **xly-* (**xle(u)-/xlo(u)-*) з первісними значеннями «потекти, политися, прорватися потоком» і «пити, глитати, съорбати» (тобто «лити собі в горло»); менш імовірний зв'язок з іє. **sgeu-* (дінд. *sravati* «тече», літ. *sraveti* «текти», укр. *струмінь*), де відбувся перехід іє. **s-* > пsl. *x-* (Потебня РФВ 4, 204); висловлювалося припущення про запозичення з герм. **flōjan* «текти» (дісл. *flōa* «текти») (Uhlenbeck AfSIPh 15, 485, проти Фасмер IV 247; Вегн. I 390); п.

chłopąć «всмоктувати, поглинати» зводилося до пsl. **xyl- / xol-* «горнути», звідки пsl. *xoliti* «чистити, пестити, доглядати» (укр. *холити*) (Lehr-Spławinski JP 24, 40—45; Sławski I 68); з пsl. **xly-* «лити, літися; глитати» зіставлялося гр. *χαλάω* «відпускати, слабнути», яке достовірної етимології не має (Frisk II 1066). — ЭССЯ 8, 42; Фасмер IV 247; Черных II 344. — Пор. **хлань**.

[**хлініяк**] (зоол.) «медуза, *Medusa aurelia*» Нед; — не зовсім ясне; можливо, штучне утворення на основі слів *хлізень, хлюсняк* (див.).

[**хліпа**] — див. **хліпати**.

хліпати «посилено, судорожно вдихати, втягувати повітря, переважно від плачу або від сміху», *хліпа* (зоол.) «морська тварина з роду *Begea ovata*» Нед, *хліпавка* «клапан», *хліпák* «вентиль» Куз, *хліпók* «тс.», *хлíпи, хліпíkij, [нáхліпка]* «вентиль» Нед, [похлепнúтися, похліпнúтися] «похлінутися», *схліпувати, схліп*; — р. *хліпать, [хлібать]* «хиріти, хворіти», бр. *хліпаць*, др. *хліпати*, п. *chlipać* «хліпати, хлістати», ч. *chlipati* «бешкетувати, пустувати», *chlipéti* «плівти, літися», слц. *chlipat'* «хлюпати, съорбати», вл. *slípać* «хліпати, голосно плакати», нл. *chlipraš* «брязкати, стукати», болг. *хліпам* «плакати, хлипаючи; дуже літи (про дощ)», схв. чак. *[hèlpat]* «хліпати; шелестіти (про дощ)», слн. *hlípati* «важко дихати», стсл. **хліпати**; — звуконаслідуванье утворення. — ЭССЯ 8, 34—35; Фасмер IV 244; Sławski I 66—67; Brückner 179; Machek ESJC 199, Slavia 16, 210; Младенов 669; Mikl. EW 87; Вегн. I 390. — Пор. **хлюп, хляп**.

хліснути — див. **хлистати**.

хлист «дубець, нагай»; — р. бр. **хлыст** «тс.»; — східнослов'янське утворення, пов'язане з *хлистати* (пор. *свист* і *свистати*); через чергування голосних споріднене з *хлюст*. — Фасмер IV 247; Sławski I 70—71. — Див. ще **хлистати**. — Пор. **хлюст**.

[**хлістувка**] «вид гриба сироїжки» Нед; — пов'язане з *хлистати* через

можливість їсти («хлистати») гриб у сирому вигляді, пор. і бр. [хлястáць] «їсти». — Див. ще **хлистати**.

хлистати «пити жадібно, швидко; пити; їсти ложкою яку-небудь (переважно рідку) страву; глитати рідину», **хліснути**, **хліськати**, **хлісь**, [заххлістуватися] «захлинатися» Ме, **нахлестатися**, **нахлесъкаться**; — р. **хлеста́ть** «з шумом литися; стъобати», **хлеста́ть** «тс.», бр. **хлыстáць** «тс.», п. **chlastać** «ляпти болотом; бити», **chlostać** «стъобати», **chlustać** «хлюпати», ч. **hlost** «удар», **chlastati** «съорбати», **chloustati** «плескати, бризкати, ляпти», **chlostati** «стъобати різкою», слц. **chlástat** 'тс.', вл. **chlostać**, нл. **chlostaś** «тс.», болг. **хліскам** «вихльостувати; хлюпти, бризкати», **хлásкам** «штовхати», схв. **hlastam**, **hlastati** «базікати», слн. **hlastam**, **hlastati**, **hlístati** «глитати»; — звуконаслідуваньне утворення, пов'язане з основами посл. **xlast-*/*xlest-* «лити, литися, прориватися потоком»; семантична гетерогенність «лити, литися», «пити (= лити в себе)» і «бити, шмагати» підтверджується різними лексичними паралелями, пор.: *дощ мле* і *дощ січé*, р. *дождь хлéщет*. — ЭССЯ 8, 24, 26, 42; Фасмер IV 247; Черных II 342; Брандт РФВ 22, 125; Sławski I 70; Macheł ESJC 199; Holub—Lyer 204; Schuster-Sewc 382—383; Bergn. I 387—388. — Пор. **хлінути**, **хліпяти**, **хлюп**, **хлюскати**.

хліб «харчовий продукт, що випікається з борошна», [хлібáрня] «пекарня» Куз, **хлібеня**, **хлібéць**, [хлібíвчá], **хлібýна**, **хлібник** «пекар», **хлібниця** «посуд для хліба», [хлібничóк] «пекар» Нед, [хлібнá] «схованка для зерна хліба» Нед, **хліб'я** «хлібець», [хлібóвчик] «хлібник» Пі, [хлібúсь] «хліб», [хлібчик] «вид дитячої гри», **хлібний СУМ**, Г, Дз, [хлібiti] «постачати хлібом», [віхліб] «безхліб'я», відсутність хліба», **нахлібник**, [нахлібница] Нед, **нахлібникувáти**; — р. бр. **хлеб**, др. **хлъбъ**, п. **chleb** «хліб, їжа; добро, багатство; худоба», ч. **chléb** «хліб; живлення; служба», слц. **chlieb**, вл. **chléb**, нл. **kléb**, болг. **хляб**,

м. **леб**, схв. **хльёб**, **хлëб**, слн. **hlëb**, стсл. **хлъбъ**; — псл. **хлéвъ** «хліб» (спочатку, можливо, «майно, багатство роду»); — припускається праслов'янське запозичення з герм. **hlaiba-* «хліб; паляниця хліба; вимішаний у діжі хліб»; пор. гот. *hlaifs* «хліб», дісл. *hleifr*, дангл. *hlaf*, дvn. *hleib*, *leib* «хліб, хлібина», н. *Laib* «коровай», які зіставляються з гр. *κλίβανος* «посуд для випікання хліба»; існує думка (Pedersen IF 5, 50, KZ 38, 393—394; Lidén PBrB 15, 515; Младенов 669), що це спільно успадковане з іє. прямови слово, однак об'єднати слов'янські і германські форми в одній праформі *(s)klōibh- досить важко (див. Фасмер—Трубачев IV 242); ще менше підстав для припущення про європейське запозичення з урало-алтайського (Moll MSL 7, 403, проти Bergn. I 389) або з іншого джерела; зіставлялося з груз. **xalli** «смажене зерно» — мн. **xlebi** (Мосенкіс 36. Мова та історія. — Вип. 59, 43). — Мартынов Сл.-герм. взаимод. 85—88; Критенко Вступ 532, 552; ЭССЯ 8, 27—28; Фасмер—Трубачев IV 241—242; Черных II 341—342; Соболевский ЖМНП 1911, май, 166; Sławski I 66; Brückner 179; Macheł ESJC 199; Holub—Kop. 139; Holub—Lyer 203—204; Schuster-Sewc 384; Skok I 673; Mikl. EW 87; Moszyński PZJP 72; Bergn. I 389; Persson Beitr. I 303, 304; Эндзелин СБЭ 121; Meillet MSL 11, 179; Stender-Petersen 300; Uhlenbeck AfSIPh 15, 486; 16, 381; Hirt PBrB 23, 338; Walde—Hofm. I 796; Kluge—Mitzka 419.

[**хлібіти**] «лестити, догоджати», [*píðhliðluvati*] «лестити» Она, [*píðhliðbničik*] «облесник» Куз, [*píðhliðbство*] «лестоїш», [*píðhliðbniij*] «улесливий» Нед, [*poxhliðbíti*] «підтримувати когось, потягти руку за кимось», **похлібець** «нахлібник, дармоїд»; — п. **chlebić**, **pochlebiać** «лестити, догоджати», ч. **chlebiti** «харчувати; лестити, запобігати», ро-**chlebovati** «лестити», **chlebař** «користолюбець», слц. **chlebarský** «корисливий»; — похідне утворення від псл. **хлéбъ** «хліб»; первісне значення дієслова «віддячува-

ти за хліб»; спроба пов'язати ч. chlebiti з лтс. glēbt «захищати», лит. globoti «піклуватися про кого» і звести його до псл. *glēbiti, утвореного від кореня *ker-/geb-/gleb- (Machek ESJC 199) не є перевонливою. — Мартынов Сл.-герм. взаимод. 85; Sławski I 66; Brückner 179. — Див. ще **хліб**.

[**хлібник**] (бот.) «сусак звичайний, *Butomus umbrellatus L.*» Mak; — р. [**хлібница**] «тс.»; — похідне утворення від **хліб**; назва мотивується істівним кореневищем рослини, багатим на крохмал. — Вісюліна—Клоков 112. — Див. ще **хліб**.

[**хлібове́ць**] (бот.) «хлібне дерево, *Artocarpus incisa L.*» Нед, Mak, [**хлібовник**] «тс.» Mak, **хлібовцювáти** «хлібоплідні, *Artocarpaceae*» Нед, Mak, Шейк; — п. chlebowiec «хлібне дерево», вл. chlébownik; — часткова калька латинської наукової назви *Artocarpus*, утвореної від гр. ἄρτος «хліб» і καρπός «плід», пор. і н. Brotbaum, Brotfruchtbauum «хлібне дерево», фр. arbre à pain, англ. bread-tree «тс.»; назва мотивується тим, що плоди рослини використовуються замість хліба. — Симонович 51. — Див. ще **хліб**.

[**хлібúстatis**] «хитатися» O; — п. [chleboścίć] «хитатися, колихатися»; — звуконаслідуванье утворення, ймовірно, запозичене з польської мови (О II 340). — Пор. **хлєпістати**.

[**хлібчик**]: чóртів хлібчик (бот.) «куряча сліпота звичайна, *Nonnea pulla (L.) DC*»; — похідне утворення від **хліб**; означення чóртів підкresлює отруйні властивості рослини. — Див. ще **хліб**.

хлів «будівля для свійської худоби та птиці», **хлівéць**, [**хлівýна**] «невеликий хлів», [**хлівníк**] «хлів» Куз, [**хлівчá**, **хлівшá**] «свинарник» ДзАтл, **хлівчик**; — р. болг. хлев, бр. хлеў, др. хлѣвъ, п. chlew, ч. chlév, слц. chliev, вл. chléw, нл. kléw, полаб. chlev, схв. [хлéв, хлíjev], слн. hlév, стсл. **хлéвъ**; — псл. xlévъ; — загальнозвизаної етимології не має; вірогідне припущення, що псл. xlévъ «обгороджений загін для худоби» є автотонним слов'янським утворенням, спо-

рідненим з лит. skélti «розколювати», kuðlas «кілок», хет. iškallāi «роздирати, розколювати» (Мельничук Этимология 1966, 217); розглядалося як запозичення з герм. *hlew-, *hlaiw-, пор. гот. hlaiw «могила, печера, яма», дvn. hlēo «могильний бугор, могила», дісл. hlaiwa «тс.», гот. hlíja «хатина», дісл. hlé «захист» (Мартынов Сл.-герм. взаимод. 88—90; ЭССЯ 8, 30—31); існує думка про генетичну спорідненість слов'янських та германських форм із розвитком іє. *sk-i *ks- > псл. x- (Младенов 669); псл. xlévъ пов'язувалося також із псл. kléť «кліть» (Brückner 179), з лат. caulae «загорода, хлів» (Machek ESJC 199; ВЯ 1957/1, 97), з псл. xoliti «холити», яке зводиться до іє. *ksol- (Мельничук Этимология 1966, 217; Schuster-Sewc 385). — Фасмер—Трубачев 243; Черных II 342; Sławski I 66; Brückner 179; Machek ESJC 199; Holub—Кор. 140; Holub—Lyer 204; Schuster-Sewc 384—385; Skok I 673; Младенов 669; Mikl. EW 87; Bern. I 389; Stender-Petersen 237—239.

[**хліпати**] «кліпати» Нед, [**хліпавка**] «повіка» Нед; — фонетичний варіант слова **кліпати**; до співвідношення форм **хліпати** — **кліпати** пор. **хлопатáти** — **клопатáти**, **хóзвати** — **кóзвати** тощо. — Див. ще **кліпати**.

[**хло**] «ото, отже» Нед; — не зовсім ясне; можливо, експресивне утворення, що виникло внаслідок скорочення слова **хлóпець**, **хлóпче**, [**хлоп**] «чоловік, мужчина», пор. ба з бáчити (бáчив).

[**хлóмий**] «кривий» Нед; — не зовсім ясне; можливо, фонетичний варіант слова [**хróмий**] «кривий», що відбуває варіантність кореня xl-/xг-; пор. **хвóрій** і **хвóльй**. — Див. ще **хróмий**.

хлоп¹ — див. **хлопати**.

хлоп² «селянин; чоловік, мужчина», **хлопáк**, [**хлопáн**] «валет у картах», [**хлопенý**] Бі, **хлóпець**, [**хлопýсько**] Нед, [**хлопýха**] «жінка хлопа» Веб, [**хлопýця**] «хлоп» Нед, **хлопýще**, **хлопýко**, [**хлопýстка**] «знання сільських звичаїв» Куз, **хлóпка**, [**хлóпко**] «хлопець», [**хлóпovich**] «селянський син» Нед, **хлóп-**

ство, хлопцюга, хлопчá, хлопчák, хлопченá, хлóпчик «дитина чоловічої статі; [мотовило ЛПол]», хлопчíна, хлопчíсько, хлопчíще, [хлопчíвня] Нед, [хлопчíя] «хлопець» Нед, [хло(у)пчúрка] «дівчина, що грається переважно з хлопчиами» Ме, Бі, [хлопчúрница] «тс.» Ник, хлоп'я, хлоп'яга, хлоп'як, хлоп'яцтво, хлóпський, [хлопчáтий] «хлоп'ячий» Чаб, хлопчáчий, хлоп'ячий, [хлопнítu] «набиратися селянських звичок» Нед, хлопкувати «служити», [хлопчúвáти], [схлопнítu] «стати хлопцем» Я; — р. бр. хлоп, ч. слц. chlap, слн. hlap; — запозичення з польської мови; п. chłop «селянин; хлопець» походить від псл. *холръ, звідки повноголосна східнослов'янська форма холóп. — ЭССЯ 8, 63; Фасмер IV 245; Richhardt 57; Sławski I 68—69; Brückner 180; Moszyński PZJP 242—243; Младенов 668—669; Bern. I 394. — Див. ще **холóп**.

хлопавка (бот.) «багаторічний бур'ян родини гвоздикових, *Silene inflata* Sm.», [хлопунець] «тс.; астрагал нутовий, *Astragalus cicer* L.» Mak, [хлопунци] «астрагал, *Astragalus vesicarius* L.» Mak, [хлопушка] (бот.) «пухирник деревоподібний, *Colutea arborescens* L.» Mak; — р. [хлопушка] «*Silene inflata*», хлопунцы «астрагал нутовий», бр. хлóпаўка, хлапúшка «хлопавка»; — похідні утворення від хлóпами; назви мотивуються тим, що чашечка квітки з тріском лопається при ударі (*Silene inflata*), лопається й достиглі стручки плодів (*Astragalus cicer* L., *Colutea arborescens* L.). — Нейштадт 350; Симоновіћ 135, 438; Machek Jm. rostl. 79. — Див. ще **хлóпати**.

хлóпати «утворювати глухий короткий звук, ударяючи чим-небудь; ударили чим-небудь об щось, ляскати по чому-небудь», [хлопнítu] «захоплювати (дух)», хлоп!, хлопавка «дитяча іграшка», [пóхлопнí] «личаки, підплетені коноплями»; — р. хлóпать, бр. хлóпаць, ч. [chlopat'] «плескати», chlopiti «зачиняти», слц. chlop(k)at', вл. kłuprać, нл. chlumpraś, болг. хлóпам, м. клопа, схв.

лýпами «бити, стукати», слн. hlópati «хапати ротом, енергійно дихати; бити»; — звуконаслідувальне утворення, що імітує шум від різкого удару; споріднене з укр. клепáти, ч. klepati, klopati «тс.» (Machek Slavia 16, 210); припущення про запозичення слова з дісл. klappa «стукати, хлопати», син. klappen (Uhlenbeck AfSIPh 15, 485) і про спорідненість з англ. slap «ляпас», н. Schlappe «тс.» (Matzenauer LF 7, 220; Petersson AfSIPh 35, 379) малойmovіrnі. — ЭССЯ 8, 36; Фасмер IV 245; Черных II 342; Ильинский ИОРЯС 20/4, 158; Machek ESJCS 157, ESJC 200; Holub—Кор. 140; Holub—Lyer 204; Schuster—Sewc 385—386; Младенов 669; Bern. I 390; Walde—Hofm. II 596. — Пор. **клáпти, клепáти**.

хлóпчик — див. **хлоп²**.

хлор (хім.) «жовтувато-зелений отруйний газ із різким задушливим запахом», хлóрка, хлóристий, хлóрний, хлорнуватий, хлорнуватистий, хлорувати, [підхлорин] «гіпохлорит» Куз; — р. бр. болг. м. хлор, п. вл. chlор, ч. chlор, chlóг, слц. chlóг, схв. хлóр, клóр, слн. klóг; — запозичення з латинської мови; нлат. chlорum утворив як науковий термін у 1810 р. англійський хімік Г. Деві (H. Davy, 1778—1829) від гр. χλωρός «зелений, жовто-зелений», що, як і гр. χλόη «зелень трави, свіже листя», χλόος «зеленувато-жовтий колір», χλοάζω «зеленити», споріднене з псл. zelenъ, укр. зелéний і псл. *želъть, укр. жóвтий. — CIC² 907; Черных II 343; Kopaliński 170; Holub—Кор. 140; Holub—Lyer 204; Младенов 669; РЧДБЕ 812; Frisk II 1104—1106; Boisacq 1063—1064; Dauzat 173; Klein 279, 1761—1762. — Див. ще **жóвтий, зелéний**.

хлорофіл «зелений пігмент рослин, за участю якого відбувається фотосинтез»; — р. хлорофілл, бр. хларафіл, п. chlorofíl, ч. слц. chlорофіл, болг. м. хлорофіл, схв. хлорофіл, клорофіл, слн. klorofíl; — запозичення із західно-європейських мов; англ. chlorophyll, chlorophyl, н. Chlorophyll походять від фр. chlorophylle «хлорофіл», утвореного фран-

цузькими хіміками Пеллетьєром (P.J. Peltier, 1788—1842) і Каванту (J.B. Cauventou, 1795—1877) з основ слів *chlorgo-* від гр. χλωρός «зелений» і фу́ллон «листо́к». — СІС² 907; ССРЛЯ 17, 222; Коралинський 170; Holub—Lyer 204; РЧДБЕ 813; Dauzat 173; Klein 279, 607. — Див. ще **філоксера, хлор.** — Пор. **трандá-филь, хлорофóрм.**

хлорофóрм «лєтка з характерним запахом рідина, що містить хлор», *хлороформувáти*; — р. болг. м. *хлорофóрм*, бр. *хларафóрм*, п. ч. слц. вл. *chloroform*, схв. *хлороформ, клòроформ*, слн. *klorofort*; — запозичення з французької мови; фр. *chloroforme* утворене в 1835 р. Ж.-Б. Дюма (J.B. Dumas, 1800—1884) з основ прикметників *chlorgo-* від гр. χλωρός «зелений, жовто-зелений» і фр. *formique* «мурашиний», похідного від лат. (*acidum*) *formicium* «мурашина (кислота)», пов'язаного з лат. *formica* «мурашка», яке споріднене з псл. **morgvi-*, укр. *мурáха*. — СІС² 907; Черных II 343—344; Коралинський 170; Holub—Lyer 204; РЧДБЕ 813; Walde—Hoßm. I 531—532; Klein 279, 613. — Див. ще **мурава², формалін, хлор.**

хлост «биття різками», *хлóста* «биття, прочухан»; — р. [хлéст], бр. [хлост, хлосциць] Носович, ч. ст. *chlost* «биття», вл. *chłosta*, *chłostać*, нл. *chłosnić*; — у формі *хлóста* запозичене з польської мови; п. *chłosta* «биття» є похідним від *chłostać* «хльостати», спорідненого з укр. *хльостати* «бити, шмагати». — Sławski I 69; Brückner 180. — Див. ще **хльостати**.

хлуд «прут, хворостина» Корз, *хлудíна* «лозина, різка», [хлюдíна] «тс.», [холодíна] «тс.» Ва; — р. *хлуд*, [хлут], бр. *хлуд*, [хлудзíна], др. *хлудъ*, п. *chłed* «прут, різка», ч. *chloud* «дрючик, палиця», полаб. *chlod* «тс.», схв. чак. *хлýд* «прут, лозина; рубель для сіна», слн. *hlód* «перепона, шлагбаум», стсл. **хлждъ**; — псл. *хлодъ* «хлудина, прут»; пов'язане чергуванням голосних із *хлē-*, укр. *хлянути*; — споріднене з лтс. *sklañda(s)* «жердка», лит. *sklandà*

«ворина, тичина»; менш імовірне припущення, що псл. *хлодъ* утворене від **kłodъ* шляхом експресивної спірантизації *k-* (Machek ESJC 200); непереконливе зіставлення з дінд. *khaṇḍás* «шматок» (Pedersen IF 5, 388), з дісл. *hlunptt* «коток під судно» (Uhlenbeck IF 17, 98; Trautmann у Фасмера, IV 246); сумнівна спорідненість з р. *хлыст* (Brückner KZ 42, 349; Горяев 397—398). — ЭССЯ 8, 33, 37—38; Фасмер—Трубачев IV 245—246, 258; Львов ЭИРЯ I 37; Holub—Кор. 140; Endzelin IF 33, 99; Bern. I 388, 390. — Пор. **халúга, хляти¹.**

хльóра «шмагання, лупка»; — не зовсім ясне; можливо, експресивне утворення, що виникло внаслідок контамінації слів *хлост* «лупка» (пор. дієслово *хльостати*) і *хляра* «негода, сльота»; значення «бити, шмагати» і «лити, літися» часто асоціюються, пор. *джерело б'є, дощ періщить (тюжити)* і под.

[**хльóрка**] «повія», [**фльóрка**] «тс.» Бі, [**фльорковати**] «віятися» Пі; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з *хляра* «негода, сльота»; в основі значень обох слів лежить поняття «биття, шмагання» (а звідси для *хльóрки* — поняття «*lutege*»); менш імовірний зв'язок із назвою римської богині Флори та її статуюю (Бі 371). — Пор. **хляжни́ца**.

хльостати «бити, ударяти по кому, чому-небудь чимсь гнучким», *хльоскати*, *хльосткій* УРС, Нед, *хльост* «ляск, лупка», *хльость* «ляск», [*хльос*] «тс.», [*хлостати*, *хлоснти*] Нед; — р. *хлесткій*, п. *chłostać*, *chlastać*, ч. *chlostati*, *chlostiti*, слц. *chlostat'*, вл. *khłostać* «розмахувати», нл. *chłostaś* «сікти різкою»; — звуконаслідуванье утворення, пов'язане з вигуком **хльост*, що імітує ляск лозини; паралельне до *лоскати*, *лásкати*. — ЭССЯ 8, 26—27; Sławski I 69; Brückner 179. — Див. ще **лоскати**. — Пор. **хляскати**.

[**хлюба**] «хвастощі, гонор, пиха» Бі, Пі, [**хлюбіти**] «хвалити» Бі, [**хлюбіти-ся**] «хвалитися» Бі, ст. *хлюба* (1627); — п. *chluba* «гордість, гордоші», *chlubić się* «пишатися, гордитися», *chełpa*, *chełpić się*

«хвастати, хизуватися, похвалятися», ч. chlouba «хвастоші, гордість», ч. ст. chluba «тс.», chlubit' se «пишатися, хизуватися», слц. chlúba «хвастоші», chlúbit' sa «пишатися, хизуватися», нл. chluba; — псл. *x^blbiti / x^blpiti «хвастати», для якого припускається звуконаслідуване походження; в українській мові, з огляду на обмежене поширення слова, є, найвірогідніше, запозиченням із західнослов'янських мов, де іменник є віддієслівним утворенням; — зіставляється з лит. skalbtⁱ «прати (близну)», skélbtⁱ «голосити» і далі з kalbà «мова», kalbēti «мовити, говорити»; не виключена спорідненість із хлябати «лити». — Sławski I 63, 67; Brückner 178; Macheck ESJC 200; Holub—Кор. 140; Holub—Lyer 204.

[**хлюйний**] «чистий, охайній» Нед; — не зовсім ясне; імовірно, є зворотним утворенням від [**нехлюйний**] «неохайній, брудний»; не виключена спорідненість з хлінугти «политися, потекти потоком», пор. с.-цсл. **хлоуто**, **хлоуати** «струмувати (про кров)», болг. хлúя «текти, виливатися (про воду)», хлúйвам «текти»; до поєднання значень чистоти і плинності пор. укр. бýстрий «швидкий (про воду)» і болг. бýстър «світлий, прозорий», схв. бýстар «ясний», бýстрити «прояснювати». — Див. ще **нехлюй**.

хлюп «вигук, що передає хлюпіт рідини», **хлюпти** «плещучи, просочуючись, видавати характерні звуки (про воду, грязь та ін.), рвучкими рухами літи, близкати водою або іншою рідиною на кого-, що-небудь», [хлепоти], [хлопкати] Нед, **хлюпостатися**, **хлюпотати**, **хлюпотіти**, [хлépiti], [хлюпíj] «той, хто розхлюпует», **хлюпіт**, [хлюпостіти], захлюпувати; — р. **хлюпать**, бр. **хлюпаць**, п. chlupać, ч. chlípat^č, chlúpat^č, стсл. **хлюпти**; — псл. xlíp-, звуконаслідування основа, чергуванням голосного пов'язана з xlíp-, xlíp-, xlép-; дієслово, очевидно, є похідним від вигуку xlíp!; пов'язування з лтс. šlupstēt «невиразно говорити» (Matzeppaueg LF 7, 221) сумнівне. — ЭССЯ 8, 35, 39; Фасмер IV 248; Черных II 344;

Sławski I 67; Brückner 179; Macheck ESJC 200—201. — Пор. **хліпти**, **хляп**.

хлюрок — див. **ф'юрко**.

хлюскати «плескати; літися з шумом (про дощ)», [хлюснути] Нед, **хлющати** «текти, літися», **хлющти** «тс.» Г, Она; — р. **хлюстать**, п. chlustać «прискати, [ударити]», chlust «прут, різка», ч. [chl'ustnút] «вихлюпнути», вл. chluskać, нл. kluskaš «плескати», болг. **хлюскам** «давати ляпаса; багато пити», слн. chl'ustnüt^č «хлюпнути, плеснути»; — псл. xl'uskati / xl'ustati, звуконаслідуванне утворення, споріднене з xlaskati / xlastati. — ЭССЯ 8, 35; Фасмер IV 248; Sławski I 67; Schuster-Sewc 386. — Див. ще **хляскати**.

[**хлюсняк**] (зоол.) «голотурія, Holothuria» Нед, [хлюснякі] (зоол.) «Holothuridae» Нед; — штучне утворення від **хлюскати** «плескати, літися» на поозначення предмета мокрого і м'якого, пор. німецьку назву для голотурії — Seegurke, дослівно «морський огірок». — Пор. **хливень**, **хлиняк**.

хлюст «хитра, спритна людина; пройдисвіт», **хлюстуватий** «жевжикуватий»; — р. **хлюст**, [хлюзда] «пройдисвіт, шахрай», бр. **хлюст** «тс.», п. chlust «віха, береза, зрубана з вітами й листям, щоб трусити сажу в коминах; важкий держак із соломою покривати хату», ч. chlust «бульк, плесь», слц. chl'ust «тс.»; — експресивне утворення, пов'язане з **хлюскати** «плескати; літися з шумом (про дощ)» (псл. xl'uskati / xl'ustati); значення знаряддя праці, відбите у польському слові, первинне стосовно негативного значення «пройдисвіт» у східнослов'янських мовах; пор. у семантичному плані укр. **плескати** язиком, **проніра**, **проноза**, **пролаза** тощо. — Див. ще **хлюскати**.

[**хлющ**] «струмені дощу» (?) Г, [хлюща] «тс. Г, дощова погода Ва»; — р. **хлющ** (у виразі **как хлющ** «дуже мокрий»), [хлюща] «щось мокре; ожеледиця», слц. [xl'ušč] «mokři jak xl'ušč» «мокрий як хлющ», слн. hlíšč «злива; річковий пісок», [hlíšč] «злива»; — псл. xl'ušč

розглядається як похідне утворення від звуконаслідуваного *xl'ustati*, спорідненого з *xlestati*, *xlystati*. — ЭССЯ 8, 35—36. — Пор. **хлюст**.

[**хлющник**] (ент.) «жук-стрибунець, *Limnobates stragnorum*» Нед; — штучне утворення від **хлющти**; назва мотивується, очевидно, тим, що жук стрибає по воді. — Див. ще **хлюскати**.

хлябати «хитати», [**хлябатися**] «хитатися» Нед, ст. *хлябъ* «повінь, вир» (1627); — р. **хлябать** «хитатися; [розво]сихнути; деренчати через погано підігнані речі», бр. [**хляба**] «бокова западина між останнім ребром і стегном», п. ст. *chlebać* «хитатися» (XVII ст.); — псл. *xlēbatī*; звуконаслідуване утворення, споріднене з **хлебати** і под.; — зіставляється з літ. *klebēti* «стукати, скрипіти, тріщати, хитатися», *klēbtī* «хитатися, бути розхлябаним», *glembū*, *glēbtī* «розм'якати, в'януть, занепадати» (*Machek Slavia* 16, 178, 211; *Fraenkel* 262—263). — ЭССЯ 8, 32; Фасмер—Трубачев IV 248—249; *Bückner* 179; *Bern.* I 388. — Пор. **хлебати**, **хлянути**.

[**хляга**] «сльота», [**хляда**] «тс.», [**хлέга**] Веб, [**хлягода**] «сльота» Чаб, [**хлягоза**, **хляка**], [**хлякода**] Ва, [**хлякоза**, **хлякость**] «тс.» Чаб, [**хлягозы́ти**] «сльотити»; — псл. *xlēda*, пов'язане з **хлябати** «хитатися», **хлянути** «хлинути», **хляра** «негода» і далі, через чергування носових, з псл. *xlō-*, укр. *хлуд*. — Див. ще **хлуд**. — Пор. **хлябати**, **хляра**.

[**хлядрувати**] «розписувати візерунками глиняний посуд», [**хлядрівка**] «узори на глиняному посуді»; — п. *fladrować* «малювати прожилки на дереві чи на камені», *flader* «жила в дереві чи камені», *fladra*, ч. *fládr*, слц. *fláder* «тс.»; — запозичене з німецької мови, можливо, через посередництво польської; н. *Flader* «прожилок у дереві, гірській породі» пов'язується з *flattern*, ст. *fladern* «розвіватися, майоріти, миготіти» через подібність прожилок до миготіння. — SW I 750; *Kopaliński* 324; *Machek ESJČ* 143; *Holub*—Кор. 115; *Holub*—Лер 168; *Kluge*—*Mitzka* 202.

[**хляжниця**] «повія»; — не зовсім ясне; можливо, експресивне утворення від **фляга** (пор. *тбрба* і *шкúра* у значенні «повія») або від **хляга** «сльота, негода», пор. **хляра** «негода, сльота» і **хльорка** «повія».

хляки — див. **фляки**.

[**хлянути**] «хлинути, прорватися, швидко потекти» Г, Куз; — р. [**хлянуть**], п. слнц. *xlēdnōc* «танути; плакати», схв. ст. *hlenuti*; — псл. *xlēdnōti* «хлинути»; — споріднене з літ. *sklendžiū*, *sklēsti* «сковзнути вбік»; чергуванням голосних пов'язане з **хлуд** (псл. *xlōdъ*). — ЭССЯ 8, 33; Илич-Свитич ВЯ 1961/4, 94; *Skok* I 672—673; *Berg*. I 388.

хляп «вигук, що передає звук від удару», **хляпати** «утворювати глухий короткий звук, ударяючись, стукати об що-небудь; бити чимось гнуучким, шматати», **хляпотіти**, [**хляпа**] «брудна, неохайна, паскудна особа Нед; мокрий сніг з дощем Корз, О», [**хляпавиця**] «сльота» Нед, **хляпавка** «дощ, мокра погода», [**хляпайл**] «базіка, пліткар» Нед, [**хляпаніна**] «мазанина, ляпаниця; мокрий сніг з дощем» Корз, [**хляпаніця**] «хляга, сльота» Куз, [**хляпач**] «поганий ніж», [**хляпитура**] (лайливе слово) Нед, [**хляпка**] «дощ, мокра погода», [**хляповиця**] «мряка, дощова погода» Мо, [**хляпота**] «базіка, пліткар» Веза, [**фляпаніця**, **фляковиця**] Мо, **нахлябистий**, [**бхляпка**] «пляма; відходи» Нед; — р. **хляпать**, бр. **хляпаць**, [**хляпни**], п. *chlapać* «брізкати, хлюпати; ляпати язиком», ч. *chlápati* «жадібно їсти або пити», схв. *hlápiti* «клапати зубами», слн. *hlépati*, *hlémpati* «гипати», цсл. **хляпти**; — псл. *xl'apati*; звуконаслідуване утворення, споріднене з **хліпати**, **хлопати**, **хлюпати**; — зіставляється як з однотипними снн. *slabben* «хлипати, хлебати», н. *schlapren* «хлебати, човгати ногами», літ. *šlāpias* «мокрий», *šlāpinti* «мочити» (*Sławski* I 65). — ЭССЯ 8, 24; *Bückner* 179; *Bern.* I 387. — Пор. **хліпати**, **хлопати**, **хлюп**.

[хля́ра] «негода, сльота» Бі, [хля́рити] «дощти» Бі; — не зовсім ясне; можливо, етимологічно споріднене з [хля́га, хля́да] «сльота», ст. *хляб* «повінь; прірва, вир». — Див. ще **хля́га**.

хля́скати «бити, ударяти по кому-, чому-небудь чимсь гнучким», *хляскіт*; — р. *хля́скать*, п. *chlastać* «ляпати, бризкати», ст. *chlaskać*, ч. *chlastati* «дудлити, жлуктити», слц. *chl'astat'* «хлебати», болг. *хлásка* «штовхати, бити», схв. *хлásстati* «базікати, балакати, ляпати (язиком)», слн. *hlastati* «жадібно істи; ловити, хапати»; — псл. *xl'askati*/*xl'astati*, звуконаслідуванальне утворення, паралельне до *l'askati*. — ЄССЯ 8, 24—25. — Пор. **лясь**.

хля́стик «прямокутна або фігурна деталь верхнього одягу для стягування його в талії ззаду»; — р. *хля́стик*, бр. *хля́сцік*; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з укр. *хлист* «прут, різка» або з п. *chłystek* «жевжик»; до семантики з останнім пор. *кокéтка* «верхня частина жіночої блузи».

[хля́стор] «ганчірка, в яку загортують кулю для гвинтівки»; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з п. *klasztor*, н. *Kloster* «монастир» (мова мисливців характеризується табу та евфемізмами).

хля́ти¹ «бурлiti, лitiся потоком; виснажуватися», *хля́нути*, *хля́сти* Бі, [хля́тьба] «мокротиння, харкотиння», *захля́(ну)ти* «ослабіти», [охля́(ну)ти] «тс.», *охля́нути* «знесиліти, виснажитися», *охля́сти* «тс.», *охля́лість* «виснаженість»; — р. [хля́ла] «ослабла, схудла людина»; — псл. *xlęti* «лitiся» з вторинним значенням «знесилюватися (сходити силою)»; через чергування голосних споріднене з псл. *xlędъ*, укр. *хлюд*. — ЄССЯ 8, 33. — Пор. **хлюд**.

[хля́ти²] «жадібно пити» Куз; — за позичення з польської мови; п. *chlāć* «хlistати, дудлiti» розглядається як скорочення звуконаслідуванального дієслова *chlapać* (Sławski I 65), подібного до *chlipać*, *chlastać*, *chlustać*. — Див. ще **хли́нути, хля́ти¹**.

[хля́щém] «бездадно, хаотично»; — очевидно, похідне утворення від незасвідченого *хляск (від *хляскати*), пор. *хрящém* «бездадно» від *хряск*. — Див. ще **хля́скати**.

хм «вигук, що виражає подив, іронію, сумнів, роздум, реакцію на несподіванку», *хму*, *хмíкати*; — р. бр. схв. *хм*, ч. *chm*; — давній праслов'янський та іndoєвропейський вигук (пор. нвн. *hm* — вигук на позначення сумніву, англ. *h'm* «тс.»), що виражає інстинктивний природний звук людини у відповідній ситуації (може супроводжуватися різною інтонацією). — Skok I 674. — Пор. **гм**.

[хма́ластati] «бити, перішти» Нед; — експресивне утворення на основі слів *хльостati*, *матляти* і под.

хма́ра, хмарíна, хма́рище, [хма́рія] «хмарний день, дощова погода» Пі, [хма́рник] «чаклун, що має владу над хмарами», [хмарнýк] «хмари» Нед, *хмаровіння*, *хмаровище*, [хма́рий] «похмурий, захмарений» Нед, *хма́ристий*, [хмарнýий] Нед, *хма́рний* СУМ, Нед, *хмаровий*, *хма́рити*, *хмарніти*, *хмарнішати*, *захмáр'я*, *захмáрний*, *надхмáр'я*, *надхмáрний*, *охма́рити* «вкрити хмарами; затьмарити», *охмарніти* «затьмаритися», [перехма́рити], *підхмáр'я*, [пóхмарний], *прихмарний*, *обезхма́рити*; — р. [хма́ра], бр. *хма́ра*, п. *chmara* «хмара; безліч», ч. [chmára] жін. р., [chmárg] чол. р., слц. *chmáta* «хма́ра»; — псл. *хтага*, пов'язане з *хтига* з тим самим значенням атмосферного явища (а також мороку, пітьми, звідки переносно і про стан людини) і з *smig-* «темний, хмурий»; зіставляється з гр. ἀμαύρός «темний»; кореневе **а** розглядається як результат контамінації слів *хтига* і *рага*, *рагъ* «пара» (Фасмер IV 249) або *хтига* і *таг-* «туман» (р. *маръ*, укр. *марево*; там само; див. також Machek ESJC 201). — Вегн. I 391; Эндзелин СБЭ 72. — Див. ще **смúрий, хмúра**.

хмарочо́с «дуже високий багатоповерховий будинок (переважно в американських містах)», *хмародéр*, *хмародrýp* «тс.»; — р. *небоскрéб*, бр. *неба-*

скрόб, п. дгарасч *chmug*, ч. слц. тгакодрап, болг. *небостъргач*, м. облакодер, схв. облакодер, небодер, слн. певотіспік; — калька англ. sky-scraper «хмарочос», що є складним словом, утвореним з іменника *sky* «небо» та основи дієслова *scrape* «скребти, шкрябати»; для деяких мов (у тому числі української, польської, чеської, словацької) проміжною ланкою є н. *Wolkenkratzer*, (букв.) «хмародряп» (*Wolke* «хмара», *kratzen* «скребти, дряпати»), що теж калькує англійське утворення. — Holub—Lueg 323; Klein 1455. — Див. ще **хмаря**, **чесаті**.

[**хмереччя**] «зрубані з дерева гілки; лісова хаща»; — не зовсім ясне; можливо, виникло як результат контамінації слів *хмиз* і збірних *дрюччя*, *суччя* і под.

[**хметеління**] «сухий бур'ян» Нед, [*хметеліна*] «сухе стебло кукурудзи» Веб, [*хметеліца*] «флюгер»; (бот.) «метлюг звичайний, *Apura spica venti* L.» Веб, ВНЗн, Mak; — експресивне утворення на основі слів *хмиз* «тонкі гілки», *метлятися* «гойдатися від вітру» і утворень на -іння (*картопління*, *цибулиння* і под.).

хмиз «невеликі тонкі гілки, відділені від дерева; хворост, чагарник; [харпак, босяк Нед]», *хмиза* «хворост; шкапа» Нед, *хмизіна*, *хмизнік*, [*хмизяччя*] «сухе гілля» Корз, [*хмизаний*] «зроблений з хмизу» Нед, [*хмизувати*] «бити хмизиною»; — р. [*хмыз*] «хворост, чагарник», бр. *хмыз* «чагарник», п. [*chmyz*] (з укр.) «шкапа; миршава людина; чагарник; хвоя», ч. слц. *hmyz* «комаха»; — пsl. *хтузъ*; загальноприйнятої етимології не має; припускається давніше пsl. **smyzъ* < iе. **smū-g'-/smeu-g'* (пор. нім. *Schmauch* «густий дим», англ. *smoke* «дим») з розвитком значень у слов'янських мовах: «дим, імла, туман» > «зарості» (ЕССЯ 8, 46); можливий зв'язок з *гамуз* «сміття, залишки листя на городі»; менш імовірне звуконаслідування походження (Ільинський ЙОРЯС 16/4, 6—7); безпідставне зближення з дінд. *kṣumā* «льон» (Petersson KZ 46, 145—146). — Фасмер IV

250—251. — Див. ще **хаміти**. — Пор. **хамудь**, **хамуз**.

[**хмілати**] «швендяти» Нед; — неясне.

[**хміління**] «кукурудзяні пачоси» Ме, [*хмілена*] «стебла картоплі, огудиння» Корз, [*хмілина*, *хміління*] «гичка» Нед; — можливо, експресивне утворення, що виникло на основі слів *хмиз* і *хамузіння*, *картопління* і т. ін.

хміль «однорічна або багаторічна витка рослина родини шовковицевих; який-небудь п'янкий напій; стан сп'яніння від п'янких напоїв», [*хмілик*] «рід узору у вишивці; (бот.) повитиця, *Cuscuta L.* Mak; конюшина темно-каштанова, *Trifolium spadiceum L.* Mak; подорожник, *Plantago agenaria W.H. Mak*», *хмеліна* «стебло хмелю; (бот.) [повитиця, *Cuscuta L.*], [*хмеління*] Нед, [*хмелісько*, *хмеліще*] «плантації хмелю» Нед, [*хмелюк*] (бот.) «конюшина, *Trifolium agrarium L.*» Mak, [*хмеляк*] (ент.) «хмельова гусениця, *Hepiolus humuli*» Нед, *хмелляр*, *хмеллярство*, [*хмель*] «хміль», [*хмеліник*] «хмільник», [*хмелініна*] «хмеліна» Нед, [*хмелініца*] «хміль» Нед, [*хмелевий*, *хмельний*, *хмілевий*, *хмельний*] «зроблений з хмелю», *хмільний*, *хмеліти* «заправляти хмелем, п'янити», *хмеліти* «п'янити», *охмеліти*(ся), *підхмелітися*, *похміля*, [*похміль*] Нед, *похмільний*, *похмелітися*, *прохмелітися*; — р. бр. *хмель*, др. *хмель*, *хмѣль*, п. *chmiel*, ч. *chmel*, слц. *chmel'*, вл. *khmjel*, нл. *chmjel*, полаб. *хѣmil*, болг. *хмел*, м. *хмељ*, схв. *хмѣль*, слн. *hmelj*, стсл. *хмѣль*; — псл. *хътель*; — загальноприйнятої етимології не має; припускається давнє запозичення з іранських мов, при цьому реконструюється архаїчне ір. **xum-ala-*, пор. ос. *xumælæg*; звертається увага на давність у слов'янському слові значення «сп'яніння» і вторинність значення «назва рослини» (ЕССЯ 8, 141—145); висловлювалися також припущення про запозичення з тюркських мов, пор. булг. **xumlay*, чув. *хәм'а*, *хөмла*, тат. *хомлак*, звідки манс. *qumlîx* і уг. *komló* (див. Фасмер IV 249—250), з германських, з авестійської (там само);

непереконливе твердження про запозичення назви хмелю в слов'янські мови зі східнофінських (Mikl. EW 87; Brückner 180; Bern. I 411); існують думки й про автохтонність псл. *хътеть*, яке пов'язується зі звуконаслідувальним коренем *khet- у зв'язку з одуром, який викликають хмільні напої (Ільинський ИОРЯС 20/4, 175); у такому разі є ймовірною спорідненістю з дінд. *sōpta* «сома», ав. *haþta*, що зводяться до іє. *seu- «сік, витискувати сік» (Moszyński PZJP 217—224). — Критенко Вступ 503; Горяев 398; Фасмер—Трубачев IV 249—250; Черных II 344—345; Мартынов Сл.-герм. взаимод. 159—160; Sławski I 71; Brückner 180; Machek ESJC 201; Holub—Кор. 140; Holub—Lyer 204; Schuster-Sewc 386—387; Skok I 674; Walde—Hofm. 1 664.

[**хмұла¹**] «м'яло, вайло» Нед, [хмұлавий] «зів'ялий, знеможений» Нед; — ч. chmuło, chmula «боягуз», слц. chmuł'o, chmul'ko «телепень, дурень», chmulavý «дурний»; — запозичення зі словацької мови; припущення, що чеські й словацькі утворення разом із ч. *moula* «дурень» зводяться до н. *Maul* «мул» або *Maulasse* «роззява» (Machek ESJC 201, 376) викликає сумніви.

[**хмұла²**] «бур'ян; полові» Нед, [хмо-ла] «тс.» тж, [хмұлавий] «каlamутний (про воду)» Нед, [хмулістий] «засмічений (про збіжжя)» Нед; — не зовсім ясне; можливо, експресивні утворення, пов'язані з назвами бур'янів *молокан*, *мόлоч*, пор. також [*мул*] «сміття»; х на початку слів могло з'явитися під впливом синонімічних *хамұз* «дрізки», *хамұз-за* «дрібно побиті гілки».

[**хмұняк**] (бот.) «каlamінта, *Calamintha clinopodium* Bth.» Mak; — неясне.

[**хмұра**] «хмара» Нед, Бі, [хмұр-авий] Г, Нед, *хмұрий*, *хмұристий*, *хмұр-ний* УРС, Нед, [хмұр-авий] Нед, *хмұр-ти*, *хмұрніти*, *хмұрнішати*, [нахмұр-ний], *охмұрніти*, *охмұрніти*, [*páxmur-ний*], [*páxmurий*] Куз, *похмұрий*, *похмұр-ний*, *похмұрість*, *похмұрніти*, [*спох-хмұра*], *спохмұрніти*, *спохмұрнілій*,

спохмұрнішати, [*запохмұрений*] Нед; — р. *хмұрый*, [хмұра], *хмуръ*, бр. *хмұрыйна*, [хмұра], п. chmura, ч. chmura, [chmojra], слц. chmúga, вл. нл. chmiga, схв. [hmigiti] «мутити, каламутити»; — псл. *хтига* «хмара», *хтигъ(ъ)* «похмурый, хмурый; хмарний» розглядається як споріднене з псл. *stigъ* «темний, хмурый» і далі з гр. ἀμαυρός «сумний, темний, slabий» (ЕССЯ 8, 44; Machek ESJC 201); непереконливе припущення зв'язку з псл. *тьта* зі складними фонетичними перетвореннями *тьт* > *тт* > *кт* > *хт*, пор. схв. *тмòра* «імла, пітьма» (Гудков ЭИРЯ V 37—38), укр. *хмáрти* : *тьмáрти*. — Фасмер IV 250; Черных II 345; Эндзелин СБЭ 72; Sławski I 71; Brückner 180; Holub—Кор. 140; Holub—Lyer 204; Schuster-Sewc 387—388; Mikl. EW 398—399; Bern. I 391; Pokorný 701. — Див. ще **хмáра**.

хмұрий — див. **хмұра**.

хна «червоно-жовта фарба рослинного походження»; — р. бр. *хна*, п. *henna*, ч. слн. *hena*, болг. *кана*, *къна*, схв. *кнà*; — через посередництво турецької та арабської мов (тур. *kına* «тс.», ар. *hīnnā* «рослина *Lawsonia*, з якої ви добувається фарба») запозичене з перської. — CIC² 908; Фасмер IV 251; Kopalinski 389; Holub—Lyer 189; Mikl. TEI Nachtr. 2, 147; Klein 720; Lokotsch 69.

хнікати «жалібно плакати, видаючи уривчасті неголосні носові звуки; говорити плаксивим голосом»; — р. *хнікать*, бр. *хнікаць*, п. *кнүкнішати* «видавати носовий звук», ч. *knískati*, *kničeti*, *kňíčeti* «вищати», схв. *кéнъкати* «хнікати, скиглити»; — звуконаслідувальне утворення, що являє собою фонетичне оформлення інстинктивних звуків і шумів; — споріднене з лтс. *šnukstēt* «хлипувати, хникати», н. *schnucken* «хлипати, ридати». — Фасмер IV 251; Ільинський ИОРЯС 20/4, 176—177; Эндзелин СБЭ 72; Holub—Lyer 244; Bern. I 391.

хніопити «вішати (голову, носа)», *похніопа*, *похніопий*; — не зовсім ясне; можливо, експресивне утворення, подібне до звуконаслідуваного **хніка-**

ти; пор. ч. chňapati «хватати», chňapit' «ударити», [chňápnút] «упасти звідкись», kňúset «скиглити». — Machek ESJC 201—202; Holub—Lyer 204. — Пор. **гнюпітися, хню́ора.**

[**хню́ора**] «понура людина», [хню́рко́й] «тс.» Г, Нед, [**хнюруватий**], [схню́ритися] Нед; — р. [**хню́ора**] «похмуря людина»; — пов'язується з **хнікати** (Ільинський ЙОРЯС 20/4, 176—177), однак імовірніший зв'язок із **хнюпіти**, пор. **хлáра** «сльота, негода», р. **хнýрить** «хникати». — Фасмер IV 251—252. — Пор. **хнюпіти**.

Хо «казковий персонаж — уособлення страху», **хóха** «опудало; страховище, яким лякають дітей»; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з р. [**хóхлик**] «чорт, диявол», бр. **хóхлік** «тс.», п. **chochlik** «домовик; бісик», щодо яких припускалася спорідненість з **хохól**. — Див. ще **хохól**¹.

хóбза — див. **хабз.**

хóбót¹ «втягнута рухома носова частина морди у слонів та деяких інших тварин; [риболовна сітка] Нед», **хóботні**, [**хóботену**] «рід головоногих, Proboscidae» Нед, [**хóботник**] «тварина з хоботом» Нед, ст. **хобóтъ** «хвіст» (1627); — р. **хóбот**, бр. **хóбат**, др. **хóботъ** «хвіст; хобот», п. **сбобот** «вірьовка бортника», ч. **сбобот** «хобот; спрут, восьминіг; бухта, затока», слц. **сбобот** «хобот», болг. **хобóт** «тс.», схв. **хóбом**, **хóбомница** «морський поліп; каракатиця», слн. **хобòт** «виїдений плід, усередині порожній», **хоботница** «поліп», стсл. **хоботъ** «хвіст»; — псл. **хоботъ** (**хобъть**) з первісним значенням «те, що висить; щось відвисле»; розглядається як похідне від **xabiti**, **xobiti**; зіставляється з лит. **kabéti** «висіти», **kabóti** «тс.», **kábè** «гак»; початкове **х** пояснюється впливом псл. **xvostъ** «хвіст»; зближення з ч. **сhybatи** «вагатися, сумніватися», п. **сhybać** «рұхати» (Ільинський РФВ 61, 230—231) або з гр. **σύβη** «кінський хвіст», **σύβεω** «гнати» (Потебня РФВ 4, 194; Matzevauer LF 7, 222) непереконливи. — ЭССЯ 8, 9, 47; Фасмер—Трубачев IV 252; Чер-

ных II 345—346; Brückner 180—181; Machek ESJC 202; Holub—Lyer 204; Младенов 670; Вегп. I 391; Frisk II 686, 753. — Пор. **хаб**, **шýбати**.

[**хобóт²**], род. в. **хíбту** «зелена паша для худоби» Нед, [**хобóттє**] «полова» До; — пов'язане з **хабóття** (див.).

ховáти «класти що-небудь у таємному місці, щоб ніхто не зміг знайти; надавати кому-небудь таємний притулок, рятуючи від переслідування, небезпеки; здійснювати обряд похорону; виховувати», [**хóбувати**] «виховувати», [**хíв**] «вигодовування, виховання» Нед, Шейк, **хов**, **хóвáнець** СУМ, Нед, [**хованиця**] «вихованка», **хóванка**, [**хóванки**] (гра), **вихóбувати**, **вýховáнець**, [**виховáниция**] Куз, **вýховáнка**, [**выховáнок**] Нед, Куз, **виховáтель**, **виховáтелька**, **виховáтельство**, [**виховáч**] «вихователь» Куз, [**виховníк**, **виховníця**] Куз, [**вихóвок**] «виховання» Куз, Ж, **виховáльний**, **виховníй**, [**виховníчий**] Куз, **доховáти**, **дохóбувати**, **дохóбуватися**, [**дохóвок**] «приріст, збільшення» Нед, [**захóв**, **захóва**] «сховок», **заховáння**, **перехóв**, **перехóванецеь**, **перехóванка**, **перехóви**, [**перехóвник**] Она, [**перехóвок**] Она, Куз, **перехóбувати**, [**перехóвця**] Куз, [**пóховані**] «похорон» Пі, **поховáння**, [**пóхівок**, **пóховок**] «похорон», **поховáльний**, **прихóбувати**, **прихóвок** «схованка», **прихóбувати**, [**схáваны**] ЛексПол, **схов**, [**схóва**] «схованка», [**схóванець**] «той, що сховався», **схóванка**, **схóванки** (гра), **схóванок**, [**схóвáч**] «той, що ховає щось або бере на схов» Г, Куз, [**схóвисько**] Нед, **схóвище**, [**схóвник**] «футляр, скриня; сховок» Нед, Пі, [**схóвниця**] «склеп, камера», [**схóвня**] Нед, **схóвок**, [**схóвно**] «таємно, приховано» Нед; — р. **ховáть**, бр. **хавáць**, п. **сбować** «ховати, берегти; вирощувати», ч. **сbовati** «тримати, берегти; вирощувати», слц. **сbovat'** «тс.», вл. **сbować**, нл. **сbowaś** «тс.»; — псл. **ховati**, де корінь **хов-**, можливо, з іє. *ksou- (Мельничук Этимологія 1966, 219); пов'язується таож з реконструйованим *skovati «уважно дивитися» та зі *skumati, звідки ч.

zkuimati «досліджувати» (ЭССЯ 8, 86—87); зіставляється з дvn. scouwōn (нvn. schauen) «дивитися» [< іє. *(s)kau-], гот. usskaws «уважний», гр. θυοσιόος «ворожіння над жертвою», жоéш «спостерігаю, помічаю, бачу», пsl. сuti, укр. чути (Sławski I 77; Brückner 183; Holub—Кор. 142; Holub—Луег 119, 205); пsl. хovati виводиться також із *govati і вважається спорідненим з лат. foveō «плекати, берегти» (Machek ESJC 203, Езиков, ізсл. Младенов 360—361), при цьому для обох слів припускається спільній початок *gh- і слов'янська експресивна заміна його звуком х-; менше підстав порівнювати з лит. saugūs «обережний», sáugoti «ховати, берегти» (Bern. I 400); непереконливе пов'язування зі звуконаслідуванням коренем *chav-/šav-, відбитим у р. [шáвіть, шавéть] «базікати, брехати» (Ільинський ЙОРЯС 20/4, 178). — Фасмер—Трубачев IV 252; Schuster-Sewc 398—399. — Пор. чути.

[хóвзати] «ковзати», [хóвзатися] «ковзатися», [хóвзалка] «ковзанка» Нед, [ховзани́на] «ожеледиця» Нед, [ховзани́ця] «ковзалка», [хóвзанка] «тс.» Нед, [хóвзінь] «ожеледиця» Нед, [ховзкаві́ця] «тс.», [ховзтák] (зоол.) «креветка» Нед, [ховзун] «хлющник, Limnophobes» Нед, [ховзкій] «слизький», [холзкій], [похóвзнутися] «посковзнутися» Нед; — пsl. *x^bzati «ковзати», варіант форми *k^bzati «тс.» (пор. також *слизький / склизький* і *хлизький*). — Пор. кóвзати.

[ховп] «пагорок, гірка ВеHЗн; чуб ВеУг; навіс; футляр ВеУг; остров лісу Толстой Сл. геогр. терм.», [ховпák] «чуприна» Чопей, [хойпuk] «чубчик» ВеУг, [ховпáня] «чубатий жайворонок, посмітюха» ВеHЗн, ВеУг, [ховпун] «тс.» тж; — пsl. *x^bzrъ «пагорб, гай; чуб» (до семантики пор. укр. горá і болг. горá «ліс», укр. ру́но «овече хутро» і вру́на «зелені сходи зерна в полі»); зводиться до іє. *(s)kolp-/(s)kelp-; не виключений також зв'язок із пsl. хovati; про індоєвропейський і праслов'янський формант -r(o) як суфікс і детер-

мінатив див. ЭССЯ 8, 63. — Пор. ковпáнька.

[ховпák] «смушева шапка»; — може розглядатися як фонетичний варіант запозиченого з тюркських мов слова ковпák, пор. варіантність слов'янських за походженням форм на х-/к- (хóвзати—кóвзати, хоростіль—коростіль, ховпáня «посмітюха»—ковпáня «тс.», прихалабок—прикалабок); не виключено також, що ховпák є суфіксальним похідним від ховп «гірка; чуб». — Див. ще ховп. — Пор. ковпáк¹.

[ховрáх (зоол.) «невелика тварина з роду гризунів родини білячих», ховрашóк, {оврáх, оврашóк} «тс.» О, [ховрáшek] Бі, ховрахóвий, ховраши́ний, ховрашкóвий; — р. оврáжек, [оврашка, еврашка]; — не зовсім ясне; для р. [оврашка, еврашка] припускається запозичення з тюркських мов, пор. чаг. jumgal «кріт», телеут. jumgal (Фасмер II 6); можливо, також пов'язане зі [скáворо́жити] «паскудити, псувати», сквérний, бр. [сквérня] «бруд», оскільки гризун завдає великої шкоди зерну; щодо чергування х- : sk- пор. хлизький і склизький.

[ховст] «глухий, придушений звук» Нед, ВеB; — п. chełst «шелест очерету; шум моря», ст. chełszczec, chełszczyc, chełtać, chełscic, chełscieć «шелестіти»; — запозичення з польської мови з експресивною видозміною -el- > -ov-; п. chełst розглядається як звуконаслідування утворення, від якого походить р. холст «тканіна» (первісно «тканіна, що шарудить, шелестить»). — Фасмер IV 258; Brückner 178.

[ховстáти¹] «бити, шмагати», [наховстáти, оховстáти] «тс.» Нед; — експресивне утворення, подібне до хлост, хльостáти (див.).

[ховстáти²] «гнуздати», хóвстá «уздечка, вудила», хóвстало «тс.», хóвсто «уздечка» Нед; — запозичення з польської мови; п. chełstać «гнуздати» розглядається як утворене від chełt, chełtać. — Brückner 178.

[хóвше́нь] «ледар, забіяка Нед; хлопець, підліток, пустун О»; — очевидно, пов’язане з п. [chowa, chówą] «пестунка, нянька», спорідненим із chować «утримувати; виховувати», укр. *виховувати*; щодо суфікса пор. *тёлепень* «било; дурень», утворене від *телінати*. — Див. ще **ховати**.

ходи́ти «переміщатися, змінювати місце в просторі», [ходжáти], [хожáти] «тс.» Нед, [хóжува́ти], [ходу́ни, ходу́сі] (дит.), [ходу́сеньки] Нед, хід, [хідлі] «ходулі», хідник «прохід, вхід; тротуар; килимова доріжка», хідня «ходіння», ходá, ходák «ходок, [заступник, довірена особа, переважно в земельній справі Г; залицяльник Дз, Мо], [ходакý] «личаки» Пі, [ходальни́ци] «дерев’яні ноги» Вел, [ходáрь] «ходок» Мо, [ходачá] «постіл», [ходачéнник] «жебрак» Нед, [ходачи́на] «назва взуття» Веб, [ходáчка] «дівчина, до якої залишаються» Дз, Мо, [ходачник] «личкар, постолляр» Нед, ходéбщик (іст.) «мандрівний дрібний торговець», [ходéцы] «ходок» Куз, [ходжáй] «ходок», ходи «ходіння», хóдики (годинник), [ходи́лиці, ходи́льниці] «ходулі», [ходи́льце] «все слабе, те, що хитається» Нед, [ходи́льца] «тс. тж; підставки в колисці, на яких вона гойдається ВеЗн», [ходи́ни] «ходіння», [ходи́льник] «ходок», [ходи́льница], хóдка «рейс; [доріжка на березі, якою рибалки тягнуть невід Мо], ходник «прохід, алея; [вид килима Г; кімнатна килимова доріжка Корз], ходнá, [хóдня] «дошка на дні човна, по якій ходять рибалки» Мо, [ходовíк] «риба, що йде по річці вгору нереститися», ходóк, [хóдор] «алея» Нед, ходу́ля, [ходу́н, ходу́най] «назва горшка в загадці», ходу́нóк «пристрій, у якому вчаться ходити немовлята», [ходунéць] «тс.» ЛЖит, [ходу́шка] «тс.», [ходю́шка] «тс.» ЛПол, ходьбá, [хожáй] «мішок, який носять за плечима торговці-рознощики», ходачéзий: ходачóва шляхта «дрібнопомісна шляхта», [ходи́вний] «буденний (здяг)» Нед, О, ходовíй, [ходовíтий] «той, що має гарний хід», ходу́льний,

ходя́чий, [хожáлий] «той, що звик до ходіння», хóдора, ходóю, хóду, ходунóм (ходити), вхід, вхідчини, виходжáти, вихóдjuвати, вихóдiti, вхíд, вихіднá, вихідній, вихіднíк, вихідчини, [вихod] «продукт» Ж, вихóдець СУМ, Ж, Куз, виходéньки, [виходéчки] «ганок» Я, [вихóдок] «клозет» Куз, [вихóдство] «еміграція» Ж, вихо́дъко «виходець», [виходóвий] Куз, [відхожáти] «відходити», відхід, відхідник, [одхóдник] (анат.) Ж, відхідок «клозет», відхóди, відхóдник, [відхóжа] «музика, що супроводжує молодих до вінця у церкву», [відхóдка, відхóжка] МСБГ, відхідливий, відхідній, відхóжий, [дохожáти, дохожdáти], [дохід] «плата, заробіток, винагорода; одяг і взуття для слуги», [дохідок] «прибуток» Ж, [дохóдок] «платня, дохід» Езб, дохóд, дохідливий, дохожáлий «дозрілий, літній (про людей)», [дохожáлий] «немолодий», доходóвий, захóдjuвати, захóдiti, захóдити, захóдити, захід «сторона світу; [спідня пола чумарки або свити]», захід «ужиті заходи», західник «той, хто із заходу; хто дуже турбується» Ж, західництво, заходéньки «завулки, закутки», [захо́дець] «захожий» Ж, захóди, [захо́дини] «захід» Ж, [захо́дъко] «частий гість» Я, захóдка (гірн.), [захо́дливість] «турбота, піклування; старанність, запопадливість» Ж, захóжий, західний, [захо́дисти], [захо́дливий] «стараний, працьовитий» Ж, [захо́дливий] «клопітний» Я, [захо́дний] «той, що має вхід» Ж, [захо́дóвий] «призахідний; західний», [захо́дущий] «західний» Ж, захóдчий, [захо́дом] «занадто, надзвичайно» Ж, зіхóдiti, [зіхідний] «придатний для посіву (про зерно)», [зіхо́дисти] «що конвергується» Ж, нахóдiti, [нахід] «навала, нашестя», [нахідка] «знахідка», [нахідок (чобіт)] «носіння, вживання протягом певного часу» Ж, [нахідний] «навіжений», нахóжий «той, що прийшов», [нахожáлий] «тс.», обхóдiti, обхóдити, обхід, обхідник, [обхідчина] «щоденні витрати» Ж, обхóдження, [обхóдини] «обхід;

церемонія, поведінка», [обхόдцина] «відзначення закінчення будівництва хати» ЛЖит, обхідливий, обхідний, [обхідчастий] Ж, [обхідчатий] «необгороджений», обхідно, обіхобдитися, [обіхідка] «обихід, поточний розхід; хата без загороди», [обіхідливий] «ввічливий, привітний», [обіхідчастий] «неогороджений», [обіхідом], [одхідник] «клоzet» Ж, [одхідча, отхітча] «викидень» Вел, [одхідний] «відхідний» Куз, Ж, перехідти, [перехожати] «переростати, переврівати» Пі, перехід, [перехідка] «ялова корова» Нед, [перехідки] «поношений одяг» Нед, [перехідниці] (муз.) «перехідні ноти» Нед, перехідність, перехіди, [перехідни] «переселення» Нед, [перехідка] «кладка», [перехідівка] «погана оцінка в школі» Куз, [переходовіць] «перехожий» Нед, Куз, перехідний СУМ, Нед, переходбий, перехожий, перехідом, перехідя, підходити, підхід, підхідець, [підхідний] Она, підходячий, [підходячий] Куз, [підхідний] «схожий», похідти, [похідник] «той, що несе смолоскип» Нед, похідня «перекидний місток; походня; смолоскип» Нед, похід, похідá, похідéнька СУМ, Нед, похідження, [похідна] «пісня на весіллі», [похідність] «походження» Куз, [похідовець] «учасник походу» Куз, [похіднē] «плата в цех від новоприйнятих», [похіднēнець] «нашадок» Нед, похідний, похідний, [похідній] Куз, Она, [похідистий] «з легкими схилами» Г, Нед, похідючий, похідючий, похідячий «пересувний, переносний», [похідаль] «непосидючий», [похідний], прихідти, прихідитися, [прихожати], прихід СУМ, Г, Нед, [прихідень] Она, прихідець, прихідько, прихід, приходень УРС, Куз, прихідько, прихіджа, прихожа́нин, пришілець, пришестя, пришлість, [прихідний] Нед, прихідний, приходський, приходячий, [прихіджалій], прихідний, пришлій, [прихідцями] «уривками», прихідти, прихіджати, прихіджувати, прихідти, прийда, прийдешнє, прийдоха, прихід, прихідка, прихідна, прихідник, прихідніця, прихідність, [прихіддєць] «ман-

дрівник» Нед, Куз, прохідження, [прохідмець] Нед, прохідка, [прохіднячка] «бродяча жінка» Нед, прохідчик, прийдений, прийдешній, [прийшлий] «торішній, минулий» ЛПол, прихідний, прихідніцький, [прохідтий] Куз, прохіджа́лий, прохіджа́лий «прохожий», прохідний, прохідом, розхіджувати, розхідитися, розхід, [розхіди] Нед, розхідження, [розхідня: на розхідні] «в кінці» Нед, розхідний, [розхідущий], розхідний, [розхідисто] Нед, східити, східитися, [схожати, схождати], схід «сторона світу, частина горизонту; піднесення», східень «схід як сторона світу», східець, східка «сходка», східці, східняк, схід, [схода] «драбина» Нед, [сходатай] «радник», [сходень] «схід, ранок» Нед, східження, східи, східина, східники «схід, збори; зустріч, побачення», східка, східні, східня, [сходовéць] «східний вітер» Нед, східьбище, східний, східчастий, [східистий] «пологий», [сходовáтий] «у формі східців» Нед, сходовий, [сходно], ухідити, [ухід] «вхід; схід» Нед, ухід (іст.), [ухідчини], [ухід] «гирло річки; догляд (хворого)» Нед, ухідники, [уходíни] «захід» Нед, [уходúхна] «походоњка» Нед, [ухожай] «округ, район» Нед, безвіхід, [навзаходи] «перед заходом», невіхід, [невідхідно] «невідступно», [невідходом] Нед, [недохід] «прибуток», [недохідник], [недохідний] «невигідний, нерентабельний» Куз, [недохідячи] Нед, [незахідний, незаходимий] Нед, [назахудній] ВеУг, необхідний, нέсходъ, привхідний, призахідний, [приодхідничий] «прихвосний» Нед, [увіходини], [упрохідку] « прогулуючись» До; — р. ходіть, бр. хадзіць, др. ходити, п. chodzíć, ч. choditi, слц. chodit', вл. chodžić, нл. chojžiš, полаб. хїдѣт, болг. хóдя, м. оди «іти, ходити», ходник «тротуар», схв. хòдити, слн. hòditi, стсл. хòдити; — псл. xoditi, яке зводиться до іє. *sed-/sod- «їхати; сидіти», що згодом розщепилося на омонімічні *sed⁻¹ «сидіти» і *sed⁻² «ходити, їхати» з наступним слов'янським переходом s-у x- у *sed⁻² після префіксів на -i, -u, -r:

pri-xoditi, *per-xoditi, u-xoditi, внаслідок чого оформився самостійний корінь xod-, пор. дінд. āsad «ступити, піти, досягнути», ustād- «відходити, виходити, зникати», ав. āhad «підходити», гр. óbos «шлях», óbítēs «мандрівник», ódeúo «мандрую»; спроби пов'язати з дісл. gata «дорога між двома живоплотами», гот. gatwō «вулиця», н. Gasse «тс.» (Machek Slavia 16, 194, 211) непереконливі. — Критенко Вступ 518; ЭССЯ 8, 49, 51—52; Фасмер—Трубачев IV 252—253; Черных II 346; Sławski I 73—74; Brückner 181; Holub—Lyer 204; Schuster-Sewc 389—390; Bern. I 392; Skok I 675—677; Trautmann 248; Энзелин СБЭ 71; Pedersen IF 5, 62; Uhlenbeck 336; Mikkola Ursi. Gr. I, 175. — Пор. **садити, сидіти.**

[хóдор] «землетрус» Бі, [хódir] «тс.»; — очевидно, суфіксальне утворення від ходíти (пор. вýхор від вýхати); до тавтологічного словосполучення ходíти хóдором «трястися, дрижати» пор. подібне р. ходíть ходуном «тс.»; пов'язання з власним іменем Хóдор, Fédír (Фасмер IV 253) безпідставне. — Див. ще **ходіти.**

[ходутý] (орн.) «ходуд» Ва, Шарл; — експресивне утворення на основі звуконаслідуваної назви óдуд з уподібненням його до складного слова з компонентом ход- і -тум (пор. інші варіанти цієї назви гутуту́т, одітут, худоту́т). — Див. ще **óдуд.**

[хоз] «вид сап'яну», [хóзовий] (у шкірі) «задня смуга з хвоста»; — р. хоз, ст. хозъ, козъ «вичинена козяча шкіра», др. хъзъ «тс.», хозъ «сап'ян»; — розглядається як давнє запозичення з германських мов; пгерм. *husōn «штани» (звідки дvn. hosa «штани», дісл. hosa «панчоха», н. Hose «штани») споріднене з дінд. kōṣa «вмістилище, посуд»; зводиться до іє. *(s)keu-s- «ховати». — Фасмер IV 253—254, ZfSIPh 15, 120; 20, 458—459; Kluge—Mitzka 318; Stender-Petersen ZfSIPh 16, 88—89; Vries AEW 250; Klein 745.

хозáри — див. **хазáри.**

хокéй «спортивна командна гра з шайбою або м'ячем на льодовому майданчику або трав'яному полі», хоке́йт; — р. хоккéй, бр. хакéй, п. ч. слц. hokej, болг. хóкей, м. хокеј, схв. хóкéj; — запозичення з англійської мови; англ. hockey «тс.» пов'язується з фр. ст. nosquet «ключка, ковінька, палиця з гаком», утвореним за допомогою суфікса -et від фр. ст.нос «гак, гачок, багор, серп» германського походження (пор. н. Haken «гачок»). — CIC² 908; Черных II 347; Kopaliński 401; Sł. wug. obcych 283; Holub—Lyer 193; РЧДБЕ 814; Klein 735. — Див. ще **гак¹.**

хол «велике приміщення, зал для відпочинку, чекання, зустрічей у готелі, театрі, кіно тощо»; — р. холл, бр. болг. м. хол, п. hall, схв. хóл; — запозичення з англійської мови; англ. hall «зал, зала» (сангл. halle, hal, дангл. heall, hall) споріднене з днн. дvn. halla, н. Halle, дісл. höll, гот. halja, які зводяться до герм. *hel- «ховати, приховувати», що пов'язується з іє. *kel- «ховати, захищати». — CIC² 908; Sł. wug. obcych 283; РЧДБЕ 814; Klein 697; Kluge—Mitzka 284. — Пор. **кéлія, колýба, хлів.**

[хóлем] «хоча б, якби» ДзУЗЛП; — сх.-слц. [chol'em]; — слово утворилося внаслідок стягнення словосполучення хот'лем, де хот' походить від хотя́, хотіти, а лем «але; лише; же» — частка в лемківських говорках. — Дзендерівський УЗЛП 164. — Див. ще **лем, хотіти.**

холéра¹ «гостроінфекційне епідемічне шлункове захворювання», [корéла] «тс.» Ж, [халéра] Па, [халéрница] «лайливе слово» Кур, холерíна, [холíра], холéрний; — р. болг. холéра, бр. халéра, п. ч. слц.вл. cholera, м. колера, схв. колéра, слн. kólera, стсл. **холéра;** — запозичення з латинської мови; лат. cholera «холера» походить від гр. χολέρα (назва хвороби), утвореного від χολή, χόλος «жовч; роздратування, злоба», яке пов'язане з χλωάζω «бути зеленим», χλωρός «зеленувато-жовтий, зелений, свіжий», спорідненими з пsl. zelenъ, укр. зелéний, пsl. *ž̥elъ, укр. жóвтий. —

CIC² 908; ССРЛЯ 17, 328; Фасмер IV 254; Черных II 347; Горяев 399; Brückner 182; Kopaliński 170—171; Holub—Lüer 204; Младенов 670; РЧДБЕ 814; Frisk II 1109—1110; Boisacq 1065—1066; Klein 280. — Пор. **жовтий, зелений, хлор.**

[холера²] (бот.) «нетреба колюча, *Xanthium spinosum* L.» Mak, [холіра] «тс.» тж; — пов’язане з холера¹; назва мотивується, очевидно, тим, що, за народними уявленнями, рослина виліковує холеру; жовту на колір настойку цієї рослини здавна використовували в косметиці та в народній медицині. — Анненков 384; Нейштадт 553. — Див. ще холера¹.

холерик «людина з енергійним, але неврівноваженим типом нервової системи», холеричний; — р. холерик, бр. халерык, п. choleryk, ч. слц. cholérík, болг. холерíк, слн. kolérik; — запозичення з латинської мови; лат. *cholericus* «холерик» походить від гр. χολερικός «хворий від розливу жовчі» (в античній медицині жовч вважали одним із чотирьох найголовніших соків життя), утвореного від χολέρα «холера». — CIC² 908; Brückner 182; Kopaliński 170—171; Holub—Lüer 204; Klein 280. — Див. ще холера¹.

[холібáти] «хитати, колихати», [холібáти] «тс.» Нед, ВеУг, [холібóтамí] «тс.», [схолібáти] «потрясти, похитати» Нед; — фонетичний варіант дієслова *колібáти*; щодо чергування початкових приголосних *к-* і *х-* пор. *кóвзати* і *хóвзати, ковзъкýй* і *ховзъкýй, клóпіт* і *хлóпіт*. — Див. ще **колібáти, халабайдати**.

[холíва] «курінь» Нед; — запозичення з грецької мови; нгр. καλύβα «курінь» видозмінене, можливо, під впливом *хлів*, *холів* «хлів»; імовірно також, що укр. холіва, холів є суто слов’янські форми, пов’язані з *хлів*. — Пор. **коліба, хлів.**

[холíти] «чистити, чепурити» Нед, [хóля] «виховання, нагляд, догляд, піклування» Нед; — р. хольти «[шмагати]; пестити, доглядати», схв. хблити се

«пишатися, чванитися»; — псл. xoliti «мити, чистити»; — зіставляється з лит. skaláuti «полоскати близну», дінд. kṣālāyati «миє, чистить», іє. *ksol- «чистити, скребти, обрізати», утвореним від *kes-, *ks- «скребти, різати» (проти Mayrhofer 288); менш переконливе зближення з гр. χαλάω «слабну, ослабляю» (Ільинський ЙОРЯС 20/4, 142; Petersson AfSIPh 35, 368—369); пов’язування з п. otchłań «бездоня» (Lehr-Spławinski JP 24, 42—43) безпідставне. — Мельничук Этимологія 1966, 216; Фасмер IV 254—255; Горяев 400; Черных II 347; ЭССЯ 8, 61; Machek ESJC 426—427; Вегп. I 395. — Пор. **нахáлом, холýй.**

хóлка «підвіщення, горбок у місці переходу ший тварини (коня, вола та ін.) у хребет; [товсті в’язі у людини] До», náholok «тс.»; — р. холька, бр. [хóлка]; — псл. холька; припускається зв’язок з хохóл (Фасмер IV 255; Ільинський ЙОРЯС 20/4, 155; Горяев 399; Черных II 347), імовірна також спорідненість з холýти «чистити» (ЭССЯ 8, 66).

[холм] «гірка» Нед, [холмовíна] «тс.» Нед, [píðohól'm'] Куз, ст. холмъ (1627); — р. холм, др. хълмъ, хлъмъ, хълъмъ, холмъ, п. chełm, ч. chlum, [chlóm], слц. chłm, вл. chołm, kholm, нл. chōlm̩, болг. хълм, схв. хұм (род. в. хұмá), слн. hól'm, стсл. **хлъмъ**; — псл. *хъլть; припускається давнє запозичення з германських мов (Мартынов Сл.-герм. взаимод. 92—93), пор. снн. holm «острів», нн. данgl. holm «висота, пагорб», дісл. holm «острівець», пгерм. *hulma-; іє. *kъl-то, де корінь *kel-/kol-/kъl- «підвіщуватися, стирчати» (Фасмер—Трубачев IV 255; Kiparsky GLG 179—180); пояснювалося також як слов’янське утворення, споріднене з др. *шеломя* «холм» (Jagić AfSIPh 23, 537; Brückner 178; Ільинський ЙОРЯС 20/4, 142; Mikkola Ursli. Gr. I 177). — ЭССЯ 8, 138—139; Горяев 399; Черных II 347—348; Moszyński PZJP 158; Holub—Кор. 140; Holub—Lüer 204; Младенов 673; Bezlaž ESSJ I 199; Вегп. I 410; Mikl. EW 92.

[холмівка] (зоол.) «морська зірка, ореастра, *Oreaster*» Нед; — штучний термін, що є частково калькою лат. *Oreaster* — складного слова, яке зводиться до гр. ὄρος «гора» і ἀστήρ «зірка»; пор. також н. *Buckelstern* «морська зірка», дослівно «горбата зірка».

холод «низька температура навколошнього середовища», **холодець**, **холодильник**, [холодильник] «діжка на воду» До, **холодильщик**, [холодійна] «холод» ВеУг, Нед, [холодійня] Куз, **холодіще**, [холодійня] ВеУг, [холодильня] Куз, [холодійка] «холодна юшка» До, **холодна**, **холоднеча**, **холодник** «страва; холодильник; погріб; сарай, де солять рибу Г; альтанка, прохолодне місце Нед, О; відпалиювальна піч Нед», [холодніця] «підвальна в'язниця» Г, ВеУг, **холодок**, **холодюка**, [холодюнка] «холодець» До, **холодильний**, **холодкуватий**, **холоднавий**, **холодний**, **холоднуватий**, [холоднячкий] «холодненький» Г, [холодющий] Нед, **холодно**, [холодошно] Нед, **холодати**, **холодити**, **холодіти**, **холодніти**, **холоднішати**, **захолод** «холодець», **захолода** «простуда», [захолодок] «прохолодне місце» Я, [захолодило] «холодний вітер», **захоло́лий**, [захолодно] «холодно» Я, [захолодити] «застудити» Я, **охолода** «прохолода», [вехолода] «охолодження» Я, **охолодженість**, **охолодження**, **охолоджувач**, **охолодник**, **охолодний**, **охолоджувати**, **охолодити**, **охолодіти**, **передхолоджувати**, [передхолодильня] Куз, **похолодання**, **похолодіння**, **похолоділий**, **похолодати**, **похолодіти**, **похолодіти**, **похолодніти**, [прихолодний] «холоднуватий» Г, ВеЛ, **прохолода**, **прохолодне**, **прохолодність**, **прóхолодь**, **прохолодний**, **прохолόдно**, [прохолодати] «промерзнути», **прохолоджати**, **прохолоджувати**, [прохолонати], **розхолодний**, **розхолоджувати**, **схолодити**, **схолодніти**; — р. **холод**, бр. **холад**, др. **хладъ** «прохолода», п. chlód, ч. слц. chlad, вл. chłódк «тінь», нл. chłodk «тс.», по-лаб. xlád «тс.», болг. **хлад** «прохолода, холодок», м. **лад** «тс.», схв. **хлад** «тінь, прохолода», слн. hlád «прохолода, свіжість»,

стсл. **хладъ**; — псл. *xoldъ; припускається зв'язок з герм. *kald- «холод», дінд. jaḍa- (< *gelda-) «холодний», лат. gelidus, псл. *želd- (стсл. **жлєдица**) (ЭССЯ 8, 57—58), зі стсл. **кладазь**; зіставлялося також з лит. šaltas «холодний, морозний», šaltis «холод, мороз», лтс. salts «холодний», ав. sagēta «холодний», перс. sārd, ос. sald, курд. sag «холодний», särgma «холод», вірм. sag-п «мороз», sag-il «замерзати» (в ЭССЯ 8, 57—58 спорідненість з псл. *xoldъ заперечується з фонетичних міркувань). — Дадашев Этимология 1968, 220—221; Фасмер IV 256; Потебня РФВ 3, 98—99; Йльинский ИОРЯС 20/4, 139; Горяев 399; Черных II 348; Абаев ИССОЯ III 27, 64; Sławski I 69—70; Brückner 180; Machek ESJC 197—198; Holub—Lyer 203; Skok I 671; Berg. I 393; Mikl. EW 88; Vries AEW 297. — Див. ще **холонути**. — Пор. **гольоть**, **колоть**, **сéрен**, **шéрен**.

[холодéць] (бот.) «холодок тонколистий, *Asparagus tenuifolius* Lam. Г, Mak; настурція лісова, *Nasturtium palustra* DC. Mak»; — очевидно, пов'язане з **холод** на тій підставі, що молоді паростки рослини використовувалися в холодних стравах; пор. р. **холодок** «спаржа», **холодéць** «вид окрошки, холодної юшки». — ЭССЯ 8, 59; Фасмер IV 256; Вісюліна—Клоков 66, 72. — Див. ще **холод**.

холонути «втрачаючи тепло, поступово ставати холодним або холоднішим», **охолоти**, **охолонути**, **похолоти**, **похолонути**, **прохолонути**, **охоло́лий**, **похоло́лий**, **схоло́лий**; — р. [холонуть], п. ochłonąć, ч. chładnouti, слц. chladnút', вл. chłodnyć; — псл. *xoldnōti; утворене за допомогою суфікса -no(ti) від *xoldъ. — Див. ще **холод**.

холоп «у Давній Русі — підневільна особа, близька за суспільним становищем до раба; пізніше — двірський слуга, кріпак», **холопство**, **холопствува́ти**; — р. **холоп**, бр. **халоп**, др. **холопъ**, п. chłop «селянин; хлопець; мужчина», ч. слц. chlap «чоловік», вл. khłop, khłops «хлопець», нл. kłops, болг. **хлáнé** «хлоп'я», **хлапáк** «хлопчик», м. лапе «хлоп-

чисько», схв. ст. *хлāп* «холоп; невіглас», слн. *hlāp* «телепень, бовдур», стсл. *хлāгъ*; — псл. **xolръ*; — переконливої етимології не має; імовірний зв'язок із ч. *pachole*, *pacholek* (ЭССЯ 8, 62—64); припускалася спорідненість із звуконаслідувальним *холу́й* з первісним значенням «людина, зайнята чорною, брудною роботою», пізніше — «підневільна людина, кріпак» (Ільинський ИОРЯС 20/4, 165); на думку інших, слово може бути назвою якогось поневоленого народу (пор. н. *Sklave* «раб», фр. *esclave*, сгр. *σκλαυνός*, *σκλαβηνός*, *σκλάбоς* (*Sławski* I 68—69); висувалася гіпотеза про можливість запозичення з тюркських мов, зокрема з якоїсь форми (можливо, арабського походження), що з неї виникло тур. *xalfa* «підручний раб» (Menges UAJb 31, 187—188); були спроби пов'язати з н. *skalks* «слуга, наймит», гот. *skulan* «бути винним», *skula* «боржник», літ. *skolà* «вина» (за борги людина ставала підневільною) (Brückner 180), з гот. *halbs* «половина» (Pedersen KZ 38, 373), з лит. *šełpti* «допомагати» (Погодин РФВ 32, 270—275; Brückner KZ 51, 235), літ. *silpti*, *silpstā* «слабнути», *silpnas* «слабий» (Matzenauer LF 7, 220, проти Вегп. I 394), з ос. *хæлæф* «грабунок» (Абаев Пробл. ие. языкоzn. 14); непереконливі пов'язування з дінд. *jāltá* «негідник, бандит», *jálpati* «нерозбірливо говорить, мурликає» (Machek Slavia 16, 195—196; Mayrhofer I 724), зіставлення з іє. **khel-* «тяти, обтинати», звідки **xolръ* «невільник; кастрат» (Соболевский РFB 71, 444). — Фасмер—Трубачев IV 257; Черных II 348—349; Горяев 400; Machek ESJC 198; Holub—Кор. 139; Holub—Луег 203; Вегп. I 394; Mikl. EW 88; Младенов 668—669; Skok I 671—672. — Пор. **хлоп²**.

холостій «неодружений», [халас-*tík*] «тс.» ЛПол, **холостя́к**, **холостя́ць-*кий***, **холостя́кува́ти**, **по-холостя́ць-*кому***, **вхолосту́**; — р. **холостой** «неодружений; [коротко підстрижений]», бр. **халасты́**, др. **холостыи**, ч. ст.

chlastý «холостий», слн. *hlast* «грено без ягід», р.-цсл. **хластъ**; — псл. **xolstъ* «холостий»; — зіставляється з псл. **xolръ* «холоп» і *xolitî* в значенні «стригти коротко» (слова осмислюються у зв'язку з віковими позначеннями людини й обрядністю підстригання волосся у підлітків); припускалося найдавніше значення псл. **xolstъ* «кастрований» і, отже, зв'язок з іє. коренем *(s)kel-/(s)kol- «різати, відсікати» (Черных II 349); припускалася також спорідненість з п. *chłostać* «хльостати», слц. *chlástat'* «тс.» (Вегп. I 394), п. *chełstać*, *chełznać* «приборкувати, угамовувати», *ocheltać* «зносити; витерти» (Brückner KZ 48, 225—226), дінд. *khalatîs* «лісій» (Ільинський ИОРЯС 20/4, 140), лат. *sōlus* «самітній» (Pedersen IF 5, 64; Walde—Hoßmann II 557), гот. *halbs* «пів» (Pedersen IF 5, 64; Эндзелин СБЭ 124). — Мельничук Этимология 1966, 218—219; ЭССЯ 8, 64—65; Фасмер IV 257—258. — Див. ще **холостіти**.

холостіти «каструвати», **холостáти** Нед, [халашáти], [халаштáти] Г, Она, [халашува́ти] Дз, [халаштán] «кастрат», [халаштún] «тс.», [холоши́й] «кастратор», [охоло́стами] «виснажити, втихомирити, приборкати, вгамуввати» ЛЧерк, [ухоло́стами] «тс.» тж; — р. **холостýть** «каструвати», бр. [халас-ци́ць]; — псл. **xolstítî*, утворене від **xolstъ* «холостий, неодружений»; пов'язувалося з іє. *(s)kel-/(s)kol- «різати, сікати (відсікати)» зі зміною на слов'янському ґрунті початкових *sk* > *ks* > *kx* > *x*; у такому разі споріднене з лит. *skélti* «колоти, розколювати, висікати (вогонь)», *skilti* «розколотися, тріснути», гот. *skilja* «м'яснік», *skalja* «черепиця», дісл. ісл. *skilja* «відокремлювати; розподіляти, переривати», днн. *skala* «шкаралупа», н. Schale «оболонка, шкаралупа» (Черных II 349). — Мельничук Этимология 1966, 218—219; Горяев 400; Фасмер IV 257—258; Mikl. EW 88; Рокорну I 923—924. — Див. ще **холостий**.

холоша «штаніна», мн. **холоши**, **холошні** «сукняні штані»; — п. [chołosz-

nie] «селянські штани»; — псл. *xolša «холоша», букв. «та, що облягає», пов'язане з псл. xolitī «чистити», укр. холити; у польській мові [chołosznie], як свідчить повноголосся -oło-, запозичене з української. — Sławski I 74; Brückner 182. — Див. ще **холити**. — Пор. **халіва**.

[холошінка] «полотняна хустка» Нед, [ховщінка] «тс.»; — р. холст, холстіна; — псл. *xylstъ «хустка, шматок полотна»; — споріднене, очевидно, з псл. *xolstiti «холостити», що походить від іє. *khel- «різати» й первинно означало «шматок полотна»; висловлювалося припущення (Фасмер IV 258; ЭССЯ 8, 140) про запозичення із свн. hulst «оболонка, покривало» (гот. huljan «кутати», hulistr «покривало»); р. холст зіставлялося з п. chełst «шум моря», chełstać «шуміти» (як тканина, що шелестить) (Brückner 178; Вегн. I 411). — Ільинський ЙОРЯС 20/4, 141. — Див. ще **холостити**.

холуй «лакей, слуга; той, хто запопадливо прислужується кому-небудь, плаzuє перед кимсь; [корч на дні річки, озера Чаб]», холуйство, холуйський; — р. холуй, бр. халуй, п. [chołoj, choluj] «стебла, гичка», ч. choluj «піdstилка з листя, дрібні віти», вл. chołuj «плуг», нл. chóluj, [chólyj, choloj] «плуг»; — псл. холію; первісно, мабуть, «раб, слуга» (звідси всі негативні сучасні значення «наймит, прихвostenь, попихач»); зіставлялося з лит. skélti «розколювати», kūdłas «кілок», хет. iškallai «роздрівати, розколювати» і зводилося до іє. *ksol- «чистити, скребти, обрізати» від іє. *ks-/kes- (Мельничук Этимологія 1966, 216—217, 219); така етимологія не виключає зв'язку з псл. xolitī, *xolkъ, *xolръ, *xolstъ (ЭССЯ 8, 65; пор. також Соболевский ЖМНП 1886/9, 146; Lehr-Spławinski JP 24/2, 43—44; Черных II 349) — холост, холостить; припускалася спорідненість зі словами *nahál*, *podnahálím*, *náholok* (Фасмер IV 258—259; Горяев 394, Доп. I 51; Преобр. I 595), з халіва, р. [халівить] «бруднити» (Ільин-

кий ЙОРЯС 20/4, 156); Трубачев (Терм. родства 188) пов'язує з р. [alýj] «слу́жба». — Фасмер—Трубачев IV 258—259; Machek ESJČ 204; Шустер-Шевц ВЯ 1976/6, 85; Schuster-Šewc 392.

Хома (чоловіче ім'я), Хомка Бі, Tomá, Tomáš, [Фома, Фтома] Шейк, ст. Θωμά; — р. Фома, бр. Хама, др. Фома, ч. Tomáš, слц. Tomaš, схв. Хома, син. Tomáž, стсл. **Фома**; — запозичення з грецької мови; гр. Θωμᾶς «Фома» походить від гебр. tē'ōm «блізнюк», спорідненого з арам. tē'ōmā, ак. tu'amu, ta'umi, ар. tau'am «блізнюк», які пов'язуються із семітською основою w-a-m «рахувати». — Вл. імена 94; Фасмер IV 201; Петровский 226; Суперанская 83; Кореєспу 128; Klein 1609.

[хоми] «вид печива з відвареного гороху з розтертим конопляним сім'ям»; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з власним іменем **Хома**.

[хомнүти] «сильно вдарити» Нед, О; — не зовсім ясне; можливо, звуконаслідуваньне утворення. — Пор. **хомнечити**.

[хомнечити] «говорити під ніс, будоніти» Па; — утворення звуконаслідуваньного походження, пор. **гм**, **хм**, що вимовляються в ніс. — Пор. **хамкотіти**.

хомут «шийна частина кінської упряжі; (техн.) деталь у вигляді зігнутого в скобу стержня або кільца для кріплення чого-небудь», [хамут], хомутний, захомутати, підхомутник; — р. хомут, бр. хамут, др. хомутъ, п. chomąt, chomąto, ч. chomout, слц. chomút «ярмо», вл. нл. chomot, болг. хамут, хомот «ярмо, іго, гніт», схв. хомут «жменя, пучок», ст. «ярмо», син. komat, homöt «невід», стсл. **хомкть**; — псл. хотрѣть; — загальнозвизнаної етимології не має; припускається зв'язок із псл. *(s)kem-/ (s)kom-/ хот- «тиснути, гнітити», пор. скеміти, щеміти, оскомелок «гілка, тріска», р. ком «брила, груда», п. ст. szczmić «стискувати, охоплювати», ч. chomāć «жмут, гроно; купа», мор. [chomtat] «жадібно хватати щось» (Sławski I 75; Brückner 182); сюди ж відноситься лит. katpanos (мн.) «шкіря-

на вуздечка», н. [Hamen] «хомут», снідерл. hāme, гол. haam «тс.» (ЭССЯ 8, 69—70); заслуговує на увагу припущення про монголо-турецьке походження слова: монг. (k)homt «подушка під сідло верблода», мн. khomut, тат. kotut, чув. khomut; носове ə на слов'янському ґрунті могло виникнути із подвоєння tt при запозиченні слова (tt > nt; -unt > qt) (Machek ESJC 203; Holub—Lyer 204); менш переконливі гіпотези про запозичення готського діеприкметника *harmunds (пор. н. heimtpēp «галъмувати», [Harm, Hamen] «хомут» — Вегп. I 395), про спорідненість з дінд. śámyā «палиця, клин, опора, точка опори», śámyati «старається, працює», śámyati «заспокоює» (Machek Slavia 16, 192, 211). — ЭССЯ 8, 69—70; Фасмер—Трубачев IV 259—260; Черных II 349—350; Горяев 400, Доп. I 42; Holub—Кор. 141; Schuster-Sewc 393—394; Младенов 670; Skok I 678—679; Bezlař ESSJ I 199—200.

хом'як (зоол.) «польовий гризун, шкідник польових і городніх культур», [хомá] Нед, [хомíк] Нед, Веб, [хомля́к] Ку, Веб, ВебНЗн, [хомня́к] Па, [хомíк, хомле́к, хомéк]; — р. хомáк, бр. хамáк, др. хомéкъ, хомякъ, хомéсторъ, п. chomík, стсл. хомáкъ; — надійної етимології не має; пов'язувалося з ч. мор. [chom-tat'] «жадібно їсти», хámkать (Ільинський ИОРЯС 16/4, 6), з п. skomleć, др. скомати, скомлю «кричати, верещати» (з переходом **ск** > **х**) за писком гризуна, з псл. (s)komiti «стискати, м'яти», тоді chomik — «такий, що стискає, нагромаджує» (Sławski I 75—76; Brückner 182); не виключений зв'язок із псл. *(s)kem-/ (s)kom-/ хóт- «різати, дробити» (пор. і назву *гризуну*); щодо др. хомéсторъ припускалося запозичення з давньоіранської, пор. ав. hamaestāg «ворог, що зборює когось на землю», перс. hamestār «противник» (Bartholomae 1774; Vasmer RS 6, 174; Фасмер IV 260—261, ZfSIPh 19, 449; 20, 402—403; Machek Slavia 16, 211); п. chomík, ст. chomiek запозичене з української. — Фасмер IV 260—261; Черных II 350; Mikl. EW 88; Вегп. I 395.

хом'ять «догори ногами» Нед; — не зовсім ясне; можливо, експресивне утворення, пов'язане з хóмнýти «сильно вдарити» (і, отже, «змістити, перекинути»).

хопáк «гребінь, чубок (у птахів)»; — очевидно, пов'язане з ховпáк «чуб». — Див. ще **ховп.**

хопити «схопити, ухопити; вистачити», хоп, [хопítися], [xin, хіпкій] Нед, вхопýти, вхопляти, вхóпленій, [віхоп] «виступ, порятунок», пóхóпливий, [похоплýвий], [nóxin, nóxon] «потяг, нахил до чогось», [nóхіпкій, noxípній] «моторний, кмітливий; часто використовуваний, зручний» Ме; — р. хóпить, бр. хапíць, [хáпыць] «ловити», др. хопити, п. [chopić], ч. chopití, слц. chopit', вл. khorić «почати», нл. chopí «тс.», стсл. хопити; — псл. хорити; чергуванням голосних пов'язане з харати, харити; припущення (Uhlenbeck AfSIPh 15, 485) про запозичення з германських мов (гол. nn. happen) безпідставне. — ЭССЯ 8, 70—71; Фасмер IV 261; Machek ESJC 203; Holub—Lyer 204; Вегп. I 396; Mikl. EW 89. — Див. ще **хап!**

хóпта «бур'ян; (бот.) актея колосиста, чернець, Actaea spicata L. Mak; бузина трав'яниста, Sambucus ebulus L. Mak»; — п. chabda, ст. chabet «Sambucus ebulus», [chebta] «бур'ян», ч. chebd, слц. chabda, схв. хáбат, род. в. хáпта, слн. habát; — псл. хобъта «бур'ян, кущ, чагарник», що як суфіксальне утворення пов'язане з хоб-/ хаб-, пор. укр. хабýна «різка, хворостина», п. ст. chabina «лозина, паличка», ч. [chab] «гілка; бадилля». — Sławski I 58; Machek Slavia 16, 179—180; Вегп. I 410. — Див. ще **хаб.** — Пор. **хабáз, хóбза, хобót².**

хор¹ «співочий колектив, що разом виконує вокальні твори; звучання пісні, виконуваної групою співців», хóри, хорýст, хоровýй, хоровóд, хоровóдити; — р. бр. болг. м. хор, п. ч. слц. chór, нл. kog, схв. хóр, слн. kog; — запозичення з грецької мови; гр. χορός «хор, хоровод, танець з піснями; місце

для хору» (первісно означало «обгороджене місце для танців») пов'язане з **хóртоς** «двір, подвір'я», якому відповідають пsl. *gordъ «гірод, місто», укр. *го́род* тощо. — СІС² 909; Фасмер IV 262; Черных II 350; Kopalinski 171; Brückner 182; Holub—Lyer 204; Schuster-Sewc 395; Младенов 670; РЧДБЕ 816; Mikl. EW 89; Frisk II 1112—1114; Boisacq 1067; Klein 282. — Див. ще **гóрод**.

[**хор²**] «сухозлітка, мішура» Нед; — не зовсім ясне; можливо, розмовне запозичення з німецької мови; н. Hört «скарб; золото».

[**хóра**] «хвороба» Нед, *хорóба*, [**хóрота**] «хворість» Г, Вел, [**хóрий**] «хворий» Бі, *хороблівий*, [**хорóбний**] Нед, Куз, *хоровітий*, *хоріти*, *хорувáти*, [**хоріння**], [**хорілій**] «виснажений, хворий» Куз, *хоробrаний* «тс.», ст. *хоробá* (1627); — др. *хороба*, п. chogoba, chory, ч. chogú, слц. chogoba, вл. khogu, нл. chogu, стсл. **хорова**; — пsl. хог- розглядається як варіант форми *xhog-*; чергуванням голосних пов'язане з *xug-* (укр. *хíрій*), *xug-* (ч. churavý < churugý); думка про польський вплив щодо укр. *хóрий* (Richhardt 57) не має підстав. — ЭССЯ 8, 131—132; Sławski I 76—77; Brückner 183; Holub—Lyer 205. — Див. ще **хвóрий**. — Пор. **хíрій**.

хорáл «церковний багатоголосий хоровий спів; хвалебна духовна пісня (перев. у католиків і протестантів)»; — р. болг. *хорáл*, бр. *харáл*, п. chorał, ч. chogál; — запозичення з латинської мови; лат. (*cantus*) *choralis* «хоровий (спів)» походить від гр. *χορός* «хор, хоровод, танець з піснями». — СІС² 909; Brückner 182; Holub—Lyer 204; РЧДБЕ 816. — Див. ще **хор¹**.

хорбáк — див. **хорбúри**.

[**хорбúри**] «кістки, хребет, ребра», [**хорбáк**] «худа, кістлява людина», [**хróбор**] «товстий нерв листка (капусти, буряка) Г; кістяк О», [**хробур**] «хребет»; — нерегулярні експресивні утворення на основі слова *хребéт*, пор. лемк. [*хýрбет*] «хребет». — Див. ще **хребéт**.

хорвáт, Хорвáтія, Хорвáтщина Куз; — р. *хорвáт*, бр. *харвáт*, п. вл. Chorvat, ч. слц. Chorvát, болг. *хървáтин*, м. *хрват*, схв. *хрвáт*, слн. *хrvàt*, цсл. **хръватинъ**; — пsl. хъгнать (давня назва слов'янського племені); найвірогідніше, пов'язане зі скіф. **hargva(n)t* «жіночий, такий, де багато жінок» (Moszyński PZJP 148), що є суфіксальним утворенням від кореня **hag-* «жінка» (у надазовському ареалі, де первісно жили хорвати, існували місці традиції матріархату); у такому разі етимологія пsl. хъгнать тотожна етимології етноніма *sarmatia* (початкові s- і x- відбивають зв'язок з іndoарійським та іранським джерелами) (ЭССЯ 8, 149—152); інші етимології, де наводяться балтійські, германські та інші паралелі, сумнівні з огляду на міграцію хорватів зі сходу на захід, а не навпаки; зокрема, не перевонливі зближення з лит. *šarvūotas* «одягнений у панцир», *šárvas* «панцир» (Потебня РФВ 1, 91; Brückner 176, KZ 51, 237), з ір. *hi-* «гарний» і *rava-* «простір; воля» (Соболевский ИОРЯС 26, 9), з гр. *καρπάθης* ὄρος «Карпати» (Perwolf AfSIPh 7, 625; Погодин ИОРЯС 4, 1509—1510), з іє. **kher-* «різати», дінд. *kharas* «твердий; гострий», з пsl. **хогъгъ* «хоробрій» (Ільинський ІФ 3, 1922—1923, 26—27) та ін. — Фасмер IV 262; Погодин РФВ 46, 3; Соболевский РФВ 64, 172; Мейе ОЯ 405—406; Skok I 690—692. — Пор. **сармати**.

хóрда «пряма, що сполучає дві будь-які точки кривої лінії або поверхні», *хордальний*, *хордальні*, *хордовий*, *хордові*; — р. бр. болг. *хóрда*, п. ч. слц. *chorda*; — запозичене з грецької мови через посередництво латинської (лат. *chorda*); гр. *χορδή* «кишка, жила, струна», яке виникло з давнішого **χορνή*, зіставляється з лит. *žarná* (*žagná*) «тонка кишка», мн. *žárnos* «кишки», лтс. *zarnā* «тс.», дісл. *gəgn* «кишка» (< іє. *ghornā-*), а також із дvn. *garn* «нитка, прядиво (з висуших кишок)», н. *Garn* «нитки, прядиво», лат. *hernia* «кила, грижа», *hīga* «порожня кишка», дінд. *hīgā* «жила, вена»,

híraḥ «стрічка, зв'язка, нитка», які зводяться до іє. *gheg- «кишка». — СІС² 909; Фасмер IV 263; Горяев 400; Kopaliński 171; Holub—Lyer 204; РЧДБЕ 816; Frisk II 1111—1112; Boisacq 1066; Klein 281, 1760; Vries AEW 157, 199; Pokorný I 443.

хорéй «двестопний віршовий розмір з наголосом на першому складі», *хорéйний*; — р. болг. *хорéй*, бр. *харéй*, п. слц. *chorej*, ч. *choreus*, м. *хорéј*, схв. *хореј*; — запозичення з грецької мови; гр. *χορεῖος* «хорей» походить від *χορεῖος* «хоровий, танцювальний», пов'язаного з *χορός* «хор». — СІС² 909; Черных II 351; Фасмер—Трубачев IV 263; Kopaliński 171; Младенов 670; РЧДБЕ 816. — Див. ще **хор!**.

[**хорéнька**] «вид корогви (у формі пропора)» Ме, [*хорéньга*] «тс.» Па; — запозичення з польської мови; п. *choragiew* «пропор», *chorągiewka* «пропорець» зводиться до псл. *хороду, род. в. *хородъве «хорогва». — Див. ще **хорéго́в**. — Пор. **коро́гов**.

хореограfiя «мистецтво створення танцю й танцювальних вистав», *хореографічний*; — р. болг. *хореография*, бр. *харэаграфія*, п. слц. *choreografiа*, ч. *choreografie*, вл. *choreografija*, м. *хореографіја*, *кореографіја*; — запозичення із західноєвропейських мов; н. *Choreographie*, фр. *choreographie*, англ. *choreography* — складні слова, утворені з основ грецьких дієслів *χορεύω* «танцю», похідного від *χορός* «танець, хоровод», і *γράφω* «пишу». — СІС² 909; Черных II 351; Kopaliński 171; Holub—Lyer 205; РЧДБЕ 816; Klein 282. — Див. ще **графá, хор!**

[**хóркати**] «хрипіти, говорити хрипливим голосом» Нед, [*хоркотáти*] «гаркавити», [*хóркавець*] «відкашлювання, покашлювання» Нед, [*хóркало*] «тс.» Нед, [*хóркáвий*] «хрипкий» Нед, Вел, [*хоркотáвий*] «гаркавий», [*хоркотлýвий*] «тс.», [*хорчýвий*] «гидкий, бридкий» Нед, [*ухóркатися*] «захекатися, втомитися»; — р. *хóркать*, бр. [*хóркаць*], п. *charkać*, *charczeć* «харкати», ч. *chrkati* «кашляти»,

chrčeti, *hrkotati*, *hrčeti*, слц. *hřkat'*, *chrčat'* «храпти; хрипіти», нл. *charchaš*, *charčnuš*, болг. *хъркам* «храпти; хрипіти; харкати», м. 'рка «храпти», схв. *хркати*, *хráката*, слн. *hřkati* «храпти, кашляти», стсл. **хракати**; — псл. **xvřkati*; — утворення звуконаслідуваного походження, чергуванням голосних пов'язане з хагкати; пор. вигук *хр*, що імітує хрипіння, харчання. — ЭССЯ 8, 147; Фасмер IV 263—264; Machek ESJČ 184, 206; Holub—Lyer 205; Младенов 671; Вегп. I 401, 412. — Пор. **хárкати, хráкати**.

хорóбriй «який не піддається страху; сміливий, відважний», *хоробrість*, *хоробрішати*; — р. *хráбрый*, [хоробrый], бр. *хráбрь*, др. *хоробрь*, *хоробръ*, п. *chrobry*, ч. слц. *chrabrgý*, вл. *chrobly*, нл. *chrobly*, *chrobry*, болг. *хráбръ*, *хráбрен*, м. *храбар*, схв. *хráбар*, слн. *hráber*, стсл. **храбъръ**; — псл. **xorbgъ*; розглядається як похідне від **xorbgъ* під впливом прикметників на -гъ типу *dobgъ* «добрий», *bystrgъ* «бистрий», *ostrъ* «гострий» та ін.; — зіставляється з лтс. *skarbs* «гострий, суворий», лтс. *škerbs* «терпкий», дісл. *skargr* «гострий», шв. *scarp* «гострий, різкий, крутий», дvn. *skarf* «різкий, гострий», н. *scharf* «гострий», тох. В kägrue «шорсткий, шершавий»; іє. *(s)korb(h)- зі *(s)ker- «різати, сікати, стригти» з перестанковою приголосними *sk* ≥ *ks* на слов'янському ґрунті (Черных II 354; Эндовін СБЭ 126; Младенов 671; Brückner AfSIPh 40, 131, KZ 51, 233); менш імовірний зв'язок з дінд. *kharaḥ* «гострий», гр. *κάρχαρος* «тс.» (Meillet Études 403); неприйнятні зближення з гот. *haugwa-* «терпкий» (звідки фін. *karvas* «терпкий»), гот. *gafrastjan* «потішати, підбадьорювати» (Hirt PB 23, 333), з етнонімом *сырбъ* (Соболевский ИОРЯС 27, 323; Горяев 401), з дінд. *pragalbhá-* «мужній, рішучий» (Machek ESJČ 204; Slavia 16, 197). — ЭССЯ 8, 71—72; Горяев 401; Фасмер IV 264; Ільинський ИОРЯС 20/4, 144—145; Ілліч-Свityч ВЯ 1961/4, 94; Sławski I 79—80; Brückner 184; Schuster-Sewc 402—403; Младенов

671; Berg. I 396—397; Mikl. EW 89; Bezlaj ESSJ I 200—201; Skok I 683; Vries AEW 485. — Пор. скребти, храбрій.

хоровόд «старовинний масовий народний танець», *хоровόдити*; — р. болг. *хоровód*, бр. *карагóд*, п. *когорóд*, ч. слц. *chorovod*; — складне слово, утворене з основи іменника *хор(o)*- та дієслівної основи *-вод* від *водити*; припускається давніша форма **коло*вод, що пояснює початкове **к** в деяких мовах, діалектах та старих текстах (Черных II 351—352). — Фасмер IV 264, ГСЭ 221; Holub—Lyer 205; Mikl. EW 89. — Див. ще **вéstій**, **хор¹**. — Пор. **коровόд**.

хорóгва — див. **хорúгов**.

хороми «великий розкішний будинок, палац; [великий] хлів, сарай ЛЖит, сіни Нед», [*хорóма*] «тс.», [*хорóмина*] «будинок, житло; хлів ЛПол, великий хлів, сарай ЛЖит», [*хорóm*] «коридор, прохід», [*хорónи*] «хороми» Нед, [*хорíмци*] «сіни між внутрішніми і зовнішніми дверима в колибі»; — р. *хоромы*, бр. заст. *харомы*, др. *хоромина*, *хоромъ*, п. [*хромпіла*] «хижка, хата», ч. слц. *chrám*, *chrámpa* «храм, церква», нл. *chrót* «будівля», болг. м. *храм*, схв. *хрám* «будинок, храм, [комора]», слн. сх. [*hrátm*], стел. **храмъ**; — псл. **xogtъ* з первісним значенням «дах», потім «високий дім» (ЕССЯ 8, 75); — реконструюється як давніше **ksogt-*, що зводиться до *ie*. **skorto-* або **sormo-*; зіставляється з дінд. *hartuyát* «дім, палац; фортеця» (Энзелин СБЭ 127; Machek Slavia 16, 193; Kozłovskij AfSIPh 11, 384; Pedersen KZ 38, 395, проти ЕССЯ 8, 74—76; Uhlenbeck AfSIPh 16, 383), дvn. *scírm*, *scërm* «захист, заслона» (нvn. Schirm «охрана»), цсл. **чрѣмъ** «намет» (Sławski I 78; Brückner 183; Holub—Кор. 142); порівнювання з вірм. *xog* «бездоя, канава», дінд. *ākharás* «нора звіра» (Petersson AfSIPh 35, 373; Glotta 7, 320), з хет. *karimmi* «храм» (Machek ESJC 204), з дінд. *çártap* «сховище, захисток» (Горяев 400), як і зближення з дінд. *sárañá* (Потебня РФВ 1880/4, 193), не мають достатніх підстав; непереконливі зіставлення з

лат. *segō* «зв'язую, складаю, з'єдну», гр. *eíρω* «ставлю в ряд», *брюс* «намисто, коралі» (Berg. I 397). — Фасмер—Трубачев IV 265—266; Черных II 352; Holub—Lyer 205; Schuster-Šewc 403—404. — Пор. **храм**.

хороніти «закопувати в землю, ховати (померлого); зберігати; охороняти», [*хоронéння*] «похорон», [*хоронýтель*] Куз, [*вýхранути*] «зберегти» Я, [*захорóна*] «сховище» Ж, [*захорóнка*, *захорóнок*] «притулок, ясла» Я, [*захорóнний*] Ж, *охорона*, *охоронець*, [*охоронýтель*] Ж, *охорóнник*, *охоронний*, *похорон*, *похорóнка* «тайник, схованка», *похоронна* «повідомлення про смерть», [*похороння*] «похорон», [*похоронок*] «сховище, притулок» Нед, [*похорóнок*] «похорон» Веб, *похорóнний*, [*прихорóна*] «сховище» Нед, [*сóхорон*] «тс.» тж., *схоронýти(ся)*, *схорона* «зберігання», *схоронення*, [*схоронýтель*] Нед, *схоронність*, *схрон* «тайник, місце схову» Нед; — р. *хоронить*, бр. [*харанíць*], др. *хоронити*, п. *chrónitc* «берегти, захищати», ч. *chrániti* «охороняти, захищати», слц. *chránit'* «захищати», полаб. *chógnét* «годувати», *chognpa* «їжа», болг. *хránya*, *хrána* «їжа», м. *храни*, схв. *хráнити* «берегти», *хrána* «їжа», слн. *hrápiti* «зберігати», *hrána* «їжа», стел. **хранити**; — псл. **xogniti*, похідне від **xogp-a* з первісним значенням «їжа, харчі»; достовірної етимології не має; наявність ав. *xvagépa* «їжа, питво», ос. *xwag* «хліб у зерні, ячмінь» дає певні підстави припускати можливість запозичення зі скіфо-сарматських мов (Трубачев Этимология 1965, 36); традиційно зіставляється з лат. *segūb*, *-āre* «рятувати; зберігати», ав. *haraítē* (*pairi*) «остерігається, бережеться», *haurvaiti* «стереже» (Mikl. EW 89; Berg. I 397—398), лит. *šerti*, *šeřiù* «годувати», *pāšaras* «корм худобі» (Sławski I 81; Jagić AfSIPh 10, 194; Matzenauer LF 8, 1—2; Brückner KZ 51, 232; Mikkola Ursli. Gr. I 175, проти Трубачев Этимология 1965, 36); менш імовірне зближення з гр. *жtéρας* «володіння, надбання, майно», *жtéρεα* «почесні

дари померлому» (Pedersen JF 5, 65, проти Bern. I 398; Boisacq 524—525), з дінд. *cártap* «захист, сховище, навіс» (Jagić AfSIPh 4, 528; Machek Slavia 16, 191—192). — ЄССЯ 8, 76—77; Фасмер IV 266; Черных II 352, 354—355; Горяев 401; Brückner 184; Machek ESJC 204; Holub—Lyer 205; Младенов 671; Skok I 684; Bezljaj ESSJ I 201; Pokorný I 938—939.

[**хороштати**] «чистити, обдирати зерно від лушпиння» Вел; — не зовсім ясне; можливо, давній фонетичний варіант до **холостити** «каструвати». — Пор. **холостити, хорошаник.**

[**хороштіль**] (орн.) «пастух, або вівчар, *Rallus aquaticus* L.» Нед, **хорустіль** Шарл, [**хорустільник**] «тс.», [**хороштель**] «тс.» Пі, [**хворостіль**] «тс.» Шейк; — п. *chróstiel* «деркач», *króściele* «тс.», ч. *chřástal*, *chrístal*, *křástal*, *křístel*, слн. *hrastír*, стсл. **кроасттель** «тс.»; — псл. **xorsteļj* «деркач, пастух» звуконаслідуванального походження, за характерним співом, пор. укр. *хrust*, *хrus-títmu* (пастух і деркач — крикливи птахи, до того ж подібні зовнішньо). — Див. ще **коростіль**. — Пор. **хрúшель**.

[**хорóш¹**] (ент.) «златка, мідянка, *Viprestis*» Нед; — назва пов'язана з **хорóший**, мотивується мідно-червоним або мідно-зеленим блиском комахи. — Горностаев 142. — Див. ще **хорóший**.

[**хорош²**] (бот.) «гриб, *Boletus gamosissimus*» Mak; — п. [*chorosz*] (з укр.), *chroszcz*, ч. слц. *choroś* (з п. або укр.); — очевидно, назва пов'язана з **хорóший** через якісну позитивну якості гриба (смак, зовнішній вигляд і под.); п. *chorosz* пов'язується з ботанічною назвою *chroszcz* «рослина родини хрестоцвітих» (Machek ESJC 203), з псл. **xvorstъ* «хмиз» (Holub—Lyer 205). — Див. ще **хорóший**.

[**хорошаник**] «кастрований самець (віл тощо)»; — похідне утворення від поширеного в західноукраїнських говорах, але раніше не зафікованого в словниках **хороштати** «каструвати», імовірно, спорідненого з **хороштати** «лу-

щити, обдирати із зерна лушпину» і з **холостити** «каструвати». — Див. ще **холостити, хороштати**.

[**хороштати**] «каструвати»; — утворення, що виникло внаслідок формального зближення давнішого [**коротати**] «тс.» (псл. **kors-* < іє. **kers-* «різати») з **хорбій**. — Див. ще **короштати**.

хорóший «який має позитивні якості або властивості; такий як треба», [**хорошкуватий**] «гарненький», [**хоріш**, **хорош**] (коротка форма прикметника), [**хорошéнь**] «красень», [**хорошко**] «тс.» Пі, **хорошуль** «красуня», **хорошун** «красень», [**хорóство**] «краса», **хорошити**, [**хорошіти**, **нехорошкуватий**] «негарний» Куз, Нед, **прехорбій**, **прихорошений**, **прихоробій**, **прихоробій** («**прихоробій**(ся); — р. **хорóший**, бр. **харóшы**, др. **хороши**; — задовільної етимології не має; розглядається як прикметникове утворення, пов'язане з псл. **xogostъ* «краса, приємність», похідним від **xogъjъ* «темний, чорний», яке зводиться до іє. **sker-/skor-* «скребти, чистити» (ЄССЯ 8, 80); пов'язувалося з іменем східнослов'янського бога Хорса — безпосередньо або через др. **хорошъ**, **хороший** «осяйний, променистий, прекрасний», що могло бути утворене від **хорсъ** (Черных II 352—353); припускається зв'язок з **хоробрий** (Фасмер IV 267), з укр. *хárний*, *gárnyj* (Ільинський ЙОРЯС 23/2, 241—243), з **хоронити**, **хоронен** (Вегп. I 397; Jagić AfSIPh 6, 282—283; Brückner KZ 43, 308, RS 4, 258), з **коробста** (Гудков ЄИРЯ V 35—36); висловлювалася думка про походження слова від сх.-ос. *xorg* «гарний», зах.-ос. *xvarg* «тс.», ав. *hvarəz-* «благодійний» (Lewy KZ 52, 306; Sköld 8, Symb. Rozwadowski II 299; Горяев 400; Абаев Осет. яз. и фолькл. I 595—596). — Фасмер—Трубачев IV 267; Варбот РР 1980/1, 138—141.

хорт «мисливський собака», *хірт*, **хортеня**, **хортіця**, **хортіще**, [**хортуватий**] «схожий на хорта»; — р. бр. **хорт**,

п. chart, ч. слц. chrt, вл. chort, нл. chart, болг. хърт, хрът, м. 'prt, схв. хр̄т, слн. ch̄t, стсл. **хъртъ**; — псл. *хъртъ; достовірної етимології не має; пояснювалося як первісна назва тварини за мастию: споріднене з лит. sātas «світло-гнідий, жовтуватий (про коня)» (Трубачев ВСЯ 2, 38—41; Фасмер—Трубачев IV 268); пов'язувалося з іє. *kher- «різати, рубати», тобто псл. *хъртъ означало собаку з короткою шерстю на відміну від кудлатого пса (псл. ръсъ) (Ільинський РФВ 69/1, 12—14; ЙОРЯС 20/4, 144); існують припущення про зв'язок з лит. kurti, kuriū «швидко бігти, стрибати» (Machek Slavia 16, 216), з іє. *ser- «швидко рухатися, бігти, мчати» (Moszyński PZJP 136; Потебня РФВ 1880/4, 193), із скóрий (Младенов 672; Brückner 176; Holub—Кор. 143), про спорідненість з герм. *hruþiāp, данgl. gudða «великий собака», свн. rude, rüde «тс.» (Эндзелин СБЭ 127; Machek ESJČ 207, який вважає слово праєвропейським); безпідставні міркування про пряме запозичення з германських мов (Hirt PBГB 23, 333, проти Berg. I 412). — ЭССЯ 8, 148—149; Трубачев Назв. дом. жив. 23; Горяев 401; Sławski I 60—61; Holub—Lyer 206; Schuster-Sewc 397; Skok I 689—690; Fraenkel 764.

хорӯгòв «прапор; прикріплене до довгого держака полотнище (чи бляха) із зображенням Христа або інших святих, яке несуть під час хресного ходу» СУМ, Г, Нед, хорóгвá, хоругвá, [хору́жая] Бі, [хорúжий], хоружíха Куз, [хорунгóвий], хорунжíй, [хорунжéнко, хорунжíвна], [хорúжити] «бути хорунжим» Веб, [pídhорúжий] Куз, [pídhорунжíй]; — р. хорӯгвъ, бр. харӯгва, др. хоругы, хоругъвъ, хорюгъвъ, хоруговъ, п. chorągiew, chorąży, ч. kogoruhēv, слц. koruhva, вл. нл. chόrgugo, chόrgo, болг. хорӯгва, м. хоругва, схв. хоругва, слн. karóglā, стсл. **хоржгва, хоржгы;** — псл. *хогогу, род. в. *хогодъве; — не зовсім ясне; розглядалося як давнє запозичення з монгольських мов через тюркське посередництво (на що вказує початкове х-)

(Фасмер—Трубачев IV 268—269; Machek ESJČ 278; Ramstedt 289; Sławski I 76; Brückner 182—183; Holub—Lyer 262; пор. також: Мелиоранский ЙОРЯС 7/2, 295; Корш Сб. Дринову 59; Mikkola Balt. u. Slav. 11—12; Berg. I 398 та ін.); припускається запозичення з герм. *hṛgipdō, пор. гот. hrugga «посох, палиця», свн. нvn. Runge «стойка, планка, перекладина», балк.-герм. *harihrunga (Ф. Браун у Соболевського AfSIPh 33, 481, ЖМНП 1911, май, 166; Uhlenbeck AfSIPh 15, 485; Jagić AfSIPh 5, 665; ЭССЯ 8, 81—82); неприйнятні пов'язування з тюрк. chajruk (Горяев 401), тур. kırçıuk, kırçruk «хвіст» (Mikl. EW 89); українські форми з н типу **хорӯнжий** є полонізмами (п. chorążý, choragiiew). — Richhardt 57; Zaręba JP 41, 1 (4); Sławski JP 33/5, 400; Младенов 670. — Пор. **корогóв.**

хорӯнжий «особа, що носила прапор або корогву війська; перший офіцерський чин у козацких військах дореволюційної Росії; (ст.) особа, що входила до складу генеральної старшини, а також була охоронцем прапора», хорунжéнко «син хорунжого», хорунжíвна «дочка хорунжого», хорунжевíй, хорунжéнків; — запозичення з польської мови; п. chorążý, ст. chorąże «хорунжий» є похідним утворенням від chorągiew «хоругов», що відповідає укр. хорӯгòв. — Див. ще **хорӯгòв.**

[хосéн] «користь», [xīcén] «тс.», [хисен] «тс.» О, [xīsnó] «тс.» Нед, [xīsnováč] «той, хто має користь» Нед, хосéнний, хóсний, [xīsnovítii, xīsnóvñii] Нед, [хосновítii] ВеГ, xīsnuváti(sя) «користуватися», [хоснұváti], [nóxic-nii] «корисний, вигідний» Нед, [схіsnuváti] «скористатися» Г, Ба; — п. [hasen], слц. [chosen, choseñ, chasen, chasoñ]; — запозичення з угорської мови; уг. haszon «користь, вигода» достовірної етимології не має. — Балецкий 377—378; Bágci 115; MNTESz II 69—70.

хотáр — див. **готáр.**

хотіти «мати бажання, охоту до чогось, відчувати потребу в чому-небудь (у їжі, відпочинку і т. ін.); мати намір,

збиратися (щось робити)», *хтіти*, *хіть* «охота, бажання», *[хвіть]* «тс.» Нед, Шейк, *[хотій]* «той, що чогось хоче» Чаб, *[хота]* «хтивість, похітливість» Нед, *[хотячка]* «тс.» тж, *хтівість*, *[хутъ]* «бажання, прагнення», *хтівий*, *хоч*, *хотя*, *[захотінка]* «забаганка» Нед, *нахочина*, *наухочина*, *нехіть*, *нехотя*, *некочічі*, *[обхітний]* «охочий», *[охотитися]* «бажати», *охвіта*, *охітниця*, *охóта* «бажання, нахил; полювання», *охóтка* «охота, бажання», *охóтник*, *охітниця*, *[охоту́ха]*, *[охітний]*, *охітний*, *охітливий*, *охітницький*, *охóча*, *охочий*, *[охітно, охічно]*, *охóтою*, *охоче*, *[перехітливий]* «примхливий, капризний», *[прихоть]*, *[розхіття]* «задоволення» Нед, Пі, *схотінка* «бажання», *ухіття* «охота, бажання СУМ; насолода, втіха, примха; користування Нед, Пі», *[ухітний]* «охочий, бажаючий», *до-схожу*, *донéсхожу*, *заохочувати*, *заохóта*, *заохітник*, *заохочення*, *заохітливий*, *знéхотя*, *знéхочу*, *розохочувати*; — р. *хотéть*, бр. *хацéць*, др. *хотѣти*, *хѣтѣти*, п. *сhtieć*, ч. *chtiti*, слц. *chciet'*, вл. *chcysć*, болг. *ща* (<*хъщу*>), *[хóйтa]*, схв. *хтѣти*, *хòтjeti*, слн. *hotéti*, стсл. *хотѣти*, *хътѣти*; — псл. *xoteti*, *xhteti*; — надійних відповідників не має; імовірний зв'язок з *xvatati*, укр. *хватáти* — через первісну форму **xvot-*, пор. р. *охóта* і *охвіта* (ЭССЯ 8, 83—84; Эндзелин СБЭ 121—122; Ijinskij AfSIPh 28, 458—460; Ильинский ИОРЯС 20/4, 149—151; Вегп. I 398—399; Черных II 353); зіставлялося з вірм. *xand* «сильне бажання, жага», *xind* «радість», *xndam* «радію» (Bugge KZ 32, 42; Meillet Études 174, MSL 8, 315), куди інші відносили також кімр. *chwant*, брет. *hoant* «бажання» (Pedersen KZ 38, 388—389; 40, 178—179; Persson Beitr. I 305, проти Вегп. I 399 з огляду на труднощі з носовим); вважалося також експресивним утворенням, спорідненим з лит. *keteti* «замишляти, задумувати», *kečinti* «тс.» (Machek Slavia 16, 176; Mikkola Ursł. Gr. I 177; Brückner 177). — Крітенко Вступ 554; Shevelov Prehistory

199; Фасмер IV 270—271; Sławski I 62; Zubatý St. a čl. I 167; Machek ESJČ 208; Holub—Кор. 144; Holub—Луер 206.

[хóxa] «опудало, одоробало; нечепурно одягнена жінка»; — п. *[chocha]* «висока жінка», *[chochla, chachla, chachel]* «велика, незграбна людина»; — експресивне утворення неясного походження, можливо, пов'язане з **хóхля**^{1,2} (див.).

хохітвá (орн.) «стрепет, *Otis tetrax* L.», можливо, сюди також *[хохоту́ль]* Куз, *[хохота́лка, хохоту́ня]* (орн.) «мартин чорноморський, *Larus cachinnans* Pall.» Шарл; — звуконаслідуванье утворення, зближене з *хохотáти* за характерним криком птаха, зокрема під час весняного токування. — Птици ССР 203—204, 296—305. — Див. ще **хохотати**.

[хохлатка] (бот.) «ряст порожнистий, *Corydalis cava* Schw. et Kög.» Mak, *[хохликоватí]* Mak; — р. *хохлатка*, бр. *чубáтка*; — похідне утворення від *хохóл*; назва мотивується формою квітки. — Нейштадт 271; Анненков 110. — Див. ще **хохóл**¹.

[хóхля¹] «жердина, щоб тягти невода під льодом» Г, Берл, Дз, Мо; — п. *chochla* «тс.»; — не зовсім ясне; припускається зв'язок з іndoєвропейським коренем **kes-* «різати» і розглядається як його подвоєння; п. *chochla* «жердина» об'єднується з *chochla* «велика ложка» й етимологізується як запозичення з латинської мови (Sławski I 72). — Мельничук Этимология 1966, 219; ЭССЯ 8, 54. — Пор. **хóхля²**.

[хóхля²] «черпак, ополоник» Куз; — запозичення з польської мови; п. *chochla* «ополоник», пояснюється як запозичення з латинської мови; лат. *cochlear* «ложка», пов'язане з *cochlea* «слимак із закручену чашечкою» (за зовнішньою подібністю ложки до раковини слимака), що походить від гр. *κοχλίας* «тс.». — Sławski I 72; ЭССЯ 8, 54; Walde—Hoßm. I 241; Boisacq 479. — Пор. **кофля**.

[хохóл¹] «чуб, пелех» Нед, Куз; — р. *хохóл*, бр. *хахóл*, п. нл. *chochoł*, ч.

chochol, chocholka, слц. chochol, [chochel], вл. chochoł, полаб. ch'yb'ch'ol; — псл. хохоль; загальнозваної етимології не має; припускається зв'язок з схол, похідним від схехаті (варіанта до česati): хохоль < *koxolъ (ЕССЯ 8, 54—55); розглядалося як утворення шляхом редуплікації звуконаслідуваного кореня *cho- (Берн. I 392—393; Ільинський ИОРЯС 20/4, 155); зіставлялося з лтс. sekul(i)s «чуб, пелех», літ. kēkulas «брила» (Эндзелин СБЭ 126; Фасмер IV 272; Ślawski I 73), з дінд. sikhā «тс.», sikhara-ḥ «вершина, верхів'я, зеніт» (основа *kok-/kox-/hox-) (Machek ESJC 202); зводилося також до іє. *kel- (*kol-/kl-) «підноситися, стирчати» (Черных II 353; Рокоргу I 544); припущення про зв'язок з перс. kākul «кучери», як і з тур. tat. kjakül (Lokotsch 82; Горяев 401) маломовірне. — Brückner 181; Holub—Lyer 204; Schuster-Sewc 390—391.

[**хохол²**] (ент.) «щипавка, *Forficula auricularia*» Г, ВеЛ, ВеНЗн, [хохолák] «тс.» Г, ВеNЗн, [хохолáня] «тс.» тж; — пов'язане з **хохоль¹**; назва мотивується, мабуть, довгими вусиками на голові комахи; не виключено також, що **хохол** виникло внаслідок скорочення складної назви **хохолáz**. — Горностаев 67—68. — Див. ще **хохоль¹, хохолáz**.

[**хохолáz**] (ент.) «щипавка, *Forficula auricularia*» Г, ВеЛ, ВеNЗн; — очевидно, складне слово, утворене з основ іменника **хохоль** та дієслова **лáziti**. — Див. ще **лáziti, хохоль¹**.

[**хохóлик**] (бот.) «щиток» Нед; — суфіксальне утворення від **хохоль** унаслідок зовнішньої подібності суцвіття рослини до чубчика. — Див. ще **хохоль¹**.

[**хохотати**] «голосно сміятися» Нед, [хохотíти] «тс.» тж; — р. **хохотáть**, бр. [хóхты] «регіт», п. [chech] «сміх», chychotać, ч. chochotati, chechtati, слц. chechet «сміх», chechat' sa «сміятися», вл. chichotać, нл. chychotaś, chichotaś, схв. кикòтати(ce), слн. hohtati «тс.», стсл. **хохотати**; — псл. хохотати; похідне утворення від звуконаслідуваного вигуку **хо-хо**, що виражає регіт; пор.

схожі лат. *cachinnō* «реготати», *cachinnus* «регіт», гр. καχάζω «регочу», вірм. *хахапկ'* «регіт», дінд. kákhati «(він) сміється», а також у неіндоєвропейських мовах: тур. *kahkahā* «регіт», фін. *hahatus* «тс.», кит. *хаха* дасяо «реготати». — ЕССЯ 8, 55; Фасмер IV 272; Черных II 353—354; Holub—Lyer 203; Младенов 670; Берн. I 393; Эндзелин СБЭ 120—121; Egnout—Meillet I 80; Hübschmann Агрт. 455; Uhlenbeck 38, IF 17, 176, AfSIPh 16, 372; Meillet MSL 8, 294. — Див. ще **ха**. — Пор. **хи-хий, хи-хі**.

[**хохúля** (зоол.) «Desmana moschata», [хохуль, хухуль] «тс.»; — р. [хохúля], вýхухоль, бр. *хахулья*, п. *chochoł*, ч. *chochul*, вл. *chochula*; — псл. *хохула*; пов'язується з дієсловом *хахулити* «зникати, ховатися» (ЕССЯ 8, 56); припускається зв'язок з *хух* « дух, запах», *хухати* «віяти, дути»; у такому разі **хохулья** первісно означало «тварина з поганим запахом». — Фасмер—Трубачев I 372, IV 273; Преобр. I 105; Горяев 59; Берн. I 405. — Див. ще **ху**.

[**хоци-на**] «вигук, яким підкликають корів» Веб; — не зовсім ясне; можливо, є експресивним словосполученням, що складається з колишньої форми наказового способу дієслова **ходи** і частки **на** «ось, бери», якою часто підкликають тварин.

[**хоч** (спол., частка), [хоть] Веба, ВеУг, *хочá, хотя́, хотя́й, хоць, хочай, хочень, хоцый*]; — р. *хотя́*, бр. *хоць, хаця́*, др. *хотя*, п. *choć, chociaż, [chościa, chociaj]*, ч. ст. *choté* «охоче»; — застосеніле утворення від дієслова *хоти́ти*, найвірогідніше, його віддієприкметниковая форма (псл. *хоте* «хотячи», ст. укр. *хотя*, пор. *шутя́, стоя́*, що стали в сучасній українській мові прислівниками); однак, не виключена можливість, що форма **хоч**, принаймні в частині своїх уживань, постала шляхом скорочення особової форми **хочеш**, як бач від **бáчиш**; висловлювалась думка (Булаховський Вибр. пр. III 405—406), що процес утворення сполучника і частки супроводжувався деетимологізацією, вивітрюван-

ням первинної семантики слова. — Фасмер IV 273; Sławski I 73; Brückner 177, 181. — Див. ще **хотіти**.

[**хóщик**] «кущик»; — не зовсім ясне; можливо, походить з первісного *x(ə)ɔ-щик, пов'язаного з *хвіст* або назвою рослинни *хвоць* (див.).

[**хráбriй**] «хоробрий» Нед, [храбrīj] Нед, *храбрітися, храбрувати*; — р. *храбрый*, бр. *храбры*, др. *храбръ, храбръ, храборъ, храбрыи*, п. *chrobry*, ч. слц. *chrabry*, вл. *chrobly*, нл. *chrobry*, болг. *храбър*, м. *храбар*, схв. *храбар*, слн. *hrábar*, стсл. **храбъръ**; — запозичення зі старослов'янської мови; стсл. **храбъръ** відповідає східнослов'янській повноголосній формі *хоробрий*. — Фасмер IV 273. — Див. ще **хоробрий**.

[**храбúз**] «капустяне листя; осот, Cirsium erisithales Scop.», [храбуст] «тс. Mak, Чаб; осот городній, Cirsium oleraceum Scop.; осот різномолистий, Cirsium heterophyllum All. Mak, ВeНЗn; будяк кучерявий, Carduus crispus L. Г, Пi, Mak», [храбуст] «капустяне листя; осот городній; будяк кучерявий; бур'ян», [храбустє] «капустяне листя; сухий бур'ян», [храбусты] «осот різномолистий» Mak, [храпúз] «кукурудзяне листя», [храпуст] «капустяне листя ВeБ; будяк Mak», [храпустє, храпусты] «капустяне листя» ВeБ, [хробóст] «будяк кучерявий, Carduus crispus L. Mak; жостір проносний, Rhamnus cathartica L. Mak», [хробошник] «будяк» Mak, [хробус] «будяк кучерявий; осот городній» Пi, Mak, [хробуст] «тс.» Г, Пi, Mak, [храбустáти] (про звірят) «гризти, істи», [похробо-бостíти] «шарудіти, тріщати» ВeЗn; — р. [храба́з] «хворост», [хробостáть, хробостéть] «шуміти, хрустіти, тріщати», бр. *храбустáць* «хрумтіти, тріщати», *храбусцéць* «тс.», п. [храбуст] (з укр.?) «капустяне листя», [храбе́з] «гущавина, чагарник», chrobotać «шурхотіти»; — псл. *xrabostъ*, первісно означало «хруст, шурхіт, шелест» і походило від звуконаслідувань **xhab-/xrob-* (**xarb-/xorb-*); наявність значень «листя, бур'ян» пояснюється зв'язком із звуками, що супрово-

джають поїдання твердих соковитих рослин; зіставлялося з лит. *krebždēti* «шелестіти», лтс. *krabināt* «дряпти; лоскотати» (Эндзелин СБЭ 127; сумніви — Шахматов ИОРЯС 17/1, 290). — ЭССЯ 8, 99—100; Фасмер IV 273, 276—277; Ільинський ИОРЯС 16/4, 9—10; 20/4, 168—169; Sławski I 77—78; Вегн. I 403. — Пор. **хróбот**.

храм «будівля, де відбуваються богослужіння, релігійні обряди; релігійне свято на честь якогось святого або якоїсь релігійної події», *храми́на*, *храмівнік* Куз, [храмнік] «гість, що приїхав на храмове свято», [храмніця] «храмина» Нед, *храмовник* (іст.) «член середньовічного католицького духовно-лицарського ордену; тамплієр», *храмовий*, *храмовий*, *храмувати*, [похрámини] «гуляння на другий день храмового свята»; — р. бр. болг. м. *храм*, др. *храмъ*, п. *chram*, ч. слц. *chrámt*, схв. *храм*, стсл. **храмъ**; — запозичення з церковнослов'янської мови в давньоруську; цел. **храмъ** походить від старослов'янського **храмъ**, якому відповідає східнослов'янська повноголосна форма *хоромъ*. — Фасмер—Трубачев IV 273; Черных II 354. — Див. ще **хороми**.

[**хранити**] «зберігати», [храніло] «охорона, варта; вартовий; захист, сховище» Нед, *хранитель*; — р. *хранить*, п. *chropiće*, ч. *chrápiti*, слц. *chránit'*, болг. *хráня* «годувати, утримувати», м. *храни* «годувати», схв. *хrániti* «годувати, зберігати», слн. *hrápiti*, стсл. **хранити**; — запозичення з церковнослов'янської мови; цел. стсл. **хранити** співвідносне зі східнослов'янською повноголосною формою *хоронити*. — Фасмер IV 273; Черных II 354—355; Горяев 401. — Див. ще **хоронити**.

храп¹ «нижня й середня частина пе-ренісся тварини (переважно коня)», [храпи, хráпи] «тс.», [захрапувати] «загнуздати, зав'язати чим-небудь за храпи» ЛПол, *нахрапник*; — р. *храп*, бр. *храп* «храп», *хrána* «перенісся»; — східнослов'янське утворення, що пов'язане з псл. *хгарати*, *хгарети* «хропти». — Див. ще **хрипіти, хропіти**.

храп² (тех.) «пристрій для піднімання вантажів; упор для зупинки або регулювання рухомих частин механізму», *храповик*; — р. бр. *xrap*; — запозичення з російської мови; р. *храп* «гальмо», як і *храпун* «гарпун», запозичене із західноєвропейських мов, пор. фр. *harpot* «корабельний гак». — Горяев 401, Доп. I 53; Фасмер IV 274. — Див. ще **гарпун**.

храпа «замерзла грязь на дорозі, колоть ВеЗн, О; качан з капусти; сорт груш ЛПол»; — р. *храпа* «тонкий наст на снігу; шершава поверхня льоду», п. ст. *chrapu*, *charpu*, *chropu* «нерівне місце; чагарник на вологому ґрунті», слц. *gara* «віспина», нл. *chropa* «нерівність», болг. *hrápa* «дірка, вибіона на дорозі», схв. *hrápa* «віспина, короста», слн. *hrápa* «нерівність»; — псл. *хогра; розглядається як варіант іменника *когра (ЭССЯ 8, 82—83); далі пов'язується з псл. *skorp-/skerb-/skrob- «різати»; припускається спорідненість з лит. *kágra* «бородавка», *kárgotas* «бородавчастий». — Ślawski I 81—82; Schuster-Śewc 399; Младенов 671. — Пор. **коропавий**, **храбуз**, **храпавий**.

храпавий «шорсткий, кострубатий»; — п. *chropawy* «нерівний, шерехатий», ст. *skropowaty*, *skropawy*, [*chropaw*, *chropiały*, *chropaty*, *charpaty*], ч. *chrapavý*, слц. *garavý*, нл. *chropawy* «нерівний, бугристий», болг. *hrápav* «нерівний, вибістий», м. *rapav* «нерівний», схв. *hrápav* «нерівний; бородавчастий», слн. *hrápar* «нерівний, шерехатий»; — псл. *хограчъ «шерехатий», походить від *хогра. — ЭССЯ 82—83; Ślawski I 81—82; Brückner 184; Machek ESJC 204—205. — Див. ще **храпа**. — Пор. **коропавий**.

храпач (бот.) «гриб гельвела, *Helvella suspecta* Kromb.» Mak; — ч. *chrapáč*, ст. *chrapáć* «тс.»; — пов'язане з *храпа* (< псл. *хогра) «нерівність, шерехатість»; назва мотивується нерівною, зморшкуватою шапинкою гриба. — Анненков 164; Machek ESJC 204—205. — Див. ще **храпа**.

[**храскати**] «скрипіти, рипіти, тріщати» ВеУг, [*hraščati*] «кричати (про птаха)»; — п. *chróstaci*, ч. *chróstasti*, слц. *chrastit'*, вл. *chrósćić*, нл. *kštostaś*; — звуконаслідувальне утворення, варіант дієслова *хрásкати*. — Див. ще **хряск**.

храстка — див. **хращ**.

[**хращ**] «хмиз, хворост» ВеЗа, [*hrástka*] (бот.) «хвощ, *Equisetum L.*» ВеЗа; — запозичення з чеської або словацької мов; ч. *chrastí* «хворост, хмиз», ст. *chrast*, слц. *chrast'* «чагарник» пов'язуються з псл. *x(v)orstъ «хворост»; рослин хвощ назовано хворостом через відсутність листя. — Machek ESJC 205; Младенов 671; Вегн. I 403—404. — Див. ще **хвóрост**.

[**хréбест**] «верхів'я солом'яної покрівлі» ЛПол, [*прихребестить*] «вивершити солом'яну покрівлю» ЛПол; — очевидно, виникло внаслідок контамінації слів *хребет* та [*хrábusť*] «осот, *Cirsium*», [*хробóст*] «будяк, *Carduus*»; осот, будяк могли домішувати до соломи, з якої вивершували покрівлю, як магічні рослини, що, за давніми віруваннями, відганяли нечисту силу або заманювали домовика (пор. іншу назву будяка — *чортополох*). — Див. ще **храбуз**, **хреbét**. — Пор. **дід²**.

хребёт «осьовий скелет хребетних тварин і людини; гірське пасмо», [*хирбéт*] «спина», [*хребетýна*] «хребет, спина» Куз, [*хребéтник*] «частина борони», [*хребéтница*] (анат.) «хребет» Нед, *хребéтні*, *хребéць*, *хребтýна* «хребет, спина», [*хребтóвець*] «хребетна тварина» Куз, [*хребтovýna*] Нед, безхребéтний, безхребéтні, захребéтник «той, хто живе чужим коштом», захребéтниця, *póхребet* «хребет», *póхребtýna* «тс.» СУМ, Она; — р. *хребéт*, бр. *хрыбéт*, [*хрíbem*], др. *хrybътъ*, *хребет*, *хрибътъ*, п. *grzbiet*, ст. *chrzbiet*, ч. *hřbet*, [*hřbet*], ст. *chřbet*, *chríbet* «спина, хребет», слц. *chrábát*, [*chribet*] «спина», *chrábatica* «спинний хребет», вл. *chribjet*, нл. *kšebyat*, ст. *chrjebjet*, *kšebyat*, болг. *хръбéт*, *хрéбет* (гірський), м. *хребет*, схв. *хrbat*, *хrbět*, слн. *hrbět*, стсл. *хrybътъ*; — псл. *хгъбътъ* «хре-

бет, спина» пов'язане з хгібъ «пагорб» і через основи skrbъ-, skrib- з дієсловом skrebtі (ЕССЯ 8, 107—109, пор. також Brückner 160—161); зводилося також (Petersson AfSIPh 35, 371—372; Ільинський ЙОРЯС 20/4, 146) до праформи *khr̩ibh-, *khreibh- і вважалося результатом розширення іndoєвропейського кореня *kher-b- «бути твердим, сухим, гострим», *(s)keg- «гнути» (Черных II 355); непереконливі спроби (Berg. I 404—405) довести звуконаслідуванье походження слова *хребёт* (як *хróбот*); сумнівне ї зближення (Горяев 402; Machek Slavia 16, 200—201, ESJČ 187; Младенов 671) з *горб* (< псл. *gʷʰbъ); були також намагання (Соболевский ЙОРЯС 26, 32) шукати позаслов'янські зв'язки, зокрема, трактувати *хребёт* як запозичене від скіфів. — Фасмер IV 274—275; Sławski I 366—367; Holub—Кор. 134; Holub—Lyer 198; Schuster-Sewc 400—402; Pokorný I 933—937. — Пор. скребті.

[**хребтák**] «каліка» ВеУг; — пов'язане з *хребёт*; очевидно, йдеться про людину з викривленим або ушкодженим хребтом. — Див. ще *хребёт*.

хрест «предмет і символ культу християнської релігії», [*хréзбини*] ЛЖит, [*хрестъйна*] Нед, Пі, *хре́сник*, *хре́стéць* «складені навхрест снопи зернових, [печіво хрестоподібної форми]», *хре́стик*, *хрестильниця*, *хрестильня*, *хре́стíни*, [*христíни*], *хреститель*, [*хре́стник*] ВеНЗн, *хрестовик* (ент.), [*хре́стe*] «середа на четвертому тижні Великого посту», [*хре́стя*] «тс.» Пі, [*хрестáк*] (ент.) Нед, [*хрещáтик*] «перехрестя», [*хрещáтика*] «хрешате полотно» Нед, [*хрещáтка*] «вид плахти», [*хрещи*] «церемонія освячення води на Хрещення» Пі, *хрещéник*, [*хрищéник*] Нед, [*хре́щéнець*], *хре́щення*, [*хрещенята*], *хре́щик* «хрестик; вид гри», *хрестáтий*, [*хрестáчний*] «хрестоподібний», *хрестíнnyi*, *хрестóвий* СУМ, Г, [*хрестnий*], [*хрещáстий*, *хрещáстний*] Нед, [*хре́щáчий*] «хрешатий» Нед, *хрещéний*, *хре́щенський*, [*хре́сцяний*] «хрещений» ЛЖит,

хре́стíти, *христи*, [*христувáти*] «вітати на Великдень іменем Христа», [*вýхрест*, *вýхрестка*], [*вýхрист*, *вýхристка*] Она, [*вихре́щувати*, *вихре́щувати*] тж, *відхре́щуваця*, *нáвхрест*, [*нáхрест*, *óхрист*] «хрест» Ж, *óхрести* «принадлежності хрестного ходу», *óхрест* «навхрест», *охрестíти*, *перéхрест*, *пе́рéхрестка*, *перéхресток* СУМ, Куз, *пе́рехрестя*, [*перехре́сница*] «частина ви́тушки Г, Куз, сакви ЛПол», [*перехре́стина*] «перехристка» Нед, Куз, *пе́рехре́щення*, *перехре́щування*, [*перехри́ста*] «перехрест», [*перехри́щенець*], [*перехре́щений*] «поперечний», [*перехри́щувати(ся)*], *перехри́щати* Куз, [*перекстíтися*] «перехреститися» Вел, *похре́сник* «хрешеник», *похре́сница* «хрешеница», *похре́стини*, [*похрýсний*, *похрýсник*] Куз, *рóзхрист*, *розхрýстанній*, *розхрýстя*, *розхрýстувати*, *с хрéщеннія*, *с хрéщуваністю*, *с хрéстя*, *с хрéщувати(ся)*, [*с хрýщувати*] Куз, *наóхрест* «навхрест», [*недóхрист*] Нед, [*уперехре́ст*]; — р. *крест*, [*хрест*], бр. [*хре́ст*] Носович, [*хре́ст*], *хре́сник*, *хры́ціць*, др. *хрестъ*, *христъ*, п. chřest «хрешення», chřešniak «хрешеник», ч. kríž, слц. krst, вл. krest, болг. кръст, слн. kríž, krstíti; — через посередництво старослов'янської мови запозичене з грецької; гр. Χριστός «Христос, букв. помазаник» є калькою гебр. māšîh «помазаник, Месія»; гр. χρίω «мажу, натираю» переконливої етимології не має; ім'я Христа було перенесене на хрест як знаряддя страти, що стало символом християнства. — Sławski I 85—86; Brückner 185; Machek ESJČ 300, 302; Holub—Кор. 191—192; Holub—Lyer 271; Klejn 283; Frisk II 1120. — Див. ще *крест*. — Пор. *християнні*.

[**хре́ста**] «назва вівці» Дз Доп. УжДУ, [*хрестáня*, *хрестóля*, *хрешичáня*] «тс.» тж; — пов'язане з *хрест*; назва стосується, очевидно, плямистої вівці з плямами у вигляді хреста, пор. [білáня] «біла корова», білóка «біла вівця» тощо, — Див. ще *хрест*.

[хре́стники] (бот.) «конюшина повзуча, *Trifolium repens* L.» Г, Mak, [хресто́вік] «китяtkи, *Polygala amara* L.», [хрестовник] «тс.» Mak, [хрестовці] «*Rhoea-dinae*» Mak, [хрестові] «хрестоцвіті» Mak, [хре́щате зілля, хрест-трава] «вороняче око звичайне, *Paris quadrifolia* L.» Mak; — схв. кре́сту́шац, [кrestušak, крестушан, крестушаль] «китяtkи, *Polygala vulgaris* L.», [кrestac, крестовка, петров крест] «вороняче око, *Paris quadrifolia* L.»; — похідні утворення від *хрест*; назви мотивуються формою листя рослин. — Вісюліна—Клоков 66, 67, 192, 220; Носаль 222; Симонович 338, 367. — Див. ще **хрест**.

[хресткій] «поперек, крижі», [хре́щиk] «хребет» УРС; — р. кресте́ць, [хрестобица], бр. [хресток, хресткі] Носович, [храсціj], болг. кръст, слн. кгіз; — утворення, пов'язане з *хрест*; назва мотивується хрестоподібним зрошенням хребців з іншими кістками скелета. — Див. ще **хрест**. — Пор. **криж**.

хрестоматія «збірник вибраних творів або уривків з них, складений як навчальний посібник», *хрестоматійний*; — р. *хрестоматія*, бр. *хрестаматыя*, п. слц. *chrestomatia*, ч. *chrestomatie*, вл. *chrestomatija*, болг. *христоматия*, м. *хрестоматија*, схв. *хрестоматија*; — запозичення з латинської або з грецької мови; лат. *chrēstomathia* «тс.» походить від гр. *χρηστομάθεια* «тс.» — складного слова, утвореного з основ прикметника *χρῆστός* «хороший, відмінний, корисний», пов'язаного з *χρέ* «необхідно, треба, слід», яке надійних відповідників в інших індоєвропейських мовах не має, та іменника *μάθος* «знання, досвід, мудрість» від *μανθάνω* «вчитися, вивчати, довідуватися», яке зводиться до іє. **mndh-* < **tep-dh-* < **tep-dhē* «застосовувати свої здібності» і споріднене з лит. *mandrūs* «бадьюорий, жваній, пильний», псл. *mōdrъ*, укр. *мұдрий*. — СІС² 910; Черных II 356; Горяев 402; Фасмер IV 276; Гrot Філ. раз. 2, 509; Kopaliński 171—172; Holub—Lyer 205; Младенов 672; РЧДБЕ 818; Frisk II

170—171, 1117—1119; Boisacq 607, 1069; Klein 283. — Пор. **мұдрий**.

[хре́стъбіни] «хрестини» Нед, Пі, [хре́збіни] «тс.» ЛЖит; — р. [хре́сбіни]; — запозичення з білоруської мови; бр. *хре́сбіны* є похідним від дієслова *хрысціць*, що відповідає укр. *хрестити*. — Див. ще **хрест**.

[хре́щák] (бот.) «барвінок» Нед, Mak, [хре́щáтик] (бот.) «щербанець, *Hyoseris foetida* DC. Mak; любочки, *Leontodon L. Mak*», [хре́щáтник] (бот.) «гравілат міський, *Geum urbanum* L.»; — похідні утворення від *хрест*; форма *хре́щák* правдоподібно постала зі словосполучення *хре́щатий барвінок*; назви рослин мотивуються формою або хрестоподібним розташуванням їхнього листя. — Вісюліна—Клоков 260; Нейштадт 325. — Див. ще **хрест**.

хризаліда (ент.) «лялька в комах»; — р. *хризаліда*, бр. *хрызалида*, п. *chryzalida*, ч. *chrysalidka*, *chrysalis*; — запозичення з латинської мови; лат. термін *chr̄ysallis*, *chrysallidis* «лялька метелика золотого кольору» походить від гр. *χρυσαλλίς*, род. в. *χρυσαλλίδος* «тс.», пов'язаного з *χρυσός* «золото», що вважається запозиченням у семітські мови з фінікійської, пор. фінік. *ḥṛṣ*, ак. *ḥurāšu* «золото», ассир. *ḥurāšu*, гебр. *ḥārūš* «тс.», арам. сір. *ḥarā* «жовтий»; у мікенських пам'ятках грецької мови від XV ст. до н. е. слово зафіксоване у формі *κυρυσο*. — Kopaliński 172; Frisk II 1122—1123; Boisacq 1072; Klein 285. — Пор. **хризантéма**.

хризантéма «декоративна рослина родини складноцвітих»; — р. болг. м. *хризантéма*, бр. *хрызантéма*, п. *chryzantéma*, схв. *хризантéм*, *хризантéма*; — запозичене з латинської наукової термінології; лат. *chrysanthemum*, *chrysanthemop* «золотоцвіт» походить від гр. *χρυσάνθεμον* «тс.» — складного слова, утвореного з основ іменників *χρυσός* «золото» [назва рослини походить від одного з її різновидів — *Chrysanthemum aureum* (або *parthenium*) «хризантема з красивим золотистим листям»] і *ἄνθεμον*

«квітка», яке, як і пов'язане з ним утворення ἄνθος «тс.», споріднене з дінд. ándhas «трава, зілля» і, можливо, з алб. ènde «цвітіння», дфриз. ándul «болотяна трава». — СІС² 910; Черных II 356; Śł. wug. obcych 117; Kopalinski 172; Младенов 671; РЧДБЕ 818; Frisk I 108—109; Boisacq 62—63; Klein 82, 285. — Див. ще **хризаліда**.

хрипіти «видавати горлом хрипкі звуки, мати в голосі хрипоту», [хріната] Нед, *хріпнути*, [хріпкати], *хрип*, [хріпавка, хріпавиця], *хріпи* «дихальні органи (у сполученні відбіти хріпи)», [хрінім] Нед, [хрінка], [хріновиця] Нед, *хрипота*, [хрипоти], *хрипун*, *хринуха*, [хрипкавий] Нед, *хрипкий*, *хрипкуватий*, *хриплівий*, *хріпливий*, *хрипуватий*, [хрипучий] Куз, *хрінко*, *хрипкувато*, *хрипліво*, *хріпло*, *хриплювато*, *охріплість*, *схріплий*, *схріпло*; — р. *хрипеть*, бр. *хрипець*, п. *chrzypieć*, *chrupieć*, *chrapać*, ч. *chřipěti*, *chřipěti*, *chraptěti*, *chraptiti*, слц. *chrípet'*, вл. *chrípa* «сильний кашель», болг. *хрип*, *хріпав*, *хріпкав*, схв. *хріната*, слн. *hrípēti*, стсл. **хрипижти**; — псл. *xgrípēti*; — звуконаслідування утворення від вигуку типу хггг, що імітує хрип; з'являється з skripeti. — ЄССЯ 8, 97—98; Фасмер IV 276; Черных II 356—357; Ильинский ИОРЯС 20/4, 168; Ślawski I 84; Brückner KZ 51, 225; Machek Slavia 16, 213; Schuster-Šewc 402; Berg. I 402. — Пор. **храп¹**, **храпіти**.

Хріса (жіноче ім'я); — р. болг. *Хріса*; — запозичення з грецької мови; гр. Χρυσή, букв. «золота» походить від χρῶστος «золото». — Вл. імена 168; Петровский 229; Суперанская 90. — Див. ще **хризаліда**. — Пор. **Хрисанф**, **Хрісія**.

Хрисанф (чоловіче ім'я), *Хрисант*, ст. *Хрісанθъ* (1627); — р. *Хрисанф*, [Христан], бр. *Хрысанф*, розм. *Хрысант*, цсл. **Хрисанфъ**; — запозичення з грецької мови; гр. Χρύσανθος, букв. «златоцвітий», утворене з основ іменників χρῶστος «золото» і ἄνθος «квітка». — Вл. імена 95; Берінда 241; Петровский

229. — Див. ще **хризаліда**, **хризантема**. — Пор. **Хріса**, **Хрісія**.

Хрісія (жіноче ім'я); — р. *Хрісия*, бр. *Хрысія*; — запозичення з грецької мови; гр. Χρύσεος, Χρύσειος походить від χρῶστος «золото». — Вл. імена 168; Петровский 229. — Див. ще **хризаліда**. — Пор. **Хріса**, **Хрисанф**.

Христіна (жіноче ім'я), *Христя*, ст. *Христина*; — р. болг. *Христина*, бр. *Хрысіна*, ч. *Kristīna*, схв. *Христына*, *Кристына*, цсл. **Христиня**; — запозичення з грецької мови; гр. Χριστίνη походить від χριστιανός «християнин». — Вл. імена 168; Петровский 230; Суперанская 90; Кореєспу 88. — Див. ще **хрест, християнін**.

Християн (чоловіче ім'я); — р. *Христіан*, бр. *Хрысійн*, ч. слц. *Kristián*, вл. *Christian*, *Křesčan*, нл. *Christian*, болг. *Кръстъ*, слн. *Kristijan*; — через посередництво латинської мови (лат. Christianus, букв. «християнин») запозичене з грецької; гр. χριστιανός «тс.». — Вл. імена 95; Петровский 229—230. — Див. ще **християнін**.

християнін «той, хто визнає християнство», [христянин], *християнство*, *християнський*, *християнізувати* Нед, Куз, дохристиянський; — р. *христянин*, бр. *хрысіянин*, др. *християнинъ*, *хрестиянъ*, *християнъ*, п. *chrześcijanin*, ч. *křest'yan*, слц. *christianismus*, болг. *християнин*, м. *христијанин*, схв. *хрішћанин*, слн. *kristján*, стсл. **християнинъ**, **християнъ**; — через церковнослов'янську мову запозичене з грецької; гр. χριστιανός «християнин» походить від Χριστός, букв. «помазаник (Божий)», пов'язаного з χρῖστος «помазаний», яке було скальковане з гебр. māshîh «Месія; помазаник Божий». — СІС² 910; Горяев 402; Фасмер IV 276, ГСЭ 102—103; Ślawski I 86—87; Brückner 186; Berg. I 634—635; Frisk II 1120; Boisacq 1071; Klein 283. — Див. ще **хрест**.

Христофор (чоловіче ім'я), ст. *Христофоръ* «хрестоносець» (1627); — р. *Христофоръ*, бр. *Хрыстафоръ*, п. *Krzystof*,

ч. Christofor, нл. Christoph, схв. Христофор, Кристофор, Христифор, слн. Křištof, цсл. **Христофоръ**; — запозичення з грецької мови; гр. Χριστόφορος, букв. «христоносець; той, хто носить Христа в собі», тобто «вірує в Нього», утворене з основ слів Χριστός «Христос» і φόρος «той, що несе» від φέρω «несу, ношу», спорідненого з лат. fērō «беру», псл. bēgō, bъgatī, укр. беру́, бра́ти. — Вл. імена 95; Беринда 241; Петровский 230; Суперанская 83; Klein 283. — Див. ще **брати, хрест, християній**.

[**хрич**] «кабан, кнур; дурень» Нед; — р. **хрич** «старий шкарбун (знев. про старого діда)»; — цілком переконливої етимології не має; вважається (Фасмер IV 280) звуконаслідувальним утворенням від *xp(u) (пор. *хрікати*); була спроба (Ільинський ЙОРЯС 20/4, 167) реконструювати праслов'янську форму *хъгусь і пов'язати її з гіпотетичним дієсловом *хъракати (пор. укр. *хрікать*); припущення про зв'язок з др. *гричь* «собака», псл. *gritjъ «тс.» (Трубачев ВСЯ 2, 41—42; Назв. дом. жив. 27) викликає сумніви (див. Vaillant BSL 53, 175). — Фасмер—Трубачев IV 280; Черных II 359.

[**хрищ**] (бот.) «скрипун, *Illecebrium verticillatum* L.» Mak; — пов'язане з *хрящ*; назва мотивується хрящуватістю плодів рослини; пор. назву цієї рослини в інших мовах: н. Knorpelblume, букв. «хрящувата квітка», англ. knotgras «вузлувата, клубкоподібна трава». — Анненков 175; Федченко—Флеров 391. — Див. ще **хрящ**!

[**хрікавий**] «гидкий, бридкий; противний» Нед; — не зовсім ясне; можливо, експресивне утворення на основі слів *хрич* «кабан; дурень», *хорчівий* «противний», *хоркати* «хрипіти», вигуку *xrrrr, що виражає огиду. — Див. ще **хоркати, хрич, хрякати**.

хрін (бот.) «трав'яниста овочева рослина родини хрестоцвітих, *Аптогасія Gaertn.*; корінь цієї рослини; [настурція, *Nasturtium amphibium* R. Br. Mak]»,

[хрен] Mak, **хрінниця** (бот.) «*Lepidium L.*», [хрениця, хрінок] «тс.» Mak, [хриновиця] «кмин звичайний, *Satureja calvii L.*» Mak, [хринівка] «хрін, настоящий на гарячому вині» Bi, [хринь] «хрін» Ned, [хрон], [хроніця] «настурція австрійська, *Nasturtium austriacum* Crantz.» Mak, [підхринник] «хрінниця» Mak; — р. **хрен**, бр. **хрэн**, др. **хрѣнъ**, п. **хрzan**, ч. **кѣп**, ст. **хѣп**, слц. **хрѣп**, вл. **хрѣп**, **кгѣп**, нл. **kšen**, полаб. **хрѣпъ**, болг. **хрян**, схв. **хрѣн**, [хрин], слн. **хгѣпъ**; — псл. **хгѣпъ**; — слово неясного походження; вважається (Moszyński JP 33/5, 348) запозиченням з європейського Півдня; за іншим припущенням (Räsänen Neuphilol. Mitt. 56, 51; Филин Образ. яз. 171), запозичене з чув. **хәгәп** «хрін» (< чув. хог «загорятися, спалахувати»); проблематичний зв'язок з гр. **κεράιν** — словом, за свідченням тільки у Теофраста зі значенням, можливо, «хрін» (Schrader Reallexikon II 55; Фасмер IV 275; Frisk I 822); були спроби пов'язати з гол. **schrijnen** «поранити; горіти, пекти (про рану)» (Loewenthal ZfSIPh 7, 407), з дінд. **kṣāgarās** «пекучий, ідкий», з гр. **ξηρός** «сухий» (Loewenthal AfSIPh 37, 384); можливо, в кінцевому підсумку зводиться до іє. *(s)keg- «різати» з огляду на міцний запах і різкий смак рослини; нгр. **χρόνος**, двн. свн. **кгѣп(e)**, нvn. **Кгѣп**, іт. **cappo**, фр. **crap**, літ. **kriēnas** (мн. **kriēnos**) запозичені зі слов'янських мов. — ЄССЯ 8, 92—93; Фасмер IV 275; Черных II 355—356; Львов. Этимология 1976, 73—74; Moszyński PZJP 75; Sławski I 84; Вгрукнер 185; Machek ESJČ 299; Holub—Lyer 270; Schuster-Sewc 400; Младенов 673; Bern. I 402; Mikkola Ursl. Gr. I 11, Balt. u. Slav. 46; Skok I 686; Bezljaj ESSJ I 202.

[**хрія**] «промова, письмова задача» Нед; — р. **хрія**, п. **хгуja** «скандал; коротка вправа», ч. **хгіе**, схв. **хрија**; — запозичене з грецької мови через посередництво латинської (лат. **χρία**); гр. **χρεία** «предмет обговорення; питання, тема; потреба, необхідність» пов'язане з **χρή** «необхідно, треба, слід», етимологію якого не визначено. — ССРЛЯ 17,

477; Sławski I 83; Sł. wyr. obcych 117; Brückner 185; Holub—Lyer 205; Frisk II 1116, 1117—1119.

хро, *хро-хро, хрóкати, [хрьóкати], хрóкало, хрокáч*; — звуконаслідувальне утворення, пов’язані з передачею звуків, що видають свині та деякі інші тварини. — Пор. **рох, хру**.

хробáк «личинка комах, яка живе в землі; черв’як, робак», *[хорбáк]* Нед, *[хроб]* «хробак», *хробáцтво, [хробáчник]* «лікарська рослина, вживана від глистів», *хробачнá, [хробовáтка]* «кружниця, *Turbo Rugosus*» Нед, *[хробáство]* «хробацтво» Веб, *хробáчливий, хробáчний*; — п. robak, *[chrobak]* «черв’як», ч. chrobak (ент.) «гнояк, гнойовик», слц. chrobák «жук»; — псл. xгобакъ «жук, личинка», що є суфіксальним утворенням від псл. xгобати «гризти з хрускотом; хрускотіти» звуконаслідувального походження; існує бездоказове припущення (*Machek ESJČ 206*) про спорідненість із гр. *σιάραβος* «рогатий жук» і *κάραβος* «краб; різновид рогатого жука»; думка про польське джерело для укр. *хробáк* (*Вегп. I 403; Richhardt 57*) не має підстав. — ЭССЯ 8, 99; Sławski I 79; Brückner 184, 459; Doroszewski PF 13, 203. — Пор. **хróбот**.

[хробáтий] «шорсткий, шершавий; нерівний» Нед, *[хробувáтий]* «тс.»; — не зовсім ясне; можливо, експресивне утворення на основі слів *хробор, хорбúри* «кістки, ребра» (див.).

хробор — див. **хорбúри**.

[хróбот] «хрускіт, луск», *[хробít]* «тс.» Нед, *[хработíти]* «хрустіти, тріщати» Нед, *[хроботíти]* «тс.» тж, *[хробостíти]* «дуже хрипіти» ЛексПол; — р. *[хробост]* «шум, тріск, шарудіння», *[хробостáть, хробостéть, хробостýть]* «стукати, громіти, лускати», п. chrobot «хрускіт», chrobotać, *[chrabęścić]* «хрустіти, шелестіти», chrzebość «шелестіти», ст. chrobotać «стукотіти, грохотіти», вл. chrobot «стукіт, ляскання», слн. hróbatí «гризти»; — псл. xгоботъ, похідне від xгобати «хрускотіти», що є звуконаслідувальним утворенням; зіставляється з

лит. krebžděti «шелестіти», лтс. krabināt «дряпати, шкрябати» (Эндзелин СБЭ 127; Sławski I 79; Machek Slavia 16, 213, проти Шахматов ИОРЯС 17/1, 290; Ильинский ИОРЯС 20/4, 168—169); споріднене зі skrobatи, skrebtі. — ЭССЯ 8, 99—100; Фасмер IV 276—277; Ильинский ИОРЯС 16/4, 10; Brückner 184, 459; Schuster-Šewc 403; Вегп. I 403. — Пор. **храбúз, хробáк**.

хробур — див. **хорбúри**.

хром¹ (хім.) «твердий сріблястий метал», *хроміт, хроматíзм* (фіз., муз.), *хроматика, хроматíчний, хромувáльний, хромувáти*; — р. бр. болг. м. *хром*, п. вл. chrot, ч. chrot, chrót, слц. chrót, схв. *хрóm*, слн. krot; — запозичення із західноєвропейських мов (н. Chrom, фр. англ. chrotte «хром»); термін утворив у 1797 р. французький хімік Н. Воклен (N. L. Vauquelin, 1763—1829), який відкрив цей елемент, від гр. χρώμα (род. в. χρώματος) «поверхня тіла, шкіра; колір шкіри; фарба, колір», пов’язаного з хρóа «поверхня шкіри, колір шкіри, обличчя», χρώω «торкатися, фарбувати», що зводяться до іє. *ghrōu-, *ghrō- «терти, мазати». — СІС² 910; ССРЛЯ 17, 478; Черных II 357; Kopalínski 172; Sł. wyr. obcych 115; Holub—Кор. 143; Holub—Lyer 205; РЧДБЕ 818; Dauzat 175; Frisk II 1120—1121; Boisacq 1071; Klein 284.

хром² «м’яка тонка шкіра», *[хрумуліна]* «крем для взуття» Корз; — р. бр. болг. м. *хром*, п. ч. слц. chrot; — результат скорочення виразу *хромова шкіра*, оскільки при її обробці використовують солі хрому. — СІС² 910; ССРЛЯ 17, 478; Черных II 357. — Див. ще **хром¹**.

хромій «кривий», *[храмíй]* «тс.», *[храмáчка]* «копитна хвороба», *[храмóта]* «кульгаві тварини» Г, Нед, *[хромáк]* «кульгава вівця», *хромéць, [хрímка, хрómка]* «копитна хвороба», *[хромíндéй]* «кульгава людина» ВеУг, *[хромáти, хрámati, хромíти], [хмáрати]* «тс.» Нед, *[охромíти, охромíти]* Ж, *[прихромíти]* «?» Нед; — р. *хромóй, хромáть*, бр. *[хромы]* Носович, др. *хромыи*, п. вл. нл. chrotmy, ч. слц. chrotmú,

полаб. *chrümtē*, болг. *хром*, м. {ром}, схв. *хрōм*, *хрōмац*, слн. *hrōmъ*, стсл. *хромъ*; — псл. *хготъ(јь)* «кривий, кульгавий» походить від давнішого *skготъ «обрізаний» (припускається, що первісно слово могло позначати каліцтво не тільки ніг, а й рук, інших частин тіла); зіставляється з н. *Schramme* «шрам, рубець», дінд. *srāmāḥ* «кривий, кульгавий» і зводилося до іє. *(s)krēt-/ (s)krēt-, розширеного варіанта кореня *(s)kег- «різати, відсікати» з метатезою на слов'янському ґрунті *sk* > *ks* (> *kch* > *ch*) (Черных II 357; Bern. I 403; Pokorný I 945; сумніви див. Мейе MSL 19, 300; Ильинский ИОРЯС 16/4, 6); існує також припущення, що початкове *x*- могло виникнути з іє. *s* через стадію експресивного *š* у назвах фізичної вади (Эндзелин СБЭ 71—72); пропонувалося сумнівне виведення початкового *x*- з гіпотетичного словосполучення *погу *sgotъ* > *погу *хготъ* «кульгавий на ноги» (Reedersen IF 5, 70); слово виводилося й від кореня *skrētm-, того, що в *krēmīnъ* і *skrōmnyj*, у цьому випадку його первісне значення «поранений гострим предметом» (Brückner 184); непереконлива думка (Machek IF 53, 93—94, ESJČ 206; Эндзелин СБЭ 71—72), що псл. *хготъ* споріднене з дінд. *śgatā-* «кривий» і н. *lahm* «тс.» — чергування плавних г та І пояснюється як індоєвропейське, а слов'янський відповідник дістав початкове *x*- як інтенсифікуюче. — ЭССЯ 8, 101—102; Зализняк ВСЯ 6, 1962; Петлева Этимология 1974, 26; Фасмер—Трубачев IV 277; Горяев 402; Sławski I 80; Mozyński PZJP 90; Holub—Kop. 143; Holub—Lyer 205; Schuster-Sewc 404; Skok I 688—689; Bern. I 403; Mikl. EW 91; Bezzelaj ESSJ I 204; Uhlenbeck 353; Mayrhofer III 556. — Пор. **крома**, **кромсати**.

хромосома «структурний елемент клітинного ядра рослинних і тваринних організмів, який є основним носієм одиниць спадковості (генів)»; — р. *хромосома*, бр. *хромасома*, п. *chromosomu*, ч. *chromosóm*, *chromozóm*, слц. *хромозóm*, болг. *хромозоми*, схв. *хромосом*,

хромосом; — запозичення із західно-європейських мов (н. *chromosom*, англ. фр. *chromosome*), до яких воно увійшло як новолатинський науковий термін; нлат. *chromosomata* «хромосома» утворив у 1888 р. німецький анатом Вільгельм фон Вальдеер-Гартц (Wilhelm von Waldeyer-Hartz, 1836—1921) з основ греческих іменників *χρῶμα* «фарба, колір» і *��μα* «тіло». — СІС² 911—912; ССРЛЯ 17, 484; Sł. wug. *obcych* 116; Kopaliński 172; Holub—Lyer 205; Klein 284. — Див. ще **соматичний, хром**¹.

хроніка «літопис», *хроні́кар*, *хроні́кér*, *хронік*, *хроні́ст*, *хронікальни́й*, *хронічни́й*; — р. болг. м. *хроника*, бр. *хроніка*, п. *chronik*, *chronika*, *kronika*, ч. *kronika*, слц. *kronika*, *chronista* «хроніст», вл. *kronika*, схв. *хроника*, *кроника*, слн. *кrópika*; — запозичене з грецької мови, можливо, через посередництво латинської (лат. *chronica* (мн.) «хроніки, літопис»); гр. *χρονικά* «тс.», *χρονικός* «часовий» утворене від *χρόνος* «час», яке певної етимології не має; зіставляється з гр. *χόρτος* «дівір, город», псл. **gordъ*, укр. *город*, *горód* (від іє. **gʰer-* «тримати, городити»), з гр. *κέιρω* «стригти», умбр. *каги* «частка», псл. *кога*, *skora*, укр. *кора*, *шкіра*, *шкúра* (від іє. *(s)kег- «різати, стригти»); остання етимологія знаходить собі підтримку в українській семантичній паралелі *раз* «певний проміжок часу» (одного разу...) і *разити, різати*. — СІС² 912; Фасмер IV 278; Черных II 357—358; Richhardt 57; Sł. wug. *obcych* 116, 401; Kopaliński 172, 537; Holub—Lyer 269; РЧДБЕ 820; Frisk II 1122; Boisacq 1071—1072; Klein 284; Walde—Pok. I 600—606; Pokorný I 439—443.

хронологія «послідовність історичних подій за часом», *хронолог*, *хронологічни́й*; — р. болг. *хронологія*, бр. *храналогія*, п. *chronologia*, ч. *chronologie*, слц. *chronológia*, вл. *chronologiski*, м. *хронологія*, схв. *хронологіја*; — запозичення з латинської мови; нлат. *chronologia* утворене з основ греческих іменників *χρόνος* «час» і *λόγος* «слово, вчення

про що-небудь», яке часто виступає другим компонентом складних слів. — СІС² 912; Фасмер IV 278; Горяев 402; Sł. wug. obcuch 117; Kopaliński 172; Brückner 270; Holub—Lyer 206; РЧДБЕ 820; Hüttl-Worth 14; Klein 285. — Див. ще логіка, хроніка.

хронометр «точний переносний годинник», хронометраж, хронометражист, хронометрія, хронометричний, хронометрувати; — р. хронометр, бр. хранометр, п. ч. chronometer, слц. chrontometer, болг. хронометър, м. хронометор, схв. хронометар, хронометер, слн. krontometar; — запозичення із західноєвропейських мов (н. Chronometer, фр. chronomètre, англ. chronometer), де слово утворено з компонентів chrono- від гр. χρόνος «час» і -метр від гр. μέτρον «мірило, міра». — СІС² 913; Sł. wug. obcuch 117; Kopaliński 172; Brückner 270; Holub—Lyer 206; РЧДБЕ 820; Klein 285. — Див. ще метр¹, хроніка.

[хропати] «грюкати, кидати», хропати «тс.», храп «торох, трах»; — р. хропать «сильно стукати», бр. [храп], п. [храп], ч. chropēti «хрипіти», схв. хропити, слн. hrópati «тс.»; — псл. храпати; звуконаслідуванье утворення, споріднене з хгарати, хгоpti (Ільинський ЙОРЯС 20/4, 167). — ЭССЯ 8, 102—103; Фасмер IV 278. — Пор. храпіти, хряп.

[хропіти, хропті] «видавати хриплі звуки уві сні», [храп] «бовт; вигук для вираження швидкої дії», [храп] «рибальське знаряддя полохати рибу» Мо, хропак: dáti хропакá «заснути», [хропка: dáti хропкі «вмерти»], [хропніt, хропнок] Нед, хропун, хропунка, хропу́ха; — р. хропеть, бр. хропці, п. chrapać, ч. chropati, chropēti «харчати», слц. chrapat', вл. krapać, нл. chrijapaś, болг. хрáпам, схв. hrópiti, hropsti «хрипіти», слн. hrópstī «тс.»; — псл. хгоpti; діеслово звуконаслідуваного походження, пов'язане з передачею шумів і хрипів, які виникають під час хропіння; зіставлялося з лит. skreplėti, skreplénti «викашлювати, випльовувати харкотин-

ня», skrepelys «флегма; харкотиння» (Machek Slavia 16, 213). — ЭССЯ 8, 91, 102—103; Фасмер IV 274; Черных II 355; Sławski I 78—79; Schuster-Šewc 402; Mikl. EW 90; Вегп. I 401. — Пор. храп¹, хрипіти.

[хру], [хру—хру] «хрюкання», хрю, [хрунь] «свиня», [хрунькіt] «хрокання», [хру́кати] Веб, [хруньката] «хрокати», хріккати; — звуконаслідуувальні утворення, пов'язані з передачею голосу свині та їх фонетичним оформленням. — Пор. рох, хро.

хрумати «видавати хрумкіт при розжувуванні їжі, хрутіти», [хруміти] «хrustіти» ЛексПол, хрумкати, хрумкотіти, хрумсати, хрумтіти, [хрумцяти] Нед, хрумчати СУМ, Она, хрумхрум, хрум «хрумкіт», хрумка «хрящ», хрумкіт, хрумкій, хрумкотливий, хрумлівий, хрумтливий; — р. [хрумкать], бр. хрумаць, слц. chrum, chrumat', chrumkat', слн. hrüm «гук, шум», hrúmati «шуміти»; — звуконаслідуувальні утворення, що імітує, зокрема, хрускіт плодів та зілля на зубах у людей або тварин. — Пор. хрӯпати.

хрумкати (про квочку) «скликати курчат»; — звуконаслідуувальні утворення, що імітує крик квочки, паралельне до хрумами (див.).

[хрупавка] (бот.) «суниця, Fragaria collina L. Нед, Mak; слива, Prunus duracina Sweet. Mak», [хрускавкі] «суниці»; — очевидно, похідні утворення від звуконаслідуувальних хруп, хрупати; мотивація назв не зовсім ясна. — Див. ще хрӯпати.

хрӯпати «видавати тріск, хрускіт; хrustіти», [хрупката] Веб, хрупоміти, хрупостіти, [хропостіти, хропостіти] Нед, хруп (виг.), [хрупавка] «хрящ» Нед, [хрупіль] (бот.) «гриб, Rhizopogon albus Berk.» Mak, Нед, хрупніt, [хрупка] «хрящ; маленька кісточка (в тілі)», [хрупостні] «хrustіння, тріщання», [хрупітвá] Она, хрупіттява, [пóхрупка] «хрящ» Нед; — р. [хруп, хрупать], п. chrupać «хрумкати», chrup, ч. chroupati, chroupati, chroupati, kroupati,

chrupati «хрустіти», chrup, слц. chrupat', chrupka «хрящ», болг. *хръпам* «гризу з шумом», м. *rúpa*, схв. *хрӯпати* «хрюкати», ст. *хруп* «шум», слн. hrupéti «шуміти, громіти», hrúpati «шумно істи»; — псл. хграпати; — звуконаслідуваньне утворення, пов'язане з передачею звуків, що виникають при ламанні твердих предметів; зіставляється з лит. skriupséti «хрустіти», skriupsnùs «тріскучий», skraubis «острах» (Büga RR I 443; РФВ 70, 252; Holub—Кор. 143); припущення про запозичення з гот. hrōps «крик», hrōrpjan «гукати, кричати» (Uhlenbeck PBГB 20, 38; Hirt PBГB 23, 233; Matzenauer LF 7, 216) є зайвим. — ЭССЯ 8, 106; Фасмер IV 278—279; Sławski I 82; Brückner 185; Machek ESJC 207; Holub—Lyer 206; Berg. I 404. — Пор. **хрумати**.

[**хрупіль**] (бот.) «гриб, Rhizopogon albus Berk.» Mak, Нед; — штучне утворення, пов'язане зі звуконаслідуванним *хрӯпати*; до словотвору пор. *купіль*, *важіль* і под.

хруск «хрускіт», *хру́скіт*, [хрускотня, хрускотнява] Чаб, *хрускотливий*, [хруський] «крихкий, ламкий» Чаб, *хрускати*, *хрускотіти*; — бр. *хрускаць*, схв. *хрускати* «гризти; скріпти»; — утворення звуконаслідуванного походження, споріднене з *хrust*; до суфікса *-ск* у подібних словах пор. *вёреск*, *ляск*, *тріск*. — ЭССЯ 8, 105. — Див. ще **хруст**.

хrust «хрускіт, тріск від ламання, дроблення», [хрустак] «твірдуваті сливи» ВеЗа, [хрустака] «твірдувата слива», [хрусталка] «тс.», [хrustъ] «хрускіт» Нед, *хрущики* (кул.), [хрястка] «твірда слива», *хрусткий*, *хрустіти*, *хрущати*, *хrusь* (виг.); — р. *хrust*, *хрустать*, *хрустеть*, бр. *хrust*, др. *хрустъ*, *хrustъ*, п. *chrustacъ* «гризти, шарудити», ч. *chroust* «жук», *chroustati*, слц. *chrüst* «хрущ», вл. *chróscíť* «хрустіти», нл. *chrust* «хрущ», полаб. *chrast* «жук», болг. *хrъst* «скрип, хруст», *хrustя* «хрустіти», схв. *хrъst* «сорт вишень», *хrъsak* «хруст», слн. *hresčánje*, *hrústati* «хрустіти»; — псл. *хrust-/хrøst-*,

хrustati / *хrøstati*, *хrustěti* / *хrøstěti*; — звуконаслідуувальні утворення, пов'язані з передачею різних звуків — тріску, шарудіння, шамотіння; зіставляються з лит. skriaudūs «шерехуватий, ламкий, крихкий», skrausti «ставати шерехуватим, нерівним», skruděti «тріскатися, ламатися», лтс. skraustēt «тріщати, хрустіти», а також з дvn. scrôtan «рубати, різати», дісл. skrjôđg «пошарпана книга», які зводяться до іє. *(s)keg- «різати, краяти». — ЭССЯ 8, 104—105; Фасмер IV 279; Черных II 358—359; Буга РФВ 70, 252; Schuster-Sewc 407; Berg. I 403—404; Büga RR I 443, II 31; Fraenkel 816; Pokorný I 938, 947. — Пор. **хруск, хрущ', хрящ'**.

[**хруставець**] (бот.) «мак-самосій»; — утворення, пов'язане з *хrust*, *хрустіти*; назва мотивується, очевидно, шарудінням насіння в достиглих головках маку або звуками, що виникають при їх розламуванні. — Див. ще **хруст**.

[**хрусталь**] «кришталь» Нед, Куз, [хрущталь, хрустальний, хрушталевий] Нед; — р. бр. *хрусталь*, др. *хrustаль*, *крусталь*; — запозичення з грецької мови; сгр. κρουστάλλι(ο)υ «кришталь» пов'язане з гр. κρύσταλλος «криштал; лід»; початкове *х* пояснюється, можливо, впливом *хрустіти*. — ССРЛЯ 17, 497; Горяев 402; Фасмер IV 279, ГСЭ 102; Черных II 358. — Див. ще **кристал, кришталь**.

[**хрустан**] (орн.) «сивка, Charadrius torquatus L.» Шарл; — р. *хрустан*; — утворення, похідне від *хrust*, *хрустіти*; назва мотивується співом птаха, схожим на хруст, хрустіння. — Булаховський Вибр. пр. III 200; Птицы СССР 229—230. — Див. ще **хруст**.

хрусті (кул.) «сухе печиво, смажене на олії»; — бр. *хrust* «тс.»; — запозичення з польської мови; п. *chrust* «хворост» означає також «хрусти», можливо, за зовнішньою формою тонких паличок (пор. укр. *хворостіць* «тс.»); назва тлумачиться також як звуконаслідуувальна, пов'язана з хрустом, хрумтінням при розламуванні чи споживанні печива (Brückner 184—185); такого

самого, очевидно, походження п. *chróst*, *chrust* «молоде листя капусти». — Див. ще **хrust**.

[**хрустіна**] (бот.) «ірландський мох, *Chondrus Ktz.*» Mak; — схв. *хрскава-ча*; — утворення, пов'язане з *хрустіти*; є штучною калькою із західноєвропейських мов, пор. лат. *chondrus* «тс.», запозичене з гр. *χόνδρος* «хрящ», і н. *Knorpeltang* «ірландський мох», букв. «хрящувата водорость». — Анненков 96; Симонович 119. — Див. ще **хrústka**.

[**хrústka**] «хрящ»; — п. *chrząstka*, ч. *chrustavka*, болг. *хръщал*, *хрущал*, слн. *hrústec*; — суфіксальне утворення від *хрустіти* (псл. *hrustēti*), паралельне давньому *хрящ* (від псл. *hréstēti*). — Ślawski I 84—85. — Див. ще **хрящ**.

[**хrúшель**] (орн.) «деркач, Сгех сгех L.» Куз, Шарл; — бр. [*хрущель*] «коростель», п. *chrusciel* «деркач», ч. *chrástal*; — запозичення з польської мови; п. *chróściciel*, *chrusciel* «деркач» є утворенням звуконаслідувального походження, пов'язаним з *chróstac* «брязкати, стукати»; назва птаха мотивається характерним співом. — Булаховський Вибр. пр. III 200. — Пор. **коростіль, хоростіль**.

хrúщ¹ (ент.) «*Melolontha vulgaris*», [*хруст* ВеНЗн, ВеУг, *хрустáль*] «тс.», *хрущák* «борошняний жук (родини чорнотілкових)», *Tenebrio molitor L.*» УРС, Нед; — р. *хruщ*, бр. *хрущ*, др. *хрустъ*, *хрустъ*, п. *chrząszcz*, ст. *chrąst*, каш. [*chróšč*], ч. *chroust*, [*křušč*], слц. *chrúst*, нл. *chrust*, полаб. *chrāst* (<*hrāst*), схв. *хrúшт*, слн. *hrōšč*, стсл. **хrжьшть**; — псл. *хrōšćь*, похідне утворення від *хrōstъ* «хруст» (*хrōstъ* + *јь*); назва пояснюється тим, що під час лету жуки видають специфічний звук, що нагадує хруст, пор. звуконаслідувальні назви жука в інших слов'янських мовах: ч. *brouk* — *broukat* «бурчати», болг. *бръмбар* — *бръмчá* «дзижчати»; неприйнятне припущення (Uhlenbeck AfSIPh 15, 485; Pedersen LF 5, 70) про зв'язок із гор. *þramstei* «сарана». — ЭССЯ 8, 105—106; Фасмер—Трубачев IV 279—280; Ślawski I 85; Machek ESJČ 206; Holub—Кор.

143; Holub—Lyer 206; Schuster-Šewc 407; Младенов 672; Вагп. I 403—404. — Див. ще **хrust**. — Пор. **хрящ¹**.

[**хrúщ²**] (орн.) «деркач, Сгех сгех L.» ВеНЗн; — зважаючи на територію поширення назви, можна припустити видозміну (скорочення) запозиченого з польської мови *хrúшель*; п. *chróściciel* «деркач» пов'язане з *chróst* «хруст»; на українському ґрунті слово набуло своєї форми під впливом *хruщ¹*. — Див. ще **хrúшель**.

[**хrúщ³**] (бот.) «хрящ-молочник (гроздь), *Lactarius resimus* Fr. L. (*Agaricus velle-reus* Fr.)» Mak; — р. [*хruщ¹*] «гроздь»; — пов'язане з *хrust*, *хрустіти*, пор. синонімічну назву гриба *хрящ*, а також літ. *gruzdūs* «ламкий, хрусткий», з яким зіставляється назва *гроздь* (Шанский ЭСРЯ I 4, 183; Откупщиков 146). — ЭССЯ 8, 105; УРЕС I, 526; Зерова 111. — Пор. **гроздь, хрящ³**.

хrьоп «вигук на позначення різкого звуку від удару», *хrьопати* «стукати; вдарятися»; — бр. [*хrop*] «хrьоп»; — звуконаслідувальне утворення, паралельне до *хряп*; можливо, виникло внаслідок контамінації близьких за значенням вигуків *хрясь* та *льоп*. — Див. ще **льоп, хряск**. — Пор. **хряп**.

[**хrяvkati**] «жадібно ковтати, жадібно їсти» Нед; — експресивне утворення, що виникло на основі слів *хrás-кati* «жадібно їсти» та *чávkatí*. — Див. ще **хряск, чáвкати**.

[**хrякати**] «харкати», [*хряк, хrýki, хrякотýння*] «харкотиння», [*прохrá-kati*] «обхаркати»; — р. [*хrákать*] «харкати», др. *oxrakъ* «харкотиння», п. *chrząkać* «відкашлюватися; рохкати», [*chrąkać*] «тс.», ч. *chrktati* «харкати», слц. *chrákat'* «тс.», вл. *khgachać* «харкати; чхати», нл. *chfachaś* «тс.», болг. *хráкам* «харкаю», *хráча* «тс.», схв. *хrákati* «харкати», слн. *hrktati* «відкашлюватися», стсл. **хракати**; — звуконаслідувальне утворення, паралельне до *хárkati* зі звичайною для таких слів нестійкістю вокалізму (пор. *крякати* — *кárkati*); зіставляється з літ. *krañksti* «харкати», *krañkti* «кар-

кати». — Фасмер IV 273; Sławski I 84; Machek ESJČ 206; Holub—Кор. 143; Младенов 671; Mikl. EW 424; Вегн. I 401. — Пор. **хárкati**.

хряп «вигук на позначення різкого звуку від удару», [хряпúсы] «тс.», [хряпувáтий] «розколений», хряпати «стуки, вдарятися», хряпнутися «гепнутися», [хряпотíти] «деренчати»; — р. [хряп], [хряпать] «бити, ламати»; — звуконаслідувальне утворення, паралельне до *хрюп*; можливо також, що це результат контамінації вигуків *хрясь* та *ляп*; пов'язувалося з *хруп*, *хрýпати* (Горяев Доп. I 54). — Фасмер IV 281. — Див. ще *ляп*, **хряск**. — Пор. **хрюп**.

[**хряпа**] «середина головки капусти» Да, [хráпа] «тс.» Л, *хряпка* Да, До «тс.»; — р. [хряпа] «верхнє листя капусти», бр. *храпка* «качан»; — похідне утворення від псл. *хгēр-*, кореня, що зіставляється із свн. *schrimprēp* «зіщулюватися, зморщуватися», снідерл. *scrompeleп*, гол. *schrompeleп*, н. *schrumprēp*, англ. [*shrumpl*], шв. *skrumpta* (< **skrimpta*) «тс.», норв. *skrampr* «худа людина; худий кінь», *skrumpta* «худа корова», які зводяться до дієслівного кореня **skremb-* «крутити; згинати; корчитися, зіщулюватися». — Фасмер IV 280; Kluge—Mitzka 681.

хряск «тріск, лускіт», *хряскіт* «тс.», [*хряскотнá*, *хряскотнýва*] Чаб, [*хряскотлýвий*] Чаб, *хряскати*, *хряскотíти*, *хрясь* «вигук на позначення різкого удару, тріску»; — р. *хряст* «тс.», бр. [хрась] «вигук на позначення різкого удару в обличчя», п. *chrustać* «хрустіти, тріщати», *chręścic* «шелестіти», ч. *chrestítī* «брязкати, дзвякати», ч. ст. *chrest* «шелест», болг. *хряс* «вигук на позначення сильного удару»; — утворене від праслов'янського звуконаслідувального кореня *хгēs-*, що пов'язаний чергуванням голосних з *хгōs-* (> *хруск*, *хrust*); зіставляється з лит. *kramsti* «хрустіти», *kremsti* «тс.». — ЭССЯ 8, 103—104; Фасмер IV 281; Sławski I 87; Machek ESJČ 208. — Пор. **хруск**, **хrust**.

[**храстіти**] «виблискувати»; — не зовсім ясне; можливо, експресивне ут-

ворення на основі слів *ряхтіти* «бліскотіти» та *хрásкати* «тріщати». — Див. ще **ряхтіти**, **хряск**.

хрящ¹ (анат.) «гнучка й пружна тканина, що з'єднує частини кістяка», [хрястка] «тс.», *хрящовіна*, [хрясткувáтий Куз, хрящкувáтий Нед], *хрящувáтий*, *охрястя* (анат.); — р. *хрящ*, бр. *храстóк*, др. *храстъкъ*, п. *chrząstka*, схв. *хрѣсавица*; — псл. *хгēščь* «хрящ» є похідним від *хгēstati*/*хгēstéti* «хрустіти», чергуванням голосних пов'язаного з *хгōstъ* (> *хrust*); зіставлялося з лит. *kremzлē* «хрящ», лтс. *krimslis* «тс.». — Фасмер IV 281; Черных II 359; Брандт РФВ 22, 126; Sławski I 84—85; Вегн. I 402; Matzenauer LF 8, 2—3. — Див. ще **хряск**. — Пор. **хруск**, **хруш¹**.

хрящ² «грубий пісок», *хрящувáтий*; — р. *хрящ*, др. *хрящъ*, слн. *hrēsčь* «тс.»; — пов'язане з псл. *хгēščь* «хрящ», утвореним від діеслів *хгēstati*/*хгēstéti* «хрустіти» звуконаслідувального походження. — ЭССЯ 8, 95—96; Фасмер IV 281. — Див. ще **хрящ¹**.

хрящ³ (бот.) «вид гриба родини сироїжкових, *Lactarius* (DC) Gray» Зерова, [*хращ* Мо, *хрящик* Г] «тс.»; — р. [*хрящ*] «грудь»; — утворене лексико-семантичним способом через подібність білого крихкого м'якуша гриба до хряща. — Зерова 107—128; УРЕС III 703. — Див. ще **хрящ¹**. — Пор. **хруш³**.

[**хрящém**] «без ладу Г; відкрито, без догляду Чаб»; — не зовсім ясне; можливо, виникло як результат скорочення вислову **лежáти хрящém* — «лежати купою» (грубого піску). — Див. ще **хрящ²**.

[**хтем**] (у сполученнях: *у хтем*, *до хтему* «цілком, дощенту (зруйнувати, знищити)»); — результат скорочення слова [*анахтем*] «анафема» у сполученнях **на анахтем* > **на хтем* з розвитком значення: «оголосити анафему» → «відлучити» → «ізолювати» → «знищити, зруйнувати»; пор. [*на афтéму*] «ущент, зовсім, до тла» О; сполучення *у хтем*, *до хтему* виникли за аналогією до си-

нонімічних *ущéнту*, *дощéнту*. — Див. ще **анáфема**. — Пор. **афтéмний**.

хтіти, *хтівість*, *хтівий*, [x̄t̄v̄iʃi] «якщо треба, коли хочеш» *Me*; — бр. [x̄t̄ceč̄], п. chcieć, ч. chtíti, слц. chciet̄', вл. chcúć, нл. kšéš, схв. *хтèти*, стсл. **хътгѣти**; — псл. *xъtéti*, чергуванням пов'язане з *xotéti*; фонетичний варіант виник унаслідок редукції вокалізму, спричиненої частим вживанням цього дієслова як допоміжного, пор. дальше його скорочення в болг. *ща* <*xъшту* «хочу», *ще* «хоче», яке вживається для утворення майбутнього часу дієслів: *ще пиша* «писатиму»; пор. також і схв. *h̄y*, *h̄esh*, *h̄e* і т. ін. в тій самій функції. — ЭССЯ 8, 84, 152; Фасмер IV 270—271; Sławski I 62; Machek ESJČ 208; Holub—Кор. 144; Holub—Lyer 206; Младенов 696. — Див. ще **хотіти**.

хто, [кто Нед, фто Шейк], *хтóкало*, *хтóкати*, *ніхтó*, *нікогéсінько*, [nīx̄t̄ogéśińko], [nīx̄tonińca] «підла жінка» Нед; — р. *кто*, [x̄to], бр. *xto*, др. *къто*, п. слц. *kto*, ч. *kdo* (під впливом *kde* «де», *kdy* «коли»), ст. *kto*, вл. *štó* (під впливом *što* «що»), нл. *chto*, схв. *tk̄o* (метатеза), *к̄o*, слн. *kdó*, стсл. **къто**; — псл. *къ-то* — складне слово, утворене з двох займенників: *къ*, спорідненого з лит. *käs* «хто, що», лтс. *kas* «тс.», гр. *téo* «кого, чий», алб. *kë* «кого», лат. *quī* «який, котрий», ав. дперс. *ka-* «хто, котрий», *kā-* «тс.», дінд. *kás* «хто», хет. *kui* (з іє. *q^uo-, *q^ui-), що виділяється також в укр. *кóжний*, *кóтрий*, *кудý* тощо, і *-to*, похідного від псл. *ть* (наявний лише в наз. — зн. в., пор. род. *кого*, дав. *кому* і т. д.); форма з *х* в українській та деяких інших мовах постала внаслідок дисиміляції проривних **кт** і заміни першого з них фрикативним **х**. — Фасмер II 393—394; Sławski III 282—284; Brückner 278; Machek ESJČ 247—248; Holub—Кор. 167; Holub—Lyer 239; Schuster-Sewc 408; Skok II 112—113; Bezlaj ESSJ II 27; Bern. I 675; Trautmann 110—111; Walde—Pok. I 519—521. — Див. ще **той**. — Пор. **що**.

хтось, [ктось] Нед, ст. *хтось*; — бр. *хтось*, *хтобъсі*, п. *ktoś*, ч. *kdosi*, слц. *ktosí*; — результат злиття відносного (і питального) займенника *къто* (> *xto*) з формами давального і знахідного відмінків зворотного займенника *si* (> *сь*); щодо словотвору пор. *десь*, *колісь*, *кудісь*. — SW II 614; Machek ESJČ 542. — Див. ще **ся¹**, **хто**.

ху (вигук для вираження стомленості, знемоги, досади, докору, огиди, полегшення, задоволення), *ху-ху*, *хху* «тс.», [хук] «видихання, дуття», [хух] «тс.» Нед, *хұқати* «дугти, дихати (зігріваючи)», *хұхати* «тс.»; — р. [хұқаты], *хұхаты*, бр. *хұқаць*, п. *chu*, *chuch*, *chu-chać*, ч. *chuchati*, *chukati*, ст. *chuknúti*, слц. *chuchat'* si, болг. *хұкам* «дму», схв. *хұқати* «дугти (в кулаки); віддихатися», слн. *hұkati*; — звуконаслідувальні утворення, що передають інтенсивне видахання повітря; щодо словотвору дієслів пор. *бékати*, *гákати*, *бýкати*; зіставляється з також звуконаслідувальним свн. *hūchen* «дихати», н. *hauchēn* «дмухати» (Bern. I 405; Ільинський ЙОРЯС 20/4, 177). — Фасмер IV 287; SW I 305; Sławski I 87; Machek ESJČ 209; Младенов 673. — Пор. **фу**.

хýга «завірюха», [фýга, хвýга Нед] «тс.»; — звуконаслідувальне утворення від *хук* (< *xy*) «дуття, повівання»; одзвінчення **к** відбулося, можливо, під впливом дієслова *шугáти* «дугти сильними поривами»; пор. п. [fujawica] «завірюха», ч. слц. *fujat'* «віяти» (про вітер зі снігом), *fujigat'* «тс.» від *fu-* (Machek ESJČ 147). — Потебня РФВ 1880 IV 197; Sławski I 240. — Див. ще **ху**, **шугати**.

худáрно «ніяково, соромно» ЛПол; — не зовсім ясне; можливо, нерегулярне афективне утворення, пов'язане з прислівником *худо* «зле, погано» (до **-р-** при корені *худ-* пор. *худórbá*, *худорlávij*). — Див. ще **худíй**.

худíй «не товстий; пісний; убогий; (рідко) поганий», [худávij] «худуватий; убогий», [худénnij] «дуже худий» ЛПол, [худерlávij] Нед, [худóbbij] «убогий», *худорlávij*, *худóчij*, *худючij*,

[*худа́й*] «худий чоловік (хлопець)» Чаб, [*худа́йка*] Чаб, *худа́к* «бідняк», [*худе́ній*] «пісне м'ясо» ВеУг, *худина* «худорба; худа тварина УРС; пісне м'ясо ВеЗа», *ху́до*, [*худо́ба*] «убозтво» Нед, [*худо́ство*] «тс.», *худо́рба* УРС, Нед, [*худчи́на*] «тс.», *худя́к* «виснажена худоба», [*худи́ти*] Нед, [*худніти*], *худо́нути*, [*ху́ннути*] «тс.» Нед, [*обхудни́ти*] «досить худий», [*схудді́лий*] Нед, *схудді́лий*, *захуди́ти* «зробити худим» Г, *захуди́ти* «схуднути» Г, [*схудобніти*] «зубожіти»; — р. *худо́й* «поганий; худий», бр. *худы́* «худий», др. *худъ* «поганий; слабкий; малий; бідний; незначний», п. *chudy* «худий; бідний; неродючий», ч. *chudý* «бідний», слц. *chudý* «худий», вл. *khudy*, нл. *chudy* «бідний; неродючий; худий», полаб. *cheudé* «тс.», болг. [*худ*] «поганий», схв. *хұ́д* «поганий; нещасний», слн. *húd* «поганий, злісний», стел. **хѹ́дъ** «малий; простий; убогий; незначний»; — псл. *худъ*; найвірогідніше, споріднене з дінд. *kṣodati* «товтки, дрібнити», *kṣudrá-* «маленький, дрібний» (іє. **ksoudo-* «товтки») (Потебня ЖСТ. 3, 1891, 121; ЭССЯ 8, 111—113; Pedersen IF 5, 60—61; KZ 39, 382—383), літ. *kudas* «худий», лтс. *kūds* «тс.» (Mikl. EW 91); зіставляється також з літ. *skaudūs* «хворобливий» (Brückner 186; Sławski I 88—89), гр. φεῦδος «брехня, омана, помилка» (Meillet Études 174), дінд. *kṣōdhuka-* «голодний» (Machek ESJC 208—209). — Мельничук Этимологія 1966, 214; Фасмер IV 282—283; Черных II 359; Berg. I 405; Holub-Lyer 206; Schuster-Šewc 409; Uhlenbeck 71; Walde-Pok. I 502.

[*худко*] (орн.) «одуд, Upupa epops L.», [*худик, худок, хутко, хуток, фу́тик, фу́тко, фу́ток*] «тс.» ВеНЗн; — суфіксальні утворення від вигуків, зокрема *худ*, що імітують крик птаха. — Птицы ССР 378—379. — Див. ще **одуд**. — Пор. **вúдвúд, ходутút**.

худоба «свійські тварини; [майно Г; скриня з усім надбанням для дівчини, що виходить заміж Л]», *худібка, худібчина, худобійна, [худобійца]* «ху-

дібка» Г, Нед, [*худобля́та*] «свійські тварини» ВеБ, [*худібні*] «учасники весільного обряду, які йдуть за скринею» Л, *худібний* «заможний», [*худобіній*] «заможний; бідний», *худоб'ячий*, [*худобіти*] «ставати подібним до худоби, звіріти» Нед; — р. [*худобба*] «майно; свійські тварини», бр. [*худобба*] «тс.», п. *chudoba* «тс.»; — семантична видозміна слова *худоба* «убозтво» з таким розвитком значення: *худé (вбóге) майно* → *майно* → *худоба* «тварини як частина майна» → «усе майно»; можливо, назву майна *худобба* утворено від *худий* з та-буїстичних міркувань — щоб уберегтися від зурочення. — ЭССЯ 8, 110—111; Фасмер IV 282; Зеленин II 54; Sławski I 88; Brückner 186. — Див. ще **худий**.

[*худобідний*] «поганий, захарчований (худобідна короба)» ЛЧерк; — можливо, фонетичний варіант первісного **худобідний* — складного слова, утвореного з основ синонімічних прикметників *худий* та *бідний*; заміна *і* на *и* могла статися під впливом слова *обіда*. — Див. ще **бідá¹, худий**.

[*худо́га*] «художник, митець» Нед; — р. [*худо́гий*] «умілий, досвідчений», др. *худогъ, худогы* «тс.», п. (заст.) *chēdogi* «чистий, охайній», *chēdožyc* «чистити, чепурити», стел. **хждо́гъ, хждожъстви́е** «мистецтво, уміння»; — псл. *ходо́гъ* «досвідчений, умілий»; — давнє запозичення з германських мов, пор. гот. *handugs* «мудрий» < **handags*, утворене від *handus* «рука», яке виводять з герм. **handū-* «та, що хапає; та, що бере»; з. гот. *handugs* пов'язані дісл. *hōndugr* «зразковий; дужий, міцний», двн. (віддалене значенням) *hantag* «гострий, гіркий»; зіставлення з літ. *skanūs* «смачний», *skonēti* «смакувати» (Brückner 178—179) неприйнятне з фонетичного й семантичного погляду. — ЭССЯ 8, 88; Фасмер IV 282; Vasmer ZfSIPh 4, 376; Черных II 359; Sławski I 64; Младенов 673; Uhlenbeck AfSIPh 15, 485; Berg. I 400; Mikl. EW 92; Kluge—Mitzka 287;

Stender-Petersen 333—334; Kiparsky GLG 200—201. — Пор. **хендóгий**, **художній**.

художній, [художній] Нед, художни́цький, [художнічий] Нед, художник, художни́цтво «покликання художника» Куз, ст. художникъ «умілець»; — р. художественны́, художник, др. художнны́ «художній; досвідчений, знаючий, умілий», художникъ «художник, майстер», болг. художествен, художник, стсл. **хъдо́жество** «мистецтво; уміння»; — суфіксальні утворення, пов'язані з псл. *xədogъ(jy)* «досвідчений, умілий», до якого зводиться й укр. *худбога*. — ЭССЯ 8, 88; Фасмер IV 282; Черных II 359; Младенов 673. — Див. ще **худо́га**.

хуй «тетвгут virile», хуйнá «нісेनітниця», хуйовий «кепський»; — р. бр. болг. *хуй*, п. слц. *chuј*; — псл. *хиј* чергуванням голосних пов'язане з *хвоя* (< *skou̯-i-o / sku̯-o-j-ā); первісне значення «колоти»; — споріднене з лит. *skuјà* «хвоя; шишка», лтс. *skuјas* «хвоя; ялинові шпильки», алб. *hi* «кілок; тетвгут virile»; заперечення Уленбека (Uhlenbeck IF 17, 98) безпідставні. — ЭССЯ 8, 114; Ильинский ИОРЯС 20/3, 103; Vasmer 3, 277; Ślawski I 89; Младенов 673; Pedersen Jagić-Festschr. 218—219; Вєрг. I 408. — Див. ще **хвоя**.

хук (у виразі *хукá дáти* «схібити, прогавити») УРС, Бі, фук «тс.»; — р. фук, бр. *хук*, п. *chuch*; — вислів *дáти (утýти)* *хукá* пов'язаний з грою в шашки, де *хуком* зветься шашка, що її знімає партнер за недогляд під час гри; назва шашки виникла лексико-семантичним шляхом від вигуку *хук* (< *ху*), що імітує видихання повітря. — ССРЛЯ 16, 1585. — Див. ще **ху**.

хукати, *хук* — див. **ху**.

[**хула**] «огуда» Нед, [хул «тс.», ху́литель «огудник», хульник «насмішник», хульний «глузливий», ху́літи, оху́ла «гана, докір»] Нед; — р. *хула*, бр. [**хула**] «хвала», др. *хула* «хула; ганьба», ч. ст. *chúlost* «сором», болг. *хула*, м. *хула*, схв. *хұла*, слн. [húla], стсл. **хоула**; — псл. *xula*; вважається спорід-

неним з *xvala* (іє. *sou-l-/sū-ō-l-), пор. бр. [хула] «хвала» (Потебня РФВ IV 202; Ильинский ИОРЯС 23, 168—170; ЭССЯ 8, 114—115) і, можливо, з дінд. sváratí «звучати, співати, хвалити» (іє. *sue-g-); припускається також зв'язок з коренем *xyl-* > укр. *хилити, похиль* (Вєрг. I 406; Фасмер IV 283—284; Младенов 673), зіставлялося з псл. *skula* «виступ, опуклість» (Мельничук Этимология 1966, 214; Brückner KZ 51, 237—238), з гот. (bi-)sauljan «марати», bisaulpan «маратися» (Matzenauer LF 7, 224; 8, 4; Bezzenerger BB 22, 479; Эндзелин СБЭ 71; Pedersen IF 5, 63—64); розглядалося як експресивна зміна псл. *kudla, пов'язаного з др. *кудити* «ляти, гудити» та ін. (Machek Studie 99); псл. *xuliti* пояснювалося як запозичення з гот. *höлön* «обманювати», дvn. *huolian* «тс.» (Meillet Études II 252). — Пор. **хвáлá**.

[**хулигáн**, [хулигáн] СЧС, *хулигáнство, хулигáнистий, хулигáнський, хулигáнти*; — р. болг. *хулигáн*, бр. *хулигáн*, п. *chuligan*, ч. слц. *chuligán*, вл. *huligan*, схв. *хулиган*; — запозичення з англійської мови; англ. *hooligan* «тс.» походить від прізвища ірландської злочинної родини Houlihan. (Hooligan). — Фасмер—Трубачев IV 284; Черных II 360; РЯШ 1955/5, 94; Sl. wug. обсуч 117; Holub—Lyer 206; Машалова БЕ 1954, 377—379; РЧДБЕ 820; Klein 741.

[**хумила**] «їжа для худоби» Кур; — не зовсім ясне; можливо, є експресивним утворенням на основі вигуку *хум, фонетичною видозміною вигуку *хам*, що імітує процес жування; пор. і [gámláti] «повільно, без апетиту їсти» Ж, [гомбляти] «їсти, жувати» ЛексПол. — Див. ще **хам!**².

ху́нта «об'єднання, як правило, політичного характеру; реакційна група, військова кліка»; — р. бр. м. *ху́нта*, п. ч. *junta* «тс.»; — запозичення з іспанської мови; ісп. *junta* «об'єднання, колегія; збори, мітинг; консиліум» походить від лат. *juncta* — форми жін. р. дієприкм. мин. ч. від діеслова *jungere*

«з'єднувати», спорідненого з лат. *jugum* «ярмо, запряг», дінд. *jugátm* «ярмо; пара; рід, покоління», хет. *jugan* «ярмо», гр. ζυγόν, дvn. *juh* «тс.», стсл. **іго**. — СІС² 913; Holub—Lyer 225; Klein 831, 836; РЧДБЕ 821; Walde—Hofm. I 728, 730; Walde—Pok. I 201—202. — Див. ще **іго**.

[**ху́пáвий**] «ошатний, чепурний; гарний УРС, Г; майстерний; мистецький» Нед, [*упáвий*] «гарний» Нед, Шейк, Бевзенко 185, [*ху́пáвість*] «краса, врода», [*ху́пáвка*] «вродлива, ошатна жінка», [*неху́пáвний*] «негарний, неграційний», ст. *ху́павостъ* «погорда»; — р. [*ху́пáвий*] «гарний; досвідчений; спритний», бр. [*ху́пáвы*] «тс.», др. *ху́павъ*, *ху́павыи* «пихатий, марнославний»; — пов'язується з др. *ху́пстися* «хвалитися, вихвалятися», спорідненим із схв. *ху́пнүти* «загомоніти, загримотіти», слн. *húpati* «кричати», на підставі яких реконструюється праслов'янське дієслово *xipati(s)* (ЭССЯ 8, 116—117), припускається, звуконаслідуванього походження (Потебня РФВ 4, 195; Ільинський ЙОРЯС 20/4, 179; Berg. I 406); зближення др. *ху́пстися* з гот. *hiusfan* «ремствувати, нарікати» та гр. κώφ «сова», σκώφ «пугач, сич» (Loewenthal PBvB 51, 138) не має достатніх підстав; не прийнятне й пов'язання *ху́пáвий* (Berg. I 406; Lokotsch 70; Mikl. TEI I 310) з болг. *хубав* «гарний», схв. *хубав* «тс.», які через тюркське посередництво (тур. [*хуб, хоб*] «гарний» — Радлов II 1714) запозичені з перської мови (перс. *hūb* «гарний, добрий» — Horn 111). — Фасмер—Трубачев IV 284.

[**ху́пáвка**] (бот.) «роман римський, *Anthemis nobilis* L.; роман фарбувальний, *Anthemis tinctoria* L.» Г, Mak; — утворене лексико-семантичним способом від *ху́пáвка* «вродлива жінка» з огляду на запашні жовті або жовтогарячі квіти цих рослин, пор. подібні назви [*красавочка*] «вид гвоздики, *Dianthus seguieri* Vill.» Mak, [*красотка*] «синюха голуба, *Polemonium coeruleum* L.» Mak, [*красулька*] «красоля» та ін.,

зумовлені гарною формою або яскравим кольором квітів. — Нейштадт 558. — Див. ще **ху́пáвий**. — Пор. **краса²**.

[**ху́пíшка**] (епітет миші в казці: *мíшика-ху́пíшка*); — очевидно, утворення від *ху́пáвий* за допомогою суфікса *-ыш(a)* як рима до *мíшика*. — Див. ще **ху́пáвий**.

[**ху́пóр**] «пагорб»; — не зовсім ясне; можливо, експресивна видозміна синонімічного *бугбр* (див.).

[**ху́ра¹**] «віз», [*фúра, хвúра*] «тс.», [*фúрик*] «тачка; візок для дітей», [*ху́рувáття*] «навантажування на воза» Пі, *ху́рщиk* «візник» УРС, Нед, [*фúрщиk*] «тс.» Ж, Шейк, [*хоровáть, ху́ровáть*] «візникувати» Л, [*хурувáти*] «візникувати Г, навантажувати Пі», [*ху́рувáтися*] «навантажувати на воза»; — р. бр. *фúра*, [*ху́ра*], п. *fúra*, ст. *fóra*, ч. *fúga*, слц. *fúga* «віз»; — запозичення з німецької мови; н. *Fuhrer* «фура» (дvn. *fuoga*, свн. *vuoge* «тс.») пов'язане з *führen* «везти, вести», *fahren* «їхати; везти», спорідненим з гот. *faran* «мандрувати», дісл. дфриз. *faga*, дангл. днн. *fögeran* «тс.», гр. πέρος «переправа; прохід», πέρω «переходжу, проникаю», лат. *porta* «брама, прохід», *portus* «гавань», стсл. **пýрати** «летіти». — Фасмер IV 210; Ślawski I 241; St. wyr. obcych 238; Machek ESJC 147; Holub—Кор. 116; Holub—Lyer 172, 175; Kluge—Mitzka 180, 223. — Див. ще **пéрти¹**.

[**ху́ра²**] «завірюха» УРС, Нед, [*ху́рія*] «тс.; лайка з бійкою», [*ху́ра*] «тс.»; — результат контамінації синонімічних слів *ку́ра* та *ху́га*. — Див. ще **ку́рить, ху́га**. — Пор. **хурдéлиця**.

[**хурбá**] «провина, злочин» Нед, [*хурбéт*] «бідняк; погана людина, шахрай» Пі, [*хурбéтство*] «шахрайство» Нед, Пі; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з *куrbéт* у значенні «дивний вчинок», а також із етимологічно спорідненим рум. *curbă* «гнути, згинати» (пор. і фр. *courbe* «кривий, зігнутий»), що продовжує лат. *curgus* «кривий». — DLRM 208. — Пор. **куrbéт, хурлéт**.

[**ху́ргало**] «карусель на льоду» Па; — експресивне утворення, що виникло

внаслідок фонетичної видозміні (одзвінчення **к**) первісного *хуркало, утвореного від **хуркати** «пролітати з шумом» за допомогою суфікса *-л(о)*. — Див. ще **хурката**.

[**хурда**] «хворі або миршаві вівці, виділені в окрему отару», [**хурдник**] «приміщення для хворих овець»; — р. [**хурдá-мурдá**] «мотлох», [**хурдý-мурдý**] «тс.»; — запозичення з турецької мови; тур. *hurda*, *hurde* «малий, дрібний; дріб'язок, непотріб» споріднене з аз. *хырда* «малий, дрібний; мізерний»; походить від перс. *хорд*, *хорде* «дрібний, малий; незначний». — Фасмер IV 285; Радлов II 1733.

хурдéлиця «завірюха», [**фурдéліця** Ме, **Мо**, **хурдилýга** Па, **фурделі́га** Дз, **фурдиліга** ЛЧерк], **хурделя**, **хурдýга** «тс.», [**хурдýста**] «тс.», **хурдéлити** «хуртовинити», [**хурдебéлить**, **хурделáть**] «хурделити» Чаб, [**фурдéлити**, **фурделíти** Нед, **фурдлíти** Ме, **хурдилýти** Па] «тс.»; — експресивне утворення, що виникло на основі слів **хуртовійна** та **метéлиця**. — Див. ще **мéstí**, **хуртоvійна**.

[**хурдéпа**] «велика на зрист, невправна людина» Па, [**хурдéпісько**] «тс.» Па; — експресивне утворення, можливо, на основі слів **хурда** «миршава вівця» та **дурéпа**. — Див. ще **дур.**

[**хурдýга**] «в'язниця», [**хурдýга**, **фурдýга**] «тс.», [**хурдигárня**] «тс.; каланча»; — запозичення з польської мови; п. *furdyga* «буцегарня» є видозміною слова *kordegarda* (*kordygarda*) «приміщення для військової варти; місце для тримання під вартою заарештованих», що походить від фр. *corps de garde* «караульне приміщення, гауптвахта», пор. іт. *corte di guarda* «тс.» (дослівно «корпус сторожі, охорони»). — SW I 784; St. wyr. obcsch 391; Brückner 257. — Див. ще **гвардія**, **корпус**.

[**хурíти**] «вирувати, хвилюватися» Нед; — експресивне утворення, очевидно, пов'язане з **хурá** «завірюха». — Див. ще **хурá**².

хуркати «пирхати, форкати; пролітати (з шелестом); густи (про верете-

но)», **хуркотáти** «тс.», **хурчáти** «тс.; дзижчати», **хурkít**; — утворення звуконаслідуванального походження, пов'язані з вигуком *хур-хур*, що імітує шурхіт, шелестіння. — Пор. **фrrр!, фур²**.

[**хуркотíй**] (зоол.) «вид кажана, *Macroglossa*» Нед; — похідне утворення від **хуркотáти**; назва мотивується тим, що вночі, коли її літають кажани, особливо чутно, як шелестять (**хуркотáть**) іхні крила. — УРЕ 6, 58. — Див. ще **хурката**.

[**хурлéт**] «погана людина; шахрай» Пі, [**хурлéтство**] «шахрайство» Пі; — р. [**фурлéйт**] «візник; дурень, нероба», [**фурлéй**] «тс.»; — запозичення з німецької мови; н. *Fuhrleute* «візники» (мн. від *Fuhrmann* «візник») — складне слово, утворене з іменників *Fuhrer* «віз, хура» і *Leute* «люди», спорідненого з свн. *liute* «вільний чоловік», дvn. *liut* «народ», літ. *liaudis* «тс.», лтс. *laudis* «люди», укр. *люди*. — Фасмер IV 211; Kluge—Mitzka 438. — Див. ще **люд**, **хурá**¹.

хурмá (бот.) «південне плодове дерево і його плід, *Diospyros L.*»; — р. бр. **хурмá** «тс.», болг. **фурмá** «фінік», м. **урма**, схв. **ұрма** «тс.»; — запозичення з тюркських мов, імовірно, з кримськотатарської або турецької; крим.-тат. *хигта* «фінік», тур. *hıgta* «тс.», як і аз. **хурма** «тс.», походять від перс. *hyrtā* «фінік». — Фасмер IV 285; Дмитриев 549; Bern. I 406; Miki. EW 91; Радлов II 1734; Lokotsch 70.

хуртовійна «завірюха; буря, ураган; негода; нещастя» УРС, Г, Нед, [**хурта**] «завірюха», **хуртéча**, [**фуртéча**] Ме, [**хуртíна**] Нед «тс.», [**хуртúна**] «хуртовина», [**фуртúна**] «тс.» Ме, **хуртóвінти**, ст. **фортуна** «доля, щастя; буря»; — р. [**хуртá**] «завірюха», [**хуртóвина**] «тс.», **фуртúна** «тс.», др. **фуртovina**, **фуртovina**, болг. **фортуна** «буря, ураган», схв. **фрутúна** «тс.»; — утворене від давнішого **хуртúна** (<**фуртúна**), запозиченого з грецької мови; сгр. нгр. *φούρτοῦνα* «буря, ураган; нещастя, лихो» виникло внаслідок скорочення іт. *fortuna di mare* «буря, штурм

(дослівно “доля моря”), перший компонент якого *fortuna* «доля, фатум» походить від лат. *fortūna* «тс.»; фонетичні особливості укр. *хуртúна*, *фуртúна* суперечать думці про тюркське посередництво (Mikl. EW 58, Tel I 296). — Фасмер—Трубачев IV 211—212; Богогородський УЗ ЛГПИ 130, 1957, 149—150. — Див. ще **фортуна**.

хур-хур, *хурчáти* — див. **хуркати**.

хúста «головний убір; шмат полотна; (мн.) білизна», [хвúста Нед, фýс-та Г] «тс.», *хустíна*, [фустíна Г, хýстíця Г, Нед, фýстка Г] «тс.», *хустка*, *хусточka*, [хустóчник] «виготовлювач хусток» Нед, [хустя] «білизна», ст. *хустка*, *хусты* «білизна»; — р. [хуста, хустка], бр. *хуста*, *хустка*, п. *chusta*, *chustka*, ст. *chusta* «хустка; одяг; білизна», слц. [*chust*, *chustka*], болг. *фýста* «спідниця», схв. [*фýштан*] «сарафан; бумазея»; — псл. [*xusta*] розглядається як праслов'янський діалектизм, властивий насамперед польському ареалу, при цьому *xusta* < **xut-ta*, де **xut-* пов'язується з *xytītī*/*xvatati*, а «тканина» тлумачиться як «здобич» (ЕССЯ 8, 117—118; Kawczyński AfSIPh 11, 609—610, проти Фасмер IV 286); припускається також запозичення в українську мову з румунської; рум. *fústă* «спідниця», як і алб. *fustë* «тс.», походить від нгр. *φύστα* «спідниця», *φύστανί* «довга сукня» (> тур. *fistan* «вид одягу»), яке через іт. *fustagno* «бумазея» зводиться до слат. *fustanum* «тс.», що його виводять від ар. *Fostāt* — старої назви Каїра; тоді у російській, білоруській та в західнослов'янських мовах — з української, у південнослов'янських — безпосередньо з румунської або грецької; неприйнятні пов'язання укр. *хуста* з псл. *xosa*, від якого походять п. ст. *chasa* «грабування», р. *хуса* «тс.» (Brückner PF 6, 16; KZ 42, 348; Bern. I 400), з р. *скут* «онучка» (Brückner KZ 51, 238; AfSIPh 42, 143, 186). — Фасмер IV 286; Фасмер ГСЭ III 216; Sławski I 89—90; Brückner 186; Матвеєва—Ісаєва УЗ ЛГПИ 1954/

92, 98; DLRM 324; Младенов 663; Mikl. TEI I 296; Lokotsch 49—50.

хутíр, [хýтор Нед, фýтор Шейк, фýтор Бі] «хутір», *хуторище* «місце, де був хутір», [хуторníк] «фермер» Нед, [хуторянець] «мешканець хутора», *хуторяни* СУМ, Нед, *хуторяństwo*, ст. *футоръ* Тимч. Матеріали; — р. *хутор*, бр. *хутар*, п. *futor*, [chutor]; — не зовсім ясне; припускається запозичення з уг. *határ* «кордон, межа» (SW I 308), до якого зводяться слн. *határ* «межа, край», схв. *хàтár* «належні селу землі», укр. *хотáр* «тс.» (Вегп. I 386, 406; Соболевский AfSIPh 33, 481, Лекции 128, ЖМНП 1911 май, 167); пов'язується (Фасмер IV 286—287; Kiparsky GLG 146; Matzenauer 180) із дvn. *hundtagi* «округа; село; район», дшв. *hundari* «тс.»; виведення з ар. *quṭr* «сторона, місцевість» (Mikl. EW 91; Lokotsch 101; Горяев 403) викликає сумнів, оскільки цього слова немає в тюркських мовах, через посередництво яких арабізми потрапляли в українську.

хуткíй «швидкий, жвавий, рухливий», [хýдкий] «тс.» Бі, [хутíсько] «хутенько» ВeБ, [нахуткý] «нашивидку» Л, *схýтка*, ст. *хуткíй*; — р. [хуткíй], бр. *хутkí*, п. [chutki]; — псл. *хиткýъ*; — похідне утворення від *хуть* «пожадливість, хтивість», чергуванням голосних пов'язаного з *xotéti*, *xvatati*. — ЕССЯ 8, 118; Фасмер IV 286; Sławski I 88, SO 18, 257; Вегп. I 399. — Див. ще **хуть**.

[хутра] «внутрішня обмазка печі»; — семантично видозмінене запозичення з німецької мови; н. Futter «підкладка, підшивка», від якого походить також укр. *хутро* (див.).

[хутрі́на] «одвірок; лутка», [футрýна, футрýння] «лутка», [хутрувáти] «обмазувати піч глиною; уставляти одвірки (лутки); пришивати підкладку в чоботи»; — ч. *futro* «підшивка; одвірки»; — запозичення з польської мови; п. *futryna* «тс.» утворене від п. *futrować* «покривати стіни вапном; обивати дошками; викладати піч вогнетривкою цег-

лою», яке через н. *füttern* «підбивати, підшивати» зводиться до н. *Futter* «підшивка». — Brückner 130; St. wug. *obcysch* 238; Holub—Lyer 176. — Див. ще **ху́тро**.

ху́тро «вичинена шкура цінного (хутрового) звіра; шуба», [*фұ́трап*] «тс.», [*фұ́тәрә*] «шубка», [*футрár*, *футрýр*] Шейк] «кушнір, хутровик», [*футрýна*] «хутро», [*футрýня*] «общивка» Шейк, *хутровýк* (спец.), *хутровиңа*, *хутрýнýк* (спец.), *хутрýнка* «шубка; покривало на ноги», *хутровий*, *хутрýнýй*, *хутрұвáти* «підбивати хутром», [*футрұвáти*] «тс.» Шейк, ст. *футро* Тимч. Матеріали; — р. [*хұ́тра*, *хұ́трап*], бр. *фұ́трап* (с. р.), [*хұ́тра*], п. *futro* «тс.», ч. *futro* «підкладка, підшивка», слц. *futro* «тс.; корм»; — семантично видозмінене запозичення з німецької мови, можливо, через посередництво польської (на думку Потебні, безпосередньо з німецької — РФВ 1880/4, 188); н. *Futter* «підкладка, підшивка», як і свн. *vñotar* «підкладка, футляр», дvn. *fuotar* (< *fötar* «чохол», син. *vñder* «підшивка», дфриз. *föder*, данgl. *födor*, дісл. *föðr* «тс.», гот. *födr* «піхви», споріднене з дінд. *pátram* «сховище, футляр», *páti* «захищає», гр. πῶμα «покришка», хет. *paddir* «кошик», що зводяться до іє. *рð- «захищати, бо-

ронити». — Шелудько 51; Фасмер IV 287; Sławski I 242; Brückner 130; Machek ESJC 148; Holub—Lyer 176; Kluge—Mitzka 227. — Пор. **футля́р**.

[**ху́ть**] «пожадливість, хтивість» Нед, ст. *хуть* «бажання; прихильність»; — бр. [*хуць*] «хотіння, бажання», п. *chuć* «пожадливість, хтивість», ч. слц. *chut'* «смак; апетит; бажання»; — псл. *хѹть*, чергуванням голосного пов'язане з хотéти (> укр. *хотіти*); у польській мові, можливо, з української (пор. питоме п. *chęć*). — Фасмер IV 271; Sławski I 88; Brückner 186; Machek ESJC 209—210; Holub—Kop. 144; Holub—Lyer 206; Bern. I 399. — Див. ще **хотіти**.

ху́х, ху́хати — див. **ху**.

[**ху́хри**] «нуртощи (здебільшого, рибні)» Нед; — запозичення з польської мови; п. *chuchro* «нуртощи; шлунок риби; дуже худа, знесилена людина», ст. *huchro*, *kuchro* «тс.» є експресивним утворенням від діеслова *chuchać* «хухати, дмухати». — SW I 305; Sławski I 87. — Див. ще **ху**. — Пор. **ху́ряті**.

[**ху́храти**] «сортувати, розбирати», [*ху́хрить*] «лускати (насіння)»; — очевидно, експресивне утворення, що виникло в результаті контамінації слів *ху́хати* й *чухрати*. — Sławski I 87. — Див. ще **ху**, **чұхрати**. — Пор. **ху́хри**.

Ц

[цаба́ніти] «ляти, клясти; говорити безглаздя; правити зависоку ціну СУМ; підіймати Г, Нед», **[прица́бáни́ти]** «притягти», **[прица́бúни́ти]** «схопити»; — запозичення з польської мови; п. **[сабапі́ć]** «ляти, бештати» походить від сабап «вид великого барана; незграбна людина» (пор. укр. *псáчти* від *pес*), що є змазуреною формою запозиченого з української мови слова *czabant* «чабан; подільський віл». — SW I 251. — Див. ще **чаба́н²**. — Пор. **сабаніти, цебеніти**.

[цáбати¹] «повільно йти, плентатися» Г, ВеУг, **[ци́бати]** «тс.»; — очевидно, фонетичний варіант дієслова *čápani*, можливо, під впливом *цибати*.

[цаба́ти²] «погано щось шити» Мо; — очевидно, експресивне утворення на основі слова *стібáти*, пор. афективні **[сци́бегáти]** «стібати» Нед, **[сци́бом]** «один із способів вишивання». — Див. ще **стібати**.

[цаба́тися] «кидатися, борсатися Г; пручатися ВеЛ»; — не зовсім ясне; можливо, є похідним від вигуку *цабé* (див.).

цабé (вигук, яким завертають волів праворуч; праворуч; поважна персона), **[сабé], соб-цеbe** ВеБ, **[цабéй]** (вигук, яким спрямовують коней і волів праворуч) Л, **цабéкати**; — р. **[цобé], [цоб]**, п. **[cabe]**; — слово виникло в результаті злиття прийменника *од* (*від*) із займенником *сéбé*: *од себе > д' себе > цебе > цабе*; у російській і польській мовах з української. — ВеЛ 479; Фасмер IV 304; Преобр. II, вып. последний 48; Голяев 404. — Див. ще **од, сéбé**. — Пор. **ксóбí, цоб**.

[цайг] «матерія, тканина» Куз; — п. *сајг* «бавовняна тканина, товста й

міцна, вживана на робочий одяг», ч. *сајк* «бавовняна тканина», слц. *сајг, сајч* «тс.»; — запозичене з німецької мови, можливо, через посередництво польської; н. *Zeuq* «матерія, тканина; приладдя; дурниці» пов'язане із *ziehen* «тягти», до якого зводиться також н. *Zug* «рух; потяг». — СЧС 319; Sl. wyr. obcych 100; Kopaliński 152; Brückner 55; Machek ESJC 80; Holub—Lyer 110; Kluge—Mitzka 881, 883. — Див. ще **щуг**.

[цáйзлик] (орн.) «чиж, *Fringilla spinus*» ВеУг, **[ци́йлик]** «тс.» Куз, Шарл; — видозмінене питомим суфіксом *-лик* (пор. *щíглик, зáблíк*) запозичення з німецької мови; н. *Zeisig* «чиж» походить від свн. *zísík*, снн. *zísek* «тс.», що зводяться до західнослов'янських назв цього птаха (пор. ч. *čížek*, вл. *čížik*, нл. *sužyk*, слц. *číz(ik)*). — Sławski I 133; Brückner 83; Machek ESJC 104; Holub—Кор. 94; Kluge—Mitzka 878. — Див. ще **чиж¹**.

[цаль] «дюйм», **[цол]** «тс.» Дз НЗ УжДУ, **[циалíнка]** «дюймовочка» Нед, **[циалíвка]** «міра в 24 дюйми; шалівка завтовшки 1 дюйм»; — бр. *цáля* «дюйм», п. *сал*, ч. *соул*, слц. *cól*, вл. *cól* «тс.», болг. *цол* «міра ширини водогінних труб», схв. *цöл* «дюйм», слн. *cöla* «тс.»; — запозичене з німецької мови через посередництво польської; н. *Zoll* «дерев'яна колодка; дюйм» споріднене з снн. *tol(ie)* «сучок», гол. *tol* «дзига», що зводяться до іє. **del-* «розколювати, дрібно різати, майстерно обтісувати», з яким пов'язані дінд. *dáláyatı* «коле, дає тріск», *dálatı* «тріскається, лопає», гр. *δαΐδαλος* «майстерно зроблений», *δαΐδαλλω* «оздоблюю, прикрашаю», лат. *dolō* «обтісую, опоряджу». — Дзендрелівський НЗ УжДУ

14, 87; СЧС 319; Шелудько 52; Brückner 55; Macheck ESJC 89; Holub—Кор. 87; Holub—Lyer 115; Kluge—Mitzka 887—888; Walde—Hoßm. I 364.

[цáмпель] «шмаркліна; бурулька» Веб, [цýмпель] «бурулька» тж, [цомплях] «тс.» Веб, Нік, цýмпель «тс.» тж; — результат експресивної фонетичної видозміни слова сóмпель «тс.»; пор. п. ст. copel «бурулька», cypel «гострий кінець якоїсь речі». — SW I 349, 363. — Див. ще сóмпель.

[цанíстра] «торба, саквояж» Нед; — п. [tanistra] «чабанська торба; (військ.) ранець», tornistra «ранець», ч. tanistra «торба», tonistra «тс.», слц. tanistra «мішок, торба, ранець»; — фонетично видозмінене запозичення із західнослов'янських мов, де джерелом відповідних слів є уг. ст. tapyiztra (новіша форма tarisznya «торба»), що зводиться до сгр. тáуутроу «торба для годівлі коней». — SW VII 19; Macheck ESJC 635; MNTESz III 853. — Пор. торнíстра.

[цанцúра] «осуд, гана» Нед, [цанцýрти] «судити, ганити» тж; — не зовсім ясне; можливо, експресивне утворення, пор. ч. cancati «теревенити, баzikati», етимологія якого неясна.

цап¹ (зоол.) «козел, *Hircus vallacorum*», цапеня, [цáпень] «стрибок цапа» Нед, [цапí] «підставка для піляння дров» ВеУг, [цапíна] «козлине м'ясо; козлинний запах», цапíха, [цапнá] (зб.) «цапи», [цапýр] «цап», [цапýра] «коза», [цапýра] «вівця» Дз Доп. УжДУ, [цап'юга], цапíний, [цаплений] «скажений», [цаплячий] «цапиний», [цáп'ячий] «тс.» Нед, Куз, цáпа, цáпки, цапком (стати), [цапкувати] «ставати цапки» Нед, [пó-цапки] «цапки» Нед, [зцапíти] «стати дурним (як цап)», [оцáпíти, прицапíти] ВеУг) «тс.»; — п. сар «баран; цап», ч. [sar] «цап», слц. сар, м. [çap], схв. [çàn], слн. càр «тс.»; — псл. саръ; — давнє запозичення з романських мов; рум. țar «цап», іт. zappo, [tsappu] «тс.» є словом вівчарської карпато-альпійської культури (Фасмер IV 288—289; Scheludko 146; Sławski I 54—55) і, можливо,

являє собою субстантивований вигук для підкликання цапів (Macheck ESJC 81); припускалося також, що слово запозичене через посередництво албанської (алб. thap) та румунської мов з лат. сарег «цап» (пор. дісл. hafr «тс.»), що зводиться до іє. *karpo- «цап» (Berg. I 120—121; Meyer EW 387; Walde—Pok. I 157); зіставлялося з перс. čariš, čareš «однорічний козел», ос. соев «(некастрований) козел», дтюрк. čäbiš «піврічне козеня» (Абаев ІЭСОЯ I 307; Георгіев БЕ 1966 / 4, 298). — Дзендерівський Доп. УжДУ 4, 108; ЭССЯ 3, 172—173; Преобр. II, вып. последний 42; Трубачев Назв. дом. жив. 89; Brückner 56; Rozwadowski RSI 2, 109; Macheck ESJC 81; Crângală 231—232.

[цап²] «прилад для міряння землі» Дз НЗ УжДУ XIV 93; — результат семантичної видозміни слова цап. — Див. ще цап¹.

[цапак] (бот.) «жовтушник сіруватий, *Erysimum canescens* Roth.» Mak; — не зовсім ясне; можливо, як назва бур'яну, що засмічує лани, пов'язана з [цáпати] «рвати, смикати». — Словн. бот. 206. — Див. ще цáпати.

[цапár] «частина тонкого стовбура, пристосована для носіння сіна»; — припускається запозичення з румунської мови; рум. țapoi «великі вила» утворене за допомогою суфікса -oi від țeară «загострений кіл» — слова слов'янського походження, спорідненого з укр. чіпáти (Scheludko 146; DLRM 892); можна припустити також, що цапár є похідним утворенням від цáпати «тягти». — Див. ще цáпати, чíпати.

[цáпати] «рвати, смикати, хапати, тягти» Нед, Куз, [цáпти] «тс.» Нед, цап «вигук на позначення швидкої дії, хапання»; — р. цáпать «хапати; бити», бр. цáпаць «хапати; щупати», п. сараć «хапати», ч. сарати «дріботіти, тупотіти», слц. сáрапт «гамселити; чалапати», вл. сараć «важко ступати; незграбно хапати», нл. сараć «плентатися; хапати», болг. цáпам «чалапати; бруднити», м. цапа «ходити по болоті; ходити брудними но-

гами», схв. [цапати] «кусати (про змію)», слн. cápati «важко йти»; — псл. sápari / capiti; утворення від звуконаслідуваного вигуку *цап!*, аналогічне псл. xápari; пор. літ. cáp̄t «цап, хап», сарпóti «хапати», лтс. zapst, zapt «тс.». — ЭССЯ 3, 171—172; Фасмер IV 289; Преобр. II, вып. последний 42; Sławski I 55; Brückner 56; Machek ESJC 81; Holub—Lyer 110; Младенов 674; Skok I 252; Berg. I 121; Fraenkel 69. — Пор. **сіпати, хап!**

[цаперка] «рискаль»; — не зовсім ясне; можливо, виникло в результаті фонетичної видозміни первісного **санерка* під впливом *цáпати*. — Див. ще **сáпа¹, цáпати**.

цар « monarх, володар якоїсь країни », *царát, [царéва]* «цариця», *царéвич, царéнко, царенá, царíзм, царíха, царíця, [царíвéць]* «монархіст» Нед, *царíвна, [царíвñíця]* «цариця», *[царíвство]* «царство», *[царíвщина]* «регалія» Нед, *[царкíвна]* Бі, *[царкó]* Бі, *[царóвич]* «царевич» Нед, *цárство, [царчéнко]* «син царенка» Бі, *[цáря]* «цариця» Пі, *царý, [царянець, царянин]* «підданець царя; рояліст» Пі, *[царíвñий]*, *цárствений, [царювáлий]* «той, що царював» Пі, *цárьти СУМ, Нед, цárствувáти СУМ, Нед, царювáти, міжцарíв'я, межицárство Нед, ст. царъ (1627 р.)*; — р. царь, бр. болг. м. цар, др. царь, цыарь, цѣарь, п. вл. нл. sag, ч. [cág], слц. слн. cág, схв. цâр, стсл. **цѣарь**; — запозичення з російської мови; р. царь виникло в результаті скорочення др. цѣарь, стсл. **цѣарь > цыарь**, що походить від імені Caesar (подібні скорочення — allegro форми — характерні для слів і словосполучень, що позначають титули: р. *сударь < государь*, п. *јегомоšć < јего mîlošć*, дат. *bisp < епископ* < biskop, англ. *king* «цар, король» < дангл. *cuning*); виведення безпосередньо з лат. Caesar (Jireček AfSIPh 31, 450; Bohač LF 35, 224) зайве; не мають підстав гіпотези про походження з гот. *Kaisāreis (Stender-Petersen 350—351; Сергиевский Труды ИРЯ II 357), сгр. *кáісар* (Bir-

kepmajer JP 23, 139). — Фасмер IV 290—291; Преобр. II, вып. последний 43; Sławski I 55; Brückner 56, 59; Machek ESJC 81; Holub—Кор. 83; Holub—Lyer 110; Младенов 674; Berg. I 127; Meillet Études 110, 184. — Див. ще **цісар**.

[цáра] «натовп, юрба Нед; чужа сторона Г»; — запозичення з румунської мови; рум. țară «країна, край, область; (заст.) простолюд, селяни» походить від лат. terra «земля»; щодо розвитку семантики пор. болг. хóра «люди», що зводиться до гр. χώρα «простір; область, край, місцевість; село». — DLRM 891; Младенов 670. — Див. ще **цáріна**.

[цáргати] «смикати, рвати»; — очевидно, результат контамінації слів *тóргáти* й *цáпати*. — Див. ще **тóргати, цáпати**.

[царенíк] (ент.) «жук-олень, *Lucanus cervus* ВеУг; — похідне утворення від слова *цар*; назва мотивується тим, що жук має роги, схожі формою на корону. — Див. ще **цар**.

[цáрик¹] (іхт.) «йорж, *Ascerina cegnua L.*» Нед; — п. [сагуk] «тс.»; — результат семантичної видозміни слова *цáрик* — здрініло-звеважливого утворення від *цар*; назва мотивується, можливо, тим, що йорж винищує і кру та личинок інших риб. — Маркевич—Короткий 173—174; SW I 256. — Див. ще **цар**.

[цáрик²] (орн.) «волове очко, *Troglodytes troglodytes L.*» Г, Шарл, ВеНЗн; — схв. *цáрић, цáрић* «тс.»; — назва пов'язана з *цáрик* «маленький цар», очевидно, як часткова калька німецької назви птаха *Zaunkönig* або французької *goitelet*. — Воїнств.—Кіст. 332—333. — Див. ще **цар**.

цáріна «брама при вході до села; лан, поле, вруна; вигін, сіножать; (перен.) галузь» СУМ, Пі, Ме, *[цáринка]* «галявинка», *царінник* «сторож; пастух» УРС, Мо, *[царінñий]* «стосовний до царини; лановий», Нед, *[зацáринський]* «той, що перебуває за цариною», *[прицáринок]* «ділянка землі» Нед; — р. *[цáрина, царáна]* «поле, вигін», п. *[сагупа]* «лан» (з укр.); — запозичення

з румунської мови; рум. *țărīnă* «поле, лан, нива, рілля», як і *țără* «країна, область, край, місцевість», походять від лат. *terra* «земля; край, країна»; виведення слова *цárýná* від *цар* (Berg. I 127) є помилковим. — РМ 1937/7, 299; Scheludko 146; Фасмер IV 290; Rozwadowski RSI 2, 74; Míkl. EW 27. — Див. ще **тéрén²**. — Пор. **цáра**.

[царичка] (бот.) «беладонна лікарська, *Atropa belladonna* L.» Mak; — п. [сагусzka] «тс.»; — назву утворено лексико-семантичним способом від слова *царýчка*, похідного від *царýця*, можливо, з огляду на подібність квіток цієї рослини до (царської) корони. — УРЕ 1, 390. — Див. ще **цар**.

[цárка iśida] (зоол.) «королівський корал, *Isis hippuris*» Ned; — пов'язане з *цар*; назву утворено як часткову кальку німецької назви цього корала *Königskoralle* — складного слова, перша частина якого *König* «король, цар». — Див. ще **цар**.

[цárок] «загорода для свійських птахів або телят», [оцарок] «тс.» Scheludko, [царкувати] «обгороджувати» Ned; — п. [сагек] «місце для курей», ч. [cágék], слц. *ságok* «тс.»; — запозичення з румунської мови; рум. *țarc* «зимовий загін для ягнят; огорожа навколо стогу сіна» походить від лат. *circus* «коло». — Scheludko 146; Machek ESJC 81. — Див. ще **цирк**.

[царсиł] (бот.) «дельфіній високий, *Delphinium elatum* L.» Mak; — не зовсім ясне; можливо, виникло внаслідок деетимологізації іншої назви цієї рослини — *цар-зілля* (можливо, з давнішої *цар-зілля*). — Вісюліна—Клоков 122; Нейштадт 254; УРЕ 3, 287. — Див. ще **зéлó**.

[царýк] «дуже мала на зріст людина» Па; — неясне; можливо, виникло в результаті деетимологізації і вторинного зближення з *цар* запозиченого з німецької мови *Zwerg* «карлик, недоросток»; пор. ч. сугcек «тс.» того самого походження. — Machek ESJC 92; Holub—Lyug 116.

[цáхати] «норовити, намагатися»; — неясне.

[цáхнути] «падати, валитися» Ned; — очевидно, афективне суфіксальне утворення, подібне до *бáхнути*, *жáхнути*, пор. також *сóхнути*.

[цáцка] «крапочка» Бі, [цáцки] «прикраси, візерунки» тж, *цáцька* «прикраса; дрібничка», *цяцянка* «дрібниця», [цяцькувати] «блій з брунатними плямами (кінь, віл)», *цяцькувати* «прикрашати, оздоблювати», *вицяцько́вувати* «прибиратися; розмальовуватися»; — експресивне утворення, що виникло в результаті контамінації слів *цáтка* «плямка, крапка» і *цáцька* «цяця», пор. лит. *càsa* «(дівоча) прикраса». — Див. ще **цáтá, цáця**.

[цвáйка] «довга жердина, якою притримують пліт біля берега»; — не зовсім ясне; можливо, виникло на основі слова *швáйка* «шпиль; товсте шило» під впливом *цвак* «паличка». — Див. ще **шýти**.

[цвак] «паличка в ткацькому човникові, на яку надягається шпулька з нитками», [цвак] «тс.»; — очевидно, результат фонетико-семантичної видозміни слова *цвях*, пор. н. бав. [zwack] «цвях». — Sławski I 134. — Див. ще **цвях**.

[цварка] (бот.) «цмин піщаний, *Heli-chrysum arenarium* L.» Mak; — результат фонетичної видозміни іншої назви цієї рослини *сварка*; початковий **ц-** з'явився під впливом ще однієї назви цієї самої рослини *цмин*. — Див. ще **сварка**.

[цвáркати] «цвірінькати; (перен.) говорити незрозумілою мовою», [чвáркати] «говорити незрозумілою мовою», [швáркати] «цвірінькати» ВéЗн; — звуконаслідування утворення, що являє собою фонетичний варіант діеслова *цвíркати*. — Див. ще **цвíркати**. — Пор. **циркati**.

цвéнькати «говорити чужою мовою, для якої характерні звуки **ц**, **дз**; щебетати (про птахів); лепетати (про дитину) Ned», [цвéник] «хвалько», [цвéрюх] «базіка», [цвéнькáч] «той, що бряж-

чить шаблею» Нед; — р. *цвін'ять* «кричати цвінь» (про птахів); давати дзвенячий звук (про кулю), *цвін'ять* «тс.», слц. *zvendzat'* «дзвеніти»; — похідне утворення від звуконаслідуваного вигуку *цвінь*, що імітує крик деяких птахів, зокрема синиць; первісне значення «щебетати», інші значення вторинні, метафоричні; до словотвору пор. *дзін'ять*, *брін'ять*. — ССРЛЯ 17, 561. — Пор. **цвікати**, **цвіркати**.

[**цвічки**] (бот.) «слива садова, *Prunus domestica L.*» Mak; — запозичення з німецької мови; н. *Zwetschke*, *Zwetsch(g)e* «тс.» являє собою фонетичну видозміну пн.-іт. *davascena* «тс.», похідного від лат. *damascēna* (гріпа) «дамаські сливи», яке, як і сгр. *δαμάσκηνον* «тс.», утворене від *Damascus* (гр. Δαμασκός) — назви міста Дамаска, звідки походить цей сорт слив. — Kluge—Mitzka 895—896; Klein 398.

[**цвібики**] «солодощі» До; — результат фонетичної та семантичної видозміни слова *цвібаки* «сухарі». — Див. ще **цвібак**.

[**цвік**¹] (у виразі *червоний, як цвік* «дуже червоний (наприклад, про щоки)») Па; — запозичення з польської мови; у польському вислові *czerwony jak ćwik* останнє слово пов'язане зі *ćwik* «птах, що використовується як принада» (мисл.); запозичене з німецької мови; свн. (*Distel*)-*zwig*, вн. *tistl-zwik* «щиголь». — Sławski I 134; Brückner 68. — Див. ще **цвік**².

[**цвік**²] (орн.) «не цілком кастрований півень» ВеНЗн; — бр. [*цвік*] «тс.», ч. *cvikér* «гермафродит»; — запозичення з польської мови; п. *ćwik* «тс.» походить від н. *Zwick* «статево нерозвинена, безплідна істота», пов'язаного з діесловом *zwicken* «щипати». — Sławski I 134; Brückner 68; Machek ESJČ 91.

[**цвікля**] (бот.) «вид буряка, *Beta cicla* (буряк звичайний, *Beta vulgaris L.*)» Нед, Куз, Mak, [*цвікла*, *цвікла*] «тс.» Mak, [*цвиковник*] «вид ясенцю, *Dictamnus fraxinella* Lenk. Нед, ВеНЗн; ясенець білий, *Dictamnus albus* L. Mak»; — ч. *cvikla* «буряки», слц. *cvikla*

«буряк», болг. *цвекло*, м. *цвекло*, схв. *цвекла*, слн. [cīkla, cīkva] «буряк»; — запозичення з польської мови; п. *ćwikła* «тс.», через посередництво давньоруської мови (пор. др. *секулъ* — Ізб. 1073) запозичене разом із рослиною з Візантії (срп. *сечтлон* > *сечилон* «тс.»); на слов'янському ґрунті відбулася метатеза *сев-* → *све-* та заміна *св-* → *цв-*; припускається вплив слат. *cicla* «тс.», що також зводиться до срп. *сечилон*; назуву *цвиковник* (< **цвиковник*) «ясенець» утворено від *цвікля* з огляду на подібність листя рослин. — Вісюліна—Клоков 193; Sławski I 134—135; Brückner 68; Machek ESJČ 91; Holub—Lyer 115; Младенов 674. — Див. ще **свекла**.

[**цвікнуты**] «прищепнути; підрізати» ВеЛ; — запозичення з німецької мови; н. *zwicken* «щипати, смикати» споріднене з дангл. *twicciān*, англ. *twitch* «смикати, тягти, щипати». — Kluge—Mitzka 896. — Див. ще **цвіг**.

[**цвіколъ**] «клин під рукавом сорочки» Нед, Куз, [*цвікол*] «тс.» Ба; — бр. *цвікля*, [*цвікель*], п. (рідк.) *ćwikel*, ч. *ćvikl*, слц. *cvik* «тс.»; — запозичення з німецької мови; н. *Zwickel* «клин», свн. *zwickel* «тс.» пов'язані з діесловом *zwicken* «щипати, смикати». — Шелудько 52; SW I 418; Holub—Lyer 115; Kluge—Mitzka 896. — Пор. **цвіг**.

[**цвіліти**] «дратувати» Бевзенко НЗ УжДУ, [*цвіліти*]; — р. [*цвіліть*] «дратувати, мучити», [*цвілітъ(ся)*] «плакати (про дітей)», бр. *цвяліць* «дражнити, ятрити», др. *цвіліти* «голосно плакати», *цвіліти* «томити; набридати», *цвілітъ* «мучити», слц. *civilikati* «цвірін'якати», вл. *civilić* «набридати; ятрити», нл. *cwiliš* «тс.», болг. *цвіля* «іржу (про коня)», м. *цвила* «ірже (кінь)»; пищити (пташка); тужити», схв. *цвільети* «сумувати; скиглити», *цвіліти* «засмучувати», слн. *cvílitī* «верещати», стсл. **цвіліти**, **цвілѣти** «плакати; оплакувати; голосно скаржитися», **цвѣліти** «тс.»; — псл. *civiliti*/*kviliti* звуконаслідуваного походження, чергуванням голосних пов'язане з *cvěliti*/*kvě-*

liti; kv > cv- перед ё, можливо, ще на праслов'янському ґрунті; для cvi- припускається аналогійне походження (Шахматов Очерк 103). — Бевзенко НЗ УжДУ 26/2, 174; ЭССЯ 13, 159—160; Фасмер IV 293; Младенов 675; Вєрг. I 657. — Див. ще **квиліти**, **квілити**.

[цвіндұх] (бот.) «борщівник європейський, *Heraclium sphondylium* L.» Нед, Mak; — неясне.

цвінтар «кладовище; церковний двір» УРС, СУМ, Нед, [цвінтар] О, цвіндар Па, цвінтар Г, цвінтар Дзендерівський УЗЛП, цментір Вел, цмінтар тж, цмінтарь О, цмонтар Нед, цінтар Дзендерівський УЗЛП, цінтар Г] «тс.», [цвінтаріще] «місце, де був цвінтар; кладовище» Нед, ст. цвінтаръ; — р. [цвінтары], бр. цвінтар, п. сментарг «тс.»; — запозичення з польської мови; п. сментарг, [cmentarz] походить від слат. coementerium (< coemētērium) «тс.», де приголосний *n* з'явився під впливом лат. saementum «необроблений бутовий камінь», caementicius «вибудуваний із необробленого бутового каменю»; слат. coemētērium «цвінтар» походить від сгр. κοιμητήριον «тс., місце спокою», утвореного від гр. κοιμίσθι «лежання, сон», що споріднене з κοιμάω «лягаю спати, засилю». — Фасмер IV 293; Brückner 66; Karłowicz SWO 103; Bern. I 129—130; Mikl. EW 147. — Пор. **кімати**.

цвінтарка (бот.) «золототисячник зонтичний (окружковий), *Centaurium umbellatum* Gilib. (*Erythraea centaurium* Pers.)», [цвінтарник] «вид роговика, *Cerastium vulgatum* L.» Mak; — назви двох перших рослин виникли внаслідок зближення зі словом *цвінтар* їхньої латинської назви *centaurium*, утвореної від *centauros* «кентавр», похідного від гр. κένταυρος «тс.», оскільки, за давньогрецькою міфологією, цю рослину з лікувальною метою використовував один із кентаврів (Хірон); мотивація найменування роговика не зовсім ясна. — Нейштадт 443; Вісюліна—Клоков 155. — Див. ще **цвінтар**.

[цвист] «одна пара ниток основи (у ткача)»; — фонетично видозмінене запозичення з німецької мови; н. Twist, [Zwist] «машинна пряжа» походить від zwi(e)-, zwei, спорідненого з псл. d(ъ)va, укр. *два*. — Шелудько 52; Kluge—Mitzka 799, 897—898. — Див. ще **два**, **твіст**².

[цвітучка] (бот.) «трянда бенгальська, *Rosa chinensis* Jacq. (*Rosa bengalensis* Pers., *Rosa semperflorens* Curt.)» Mak; — похідне утворення від незасвідченого *цвітучий — дієприкметника від *цвісти*, що є фонетичним варіантом дієслова *цвісти*. — Див. ще **цвіт**.

[цвібак] «сухар» Куз; — запозичення з німецької мови; н. Zwieback «тс.» виникло як калька іт. biscotto «сухар, печиво, (булк.) двічі спечене» і є складним словом, утвореним з основ числівника zwie- від zwei «два», спорідненого з лат. duo, гр. δύο «тс.», псл. d(ъ)va, укр. *два*, та дієслова backen «пекти», пов'язаного з свн. backen, дvn. bahān, данgl. bacan, англ. bake, дісл. baka «тс.», що зводяться до іє. *bhōg- «гріти, пекти». — Kluge—Mitzka 43, 894, 896; Klein 141. — Див. ще **два**.

[цвіг] «батіг, канчук» Нед, [цвігач] «той, що батожить» Нед, [цвяск] «свист (від удару батога)» Веб, цвігати «стъобати, батожити, періщити; бити; літися струменем», цвігати, [цвігнуты] «тс.»; — запозичене, як і бр. [цвік] «карання різками», п. свік «бувалий, досвідчений; пройдисвіт», ч. свік «права; навичка», з німецької мови; н. [Zwick] «кінець батога; удар батогом» пов'язане з zwicken «щипати, смикати; [бити батогом]», спорідненим з дvn. gizwickan «щипати, смикати», гол. twikken, данgl. twicçian, англ. twitch «тс.». — Stawski I 134; Machek ESJC 91; Holub—Lyer 115; Kluge—Mitzka 896; Klein 1668.

[цвіга] (бот.) «люцерна серповидна, *Medicago falcata* L.» Куз, ВенЗн; — неясне.

цвіготати «цвірін'яти»; — очевидно, фонетичний варіант дієслова [свіготати] «тс.». — Див. ще **сверготіти**.

цвікати «(різко) говорити, грубити; дорікати»; — р. [цвікать] «цвірінка-

ти», [цвякать] «говорити щ замість ч, щ, щ», ч. савуковати «шуміти, скандалити», слц. [čvīkat] «цвірінькати, щебетати», слн. cvikati «пищати, верещати, цвірінькати»; — псл. cvikati; утворення звуконаслідуванального характеру, аналогічне до тикати, шикати і под.; припущення про безпосередній зв'язок з kvikati/kvičati (Bern. I 656) є здивим. — ЄССЯ 3, 197; Фасмер IV 293; Popović RÉS 31, 101—103. — Пор. цвіркати.

цвіліти¹ — див. цвиліти.

[цвіліти²] «стъобати, періщити»; — експресивне утворення на основі цвігати «стъобати, батожити, періщити» і [цвиліти] «дратувати, турбувати»; припускається безпосередній зв'язок з цвіліти, др. цвѣліти «мучити» (Фасмер IV 292; Младенов 675; Berg. I 657). — Див. ще цвиліти, цвіг.

[цвіліх] (текст.) «тик» Куз; — р. [цвілик] «тс.», бр. [цвіліх] «клин у рукаві сорочки» Носович, п. cwelich «тик», ч. civilich, civilink, схв. цвілілік «тс.»; — запозичення з німецької мови; н. Zwil(l)i(ch) «тик» (свн. zwilich, двн. zwilih) являє собою субстантивований прикметник, що виник як часткова калька лат. bilīx «двонитковий, подвійний (про тканину)» і є складним словом, утвореним з основ слів zwie-(< zwei) «два» та лат. līcīum «нитка, стрічка», яке достовірної етимології не має. — Шелудько 52; Machek ESJČ 91; Holub—Lyeg 115; Kluge—Mitzka 897; Walde—Hoßm. I 798. — Див. ще два. — Пор. цвібак.

[цвіндик] (ент.) «вид мурашки, Mугніца flava» ВеНЗн, [цвінцик] «тс.» ВеБ; — неясне.

цвірінь (вигук, що імітує крик горобця та інших птахів), цвірінчати «щебетати (про птахів); сюрчати (про коників тощо)», цвірінькати, [цвірінькнутити] «базікнути, ляпнути (язиком)», цвірінькотати «цвірінькати», [цвіріньчук, цвіріньбок] «цвіркун»; — звуконаслідуване утворення, аналогічне вигукам дзінь, дзелень і под.

цвіркати «сюрчати; цвірінькати; плювати крізь зуби; різко говорити; бризкати», [цвірготати], цвіркотати, цвіркотіти, цвірчати, [цвірчити] «тс.» Нед, [цвіргун] «цвіркун», [цвірк] «тс.; щебет» ВеНЗн, Нед, [цвіркár] (орн.) «кобилочка річкова, Locustella (Sylvia) fluvialis Wolf.» Нед, цвіркіт, [цвіркітнá] Нед, [цвіркуля] «щебетуха» Нед, цвіркун (ент.) «Gryllus L.», [цвіркунчá] «маленький цвіркун», [цвірчок] «тс.» ВеНЗн, [пóцвірок] (орн.) «вівсянка городня, Emberiza cirrus L.» ВеНЗн; — р. [цвіркать] «цвірінькати, цвірчати (про коника)», цвиркать, бр. цвіркаць, п. čwierkać, ч. cvrčetí, cvrkati, слц. cvrkat' «цвіркати; дзюрчяти», вл. šwórgčeć «цвіркати, дзижчати, гудіти», болг. цвѣркам «щебечу», м. цврка «щебече», схв. цвркутати «цвірінькати», цврчати «сюрчати», слн. cvrgčati «щебетати; шипити»; — псл. *cv̥rgkati, похідне від звуконаслідуваного вигуку, що імітує пташиний крик, сюрчання, дзюрчання і под., пор. аналогічні щодо походження лит. švīfkštī «густі; прискати», н. zígrēn «цвірінькати». — Фасмер IV 293; Sławski I 134; Brückner 68—69; Machek ESJČ 92; Holub—Lyeg 116; Младенов 675; Berg. I 657. — Пор. цвікати.

[цвірній] «тонкий та міцний (про нитки)»; — очевидно, похідне утворення від н. zwīrn «нитки», спорідненого з гол. twijن «нитки (сукані)», дан gl. twīn, англ. twine «тс.»; припускалося також (ВеЛ 480), що слово виникло в результаті фонетичної видозміні незасвідченого прикметника *свірний «тонкий та міцний», пов'язаного зі свірка «шворка, ремінець». — Kluge—Mitzka 897. — Див. ще твін.

цвіт «квіти (зб.); найкраща частина чогось; (рідко) квітка; (рідко) колір; [менструація; фарбовані вовняні нитки]», [цвілля] «запліснявільний предмет» Г, Нед, цвіль, [цвітárня] «квіткарня» Нед, [цвітеліна] (бот.) «кистянка, Penicillium glaucum Link. (Penicillium crustaceum Fr.)» Mak, [цвіль] «тс. Mak, ВеНЗн; мукор головчастий, Mucor mi-

cedo (L.) Fr. Mak», [цвітін] «квіт, квітка», цвітіння, цвітінъ «квіт», [цвітка] «квітка», [цвітник] «квітник», [цвітникár] «знавець, аматор квітів» Нед, [цвітовіння] «випалі жмути сіна», [цвітова] «квітування» Нед, цвітóк СУМ, Нед, [цвітуля] «корова, народжена у Вербну неділю Нед; чорна або червона корова з білими плямами ВеНЗн», [цвітұха] (бот.) «квітна капуста, *Brassica oleracea botrytis L.*» Нед, цвілéвий «плісеневий», цвілій «запліснявіль; вицвілій, (перен.) прищавій СУМ, Нед, [тупій, обмежений Нед]; чалий; худий Л», цвітáстий, [цвітýстий] «з розкішними квітами», [цвіткувати] Нед, цвітний, [цвітбонній] «вербний (у вислові *Вéрбна (Цвітбонна) неділя*)», [цвітчáстий], цвістí «квітувати; пліснявіти; покриватися висипкою (про дитину); покриватися білими плямами (про нігти)», [цвісти] «квітувати» Нед, цвіткувати «розквітчувати, прикрашати», [цвітувати] (у вислові ц. тютюн «відривати квіти тютюну») Нед, [зацвіт] «час зацвітання квітів» Ж, зацвілій «запліснявіль», зацвіченій «прикрашений», зацвітіти «прикрасити», [обцвіт] «відцвітання» Ж, оцвітина (бот.), оцвітати «відцвітати», перецвітати «тс.», [прицвітенъ] (бот.) «приквіток» Нед, [прицвітник] Куз, прицвіток «тс.», суцвіття; — р. цвет «колір; (заст.) квітка; (зб.) квіти; час квітування; розквіт», бр. цвет «квіти (зб.); час квітування; найкраща частина певного суспільства чи середовища», др. цветъ «квітка; лука; колір; фарба», болг. цветят «квітка; пліснява (на вині, солінні); колір; окраса», м. цвет «квітка, квіти; окраса, розквіт», схв. цветт «квітування; квітка», цветт «квітка; квітування; розквіт», слн. сут «квітування; окраса», стсл. цветтъ; — псл. květъ/ цветъ (< *kvoitъ), пов'язане чергуванням голосних з kvisti/cvisti < *kveit-tei «цвісти». — Критенко Вступ 548; ЭССЯ 13, 162—163; Фасмер IV 292—293; Пребор. II, вып. последний 44; Sławski III 493—496; Brückner 287; Schuster-Šewc

750—751; Skok I 281—282; Младенов 675; Trautmann 147—148; Meillet Études 178; Berg. I 656—657. — Див. ще **квіт**.

‘цвітень’ — див. **квітень.**

[цвіцькувати] «соромити, ганити, паплюжити»; — не зовсім ясне; можливо, афективне утворення, пов'язане з цвікати, цькувати. — Див. ще **цвікати, цькувати**.

[цвічити] «школити, навчати», [цвічýти] «освічувати, цивілізувати» Пі, [цвічення] «навчання», [цвічénня] «освіта» Пі, [цвіченій] «навчений, вишколений», [цвічéний] «вихований, освічений» Пі, ст. цвичити, цвічти «вправляти, навчати»; — бр. [цвічыць] «карати різками», слц. cvičít'; — запозичення з польської і чеської мов; п. świczyć «тренувати, навчати; шмагати», ч. cvičiti «тс.» пов'язані з н. [zwick] «кінець бича; шмагання бичем», свн. zwicken «шмагати бичем» — ішлося про навчання (первісно дресуру) через покарання. — Шелудько 52; Sławski I 133—134; Brückner 68; Machek ESJČ 91; Holub—Кор. 88; Holub—Луег 115. — Див. ще **цвіт**.

[цвоняк] «частина складеного обода колеса», [цвонястий] «зі складеним ободом (про колесо)»; — пов'язане із [дзвін] «обід колеса» Ж, [звóна] «тс.», [звонакý] «необковані колеса у возі», спорідненими зі [звено] «ланка ланцюга». — Див. ще **звено**.

цвях, [цвяк Нед, цвах Г, цвъок Нед] «тс.», [цвъох] «тс.; колючка» Нед, [цвáчок] Нед, цвáшок, цвяхár, цвяхárня (спец.), [цвáшка] «блляшка» Бі, [цвъохкий] «колючий» Нед, цвяхувати, [цвяшкувати] Нед; — бр. цвік, [цвек], п. čwiek, [čwiek, čwiołk, čwak], ч. cvek, cvok, слц. cvok, вл. cwok «цвях; кнопка», слн. cvék; — запозичене з німецької мови через посередництво польської; н. Zweck «ціль; цвях», Zwecke «цвях», бав. [Zwack] «тс.» споріднені з дvn. zwēc «цвях», свн. zwēc «(дерев'яний) гвіздок; дерев'яний кілок у центрі мішні», які пов'язані з н. zwacken «щипати», zwicken «тс.» (власне, цвях — шма-

ток відщипнутого заліза). — Шелудько 52; Sławski I 134; Brückner 68; Machek ESJČ 91; Holub—Lyer 115—116; Kluge—Mitzka 894.

[цебеніти] «сварити», [цебéнькати] у виразі цебеніти кому в очі «надокучати, бути нахабним» Нед; — результат афективної фонетичної видозміни слова цабаніти «ляти, клясти» (див.).

цебеніти «бурхливо текти, (про дош) періщити», [цебеніти] «сильно літися»; — звуконаслідуванье утворення, аналогічне до [бубоніти], дзвеніти, дудніти і под.

цéбér «велике відро», цебéрка, цебéрко, цéбрíк «маленьке відро; балія», цебró, [цéбóber] «невеликий цебер» Л, [цебрýти] (у виразі цебрýти вóду «носити воду цебром») Нед, ст. цеберъ; — р. [цéбаръ, цéбер, цыбар, цыбáрка], бр. цабéрак, цéбар, др. цебръ, ч. слц. džber, ч. ст. čbeg, вл. čwog, болг. чéбър, схв. чáбар, м. чабур(a) «цебер, діжка; велика чаша для вина», слн. čebèr, стсл. чьbъrъ; — запозичення з польської мови; п. ceber, dzber, ст. czebeg, czebr, czber є змазурованою формою, що походить з псл. ѿьъгъ, спорідненою з лит. kibíras «відро», лтс. ciba «(дерев'яна) масничка», зі стсл. чьbанъ, укр. джбан, дзбан, жбан; думка про те, що джерелом слов'янських слів є н. Zuber, дvn. zwíbar, zubař «тс.» (Bern. I 165; Uhlenbeck AfSIPh 15, 485; Младенов 680; Mikl. EW 419) не є переконливою. — Шелудько 52; ЭССЯ 4, 138—139; Фасмер IV 294; Sławski I 55; Moszyński JP 33, 358—359; Brückner 56; Machek ESJČ 138; Trautmann 133. — Пор. джбан, дзбан.

[цéбрík] (бот.) «чебрець звичайний, Thymus serpyllum L.»; — виникло в результаті фонетичної видозміни назви цієї ж рослини чéбрík. — Див. ще чебréць.

[цевдль] (бот.) «цмин піщаний, Helichrysum ageratum (L)DC.» Mak; — неясне.

[цегéя] «вовна вівці мішаної породи від шпанської і простої», цигéйка «хутро із шкур овець цигайської породи»; —

р. цигéйка, бр. цыгéйка, п. суgejka «тс.»; — похідне утворення від н. Ziege «коза», пов'язаного з свн. zige, дvn. ziga, н. [Zicke] «тс.», свн. zickelín «коза, вівця», дvn. zicchí, zickín, данgl. ticcsep, шв. [tictka] «тс.», спорідненими з вірм. tik' «бурдюк із козячої шкури»; іє. *digh-, *dik- «коза». — Фасмер—Трубачев IV 301; Kluge—Mitzka 882; Frisk I 390—391.

цéгla «будівельний матеріал», [цегéлля] «шматки битої цегли, щебінь», цегéльник (спец.), цегельниківна «дочка цегельника» Бі, цегéльничéнко «син цегельника» Бі, цегéльничка «дружина цегельника» Бі, цегéльня, цеглíна, цеглíння «цегелля», цеглár (спец.), [цеглárство] Нед, [цегольник] «цегляр» Нед, [цегольня] «цегельня», [цегольство] «цеглярство» Нед, цегéльний, цеглíстий «кольору цегли», цеглóвий, цеглáний СУМ, Г, цеглáстий «цеглистий», ст. цегла; — бр. цéгла, п. segla, ч. cihla, слц. tehla, вл. cyhel «цегла; черепичина», нл. cygel «тс.», болг. цíгла «черепиця, черепичина», м. цигла «цегла», схв. цíгла «тс.», слн. cigel «тс.»; — запозичення з німецької мови; н. Ziegel (< дvn. ziagala) «цегла; черепиця» походить від лат. tégula «тс.», пов'язаного з tego «крию, покриваю»; слц. ч. ст. tehla зводиться безпосередньо до лат. *tegla (< tégula). — Шелудько 52; Преобр. II, вып. последний 50; SW I 259; Brückner 57; Machek ESJČ 85; Holub—Lyer 112; Младенов 676; Kluge—Mitzka 778, 882. — Див. ще тýгель.

[цеглíвка] (бот.) «сорт груші, Rytus malus L.», (мн.) [цеглівкі] ВеHЗн; — п. сегlówka «тс.»; — похідне утворення від цéгла; назва мотивується яскраво-червоним (цеглястим) кольором одного боку цих груш. — ВеHЗн 54. — Див. ще цéгла.

цéдра «зовнішній забарвлений шар шкірки плодів цитрусових; подрібнені висушені шкірки цитрин і помаранчів, що вживаються як прянощі», [цедратка] (бот.) «цитрон, Citrus medica L.» Mak, [цетратма] «тс.» Mak; — р. болг. цéдра, бр. цéдра, ч. слц. sedrát «вид ли-

монного дерева»; — запозичення з італійської мови; іт. седро «цитрон» походить від лат. *citrus* «цитрусове дерево». — БСЭ 28, 468; ССРЛЯ 17, 583; Holub—Lyer 110. — Див. ще **цитрус**.

[**цедріна**] (бот.) «сосна кедрова сибірська, *Pinus sibirica* (Rupr.) Maug., (*Pinus cembra*)», [**цидріна**] «тс.»; — утворене за зразком слова **кедріна** «кедрове дерево; кедрові зарості» від запозиченого з польської мови **cedr** «кедр», що походить від лат. *cedrus* «тс.», яке зводиться до гр. *κέδρος* «тс.». — Шелудько 52; Richhardt 38; Sł. wug. obcuch 103. — Див. ще **кедр**.

цезій (хім.) «елемент Cs; м'який метал сріблястого кольору», **цез** «тс.» Куз; — р. болг. **цезий**, бр. **цэзий**, п. **цеz**, ч. **cesium**, слц. **cézium**, вл. **cezium**, схв. **цэзиум**, **цэзий**; — запозичення з латинської мови; нлат. *caesium* «цезій» утворене від лат. *caesius* «блакитний, сіро-блакитний» (у спектрі цезій має дві блакитні лінії), що зводиться до іє. *qaid-to-, *qait-to- «ясний, осяйний», звідки походять також літ. *skaidrūs* «прозорий, ясний», вірм. *kaic* «іскра». — CIC² 913; Sł. wug. obcuch 108; Kopaliński 163; Holub—Lyer 112; РЧДБЕ 823; Walde—Hořm. I 133; Walde—Pok. II 537.

[**цезура**] «пауза всередині віршового рядка або межа між частинами музичного твору»; — р. болг. м. схв. **цезура**, бр. **цэзура**, п. **cezura**, ч. **sésura**, слц. **cezúra**; — запозичення з латинської мови; лат. *caesura* «стинання, зрубання» через форму дієприкметника мин. ч. *caesus* зводиться до *caedō* «б'ю; відрубую». — CIC² 913; Sł. wug. obcuch 109; Kopaliński 164; Holub—Lyer 112; РЧДБЕ 823; Klein 219—220. — Див. ще **цемент**.

[**цей** (вказівний займенник), **ця**, [**цая**], **це**, [**цее**], [**тсеій**, **тся**, **тсе**, **тцей**, **тца**, **тце**] Нед; — виник у результаті спрощення (відпадіння початкового **o-**) давнішої форми **оцей** < *отсей* < *ото сей*, утвореної з вказівної частки *от(o)* і вказівного займенника **сей**. — Доп. УжДУ 1957/1, 62. — Див. ще **от**, **сей**.

[**цейтнот**] «нестача часу на обдумування ходів у шаховій або шашковій партії»; — р. **цейтнот**, бр. **цэйтнот**, болг. **цайтнот**, м. **цајтнот**; — запозичення з німецької мови; н. *Zeitnot* «тс.» — складне слово, утворене з іменників *Zeit* «час», спорідненого з свн. дvn. *zīt*, днн. *danogl. tīd*, гол. *tijd* «тс.», англ. *tide* «пора року, сезон; приплив і відплів», що зводяться до герм. *tī, похідного від іє. *dī/dā(i) «ділити, розрізати», та *Not* «потреба», спорідненого з дvn. свн. *nōt*, днн. *nōd*, гол. *nood*, англ. *need* «тс.», прус. *nautis* «тс.», іє. *nāw-/n̄w-/nī- «стомлювати; набридати», до якого зводяться також стсл. **навнти** «стомлювати», ч. ст. *naviti* «морити, мучити». — CIC² 913; Kluge—Mitzka 515, 878; Klein 1035, 1616. — Пор. **нав**¹.

[**цейхгауз**] «військовий склад», [**це-кавз**] «арсенал» Пі, ст. *cekawza*; — р. **цейхгауз**, бр. **цэйхгауз**, п. *cekhauz*; — запозичення з німецької мови; н. *Zeughaus* «військовий склад» є складним словом, утвореним з іменників *Zeug* «інструмент, зброя», спорідненого з свн. *zīus* (<*gezīuc*), дvn. *gizīug(i)* «матерія; інструмент; спорядження, зброя», днн. *gītiug* «виграти», що виникли з герм. *teuga- «засіб пересування; засіб виробництва», та *Haus* «будинок, житло», пов'язаного з дvn. днн. дфриз. дангл. дісл. *hūs*, гол. *hūs* «тс.», що розвинулися з герм. *hūsa, від якого походить стсл. **хыжа**. — Шелудько 52; CIC² 913; Фасмер IV 296; Смирнов 320; Sł. wug. obcuch 103; Kluge—Mitzka 294, 881. — Див. ще **хыжа**.

[**цейхувати**] «ставити печатку; калібрувати, таврувати» Куз; — п. *cecho-wać* «значити, маркувати, таврувати; характеризувати», ч. *cejchovati* «маркувати, таврувати», слц. *cajchovat'* «тс.»; — запозичене з німецької мови, можливо, через посередництво західнослов'янських; н. *Zeichen* «знак». — Holub—Lyer 111. — Див. ще **цихá**.

[**цекіт**] «поле, покрите рінню» Нед; — неясне.

[**целібат**] «обов'язкова безшлюбність католицького духовництва»; — р. болг.

м. *целибат*, бр. *цэлібат*, п. вл. *celibat*, ч. слц. *celibát*, схв. *целибат*; — запозичення з латинської мови; лат. *caelibātus* «чоловіча безшлюбність» походить від *caelebs* «неодружений, самітний», що достовірної етимології не має; припускається спорідненість з лтс. *kails* «голий, непокритий», дангл. *häl* «цілий; здоровий», дvn. *heil* «тс.», стел. *цѣлъ*, укр. *цілий*, а також з гот. *liban* «жити; існувати», дангл. *libban* «тс.». — СЧС 320; СІС² 914; St. wyr. obcych 103; Kopaliński 159; Holub—Lyer 111; РЧДБЕ 824; Klein 256; Walde—Hoßm. I 130. — Див. **цілій**.

целофан «тонкий прозорий матеріал із целюлози»; — р. *целлофан*, бр. *цэлафан*, п. celofan, ч. слц. слн. *celofán*, болг. м. *целофан*, схв. *целофан*; — запозичення із західноєвропейських мов; н. *Zellophán* (англ. фр. *cellophane*) утворив швейцарський хімік Дж. Бранденбергер (нар. 1872) з першого складу слова *cellulose* «целюлоза» та основи гр. *φανός* «ясний, світливий». — СІС² 914; Черных II 363—364; St. wyr. obcych 104; Kopaliński 159, 305; Holub—Lyer 111; РЧДБЕ 824; Klein 256. — Див. ще **фантом, целюлоза**.

целулойд «пластична легкозаймиста речовина з нітроцелюлози та камфори»; — р. *целлулайд*, бр. *цэлулайд*, п. ч. слц. *celuloid*, болг. м. *целулойд*, схв. *целулойд*; — запозичення з англійської мови; англ. *celluloid* «тс.» утворив американський винахідник Дж. Хаєт (J. Hyatt, 1837—1900) з основи слова *cellulose* «целюлоза» та суфікса *-oid*, пов'язаного з гр. *εἶδος* «вигляд». — СІС² 914; Черных II 364; Kopaliński 159; St. wyr. obcych 104; Holub—Lyer 111; РЧДБЕ 824; Dauzat 152; Klein 256. — Див. ще **целюлоза**.

целюлоза (біол., хім.) «клітковина; високомолекулярний вуглевод», **целюля** «клітка» Куз; — р. *целлюлоза*, бр. *цэллюлоза*, п. celuloza, ч. слц. слн. *celulóza*, болг. м. *целулоза*, схв. *целуло́за*; — запозичення з французької мо-

ви; фр. *cellulose* «тс.» (> англ. *cellulose*, н. *Zellulose*) утворив французький хімік А. Пейен (A. Payen, 1795—1871) з фр. *cellule* «клітка», похідного від нлат. *cellula* «тс.» — семантичної видозміни лат. *cellula* «комірка», що є зменшувальною формою від лат. *cella* «кімнатка, комірка, клітка», та суфікса *-ose*, що походить із закінчення слова *glucose* «глюкоза» і под. — СЧС 320; СІС² 914; Черных II 364; Kopaliński 159; St. wyr. obcych 104; Holub—Кор. 84; Holub—Lyer 111; РЧДБЕ 824; Dauzat 152; Klein 256—257, 1099. — Див. ще **келія**.

[целять] «брикати задніми ногами під час доїння (про корів)» Л; — результат видозміни слова *ціляти* «мітити, націлятися» з властивим поліським говіркам української мови рефлексом **ѣ** → **е** замість загальноукраїнського **ѣ** → **i**. — Див. ще **ціль**.

[цембер] «назва сивого пса» Веб; — результат фонетико-семантичної видозміни слова *цérber*. — Веб 300. — Див. ще **цéрбер**.

цемент «будівельний матеріал (порошкоподібна речовина)» СУМ, Нед, **цементар** (спец.) Куз, **цементарня** Куз, **цементáція** (тех., геол.), **цементít**, **цемéнтник** (спец.), **цементувáльний** (тех., буд.), **цементувáти** (тех., буд.); — р. **цемéнт**, бр. *цэмéнт*, п. ч. слц. слн. *сement*, болг. *цимéнт*, м. *цемент*, схв. *цемéнт*, слн. *семéнт*; — запозичення з німецької мови; н. *Zement*, як і англ. *cement* «тс.» (сангл. *сument*, *ciment*, фр. ст. *ciment* «тс.»), походить від лат. *caementum* (< **caedimentum*) «битий камінь», утвореного від *caedō* «б'ю, січу», з яким пов'язане також лат. *caementum* «різець», споріднене з дінд. *khidáti* «штовхає, забиває, розриває», *skhidáti* «тс.», *khéda* «молоток», свн. *heie* «молоток; трамбівка», нvn. (швейц.) *heien* «тovkти, трамбувати», що зводяться до *ie*. *(s)q(h)ai(d)- «бити, розбивати». — СЧС 320; СІС² 914; Фасмер IV 298; Смирнов 321; Горяев 404; Черных II 365;

Machek ESJČ 82—83; Sł. wug. obcych 104; Holub—Кор. 84; Holub—Луєг 111; РЧДБЕ 829; Dauzat 152; Klein 257; Walde—Хофм. I 129; Walde—Пок. II 538.

цем'янка «товчена цегла»; — р. цем'янка «тс.»; — суфіксальне утворення від **цемéнт**, з основи якого виділено як суфікс **-ент** (пор. *диригéнт*, *елемéнт*, *компонéнт* тощо) і замінено його суфіксальним **-ян-к-**. — Див. ще **цемéнт**.

[**цендибóр**] (тех.) «коловорот, свердло» Г. Она, [**центобéр**] «тс.» О; — фонетично видозмінене запозичення з польської мови; для п. centobor < *zentrumbohrer* першоджерелом є н. *Zentrumbohrer* «тс.» — складне слово, утворене з іменників *Zentrum* «центр», похідного від лат. *centrum* «тс.», та *Bohrer* «свердло», пов'язаного з *bohren* «свердлити». — Шелудько 52; SW I 263. — Див. ще **бур², центр**.

ценз «періодичний перепис майна громадян для оподаткування (у Давньому Римі); умови, що обмежують право людей користуватися політичними правами», **цензовíк**, **цензува́ти** «оцінювати» Куз; — р. болг. м. ценз, бр. цэнз, п. слн. census, ч. слц. census, схв. цэнз; — запозичення з латинської мови; лат. *census* «оцінка майна (римського громадянина); податковий перепис» пов'язане з *cēnseō* «оцінюю, ціную», спорідненим з дінд. *śāṁsatī* «декламує, розповідає; перелічує; хвалить», *śāṁsāyatī* «повідомляє, оголошує», *sāsā* «хвальна пісня», тох. В *cānp̥taya* «(він) був проголошений», які зводяться до іє. **kēns-* «урочисто говорити, авторитетно заявляти». — CIC² 914; Sł. wug. obcych 106; Kopalínski 161; Holub—Луєг 111; РЧДБЕ 824; Dauzat 153; Klein 257, 258; Walde—Хофм. I 198—200; Walde—Пок. I 403. — Пор. **рецензія, чинш**.

цензор «службова особа, що відає цензом (у Давньому Римі); службова особа, що здійснює цензуру», **цензура** «посада цензора (у Давньому Римі); пе-регляд державною установою призна-

чених для друкування творів; установа, що відає наглядом за друком», **цензурний**, **цензорувáти** «бути цензором», **цензурувáти, нецензурний**; — р. болг. м. цензор, бр. цэнзар, п. ч. слц. сензор, схв. цэнзор, слн. сензор; — запозичення з латинської мови; лат. *censor* «той, що оцінює» утворене від *cēnseō* «оцінюю, ціну; думаю; раджу, висловлюю думку; вирішую»; **цензура** походить від лат. *cēnsūra* «посада цензора; сувора критика», також утвореного від *cēnseō*. — CIC² 915; Фасмер IV 298; Kopalínski 161; Sł. wug. obcych 106; Holub—Кор. 84; Holub—Луєг 111; РЧДБЕ 824; Dauzat 153; Klein 257. — Див. ще **ценз**.

цент «дрібна монета в США, Канаді, Голландії, Данії та інших країнах, що дорівнює одній сотій грошової одиниці»; — р. болг. м. цент, бр. цэнт, п. ч. слц. cent, схв. цент; — запозичення з англійської мови; англ. *cent* «сота частина долара» виникло внаслідок скорочення лат. *centēsimā* «сота частина» — форми жін. р. прикметника *centēsimus* «сотий», утвореного від *centum* «сто», яке споріднене з дірл. *cēt* «сто», дінд. *śatām*, гр. *έκατόν*, літ. *šimtas*, псл. *сто*, укр. *сто*. — CIC² 915; Sł. wug. obcych 105; Kopalínski 160; Holub—Луєг 111; РЧДБЕ 825; Dauzat 153; Klein 258, 750. — Див. ще **сто**.

центáвр «у давньогрецькій міфології — химерна істота, напівлюдина-напівкінь; (астр.) сузір'я південної півкулі неба»; — р. **центáвр**, бр. цэнтáўр, п. ч. centaur, слц. centaurus, болг. цен-тáвър, схв. цэнтáуэр; — запозичення з латинської мови; лат. *Centaurus* «тс.» походить від гр. *Kéntaúros* «представник фессалійського гірського племені; (міф.) напівлюдина-напівкінь»; укр. **кентáвр** — запозичення безпосередньо з грецької мови. — CIC² 405, 915; Kopalínski 160; Dauzat 153; Klein 258.

центáврія (бот.) «золототисячник, *Erythaea centaurium*»; — термін, засвоєний з латинської ботанічної номенклатури; лат. *centaurium* пов'язане з гр. *Kéntaúros* «кентавр», назвою міфічної

істоти. — Див. ще **центавр**. — Пор. **дзендерлія**.

центифолія (бот.) «тромонда бургундська, *Rosa centifolia L.*»; — р. **центифолья**, бр. **цэнтыфолья**, п. **сентифолья**, ч. **centifolie**, слц. **centifolia**, болг. **центифолия**, схв. **центифолија**; — назва рослини походить від лат. *centifolius* «столистий», що є складним словом, утвореним з основи числівника *centum* «сто» та іменника *folium* «листок». — CIC² 915; Sł. wyr. obcsuch 106; Kopaliński 161; Klein 258. — Див. ще **фоліант**, **цент**.

центнер «міра ваги, що дорівнює 100 кг»; — р. болг. **цéнтнер**, бр. **цэнтнер**, п. **сентнаг**, **centnag**, ч. слц. слн. **сент**, ч. ст. **сентнéр**, вл. **centnag**, м. **цента**, схв. **цéнта**; — запозичення з німецької мови; н. *Zentner* «Міра ваги в 50 кг» через свн. *zéntenpöge*, дvn. *séntenpägi* зводиться до лат. *centenarius* «такий, що містить сто одиниць; такий, що важить сто фунтів», пов’язаного з *centenus* «сторазовий; налічуваний сотнями», яке утворене від *centum* «сто». — CIC² 915; Фасмер IV 298; Смирнов 321; Черных II 365—366; Sł. wyr. obcsuch 108; Kopaliński 160; Machek ESJC 83; Holub—Kop. 84; Holub—Lyer 111; Schuster-Šewc 95; Bezlaj ESSJ I 61; РЧДБЕ 825; Дворецкий—Корольков 152; Kluge—Mitzka 879—880; Klein 258. — Див. ще **цент**.

центр «осереддя, середня частина чогось», [цéнтро] «тс.», **центрál** (іст.) «велика каторжна в’язниця», **централізація**, **централізм**, **централіст**, **централка** «в’язниця (іст.); вид рушниці», **централь** «головна магістраль», **централізм** (політ.), **централіст** (політ.), **централізатор** (тех.), **централізований** «представник центру» РУС, **централістичний**, **центральний**, **централізувáти**, **централізувáти** (тех.); — р. **центр**, бр. **цэнтр**, п. ч. слц. вл. **центrum**, болг. **център**, м. **центар**, [центро], схв. **цёнтар**, слн. **централен** «центральний»; — запозичене з латинської мови, можливо, через посередництво німецької або французької; лат. *centrum* (> н. *Zentrum*, фр.

centre «центр») «ніжка циркуля; осереддя кола; кісточка плоду» походить від гр. *κέντρον* «колюча зброя; голка, жало; осереддя», утвореного від *κεντέω* «колю, жалю», що зводиться до іє. **ként-* «колоти», з яким пов’язані також брет. *kentr* «шпора», дірл. *cínteig* «тс.», дvn. *hantag* «гострий, колючий», лтс. *sist* «бити, вдарити», вал. *cethr* «цвях»; джерелом слова **центральний** (від якого походять інші слова з суфіксом *-аль-*) є лат. *centralis* «серединний», утворене від *centrum*. — CIC² 915; Фасмер IV 298; Горяев 404; Черных II 366; Sł. wyr. obcsuch 108; Kopaliński 160; Holub—Lyer 111; РЧДБЕ 826; Skok I 256; Klein 258; Dauzat 153; Boisacq 434.

центрифúга (тех.) «апарат для механічного поділу суміші на складники дією відцентрової сили», **центрофúга** Она, **центрифугáльний**, **центрифугувáти**; — р. м. схв. **центрифúга**, бр. **цэнтрыфúга**, п. **centrifuga**, ч. **centrifuga**, слц. слн. **centrifúga**, болг. **центрофúга**; — запозичення з німецької мови; н. *Zentrifuge*, як і англ. *centrifuge* «тс.», походить від фр. *centrifuge* «відцентрний», пов’язаного з нлат. *centrifugus* «тс.» (букв.) «той, що біжить від центру», яке утворив І. Ньютон (I. Newton, 1643—1727) з основ латинських слів *centrum* «середина, центр» та *fugio* «біжу, віддаляюся». — CIC² 916; Sł. wyr. obcsuch 105; Kopaliński 160; Holub—Lyer 111; РЧДБЕ 825; Dauzat 153; Klein 259. — Див. ще **фúга²**, **центр**.

центурія (бот.) «золототисячник зонтичний, *Centaurium umbellatum Gilib.* (*Erythraea centaurium Pers.*)», **центурка** «тс.», [цанторія, цвінтурія, центаврія, ценцерія], **центорія**, **цинторія**, **цинтурія** «тс.» Онышкевич Исслед. п. яз.; — п. **centuria** «тс.»; — запозичення з новолатинської ботанічної номенклатури; нлат. *centurium* «тс.» пов’язане з лат. *centaureum* (бот.) «золототисячник», похідним від гр. *κένταυρον* «тс.», що утворене від *Κένταυρος* «кентавр», оскільки, за Плінієм, цю рослину з лікувальною метою застосовував кентавр Хірон. — Нейштадт 443; SW I 263; Sł.

вуг. обсуч 106; Kopaliński 160—161. — Див. ще **центávr**.

[цены] «вигук, що імітує дзенькіт; басікання», [цéнькати] «дзвінко бити УРС; клацати Веба»; — звуконаслідуванальне утворення, паралельне до дзень (пор.).

цеп «ланцюг», [цепá] «тс.» Нед, цепóк, [цíпу] «кайдани, пута» Нед, [обцепувáти] «оточити (ворожі війська)» ЛЧерк, [ципá, цип'я] «ланцюг» Нед; — р. цепь, бр. [цéп], др. цепъ, цѣпъ «тс.», болг. [цеп] «залізний канат»; — виникло на базі др. цепъ / цѣпъ «ланцюг» (із коливанням початкового приголосного ч-/ц-), до якого зводиться також укр. чінáти. — Фасмер IV 299; Черных II 366—367; Sławski I 116; Berg. I 125—126. — Див. ще **чіпáти**.

[цéпа] (іхт.) «вид ляща (чабак гіркий), *Rhodeus amarus* Ag. (*Cyprinus amarus*) ВеНЗн, [цéпуха] «тс.» тж; — утворене лексико-семантичним способом (з перенесенням наголосу на перший склад) від [цепá] «ланцюг» з огляду на форму луски цього виду риб. — Маркевич—Короткий 78—79. — Див. ще **цеп**.

[цепáк] «великий гудзик, яким граються діти» Нед; — не зовсім ясне; можливо, пов’язане з **цеп** з огляду на подібність цього гудзика до окремої ланки ланцюга (цепу). — Див. ще **цеп**.

[цéпати] «дряпти; (легенько) бити, стукати»; — запозичення з польської мови; п. [сіераé] «давити, натискати; бити, вдаряти» споріднене з укр. тінати. — SW I 329—330. — Див. ще **тіпáти**.

цепелін «дирижабль з металевим каркасом, обтягненим тканиною»; — р. цеппелін, бр. цепелін, п. zeppelin, ч. серелін, слц. зереліп, болг. м. цепелін; — назва походить від імені німецького конструктора Ф. Цеппеліна (Zeppelein, 1838—1917), який у 1900 р. побудував такий дирижабль. — СІС² 916; Sł. wug. обсуч 813; РЧДБЕ 826; Klein 1768.

[цéпер] «тепер» Нед, [цеперáк, (мн.) цепераки] «українське населення долини Таварни» Нед; — бр. цяпér; — фоне-

тико-акцентуаційний варіант слова *tempér*; назва населення утворена від прислівника *цéper*, характерного для місцевої говірки (пор. бойко, лемко). — Див. ще **тепér**.

[цепйóлка] «жердина, якою притримують солому на стрілі, коли кріють будівлю» Л, [чепйóлка] «тс.» тж; — очевидно, фонетичний варіант давнішого незасвідченого *ципйолка, утворено-го від ціп. — Див. ще **цип**.

[цéра] «шкіра; колір обличчя», ст. цера; — запозичення з польської мови; п. сега «тс.» походить від іт. сега «вигляд, колір обличчя», пов’язаного з лат. сега «воскове зображення, воскова фігура», що зводиться до іє. *qār- «віск», з яким споріднені також гр. κηρός «віск; воскова фігурка», літ. kogrys «стільник», лтс. kāge «тс.». — Brückner 58; Richhardt 39; SW I 264; Sł. wug. обсуч 106; Skok I 257; Mikl. EW 28; Klein 261; Walde—Hofm. I 202; Walde—Pok. I 355. — Пор. **церáта**.

церáта «скатертина з непромокальній тканини, непромокальна тканина», [циráта Па, цирáта Онышкевич Исслед. п. яз.] «тс.», церáтовий, церáтний; — бр. цырáта «тс.», м. церáда «брзент, груба парусина», схв. церáда, цирáда «тс.»; — запозичення з польської мови; п. сегата «бавовняна, лляна чи конопляна тканина, покрита воском або лаком, непромокальна й блискуча» походить від лат. cératus «натертій воском» — дієприкметника від сего «натираю воском», утвореного від сего «віск». — Дворецкий—Корольков 154—155; Sł. wug. обсуч 106; Machek ESJC 84; Klein 260—261; Вујаклија 1078. — Див. ще **цéра**.

цéрбер (міф.) «триголовий (або п’ятдесятоголовий) пес із гривою і змійним хвостом, що, за давньогрецькою міфологією, охороняв вхід до підземного царства; (перен.) грізний і пильний охоронець»; — р. болг. цéрбер, бр. цéрбер, п. ч. сербер, слц. серберус, схв. цéрбер, кéрбер; — запозичення з латинської мови; лат. Cerberus «тс.» походить від гр. Κέρβερος «тс.», яке зіставляється з дінд. karbaráḥ

«плямистий, крапчастий», *ságvargaḥ*, *śabālaḥ* «тс.» — CIC² 916; Дворецкий 937; Sł. wyr. obcych 107; Kopaliński 161—162; Holub—Lyer 112; РЧДБЕ 826; Dauzat 154; Chantraine 519; Klein 260.

цéрва (бот.) «резеда жовтењка, *Reseda luteola* L.» — р. [цéрва] «тс.»; — не зовсім ясне; можливо, похідне утворення від др. *цѣръ* «сірка (речовина жовтого кольору)» з огляду на те, що цю рослину використовували для виготовлення жовтої фарби; др. *цѣръ* достовірної етимології не має; пов'язується (Mikl. EW 295) з пsl. *séga* «сірка». — Вісюліна—Клоков 179; Фасмер III 603. — Пор. **сíрка**.

церебральний (анат., лінгв.) «мозковий; утворюваний при загині кінчика язика до твердого піднебіння»; — р. *церебральний*, бр. *цэрэбральны*, п. *сегебралны*, ч. *сегебралні*, слц. *сегебралны*, болг. *церебрален*, схв. *цёребралан*; — запозичення з французької мови; фр. *cérébral* «мозковий» походить від лат. *сегевріт* «мозок» (можливо, з **k̥eresom*), що зводиться до іє. **k̥ēg-* «найвища частина тіла, голови, ріг; верхівка», з яким пов'язані також дінд. *síras* «голова; верхівка», *sírgátm* «голова», ав. *sara-* «голова», інперс. *sar* «тс.», вірм. *sar* «верхівка», гр. *κάρα*, двн. *hirnī* «мозок», свн. *hirne*, н. *hígg* «тс.» — CIC² 916; Sł. wyr. obcych 107; Kopaliński 162; Holub—Lyer 112; РЧДБЕ 826; Dauzat 154; Walde—Hofm. I 203; Klein 261; Walde—Pok. I 403.

[**церегéлі**] «перебільшенні компліменти, блазнювання, церемонії, етикет» Нед, Куз, Пі; — запозичення з польської мови; п. *сегегiele* «(зайві) церемонії» походить від н. *Ziergelei* «оздоба; кокетування; манірність», утвореного від *Zieg* «оздоба, прикраса», спорідненого з свн. *ziere* «прикраса, пишнота», двн. *zīagī* «тс.», дісл. *tīgg* «блиск, мерехтіння», норв. [*tīg*] «тс.», дінн. данgl. *tīg* «слава, шана», які, можливо, пов'язані з іє. **dēi-ro/dī-ro* і до яких зводяться також дінд. *dī-dē-ti* «блищить, сяє», гр. *δέσποται* «сяє», лит. *dyrėti* «витріщатися». — SW I 264; Sł. wyr. obcych 107; Kluge—Mitzka 883. — Пор. **джерегéля**.

[**цереглювати**] «мінятися, вибирати»; — запозичення з угурської мови (ВеЗн 78); в етимологічно нез'ясованому уг. *cserél* «мінятися, обмінювати» фонетична видозміна відбулася на українському ґрунті під впливом слова *церегéлі* (див.). — Bárczi 39; MNTESz I 506.

[**церéй**] «снігова крупа» ВеУг; — не зовсім ясне; можливо, результат фонетико-семантичної видозміни слів [*cérén* (сéренъ)] «іній, ожеледь», [*teren*] «крига». — Пор. **сéрén**.

церемонія «установлений порядок проведення якогось обряду, урочистість; зовнішня умовність, манірність», *церемоніál*, [*церемоніял*] Нед, *церемоніальний*, *церемонійний*, *церемонитися*, ст. *церемонія*; — р. болг. *церемония*, бр. *цыримонія*, п. *сегетопія*, ч. *сегетопіе*, слц. *сегетопія*, вл. *сегетопіја*, м. *церемоніја*, схв. *церемонија*, слн. *сегетопіја*; — запозичення з латинської мови; лат. *саегітопія* (*саегетопія*) «благоговіння; святість, побожність; шанування; культовий обряд; (первісно) обряд, що його виконували етруські жерці в місті Саеге (поблизу Рима)», утворене від назви міста Саеге за допомогою форманта *-топія* (*-топіум*), що позначав дію або результат дії і споріднений із грецьким формантом *-μων* у словах *μνήμων* «той, що пам'ятає», *τλήμων* «терплячий, витрива-лий» тощо. — CIC² 917; Фасмер IV 300; Смирнов 321; Черных II 367; Sł. wyr. obcych 107; Holub—Кор. 84; Holub—Lyer 112; РЧДБЕ 827; Skok I 257; Dauzat 154; Walde—Hofm. I 132; Klein 261, 1001.

цéрій (хім.) «хімічний елемент», *цéрієвий*; — р. болг. *цéрий*, бр. *цéрый*, п. ч. *сег*, слц. *сéгіпт*, схв. *цéрýj*, *цéриjum*; — запозичення з новолатинської наукової номенклатури; нлат. *сегіпт* (< *сегегітум*) «тс.» утворив шведський хімік І. Берцеліус (Jöns Berzelius, 1779—1848), який у 1801 р. відкрив цей елемент, від назви астероїда Церери, відкриття якого збіглося з відкриттям церію і названого на честь давньоримської богині рільництва Церери (Cerēs), ототожнюваної з грець-

кою Деметрою (Δημήτρ); лат. Cerēs (род. в. Сегеріс) пов'язане з сгео «творю, породжую», cresco «росту, зростаю», що зводяться до іє. *ḱēg-, *ḱēge- «rosti», звідки також гр. κορέννυμι «нагодовую, насичую», вірм. սերտ «насіння», алб. өјег «жолудь», лит. šerti «годувати», прус. sermen «поминальний обід». — СІС² 917; St. wyr. obcych 106; РЧДБЕ 827; Dauzat 154; Walde—Hofm. I 204; Klein 261.

цéркva, [цéрков] Нед, [цéрквіка] «вид писанки», [цéрковка] «тс.», [церківник] «дзвонар і паламар», церкóвник, церкóвниця, церкóвиця, церкóвний, надцеркóвний Куз; — р. цéркva, бр. царквá, др. цéркvy «церква; храм; християнська віра; віросповідання; обов'язки стосовно церкви; парафія», п. сегkiew, каш. сегkujō, ч. církve, слц. církve, вл. сүrkei, нл. cerkwja, cerkwa, полаб. cárk'aí, болг. цéркva, м. цéркva, схв. цéркva, слн. cégkev, стсл. цéркы; — псл. *cērk'y, род. в. *cērk'ye; — праслов'янське запозичення з германських мов; пор. гор. *kugrīkō «церква», двн. chīgīhha, днн. kīrīka, данgl. cígīse, cígse «тс.», що походять від гр. κύριον (οἰκίον) «Господній (дім)», (κύριακόν), який являє собою форму с. р. прикметника κύριος, утвореного від κύριος «повелитель, володар; Господь»; припускалося також два різні запозичення: балканослов'янське сгъку з гор. *kugrīkō та пізніше моравсько-паннонське сігъку зі старобаварської форми дав. в. одн. chīrichun (Nahtigal IF 57, 70); неприйнятне виведення *cērk'y з нар.-лат. *sūgica (Boháč LF 35, 440); пояснення початкового с- див. ЭССЯ 3, 198—199. — РМ 1939/6, 282; Критенко Вступ 532; Фасмер IV 300; ЭССЯ 3, 198—199; Черных II 367—368; Ślawski I 56; Brückner 59; Machek ESJC 87; Holub—Кор. 86; Holub—Lyer 113; Младенов 682; Skok I 275; Bergl. I 132; Uhlenbeck AfSIPh 15, 484; Stender-Petersen 424; Bezlaž ESSJ I 62. — Див. ще Кир.

[цéрківкý] (бот.) «трава з синіми квітами» ВеУг; — похідне утворення від цéркva; мотивація назви не ясна; пор. р. [церкóвник] (Даль IV 573), рослина, яку

на свято Трійці носять до церкви. — Див. ще цéркva.

[цéркóвник] (орн.) «городець польський, Passer montanus L.» Шарл; — утворене лексико-семантичним способом від церкóвник «людина духовного звання» з огляду на коричнево-чорні тони забарвлення цього птаха, що нагадують одяг церковників. — Воїнств.—Кіст. 252—253; Булаховський Вибр. пр. III 210. — Див. ще цéркva.

[цéркотíти] «кричати (про птахів лелетів — сов і сичів)» ВеНЗн; — звуконаслідувальне утворення, паралельне до дзиркотíти, диркотíти і под. — Пор. дзиркотíти, церцéкати.

[цéрувáти] «штопати» Куз; — бр. цыравáць «тс.»; — запозичення з польської мови; п. сегроваć «штопати, [вишивать, гаптувати]» певної етимології не має; пов'язувалося (Ślawski I 56) з н. ziegeln «прибирати, оздоблювати»; вважалося також (SW I 265, 358) результатом фонетико-семантичної видозміни дієслова суѓować «цифрувати; шифрувати; вишивати», похідного від суѓра «цифра»; пов'язання з болг. церя «лікую» (Brückner 58) неприйнятне.

[церцéкати] «гегати (про гусей)» Л, [церцетáти] «тс.» тж; — звуконаслідувальне утворення, подібне до семантично близького церкотíти (пор.).

[цес] «цей», [цéся] «ця»; — не зовсім ясне; можливо, виникло як фонетичний варіант [сесь] «цей» (під впливом цей); може розглядатися також як результат скорочення первісного *це-сей, утвореного з підсилювальної частки це та займенника сей; цéся з'явилася з *цесей як форма жін. р. за зразком цей — ця. — Див. ще сей.

[цесárка] (орн.) «свійський птах, Numida meleagris L.», [цицáрка, сисárка] «тс.» Шарл, цесárниция «робітниця, яка доглядає цесарок», цесаря; — бр. цацárка, п. сесáрка; — запозичення з російської мови; р. цесárка «тс.» походить від цéсарь «ціsar», можливо, з огляду на подібний до корони роговидний наріст на

голові цього птаха; зв'язок з *цéсаръ* пояснюється також тим, що в Росію птаха вперше завезено з Австрії, тобто з цісарських володінь (Даль IV 524; Черных II 368). — Фасмер IV 301; Горяев 404; SW I 266; УРЕ 12, 212. — Див. ще **цісар.**

цех¹ «станова організація міських робітників (іст.); відділ на фабриці або заводі», *цехівка* «цехова стінівка», *цехівщина*, *цеховик* «майстер ремісничого цеху; робітник у цеху», ст. *цехъ*; — р. болг. *цех*, бр. *цэх* «тс.», п. ч. *cech* (іст.), слц. *cech* «цех (іст.)»; *рахунок у ресторані*, вл. *cecha*, м. *цех*, схв. *цёх* «тс.», слн. *séh* (іст.); — запозичене з німецької мови, можливо, через посередництво польської; свн. *zéch*, *zéche* «ряд, розташування; об'єднання (осіб одного стану)» (н. *Zeche* «рахунок у ресторані»; (іст.) *цех*, гільдія) споріднене з дангл. *tiohh* «рід, покоління; група, натовп; товариство», дісл. *tē* «призначення, розпорядження; покликання». — СІС² 918; Шелудько 52; Richhardt 39; Преобр. II, вып. последний 47; Фасмер IV 301; Черных II 368; Brückner 56—57; Sł. wug. *obcych* 102; Machek ESJC 82; Holub—Кор. 84; Holub—Lyer 111; РЧДБЕ 827; Bezlař ESSJ I 59; Mikl. EW 27; Bern. I 121; Kluge—Mitzka 876.

цех² — див. **ціхá.**

[цехліти] «скрекотіти (про сороку)», **[цехліти]** «тс.» Нед; — утворення від звуконаслідуваного вигуку **цех-цех*, що імітує крик сороки, граматично оформлене за зразком діеслів *скігліти*, *[скігліти]*, *скімліти* тощо.

цеце (ент.) «африканська кровососна комаха, збудник низки хвороб у людини й тварин, *Glossina*», *mcé-tse* «тс.»; — р. *цеце*, бр. *цэцэ*, п. ч. *tse-tse*, болг. м. *цéце*, схв. *цёце-мùха*; — запозичення із західноєвропейських мов; англ. *tsetse*, фр. *tsé-tsé*, н. *Tsetse* (*fliege*) «тс.» через мову бурів зводиться до слова звуконаслідуваного походження *tsetse* «тс.» з мови банту. — СІС² 918; УРЕ 12, 213; Kopalinski 1004; Sł. wug. *obcych* 781; Klein 1661.

[цéконіти] «стікати (про краплі води), крапати» Нед; — звуконаслідуване утворення, подібне до [бужбоніти] «з шумом текти», [бурбоніти] «бурхливо текти, шуміти» (пор.).

[цеп'é] «курча», **[цéп'єта, цéп'ята]** (мн.) Нед, **[цéпати]** «пищати» Нед; — похідне утворення від вигуку **цеп*, що є фонетичним варіантом вигуку *ціп*. — Див. ще **ціпа**.

[цёткі] (бот.) «алтея лікарська, *Althaea officinalis* L.» ВеНЗн, Mak; — не зовсім ясне; можливо, результат фонетико-семантичної видозміни слова *чотки* з огляду на подібність плодів рослини до намистинок на чотках. — Вісіоліна—Клоков 186—187. — Пор. **чоткі**.

[це-це] «вигук, яким підкликають свиней» ЛПол; — п. [се се!] «вигук, яким підкликають коней»; — звуконаслідуване утворення, що імітує прицмокування свиней при споживанні іжі.

[цéшка-цéшка] «вигук для підкликання поросят» Mo; — п. [се́ се́ се́ска] «вигук, яким підкликають коней»; — похідне утворення від звуконаслідуваного вигуку *це-це* за допомогою зменшувального суфікса *-шк(a)*. — Див. ще **це-це**.

[ци¹] «вигук, яким підганяють коней; вигук для підкликання кіз», **[ци²]** «вигук, що ним підганяють кіз»; — п. сі сі сі «вигук, яким підкликають котів; вигук, яким підкликають телят», ч. сі! «вигук, яким підкликають або відганяють курей, гусей, кіз і т. ін.»; — очевидно, скорочений варіант вигуку *аці*, що виник унаслідок відпадіння початкового **а-**. — Machek ESJC 84. — Див. ще **аці**.

[ци²] «чи»; — бр. *ци* «тс.», др. *ци* «хіба, чи, якщо», *цы* «тс.»; — пов'язане з др. *цѣ* «хоч, проте», стсл. **цѣ** «але, також, адже; однак, проте, хоч; якби; хіба, тільки», для яких реконструюється псл. **сё* < **kai* / *koi*, що розглядається як відмінкова форма займенникового кореня іє. **k^uo* (ЭССЯ 3, 173, 194); зіставлялося з гр. *καί* «і, так само» (Bern. I 122; Boisacq 390; Trautmann 112; проти Meillet MSL 8, 283) та з лит. *kai*

«коли, тоді як, для того щоб» (Vondrák 2, 452; Solmsen KZ 33, 300; 44, 190; Sadn.—Aitz. HWb. 220); припускається спорідненість з гр. ποῖ «куди, куди-не-будь», що теж є застиглою відмінковою формою (місц. в. одн.) (ЭССЯ 3, 173). — Фасмер IV 301, 357. — Пор. чи.

[циб] «кінці жіночого головного убору (перемітки, рантуха), зав'язані в петлю», — неясне.

[циба] «довга нога», [цибáнь] «довгонохий», [цибатень, цибилáнь Па] «тс.», цибáтий «тс.», [цибілáтий Г, цибáтий Нед] «тс.», цибáти «широко ступати, стрибати», циб «вигук на позначення переступання через щось»; — бр. цибáты «цибатий, довготелесий», п. [cyby] «довгі ноги», [dzyby] «тс.»; — не зовсім ясне; для п. [cyby] припускається зв'язок з dyby, dybać (SW I 357, 610, 666), пор. і укр. дýби «ходулі» (тобто «довгі ноги»), циб «вигук на позначення переступання через щось» і дуб, дуб-дуб «вигук, що відображає переступання ніг»; фонетичні зміни в обох випадках (*d* > *c*, *-i* > *-y-*) можна пояснити експресивністю утворення; можливий зв'язок і з псл. сéръ/сíръ, сíра «шіп» (ЭССЯ 3, 196; Лексіка Палесся ў прасторы і чале, Мінск, 1971, 13). — Див. ще дýбати, ціп.

[цибáнт] «залізна пластинка, що підкладається під нижню частину осі у возі» ЛЖИТ; — запозичення з польської мови; п. cybant «тс.» походить від н. Ziehband «тс.», що є складним словом, утвореним з основи дієслова ziehen «тягти» та іменника Band «стрічка, тасьма, зав'язка». — SW I 356; Kluge—Mitzka 883. — Див. ще бант, цуг.

[цибéль] (ix.t.) «верховодка, Alburginus alburginus L.» ЛПол; — очевидно, результат фонетичної видозміні іншої назви цієї риби — сибіль (сéбель). — Маркевич—Короткий 115—116; УРЕС I 308. — Див. ще сéбель.

цибі «вигук, яким підганяють робочу худобу» Нед; — ч. cib(i)! «тс.»; — результат експресивної фонетичної видозміні вигуку цабé (див.).

цибóк «стрілка цибулі», [цибáк] «стрілка часнику» ВеУг, [цибáх] «стрілка цибулі» ВеНЗн, [цибик] «тс.» ВеУг, [цибіна, цибка] «стебло часнику або цибулі» Л, [ципóк] «тс.» Дз; — ч. сіб «порожнисте стебло (цибулі, часнику)», слц. сіб, сібік «тс.», сіbel, сіблік «сечівник; penis», [цибік, сірік] «носик чайника», нл. сурк «тс.»; — суфіксальні утворення від кореня сіб-(tsib-), похідного від *stiblo- (унаслідок метатези), спорідненого з псл. *stiblo-, від якого походять стсл. стъбло, укр. стебло. — Machek ESJC 84. — Див. ще стебло.

[цибriкувати] «з усієї сили тягти» Me; — можливо, афективне утворення від цебрýти з таким розвитком значень: «носити воду цебром» → «нести (тягти) щось важке» → «тягти з усієї сили». — Див. ще цéбér.

цибúк «чубук; стрілка цибулі», цибúх «чубук»; — бр. цибúк «люлька; чубук; стебло», п. сибucıh «чубук, цибух; люлька», [сибuk] «тс.»; — очевидно, результат контамінації запозиченого з тюркських мов слова чубúк з укр. цибóк; для п. сибucıh припускається запозичення з турецької мови через малопольські говорки, що пояснює початкове с- замість cz- (Sławski I 110; Brückner 69). — Див. ще цибóк, чубúк.

цибуля (бот.) «Allium L.», [цибуля] ВеЛ, цебулька Mak, цибу́лиця Г] «тс.», цибу́лина, [цибу́лиця] «цибуля», цибу́ління «стебла цибулі»; [(бот.) стрілиця звичайна, Sagittaria sagittifolia L.], [цибулянýк] «любитель цибулі» Нед, [цибулянка] «стрілка цибулі», [цибульбвище] «грядка, де росла цибуля», цибу́левий, цибуля́стий, цибулькуватий, ст. цибуля; — р. [цибуля], бр. цибúля, п. сибула, ч. сібуле, слц. сібул'a, вл. сибула, сиbla, нл. cybula; — через посередництво польської та німецької мов (свн. zibolle, zebulle «тс.») запозичене з латинської; лат. saerula (сéрула) є зменшувальною формою від saera (саере, сéра, сéре) «цибуля», яке виводять від гр. *κήπη (або *κήπα) «часник», пов'язаного, можливо, з ιῆπος (дор. ιᾶπος) «сад»,

спорідненим з жóтто «б'ю, рубаю», *снáптво* «копаю», лит. *karíti* «рубати, колоти», *kaplýs* «сокира; мотика», лтс. *kaplis* «мотика», стсл. **копати**, укр. *копáти*. — Шелудько 53; Richhardt 40; Фасмер IV 305; SW I 257; Brückner 56; Holub—Lyer 112; Machek ESJC 85; Holub—Кор. 85; Младенов 250; Bern. I 128; Mikl. EW 27; Klein 287; Uhlenbeck AfSIPh 15, 484; Mikkola Berühr. 175; Walde—Hořm. I 201; Boisacq 449. — Див. ще **копати**.

цивілізація «рівень суспільного розвитку, матеріальної та духовної культури; культура, прогрес, освіта», *цивілізатор*, *цивілізований*, *цивілізувати*; — р. болг. *цивилизация*, бр. *цивілізація*, п. *civilizacija*, ч. *civilizace*, слц. *civilizácia*, вл. нл. *civilizacijs*, м. *цивилизација*, схв. *цивилизација*, слн. *civilizacija*; — запозичення із західноєвропейських мов; англ. *civilization*, н. *Zivilisation* «тс.» походять від фр. *civilisation* «тс.», утвореного від *civiliser* «освічувати, цивілізувати», пов'язаного з *civil* «цивільний, громадянський», яке зводиться до лат. *civīlis* «цивільний; державний; чесний», *civis* «громадянин». — СІС² 918; Черных II 368—369; Kopaliński 192; Holub—Кор. 86; Holub—Lyer 114; Fremdwörterbuch 684; Dauzat 179. — Див. ще **цивільний**.

цивільний «невійськовий, громадянський»; — р. (заст.) *цивільний*, бр. *цивільны*, п. *civilny*, ч. *civilní*, слц. *civil*, *civilný*, вл. *civilný*, болг. *цивілен*, м. *цивілен*, схв. *цивільнї*, слн. *cívilen*; — запозичення з латинської мови; лат. *civīlis* «громадянський; державний; чесний» походить від *civis* «громадянин; підданець», що зводиться до іє. *ḱei- «лежати», з яким пов'язані також гр. *κεῖμαι* «лежу», *κοίτη* «ложе, постіль; гніздо», *κώμη* «село, селище», гот. *haims* «село», данлг. *hām* «будинок, житло», лит. *šeimà*, лтс. *saitme*, прус. *seimins* «тс.», стсл. **сѣмна** «родина; челядь», укр. *cim'я*. — СІС² 918; Акуленко 136; Kopaliński 192; Holub—Lyer 114; РЧДБЕ 828; Walde—Hořm. I 224—225; Klein 293—294; Walde—Pok. I 358—359. — Пор. **сім'я**².

цигáйський (про породу тонкорунних овець); — р. *цигáйский*, бр. *цигáйски* «тс.»; — запозичення зі східно-романських мов, оформлене за зразком прикметників на *-ський*; рум. молд. *țigăie* «тонкорунна вівця» зводиться до н. *Ziege* «коза». — Див. ще **цеgeя**.

циган¹ «представник народності індійського походження СУМ; [коваль; учасник весільного обряду]», [циганéнко], [циганé] Нед, циганеня, [циганýн] Веуг, [циганíха] «циганова дружина», [циганíя] «цигани», цигánка, [цигана] «чорна коза» Веңз, цигáнство, циганчá, циганчúк, [цигáнщина] «весільний обряд, у якому переодягнені гості ходять по хатах, танцюють та «випрошують» різні речі», циганá, циганкувáтий, [циганувáтий], циганити «випрошувати», *перецигáнити* «видурити» Куз; — р. бр. *цигáн*, др. (мн.) *цигане*, п. *Cygan*, ч. *Cikán*, слц. *Cigán*, вл. *Cygan*, нл. *cygan*, каш. [cígôñ], болг. *циганин*, м. *Циганин*, схв. *Цýганин*, *Цýга*, слн. *cigàn*, стсл. **циганинъ**; — запозичення з грецької мови; сгр. Τσίγανος (> нгр. Τσίγγανος) виникло з Ἀτσίγγανος «тс.», етимологія якого не зовсім ясна; пов'язується з сгр. ἀθίγγανος «представник візантійської єретичної секти» (оскільки цигани прийшли до Європи через Візантію), утвореним, мабуть, за допомогою префікса ἀ- «не» від гр. θίγων «доторкуюся», спорідненого з лат. *tingō* «торкаюся, пешу; утворюю, ліплю», гр. *τεῖχος* «мур», *τοῖχος* «стіна», дінд. *dēhmi* «обмазує, замазує», лит. *dýžti* «бити, шмагати», псл. *děža*, укр. *діжá*. — Акуленко 132; Фасмер IV 305, ГСЭ 223; Преобр. II, вып. последний 49—50; SW I 358; Brückner 69; Machek ESJC 85—86; Holub—Lyer 113; Bezlaš ESSJ I 63; Skok I 261; Mikl. EW 29, 414, TEI I 277; Frisk I 674—675; Walde—Hořm. I 501—502. — Див. ще **а-, діжá**.

[циган]² (орн.) «польовий горобець, *Passer montanus* L.» Нед, [циганчук] «тс.» Нед, Куз, [циганка] «чайка звичайна, *Vanellus vanellus* L. Веңз; сіра чубата гуска Л»; — назви утворено лек-

сико-семантичним способом від ці́ган з огляду на темні (чорні або коричневі) тони в забарвленні цих птахів. — Вони. — Кіст. 61—62, 253—254; Птиця ССР 230, 591. — Див. ще ці́ган¹.

[ці́ган³] «дзіга» ЛПол; — виникло внаслідок семантичного зближення фонетично подібних слів ці́ган і дзі́га, можливо, під впливом вислову *кру́тить*, як ці́ган (*sónzem*). — Див. ще ці́ган¹.

[цигана́ка¹] «велика голка»; — виникло внаслідок скорочення вислову цига́нська голька «тс.». — Див. ще ці́ган¹.

[цигана́ка²] (бот.) «ломиніс цілолистий», *Clematis integrifolia* L. Г, Нед, Пі, Mak; чина чорна, *Lathyrus niger* (L.) Bernh. Mak; — р. [цигана́ка] «чина весняна», *Orobis vernus* L.; — назви утворені лексико-семантичним способом від цига́нка; для чини чорної — за темним кольором плодів рослини. — Див. ще ці́ган¹.

[циганкі] «сорт яблук червонясто-го кольору» Нед; — р. [цигана́ка] «сорт яблук», п. суганка; — результат семантичної видозміни слова цига́нка (мн. циганкі); назва мотивується темно-червоним кольором яблук. — Див. ще ці́ган¹.

[циганкуци] (бот.) «чорнобриві розлогі», *Tagetes patula* L. Пі; — семантично видозмінене запозичення зі східно-романських мов; рум. молд. țigancuță «циганочка» утворене від țigancă «циганка» за допомогою зменшувального суфікса -cuț(ă). — Див. ще ці́ган¹.

[циганóк] «складний ножик» ЛПол; — запозичення з польської мови; п. суганек «тс.» є демінтивною формою від суган «тс.», що виникло лексико-семантичним шляхом від етноніма *Cugan* «циган»; мотивація назви не зовсім ясна. — SW I 358. — Див. ще ці́ган¹.

цигárка, цигáра (заст.) «сигара», цигáро (заст.) «тс.», цигárник «той, хто виготовляє цигарки або торгує ними», [цигарník] «портсигар», цигárниця, цигárничка; — р. цигárка (заст.), бр. цыгárка, п. сугаго «сигара», ч. cigáro, слц. вл. cigara «тс.», нл. sugara «тс.», болг. ци-

гáра «самокрутка, сигарета, цигарка», м. цигара «тс.», схв. цигár «тс.», слн. cigaréta «цигарка»; — через посередництво німецької та французької мов (н. Zigarre «сигара», фр. cigarette «тс.») запозичене з іспанської; ісп. cigarro «тс.» утворене від слова з мови майя siqar «курити скручене тютюнове листя». — Фасмер IV 305; Фасмер—Трубачев III 617; Черных II 160—161; Sł. wyg. obcych 124; Machek ESJČ 85; Holub—Кор. 85; Holub—Lyer 112; Skok I 261; Dauzat 176; Kluge—Mitzka 884; Klein 288.

[цигарцáра] «заміська прогулінка, маївка»; — неясне.

цигéйка — див. цегéя.

[цигéя] «весела, жвава дитина» Мо; — не зовсім ясне; можливо, експресивне утворення, пов'язане із запозиченим з німецької мови Ziege «коза». — Див. ще цегéя.

цигíкати «погано грати на струнному інструменті, видобувати одноманітні негармонійні звуки»; — експресивне утворення звуконаслідуваного характеру, подібне до мугíкати, терлíкати, триндíкати тощо.

[цигильона] «гомілка, голінка» ВеНЗн; — вважається результатом фонетичної видозміни слова *суголінна (ВеНЗн 72), що є, очевидно, формою жін. р. незасвідченого прикметника *суголінний, утвореного за допомогою префікса *су-* від голінка «гомілка», *голінь. — Див. ще голінка, су-.

[цигирний] «чарівливий» Пі; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з п. ст. сугупнуwy «блакитно-зелений» (пор. у словнику Піскунова: що там за очі цигирні), яке виводиться від н. *seegrün* «кольору морської хвилі», що є складним словом, утвореним з іменника *See* «море, озеро», спорідненого з днн. *sēo*, дvn. *sēo*, *sē* «тс.», данgl. *sæ*, дфриз. *sē* «море», гот. *saiws* «озеро», які зводяться до герм. **saiwī-*, та прикметника *grün* «зелений», пов'язаного з дvn. *gruopī*, свн. *gruene*, данgl. *grēne* «тс.», що походять з іє. **ghrō-* «rosti». — SW I 359; Kluge—Mitzka 275, 696; Klein 678, 1407.

цидұла «записка», цидұлка «тс.», [це-
дұла Нед, Куз, қедұлка Г, Она, ци-
дұля, цидұлька Бі] «тс.», ст. қедула,
цидула; — р. қедұлка, (заст.) цидұла,
бр. қыдұлка «тс.», п. седула «біржовий
бюлетең; список поштовых посылок; роз-
писка», седула «записка; інструкція», ч.
cedule «афіша», cedula «записка», слц.
cedul'a «папірець, записка», вл. cedula,
cedulka «тс.», схв. қедула «записка»; —
запозичене з латинської мови, можли-
во, через польську; слат. cedula «смужка
папірусу; записка» пов'язане з лат.
schedula — демінутивною формою від лат.
scheda (schida) «смуга папірусу; сторін-
ка», що походить від гр. *σχίδη (<σχίζα,
σχίζη) «тріска, скіпка», утвореного від
σχίζω «роздираю, розколюю, розщеп-
люю», спорідненого з лат. scindō «рву,
роздираю», дінд. chinātti «розколює, від-
різує», лит. skiesti «роздірювати, роз-
водити», стсл. ցեղդիտի. — Шелудько 52;
Фасмер IV 295; Brückner 57; Sł. wug.
obcyh 103; Holub—Кор. 84; Holub—
Lyer 111; Bern. I 121; Frisk II 838—
840. — Див. ще **цидіти**.

[цизорик] «складний ножик», ст. сце-
зорикъ; — бр. сцизорык, [цизорык]; —
запозичення з польської мови; п. ску-
зорук «тс.» походить від лат. scissor «той,
що ріже, крає», утвореного від scindō
«рву, розриваю». — Дворецкий—Король-
ков 781; Sł. wug. obcyh 670. — Див.
ще **цидұла**.

[цизрóm] «струменем» (*цизрóm течé кров*); — не зовсім ясне; можливо,
афективне утворення, пов'язане з **цизорик** «складаний ножик» (див.).

[цик!] (виг.) «стій!, ані руш!» Нед, цік-
ати «зупиняти когось вигуком цик!»; —
р. қыкать «зупиняти когось вигуком
цык!», п. сукас; — звуконаслідувальне
утворення, аналогічне вигуку цить. —
Фасмер IV 305—306; Преобр. II, вып.
послений 50; Sławski I 111; Berg. I 129. —
Пор. **дзиг, цить**.

цикáда (ент.) «Cicada L.»; — р. болг.
цикáда, бр. қыкáда, п. сукада, ч. слц.
cikáda, схв. цикада; — запозичене з
латинської мови, можливо, через посе-

редництво німецької (н. Zikade «цикада»);
для лат. cicāda «тс.» припускається
звуконаслідувальне походження або за-
позичення із середземноморських мов. —
Sł. wug. obcyh 124; Kopaliński 189; Holub—
Кор. 85; Holub—Lyer 113; РЧДБЕ
828; Klein 287; Walde—Hořm. I 211.

[цикáта] «щукат» Нед; — запози-
чення з польської мови; п. суката «тс.»
походить від іт. succada «тс.», утворе-
ного від succo «сік». — Kopaliński 189;
Sł. wug. obcyh 124. — Див. ще **щукат**.

[цикáти] «виділяти в малій кількості;
доїти Нед; різати дрібними рухами Ме»,
[цикнуть] «рубнути» Пі, [цика] «той, що
сплачує (борг) невеликими порціями»
Нед, [цикало] «тс.» тж, [циканіна]
«невідкладний борг» Нед, [циканка]
«тс.» тж, [війцик] «виплата малими пор-
ціями» Нед; — бр. қыкаца «спльовувати
крізь зуби», п. сукас «цикати (про го-
динник); виділяти в малій кількості», ч.
cikati «цвірінькати, скрекотати», нл.
сукас «сичати», болг. [цикам] «цвірінь-
кати; плювати через зуби», схв. ціката-
ти «пищати, сичати»; — звуконасліду-
вальні утворення, пов'язані з вигуком
цик, що імітує шум від доїння, чвир-
кання, рубання тощо. — Фасмер IV
305—306; Преобр. II, вып. последний 50;
Sławski I 111; Berg. I 129.

[цикéрка] «остання крапля» Нед; —
не зовсім ясне; можливо, виникло як
афективне утворення на основі дієсло-
ва **цикати** (див.).

цикл «закономірне коло якихось
явищ, дій, процесів; сукупність пов'язаних
між собою явищ», циклізація
«об'єднання в цикл», циклізм «велоси-
педний спорт» Куз, цикліка тж, цик-
ліст «велосипедист» Куз, циклічний,
циклувати «працювати циклічним ме-
тодом»; — р. цикл, бр. қыкл, п. вл.
сукл, ч. слц. суклус, болг. цикъл, м.
циклус, схв. ціклус, слн. сіклус; —
запозичення з латинської мови; пізньо-
лат. *cyclos* «коло» походить від гр.
κύκλος «коло, коловий рух», споріднено-
го з дінд. *sakrāḥ* «колесо», тох. *A kūkäl*,
тох. *B kokale* «тс.», лит. *kāklas* «шия»,

псл. *kolo*, укр. *кóло*. — СІС² 918; Фасмер IV 302; Смирнов 322; Sł. wug. *obcych* 124; Kopaliński 189; Holub—Кор. 88; Holub—Lyer 116; РЧДБЕ 829; Boisacq 531; Klein 390. — Див. ще **коло**¹.

цикламén (бот.) «альпійська фіалка, *Cyclamen L.*», циклямін «тс.» Она; — р. цикламén, бр. цыкламén, п. cyklamen, ч. слц. cyklámen, болг. м. циклáма, схв. цíклам, цíклама, слн. cíklama, cíklámen; — запозичення з латинської ботанічної номенклатури; лат. *cyclamen* «альпійська фіалка, цикламен» походить від гр. *κύκλων* «тс.», пов'язаного з *κύκλος* «коло» (за формою листя). — СІС² 918; Sł. wug. *obcych* 125; Kopaliński 189—190; Holub—Lyer 116; РЧДБЕ 828; Klein 390. — Див. ще **цикл**.

циклón «атмосферний вихор; прилад для очищення повітря (газу)», циклонічний; — р. болг. циклón, бр. цыклón, п. вл. *cyklon*, ч. слц. *cyklón*, м. циклон, схв. цíклón, слн. cíklón; — запозичення з англійської мови; англ. *cyclone* «циклон» утворив у 1848 р. англійський учений Г. Піддінгтон від гр. *κυκλῶν* «такий, що обертається», похідного від *κύκλος* «коло». — СІС² 919; Черных II 369; Sł. wug. *obcych* 125; Kopaliński 189—190; Holub—Lyer 116; РЧДБЕ 829; Klein 390. — Див. ще **цикл**.

циклóп «одноокий велетень (у давньогрецькій міфології); (зоол.) одноокий рак», циклонічний; — р. болг. циклóп, бр. цыклóп, п. *cyklop*, ч. *Cyklops*, *Kyklops*, слц. *Kyklop*, м. *ciklop*, схв. *Цíклоп*, *Кíклоп*, слн. *cíklop*; — через посередництво латинської мови запозичене з грецької; гр. *Κύκλωψ* (> лат. *Cyclōps*) «міфічний дикий велетень з одним оком, (букв.) круглоокий» є складним словом, утвореним з основ іменників *κύκλος* «коло» та *Ὥψ* «погляд, (мн.) очі». — СІС² 919; Sł. wug. *obcych* 125; Kopaliński 189—190; Holub—Lyer 277; РЧДБЕ 829; Klein 390, 1089. — Див. ще **оптика, цикл**.

цикль «сталева пластинка з гострою крайкою для циклювання», циклювальник, циклювальний, циклю-

вáти; — р. цíкля, бр. цыкля, п. *suklin(g)a*, болг. цíкла «цикля»; — видозмінене запозичення з німецької мови (пор. близче до передложерела р. цíклинка «цикля»); н. Ziehklinge «цикля, столярна гладилка» є складним словом, утвореним з основ дієслова *ziehen* «тягти» та іменника *Klinge* «клинок, лезо». — Фасмер IV 302, 306; РЧДБЕ 828; Kluge—Mitzka 377, 883. — Див. ще **клинóк, цайт**.

[циконіти] «тремтіти від холоду» Г, Нед; — фонетичний варіант дієслова *dzingoniti* «тс.» (див.).

цикóрій (бот.) «*Cichorium L.*», [цикóрія Нед, цихорій Mak] «цикорій дикий (петрові батоги), *Cichorium intybus L.*»; — р. цикóрій, бр. цыкóрыя, п. *sukoria*, ч. *cikorie*, *cikorka*, слц. *cigórgia*, болг. цикбрія, м. *цикорија*, схв. цíкбрíја, слн. *cikogija*; — запозичене з латинської ботанічної номенклатури, можливо, через посередництво західноєвропейських мов, пор. н. *Zichorie*, англ. *chicory*, фр. *chicorée* (< *cicorée*) «тс.»; лат. *cichoreum* (*cichorium*) «цикорій» походить від гр. *κιχόριον* (мн. *κιχόρεια*) «тс.», яке зводиться до ег. *ke-hšer* «тс.». — Фасмер IV 302; Пребор. II, вып. последний 47; Черных II 369; Machek ESJC 86; Holub—Кор. 85; Holub—Lyer 113; РЧДБЕ 829; Bezlj ESSJ I 64; Skok I 264; Kluge—Mitzka 881; Dauzat 171; Boisacq 462; Frisk I 862; Klein 275.

[цикотáти] «пищати, цвірінкати» ВеHЗн; — звуконаслідувальне утворення, аналогічне до *dzingotíti*, *dzikotíti*. — Пор. **дзиг, цик!, цок**.

[цикун] (іхт.) «в'юн річковий, *Cobitis taenia L.*» Нед; — не зовсім ясне; можливо, утворено лексико-семантичним способом від незасвідченого *цикун (< *cyciún*) з огляду на те, що шкіра в'юна вкрита шаром слизу. — Маркевич—Короткий 144. — Див. ще **сик**.

цикута (бот.) «віха, *Cicuta L.*», [цикутина] «цикутова отрута» Куз, Нед; — р. болг. цикúта, бр. цыкúта, п. *sukuta*, схв. *цикутва*; — запозичене з латин-

ської наукової номенклатури; лат. *cicuta* «цикута, болиголов» достовірної етимології не має; припущення зв'язку з лат. *cautēs* «скеля, стрімчак», *cōtēs* «тс.», *cōs* «гострий камінь» за формою гострих зубців на листі цієї рослини (*Walde—Hofm.* I 213) малоймовірне; виведення з гр. *suēin* «порожністий» (Нейштадт 414), з огляду на будову стебла й кореневища, помилкове, оскільки гр. *κυεῖν*, латинською транскрипцією *suēin* «порожністий», має інше значення — «бути вагітною». — СІС² 919; Sł. wug. *obscyh* 126; Korałiński 190; Skok I 264; Klein 288.

циліндр «геометричне тіло; деталь, що має форму такого тіла; вид капелюха», **циліндер** «тс.» Куз, [*циліндра*] «частина рушниці», **циліндричний**, **циліндруватий** Куз; — р. **циліндр**, бр. **циліндр**, п. слц. *cylinder*, ч. *cylindr*, вл. *cylinder*, болг. *цилиндър*, м. **циліндар**, схв. **циліндар**, слн. *cilinder*; — запозичене з латинської мови, можливо, через посередництво німецької та французької (н. *Zylinder*, фр. *cylindre* «тс.»); лат. *cylindrus* «циліндр» походить від гр. *κύλινδρος* «вал, валок, циліндр; згорток», пов'язаного з *κυλίνδω* «кочу, кручу, кружляю», що споріднене з *κύλος* «коло». — СІС² 919; Фасмер IV 302; Смирнов 322; Черных II 369—370; Machek ESJČ 92; Holub—Кор. 88; Holub—Луег 116; Sł. wug. *obscyh* 126; РЧДБЕ 829; Frisk II 46; Klein 391. — Див. ще **цикл**.

[цилуга] (бот.) «карагана дерев'яниста (жовта акація), *Cagara arborescens* Lam.» Mak; — фонетичний варіант іншої назви цієї рослини [*чилига*] (див.).

цимба́ли¹ «музичний інструмент», [*цимбал*] «тс. Нед; йолоп, бовдур Г, Нед», **цимба́лист**, **цимба́ліст**, **цимба́ліста**, [*цимба́лістий*], [*цимба́ло*] «дрючечок, що висить на ланцюжках між стовпами в стайні» Мо, [*цимбаляр*] «цимба́ліст» Пі, ст. **цимба́ль** (муз.); — р. **цимба́лы**, бр. **цимба́лы**, п. **сумба́лы**, (одн.) **сумба́ль**, ч. *cimbál*, слц. вл. *cymbal*, нл. *cymbala*, болг. **цимба́л**, м. **цимба́л**, схв. **цимба́л**, слн. *cembalo*; — запозичене з латинсь-

кої мови через посередництво польської; лат. *cymbalum* «кімвал (музичний ударний інструмент)» походить від гр. *κύμβαλον* «тс.». — Фасмер—Трубачев IV 306; Смирнов 322; Преобр. II, вып. последний 50; Sł. wug. *obscyh* 126; Machek ESJČ 92; Holub—Кор. 85; Holub—Луег 113; РЧДБЕ 829; Skok I 265—266; Mikl. EW 29; Klein 391. — Див. ще **кімба́л**. — Пор. **клавесін**.

[**цимба́ли²**] «вид вишивки»; — виникло лексико-семантичним шляхом з **цимба́ли¹**, очевидно, з огляду на те, що візерунок цієї вишивки за формою нагадує цимбали. — Див. ще **цимба́ли¹**.

[**цимбор**] «товариш, приятель» ВеУг, [*цимбора*] «тс.» тж; — запозичення з угорської мови; уг. *címbr* «друг, товариш, приятель» пов'язане з рум. *simbără*, ст. *simbără* «товариство, спілка», *simbraș* «компаньйон» — словами слов'янського походження, які зводяться до скв. ст. *cùprug* «запряг, запряжка; сердечний друг», слн. [sórgrog] «бідний селянин, що об'єднує з іншими робочу худобу», укр. р. *супряга* «об'єднання двох або кількох волів (господарів) для спільнотної роботи». — MNTESz 436—437; Bág-czi 32; DLRM 775. — Див. ще **супрӯг**.

ци́на (заст.) «олово; цинк», [*цина*] «тс.; олов'яний посуд», [*цинок* Нед, *цинь Г*] «цина», **цинár** «ливар олов'яних виробів» Куз, [*цинник*] «закис олова» Нед, [*циніця*] «посудина з олова» ВеУг, [*цинівка*] «тс.» Нед, [*циновéцы*] «окис олова» тж, [*цинонька*] «олов'яний дзбан» тж, **циновий** «олов'яний», [*циняний*] «тс.» ВеУг, ст. *цина*; — бр. [*цин*], п. **супа**, ч. слц. *cín*, вл. **суп**, нл. **сеп**, схв. [*цин*], слн. *cín*; — запозичене з німецької мови через посередництво польської; н. *Zinn* «олово» споріднене з данgl. десканд. снн. *tīn*, двн. *zīn*, що зводяться до герм. **tīna-*, можливо, чергуванням голосних пов'язаного з гот. *taīns* «палиця; гілка, сучок», двн. *zeiñ* «тс.», оскільки при археологічних розкопках на території Швеїцарії, Ютландії, Південної Швеції знаходили олово у вигляді палиць (штаб). — Sł. wug. *obscyh* 126;

Kopalinski 190; SW I 361; Machek ESJČ 86; Holub—Kop. 86; Holub—Lyer 113; Skok I 266; Bezlař ESSJ I 64; Mikl. EW 29; Bern. I 130; Kluge—Mitzka 885; Klein 1619.

цинамон (заст.) «висушене запашна кора деяких тропічних рослин, що вживається в кулінарії та медицині (кориця)» СУМ, Г. [цимон] «тс.» Mak, [цинамόк] «тс.» Нед, цинамонник «коричне дерево» Куз, [цинамковий] Нед, цинамновий, ст. цинамонъ, цѣнамонъ; — п. супатоп, схв. [цинамон] «тс.»; — запозичення з латинської мови; лат. *cinnamomum* «кориця, коричне дерево» походить від гр. κίνναμον, κιννάμωμον «тс.», що виникло, очевидно, під впливом назви іншої ароматичної рослини ἄμονον «амом» < *κιννάμωνον «тс.», пов'язаної з гебрайським словом, імовірно, малайського походження *qinnāmūn* «тс.». — Sł. wyr. обcych 126; SW I 361; Boisacq 457; Klein 289.

цингá (мед.) «захворювання, що виникає через брак вітамінів у харчуванні», цинготний; — р. цингá, бр. цынгá, болг. цýнга; — не зовсім ясне; здебільшого виводиться з п. *dziegna* «виразковий стоматит», що розглядається як утворене з основ слів лат. *dēns* (род. в. *dentis*) «зуб» та п. *gnīc* «гнiti» (Фасмер IV 306; Вегп. I 190) або як первісне **dziegna* < **degna* зіставляється із стсл. **дъгна** «рубець, шрам» < пsl. *dъgna*, спорідненого з лит. *dýgti* «проростати, сходити», *díegti* «колоти» (Brückner 112); реконструюється пsl. **dъg-n-/dъg-p-*, з пізнішою назалізацією в польській мові (Черных II 370). — Фасмер—Трубачев IV 306; Преобр. II, вып. последний 50; РЧДБЕ 830; Вегп. I 190.

цингель¹ (заст.) «курок»; — запозичене з німецької мови через польське посередництво; н. *Züngel* «язичок; со-бачка, спуск» (> п. *syngiel* «курок») є зменшувальною формою іменника *Zunge* «язик», спорідненого з дvn. *zunga*, svn. *zunge*, данgl. *tunge*, днн. *дсканд*, шв. *tunga*, дфриз. *tunge*, гор. *tuggð*, тох. *A käntu*, тох. *B kantwa*, лат. ст. **dingua*

«тс.» (> лат. *lingua* «язик; мова»). — Sł. wyr. обcych 126; Kluge—Mitzka 892; Klein 1627. — Див. ще **лінгвістика**.

[цингель²] (орн.) «щиголь, *Fringilla carduelis* L. (*Carduelis carduelis*)», [цингель] «тс.» Шарл; — утворене лексико-семантичним способом від *цингель* «курок» за подібністю дзьоба цього птаха до курка. — Птицы СССР 564. — Див. ще **цингель¹**.

[цингель³] (бот.) «ярець чотиригранний» (вид ячменю) Вел; — очевидно, пов'язане з н. *Zünglein* «язичок», *Züngelchen* «язичок у злаків». — Див. ще **цингель¹**.

[циндра] (спец.) «окалина; (перен.) вітрогон, жевжик», [циндра] «тс.», ціндрити «марнотратити, гайнувати», [циніндрити] «тс.»; — р. [циндра] (з укр.); — запозичення з польської мови; п. *zędra*, *zendra*, [zyndra, çäder] «шлак» походять від н. *Sinter* «тс.», спорідненого з дvn. *sintar*, svn. *sinter*, svn. данgl. днн. *sinder* «тс.», що зводяться до герм. **sendra* (**sendhro-*) «згущена рідина», пов'язаного з псл. **sēdra* «шлак, окалина» (корінь **sēd-/sēd-/sēd-* «сідати, сісти»), звідки ч. *sádra* «гіпс», схв. *сēдра* «вапнистий накип». — Шелудько 53; Machek ESJČ 535; Holub—Lyer 429; Kluge—Mitzka 710; Klein 289.

цинізм «відверта зневага загально-прийнятих норм моралі; вчення циніків», цінік «безсorомна людина; послідовник філософської школи, заснованої Антістеном у Давній Греції в IV ст. до н. е.», цинічний; — р. цинізм, бр. цынізм, п. вл. *cynizm*, ч. *cynismus*, слц. *cynizmus*, болг. *цинізъм*, м. *цинізам*, схв. *цинізам*, слн. *cínízem*; — запозичення з латинської мови; пізньолат. *cynismus* «учення і спосіб життя циніків (кініків)» походить від гр. κυνισμός «тс.», утвореного з першого компонента гр. Κύνόσαργες *Kínosarg* — пагорб в Афінах, де була розташована гімназія, в якій викладав Антістен, пов'язаного з гр. κύων (род. в. κυνός) «пес», спорідненого з лат. *canis* «тс.», що зводиться до іє. **ḱwon-* «собака, пес», з яким пов'язані також дінд. *śván-* «собака, пес»,

ав. spā, тох. A ku, лит. šiū «тс.», укр. сýка. — CIC² 919; Фасмер IV 302; Sł. wug. obcých 126; Kopalínski 190; Holub—Кор. 88; Holub—Lyer 116; РЧДБЕ 830; Frisk II 58; Klein 392, 746. — Пор. сýка¹.

цинк «метал синяво-білого кольору», [цінька] «тс.» ЛЧерк, цинкіт (мін.) «цинкова руда», [цинкове́ць] «тс.» Нед, [цінчок] «окис цинку» Нед, цинкувати (спец.); — р. болг. м. цинк, бр. цынк, п. вл. нл. сунк, ч. zinek, слц. cínk, нл. senk, схв. ѡїнк, слн. cípk; — запозичення з німецької мови; н. Zink «цинк», ст. Zinken «тс.» виникло лексико-семантичним способом від Zinken, Zinke «зубець, загострене тіло, гострий виступ» (оскільки цей метал набирає в печах зубчастих форм), яке є результатом розширення суфіксом -k- основи, що виступає в дvn. zinna (< герм. *tindjā) «зубець (муру), шпиль», свн. zinne, н. Zinne «тс.», споріднених з дvn. zint «вістря, шпичак», дісл. tindr «вістря, верхівка», данgl. tind «зубець, шпичак», які пов’язані з сірл. dinn, dind «пагорб, височина». — Шелудько 53; CIC² 920; Фасмер IV 302; Преобр. II, вып. последний 47—48; Kopalínski 190; Holub—Lyer 519; РЧДБЕ 830; Kluge—Mitzka 885; Klein 1769.

[цинобер] (бот.) «цин піщаний, *Nichrysum ageratum* (L.) DC.» Mak, [цинобрањ] «тс.» тж, [цинобрик] «вербозілля лучне, *Lysimachia nummularia* L.» Mak; — назви утворено лексико-семантичним способом від цинобер «кіновар, мінерал яскравого червоного кольору» з огляду на яскраво-золотаве, жовте або жовтогаряче забарвлення листочків обертки або квітів цих рослин. — Вісюліна—Клоков 255, 324; Нейштадт 439, 550. — Див. ще цинобра.

[цинобра] «кіновар» Г, Куз, [цинобер] «тс.» Нед, [цинбря] «тс.», ст. цѣнобра; — п. суповег, ч. вл. сіпобег, слц. слн. сіпобег, болг. цинобър, м. цинобер, схв. цинобер; — запозичення з німецької мови; н. Zinnober «кіновар» через лат. *cinnabaris* «тс.» зводиться до гр. κιννάβαρι «кіновар, сірчиста ртуть» — слова не-

з’ясованого, можливо, східного походження; з’являється з перс. szängärf «тс.» — Шелудько 53; Kopalínski 190; Machek ESJČ 86; Holub—Кор. 86; Holub—Lyer 113; РЧДБЕ 830; Skok I 267; Kluge—Mitzka 885; Klein 289. — Див. ще кіновар.

цинóвка «цупкий плетений виріб із соломи, очерету і т. ін.»; — бр. цынóўка, п. [cynówka]; — запозичення з російської мови; р. цинóвка «тс.» походить від дієслова [циновáть] «дерти лихо, різати лико на тонкі смуги», яке пов’язують із р. [цен] «один з двох рядів основи на ткацькому верстаті», що вважається похідним від незасвідченого *цинъ, пов’язуваним з пsl. сέва (Zubatý AfS1Ph 16, 385) або з р. цепь (Фасмер IV 298, 306). — Ильинский РFB 73, 301; Преобр. II, вып. последний 50; Горяев 405. — Див. ще ціва, чіпляти.

[цинтур] «великий свердел» Л, [цéндра, цéнтра, цýндра] «тс.» тж; — очевидно, виникло з фонетично видозміненого першого компонента запозиченого з польської мови іменника centrumbor «центрний свердел», який походить від н. Zentrumbohrer «тс.», що є складним словом, утвореним з основ слів Zéntrum «центр» та Bóhrer «свердло». — SW I 263. — Див. ще бур², центр.

цинúбель «столярний інструмент, рубанок із зубчастим залізком»; — р. цынúбель, цанúбель, бр. цынúбель, п. санубель, болг. цинúбел «тс.»; — запозичене з німецької мови через посередництво польської; н. Zahnhobel «зензу́бель» є складним словом, утвореним з іменників Zahn «зуб», що споріднений з дvn. zap, zand, лат. dēns (род. в. dentis), та Hóbel «рубанок». — CIC² 920; Фасмер IV 288, 306; SW I 255; Kluge—Mitzka 872. — Див. ще гэмбель, дантист. — Пор. зензúбель.

[цинька-цинька] «вигук для підкликання свиней» ВеУг; — звуконаслідуванье утворення.

ци́пки «тріщини на шкірі рук та ніг від холоду й вітру», [ципки] До, [цип'ята] «тс.» До; — р. ціпки, бр. ціпки;

не зовсім ясне; можливо, первісною формою є ціпки, пов'язане з ціпки «курчата» або рос. цыпочки. — Див. ще ціпа.

[циплік] «краєчок, кінчик, вістря; мис» Нед, Куз; — ч. [cipeł'] «буруулька», слц. cípík «кінчик»; — суфіксальне утворення від незасвідченого *ципель, запозиченого, як і п. сурел «мис, коса; шпиль», з німецької мови; н. Zipfel «краєчок, кінчик» споріднене з свн. zipfel, zipf (> ч. слц. сір «кінець, зубець») «тс.», сангал. tip, típpre «кінець, верхівка», які пов'язані чергуванням голосних з н. Zapfen «чіп, затичка, втулка», свн. zapfe, двн. zapho, дангл. tærra «тс.», що зводяться до герм. *tappon-. — SW I 363; Machek ESJČ 86; Holub—Кор. 86; Kluge—Mitzka 874, 885; Klein 1571, 1620.

[ципринки] «раковинки» Нед; — неясне.

[циприс] (бот.) «кипарис, Cupressus (Tougr.) L.» Г, Нед, Mak, [ципруш] «кипарис вічнозелений, Cupressus sempervirens L.» Mak, ст. циприсъ; — бр. [ципрус], ч. сурпіш, слц. surgus, вл. нл. сургеса, слн. círgesa «тс.»; — запозичення з польської мови; п. сургус «кипарис», можливо, через н. Zypresse «тс.» зводиться до лат. cypressus (< cyparissus) «тс.», похідного від гр. κυπάρισσος «тс.». — Шелудько 53; SW I 363; Machek ESJČ 92; Holub—Кор. 88; Holub—Lyer 116; Kluge—Mitzka 898. — Див. ще кипарис.

[цир] «горюча сірка» Бі; — р. [цер]; — очевидно, фонетичний варіант давнішої форми цір, похідної від др. οὐρὴ «сірка», етимологія якого не зовсім ясна; пов'язується (Mikl. EW 295) з псл. sēra, до якого зводиться укр. сірка. — Див. ще сірка.

[циранка] (орн.) «чиrok-тріскунок, Anas quequedula L.» Г, Нед, [цирá-ночка] «чиrok-свистунок, Anas crecca L.» Нед; — п. вл. суганка, нл. сугапка; — фонетичний варіант слова чирáнка «тс.», що виник, можливо, під впливом польської змазурованої форми суранка «тс.». — Булаховський Вибр. пр. III 196; Sławski I 111. — Див. ще чýрка.

цирк «вид мистецтва, у якому поєднується акробатика, клоунада, виступи дресированих тварин тощо; у Давньому Римі — місце для кінських перегонів, боїв гладіаторів та інших видовищ», циркацтво, циркач, циркацький; — р. болг. цирк, бр. цырк, п. сүрк, ч. слц. вл. слн. církus, м. циркус, схв. цýркус; — запозичене з латинської мови, можливо, через посередництво німецької; лат. círcus «коло; цирк; іподром» (> н. Zirkus «цирк») виводять від гр. κίριος, κρίος «кільце, коло», яке походить з іє. *krí-k, що виникло внаслідок розширення іє. *keg- «вигинати, крутити», з яким пов'язується псл. *krívъ, укр. кривий. — СІС² 920; Фасмер IV 302; Machek ESJČ 87; Holub—Кор. 86; Holub—Lyer 113; РЧДБЕ 831; Kluge—Mitzka 886; Frisk II 19; Klein 292; Walde—Hoßm. I 220—221. — Пор. кривий, цáрок.

[цирка] «вид мережки», [циркувáти] «вишивати (за взірцем)» Нед; — запозичення з польської мови; п. [сугка] «оздоба, візерунок» походить від сүлకа, що є зменшувальною формою від сүлга «цифра; візерунок». — SW I 358, 364. — Див. ще цýфра¹. — Пор. цýфра².

циркати «спльовувати крізь зуби; чвиркати; цвіркати (про молоко під час доїння); сюрчати СУМ; гелготати, каккати; базікати Нед», [циркati] «доїти, здоювати» Нед; — р. [циркать] «доїти корову», [циркать] «циркати», бр. цýркаць «доїти; спльовувати крізь зуби», н. сүгкас «сьюрати; цвірінькати», вл. сүгкас «брізкати; бити струменем; цвірінькати, цвіркотати», нл. сүгкас «тс.», болг. цýркам «тс.; цвіркати (про рідину)», м. цирка «тече повільно (про воду)»; — звуконаслідуванье утворення, що є, можливо, наслідком фонетичної видозміни слова цвіркати під впливом цýккати. — Див. ще цвіркати. — Пор. цýккати.

циркóн «мінерал бурого, оранжевого і зеленкуватого кольору», циркóній «сріблясто-блій метал»; — р. болг. циркóн, бр. цыркóн, п. сүркон, ч. zirkón,

слц. *zirkón*, схв. циркон; — запозичення з німецької мови; н. *Zirkon* «тс.» походить від фр. *zircon* «тс.», яке через порт. *zarcão* «тс.» зводиться до ар. *zargūn* «свинцевий сурик», похідного від перс. *zargūn* «золотавого кольору», що є складним словом, утвореним з іменників *zag* «золото» та *gūn* «колір», спорідненого з ав. *gaopa-* «тс.». — CIC² 920; Kopaliński 191; РЧДБЕ 831; Dauzat 761; Klein 826, 1769; *Fremdwörterbuch* 683.

циркуль «інструмент для креслення кіл та вимірювання ліній», [циркель] «тс.» Нед, [циркул] «округа, волость», циркуля́рка (тех.) «циркульна пила», [циркулюва́ти] «обмірювати циркулем; підрізувати, підстригати Нед; (перен.) засуджувати, ганити Г», ст. циркель; — р. циркуль, бр. цыркуль, п. сугріль, слц. *cirkel'*, болг. циркул, м. циркли, схв. цирkle; — запозичення з німецької мови; н. *Zirkel* «циркуль; коло» походить від лат. *circulus* «(маленьке) коло», що є демінутивом від лат. *circus* «коло; цирк». — CIC² 921; Фасмер IV 302; Преобр. II, вып. последний 48; Смирнов 322; Горяев 404; Sł. wug. обсуч 127; Kopaliński 190—191; Kluge—Mitzka 886; Klein 290. — Див. ще цирк.

циркулюва́ти «робити рух по колу, обертатися», циркуля́ція, циркуляційний; — р. циркулювати, бр. циркулява́ць, п. сугрілува́ць, ч. *cirkulovati*, слц. *cirkulovat'*, болг. циркуля́рам «циркулюю», м. циркуля́ра «циркулює», схв. циркулиса́ти, слн. *cirkulíratī*; — утворене від запозиченого з німецької мови *zirkulieren*, що походить з лат. *circulog* «роблю коло», пов'язаного з *circulus* «(маленьке) коло». — CIC² 920; Kopaliński 191; Holub—Lyer 113; РЧДБЕ 831; Klein 290. — Див. ще циркуль.

циркуля́р «письмове розпорядження директивного характеру», циркуля́рний; — р. болг. циркуля́р, бр. цыркуля́р, п. сугріларз, ч. *cirkulář*, слц. слн. *cirkulár*, м. циркуля́р, схв. цирку́лár; — запозичення з німецької мови; н. *Zirkular* «тс.» походить від лат. *circulāris* «круговий, окружний», утвореного від *cir-*

culus «(маленьке) коло». — CIC² 920; Фасмер IV 303; Kopaliński 191; Holub—Kor. 86; Holub—Lyer 113; РЧДБЕ 831; Klein 290. — Див. ще циркуль.

циркумфлéкс (лінгв.) «протяглий наголос»; — р. циркумфлéкс, бр. цыркумфлéкс, п. сугріумфлeks, ч. слц. *cirkumflex*, м. циркумфлекс, схв. циркумфлекс; — запозичення з латинської мови; лат. (*accentus*) *circumflexus*, (букв.) «обігнутий (наголос)», що є калькою гр. (*προσῳδία*) *περιστρωμένη* «тс.», походить від дієслова *circumflecto* «загинаю, повертаю», утвореного з компонентів *circum* «навколо», похідного від *circus* «коло», та *flecto* «гну, згинаю». — CIC² 921; Sł. wug. обсуч 127; Holub—Lyer 113; Klein 291. — Див. ще флéксія, цирк.

цирóз «розростання в якомусь органі сполучної тканини, що порушує його функції»; — р. циррóз, бр. цырóз, п. сугроza, ч. *cirróza* (*cirrhósa*), слц. *cirhóza*, болг. м. цирóза, схв. цироза; — запозичення з новолатинської медичної термінології; нлат. *cirrhosis* утворив у 1805 р. французький лікар Р. Лаєнек (R. Laënnec, 1781—1826) від етимологічно нез'ясованого гр. *κιρρός* «лімонно-жовтий» з огляду на жовтавий колір печінки хворого на цироз. — CIC² 921; Holub—Lyer 113; РЧДБЕ 831; Dauzat 178; Klein 292.

[цирта] (іхт.) «йорж, Acerina cergnia L.; рибець, *Cyprinus vimba* (*Abranis vimba*)» ВеHЗн, ВеЛ; — запозичення з польської мови; п. *certa*, сурта «рибець» певної етимології не має; виводиться від н. *Zärte*, *Zarte* «тс.» (SW I 265), для якого припускається запозичення зі слов'янських мов (*Fremdwörterbuch* 678).

[циру́лик] (ент.) «шпанка ясенова, *Lyta vesicatoria* L.» Нед, [циру́льник] «тс.» тж; — утворене лексико-семантичним способом від циру́лик (циру́льник) «перукар; лікар» з огляду на використання цих жуків з лікувальною метою. — Горностаев 158. — Див. ще циру́льник.

циру́льник «перукар; хірург» Нед, циру́лик, цилю́рик, [целю́рик] Пі, [ци-

лóрник] «тс.», цирúльня, цилóрня, [це-
люрня] Пі, ст. цилюрикъ; — р. ци-
рольник, бр. цырульник; — запозичен-
ня з польської мови; п. cylurik «фельд-
шер; перукар» (видозмінене в східно-
слов'янських мовах суфіксом **-ник**; форми типу цилюрик тощо є наслідком
метатези) через слат. cīurgus «тс.»
зводиться до лат. chīurgicus «хірург»,
що походить від гр. χειρουργός «викона-
вець вироку; хірург». — Richhardt 40;
Фасмер IV 307; Преобр. II, вып. послед-
ний 51; Брандт РДБЕ 21, 214; St. wug.
obscyh 128; Kopaliński 191; Mikl. EW
29; Berg. I 132. — Див. ще **хірúрг**.

цистéрна «великий резервуар для
води та інших рідин; вагон у вигляді
циліндричного резервуара», [шістернá]
«цементований басейн на воду» Дз; —
р. болг. м. цистéрна, бр. цыстéрна, п.
cysterna, ч. слц. вл. cisterna, схв. ци-
стéрна; — запозичене з латинської
мови, очевидно, через західноєвропейсь-
кі; лат. cisterna «водойма, резервуар»
(> н. Zisterne, фр. citerne, англ. cistern)
утворено від cista «ящик, скриня», що
походить від гр. κίστη «ящик, кошик»,
спорідненого з дірл. cess, ciss «кошик»,
ainchess «кошик на хліб». — CIC² 921;
Черных II 372; Kopaliński 191; Machek
ESJČ 87; Holub—Кор. 86; Holub—Lyer
113; РДБЕ 832; Walde—Hofm. I 223;
Boisacq 461; Klein 274, 293.

цитадéль «міська фортеця, кремль,
(перен.) твердиня», цитадéля «тс.» Куз,
Она; — р. цитадéль, бр. цытадéль, п.
cytadela, ч. слц. вл. citadela, болг. м. ци-
тадéла, схв. цитадела; — запозичене
з італійської мови через французьку,
німецьку та польську; іт. cittadella «ма-
леньке місто» (> фр. citadelle, н. Zita-
delle) є демінутивною формою іт. ст.
cittade «місто» (> іт. città «тс.»), що
виникло з лат. cīvītās «тс.», похідного
від cīvis «громадянин, підданець». —
CIC² 921; Фасмер IV 303; Смирнов 323;
Черных II 371—372; Kopaliński 191; Но-
луб—Кор. 86; Holub—Lyer 113; РДБЕ
832; Klein 293. — Див. ще **цивільний**.

цитáта «дослівний уривок з якого-
небудь тексту», цитáтник, цитáтни-

цтво, цитáція, цитувáти; — р. цитá-
та, бр. цытáта, п. cytat(a), ч. слц. слн.
cítát, вл. citat, болг. м. цитáт, схв.
цитáт; — запозичення з латинської
мови; лат. cítátum «наведене, уведене»
походить від cíto «викликаю, називаю»,
пов'язаного з cíeo «рухаю», що звод-
иться до іє. *kí- (> гр. κίω «іду»), спо-
рідненого з іє. *ki- (> гр. κινέω «рухаю,
рухаюсь»), та іє. *kieu- (> дінд. cyávate
«рухається, йде геть», гр. σεύω «жену,
переслідую»). — CIC² 921; Черных II
372; Kopaliński 191; Holub—Кор. 86;
Holub—Lyer 114; РДБЕ 832; Klein
293; Walde—Hofm. I 213—214, 223.

[цитварь] (бот.) «полин цитварний,
Artemisia cina L.», [цинтвар] «тс.» Mak,
цитвáрний, [центварний, цинтваро-
вий] Mak; — р. [цытвáр, цытвáр],
бр. цытвáр, цытвóра, п. нл. cytvar, ч.
слц. cícvár; — запозичене з середньо-
верхнньонімецької мови через посередни-
цтво польської; свн. zitwer, zitwar «тс.»
через слат. zedoaria «тс.», іт. zettovario
зводиться до нар.-ар. zedwár (ар. zadwár,
zidwár) «тс.», що походить від перс.
zidwár «тс.». — Фасмер IV 303, 307;
Преобр. II, вып. последний 51; St. wug.
obscyh 129; SW I 366; Brückner 71;
Holub—Lyer 112; Mikl. EW 28; Mat-
zenauer 23; Lokotsch 173; Fremd-
wörterbuch 684.

цитолóгія «наука про будову й жит-
тєві функції рослинних і тваринних клі-
тин»; — р. болг. цитолóгия, бр. цы-
тмолóгія, п. cytologia, ч. cytologie, слц.
cytológia, вл. cytologija, схв. цитоло-
гія; — запозичення із західноєвропей-
ських мов; н. Zytologie, фр. cytologie,
англ. cytology утворені з основ гречь-
ких слів κύτος «опуклість, порожнина;
ховище, комірка», що зводиться до іє.
*kei-t- «покрив, оболонка», з яким по-
в'язані також лат. cutis «шкіра, по-
крив», данл. hýd «тс.», та гр. λόγος
«слово, вчення». — CIC² 922; Kopaliński
191; Holub—Lyer 116; РДБЕ 832;
Boisacq 539—540; Walde—Hofm. I 320;
Klein 394. — Див. ще **логіка**.

цитра «струнний щипковий музич-
ний інструмент», цитrýst Куз, Она,

ст. цитара, цитра; — р. болг. м. цýтра, бр. цýтра, п. нл. сутра, ч. сітера, слц. вл. сітара, схв. цýтра, слн. cítre; — запозичення з німецької мови; н. Zither «тс.» через лат. cithara «кітара, кіфара (струнний музичний інструмент, близький до ліри)» зводиться до гр. κιθάρα «тс.», запозиченого з невідомого джерела. — СІС² 922; Фасмер IV 303; Преобр. II, вып. последний 48; Kopaliński 191—192; Holub—Кор. 86; Holub—Lyer 114; РЧДБЕ 832; Kluge—Mitzka 886; Klein 293. — Див. ще гітáра.

цитрус (бот.) «вічнозелене субтропічне і тропічне плодове дерево або кущ, Citrus L.», цитріна «лімон», [цитрінець, цитрінка] (ент.) «лімонниця, Гопертегух (*Colias*) rhamni L.» Нед, цитрінівка «сорт груш; горілка, настояна на цитринових шкірках», цитрон (бот.) «*Citrus medica* L.», цитрусівник, цитрусівництво, цитрусові (бот.), цитрінний, цитріновий, цитрусовий; — р. болг. цýтрус, бр. цýтрус, п. citrusowe drzewo, ч. слц. citrus, вл. citrusowy «цитрусовий», м. цитронада «лімонад», схв. [цитар]; — запозичення з латинської ботанічної номенклатури; лат. citrus «цитрусове дерево» походить від гр. κέδρος «кедр» (перехід на латинському گ्र > тг пояснюється тим, що запозичення відбулося через посередництво етруської мови). — Шелудько 53; СІС² 923; Kopaliński 192; Machek ESJČ 88; Holub—Lyer 114; РЧДБЕ 832; Kluge—Mitzka 886; Boisacq 426; Klein 293. — Див. ще кедр.

цитъ (вигук заборони, наказу мовчати), [цит] Нед, цýтьте «тс.», цýтькати, [циткати] Нед; — р. [цыть], цыц, бр. цыц, п. сут, ч. слц. cit; — звуконаслідувальне утворення, що виникло, очевидно, внаслідок ускладнення семантично близького вигуку тс. — Фасмер IV 307; Brückner 70; Ślawski I 111; Machek ESJČ 87. — Див. ще тс¹.

циферблáт «пластинка з поділками в годинниках та інших стрілкових вімірювальних приладах»; — р. циферблáт, бр. цыферблáт, п. cyferblat, болг.

циферблáт; — запозичення з німецької мови; н. Zifferblatt «тс.» є складним словом, утвореним з іменників Ziffer «цифра» та Blatt «листок; лист; платівка; дошка». — СІС 1951, 718; Фасмер IV 303; Черных II 372; Sl. wug. obcsuch 124; РЧДБЕ 833. — Див. ще блят, цíфра¹.

цифра¹ «символ, що позначає число» СУМ, цíфира «цифри», цíфір «тс.», [цихвіра] «тс.», цíфрація, цíфровий, цíфрувати «позначати цифрами»; — р. болг. м. цíфра, п. суѓра, ч. слц. сíѓра, схв. цíффра; — запозичене з німецької мови через посередництво польської; н. Ziffer «тс.» походить із слат. cífra (фр. ст. cifre) «тс.», яке зводиться до ар. sıfır «порожній; нуль», що є калькою дінд. šúnyuáh «тс.». — Фасмер IV 303; Преобр. II, вып. последний 51; Черных II 372; Sl. wug. obcsuch 124; Machek ESJČ 85; Holub—Кор. 85; Holub—Lyer 112; РЧДБЕ 833; Kluge—Mitzka 883; Klein 290; Lokotsch 150. — Пор. шíфр.

цифра² «вензелі з нашитих шнурків на верхньому одязі», цíфрувати «розшивати одяг вензелями з шнурків»; — слц. [сíѓра] «оздоба, прикраса», cífravat' «оздоблювати», схв. цíффра «коштовності»; — запозичення з угорської мови; уг. cífra «оздоблений; строкатий» пов'язане з слат. cífra «нуль» (ідеться, очевидно, про його графічне зображення). — Див. ще цíфра¹. — Пор. цíфráк.

[цихвирувати] «ганити, засуджувати»; — слц. [cífravat'] «щось дуже довго робити, возитися з чимсь, порпатися»; — очевидно, результат семантичної видозміні слова цíфрувати, утвореного від цíфра в давньому значенні «нуль; порожній». — Див. ще цíфра².

[циц] (текст.) «ситець», [цицина] «тс.», [цицовый] «ситцевий»; — бр. [цит], п. сус «вид бавовняної тканини», ч. сіс «набивний ситець», нл. сегс, схв. цíц; — запозичене з німецької мови, очевидно, через посередництво польської; н. Zitz «ситець» походить від гол. sits, chits

«тс.», до якого зводиться укр. *cíteč*. — SW I 357; Machek ESJC 85; Holub—Lyer 112; Вујаклија 1084; Kluge—Mitzka 887. — Див. ще **ситець**¹.

[цицак] (бот.) «шолудивник, *Pedicularis comosa* L.» Г, Нед, Mak; — похідне утворення від *циця*; назва мотивується тим, що на кінцях коріння цієї рослини є присоски, якими вона бере соки з коренів інших рослин. — Нейштадт 503—504. — Див. ще **циця**.

[цицинде́лька] (ент.) «стрибун польовий, *Cicindela campestris* L.» Нед; — результат фонетико-морфологічної видозміни лат. *cicindēla* (ент.) «світлячок», пов’язаного з *candeo* «блію, сяю, близьку». — Горностаев 98; Дворецкий—Корольков 134—135, 160. — Див. ще **канделябр**. — Пор. **кандидат**.

[циці-васі] (бот.) «виноград звичайний, *Vitis vinifera* L.» Пі; — фонетично видозмінене запозичення з румунської мови; рум. *țîta-vacă* «виноградна лоза з Gronami» є складним утворенням зі слів *țîtă* «жіночі груди» та *vacă*, похідного від *vacă* «корова», що пов’язано з лат. *vacca* «тс.». — DLRM 897, 915. — Див. ще **вакар**, **циця**. — Пор. **вакціна**.

[циці-кáрпí] (бот.) «вовчок білий, *Orobanche alba* Steph.» Пі; — семантично видозмінене запозичення з румунської мови; рум. *țîtă-sarpei* (бот.) «козельці лучні, *Tragopogon pratensis* L.» утворене зі слів *țîtă* «жіночі груди» та *sarpei*, похідного від *sarpe* «коза» (сарег «цап»), пов’язаного з лат. *sarpa* «тс.», умбр. *kabru* «цап», гр. *κάτρος* «кабан, вепр», дангл. *hæfer* «цап», дісл. *hafr* «тс.», що зводяться до іє. **karpo-* «тс.». — DLRM 114, 897; Walde—Hofm. I 157—158; Klein 217; Walde—Pok. I 347. — Див. ще **циця**. — Пор. **циці-васі**.

циця, *цицька*, [цицка] Нед, [цица-кя] Вензн, *цицулья* Г, *цицаня* Г) «солодка груша», [цицій] «мамій, матусин синок» Нед, [цицятій, цицькати], [цицьковій] «грудний» (про дитину), [цицката] «ссати» Веза, [цицати] «тс.», ст. *цицка*; — р. *тітька*, бр. *цицка*, [цицка],

п. *сус, сусу* (мн.), ч. [сесек] «сосок», слц. *сесок*, вл. нл. *сус* «тс., носик (чайника)», болг. м. *цица*, схв. *цица* «циця; дерев’яна фляжка; обточений камінь»; — давнє слово дитячої мови звуконаслідуванального походження з характерною в утвореннях такого типу редуплікацією (пор. *баба, мама*); пор. також рум. *țîtă* «жіночі груди», гр. *τίτθος* «сосок», н. *Zitze*, англ. *teat*, іт. *tetta*, *zizza*, фр. *tette*, ісп. пров. *teta* «тс.». — Фасмер IV 62; Sławski I 110—111; Machek ESJC 82; Holub—Кор. 83; Holub—Lyer 110; Младенов 677; Венг. I 129; Klein 1578.

циан (хім.) «безбарвний отруйний газ із гірким запахом», *цианід* (хім.), *цианізація* (спец.), *цианін* (спец.) «блакитний барвник», *цианоз* (мед.) «синяве забарвлення шкіри при деяких захворюваннях», *цианістий* (хім.), *цианотичний* (мед.), *цианувати* (спец.); — р. болг. *циан*, бр. *циян*, п. *сујап*, ч. *куап*, слц. *куáp*, вл. *суанід* «цианістий калій», м. *циjan*, схв. *циjan*; — запозичення з німецької мови; н. *Zyan* «тс.» походить від гр. *κύανος* «темно-синій» (оскільки шкіра отруєного синіє), пов’язаного з хет. *kuwanna(n)*- «мідна синь; лазурит». — СІС² 923; Kopaliński 189; Holub—Lyer 277; РЧДБЕ 827; Frisk II 37; Klein 389.

[цибá] «вигук, яким відганяють собак або цуценят» Г, Ме, [циба Mo, цібé Г, ціва Me] «тс.»; — р. [ци(ы)ма] «тс.» Даль; — виникло, мабуть, унаслідок відпадіння початкового **а**- в семантично близькому вигукові **аціба**. — Див. ще **аціба**.

[цибеня] «цуценя» Mo; — очевидно, експресивне утворення від **цибá** (див.).

цива «циліндрична деталь у шестірні; шпулька», *цивка* «стовбур дерева; шпулька; трубка; кістка; частина олійниці; вид пастки для звірів; струмінь», *цивніця* (муз.) «багатоствольна флейта», [цивничка] (зоол.) «вермілія (вид черв’яка), *Serpula*» Нед, [цивочниці] (зоол.) «вид равликів (що живуть у трубці), *Inclusa*» Нед, [цивочні] (зоол.) «сифо-

нофори (трубчатники), *Siphonophora* Нед, [цив'уници] «тс.» тж, [цивкастий] «циліндричний» Нед, цівковий (мех.), [цивкуватий] «трубчастий» Нед, [цивуватий] «порожнистий», *pídcívnik* Куз, ст. цівка; — р. цівка «цива; одна з кісток ноги птаха», бр. ці́ука «тс.», др. ців'яніца «струна; ліра; сопілка (?)», п. сева, ч. сі́ва, сі́вка «шпулька», ст. сі́вка «судина», слц. сі́ева, вл. сува, нл. [cewa], cowa, полаб. сев, болг. цев «шпулька; цівка; ствол, дуло», м. цевка «тс.», схв. цев «тс.», слн. сев, стсл. ців'я; — псл. сі́ва, сев; — споріднене з лит. šeivà «починок; цівка», лтс. saiva «тс., човник» (сумніви — Zubatý St. a čl. I 2, 90—92); давній балтослов'янський ткацький термін, який виник на базі іє. *skojuvā, похідного від *sqēi- «різати, віddіляти», з яким пов'язані також дінд. chyáti «відрізує», ірл. scian «ніж», лат. dēscīsco «відпадаю». — Фасмер IV 294—295; ЭССЯ 3, 190—192; Буга РРВ 70, 103; Sławski I 57; Brückner 59—60; Machek ESJC 84; Holub—Lyer 112; Младенов 675; Bern. I 128; Mikl. EW 29; Trautmann 301; Walde—Pok. II 541—542.

[цивати] «пищати (про курчат)», ців'ятити «цивірінькати», [цивкати] «тс.»; — р. [цивкати] «скликати курчат», бр. [цивкаці] «пищати; плакати (про дитину)», схв. цијукати «пищати»; — пов'язується з рум. ţiu «свистіти; дзвеніти; пищати», утвореним від звуконаслідуванального вигуку ţiu (Scheludko 146; DLRM 896); проте, можливо, це власне українське звуконаслідуванальне утворення, паралельне румунському. — Пор. цвіготати.

цивкати «цивірінькати» (про крик птаха білогруда, *Cinclus aquaticus*; — р. чив-чив «вигук, що передає цвірінкання птахів», схв. չիվ-չիվ «тс.»; — звуконаслідуванальне утворення, аналогічне до հավкати, նյավкати і под. — Пор. джівкати, жив².

[цивкун] (орн.) «галстучник, *Chadradius hiaticula* L.»; — похідне утворення (за допомогою суфікса -ун) від

дієслова цівкати, пов'язаного з вигуком ців, що імітує крик цього птаха. — Птици СССР 223.

[цивочник] (бот.) «болет, *Boletus Dill.*» Mak; — похідне утворення від цівка; назва мотивується гладенькою, подібною до трубочки (шівки) ніжкою цього гриба. — Зерова 132. — Див. ще ціва.

[цигли] «вудила» Л, [циглі] «тс.» тж; — запозичення з польської мови; п. [cigło] «дишель», ciegle «зчіпка, упряжний прилад» пов'язані з сіагпац «тягти». — SW I 337. — Див. ще тягти.

[цид] «закваска, запара СУМ, рідина Бі»; — р. [циж] «вівсяний відвар», [цижжа] «тс.», бр. цэд, др. ціжъ, п. [ced] «тс.», ч. сез «друшляк», схв. цећ (хім.) «луг»; — псл. седъ/седյ/седја, з тим самим коренем, що й у дієслові цідити (пор. біг і бігти, хід і ходити тощо). — Фасмер IV 295; ЭССЯ 3, 175; Bern. I 122—123; Zubatý AfSIPh 16, 395. — Див. ще цідити.

цидити, [циділка ЛПол, цаділок ЛЖит, цеділка ЛПол, цитішка МоЖ] «цидило», [циджка Нед, цідівко Г] «цидило», ціділка, ціділко, ціділо, ціділок, [циділци] «цидило» Ме, [циділка] «тс.» Нед, [циж] «рідина» Бі, [оциджалька] «друшляк» Ж; — р. цедіть, бр. цадзіць, др. цѣдитися «просочуватися», п. седзіć, ч. cedit', слц. cedit', вл. cydžić, нл. sejzíš, болг. цедя «циджу», м. цеди «(він) цідить», схв. цéдити, слн. sediti, стсл. цѣдити; — псл. седіти; припускається спорідненість з čistъ, стсл. чистъ, укр. чистий; — зіставляється з лит. skiesti «розріджувати, розводити», лтс. skaidit «тс.», skaids «ясний, чистий», дісл. skíta «випорожнюватися», лат. scindo «роздріжуваю», гр. σχίζω «тс.», дінд. chinátti «відрізує, відриває». — Фасмер IV 295; ЭССЯ 3, 174—175; Sławski I 55; Brückner 57; Machek ESJC 85; Holub—Kop. 83—84; Holub—Lyer 110; Младенов 675; Skok I 262; Mikl. EW 28; Bern. I 122; Trautmann 263—264; Zubatý KZ 31, 13; Тогр 463. — Див. ще чистий.

[цижби] «чоботи»; — очевидно, фонетично видозмінене запозичення з поль-

ської мови; п. *сі́зма* (одн.) «вид шнуро-ваного черевика» походить від уг. *csizma* «чобіт», до якого зводиться також укр. *чýжми*. — Sł. wug. *obscyh* 119; Machek ESJC 104—105. — Див. ще **чýжми**.

[**цизю**] «вигук для підкликання корови», [*цизю-на*] «тс.»; — неясне.

[**цик**] «вигук, яким підганяють овець»; — можливо, пов’язане з вигуком ци (яким підганяють коней): ци > цикати «казати ци» > цікати > цік. — Див. ще **ци**¹.

цикавий, [*цикáвий*] «цикавий; дотепний; дивний» Нед, [*цикавýна*] «цикава людина» Нед, *цикавість*, *цикавити*, *за-цикáвлений*, *за-цикáленість*, *за-цикáлення*, ст. *цикавий*; — р. {*тека́вый*, *чекавый*, *цикавый*} «цикавий; сварливий?», бр. *цикáвы*, ч. *тéкаvú* «скороминущий»; — запозичення з польської мови; п. *ciekawy* «цикавий; який має добрий нюх»; (ст.) такий, що швидко минає» за допомогою суфікса *-aw(y)* утворено від основи дієслова *ciec* (*ciekē*) «тéкти (течу)». — Richhardt 40; SW I 322—323; Ślawski I 99; Brückner 61; Mikl. EW 347. — Див. ще **текти**.

[**цикору́ха**] «надто балакуча людина, базікало» ЛЧерк; — результат фонетичної видозміни семантично тотожного іменника [*дзигору́ха*]. — Див. ще **дзиг**.

цилій СУМ, Нед, [*цилечкий*] «цилісінький», *цилінний*, *цилісінький*, *цилісний*, [*циліський*] «цилісінький» ВеБа, *цилковий*, *цилковитий*, [*циловитий*] Нед, *цилóчий*, *цилóщій*, *цильний*, [*цилéць*] «велика кам’яна брила», *цилíк* «цилина, переліг», *циліна*, *цилінник*, *цилітель*, [*циліця*] «цилина; сіль у кристалах», *цилість*, [*цилка*] «цильні крупи», [*цилник*] «земля, не займана вглиб; цілина», [*цильба*] «циллення», *циліти*, [*циліти*] Нед, [*циле*] «справді, насправді», [*цили*] «цилком» Нед, *цилком*, [*цилником*] «навпросте (полем, а не шляхом)», [*цилцем* Г, *цильма* Нед] «цилком», *цилóщій*, *цилітель*, *циліти*, [*циліти*], [*за-циліни-тися*] «обернутися на цілину (про поле)» Я, [*за-цилітися*] «тс.» Ж, [*за-ци-*

лýти] «замкнути» Ж, *за-циліти* «уциліти», [*из-цилýти*] Ж, *націло*, *суциль-ний*, [*суциліна*] «сукупність; мішність» Нед, Куз, *суцильність* «єдиність», [*су-цилком*] «цилком» Куз, Нед, *цилль*, *уциліль*, *уциліти*, *усуциль*, [*уцилóк*] «цилком», ст. *цилль*; — р. *цилль*, бр. *циллы*, др. *циллы* «здоровий; чистий; непошкодженний», п. *са-лу*, ч. *слц. селу*, вл. *сүту*, нл. *се-лу*, полаб. *сол*, болг. *ция*, м. *цел*, схв. *цёо*, слн. *сéл*, стсл. *циблъ* «здоровий; ціллій»; — псл. *сéль*; — споріднене з прус. *kailüstiskan* «здоров’я», гот. *hails* «циллій; здоровий», дvn. *heil* «тс.», данgl. *hæl* «добра прикмета; удача», дісл. *heill* «тс.», днн. дфриз. *hēl* «рятунок; добробут»; твердження про запозичення праслов’янського слова з германських мов (Hirt PBГB 23, 332) безпідставне. — Фасмер—Трубачев IV 297; ЭССЯ 3, 179—180; Ślawski I 54; Brückner 55—56; Machek ESJC 82; Holub—Кор. 84; Holub—Лyer 111; Младенов 678; Bern. I 123; Mikl. EW 28; Trautmann 112; Person Beitr. I 516; Kluge—Mitzka 298; Klein 696, 1742.

[**циліна**] (бот.) «костриця овеча, *Festuca ovina L.* Mak; — назва утворена лексико-семантичним способом від *цилінá* «переліг», оскільки ця рослина утворює густі дернини. — Вісюліна—Клопков 104. — Див. ще **циллій**.

[**цилка**] «стик, шво» Нед; — пов’язане з **циллій** (див.).

[**цилова**?] (у вислові *цилові коробва* «тільна») Нед; — пов’язане з *тіло* (див.).

цилувальник (іст.) «збирач податків»; — р. *целовальник* «збирач податків; шинкар», бр. *цалавальник* (іст.), болг. *целовáлник* (іст.); — похідне утворення від *цилувати*; назва мотивується тим, що при вступі на посаду цилувальник присягався, цилуючи хрест. — Фасмер IV 297; Преобр. II, вып. последний 45—46; Горяев 406. — Див. ще **цилувати**.

цилувати, [*цилювати*, *цилувати*], [*цилованка*] «поцилунок» Нед, *цилування*, [*цилуй*] «поцилунок» Нед, [*ци-*

лұн] «тс.» тж, цілұнок, [поцілуї] «тс.» Куз, поцілуйко, поцілұнок, [поціль] «поцілунок» Нед; — р. целовать, бр. цалаваць, др. цѣловати «вітати; присягатися, цілуючи хрест або ікону; шанувати», п. саłować, ч. celovati, слц. celovat', вл. cyłować «залишатися щілим», болг. целувам «цілую», м. целива «цілує», схв. целивати, слн. celovati, стсл. цѣловати; — походить від давнішого сѣловати «вітати, здоровити» (пор. стсл. цѣловати «тс.»), похідного від сѣль «здоровий»; щодо розвитку значення пор. лат. salūto «вітаю, бажаю здоров'я; вітаюся, прощаюся», salvē «привіт!, буйай здоровий!», пов'язані з salveo «добре почуваюся», утвореним від salvus «цилий, неушкоджений». — Булаховський Вибр. пр. III 388; Фасмер IV 297; Преобр. II, вып. последний 45—46; ЭССЯ 3, 179; Sławski I 54; Brückner 55—56; Machek ESJČ 82; Holub—Кор. 84; Holub—Луер 111; Младенов 678; Mikl. EW 28; Bern. I 123; Zubatý LF 28, 85; Specht KZ 64, 21—22. — Див. ще цілій.

[цілұх] (ixt.) «тараня, Abramis vimbra L.»; — похідне утворення від цілій; назва мотивається, очевидно, тим, що цю рибу через її невеликі розміри при в'яленні, солінні тощо не розрізають, а консервують цілою. — Маркевич—Короткий 83. — Див. ще цілій.

цилұшка «(перший) окраєць хлібини»; — п. [саłuszka]; — похідне утворення від цілувати; назва мотивається давнім звичаєм відрізати перший окраєць від хлібини й давати його цілувати найшановнішій людині в сім'ї; пояснюється також як похідне від цілий — «шматок, відрізаний від цілої хлібини». — Див. ще цілій, цілувати.

циль «мішень; мета», [цель] «тс.» Нед, цілέць «стрілець» Г, Нед, цільнік «діоптр» Куз, цілкий, [цільний] «влучний» Нед, цільовий, цілити, ціляти, надцилкий, приціл, прицільний; — р. цель, бр. цэль «мішень», п. cel, ч. cíl «ціль; фініш», слц. ciel', вл. cyl, болг. м. цел, схв. цѣль; — запозичене із се-

редньоверхніонімецької мови через посередництво польської; свн. zil < дvn. zil «тс.» (н. Ziel) споріднене з гот. tilarids «скерований у ціль (про список)», данgl. tilian «старатися, упадати; обробляти землю» (> англ. till «обробляти землю; (прийменник) до»), дфриз. tilia «досягати», гол. telen «творити, породжувати», днн. tilian «досягати, набувати» і, можливо, з дірл. dil «приємний; відповідний». — Шелудько 53; Richhardt 39; Фасмер IV 297; Brückner 57; SW I 259—260; Machek ESJČ 86; Holub—Кор. 85; Holub—Луер 113; Младенов 675; Skok I 265; Bern. I 124; Kluge—Mitzka 883; Klein 1617.

[цимурець] (ент.) «брожник вічкастий, Smerinthus ocellatus L.; бражник липовий, Smerinthus tiliae L.; бражник тополевий, Amorpha populi L.» Нед; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з тъма (бр. цъма, п. ёма: цімурець < *цимурець < *тъмурець), оскільки ці метелики особливо активні в сутінках і вночі. — Горностаев 237, 239. — Див. ще тъма!. — Пор. тъма³, цъма.

цина «грошове вираження вартості товару; значення, вартість», цінитель, цінник, [циновка] «аукціон» Куз, Она, ціновник «цинувальник» Куз, [циномат] «вартість, позитивна якість» Нед, цінувальник, [цинковий] «коштовний» Нед, цінний, ціннісний, [циновний] «коштовний» Пі, цінити, цінувати, [цинка] «аукціон» Ж, [циніч] «аукціоніст» Ж, [циніти] «продати з аукціону» Ж, [зацинка] «запропонована ціна» Ж, знецінення, знецінювати, націнка, націнювати, неоціненний, [неоцінітний], неоцінний, недовоцінка, біцін «оцінка» Куз, біцінка, [оцінитель] Ж, оцінник, оцінювач, оцінний, оцінювальний, оцінююче, [обцінка] «оцінка», переоцінка, поціновка «оцінка майна для продажу з аукціону», поцінний, прицінюватися, уцінка; — р. болг. ценá, бр. ценá, цэны «ціни», др. цѣна, п. ч. слц. сена, м. цена, схв. цéна, слн. сéна, стсл. цѣна; — псл. сена; — споріднене з лит. káina «тс.», ав. kaēnā «відплата, помста, кара»,

гр. ποινή «викин; помста, кара», що зводиться до іє. *kʷoijna, утвореного від *kʷeij- «карати, мститися», від якого походить також дінд. cáyatē «мститься, карає», гр. τίνω «плачу, винагороджую; відплачую, караю», тμή «ціна, вартість; кара», стсл. **калати**. — Фасмер IV 298; ЭССЯ 3, 182; Буга ИОРЯС 17/1, 26—27; Sławski I 55; Brückner 58; Machek ESJČ 83; Holub—Кор. 84; Holub—Lyer 111; Bezlař ESSJ I 61; Вегл. I 124; Mikl. EW 28; Trautmann 113; Mühl.—Endz. I 394; Meillet Études 443; Fick I 379; Frisk II 573—574; Walde—Pok. I 508—509. — Пор. **каятися**.

[цінір] «гірший сорт виноградного вина» Дз; — неясне.

[ціновий] «олов'яний» О, [циневий] «тс.» тж; — ч. cínowý «олов'яний»; — запозичення з польської мови; п. супону «олов'яний» утворене від супону «олово», запозиченого з німецької мови (дvn. zíp, н. Zinn «тс.»). — Kopalinski 190. — Див. ще **цина**.

[циніпер] (бот.) «кмин звичайний, *Carum carvi* L.; котячі лапки дводомні, *Antennaria dioica* Gaertn.»; — р. [зин-зівер] «мальва», схв. [zinziber, dīndiber] «тс.»; — запозичення з італійської мови; з іт. zénzero «імбир» походить також укр. [дзіндізер] «мальва» (див.).

[циніпрінка] (орн.) «щеврик лісовий, *Anthus trivialis* L.» Веб, [цині-ранка] ВенЗн, Шарл, цініпрінкало Веб «тс.»; — субстантивне утворення від вигуку цінь-цирінь, що імітує крик цього птаха. — Пор. **цинь**.

[цинцьо-цинцьо] «вигук для підкликання свиней» Веб; — звуконаслідувальне утворення. — Пор. **це-це**.

[цинь] «вигук, що імітує пищання птахів», [цинькало] (орн.) «чубатий жайворонок (посмітюха), *Galerida cristata* L.; епітет зяблика», [циньцинькало] (орн.) «щеврик лісовий, *Anthus trivialis* L.» ВенЗн, цінькати «пищати»; — ч. cinkati, вл. сункас; — звуконаслідувальне утворення, подібне до **цвірінь**. — Булаховський Вибр. пр. III 198. — Див. ще **цвірінь**.

цип «ручне знаряддя для молотьби», [cepov'ě] «ципилно» Л, [ципівно, ціпіло] «тс.», ціпільно, [ципіна] «тс.», ціпільно, [ципіна] «тс.», ціпік, [ципіга] «велика палиця», [ципін, ціпіра, ціпіх] «тс.», [ципувати] «молотити ціпом» Дз, ст. цѣпѣ; — р. болг. м. цеп, бр. цәп, др. цѣпѣ, п. ч. слц. сер, вл. суру (мн.), нл. серу, полаб. сероі «тс.», схв. цѣп, слн. серес; — псл. сѣръ «цип»; — припускається спорідненість із гр. σκίπων «палиця, патериця», лат. scipio «тс.», гот. skip «судно, корабель», лат. scindō «розрізую, розриваю», гр. σχίζω «тс.», дінд. chinátti «розколює» (Младенов AfSIPh 36, 117—118; Uhlenbeck PBvB 27, 131); виводиться також від стсл. **ципнти**, з яким споріднені ч. серіти «ципнати», укр. щепити (Brückner 58; Machek ESJČ 83; Holub—Кор. 84; Holub—Lyer 112); пов'язання з лат. cippus «колона, стовп» (Sławski I 56) непереконливе. — Фасмер—Трубачев IV 299; Преобр. II, вып. последний 47; ЭССЯ 3, 186.

[ципа] (орн.) «курка свійська, *Gallus* ВенЗн, ціпка, [ципка] «тс.» ВенЗн, [цип'ě, цеп'я] «курча», [циплена] Л, ципля Нед, Л, ціпенé Нед] «тс.», [ципак] «велике курча» Корз, [ципкіт] «писк» Нед, [ципленя] «курча» Л, [ципля] «тс.» тж, [ципчак] «маленька пташка», [цип'я] «курча» ВенЗн, [цип'ě] «тс.» Веб, [ципна] «курка» ЛЧерк, [ципнати] «пищати» Нед, [ципката, ціпоніти] Нед, ціпотіти, ціпчата, ціпната, ціпната Веб] «тс.», ціпціп «вигук для підклікання курей та курчат», [ципá-ципá, ціп-цип-цип] Дор, ціпу-ципу] «тс.»; — р. цып-цип, цыпа «курча, курка», бр. ціп-цип, ціпа «курча», п. [сіра] «курка», сір-сір, слц. сіра «курка», слн. сіра «жайворонок лучний, *Alauda pratensis* L.»; — звуконаслідувальні утворення від вигуку ціп-цип, що імітує писк курчат і використовується також для підклікання птахів, аналогічні лтс. tib, cib (вигук), сіба «курка», нвн. [zib-zib] «вигук для підклікання свійських птахів». — Фасмер IV 307; Преобр. II, вып. последний 50; Черных II 373; Брандт РФВ 21, 214; Вегл. I

130; Mikl. EW 29; Mühl.—Endz. I 378, IV 179.

[**ціпавка¹**] (зоол.) «бурозубка звичайна (вид землерийки), *Sorex aganeus* L.» ВеУг; — суфіксальне утворення від звуконаслідуваного вигуку *çip*, що імітує писк цих тварин.

[**ціпавка²**] (іхт.) «щиповка звичайна (в'юн річковий), *Cobitis taenia* Linné» ВеУг; — результат контамінації двох інших назв цієї риби *сікавка* і *щиповка*. — Маркевич—Короткий 141. — Див. ще **сіква**, **щиповка**.

ціпеніти «заклякати, дубіти», *çípnuti* «тс.» Куз, [*зципенілій*] «задубілій» Ж, [*зциплений, зциплій*] Ж, *заціпенілій, заціплій* «тс.»; — р. *цепенеть*, ч. *серепеті*, слц. *серепієт'*, болг. *вцепенявшам се* «цепеню, клякаю», слн. *серепеті*, стсл. **оцѣпенѣти**; — псл. *сéрепеті*, сérь «ціп, палиця»; утворене від форми дієприкметника *сéрепъјъ* від дієслова *сéрти*, *сéраті*; зіставляється з лит. *kaip̄ti* «хворити»; щодо розвитку значення пор. *дубіти* від *дуб*, р. *околеть* від *кол* тощо. — Булаховський Вибр. пр. III 382, 384; Фасмер IV 299; Преобр. II, вып. последний 47; ЭССЯ 3, 184—185; Machek ESJC 83; Holub—Кор. 84; Bern. I 125. — Див. ще **ціп**.

[**ціпи**] «сорт груш» Вел; — не зовсім ясне; можливо, назва виникла лексико-семантичним способом від *ціпи* «кури, курчата» з огляду на жовтий колір плодів.

[**ціпiti** «стискати», *çípkij* «чіпкій; упертий; [міцний, сильний] Oj», [*зáçipi*] «два зуби в нижній щелепі вола чи корови» Я, [*зципа*] «ланцюг» Ж, [*зçip'j*] «тс.» Ж; — р. [*цепаты*] «зачіпати, причепляти», др. *цѣпти* «розколювати»; — псл. *сéріти*/*сéраті*; пов'язане чергуваннями з *çináti*; споріднене з р. *при-це-пítъ-ся* «причепитися», *цéпкій* «чіпкій». — Фасмер IV 299; ЭССЯ 3, 184, 185—186; Bern. I 125—126. — Див. ще **чіпáти**.

[**ціпки**] «перекладки драбини» ВеЗн; — очевидно, похідне утворення від *çip*, псл. сérь «палиця». — Див. ще **ціп**.

[**ціпніця**] (бот.) «вид осоки, *Carex frigida* All.» Нед; — похідне утворення від кореня *çip-*, наявного в словах *ципiti*, *ципкій* «чіпкій»; назва рослини мотивується, можливо, тим, що її плоди чіпляються до шерсті тварин. — Нейштадт 145. — Див. ще **ципiti**.

[**цип'як**] (зоол.) «солітер, *Taenia*»; — р. *цéпень* «тс.»; — пов'язане з *цеп* «ланцюг», оскільки тіло солітера складається з члеників, що нагадують ланки ланцюга. — УРЕ 16, 57. — Див. ще **цеп**.

[**циритися**] «маніритися, церемонитися» Нед; — ч. [*círáty*] «церемоній», *délat ciráty* «церемонитися»; — запозичення з німецької мови; н. *sich zieren* «тс.; прикрашатися» є похідним від *zieren* «прикрашати», утвореного від *Zier* «прикраса». — Kluge—Mitzka 883. — Див. ще **церегéлі**.

[**циркати**] «цирчати; цвірінькати», [*цирчати*] «тс.», [*цирчók*] «циркун»; — бр. [*цирчáць*] «цирчати», п. ст. *církać* «тс.», ч. *crkati*, ст. *crčeti* «тс.», вл. *cyrkać* «тс.», нл. *cugkaś* «тс.», болг. *циркам* «тс.», м. *цирка* «кричить, пищить», слн. *crčati* «тс.»; — псл. **cv̄gkati* є фонетичним варіантом псл. **cv̄gkati*, до якого зводиться укр. *циркати*. — Фасмер IV 307; Sławski I 134; Machek ESJC 89; Младенов 675; Bern. I 132. — Пор. **цивіркати**.

[**цирувáти**] «мережати? Г; прикрашати золотим різьбленнем Бі», [*цирівка*] «вид різьблення під золото» Бі, [*цирівщик*] Бі, [*циркованик*] «мережка», [*цирувáння*] Бі; — ч. *círáť* «прикраси»; — пов'язується з н. *zieren* «прикрашати» (Бі 382); разом з тим, особливо в першому значенні, виявляє семантичну близькість до **цирувáти**. — Див. ще **циритися**. — Пор. **цирувáти**.

[**цисар**] (іст.) «імператор», *цézar*, *цé-сар*, *цесарéвич*, [*цесáрець*] «австрієць», [*цесáрчик*] «тс.» Нед, *цесарівна*, *ціса-рівна*, [*цесарóва*] «імператриця» Бі, [*ци-са-ре́ва*] «імператриця, дружина імператора», [*цисáрець*] «австрієць», *циса-риця* «цариця» О, [*Цісáрія*] «Австрія», [*цисáрство*] «царство», [*Цісáрщина*] «Австрія»,

цісарський, цісарювати; — р. цéсарь, бр. цéсар, др. цéсарь, п. cesarz, ч. císař, слц. cisář, вл. нл. [cesarstwo], болг. м. цéсар, схв. цéсар, слн. cêsar, стсл. цéсарь; — псл. césarъ, яке зводиться до нар.-лат. caesarius (< лат. caesáreus) «цісарський», що походить від етимологічно нез'ясованого лат. Caesar, яке спочатку було власним ім'ям Ceasar (Гай Юлій Цезар, 101—44 рр. до н. е.), а згодом стало титулом римських імператорів; існує народноетимологічне пов'язання імені Caeser з лат. caesus (matris utero) «вирізаний (з материного лона)», похідним від caedo «б'ю; розрубую, розрізує» (Kopaliński 163—164). — Фасмер IV 290—291, 301; Ślawski I 56; Machek ESJC 87; Holub—Кор. 86; Holub—Lyer 113; Schuster-Šewc 95; Младенов 674, 675; Bezlaj ESSJ I 62; Bergl. I 126—127; Meillet Etudes 110, 184, RÉS I 191; Kiparsky GLG 194; Uhlenbeck AfSIPh 15, 484; Klein 219, 394. — Пор. кéсар, цар.

[**цісий**] «каштановий, бурий, гнідий» Нед, [**цисавий**] «тс.»; — слц. tisavý «тс.»; — запозичення з польської мови; п. cisawy «ясно-гнідий, каштановий», (рідк.) cisy «тс.» пов'язане з cis «тис» (за кольором деревини тиса). — Ślawski I 103; Brückner 64. — Див. ще тис.

[**ціт**] «парне число», [**цітка**] «дитяча гра» Корз, [**цитáти**] «гратися в чіт та лишку»; — р. [**цитатися**] «гратися в чіт та лишку», бр. цот, п. [cet]; — результат фонетичної видозміни слова чіт «тс.», що відбулася, можливо, під впливом бр. цот або п. [cet, cetno] «тс.». — Див. ще чіт.

[**цітка**, мн. ціткі] «дрібні коралі» Нед, [**циточка**, мн. ціточкі] «мідні колечки, вживані для інкрустації на дереві»; — ч. cetka (на одязі) «бліскітка, брязкітка»; — результат фонетичної видозміни слова цятка (циткі) «тс.». — Machek ESJC 84. — Див. ще цятка.

[**цифráк**] «назва, пов'язана з випасанням та годівлею овець» Доп. УжДУ 4, 109, [**цифраня**] «назва вівці залежно від масті» тж; — слц. cífrana «ім'я корови з дрібними плямами», cífrula, cífrusa

«тс.»; — запозичення з угорської мови; уг. cífra «прикрашений, оздоблений; строкатий» пов'язане із слат. cífra «нуль». — Див. ще цíфра¹. — Пор. цíфра².

[**цихá**] «риса, знак», [**цих**] «тс.», цéха «значок, присвоєний якомусь цехові або товариству», [**циéшка**] «цих; знак виклику до суду», [**цихувáти**] «значити, позначати; характеризувати» Нед, О; — слц. ciacha «знак», вл. cejch «тс.»; — запозичення з польської мови; п. cecha «ознака, прикмета, риса; тавро, марка», можливо, через ч. cejch «тавро» зводиться до н. Zeichen «знак, ознака», спорідненого з дvn. zeihhan, дфриз. tēken «тс.», дісл. teikn «знак (зодіаку); ознака, прикмета», днн. tēkan «тс.», данgl. tācen «знак; прикмета», англ. token «тс.», що походять з іє. *deiḱ- «показувати, виявляти», з яким пов'язані також дінд. disáti «показує», гр. δείκνυμι «показую, вказую, виявляю», δείκνυσθαι «тс.», лат. dīco «говорю, кажу; називаю». — Шелудько 53; Brückner 57; St. wyr. obcych 102; Machek ESJC 82; Holub—Кор. 84; Holub—Lyer 111; Kluge—Mitzka 877; Klein 1578, 1624.

[**цицвíр**] (орн.) «тетерук, Lyrurus tetrix L.» Г, Шарл, [**цицвíр**] «тс.» Куз; — запозичення з польської мови; п. [ciećwierz] «тс.» є фонетичним варіантом слова cietrzew, якому відповідає укр. тéтерев. — SW I 334. — Див. ще тетéрёв¹.

[**цицíк**] (ент.) «вид метелика з родини вітрильників, Papilio L.» Нед, ВéНЗн; — неясне; можливо, афективне утворення, пов'язане з цíцкій «малий» (див.).

[**цицí-бáба**] «гра в жмурки», [**цицюбáка**] «тс.» Нед; — результат фонетичної видозміни слова кíці-бáба «тс.» (див.).

[**цицíбéнька**] (орн.) «чубатий жайворонок (посмітюха), Galerida cristata L. (Alauda cristata L.)»; — не зовсім ясне; можливо, афективне утворення, пов'язане із звуконаслідувальними вигуками, що імітують крик птаха. — Пор. цíвати, цíвкун, цінцíрінка, цíцíрік.

[**цицíрíк**] (орн.) «лісова завирушка (тинівка звичайна), Prunella modularis L.

(*Accentor modularis*) Нед, [цицвір] «теру́к»; — звуконаслідуване утворення від вигуку, що імітує крик цього птаха. — Птицы ССР 533—534.

[цицький] «малий» Нед, [цицінъкий] «маленький» Нед, [оцицький] «тс.» Ж, [цицъко] «трошечки» О; — фонетичний варіант прикметника *тіцький* «тс.» (див.).

[цичка] «цідилок» Г, Вел; — очевидно, виникло внаслідок оглушення кореневих приголосних і їх спрошення у слові [циджка] «цідило», похідному від *цидити* (див.).

[цикалé] «вигук, яким відганяють овець» Мо; — неясне.

[цимáйлик] «немовля» О; — не зовсім ясне; можливо, утворене лексико-семантичним способом від запозиченого з словацької мови *stúlik* «соска».

цимáкати «клацати, цмокати»; — бр. *цимáкаць*, схв. *цимáкати*; — очевидно, результат фонетичної видозміни дієслова *цимокати* під впливом утворень типу *жвáкати*, *жмáкати*. — Див. ще **цимок**.

[цимар] «сколотини» Дз УЗЛП, [цимíр] (род. в. *цимору*), *цимур* «тс.» тж; — запозичення зі словацької мови; слц. *стмаг*, *стег* «тс.», як і ч. *стоуг* «осад після перетоплення масла» та, можливо, схв. *цимáра* «краплина жиру», походить від свн. *smēr* «жир». — Machek ESJČ 88; Kluge—Mitzka 663. — Див. ще **шмарувати**.

[цимýга] (кул.) «холодний борщ» До; — р. [цимýга] «нестача їжі»; — не зовсім ясне, можливо, експресивне утворення на основі слів *цимокати*, *цимóлити*, *цимýга* і т. ін.

цимин (бот.) «*Helichrysum ageratum* DC. (L.); [кмин], *Carum carvi* L. Mak; котячі лапки дводомні, *Antennaria dioica* Gaertn. Mak», [цимін] «*Helichrysum arenarium*; *Carum (carvi)*» Mak, [цимин] «*Antennaria dioica*» Mak, [цимінь] «*Helichrysum (ageratum)*» Mak; — результат фонетичної видозміни іншої ботанічної назви *кмин* (з огляду на застосування кмину й цмину в медицині); на *котячі лапки* назва поширилася за суміжністю (Вісюліна—Клоков 243—244, 324);

пов’язання з ч. *smil* «*Helichrysum*» (Machek Jm. rostl. 240; Machek ESJČ 560) непереконливе. — Див. ще **кмин**. — Пор. **тмин**.

цимок¹ «звуконаслідування, що імітує уривчастий звук при поцілунку, всисанні або кладанні; поцілунок», *цимоковина* «драговина, трясовина», *цимокати* «клацати; цілувати», [цимокати] «чвакати», [цимоктáти] «смоктати», [цимóком] «всишаючи, всмоктуючи Нед; жадібно О», *цимок* «цимок»; — р. [цимокать], бр. *цимок*, п. слц. *стмок*, слц. *стмок*, схв. *цимок*, слн. *стмок*; — звуконаслідуване утворення, паралельне до **чмок**. — Ślawski I 106; Brückner 66. — Пор. **смок**¹, **смоктати**, **цимок**.

цимок² «насос», [цимоковíк] «тс.»; — бр. [цимок] «тс.; труба»; — утворене від *цимоктати* за зразком інших віддеслівних іменників з нульовою флексією; може також розглядатися як видозміна іменника *смок* «насос, помпа». — Див. ще **смок**¹, **цимок**¹. — Пор. **смоктати**.

цимóлити «дудлити, смоктати» СУМ, Нед, [цимóлить] «тс.» тж; — слц. *стмíл'at'* «ссати, плямкати»; — очевидно, результат контамінації слів *цимоктати* і *дудлити*.

[цимóркати] «цимокати, видаючи свистячий звук» Вел; — не зовсім ясне; можливо, виникло як експресивне утворення внаслідок контамінації слів *цимокати* та *цивíркати*.

цинота «чеснота, невинність», [снóта, снóток] «тс.», [циний] «шановний, добродетесний» Нед, О, *цинотлíвий*, [нечнóта] «вада, порок», ст. *цинота*, *циний*; — бр. *цинота*, ч. *ctnot*, *ctnota* «чеснота, цнотливість», слц. *сност'*, *ctnot'*, *ctnota*, *снота* «тс.»; — запозичення з польської мови; п. *снота* «тс.» утворено від спу, ст. *czsny* «шановний» (> укр. *циний* «тс.»), що виникло з **czesny*, яке зводиться до псл. *състьпъ* (прикметник від *състь* < **сътъ*). — Richhardt 39; Grapin JP 24, 65; Ślawski I 107; Machek ESJČ 101. — Див. ще **чесьть**.

[цио] «вигук для підклікання корів», [цио-цио] «тс.» Куз; — можливо, виникло

від вигуку **цоб** унаслідок відпадіння кінцевого **-б**. — Див. ще **цоб**.

цоб «вигук для завертання волів ліворуч; ліворуч», **цóбкати**; — р. [цоб] (з укр.); — результат фонетичної видозміни семантично тотожного слова *соб* під впливом *цабé*. — Фасмер IV 304; Преобр. II, вып. последний 48; Горяев 404. — Див. ще **ксобі**, **соб**. — Пор. *цабé*.

[**цóвта**] «бріла, груда, грудка (цукру, снігу, землі)», [**цолта**] «тс.» Вел; — виводять від ч. *calta* «вид печива» (Вел 481), яке, як і слц. вл. *calta* «тс.», походить від свн. *zélte* «плаский пиріг» (> н. *Zelten* «тс.»), пов'язаного з дvn. *zéltō* «тс.», що зводиться до герм. **tēld-* «широко розстеляти, розтягати; низько підймати». — Machek ESJC 80; Holub—Lyer 110, 112; Kluge—Mitzka 879.

цок «вигук, що імітує звук від різкого удару», **цок-цóк** «вигук, що відтворює хід годинника», **цóкіт**, [**цокотáйло**] «базіка» Нед, **цокотнéча**, **цокотнá** «різкий стукіт; цокотання; [швидка розмова]», **цокотнáва**, **цокотнý** «балаун, щебетун», **цокотнýха** «щебетуха; [дерев'яний дзвіночок на ший в худобі]», **цóкати**, **цокотáти**, **цокотíти**; — р. бр. **цок**, болг. *цък*, м. *цак*, схв. *цák*, слн. *cokotati* «цокати»; — звуконаслідуваньне утворення.

[**цокалка**] (орн.) «плиска біла, *Motacilla alba L.*» Шарл; — похідне утворення від основи дієслова **цóкати**, **цокотíти** з огляду на дзвінке щебетання (цокотіння) цих птахів. — Птицы СССР 417—418; Булаховський Вибр. пр. III 193. — Див. ще **цок**.

цóколь (архіт., тех.) «нижня частина зовнішньої стіни будівлі, що виступає над фундаментом; частина електричної лампи»; — р. **цóколь**, бр. **цóкаль**, п. **сокóт**, ч. *sokl*, *cokl*, болг. *цóкъл*, м. **цокле**, схв. *цóкла* «галмо; цоколь», слн. *cókla* «галмо»; — запозичення з італійської мови; іт. *zoccolo* «вид черевика; копито О; цоколь» походить від лат. *socculus* (зменш. від *soccus*) «вид легкого взуття», похідного від гр. *συκής* (-ίδος),

συκής (-άδος), *σύκχος* «тс.», яке (як і ав. *haxa-* «підошва») є запозиченням зі Сходу, можливо, з фрігійської мови. — СІС² 923; Фасмер IV 304; Смирнов 323; Желтов ФЗ 1876/1, 19; Горяев Доп. I 54; Brückner 66; Sl. wyr. obcych 119; Holub—Lyer 445; РЧДБЕ 833; Bezljaj ESSJ I 67; Frisk II 819; Walde—Hofm. II 550; Klein 1467, 1468.

[**цокувати**] «чудуватися; оставлювати», [**цукувати**] «тс.» Вел; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з н. *zucken* «(конвульсивно) здригатися», спорідненим із *ziehen* «тягти». — Kluge—Mitzka 890.

[**цóмоги**] «сили», [**цóмог**] «останні сили, соки» О, [**цомогувати**] «витягати останні сили, соки» О; — виникло з польського словосполучення со *тоге* «що можу». — Грінченко IV 436. — Див. ще **могти, що**.

[**цóмоль**] «грудка» Венз; — неясне; порівнюється з ч. *žmol* «тс.», пов'язаним з експресивним утворенням *žmolit*, що утворене від *žeti* «жму». — Венз 72; Machek ESJC 730. — Див. ще **жати²**.

[**цóнглі**] «кліщі, обценьки» Ко; — запозичення з польської мови; п. *caęgiel*, мн. *caęgle* «тс.» пов'язане, очевидно, з нвн. *Zange* «щипці, кліщі», спорідненим із свн. *zange*, дvn. *zanga*, днн. *tanga*, снідерл. *tanghe*, дфриз. *tange*, дангл. *tong(e)*, дісл. *tóng*, що зводиться до герм. **tangō*-(< **dankā*), іє. **denk-* «кусати», від якого походять також дінд. *dášati* «кусає», гр. *δάκνω* «кусаю». — Kluge—Mitzka 873; Klein 1627.

[**цóпкати**] «прицмакувати» Вег; — похідне утворення від вигуку **цоп*, що імітує плямкання; до словотвору пор. **чóпкати**, **чáвкати** тощо. — Пор. **цóпнути**.

цóпнути «стукнути, луснути»; — р. *цоп* (вигук на позначення швидкої дії), **цóпать** «хапати; бити, вдаряти», бр. **цóпнуць** «швидко хапнути руками, зубами, кігтями», болг. *цоп* «гуп (у воду)», **цóпам** «чалапаю»; — звуконаслідуваньне утворення, подібне до **лóпнути**, **хлóпнути** тощо.

[цóркати] «дзвякати, брязкати, бренькати», [цóркотíти] «брязкати; кричати (про тетерука)», цóрк «вигук на позначення брязкання заліза» Нед, [цóркіт] «брязкіт», [цóркóтало] «брязкальце» Німчук Пр. XI діал. н., [цóркотóля] «колесо, яким граються діти» ВеУг; — звуконаслідуваньне утворення від вигуку цóрк, подібне до дýркати, фýркати, цvíркати тощо.

[цóрколá] (бот.) «дельфіній, *Dolphinum consolidata L.*» ВеУг, Mak, [чóркола] «тс.» Mak; — результат фонетичної видозміни слова *сóрколá* «тс.», що виникло внаслідок відпадіння кінцевого **б** у назві **сóрколáб* [*< сороколáб*] «тс.» — складного слова, утвореного з основ іменників *сóрока* та *лáба* «лапа». — ВеНЗн 44; ВеУг ЗНТШ IV 269. — Див. ще **сороколáб**.

[цотáтися] «сваритися»; — запозичення з польської мови; п. ст. *cetać się* «сперечатися, сваритися» зіставляється з угорськими звуконаслідуальними утвореннями *csetepatéz* «сваритися», *csetepaté* «бйка». — SW I 267; Bárzsi 39.

[цóфати] «відступати, задкувати» Нед, [цóфатися, цáфати, цáфатися] «тс.» тж, [цохвáти] «подавати назад» ВеБ; — ч. *couvati*, слц. *cofat'*, вл. *cofać*, нл. *cofaś* «тс.»; — запозичення з польської мови; п. *cofać* «тс.» походить від нвн. (бав.) *[zaufen]* «ти назад». — Ślawski I 107; Brückner 66; Machek ESJČ 89; Holub—Кор. 87; Schuster-Sewc 97.

[ци] «вигук, яким підганяють робочу худобу» Нед; — не зовсім ясне; можливо, експресивне звуконаслідуваньне утворення, що імітує свист батога.

[цúбірка] (зоол.) «білка, *Sciurus vulgaris*» Г, Нед; — неясне.

[цúбом]: у вислові *цúбом стáти* «заклякнути від холоду»; — не зовсім ясне; можливо, експресивне утворення на основі вислову *дúбом стáти* «задубіти».

[цубрикувати] «швидко, енергійно тягти» Ва, [цубригувáти] «тягти, натужуючись» Па; — афективне утворення від *цубрити* (див.).

[цúбрити] «тягти, цупити» Ва, [пíдцóбрить] «вкрасти, натягти»; — можливо, результат контамінації слів *цўпить* та етимологічно нез'ясованого р. *тýбрить* «красти, цупити». — Див. ще **цуп**.

цуг «запряжені поодинці або парами один за одним коні або воли; потяг», [цуг] «тяга (у димарі, печі) Корз, О, відтулка О», [цúга] «вузда? вудила?; частина ткацького верстата»; *до цúги* «як слід», [цúглі] «тс.», [цúглі] «вудила», цуговий, цúгом, ст. цугли; — р. бр. *цуг*, п. *суг*, схв. *цüг*; — запозичене з німецької мови, можливо, через посередництво польської; н. Zug «рух; перехід; потяг; тяга; ковток» пов'язане з *ziehen* «тягти», спорідненим із свн. *ziehen*, двн. *ziohan*, днн. *tiohan*, снн. *tēn*, снідерл. *tien*, дфриз. *tiā*, данgl. *tēon*, англ. [tee], гот. *tiuhān* «тяти», що зводиться до герм. **deuk-* «тс.», порівнюваного з скімр. *dygaf* «тягну», лат. *dūcō* «веду», гр. *δαιδύσσομαι* (< **δαιδυχίωμαι*) «тягну, волочу». — Шелудько 53; Фасмер IV 304; Горяев 404; Brückner 67; Kopaliński 186; Kluge—Mitzka 883, 890; Frisk I 337.

цúга «узда; деталь ткацького верстата» Г, дзúга «деталь верстата» Г; — очевидно, пов'язане як запозичення з н. *Zug* «низка, ряд; процесія».

[цугóлка] «велика трубчаста кістка»; — не зовсім ясне; можливо, у якийсь спосіб пов'язане із *суглоб* (див.).

цугу́ндер (у вислові *брáти на цугу́ндер* «притягти до відповідальності, вести на розправу»), [цýндири] (у вислові *брáти на цýндири* «насміхатися») ЛЧерк; — р. *цугу́ндер* «тс.», бр. *цугу́ндар* «тс.»; [нероба], п. *[cihunder]* «тс.»; — певної етимології не має; виводиться з н. *zu Hund* «до пса» (Шелудько 53; Фасмер IV 304; Носович 690) або з н. *zu Hundert* «до сотні (ударів)» (ССРЛЯ 17, 721); пов'язується також з іншими німецькими висловами: *zug unter* «тягти вниз», *zum Henker* «до ката» тощо. — Преобр. II, вып. последний 48—49; SW I 354; Jagić AfSIPh 26, 576.

[цуд] «страшна пригода, нещастя» O, [цудо] «тс.» тж; — запозичення з польської мови; п. сид «чудо, диво; надзвичайний випадок, химера» пов'язане з *sudo* «тс.», змазуреною формою від псл. *čudo*, якому відповідає укр. *чудо*. — SW I 350; Ślawski I 108—109; Brückner 67. — Див. ще **чудо**.

[цук] «вигук, яким відганяють собак» Mo; — схв. цуки «вигук, яким відганяють собак»; — звуконаслідуваньне утворення, подібне до р. цук «різкий ривок поводами», цукатъ «поганяти коня різкими ривками поводів», бр. [цукацъ] «цькувати», ч. сук «смик», сукат «смикати», слц. сукатъ «тс.», які пов'язують з н. Zuck «раптовий рух», zucken «робити несподіваний рух», что ε, возможно, звуконаслідуваньно-експресивними утвореннями від ziehen «тягти». — ССРЛЯ 17, 721; Machek ESJC 90; Holub—Lyer 115. — Див. ще **цуг**.

цукат «зацукрований плід або шкірка цитрини, помаранчі, дині тощо», цукатний, цукатовий; — р. бр. болг. цукатъ, п. суката; — запозичене з італійської мови через посередництво німецької; іт. succada «тс.» (> н. Sukkade > Zukkade «тс.», де з під впливом Zucker «цукор») пов'язане з *succo* «сік», що виникло з лат. *sūcus* «сік, волога; напій», похідного від *sūgo* «ссу, всисаю», яке споріднене з дvn. *sūgan* «ссати», данgl. *sūsan*, дісл. *sūga*, лтс. *sūkti*, вал. *sugno* «тс.», що зводяться до іє. *seuq-, *seug- «ссати; сік». — CIC² 924; Фасмер IV 304; Смирнов 324; Черных II 372—373; Kopaliński 189; Walde—Hoßm. II 622; Klein 1537.

цукор¹ «солодкий продукт харчування», [цукар, цукер, цукур] «тс.», [цукарня] «цукроварня», цукерка, цукерник (спец.), цукерница, цукерничка, цукерня, цукерок, [цукорник] «кондитер» Нед, [цукорництво] Нед, цукорниця СУМ, Нед, [цукорня] «кондитерська», цукратъ (хім.), цукріна, цукріця «цукрова маса; (мед.) діабет» Куз, Она, [цукрівки] «сорт груш» Нед, цукровик (спец.), [цукровіна] «кондитер-

ський виріб» Нед, [цукровінка] «льодяник, карамель» тж, цукровіця «цукриця» Куз, Она, цукроza (хім.), цукрування, цукерковий, цукристий, цукрівний Куз, [цукрівній] тж, цукровий, цукруватий тж, цукряний Она, цукрувати, цукруватіти, ст. цукоръ, цукрований; — бр. цукар, п. сукієг, ч. сукг, слц. нл. суког, вл. соког; — запозичене з німецької мови через посередництво польської; н. Zucker «тс.» походить від іт. zucchero, що виникло з слат. succarum «тс.», яке через ар. súkkar, перс. shákär зводиться до дінд. śákkār, śákkāraḥ «галъка, рінь, пісок; цукор-пісок». — Шелудько 53; Richhardt 39; SW I 354; Machek ESJC 90; Holub—Kop. 87; Holub—Lyer 115; Schuster-Sewc 97; Bergl. I 131; Kluge—Mitzka 890; Klein 1539. — Пор. **сахар**¹.

цукор² (орн.) «єгипетський голуб» Pi; — не зовсім ясне; найвірогідніше, назва виникла лексико-семантичним способом від цукор «продукт харчування» через біле забарвлення шиї та грудей птаха; проте не виключене її звуконаслідуваньне походження цієї назви, пов'язаної з вигуком, що імітує крик птаха; пор. п. сукги «вигук на позначення крику горлиці», ч. сукги, сукгү «вигук, що імітує крик горлиці, туркотання голубів», сукгушкя «горлиця». — Птицы ССР 338. — Див. ще **цукор**¹.

[цукорки] (бот.) «вид дельфінію, *Delphinium consolida* L.» Mak; — результат контамінації іншої назви цієї рослини сокіркі зі словом цукор, оскільки *Delphinium consolida* є доброю медоносною рослиною. — Нейштадт 253—254. — Див. ще **сокірки, цукор**¹.

[цукрівка] (бот.) «стокротки баґаторічні, *Bellis perennis* L.» Г, Ned, Mak, [цукровниця] (бот.) «цукрова тростина, *Saccharum officinale* L.» Mak, [чукрівка] (бот.) «чукрівка» Mak; — п. сукровієс, сукровініса «цукрова тростина», ч. сукгунпік «тс.»; — похідні утворення від цукор, оскільки з цукрової тростини добувають цукор, а стокротки, як і інші кошикоцвіті, є добрым ме-

доносом. — Вісюліна—Клоков 310. — Див. ще **цұқор**¹.

[**цукрұха**] (бот.) «солодець, *Glycyrrhiza L.*» Куз, Она; — похідне утворення від **цұқор**; назва мотивується солодким коренем цієї рослини. — Нейштадт 352. — Див. ще **цұқор**¹.

[**цұндрә**] «лахміття, дрантя», [**цұндрә**] «тс.», [**цұндравка**] «пoderта або полатана сорочка», [**цундрák**] «старий одяг», [**цундрýна**] «лахміття, дрантя», [**цундрýй**] «обідранець», [**цұндрóвка**] «обдерта жінка» О, [**цұндрáвий**] «пошарпаний»; — запозичення з румунської мови; рум. [*{tundră}*] «довгий і широкий селянський одяг» походить від етимологічно нез'ясованого угорського *sondra* «тс.» (можливо, пов'язаного з *csidag* «негідник; обшарпаний; нікчемний»). — СЧС 323; DLRM 898; Bágczi 33—34.

[**цұня-на**] «вигук для підклікання поросят»; — складне утворення з вигуку **цұня** (< **цюня**) та частки **на**. — Див. ще **на²**, **цио**.

[**циуп**] «вигук, що позначає швидку дію, хапання, удар», [**циупán**] «щиголь; удар по лобу» Па, **цұпкій** СУМ, Па, [**циұпати**] «тупати», **циұпти** «хапати, тягти; красти», [**циұпкати**] «тупотіти», [**циóпати**] «цілувати Г; дріботіти Нед», [**оциұпнути**] «задубіти» ЛЖКит, [**оциұпти**] «тс.» тж; — бр. **циуп**, п. сир, сирпаң «тупнути», ч. сир «вигук, що відтворює звук при ступанні», сираті, сирпouti «падати» (з дерева, про плоди), слц. сират' «тупотіти», схв. **циұпкати** «підстрибувати», болг. [**циупár**] «вигук на позначення удару», м. **циупка** «підстрибує»; — звуконаслідуване утворення, аналогічне до *tupn*, *týpati*; неприйнятні пов'язання з н. *zupfen* «смикати» (Шелудько 53) та зіставлення з п. сирпаң «припасти до землі» (*Sławski I* 110). — SW I 355; Machek ESJC 90, 91; Holub—Lyer 115. — Пор. **тұпати**.

[**циұпер**] «вістря» Нед, [**циұприк**] «краєчок, кінчик» Нед, [**циóприк**] «кінець, верхівка», [**циóмприк**] «тс.» Нед; — п. [**цирек**] «куприк»; — очевидно, експресивне утворення, що виникло в ре-

зультаті контамінації слів *çýplýk* «краєчок, вістря» та *kýper*. — SW I 355, II 635. — Див. ще **күпер**, **циплік**.

[**ципέчка**] «маленька люлька»; — не зовсім ясне; можливо, експресивне утворення, пов'язане з вигуком *цип* (див.) або з польським словом звуконаслідуванального походження *cipi* w *cip* «стиснути губи». — SW I 341.

[**циұппа!**] «вигук на позначення швидкої дії, стрибка» Нед; — звуконаслідуване утворення, що являє собою ускладнений варіант (підсилювальну форму) семантично близького вигуку *цип* (див.).

[**циприкувати**] «смикати, тягти»; — афективне утворення, що виникло на основі слів типу **циприкувати**, **чубрикатися**. — Див. ще **цип**.

[**циур**¹] «вигук закляття від чогось», [**циур-циұра**] «тс.», [**циұраха**] «циур Г; анафема Пі», [**циұрачка**] «циур», [**циұрати**] «сахатися, відчужуватися», [**циұраты**] «займати або привласнювати щось, вигукуючи першим: "Цур, мое!"» Чабаненко, **циұратися** «тс., відчужуватися», [**за-циұрати**] «лишити, кинути», [**одциұр**] «зречення» Пі, ст. **циуратися**; — р. **циур**, бр. **циур**, [**циур**], п. сир «чорт» (з укр.); — задовільної етимології не має; пов'язується зі словом **циұрка** «палиця (для відганяння ворожої сили)» (Преобр. II, вып. последний 81—82) або може розглядається як символічне дерев'яне зображення далекого предка (духа-охоронця дому), тоді вигуки **циур**, **циур-циұра** є зверненнями до цього духа, прикліканням його, пор. припущення зв'язку зі словами **прáщур** (Желтов ФЗ 1876/4, 37; Никольский ФЗ 1891/4-5, 11) і **чорт** (Вегп. I 164), з гр. *κύριος* «пан, господь» (Зеленин II 93); гіпотези про запозичення р. **циур** з чув. *tšag* (*čar*) «тримай, спиняй, стій» (Gauthiot MSL 16, 89), десанд. Туг «бог війни» (Погодин ЖСТ. 20, 427) менш прийнятні. — Фасмер IV 385—386; Лукінова. З архайчної лексики //Київське Полісся (К., 1989, 79—83). — Див. ще **циұра**.

[цур²] (у вислові *цуром врагу в очі глянь*) Нед; — очевидно, пов'язане з *цур*, *цúра* (в значенні «дух-охоронець дому»). — Див. ще *цúра*.

[цúра] «паличка Г; гра в цурки ЛЖит; відходи після перевіювання зерна Мо», [цуракý] «об'їдки» Л, *цúрка* «невелика паличка, обрубок; вид гри; (зб.) дрібні відходи з уламків стебел і колосків під час молотьби Чаб», *цуркá* (зб.) «тріски» тж, [цур'я] «тс.» тж, [цуркаль] «учасник гри в цурки» Мо, [цуркíй] «гру-бозернистий», [цуркувати] «скручувати палицею мотузку», [цурувáти] «тс.; крутити», [цурувáть] «правити, вимагати, здирати» Чаб, ст. *цурка*; — р. *чúрка* «обрубок дерева або металу», [чурák] «обрубок дерева», бр. *цурка*; — загальнозвизнаної етимології не має; можна припустити давнє значення слів *цúра*, *цúрка* «символічне зображення далекого предка (духа-охоронця дому)»; до значення «гра» пор. спостереження О.О. Потебні про перехід язичницьких обрядів і вірувань до сфери дитячих ігор; далі найімовірнішою є спорідненість зі *щур* (як нічною твариною); менш прийнятними є зіставлення з лит. *kiáutas* «дірявий», лтс. *caígs* «тс.», лит. *kiùrti* «ставати дірявим», *skiaugé* «дірявий човен», син. *schogē* «щілина, тріщина» (Фасмер IV 387; Mühl.—Endz. I 365) та з н. *schegep* «стригти, обрізати», *Schur* «стрижка» (Горяев 417). — Див. ще *цур¹*, *щур³*. — Пор. *чурбáк*.

[цургáнитися] «плентатися, човпти»; — очевидно, афективне утворення, що виникло внаслідок контамінації слів *цúпати* й *плугáнитися*. — Див. ще *плугáнити(ся)*, *цуп*.

[цúри] «лахміття, ганчíр'я» Мо, [цúря] «тс.», [цúравка] Німчук НЗ УжДУ, [цúравча] «обідрана дитина» Німчук Пр. XI діал. н., [цúравий] «обідраний, обшарпаний»; — не зовсім ясне; можливо, експресивне утворення на основі іменників *цундра* «лахміття, дрантя» і *цúри* «дрібні відходи». — Пор. *цундра*.

[цуркáтися] «церемонитися» Нед; — експресивне утворення, пов'язане, можливо, з н. *sich ziegen* «маніритися, це-

ремонитися». — Див. ще *церегéлі*.

[цúрти] «швидко їхати; гнати» ЛЖит; — очевидно, результат експресивної фонетичної видозміни слова *mýrty* під впливом вигуку *цу*. — Див. ще *тúрти*, *цу*.

[цúрка] (заст.) «дочка; дівчина» Л, [цурусь, цуруня] «тс.» Вел; — р. [цúрка] «дівчина», м. *цурко*, схв. *цúра* «тс.»; — запозичення з польської мови; п. *сóгка* «дочка», як і його пестливи деривати *сóгуš*, *сóгипія*, походить від псл. *děkti, (род. в. děkterę), до якого зводиться укр. *дóчка*. — Sławski I 107—108. — Див. ще *дóчка*.

[цуркáнок] «вид кожуха в гуцулів» Нед; — за допомогою суфікса *-ок* утворено від запозиченого з румунської мови țigăp «цурканський» (порода грубовонових овець). — DLRM 898.

[цúрма] «сурма (музичний інструмент)», [цурóма] «тс. Нед, труба, ріжок Пі»; — результат фонетичної видозміни слова *súrmá*, можливо, під впливом звуконаслідувальних утворень типу *цвіркati*, *цвірчáти* тощо. — Див. ще *сúрма*¹.

[цурpáк] «зрубаний стовбур, колодя»; — очевидно, результат контамінації слів *цурpáлок* (див.) та *чурbáк* (див.).

[цурpáлок] «обрубок» СУМ, Нед, [цурpáлка], *цурpáлля*, *цурpáлок* СУМ, Нед, *цируpáлля* «тс.», [циюpáлки] «колодочки; молоденьке пір'я у птахів» ЛПол; — складне слово, утворене з основ іменників *циúра* та *пáлка*. — Див. ще *пáлиця*, *циúра*.

[цурpéк] «пізно народжене ягня», [циур-péka] (мн.) «тс.» Нед; — результат злиття й субстантивації вигуків за кляття *циур* і *пек*, оскільки ягнята, народжені після весняного підрахунку приплоду, сприймалися як щось незвичайне. — Див. ще *пек¹*, *циур¹*.

[цурpéлiti] «тягти, волочити» СУМ, Нед; — експресивне утворення на основі слів *циúпти*, *циурpáлок*.

[цурúпал] (назва кота в загадці); — результат семантичної видозміни слова *циурúпал* «обрубок», що вини-

кло шляхом зворотного словотвору від **цурұпáлок**. — Див. ще **цýрпáлок**.

[**цухирняк**] «лишай на сосні» Куз; — неясне.

[**цұхнүти**] «тхнути, смердіти» Нед, [**цүхкүй**] «тухлій, гнилий» Нед; — ч. čich «нюх», слц. čuch «тс.», вл. čuchać «нюхати», слн. čuch «чути (нюхом)»; — запозичення з польської мови; п. сучнаć «тс.», сучч «нюх; сморід» є змазурованими формами від іменника czuch «тс.», що виникли внаслідок розширення суфіксом -s- основи псл. čuti, до якої зводиться також п. czuci «відчувати; відгопнити», р. [**чұхаты**] «розпізнавати (на нюх чи на смак)», укр. чутти. — Фасмер IV 389; Ильинский ЙОРЯС 20/3, 88; Ślawski I 108; Brückner 67; Rozwadowski RS1 2, 110—111; Berg. I 162, IF 10, 151; Zupitza KZ 37, 399. — Див. ще **чұти**.

[**цұцик**¹] «песик», [**цүц**] «пес», [**цүцák**] «песик», цуценя, [**цюнечка**] Г, цюцик «песик» Она], [**цюцик**] «дерев'яний гудзик» ЛПол, цюцько «пес», цюця (дит.) «песик»; — р. цүцик (з укр. — ССРЛЯ 17, 722), [**цүцка**], бр. цюцька, п. [**сісісіа**, сісек], вл. tšutšo «пес», м. цүце, схв. цүцак, слн. сісек; — субстантивні утворення від звуконаслідуваного вигуку **цу-цү** (**ци-ци**), подібні до лит. čiūcius «пес», похідного від čiūciū «вигук для підклікання собак». — Фасмер IV 304—305; Ślawski I 104; Brückner 64. — Див. ще **цу-цү**.

[**цүцик**²] «стара (найменша) міра горілки; маленька пляшечка горілки» ЛЧерк, Мо; — утворене лексико-семантичним способом від **цұцик** «песик». — Див. ще **цұцик**¹.

[**цүцик**³] (іхт.) «вид бичка, Gobius magmoratus» Нед; — результат семантичної видозміни слова **цұцик** «песик». — Див. ще **цұцик**¹.

цу-цү «вигук для підклікання собак», цю-цию «тс.», цуцукати «підклікати собаку»; — р. [**цуцү**], п. сіс-сіс, вл. či či, нл. tsu tsi, схв. цүкі! «тс.»; — звуконаслідуване утворення, аналогічне до лит. čiūciū, н. zschu! zschu! «тс.». — Фасмер IV 304—305; Brückner 64.

[**цъвáпкати**] «плямкати» (про свиню); — звуконаслідуване утворення, подібне до **чвáкати**, **цвáкати**, **джвáкати**; до словотвору пор. також **цяпкати**, **чалáпкати** тощо.

[**цъвóх**] «вигук, що імітує удар батогом», **цвóхкати** «стъбати, бити батогом», [**цвóхати**] «тс.»; — звуконаслідуване утворення, аналогічне **грох**, **торóх**.

[**цъкувати**] «переслідувати, гнати», **цъкувáння**, [**поцъкóв**] «цъкування (собаками)»; — бр. **цкавáць** «цъкувати», п. szczać, szczać, ч. štvát, вл. ščiwać, нл. ščuwaś, слн. ščúvati «тс.»; — результат фонетичної видозміни псл. *ščvati, до якого зводиться також укр. **чвáти** «цъкувати». — Потебня К ист. зв. II 38; Brückner 545; Machek ESJC 629. — Див. ще **чвáти**.

[**цъма**] (ент.) «нічний метелик, Phalaena L.» ВеНЗн, [**цъмор**] тж, [**цъмóха**, **цъмук**, **цъмух**, **цъмúха**] «тс.» ВеБ; — запозичення з польської мови; п. с̄та «тс.» утворене лексико-семантичним способом від с̄та «пітьма», якому відповідає укр. **тъма**. — SW I 415. — Див. ще **тъма**¹. — Пор. **тъма**³, **ціму-рець**.

[**цъмічкі**] (бот.) «вид груш (груша звичайна, Pyrus communis L.)» ВеНЗн; — неясне; можливо, результат експресивної видозміни слова **цвéчки** (див.).

[**цъмічок**] (зоол.) «землерийка, Sorex agapetus» ВеЗа; — неясне; пор. інші етимологічно темні назви цієї тварини [**дзюрдз**, **жджок**, **зьджъок**].

[**цъом**] «вигук, що імітує звук поцілунку», [**цъомок**] «поцілунок» Чаб, **цъомати** «цілавати», **цъомкати** «тс.»; — звуконаслідуване утворення, аналогічне **цмок**¹ (пор.).

[**цъон**] «вигук, що відтворює пташиний писк», **цъом** «вигук на позначення щебетання волового очка», [**цъонтати**] «цінькати (про птахів)», **цъомкати**; — звуконаслідуване утворення, подібне до **цинь** (пор.).

[**цъонь**] «вигук для підклікання коней або свиней», [**цъонька**] (дит.) «кінь», свиня Нед; лоша Корз», [**цъоньо**] «кінь»

О; — нерегулярне експресивне утворення від звуконаслідуваного вигуку *цъ-цъ-цъ*. — Пор. **цинька-цинька**.

[**цьопати**] «стукати»; — похідне утворення від звуконаслідуваного вигуку **цъол*, аналогічне *тьопати*, *хръбати*, *цѣпати*.

[**цъблка**] (орн.) «вівсянка звичайна, *Emberiza citrinella L.*» Куз; — не зовсім ясне; можливо, похідне утворення від вигуку **цъол*, що імітує крик цього птаха, або виникло лексико-семантичним шляхом від *цъблка* «дещиця, щось маленьке» з огляду на малі розміри вівсянок. — Птицы СССР 538, 540. — Пор. **цяпти**.

[**цъбра**] «жінка легкої поведінки; нечупара»; — не зовсім ясне; припускається зв'язок з рум. *cioagă* «гава» (*Scheludko* 146), яке порівнюється з алб. *sogrë* «галка» (DLRM 145).

[**цъось-цъось**] «вигук, яким підкликають лошат і свиней» ЛЧерк, [*цъоська*] (дит.) «кінь» О; — результат контамінації семантично тотових вигуків *косъ-косъ* та *цъонъ*. — Див. ще **кося**, **цъонъ**.

[**цъблхя**] «пащекувата жінка, пліткарка»; — очевидно, афективне утворення від *цъох* — фонетичного варіанта звуконаслідуваного вигуку *тьох* (див.).

[**цио**] «вигук, яким відганяють свиней», [*циюць Г, ациоць Вел*] «тс.», [*цио-цию*] «вигук для підклікання малих по-росіят» ЛЖит; — п. сіу «вигук для підклікання свійських тварин»; — звуконаслідуване утворення, що імітує звуки тварин під час іжі; первісне значення «вигук підклікання»; значення відгому тварин вторинне (вигук набуває такого значення при вимовлянні його з відповідною інтонацією). — Sławski I 104. — Пор. **ци-циу**.

[**циок**] «вигук, що означає звук сокири при рубанні», *циокати* «бити, стукати СУМ, [сапати Веб]»; — р. *тиок*, бр. *циок* «тс.», п. *сіук* «щіпка», ч. *t'ukati*, слц. *t'ukat'*, схв. *циккати* «стукати»; — звуконаслідуване утворення, подібне

до *грюк*, *тук*. — Machek ESJC 660. — Пор. **грюк**, **тук²**.

[**цику-цику-на**] «вигук, яким підкликають свиней»; — результат злиття вигуку *цику-цику* (пестливого утворення від *ци-ци*) та частки *на*. — Див. ще **на²**, **ци**.

[**ционик¹**] (орн.) «вівсянка очеретяна, *Emberiza schoeniclus L.*»; — утворене внаслідок скорочення *мацюник*, експресивної форми прікметника *малій*, з огляду на малі розміри пташки. — Воїнств. — Кіст. 260; ВeЗн 79. — Див. ще **малій**. — Пор. **ционик²**.

[**ционик²**] «маленька срібна викопна монета»; — виникло внаслідок скорочення (відпадіння початкового складу *ма-*) з *мацюник*, експресивного утворення від *малій*. — ВeЗн 79. — Див. ще **малій**.

[**ционка**] «крапля води» Нед; — не зовсім ясне; можливо, звуконаслідуване утворення.

[**циююк**] (ент.) «комар звичайний, *Culex pipiens L.*» ВeНЗн; — запозичення з угорської мови; уг. *szúnyog* «тс.» є словом тюркського походження: тур. *sinek* «муха», крим.-тат. *cınäk* «тс.», чаг. *cınäk* «муха, комар». — Bárczi 295—296; MNTESz III 804; Радлов IV 686, 694.

[**циопа**] «хижка; в'язниця», [*циопка*] «камера (у в'язниці)»; — бр. [*циопка*] «тс.»; — запозичення з польської мови; п. *сіупра* «хижка» є результатом фонетичної видозміни (вторинна афективна палatalізація) слат. *сирра* «в'язниця», що виникло, очевидно, з лат. *bochka* «бочка, кадіб», спорідненого з дінд. *kýraň* «дупло, печера; яма», літ. *káypas* «купа», стсл. *коупъ* «тс.». — СЧС 324; Sławski I 105; Matzenauer 132; Walde—Hofm. I 310—311; Klein 384. — Див. ще **куп¹**.

[**циопасом**] «етапом»; — запозичення з польської мови; п. *ciupas* у вислові *odesłać ciupasem* (*szupasem*) «відправити етапом» походить від н. Schubraß «наказ про відправлення етапом», що є складним словом, утвореним з іменників *Schub* «зсув, поштовх; група;

перевезення (людей, часто про ув'язнених, полонених), яке походить від *schieben* «штовхати, посувати», спорідненого з дvn. *scioban* «рухати», данgl. *scūfan*, дісл. *skūfa*, шв. *[sk(j)uva]*, англ. *shove* «тс.», лит. *skūbt* «постішати, квапитися», псл. *sku(b)tī*, та Раф «паспорт». — Фасмер III 660; SW I 341; Kluge—Mitzka 646; Klein 1438. — Див. ще **пас⁴**, **скубти**.

[цюпати¹] (дит.) «цибувати», [цұпқа] «поцілунок»; — звуконаслідувальне утворення, подібне до **дзюбати**, **тұпнати**. — Пор. **циопати²**.

[циопати²] «цикотати; тупати; дріботіти ногами» Нед, [циопотати, цюпотіти] «тс.; лепетати» Нед; — бр. [циопаць] «боязко ступати (про дитину)» Носович, [циоп] «вигук, що спонукає дитину ходити; вигук, що імітує легке падіння», п. сіурац «цикотати», ч. сипаті «тупати»; — утворення звуконаслідувального характеру; до словотвору пор. **дзюбати**, **тұпнати**. — Пор. **циуп**, **циок**, **циопати¹**.

[циоприки] (бот.) «чорнобривці прямі (повняки), *Tagetes erectus L.*» ВeНЗн; — не зовсім ясне; можливо, експресивне утворення на базі іменника **циуприк** «верхівка».

[циопцяти] (дит.) «купати» Нед; — очевидно, виникло з ***күпцяти**, нерегулярного афективного утворення від **купати** (див.).

[циора¹] «джура»; — запозичення з польської мови; п. сіуга «джура; нездара, роззыва» спільногого походження з укр. **джура** (див.).

[циора²] «свійський собака»; — утворене лексико-семантичним способом від **циора¹**; не виключений вплив вигуку **ци-цио** (**ци-ци**), яким підкликають собак. — Див. ще **циора¹**.

[циора³] (орн.) «курка свійська, *Gallus domesticus Briss*» ВeНЗн, [циореня] «курча» Л; — можливо, похідне утворення від звуконаслідувального вигуку для підкликання свійських птахів ***циор**.

[циорити] «дзюрити, текти, струмувати, вирувати» УРС, Г, [циоріти] Нед,

циоркотати Г, **циоркотіти** Г} «тс.», **циоркóm** «струменем»; — бр. **цирчáць** «дзюрчати», п. **сіуркас**, **сіургсеc**, слі. **сіуркат'** «тс.», ч. **сіурек** «тонкий струмінь», болг. **циркам**, схв. **цирти** «текти», слн. **цирлјати** «дзюрити», сіурек «струмінь»; — звуконаслідувальне утворення, паралельне до **дзюрити**. — Фасмер II 68; Sławski I 105—106; Skok I 281; Mikl. EW 30. — Пор. **дзюр**.

[циорпіль] «калюжа, баюра»; — афективне утворення на базі дієслова **циорти** «дзюрити, текти» і, можливо, давнього прикметника ***полий**, від псл. ***рълъ** «повний». — Див. ще **водопілля, повний, цюрти**.

[циох-циох] «вигук, яким кличуть собак» ЛЧерк; — результат афективного розширення вигуку **цио-цио** «тс.» звуком **х**. — Див. ще **ци-ци**.

[циоцька] «комаха»; — не зовсім ясне; можливо, виникло як експресивний скорочений варіант незасвідченого прикметника ***маціоцька** «маленька» внаслідок відпадіння початкового складу; пор. подібні прикметники **маціцький**, **маціпкій**, **маціопкій** і под. — Див. ще **маценъкий**. — Пор. **ционик¹**.

[циоцьки] (бот.) «хризантема лучна, *Chrysanthemum leucanthemum L.*» Mak; — не зовсім ясне; можливо, виникло як експресивна пестлива назва на основі **циоцик** «песик» (як щось пухнасте). — Див. ще **циуцик¹**.

[циоцю] (дит.) «сідати» Ме; — експресивне утворення, аналогічне **[циоці]** «мочитися». — Пор. **циоцяти**.

[циоцяти] (дит.) «мочитися», [циоці] «тс.»; — звуконаслідувальне утворення; до словотвору пор. **[сіосяти]** (див.).

цив «вигук, що імітує гавкання собаки (циценяти)», **цивкати** «гавкати»; — р. **тив**, бр. **циў**; — звуконаслідувальне утворення, аналогічне **дзяв**. — Пор. **гав¹**, **дзяв**.

[цивіти] «животіти, злидарювати» ВeБa; — експресивне утворення на базі вигуку **цив** (у значенні «скавукати») та дієслів **скніти** «нидіти, мучитися», **[циніти]** «нидіти (з голоду)».

[**цівка**] (орн.) «галка (кавка), *Coloeus (corvus) monedula L.*» ВеУг, ВеНЗн, Шарл; — результат експресивної видозміни слова [**кавка**] «тс.», можливо, внаслідок зближення звуконаслідування **кав**, що позначає крик цих птахів, з вигуком **ців**. — Булаховський Вибр. пр. III 252—253; Птицы СССР 604—605. — Див. ще **кав**, **ців**.

[**цімбати**] «смикати, тягти»; — не зовсім ясне; можливо, експресивне утворення, аналогічне **дзёмбати**, **дзъобати**, **шкрябати**.

[**цимкяти**] «плямкати», [**циммати**] «тс. (про свиней)» ВеБ, [**чамкати**, **чапкати**] «тс.» ВеУг; — р. [**чамкать**] «плямкати», п. *сiamкас*, *сiamас* «тс.», *сiam* (вигук); — звуконаслідувальне утворення від вигуку *циам-циам, що імітує чавкання при їді; до словотвору пор. **гамкати**, **плямкати**, **цибомкати** і под. — Richhardt 40; Sławski I 97; Brückner 108. — Пор. **плям**, **циом**.

[**цимріна**] «зруб колодязя; журавель» СУМ, Нед, [**цибріна** Л, **цибрінне** ЛЖит, **цимеро** Мо, **цибріна** СУМ, **цибріни** ЛЖит, **цимбріна** Нед, **цимбрінє** тж, **цимбріова** тж, **цимріна** ЛЖит, **цимріні** тж] «тс.», [**цибріна**] «один брус цямріння» Па, [**цибріння**] «цимріна» Ме, [**цимбріна** Нед, **цимбріння** Г, **цимбра** тж, **цимбріна** тж, **цимбріння** тж, **цибріна** СУМ, **цимбріна** Г, **цимра** тж] «тс.», **цимріння** «тс.», [**цибрувáти**] «ставити цямрину», [**цимбрувáти**] «тс.» Нед, **цимрұвати** «тс.»; — запозичення з польської мови; п. *сембрзупа* «тс.» утворене від *сембра* (*себра*) «тс.», що походить від свн. *zimber* «будівельне дерево, дерев'яна будівля», пов'язаного з дvn. *zimbar* «тс.», днн. *timbar* «будівля», дфриз. данgl. англ. *timber* «будівельне дерево», дісл. *timbr*, шв. *timtig*, дат. *tømtig* «тс.», гор. *timrjan*, *timbrjan* «будувати», що зводиться до герм. основи *timbra- (< *temra- < *demro-) «будівельне дерево», спорідненої з дінд. *dámaḥ* «будівля, житло», лат. *domus*, гр. δόμος, δῶμα «тс.», стсл. **домъ**. — Шелудько 53; Richhardt 38; Bern. I 122;

Mikl. EW 27; Kluge—Mitzka 884; Klein 1618. — Див. ще **дім**.

[**цинути**] «сочитися, крапати»; — не зовсім ясне; можливо, як експресивне утворення виникло на базі слів **ципти** [«чвякати»] (див.), **тáнути** (див.).

[**ципти**] «пищати; [**чвякати**]»; — звуконаслідувальне утворення. — Пор. **ципка**.

[**ципка**] «плямка; крапелька», [**дзáпка**] «тс.» Ж, [**ципкани́я**] «віск або парафін, що стікає зі свічки й застигає» Пр. XI діал. н., [**циопінка**] «дещиця», [**цибпка**] «тс.», [**ципаністий**] «плямистий» ВеБ, [**дзяпканистий**] «тс.» Ж, [**ципкувáтий**] «тс.» тж, [**ципку**] «трішки», [**ципусю** Нед, **циолку** тж] «тс.», [**ципти**] «черпати потроху (рідину); крапати», [**дзяпкати**] «тс. Ж; дойти», [**ципкати**] «крапати», [**ципотіти**] «тс.» Нед, [**цибпти**] «стукати»; — бр. [**ципаць**] «хапати зубами», п. *сіараś* «чалапати, хляпати; плямкати»; — експресивне утворення звуконаслідувального характеру, подібне до **кáпти** (пор.).

[**цирапутіти**] «дуже голосно кричати» ВеБ; — не зовсім ясне; можливо, афективне утворення від дієслова [**сарапати**] «спалахнути (гнівом)» під семантичним впливом **репетувати**. — Див. ще **репет**, **сарапати**.

[**циасати**] «плямкати (про свиню)» ВеБ, [**циаскати**, **цибскати**] «тс.» ВеБ, ВеНЗн; — звуконаслідувальне утворення; до словотвору пор. **крéмсати**, **рóмсати**, **хрýмсати** і под.

[**цитá**] «пляма; крапка; крапля СУМ, Нед, [**дещиця**, **дрібка** ВеЗн], **цитіна**, **цитінка**, **цитка** «тс. СУМ; кусочек перламутру, вжитий для інкрустації порохівниці; вид орнаменту на одвірках і лутках Г», [**цият**] «дещиця, дрібка» ВеЗн, [**цитатíй**] «строкатий, крапчастий», [**циткастíй** ВеЗа, **циткáтíй** Нед, ВеЗа] «тс.», **циткувáти** «покривати цятками, мережити, робити строкатим», [**цитнúти**] «капнути» Кур, [**цитку**] «трішки» Нед, [**циту**] «тс.» тж, [**нецит**] «зовсім нічого» Ж, [**пóцит**] «щось особливо гарне»; — р. **циата** «прикраса ікони; дрібна монета», др. **циата** «дрібна монета; при-

краса», п. се́тка (< се́та) «цята», ч. сета, setka «бліскітка; дрібничка», ст. се́та «дрібна монета», схв. ст. ще́та, стел. **ця́тa** «тс.»; — давнє запозичення, найвірогідніше, з готської мови; гот. *kintus* «гріш, шеляг» походить від нар.-лат. *centus* «вид римської дрібної монети», що виникло внаслідок скорочення лат. *centēsimus* «сотий (сота частина грошової одиниці)» або *centenionālis* «вид дрібної римської монети», похідних від лат. *centum* «сто»; пов'язання нар.-лат. *centus* з лат. *quīntus* «п'ятий» (Kiparsky GLG 109—110) або з лат. *cinctum* «пояс» (Knutsson ZfSIPh 15, 130—132) малоймовірні. — Фасмер IV 291—292; Sławski I 57; Brückner 60; Machek ESJC 84; Holub—Lyer 112; Bern. I 122. — Див. ще **цент**.

[**ця́точка**] (бот.) «стократки багаторічні, *Bellis perennis* L.»; — утворене лексико-семантичним способом від **ця́точка** «плямка, крапочка» з огляду на строкате листя деяких видів цієї рослини. — БСЭ 26, 264. — Див. ще **ця́тā**.

ця́ця «іграшка; розумна, слухняна дитина; щось гарне; вродлива жінка; поважна особа», [**цáцка**] «дитяча іграшка» Бі, **цяцянка** «цяцька», **цяцька** «цяця», **цяцьковий**, **цяцькatisя** «тішитися, бавитися; панькатися»; — р. бр. **цáца**, п. саса, сакко; — звуконаслідувальне утворення, що імітує дитячий лепет. — Richhardt 40; Фасмер IV 292; Преобр. II, вып. последний 43; Rozwadowski RS1 2, 75—76; Sławski I 54; Brückner 55; SW I 251; Berg. I 133. — Пор. **чачо**.

Ч

[ча¹] «вигук, яким підганяють (повертають праворуч або ліворуч) волів; вигук, яким підганяють коней», [чáлá] «тс.» Г, Нед; — п. [csa] «цабе»; — ч. čá «вигук, яким підганяють волів», слц. čá «цабе», вигук, яким підганяють волів, слн. [čá] «цабе»; — запозичення з румунської або словацької мови; рум. сea «вигук, яким повертають волів праворуч», [ceala] «тс.», як і слц. čá «вигук, яким підганяють (повертають праворуч) тяглову худобу», čale «тс.», ч. čá «тс.», пов'язується з уг. csá, csále «тс.». — Sl. prasł. 2, 102; Machek ESJČS 64; DLRM 130.

[ча²] «тихше!»; — результат експресивної видозміни семантично тотожного вигуку *ша*, можливо, під впливом слова *чутти*. — Див. ще **ша**.

[чабáк] (іхт.) «лящ, Abramis brama (L.) СУМ, Г; вид в'яленої донської риби Бі», чобáк Куз, [чабачíна] «лящ», [чебáк] «вид в'яленої донської риби» Бі; — р. чабáк, чебáк «лящ»; — запозичення з тюркських мов; карач. балкар. чабак «лящ», башк. сабак «тс.», кирг. тат. чаг. чабак «дрібна риба, плітка» пов'язуються з перс. сераг «тс.». — Фасмер IV 308, 322; Преобр. II, вып. последний 56—57; Горяев 409; Mikl. TEI I 272; Gombocz 56; Радлов III 1928, IV 196.

[чабáкати] «кричати» (про цесарок) ВеHЗн; — звуконаслідувальне утворення, подібне до *гагáкати*, *ква́кати*, *кудкудáкати*.

[чабалá] «вигук, яким повертають волів праворуч (цабе)»; — результат контамінації вигуків *чáлá* та *цабé*. — Див. ще **цабé, ча¹**.

чабáн¹ «пастух овець», [чобáн Нед, чубáн Ме] «тс.», чабанéнко, чабанéць,

чабанíха, чабанíвна, чабáнка, чабáнство, чабанчýк «помічник чабана», чабáрня «кошара, вівчарня», чабанj «дитина чабана», чабáнти, чабанувáти, ст. чебанъ; — р. бр. чабáн, п. czaban, болг. [чобáн, чобáнин], м. чобан, схв. чòбáн, чòбанин; — запозичення з тюркських мов; тур. çöfap «пастух», крим.-тат. чобан «тс.» походять від перс. šubān «тс.»; у польській мові з української. — Акуленко 138; Кобилянський Діалект. і літ. м. 243; Дмитриев 549; Фасмер IV 308; Корш ИОРЯС 8/4, 40; Brückner 71; Kopaliński 192; Skok I 332; Berg. I 159; Mikl. TEI I 278; Радлов. III 2030; Hübschmann Osset. 215; Leumann IF 58, 19; DLRM 145; Lokotsch 35.

[чабáн²] «віл (великий)», [чобáн] «великий (про вола)» Нед, [чабáний, чабанýстий] «тс.»; — п. [czabán] «тс.»; — результат семантичної видозміни слова чабáн «пастух овець». — Див. ще **чабáн¹**.

[чабáник] (орн.) «плиска біла, *Motacilla alba L.*» Шарл, [чабáнчик Куз, чобáник] «тс.»; — утворене лексико-семантичним способом від *чабáник «малий вівчар»; пор. інші назви птахів, пов'язані з фахом людей: *вівчárik, пастúх, погóнич* тощо. — Булаховський Вибр. пр. III 209—210. — Див. ще **чабáн¹**.

[чабарáшка] «вид частівки; танець, що виконується під спів цієї частівки»; — п. [czabaraszka] «тс.»; — результат фонетичної видозміни слова чеберáчка «тс.». — Див. ще **чеберяти**.

чабéр (бот.) «*Satureja L.*», [чабréць] «чебрець звичайний, *Thymus serpyllum L.* Г; чабер садовий, *Satureja hortensis L.* Mak», чабрик «чabor; [чебрець зви-

чайний, *Thymus serpyllum* L. ВеНЗн», [чабóр] «чабер садовий, *Satureja hortensis* L.» Mak, [чебер] «тс.» тж, чебрець «*Thymus* L.», чебрик «чебрець; [чабер садовий, *Satureja hortensis* L. Mak], [чéбричок] Нед, [чебрчик, чебчик, чепчик, чибрець, чобр] «тс.» Mak, [чýбrik] «тс. Mak; чебрець звичайний, *Thymus serpyllum* L.», [цéбрець] «чебрець звичайний, *Thymus serpyllum* L.» Нед, [цéбрík Г, ВeBa, [чéбriчok] Нед, цéпчик ВеNЗn] «тс.», [шабер] «чабер садовий, *Satureja hortensis* L.» Pi, [шебер Г, шеберник Mak, щебер, щебрець, щебрушика Mak] «тс.», [щабрик] «чебрець звичайний, *Thymus serpyllum* L.» ВеNЗn; — р. чабёр «чабер садовий», бр. чабóр, др. чабъръ, п. съафг, ч. сафг, сіфг, сиғг, болг. чубрица, м. чубрика, чубрица, схв. иўбар, слн. ёбог «тс.»; — псл. *сéфг-/сіфг- зближується з сéтгъ (>укр. чемерíця) (Соболевский Slavia 5, 445; Brückner 73; Sławski I 114); пов'язання з гр. Θύμβρος, Θύμβρα «тс.», як і зближення з лат. combrētum «різновид очерту» (Moszyński JP 33, 348), непереконливі. — Фасмер—Трубачев IV 309; Machek ESJČ 108; Mikl. EW 36; Bergn. I 160. — Пор. чемерíця.

[чабóвк] «шубовсть» Me, [чабóвть] «тс.» тж, [чабóвкнути] «шубовснути у воду» Me; — звуконаслідуванье утворення від вигуків бовк, бовть з експресивним префіксом ча-. — Див. ще бов.

[чабráк] «декоративна підстилка під сідло коня»; — ч. сағгака, слц. сағгака, сағрак «тс.»; — фонетично видозмінене запозичення з турецької мови (тур. çarvak «тс.»); припускається посередництво угорської мови (уг. csáfrák, csáprák). — Machek ESJČ 92. — Див. ще чапráк.

[чабрикувати] (слово пов'язане з випасанням та годівлею овець) Дз Доп. УжДУ IV 109; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з ч. [čábrít] «блукати, бродити», čaþarít se «тс.», для яких реконструюється псл. *čaþriti. — ЭССЯ 4, 8.

[чабúлькнути] «випити одним духом»; — звуконаслідуванье утворення від булькати, булькнути з експресивним префіксом ча-. — Див. ще буль.

[чáвіти] «давити, видавлювати, вижимати щось з чого-небудь» СУМ, Г, [чавчíть] «тс.» Чаб, чáви «прес» Куз, вичáвлювати, вýчавки, вичавний (тех.); — специфічно українське утворення, що виникло з щавіти (шчавіти) «тс.», можливо, через форму розїавіти (рожчавіти) внаслідок перерозкладу. — Див. ще щавіти.

[чáвкати] «голосно плямкати», [чáвати] «шамкотіти До; повільно їсти Корз», чавкотіти «плямкати»; — р. чáвкатъ, бр. чвáкацъ; — звуконаслідуванье утворення, аналогічне гáвкати, кáвкати, шáвкати і под. — Фасмер IV 309; Горяев 407.

[чавýн] «сплав заліза з вуглецем; горщик із такого сплаву», [чагúн Г, Нед, чајун Нед] «тс.», чавýнка (заст.) «залізниця; пічка», [чагúнка] «вузькоколійна залізниця» Л, [чаунка Нед, чегúнка Л] «тс.», чугúнка (заст.) «тс.», ст. чаунъ; — р. болг. чугúн, бр. чыгúн, п. [счугун, счуин], схв. тùгум «велика мідна посудина на воду»; — запозичення з тюркських мов; пор. чув. tšugun, кар. крим.-тат. чојун «чавун», балкар. чоюн, чаг. сýјип, аз. чуғун, тат. чујын «тс.»; пов'язувалося також (Младенов 688) з лат. cùdo «б'ю, кую», нvn. hauen «бити, вдаряти», що зводяться до іє. *kou-/keu- «кувати». — Фасмер IV 377; Преобр. II, вып. последний 79—80; Дмитриев 551; SW I 404; РЧДБЕ 837; Bergn. I 161—162; Радлов III 2017, 2171; Mikl. TEI I 279, TEI Nachtr. I 25; Räsänen Tat. L. 79, ZISIPh 20, 448; FUF 29, 201; Ramstedt 432; Lokotsch 35.

чав'ядіти — див. чев'ядіти.

[чагáр] «зарості, кущі; [очерет Нед], чагарник, [чагарнýк] «тс. Г; заросла кущами толока ЛЧерк», [чегíр] «чагарник», [чигáр] «тс.» ЛЧерк, чагарникувати Куз, ст. чагарникъ; — р. [чагарníк], п. [счагар, счагор], ст. счайг, ч. [счахор] «бадилля», болг. [чайр]

«левада, пасовисько», м. чаир «тс.», схв. чàйр «тс.»; — запозичення з кримськотатарської або турецької мови; крим.-тат. чајыр «левада, лука, пасовисько», тур. çayır «тс.» походять із перської мови; у польській мові з української. — Фасмер IV 310; SW I 368; Brückner 71; Machek ESJC 93; Skok I 288; Mikl. TEI I, 271; Радлов III 1853.

[чагарда] «вид хлопчаю гри» Нед; — р. чехардá, [чегардá], [шигардá] «рухлива гра», бр. [чекорда]; — загальноприйнятої етимології не має; зіставлялося з н. Höcker «горб», hocken «сидіти зігнувшись» (Горяев 413), з гр. σκαπέρδα «гра під час Діонісій» (Грот Філ. раз. II 571), з бр. [чикирдá] «прилад для вимірювання землі» та р. въчикурдыывать з реконструкцією первісного чехардá/чегардá, де че- (< *ke-) — підсилювальний іменний префікс займенникового походження (Фасмер—Трубачев IV 353). — Черных II 388.

чад «задушливий отруйний газ; (перен.) запаморочення, нестяма», чадний, чадити «виділяти чад», чадіти «отруюватися чадом, чманіти», чадіти «виділяти чад; куріти, коптіти», [обчадіти] «почорніти від чаду» Нед, [обчадлій] Нед, учаділій; — р. бр. м. чад, п. czad, ч. čad (заст.), слц. čad, нл. caza «пляма від сажі», полаб. cod «сажа», болг. [чад], схв. чâj «сажа, кіптява», čàd, слн. čád, стсл. чадъ, чадъ; — псл. čadъ < *kēdъ, пов'язане чергуванням голосних з псл. *kōd- (> kaditi), до якого зводяться стсл. **кадити**, **кадж**, укр. **кадити**, **каджу**. — Shevelov Prehistory 259—260; Фасмер IV 310; Преобр. II, вып. последний 51; ЭССЯ 4, 9—10; Черных II 373; Sławski I 111; Brückner 71; St. prasł. II 105—106; Holub—Lyer 116; Holub—Кор. 88; Machek ESJC 93; Младенов 678; Bezljaj ESSJ I 71; Bern. I 133; Mikl. EW 30; Trautmann 123—124. — Див. ще **кадити**.

[чадець] «вид рослини» Вел, [ща-дець] «тс.» тж; — не зовсім ясне; можливо, через запах квітів або листя пов'язане з чад (див.).

чáдо (заст., жарт.) «дитя, дитина, [(зб.) діти], [чадъ] (зб.) Нед; — р. чáдо, бр. [чадо] «эла дитина», [чáдзічка] «дитятко», др. чадо «дитина, син або дочка; породження; прихильник», чадъ «люди; народ», п. ст. счедо «дитина», ч. ст. čád «хлопчик», čáda «дівчинка», болг. чéдо, (заст.) чáдо, м. чедо, схв. чéдо, стсл. чáдо «дитина», чáдъ «люди, челядь»; — псл. čedo/čeda/čedъ; — традиційно вважалося (Горяев 407; Machek ESJC 92—93; Mikl. EW 32; Meillet Études 110, 266; Jagić AfSIPh 23, 537; Uhlenbeck AfSIPh 15, 485; Kluge—Mitzka 369) давнім запозиченням з германських мов; днн. двн. kind (нвн. Kind) «дитина» зводиться до герм. *kinda- «народжувати», спорідненого з іє. *g'ep- «тс.»; більш переконливе тлумачення (Фасмер—Трубачев IV 310—311; Обнорський ЙОРЯС 19/4, 100; Brückner 542, KZ 45, 102; St. prasł. II 191; Младенов 680; Skok I 302; Bern. I 154; Trautmann 133—134; Pedersen Kelt. Gr. I 120—121; Kiparsky GLG 22—23) як утворення із суфіком -do (пор. стáдо) від псл. -cëti, -cъpo < іє. *kēp-, наявних у псл. па-сëти, па-съpo, za-сëти, укр. кінéць, почáти, почáток, зачáти, зачýн тощо; припускалася також спорідненість псл. *cëd- і cëstъ зі значенням «спадкоємець; спадщина» (Мартынов Сл.-герм. взаимод. 198—205). — ЭССЯ 4, 102—104; Трубачев Терм. родства 41—43; Holub—Кор. 88; Holub—Lyer 116. — Див. ще **ген'**, **кін**, **кінéць**, **почáти**, — Пор. **щáдок**.

чáдрá «легке покривало, яким жінки-мусульманки запинаються з голови до ніг, залишаючи відкритими лише очі» СУМ, Нед; — р. бр. чадрá, п. czadra «тс.», ч. čadra (рідко) «тс.», болг. чадър «парасолька; шатро, намет», м. чадор «тс.», схв. (заст.) чадор, чадор «шатро, намет»; — запозичення з тюркських мов; тур. çadır «намет, шатро», аз. чадыр «тс.» походять від перс. čadīr «покрив, покриття; намет». — СІС² 924; Фасмер IV 311; Преобр. II, вып. последний 52; Горяев 419; РЧДБЕ 834; Mikl. TEI Nachtr. I 19; Bern. I 133; Ву-

јаклија 1085; Lokotsch 31; Радлов III 1903—1904. — Пор. **шатро**.

[**чаженéць**] (бот.) «рослина, яку висаджують разом із брилою ґрунту» Куз; — не зовсім ясне; можливо, виникло внаслідок деетимологізації слова *сáджанéць*, похідного від *садити* (див.).

чай¹ (бот.) «Thea L.; висушене листя рослини, на якому настоюють запашний напій», [*чаєвник (китáйський)*] (бот.) «чай китайський, Thea chinensis L.» Нед, *чайник* (с.-г.), *чайництво* (с.-г.), *чайнка*, *чайнá*, *чайнíк*, *чайнíца*, [*чайнá*], *чаювáльник*, *чайовé* Куз, *чайовí*, *чайнí* (бот.), *чайнíй*, *чаювáти*; — р. бр. болг. чай, п. [czaj], ч. слц. вл. čaj, м. чај, схв. čaj, слн. čaj; — через тюрксько-перське посередництво (тур. çay, крим.-тат. *чай* «тс.», монг. čai) запозичене з китайської мови; пн.-кит. čā «чай», cha-ye «листя чаю» споріднене з пн.-кит. tē «чай», що стало джерелом західноєвропейських назв чаю: н. Tee, фр. thé, англ. tea «тс.». — Фасмер IV 311; Преобр. II, вып. последний 52; Черных II 373—374; Machek ESJC 93; Holub—Lyer 116; Holub—Kop. 89; Skok I 288; Bezljaj ESSJ I 71; РЧДБЕ 834; Вегн. I 134; Mikl. TEI I 271; Ramstedt 425; Lokotsch 33; Радлов III 1823, 1825. — Пор. **тейн**.

[**чай²**] «давай» (спонукальне слово) ВеУг; — р. чай «мабуть, либонь»; — застигла форма першої ос. одн. наказового способу дієслова *чáти* «сподіватися». — Фасмер IV 311; Преобр. II, вып. последний 55—56; Соболевский Лекции 94; Fraenkel IF 41, 393. — Див. ще **чáти**.

чайка¹ (орн.) «чайка звичайна, Vanellus vanellus L.; мартин звичайний, Larus ridibundus L.», *чаєнá*, *чáечка* «чайка», [*чайник*] «чаєня (у казці)», [*чéйка*] «чайка» Куз, [*чойка*] «тс.» Шарл, *чайковí* (орн.), *чайнíй*, *чайчин*; — р. бр. болг. чайка, др. чаица «вид птаха», п. czajka, ч. сејка, ст. сёјка, слц. čajka, вл. ёсејса «чайка звичайна, Vanellus vanellus L.», слн. čájsa, стел. **чанка**; — псл. čajъka, похідне від *čaja «тс.», що

є звуконаслідувальним утворенням від крику птаха *kē або *kja-, звідки *čaj-; подібні назви лтс. каја, фін. kajava, [kaika], дінд. kákas «гава», дvn. снн. kâ «гава; галка»; зіставлення з дvn. heigir «сіра чапля», свн. heiger «тс.», дінд. kékā «крик павича», лит. kékiti «лаяти, проголинати» (Вегн. I 134, IF 8, 284—285) та з *причайтися* (Brückner 72, KZ 48, 198) малоймовірні. — Булаховський Вибр. пр. III 251; Фасмер IV 311—312; ЭССЯ 4, 11—12; Преобр. II, вып. последний 52; Черных II 374; Ślawski I 112; Sł. prast. 2, 108; Machek ESJC 96; Младенов 678; Schulze KZ 45, 146, Kl. Schr. 223; Schwentner IF 59, 89. — Пор. **кав**.

чайка² «човен», [*чайковиця*] «запорізька флотилія з чайок» Pi, [*чайковник*] Pi; — р. чайка (з укр.), бр. [чайка] (з укр.), п. czajka (з укр.), ч. слц. čajka, болг. шайка, схв. шájka; — запозичення з турецької мови, пор. тур. şayka «човен»; початковий звук ч- замість ш- з'явився, мабуть, під впливом назви птаха чайка; пов'язання з тур. кауక «човен» (Преобр. II, вып. последний 52) безпідставне. — Фасмер IV 312; Горяев Доп. I, 54; SW I 368; Ślawski I 112; Machek ESJC 93; Младенов 690; Lokotsch 141.

[**чайма**] «щогла з вітрилами; вітрило» Г, Pi; — неясне.

чайханá «чайна в Центральній Азії та Ірані», чайхáнщик, чайхáнник РУС; — р. бр. болг. чайханá; — запозичене з перської мови, можливо, через тюркське посередництво (пор. тур. çayhane, узб. чойхона «тс.» тощо); перс. čáixána є складним словом, утвореним з іменників čái «чай» та xána (hánä, hän) «дім». — СІС² 924; Фасмер IV 221; Lokotsch 64. — Див. ще **чай¹**.

[**чак**] (орн.) «чикалка, Saxicola (Oenanthe Bechst.)» Нед; — звуконаслідуванне утворення від вигуку чак (чек), що імітує крик цієї пташки. — Птицы СССР 449.

[**чака¹**] «планка, що з'єднує дві половини лежака на човні» Дз, [**чáки**] «верх-

ня частина ребер у човні, до яких прикріплені бортові дошки човна» Берл; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з пsl. čakanъ/čekanъ, представленим в укр. чека́н «кирка; мотика», р. [чека́н] «вид молотка з довгим руків'ям». — Див. ще чека́н¹.

[чака²] «шинель» Pi; — п. [czaka] «військова шапка, кашкет»; — визначення семантики, очевидно, неправильне — за контекстом наведеної в словнику Піскунова ілюстрації «Стоять сіромахи у кабатах та у чаках», має бути чако «ківер» (див.).

чака́н (бот.) «рогіз, *Typha* (Tourn.) L. СУМ; зарості в плавнях Mo»; — р. чака́н «рогіз», ч. čakanek «*Centaurea scabiosa*», слц. čakanka «*Cichorium intybus*»; — припускається спорідненість з чека́н (Вегн. I 134; ЭССЯ 4, 12); р. чака́н розглядається як запозичення з чуваської мови, пор. чув. чакан «рогіз», споріднене з кирг. чекен, тат. жикен, ккалп. жекен, туркм. еген, башк. екен «тс.». — Фасмер IV 312; Меркулова Очерки 54; Егоров 316; Räsänen Tschuw. L. 228—229. — Див. ще чека́н¹.

[чакло (колосове)] (бот.) «актея колосиста (чернець), *Actaea spicata* L.» Нед, Mak; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з чаклува́ти, оскільки рослинна викликає тяжке отруєння. — Нейштадт 252—253. — Див. ще чаклува́ти.

чаклува́ти «чарувати», [чаклý] «чарі», [чаклівніця] «чарівниця» Нед, [чаклý] «чаклун», чаклува́ння, чаклúн, чаклúнка, чаклúнство; — специфічно українське утворення не зовсім ясного походження; реконструювалася (Потебня РФВ I 266) першісна форма *шакловати, яка також не має достовірної етимології; можливо, основа цього слова тюркського походження, пор. тур. çakmak «забивати; викрещувати (вогонь); блискати; здогадуватися, кумекати».

[чако] «ківер»; — н. czako, ч. čáko, слц. čákov, вл. čako «ківер, кашкет», схв. чако, чакоб; — запозичення з угорської мови; уг. csákó «ківер», від якого також англ. shako, н. Tschako,

фр. chako «тс.», пов'язується з [csákó] «віл із загнутими догори рогами», походження якого не зовсім ясне; зіставляється з csá (вигук, яким підганяють волів або коней); пов'язання з нvn. [Zack] «зубець» вважається помилковим. — Kopaliński 192; Machek ESJC 93; Holub—Lyer 116; Holub—Кор. 89; Bárczi 35; MNTESz I 470—471. — Див. ще ча¹.

[чаку́ха] «довбня» Л, [чеку́ха] «тс.» Л; — неясне.

[чаламáха] «густа бовтанка, невдала густа їжа; болото» Me; — результат експресивної видозміни (з появою негативного семантичного відтінку) слова саламáха; початковий звук ч- замість с- з'явився, можливо, під впливом чамúр «розчин вапна з піском» або слів з експресивним префіксом ча-; пор. і ч. čalamáda «страва з овочів», запозичене з угорської мови. — Machek ESJC 93. — Див. ще саламáта.

[чаламутка] (ент.) «лісова куслива руда мураха» Л; — неясне; пор. семантично тотожне каламутка (див.).

[чалáндати] «плентатися, чалапати» Ned; — експресивне утворення на базі дієслова чалáнати під впливом слів типу [балáндати], валáндатися тощо. — Див. ще чалáпати. — Пор. балáндá², валáндатися.

чалáпати «хляпати; ляскати; човгати; [бігти клусом]», чалáпкати, чалапкотíти, [челéпати] «тс.», [чалапанýна] «бродіння по болоті чи по воді, робота в грязюці» Me, [чалапúта] «людина, взута у великі, недоладні чоботи» Pg, [чалапúти] «погані чоботи або чевреки», чалáп «вигук, що імітує хляпання, ляскання»; — звуконаслідувальні утворення, похідні від вигуку чалáп; дієслово, аналогічне чáпати, шлáнати, пор. п. człapać, [szłapać] «тс.». — Sławski I 122—123. — Пор. чáпати, шлáпати.

чáлий «сірий, сіро-бурунтий, булавний», [чалítися] «сивіти»; — р. чáлы́й; — запозичення з тюркських мов; тур. teleut. уйг. чал «сірий, сивий; чалий». — Фасмер IV 313; Горяев 407;

Радлов III 1874; Mikl. TEI I 271; Bergn. I 135; Ramstedt 420.

чáлiti «прив'язувати (корабель, човен) линвою; підплівати до берега; ставати на причал; (поет.) прямувати до якоїсь мети», **чáлitiся** «підкрадатися; знатися, приятелювати», **чал** «линва, трос», [чáлка] «місце розвантажування або остаточної стоянки плоту (на Дніпрі)», **зчáлювати** «з'єднувати, сточувати», **зчал** (спец.), **зчáлка** (спец.), **зчáлок** «линва», [очáло] «пристосування для закріплення сталевої линві» Куз, **підчáлок** (морськ.), [почáлка] «барка, якою колись перевозили хліб» Єз, **причáл**, **причáльний**; — р. **чáлить**, бр. **чáліць**; — певної етимології не має; існують малопереконливі пов'язання з літ. *kálpa* «перекладка на санях», *kílpa* «стремено, петля», дvn. *halb* «руків'я», *halfstra* «вуздечка» (Zupitza GG 116), з гр. *κάλως* «линва, мотуз», вірм. *կ'ալ* (род. в. *կ'ոյ*) «линва» (Petersson AfS|Ph 36, 154—155; Schrader Réallexikon II 500), з гр. *κέλλω* «притягаю, приганяю до берега» (Горяев 407), з тур. *çalmak* «обмотувати» (Bergn. I 135; Lokotsch 32). — Фасмер IV 312—313; Преобр. II, вып. последний 52—53.

чалмá «чоловічий головний убір у мусульман»; — р. бр. болг. **чалмá**, др. **чалма**, ч. *čalma*, м. **чалма**, схв. **чáлма**; — запозичення з тюркських мов, найвірогідніше, з кримськотатарської або турецької; тур. *çalma* «турбан, завій», крим.-тат. кар. **чалма** «тс.» пов'язані з тур. *çalmak* «обмотувати, обвивати». — СІС² 924; Фасмер IV 313; Горяев 407; Skok I 291—292; РЧДБЕ 834; Bergn. I 135; Mikl. TEI I 271; Радлов III 1892.

[чалpá] «велика ложка для витягування з окропу вареників» Ва, Чаб; — не зовсім ясне; можливо, як первісне *чарпá, пов'язане з [чáрpati] < черпáти>.

[чалюváti] «обманювати, ошукувати, дурити» Нед, [чалuváti] «чаклувати» ВеУг, [чаліvníj] «облудний, шахрайський» Нед; — р. [чáлить] «красити», схв. **чалòвати** «ошукувати»; — пов'язане з уг. *csal* «обдурювати, ошу-

кувати», походження якого неясне. — Bárczi 35; MNTESz I 470—471; Bergn. I 135; Mikl. EW 30.

[чамаришок] (бот.) «мірикарія німецька, *Myricaria germanica* Desv. (Tatmář germanica L.)», [чамаришка] «тс.» Mak; — очевидно, результат контамінації ботанічних назв **тамаріск** (*tamarísk*) і **чемеріця**. — Словн. бот. 516, 571. — Див. ще **тамаріск**, **чемеріця**.

чáмбул (іст.) «кінний загін (татар або запорізьких козаків)» СУМ, Г, Нед, ст. **чамбулъ**; — п. czambuł (з укр.) «тс.»; — запозичення з турецької мови; тур. çapul «грабування, здобич». — Kopaliński 192; Радлов III 1922.

[чáмняний] «живавий, спрітний, ставний», [чáмяний] «гарний, гожий» Нед; — експресивна видозміна слова **чéмний** (див.).

[чамрýдний] «поганий, шкідливий» Ва; — не зовсім ясне; можливо, споріднене з ч. [čamrda] «неповороткий (про людину)», що розглядається як утворення за допомогою експресивного префікса ča- від основи тъrd- (пор. слц. mrdat' «смикати»). — Holub—Lyer 117; Holub—Кор. 89.

[чамрíти] «втрачати здоровий глузд; непритомніти» Па, **зчамрíлий** «приголомшений» Я, **очамрíти**, **очмарíти**; — р. [чамréти], болг. **чемрéя** «хворіти»; — реконструювалося псл. čattgēti, похідне від тъrgēti «мерти» з експресивним префіксом ča- (ЭССЯ 4, 16); не виключений також зв'язок з чéмер, др. **чемеръ** «отрута» (Фасмер IV 331). — Див. ще **чемеріця**.

чамúр, **чамурувати** — див. **джáмур**.

чан «великий бак», **чановíй** (спец.); — р. **чан**, [щан], бр. **чан**; — результат фонетичного спрощення др. **дъщанъ** «дощаний», похідного від **дъска**; гіпотеза про тюркське походження (Mikl. TEI I 272) неприйнятна, оскільки каз.-тат. **чан** «велика діжка» (Радлов III 1855) є запозиченням з російської мови. — Соболевский Лекции 44, 107; Фасмер IV 314; Черных II 374; Bergn. I 246. — Див. ще **дóшка**!

[чапá] «сапа» ЛЧерк, [чапáти] «сапати» ЛЧерк, [чапкувáти] «полоти городні культури» Мо; — р. [чáпка], болг. чáна «мотика», м. [чапа] «тс.»; — запозичення з тюркських мов; пор. тур. çara «мотика, кирка; якір», крим.-тат. чапа «тс.»; менш переконливе пов'язання р. [чáпка] із cána (Преобр. II 251). — Фасмер IV 315; Радлов III 1917.

[чапавка] «вид рибальської сітки»; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з чáпами «повільно ступати, іти не поспішаючи» (під час ловіння риби цим пристроєм). — Див. ще чáпати.

[чапайло] (орн.) «плиска жовтого лова, Motacilla alba L.» Г, Шарл; — назва пов'язана, мабуть, із чáпами «хитатися», оскільки під час співу самець плиски часто злітає в повітря й співає, тріпочучи на одному місці. — Птици ССР 415—416. — Див. ще чáпати.

[чапак] «старший над косарями»; — неясне.

чапáн «старовинний верхній довгополий одяг у тюркських народів»; — р. чапáн, чепáн; — запозичення із тюркських мов; чаг. узб. туркм. кирг. чапан «халат, каптан». — Фасмер IV 315; Bern. I 460; Mikl. TEI Nachtr. II 93; Ramstedt 437; Радлов III 1918.

[чапáра] «вид гри в карти» Нед; — неясне.

[чапарáха] «жаба, ропуха» Веб; — експресивне утворення, що виникло в результаті метатези та семантичної видозміни слова чарапáха. — Веб 301. — Див. ще черепáха.

чáпати «плентатися, повільно йти СУМ; [хапати, рвати (плоди з дерева) Г], [чáпами] «іти похитуючись» Нед, [чáпоха] «прізвисько дитини, що ходить похитуючись» Нед; — р. [чáпать] «хапати; хитатися», бр. [чáпаца] «plen-tatishia», п. [czapać] «хапати», ч. čapati «хапати; збивати (фрукти з дерева)», слц. čapit' «схопити», болг. схв. [чáпати] «хапати, ловити», слн. čápati «тс.»; — псл. čapati; — звуконаслідувальне утворення, аналогічне до чáпами, хáпами,

функціонально і типологічно подібне лат. саріб «беру, візьму», гр. κάπτω «хапати», гот. hafjan «підіймати», двн. heffan «тс.», перс. časpídan, čafsídan «хапати» (Bern. I 135). — Фасмер IV 315; ЭССЯ 4, 16—18; Sławski I 112; St. prast. II 109—110; Machek ESJČ 94. — Пор. чáпати, хáп!

[чапáш] «стежка», [чепáши] «тс.»; — запозичення з угорської мови (Киш ЭИРЯ IV 61); уг. csapás пов'язане з дієсловом csap «бити» (звідки й «торувати дорогу», пор. укр. бýтий шлях) фіно-угорського походження, спорідненим з уdm. чапкыны «ударити долонею», ерз. чапомс «робити зарубки», що походить від фіно-уг. čappaz- «бити». — MSzFUE I 113.

[чапелець] (бот.) «Ammophila ager-pagia Roth.» Mak; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з чáполоть, оскільки обидві рослини поширені на пісках. — Вісюліна—Клоков 100—101; Нейштадт 233. — Див. ще чáполоч.

[чáпитися] «триматися за когось; чіплятися за когось» Нед, [чапíці] «ручені кайдани» Куз, Нед, [чапкíй] «стараний, беручкий», [чáпко] «скоро, швидко» Нед; — результат контамінації слів чáпами та чíпáти, чéпíти. — Див. ще чáпати, чíпáти.

чапíти «непорушно сидіти, стояти на одному місці, чатувати СУМ; погано робитися Г, [слабо триматися; животити] О», [чампíте] «невідступно чекати кого-небудь» Корз, [чапíти] «чатувати» ВеНЗн, [чепíти] «сидіти навкарачки; сидіти без діла Нед, триматися, чекати Мо», [чипíти] «стирчати в чомусь, прилипати до чого-небудь» Нед, [чіпíти] «тс.; сидіти навкарачки; сидіти у когось на шиї» Нед; — р. [чáпить] «нахиляти», п. [czapić] «присідати навпочіпки», ч. čapeti, [čapjet], вл. čarać so «тс.»; — псл. čapeti; чергуванням голосних пов'язане з чáпами, чíпáти. — ЭССЯ 4, 18; St. prast. II 110. — Див. ще чáпати, чíпáти.

чаплія «кухарське знаряддя, яким переносять гарячу сковороду СУМ; [при-

лад, яким шаповал розбиває вовну Г», [чеплія] «тс.», [чапліга] «чаплія» Чаб, [чиплільно] «ручка чаплії», [чáпля] «чаплія» Корз, [чап'я] «чаплія» Мо; — р. [чáпельник, чапелá] «чаплія», бр. чапялá «тс.»; — первісна форма чеплія, утворена від чіпáти (чіпляти, чепнýти); форми з а в першому складі виникли під впливом слів чáпати, чáпитися; пояснюються також як похідне від чáпати (ЭССЯ 4, 21). — Див. ще чáпати, чíпáти.

чáпля (орн.) «Ardea L.», [чáпля Нед, чаплюра Г, чапура Г, чепура Шарл] «тс.», чапленý, чáплеві (орн.) «Ardeidae», чаплювáти «тс.», чапліний, ст. чапля; — р. чáпля, [чáпля], бр. болг. чáпля, п. czapla «тс.», ч. čár «лелека», ст. čéře «чапля», слц. čár «лелека», вл. čapla, нл. capla, болг. чáпля, м. чапja, [чана], схв. чáпъа, слн. čáplje, стсл. чапла «тс.»; — псл. сарja, похідне від čarati «чапати, повільно ступати, іти не поспішаючи», пор. укр. чáпатися «іти похитуючись»; ч. čár зіставляється з [čara] «нога» (Machek ESJC 94). — Булаховський Вибр. пр. III 271; Фасмер IV 289, 315; ЭССЯ 4, 19—20; Пребор. II, вып. последний 42; Sławski I 112; Sł. prasł. II 111—112; Brückner 72; Holub—Кор. 89; Holub—Lyer 117; Schuster—Sewc 107—108; Skok I 294; Bern. I 136. — Див. ще чáпати.

чáполоч (бот.) «Hierochloe R. Br. СУМ; куничник наземний, Calamagrostis epigeios (L.) Roth. Г», чáполоть «тс.», [чапол] «чаполоть паухча, Hierochloe odorata (L.) Wahlbg.» Mak, [чаполь] «тс.» тж, [чаполось] «куничник наземний, Calamagrostis epigeios (L.) Roth.» тж, [чапúга] «тс.» Г, Mak, [чапúла] «тс.; Hierochloe odorata (L.) Wahlbg.»; — р. [чáполоть, чáполоч]; — псл. *čapolť; розглядається як утворення від кореня *pel-, наявного в слові полóти, за допомогою експресивного префікса ча-. — Фасмер IV 315; ЭССЯ 4, 20. — Див. ще полóти.

чапráк «найтовща й найміцніша частина шкури тварини; вовняна або килимова підстилка під кінське сідло»,

чeprák «тс.»; — р. чaprák, чeprák, бр. чaprák, п. czaprak «тс.», слц. čabruk, схв. čáprag; — запозичення з турецької мови; тур. çaprak «попона» походить від основи čap-, яр- «покривати». — Фасмер IV 315; Горяев 407; Bern. I 136; Mikl. TEI I 272; Lokotsch 32; Радлов III 1917, 1924. — Пор. чabrák.

чар «привабливість, чарівливість; чаклунство, чаклунське зілля», [чарá] «чари» Нед, чáри (мн.), [чáріни] «пігментні плями на обличчі вагітної жінки» Корз, [чарівка] «чарівниця», чарівник, чарівництво, чарівніця, [чаровіна] «чаклунське зілля», [чаровник] «чарівник» Бі, [чарівкій] «чарівний», чарівлівий, чарівний, чарівніцький, чарівний, чарувáти, [пречаровйтій] «чарівливий» Нед, розчарування, розчаровувати, ст. чароване; — р. бр. чáры (мн.), др. чаръ, п. czag, ч. слн. čág, слц. čag, болг. м. чар, схв. čár, стсл. чаръ; — псл. čagъ/čaga; — споріднене з лит. keraī (мн.) «чари, чаклунство», kereti «чарувати, чаклувати», ав. čāgā- «засіб», перс. čág «тс.», čága «засіб, допомога; хитроці», дінд. kṛpōti «робить», karōti «тс.», kṛtyā «дія, вчинок», ав. kērəpaoiti «робить», кімр. regi «робити»; іє. *k^ueg- «тс.»; менш переконливі пов'язання псл. čagъ з гр. κείρω «стрижу; рубаю; знищу» (Brückner PF 7, 177) або з гр. κήρυξ «оповісник, провісник», лат. sagittep «пісня, наспів», дінд. kīrtiś «слава, звістка» (Ільинський РФВ 61, 236—237). — Фасмер IV 317; ЭССЯ 4, 26; Черных II 374—375; Sławski I 112; Brückner 72; Sł. prasł. II 113—115; Machek ESJC 94—95; Holub—Кор. 89; Младенов 679; Skok I 295; Bezljaj ESSJ I 73—74; Bern. I 136—137; Trautmann 127; Meillet Études 235; Osthoff Parerga I 26—27; Pokorný I 641—642.

чáра «старовинна посудина, з якої п'ять вино», чáрка, чарчíна, чарковíй, [чаркувáти] «випивати; [пригощати горілкою]», [чаркувáтися] «зокатися; випивати», [зачаркóваний] «запитий із чарки» Я, [причарок] «закуска» Нед, ст. чарка; — р. бр. чáра, др.

чара, п. czara; — псл. čaga; — припускається спорідненість з дінд. сагуḥ «казан», гр. κύρνα, κέρνος, κέρνον «чаша для офірувань», дірл. соіре (< *k^urijo- «казан», кімр. раіг, дісл. hverr «тс.», hvverna «горщик», гот. hāignei «череп» (Fick I 24, 385; Zupitza GG 57—58; Uhlenbeck 44; Hirt BB 24, 248); за іншою версією, запозичення з тюркських мов; пор. алт. тат. čaga «велика чашка», монг. čara, сага «металева миска» (Мелиоранский ИОРЯС 10/4, 133; Berg. I 136; Brückner 72; Sławski I 113; Sł. prast. II 112—113; Schrader Reallexikon I 369); походження тюркських і монгольських слів неясне (Ramstedt 422). — Фасмер IV 316; ЄССЯ 4, 21—22; Pokorný I 642.

[чарá] «сковорода Мо; лист заліза для випікання хліба, печива тощо Ва», [цирúн] «солеварна сковорода»; — неясне; припущення про молдавське джерело (Мо 75), мабуть, помилкове.

[чарánка] (орн.) «чирок-тріскунок, Apas quegquedula L.» Куз, Нед; — результат фонетичної видозміни семантично близького чиранка. — Див. ще чи́рка.

[чарáх] «вигук, що імітує звук тяжкого удару» Нед, [чарахнúти] «вдарити» Нед; — звуконаслідувальні утворення, аналогічні до тарáх, тарáхнути, шарáх, шарáхнути (див.).

чардáк «палуба судна СУМ; [ніс великого човна Г; місце для сидіння на носі човна Дз]», чердáк «тс.» УРС, Г, Дз, [чордáк] «передня звуженна частина човна» Берл; — р. чердáк «горище», др. чардакъ, чердакъ, п. czardak «галерея під дахом у турецьких будинках», [czerdak] «тс.; місце для багаття на байдаку», болг. чардáк «балкон, веранда, терраса», м. чардак, схв. чàрдáк «тс.»; — запозичення з тюркських мов; тур. çardak «відкрита альтанка на чотирьох стовпах, балкон», крим.-тат. čardak «тс.», кар. čardak «горішня кімната» виводяться від перс. čārtāq «відкритий балкон, підтримуваний чотирма стовпами», що є складним словом, утвореним з основ чи слівника čāg (< čahāg) «четири» та

іменника tāq «колона, стовп». — Фасмер IV 336; Стаковский Этимология 1965, 200; Дмитриев 550; Горяев 410; РЧДБЕ 834; Skok I 296; Berg. I 171; Mikl. TEI I 273; Lokotsch 32; Радлов III 1869. — Пор. чéртóг.

чáрдаш «угорський народний танець»; — р. бр. čárdáš, п. czardasz, ч. слц. čardás, болг. м. чáрдаш, схв. чáрдаш; — запозичення з угорської мови; уг. csárdás «танець, що виконується у корчмі» походить від csárda «шинок, корчма», запозиченого із сербсько-хорватської; схв. чàрдáк «балкон, горішній поверх, галерея». — CIC² 924; Акуленко 142; Kopaliński 192; Reychman JP 31/5, 208; Holub—Lyer 117; Machek ESJČ 95; РЧДБЕ 835; MNTESz I 482. — Див. ще чардáк.

[чарíвница] (ент.) «п'ядак, Phalaena L.» Вел; — очевидно, утворене лексико-семантичним способом від чарівний «чаклунка»; мотивація назви неясна. — Горностаев 251. — Див. ще чар.

чарльстóн «різновид швидкого фокстроту», [чарлстóн]; — р. чáрльстóн, бр. чарльстóн, п. ч. слц. charleston, болг. м. чáрлстон, схв. чарлстон; — запозичення з англійської мови; англ. charleston «тс. (первісно танець американських негрів)» походить від назви міста Чарльстон (Charleston) у штаті Південна Кароліна (США). — ССРЛЯ 17, 757; Kopaliński 166; Holub—Lyer 203; РЧДБЕ 835; Klein 269.

[чарнóха] (іхт.) «краснопірка, Scaridius erythrophthalmus L.» Л; — р. [чернúха]; — назва пов'язана з прикметником чорний з огляду на темну спину цієї риби; а замість о в першому складі відбиває акання, що є характерною рисою північноукраїнських говірок. — Маркевич—Короткий 95—96. — Див. ще чóрний.

[чаромáнтія] «чаклунство, магія» Нед; — специфічно українське утворення, що виникло в результаті контамінації слів чáри та хíромáнтія. — Див. ще хíромант, чар.

[чáрпати] «чертати»; — виникло з чéрпáти внаслідок регресивної асимі-

ляції голосних **е** < **а**. — Див. ще **черпáти**.

чартíзм «перший політично оформленний революційний рух у Великій Британії (XIX ст.); — р. чартізм, бр. чарты́зм, п. czartyzm, схв. чартизам «тс.»; — запозичення з англійської мови; англ. chartism «тс.» пов'язане з лат. carta (charta) «папір, лист; документ», що походить від гр. χάρτης «папірусна карта»; назва руху мотивується тим, що вимоги чартистів були задокументовані у вигляді законопроекту («Народна хартія», 1838 р.). — СІС² 924; Kopaliński 193; Вујаклија 1085.

чарупíна «чарчина»; — експресивне утворення, що виникло на базі слів **чарчíна**, **чарúпка**. — Див. ще **чáра**, **чарúпка**.

[**чарúпка**] «вічко в стільнику Г; оболонка, шкарапулупа; комірка, чашечка Ведо», **чарúнка** «вічко в стільнику», [**чे-рúпка**] «оболонка, шкарапулупа; комірка, чашечка» Ведо; — болг. **черúпка** «оболонка, шкарапулупа»; — суфіксальні утворення від [**чарúп**] «череп» Ведо та [**черú-па**] «черепок» Ведо, що є результатами видозміни слова *чérep*; слово **чарúнка** виникло з **чарúпка** внаслідок помилки при передрукові машинопису «Російсько-українського словника» С. Іванницького і Ф. Шумлянського (Вінниця, 1918), що була повторена пізніше в кількох словниках. — Горецький Мовозн. 1968/6, 74—75. — Див. ще **чéреp**.

час «одна з форм існування матерії; міра тривалості; пора, епоха, період», **часíна**, **часíнка**, [**часовíна**] Нед, **часовíця** «менструація» Куз, **часóвість** (лінгв.) «часове значення», [**часовníк**] «хронометр» ВеУг, [**часунка**] «корова, що вчасно спарувалася з бугаем», [**чásнýй**] «вчасний» Г, Нед, **часóвий** СУМ, Куз, [**чеснýй**] «своєчасний; ми-нущий» Нед, **часáми** «іноді», **чásом**, **ча-сóчком** «тс.», **часувáти** «агонізувати», **вчас** (у вислові *сáме вчас* «вчасно, як-раз»), [**вívчас**] «відпочинок, перепочинок» Ж, [**вívчасуватися**] «відпочити, заспокоїтися» Ж, [**відчáса**] «ранній

сорт яблук» Ж, **доchásnýj**, **доchásno**, [**до-chásóvij**] «тимчасовий; до певного часу» Ж, [**зачás**] «завчасно» Ж, **зачасú** «завчасно», **зavchásnýj**, **зavchásno**, **за-vchású** СУМ, Ж, [**наchás**] «на короткий час» Ж, **наchásók** Куз, [**наchásóčok**] «тс.» Ж, [**невchás**] «невчасно», **nevchásnýj**, **nevchásno**, **osuchásniti**, **peretchasuváti** «пereчекати», **передvchásnýj**, **передchásnýj**, **передchásno**, **pídcások** «помічник вартового», [**pídcas**] «протягом» Нед, **почасóvij**, [**совchásnýj**] «одночасний» Нед, [**спoчасóvij**] «сучасник» Нед, **сучásne**, **сучásnik**, **сучásnítstv**, **сучásnýj**, **учás-nýj** (**vchásnýj**), **учásno** (**vchásno**), ст. **часъ**; — р. **час** «година», бр. **час** «час», др. **часъ** «час; година», п. **czas** «час», ч. слц. **čas** «час; погода», вл. **čas** «час», нл. **cas**, болг. **час** «година», м. **час** «година; мить; пора, час», схв. **čas** «година; мить, хвилина», слн. **čas** «час, пора; період, епоха», стел. **časъ**; — псл. **časъ** (< *kēs-); — споріднене з прус. **kīstman**, зн. в. одн. (< *kēsman) «час; хвилина», алб. **koħe** (< *kēsā) «час; погода» (Фасмер IV 318; Bezljaj ESSJ I 74; Berg. I 137; Trautmann 131; Meyer EW 194; Pedersen IF 5, 45, KZ 36, 279); припускалися перші значення псл. **састь** «нарізка» (Jakobson Sc.-Sl. IV 286—307) або «удар (періодично повторюваний сигнал)» (Мельничук Этимологія 1966, 231); пов'язувалося із псл. **čajati**, укр. **чáяти** (Sławski I 113—114; Zubatý AfSIPh 16, 385—386); зближувалося також із схв. **čásati** «бігти клусом», н. **hasten** «квапитися», Hast «поспіх, квапливість» (Machek ESJČ 95; ZfSIPh 18, 22), з **чáяти**, **чекáти** (Brückner 73), з **чесáти** (Варбот Этимологія 1965, 136). — Фасмер—Трубачев IV 318; Преобр. II, вып. последний 53—54; ЭССЯ 4, 27—30; Черных II 375; Sl. prasł. II 116—117; Holub—Кор. 89; Holub—Лгер 117; Schuster—Sewc 108—109; Skok I 297—298. — Пер. **чáяти**, **чесáти**.

часник (бот.) «Allium sativum L.», [**часток**] Mak, [**чеснák**] BeHЗH, Mak, [**чеснíк**, **чеснíк**] Mak, [**чеснóк**] BeУг, Mak,

[чисник, чиснок] Mak, [чіснік] Ned, Mak, [чиснок Mak, чоснік Г] «тс.», часничайна «головка часнику», [чісничка] (бот.) «кінський щавель лікарський, Alliaria officinalis Andr.» Mak, [чоснічка Ned, чосновиця Mak] «тс.», [зачесничинити] «нашпигувати часником» Ned; — р. чеснок «часник; частокіл; часто поставлені стовпи», бр. часнок, [часник], др. чеснъкъ, п. czosnek, [czosnak], [cesník], [czosnyk] (можливо, запозичення з української), ч. česnek, [česník], слц. cesnak, болг. чесън, м. чесен, схв. чесан, чесњак, чесњак, слн. česen, [čěsník], стсл. чеснъкъ «тс.», чесноватъ «розщеплений (на зубки)»; — псл. česníkъ/česnъ(kъ)/česnakъ «часник», виникло на основі субстантивації прикметника česnъ «те, що відчісується (відокремлюється)» (про зубки часнику), похідного від дієслова čestí (česati), укр. чесати, пор. н. Knob(lauch) «цибуля», ст. Klob-lauch «часник» від klieben «розколювати, розщеплювати»; рефлекси початкового субстантивованого прикметника česnъ збереглися частково лише в південнослов'янських мовах, тим часом в інших, у тому числі й в українській, до початкової форми приєднано суфікси -ъкъ, -ікъ, -акъ; укр. літ. часник замість сподіваного *чесник (пор. укр. [чесник], слн. česník) є вторинною формою, що виникла, очевидно, в результаті зближення з частий. — Дзендерівський УМШ 1958/2, 69; Мельничук Этимологія 1966, 231; Фасмер IV 350; Черных II 385; Преобр. II, вып. последний 71; ЭССЯ 4, 88, 89—90; Sł. prasł. II 175—176; Ślawski I 125; Brückner 80; Machek ESJC 100; Младенов 683, 684; Skok I 312; Bezljaj ESSJ I 79; Berg. I 151; Mikl. EW 35; Meillet Etudes 453. — Див. ще частий, чесати.

часопис «періодичне видання політичного, наукового або літературно-мистецького характеру, журнал; газета», часопис «тс.» Ned; — бр. часопіс, п. czasopismo, ч. слц. вл. časopís, нл. s-a-sopismo, м. часопис, схв. časopís, слн. časopís «тс.»; — складне утворення з

основ слів час та писати; виникло, очевидно, як калька нім. Zeitschrift (< Zeit «час» та Schrift «письмо, писання», спорідненого з schreiben «писати»), дослівного перекладу лат. chronographicon «літопис, хроніка», джерелом якого є гр. χρονογραφικόν «тс.», що складається з основ слів χρόνος «час» та γράφω «пишу». — Kluge—Mitzka 878. — Див. ще писати, час.

часослів (церк.) «книга текстів церковних відправ (у православних слов'ян)», часловець «тс.»; — р. болг. часослів, бр. часаслобў, [часловец], п. ст. czasosłów, ч. слц. časoslov, м. часослов, схв. časlovač; — утворене з основ слів час та слово як калька гр. ὥρολόγιον «тс.» (< ὥρα «час, пора» та λόγιον «мова, слово»). — Фасмер IV 318. — Див. ще слово, час.

частій «який відбувається через короткі проміжки часу; який розташований густо; який складається з швидких рухів, звуків тощо» СУМ, Г, частотний, чистість, частота, частіши, частіше, чисто, [чистом] «часто», [чистонь] «тс.» Ned, [частюкá Г, частякóм Кур] «тс.», частоти, частішати, [пóчасту] «часто», [почащати] СУМ, учащати, ст. частый; — р. чистый «частий», бр. чисты, др. частъ, п. częsty, ч. слц. častý, вл. časty, нл. cesty, болг. м. чест, схв. чест «тс.», слн. ст. čésto «часто», стсл. чистъ «частий»; — псл. čestъ, пасивний дієприкметник мин. ч. від незбереженого дієслова čestí; споріднене з лит. kištis «набитий» від дієслова kišti «напихати, набивати». — Фасмер IV 318; ЭССЯ 4, 106; Sł. prasł. II 193—194; Ślawski I 121; Brückner 78; Machek ESJC 95; Schuster-Sewc 109; Младенов 684; Skok I 313; Bezljaj ESSJ I 80; Berg. I 155; Эндзелин СБЭ 198; Trautmann 126; Meillet Etudes 300; Fick KZ 22, 98; Вցցтрапп Grundriss I 415.

частік (іхт.) «назва, як правило, дрібніших риб, крім осетрових, лососевих, оселедцевих та деяких інших родин»; — запозичення з російської мови; р. частік «тс.», первісне значення

якого «сітка з дрібними, густо розташованими (частими) вічками», походить від **чáстий** «частий, густий», що перенесено на дрібнішу рибу, яку можна вловити тільки в сітку з подібними дрібними вічками. — Див. ще **чáстий**.

частіна, частінка, [частіця] «частка», чáстка, [чáстник] «розподілювач» Нед, чáсточка «кожна з трьох кришечок хліба, що кидається в миску після похорон; частка св. дарів» Г, чáсть, [чáсъ] «частина» Кур, частінний, часткóвий, часточкóвий, [межи-частичний] «молекулярний» Ж, нe-учáсть, почáсний «частинний» Куз, почáсти СУМ, Она, [причáсник] «учасник» Куз, [причáство] «учáсть» Нед, [причáсний] «причетний» Куз, [учáстка] «складова частина» Куз, Нед, учáсник, [чáстка] «учáсть» Нед, учáсть, ст. частка, чáсть; — р. чáсть «частина», бр. часць, часцíна, др. чáсть «частка; земельна дíлянка; спадщина», п. czéśc, ч. část, слц. čast', вл. časc, болг. м. част, схв. čest, слн. čest, стсл. чáсть; — пsl. čést; укр. частина є новотвором української мови, що виник доданням суфікса *-ин(a)*; пsl. čéstъ «частина» розглядається як слов'янський новотвір; зближується з čéstъ(jь), укр. чáстий (Brückner 78; ЭССЯ 4, 107—108); менш переконливе, хоч популярне, виведення слова від kóсь «кусень» (Фасмер IV 319; Преобр. II, вып. последний 54—55; Брандт РФВ 21, 215; Sławski I 121—122; Sł. prasł. II 194; Machek ESJC 95; Schuster-Sewc 109; Moszyński PZJP 250; Младенов 679; Skok I 313—314; Bezljaj ESSJ 1 79—80; Bern. I 155; Trautmann 116); сумнівні також пов'язання (Pedersen Kelt. Gr. I 160) з гр. téνδω «обсмоктую, обгризаю» або з čédo «дитина», укр. заст. чáдо «тс.» (Мартынов Сл.-герм. взаимод. 201—202), так само, як зближення (Черных II 375—376; Mikl. EW 32; Mikkola Urs. Gr. III 40) з лат. scindō «роздираю, розколюю». — Pokorný I 920—921. — Див. ще **чáстий**.

частівка «коротка пісенька (зde-більшого злободенного характеру)», час-

тівнік «виконавець частівок», часту́шка (з рос. мови), частівковий; — р. бр. часту́шка; — під впливом російської мови утворене від чáстий з огляду на швидкий (частий) темп, у якому виконуються ці співанки або на часті їх повторення. — Зеленин ZfSIPh 1, 355; Фасмер IV 318. — Див. ще **чáстий**.

частувáти «пригощати», [частувáти] «тс.» Нед, частувáння, часту́нок, почасту́нок, [поча́сточка] «частування», [поча́стовий] Она, ст. частовати; — ч. častovati «частувати» (з польської мови), слц. častovat' (з польської мови), схв. častiti «тс.»; — фонетично адаптоване запозичення з польської мови; п. częstować «частувати» виникло під впливом слова częśc «частина» із п. ст. częstować «частувати» (первісно «вшановувати, виявляти честь»), похідного від częśc «повага, шана, честь»; власне українським утворенням є честувáти (<чесьть), пор. р. чéствоватъ. — Потебня РФВ 3, 181; Sławski I 121; Machek 95. — Див. ще **честь**.

часту́ха (бот.) «*Alisma plantago L.*» УРС, Нед, часту́хові «*Alismataceae*»; — р. часту́ха «тс.»; — назва пов'язана з чáстий, оскільки суцвіття цієї рослини мають велику кількість квіток. — Словн. бот. 570; Нейштадт 81. — Див. ще **чáстий**.

чáта «варта, охорона», чáти (мн.) «тс.», чатівнік «вартовий», [чатовník] «тс.», чатовий «тс.», чатівлíвий Куз, [чатівніцький, чатовніцький], чатувáти, ст. чата «загін кінноти, посланий на розвідку»; — запозичення з угорської мови (як і п. czata «варта, охорона», слц. čata «взвод, колона», слн. čáta «засідка»); уг. csata «бій, битва» походить від схв. čéta «загін, військо», спорідненого з укр. чétmá. — Zaręba JP 31/3, 117; Sławski I 114; Балецкий St. sl. IX 1—4, 338; MNTESz I 484—485; Kniezsa I 122. — Див. ще чéтá.

[чатійнничка] (ент.) «шпилькова листовійка, Соссух» Нед; — утворення, похідне від чetýna «шпильки (шпилькових

дерев), глиция»; назва мотивується тим, що комахи оселяються на шпилькових деревах, завдаючи їм шкоди. — УРЕС II 332. — Див. ще **четýна**.

[**чатлák**] «тріщина в льоду на лимані» Мо, Дз, [**чаклák**] «тс.» Берл; — запозичення з тюркських мов; тур. çatlak «тріщина, щілина, отвір», крим.-тат. çatlak «тс.» походять від основи çatla-, наявної в тур. çatlamat «тріскати, лопатися». — Радлов III 1900—1901.

чáуш «столовий сорт винограду», [**чáуш**] «турецький придворний; посланець, кур'єр» Нед, [**чаúс**] «тс.» Нед; — р. **чáуш** «столовий сорт винограду», **чáус**, бр. **чáуш** «тс.», п. [czausz] «гонець султана; збирач податків (у Туреччині)»; ч. **сауš** «турецький ротмістр», болг. **чаúши** «чауш (унтер-офіцер); сторож; керівник», схв. **чàуши** «охранець; старший дружка; оповісник»; — запозичення з турецької мови; тур. çavuş, çauş «столовий сорт винограду» виникло від çavuş «сержант, унтер-офіцер; (у дореволюційному Криму) десятький, чауш» (за переказами, сорт винограду **чáуш** вивів якийсь чауш, виходець із Туреччини); тур. çavuş пов'язують із перс. čau «голос». — Дмитриев 549; Bern. I 138; Mikl. TEI I 274; Радлов III 1935; Lokotsch 33.

[**чафýрка**] (зоол.) «ящірка, *Lacerta*» ВeНЗн; — не зовсім ясне; можливо, виникло на основі запозичення з румунської мови; рум. şopírlă «ящірка» зіставляється з алб. shapi «тс.», що може свідчити про субстратне дакофракійське походження слова в румунській мові. — DLRM 836.

[**чафýрка**] «шкаралупа ліщини або жолудя» ВeУг; — результат фонетичної видозміні слова *шафýрка* (див.).

[**чахáти**] «відтинати, відламувати Г; здирати кору; квапливо віддалятися, швидко йти Нед», **чахkati** «пихкати, пахкати, хлюпати, шорхати», **чахkotíti** «пихкотіти», [**чах**] «звуконаслідування, що імітує швидкі й легкі рухи», **відчахнúти** «відламати гілку від стовбура»; — бр. [**чáхаць**] «ходити (про

стінний годинник)», п. czach (звуконаслідувальний вигук — «рубнути»); — звуконаслідувальне утворення, аналогічне до *бáхати*, *гýпати* тощо.

[**чахлик**] «сорочка, що застібається ззаду»; — очевидно, фонетичний варіант слова [**чéхлик**] «коротка чоловіча сорочка» (див.).

[**чахníця**] (бот.) «грудниця волохата; *Linosyris villosa* DC.» Нед; — р. [**чáхница**] «тс.» Даль; — назва, можливо, пов'язана з **чáхнути**, оскільки це зілля використовувалося з лікувальною метою. — Даль IV 584. — Див. ще **чáхнути**.

чахнути «хиріти, марніти; холонути», [**чéхнути** Г, **чхнúти** Нед] «тс.», **чахóтка** «сухоти», **чахлий** «хирлявий, змарнілій», **чахóтчний** «сухотний» УРС, Нед, [**вíчахлий**] «охололий, остиглий» Я, **причахáти** «гаснути, в'януть»; — р. **чáхнуть** «чахнути», бр. **чáхнуць** «тс.»; — не зовсім ясне; можливо, виникло на основі незасвідченого сх.-сл. *čaznötí (*<*čeznoti*), укр. чéзнути «щезати, зникати; [гинути, помирати]» (походження звука **х** замість **з** аналогічне до заміни **с** звуком **х**: **жах** при р. (*y*)**жас**, укр. **тряхнúти** — **трястúти**); зближувалося також з лит. kašeti «хиріти, сохнути, марніти» (Machek Recherches 29); менш імовірні інші зіставлення: з гр. κάγκανος «висохлий, сухий», літ. keñkti «вадити, шкодити» (Petersson AfSIPh 34, 379; Ильинский РФВ 70, 266—267), з н. hager «худий, виснажений» (Вегн. I 133) або з **чáдiti** (Machek LP 1953/4, 121). — Фасмер—Трубачев IV 319—320; ЭССЯ 4, 14; Черных II 376; Вгückлег KZ 43, 310; 48, 181. — Див. ще **чéзнути**.

[**чахрувáти**] «чаклувати»; — очевидно, результат контамінації слів **чарува́ти** й **шахрувáти**. — Див. ще **чар, шахráй**.

[**чáчка**] (анат.) «гортань ВeБа», [**чакковáль**] «людина з великим кадиком» ВeБ; — не зовсім ясне; можливо, утворене лексико-семантичним способом від **чáчка** «іграшка». — Див. ще **чачо**.

[чачо] «щось гарне, цяцька» Вел, [чачко] «тс.» Вел, ст. чачка «іграшка»; — п. рідк. czacko «цяцька», ст. czacz, czac, czaczek, czaczka «тс.», ч. čać «іграшка», čäčka «тс.», слц. čäča «щось гарне, блискітка», снн. čäča «бліскітка»; — слова дитячої мови звуконаслідуваного походження; аналогічні утворення є також в інших мовах, пор. лит. casà «прикраса», комі-зир. tšatša «іграшка». — Фасмер IV 320; Sławski I 54; Rozwadowski RS1 2, 75; Sł. prasł. II 102—103; Machek ESJČ 92; Toivonen FUF 19, 158. — Пор. цяця.

чаша «посудина для пиття», [čáx(o)-вина] «верхня частина ярма», чашечка «(бот., анат., спец. УРС); [стільник Л]», чашинá «верхня частина ярма» УРС, чашка «мала чаша; ізолятор на стовпах СУМ; [верхній круг у гончаря Дз; верхня частина ярма; (анат.) стегно у тварини Л]», чашник (іст.) «боярин або чернець, що відав винним погребом і роздавав напої під час трапези», чашовина «верхня частина ярма» УРС, [начашні] (бот.) «чашечковіткові, Calyciflora» Ж, підчаший (іст.) «придворна службова особа», [підчашник] «тс.» Нед, ст. чашка «череп»; — р. бр. др. чáша «чаша; пригощання; доля, жереб», п. czasza, ч. číše, слц. čáša, полаб. coso, болг. м. чáша, схв. чáша, слн. čáša, стсл. чаша; — псл. čáša; — розглядається як споріднене з прус. kiosi (< *kīðsē, *kīāsē) «кубок» (Meillet RS1 2, 66—67; MSL 9, 373; Фасмер IV 320), хоч, на думку інших дослідників (Вгюкнег AfSIPh 20, 490; Berg. I 137), пруське слово є запозиченням з праслов'янської мови; імовірний зв'язок з етимологічним гніздом кореня *kōs-/kēs-, до якого належать косá, косítи, чесáти тощо, з первісним значенням слова čáša як «вирізане, видовбане» (Мельничук Этимологія 1966, 231—232); псл. čáša пояснювалося як похідне від česati з семантичним розвитком «шкаралупа, кора, луска» < «чесати, віddіляти, розділяти» (Jakobson Sc.-Sl. IV 306—307), пор. схв. (сх.) [ча(x)ура] «чашечка

жолудя» (сюди ж, мабуть, і укр. [čáh(o)vina] «верхня частина ярма (чашинá)»); менш переконливе пов'язання з лит. kiáušas «череп» (Младенов 680, РФВ 62, 262; Bezljaj ESSJ I 74) або з дінд. cásakas «кубок» (Hübschmann I 187); тлумачилося також як іранське запозичення (Черных II 376; Škoc I 299; Berg. I 137; Schrader Reallexikon I 369; Vasmer RS1 6, 173); можлива також формальна реконструкція розвитку псл. čáša: čáša < *kēša < *kexa < *kēχja < *kēsja (від *kēs- > čes-atí, укр. чесáти). — Фасмер IV 320; Преобр. II, вып. последний 55; ЭССЯ 4, 30—31; Добродомов Этимология 1968, 191; Sławski I 114; Lehr-Spfawínski—Pol. 83—84; Sł. prasł. II 117—118. — Див. ще чесáти.

чашогубок (бот.) «Chiloscyphus Cogda» Mak; — неясне; можливо, часткова або неточна калька греко-латинської (латинізованої грецької) назви рослини, що становить собою складне слово, перший компонент якого chilo- пов'язаний з гр. χίλος «зелений корм (для худоби), фураж», а другий — з гр. σύρφος «чашка, кухоль»; пор. також лат. (з грецької) scyphus «чаша, кубок, бокал».

чашокривець (пушистий) (бот.) «плетуха пухната, Calystegia pubescens Willd.» Mak; — назва утворена з основ слів чáша та крýти як калька лат. Calystegia, що походить від гр. χάλυξ (бот.) «чашечка» та отéүη «обгортка»; назву рослині дано через наявність приквіткових листочків (обгорток) біля основи чашечки. — Нейштадт 448. — Див. ще крýти, чáша.

чаяти «чекати, сподіватися» СУМ, [чáющiй] «дబайливий; розбитний» ЛЧерк, [чáйом] «причайвшись», [знéчая] «зненачка» Л, зачáти, [нечáйний] «несподіваний; безнадійний» Ж, [нечáемий, нечáяний] «тс.» Ж, [нечáянно] Ж, причáти «притаїти (про почуття, думки тощо)»; — р. чаять «сподіватися», др. чаяти «чаяти, сподіватися; досліджувати», п. czaic się «підстерігати, чатувати», болг. ст. чаяние «сподівання», схв.

ст. *čājati* «чекати», стсл. *čagati* «сподіватися»; — псл. *čajati*; — споріднене з дінд. *sāyatī* «спостерігає; побоюється», *cāgas* «вивідуває»; іє. **kʷe̥(i)-*; далі зіставляється з гр. *tētīma* «сумую», тпрøw «вистежую, вичікую, чатую»; з семантичних міркувань малопerekонливе пов'язання (Vaillant RES 22, 190) з роčiti «спочити». — Фасмер IV 321; Преобр. II, вып. последний 55—56; ЭССЯ 4, 10; Sławski I 111; Младенов 678; Skok I 288—289; Sł. prasł. II 107—108; Bern. I 134; Persson Beitr. II 676; Zubaty AfSIPh 16, 386; Ульянов РФВ 20, 78; Trautmann 124; Meillet MSL 13, 39; Boisacq 968; Frisk II 894—895; Pokorný 636.

[чвак] «хвороба худоби»; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з *чвáкati* «плямкати», оскільки при захворюваннях у тварин нерідко спостерігається слизотеча, що викликає відповідні звуки при жуванні. — УРЕ 1964, 16, 510. — Див. ще **чвáкati**.

чвáкati «плямкати; хлюпати», *чвакóti*, *чвákati* «тс.»; — р. *чвáкать*, бр. *чвáкаць* «тс.»; — звуконаслідування утворення, аналогічне до *джвákati*; можливо, також результат метатези у слові *чáкati*; припускається зв'язок з р. [čákать] «стукати», ч. čakat «близкати». — Фасмер IV 321. — Див. ще **чвáкati**. — Пор. **джвákati**².

чвал «галоп», [čvaláj] «вайло, тюхтій», [čvalá] «клекотання, вирування, бистрина» Нед, [čvaly] «тс.; жвавість» Нед, [čvalém] «галопом», *čvalóm* СУМ, Нед, [čvalíj] «швидкий, спритний» Нед, [čvalíj] «такий, що галопує» тж, *čvaláti* «галопувати; плентатися» (друге значення з'явилось, мабуть, унаслідок зближення з *čápati*, *čalápati*), *čvaluváti* «галопувати», [pró-čvaly] «галопом» Нед, *uchvál*; — р. [čvalatъ] «плентатися» (з укр.), бр. [čvalam] «галопом», п. *cwał* «галоп», рідк. *czwał*, ч. слц. *cval* «тс.»; — через посередництво польської мови запозичене з чеської; ч. *cval* утворене від *čválati* «скакати галопом», що виникло внаслідок семантичної видозміни ч. ст.

cválati «бити, тренувати коней (до галопу)», похідного від нvn. (бав.) [zwalən, zwälən, zweilən] «бити, мучити», що являють собою фонетичні варіанти нvn. *quälen* «мучити», утвореного від *Qual* «мука, страждання», спорідненого з дvn. днн. *quälā* «тс.», літ. *gélā* «нестерпний біль, мука», стсл. **жаль**, укр. *жаль*; припущення про тюркське походження (SW I 356; Вегн. I 131) непереконливе. — Фасмер—Трубачев IV 321; Sławski I 110; Machek ESJC 91; Holub—Lyer 115; Janko ČMF 17, 297, LF 65, 46; Šimek LF 64, 443; Richhardt 41; Kluge—Mitzka 572. — Див. ще **жаль**.

[чван] «джбан» Нед, [чváneć] «посудина; келих» Нед, ст. *чванець*; — др. *чванъ*, *чванъ*; — походить від цсл. **чváń**, що являє собою фонетичний варіант слова **чváń**, до якого зводяться укр. *джбан*, *жбан*. — Фасмер II 36—37. — Див. ще **джбан**.

чváнитися «пишатися, бундючитися», [čvanlívęć] «чванько» Нед, *чváństvo*, *чвань*, [čvanybá] Нед, [čvanýka] «чванько», *čvanýkó* СУМ, Нед, *чvanlívij*, [čvanñij] «пихатий, хваликуватий» Нед, *čvanýkovitýj*, *čvanýkuvátiyj*, [výčvanka] «вихвалиння» Ж; — р. *чváńitísya* «чванитися»; — загальноприйнятій етимології не має; найвірогідніше виведення псл. [*čvánití se*] від пасивного дієприкметника мин. ч. *čvánatъ*, пов'язаного із незбереженим дієсловом **čvátati* «розбухати, надиматися» (іє. **ḱiucejō* «розбухаю, надимається»), спорідненого з гр. *κιέω* «вагітнію», дінд. *śváyatí* «стає великим, сильним», *śūna-* «надутий, розрослий» (Потебня РФВ III 1880, 169—171; ЭССЯ 4, 178—179); менш вірогідне пов'язання (Sławski I 110) зі *szczwany* «цькований» (з семантичним розвитком: «цькований» → «до-свідчений, спритний» → «зарозумілий, хваликуватий») і з *čvánatъ*, *джбан* із первісним значенням «надутий» (Вгюкспег 68); малоймовірне зближення (Вегн. I 175) з *čítati*, укр. *чúти* або припущення (Фасмер IV 321) про звуконаслідування походження слова. — Преобр. II, вып. последний 56.

чвáра «розбрат, незгода, ворогування; [гроза, буря]», [чварá] «набридлива людина», [чварнýй] «лайлівий, буркітливий» Нед, [чváрний] «буряний; грізний», [чварувáтий] «схильний до сварок», [чварніти] «ставати грізним, страшним» Пі, [вичváри] «витівки» Ж, [вичваритися] «одужати», [вичváрувати] «бешкетувати, утинати» Ж, [вичварювати] «витівати»; — специфічно українське утворення не цілком ясного походження; можливо, через форму *шváра постало із *свáра* (пор. *шmalýti* < *смалýти*, *швóрінь* < *свóрінь*). — Див. ще **свар**.

[чварáхнути] «тарахнутися, гепнущися»; — не зовсім ясне; можливо, експресивне утворення на основі слів *тарахнути* та *чvára*. — Див. ще **тарáх**, **чvára**.

[чváрснýти] «сказати незрозумілою мовою» Г, Нед; — не зовсім ясне, можливо, утворення звуконаслідуваньного походження.

[чváти] «цькувати; (уїдливо) лаяти»; — утворення, що постало внаслідок спрощення групи приголосних із псл. *ščvati «цькувати», до якого зводяться також п. szczać, ч. štváti, [čvat], слц. štvat', вл. ščiuwać, нл. ščiuwaš «тс.»; псл. *ščvati пов'язується з нвн. Scheu «острах, побоювання», scheuchen «відстрашувати, лякати», дvn. sciūhen «боятися, лякатися», свн. schiūhen «тс.», сангл. sc̄hey, shey «ляклий, полохлий», англ. shy «тс.», що зводяться до пгерм. *skeuh(w)a. — Sławski I 110; Brückner 545; Machek ESJC 629; Kluge—Mitzka 644; Klein 1440. — Пор. **чváнитися, цькувати**.

[чvах] «звуконаслідування, що зображує занурення твердого тіла у в'язку масу чи витягання його з неї» Ме, [чváхкати] «встромляти чи витягати тверде тіло з в'язкої густої маси» Ме, **чvяхкоміти** «ляпати, хлюпати», [чváхнути] «стъобнути, шмагнути»; — звуконаслідуваньне утворення, подібне до **бах**; дієслова можна розглядати як експресивні варіанти до **чváкати**, **жváкати** й под. — Пор. **чváкати**.

[чверéка] (орн.) «чечітка звичайна, *Carduelis flammea L.*» Шарл; — не зовсім ясне; можливо, утворене від одного з варіантів звуконаслідування, що імітує щебетання цього птаха. — Птиця ССР 567.

чверть «четверта частина», чéтверть «старовинна міра довжини; старовинна міра сипких тіл», [чvérteny] (мат.) «квадрант» Нед, [чвертівка] «посудина на чверть відра», **чvéртка**, [чвертнíк] «чвертівка» Нед, [чвертýха] «чвертка», [чvírka] «четвірка», [чvírtka] «тс.», [чверткувáти] Нед, [чвертуváти], почвíрний «четвертний» Куз, ст. **чверть**; — р. чéтверть «чверть», бр. чvэрць, др. четвърть, п. čwierć, ч. čtvrt, слц. štvrt', болг. чéтвърт, м. четверт, схв. čétvärt, слн. četřt'; — розвинулось з псл. *četv̄tъ/čtv̄tъ, утвореного від *četv̄tъ, з якого походить укр. **четвéртій**. — Фасмер IV 352; Sławski I 134; Machek ESJC 107. — Див. ще **четвéртій**.

чvír¹ «гар у люльці; відходи в цукроварінні СУМ, УРС; недогар (вид горілки) Г; залишок похмілля в голові Пі», [чvíra] «тс.» Нед, [чvírk] «тс. Нед; залишок після перегонки спирту Г»; — р. [чvíry] «хлібне вино; недогар; горілка»; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з **жvír** «дрібний білий шлак» (див.).

[чvír²] «заметіль, хуртовина» Нед, Пі, [чvíra, чvírk] «тс.» Нед, [чvíry] «негода, сльота»; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане із звуконаслідуваньним **чvírkati** (див.).

[чvírínoch] (ент.) «цвіркун, *Gryllus L.*» Нед, [чверенько] Нед, **чvírínećъ** ВeНЗн, **чvírínek** Нед, **чvíríńök** ВeНЗн] «тс.»; — звуконаслідуваньне утворення, які відображають звуки, що видає комаха. — Див. ще **чvíríнькати**. — Пор. **чvírkati**.

[чvíríнькати] «цвірінькати, щебетати, скрекотати» Нед, [чверéнькати] «тс.» тж; — звуконаслідуваньне утворення, аналогічне до **чvíríнькати**, що може розглядатися як його фонетичний варіант. — Пор. **чvíríny**.

чвіркати «плювати; бризкати», [чві́ркati] «тс.; цвірінькати, скрекотати» Нед; — р. [чві́ркать] «жадібно й проворно їсти», п. с'вірка́с «цвірінькати», слц. с'віркáт «булькати», схв. чві́рка «цвірінькання, щебетання»; — звуконаслідуваньне утворення, подібне до *чвіркati* (див.).

[чві́рк] (бот.) «модрина європейська, *Larix decidua* Mill. (*Larix europaea* DC.)» Mak; — запозичення з польської мови; п. [świrk], świerk «модрина європейська» пов'язується з укр. *смерéка* (Brückner 537—538). — Див. ще **смерéка**.

[чвіркайло] (ент.) «цвіркун, *Gryllus* L.» ВеНЗн; — похідне утворення від звуконаслідуваньного [чвіркati] «цвірінькати, скрекотати», пов'язаного з *чвіркati* (див.).

[чвохтіти] «чавкати, ляпати (про болото)», [чвохнuti] «гепнутися»; — р. [чвóкать] «цмокати, ціувати»; — афективне утворення звуконаслідуваньного характеру, подібне до *квохтіти*; пов'язане з вигуком *чвах* (див.).

[чеберхнúти] «штрикнути (нохем)»; — експресивне утворення звуконаслідуваньного характеру.

[чеберчáти] «дзвенькати, брязкати»; — звуконаслідуваньне утворення, аналогічне *бурчáти*, *дзорчáти* і под.

чеберяти «дріботіти (ногами)», [чи-берáчка, чеберя́чка] «вид танцю Нед; особливий спосіб вишивання (?) Г», чи-берачки «?» Г; — п. сzeberjaczka «український танець» (з української мови — SW I 380); — не зовсім ясне; можливо, експресивне утворення на основі звуконаслідуваньного *чеберчáти* «дзвеніти, брязкати».

чебréць (бот.) «*Thymus* L.», [чибri-ця] «вид рослини»: Торох, торох, сію горох — вродила чебриця Г; — фонетична видозміна назви *чабréць*, похідної від *чабér* (див.).

[чéбура] «чагарник» Нед; — неясне.

чебурéк (кул.) «вид пиріжка», чи-бурéк «тс.», чебурéчна; — р. чебурéк, бр. чабурéк; — виводиться від тюрк.

čibärgäk «тс.», можливо, пов'язаного з чаг. čäbläk «плаский корж, випечений у жиру», від якого походить р. [чибрик] «оладка, млинець». — ССРЛЯ 17, 806; Фасмер IV 357; Радлов III 1982.

[чевéрница] (ент.) «вогнецвітка багряна, *Rugochroa* *soccinea* L.»; — не зовсім ясне; можливо, виникло внаслідок метатези з *чевéниция, похідного від [чевéний] «червоний» і утвореного як калька лат. *soccinea* «(яскраво-)червона». — Горностаев 150. — Див. ще **чевéний**.

[чевернóгий] «клишоногий», [чиви-рнóгий] «тс.» Ba; — фонетична видозміна слова *шевернóгий*, можливо, під впливом чалáпти, чвалáти і под. — Див. ще **шевернóгий**.

[чéвріти] «хиріти, марніти»; — р. [чáврить, чáвреть] «тс.»; — очевидно, фонетико-семантична видозміна слова жéвріти «догоряти, тліти», можливо, через стадію [*джéвріти] (пор. [джаворонок] «жайворонок», [жмíль] — джміль — [чмíль] «джміль» тощо) з отлущенням початкового приголосного. — Див. ще **жéвріти**.

[чев'áдiti] «хиріти, чахнути», [ча-в'áдiti] «хиріти, хворіти»; — псл. [*čavéđeti], префіксальне утворення, складене з експресивного префікса ča-/če-, що виступає, зокрема, в *чамрíти* і *чехардá*, та кореня věd-, наявного в псл. věđnötí, укр. *в'януть*. — ЭССЯ 4, 31. — Див. ще **в'януть**. — Пор. *чамрíти, чехардá*.

чéглик (орн.) «чеглок, хижий лісовий птах (малий сокіл), *Falco subbuteo* L.»; — р. чегло́к, [чéглик, чéглок]; — не зовсім ясне; припускається зв'язок з др. чеглъ «питомий, справжній», етимологію якого також не встановлено, або з щíголь, де можливе звуконаслідуваньне походження. — Фасмер IV 295, 323, 498; Войнств.—Кіст. 164. — Див. ще **щíголь!**

[чегráва] (орн.) «крячок чорний», *Hydrochelidon nigra* L. Куз, [чиегráва] «тс.» Шарл; — р. [чагráва] «мала чайка, *Sterna caspia*», [чегráва] «тс.»; —

не зовсім ясне; російський відповідник пов'язують (Фасмер IV 310) з р. **чагрáвый** «темно-сірий; бурий», запозиченим з тюркських мов (пор. чаг. čagăr «буланий», каз. šayət «сіроокий», алт. šöküг «строкатий», чув. tšagär «жовтавий, бурий»).

[чéзнути] «зникати; [гинути, помирати ЛЧерк], [изчеза] «примара» Пі; — р. [чéзнути] «зникати; пропадати; гинути», бр. [чéзнуць] «чахнути, сохнугти», п. рідк. сcheznać «чахнути, пропадати», болг. чéзнem «тужу за чимось (кимось)», м. чезне «пропадає», чезнее «тужить, нудиться», схв. чéзнути «жадати; заздрити; тужити; прагнути», стсл. чéзижти «виснажуватися; чахнути»; — псл. čeznōti пов'язане з čezati «гинути» і kaziti «занапашати, знищувати», укр. [казýти]; очевидно, продовжує експресивне іє. *keğ-/k^čeğ-; іє. відповідниками вважаються фарер. hvökka (мин. ч. hvakk) «здригнутися від жаху; швидко зменшуватися, зникати», дісл. hvíka (мин. ч. hvak) «хитатися; відступати, поступатися»; менш певний зв'язок з лат. conquīniscō (перф. conquēxi) «схильяюся», літ. kašeti «сохнугти, в'януть» (Machek Recherches 29; Fraenkel I 227), дінд. kṣīṇāti «знищує» (Otrębski — див. ЭССЯ 4, 101). — Фасмер IV 323; ЭССЯ 4, 100—101; Sł. prasł. II 188—189; Sławski II 111—112; Младенов 680; Skok I 320; Bezljaj ESSJ I 81; Bern. I 153—154; Meillet MSL 14, 338; Zupitza GG 58; Trautmann 133. — Пор. **казýти**.

[чей] «либонь, може», [чень] «тс.»; — пов'язане із займенниковим елементом че (че), спорідненим з болг. че «що», лат. -que «і», дінд. са, ав. ča, гр. té «тс.», що сягають іє. *q^če «і»; кінцевий -й може бути залишком енклітичної частки i, кінцеве -нь — заперечної частки ni, — Фасмер IV 323—324; Младенов 680; Walde-Pok. I 507—508. — Див. ще **ачéй, чи¹, що**.

чек¹ «документ із розпорядженням вкладника банку видати пред'явникovi певну суму; талон до каси (або від каси) із зазначенням суми»; — р. болг.

м. чек, бр. чэк, п. czek, ч. šek (з н. Scheck), ček, слц. šék, схв. чéк, слн. čék; — запозичення з англійської мови; англ. cheque, (амер.) check «тс.» виводиться від ар. šakk «договір, контракт, документ», похідного від перс. čák «тс.» (Фасмер IV 324; Holub—Lyer 465; Kluge—Mitzka 639); етимологізується також (Черных II 376—377; Kopaliński 193; Lokotsch 140; Chambers 69) як похідне від англ. check «шах; перепона; зупинка, затримка», що зводиться до перс. shâh «шах, цар». — Преобр. II, вып. последний 57; Klein 272. — Див. ще **шах**.

чек² «рисове поле»; — р. чек «тс.»; — запозичення з тюркських мов, пор. тур. çeke «жеребок», крим.-тат. çäki «борозна»; можна припускати такий розвиток значення: «жереб» → «ділянка, що розподілялася за жеребом» → «ділянка (зокрема, засаджена рисом) узагалі». — Радлов III 1949.

чек³ (у виразі *на чеку* «насторожі, напоготові»); — р. начеку «тс.»; — похідне від чекáти; р. начеку є, очевидно, запозиченням з української мови, див., напр., словничок «Неудобопонятные южнорусские слова» («Основа», 1861/1, 9), де воно перекладається російським «настороже». — Желтов ФЗ 1876/6, 75; Фасмер IV 324. — Див. ще **чекати**.

чекá¹ «стриженъ, клин, затичка», [чекá] «затичка; кілок у колеса» Бі; — р. чекá «стриженъ, що вкладається на кінцях осей, болтів»; — певної етимології не має; непереконливе припущення про зв'язок із чекán (WZKM 34, 219), як і зближення з нvn. Stecken «палиця» (Горяев 409); можливо, результат семантичної видозміни слова чекá² (див.).

чекá² «велика довбня» Бі, [чакúха] «довбня», [чекúха] «тс.» Л, [чекуша] «довбенька, якою б'ють рибу на гачку»; — р. [чекúша] «довбенька на рибу»; — виникло, можливо, шляхом зворотного словотвору від слів тюркського походження чекúха, чекúша, пов'язаних із тур. çekiç «молот, молоток», çöküç «тс.», чаг. čeküs «довбня, дубина», čeküž «тс.», карач. чёгюч «молоток», що

споріднені з тур. *çakmak* «бити, карбувати». — Фасмер IV 326; Радлов III 1952, 2037; Kunoss KSz 10, 99; 16, 216. — Пор. чека́н¹.

чека́н¹ «вид старовинної зброї; знаряддя для карбування; кирка, мотика» [чокáн] «кирка, мотика» Нед, [чукáн] «кирка», чека́нка, чека́нник, чека́нний, чека́нти СУМ, Нед, ст. чека́нъ; — р. болг. чека́н «вид старовинної зброї; кирка, мотика; знаряддя для карбування», бр. чака́н «тс.», др. чека́нъ «кирка, сокира», п. czekan «бойовий молот; кирка», czakan «тс.», ч. čakan, čekan «вид зброї (топір на довгому держалні)», слц. [čakan] «довга загнута палиця», м. чека́н «молоток; палиця», схв. чакана́ц «молоток відбивати косу», слн. čekan «бойовий молот; ікло кабана»; — псл. čakapъ/čekapъ; — давнє запозичення з тюркських мов, пор. чаг. čakan «бойова сокира», пов'язане з тур. *çakmak* «бити, карбувати»; менш вірогідне пов'язання (WZKM 34, 219; Fick I 22) з ав. čakuš- «киdalnyj молот, kidalna со-кира», перс. čakuš «молоток»; думка (Mikl. TEI I 274) про безпосередній зв'язок із тур. čekiç «молоток» безпідставна. — Фасмер IV 324—325; Преобр. II, вып. последний 57—58; ЭССЯ 4, 12; Черных II 377; Sł. wug. obcych 130; Ślawski I 115; Kopaliński 193; Holub—Lyer 116; Machek ESJČ 93; Mikl. EW 419; Bern. I 134—135; Gombocz 56—57, RS1 7, 187; Lokotsch 31.

чека́н² (орн.) «рід птахів родини дроздових, *Saxicola L.*» СУМ, чека́нчик «вид чекана, *Saxicola rubicola L.*» Нед; — р. чека́н «чикалка», чека́н «тс.», бр. чака́н; — назва звуконаслідуванального походження — від крику (*туї*)-чек-чек, що його видає цей птах. — Птицы СССР 449.

чека́нити — див. чека́н¹.

[чека́р] «маленькі діти» Г, Нед; — р. [чекарь] «тс.», бр. [чекордá] «поросята; (перен.) діти»; — не зовсім ясне; припускається походження від незасвідченого звуконаслідуванального діеслова *чекома́ть, пор. р. щекота́ть. — Фасмер IV 325; Преобр. II, вып. последний 58.

чека́ти «сподіватися, ждати», чека́тися, [чека́] «сторожка» Нед, [чека́ло] «вид рибальської сітки» Нед, чека́льня, [чека́лий] «сподіваний» Нед, чека́льний, очікувати, перечікувати, [почка́ти] «почекати», [почека́льня] «передпокій», ст. чекати; — р. [чека́ть] «ждати», бр. чака́ць, п. czekać, ч. čekati, болг. [чекам] «чекаю», м. чека «чекає», схв. чека́ти «чекати»; — псл. čekati тлумачиться як результат а-тематизації початкового *čekti, спорідненого з лит. kàkti «досягати, хапати», лтс. kacēt «хапати, діставати рукою», прус. kakint «тс.»; як похідна від čekati форма реконструюється також псл. čakati «чекати» (пор. п. ст. czakać «чекати», ч. ст. čakati, слц. čakat', вл. čakać, нл. cakaś, болг. чакам «чекаю», сх. čákati «чекати», слн. čákati «тс.»), що виникла в результаті подовження вокалізму кореня (e > a) в ітеративно-дуративній формі; для псл. čekati (при вторинному čekati) припускалася спорідненість з čajati (Meillet Etudes 163; Ślawski I 115; St. prast. II 108—109). — Фасмер—Трубачев IV 325; Преобр. II, вып. последний 58; ЭССЯ 4, 13, 36; Brückner 75; Machek ESJČ 96; Младенов 678; Вегн. I 134.

чекіст «працівник Надзвичайної комісії для боротьби з контрреволюцією, саботажем та спекуляцією»; — р. болг. чекіст, бр. чэкіст, п. czekista, ч. слц. čekista «тс.»; — запозичення з російської мови; р. чекіст утворене від слова Чека, що є абревіатурою до назви Чрезвычайная комиссия (по борьбе с контрреволюцией, саботажем и спекуляцией); р. чрезвычайный етимологічно пов'язане з укр. чéрез і звикáти. — Див. ще звикáти, комісія, чéрез.

[чекіт] (орн.) «сірий сорокопуд, *Lanius excubitor L.*», [чекут] «сорокопуд жулан, *Lanius collurio L.*» Шарл; — назви утворено від звуконаслідуванального вигуку чек-чек, що імітує крик цих птахів. — Птицы СССР 419—420, 424—425; Войнств.—Кіст. 292, 294. — Див. ще чекотати.

[чеклі́ти] «четверити (з'єднувати дві пари коней)» Нед, [чеклува́ти] «тс.» Нед; — неясне.

[чекло́ня] «вид чоловічого одягу» Нед, **чеклінь** «вид верхнього довгого одягу»; — не зовсім ясне; можливо, первісно *чехло́ня, утворене від **чехол** «чохол» (пор. чéхлик «коротка чоловіча сорочка»). — Див. ще **чохол**.

[чекма́н] «короткий каптан галицького міщанина», **[чекме́нь]** «татарський верхній одяг» Нед, **[чекме́ль]** «кобеняк з овечого сукна» Л, **[чекме́нь, чикми́нь, чикмі́нь, чикмі́нь]** «тс.» Л, **[чекме́нь]** «тс.» ЛПол, ст. чекмень; — р. чекме́нь «чекмань», бр. чекме́нь «тс.», п. сzekтап «чекман, чекмень», болг. чекмен «чекмень»; — запозичення з тюркських мов, пор. тур. çekmek «верхній одяг», чаг. үйг. крим.-тат. çäkmän «тс.», тат. čikmäп «сукняний каптан». — СІС² 924; Фасмер IV 325—326; Преобр. II, вып. последний 59; Дмитриев 550; Sł. wutg. obcysch 130; Mikl. EW 418, TEI I 275; Bern. I 139; Радлов III 1956, 2113; Lokotsch 33. — Пор. **сукмán**.

[чеконі́ти] «стікати, накрапати» Нед; — фонетичний варіант слова **це-коніти** (див.).

[чекота́ти] «скрекотати»; — р. **[че-кота́ть]** «тс.»; — звуконаслідуване утворення, аналогічне до **сокота́ти, цокота́ти** і под.

челéн — див. **член**.

[челó] «перший сорт вина» Дз; — р. **[челó]** «найкраще вино першого зливу»; — запозичення з російської мови; р. **[челó]** виникло внаслідок переносного вживання слова **челó** (заст.) «чоло, лоб» як позначення чільного, тобто першого сорту вина. — Див. ще **чóлó**.

чель «розвідь, декламація» (у контексті: славні герої при боянській **челі**, при грі мездари празник закінчили...) Пі; — неясне; можливо, семантику слова витлумачено неточно: слово **чель** позначає не розповідь, декламацію, а музичний інструмент (пор. схв. чéло «віолончель»), указуючи описово на сербський народний інструмент типу скрипки (як відомо, серб. гéсле «гусла» на відміну від східнослов'янського **гусел** були не щипковим, а скрипковим ін-

струментом; пор. також ч. housle «скрипка»).

чéлюсті «зовнішній отвір печі», **[це-люсті]** Л, **чалéснік** Л, **чéлесник** Г, **челіеснік** Л, **чéліснік** Л, **челю́сники** Г, **чéлюсти** Г) «тс.», **[чéлюсть]** «тс.; щелепа Нед; звід печі До», **[межичéлюсний]** «міжчелеповий» Ж, **[почéлюстки]** «місце під челюстями» Нед, **[почéлюстъ]** «ляпас» Нед, **[почелюснути]** «дати ляпаса» Нед, **[почелюсткувати]** «тс.» Нед; — р. др. чéлюсть «щелепа; [челюсті печі]», бр. **чалéснікі** «челюсті», п. czeluśc «глибокий отвір; паща; безодня; челюсті; ст. щока», ч. čelist «щелепа; челюсті», слц. čel'ust' «тс.», вл. čelesno «щелепа», нл. celiščo «тс.», полаб. cilačst «нижня щелепа», болг. чéлюст «щелепа», м. челуст, схв. чéльуст, слн. čeljúst, стсл. **челость** «тс.»; — посл. čel'ustъ; — не зовсім ясне; розглядається як складне слово, першою частиною якого є čelo (укр. чолó), а другою -ust- від usta (укр. устá); виникло як праслов'янський новотвір і тому не має відповідників в інших індоєвропейських мовах; м'якість -l- пояснюється тим, що перший компонент слова пов'язаний безпосередньо з формою čeļь, похідною від čelo (ЕССЯ 4, 43—44); друга половина слова тлумачиться також як суфікс '-ustъ (Brückner 75; Sł. prasł. II 136—137) або -stъ при давній i-основі, пов'язаний з коренем ie. *kel-/ ker- «різати» > «жувати», засвідченим у лтс. čēgnok(s)lis «кутній зуб», дінд. cāgvati «жує» (Specht 169—170; Ślawski I 116), чи -ostъ при основі *čelju- < *kheleu-, спорідненій з гр. χελύνη «губа» (Machek ESJC 97). — Фасмер IV 330; Преобр. II, вып. последний 61; Микуцкий ИОРЯС 1855 / 4, 368; Holub—Lyeг 117; Schuster-Šewc 111; Младенов 681; Skok I 305; Bezljaj ESSJ I 77; Mikl. EW 31; Meillet Etudes II 286; Bern. I 142. — Див. ще **устá, чóлó**.

чéлядь «населення феодальної вотчини (іст.); [наймити, слуги; молодь; жіноцтво; родина СУМ; почет; родичі мслодих на весіллі Ме; люди, яких на весілля спеціально не запрошували Мо]».

[чéледь] «молодь» Бевзенко, чéлідь, чéлядь «тс.» Бевзенко НЗ УжДУ, челядá «молодь; жінки; наймити, слуги», челядýн (іст.) «слуга, наймит; [дорослий син, доросла дочка; поважна людина Л]», [челедýн] «слуга» Нед, [челядýна] «жінка, дівчина СУМ; порядна жінка; хазяйка Дз НЗ УжДУ 26/2», челядýнець (іст.) «[слуга]», челядýнка «служниця; наймичка», челядíн «дорослий син; поважна людина» Л, [челядка] (іст.) «служниця, наймичка», [чалáдка, челядни́ця] «тс.» Л, челядна «людська», челядка «наймичка», [челядни́й] «стосовний до слуг Г; порядний, гарний» Дз НЗ УжДУ 26/2, [челядник] (іст.) «слуга, наймит; підмайстер, робітник; місце в церкві для жінок; член родини Дз НЗ УжДУ 26/2; учень килимника Мо», [челядник] «наймит» Л, [челядниківна] Бі, [челядни́ця] (іст.) «служниця», челядни́цька «тс.», челядня, [челядничéнко] Бі, [челядно] «багато жінок, багато слуг», [челядчá] «член родини Нед; людина Дз НЗ УжДУ 26/2», [чилáння] «людина» Дз НЗ УжДУ 26/2, [челядникувати] «слугувати, наймитувати», [челянник] «член сім'ї» Дз НЗ УжДУ 26/2, ст. челядь; — р. чéлядь (зб. іст.) «дворові слуги; [діти]», бр. чéлядзь «челядь, слуги», др. челядъ «тс.», п. czeladz̄ «домашня челядь», ч. čeled' «тс.; члени роду», слц. čel'ad' «рід; наймити; молодь», вл. čeladž «домашні слуги; члени роду», нл. celaž «челядь, слуги», болг. чéляд «діти; родина», м. чelad «діти (як правило, свої)», схв. чéльād «жінки в домі; сім'я», стсл. челядь «челядь; сім'я»; — псл. čel'adъ, утворене від *čeľь (пов'язаного з čelo, укр. чоло, čelověkъ, укр. чоловік) за допомогою збірного суфікса -jadъ (-édy); далі зіставляється з коліно, покоління (Черных II 378—379; Ślawski I 115—116; Sł. prast. II 133—134); не переконує спроба тлумачити псл. čel'adъ як похідне від трансформованого l'udъ з підсилювальним префіктом се- (Machek ESJČ 96; Holub—Lyug 117). — Фасмер—Трубачев IV 330; ЄССЯ 4, 40—42; Brückner 75; Schuster-

Šewc 110—111; Skok I 305—306; Bezraj ESSJ I 77; Bern. I 141; Meillet Etudes II 323; Pokorný 640. — Див. ще чóлó. — Пор. чоловік.

[чембар] (бот.) «чабер садовий, *Satureja hortensis L.*» Mak; — фонетична видозміна слова чабéр, можливо, під впливом п. cząbr, cząber «*Satureia hortensis L.*». — Ślawski I 114. — Див. ще чабéр.

[чембóр] «напівшовкова кольорова хустка, якою підперезуються поверх пояса селянки в Стрийському повіті», [чембíр, чимбíр] «крайка, пояс»; — р. чембúр «повідець коня», бр. чамбúр «тс.», п. ст. cumbigu, cumbog, czymbigu «кайдани», болг. чембéр «хустка; [обруч]», м. чембер «обруч; жіночий головний убір», схв. чéмбер «чадра, паранджа»; — запозичення з тюркських мов, для більшості слов'янських мов, очевидно, з турецької; пор. тур. çembe «обруч; залізна обручка, кільце; круг решта; обід; довга жіноча пов'язка на лобі». — Фасмер IV 331; Mikl. TEI I 275, TEI Nachtr. II 95.

[чемелíна] (бот.) «бруслина європейська, *Euonymus europaeus L.*» Ned, Mak; — неясне.

чéмер¹ (вет.) «хвороба коней», чéмир «тс. РУС; біль у животі Г; біль у ділянці серця Нед», [чéмерi] «хвороба хребта» Нед, [зчемерíтися] «дістати чемíр» Вел, [зачемерíтися] «запаморочитися» Ба; — р. чéмер (вет.), бр. чéмер «чемериця; гіркота», др. чемеръ «отрута», п. [семíг, ciemier, ciemierz, czeptíeg] «хвороба; біль; задишка», ч. слц. čemíg «пухлина; згусток крові», болг. чéмер «велика турбота, тяжка мука», м. чемер «тс.; отрута», схв. чéмér «отрута; гнів, скорбота», слн. čemérg «отрута, гній, жовч; гнів», цsl. чемéръ «чемериця (отруйна рослина)»; — псл. četemérgъ/četmēra «отруйна рослина (здебільшого чемериця); рослинна отрута»; — споріднене з лит. kēmēras (бот.) «сідач, Еуаторium L.», лтс. cemeriñs «чемериця», дvn. hemera, нvn. [Nemerg] «тс.», далі з дінд. camarika- (бот.) «*Bauhinia variegata*», kamalam «лотос», гр. κάμαρος (бот.)

«дельфіній», *κάμπαρος* (бот.) «аконіт»; іє. *kemētēg-; менш обґрунтовані спроби розглядати псл. єтетъ як утворення з експресивним префіксом є- від іє. *tēg- «гіркий» (Holub—Кор. 91) або зіставляти з *комáр* (Соболевський Slavia 5, 445). — Фасмер—Трубачев IV 331—332; Пребор. II, вып. последний 62; ЭССЯ 4, 52—53; Brückner 62; Sławski I 99; Sł. prasł. II 138—139; Machek ESJC 97; Младенов 681; Skok I 306; Bezljaj ESSJ I 77—78; Berg. I 142—143; Mühl.—Endz. I 372; Fraenkel 251—252; Matzenauer LF 7, 30; Zupitz GG 113; Uhlenbeck 88, 43; Petersson Verm. Beitr. 139; Loewenthal WuS 10, 184; Торг 74; Boisacq 402; Frisk I 771; Pokorný 558. — Пор. чемерíця.

чéмер² «чуприна»; — неясне.

[чемервá] «малеча» СУМ; — очевидно, фонетично й семантично видозмінене запозичення з польської мови; п. [ciemierwa] «велика кількість (людей або тварин)» виникло на основі етимологічно нез'ясованого уг. tömér(dek) «надмірно багато, величезна кількість»; при запозиченні форму угорського слова змінено під впливом п. сіта «темрява; юра, великий натовп». — SW I 325; Bárczi 306, 316; MNTESz 3, 962—963.

[чемерис] (бот.) «мірикарія німецька, *Myricaria germanica* (L.) Desv.» Mak; — неясне.

чемерíця (бот.) «Veratrum L. СУМ, [чемерник чорний, *Helleborus niger* L. Mak]», [чемер] (бот.) «*Helleborus* L.» Mak, чéмерník «тс.», [чемерíвка] «настоянка на чемериці УРС; [отруйне зілля з чемериці] Нед», [чемерúха] «чемериця» Нед, [чémír, чемíрñíця] «тс., Veratrum L.», [зачемеру́шити] «запаморочити» Ж; — р. чемерíца, бр. чамярýца, п. ciemierzysa, ст. czemierzysa, ч. єтегісе, слц. єтегерика, вл. єтегєр(i)са, болг. чемерíка, м. чемерика, схв. чемéрика, слн. єтегіка, стсл. чемерíца; — псл. єтегіца/ єтегіка, походить від псл. єтетъ/ єтега «отруйна рослина (переважно чемериця); отруйний сік рослини». — Фасмер IV 331—332; Пребор.

II, вып. последний 62; ЭССЯ 4, 51—52; Sławski I 99; Sł. prasł. II 137—138; Machek ESJC 97; Holub—Lyer 117; Младенов 681. — Див. ще чéмер¹.

чемéрка «чоловіче верхнє вбрання з талією та зборками ззаду; венгерка», [чамáра, чемéра, чемéрка, чемерíца], чумárka, чумарýна «тс.»; — р. чемéрка, чемáрка, [чумárka] «тс.»; — запозичення з польської мови; п. czamara, czamarka «тс.» через іт. cimarra «довгий каптан» зводиться до ар. samttúg «соболь». — О II 365; Фасмер IV 330—331; Brückner 72; Lokotsch 144; Meyer-Lübke 626.

[чемéрснути] «черконути» Нед; — не зовсім ясне; можливо, первісно *чемóрснути, що постало внаслідок контамінації слів чéркáти (чекнүти, черконуты) та мóрснути.

[чемерстvá] «велика кількість, натовп; велика родина» Нед; — очевидно, виникло на основі запозиченого з польської мови [ciemierwa] «велика кількість (людей або тварин)»; суфікс -stv(a) замінено на -stv(a) під впливом збірних листvá і под. — О II 365. — Див. ще чемерvá.

[чемесíти] «чавити, вичавлювати; топтати»; — експресивне утворення, що виникло на основі слів mísíti, чемcáti (див.).

[чемлít] «чоловічий верхній одяг з талією та зборками ззаду; чемерка»; — походить від ст. чемлěтъ «камлот (шупка вовняна тканина)», що через п. ст. czamlet «тс.» пов'язане з фр. camelot «тс.». — SW I 369, II 225.

чéмний «ввічливий, гречний, шанобливий, [добрий]», нечéма «неввічливий», [нечéмник] «нероба, дармоїд» Ж; — специфічно українське утворення, що виникло внаслідок утрати початкового **к-** та семантичної видозміни слова **кчéмний**. — Див. ще **кчéмний**. — Пор. **нікчéмний**.

чемодáн «валіза, розкидна скриня для дорожніх речей», [чамайдáн Г, чимайдáн Нед] «тс.», чемодáнник (спец.); — р. чемодáн, бр. чамадáн, п. [czemadan,

czemodan, czumadan] (з української мови — SW I 382); — через тюркське посередництво (тур. *camadan* «шафа або скриня на одяг; гардероб») запозичене з перської мови; перс. *jāmādān* «місце для зберігання одягу» утворене зі слів *jāmā* «одяг» та *dān* «сховище». — Акуленко 142; Фасмер—Трубачев IV 332; Пребор. II, вып. последний 62; Черных II 379; Корш ІОРЯС 7/1 47; Mikl. TEI 289, TEI Nachtr. I 31; Berg. I 143; Lhotsch 52; Радлов III 1940.

чемпіон «переможець змагань на першість із якогось виду спорту», *чемпіонат, чемпіонство*; — р. *чемпион*, бр. *чэмпіён*, болг. м. *шампион*, схв. *шампійон*; — запозичення з англійської мови; англ. *champion* «борець; переможець» походить від фр. ст. *champion* «тс.», що виникло з пізньолат. *camprōpētēm* — форми західного відмінка від *camprō* «боєць» (букв.) той, що завойовує поле», утвореного від лат. *campris* «поле». — CIC² 924; Фасмер IV 332; Черных II 379; Вујаклија 1090; Меуег-Любке 379; Klein I 266. — Див. ще **кампанія**. — Пор. **шампійон**.

[**чесати**] «лупити, чухрати Г; швидко йти, квапитися, бігти Нед», [*чехáти*] «квапитися, бігти» Нед, [*чемишти*] «ковзати» Нед, [*чéмсаник*] «обчухрана смерека» ВеНЗн; — не зовсім ясне; можливо, експресивне утворення, що виникло в результаті контамінації слів *крéмсáти* (див.) і *чéсáти* (див.).

[**чемурник**] (бот.) «буркун жовтий, *Melilotus officinalis* (L.) Desg.» Mak; — не зовсім ясне; можливо, походить з первісного **джемурник*, **джамурник*, пов'язаного з [*джамурний*] «гарний, привітний», оскільки ця рослина, як і всі буркуни, є добрим медоносом. — Вісюліна—Клоков 219. — Див. ще **джамурний**.

[**ченбýрити**] «бити» Ва; — очевидно, експресивне утворення, що виникло на основі слова [*бýрити*] «руйнувати, нищити», ускладненого експресивним префіксом *че(н)*.

[**ченгів**] «дзвінок; (перен.) підгорля, воло» ВеУг, Лизанець НЗ УжДУ 26/2,

[*ченгевістий, ченговістий*] «воластий» ВеУг; — запозичення з угорської мови; уг. *csengő* «дзвоник» — активний дієприкметник теперішнього часу, (букв.) «той, що дзвонить (дзвенячий)», пов'язаний з дієсловом *cseng* «дзвонить» звуконаслідуваного походження. — Bágczi 38; MNTESz I 499.

[**чénчик**] «невеличка муха, яка водиться в лузі» Ва; — очевидно, фонетичний варіант слова [*джéнчик*] «гедзь, овід». — Див. ще **джéнчик**.

[**ченчúх**] (бот.) «вид рослини»; — не зовсім ясне; можливо, експресивне утворення на основі [*дженжерúха*] «красоля велика, *Tgebraeolum majus* L.». — Див. ще **дженджерúха**².

[**чепак¹**] «вид рибальської сітки» ВеЗа; — неясне.

[**чепак²**] (зоол.) «заєць-біляк, *Lepus timidus* L.» ВеНЗн; — неясне.

[**чепакáня**] (назва вівці) Дз Доп. УжДУ 4, 108; — не зовсім ясне; можливо, похідне від [*чепák*] «чепець» через світле забарвлення голови вівці, яке створює враження чепця. — Див. ще **чепець**.

[**чепéль**] «ніж з відламаним кінцем», [**чепéлик**] «складаний ніж, що висить у чоловіків на поясі; зубчастий ніж для розщеплювання лика Г; зіпсований складаний ніж Пі», [*чепелíна*] «ніж з відламаним кінцем», [*чепелá*] (зменш. від *чепéль*), [*чепéль*] «ніж з дерев'яною колодкою», [*чепелáти*] «погано грати», [*чепельгáти*] «пилити (ножем)», [*чепулáти*] «різати тупим ножем; іти шкутильгаючи» Нед; — р. [*чéпель*] «лопаточка для очистки прядива від костриці», бр. *чапля́* «чаплія», п. ст. *Czepiel* (ім'я), ч. серел «клинок; лезо, вістря», слц. *чепел* «тс.», болг. [*чепéл*] «сварлива людина», схв. ст. *чепела* «кліщ»; — псл. *чепель/чепель/чепела* є похідним з суфіксом *-el-* від основи *чеп-/чар-*, експресивної за своїм походженням і, очевидно, пов'язаної з дієсловом *чарéti/чарati*; спроба визвести ч. *чепел*, укр. *чéпель* з первісного **pelo*, пов'язаного з дінд. *phála-* «лезо ножа», до якого додано підсилюваль-

ний префікс *če-* (Machek ESJČ 98), сумнівна. — ЄССЯ 4, 16—19, 54—55; Sł. prasł. II 141. — Див. ще **чапати**.

[**чепера**] «розсоха, розвилка», [*чапера* ВеЗн, *чеперга* Г, *чепери* Нед, *чипера* Нед] «тс.», [*чепергáтий*] «розсохуватий» ВеНЗн, [*чепíргáтий*] «сучкуватий» Нед, [*чепíрнáтий*] «перистий, бахромчастий» Нед, [*чіпíрнáтий*] «криплатий, корчуватий» Нед, [*чепáрити*] «розчепірювати», *розчепíрити*, *розчепáрити*, *розчепáритися*, *розчепíра*, *розципáритися*; — ч. рідк. серуг «кінчик (напр., пальця)», болг. [*чéпор*] «міра довжини (відстань між пучками розставленого величного і вказівного пальця)», м. *чеперок*, схв. *чепéрак* «тс.»; — псл. серерь (зменш. *серегъкъ*)/серега, похідне від псл. *серерити* (*чеперити*) «розтягати, розчепірювати», що розглядається як ускладнення псл. *-рерити* / *-рірити* / *-ругіти* експресивним префіксом *че-*. — ЄССЯ 4, 55—56; Sł. prasł. II, 143; Skok I 308; Janko ČMF XX 23.

[**чеперíця**] (бот.) «печериця звичайна, *Psallita campestris* (L.) Quel.» ВеBa, Mak; — утворення, що постало внаслідок метатези в слові *печеріця* (див.).

чепéць «очіпок; (анат.) сальник; [другий шлунок у жуйних Г]», [*чéпак*] «очіпок» Г, [*чéпак*, *чéпік*, *чéпец*] «тс.» Л, *чéпчик*, *чіпéць*, [*чіпіць*] «очіпок» Па, [*чіпкár*] «той, хто робить чіпці» Нед, [*чіпóчник*] «бовван для чіпця» Нед, [*чіпóчниця*] «майстриня, що шиє чіпці» Нед, [*чіпчик*] «чепець» Нед, [*чіпчiti*] «надягати чепець» Нед, *очіпок*, [*почéпини*] «надягання на молоду чіпця», [*почéпічка*] «?», [*почепíти*] «надягти чепець на молоду» Нед, Куз; — р. *чепéць*, бр. *чапéць*, др. *чепéць*, п. *сзерек*, *сзепíес*, ч. *серес*, слц. *серіес*, вл. *сéрс*, нл. *сорс*, *серс*, схв. *чéпац*, слн. *серес*, стсл. **чепéць**; — псл. серерь, похідне від дієслова *срепiti*/серати з первісним значенням «те, що чіпляють»; значення «головний убір» є вторинним (можливо, виникло через традицію одягати, «чіпляти» головний убір на голову молодої як елемент весільного обряду, пор. ч. *срепiti*

«вбирати наречену»); псл. серерь зістягалося з лит. *kerigé* «шапка», лтс. *serige* «тс.», гр. *σκέπας* «покрив, оболонка», *σχέπάω* «покриваю» (Berg. I 143—144), з слат. *сарра* «вид головного убору» (Ільинський РFB 74, 124—125), з п. *czapka* (Brückner 75). — Фасмер IV 333; Преобр. II, вып. последний 62—63; ЄССЯ 4, 58—59; Черных II 379; Sł. prasł. II 148—150. — Див. ще **чіпати**. — Пор. **чепéль**.

[**чепиргáч**] «каждан»; — утворення, пов'язане з [*чепáрити*] «розчепірювати», оскільки кажани є єдиним видом ссавців, що літають («розчепірюють» передні кінцівки, що перетворилися на крила). — Див. ще **чепéra**.

[**чепíці**] «черевики» Mo; — запозичення з болгарської мови; болг. *чепици* «тс.», (одн.) *чепíк* споріднене з *серіti* «чіпляти» («те, що чіпляється на ноги»), із стсл. **чепéць**, до якого зводиться укр. *чепéць*. — Фасмер IV 333; Младенов 681. — Див. ще **чіпати**. — Пор. **чепéць**.

чепíга (переважно мн. *чепíги*) «одна з двох дерев'яних ручок у плузі, за які тримається плугатар під час оранки», [*чапíга* Бі, *чепíга* Нед, *чепíка* ЛЧерк, *чепíя*, *чипíга* Бі, *чипíя* Нед] «тс.», *Чепíга* (астр.) «Оріон», [*чепíжки*] «нижні частини кінських копит» ВеNЗн; — р. *чепíга*, [*чапíга*] «ручка плуга», [*чапíга*] «дерев'яний склад плуга», [*чепíга*, *чепíга*] «дерев'яна частина плуга», [*чи-пíга*] «дерев'яний плуг», п. *сзеригі*, [*са-ріга*, *czapiga*, *серіга*, *серіха*, *сзеруhy*] «чепіги(-га)»; — утворення, пов'язане з дієсловом *чепíти*(ся), первісне значення «те, за що тримається орач»; припускається також зв'язок із *чіп* «кілок, сук» (Berg. I 143; Соболевський РFB 64, 171); у російській і польській мові, можливо, з української. — Фасмер IV 316, 364. — Див. ще **чіпати**.

[**чепíр**] (бот.) «вид гіпну (рід рослин порядку зелених морفوутворюючих мохів), *Hypnum squarrosum* Нед, [*чепíрня*] (бот.) «*Ptilota* (вид моху)» Mak; — неясне; можливо, пов'язане з

дієсловом *розчепірювати(ся)*, проте мотивація називання викликає труднощі.

[**чепіріця**] (ент.) «метелик, Papilio» ВеНЗн, [*чепірнáтка*] (ент.) «вид метелика, Pterophorus» Нед; — можливо, назви утворено від [*чепéра*], *чепірнáтий* «перистий, бахромчастий» або з (роз)чепірювати (про крила). — Див. **чепéра**.

[**чепíти**] «сидіти навпочіпки; триматися; чекати; бути» Нед, Мо, [*чéпнути*] «сидіти навпочіпки; нагнутися, причаїтися» Нед; — фонетичний варіант слова *чапíти* (див.).

[**чепляк**] (бот.) «підмаренник чіпкий, Galium aparine L.» Mak; — назва утворена від *чепíти*, *чіпляти*, оскільки ця в'юнка рослина чіпляється за чагарники. — Нейштадт 514. — Див. ще **чіпáти**.

[**чепóвзати**] «повзати» Нед; — похідне від *пóвзати*, утворене додаванням підсилювального префікса *че-* (псл. *če-*). — Див. ще **повзтíй**. — Пор. **чехардá**.

[**чепрýга**] «застібка з прикрасами для пояса, намиста тощо» Нед, [*чапрýга* Нед, *чепрýга* Г, *чипрýга* Нед, *чіпрýга* Нед] «тс.»; — очевидно, складне утворення з підсилювального префікса *че-* і слова **прýга*, похідного від *прягтý* «запрягати, з'єднувати»; пор. зменшувальне *прýжка*. — Див. ще **прягтý**.

чепуляти — див. **чепéль**.

[**чепúрти**] «прикрашати, прибирати» СУМ, Нед, *чепурнíти*, [*чіпуритися*] «чепуритися» Нед, [*чопуритися*] «тс.» Нед, [*чепурýха*] «чепуруха» Бі, [*чепýриця*] «тс.» Нед, [*чéпурість*] «охайність», [*чéпурка*] «чепуруха», [*чепуркíвна*] «дочка чепуруна», *чепуркó* «чепурун» Бі, *чепурýн*, *чепурýха*, [*чепурчénко*] «син-чепурун» Бі, [*чупурýн*] «чепурун» Нед, *чепурýстий*, *чепуркуватий*, *чепурýний* «охайній, чистий, ошатний, гарний; манірний, церемонний» СУМ, Нед, [*чіпурний*] «чепурний» Нед, [*чопурний*, *чупурний*] «тс.» Нед, [*чечепурляти*] «очищати» Пі, *нечепúра*, *нечепúрка* — див. **чепéль**.

[**чупурúха**, *[очепурýти]* «очистити»; — р. [*чапурýться*] «надиматися, бундуочитися; чепуритися», [*чепорýться*, *чепурýться*] «величатися, пишатися», *чіпорный* «манірний, бундуочний», бр. [*чапурýць*] «чепурити», п. *сциргпу* «задерикуватий, визивний», [*сіциргпу*, *сирігпу*] «дотепний; задерикуватий», [(каш.) *сциргєрзус* se] «по-чудернацькому одягатися», ч. *серýті* se «сердитися», болг. *чапúри* «(він) сердиться без причини», схв. *чёперан* «спритний, жвавий», слн. *сопíті* se «надиматися, високо нестися»; — псл. *серуріті* se, що є складним утворенням з експресивного префікса *се-* і дієслівної основи *-puritі*, яку зближують з *-руг-* (р. *растопýрить* і под.); менш імовірні інші спроби пояснення: пов'язання з лтс. *сеплітс* (орн.) «волове очко», *priekšcelis* «нахаба» (Mühl.—Endz. I 373), з *чапля* (Соболевский РФВ 71/2, 447—448; Mikl. EW 30), з *щепíти*, р. *щéпка* (Вегн. I 343), з псл. *серъсь*, укр. *чепéць* (Jacobson IJSLP 1/2, 1959, 276), з схв. *кдчопéран* «жвавий, рухливий, моторний» (Malinowski PF 5, 118), з псл. *сівъ*, п. *czub*, укр. *чуб*, з псл. *рего*, п. *рієго*, укр. *неро* (Sławski I 128—129). — Фасмер—Трубачев IV 372—373; ЭССЯ 4, 56; Skok I 307—308. — Див. ще **чепéра**.

чепúрний — див. **чепурýти**.

[**чепурýха**] «чарка», [*чепорýха*] «велика чарка, повна горілки» Нед; — р. бр. [*чапурýха*] «тс.»; — утворене лексико-семантичним способом від *чепурýха* «франтувата жінка, дженджеруха». — Див. ще **чепурýти**.

[**чераля́ка**] «сургуч» Она; — запозичення з італійської мови; іт. *сегалласса* «тс.» являє собою складне утворення зі слів *сега* «віск; колір обличчя» та *ласса* «лак». — Див. ще **цéra, лак¹**.

[**чербакí**] «ріденько сплетені личаки, які носять у жнива» До; — утворення, що постало внаслідок відпадіння початкового *ш-* в слові **щербакí* (**щербакý*), тобто «щербаті личаки» (за аналогією із щербатими (прорідженими) зубами). — Див. ще **щербá**².

черв «повзуча безхребетна тварина, хробак», [червь] «тс.» Нед, *чérvá* (зб.), [чýrvá] «тс.» Бі, Пі, [чеврвák] «хробак; хвороба овець» УРС, Дз, [чеврвачník] (ент.) «листовійка» Нед, *чérvéćz* (ент., спец.) «кошеніль; шовк, пофарбований кошеніллю; кров із дівочої пліви», [чéréćz] «тс.» Г, Нед, [чеврvína] «чев'ячок» Нед, *чérvíčz* «шашіль» УРС, Нед, Пі, [чеврvíšnik] «місце, де є чеври», чеврчáтка «шовкова плахта», [чеврчáтка] «тс.», [чérvčík] «чеврець», [чérvčík] «тс.», чевр'яč, [чевr'яčkí] «страва з гороху або гречки» Бі, [чевríč] «кошеніль», [чérvčíka] Куз, чéрчетъ] «тс.», [чевr'čúk] «чеврець» Куз, [чирь] «чевра» Нед, [чеврваковítij] «чевривий» Куз, [чеврвакувátij] «чевроподібний» Куз, чеврivíj, чеврцévij «кошенільний; яскраво-чевроний», чеврчáтij «пофарбований кошеніллю, яскраво-чевроний; шовковий», [чевr'čáti] «тс.», [чевr'čistí] «чеврцевий», [чевr'čistí] «тс.», [чевr'čestí] «багряний», чевr'яčij, [чевr'čóbij] «чеврчатий», [чевr'čikovij] «чевроний», [чirívnij] «чевривий», чérviti «плодити чевру», [чевr'iti] «тс.» ЛЖит, чеврivíti, [чérviti] «хворіти», [зачерvivíti] «завести чеври», [зачервлáti] «чеврити» Я, [почервáchenij] «поточений чев'яками» Нед; — р. чеврь, бр. чарв'яč, др. чеврь (чол. р.) «чев'яč», (жін. р.) «чеврона фарба, тканина», п. сзерw, ч. сліц. сегv, вл. сегw, нл. сегw, полаб. sagv leżacē «равлик», (букв.) «чевр повзучий», болг. чérvéć, ст. чевр, м. црв, схв. црв, слн. čérv, стсл. чрьvь; — псл. *čérvvъ, утворення, що витіснило давніше *čérgtъ, збережене тільки в словах з переносним значенням або в похідних, зокрема, в псл. *čérgtъpъ(j) «чевроний», укр. (поет.) чеврёний; припускається, що в замість первісного т з'явився під впливом семантично й етимологічно спорідненого псл. *čérgviti, де одне зі значень «кишіти (про чев'яčків і мурашок)»; спроби зіставити з лит. kírmargra «чев'яč; чевроточина» (< *kírmvargra поряд з kírmvargra) (Berg. I 173), з реконструйованим лит. *skírvís, пор.

лит. skírvína «біжить, як мурашка» (Specht 45), з лат. sagvus «кривий» (Fick I 385—386) непереконливи. — Фасмер IV 335—336; Черных II 380—381; ЭССЯ 4, 171—172; Sl. prasł. II 269—271; Lehr-Spławiński—Pol. 71—72; Machek ESJČ 99; Schuster—Sewc 114; Bezljaj ESSJ I 90. — Див. ще чеврлéний. — Пор. чеврóний.

чёрвéнь «шостий місяць року», [чérvéćz] «тс.», чеврнévий, [чевr'čóbij]; — р. [чérvvenj] (чол. р.) «чеврено», бр. чérvvenj, [чевr'vec], др. чевr'venъ, чевr'vecъ «липень», п. сзерwiec «чеврень», ст. czugwienj, ч. сегven «тс.», цсл. чрьvěnъ «липень»; — псл. *čérvv(j)eplъ/čérgvъsъ «липень, чеврень», похідне (пасивний дієприкм. мин. ч.) від псл. *čérgviti, утвореного від *čérgvъ, укр. чевр; назва пов'язана з чевр, оскільки в чеврні розвиваються лялечки (чев'яčки) (Кравчук УМШ 1955/3, 62; Berg. I 173), з яких видобували чеврону фарбу (чеврець) (Sławski I 119); пор. лит. kírmelič «чеврень, (букв.) місяць хробаків»; менш переконливе пов'язання (Holub—Кор. 91—92) з чеврóний як назвою місяця чевроних квітів. — Кочерган Мовозн. 1971/2, 87; Шаур Этимологія 1971, 96; Фасмер—Трубачев IV 334—335; ЭССЯ 4, 168—169; Hołyńska—Baranowa JP 45, 16—22; Sl. prasł. II 262—263, 272—274; Sławski I 119—120; Machek ESJČ 99; Holub—Lyer 118; Shevelov Word 13, 187. — Див. ще чевр, чеврлéний.

[чевреняč] (орн.) «вільшанка, Egithicus rübescula L.» Шарл, [чевронjók] (орн.) «снігур, Rügghula rugghula L.» Нед; — назви утворено від [чеврéний] «чевроний», чеврóний з огляду на наявність чевроних або яскраво-рудих відтінків у забарвленні цих птахів. — Воїнств.—Кіст. 246, 330. — Див. ще чеврóний.

[чérvéćz] (бот.) «перстач сріблястий, Potentilla argentea L.», [чевречник Mak, чеврвичник Mak, чеврчиник Mak, чевршишник Mak, чérvčík Г] «тс.», [чеврвачник] «сухоребрик Софії, Sisymbrium Sophia L.» Mak; — утворено від

чеврéць «кошеніль», оскільки згадані комахи (або чев'ячки інших комах) живуть на корінні цих рослин. — Нейштадт 277; Sławski I 119. — Див. ще чевр.

чеврлений «багряний, темно-чевроний», чеврлений, [челлений] «чевроний», [челеністий] «чевронястий» ВеУг, [челеніця] «чевона вохра; чевона глина» ВеНЗн, ВеУг, [челеняк] «вид гриба» ВеУг, [чéрлінь] «деревина дуба» ВеНЗн, ст. чеврленица «багряница»; — р. чеврлений «темно-чевроний», др. чеврлєнъ «чевроний», чеврленыи, п. ст. счеврлону, счеврлону, [счеврлону], ч. слц. счеврену, вл. счеврену, нл. счеврену, [счеврену], счеврону, полаб. сагвенé, болг. чеврéн, м. црвен, схв. црвен, [чеврлен], слн. чеврлен, стсл. чеврлкнъ, чеврленъ «тс.»; — псл. *čērv(j)eլь, ад'ективований пасивний дієприкметник мин. ч. від праслов'янського дієслова *čērviti «фарбувати в чевроний колір (спочатку за допомогою кошенілі — особливого різновиду чеврів, що давали чевону фарбу)»; пор. др. чеврлити «фарбувати; рум'янити». — Булаховський Вибр. пр. III 373; Фасмер IV 334—335; ЭССЯ 4, 168—169; Sł. prasł. II 262—263, 275—276; Sławski I 119—120; Lehr-Spławiński—Pol. 72; Brückner 76—77; Machek ESJC 99; Holub—Lueg 118; Schuster-Sewc 114—115; Младенов 681—682; Trautmann 134. — Див. ще чевр. — Пор. чевроний, чéрмний.

чевроний «кольору крові та близьких відтінків», [чеврений] «тс.», чеврінковий «багряний», чеврінкоўкий «бруннатно-чевроний», чевронавий, чевронастий, чевронкуватий, чевронуватий, [чевронявий], чевронястий, [чевро] «чевро», [чеврениця] «чевона глина», чеврінець, [чеврінка] «кривавий пронос; чеврений тиф» УРС, Нед, [чеврінкі] «сорт яблук» Нед, [чеврінь] «бруннатно-чевона фарба; багрянець, рум'янець», чеврінець «чевроногвардієць», чевроніло «чевоне чорнило» Куз, [чевроніця] «чевона вохра» ВеНЗн [чевронюк] «підосичник (гриб)» Mak, [чевронюх] (ент.) «чевроноклоп, Rughtocoris Fall.»

Нед, [чевроняк] «чевронюк» Mak, [чевронячка] «чевона вохра» ВеНЗн, [чевроны] «чевоність; чевона фарба» Нед, [чевреніти], [чеврінити] «рум'янити; прикрашати» Нед, чевроніти, чеврініти, чевронішати, почевронілий, почеврінілий «ультрачевроній» Куз, [прочеврінілий] «яскраво-чевроній» Пі, [прочевроній] «чевронястий» ВеНЗн, [розчевренітися] «почевроніти» Вел, ст. чевроний; — р. (поет., обл.) чеврінний, бр. чыврёны, п. счеврону, ст. счеврлону, [счеврлону], нл. [счеврлону, счеврону]; — запозичення з польської мови; п. счеврону є вторинною формою, що витіснила давнішу [счеврлону]; пор. п. ст. счеврлону; ствердіння в пояснюються впливом чеської вимови, що відбився і в інших випадках, пор. wesoły — ст. wiesioły, serce — ст. sierce тощо (Łoś GP I 161, 205); припускається також можливість питомо польського фонетичного розвитку (Sł. prasł. II 262—263). — Чеврінний II 380; Sławski I 119—120. — Див. ще чеврлений.

чевроногарячий «яскраво-чевроний»; — складне слово, утворене з двох синонімічних прикметників, що взаємно підсилюють один одного: чеврінний і гарячий «яскравий». — Див. ще гарячий, чевроний.

чéргá «послідовність, певний порядок у часі, руси тощо; група людей, що стоять одне за одним, плетениця; ряд пострілів», [чéрге] «тс.» Нед, [черг] «жереб» Бі, чегове́ць (іст.) «козак, призначений на варту», чеговій СУМ, Бі, [чегéжний] «чеговий», чегувати «вартувати; змінювати одне одним», чегуватися «zmінюватися; сперечатися щодо чеговості», [чéржитися] «чегуватися (в роботі)» Нед, безчеговій, безчеговій Куз, [очерга] «почет» ВеЗн, почеговій, почегрзі Куз, почеговій, ст. чегра; — р. [чéргá], бр. чаргá, др. чегра, п. [счегра, счегра] (з укр.); — запозичення з тюркських мов; пор. тур. ст. [жегре] «ряд; порядок; (військ.) стрій», аз. чэркә, чув. ѿркә «тс.», чаг. ёрга «ряд, чегра», що вважа-

ються запозиченнями з монгольської мови, пор. монг. *жиргэ* «ряд; розряд; ступінь; черга», бур. *зарга* «ряд; ступінь; звання»; малаймовірне зіставлення (*Zubatý AfSIPh* 16, 387—388) з лит. *kefgti* «з'єднувати, сполучати». — Фасмер IV 336; Преобр. II, вып. последний 63—64; Егоров 80; Brückner 76; Вегн. I 145; Радлов III 1970.

[**чєргіньката**] «рипіти (з вищанням)», **чєрготіти** «рипіти; цвіркотіти (про пташок)», [**чиргіката**] «повільно молоти (про млин); ледве іхати (возом)» Па; — звуконаслідувальне утворення, аналогічне до [**чвириньката**], **цвіріньката** тощо. — Пор. **чиргіката**.

[**чєрдаш**] «чєредник», [**чєредаš**] «тс.» Куз; — запозичення з угурської мови; уг. *csordás* «тс.» утворене від *csorgda* «чєреда», запозиченого зі слов'янських мов. — MNTESz I 556; Knieza I 141—142. — Див. ще **чєреда**!

[**чєрёвéць**] (бот.) «зірочник середній, *Stellaria media* (L.) Суг.; чебрець, *Satureja* L.; повитиця, *Cuscuta* L.; грички звичайні, *Capsella bursa-pastoris* (L.) Medic.» Г, Нед, ВeБ, ВeНЗn, Mak, [**чєревишик**] «грички звичайні, *Capsella bursa-pastoris* (L.) Medic.», [**чєрёвка**] «повитиця льонова, *Cuscuta epithinum* Weihe» Нед, ВeНЗn; — не зовсім ясне; можливо, назви пов'язані з **чєрв-**, оскільки майже всі ці рослини виткі або сланкі; первісне *чєрвець могло зазнати впливу слова **чєрево** (з огляду на отруйні властивості деяких із цих рослин). — Нейштадт 230, 292—293, 449. — Див. ще **чєрв**, **чєрево**.

чєревик «невисоке взуття (без хляв)», **чєревикár** Куз, **чєреви́чник**, [**чєреви́чá**] «чєревичок», **чєреви́чний**, ст. **чєреви́къ**; — р. [**чєреви́къ**], бр. **чара́викъ**, др. **чєреви́къ**, п. *trzewik*, ч. [*střevíč*], слц. [*čřevíčky*] (мн.), вл. ст. *cígvík*, нл. [*créwík*], болг. [*çre'vevik*]; — псл. **červíkъ*, похідне від **čegvъ(jь)* (пор. стsl. **чре́внин** «чєревик») «чєревий», утвореного від псл. **čegvo*, укр. **чєрево** (спочатку чєревики робили з тонкої шкіри, знятої з чєрева тварини). — Кравчук УМШ 1957/4,

80; Фасмер IV 336; Преобр. II, вып. последний 65; Соболевский AfSIPh 33, 610, РФВ 71, 444; ЭССЯ 4, 81; St. prasł. II 168; Machek ESJČ 587; Младенов 682; Bern. I 151; Pedersen KZ 39, 459; Persson Beitr. II 786; Schrader Reallexikon II 354. — Див. ще **чєрево**.

[**чєреви́чки** (бот.) «сокирки польові, *Delphinium consolida* L. (*Consolida arvensis* Opiz.); [аконіт, *Aconitum napellus* L.]» ВeНЗn; — назvu утворено від **чєреви́к** за формою квітів цих рослин. — Вісюліна—Клоков 124; Нейштадт 253, 254. — Див. ще **чєреви́к**.

[**чєреви́рний**] «кутній (зуб)»; — експресивне утворення, що виникло внаслідок фонетичної видозміни слова **чєреви́й** «тс.» і його зближення зі словом **вірний**. — Див. ще **чєрево**. — Пор. **чєреви́й**.

[**чєреви́к**] (орн.) «балабан, *Falco cherrug* Gray» Куз, Шарл; — назва пов'язана з **чєрево**, оскільки біле з темно-буруми плямами чєрево виділяється на тлі забарвлення інших частин тіла цього птаха (Войнств.—Кіст. 163). — Див. ще **чєрево**.

[**чєреви́й**] «кутній (зуб)» ВeБ; — результат видозміни первісного [**чєрénний**] (зуб) «кутній (зуб)» унаслідок зближення з **чєреви́й** «внутрішній», похідного від **чєрево**. — Див. ще **чєрево**, **чєреня́к**.

чєрево «живіт, утроба», [**чєревáн**] «пузань; (іхт.) гірчак, *Rhodeus amarus*» Нед, **чєревáнь**, [**чєревáнька**] (іхт.) «вид коропа, *Cyprinus amatus*», [**чєревáтець**] «молюск» Нед, [**чєревáтки**] (бот.) «гриби гастероміцети, *Gasteromycetales*» Нед, [**чєревáч**] «пузань; пуголовок» Нед, ВeНЗn, **чєревáна** «живіт», [**чєревíй**] «пузань» Нед, [**чєревúга**] (іхт.) «чєреван; чєреванька», [**чєревúля**] «пузань» Нед, [**чєревúха**] (іхт.) «чєревуга», [**чєреванýстий**] Нед, **чєревáтий**, **чєреви́й** УРС, Нед, [**чєревáтим**] «ставати чєреватим; вагітніти», **начєревник**, **начєревни́й**, **надчєревни́й**, **очєревина**, [**очєревити**] «вительбушити» Ж, **підчєревина**, **підчєревник**, **підчєрев'я**, **під-**

черéвий, підчеревній, почерéвина «нижня частина черева; пронос; шльондра» УРС, Куз, [почерéвниця] «кривавий пронос» Г, [почерéвиця] «пух на череві; платня або частування повії», ст. черево; — р. [чéréво, чéрёво] «чевро», чréво (з цсл.), бр. чéрава, др. чéрево «живіт; шкіра з живота», п. trzewo «нутрощі», ч. střevo «кишка», слц. črevo, вл. črjewo «тс.», нл. сгjово «кишки», полаб. сгевý «тс.; нутрощи», болг. чréво «(заст.) кишка; чевро», чéрвó «кишка», м. чрево «кишки», схв. чréво «кишка», слн. čgevó «тс.; нижня частина живота», стсл. чрéво «живіт; чевро»; — псл. *čergo; — зіставляється з прус. kēgtmens «тіло, живіт», дісл. hōfund «м'ясо, тіло», дvn. hērdo «шкура, шкіра» (Вегп. I 150—151; Trautmann 128; Specht 79); менш обґрутовані зіставлення з дінд. kēf «форма, фігура», ав. kēgēf «тіло, постать», лат. corporis «тіло, тулуб», дvn. hrēf «тс.», гр. πραπίς «грудочеревна перепона» (Egnout—Meillet I 258), з гот. haífrga «нутрощи» (Trautmann 128; Meillet Etudes 167—168); іє. *(s)ker- «різати; шкіра». — Потебня РФВ 4, 211; Фасмер IV 337; ЭССЯ 4, 82—83; Sł. prasł. II 169—170; Machek ESJC 587; Holub—Kop. 357; Lehr-Spławinski—Pol. 84; Schuster-Šewc 125; Вегп. I 150—151; Specht 79; Pokorný 940. — Див. ще **корá, скіра, шкýра!**

череда¹ «стадо (великої рогатої худоби); сто п'ятдесят корів; косяк (риб); тічка (собак)» УРС, ВeУг, ЛЖит, [чereď] «чєрга» Нед, [чередár] «чєредник», [чєредильница] «відьма, що забирає в корів молоко», чєредник, чєредниківна Бі, [чєредніця] «довгий батіг з коротким пужалном» ЛПол, чєредничéнко, чєреднічка, чєрідка, [чєредом] «чєргою» Нед, [чєредній] «стадний» Нед, [чєредньий] «чєрговий» Нед, [чєредáрити] ВeУг, чєредникувати, [заучéредев] «за чєргою» Ж, [очередити] «утримати, стримати», [почерéдно] «за чєргою» Нед, ст. чєреда; — р. чєреда «чєрга, [стадо]», бр. чарада «стадо, зграя, гурт», др. чєреда «чєрга», п. trzoda «чे-

реда», ст. czrzoda, czereda «юрба» (з укр.), каш. [stròda] «тс.», ч. třída «клас, розряд», strída «зміна, чєргування», слц. črieda «чєреда, отара, табун», вл. črjóda «купа, гурт», болг. чєрдá, (заст.) чреда «чєреда», схв. (заст.) чреда «чєрга», слн. čréda «стадо, отара, табун», стсл. чрéда «розряд; загін»; — псл. *čerda (< *kerdā); споріднене з прус. kērdan (зн. в. одн.) «час (< чєрга)», лит. kefdžius «пастух» (< *kerdà «чєреда»), дінд. šárdhaḥ «стадо, натовп», гот. haírda «стадо», ірл. cord «худоба, багатство», кімр. cordd «група, натовп», гр. κέρδος «купа», дvn. hērta «зміна, чєрговість», н. Herde «стадо (волів)», англ. herd «стадо, гурт»; їмовірний зв'язок з іndoєвропейським коренем *ker- «різати», бо саме вирізанням рисок на паличці у давнину позначалася як кількість худоби, так і порядок (чєрговість, час) її випасання; помилкова думка про германське запозичення (Вегп. I 144). — Фасмер IV 337—338; Преобр. II, вып. последний 66; ЭССЯ 4, 60—63; Sł. prasł. II 150—151; Brückner 582; Boryś 650—651; Schüster-Šewc 125; SW I 384; Machek ESJC 587—588; Holub—Lyer 455; Младенов 687; Skok I 337—338; Bezljaj ESSJ I 87; Вегп. I 144; Klein 722; Kluge—Mitzka 305; Walde—Hofm. I 288—289.

чєреда² (бот.) «Bidens L.», чєредник «Rindera Pall.; [чорнокорінь лікарський, Cynoglossum officinale L. Mak; водяний перець, Polygonum hydropiper L. Mak]», [чєредуң]; — р. чєреда; — назви пов'язані з чєреда¹, оскільки плоди цих рослин застрюють у шерсті тварин (чєреди) і розносяться на великі відстані. — Вісюліна—Клоков 325; Нейштадт 212, 459, 557. — Див. ще **чєреда¹.**

[чéредень] «стебло, стовбур»; — очевидно, продовжує псл. [*čerdyń] (< іє. *keg-d-), де *čerd- ускладнене ад'ективним суфіксом -p-; мотивація найменування не ясна. — Див. ще **чєреда².**

чéрез (прийм.) «на позначення руху перетинання чогось, когось» СУМ, [кéрез Г, ЛПол, перез Пі, тéрез Нед, щéрез ВeБ], почéрез СУМ, Нед, ст.

черезъ; — р. чéрез, (поет.) чрез, бр. чéраз, др. чéрезъ, чéресъ, чéросъ, п. [(каш.) ces], ч. слц. [cez], болг. чрез, схв. (заст.) чrёз, слн. чéз, заст. ч'гèз, стсл. чрёсъ, чрёзъ; — псл. *чегръ < *чегръ (< *kerts-), кінцеве -z з'явилось під впливом прийменників чъз, *jъz; — споріднене з прус. kērscha(n), kirscha(n) «через, пере», лит. skēssas «поперечний», лтс. skērss «упоперек», можливо, також з гр. ἐπικάρπιος «тс.», ἐγκάρπιος «тс.; косий, похилий», далі з лит. kifsti «рубати», цл. чрёсти «різати»; іє. *(s)kegt- «різати». — Фасмер IV 338; Преобр. II, вып. последний 66—67; ЭССЯ 4, 76—77; Черных II 381; Брандт РФВ 22, 136; Фортунатов AfSIPh 4, 581; Эндзелін СБЭ 31; St. prast. II 164—165; Младенов 688; Skok I 338—339; Bergl. I 144—145; Trautmann 129—130; Frisk I 537; Pedersen IF 5, 54—55; Покорну 949—950. — Див. ще чéртá.

череміс (за старіла назва маріїця); — р. чéреміс(ин), бр. чараміс, др. чéмисы (мн.), ч. Сегеміс, болг. чéреміс; — запозичення з татарської мови; тат. сéгтіш «тс.» походить від чув. (заст.) çagtäc «тс.», що не має певної етимології. — Фасмер IV 338—339.

черéмха (бот.) «*Padus Mill.*; кам'яна липа, *Phillyrea latifolia L.*» УРС, ВеНЗн, Mak, чéремуха «*Padus Mill.*», [чéремша] Mak, чéремшина УРС, ВеНЗн, Mak, Па «тс.», [чéрімха] «черемха; кам'яна липа» Mak, [чéремха] «жостр проносний, *Phamnus cathartica L.*» Mak, очéремха «черемха»; — р. чéремуха, [чéремха, чéрёмха], бр. чарóмха, др. чéремъха, п. trzemcha, czegemcha (з укр.), ч. střemcha, слц. čremcha, [čegemcha], слн. čremha, [čremsa]; — псл. *чегтъха; — споріднене з лит. kermùsé «дикий часник», šermùksnis (šermùkslé) «горобина», лтс. cēgtaiķša / cēgtukša «тс.», гр. κρέμυον, κρόμυον «цибуля», данgl. hramsan (мн.) «черемша», ірл. creamh «часник»; іє. *kermus- (*kremus-/kromus-), можливо, на позначення рослин з різким (від кореня *kerg- «різати») запахом; більш проблематич-

ні пов'язання назви рослини (Трубачев ЭИРЯ II 34—35; ЭССЯ 4, 67—68) з іє. назовою черв'яка *kṛtm- / kētm- (псл. *čērtъ, лтс. cēgtme) або з гр. κόμαρος «сунничник» (Boisacq 488); малодоказове пояснення слова (Machek ESJC 586) як «праєвропейського» з дуже затемненою структурою. — Фасмер—Трубачев IV 339; Преобр. II, вып. последний 67; ЭССЯ 4, 67—68; Черных II 381—382; Sławski I 117; Brückner 580—581; St. prast. II 153—154; Machek Jm. rostł. 110; Holub—Lyer 455; Skok I 272—273; Pokornу 580—581. — Пор. чéремшá.

чéремшá (бот.) «часник ведмежачий (левурда), *Allium ursinum L.*»; — р. чéремшá, бр. чарамшá, схв. [c̄remoš], слн. čēpmoš, čēmaž «тс.», čētž «черемха»; — псл. *чегтъша (*чегтъшь) є похідним від *чегтъха; — споріднене з лит. kermùsé «дикий часник». — Фасмер IV 339; ЭССЯ 4, 68; Черных II 382; St. prast. II 154; Skok I 272—273; Bezljaj ESSJ I 87; Эндзелін СБЭ 52; Trautmann 128—129; Bergl. I 145. — Див. ще чéрэмха.

[чéрén] «леміш; колодочка (ножа); стебло» Г, Нед, [чéренка] «колодочка (ножа) (мн.: чéренки, чéремушки) «тс.» Нед»; — р. [чéрен] «руків'я; чубук, живець», чéренок «тс.», бр. чаранок «живець; чéрешок; колодочка (ножа)», др. чéренъ «руків'я», п. trzon «руків'я; чéренок (ножа); вогнище, (перен.) ядро (чогось)», ч. střen «(рідк.) молодша дитина; ст. стрижень стовбура (у дереві)», слц. čienka «колодочка (ножа і под.)», вл. čéголо «колодочка ножа; руків'я; ясна», нл. cijonk «руків'я соломорізки», болг. чéрен, [чýрен] «руків'я, колодочка (ножа)», схв. cęp, слн. čép «тс.»; — псл. *чегпъ/чегпа/чегно/чегль; чéргуванням голосних пов'язане з псл. когé (род. в. когепе, зн. в. когель); — зіставляється з дінд. kágpa- «руків'я, держак», кімр. sagn «ручка»; іє. *kēg-l-. — Фасмер IV 340—341; Преобр. II, вып. последний 67—68; ЭССЯ 4, 69—70; St. prast. II 156—157; Brückner 582; Machek ESJC 586; Holub—Lyer 455; Schuster-Šewc 127; Младенов 682; Skok I 273, 310—311; Bezljaj ESSJ I 87; Trautmann 129;

Bern. I 146—147; Pokorný 371—372. — Пор. **кóрінь**¹.

[**черёнка**] (орн.) «чирок-свистунок, *Anas cęsessa* L.», [**череня**] «тс.; чирок-тріскунок, *Anas querquedula* L.» Нед, [**черічка**] «чирка»; — результат фонетичної видозміни слів *чиранка*, *чирянка*. — Див. ще **чирка**.

[**чертенки**] (мн.) «друкарський шрифт» Нед; — очевидно, результат лексико-семантичного утворення від **чертенкі** «колодочки (ножа); черешки». — Див. ще **чёрэн**.

[**чертеняк**] «кутній зуб» Нед, [**чертенний**] «кутній (зуб)» Нед, [**чертеній**] Нед, **чертеній** «тс.», ст. *чертеный*; — р. *чертеняк*, п. *trzony* (мн.) «кутні зуби», ч. *trzepák* «кутній зуб», слц. *četepočes*, вл. *četopak*, нл. *cętopak* «тс.», р.-цсл. **чрѣновынъ** «кутній (зуб)», стсл. **чрѣновынъ** (зуб) «тс.»; — утворення, похідне від псл. **čēgptъ*, спорідненого з лтс. *čēgioklis* (*čēgiokslis*) «кутній зуб», кімр. *čēgp* «щелепа», далі, можливо, з дінд. *ságvati* «роздрібнює, пережовує»; значення «кутній зуб» розвинулось із попереднього «корінь; стебло». — Фасмер IV 340—341; ЭССЯ 4, 69—70; Brückner 582; Sł. prasł. II 156; Machek ESJC 567; Bern. I 146—147. — Див. ще **чёрен**.

чёрен «кістяк голови; великий чепець; [глиняна посудина; горщик на квіти]» СУМ, Нед, ВеУг, [**чертепаня**] «глиняна люлька; накривка з випаленої глини» Г, ВеУг, **чертепінка** «чертепочок», **чертепіця**, **чертепична**, **чертепічник** (спец.), [**чертепніца**] «раковина» Нед, **чертепок** «осколок; горщик; (перен., знев.) чепець», [**чертепулька**] «глиняна люлька» Нед, **чертепушка** «чарка; [мушля]», **чертеп'я** (зб.), **чертеп'яний**, **чертеп'янка**, **надчертеп'яний**, [**розчертеп'ити**] «розбити на чертепки» Нед, Ме, ст. **чертепъ**; — р. **чёрен** «чертеп», бр. *čérap* «тс.», п. *czegter*, ст. [*trzop*] «шкаралуша, оболонка; глиняний горщик, старий чепець», ч. *střep* «чепець», слц. *čerpe* «чепець, кахля; чепець», вл. *čjor* «чепець», нл. *čjor* «тс.», болг. *чёрен*, [**чрѣп**] «чепець; чепець», м. *črep* «горщик на квіти; чепець»,

схв. *črēp* «чертепиця; чепець», слн. *čtěp* «чепець, чепець», цсл. **črѣpъ** «глиняний горщик; цегла; чепець»; — псл. **čēgprъ*; — споріднене з прус. *kērpētis* «чертеп», а також з лтс. *škērpēle* «чепець», літ. *kičpti* «різати», дісл. *skarfr* «оцупок, пеньок», син. *scharf* «чепець», дvn. *scirbi* «тс.», дінд. *kagraga-* «чепець, шкарулупа, чепець»; іє. *(s)keg- «різати, кроїти», що далі пов'язується з **kēgr-* в значенні «плести»; очевидно, реалія первісно позначала глиняний горщик, який виготовлявся спочатку плетенням з лози, що потім обмазувався глиною і після цього обпалювався; псл. **čēgr-* (< іє. **kēgr-*) зіставляється з псл. **kēgrati*, укр. **кóрпáти** «колупати» (Трубачев Рем. термінолог. 228; ЭССЯ 4, 72—73; Черных II 382). — Фасмер IV 341; Брандт РФВ 21, 215; Sławski I 117; Sł. prasł. II 159—160; Machek ESJC 586; Holub—Kop. 357; Schuster-Sewc 126; Младенов 682; Bern. I 147; Bezzenger BB 16, 241; Skok I 274; Bezljaj ESSJ I 87—88; Meillet Etudes 235; Trautmann 129; Hübschmann 458; Fraenkel 257—258; Kluge—Mitzka 643; Persson Beitr. II 861. — Пор. **кóрпáти**.

[**чертепаня**] (бот.) «алтея рожева, *Althaea rosea* L.» ВеУг, ВеНЗн, Mak; — назва пов'язана з **чёрен** з огляду на подібність плодів цієї рослини до чашечок чи якихось інших череп'яних виробів. — Вісюліна—Клоков 186—187. — Див. ще **чёрен**.

чертепаха (зоол.) «плазун, тіло якого вкрите панцирем; луска», [**чарапáха**] (зоол.) «беззубка, *Anodontia*» ВеНЗн, [**чарапíха**] (зоол.) «жаба; рапуха» ВеНЗн, [**чертепаня**] «беззубка» Нед, **чертепашеня**, [**чертепаніна**] «панцир чепахи» Нед, **чертепашка**, **чертепашник** (геол.), [**чертепúха**] «їстівна ракушка, *Anodonta cygnea*; річкова чепаха, *Emys lutaria*» Куз, ВеБ, [**чертепúшка**] «беззубка» ВеБ, **чертепаховий**, [**чертепахувáтий**] Нед, **чертепахацій**, **чертепашковий**, ст. **чертепашний**; — р. **чертепаха** «чепаха; [простий негодяний посуд]», бр. **чарапáха**, слн. *čterpáha*; — псл. **čēgraxa*, по-

хідне від *сегръ (*сегра), укр. чéрен; утворення витіснило з табуїстичних міркувань давніше жель (Зеленин 2, 53). — Булаховський Вибр. пр. III 352; Фасмер IV 341; ЭССЯ 4, 70—71; Черных II 382; St. prasl. II 158; Bezljaj ESSJ I 87. — Див. ще чéрен.

[чепкати] «деренчати, рипіти, тріскотіти» ВeЗа; — пов'язане з чéренók; очевидно, виникло на основі словосполучки деренчáти, як чéренкý. — Див. ще чéрен.

[чепчá] «невеликий невід» Г, Берл. Mo; — не зовсім ясне; можливо, виникло як лексико-семантичне утворення від *чепчá, зменшеної форми слова чéренók «миска, горщик» — за формою невода; пор., п. сieгzenies «рибацький сачок, сітка» (SW I 332), ч. [č'egeñes], схв. [čérenaç] «тс.», що пов'язуються з псл. сегéпсь як похідного від сегéпъ (ЭССЯ 4, 65—66); тоді укр. [чепчá] можна розглядати як друкарську помилку замість чéренчá. — Див. ще чéрен.

чéрес «шкіряний пояс, у якому носять гроши», чéренók, [чéреши] Нед «тс.», ст. чéресъ; — р. чéрес, чéрез, [чéресл, чéресел], п. заст. trzos «тс.», ст. czgros, слц. [сх. čeres] (можливо, запозичення з укр. мови), цsl. чрéсъ; — псл. *сегсъ (< *kertso-); — зіставляється з ірл. criss «пояс», кімр. cгус «пояс; сорочка»; остаточного визначення походження слова немає; припускається, що цей іменник виник на основі вторинної субстантивації прийменника-прислівника сегsъ «через» (ЭССЯ 4, 76—77); була спроба на підставі наявності р. [чéресл, чéресел] «чесес» пов'язати слово з псл. *сёrsla, укр. чéренslá (Berg. I 148; St. prasl. II 163—164). — Фасмер IV 342; Преобр. II, вып. последний 67; Brückner 583; Rozwadowski Qu. gr. et. I 419—420; Skok I 338—339; Berg. I 148; Matzenauer LF 7, 32; Pedersen Kelt. Gr. I 43. — Див. ще чéрез. — Пор. чéреслá.

[чéреслá] (мн.) «поперек, крижі»; — р. [чéресла], чréсла (з цsl.) «тс.», др. чéресла «поперек», п. ст. trzosla (мн.)

«стегна, пах», ч. třísla «пах», слц. črieslo «тс.», болг. чreslá «крижі; пах», сх. ст. čresla «бедра, стегна», слн. [čreslo] «перегородка в горісі», стсл. чрéсла «поперек; стегна»; — псл. *čerslo «перегородка»; — споріднене з *čerslo «ніж плуга, леміш»; далі зіставляється з псл. *čerz-, укр. чéрез (Skok I 338; Bern. I 148; Brückner 583), з лит. kirkšnis «кульшовий суглоб», лтс. cirksnis «тс.» (Mikkola Urs. Gr. I 94; Mühl.—Endz. I 385); спорідненість з гот. haírgra (мн.) «нутрощі, серце», днн. hérðar «нутрощі» (Mikl. EW 34; Matzenauer LF 7, 36), з дісл. hērð «плече» (Schmidt у Фасмера) сумнівна. — Фасмер IV 342; ЭССЯ 4, 74—75; St. prasl. II 162—163; Bezljaj ESSJ I 88. — Див. ще чéреслó.

чéреслó «ніж плуга, леміш», ст. чéресло; — р. чéреслó «ніж плуга», п. заст. trzosło, ч. заст. číslo, слц. črieslo, вл. črjóslo, čróslo, нл. cgošlo «тс.», болг. [чráslo] «тс.; вид макогона», м. чресло «чесесло»; — псл. *čerslo < *čertslo (< іє. *kert-slo-m), похідний іменник із суфіксом -sl- від іє. *ker-t- «різати»; вихідне значення «те, чим ріжуть, знаряддя різання (ніж, різець, леміш плуга тощо)»; найближче споріднені прус. kersle «сокира; кирка», літ. kefslas «знаряддя для пускання крові; ніж для стругання», віддаленіші гр. κείρω «рубаю», лат. culter «ніж», що також продовжують іє. *(s)ker- «різати». — Фасмер IV 342; ЭССЯ 4, 74—75; Буга РФВ 70, 102; Otrębski LP II 1950, 281; St. prasl. II 162; Machek ESJC 107; Schuster-Sewc 126; Младенов 683; Mikkola Urs. Gr. I 160; Matzenauer LF 7, 37; Bern. I 148; Trautmann 130; Graenkel 245. — Пор. чéреслá.

[чéресляк] (ент.) «багатов'яз плаский, Polydesmus complanatus» (вид безкрилої комахи) Нед, Куз; — неясне.

чéрёт — див. очéрёт.

[чертéтка] «стебло коноплини» (?), [чертéточка] (чертéточка конопляночка) Нед; — очевидно, пов'язане з [чертéт] «очерет». — Див. ще очéрёт.

[чертéнця] (бот.) «куничник (наземний, пухнастий, ланцетний), Cala-

magrostis (*epigeios, villosa, lanceolata*)» Г, Нед, *Мак*, [чертятинка] «куничник непомітний, *Calamagrostis neglecta* (Ehrh.) P.B.» *Mak*; — р. [чертятинка] (бот.) «куничник наземний», бр. *чаротніца* (бот.) «канаркова трава, *Phalaris L.*»; — назви утворено від [чертéт] «очерет» за зовнішньою подібністю цих рослин. — Нейштадт 105. — Див. ще **очерéт**.

чертешня (бот.) «плодове дерево рянувишень, *Cerasus avium* L. (*Prunus avium* L.)», [чертéха] (бот.) «вид черешні, *Prunus duracina* Sweet (*Cerasus*)» Г, *Mak*, [чертешéнник] (орн.) «вивільга, *Oriolus galbula* L. (*Oriolus oriolus* L.)» Куз, Шарл, Вензн, [чертешень] (орн.) «костогриз, *Coccothraustes coccothraustes* L. (*Coccothraustes vulgaris* Briss)» Шарл, [чертешíна] «чертешнина», *чертешníк*, *чертешнýна*, *чертешнíвка* Куз, [чертешнýк] (орн.) «костогриз» Г, Шарл, Вензн, [чертешнýнк] «тс.» Куз, Шарл, Вензн, *чертешнýнка* «страва з черешень», [чертешнýр] (орн.) «костогриз» Г, Вензн, [чéрих] (бот.) «чертешня» Ме; — р. *чертешня*, бр. *чарéшня*, др. *чертешнья*, п. *czereśnia*, *trześnia*, ст. *czrześnia*, ч. *třešně*, *třešeň*, слц. *čerešňa*, *črešna*, вл. *třešeň*, ст. *třešňja*, болг. *чертéша*, [чертешня], м. *чреша*, *чрешна*, схв. *трёшина*, [чрёшиа] «тс.», слн. *črešpja*, *češpja* «чертешня; вишня», цсл. *чрѣшьна*; — псл. **čegšypja* (**čegša*) не зовсім ясне; більшість етимологів розглядає як запозичення з латинської мови (батьківщиною садової черешні є Південне Причорномор'я), нар.-лат. *ceresia* (< лат. *cerasus* «вишня») у свою чергу вважається запозиченням з грецької; гр. *κέρασος*, *κέρασός* «тс.» неясного походження; форма **čegšypa* (з -*yp-*) виникла, ймовірно, під впливом назви *višypja*; існує також спроба (Георгіев Въпр. на бълг. етим. 25—26) пов'язати псл. **čegšja* з фрако-фригійською назвою черешні, збереженою в гр. *κέρασος* «чертешня» < іє. **k^(w)egəs-* «темний, чорний», пор. літ. *kéršas* «з білими і чорними плямами», (проти — Hamp ZSIPh 31, 1963, 298—300); приймається й можливість запо-

зичення слова з аккадської мови, пор. ак. *kaṛšu* «плід з кісточкою (?)»; у разі запозичення з латинської мови не цілком ясні шляхи проникнення слова; припускається посередництво ретороманської (пор. ретором. *ceriéscha* «чертешня») та старобаварської (бав. ст. *chersse* «чертешня»). — Фасмер IV 343; Потебня К ист. зв. 154; ЭССЯ 4, 78—79; Черных II 382—383; Sławski I 118; St. prast. II 165—166; Brückner 581; Mośzyński PZJP 276—277; Machek ESJC 657; Holub—Lyer 492; Machek Jm. rostl. 110; Schuster-Sewc 1545; Младенов 682; Skok JF 8, 55; Bezljaj ESSJ I 88; Kiparsky GLG 110; Klein 274.

чертешок (бот.) «стебельце листка; квітконіжка» СУМ, Нед, [чертешкуватий] «з квітами на черешках» Нед; — р. *чертешок* «стебельце листка; колодочко, ручка»; — похідне утворення від *чéréh*, оформлене за зразком іменників типу *дашók*, *пушók*, *rep'яшók* і т. ін. — Преобр. II, вып. последний 67—68. — Див. ще **чéреh**.

[**чертити**] «облуплювати кору»; — бр. [чырыць] «тягти дряпаючи», ч. *čeriti* «ворушити, рябіти», слц. *čerit'* «тс.», болг. [чóрля] «тріпати волосся»; — псл. *čeriti*, що продовжує, очевидно, іє. *(s)keg- «різати, дряпати» (ЭССЯ 4, 66); можливий також зв'язок з уг. *cser* «дубильна кора», що є запозиченням з слов'янських мов, пор. слц. *сег* «дуб бургундський, *Quercus cerris* L.», болг. м. *чер*, схв. *чёр* «тс.», які через посередництво балканороманських говірок походять від лат. (*Quercus*) *cerris* «вид дуба», запозиченого з хамітських мов (пор. бербер. (-)keggiš «дуб»). — MNTESz I 504; Kniezsa I 127—128; Machek ESJCS 57; Младенов 687; Walde—Hořm. I 207; Klein 262.

чéрих, черéха — див. **чертешня**.

[**чертіботіти**] «щебетати, цвірінькати» ВеУг, [чертіберити, чеरібоніти] «тс.» ВеУг; — звуконаслідуванье утворення, подібне до *шкряботіти*, *скретотіти*, *чавкотіти* і под.

[черінém] (у виразі *черінém сíли*) «у кружок сіли?» Г; — не зовсім ясне; можливо, первісно йшлося про групу людей навколо вогнища чи біля печі, тоді пов’язане з **чéрінь** (див.).

чéрінь «вогнище; під печі; майданчик над склепінням варистої печі; майдан, простір» Нед, Г, СУМ, [чарón ЛПол, чéрень Нед, чéрон ЛПол, чéранó ЛПол] «тс.», [чérén, чéryн, чéryн] «тс.; тíк» ЛЖит, [передчерíннے] «майданчик перед челюстями варистої печі» ЛексПол; — р. [чéрен] «солеварний казан для випарювання солі», бр. чарéнь «чéрінь», др. чéренъ «сковорода для випарювання солі», п. trzon «чéрінь», ч. сéгéй «гірський хребет; вид рибальської сítки», слц. сéгéй «рибальська сítка», нл. ѕéгéй «підсака ловити рибу», болг. ст. чéренъ «верхня частина вогнища», схв. чéрен, чéрјен «склепіння над вогнищем», слн. сéгéп «скеляста місцевість»; — псл. сéгéпъ/сéгéль; — споріднене з гр. ἡέρνος «чаша для офорування, жертвоприношення», ірл. сегп «миска»; (< іє. *k^ueg-/kег- «плести»); псл. *сéгéль мало первісне значення «решітка, сítка над вогнем», звідки розвинулися пізніші «вогнище; під печі» і «рибальська сítка»; зв’язок з коренем іє. *k^ueg-/kег- «плести» пояснюється стародавнім способом виготовлення посуду або сítок над вогнищем, які робили у вигляді плетениць, обмазаних глиною (ЕССЯ 4, 64—65; Трубачев Рем. термінол. 204—206; 226—227); зіставляється також із псл. *сéгéпъ «руків’я» (Sl. prasł. II 153), з лтс. сегі «розпечено каміння (у печі, лазні тощо)», дvn. hérd «вогнище» (Вегп. I 146; Osten-Sacken IF 22, 312). — Фасмер IV 340; Преобр. II, вып. последний 68; Schuster-Sewc 127; Skok I 310; Bezljaj ESSJ I 79; Zupitza BB 25, 102; Torbjörnsson LM II 14. — Пор. чéрен.

чéрк (звуконаслідування на позначення швидкого руху, дотикання одного предмета до іншого), [чéрть] «звуконаслідування на позначення удару, швидкого руху», [чáркати] «чекати» Нед,

чéркáти «креслити; дудлити; (доконаний вид) різнути; жбурнути; кинутися, помчати» УРС, Бі, Нед, чекати «торкатися, зачіпати», чеконути, [чекнúти] «чекнугти» Веб, [зáчек] «обрис, контур» Ж, нáчек, [бáчек] «нарис, начек» Ж (можливо, запозичення з російської мови), [очéрчти] «окреслити» Ж, [обчекаç] «циркуль», [обчíркаç] «круглий сарай з кінським коловоротом» Куз, пóчек, пробчек, рóзчек; — р. чек, чек, бр. чырк; — розглядається як звуконаслідуване утворення (Вегп. I 169) або як новотвір (Фасмер IV 344) від чéртá (див.).

чекасíн (текст.) «бавовняна або вовняна тканина для одягу», [чéркас, чекасíна] Нед, чекасина «тс.», [чекасéвий], чекасíновий, [чекéсовий] Нед; — очевидно, пов’язане з р. ст. *чекас (пор. р. ст. чекасы «чекеси; украйнці»); мотивація називання не ясна. — Див. ще **чекéс**.

[чéркati¹] «цвіркотати, скрекотати», [чекотáти] «торохкотіти» Нед, [чекати] «цвіркотати, скрекотати» Вел, [чéркавка] «торохкало, тріскачка», [чекáč] (орн.) «дрізд омелюх, Turdus viscidulus L.», [чéркít], [чекíтка] «торохкало, тріскачка; вода; (орн.) горихвістка-лисушка, Phoenicurus phoenicurus L.» Г, Нед, Вел, Веñз; — р. чéркать «цвіркотати»; — звуконаслідуване утворення, подібне до джéркati (див.).

чекати² «лятися, згадуючи чорт», чекати «тс.»; — р. чекати «тс.»; — запозичення з російської мови; р. чекати «(< *чeр(m)каться) похідне від чéрт (мн. чéрти), спорідненого з укр. чорт; про запозичення з російської мови свідчить фонетика слова (кореневе -e- в російській при укр. -o-), пор. р. чéрт — чéрти при укр. чорт — чортí. — Фасмер IV 344. — Див. ще чорт.

чекéс «представник адигського народу, що живе на Кавказі», почекéти «тися; — р. чекéс, ст. чекасы «чекеси; украйнці», бр. чаркéс, п. Cerkies, ч. слц. Cerkes, болг. чекéз, схв. Чéркéз,

слн. Čerkez; — запозичене (через тюркське посередництво) з осетинської мови; пор. тур. čerkes, čerkez, карач. čärkäş; ос. cærgæs (< *čärtkas) «орел (можливо, тотем черкесів)» є словом іранського походження (пор. согд. *čärtkas «хижий птах», ав. kahrkāsa- «шуліка», пехл. karkās, перс. kargās «тс.», що зводяться до праіран. karkāsa-, (букв.) «куроїд»); пов'язувалося також (Müller GGM 1, 60 — у Фасмера) з етнонімом Керкетаі, назвою спорідненого з черкесами племені. — Фасмер IV 344; Абаев ИЭСОЯ I 302—303; Радлов III 1969; Mikl. TEI Nachtr. II 95.

черкеска «старовинний верхній чоловічий одяг з прорізами і відкидними рукавами; довгий вузький каптан (у черкесів та інших кавказьких народів, а також у кубанських і терських козаків)»; — р. болг. черкеска, бр. чаркеска, п. czerkieska, ч. čerkeska; — утворення від черкес, аналогічне до гуцулька, кубанка, гімнастерка тощо. — Киш ЄИРЯ IV 51. — Див. ще **черкес**.

[**черкуші**] (бот.) «тернослива, *Rhus insititia* L.» ВеНЗн, Mak; — п. [czerkusza] «тс.»; — можливо, назву утворено від **черкати** «торкатися чогось під час руху (переважно залишаючи на ньому слід, риску)» з огляду на колючі гілки цієї рослини. — Вісюліна—Клоков 208. — Див. ще **черк**.

[**черленіця**] «? (закувала зозуленька, ой, під **черленицею**)» Г; — утворення, похідне від [**черленій**] (< **червлений**) «червоний», найвірогідніше, описова назва калини, постійним народно-фольклорним епітетом якої є прикметник **червоний** (**червона калина**). — Див. ще **червлений**.

чёрлінь — див. **червлений**.

[**черля (красиста)**] (бот.) «*Rottlera tinctoria* Roxb.» Mak; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з [**чертленій**] «червоний».

[**чертленіка**] (ент.) «червонотілка (різновид кліщів), *Trombidium holoseridum* L.» Нед, Куз; — іменникове утворення, пов'язане з прикметником **чертленій** «червоний» у зв'язку з чер-

воним забарвленням тіла кліщів, що за- свідчують назви комахи в різних мовах; пор. р. краснотелка, п. заст. czerwonek, фр. mite rouge (букв.) «кліщ червоний», уг. vörös atka «тс.», (букв.) «червоний кліщ»; назва **чертленка** виникла, можливо, як калька п. czerwonek. — Див. ще **червлений**.

[**чёрмань**] (бот.) «кампешеве дерево, *Naematoxylon campechianum* L.» Нед, Mak; — назва пов'язана з **чёрмний** «червоний», оскільки з деревини цієї рослини виготовляють барвники жовтого та бурого кольору. — Симонович 222. — Див. ще **чёрмний**.

[**чёрмиль**] (бот.) «брюслина європейська, *Evonymus europaeus* L.»; — пов'язане з **чёрмний** «червоний» з огляду на оранжевий принасінник цієї рослини, а також на те, що з її насіння добувають олію червонясто-буруватного кольору. — Вісюліна—Клоков 194—195; Нейштадт 376. — Див. ще **чёрмний**.

чёрмний (поет.) «червоний, багряний», [**чертнуватися**] «червонітися» Нед; — р. **чёрмный** (заст.) «червоний, багряний», [**чертёмный**] «рудоволосий», др. чърмънъ «червоний», п. czermtien (бот.) «образки болотні, *Calla palustris* L.», ч. слц. čermák (орн.) «горихвістка», ч. čermút «червоний», слц. črt «велика оса», вл. čortk «яєчний жовток», нл. cēnk, полаб. сагтәк «тс.», схв. Чрмница (назва річки в Чорногорії), ст. чрман «червоний», слн. črt «карбункул», стсл. чръмънъ «червоний»; — псл. *čētъpъly(jy); утворене від псл. *čētъ «черв'як» (оскільки червоний барвник виробляється з особливої породи червів); — споріднене з лит. kîrmis «тс.», лтс. cēgtė «глист», прус. gîrmis «чев'як», дінд. kîm̩ti- «чев'як, личинка», ав. kəgəm̩ti- «чев'як», нперс. kîrm, алб. krimb, ірл. cgit, кімр. rgyf «тс.»; є. *k^hrm̩i. — Фасмер—Трубачев IV 344; Machek ESJC 98; Holub—Lyer 117; Skok I 276; Bergn. I 169; Trautmann 134; Mühl.—Endz. I 378; Pedersen Kelt. Gr. I 43; Specht 45; Zubatý IF 6, 155—156; Meyer EW 206; Fraenkel 257. — Пор. **черт**, **чертленій**.

[чермоха] (іхт.) «краснопірка, *Scagdinius erythrophthalmus* (L.)» Нед, [чernoха, чernoхá] Нед, [чорнухá] «тс.»; — очевидно, пов'язані як похідні з [чéрмний] «червоний» Нед з огляду на червоні плавці цих риб; [чernúха, чорнухá] виникли внаслідок зближення із назвами, що містять співзвучний корінь *чорн-*. — Маркевич—Короткий 95—96. — Див. ще **чéрмний**.

чernéць, [ченéць], чéнчик, чернéцтво, [чernéча] Нед, чernéччина, чerníця, [чорníця], [чéрчик], чernéцький, чernéчий, чerníчий, ченцювати, чerníчити; — назви походять від чéрний, оскільки ченці відносяться до так званого чорного духівництва, для якого є обов'язковою безшлюбність (целібат).

[чernильовáті] (бот.) «*Melanthaceae* (Liliaceae, лілійні)» Нед, Mak; — штучна назва, утворена від чornílo, очевидно, як калька латинського терміна *Melanthaceae*, що походить від гр. μέλαν «чорнило». — Симонович 490. — Див. ще **чóрний**.

[чerný] «кістковий мозок; осереддя» Нед; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з чéréн «стебло, стрижень» (див.).

[чernáj] «пляма на зубах у коня»; — похідне від чéрний (див.).

черпáти «набирати, діставати; (перен.) добувати, запозичати», чéрпáк «ківш, посудина для черпання; [вид рибальської сітки]» СУМ, Нед, чéрпáлка, [чéрпало] Нед, чéрпáльник (спец.), [чernáльня] «водочерпна машина на паперовій фабриці» Нед, Куз, чéрпакувáтий, чéрпáльний, [чernúчий] Нед, вý-чepка (тех.), вичéрplivий Куз, вичéрпний, [зачерéти] «зачерпнути», [зачернýти] ВeB, зачéрти ВeB, зачéрпнити] «тс.», [izcherнýти] «вичерпти», Ж, [начертити], [невýчepn] «невичерпність» Ж, невýчepпáльний Куз, невý-чéрпний СУМ, Куз; — р. чéрпать, бр. чéрпаць, п. сеграти, ч. сеграти, слц. сеграт', вл. сеграс, нл. чéрп «тс.», болг. чéрпя «чepпаю», м. чрпе «чepпає», схв. чрпти, чрпati «чeppatи», слн. чéрpati «тс.», жадібно ковтати», чéрpati «чeppatи»,

стсл. чрѣти, чръпати; — пsl. *čegpti з первісним значенням «тяти, шарпати, рвати» (пор. р. [чéрпать] «рвати, шарпати (напр., про ведмедя)»); розвиток значення: «відривати щось від ціlostі, віddіляти долонею» → «набирати долонею щось сипке, рідке» → «переливати, віddівати рідину»; — споріднене з лит. kírpti, kęgrū «різати (ножицями), обтинати, стригти», лтс. cígrpt, cęgri/cígrgi «підрізати, обрізати», дvn. herbist «осінь», лат. sagregere, sagrb «зривати, скубти; вибирати, розділяти», гр. κρότπον «серп», καρπός «плід», дінд. kṛpāla- «меч», хет. kārp- «брати, збирати»; іє. *(s)kēgr-/ (s)kērp- «різати, тяти, віddіляти, віdrivati»; не-прийнятними є зближення з нім. schöpfen «чeppatи» (Machek ESJC 98) або з пsl. *čegpъ, укр. чéреп (чepepók) від «набирати воду чepепком» → «чeppatи» (Sławs-ki I 118). — Фасмер IV 346; ЭССЯ 4, 71—72; Черных II 383; Sł. prast. II 158—159; Brückner 76; Schuster Šewc 116—117; Младенов 683; Skok I 278; Bern. I 170—171; Fraenkel 257—258; Trautmann 129; Bezzemberger BB 16, 245; Pedersen Kelt. Gr. I 94; Frisk II 31; Walde—Hofm. I 172—173; Pokorny 944—945.

[чeppítа] (орн.) «чубатий жайворонок, *Galerida cristata* L.» Г, Нед, [чernítmха Г, Нед, чоропíта ВeНЗн, чорníta Г, Нед, чорpítka Нед] «тс.»; — неясне; можливо, звуконаслідувальне утворення, пор. близькі звукосполучення на позначення щебету птахів у різних мовах: р. чирíк, англ. chirp, тур. cırçık, рум. cîrpiț.

[чepcák¹] «горщик»; — утворення, похідне від дієслова [чepcáti] «шкrebти»; можливо, початково афективне слово на позначення посудини, що з неї вишкribують (виїдають до кінця) страву. — Див. ще **чepcáti**.

чepcák², чирсák Куз (бот.) «*Dipsacus* L.; чepcak розрізанолистий, *Dipsacus laciniatus* L.; чepcak лісовий, *Dipsacus sylvestris* L., *Dipsacus fullonum* L.; мигдаль степовий, *Amygdalus nana* L.; віdkasnik безстеблий, *Carlina acaulis* L.» УРС, Г, Mak, [чepcяк] «чepcak розріза-

нолистий» Mak, [чесак] «черсак лісовий» Mak, [чисаки] «*Dipsacus fullonum L.*» Mak, *черсакóви* (бот.) «*Dipsacaceae*», *черсакувáті* (бот.) «*Dipsaceae DC*» Mak, Нед; — п. [czersak] «черсак лісовий» (з укр.); — утворення, похідне від *черсáти* «шкrebti» (< *чесáти*) з огляду на те, що гострі суцвіття цієї рослини вживаються для наведення ворси на сукні (її черсáнням); назви нечерсакових рослин виникли за суміжністю. — Бисюліна—Клоков 204, 303—305, 312; Нейштадт 524; SW I 386. — Див. ще **черсáти**.

[**черсáти**] «шкrebti, tereti; кинутися, шаснути»; — експресивне утворення від *чесáти*; (можливо, первісна форма *česratí, пор. схв. čésratí «чесати, чухати», [cesrát] «чесати вовну, волокно», слн. česráti «тс.»); припускається спорідненість з низкою слов'янських відповідників, де відбулася експресивна заміна s > x: укр. чухráти «обрубати гілки на дереві, зривати одним рухом руки листя на дереві; розбивати вовну, очищуючи від сміття; бити; бігти; (про вогонь пожежі) швидко рухатися, охоплюючи», р. [чухráть] «обривати віти; бігти», п. ст. czechráć «чесати льон, вовну», czochráć «рвати; плутати; куйовдити, кошлати», ч. čečhrati «тріпати, пушити, куйовдити», слц. čečhrat' «тс.», čochrat' «тріпати, куйовдити», čochrat' sa «плентатися»; не виключений також зв'язок із псл. *čersti, пор. др. р.-цсл. **чърсти** «проводити борозну», *čerslati «обдирати кору з дерева». — ЭССЯ 4, 90—91; Ślawski I 124; Sł. prasł. II 176—177. — Див. ще **чесáти**. — Пор. **чустрати**, **чухráти**.

[**чéрсик¹**] (бот.) «невеличке степове деревце; мигдаль степовий (бобчик), *Amygdalus nana L.*; сорт ранніх персиків; персик» Mo, Mak, Куз, [**чесики**] «мигдаль степовий» Mak, [**чесаки**] «тс.» Mak; — виникло внаслідок контамінації слів **чесак**² та **персик**. — Див. ще **персик**, **чесак**².

[**чéрсик²**] «кільце, яким прикріплюється коса до кісся» Mo; — не зовсім

ясне; можливо, пов'язане із [*чесáти*] «шкrebti, tereti (притирати, одягаючи на кісся)». — Див. ще **чесáти**.

[**черстvák**] (бот.) «білий гриб, *Boletus edulis Bull.*» Г, Нед, Mak, ВеНЗн; — назува утворено від **чествій** «[твердий, міцний, свіжий, сильний Нед]» з огляду на якості цього гриба, його приемний запах і смак. — Зерова 155. — Див. ще **чествій**.

чествій « затверділий, засохлий, несвіжий; твердий, міцний; [свіжий]; (перен.) холодний, нечулий» СУМ, Нед, [*чирствій* Бі, Вел, *чирстий* Вел, *чверський* Нед] «тс.», *чествувáтій*, *чествýти*, *чествіти*, *чествішати*, ст. *чирствій* «міцний, твердий; бадьюй, свіжий»; — р. *чёрствый* «чествій, твердий», бр. *чэрсты* «тс.», др. *чърствъ* «твердий; сухий; ясний; значний», п. *чествы* «чествій; твердий; бадьюй», ч. слц. *чествý* «свіжий, бадьюй», вл. *чествы* «бадьюй», болг. *чевръст* «спритний, швидкий, моторний», м. *цврст* «міцний», схв. *чврст* «твердий, міцний; жорсткий; щільний, важкий; серйозний», слн. *чврст*, *чрстев* «сильний, здоровий, міцний; щільний, твердий», цсл. **чръстvъ** «сильний, міцний; густий»; — псл. *čērſtvъ(jy) «твердий, жорсткий, міцний» (значення «свіжий, бадьюй» вторинне); розглядається як утворення, похідне від дієслова *čersti, *čērſtъ з первісним значенням «рубати, завдавати вдари»; — зіставляється з лит. *kifsti*, *kertū* «рубати, бити» (ЭССЯ 4, 159—161); припускається спорідненість з дінд. *kṛtsnā-* «цілий; цілковитий», лат. *crassus* «товстий, грубий», з прус. *corto* «огорожа, пліт», гр. *χαρτάλι* «кошик» (Schuster-Sewc 112; Bern. I 171; Walde—Hofm. I 285—286; Mayrhofer 259; Sł. prasł. II 250—252); іє. *kert- «плести, вити, в'язати», пор. семантичну паралель псл. *krať* «крутий, міцний» від *kraťiti* «крутити» (Ślawski I 118—119; Sł. prasł. II 250—252; Bern. I 171); зближується також з гот. *hardus* «жорсткий, твердий», дісл. *herstr* «різкий», лит. *keřtas* «гнів» (Bezzenberger KZ 22, 476); неприйнятне припущення

про походження з *še-v^ṛstъ при підсилювальному префікса ще- і *v^ṛstъ, пов'язаним з дінд. vrddhá- «вирослий, сильний» < іє. *uerdh- «рости» (Machek ESJC 99). — Фасмер IV 347; Черных II 383—384; Brückner 76; Machek ESJC 99; Schuster-Sewc 112; Bezljaj ESSJ I 92; Fick I 25; Walde-Hofm. I 285—286; Pokorný 584—585.

чертсти — див. чéртá.

[чéртá] «риса» Куз, [чертъ] «риска, лінія» Нед, [чертак] «прикордонний вартовий пост» Нед, [чертéж] «вирублка, цілина; сіножатъ» Куз, [чертíйна] «ескіз» Куз, [чертíйка] «риска» Нед, [чéртíйця] «дерево з обдертою корою» Г, ВеЗн, [чертíж] «вирублка, цілина; сіножатъ» Куз, [чéртка] «риска» Куз, [чéрточка] (біол.) «вібріон» Нед, [чертъ] «штрих, лінія» Куз, Нед, [чертáстий] Нед, [чертóваний] «штрихований» Нед, [чертáстий] «смугастий» Куз, [чертъ] «вигук на позначення удару» Г, Нед, [чертсти], [черткувати] «штрихувати» Куз, [чертóчкувати] «пунктувати» Куз, [чертuváтися] «малюватися» Нед, óчерт «коло», [óчерт] «риси», [очертóво] «колом» Нед, óчертом «тс.», [очертáти] «описувати», [прóчертъ] «прогалина, галіянина»; — р. чéртá «риса; [різець]», чéртýть «краслити», бр. чарцíцъ «тс.», болг. чéртá «риса», чéртáя «краслю», м. црта «риса; (він) краслить», схв. црта «риса», цртати «краслить», слн. čfta «риса, лінія», čftati «краслить», стел. чртá «риса, лінія»; — псл. *čērta, пов'язане з псл. *cersti (< *cert-ti), *čērtq «різати»; — споріднене з лит. kirtà «удар», kiſtis «рубати, бити», kiſtis «удар», дінд. krtís «ніж», krtá «розколина, тріщина», kártati «ріже», лтс. círst «рубати», ав. kārēta- «тс.», алб. geth (< *kertō) «стрижу», оск. cortex «кора»; іє. *ker-t- «різати». — Фасмер IV 348, 349; ЭССЯ 4, 75—76, 161; Черных II 384—385; Sl. prast. II 252; Младенов 683; РФВ 71, 445—446; Bern. I 171; Trautmann 130; Fick I 25; Pedersen IF 5, 55; Meyer EW 221.

[чертáн] (іхт.) «дрібний короп» Мо, Берл; — назува утворено від чéртá че-

рез наявність у коропів бічної лінії. — Маркевич—Короткий 135. — Див. ще чéртá.

[чертвовáти] «бити, стукати (молотом)» Нед; — очевидно, походить від звуконаслідуваного вигуку чéртъ, що передає звук удару. — Див. ще чéрк.

[чертéцы] (зоол.) «(гризун) вовчик (соня), Myoxus nitela (Glis L.)», [чертéньник, чéртіж, чéрүн, чортенéник] «тс.»; — р. [чертéц] «вид гризуна»; — давнє похідне із суфіксом -ьсь від *čērtъ у його найдавнішій семантиці «той (те), що ріже», пов'язаного з дієсловом *cersti (*čērtq) «різати»; — етимологічно спорідненими є лит. kertūkas, kirtūkas «землерійка», kiſtis «тс.», лтс. cirksnis, círlis «тс.». — Фасмер IV 348; ЭССЯ 4, 166; Fraenkel 223. — Див. ще чéртá. — Пор. чорт.

чертóг «велика пишна кімната в палаці або замку»; — р. болг. (заст., книжн.) чéртóг, схв. ст. чртог, чртаг «тс.», стел. чрътогъ «кімната; спальня»; — запозичене з перської мови через тюркське посередництво; перс. čārtaq «висока виступна частина будинку, портик, балкон», утворене зі слів čāg «чотири», спорідненого з псл. čētuqe, укр. чотири, і tāq «колона, стовп». — Фасмер IV 348; Преобр. II, вып. последний 70; Корш Jagić-Festschr. 255; Абаев ИССОЯ 322, 341—342; Младенов RES I 51; Mikl. EW 35, TEI I 240, 273; Berg. I 171; Lokotsch 32. — Див. ще чотири. — Пор. чардák.

[чертýн] «казан; черпак, черпальний ківш» Нед, Куз, [чи́рýн] «солеварна сковорода»; — р. [чертен] «солеварний казан для випарювання солі», др. чéренъ «сковорода для випарювання солі», п. [czeręp] «чирун» (запозичене з української — SW I 266); — утворення, походить від [чиráти] «черпати» Нед; не виключений також зв'язок із чéрінь «під печі». — Див. ще чéрінь, чerpáti.

[черха] (бот.) «келерія (кипець), Koeleeria Pers.» Mak; — не зовсім ясне; можливо, виникло внаслідок видозміни бота-

нічної назви *черсák* з огляду на подібність зовнішніх ознак рослин. — Нейштадт 111—112; Вісюліна—Клоков 303. — Див. ще *черсák*².

черч, чéрча, чéрчеть, чéрчик, чéрчестий, чéрчистий — див. **чевр.**

[**чeрчáти**] «бряжчати; дзюрокотіти» Г, Нед, Куз; — звуконаслідуваньне утворення, подібне до [*джурчáти*], дзюрчáти, деренчáти тощо.

[**чéрчик¹**] «уродливий, гарно вбраний хлопець; красень» Нед; — не зовсім ясне; можливо, є лексико-семантичним утворенням від *чéрчик* (< *чeрнéць*) «молодий чернець» із семантичним розвитком: «скромний, акуратний (як чернець)» → «гарно вбраний» → «уродливий» або (при первісній формі *чeрвчик) пов’язане з *чeрвцéвий* «кошенільний; яскравочервоний» із семантичним розвитком: «убраний у червоне, яскраве» → «помітний, яскравий» → «уродливий». — Див. ще **чевр**, **чeрнéць**.

[**чéрчик²**] (ixt.) «вид гольяна, *Phoxinus rivularis* (можливо, гольян озерний, *Phoxinus regius* Pallas); вид ляща, *Syngnathus atlanticus*»; — назва виникала метафоричним шляхом від [*чéрчик*] «шатно одягнений гарний хлопець» з огляду на золотаво-бліскуче забарвлення цих риб. — Маркевич—Короткий 93, 94, 120. — Див. ще **чéрчик¹**.

[**чéрчик³**] «вид гри в чурки» Ме; — очевидно, запозичення з румунської мови; рум. сегс «коло» походить від лат. *círcus* «коло; цирк». — DLRM 134. — Див. ще **цирк**.

[**чéрчикчик**] (анат.) «дівоча пліва» Нед; — утворене від *чeрвéць* «кошеніль; шовк, пофарбований кошеніллю; кров з дівочої пліви». — Див. ще **чевр**.

[**чeршля**] «вирубка в лісі, де залишено тільки молоді дерева; випалене місце в полі» Нед; — не зовсім ясне; можливо, пов’язане з уг. *cserjés* «чагарник, кущі», утвореним від етимологічно нез’ясованого *cserje* «кущ». — MNTEz I 511.

[**чeршoшище**] «шишка» Нед; — не зовсім ясне; можливо, складне експре-

сивне утворення від *чесáти* «чесати (бити, збивати)» і [*шище*] (зб.) «шишки». — Див. ще **чeрсáти, шишка**.

[**чeрятися**] «мінятися, чергуватися», [*чeрянка*] (у вислові *на чeрянку* «по чeрзі»); — слц. (розм.) *čagat'* sa «помнятися (з кимось)»; — запозичення з угорської мови; уг. сege «розмін, обмін, міньба» є словом нез’ясованого походження. — MNTEz I 506. — Пор. **чирати²**.

чеса́ти «опоряджати волосся; мікати, чухрати; швидко бігти, йти, говорити; бити, рубати; шпетити» СУМ, Пі, **чеснúти**, **чесонúти**, **чесáлка** (текст.), **чесáльник** (текст.), **чесáльня** Куз, [**чéсанка**] «щітка для другого чесання прядива» Ме, **чесáльний**, [**вíчески**] «вічески» Я, **вíчіска**, **вíчіски** (спец.), **зчíс**, **зачíс**, [**зачíси**] «зачіска», **зачіска** «впорядковане волосся; жмут льону, вплетений у волосся молодої», **начíс**, **начóси**, **начíсний**, **нечóса**, **очíс** (спец.), [**одчесáти**] «відтяти» Ж, Пі, [**начесувати**] «чесати льон щіткою» Нед, [**начíсувати**] «тс.», [**начесовачка**] «щітка для чесання льону», [**начéстє**] «пачосі» Нед, [**начеся**] «тс.» Нед, [**начіска**] «залишок ключка на щітці» Ме, **начíсکи** «вічески, начосі», [**начíсник**] «ключчя» Нед, **начóси**, [**начосний** Нед, **начóсній**, **начíснýй** Нед], **перечíс** (спец.), **перечíска** (спец.), [**перечóс**] «проділ» Нед, [**почíсни**] «ключчя» Мо, **причесувати**, [**причóскати**] «причесати» Нед, **причесáння**, **причесування**, **рóзчíс**, **рóзчíска**; — р. **чесáть** «чесати», бр. **часáць**, др. **чесати**, п. **czesać**, ч. **česati**, слц. **česat'**, вл. **česać**, нл. **cesaš**, полаб. **cesət**, болг. **чéша** «чешу», м. **чеша** «чеше», схв. **česati**, слн. **česáti**, стсл. **чесати**; — псл. **česati** (< *česti), чергуванням головних пов’язане з *коса¹*; — споріднене з літ. *kasťti* «чесати», *kästi* «рити, копати», лтс. *kasit* «чесати; шкrebti; гребти», *kast* «тс.», дінд. *kacchūš* «короста», гр. *κέσκεον* (*κεσκέον*) «ключчя», *ξέω* «стругаю, обтісую», ірл. *cír* (< *kēstra) «гребінець», дісл. *haddr* (< *hazdaz) «волосся на голові в жінки», хет. *kišša-* «чеса-

ти, причісувати»; іє. *kes-/ks- «чесати, рити, шкрабти». — Мельничук Этимология 1966, 196—199; Булаховський Вибр. пр. III 416; Фасмер—Трубачев IV 349—350; Преобр. II, вып. последний 70—71; ЭССЯ 4, 85—87; Черных II 385; Sławski I 120; Brückner 77; Lehr-Spławiński—Pol. 78; St. prasł. II 172—173; Machek ESJČ 100; Schuster-Šewc 115; Skok I 311—312; Bern. I 151—152; Bezzengerer BB 27, 168; Trautmann 119—120, KZ 43, 153; Mühl.—Endz. II 169; Egnout—Meillet I 792; Meillet MSL 9, 143, 14, 338; Persson Beitr. II 812; Тогр 86; Frisk I 834, II 335—336; Walde—Pok. 449, 585. — Пор. **косá¹**.

чéстеп «гатунок сиру»; — р. чéстеп, бр. чéстэр, п. ч. слц. chester, схв. честер; — походить від назви міста і графства в Англії Chester, пов'язаної з chester «фортеця, пост», що через данgl. ceaster «тс.» зводиться до лат. castra, castrum, (зменш.) castellum «укріплення, форт, військовий табір». — ССРЛЯ 17, 974; NSD 462; Walde—Hoßm. I 180. — Див. ще **костьол**.

чeсть «шана, повага; гідність», [чeсник] «виночкерпець» Пі, [чeсница] «чесна людина» ЛПол, чеснóтá УРС, Нед, [чесnýk] «чесна людина», [чeстен] «пам'ятник, монумент», [честíвець] «порядна людина» Нед, [честíтель] «шанувальник» Нед, чeсний, чеснотливий, [чeстен] Нед, [честíвий] «чесний, моральний» Нед, [честíвно] «чесно; шанобливо» Нед, [чeстев] «по-доброму, чесно» Нед, [чeстю, чeстю] «тс.» Нед, [честувáти] «шанувати; частувати» Куз, Нед, честíти, [честувáти] «вшановувати» ВеУг, безчeстя, безчесnий, безчесnити, [зáчесно] «шанобливо», збезчесnити, [знечесnити] Ж, нечесnивець, нечесnтя, нeчесnть, нечесnивий, обезчесnити, [перечесnувáти] «почерзі виголосити тост» Нед, почeстка «частування», [почeстя] «побожність» Пі, почeсть «шана», почeсна «пам'ятна записка» Куз, почeсне «частування» Куз, почесnий, [почeський] «почесnий», [почeськи] «як слід», ст. чесnть; — р.

чесnть «чесь», бр. чесcъ, др. чьстъ, п. cześć, ч. čest, слц. čest', вл. česć, нл. cesć, болг. м. чест, схв. čast, слн. část, стсл. чьстъ; — псл. čestъ; нов'язане з псл. čestъ, čistъ (čytъ) «читати; лічи-ти, рахувати; шанувати», укр. читáти, стсл. чисти «тс.»; — споріднене з лтс. šķist (šķietu) «мислити», дінд. cítti- «ми-слення, намір», ав. čisti- «мислення, розуміння», а також з дінд. cētati «спосте-рігає, помічає, думає»; іє. *kūitti. — Лукінова Числівники 27—29; Фасмер IV 350; Черных II 385—386; Преобр. II, вып. последний 71—72; ЭССЯ 4, 175—176; Sławski I 120; Brückner 77—78; St. prasł. II 316—317; Machek ESJČ 101; Holub—Lyer 118; Schuster-Šewc 115; Варбот Этимология 1965, 112; Младенов 683—684; Skok I 298—299; Bezljaj ESSJ I 74; Bern. I 173—174; Trautmann 135; Meillet MSL 14, 349; Mühl.—Endz. 4, 47; Рокорну 637. — Див. ще **чита-ти**. — Пор. **число**.

чесучá «цупка шовкова тканина полотняного переплетення»; — р. чесучá, [чесунчá, чечунчá], бр. часучá, п. cze-sucza, czesuncza; — запозичення з китайської мови; кит. [zhuosichou] «тс.». — СІС 745; ССРЛЯ 17, 991—992; Фасмер IV 351, 356; Соболевский ИРЯ 2, 346; Черных II 386; Kopaliński 193.

[чет] «частина, частка» Нед, Пі, четь (заст.) «четверта частина, чверть», [чeтка] «четверта частина чогось, переважно десятини землі» ЛЧерк; — р. четь «чверть; четверта частина орної землі»; — зводиться до др. четь «чверть», що постало внаслідок скорочення слова **четвърть** «тс.». — Фасмер IV 352—353; Горяев 413. — Див. ще **чверть**.

чeтá «загін; взвод» УРС, Куз, чeтáр «лейтенант» Куз, чeтник «член чети», чeтá «взвод», чeтár (іст.) «взводний; лейтенант» СУМ, Куз, по-чет, причeт «церковні служителі (священик, диякон і ін.)» СУМ, Нед, причт «тс.», причeтник «молодий член церковного причету», причeтен, причeтний, причeтність; — р. чeтá «загін; пара; рівня», бр. [чeтá] «частка; пара, рівня»,

др. *чета* «загін, громада, юрба, полчище; спільноки», ч. *сéта* «взвод; бригада» (запозичення з схв. мови), болг. *чёта* «загін», м. *чета* «загін; рота», схв. *чёта* «загін, військо», слн. *сéта* «загін; група бандитів», цсл. *чета* «фаланга, колона», стсл. *съчетати* «поєднувати, сполучати»; — псл. *сéта*, форма жін. р. до *сеть* «число; парне число», похідне від псл. *čisti/čitati* (*čítq*) «лічити, рахувати»; суто слов'янське утворення, однак, традиційно зіставляється з лат. *caterva* «натоп, загін», ірл. *cethern* «тс.», умбр. *kateramu* (Фасмер IV 351; Черных II 386—387; Sł. *prasł.* II 178—179; Machek ESJC 101; Skok I 314—315; Bezljaj ESSJ I 80; Bezzengerer BB 16, 240; Bern. I 152—153; Stokes 76; Kretschmer KZ 31, 378—379; Ernout—Meillet I 188); ще сумнівніша спроба зближення з др. укр. *котóра* «чвара, розбрат» (Vaillant RÉS 19, 106); потребує глибшої аргументації (Lamprecht Sborník FFBřU III 7) відокремлення від решти слов'янських відповідників р. *четá* «пара», *чёт(ный)* «парне число», слц. *сéт* «тс.» як слів, що постали під фіно-угорським впливом, пор. уг. *kettő* (*két*) «два». — ЭССЯ 4, 92—93.

четвér (род. в. *четвергá*) «четвертий день тижня, що настає після середи», [*четвéрець*] «тс.» Нед, *четвергóвий*; — р. *четвérг* «четвер», бр. *чацvér* (род. в. *чацvяргá*), др.-цсл. *четvýrgъ*, *четvérгъ*, *четvérкъ*; — псл. [**сéтvýrgъ*]; похідне від основи порядкового числівника **сéтvýrg-tъ(jь)*; форму виводили також від **сéтvýrgtъкъ* (Булич ИОРЯС 9/3, 426; Шахматов ИОРЯС 7/1, 306), але стародавність утворення з *-gъ* засвідчує лит. *ketvérgis* «четирирічний», [*ketvérge*] «дводцятикопійкова монета» (власне «четири п'ятачка»). — Фасмер IV 351; ЭССЯ 4, 94—95; Черных II 387; Sł. *prasł.* II 182; Trautmann 131; Fraenkel 247—248. — Див. ще **четвéртий**.

[*четвернýк*] (бот.) «ячмінь звичайний, *Nordeum vulgare L.*» ВеHЗн, Mak, [*четвертýк*] «тс.» Г, Mak; — утворення від *четвернýй*, *четвертýй*, оскіль-

ки цей сорт ячменю має чотиригранний колосок. — Вісюліна—Клоков 88; Нейштадт 126. — Див. ще **четвéртий**.

четвéртий «порядковий числівник до чотири», *четвернýй* «четирикомпонентний», *четвертýнnyй*, *четвертýй*, *четвертóваний*, [*четvýrnyj*] «четверний» Нед, [*четверgá*] «четвérка, четверик» Нед, [*четvýrényj*] «одна частина розпиляного начетверо стовбура дерева; запряжка з чотирьох коней» Г, Нед, [*четvýrényki*] (у вислові на *четvýrényki*, на *четvýrénykax* «ракчи») УРС, Нед, *четверíк* «міра сипких тіл; запряжка з чотирьох коней; вила з чотирма ріжками» УРС, Ва, [*четверínka*] «кожна з чотирьох штук», [*четверинýk*] (у вислові на *четверинkax* «ракчи») Нед, [*четверíca*] «четири предмети» Нед, [*четvýrka*] «четvýrka, четверик» Нед, [*четверník*] «шлея з чотирма смугами», [*четверníca*] «четvýrka волів», *четvýrňa* «запряжка з чотирьох коней», [*четверník*] «сорт рогу» (спец.), *чéтvýro*, *четвертák* «четверта частина карбованця; чотиригрошова монета; чотирирічна свійська тварина» СУМ, Нед, Бі, [*четверtáka*] «четирирічна свійська тварина, зокрема корова» Г, Бі, *четvýrtna*, [*четверtívka*] «одна четверта (міра)» Нед, [*четверtók*] «міра сипких тіл» Нед, ВеЗн, *чéтvýrty*, [*четvýrúha*] «міра поля (четверта частина загону)», *четvýrka*, *четvýrko*, *четvýrikom* «четири кіньми (волами)» Нед, *четvýrity* «запрягати дві пари коней (волів)» Нед, *четvýrtuváti*, [*четvýrýatisya*] «запрягати дві пари волів», ст. *четvýrakij* «четверний»; — р. *четvýrtyj*, бр. *чацvýrty*, др. *четvýrty*, п. *czwarty*, ч. *čtvrtý*, слц. *stvrtý*, вл. *štvrty*, нл. *stworty*, ст. *swarty*, полаб. *cít'orte*, болг. *четvýrpt*, *четvýrty*, м. *четvýrpt(u)*, схв. *чéтvýrty*, слн. *сéтiti*, стсл. *четvýrty*; — псл. [**сéтvýrg-tъ(jь)*]; — споріднене з лит. *ketvýrtas* «четвертий», лтс. *setuítaiš*, прус. *kettwirts*, дvn. *fiordo*, гр. *tétoftos*, лат. *quārtus*, дінд. *saturtháh*, тох. А *stárt*, дірл. *cethramad* «тс.»; іє. **kʷetv̥gto-/kʷeturto-*. — Фасмер IV 352;

ЭССЯ 4, 95; Sławski I 129; Lehr-Spławiński—Pol. 81; St. prasł. II 183; Machek ESJC 107; Holub—Lyer 120; Schuster-Sewc 1477; Skok I 317—318; Bezlař ESSJ I 80; Bern. I 153; Trautmann 132; Meillet BSL 29, 34; Pokorný 643. — Див. ще **чотири**.

[**четверушка**] (бот.) «марсилія, *Marsilia L.*» Mak; — назва походить від чéтвero з огляду на те, що листки цієї рослини мають поділену на чотири частини пластинку. — Вісюліна—Клоков 58. — Див. ще **четвéртий**.

[**четéн**] «плетена стінка в загороді для овець» Г, Нед; — неясне.

[**четíна**] «щетина; шпильки (дерев), глиця» СУМ, Нед, [**чатíна**] «глиця» Г, Вел, [**чатíння**] (зб.) Куз, [**четíння**] «тс.», [**четинні**] (бот.) «шпилькові» Mak, [**четíнняний**] «щетинистий» Нед; — п. [czetyna], сे�тупа «шпильки (дерев), глиця», ч. слц. [četina] «гілка шпилькового дерева», слц. сеčina «тс.», болг. чéтина «щетина», чéтка «щітка», схв. чéтина «щетина; глиця», чéтка «щітка, пензель»; — утворення, що виникло з щетíна (*и*четíна) внаслідок спрошення початкової групи приголосних. — SW I 267, 391; Machek ESJC 101; Младенов 684. — Див. ще **щетíна**.

[**четíрха**] (ент.) «різновид мух, *Coelopa*» Нед; — назву утворено на основі прикметника [**четирихáтий**] «шерехатий, шорсткий» як кальку німецького позначення тієї самої комахи (н. Rauhfliege, букв. «шерехата (шорстка) муха»). — Див. ще **четирихáтий**.

[**четирихáтий**] «шерехатий, шорсткий» Г, Нед; — походить від *тирхáтий* «крилатий, розлогий (про дерево); розтріпаний; недбалий, неохайній», утворене підсилювано-експресивним префіксом *че-*. — Див. ще **тирхати**, **чехарда**.

чех¹ «представник основного народу Чехії», **чехізація**, **чехіст**, **чехістика**, чéський; — р. чех, бр. чéх, др. чехы (мн.), п. Czech, ч. слц. вл. Češ, нл. Czech, болг. м. Чех, схв. Чéх, слн. Čeħ; — остаточно не з'ясоване; виводиться від

чéтьпíкъ, похідного від чета «загін, юрба» (укр. четá) або від čeljadíň (споріднено-го з укр. чéлядь) (Фасмер IV 353; Mikkola Ursli. Gr. I 8, РФВ 48, 273; Bern. I 152); є також думка про походження від власних імен Česlavъ, Časlavъ (Jagić AfSIPh 10, 218—219), Čestislavъ або Čstíměřъ (Holub—Кор. 90; Brückner 74); зіставляється з чéстíą (< чéстъ «частий») з первісним значенням «мешканець хаш, лісів» (Jagić AfSIPh 34, 283), з дісл. kēfsir «служник», дvn. kebis(a) «служниця, підложниця» (Соболевский AfSIPh 27, 245, РФВ 64, 170—171), з чепáть, чáпать (Соболевский, там само), з пsl. čedo, р. чáдо (Jacobson «Slavische Rundschau» 10/6, 1938, 10); оскільки попередниками чехів на їхній території були кельти (галли або бойї), запропоновано етимології на підставі слів, що калькують кельтські етноніми: від *kek-s-os /kēk-s-os, спорідненого зі стsl. **кокотъ** «півень», пор. лат. gallus «півень; галл, кельт» (Rudnicki Prasł. II 166), або від пsl. česati, (експресивне) čehati «бити», кальки Boii (лат.) «бойї», назви кельтського племені, від ie. *bhei-/bhoi- «бити». — Фасмер—Трубачев IV 353; ЭССЯ 4, 33—35; Schevelov Prehistory 133; Horák Naše řeč 44, 1961, 290—294.

[**чех**²] «старовинна срібна або золота монета» Г, Нед, Пі, ст. чехъ «монета вартістю 12 сантимів»; — утворення, що виникло метафоричним шляхом від чех¹, оскільки спочатку застосовувалося як назва праৎких грошей. — Чернов ЛБ 7 (1960), 37—38. — Див. ще **чех**¹.

[**чех**³] (бот.) «льон-стрибунець, *Linum ciceritans* (Boenn.) Dum.» Mak, ВеНЗн, [**чехý**] «вид рудуватої картоплі» Нед; — неясне.

чехарда «гра, учасники якої стрибають через своїх партнерів, що стоять зігнувшись (інша назва — довга лоза); (перен.) плутаниця»; — р. чехарда «тс.», [**чегарда**, **чехордá**, **чегорда**, **чихарда**] «тс.; (курськ.) (зб.) діти, сама малеч», бр. чахарда (запозичене з ро-

сійської), [чекордá] «поросята; купа дітей; гра, у якій дерев'яні кеглі киданими палицями вииваються з кола, ті ж, що лишилися не вибитими, звуться поросятами і позначають програш»; — запозичення з російської мови; у російській слово є іменним утворенням з експресивним префіксом че- (псл. се- < *ке-займенникового походження); — псл. *čekʷrda/*čekʷṛta; — співвідносне з псл. *čekʷṛtati «скребти, скретогіти; стругати, скоблити», пор. болг. чегъртам «скребти, скретогіти», ст. чегрѣту «стругаю, скоблю»; менш імовірні зближення з н. hocken «сидіти навпочіпки» (Горяев 413), гр. σκαπτέρδα «гра під час Діонісій» (Грот Філ. раз. II 517). — Фасмер—Трубачев IV 353; Черных II 388; ЭССЯ 4, 37—38.

[чехлик] «коротка чоловіча сорочка; вишивана жіноча сорочка» Нед, ЛПол; — р. [чехлик] «волосяник, ношений на голові; наголівник, надіваний жінками на хустку; вишила жіноча біла сорочка або тільки верхня частина сорочки, довша від талії», бр. [чэхлік] «верхня частина жіночої сорочки до пояса», п. ст. czechlik «сорочка (переважно жіноча) або сукня з білого полотна», ч. ст. čechlík «старовинний чеський одяг; сорочка; хустка; пелюшка»; — псл. čehylikъ; походить з суфіксом -ikъ від сехъль, укр. чохóл. — ЭССЯ 4, 35. — Див. ще чохóл. — Пор. чахлик.

[чехолити] «обрізувати, обтинати»; — можливо, видозмінене запозичення з польської мови; п. [czechlić] «обтинати; чистити (картоплю)» являє собою фонетичний варіант слів czechrać, czochrać, czuchrać «куйовдити; чесати; чухрати», що мають відповідник в укр. чухráти. — SW I 380. — Див. ще чу́храти.

чехóня (іхт.) «промислова риба родини коропових, *Pelecus cultratus* L., чахóня, [чахóнь Нед, чехóнь Нед, чеша Г] «тс.»; — р. чехóнь, (заст.) чехóня, [чеша], бр. чахóнь, чéшка; — утворення, що пов'язується з чесáти, оскільки риба формою схожа на ніж, пор.

німецькі її назви *Messerfisch*, (букв.) «ніж-риба», *Sichel* «серп; чехона», а також р. (іхт.) сáбля (одним із значень дієслова чесáти є «рубати, різати»). — Фасмер IV 354; Горяев Доп. I, 55; Маркевич—Короткий 128—130. — Див. ще чесáти. — Пор. чéша.

[чехра] (бот.) «келерія (кипець), *Koeleria Pers.*» Mak; — назву утворено на базі дієслів чесáти й чухráти з огляду на наявність загострених лусок у квіток цієї рослини. — Нейштадт 111—112. — Див. ще чесáти, чу́храти.

[чечéкати] «сюрчати; щебетати, цвірінкати»; — звуконаслідуване утворення, що виникло на основі неповної редуплікації вигуку чек (че(к)-чек-).

чечéнець «представник одного з народів Північного Кавказу», [чечéн] «тс.»; — р. чечéнець, (розм.) чечéн, бр. чачéнець, п. Czeczenieś, ч. Сејепес, болг. Чечéнец; — назва, що пов'язується з кабард. šešep «тс.» або з топонімом Чачан; пор. також ос. сасап, авар. саçап, чаг. крим.-тат. чäçän «красномовний». — Фасмер IV 355; Радлов III 1988—1989.

[чеченé] «тічка вовків» ВеНЗн; — очевидно, фонетична видозміна (як результат дистантої регресивної асиміляції) первісної форми *теченé (пор. течнá, тічка), похідної від тектý (див.).

[чечерíця] (бот.) «петрів хрест лускатий, *Lathraea squamaria* L.» Mak; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з чеरвéць «кошеніль» з огляду на пурпурово-червоний колір оцвітини, чашечки й верхньої губи віночка квітів цієї рослини. — Вісюліна—Клоков 283. — Пор. чéчір.

[чéчір] (ент.) «сонечко, *Coccinella L.*» Нед; — можливо, являє собою експресивну видозміну слова чéрчик «червець», оскільки в забарвленні цієї комахи переважає червоний колір. — Горностаев 148. — Див. ще чеरв.

чéчіт (орн.) «*Fringilla linaria* L. (*Carduelis flammula* L.)», чéчік «тс.», [чечи-ченá], чечíтка «чечіт; (перен.) базіка; танець», [чечутíня] «чечіт», [чи-чітка] «коноплянка» Нед, [чи-чота] «тс.» Нед; —

р. чéчет, чечётка, бр. чачóтка, п. сце-
цотка, ч. слц. ѡе́сетка, слц. [се́етка,
сíотка]; — псл. ѡе́сетъ, звуконасліду-
вальне утворення від вигуку ѿе-ѡе, ѿет-
ет; зближується з лит. kikilis «зяблик»,
kekutis «вівчарик, бекас», kékštasis «сойка»;
менш переконливе зіставлення з дінд.
čákóga- «вид курітки» (Uhlenbeck 86). —
Булаховський Вибр. пр. III 259; Фасмер
IV 355—356; Преобр. II, вып. последний
73; ЭССЯ 4, 33; Sł. prast. II 121;
Sławski I 115; Brückner 74; Machek ESJC
95—96; Bern. I 138—139; Trautmann 125;
Matzenauer LF 7, 28; Specht 222.

[чечуватися] «гратися в чіт та лиш-
ку» Г, Нед, [чочоватися] «тс.» Нед,
Бі; — виникло внаслідок дистантної про-
гресивної асиміляції з первісного *че-
туватися, похідного від чіт (див.).

чечúга¹ (іхт.) «велика промислова
риба родини осетрових, стерлядь, Ac-
ipenser ruthenus L.», чечúжина РУС, [чу-
чúгá] Г, ВеHЗн, [чучúга] Нед, ВеHЗн,
чечúжний РУС; — р. [чечúга] (з укр.),
п. czeczuga (з укр.); — запозичення з
румунської мови;rum. căciugă «тс.» по-
ходить від етимологічно нез'ясованого
уг. kecsege «осетер». — Маркевич—Ко-
роткий 49; Фасмер IV 356; Преобр. II,
вып. последний 73; Горяев 414; SW I
380; Mikl. EW 114; Bern. I 489—490;
MNTESz II 419. — Пор. чига.

[чечúга²] «свиня»; — назва похо-
дить від первісного *чучúга, експре-
сивного утворення на основі редупліко-
ваного вигуку чу, вживаного для відго-
ну свині (див.).

[чéша] (іхт.) «чехоня, Peleticus cul-
tratus L.»; — р. [чеша], п. [czesza] «тс.»;
— псл. ѡе́ша (< *չех-ja) < іє. *ke-ks-; —
утворення від кореня іє. *kes-/kos-, від-
битого в псл. ѡeсяти, kositи, укр. чесáти,
косити (у подвоєній формі *ke-ks-); слово,
очевидно, первісно значило «колун,
сікач» і пізніше в переносному значенні
стало назвою риби з огляду на подіб-
ність її форми до цього предмета, пор. її
назви в інших мовах: р. [cáblya], схв.
sablja, болг. сабилја, вн. Messerfisch,
(букв.) «ніж-риба», Sichling, від Sichel,
(букв.) «серп», гр. πέλεχυς, (букв.) «со-

кира». — Коломиец Происх. назв. рыб
76—77; Фасмер IV 354. — Див. ще
косий, чесати. — Пор. чехóня.

[чешушáтий] «лускатий» Нед; — ре-
зультат видозміни запозиченої російсь-
кої форми чешуйчатый, похідної від че-
шия «луска», утвореного за допомогою
суфікса -ij(a) (р. -я) від псл. ѡeсяти, р.
чесать, укр. чесати. — ЭССЯ 4, 91—
92. — Див. ще чесати.

[чера] «рідка кулеша»; — запозичен-
ня з польської мови; п. [czer] «вид супу,
юшки» є словом неясного походження. —
Пор. джер, чир¹.

чи¹ (частка, як правило, питаль-
на); — р. [чи], бр. [чи] «тс.», др. чи
«чи, хіба», п. сзы «чи», ч. слц. ѿ, схв.
[či], слн. ѿ; — псл. ѿ «тс.» (< іє. *kči),
початково форма орудн. в. одн. займ. ѿ-то
(< іє. *kčo/kče-); — споріднене з лат. qui,
присл. «чому», ав. ѿ, присл. «як», дангл.
днн. hví «як, чому». — Фасмер IV 357;
ЭССЯ 4, 109—110; Sł. prast. II 196—
197; Sławski I 129—130; Machek ESJC
101; Holub—Кор. 92; Мейе ОЯ 356; Berg.
I 155; Kluge—Mitzka 857; Klein 747. —
Див. ще **шо**.

чи² (сполучник розділовий, переваж-
но повторюваний); — р. [чи], бр. [чи],
др. чи, п. сзы, ч. слц. ѿ «тс.», полаб. ѿ-
(< ѿ) «або», схв. [či] «якщо»; — розви-
нуся з відповідної частки внаслідок ней-
тралізації її питальної функції і дальшо-
го самостійного розвитку в кожній сло-
в'янській мові з набуттям значення спо-
лучника. — Див. ще чи¹.

[чибárка] «чаша» Нед; — не зовсім
ясне; можливо, пов'язане з псл. ѿ-ть
«рід великої дерев'яної посудини з руч-
ками для рідини і сипких речовин; рід
міри води, вина, збіжжя», де зберегло-
ся початкове ѿ- (чи-). — Пор. цéбér.

[чиберка] (бот.) «смиковець бурій,
Cupressus fuscus L.» Mak; — неясне; мож-
ливо, пов'язане з чебréць (див.).

[чибrik¹] (іхт.) «скумбрія, Scomber
scombrus L.»; — неясне; можливо, по-
в'язане з чабák (іхт.) «лящ» (див.).

[чибrik²] «колючка, на яку ловлять
рибу вудкою» Ba; — неясне.

[чибрик³] «коржик» Ва; — р. [чибрик] «вид пампушок; млинці, оладки»; — запозичення з тюркських або монгольських мов, пор. чаг. čälbäk «плоский, печений у смальці хліб», монг. čelbeg, калм. tselwəg «млинець, оладка». — Фасмер IV 357; Радлов III 1982; Ramstedt 426.

чибурек — див. **чебурек**.

[чигá] (іхт.) «чечуга, *Acipenser ruthenus L.*»; — неясне; можливо, виникло на основі запозиченого з болгарської мови чига «тс.».

чигати «перебуваючи в певному місці, очікувати появи кого-, чого-небудь» СУМ, Нед, чигу́н «спостережник, наглядач» Нед; — п. сзыhać «чигати», ч. číhat, ст. čúhati «чигати; ловити птахів, чатувати на них», слц. čuhat' «нишком дивитися крізь дірку для ключа»; — запозичене через польське посередництво з чеської мови; ч. číhat продовжує ст. čúhati, що є похідним від cútí (суч. ч. čítí) «відчувати, почувати», укр. чути. — Sławski I 130; Brückner 82; Machek ESJC 102; Holub—Кор. 92, 94; Вегп. I 161. — Див. ще **чуті**.

[чигина] (бот.) «перстач гусячий, *Potentilla anserina L.*» Mak; — неясне.

чигир «примітивний ручний механізм для підняття води при зрошуванні невеликих ділянок»; — р. чигиръ «тс.»; — запозичення з тюркських мов, пор. тат. чыһыр «блок; механізм для підйому води», чаг. čugut «вир»; на думку Рамстедта (Ramstedt 439), у тюркські мови запозичене з перської. — Фасмер IV 359; Радлов III 2064.

[чигінь] «жердина, колода, якою підпирають бік плоту або судна, щоб його вирівняти»; — р. [чигень] «колода, за допомогою якої знімали судна з міліни», [чегень] «тс.», [чегенитъ] «підводити важіль під судно на міліні»; — неясне.

[чиго́тати] «видавати крик чигу (про чайку)» Нед; — утворене від звуконаслідуваного вигуку *чиги; нерегулярність форми (зам. *чигитати), очевидно, під впливом інших аналогічних відвигукових утворень (типу *муркотати, сокотати* тощо). — Пор. **кигі**.

чиж¹ (орн.) «невеликий співучий птах родини в'юкових, *Carduelis spinus L.*», чижик, чижиха, [чижівка] «чиж» Шарл; — р. чиж «чиж», бр. чыж, п. сзыż, ч. слц. číž, вл. čižik, čížk, нл. суž, схв. чиж, чижак, слн. čížek «тс.»; — псл. čižъ (< *či-g-ъ/j/gijъ); — утворення за допомогою суфікса -ъ від звуконаслідуваного вигуку сі (пор. čirikati) або від вигуку čig (пор. укр. чиготати); припущення про зв'язок з ч. číhati «чигати» (Brückner KZ 48, 198) або з щекотати (про пташиний спів) (Holub 36 — у Фасмера) сумнівні. — Фасмер IV 360; Черных II 390; Преобр. II, вып. посследний 74; Булаховський Вибр. пр. III 242, 244, 263; КЭСРЯ 494; ЭССЯ 4, 125; Sł. prasł. II 218—219; Sławski I 133; Brückner 83; Machek ESJC 104; Holub—Кор. 94; Вегп. I 158. — Див. ще **чиготати**.

[чиж]² «вид дитячої гри Г; дзига ЛПол»; — р. чиж «загострена з двох боків коротка паличка для дитячої гри»; — утворене лексико-семантичним способом від чиж «вид птаха»; назва невеликої палички, яку ловлять під час гри, виникла шляхом порівняння з відповідною пташкою, а згодом поширилася на всю гру. — Див. ще **чиж**¹.

[чижми] «угорські чоботи чорні або червоні Г; черевики, взуття Нед», [чижмák] «чобіт Г; гамаші Нед», [чижмáр] «швець», [чижéмки] «(зменш. від чижми); черевики, які зашнуровуються по боках», [чижмы] «черевики» О; — п. сízma «рід туфель», ч. слц. [čížma] «чобіт», болг. чýзма, м. чизма, схв. чýзма, слн. čízem «тс.»; — запозичене через угорське (уг. csízma «чобіт») і частково польське посередництво з турецької мови;тур. čízme «чобіт» пов'язане з čizmek «тягти, проводити лінію; креслити; дряпати». — Онышкевич Исслед. п. яз.; Стаковский Этимология 1965, 200; Радлов III 2150; Brückner 65; Słuszkiewicz JP 31/5, 199—201; Machek ESJC 104—105; Holub—Лyer 119; Младенов 685; Mikl. TEI I 42, II 97; Балецкий St. sl. 9, 1—4, 338; Lokotsch 34—35; MNTESz I 544—545; Gombocz I 1112; Kniezsa I 137.

чизель «важкий культиватор для глибокого розпушування ґрунту», чизелювання; — р. чизель, бр. чизель; — запозичення з англійської мови; англ. chisel «різець; долото, зубило» виникло в результаті видозміні слова chesil «гравій; дранка», пов’язаного з дангл. ciosol, cisil, cysel, дvn. kisil, свн. kisel, kis, нвн. Kiesel «кремінь, галька, камінець», Kies «гравій», дат. шв. kisel, прус. sixdo «пісок», лит. žiēgždrà «гравій», žvīrgždas «гробозернистий пісок». — СІС² 925; ССРЛЯ 17, 1026; Klein 274, 278; Kluge—Mitzka 368.

чий¹ (при питанні) «належний кому»; — р. чей, бр. чий, др. чии, п. сзуј, ч. слц. сі, вл. сејі, нл. сејі, болг. чий, м. чиј, схв. чиј, слн. сіј, стсл. чин; — псл. съјъ, рефлекс іє. *kʷi-jo-s, утвореного за допомогою присвійного суфікса -jo- від питального займенника *kʷeij-jo-s (псл. къ-to); щодо словотвору пор. лат. cūius «чий» < *quoi-us < *kʷoij-jo-s. — Фасмер IV 323—324; КЭСРЯ 489; Преобр. II, вып. последний 57; ЭССЯ 4, 140—141; Мейе ОЯ 355—356; Sławski I 130; Brückner 82; St. prasł. II 308—309; Machek ESJČ 101; Holub—Кор. 92; Holub—Lyer 118; Младенов 685; Вегп. I 675; Meillet Études 377; Нијер IF 24, 70—72, LF 35, 214—219; Vaillant BSL 36, 33; Fraenkel IF 69, 134. — Див. ще **хто**.

чий² (бот.) «мітлиця, Lasiogrostis Link.»; — р. чий, бр. чий; — запозичення з тюркських мов; пор. алт. кирг. чий «сирий очерет», яке, очевидно, пов’язане з тур. сіу «роса». — ССРЛЯ 17, 1026; Дмитриев ЛС III 35.

[**чик¹**] (орн.) «сірий сорокопуд, Lanus excubitor L.» Г., Шарл, [чикач] «тс.», [**чикотій**] «тс.» Веба, Шарл, [чікавка] «тс.» Нед, чікалка «чикалка звичайна, Oenanthe oenanthe L. УРС; [біла плиска, Motacilla alba L. Мо, Шарл]; — утворення, що походить від звуконаслідуваного вигуку чик. — Птицы ССРП 420, 444. — Див. ще **чик³**.

[**чик²**] (іхт.) «в’юн, Misgurnus fossilis Lacer (Cobitis fossilis)» Нед, [чік] «тс.» ВебЗн; — ч. слц. слн. сік, схв. чик; —

очевидно, утворення від звуконаслідуваного вигуку чик; назва могла виникнути через те, що в’юни при витягненні з води видають характерний писк (Риби ССРП 227). — Machek ESJČ 102. — Пор. **чик³**.

чик³ (виг.) «про короткі уривчасті звуки», чіка (дит.) «ножик; усе гостре», чікати «різати ножем, ножицями»; — р. чик «про удар, швидке розрізання», бр. чык «тс.», п. [czyk] «про короткі уривчасті звуки (стукіт годинника, спів птаха, зломлення чогось)», схв. чик «про голос переляканого королька»; — псл. čikъ; звуконаслідуваній вигук на по-значення коротких рівномірних звуків (напр., при стуцанні, різанні), пор. близькі за значенням лит. cik «про крик дятла», р. чік-чирик «про цвірінськання горобця», болг. чік-чирик «вигук, що передає спів птахів», м. чік-чирик, схв. čik-čírik «тс.». — St. prasł. II 198. — Пор. **цик!**, **чікати**.

чікавиця (у виразі набратися (з кимось) чікавиці) «?» Нед; — неясне.

[**чикала**] «берегова трава» ЛЧерк; — неясне.

чікалка (орн.) «чикалка звичайна, Oenanthe oenanthe L.»; — утворення, в основі якого лежить звуконаслідуване діеслово чікати. — Див. ще **чікати**. — Пор. **чик¹**.

[**чікало**] «чапавка, вид рибалльського знаряддя: невелика мережа, кінці якої прикріпліні до двох обручів, зв’язаних угорі, де рибалка тримає їх у руці, зачерпуючи мережею воду»; — неясне.

[**чікати**] «цвірінськати, стрекотати», [**чікотати**] «тс.» ВебЗн; — р. [чікать] «бити, вдаряти; ударяти в м’яч палицею (у грі в чиж); видавати звук, подібний до легкого тріску», бр. чікаць «різати», п. [czykać] «стукати (про годинник)», ч. čikati «скоса дивитися», вл. čikáć «лоскотати», болг. [чікам] «копаю вперше (тютюн); ударяю когось і в такий спосіб усуваю з гри», схв. чікати «видавати звук «чик» (напр., про косу)», чікати «жувати тютюн», слн. čikati «жувати тютюн; плювати»; — псл. čikati;

звуконаслідувальне слово, похідне від вигуку *čikъ*; чергуванням голосних пов'язане з формами, утвореними від псл. *čyk- (типу п. czkać «ікати», р. [прочкнүть] «проткнути»). — Фасмер IV 360—361; ЭССЯ 4, 110—111; Sł. prasł. II 197—198; Machek ESJC 628. — Див. ще ЧИК³.

ЧИКІЛДІХА «вид горілки низької якості» СУМ, Нед, [чихильдіха] «тс.» Бі; — експресивне утворення, пов'язане з р. (вульг.) чикалдýкнуть «випити (про спиртне)», яке походить, можливо, від тат. шакылда «стукати» (як семантичну паралель пор. п. stuknąć sobie kieliszek gorzałki «випити (букв. стукнути) собі келишок горілки»).

ЧИКІРДЕЙ (орн.) «лісовий жайворонок, *Lullula arborea* L. (*Alauda arborea* L.)» Нед, [чукурдέль, чукурділь] «тс.» Нед, [чукурлій] «тс.; чубатий жайворонок, *Galerida cristata* L. (*Alauda cristata*); оляпка, *Cinclus aquaticus*; щиголь, *Tringa (Totanus) cinclus*); набережник, *Tringa hipoleucus*» Нед; — результат видозміни запозиченого з румунської мови *ciocârlie* (молд. *чокырлие*) «польовий жайворонок, *Alauda arvensis* L.», утвореного за допомогою суфікса -rlä(ie) від *cioc-*, звуконаслідувального за походженням вигуку, який імітує трелі, що видає цей птах. — DLRM 145—146.

[ЧИКЛÉЖ] «стебло, бадилля кукурудзи» Мо; — запозичення з румунської мови; рум. [cioclej] «сухе стебло кукурудзи» неясного походження. — DLRM 146.

[ЧÍКМА] «ножівка для підрізування винограду» Мо, Дз; — запозичене, очевидно, через посередництво гагаузької мови з турецької; тур. çektme «ножівка для підрізування винограду; шухляда; струнний музичний інструмент» є віддієслівним утворенням від çektmek «тягти; виривати, відстороняти; креслити». — Lokotsch 33.

[ЧИКОЛОНОК] «кісточка, щиколотка; коліно», [чиқолодок, чýколоток] «тс.»; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з коліно, щýколотка (див.).

ЧИКРÝЖИТИ «різати»; — р. чекрýжить, [чакрýжить] «різати; кришити,

псувати під час кроєння; стригти шматками»; — утворення за допомогою підсилюваного префіксального че- (пор. р. расчехвостить) від *крайжити, пов'язаного з схв. крайжати «різати» (пор. укр. р. скрижаль) або похідного від крайж «хрест» (тоді *крайжити могло мати значення «різати хрест-навхрест»); припущення про походження внаслідок контамінації слів перечкнуты і перекрайжити (Machek LF 57, 409) або від тур. çikrik «мотальне колесо; пристрій для підняття води з криниці» (Vasmer RSI 6, 193) та про походження з дірл. со-crísh «кордон, прикордонна область» (Шахматов AfSIPh 33, 88) викликають сумнів. — Фасмер IV 312; КЭСРЯ 489; Соболевский РФВ 67, 213; Brückner KZ 45, 35, 48, 182; Корш Сб. Дринову 56. — Пор. **криж**.

[ЧИКУЛІВКА] (орн.) «верхоляк, пікавка лісова, *Anthus arboreus* L.», [чукұлівка] «тс.» Нед; — результат експресивної видозміни форми чукурлій, зокрема заміни кінцевої частини слова -rlíj українським (слов'янським за походженням) складним суфікском -івка (пор. полівка «польова миша», ножівка «ножова пилка» і под.). — Див. ще ЧИКІРДЕЙ.

[ЧИКЧИРИ] «штани військового крою» Пі; — р. чикчіры «вузькі кавалерійські штани, які носили гусари та улани», схв. чакшире «штани»; — запозичення з турецької мови; тур. çakşırı «вузькі штаны». — Фасмер IV 361; Преобр. II, вып. последний 74; Дмитриев ЛС III 35; Горяев 414; Радлов III 1840; Mikl. EW 36; TEI I 271; Lokotsch 31; Korsch AfSIPh 9, 494.

[ЧИЛИ] «або» Вел, Бі; — р. [чи-ли] «чи», бр. [чылі] «хіба, чи», др. чили «тс.», п. czyli «або, тобто», ч. čili «тс.»; — псл. čili; — утворення, що виникло в результаті з'єднання часток či та li, друга з яких мала підсилювальну функцію. — Sławski I 130; Sł. prasł. II 196—197; Machek ESJC 101. — Див. ще ли, чи¹.

[ЧИЛИГА] (бот.) «жовта акація, *Callagana arborescens* Lam.» Mak; — р.

[чили́га] «чепіжник, *Caragana frutex* C. Koch.»; — запозичення з тюркських мов; пор. тур. *cılık* «стебло листа», каз. *шилик* «дика акація». — Фасмер IV 361—362; Зеленин РФВ 56, 243; Радлов III 2136.

чілій «здоровий, дужий, бездоганний» Нед; — ч. *čilý* «жвавий, моторний; бадьорий», слц. *čulý* «тс.», вл. *čílu* «жвавий, рухливий, різкий, свіжий, веселий», схв. *čiо*, *číllí* «бадьорий, енергійний, жвавий; сильний, міцний», слн. *číl* «здоровий, міцний, свіжий, бадьорий»; — псл. *čílъ* «відпочилий, свіжий»; утворене від псл. **čítí* «відпочивати» за допомогою суфікса *-lъ* (дієприкметник мин. ч.), пор. укр. *спочути*, *спочивати*; припущення про зв'язок з іє. **kēi* «бути в русі, надавати руху» (*Trautmann KZ* 46, 239—240) менш вірогідне. — ЭССЯ 4, 112; *Sł. prasł.* II 199, 218; Bern. I 166; *Vaillant RÉS* 6, 106—107. — Див. ще **почити**.

[чили́кнути] «прощебетати» Нед; — р. *чили́кнуть*, *чили́кати*, ч. [*čilip*] «вигук на позначення голосу горобеняти», слц. [*čivilikati*] «цвірчати, цвірінькати (про горобців, ластівок)»; — псл. *čilikati* «цвірчати (про птахів)»; — утворення звуконаслідуваного характеру; споріднене з лит. *čilykoti* «цвірінькати (про ластівок)», *čili!* *čili*, *čili!* «вигук, яким передається цвірінькання горобців». — *Sł. prasł.* II 198—199. — Пор. **квилити**.

[чильця] «діадема» Нед; — результат видозміні слова [*čilycé*] (зменш. від *чоло*) «вид жіночої головної пов'язки». — Див. ще **чоло**.

[чильчібель] (бот.) «блювотний горіх, *Strychnos pumila* L.»; — не зовсім ясне; можливо, відбиває в деформованому вигляді український відповідник псл. **cělibuka* (пор. назу мослини в інших слов'янських мовах: р. [*целібука*], *чилибуха*, бр. *чилібұха*, п. ст. *ки-цылабука* «тс.»); припущення псл. **cělibuka* пов'язується з *céliti* «зціляти, виліковувати» і **buka* «страховисько». — Фасмер IV 296.

чим¹ (орудн. в. займенника *що*); — р. *чем*, ст. *чѣм*, бр. *чым*, др. *чимъ*, п. *czym*,

ч. слц. *čít*, вл. *(z)čít*, нл. *(z)сум*, схв. *чýме* / *чýм*, слн. *(s)čít*, стсл. *чимъ*; — псл. *čítъ*; форма займенника *сьло* замість давнішої форми *сі* з'явилася під впливом орудного відмінка на -ть інших типів відмінювання. — Фасмер IV 330; Соболевский Лекции 187—188; Brückner 82; Machek ESJC 101, 102. — Див. ще **чи¹, що**.

[**чим²**] (спол.) (при порівнянні зі співвідносним *tim*, типу *чим* більше, *tim* краще; (розм.) при порівнянні в значенні *ніж*); — р. *чем*, бр. *чым* «тс.», слц. *čít* (порівняльне, співвідносне з *tým*), вл. *čít* «тс.» (співвідносне з *čít*), слн. *čít* «тс.» (співвідносне з *tem*); — утворене від **чим¹** унаслідок нейтралізації питально-го значення шляхом дальнього семантичного розвитку. — Див. ще **чим¹**.

[**чим³**] (спол.) «поки» ВеУг; — ч. [*čím*], слц. (заст.) *čít* «тс.», схв. *чýм* «як тільки», слн. *čít* «тс.»; — утворене від **чим¹** унаслідок нейтралізації питального зна-чення шляхом дальнього семантичного розвитку; через порівняльну функцію як проміжну набрав часового відтінку. — Див. ще **чим¹**. — Пор. **чим²**.

чима́лій «досить великий (розміром)»; — утворене на основі частки *чи* (див.) і прикметника *малій* (див.).

[**чимбárка**] «вид верхнього одягу в мішан»; — результат контамінації слів *чемерка* «тс.» і [*čimbír*] «крайка, жіночий пояс», [*čimborik*] «тс.». — Див. ще **чемbóр, чемérка**.

[**чими́рúха**] «назва горілки» Нед, [*čimirúha*] «тс.»; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з *чемеріця*, позначаючи найгірший гатунок горілки (чемериця — отруйна рослина).

[**чимис**] «фронт» Па; — не зовсім ясне; можливо, виникло на основі фонетично й семантично видозміненого ід. *címes* «цимес (страва з тушених ово-чів)», сприйнятого переносно як означення чогось гарного.

[**чимисувáти**] «різати»; — експресивне утворення, пов'язане з дієсловом *čimcsáti* (див.).

[**чимір**] (бот.) «чемериця біла, *Vergatum album* L.» ВеУг, Mak; — фонетич-

ній варіант слова чéмíр «хвороба коней; біль у животі Г; біль у серці Нед»; пор. далі бр. чéмер (бот.) «чемериця; кінська хвороба», п. [czemier] «тс.», р. [чемéр] «отрута (зокрема, з чемериці); біль від отрути». — Див. ще **чéмер¹**, **чемериця**.

[чýмсáти] «обрубувати гілля на дереві; очищати овечу вовну; бігти Г, ВеñЗн; смикати, щипати; обрізувати, обривати Нед», [чýмхáти] «смикати, щипати; обрізувати, обрубувати» Нед, [чíмхáти] «швидко йти, поспішати, бігти» Нед; — очевидно, фонетичний варіант дієслова *чемсáти* (див.).

[чýмха] «пучок, жмут; чуб» Нед; — очевидно, віддіслівне утворення від чýмхáти «смикати, щипати, обрізувати, обрубувати». — Див. ще **чýмсáти**.

чимчикувати «швидко йти», [чемчикувати] «тс.», [ченчикувати] «тс.» Нед; — експресивне утворення від чéнчик, зменшувальної форми від чернéць, (очевидно, первісне ченичикувати); розвиток значення: «бути молодим ченцем (ченчиком, послушником)» → «бути на побігеньках (у старших)» → «швидко ходити». — Потебя РФВ 1879/1, 265. — Див. ще **чóрний**.

чин¹ (заст.) «діяльність, дія, праця; спосіб, прийом, за допомогою яких щось здійснюється»; у виразах **главним чином** «головно, переважно», **першим чином** «передусім, спочатку», **таким чином** «так СУМ; [церемоніал Нед]»; — р. чин «порядок (виконання чогось)», бр. чын (у виразах **такім чýнам** «таким чином», **найлéпшим чýнам** «у найкращий спосіб», **галóуним чýнам** «головним чином» і под.), др. чинъ «порядок; правило; статут», п. szup «учинок, дія, справа; почин, зобов'язання», ч. слц. вл. сіп «учинок, дія», нл. суп «дія», м. чин «учинок, дія», схв. чин «тс.», слн. (заст.) сіп «учинок», стсл. чинъ «порядок; статут»; — псл. сіпъ «порядок, лад; належний спосіб; обряд; те, що пов'язане з обрядом і порядком: зброя, праця, дія»; іє. *k^{uej}-p-и- / k^{uej}-p-o-, похідне від дієслівної основи *k^{uej}(ə)- «лежати;

класти»; — споріднене з дінд. cínōti «складає верствами, порядкує, кладе стос дерева для запалювання святого вогню», перс. čidān «нагромаджувати», гр. ποίεω «роблю, створюю, споруджую»; первісне значення мало бути «накладання верствами, порядкування» → «порядок, належний, слушний спосіб; обряд». — Фасмер IV 362—363; Черных II 390; ЭССЯ 4, 113—115; Цыганенко 539—540; КЭСРЯ 494; St. prast. II 200—201; Sławski I 130—131; Brückner 82; Machek ESJC 102—103; Holub—Lyer 118; Младенов 685; Skok I 325—326; Вегп. I 156—157; Trautmann 124; Frisk II 570—572; Boisacq 799; Meillet Etudes II 453—454; Osthoff BB 24, 119; Mayrhofer 388; Рокоргу 637—638. — Див. ще **чинити**. — Пор. **причина**.

чин² «військове звання, ранг; службовець того або іншого рангу», чиновник, чиновництво, чину́ша, [чинóвий] «чиновний» Нед, чиновний; — р. чин, бр. чын, др. чинъ «ступінь, посада», болг. м. чин «чин», схв. чин, слн. сіп «тс.», стсл. чинъ «порядок; статут; сан»; — запозичення з російської мови (разом із похідними); у російській мові з відповідною семантикою слово через давньоруську увійшло зі старослов'янської; стсл. чинъ продовжує псл. сіпъ. — Фасмер IV 362—363. — Див. ще **чин¹**.

чýна (бот.) «трав'яниста рослина з родини бобових, *Lathyrus tuberosus* L.»; — р. чýна, бр. чýна; — результат видозміни первісної форми псл. [cínna], утвореної від чípáti, чípáti; назва мотивується тим, що ця витка рослина має вусики, за допомогою яких чіпляється за інші рослини або предмети. — Меркулова Очерки 86, Этимология 1964, 84. — Див. ще **чíпáти**.

чинáра (бот.) «платан східний, *Platanus orientalis* L., [чинáра] «тс.» Нед; — р. болг. чинáра, бр. чынáра, м. чинар, схв. чинár; — запозичене через тюркське посередництво (пор. тур. cipag «тс.») з перської мови (перс. čapāg, čipāg, chīpāg). — Фасмер IV 363; Младенов 685; Skok I 326; Vasmer RSI 3, 252; Рад-

лов III 2071; Lokotsch 34; Mikl. TEI I 277; Meyer EW 447; Klein 272, 277.

[чинárka] «чемерка, вид верхнього одягу в чоловіків з талією і зборками», [чинарчíна] «тс.»; — результат спрощення форми чимбárка (див.).

[чинbúrka] «коліщатко коло лямки на линві, якою тягнуть невід з моря»; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з тур. çember «обруч; залізне кільце».

чинgál «кинджал»; — один із варіантів назви холодної зброї, запозиченої з тюркських мов. — Див. ще **ганджар**, **кинджал**.

чинde «опале листя капусти» Mak; — не зовсім ясне; можливо, виникло на основі уг. csüngő (*káposztalevelek*) «обвислі (отже, готові опасти) капустяні листки».

[чинджерúшка] (орн.) «славка, *Sylvia Skop.*» Нед, [чинджíр] «тс.» Нед; — очевидно, утворене на основі **дженджерúха** «чепуруха; франтиха»; назва пов'язана з різокользовим гарним забарвленням пташки. — Птицы СССР 501—506. — Див. ще **дженджерúха**¹.

[чинénnik] «стовпова дорога Г; брукована чи шосейна дорога ДзАтл. II 212»; — очевидно, віддієслівне утворення від **чинíти** (див.).

чинíни «місце, де перехрещуються нитки основи; кілочки у снувалки», [чинí] «тс.» ЛексПол, [чиновáтина] «чиновате полотно» Веба, [чиновáть] «тс.; міток (міра ниток), у якому одне пасмо з 30 ниток замість 60», [чиноватíй, у сполученнí чýновате полотнó] «полотно, під час ткання якого нитки основи в чинах перехрещуються не пара з парою, а кожні три з одною», [чиноват(н)ий, у сполученнí чýноват(н)а лýства] «частина снувалки, за допомогою якої робляться чини», [чиноват(н)ий, у сполученнí чиновáт(н)ий мítок] «міток (міра ниток), у якому одне пасмо має 30 ниток замість 60», [чиноватною] «способ ткання» Ме; — р. [цен] «кожний з двох рядів основи, які утворюють у ткацькому стані зів», бр. [цинý] «дощечки, що розділяють основу», др. чинъ «нит-

ка пряжі, тканини», п. czupu «дощечки в кросні ткацького верстата», ч. čípek «(у ткацькому верстаті) жердина, на якій закріплюються нитки», слц. čípu «(у ткацькому верстаті) дощечки, які кладуть до основи, щоб пряжа не сплуталась», болг. [чин] «один з трьох кілочків, забитих у землю для сукання пряжі», схв. чини «(у ткацькому верстаті) зів між дощечками, що відділяють бердо від навою»; — псл. čípъ; — лексико-семантичне утворення, пов'язане з псл. čípiti, укр. чинíти, з первісним значенням «лад, порядок, упорядкування»; пор. болг. [чýнем] «перехрещу нитки при снуванні навколо кілочків», [чинбóсвам] «правляю; латаю; намічаю», схв. [чýнкати] «витягти пасмо з кlapтя», іє. *(s)kej-p-, похідне з суф. -p- від іє. *(s)kej- «розщеплювати, розколювати»; — споріднене з псл. čípъ і сépъ, р. [циéны] «пасма в нитках»; далі зіставляється з лит. skiemtiō, мн. skiemeny «цини в ткацькому верстаті», лтс. škiemenis «цини» (балт. *skai̯men-, похідне від того самого індоєвропейського кореня з суфіксом -men-); припущення про походження з свн. schin «тоненька дощечка у ткацькому верстаті, яка служить для розпрямлення основи», нvn. Schiene «рейка» (Macheck ESJČ 103) викликає сумнів. — Трубачев Рем. терминол. 133; ЭССЯ 4, 115; St. prast. II 201. — Див. ще **чин¹**, **чинíти**.

чинíти «робити; ставити тісто; (протварин) народжувати; дубити, вичинювати; [(про змію) класти яйця Г], чинbáriti «чинити, вичинювати шкіру», [чиняти] «тс.», [чимбárство] «чинбарство» Нед, [чинбá] «чиньба, приготування» Нед, чинbár, [чинбарéнко] «син чинбarya» Бі, [чинбарíха] «дружина чинбarya», [чинбарíвна] «дочка чинбarya» Бі, чинbárня, чинbárство, [чинíтель] (у виразі ч. закону) «виконувач» Нед, [чинка] «вичинка шкіри», [чинкí] «чарі», [чинíта] «чарівник» Нед, [чинýнка] «бомба, начинена порохом», чинbá «вичинка; термосіння, побої», [чинýки] «чари» Шух, чинbárний, чинений, чинний,

в'ичинка, [зачимбáрти] «зарізати кабана» Ва, [зчýнки] «полова» Ж, начинити, начинка, начиння «посуд», [пíдчýнка] «оборка на подолі спідниці», [пíдчинки] «висівки, половава» Нед, [подрозчинить] «додати борошна в тісто до замісу; збільшити кількість розчиненого тіста» ЛексПол, [подчинить] «підсипати борошна в тісто перед замісом» ЛексПол, причиняти «прикривати, прихlopувати; додавати; готувати розчин (на хліб та ін.) ДзАтл», причина «причина; хвороба», [причýн] «протрава; дубильна яма; посуд для дублення» Нед, [причýник, причиняник] «тс.» Нед, [причиний, причиняний] (у сполученні причиняний дуб) «протравлений дуб» Нед, (у сполученні причиняний прика dock) «прика dock, посуд для дублення» Нед, причинок «зауваження», [причýн] «назва розчину (для хліба та ін.)» ДзАтл, [причýна, прýтінь] «тс.» ДзАтл, причинний «психічно хворий», [счиняти] (у сполученні счиняти збіжжя) «чистити збіжжя» Нед, [счинки] «полова» Нед, учинити, чинок; — р. чинить «лагодити; робити загостреним; заповнити чимось пусте, начинити», бр. чиніць «чинити, творити, робити; робити (кудель)», др. чинити «влаштовувати; виготовляти; складати; робити; укладати (про мир); виявляти», п. czynić «робити», ч. cípiti «робити, складати», слц. cípít' «тс.», вл. cípís «робити, діяти; поводитися», нл. супіс «тс.», болг. чýня «роблю; маю певну ціну», м. чини «робить; складає; коштує», схв. чинити «робити, складати», слн. заст. cípiti «тс.», стсл. чинити «ставити в ряд, приводити в порядок; творити, складати»; — пsl. cíiniti «робити» (< «стежити за порядком»), походить від cípъ «порядок, дія». — Фасмер IV 363; КЭСРЯ 495; Цыганенко 540; Преобр. II, вып. последний 74—75; ЭССЯ 4, 112—113; Ślawski I 131; Brückner 82; St. prasł. II 199—200; Machek ESJC 102—103; Holub—Кор. 93; Младенов 685; Skok I 325—326; Bern. I 156. — Див. ще чин¹.

[чинчери] «кайдани»; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з тур. zincir «ланцюг; кайдани».

чинш «оброк», [чинч] «тс.», [чýнча] «оброк; податок, чинш» Пі, [чиншивник] «власник оброчної землі; орендатор; оброчний селянин» Нед, [чинший] «той, хто платить чинш», чиншовик «тс. СУМ; власник оброчної землі Нед», [чиншуватися] «платити чинш», [очиншуватися] «поселитися на чийсь землі за чиншевим правом»; — р. чини «оброк», бр. чиниш «тс.», п. czynsz «квартирна плата; чинш», ч. cínež «квартирна плата», слц. cípża, слн. cípž «тс.»; — запозичене через польське і німецьке (свн. zins «податок, данина») посередництво з латинської мови; лат. cēpsus «оцінка майна римського громадянина, податний перепис майна; ценз; статистичний облік; перепис; стан, майновий стан». — Шелудько 53; Фасмер IV 363—364; ССРЛЯ 17, 1043; Преобр. II, вып. последний 75; Горяев 414; Brückner 82; Witkowski SOГ 19/2, 209; Richhardt 42; Machek ESJC 103. — Див. ще ценз.

[чýпа-га-чýпа] «вигук для вгамування собак» Пі; — результат видозміни форми ци «геть», вжитої подвійно у сполученні з часткою га. — Див. ще га¹, ци¹. — Пор. цібá.

чири¹ «саламаха; [затірка (борошно, забовтане в кип'ятку) Ба]»; — ч. [cír], слц. cíg «локшина»; — запозичення з польської мови; п. [czer, czug, sег (< *cier)] утворені від trzec «терти», пасієгац «натирати» (пор. укр. зáтірка, ч. záterky). — Machek ESJC 103. — Див. ще тéрти.

[чири²] «трут; гніт з висушеного гриба» Нед, [чиривка] (бот.) «Nyctomyces» Mak; — бр. заст. [цэра] «трут (з висушеного трутовика)», п. [czug, czér, czer, cér], ч. cígvka «гриб на пнях шпилькових дерев, Agaricus L. (Tricholoma)», слц. círovka «тс.»; — пsl. cígъ «наріст на деревах, гриб на пнях дерев»; утворене лексико-семантичним способом від пsl. cígъ «чирик, нарив» неясного походження (у польській мові вважається запозиченням з української або білоруської). — St. prasł. II 203—204. — Див. ще чирик.

[чирати¹] «черпати» Нед; — очевидно, похідне від *чέрти (*<**чéрпти) «чертати» (пор. [начéрти] «начертати»), пов'язаного з *чертати* (див.).

[чирати²] «обмінювати, замінювати» Нед, *[перечеряти]* «обміняти» Нед, *[перечиряти]* «перемінити» Вел; — слц. [*čagat'*] «мінити»; — запозичення з угорської мови; уг. ссеге «розмін, обмін» є словом невідомого походження. — Лизанець Доп. УжДУ 1965, 48; MNTESz 1, 506; Bárczi 39. — Пор. **черьтися**.

чи́рва «масть у гральних картах, позначувана червоним сердечком», чéрва, чи́рвóвий, чи́рвóвий; — р. чéрва «чи́рва», бр. чи́рва, п. czerwień «тс.»; — очевидно, більш архаїчною формою є чéрва, яка виникла з *чýрвъ «червоний» (пор. др. чýрвъ, чéрвъ «червона фарба; червона тканина»); назва дана за кольором масти карт; видозміна кореневого голосного в реєстровому слові, очевидно, пояснюється впливом слова чéрвóний, у якому ненаголошене е нерідко наближається у вимові до и. — Черных II 380; КЭСРЯ 490. — Див. ще **чевр.** — Пор. **чеврóний**.

чи́ргíкати (про птахів) «цвірінькati», [*чирикати*, чирчáти, чíркать] «тс.» Карп. диал. и оном., чíркati; — р. чирикать «цвірінькati», бр. чыры́каць, цыры́каць, п. [сзыгукаć], ч. čírikati, слц. čírikat', нл. сугкаś «тс.», болг. чири́кам, цири́кам, цири́гам «цвірінькаю», м. чирика, чирилика «цвірінькає», слн. čírikati «цвірінькati»; — псл. čírikati «тс.», утворене від звуконаслідуваного вигуку čígikъ; українське слово вторинно дещо змінило свою форму; аналогічні утворення засвідчені в багатьох мовах, пор. лтс. čírulis «жайворонок», н. [*schirken*] «чириката», уг. cígrípel «цвірінькati», чаг. čírt-, крим.-тат. čírkít «свистіти» (Радлов III 2128); пов'язання з лит. kírkti «кричати», гр. κίρκος «яструб» (Schmidt Zur Geschichte des Indogerm. Vokalismus 2, 24) сумнівне. — Фасмер IV 365; КЭСРЯ 495; Преобр. II, вып. последний 75; Булаховський Вибр. пр. III 196; Sł. prasł. II 203; Младенов 676;

Machek ESJČ 104; Вегп. I 157; Mühl.—Endz. I 391. — Пор. **чегінькati**.

[чи́рейник] (бот.) «рутвиця вузьколиста, *Thalictrum angustifolium* Jacq.»; — очевидно, запозичення з російської мови; р. чири́йник похідне від чирий, спорідненого з укр. чири́к; назва пов'язана з лікувальними властивостями рослини, застосовуваної при нашкірних захворюваннях. — Ивашин и др. Лекарств. раст. України 83. — Див. ще **чири́к**.

чи́рк «звуконаслідування, що означає різкий звук із шумом від тертя одного предмета об інший», [*чи́ркало*] «тертка» Німчук НЗ УжДУ IV 185, чири́ката «чириката», чири́ката, [*чиричата*] «чириката» Вел; — р. чирик, п. [сзыгk] «тс.»; — звуконаслідувальний вигук для передачі шуму певного типу. — Пор. **чири́ката**.

чи́рка (орн.) «невеликий дикий водоплавний птах родини качиних; мала качка; чирок-тріскунок, *Anas querquedula* L.», [*чиренка* Шарл, чирачíця Нед, чири́ня Шарл, чири́нка Пі, чири́ца Нед, чирóк УРС, чиронок Шарл, чири́ Нед, чири́нка СУМ, Шарл] «тс.», [*чири́нка*, чирéнка, чири́нка, чири́ца, чиро́чка, чири́, чири́нка] «тс.»; чирок-свистунок, *Anas crecca* L.» Нед, [*чирик*, чири́чка, чири́ка, чиро́нка, чири́к, чири́нка, чирéць (самець), чири́к, чири́ца, чири́чка, чири́ка, чиро́к, чири́чок] «тс.» ЛексПол, [*чири́нка*] «тс.», [*чири́чка*] «маленький крижень», *Anas boschas* L.» Л, чири́нка «самка чирика», [*чирика*] «лісовий щеврик, *Anthus trivialis* L.» Шарл, ВенЗн; — р. чирóк «чирик-тріскунок», [*чирика*] «тс.», бр. чыри́к «тс.», п. вл. суганка «тс.», нл. сугка «тс.», ч. čírka «тс.», [*čírek*] «тс.», ст. číegka «тс.», слц. [*čírka*] «тс.»; — псл. čígъкъ (čígъка, číg'апъка); — утворення, що походить від звуконаслідуваного вигуку čír!, пор. лит. čírīkas «цвіркун». — Фасмер IV 366; Булаховський Вибр. пр. III 196, 251; ЭССЯ 4, 117; Sł. prasł. II 204—205; Sławski II 111; Brückner 70; Machek ESJČ 103; Вегп. I 157; Kalima RSI VI 89. — Див. ще **чири́ката**.

[чиркач] (орн.) «дрізд омелюх, *Turdus viscivorus L.*» Шарл, **[чиркомт]** «тс.», **[чиркун]** (орн.) «сивка, *Charadrius L.*»; — результат експресивної фонетичної видозміни слова чиркач або черкач «тс.». — Булаховський Вибр. пр. III 236; Карп. диал. и оном. 156. — Див. ще **чёркати!**.

[чиркопár] (у сполученні *поливáти на чиркопár*) «поливати городи з одного рівчака на дві сторони» Дз; — не зовсім ясне; можливо, виникло на основі молд. *чиркулár* «круговий, кругоподібний».

[чирлýй] (орн.) «перевізник, *Tringa hypoleucos L.*» Нед; — очевидно, результат видозміни (скорочення) слова *чукрлýй*. — Див. ще **чикирдéй**.

[чи́рус] (іхт.) «дрібна скумбрія»; — р. *чи́рус* «тс.», болг. *чи́роz* «сушена весняна скумбрія; суха, худа людина»; — запозичення з турецької мови (можливо, через болгарське посередництво); джерелом тур. *cıroz* «сушена весняна скумбрія; суха, худа людина» є гр. *σκύρρος* (*σκύρρος*) «твердий, жорсткий» неясного походження. — РЧДБЕ 836; Boisacq 877; Frisk II 734.

[чи́рч] (орн.) «гірський дрізд, *Tigdus torguata L.*» Шарл, **[чи́рчак]** «тс.» Шарл; — результат метатези кінцевого складу форми чиркач та дальншого її скорочення. — Булаховський Вибр. пр. III 236. — Див. ще **чи́ркач**.

[чи́рчик] (ент.) «червець»; — утворене як зменшувальна форма від *черьч* зі зміною кореневої голосної під впливом наступного складу. — Див. ще **черьв**.

чи́ряк «фурункул», **[чирачíця]** «тс.» Нед, **[чи́рка]**, **чи́рячка** «тс.», **чи́рякувáтий**; — р. **чи́рей** «чирияк», **[чи́рák]**, бр. **[ци́р]** «гриб на дереві», п. *счугак* «чирияк», ч. *číg*, болг. *чи́рка*, *чир*, м. *чир*, схв. *чýр*, **[чи́рјак]**, слн. *číg*, *čígják*, стсл. **чи́ръ** «тс.»; — псл. *čígъ* «затвердіння; твердий опух», *čír'akъ* «чирияк»; не зовсім ясне; можливо, споріднене з гр. *σκύρρος* або *σκύρος* «тс.», які не мають певної етимології (Frisk II 734; Boisacq 877); підставу для цього зближення дають також форми з початковим *šč-*, можли-

во, первісні (пор. болг. *щирей* «чирияк», п. *[szczygawka]* «тс.» і под.), що безпосередньо відповідають грецьким словам (Machek Slavia 26, 134); існує припущення про походження слов'янського слова з первісного *ker- «різати» (Ільинський РФВ 70, 258—260); подібність до тат. чаг. *čig* «чирияк», кирг. *чири* «гнити», тур. *çígik* «гній» (Gombocz RSI 7, 187) є, можливо, випадковою. — Фасмер IV 365; ЭССЯ 4, 116; КЭСРЯ 495; Петлева Этимология 1968, 125; Sławski I 131—132; St. prasł. II 203—204; Brückner 82; Machek ESJČ 627; Младенов 686; Skok I 327; Matzenauer 139; Berg. I 157.

число «поняття для вираження кількості та ведення рахунку; день місяця; граматична категорія; номер (про пресу); номер (для розрізнення предметів); [кількість Г], чисельник, [численник] «обліковець» Нед, [численник] «стара назва календаря» Ва, [числяник] «тс.» Ва, числовник, [числовник] «чисельник; числовник» Нед, чисельний, численний, [числий] «обліковий, що може обліковувати, лічити» Нед, числовий, числити «рахувати; вважати; сподіватися, розраховувати», числитися, [числовати] «нумерувати, позначати цифрами, виражати в цифрах» Нед, [числувати] «тс.» Нед, вýчислити, зачýслити, начýслити, [надчисло] «надзвичайно велике число» Ж, [надчисловий] «незліченний» Ж, обчислювач, обчислювальний, обчислювати, перечýслити; — р. число «число, рахунок; день місяця; кількість; граматична категорія», бр. число «дата», др. число «число; рахунок; позначення дати, лічіння голосів, голосування; перепис; поголовна данина», п. ст. czysło «число, кількість, сума», ч. слц. číslo «число; номер; кількість; розмір», вл. číslo «число, номер», нл. cysło «номер», болг. число «число; дата; кількість; граматична категорія», м. число «число», схв. чýсло «число; чотки», слн. číslo «повага; число; рахунок», стсл. **число** «число»; — псл. číslo походить з первісного *čítslo «число, номер»,

утвореного за допомогою суф. -slo від *čít-ti, сътъ «читати, рахувати, помічати, брати до уваги». — Фасмер—Трубачев IV 366; КЭСРЯ 495; ЭССЯ 4, 117—118; Цыганенко 541; Варбот Этимология 1965, 114; Петлева Этимология 1968, 125; Чистилин ЭИРЯ II 173; St. prasł. II 205; Machek ESJC 104; Holub—Кор. 93; Младенов 686; Skok I 330; Berg. I 157; Büga RR II 163; Trubetzkoy ZfSIPh 2, 117—121. — Див. ще читáти. — Пор. честь.

чýснýця «три нитки або одна десята пасма СУМ; нитка пряжі довжиною 4 або 5 аршин Бі»; (у виразі *три чýснýци до смéрті*) «при смерті» Нед, [чýслянка] «чисни́ца» Л, [чисýнка, чýсянка] «тс.» Л, [чýсмо] «кількість ниток у пасмі», [чýснýца] «три нитки» Нед, [чýсни́ца] «чисни́ца» Дз НЗ УжДУ 14, [шíснýца] «тс.» тж; — р. [чýсменка] «три нитки в ткацькій основі», [чýсменица, чýсленка] «тс.», бр. [чýсленіца] «чисни́ца», схв. чýсаоница «пряжа у три нитки»; — псл. čislnica, суфіксальне утворення від прикметника čislny, похідного від číslo, або безпосередньо від цього останнього на позначення мінімальної одиниці рахунку ниток. — Трубачев Рем. термінол. 103; ЭССЯ 4, 118; St. prasł. II 206. — Див. ще чи́сло.

чист (бот.) «*Cistus L.*» РУС, Mak, [чистицевати] «*Cistinae DC.*» Mak, [чистовати] «тс.; *Cistiflorae*» Mak, [чистовци] «*Cistiflorae*» Mak; — п. czystek «чист», ч. cist, вл. čist, čisćik, схв. цистац «тс.»; — утворення, що виникло на основі нлат. *cistus* (бот.) «чист» у результаті його зближення зі словом *чист(ий)*; нлат. *cistus* походить від гр. κύστος, κύσθος «вид троянд», невідомого походження. — SW I 413; Dauzat 178; Klein I 293.

чистáк «мережа для ловлі риби на дніпровських обмілинах»; — неясне.

чистéць (бот.) «жабрій, *Stachys L.* СУМ, [розхідник, *Sedum acre L.*] Нед, [бильник, *Draba verna L.*; броцник, *Gallium mollugo L.*; горошок угорський, *Orobus albus L.*; білило, *Stellaria hol-*

stea L.] Г, [ненаситець, *Astragalus glycyphyllos L.*]; ростопасть, *Chelidonium majus L.*; вивішник, *Geum urbanum L.*; волове очко, *Inula salicina L.*; горошок угорський, *Lathyrus pannonicus Garck.*; льонок звичайний, *Linaria vulgaris Mill.*; льонець дикий, *Linaria arvensis Desf.*; лубижник, *Melampyrum nemorosum L.*» Mak, [чистець білий] «тс.» Mak, [чистець болотяний] «колосни́ца, *Stachys palustris L.*» Ned, [чистець вузьколистий] «*Stachys angustifolia MB*» Mak, [чистець гірський] «*Stachys alpina L.*» Mak, [чистець лісовий] «*Stachys silvatica L.* Ned, *Statice holostea L. Г*, [чистець німецький] «свинюх, *Stachys germanica L.*» Ned, [чистець річний] «медунка, *Stachys appia L.*» Ned, [чистик] «ростопасть, *Chelidonium majus L.*; бріч, *Genista tinctoria L.*; півники, *Lathyrus vernus Bernh.*; льонок, *Linaria vulgaris Mill.*; материнка, *Origanum vulgare L.*; яскір, *Ranunculus acer L.* Mak; часник гадячий, *Sedum acre L.* Pi, Mak; коноплі дики, *Stachys recta L.*; батожки, *Veronica spicata L.* Mak», [чистик рожовий] «чорнозілля, *Lathyrophytum niger Bernh. (Orobos) L.*» Mak, [чистник] «заяча салата, *Ficaria verna Huds.*; яскір, *Ranunculus acer L.* Mak», [чистняк] «коноплі дики, *Stachys recta L.*» Pi, Mak, [чисток] «білило, *Stellaria holostea L.*» Mak, [счисток] «білило, *Stachys holostea L.*; розхідник, *Sedum acre L.* Pi; жабрій, *Stachys L.* Mak», [чистуха] «проліска, *Mercurialis perennis L.*; зводник, *Saponaria officinalis L.* Mak», [чистяк] «заяча салата, *Ficaria verna Huds.*» РУС, [ростопасть, *Chelidonium majus L.*; півники, *Lathyrus vernus Bernh.*; жабрій, *Stachys L.*; коноплі дики, *Stachys recta L.*] Mak»; — р. чистéц (бот.) «гравілат, *Geum urbanum L.*, жабрій, *Stachys L.*» ССРЛЯ, Даль, [чистик] «розхідник, *Sedum acre L.*; льонок, *Linaria vulgaris L.*» Даль, бр. (бот.) чýсцíк «гравілат, *Geum urbanum L.*; жабрій, *Stachys L.*», п. czyściec (бот.) «жабрій, *Stachys L.*», ч. čistec «тс.», слц. čistec (бот.) «колосни́ца, *Stachys*

palustris L.», вл. čísčica (бот.) «шебрушка, *Calamintha Lam.*», нл. cysc (бот.) «косот, *Cirsium oleraceum* Scop.», схв. чистац (бот.) «буквиця аптечна, *Betonica officinalis* L.; чистець, жабрій, *Stachys* L.», слн. čist «тс.»; — псл. čistъсь, похідне від čistъ(j) «чистий», укр. чýстий; назва мотивується цілющими властивостями відповідних рослин: вважається, що вони очищають організм людини від хвороб. — Попов Лек. раст. 178, 273; Носаль 76—77; Меркулова Очерки 108—109; ЭССЯ 4, 122—123; Sł. prasł. II 216—217; Machek Jm. rostl. 198, 211; Holub—Lyer 119; Bern. I 158. — Див. ще чýстий.

чýстий «не забруднений; без домішок», [чýста] «(повна) відставка» Нед, [чýсти(й)] (у виразі чýстий вýгол) «ріг у рубленій хаті, у якому кінці колод відрізуються рівно, під прямим кутом» Л, чистýльний, [чистяний] (у сполученні чистяний хліб) «хліб з пшениці або жита (без лусок)» Нед, чистовий, чýщений, [чистáš] «місце, розчищене від лісу», [чистенина] «зерновий хліб; ячмінь, полба, жито, пшениця» Вел, [чистýná Г, Нед, чистенина Вел] «тс.», чýстик, [чистýlo] «дитячий послід», чистýльник, [чистинá] «чисте, незаросле місце», чýстість «чистота; [духовна чистота Г]», чýстка, чистовíк, чистотá, чистýн «акуратна людина; чистьюха», чистýха, чистíók, чистючка, [чистъbá] «очищення, чистка, чистота» Нед, чистъхá, [чýшчавка] «вид невеликої жаби, що буває в колодязях, копанках» Дз, [чýшчалка] «тс.», [чýшчайка] «прилад, об який чистять взуття, заходячи в хату; жаба, котра очищує воду» Мо, чистити, [чистотнé] «чисто, цнотливо» Пі, зачýстка, [зчи́сток] «послід у корови, яка отелилася», начисто, нечýстий «[незліченний; заражений хворобою; неохайнй]» Бі, нечистотá УРС, Она, нечисть, обчýстка, очýсний, очищувальний, очýсник, очýстка, [очистъ] «очищення, чистка» Ж, очищувач, перéчýстка УРС, Куз; «{дощечка, якою б'ють прядиво, очищаючи від костри-

ци}», підчýстка, пречýстий, [пречýсник] «свято Нед; свято 16 серпня Нерукотворного Образа Пі», [прочýсний, прочищáльний] «який прочищує» Куз, [прóчистка] «очищення; очищена лопатою доріжка; просіка», [прóчистник] (бот.) «льонок, *Lipum carathicum* L.» Нед, [счýстини, счýстисько] «послід» Нед; — р. чýстий «чистий», бр. чýсты «тс.», др. чистыи «чистий; відкритий; рідкий, без заростей (про ліс); вільний від обов'язків; повний; ясний; прямий; непорочний; праведний; святий; викінчений; священий», п. czysty, ч. слц. čistý «чистий», вл. čisty «тс.; саморідний; незайманий», нл. cysty, полаб. caisté, болг. м. чист, схв. чýст, слн. čist, стсл. чистъ «тс.»; — псл. čistъ «чистий» < «проціджений»; утворене як пас. дієприкметник мин. ч. від не збереженого в слов'янських мовах діеслова *čídjо «очищую», čisti «очищувати», що пов'язане з céstiti «чистити», cédirti «цідити», укр. цідýти і споріднене з лит. skýstas «рідкий», лтс. šķists «тс.», šķists «чистий», прус. skijstan «тс.», а також з лит. skiesti «розріджувати, розділяти», лат. scindō «розділяю», гр. σχίζω «тс.», дінд. chinátti «розділяє»; іє. (s)kēi-d- «тяти, відтинати, відділяти, відокремлювати». — Критенко Вступ 556; Фасмер IV 366—367; Варбот Этимология 1965, 121; КЭСРЯ 495; Преобр. II, вып. последний 76; ЭССЯ 4, 121—122; Sławski I 132; Brückner 82—83; Sł. prasł. II 212—216; Machek ESJČ 104; Holub—Кор. 93; Младенов 686; Zubatý St. a čl. II 90; Bern. I 157—158; Trautmann 263—264; Эндзелин СБЭ 198; Mühl.—Endz. IV 50; Fraenkel Gnomon 4, 337; Walde—Hofm. II 494; Frisk II 838—840; Boisacq 933; Pedersen Kelt. Gr. I 77; IF 5, 73; Egnout—Meillet I 1062; Meillet RSI 2, 62, MSL 14, 353, Études 300; Pokorný 919—921. — Пор. цідýти.

чистýлище «місце, де, за вченням католицької церкви, душі частини померлих грішників очищаються від гріхів перед тим, як потрапити до Раю; (перен.) те, що служить випробуванням на силу,

витримку, здібність і т. ін.»; — р. болг. *чистилице* «чистилище», бр. *чысцёц*, п. *чысьцес*, ч. *оčistec*, ст. *čistec*, слц. *očistec*, вл. *čísťc*, нл. *cysćidło*, м. *чистилиште*, схв. *чыстилиште*, *чистило* «тс.»; — утворення за допомогою суфікса *-иц(e)* від *чистиль(ний)* «призначений для очищення», похідного від *чистий*; можливо, виникло як калька слат. *rūgatorium* «чистилище» з лат. *rūgto* «чистити, очищати». — Skok I 328. — Див. ще **чистий**.

[**чистонь-то**] «ніби, нібито», [*čistoby-no*] «тс.» Нед; — утворене поєднанням слів *чисто* «цілком, зовсім», *інó* (йно) «тільки, лише» і *то*. — Див. ще **інó, то¹, чистий**.

чистотіл (бот.) «*Chelidonium majus*»; — р. *чистотéл*, бр. *чыстацéл*; — утворене з основ слів *чистий* і *тіло*; назва зумовлена лікувальними властивостями рослини, яка застосовується проти шкіряних хвороб. — Див. ще **тіло, чистий**.

[**чи́стрити**] «чухрати вовну» Нед, [*čistrity*] «чухрати на гребні прядиво, вовну», [*čistrýnka*] «джутова інфузорія, *Oxytricha*» Нед; — результат видозміні слова *чистити* внаслідок зближення з *чесáти*. — Див. ще **чистий**.

[**чистúн**] (орн.) «морський птах ряdu чистунових, *Serphus grulle*» СУМ, Шарл; — р. *чистик*; — утворене від *чистий*; назва пов'язана з тим, що птахи цього виду, чорні за кольором, мають яскраву білу пляму на крилі (влітку) і майже всю нижчу частину тіла білу (взимку), що спровалює враження чистого птаха. — Птицы ССР 316. — Див. ще **чистий**.

[**чистюх**] (ент.) «*Nepa cincta* L.» Г, Нед; — утворене від слова *чистий*; назва пов'язана з тим, що комаха цього виду, схожа на скорпіона (її російська назва *скорпион водянй*), весь час перебуває у воді. — Насекомые 85. — Див. ще **чистий**.

[**чисцíк**] (бот.) «вербозілля звичайне, *Lysimachia vulgaris* L.» Mak; — очевидно, фонетичний варіант слова *чи-*

стик, пор. паралельне російське діалектне утворення *чисцíк* «тс.» (Ан); назва пов'язана з тим, що відвар коріння цієї рослини вживається для прочищування ран або шлунку (Ан 205). — Див. ще **чистий**. — Пор. **чистéць**.

[**чи́тавíй**] «великий; порядний; добрий Г, Нед; сильний, здоровий; цілий, непошкоджений; розумний; спритний; докладний; точний; (у виразі *чи́тава вісь*) корінна вісь Нед»; — р. [*čítavíj*] «твердий», болг. м. *čítav* «цілий, непошкоджений», схв. *čítav*, *čít* «тс.»; — псл. *čítavъ(j)* «цілий, непошкоджений»; утворене від *čítъ* «тс.», що зіставляється з лит. *kíetas* «твердий, жорсткий; тупий; крутий», лтс. *ciêts* «твердий, жорсткий»; припущення про зв'язок із псл. *čistī* «рахувати, цінувати» (Младенов 686; Mikl. EW 38) менш вірогідне. — Фасмер IV 367; Vasmer ZfSIPh 17, 51; ЭССЯ 4, 123—124; Sł. prasł. II 217—218; Skok I 329; Berg. I 158; Jagić AfSIPh 8, 155; 17, 292; Trautmann 124; Vaillant RÉS 6, 106—107; Grünenthal ZfSIPh 9, 380.

чи́тати «сприймати писемну мову по буквах; рекламиувати; виступати з лекцією, доповіддю; розгадати зміст чогось; повчати СУМ; [рахувати, лічити Нед]», *čítiti* «шанувати, поважати», [*četeć*] «читач» Нед, [*čitátel*] Нед, [*čteć*] «тс.», *čitáka* «читець», *čitálka* «читальний зал», *čitál’nik* «читач; постійний відвідувач читальні», *čitál’nya*, *čítanka* «книга для читання; читання», *čitánňa* «читка; цикл доповідей, лекцій СУМ; [рахування Г]», [*čitátel’stvo*] «читаюча публіка, читаючий світ» Нед, *čitáč*, [*čiteľ’nik*] «читець, читач» Пі, *čitéć* «декламатор; [читач Г]», *čitka*, *čítatel’* «шанувальник», *čitábel’nyj*, *čítanij*, *čitáćkij*, *čitéćkij*, [*čítkij*] «чіткий, розбірливий, зручний для читання» Нед, [*čitljivij*, *čitnij*] «тс.» Нед, *víčitatí*, [*víčiti*] «повчання», *víčitka*, *víčituvanja*, *víčitanij* «прочитаний; [зачитаний Г]», *zachítati*, *zchítati*, *zchítka*, *zchítuvacj*, *zchítuvacka*, *nachítati*, *nachítanij*, [*nečétnij*] «нечіткий» Ж, [*nečitéľnyj*]

«нечіткий, нерозбірливий» Ж, [одчітувати] «виявляти при читанні, вибирати» Ж, [перéчит] «?», [перечóт] «перелік Нед; (у виразі на перечóт) у наявності Нед», підчітuvач, побчет, почитáти, почитувати, почитíвий, поштівий; — р. читáть «читати; рекламиувати; виступати з лекцією, доповіддю; розгадувати зміст чогось; повчати; [вважати (за когось)]», бр. читáць, др. чисти «рахувати; припускати; читати; шанувати; дотримуватися», чисти, чести «тс.», п. czytać «читати; [рахувати, лічити]», ч. cítati «читати; рахувати», čisti «читати; шанувати», слц. čítat' «читати; рахувати», вл. cítac «читати», нл. cytať «тс.», болг. четá «читаю; викладаю», почитам «шаную», м. чита «читає», схв. читати «читати», слн. čítati «тс.», стсл. чисти «лічити; рахувати; читати; шанувати»; — псл. čitati, ітеративна форма до čisti «читати»; — споріднене з лтс. šķietu, šķist «думати», а також (з морфологічними відмінностями) з лит. skaityti, skaityti «лічити, рахувати; читати», дінд. cētati «дотримується, мислить, пізнає, розуміє», ав. cīki9vā «той, що розмірковує»; іє. *kītō, *kejt-tei/skitō, skejt-tei. — Фасмер IV 367, 374—375; КЭСРЯ 495—496; Цыганенко 541; Петлева Этимологія 1968, 125; Преобр. II, вып. последний 71—72; ЭССЯ 4, 119, 123; Sł. prast. II 206—208; Ślawski I 132—133; Brückner 83; Moszyński PZJP 94; Machek ESJČ 104; Holub—Кор. 93; Holub—Lyer 119; Zubatý St. a čl. II 93; Skok I 329—330; Bern. I 174; Büga RR II 104; Trautmann 135; Mühl.—Endz. IV 47; Meillet MSL 14, 349; Pokorný 637. — Пор. честь, число.

[чitnica] (вид коралів) «зоант, Zoanthus» Нед; — очевидно, походить від читáти (тут читáти молýтви); штучне слово, утворене як часткова калька за зразком н. Rosenkrantz «чотки; (зоол.) трубчатка рожева, *Sertularia rosacea*; приводом для зближення могло стати застосування перлин і коралів у подвійній функції — і прикрас, і чоток (пор. п. paciorki «намисто; (заст.) чотки»). — Див. ще читáти.

[чихýрний] «слабкий; який ледве одужав після хвороби; сухотний» Бі; — р. [чихýра] «слабка, хвора людина»; — утворення за допомогою експресивного форманта чи від хýрний «хворобливий». — Фасмер IV 368. — Див. ще хýрий.

[чиch] «погане болотяне сіно», [чиchva] «тс.»; — неясне.

[чиçvír] (орн.) «глухар, Tetrao uralensis (tetrix) L.» ВeНЗн; — фонетичний варіант назви [циçvír] «тс.». — Див. ще цíçvír.

[чиçékáti] «(про сороку) кричати» Г, Нед; — фонетичний варіант слова чéкáти (див.).

[чиçik] (орн.) «чечітка (?), Acanthis Воркн.»; — назва звуконаслідуваного походження. — Пор. чéчіт, чíçvír, чиçékáti, чичúrka.

[чиçína (весnja)] (бот.) «куряча сліпота, Bellis perennis L.» ВeНЗн, [чиçíncik] (бот.) «волошка, Centaurea cyanus L.» Нед, Mak; — р. чíна весéння (бот.) «Lathyrus vernus Bergn.»; — утворене за допомогою форманта чи- від чíна (див.).

[чиçírk] (у виразі aní чичírk «ані телень, ані мур-мур, ні пари з уст»), чичírknyti «зашарудіти, зашелестіти; заворушитися; цвірінькнути (про птахів)»; — звуконаслідуване слово, утворене способом неповної редуплікації вигуку чирк; пор. аналогічні бáбáх, бубúх і под. — Див. ще чирк.

[чиçmáry] «невеликий дощик»; — не зовсім ясне; можливо, експресивне утворення від чícmoríti «чвякати» (див.).

[чиçmorití] «багато з жадібністю їсти»; — нерегулярне експресивне утворення за допомогою підсилювального форманта чи- від дієслова чмórkati «чвякати». — Див. ще чмórkati. — Пор. чиçmáry.

[чиçúrka] (орн.) «чапля, Ardea» Нед; — не зовсім ясне, можливо, утворення звуконаслідуваного походження. — Пор. чíçvír, чиçékáti, чичík.

[чишka] «чешка (знак суду), знак прикладання до суду (в старі часи)»; — експресивний варіант слова цéшка, змен-

шувальної форми від *ціхá*. — Див. ще *ціхá*.

[**чишкá²**] «пучка, внутрішня частина пальця на руці, палець»; — очевидно, утворене лексико-семантичним способом від *чишкá¹* «знак суду, знак прикладання до суду (в старі часи)»; пов'язане з оформленням судових справ, коли замість підпису неписьменних застосовували відбитки пальців. — Див. ще **чишкá¹**.

[**чишки**] (бот.) «мушмула німецька, *Mespileus germanica L.*» Mak, [*чишкун*, *чишкун*] «тс.» Mak; — експресивна видозміна форми *шишки*; назва пов'язана з тим, що рослина має грушоподібні борошнисті плоди, які асоціюються з шишками. — Див. ще **шишка**.

[**чиш-то-мак**] «наче, мов» Нед; — неясне; можливо, утворене з деетимологізованого первісного *чи ж то б як.

[**чібérкати**] «щебетати» Шух; — звуконаслідуваньне утворення. — Пор. **чеберчáти**, **чичéкати**.

[**чіжмáря**] «назва вівці» Дз Доп. УжДУ 4, 1959, 108; — утворення, етимологічно пов'язане з *чіжма* «чобіт»; мотивація називання не зовсім ясна; можливо, йдеться про овець, які вирізняються темною мастю ніг при в ціому світлому забарвленні. — Див. ще **чіжми**. — Пор. **чобóтя**.

[**чілка**] «чулко, головний убір засватаної дівчини: картонний обруч, обвитий стрічками та з пучком стрічок по заду», *чівка*, [*чільце*] «рід жіночої головної пов'язки», [*чілце*] «тс.» Нед, [*очілкувати*]; — р. *челка* «чубчик; волосся на лобі у коня»; — суфіксальне утворення від *чоло*. — КЭСРЯ 489. — Див. ще **чоло**.

чільний — див. **чоло**.

[**чімкати**] «відокремлювати довші волокна від вовни», [*чімка*] «довші волокна вовни»; — результат експресивної видозміни форми *чімхати* (див.).

[**чімхати**] «чухрати, обрубувати гілля на дереві; обрубувати одним порухом руки; очищати овечу вовну від сміття; бігти», [*обчімхати*] «обчухрати,

обрізати, обламати, очистити (від листя і дрібних гілок); відлупчувати»; — очевидно, результат контамінації слів *чім-сáти* і *чухráти*. — Див. ще **чемсáти**, **чухрати**. — Пор. **чýмсáти**.

[**чінджеk**] «невелика чепурна людина». ВеЗн; — не зовсім ясне; можливо, експресивний варіант слова *джéнджик* «той, хто любить пишно одягатися, франт, чепурун» (див.).

[**чінквардíка**], *чімкáнтика*, *чінквáрська* «сорт кукурудзи» Дз Доп. УжДУ II 1958, 69; — неясне.

[**чінтáz**] (орн.) «зяблик, *Fringilla coelebs L.*» Куз; — запозичення з румунської мови; рум. *cintéz*, *cintézá* «тс.» неясного походження. — DLRM 145.

[**чіп¹**] «дерев'яна пробка для закупорювання отвору (переважно в бочці); дерев'яний кілочок на стіні для підвішування чого-небудь; стрижень, на якому що-небудь ходить або гайдеться» СУМ; [*вайлo*] Нед, [*чіп'я*] (форма множини від *чіп*) Куз, [*чіп*] «дерев'яний цвях, втулка в бочці», [*чоповé*] «податок на роздрібний продаж напоїв» Нед, [*чопикоváтий*] «який має форму чопа» Нед, [*зачóпувати*] «зробити шип, стрижень у колоді для з'єднання її з іншою»; — р. [*чоп*] «виноградний сук; цвях у бочці, затичка, кран; кулак; зуб машинного колеса», бр. *чоп* «чан», п. *czop* «(у бочці) чіп; цапфа; шпунт; вайлo, не-зграба», ч. *čer* «втулка, затичка; шип, цапфа», слц. *čar*, вл. *čor*, нл. *cor*, болг. *m. čep*, схв. *čēp*, слн. *čér* «тс.»; — псл. *čerъ*; — загальноприйнятої етимології не має; пропонувалося зближення з псл. *čarati* «чіпляти, хапати» (Machek ESJC 97; ЭССЯ 4, 56—57); розглядалося як варіант псл. *ščer-/ščar- (< іє. *kēp-/skēp- «різати, розщеплювати») (Sławski I 125; Sł. prasł. II 147—148) або як запозичення з н. *Zapfen* «затичка, пробка; цапфа, шип, втулка» (Львов ЭИРЯ II 9; Sł. wyg. obycz 131; Brückner 80; Richhardt 41; Holub—Кор. 91; Bern. I 143); останнє припущення сумнівне з огляду на поширення слова в слов'янських мовах. — Фасмер IV 372.

чіп² (іхт.) «вид окуня, *Aspro zingel L.*» УРС, [*čip'ja*] (зб.) Куз, [*чоп*] (іхт.) «вид судака, *Lucioperca volgensis Gmelin*», [«молодий судак»] Берл, [*чóпик*] (іхт.) «вид окуня, *Aspro zingel L.*; молодий судак» Нед, Mo; — р. бр. *чоп*, п.czор; — можливо, походить від *чіплятися*; назва могла виникнути з огляду на те, що цей вид риби має на спині колючі плавці, які можуть чіплятися за предмети. — Див. ще **чіп'яти**.

[**чіп³**] «геть (переважно на собаку)», *čipa* «тс.»; — фонетичний варіант вигуку *циба* (див.).

[**чіпáк**] «чепчик, очіпок; шлункове розділення у жуйних» ВeУг, [*čipécy*] «чепець, очіпок; сорочка, у якій іноді народжується дитина або тварина; сальник, внутрішнє сало»; — фонетичний варіант слова *чепáк*. — Див. ще **чепéць**.

чіп'яти «торкатися; турбувати; звертати увагу на щось; стосуватися когось (чогось)» СУМ, Нед, [*чепáти*] «чіпати; звисати», [*čipáti*] «чіпати» Пі, *čiplýti*, [*čepíolka*] «жердяне кріплення стріхи» ЛПол, [*čipplánka*, *čepplánka*] (бот.) «ліпуха грозниста, *Tragus racemosus Desf.*» Mak, [*čipavka*] «жердина на гребні даху», [*čipúga*] (бот.) «дереза, *Agapanthus futescens DC.*», [*čípa*] «корч на річці, за який зачіпляють рибальські сітки» Ва, [*čip'e*, *čip'ja*] «очепа, крюк, за допомогою якого притягають пліт», *čipplánka* (бот.) «ліпуха, *Tragus Hall*», *čipký*, [*čip-nýj*] «хваткий» Нед, [*перечepíti*, *percepíati*] «перечіпляти; переривати (розмову)» Нед, *zácep*, [*zachépa*] «зачіпка; задирака», [*zachepénda*] «задирака» Ж, [*zachipéńka*] «привід», *záčipka*, *zachíp-luvac*, [*záčipnik*] «задирака» Ж, [*zá-šipka*] «застібка» Кур, *zchen*, [*zchípeny*] «з'єднання, зчеплення» Куз, *zchípka*, *zchíp-luvac*, [*zchíplák*] «конгломерат, з'єднання, скупчення» Она, [*chép*] «гак, жердина в колодязному журавлі, яка опускається в колодязь разом з відром, що до неї причіплене» ЛЖит, [*ochépa*] «гак, за допомогою якого притягають до берега пліт», [*óčepka*, *póčepka*] «мотузок, за допомогою якого гойдають колиску,

вервежка; мотузок, на якому висить колиска; поворозка в кошику, який носиться за плечима» ЛЖит, [*óčepka*] «пerev'язь, на якій носять торбину, коробку тощо» ЛПол, [*percepéna*] «перешкода, завада», *peréčipka*, [*pídcip*] «підшипник, втулка» Куз, *pídcípka*, [*pídcípok*] «підшипник», [*«втулка»*] Куз, [*počépini*] «надягання після весілля на молоду головного жіночого убору», [*počepki*] «четири мотузки, на яких підвішується колиска до стелі» До, *póčipka*, *prichépa* [*«хвіртка; прибудова біля хати, повітки тощо»*] ЛЧерк, [*prichepílívka*] «околиця села, побудована пізніше, новобудова» Ва, [*prichepka*] «причіпка, зачіпка; підвіска, брелок», [*prichipénda*] «причепа, настирлива, нав'язлива, набридлива людина», *príčip*, *príčipka*, *prichíplo-vac*, [*príčipok*] «щось причіплене до іншого, великого» Г, Нед, [*zachípálñnyj*] «збуджувальний» Я, *zachípliciwyj*, [*za-chípnyj*] «наступальний» Я, *zchípnyj*, *nevídčépliwyj*, [*pídcípnyj*] «підвішений, висячий» Куз, *počeniyj*, *prichépliwyj*, [*prichépnyj*] «причепливий», *prichípnyj*, [*prichípnyj*] «підвішений; (грам.) аглютинуючий» Куз, [*u virazí prichípnyj víz(ok)*] «причіпний візок, вагон» Куз, [*uchépistiyj*] «причепливий, нав'язливи», *návpočípki*, *nápočípki* (присл.) «зігнувшись ноги в колінах і тримаючись на пальцях ніг», *na percepéti* (у виразі *na percepéti býti*) «бути перешкодою», [*pó-čep*] «почіпка?» (у виразі *sidíti na po-čepi*) «сидіти на самому кінці», *póčipki* (переважно у виразі *sidíti (sísti) na po-čipki (návpočípki)*); — р. [*čepáť*] «чіпляти; чіпати», бр. *čapáć* «торкатися; зачіпати, турбувати», п. *czepiać* (заст.) «чіпляти», *czepiać się* «чіплятися, хапатися», ч. [*ceríti*] «бити», болг. [*chépia*] «ламаю», м. *čepka* «порпається (про курку)», схв. *čépnyti* «наступити ногою»; — псл. *čépati* «хапати; торкатися; зачіпати; згинати»; разом із псл. *čapati*, укр. *čápati* і далі з *čapati*, укр. [*čápati*], найвірогідніше, є експресивним словом звуконаслідуваного походження (ЭСЯ 3, 171—172; 4, 17—18); — споріднене

(радше типологічно, ніж генетично) з лат. *саріб* «беру», гр. *χάπτω* «хапаю, ковтаю»; укр. і в *чіпáти* (як продовження давнішого **ѣ**), очевидно, пізнішого походження. — Фасмер IV 315, 333; КЭСРЯ 485; Цыганенко 529—530; Соболевский ЖМНП 1894 (май), 220; Ślawski I 116, JP 36, 4, 277; Brückner 75; St. prast. II 140—141; Bern. I 135; Janko ČMF 20, 15—19; Bugge KZ 32, 60; Mühl.—Endz. I 21, II 133. — Пор. **цяпти, чáпти.**

[**чіпка́стий**] «розчеплений» ВеУг; — не зовсім ясне; можливо, результат метатези у вихідному *скіпчáстий, що походить від *скіпáти* «розщеплювати, розколювати» (див.).

чіпля́ти — див. **чіпáти**.

[**чіпчáрь**] «виночерпій, кравчий, чашник»; — очевидно, утворене від *čip* «дерев'яна затичка в бочці (у шинку)». — Див. ще **чіп¹**.

[**чіпорня**] «вид гри, яка полягає в тому, що палиці кидають у ціль» Нед; — пов'язане з *čipúra* «велика палиця», похідним від *čip* (див.).

[**чіпчáр**] «баран з білими рогами; чорний або сивий баран, білій коло голови» ВеНЗн, [**чіпчáря**] «чорна або сива вівця, біла коло голови» ВеNЗн, *čipčářstí* (про чорного або сивого барана, білого коло голови) ВеNЗн; — утворення, пов'язане з *čipčik*, похідним від *čepéć* (див.).

[**чіраз**] (іхт.) «вид окуня, *Rexsa fluvatilis* L.» ВеNЗн; — неясне; можливо, фонетичний варіант слова *čírus* (див.).

[**чіреній**] «каламутний»; — утворення, похідне від [*чир*] «борошно, заліване в кип'ятку» (див.).

[**чірхатися**] «чухратися», [**чірхавий**] «шершавий, шорсткий»; — утворення, що виникло в результаті метатези в корені слова *čihráti* (див.). — Див. ще **чúхрати**.

[**чістніця**] Нед, [**чістнічка**] «?» тж; — неясне.

чіт «парне число», [**чітувáти**] «грати в чіт і лишку», [**нéчетъ**] «у товаристів овчинників при розподілі ними ов-

чин: шкіра, що залишилася без пари»; — р. *чёт* «чіт», бр. *цот*, п. *сेपо* «тс», ч. ст. *сёт* «число», слц. *сёто* «попарно», болг. *чéтен* «парний»; — псл. *сьть*; утворення, співвідносне з псл. *сёта* «певна кількість; загін», похідне від основи *сёть, пов'язаної з дієсловом *сёто*, *čisti* «читати; лічити, рахувати»; припускалася спорідненість із псл. *сётуре/сётуре* (*Jakobsson IJSLP 1/2, 1959, 275*). — Фасмер—Трубачев IV 351; ЭССЯ 4, 96—97; КЭСРЯ 493; Цыганенко 537—538; Ślawski I 57. — Див. ще **читати**. — Пор. **цит**, **чіткій**.

[**чіткій**] «роздірливий, виразний, зручний для читання»; — р. *чёткий* «тс.»; — утворення за допомогою суфікса -(ъ)к(ъ) від др. *чъсти*, *читати* «читати; лічити, рахувати» (первісне значення слова «зручний для рахування, читання, та-кій, що рахується, читається»), пор. **ковкій** «такий, що кується», **ламкій** «такий, що ламається» і под. — Див. ще **читати**. — Пор. **чіт**.

[**чіту́ра**] «жерстянка, бляшанка»; — запозичення з румунської мови; рум. *cîutură*, *cîtură* «відро, цебер» походить з лат. **cytola*, запозиченого з гр. *κύτολος* «чаша, кубок», яке зіставляється з дінд. *catvâla-ḥ* «западина» і далі з лат. *catīpus* «чеп'яна чаша, миска, блюдо», гот. *katīls*, днн. *ketil*, лит. *kātīlas* «казан, котел»; припущення про походження з угорської мови (Балецкий St. Sl. 9, 1—4, 338) потребує обґрунтування. — DLRM 151; Scheludko 146; Romanoslavica 16, 80; Boisacq 502—503. — Пор. **котéл**.

[**чіхати**] «терти, дряпати; кучерявити, розтріпувати (волосся)» Нед; — експресивний варіант слова *čúхати* (див.).

[**чіхрати**] «терти, дряпати; кучерявити, розтріпувати (волосся)» Нед; — експресивний варіант слова *čúхрати* (див.).

[**чіча¹**] «квітка (у дитячій мові)» Нед, [**чічка**] «квітка», [**чіче**] «тс.» Нед, **чічка** [у сполученні *жóвта чічка*] (бот.) «козелець, *Ranunculus* L., [(бот.) «козелець, *Ranunculus acer* L.] Mak, [**чічник**] (бот.) «*Leontodon taraxacum*», [**чічкáтий**] «бар-

вистий, вишигтий кольоровими нитками»; — болг. [чичек] «лопух, реп'ях», м. чичек, чичка «лопух, реп'ях, чортополох», схв. чичак «тс.», чичак (бот.) «реп'ях, лопух»; — запозичення з турецької мови; тур. çiçek «квітка» є словом неясного походження. — Бевзенко НЗ УжДУ 26/2, 178; Радлов III 2, 2144; Mikl. TEI I 44; Kliezsa I 134.

[чіча²] (виг.) «циця (щось гарне), узагалі (в дитячій мові) гарна річ, іграшка»; — не зовсім ясне; можливо, виникло внаслідок фонетичних змін з початкового цяця, при яких не виключений також вплив з боку чіча (чіка) «квітка».

[чкатися] «гикати»; — р. [чкатъ] «бити, стукати», п. czkać «гикати», ч. [čkati], слц. čkat' «тс.», čkat' sa (кому) «гикатися (кому)», м. čkota «копається; порпається», схв. [čkāti] «колупатися (в чомусь)»; — псл. čykati «ударяти, стукати, штовхати; гикати» звукоаналідувального походження; можливо, спрощене з початкового *ščykati «тс.»; чергуванням пов'язане з čikati; не виключено, що в значенні «гикати» запозичене із західнослов'янських мов. — Фасмер IV 360—361, 369; Преобр. II, вып. последний 77; Горяев 415; ЭССЯ 4, 110—111, 141; Sł. prasl. II 309—310; Ślawski I 122; Brückner 78, 683; Machek ESJC 628; Holub—Кор. 376. — Пор. гікати, чхати, щікати.

[чкілити] (мисливський термін, про собак): «гавкати тонким голосом, побачивши звіра»; — можливо, експресивна видозміна дієслова скіліти (див.).

чкурнүти «дуже швидко побігти, втекти», [шкурнүти] «тс.», чку́рнүти (рідк.) «дуже швидко бігти, іхати (у тім числі кіньми)» СУМ, Бі; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з р. [шку́рать] «(про хижих птахів) кидатися на здобич», [шкурять] «проганяти», а також як з вихідною формою курніти «підіймати курячу, пил», ускладненою емоційно-підсилюальним префіксальним ч.

[чланóк] «посудина для пиття» Нед; — результат видозміни запозиченого п. [čklanka], szklanka «склянка»,

утворених від szkło «скло», укр. скло, шкло. — Див. ще скло.

член «відокремлювана частина тіла людини або тварини; (спец.) одна із частин якогось цілого; особа як частина якоїсь спільноти (організації, об'єднання і под.)», [челéн] «член» Нед, Пі, [челенко, членок] «кістка, суглоб пальця», члéник (зоол.), [членівство] «членство» Нед, членство, членістій, членінній, членіти, членувати, зчленування, зчленівній, [недочлéнці] «з нерівною кількістю пальців ніг» Ж, [нéчлен] «той, що не є членом якоїсь спільноти» Куз, [почлéнний] Куз; — р. член «член», [члено́] «три нижніх ряди кола зрубу», бр. член «член», др. члéнъ, членъ «частина тіла», чланъкъ, членонъ «тс.», п. człon «член, складник, ланка», ч. člen «член (організації); артикль», článek «суглоб; стаття», слц. člen «член (організації); артикль», článek «суглоб; стаття», вл. člón «член (організації); частина чогось цілого», нл. členk «тс.», болг. м. член «член (організації); частина тіла; артикль; стаття закону», схв. члán «член (організації); суглоб; стаття закону», слн. člén «артикль; параграф», čláp «член (організації)», цсл. члéнъ «частина тіла»; — псл. *čelńть «член» (з раннім переходом **е** > **о**); давніша форма *kelńть; в українській мові запозичення з церковнослов'янської, про що свідчать фонетика і суто книжний характер слова; чергуванням пов'язане з псл. kolépo «коліно; кривина; покоління, рід»; — споріднене з літ. kelýs «коліно», kálناس «гора», kélti «піднімати», лтс. celis «коліно», kēlpa «нога курки» (Osten-Sacken IF 24, 245; Mühl.—Endz. 2, 362), гр. κάλων «частина тіла (член)», καλωνός «пагорок», дінд. káta (< *kol-to-) «стегно»; іє. *kel- «колоти, бити; підійматися, височіти, рости»; зближення з н. Gelenk «суглоб», англ. link «член» < пгерм. *hlepk- < іє. *klenk-, з допущенням метатези (Machek ESJC 105), малопереконливе; значення «член якоїсь організації» виникло з початкового «член суду» (Смирнов 325). — Фасмер IV

369—370; КЭСРЯ 495; Критенко Вступ 508; Преобр. II, вып. последний 77; ЭССЯ 4, 44—45; Мейе ОЯ 57, 99; Ślawski I 123; Sł. prasł. II 125—126; Младенов 687; Brückner 78; Holub—Кор. 94; Skok I 331—332; Berg. I 139; Trautmann 125; Frisk II 60—61; Walde—Hofm. I 144; Meillet Études II 454, MSL 14, 375, BSL 27, 55; Persson Beitr. I 526; Uhlenbeck 39. — Пор. **коліно, чоло.**

[чля] [у виразі чля (комусь)] «(комусь) годиться, належить, пасує» Нед; — ч. ст. včile «тепер, зараз», číla «хвилина», číla «тс.»; — псл. [*čyl'a] «те, що відповідає моментові»; з'являється з ч. ст. číla, číla «хвилина, момент» (Ільинський РМ I 6, 1933, 198), що споріднені з гот. hœila «мить, хвилина; час», дангл. hwīl, дvn. (h)wīla «тс.», н. weilen «перебувати, зупинятися», дісл. hvíla «ложе», лат. (tran)quillus «спокійний»; іє. *k^heij- / k^hil- «мить спокою, дозвілля», з іє. *k^hej- «перебувати в спокої»; пов'язання з ч. číly «енергійний, діяльний» (там само, 197—198) необґрунтоване. — ЭССЯ 4, 111; Machek ESJC 102; Гешаєг I 173. — Пор. **хвіля.**

[чмáкati] «плямкати»; — експресивна видозміна слова *цмáкati* (можливо, під впливом синонімічного *чвáкati*). — Див. ще **цмáкati**.

чманá (розм.) «очманіла, одуріла людина; [привид, мана]», чманíти «втрачати здатність нормально мислити, рухатися, діяти (від чаду, алкоголю, нікотину, нервового потрясіння тощо)», очманá (розм.) «очманіла людина» СУМ, Г, очманíти; — результат поєднання слова *мана* з підсилювально-експресивним, нині змертвілим, префіксом *ч(ъ)*- (< псл. *čy-/če-); не виключений, однак, зв'язок із псл. [*čyтапъје] «трави, бур'яни», пор. ч. мор. [čmápi], слц. čtápnie, čtápipa «тс.», тоді до семантики пор. р. *травá* — *отráва*. — Sł. prasł. II 310—311. — Див. ще **манити**. — Пор. **чмарá.**

[чмарá] «примара, привид?», [чмарá] «опудало» Нед; — р. [чмарá] «злидні, убогість, гніт», [чмарítъ] «чахнути;

животіти»; — очевидно, результат видозміни форми **чъмара*, утвореної за допомогою підсилювального префікса **чъ-* (*che-) від *марá* «примара, привид»; припущення про субстратне (трипільське) походження слова, можливо, пов'язаного з р. *кикымора* (*шишимора*) «зла нічна богиня» (Мосенкіс Мова трипіл. культ. 96), вимагає дальншого обґрунтування. — Див. ще **марá**. — Пор. **чманá**.

чмелéний «очманілій», [чмалéний] «чмелений, очманілій?», [туманний, темний, каламутний; понурий Нед; сильний (про бурю) Бі], [несамовитий] Она, [зачмелíти] «оглушити, приголомшити», [причмелíти] «приголомшити, спанетичити», [причмилíти] «оглушити» Нед; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане із *чмель* (бот.) «цмин», пор. іншу назву рослини *головокрúт*. — Див. ще **чмель**.

[чмель] (бот.) «цмин, головокрут, Helichrysum ageratum DC.» Mak, [чмелéна, чмелíна] (бот.) «медунка, Pultoparia officinalis L.» Mak, [чмíль] (бот.) «цмін, головокрут, Helichrysum ageratum DC.» Mak, [чмíльник] «вид рослини» ВеЗа; — слц. čmelík (бот.) «медуніця»; — результат видозміни форми *цмін* (*цмин*); назви цього самого виду рослин у південнослов'янських мовах (болг. м. смил, схв. смиль, слн. smiljka), усупереч Анненкову (Анненков 163), не пов'язані безпосередньо з українською і словацькою формами. — Machek Jm. rostl. 240. — Див. ще **цмин**.

[чмер] (бот.) «головокрут, Helichrysum ageratum DC.» Mak; — очевидно, свою назву рослина дістала у зв'язку з отруйними властивостями, що відбито в її іншій назві *головокрúт*; пор. і слов'янські назви хвороб з тією самою основою: р. [чéмер] «хвороба в крижах або животі; спазми», бр. [чéмер] «кінська хвороба», п. [чегтíер] «чемериця; біль у шлунку в коня», ч. četeg «назва хвороби; відраза», слц. četeg «хвороба, викликана згортанням крові», болг. чéмер «біда; отрута; чемериця», м. чемер «гіркота; [чемериця]», схв. чéмér «отрута»,

слн. četéг «отрута; гній у рані», čtěг «тс.». — ЄССЯ 4, 52—53. — Пор. чемеріця, чмир³.

[чмир¹] «коротка вовна, що залишається на товкачі після валяння сукна», [чмиря] «замурзаний»; — п. [czmęg, czmug] «дріб'язок; гидота», ч. čtug «комаха, кузька», слц. čtig «жилки, волокна (у деревині, рослині)»; — псл. čtuygъ/čtъgъ; не зовсім ясне; припускається зв'язок із коренем *čyt-, представленим у слц. čtanie «дрібний бур'ян», схв. [чмањак] «дрібні плоди; дріб'язок», а також з лит. kimpai «мох», лтс. cētmigs «ісландський мох»; можливий семантичний розвиток: «дрібна рослина» → «щось дрібне, незначне, не варте уваги». — ЄССЯ 4, 144—145, 146.

[чмир²] (бот.) «зморшок (зморшка), *Morchella esculenta* Pers.» Mak; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане із чмир¹, пор. схв. [чмањак] «дрібні плоди; дріб'язок». — Див. ще чмир¹.

[чмир³] «легке сп'яніння Нед; гострий гідкий запах»; — пов'язане з псл. četemę «отрута; хвороба, викликана нею; отруйна рослина; наслідок отруєння (зокрема, запаморочення)», пор. слц. [četeg] «похмілля». — ЄССЯ 4, 146. — Див. ще чéмер¹.

чмих¹ (виг.) «звуконаслідування на позначення переривчастого звуку при випусканні пари, повітря, на позначення стримуваного сміху», чміхати, чміхати; — р. чмікать «змокати, плямкати», [чмýхатъ] «плескати водою», бр. чміхаць «чміхати», п. czmuchać «тікати, бігти; [чміхати]»; — ззвуконаслідуване утворення; можливо, пов'язане з діесловом смікати.

[чмих²] «вид гри, в якій кожний намагається розсмішити, а сміятися не можна, хто чміхне, програє»; — назва пов'язана зі ззвуконаслідувальним словом чмих, зокрема на позначення стримуваного сміху. — Див. ще чмих¹.

чміль — див. джміль.

[чмовж] (орн.) «повзик, *Sitta europaea L.*» Нед, Веба, [чмóвжик] Нед, Веба, [чмовжій] Вебн, [чмовк] Шарл, [чмовх]

«тс.»; — очевидно, пов'язане із втраченим *смовж «слимак», пор. бр. смоўж, др. смолжъ «тс.», п. małż «молюск», полаб. тоuz «слимак»; спільнюю семантичною рисою в обох випадках є ознака повзання, що відбито в назві птаха (укр. по́взик, р. по́ползень). — Див. ще смóвзик.

[чмовхати] «тіпати у другий раз (льон, прядиво)», [чомхáти] «тс.», [чмовхачка, чмовхальниця] «тіпалка», [чмовхáля, чмовхálниця] «мала терлиця для конопель; прядиво» Вебг, [прочомхати] «протоптати, протупати» ЛексПол 63; — утворення, що виникло в результаті метатези в корені слова чомхати, пов'язаного з чімхати (див.).

чмок, чмóкати — див. цмок.

[чмолá] (ент.) «лісова бджола, *Xylocopa violacea* Г, Нед; — утворення, що виникло в результаті контамінації слів чміль і бджола. — Див. ще бджола, чміль.

[чмóркати] «чв'якати (про воду)»; — експресивне утворення на основі звуконаслідувальних шиморг, чв'якати і под. — Див. ще шмóргати.

чмуд — див. чмут.

[чмуръ] «вид гриба (зморшок)»; — очевидно, результат фонетичної видозміни слова чмир, можливо, спричиненої діалектними особливостями (зокрема, відповідності и : у в нових закритих складах типу вил : вул «віл»). — Див. ще чмир².

[чмут] «пустун», [чмуд] «(образливе слово) паскуда, огідна, соромітна людина» Нед, [чмýтник] «пустун» Г, Нед, [чмутовýха] «пустуха, вигадниця, плутяга» Г, Нед, [чмутлýвий] «розумний, дотепний» Ва, [чмутовýтій] «майстер на вигадки», [чмутовáти] «пестити, милувати» Нед, [чмутувáти] «пустувати»; — р. [чмут] «шахрай», бр. чмут, др. чмутъ «тс.»; — утворення, що виникло внаслідок ускладнення кореня псл. möt- (пор. mötti «мутити») експресивним префіксом č-; п. czmut «баламут, шахрай, брехун» запозичене з української або білоруської мови. —

Фасмер IV 370; SW I 394. — Див. ще **мутити**.

[**чоба́н**] «дерев'яна посудина для молока», [**чоба́к**] «посудина для пиття» Нед; — др. чьбанъ «посудина; глечик; чаша», п. ст. czban, ч. слц. [čbán] «дзбан; глечик», схв. čvāl «глек для вища», стсл. **чъбанъ** «дзбан»; — запозичення з угорської мови; уг. [csobán] «дзбан» запозичене зі словацької або давньоруської мови; менш вірогідне з фонетичного погляду припущення (MNTESz I 545) про південнослов'янське походження слова в угорській мові. — Див. ще **джбан**.

[**чóби**] (дит.) «черевики, сандалі і под.» ЛЧерк; — спрощене утворення від **чоботи**. — Див. ще **чóбіт**.

чóбіт «рід взуття з високими халявами (одн.)», **чоботáр** «швець», [**чоботарéнко**] «син шевця», [**чоботарíха**] «дружина шевця; чоботарка Pi», [**чоботарíвна**] «дочка шевця» Нед, **чоботáрство**, [**чоботéцы**] (зменш. від **чобіт**), **чоботíсько**, **чоботíще**, **чоботá** (рідк.) «чобіток», **чоботáта**, **чоботарювáти**; — р. [**чéбот**, **чóбот**] «чобіт (вид чоловічого або жіночого взуття); високий черевик до кісточки; ботики з гострими носками», др. чеботъ, чоботъ «черевик на підборах з гострими носками», п. [**czobot**]; — розглядається як запозичення з тюркських мов; пор. тат. **чабата** «личак», чув. čäpatta «тс.», башк. **сабата**, каз. ккалп. **шабата** «тс.», походження яких невідоме (можливо, від перс. čabatan); припущення про утворення за допомогою префікса че- від **бот** «черевик» (Соболевский РФВ 71/2, 446; Smal'-Stočkyj «Slavia» 5, 26) викликає сумнів; помилково пов'язувалося із **санóг** (Korsch AfSIPh 9, 494; Mikl. TEI Nachtr. I 19). — Фасмер IV 370—371; Преобр. II 251; Горяев 415; Львов ЭИРЯ IV 76; Егоров 208; Brückner 80; Berg. I 159; Lokotsch 31; Mikl. TEI I 270, TEI Nachtr. I 19, EW 36; Радлов III (2), 1930; Csúvas szójegyzék, Bdp. 1908, 135.

[**чобітки (мали)**] (бот.) «дзвіночок, Campanula gypsiculus L.» Mak, [**чобіткé**] (бот.) «півники, Corydalis cava Schw.»

Mak; — утворене лексико-семантичним способом від **чобіткі** «взуття»; назва зумовлена подібністю форми квітки рослини до чобітка. — Див. ще **чобіт**.

чоботáр (орн.) «шилодзъобка, Recurvirostra avocetta L.» Шарл; — р. [**чеботáрь**] «тс.»; — пов'язане з **чоботáр** «швець»; птах дістав свою назву за подібність дзъоба до шила, знаряддя шевиця-чоботаря (пор. іншу його назву — **шилодзъобка**); пор. також назви інших птахів за професією людини: **вівчáр**, **ковáлик**, **погóнич** і т. ін. — Булаховський Вибр. пр. III 210. — Див. ще **чóбіт**.

[**чоботá**] «назва вівці» Дз Доп. УЖДУ IV 1959, 108; [**чоботáрь**] «тс.»; — утворення, етимологічно пов'язане з **чобіт**; мотивація називання не зовсім ясна; можливо, йдеться про овець, що вирізняються темною мастю ніг при вілому світлому забарвленні. — Див. ще **чобіт**. — Пор. **чижмáря**.

чóвгати «іти повільно; плентатися, тягнути ноги з шарудінням», [**чóвганка**] «ковзанка, совганка» Нед, **човг** (виг.); — п. czołgać się «повзти, плазувати», ст. [czółkać się] «тс.»; — псл. *čv̥gati / čv̥kati «повзти, плестися, шкутильгати, невпевнено ходити»; можливо, експресивного походження; зіставляється з данgl. hylc «вигин», вірм. kečk' «лицемірство», ірл. celg «хитрощі» (Berg. I 166); за умови варіантності суфіксальних розширювачів у *čv̥-g- і *čv̥-r можливий зв'язок із псл. *čv̥pti, укр. **човпти** (ЭССЯ 4, 141). — Sławski I 124; Brückner 80; Sł. prasł. II 219; Рокоглу 554.

чóвéн «невелике, переважно веслове судно» СУМ, Нед, [**човéнник**] «весляр, човняр» Куз, **човéнце**, [**човн**] «човен» Бі, [**човnáр**] «майстер, що виготовляє човни» Куз, **човник** [(перев. у мн.) «вид орнаменту у вишивці; вид писанки», [**човнó**] «човен», [**човнóк**] «човник» Нед, **човnáр**, [**чónик**, **чónок**] «ткацький човник», [**човéнний**] Куз, [**човниковáтий**] (у вигляді човна) Нед, **човникóвий**, **човновýй**; — р. чéлн «човен», бр. **човен**, др. челнъ, чълнъ, члънъ, челонъ

«човен; кубок у вигляді човна», п. *czółpo* «човен», ст. *czółp*, ч. *człp*, слц. *człp*, вл. *čołt*, нл. *cołn*, полаб. *cåłp* (< *čl'pъ), болг. [чълнъ], [члун], м. *чолн*, [чун], схв. *чүн*, слн. *čoln*, цсл. **чълнъ** «тс.»; — псл. **čylpъ* (< *кылпъ); — споріднене з лит. *kélm̥as* «стовбур дерева», лтс. *cel̥ms* «тс.», двн. *scalm̥* «корабель», дісл. *kjóll*, *skalgr* «тс.», син. *holm* «поперечна балка», данgl. *helmta* «рукоятка рульового весла», гр. *σκαλμός* «кілок для весла»; іє. **kilno-s*; далі пов'язується з *колода* (< іє. **(s)kel-/ (s)kol-* «рубати; довбати»); первісне значення слова «видовбаний стовбур дерева»; спроба пов'язати з *клен* (Черных Очерк 249; Соболевский Slavia 5, 445) викликає сумнів. — Критенко Вступ 550; Откупщиков 249—250; Фасмер IV 327; Преобр. II, вып. последний 59; ЭССЯ 4, 142; Sławski I 125; Brückner 80, AfSIPh 39, 1, ZfSIPh 2, 298; Rudnicki Prasł. II 170; Machek ESJC 105; Holub—Кор. 94; Lehr-Saławiński—Pol. I 73; Sł. prasł. II 219—220; Младенов 689; Skok I 342; Berg I 166—167; Fraenkel 237; Büga RR I 326; Mühl.—Endz. I 369; Trautmann 125—126; Klein 717; Kluge—Mitzka 884; Frisk II 716; Boisacq 869; Meillet RÉS 7, 7; Zupitza GG 152, KZ 37, 399; Pedersen KZ 39, 378; Pokorný 544. — Пор. **колода**.

[чóвник¹] (орн.) «коноплянка, *Gardue lis cannabina* L.» Шарл; — не зовсім ясне; можливо, утворене лексико-семантичним способом від **чóвник** «човен»; назва могла з'явитися внаслідок метафоричного перенесення, оскільки ці невеличкі пташки мають досить довгий, гострий, конічної форми ніс, що нагадує човен. — Див. ще **чóвén**.

[чóвник²] (бот.) «стрілка, *Sagittaria sagittifolia* L.» Г; — утворене лексико-семантичним способом від **чóвник**; назва пов'язана зі стрілкоподібною формою листків рослини, що порівнюються з човном. — Див. ще **чóвén**.

[чóвники] «шаровари» Куз; — не зовсім ясне; можливо, лексико-семантичне утворення від **чóвен**.

човпти́ (розм.) «іти, важко переступаючи ногами; плентатися; бити; повто-

рювати, вивчаючи щось напам'ять; багато читати; [розуміти Нед], **човпти́ся** (розм.) «возитися», [чóвпти] (у виразі чóвпти голову) «сушити голову» Нед; «повторювати те саме» Бі], [човпти] «безперервно говорити; комусь щось навіювати, доводити» Нед, [човпти] «важко, незграбно ходити» Нед, **розвчóвпати** (розм.) «зрозуміти; [пояснити Нед]»; — бр. **чаўпці** «говорити нісенітницю; говорити те саме, товтки», **чаўпціся** «маритися, увижатися, не виходити з голови», слц. [čułpat' sa] «плентатися, невпевнено ходити»; — псл. **čypti* «плести», звідки пізніше «плестися (плентатися)» і «плести (базікати)»; — споріднене з лит. *kilpoti* «робити петлі; заплутуватися», лтс. *cil̥piot* «робити петлі; плести гачком», лит. *kilpa* «петля»; припущення (Berg. I 167; Sł. prasł. II 222) про зв'язок з дінд. *kálpate* «удається, пасує, дістается» (< іє. **skelp-* «різати, розколювати») за аналогією до лат. *scio* «знаю» — дінд. *chyáti* «відрізає» менш імовірне. — ЭССЯ 4, 143—144.

[чóвхнути] «важко, з шумом упасті» ВеУг; — експресивна видозміна форми чóвгнути, можливо, під впливом слова *штовхнúти*. — Див. ще **чóвгати**.

[чóгнути] «чахнути» Нед; — не зовсім ясне; можливо, результат контамінації слів *чáхнутьти* (див.) і *чóвгати* (див.).

чóго — див. **що**.

чок¹ «хап? лап?» Г (у прикладі: «З-за гори вовчок до кози: чок-чок»); — очевидно, звуконаслідувальне слово на поозначення різких звуків удару одного твердого тіла об друге (тут про звук від клапання вовчих зубів (?)) — здогадне тлумачення Б. Грінченка неточне, оскільки йдеться про вовка, що знаходиться на віддалі).

чок² (орн.) «сорокопуд сірий, *Lanius excubitor* L.» Куз, [чъок] «тс.» ВеУг; — звуконаслідувальне утворення від вигуку чок-чок, який передає голос цього птаха. — Птици СССР 420.

[чокáл] «шакал» КІМ, [чокáлка] «особливо злий вовк», [чóкалоқ] «шакал» Нед; — р. [чакáлка, чекáл] «тс.»;

запозичення з турецької мови; тур. çakal «шакал», можливо, від афг. čaŷâl, яке пов'язане з дінд. c̄rgālás «тс.». — Фасмер IV 324, 395—396. — Див. ще **шакал**.

чóкати (лінгв.) «вимовляти ч замість ц»; — р. чóкатъ, бр. чóкацъ; — очевидно, калька р. чóкатъ, утворення на позначення певного типу вимовляння звука, подібне до áкать, óкать, ѿкать.

чóкатися «цокатися (чарками) під час бенкету»; — бр. чóкацца «тс.»; — запозичення з російської мови; р. чóкатися є словом звуконаслідуванального походження, якому відповідає укр. ѿкатися (див.).

[**чокнítка**] (орн.) «чикалка звичайна, *Oenanthe oenanthe L.*» Нед; — віддієслівне утворення від чокнítти «(про птаха) видавати звук, подібний до чок». — Пор. чикалка, чок².

чóко «слово на позначення стуку підківок на чоботях об щось тверде («Як піду я в скоки та в боки.., а підківки тільки чоко, чоко, чоко!» Грінч.); — вигук звуконаслідуванального походження, варіант чок, що виник через потреби ритму. — Див. ще чок¹.

[**чóком**] «цілком, усе, разом» Ва; — р. чóхом (чёхом) «гуртом; на око, приблизно; заразом, за одним заходом»; — утворення від запозиченого з турецької мови ѿк «багато; цілком»; розбіжність між українським і російським словом виникла через різні джерела запозичення, пор. аз. чох «багато». — Фасмер—Трубачев IV 373; Дмитриев ЛС III 35.

[**чолáк**] «(у чинбарів) шкіра з лоба тварини»; — утворене за допомогою суфікса -ак' від чóло (див.).

[**чолán**] «дзвін; обід колеса» Нед; — суфіксальне утворення від чóло (пор. п. сзоño коña «обід колеса»). — Див. ще чóло.

чóло «верхня надочна частина обличчя людини; лоб СУМ, Г; [частина очіпка; у гуцульській церкві трикутний причілок; передня частина гончарної пічки; все найкраще, добірне; вістря; найважливіший Куз; найбільш спіле і

повне зерно, що випадає під час віяння першим; найрозумніші люди суспільства; мансарда; горщик Шух]», чóлка, [цільний] «цільний» Нед, чільний, чолáтий, [чблннй] «лобовий, головний; найважливіший» Нед, чоловий, [чолкувáти] «відділяти краще зерно», [чоломкati] «чоломкатися» Нед, чоломкatisя, [зачблок] «товста поперечна нитка на краю рибальської сітки» Дз, [надчілля] «частина черепа над лобом» Куз, [начілок] «причілок» Ж, начільник, [нáчолко] «металева пластинка на лобі; налобний ремінь, налобник» Ж, *перечілок* «лобова частина вуздечки» УРС, [причівki] «хата; церква» Шух, [причівок] «причілок», [причіле] «передня частина голови» Нед, [причілля] «захист, загата; бійниця, амбразура; забороло у шолома» Куз, причілок «бічна стіна хати, дому; [бічна стінка скрині]», [причільник] «частина очіпка», [причол] «причілок» Бі, [причблок] «причілок Куз; схил даху Нед», [прóчіл, прочблок] «передня частина (хати); вершина гори», начільний, причілковий УРС, Нед, причільний, [причоловий] «який знаходиться біля лоба Куз; який знаходиться біля перенісся Нед», очблювати, [перечоломкatisя] «вітатися, по черзі цілючись» Нед; — р. чело, бр. чало, др. чело, чоло «чоло; жіночий головний убір; передня частина ратного строю; передня частина корабля», п. сзоño «чоло; фасад; (військ.) голова», ч. єло «чоло; фасад», слц. єло «тс.», вл. єло «чоло», єlesno «щелепа», нл. соño «чоло», полаб. селю «щока, обличчя», болг. чело «чоло», м. чело, схв. чело, слн. єло, стсл. чело; — псл. єло «чоло»; — споріднене з лит. kēlti «піднимати; підвищувати; відкривати», kálpas «гора», лат. -cello (< *cel-po), ex-cello «виділяюся, висувається, перевершую, піднімається», celsus «який високо піднімається, високий; піднятий», collis «горб», соùтпа «колона, стовп», got. hallus «горб», дісл. hallr «тс.», данgl. hyll, holm «острів», сангл. hil, hull (англ. hill «горб»), гр. ιολωνός, ιολωνή «височина, горб; курган», дінд. kūtam

(< *kultam*) «верх, вершина; череп» (< «підніття, підвищення»); іє. **kel-* «підносити; високий»; спроба зблизити з десанд. ісл. норв. шв. *skalli* «гола голова» і розглядати псл. **kelo* у первісному значенні «лисина за чолом» (Machek ESJC 97) або пов'язувати з лат. *calva* «череп», *calvus* «лісий» (Lewy KZ 40, 561) викликає сумнів; не пов'язане з гр. *téloς* «кінець, розв'язка; закінчення; вища точка» всупереч Брандту (РФВ 21, 215) і з дінд. *síras* (< *klas*) «голова» всупереч Погодіну (РФВ 32/3, 124); на підставі форм типу *čelesъль* псл. *čelo* розглядалося як s-основа (Вегп. I 140; Фасмер IV 327), проте наводяться аргументи (Meillet Etudes II 235; ЭССЯ 4, 46—47) на користь погляду на це слово як на давню o-основу. — Критенко Вступ 542; КЭСРЯ 489; Гринкова УЗ ЛГПИ 104, 185—192; Преобр. II, вып. последний 59—60; ЭССЯ 4, 45—47; Sławski I 124—125; Brückner 80; Sł. prasł. II 127—128; Holub—Кор. 90; Младенов 678, 681; Skok I 304—305; Вегп. I 140; Klein 730; Walde—Hofm. I 197, 245; Frisk I 906; Boisacq 487—488; Egnout—Meillet 197; Meillet MSL 14, 375; Mikkola Ursł. Gr. III 24; Persson Beitr. I 19; Zupitza GG 51, 106.

чоловік «особа чоловічої статі; одружений чоловік стосовно своєї дружини; людина; [селянин; (про вовків) штука]», [чоловіковщина (у прикладі чоловіковщину адбирають)] «спадщина від чоловіка (?)» ЛПол, чоловічество, [чоловічество] «людство», чоловічина, [чоловічище, чоловічиско] (з більш. форми від чоловік) Нед, чоловічиско «чоловічище», [чоловічник] «середній простір у церкві (де звичайно стоять чоловіки)» Нед, чоловічок «зіниця», чолов'яга, чоловіцький, чоловічий, чоловічний «людяний», [чоловічити] «олюднювати, персоніфікувати» Нед, [надчоловік] «надлюдина» Куз, [нечоловік] «нелюд» Куз, [нечоловічий] «нелюдський»; — р. чоловéк «людина», бр. чалавéк «людина; одружений чоловік», др. чоловéкъ, чeловéкъ, чловéкъ, п. czlowiek, ч. člověk, слц. človek, вл. člowjek «тс.», нл. člowjek

«людина; одружений чоловік; чоловік», полаб. clåvēk «людина», болг. човéк «людина; чоловік, мужчина», м. човек, схв. човек «тс.», слн. člóvěk, стсл. **чловéкъ** «людина; слуга»; — псл. čelovékъ/človékъ «людина; чоловік; одружений чоловік; слуга»; — загальноприйнятої етимології не має; за останньою гіпотезою, це складне слово čelo-vékъ, перша частина якого пов'язується з псл. čel'adъ «група людей», а друга з лит. vaikas «дитя; син», прус. waix «слуга, наймит»; первісне значення слова — «той, що належить до роду, родини» або «чоловічий член роду» (Zimmer AfSIPh II 346—348; Bern. I 140—141; Moszyński JP 33, 352—354); праслов'янський новотвір, що не має відповідників в інших індоєвропейських мовах; брак точних слов'янських відповідників обом компонентам викликав появу інших, більш сумнівних припущення: тлумачення čelo- як «чело (< підвищення)» (Критенко Вступ 527; КЭСРЯ 489); пов'язання čelo- з дvn. helid «чоловік, боєць, герой», гр. κέλωρ «син, нащадок» (Brugmann IF 19 (1906), 213); з čelo «чоло, лоб» + věkъ «сила», тобто «той, що має силу в лобі» (Šuman AfSIPh 30, 295); пояснення -věkъ як «сила» (Brückner 79); розгляд слова як одноважного čelov-ěk «член племені» (Otrębski LP 7, 1959, 296—297); виведення ч(e)ловекъ з початкового словекъ (похідного від словити) «той, що говорить, має дар слова» (Микуцкий ИОРЯС 20/4, 364—365) або з енклітики неозначенено-особових займенників типу ч.-kolivěk, п. kolwiek (наприклад, заст. ч. kdokolivěk «будь-хто», п. ktokolwiek «тс.») (Мартынов Сб. Аванесову 185—192). — Фасмер—Трубачев IV 328—329; Трубачев Терм. родства 173—175; Иванов Этимология 1973, 17—23; Цыганенко 533—534; Sławski I 123; Brückner 79; ЭССЯ 4, 48—50; Sł. prasł. II 131—132; Machek ESJC 105; Lehr-Spławiński—Pol. 82; Schuster-Sewc 120—121; Младенов 687; Skok I 336—337; Bezljaj ESSJ I 84; Trautmann 339. — Пор. чéлядъ.

[чоломок] «привітання, привіт» Нед; — похідне від дієслова [чоломкáти] «цілувати; вітати». — Див. ще **чоло**.

[чолопóк] «верхівка гори; маківка» СУМ; — схв. čelópek «частина пагорба або гори, зігрівана сонцем», [челóпек] «місце, де сонце гріє цілий день, осоня, пригрів»; — псл. čelopokъ/čelopekъ, похідне від čelo, укр. чоло і рокъ/рекъ «місце, де пече», пов'язане як похідне з *pekti, укр. пектí; менш вірогідне пов'язання з псл. *č̥lъrъ, *č̥lъrъkъ «пагорок» (Macheck LP 1959/7, 304). — ЭССЯ 4, 47. — Див. ще **пектí, чоло**. — Пор. **щолопóк**.

[чóлпа] «зроблена під кутом до руки лопата для виймання солі з соляних озер» (Херсон. губ.); — не зовсім ясне; можливо, запозичення з турецької мови, пор. тур. çolpa «незgrabний, незручний»; ареал поширення не суперечить припущеню.

чому́ (присл.) «уживається при запитанні про причину або мету чогось», **чом** (присл.) «тс.», **чому́сь** (присл.) «невідомо, з якої причини; чогось»; — бр. **чаму́**, п. **чомети**, [czem], ч. ст. **чомти**, слц. [čom(u)], схв. **чомти**, слн. **чомтý** «тс.»; — псл. **чомти**, форма дав. в. одн. питального займенника ćь (< i.e. *kʷi-d), укр. **що**, [што] (< čь-to), що набула питально-прислівникової функції. — Sl. prasł. II 303—304; Dugnovo ZfS|Ph 5, 23. — Див. ще **що**.

[чонкастíй (nis)] «кирпатий» BeUg; — запозичення з угорської мови; уг. csónka «покалічений, деформований; відрізаний; неповний» вважається запозиченням з іт. cioppo «розвитий, зламаний» невідомого походження; розглядаючи, однак, угорську й італійську форми як відповідники до болг. чунгàр «пень», чунгàри «відрізане гілля», рум. ciungi «відрізати, відсікати», ciung «пень», алб. cung(-u) «частина стовбура», cung(-e) «без рогів, кульгавий», cungull «покалічений», припускають (Москов ИИБЕ 8, 157—160) печенізько-куманське походження угорського, а також італійського слова, пор.

евенк. чунг-учук «пень», чув. тунката, тонката «тс.», тат. түңгак «тс.», алт. төңöш «тс.», тоңкур «без рогів, без хвоста; дерево без гілок; відрізаний, кульгавий», хак. төңајак «купка землі з травою на болотному місці». — MNTESz I 553; Bárczi 44; Battisti—Alessio II 951; Радлов III 1, 1173, 1246, 1247; III 2, 1542, 1545.

[чопáтка] «вівця, що має ріжки, мов чопики, короткі, зібгані» BeНЗн, [чопáня, чопка] «назви овець» Дз Доп. УждУ IV 108; — утворення від **чопóк**, зменшувальної форми від *čin¹* (див.).

[чóпени] «гніт, що горить у каганці»; — очевидно, похідне утворення від *čin¹* (див.).

[чопíти] «притупляти», [чопáтий] «притуплений»; — запозичення з угорської мови; уг. csapott «спадистий, пологий; тупоносий (напр., різець)» стало основою для утворення прикметника [чопáтий] «притуплений», на підставі якого виникло дієслово [чопíти] «притупляти»; уг. csapott є формою дієприкметника мин. часу (і формою мин. часу) дієслова csaprí «бити, вдарити». — MNTESz I 478. — Див. ще **чопнuti**.

[чопíвка] (ент.) «евхаріда, Eucharis» Нед; — штучне утворення, що є частковою калькою н. Zapfenquelle «тс.; (букв.) чопова (пробкова) медуза» (н. Zapfen «чіп; пробка, затичка; циліндричний предмет»); утворене від *čin¹* (див.).

[чопнuti] «ударити» Нед; — запозичення з угорської мови; уг. csaprí «бити, вдарити; кинути, швиргонути» є словом фіно-угорського походження, пор. комі t's'arkjípj «кидати», удм. [t's'arkjípj] «бити», ерз. t's'apamts «плескати (долонями)», вепс. čappar «бити; молотити» < ф.-уг. *čapprz- «бити, ударити». — MNTESz I 478; MSzTE 1, 113.

[чопóк] «ніжка (у квітки)» BeUg; — похідне утворення від *čin*, пор. р. **чоп** «виноградний сук». — Див. ще **чіп¹**.

[чóрба] «щось невизначене: велике, важке, погане» Нед; — запозичення з угорської мови; уг. csorba «щербина, заузблина; шкода, втрата, збиток, пошко-

дження; недолік, брак, дефект» слов'янського походження, пор. болг. (розм.) *щърба* «зазублина», схв. *škřba*, *štřba* «щербина, зазублина; шкода, збиток», слн. *škrba* «уламок, щербина», слц. *štřba* «щербина; шкода», укр. *щербина* «зазублина; вилом; вада; збиток», що походить від псл. **šč̥rba* «зазублина; щербина (брак зуба)». — MNTESz I 555; Kniezsa I 140. — Див. ще **щербá²**.

[**чорган**] (ент.) «тарган чорний (східний), *Blatte (Periplaneta) orientalis L.*» ВеУг; — експресивне утворення, що виникло в результаті скорочення словосполучення **чорний таргáн**. — Див. ще **таргáн¹, чорний**.

чорний «кольору сажі, вугілля, найтемніший (протилежне **білий**); темний; брудний; непрофесійний; неголовний; не-парадний (про приміщення); (спец.) необроблений; (заст.) належний до нижчих верств суспільства; важкий, безрадісний; злісний, підступний; край ворожий; поганий, ганебний; уживається як складова частина деяких ботанічних, зоологічних, технічних, хімічних та інших назв, термінів; (заст.) чаклунський, пов'язаний з нечистистю силою; [брудний (про одяг)] *До*, *чернéчий*, [*чернáвий*] (який має чорне волосся і чорні брови) *Бі*, [*чóрен*] (скорочена форма від **чорний**), [*чорнáвий*] «чорнявий» Нед, [*чорнéничкий*] (зменш. форма від **чорний**) ВеЗн, *чорнений*, *чорнýльний*, [*чорнинéнний*] «дуже брудний» ЛПол, *чорнýчний*, [*чорнíший*] (порівняльний ступінь від **чорний**) Куз, *чорновий*, *чорнуватий*, *чорнáвий*, [*чарница*, *черници* (мн.)] (бот.) «ожина, *Rubus fruticosus L.*» ВеЗа, [*чарноха*, *чernoха*] «назва чорної корови» ВеЗа, [*чарнушка*] (бот.) «чорнушка, *Nigella sativa L.*» Mak, [*чernéцы*] «чорнець», [*чernéта*] «чорна коза» Ве, *чernéтка* «чорновик», (у виразі *плахта-чernéтка*) «плахта чорного кольору», *чernéцтво*, *чernéць* «монах»; [(бот.) «вовчі ягоди, *Actaea spicata L.* Пі»], [*чernéча*] «ченці» Нед, [*чernéчество*] «чорнецтво» Нед, [*чernéччина*, *чernéщина*] «монастирські маєтки», [*чер-*

ник] (орн.) «чёрнь зікрана, *Nygoса pugosa Guld.*» Шарл, [*черника*] (бот.) «черниша, *Vaccinium myrtillus L.*» Mak, *чerníця* «монашка; (бот.) боровиця, *Vaccinium myrtillus L.*, [(бот.) ожина, *Rubus fruticosus L.*], [*чорна коза ВеHЗн*], [*чerníчник*] (бот.) «куш чорниші Нед; чорниша, *Vaccinium myrtillus L.* Mak», [*чerníши*] (орн.) «чёрнь чervоноголова, *Nygoса ferina L.*» Шарл, [*чerníвки*] (бот.) «ренклод, *Prunus insititia variet. Mak*», [*чernít*] «чорна вовняна пряжа; [звичайна вовняна тканина] Куз, [*чerníтка*] (орн.) «горихвістка-лисушка, *Phoenicurus phoenicurus L.*» Шарл, [*чernúля*] «кличка чорної корови», [*чernúшка*] (бот.) «чорнушка, *Nigella sativa L.*» Куз, (у словосполученнях *чernúшка дика*, *полева*) (бот.) «*Nigella arvensis L.*» Mak; (орн.) «чёрнь чубата, *Nygoса fuligula L.*: (орн.) чёрнь зікрана, *Nygoса pugosa Guld.* Шарл», *чernýok* (орн.) «чёрнь, *Fuligula cristata L.*», [*чérnya*] «пляма на зубах коня» Доп. УжДУ IV 108, [*чernýя*] «вид дикої качки» Бі, [*чérnya-ва*] «натовп», [*чernýávka*] (орн.) «чёрнь головня, *Oidemia fusca L.*» Шарл, [*чernýádka*] «чerníтка, плахта-чerníтка; (орн.) чerníявка, *Anasoidemias Ned*», чёрнь «сплав з кількох металів для художнього оздоблення металевих (переважно срібних) виробів; чорний колір чогось; (спец.) чорна вугільна фарба; (переважно знев.) простий народ, низи суспільства; (орн.) птах родини качиних; чёрнь чervоноголова, *Nygoса ferina L.*; чорнушка, *Nygoса fuligula L.*, чёрнь головня «чerníявка, *Oidemia fusca*», чёрнь зікрана «чerníк, *Nygoса pugosa Guld.*», чёрнь морська «*Nygoса marila L.*», чёрнь чervоноголова «нирок, *Nygoса ferina L.*», чёрнь чорна «чerníявка, *Oidemias nigra L.*», чёрнь чубата «чernúшка, *Nygoса fuligula L.*» Шарл, [*чérчик*, *чernýuk*] (зменш. форма від *чernéцы*), чёрна «арештантська», [*чernéцы*] (бот.) «вовчі ягоди, *Actaea spicata L.*» Mak, [*чornýlecy*] (зоол.) «каракатиця, *Sepia*» Куз, [*чornýliçya*] (зоол.) «каракатиця, *Sepia officinalis*» Нед, *чornílo*,

чорнільниця, [чорнітель] «наклепник» Нед, чорніця (бот.) «*Vaccinium myrtillus* L.», чорнічник, [чорничок] (іхт.) «бичок чорного кольору, що водиться на дні водоймища, здебільшого під камінням» Мо, чорніш (ент.) «чорний жук, що паразитує на рослинах, *Tenebriovidae* L.; (тех.) плями у вигляді чорного квадратика в друкарському відбитку; [чорний хліб (у жебраків); (ент.) острогузець чорний, *Blaps mortisaga* Нед; (бот.) підберезовець, *Boletus scaber* Bull. Mak, [чорнівки] (бот.) «сливи-ренклоди, *Rupinus insititia* variet.» Mak, чорнота, [чорнóха] «чорна корова» Нед, [чорнóхи] (бот.) «вид чорної вишні, *Cerasus duracina* DC.» Нед, [чорнýха] «чорна жирна глина; чорна корова» Куз; (іхт.) червоноперка, *Scardinius erythrophthalmus* L., чорнушка (бот.) «трав'яниста рослина родини жовтецевих з чорним насінням, використовуваним як прянощі, *Nigella* L.; насіння цибулі городньої з чорною твердою оболонкою; [чорна головка стрілки цибулі, в якій міститься насіння] ЛЖит», [чорнілька (дівчина)] «брюнетка» Нед, [чорнóх] «дубильні рослини» Нед, [чорніюха] «чорнявка, брюнетка», [чорнява] «чорнота, скupчення чорніючих удалині предметів; чорні хмари», чорнявка, чорняк (іхт.) «вид риби з роду бичків», [чорнята] (орн.) «чернь, *Nygroca fuligula* L.» Нед, [чóря] «чорний пес» ВеНЗн, [чернýти] «чорнити; зводити наклеп» Нед, [чернýти] «бути черницею; жити (майже) чернецьким життям» Нед, чорнýти, чорнýти, чорнýшати, [пóчорнявý] «чорнуватий, смаглявий», [прóчорний] «чорний» ВеNЗн, зачóрнювати, [обчорнýти] «обчорнити», обчорнýти, [перечорнýти] «занадто почорнити», нá-чорно; — р. чéрный «чорний», бр. чóрны, др. чорныи, чyrnyi, чyrnyi, чyrnyi, чyrnyi, чernyi, п. czarny, ч. сéргу, слц. ciérgnu, вл. сóргу, нл. sargnu, полаб. согнé, болг. чéрен, чéр, м. чéрен, схв. црн (заст. чрнëти «чорнити»), слн. сéгп, стсл. чрнъ; — псл. *сéгпъ(jь) < *съгхпъ < іє. *kírs-по- «чорний» є, очевидно, ін-

доєвропейським балто-слов'янсько-індійським діалектизмом, що має точні відповідники лише в прус. kírsnan «чорний», літ. [kĩsnas] «особливо чорний», дінд. kṛṣṇāḥ «чорний, темно-синій»; інші пов'язання — зі шв. harz «харіус» (< пгерм. *harzu-) (Lidén PBrB 15, 510), з псл. *čeršja «черешня» (Георгіев Въпр. на бълг. етим. 26, 31), з лат. niger «чорний» (Otrebski Stud. indoeurop. 165), з дангл. hrútm «сажа» (Persson Beitr. II 750) сумнівні. — Критенко Вступ 523, 556; Фасмер IV 346; Черных II 383; КЭСРЯ 492; Щиганенко 536; Преобр. II, вып. последний 69; Иллич-Свитыч Этимология 1965, 372; Петлева Этимология 1968, 126; Sławski I 113; Brückner 72—73; ЭССЯ 4, 155—157; St. prast. II 240—243; Machek ESJČ 98; Holub—Кор. 91; Schuster-Śewc 124; Lehr-Spławiński—Pol. 83; Младенов 682; Skok I 277—278; Berg. I 169; Fraenkel I 245; Mayrhofer 264; Meillet Études 130, 433—436.

чорнобіль (бот.) «багаторічна трав'яниста рослина з чорнувато-бурим стеблом, різновид полину, *Artemisia vulgaris* L., [чernobel', чернобіль, чернобільник, чорнобель, чорнобило, чорний біль] «чорнобіль, *Artemisia vulgaris* L.» Mak, [чernobíl'] «тс., [біждерев, *Artemisia campestris* L.]» Mak, [чernobíl'] «тирлич (карпатський) жовтий, *Gentiana (carpatica) Cutea* L., [чорнобíl, чорнобíльник, чорнобíl, чорнобíль] «чорнобіль, *Artemisia vulgaris* L.», [чорнобíлец] «жовтозілля, *Senecio jacobaea* L.» Mak, [чорнобíль] «біждерево (полин польовий), *Artemisia campestris* L.» Mak, [чорна біль] «тс.» ВеЛ; — р. чernobíl', чernobíl, чernobíl'e, чernobíl'nik «чорнобіль, *Artemisia vulgaris* L.», бр. чарнобíl', п. ст. czarnobóyl, ч. сéргобу́l, слц. сéргобу́l, схв. црнобíl', црнобíl, црнобíl'nik, слн. [сéрга bíl] «тс.»; — псл. *сéгпобу́l/сéгпобу́l; складне утворення, що виникло на основі слів *сéгпъ «чорний», укр. чóрний і byль «трава», укр. [билó] «стебло»; назва пов'язана з наявністю в рослин цього виду темно-червоного стебла на

відміну від гіркого сивого полину зі світлим стеблом. — Меркулова Очерки 122; ЄССЯ 4, 153; St. prasł. II 235; Machek ESJC 98, Jm. rostl. 248—249. — Див. ще **біло¹, чорний**.

чорнобрівці (одн. чорнобрівець) (бот.) «однорічна трав'яниста рослина родини складноцвітих, *Tagetes L.* (у тому числі види: чорнобрівець прямостоячий, *Tagetes erecta L.* і чорнобрівець розлобгий, *Tagetes patula L.*)» СУМ, Г, [чорнобрівка] «чорнобривець розлобгий, *Tagetes patula L.*»; — р. [чорнобрівка] «чорнобрівці»; — лексико-семантичне утворення від чорнобрівець «той, хто має чорні брови» (за зовнішнім виглядом квітів рослини, що мають темно-жовте забарвлення); назва виникла внаслідок метафоричного переосмислення. — Див. ще **брóвá, чорний**.

чорногу́з¹ (орн.) «лелека, *Ciconia ciconia L.*; лелека чорний, *Ciconia nigra L.*» СУМ, Шарл; — утворення, що виникло на основі слів чорний і *-гуз(ий) «зад(ий)» < *гуз(ъ) «гузка»; назва мотивується чорним кольором махових пер або хвоста птаха. — Птицы СССР 63—65. — Див. ще **гузá, чорний**.

чорногу́з² (бот.) «вівсюг, *Avena fatua L.*» Mak; — складне утворення, що виникло на основі слів чорний і *-гуз(ий) з первісним значенням «чорнозадий»; назва пов'язана з тим, що в рослині нижня квіткова луска бура й до середини вкрита бурими волосками (пор. її назву в схв. црни овас (букв.) «чорний овес»). — Нейштадт 108. — Див. ще **гузá, чорний**. — Пор. чорногу́з¹.

[чорноземлик] «вид рослини» ВеБа; — неясне.

[чорнолівник] (бот.) «стягникров, *Poterium sanguisorba L.*» Mak; — р. [чорноголовник] «тс.»; — очевидно, похідне утворення від первісного складного *чорноголівник (пор. чорноголовник (бот.) «*Sanguisorba officinalis L.*»), яке виникло на основі слів чорний і голова; назва пов'язана з темно-червоним кольором головки цієї рослини (пор.

її російську синонімічну назву **красноголовник** «*Poterium sanguisorba L.*»). — Див. ще **головá, чорний**.

[чорносніть] (бот.) «сажка, *Uredo segetum L.*» ВеНЗн; — складне утворення, що виникло на основі словосполучення чорна сніть; назва пов'язана з чорним кольором сажки (грибкового захворювання рослин); інша назва рослини сажка (від сажа) також указує на її чорний колір. — Див. ще **сніть, чорний**.

[чорнота́ль] (бот.) «чорнолоз, *Salix pentandra L.*», [чорнотал] «тс.» Mak, [чорноталь] «тс.» Pl; — р. чорнота́ль; — складне утворення, що виникло на основі словосполучення чорний тал, де тал «порода вербових з темним (коричневим) забарвленням кори»; пор. інші назви рослини: укр. чорнолоз, схв. *pепельива врба* або назву іншого виду цієї родини: р. белота́ль. — КЭСРЯ 492; Нейштадт 185—186. — Див. ще **тал, чорний**.

[чорнотурка] (бот.) «сорт ярої пшениці, *Triticum aestivum L.*; арнаутка, *Triticum durum Desf.*»; — р. чорнотурка «тс.»; — складне утворення, що виникло на основі слів чорний і турок; очевидно, назва зумовлена походженням сорту з території, яка належала Туреччині (пор. арнаутка). — Див. ще **турки, чорний**. — Пор. **білотурка**.

[чорбліс] (зоол.) «вовчик, *Glis (Myoxus)*»; — неясне.

чорт «за давніми уявленнями — надприродна істота, втілення зла, має вигляд темношкірої людини з козачими ногами, хвостом і ріжками; злий дух; слово вживается як лайка; нечиста сила, біс, диявол, сатана», [черт] «тс.», чортеня, [чортінець] «пекло» Нед, [чортісько, чортіще] «чорт» Нед, чортіха, чортіця, чортівня, чортовина, чортівнія, чортя, чортяка, [чортіний, чортіній] «чортовий» Нед, [чортіянів] «чортів», чортячий, [чертіти] «?» Нед, чортіхатися, [перечорт] «чорт» Куз, [очортити] «осточортити» Ж; — р. чéрт, бр. чорт, п. czart, ч. слц. вл. čert, нл. cart, слн. сéт «ненависть; розкорчоване

місце, межа; злий дух»; — псл. *čērtъ «чорт»; — слово праслов'янського походження без відповідників в інших індо-європейських мовах; значення «злий дух» набуло в східно- та західнослов'янських мовах (у словенській, очевидно, внаслідок її зв'язків з останніми); достаточно встановленої етимології не має; найвірогідніші пов'язання з *cersti, *čērtъ «проводити борозну, орати (< рити)», тобто це «той, хто риє (земляний, підземний дух)» (ЕССЯ 4, 164—166) або з *certi, *čērтъ (< iε. *(s)keg-) «тяти, різати», тобто «скалічений, обятій» (Bern. I 172; Ślawski I 113; Sł. prasł. II 256), з р. *чертá*, *чертítъ* (магічне коло і т. ін.) та їхніми відповідниками (Jakobson IJSLP I—I 1959, 276); менш вірогідні інші пояснення: як пов'язаного з сагъ «чари» (Фасмер—Трубачев IV 347—348; КЭСРЯ 492; Brückner 73), з псл. skogъ «швидкий, скорий» (Schuster-Sewc ZfSI 16, 369—371), з р. *терять* (Зеленин ЖСТ 20, 360).

[**чортаника**] (іхт.) «короп вагою менше ніж півтора фунта»; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з *чортик* (див.).

чóртвітьщо «чортзнащо» УРС, Нед, [*чортійщо*] КІМ (О. Гончар) «тс.»; — стягнена форма від скороченого речення *чорт вість (,) що (це, а не я) «чорт знає (,) що (це, а не я)», де *вість* «відає, знає» є формою 3 ос. одн. теп. часу від дієслова *відати*, збереженою в сучасній мові в префіксальних утвореннях, пор. (*від-по-*)*вість*, (*роз-по-*)*вість*. — Див. ще *відати*, *чорт*, *що*.

[**чóртик**] (іхт.) «колючка, *Gasterosteus aculeatus* L.»; — метафоричне утворення від *чорт*, пов'язане з яскравим зовнішнім виглядом риби і наявністю кількох колючок, а також плавців у вигляді колючок; пор. подібні назви риб: р. *морський чéрт* «*Laphius piscatorius* L.», [*чéртова рýба*] «сом». — Риби ССР 413—414. — Див. ще *чорт*.

[**чортикрéпка**] «дрібна неїстівна рибка, колючка» Мо; — не зовсім ясне; можливо, походить з початкового *чор-

тик-рýбка, перетвореного в результаті фонетичних змін і затемнення значення на *чортикрéпка*; підставу для пов'язання зі словами *чорт*, *чóртик* дала колючість (рогатість) рибки.

[**чортмá** «нема», (рідк.) *чортмáє* «немає», [*чорт-мáло*] «не було», [*чорт-ма-тиме*] «не буде»; — стягнена форма від скороченого речення *чорт має* (, а не я). — Див. ще *матí*², *чорт*. — Пор. *бíтмá*.

[**чортогриз**] (бот.) «таволга в'язолиста, (гірошник, гадючник), *Filipendula ulmaria Maxim. (Spiraea ulmaria)* ВеНІЗн; — р. [чертогрýз] (бот.) «скабіоза, *Scabiosa succissa* L.»; — складне слово, що виникло на основі поєднання іменника *чорт* і дієслівної основи *гриз-* (від дієслова *грызти*); пов'язане з лікувальними властивостями рослини, здатної «вигризти чorta» як причину хвороби (зокрема, при лікуванні укусу скаженого собаки або гадюки). — Лек. раст. 264—265. — Див. ще *гryзти*, *чорт*.

[**чортóла** («смердюча»)] (бот.) «асафет, *Ferula Assa foetida* L.» Нед, Mak; — похідне утворення від *чорт* у зв'язку зі смердючим («чортовим») запахом смоли, яку містять корені рослини (пор. її російські народні назви *чéртов кал*, *гной чéртов*).

[**чортоплúд**] (бот.) «дереза, *Lycium L.*» Mo; — очевидно, діалектна форма, якій би мало відповідати літ. *чортоплід, тобто «чортів плід» (семантично пов'язане з поділом рослин на Божі, корисні й добрі, і на чортові (бісові), погані й шкідливі; до останніх віднесено дерезу), пор. божедеревок «звіробій» (лікувальна рослина) — *bíscdérèvo* «дурман» (отруйна рослина) і под. — Див. ще *плід*, *чорт*.

[**чортополох**¹] (бот.) «народна назва колючого бур'яну (будяків, осоту, татарнику тощо); [будяк хитливий, *Sagdus nutans* L.]; відкасник безстебельний, *Carlina acaulis* L.; нетреба колюча, *Xanthium spinosum* L.; будяк акантоподібний, *Carduus acanthoides* L. Mak; будяк шипуватий, *Carduus hamulosus* Ehrh.

Mak; дурман звичайний, *Datura stramonium* L. Mak; черсак ворсистий, *Dipsacus fullonum* L. Mak; татарник колючий (будяк волохатий), *Opopordum acanthium* L. Mak; [(бот.) нетреба звичайна (овечий реп'ях), реп'ях, *Xanthium strumarium* L. Mak; кнік benedictus L. Mak; **чортополох** «будяк», *Carduus* L. Mak; будяк хитливий, *Carduus nutans* L. Mak; осот безстебельний, *Cirsium acaule* All. Mak]; — р. **чертополох** «будяк», бр. **чартапалох**, п. ст. *czartopłoch* «миколайчики польові, *Eryngium campestre* L.», ч. *czętopłach* «вид пластинчастого гриба (пластинчастий гриб недоторканий), що викликає блювання, *Agaricus integer* L.»; — псл. [(пн.) *č̄t̄polohъ «будяк (колюча рослина)»]; складне утворення, що виникло на основі слів *č̄t̄tъ «чорт», укр. **чорт** і *polx-ъ, дієслівної основи від *polxati «полошити», укр. **полохати**; назва пов'язана з давньою вірою в те, що будяк та інші колючі рослини як символ духів предків (пор. інші синонімічні назви: укр. *dід* «будяк», *dідовник* «осот, лопух» і под., схоже р. **чертогон**) відганяють від людей і тварин чужі, ворожі духи, нечисту силу; пізніше назву частково перенесено й на отруйні рослини. — Лукінова Лексика слов. мов // Сл. мовозн. 92; Фасмер IV 348; КЭСРЯ 492; Меркулова Очерки 96; ЭССЯ 4, 163; Sł. prasł. II 255; Machek Jm. rostl. 155. — Див. ще **полохати, чорт.**

[чортополох²] (орн.) «посмітюха чубата (чубатий жайворонок), *Galerida cinctata* L.» Шарл; — не зовсім ясне; можливо, експресивне утворення, що виникло з огляду на чуб птаха, що нагадує роги чорта.

чорторій «великий вир; глибока яма, в якій утворюється вир; глибокий рів, яр, провалля» СУМ, **чорторія** (обл.) «яр»; — р. **черторій** «яр; вибій від води», др. **Чърторыя** (> укр. суч. **Чорторій** — рукав Дніпра й місцевість навколо нього біля Києва), п. *Czartoryja* (озero в басейні Вісли), ч. [Čertoryje]

(топонім і мікротопонім); — псл. [(пн.) *č̄t̄toryjъ/č̄t̄toryja]; складне слово, утворене на основі слів *č̄t̄tъ, укр. **чорт** і форми -гујъ/-гуја, пов'язаної з дієсловом гуті, укр. *rūti*; сумнівні пов'язання з *č̄t̄ta і гуті (Фасмер IV 349; Соболевский РФВ 70, 96) або з лит. *kertūs* «землерийка», що зближується з першим компонентом при тлумаченні слова в цілому як «кротовина» (Вгіскпег 266), сумнівне й пояснення *č̄t̄toryja як пов'язаного з *kгt̄toryja «злив дух, що ріється в землі, ніби кріт» (ЕСЛГНПР 175 з посиланням на: Трубачев Этим. 154). — Фасмер—Трубачев IV 348—349; Трубачев Мовозн. 1976/1, 12—13; Dickemann RSI 21, 146; ЭССЯ 4, 163—164; Sł. prasł. II 255. — Див. ще **ріти¹, чорт.**

чос (у виразі *dáti* (задáти) чосу «дати прочухана»); «[свербіж, короста]»; — очевидно, запозичення з російської мови; р. чес «[свербіж на худобі; короста]»; *dáť* (задáť) чесу «дати прочухана»; віддієслівне утворення від **чесаť**, укр. **чесати**. — Фасмер IV 349—350. — Див. ще **чесати**.

[четирдеся́ть] «сорок»; — р. ст. **чыты́редеся́ть**, др. **четыредесяте, четыредесяти**, п. *czterdzieści*, ст. *cztyr(y)dziesci*, ч. *ctyřicet*, слц. *štýradsat'*, вл. *štýrceći*, *štýrcećo*, нл. *styrižasća, styrižasća*, ст. *ctyrižesče*, полаб. *cíterdišót*, болг. **четиридесет**, м. **четириесет**, схв. **четрдесëт**, слн. *štírideset*, стсл. **четыри десяти** «тс.»; — псл. *četyre desęte*; — складений числівник, утворений з числівника *četyre* «четири», укр. **четири** і форми наз. в. мн. числівника *desęć* «десять», укр. **десять**; словосполучення лексикализувалося в окремих слов'янських мовах, при цьому другий компонент *desęć* у деяких мовах перетворився на суфікс, пор. ч. *ctyřicet*, вл. *štýrceći*, м. **четириесет** (подібна модель у лит. *kēturias-dešimt* «сорок (четири десят(к)и)», гот. *fidworg-tigjus* «тс.» і т. ін.); в українській літературній мові вживане **сөрок**. — Лукінова Числівники 286—289; ЭССЯ 4, 98; Sł. prasł. II 186—187. — Див. ще

дέсять, чотири. — Пор. **двадцять, тридцять.**

чотири «назва числа 4 і його цифрового позначення», [четири] «тс.» Нед, [четирижди] «четири рази» Нед, [четири, чéрі, чéрі, штири, штири] «четири», чéтверо, [четирéнко] (у загадці: колесо воза?), [четиречка] (у загадці: чотири пальці руки), [четирка] (у загадці так названо ногу), [четирники] «четири мізинці» Нед, [четирніця] (у загадці: колесо; нога корови), [чтирина́я] (від чотири у виразі в чтирино (у чотирьох) молотити)] Нед, [штирівка] «австрійська монета в чотири крейцери», [штирійчак] «вила з чотирма зуб'ями», чetвérтий, начéтверо, [чeтвeрзí] «учотирьо», учéтверо, учetвéрte, учotирьoх; — р. четыре «четири», бр. чатýры, др. четыре, четыри, четыри, п. cztery, ч. čtyři, слц. štugi, štugia, вл. štugi, styrgo, нл. styri, styrgo, ст. стуги, по lab. citēr, болг. чéтири, м. четири, схв. чéтири, слн. štíri, štírje, [četíri, četírje] «тс.», стсл. чéтыре (чол. р.), чéтыри (жін. р.); — псл. četyre (чол. р.), četyri (жін., с. р.), [četyre (чол. р.)], [četyri (жін., с. р.)]; — споріднене з лит. keturi (чол. р.), kéturios (жін. р.), лтс. četri, ст. cettre «тс.», прус. kettwirts «четвертий», лат. quattuor «четири», дірл. cethir, гот. fídwōr, дvn. siof, svn. hvn. vier, данgl. féower, дфриз. fíuwæg, англ. four, шв. fyra, норв. fire, дісл. fjöggi, гр. τέτταρες, τέσσαρες, гомер. πέσυρες, алб. kâtër, вірм. չորք, осет. kutru- «свідок (< *четверта (особа) після судді, позивача і відповідача)», тох. A štwar, тох. B š(t)wer, š(t)wär(a), ав. čadhwārō (род. в. від čatwārō), дінд. catvárah (зн. в. catúrah, catvári с. р.); існує думка (Machek ESJC 107; Erhart Sborník FFBřU 14, 23) про зв'язок із псл. četa «пара»; спроба розглядати в у слов'ян. сътуге (пор. західнослов. і слн. форми) як рефлекс редукованого голосного індоєвропейського кореня (Fortunatov KZ 36, 35; Ijinskij AfSIPh 34, 5) викликає сумнів, оскільки ця форма виникла внаслідок чергування е : ь (пор. слов'ян. съso/ceso,

укр. що). — Лукінова Числівники 103—106; Фасмер IV 352; Черных II 387—388; КЭСРЯ 493; Цыганенко 539; ЭССЯ 4, 97—98; St. prasł. II 185—186; Ślawski I 126; Brückner 80—81; Machek ESJC 107; Holub—Кор. 95; Младенов 684; Абаев ИЭСОЯ I 322; Fraenkel 247—248; Вüga RR II 244; Mühl.—Endz. I 410; Walde—Hofm. II 400—401; Frisk II 883—884; Kluge—Mitzka 821; Klein 616; Pedersen Kelt. Gr. I 36; Mayrhofer 372; Pokorný 642—644. — Пор. **квáрта, тетráдь.**

чотириста «назва числа 400 і його цифрового позначення», [штирста] «тс.» Бевзенко, [четириста], чотирьохсотий; — р. четвéреста, бр. чатýрыста, др. четыристы, п. czterysta, ст. cztyrzysta, ч. čtyři sta, слц. štyristo, ст. čtyristo, вл. štugi sta, нл. ст. styri sta, болг. чéтиристотин, м. четиристотини, схв. чéтиристотине, [četírista], ст. četíri sta, слн. štíristo, цсл. чéтыри съта «тс.»; — псл. četyri съта «тс.»; — утворення на основі псл. četyri «четири» і съта, наз.-знах. в. мн. від съто «сто»; словосполучення лексикализувалося в більшості слов'янських мов; у частині південнослов'янських у другій частині з'явилася новіша форма -стотин-. — Лукінова Числівники 298; ЭССЯ 4, 99; St. prasł. II 188. — Див. ще **сто, чотири.** — Пор. **триста.**

чотирнáдцять «назва числа 14 і його цифрового позначення», [четирнáдцятеро] «четиринацять осіб, штук», [четирнáдцятка] «полотно у чотирнадцять пасем», чотирнáдцятий, [четирнáдцятій, чотирнайцатій] «четиринацятий» Нед; — р. четвéринацать, бр. чатýринаццаць, др. четырьнацдесять, п. czternaście, ч. čtrnáct, слц. štrnást', вл. štynače, нл. styínasco, полаб. citěrnádist, болг. четиринацсет, м. четиринацсет, схв. четýринаест, слн. štirinájst, стсл. чéтыре на десатé, чéтыри на десатé; — псл. četyre (četyri) на desete — складений числівник, утворений з числівника četyre / četyri, прийменника па «на, понад» і форми місц. в. числівника

desęć; слов'янська інноваційна модель; пор. інакше побудовані літ. *keturiolika*, дінд. *cáтурдаša* і т. ін. — Лукінова Числівники 279—284; Фасмер IV 352; КЭСРЯ 493—494; ЭССЯ 4, 98—99; St. prasł. II 187—188; Петлева Этимология 1968, 125; Цыганенко 539; Sławski I 126; Младенов 684; Skok I 318. — Див. ще **дέсять, на¹, чотири.** — Пор. **дванадцять, тринадцять.**

чотки СУМ, Нед, [чотковáтий] (у вигляді низок перлин, чоток) Нед; — р. чётки; — виникло як форма наз. в. мн. від др. *четъка*, утвореного за допомогою суфікса *-ъка* від др. *чету*, *чести* «рахую, рахувати; читати». — Фасмер IV 352; КЭСРЯ 493. — Див. ще **чіт.**

чóхкати «з шумом ритмічно випускати пари, гази, повітря (про механізми); утворювати глухий дзвін з шерехом від тертя по поверхні (про пилки, рубанки тощо); видавати звуки чвакання при ходінні в болоті»; — звуконаслідувальне слово від незасвідченого вигуку *чох (пор. подібні відвигувкові дієслова *áхкати, óхкати, бáхкати* тощо).

чохóл «покриття з тканини або іншого матеріалу для захисту предмета від пошкоджень СУМ; [обшлаг рукава у верхній чоловічій сорочці] ЛЖит», чóхла «манжета СУМ, Па; [широкий кінець на рукавах жіночих сорочок] Нед», [чохлáтий] «(про сорочку, що має чохли на рукавах)», чохлiti «закривати чохлом»; — р. чехóл «кохол», бр. чахóл «тс.», др. чехълъ, чехолъ, чехлъ, чахоль «покривало; білизна», п. ст. czecheł, czecħło «сорочка жіноча; довге убрання; халат; саван; одяг з бавовняної тканини», слц. [čačhol] «спідниця, пришита до сорочки», болг. чéхъл «вид жіночого або домашнього взуття без задника», м. чевол «чобіт», цсл. чехълъ «покривало; завіса»; — псл. čехълъ/čехъло/čехъла; — найвірогідніше, похідне утворення із суфіксом *-ъл* від основи дієслова česati/čexati зі значенням «рвати; дерти» (нерідким при назвах тканин, одягу) або зі значенням «чесати вовну, волок-

но»; інші етимологічні зближення — з серськ (Ільинський РФВ 24, 124—125), з п. žglo, gzło «сорочка; саван» (Berg. I 139; Mikl. EW 31), з гот. hakuls «плащ» (Matzenauer LF 7, 29) сумнівні. — Фасмер IV 354; ЭССЯ 4, 35—36; St. prasł. II 122—123; Brückner 74. — Див. ще **чесати.**

чréво (кн.) «черево», чревáтий «здатний викликати щось»; — р. чréво, др. цсл. чрѣво, чре́во «живіт, черево, нутроши; безодня; здобич»; — запозичене через давньоруську мову зі старослов'янської або церковнослов'янської; стсл. цсл. чрѣво «живіт; утроба» споріднене з укр. чéрево. — Фасмер IV 374; КЭСРЯ 496. — Див. ще **чéрево.**

[чре́сти] «здирати кору»; — очевидно, виникло з відповідною зміною семантики як фонетичний варіант дієслова [чесcáти] «чухати; терти; бігти».

[чири́чи] «четири рази» Нед; — утворене від [чи́ти] «четири» за допомогою суфікса *-чи* (літ. *-či*) за аналогією до *дві́чи* «два рази», *три́чи* «три рази»; форма [чи́ти] замість чотири є, можливо, результатом впливу західнослов'янських мов, пор. укр. (зах.) [чтýри], п. cztery, ст. cztyru, ч. čtyři, розм. čtygu, štyru, слц. štyria, štyri. — Richardt 41; ЭССЯ 4, 97—98; St. prasł. II 185—186; Sławski I 126; Pedersen KZ 38, 420. — Див. ще **четири.**

чу (вигук, яким проганяють свиню); — р. чу «тс.», п. ((каш.) czu czu la la) (при цькуванні собаками); — звуконаслідувальний вигук для відганяння або підкликання свійських тварин; має відповідники в інших індоєвропейських мовах, пор. літ. ciù ciù (для підкликання свиней), лтс. ci, cik «тс.», від яких іноді утворено й інні назви, пор. літ. čiūkà «свиня», лтс. cūka «тс.». — St. prasł. II 276—277; Mühl.—Endz. I 398; Fraenkel 76, IF 51, 150. — Пор. **ци, чуш-чуш.**

чуб [«волосся на голові в людини (переважно в чоловіка); жмут шерсті або пір'я на голові деяких тварин; суцвіття трав'янистих рослин (волоть, китиця);

цідилко для молока; великий вузол, яким зв'язані кінці жіночої хустки; пов'язь наповненого мішка; борода, пропуск при косінні; уквітчаний жмут жита, який ставлять у приміщення з нагоди закінчення жнив і справлення обжинків ЛЖит; прикраса для голови Нед», [чуба́єчка] (орн.) «чайка, *Vanel-lus cristatus L.*» Нед, чуба́йка «чубик; чубата пташка», [чубак] (орн.) «омелюх, *Bombycilla garrulus L.*» Г, Шарл, [чубані́на] «бійка», [чуба́нька] (орн.) «посмітюха, *Galerida cristata L.*» ВеНЗн, чуба́р «той, хто має чуб; [(орн.) посмітюха, *Galerida cristata L.* Шарл], [чуба́р-ка] «посмітюха» ЛПол, [чубатень] (орн.) «яструб гороб'ятник, *Accipiter nisus L.*; чубатий голуб» Куз, [чуба́тка] (орн.) «жайворонок ЛПол; синиця чубата, *Parus cristatus* Нед, Шарл», [чуба́ч] (орн.) «пугач, *Strix bubo*» Куз, [чуба́шка] «чубатий птах», [чубица] «чуб», [чубій] «забіяка» Нед, [чубка] «вівця чорна з білим чубом» ВеНЗн, [чубрик] «кінчик жіночого волосся, в який вплітають стрічки; чубок, чуприна Нед», [чубрій] «людина з довгим волоссям; назва вола зі жмутиком шерсті між рогами; бійка; прізвисько козака, що носить чуб Нед», чубро́вка, чуба́рій «плямистий (про масть коня)», [чуба́рний] «плямистий, строкатий» Нед, чуба́тий, [чублівий] «задиристий, забіякуватий» Нед, [чуба́ти] «вчепитися у волосся, скубати волосся», чуби́ти, [чубрикáтися] «кланятися» Нед, [почубéнь, почубéнько (у виразі почубéньків дáти)] «поскубати волосся, побити» Г, Нед, [почубéньки] «скубіння волосся», [перечуби́ти] «вимити голову» Куз; — р. бр. чуб, п. czub, ч. čub «чуб (у птахів)», слц. čuba «тс.», нл. cuba «жмут волосся», схв. čýp «пасмо волосся», čýpa «пасмо волосся; лицьовий бік (шкури, хутра)», слн. čýp «жмуток, чуб»; — посл. čubъ (cuba)/čýp (čsra); — споріднене з дvn. scoub «сніп; в'язка соломи», skubil «пасмо волосся; жмут соломи; купа», свн. schopf «чуб, вихор», гот. skufst «олосся на голові», нвн. Каупре «чубик (у птахів)» (Machek

ESJČ 107); і.e. *(s)keub-/(s)keup- «чубик, снопик, в'язка», можливо, пов'язане з *koub-/koup- «купа»; можливий зв'язок і з діесловом скубти; припущення про спорідненість з лит. kaiybę «горб» (Буга ИОРЯС 17/1, 33) або лит. kublýs «вид жайворонка» (Matzenauer LF 7, 39) сумнівні. — Фасмер IV 375; КЭСРЯ 496; Iljinskij AfSIPh 29, 487; ЭССЯ 4, 126; Stawski I 126—127; Brückner 81; Sł. prast. II 291—292; Machek ESJČ 107; Skok I 342—343; Вегн. I 160—161, IF 10, 152. — Див. ще чу́пер. — Пор. ку́па¹, скубти.

[чуба́-ráчки] (вид вакханалії; пиятика з піснями, де гості сідали на килимі навколо келиха з горілкою і медом і по черзі на колінах, заклавши руки за спину, брали його зубами, а потім, узявшись в руки, випивали) Бі, чубе́-ráчки «тс.» тж; — очевидно, утворення зі слів чуб і ráчки, похідного від рак («подібно до рака»). — Див. ще рак¹, чуб.

[чуба́тник] (бот.) «модрина, *Larix decidua Mill.*» Г, Mak; — утворення, що виникло на основі слова чуба́тий, похідного від чуб; назва, можливо, пов'язана із зовнішнім виглядом цього шпилькового дерева, у якого, на відміну від інших шпилькових, восени опадають шпильки. — Вісюліна—Клоков 62, 64. — Див. ще чуб.

[чубéлів] (род. в. чубéлова) «вид стоячого барила для пива»; — запозичення з угорської мови; уг. csobolyó «дзбан» є словом спірного походження: зуконаслідуваного або фіно-угорського, пор. манс. šütrpel «мала посудина з березової кори для пиття», хант. ᑕጀBal «полоник з березової кори», можливо, також фін. sampio «бочка» < ф.-уг. *ćútrz(-lз). — MNTESz I 546; MSzFUE I 120—121.

[чубéрка] «дійниця», [чубарка] «посуд для винокуріння» Нед; — очевидно, фонетичний варіант слова цебéрка «зализне відро», пор. [чібáрка], а також чуба́рачки / чеберя́чки / чиберáчки як паралельні утворення. — Див. ще цéбér.

[чуберна́стий] «кумедний, чудернацький» Нед; — результат експресивної ви-

дозміні лексеми [чудерна́стий] «чудернацький» під впливом слова чуб та його похідних. — Див. ще чудо.

[чубри́кáтися] «вклонятися в ноги» Г, Нед; — афективне утворення від чубрик «чубок», похідного від чуб (див.).

[чубри́на] «чуб»; — результат контамінації слів чуб (див.) і чупрі́на (див.).

чубу́к «порожнистий стрижень люльки, крізь який курець втягає тютюновий дим; живець виноградної лози, використовуваний для садіння»; — р. чубу́к «тс.», ч. слц. čibük «коротка турецька люлька», болг. чибүк «люлька з довгим дерев'яним чубуком», схв. чибук «люлька; чубук»; — запозичення з турецької мови; тур. čibük «прут», astma čibuğası «чубук, живець виноградної лози, (букв.) прут виноградної лози; люлька, чубук» є словом тюркського походження, пор. крим.-tat. уйг. кипч. čibük «стовбур; лозина», алт. тат. čəbbək «гілка; прут», дтюрк. čibucq «прут». — Фасмер IV 376; КЭСРЯ 496; Акуленко 137; Преобр. II, вып. последний 79; Дмитриев ЛС III 35; Machek ESJC 101; Младенов 685; Bergl. I 156; Mikl. EW 36, TEI I 279, TEI Nachtr. I 25; Радлов III (2), 2099; ДТС 156; MNTESz I 519; Bárczi 40; Lokotsch 36. — Пор. цибу́к.

[чубукóвець] (бот.) «садовий жасмин, *Philadelphus coronarius* L.» Нед, Mak; — очевидно, калька німецької назви рослини; нім. Pfeifenstrauch «тс., (букв.) люльковий кущ», де Pfeife має значення «люлька» і «стебло»; пор. також російську назву рослини чубу́шник (від р. чубу́к). — Див. ще чубу́к.

чувáл «великий мішок з грубої тканини»; — р. [чувáл] «мішок; вовняна обшивка тюка», болг. чувáл «мішок»; — запозичення з тюркських мов, пор. тур. čuval «мішок», аз. чувал «тс.»; припущення про запозичення з хантийської мови (Kálmán, Acta Ling. Hung. 1, 266), як і пов'язання з тат. čuval «камін» (Фасмер IV 376), сумнівні. — Фасмер ЖСт 17/2, 145—146; Младенов 688; Радлов III (2), 2186—2187; Макарушка 7; Mikl. TEI I 280, TEI Nachtr. I 25.

чувáш «представник тюркського народу Поволжя (основного населення Чуваської Республіки в Російській Федерації, нащадків булгар)»; — р. бр. болг. чувáш, п. Czuwasz, ч. слц. Čuvaš; — запозичення з чуваської мови; чув. чăваш походить, очевидно, від тат. ст. džyvaš (čywaš) «спокійний, скромний, миролюбний», спорідненого з чув. īāvaš «сумирний, тихий; лагідний, спокійний», чаг. īavaš, туркм. кумик. юваш, узб. ювош, ног. ювас, тат. суч. юаш, кирг. жоош, каз. жуас, уйг. жуваш, башк. īuyaš, тув. чааш «тс.», тур. uavaş «повільний; тихий; м'який; сумирний; легкий», аз. īavaš «тс.», дтюрк. javaš «м'який, лагідний; (про тварин і птахів) прирученний, свійський». — Фасмер IV 376; Егоров 73; MNTESz I 578; Радлов IV (1), 131; ДТС 248.

[чувстви́ца, чусви́ца] (бот.) «мімоза соромлива, *Mimosa pudica* L.» Mak; — штучний термін, створений як відбиття чутливості мімози; слово є похідним від іменника чувство́ (див.).

[чувство́] «почуття» Нед, [чувствéнник] «вигук» Нед, [чувствóвáне] «почуття, відчуття», [чувство́] «почуття», [чýвний] «який відчуває» Нед, [чувствовáти] «почувати, відчувати» Нед; — р. болг. м. схв. чýвство, др. чувъство «почуття; свідомість; орган чуття», чувати «чути», слц. čuvost' «поріг подразнення», слн. čústvo, стсл. цсл. чоуčvъstvo; — псл. čuvъstvo; утворене за допомогою суфікса -ъstvo від čuvati «слухати» < «відчувати» (пор. др. чувати «чути», укр. чувáти «чутно»), давньої кратної форми від čutí «відчувати»; в українській мові, очевидно, запозичення з церковнослов'янської. — Фасмер IV 377; КЭСРЯ 496; Цыганенко 542; Преобр. II, вып. последний 83; Sławski I 129; Младенов 688; Bergl. I 162. — Див. ще чути.

чув'я́к (мн. чув'я́ки) «шкіряні туфлі з м'якою підошвою без підборів (переважно в народів Кавказу і Криму)», чув'я́чиник «швець, що шиє чув'яки»; — р. бр. чувáк, п. czuwiač, ч. čuviјaču, болг. чувáки; — запозичене з адигейських мов

(можливо, через тюркське посередництво), пор. каб. *вакъэ* (< *жъакъэ < *дзъакъэ < *цијакъэ) «черевик; туфля», адиг. *цијакъэ* «туфля (чув'як)», убих. *цијакъэ* «черевик»; складне слово, де поєднано адигейські слова *цијэ* «шкіра; шкура» і *къын* / *къын* від дієслова *үйкъын* / *үйкъын* «широко розкрити» (отже, первісне значення «широко розкрита шкіра»). — КЭСРЯ 496; Шагиров 105—106.

[чұға] «вид верхнього одягу з довгим коміром, пошитого із сувільних шматків доморобної тканини (у галицьких лемків) СУМ; верхній одяг у галицьких верховинців: рід свитки без рукавів», [чугайна] «чугай», [чугайнка] (зменш.) «чугайна», [чугай] «верхній одяг, рід свитки», [чуганя] «чуга», [чужка] «суконна довга чорна або коричнева свита з відлогою» До; — р. [чұға] «довгий каптан», ст. *чұға* «вузький каптан», бр. *чугай* «рід свитки», п. *czucha*, ст. *czuha*, *czuha*, [czuja] «довге верхнє вбрання, підшите хутром, шуба», ч. *čuha* «вид верхнього одягу», слц. [čuha] «тс.», болг. заст. *чохá* «сукно», м. *чоја* «вид фабричного сукна», схв. *чóха*, *чóја* «тонке дорогое сукно», [соха] «довгий, подібний до плаща селянський одяг», слн. [соха] «верхній одяг із сукна»; — запозичення з угорської мови; уг. *csuha* «одяг, убрання (як правило, з сукна); ряса, кожух; біла груба опанча», найвірогідніше, є безпосереднім запозиченням з перської мови, прониклим до Угорщини ще до її турецького завоювання (пор. перс. *சுகா* «одяг, витканий із вовни»); до південнослов'янських мов слово проникло переважно через турецьку мову, пор. тур. *çuha*, заст. *çoha*, *çoka* «сукно»; вірогідне припущення про запозичення слова у східнослов'янські мови, у тому числі в українську на сході, з турецької. — Фасмер IV 373, 377, 388; Горяев 415; SW I 403; Радлов III (2) 2005, 2016, 2037, 2165; Mikl. TEI I 278; Bern. I 159; Kniezsa II 817—818; MNTESz I 569—570; Lokotsch 35.

[чуган] «кишеня, футляр» Нед; — неясне; можливо, пов'язане з чұға (див.).

[чугар] (ент.) «тарган, Blatta L.»; — неясне.

[чугурéць] (орн.) «сова вухата, Asio otus L.»; — запозичення з румунської мови; рум. *cîshurez* «сова лісована (вухата), Asio (Otus L.)» пов'язане як похідне з *cîș* «тс.», що вважається запозиченням з угорської мови; уг. *csúf* «потворний, бридкий» невідомого походження; румунське слово на українському грунті зазнало певної словотвірної адаптації — заміни кінцевого -ez українським суфіксом -ець. — DLRM 150; MNTESz I 569.

чуда́сія (розм.) «те, що викликає здивування; чудо» СУМ, Нед, [чудасійний] «кумедний, смішний» Пі; — болг. *чудесія* «чудо, диво»; — очевидно, експресивне утворення від *чудо*, *чудеса* з первісною формою *чудес-ія, де суфіксальне нарощення -ія постало під впливом утворень типу *веремія*, *завія* тощо, а також (якщо припустити, що слово виникло в бурсацькому середовищі) за зразком численних грецьких слів на -ία, пор. γεωγραφία «географія», κωμῳδία «комедія», προσῳδία «просодія (наголос)», στρατηγία «стратегія» і т. ін. — Див. ще чудо.

чудо «надприродне, незвичайне явище», *чудák* «дивак; [комік, жартівник] Ме», [чудан] «зناхар», [чудár] «дивна річ; дивна людина», [чудéra] «дивна річ; дивна людина» Вел, *чудацтво*, *чудернацтво*, *чудерство*, *чудеса* (форма мн. від *чудо*), *чудесница*, *чуділо* «чудак», *чудісько*, *чудище*, *чудій*, [чуднóта] «дивовиж», *чуднýй*, *чудбóвсько* СУМ, Нед, *чудакувáтий*, [чудárний] «чудний, дивний», [чудачнýй] «чудний, кумедний» Нед, [чудéнний] «дивний», [чудерéсний] «чудовий» ЛПол, [чудернастий, чудérний, чудернáцький] «чудернацький», *чудернацький*, *чудесний*, *чуднýй* СУМ, [чудновáтий] «чуднуватий» Нед, *чуднуватíй*, *чудбóвий*, *чудбóвний*, [чүннýй] «чудний» Нед, *чудýти*, [чудоватися, чудуватися] «дивуватися чимось» Вел, *чудувáти*, [чудárni, чудérni] «дивно» Вел, *вýчуди*, [зачýд] «захоплення» Ж,

[начудний] «чудовий» Ж, [пóчуд] «подив», [пóчуде] «дивна річ; чудовисько, монстр», [почудка] «дивна справа; дивовижка» Бі, [почудування] «подив», [прé-чуд] «прочуд, диво» Нед, *пречудо*, [причуд] «прочуд, диво» Нед, *причуда*, [про-чудо] «диво», [начудний] «чудний», [пречуден, пречудний] «дуже дивний» Нед, *пречудесний, пречудовий, причудливий* «дивний» Нед, [очудити] «здивувати» Ж, [причудитися] «здаватися (про щось обманливе, недійсне)», *напречудо* «напрочуд», *напричуд, напрочуд СУМ*, Она, *напрочудо, начудо* «на диво» Ж; — р. болг. *чудо* «чудо», бр. *цуд, цуда, чудо*, др. *чоудо* (род. в. *чоудесе*), п. *суд, судо*, ч. *[суда]* «чудеса; нещастя», слц. *суд, судо*, вл. *суні* «ніжний, тонкий» (< **суні* «дивний»), схв. *чудо*, слн. *чудо*, стсл. *чоудо* (род. в. *чоудесе*); — псл. *чудо*, род. в. *чудесе*; — утворене за допомогою суфікса *-d-* від *сuti* «відчува-ти» (пор. *stado* від *stati*); пов'язане з **kudo*, род. в. **kudese*; іє. **kēu-dos*; припускається спорідненість з гр. *κῦδος* «слава, честь» (< іє. **kūd-*); менш імовірний зв'язок з гр. *κεύθως* «укриття», бret. *küz* «схованка; таємниця», вал. *cudd* «тс.», з гр. *στύω* «підіймаю», нім. *staunen* «дивуватися, вражатися». — Фасмер IV 377—378; КЭСРЯ 497; ЭССЯ 4, 128—129; Черных II 395; Sławski I 109; Brückner 67; Sl. *prasł.* II 280—281; Macheck ESJC 108; Schuster-Sewc 98—99, 130; Skok I 339—340; Bern. I 161, 637; Pokorny 587.

[чудограй] (бот.) «дурман, *Datura stramonium L.*» Mak, ВeНЗн; — запозичення з угорської мови; уг. *[csúdafa]* «тс.» зазнало впливу рум. *[ciutmăfă]* «тс.», яке вважається видозміненим уг. *csúdfa*; уг. *[csúdafa]* є складним словом, де перший компонент *[csuda]* «чудо» слов'янського походження, пов'язаний з псл. *чудо*, укр. *чудо*, а другий *fa* «дерево» споріднений з фін. *riča*, нен. *пя* «тс.», що зводяться до урал. **ruwe* «дерево». — DLRM 150; Tamas 233—234; MSzFUE I 171; Терещенко 508—509. — Див. ще **чудо**.

чудь (зб.) «давньоруська назва естів, а також інших неслов'янських (при-

балтійсько-фінських племен), що жили на землях Новгорода Великого»; — р. *чудь*, бр. *чудзъ*, др. *Чудь* «тс.»; — вважається запозиченням з готської мови; гот. *þiuda* «народ», споріднене з дvn. *diot*, данgl. *þeod*, дісл. *þjöð*, дірл. *tuoth*, літ. *st. tautà < iε. *teutā-* «тс.», а також нім. *deutsch* «німецький» (< **diutisc* «народний», на відміну від ученого, латинського) з первісним значенням «германці»; існує також припущення (Wiklund МО 5, 195) про зв'язок із саам. (норв.) *čutte*, *ciđđe*, саам. (шв.) *čute*, *čude* «переслідувати, розбійник; назва ворога, що пригноблює саамів (у казках)», саам. (кольське) *čutte*, *čut* «тс.»; спроба пов'язати **чудь* з гр. *Σκύθαι* «скіфи» (Brückner AfSIPh 29, 111) викликає сумнів; припущення про зв'язок саамських форм з фін. *suude* «затичка, клин» (Itkonen UAJb 27, 43) також сумнівне. — Фасмер IV 378; Kluge—Mitzka 129; Шахматов ЖСТ 20/1, 22; Perwolf AfSIPh 4, 66; Grünenthal KZ 68, 147. — Пор. **чужий**.

чúжа «?» Нед; — неясне.

чужий «належний комусь іншому, не власний, не свій», [чуджий] «чужий» ВeБa, [чужéний] «чужий, іноземний» Нед, *чужиний*, [чуджак] «чужак» ВeБa, *чужák, чужанýна, чужанýца, чужбíна* «чужина» Нед, [чуженýк] «чужинець, іноземець» Нед, [чуженýця] «чужаниця», *чужинá СУМ*, Нед, *чужинець, чужинка* (зменш. форма від *чужина*) «чуже», [чужиня] «чужинець, іноземець; чужина» Пi, [чужжóта] «чужина» Куз, *чужáтися, чуждáтися* «цирати-ся» Нед, [чужждáти] «вести госпо-дарство, як чужі люди» Нед, [очужжíлий] «який став чужим» Нед, [очу-жйтися] «стати чужим», [очужжíти] «тс.», *зачужа* «будучи чужим»; — р. *чужжóй* «чужий», бр. *чужыи*, др. *чужии*, п. *судзы*, ч. *сизи*, ст. *сузи*, слц. *судзі*, вл. *нл. сузы*, полаб. *саизё*, болг. *чужд*, м. *туг*, схв. *туђ*, слн. *туј*, стсл. *штоуѓдь, тоуѓдь, стоуѓдь*; — псл. **тјудъ/tudъ* «тс.»; — вважається запозиченням з герм. **peudō* «народ» або гот. *þiuda* «тс.», розширеного на слов'янському ґрунті за допомогою суфікса *-jo*; припускалась і

спорідненість з герм. *feudi- / feudiška- «германський, народний», пор. дvn. diot «тс.», споріднене з оск. *touto* «народ», ірл. *túath* «тс.», прус. *tauto* «країна», лит. *tautà* «народ (люди, населення, нація)», лтс. *tauta* «народ (люди), чужа земля, чуже село», хет. *tuzzi-* «військо»; первісне значення мало бути «германський», пізніше «чужий узагалі»; існує також припущення про праслов'янське походження слова: псл. **tjudjь*, **tudjь* разом із зазначеними вище відповідниками розглядаються як праслов'янська рефлексація іє. **tautā-/teutā-*, де праслов'янські форми розвинули кореневе -d- під впливом іє. **leudhos* (> псл. *ljudъ*, укр. люд) «народ» як близькі за значенням форми (пор. слн. *ljúdske* «чужий») (Machek ESJC 88; Будимир Вjesник за археологію и историју далматинску, 55, Сплит, 1953, 22, 25); менш імовірні інші пояснення: як праслов'янської форми, що походить з іє. **toç-/teç-*, прислівникових утворень, ускладнених потім суфіксом -d- (Обнорский РФВ 73, 84—85), виведення псл. **tjudjь*, первісно «тамтешній», від *tu* «там» як спорідненого з гр. ἐντεῦθεν «звідти» (Брандт РФВ 25, 28—29), пов'язання з р. *тыть* «жиріти», укр. *[týti]* «тс.» (Ільинський ИОРЯС 23/2, 214); сумнівна спроба виведення слова від припущеного псл. кореня **skju-* із суфіксом -dъ і зближення з гр. Σκύθαι «скіфи» (розвиток значення «скіф» > «чужий») (Brückner 67). — Фасмер—Трубачев IV 379; Черных II 395; Sławski I 109; Lehr-Spławiński—Pol. 73; Machek ESJC 88; Schuster-Sewc 99—100; Младенов 688; Skok III 519; Mikl. EW 357; Kluge—Mitzka 129. — Пор. чудь.

чуйка «довгий суконний каптан халатного крою»; — р. *чуйка* «тс.»; — утворене від *чуга*, *чугай*, очевидно, спочатку як зменшувальна форма. — Фасмер IV 379. — Див. ще *чуга*.

[чуй-чуй] «вигук, яким нацьковують собак» ЛПол; — очевидно, результат семантичної видозміни форми *чуй* як наказового способу від *чутти* (див.).

чук (виг.) (при підкиданні дітей), *чукі* «тс.», *чукати* «забавляти дитину,

підкидаючи на руці (з вигуком (*чукі*)-*чук*); [плямкати, чвакати (під час іжі)]», *чукати* «забавляти дитину, підкидаючи її на руці (з вигуком *чукі* (-чук))»; — вигук звуконаслідуваного походження.

[чукати] «цимкати» Нед; — очевидно, експресивне утворення від *чук* (див.).

[чукірний] «чудний» Бевзенко НЗ УжДУ 27/2, 185; Кур; — не зовсім ясне; можливо, виникло на основі запозиченого німецького дієслова *schockieren* «шокувати». — Див. ще **шок**.

[чукудрій] (орн.) «посмітюха чубата (чубатий жайворонок), *Galerida cristata* L.» Нед; — результат контамінаційного зближення слів [*чукурлій*] «посмітюха (чубатий жайворонок)» і *кудрі*, [*кудер*] «кучері» у зв'язку з чубом на голові птаха. — Див. ще **кудрі, чукурділь**.

[чукурділь] (орн.) «жайворонок лісовий, *Alauda arborea* Нед; посмітюха чубата (чубатий жайворонок), *Galerida cristata* Куз, Шарл», [*чукурдей*] «тс.» ВеУг, [*чукурін*, *чукурлан*, *чукурлія*] «тс.» ВеНЗн, [*чукурдель*] «жайворонок лісовий, *Alauda arborea* Нед, [*чукурлій*] «жайворонок чубатий, *Alauda cristata*; посмітюха чубата, *Galerida cristata* Куз; рінник водяний, *Cinclus aquaticus* L.; коловодник, *Tringa* L. (у виразі *чукурлій річний*), коловодник (набережник) білястий, *Tringa hypoleucos* L. Нед»; — запозичення з румунської мови, що з відповідними фонетичними й семантичними видозмінами лягло в основу різних форм слова; рум. *cioscîlîe* «жайворонок» утворене за допомогою суфікса -îrlă-ie від звуконаслідуваного *cios*. — DLRM 145, 146.

[чулак] «назва барана» Дз Доп. УжДУ IV 108; — болг. *чолак* «покалічений; який має одну руку або ушкоджені пальці на руці», м. *чолак* «тс.»; — не зовсім ясне; можливо, йдеться про тварину, яка шкутильгає або має якусь фізичну ваду; тоді це запозичене через посередництво румунської мови (рум. *ciolac* «однорукий; покалічений») з турецької; тур. *çolak* «однорукий» (пор.

тат. **чулак** «тс.») походить від кореня *sol-*, *čol-* «лівий; неспритний, покалічений». — Младенов 687; DLRM 146; Радлов III (2), 2175; Lokotsch 35; Vámbégy 153.

чулан — через посередництво російської мови (р. **чулан**) запозичене (в XVII ст.) з тюркських мов; пор. алт. *čulan* «загорода для худоби», тат. *čolān* «хижка, комора»; припущення про російське походження цих слів (Радлов III (2), 2175) не знайшло дальшої підтримки; не пов'язане з р. **куль** (*Sobolewskij Slavia* 5, 447) або з п. *сузлаць* «збирати» (Brückner KZ 45, 28); припущення про походження з лат. *culina* «кухня» (Czekanowski Wstęp 205 — у Фасмера) або від тур.-перс. *külhan* «піч», утвореного на основі слів *kül* «попіл» і *hane* «дім» (Berneker — у Фасмера; Schrader Reallexikon I 461; Lokotsch 99), або з дсканд. *kylna* «сушарня; лазня» (Rhamm у Zelepin AfSIPh 32, 601; Schrader Reallexikon I 462; Thörgqvist 19, 206) викликають сумнів. — Фасмер IV 380; КЭСРЯ 497; Горяев 417; Черных II 395—396; Радлов III (2), 2175; Vasmer ZfSIPh 32, 601; Mikl. TEI I 42, 278.

[**чулары**] (іхт.) «маленька риба з роду кефалі, *Mugil cephalus L.*» Нед; — неясне.

чүлій «чутливий; вразливий; чуйний», **чүлість**; — р. [**чүлій**], бр. **чүлы**, п. *сзулы* «тс.», схв. *čulan* «любострасний, хтивий»; — псл. *čuť(j)* «чуйний; той, що добре чує; той, що слухає; той, що відчуває; вразливий»; первісно активний дієприкметник минулого часу на -i- від дієслова *čuti*, укр. **чути**. — Sł. prasł. II 287—288; Sławski I 127. — Див. ще **чүти**.

[**чулінда**] (у реченні: «За добрым чоловіком і чулінда жінка» — Номис, № 9106) «?»; — бр. [**чулінда**] «неохайній; незграбний»; — неясне.

[**чүлити** (у виразі *чүлити ўха*)] «щулити вуха» Нед; — очевидно, результат контамінації слів *щүлити* (див.) і **чүлій**, похідного від **чүти** (див.).

[**чүлка**] (переважно у мн. **чүлки**) «панчоха»; — р. ст. *чулъкъ* «м'яке взут-

тя» (XVI ст.), болг. м. *чул* «покривало для тварин, попона»; — запозичення з російської мови; р. **чулок** запозичене з тюркських мов; пор. тат. *чолгау* «чевревик», чув. *чалха* «тс.», кирг. *чулго*, каз. *ккалп.* *шулғау*, башк. *сылгау* «онучі», кумик. *чылғавлар* «обмотки», каз. *шұлық* «чевревик»; деякі з цих форм, мабуть, виники шляхом субстантизації дієслів, пор. тат. *чолга*, узб. кирг. *чулга*, ккалп. *шулга*, башк. *солга*, хак. *сүлға* «обмотувати, обкутувати, загортати, обволікати, охоплювати», чув. *чалха* «заплутувати, переплутувати»; припущення про слов'янське походження та звязок із **куль** (*Sobolewskij Slavia* 5, 446—447) або з п. *сула* «ганчірка; онуча» (Brückner 68) сумнівні. — Фасмер—Трубачев IV 380—381; КЭСРЯ 497; Черных II 396; Цыганенко 543; Егоров 235, 319; Вахрос 197; Радлов III (2), 2052, 2176; Берн. I 163; Mikl. TEI I 279, TEI Nachtr. II 97, EW 419; Ramstedt 433, KSz 15, 136.

[**чүлко**] «чілко (головний убір засвятої дівчини: картонний обруч, обвитий стрічками, позаду також пучок стрічок)»; — п. *czółko* «чулко (жіночий національний головний убір: пов'язка на чоло в жінок)»; — запозичення з польської мови або діалектна форма, відповідна літ. *čilko* «тс.» у говірках, де українському літ. *i* відповідає монофтонг у ([вуң] «він», [вуլ] «віл», [жүнка] «жінка» і под.); п. *czółko*, зменш. від *czółko*, укр. **чобло**. — Див. ще **чобло**. — Пор. **чілка**.

чум «переносне житло кочовиків-оленярів у вигляді конічного остова»; — р. бр. **чум**; — запозичення з мови комі; комі *чом* «курінь, конура; маленький будиночок у вигляді клітки з дощечок (для дитячих розваг), [курінь оленярів, чум]», [č'um] «амбар», удм. **чум** «комора для одягу» походять із загальногерманського *č'om «курінь, амбар, хлів, комора, прибудова до будинку»; спробу глибшої етимології (пов'язання з фін. sauna «лазня» через допермське *č'ηg, див. Лыткин—Гуляев 309) остаточно не доведено. — Фасмер IV 381; ССРЛЯ 17, 1196.

чұмá «гостре інфекційне захворювання людини і тварин, що поширюється часто у формі епідемії; (розм.) епідемічне захворювання взагалі (у тім числі й холера)» СУМ, Нед, [джұма] «тс.» Ж, Куз, [чүменá] (у замовлянні від холери так називається нібито дитина чуми, тобто зарази), чумний, [зачуміти] «заразити», [зачуміти] «очманіти»; — р. чумá «чума; [узагалі смертельно небезпечна пошесна хвороба]», бр. чумá, п. džuma, болг. чұма «тс.», сболг. чюма «прищ, нарив» (Соболевский РФВ 65, 417), м. чума «чума», схв. чұма «тс.»; — слово нез'ясованого походження, усі спроби пояснення якого нездовільні: приписуване слову турецьке походження (тур. [сұта] «чума», літ. veba, taup «тс.» — Mikl. EW 419, TEI I 279, TEI Nachtr. I 25; Соболевский РФВ 65, 417; Горяев 417; Lokotsch 36) сумнівне через ізольованість і нез'ясованість походження в турецькій мові (припускається не цілком обґрунтовано) й російське або слов'янське походження в ній: Радлов III (2), 2188; Младенов 689), а також через первісно некінцевий (проти турецького) наголос в усіх південнослов'янських мовах при їхніх найтініших контактах з турецькою; потребує більшого обґрунтування спроба пов'язати з рум. ciumă «пагін, паросток», аром. tăsama «гуля, нарив» (< лат. cūta «молодий паросток капусти» < гр. κῆμα «паросток») (Berg. I 163), див. застереження: Фасмер ГСЭ III 224; Puşcariu I 32—33; Meijer-Lübke 226; потребують дальших обґрунтувань інші пропоновані етимології: виведення з гр. κῆμα як спорідненого зі слов'ян. сұта < іє. *keu- «згинати, виділятися, набухати» (Mladenov AfSIPh 33, 7—10, проти Vasmer RSI 4, 172; Jagić AfSIPh 33, 10), пов'язання з др. шума «гуля», яке виводиться з гебр. (талмудичною, XV ст.) šūtā «гуля, нарив» (Brückner 114, KZ 45, 110); у польській мові з української. — Фасмер IV 381—382; КЭСРЯ 497; Черных II 396; Sławski I 214.

чумázий «замурзаний»; — запозичення з російської мови; р. чумázый, очевидно, утворене за допомогою підси-

лювального префікса чу-, неясного за походженням, від кореня маз-, наявного в дієслові мázать, спорідненого з укр. мázати; пор. синонімічне р. черномázый; припущення про зв'язок першої частини з чұшка, чұчело (Преобр. II, вып. последний 81) сумнівне. — Фасмер IV 382; КЭСРЯ 497; Черных II 396. — Див. ще мázати.

чумák¹ «в Україні в XV—XIX ст. — візник і торговець, що перевозив на волах хліб, сіль, рибу та інші товари для продажу; український народний танець», [чумаківна] «дочка чумака» Бі, [чумáство] «чумацтво» Нед, чумáцтво, [чумачéнко] «син чумака» Бі, чумачéнько «зменш. від чумак», чумачíло «зблíш. від чумак», чумачíна «чумак; (зб.) чумаки», [чумачíха] «дружина чумака», [чумачíя] «(зб.) чумаки», чумачíка «дружина чумака; (заст.) чумацтво; вид української вишитої сорочки без коміра», [чумачíя] «(зб.) чумаки», чумакувáти; — р. [чумák²] «шинкар», [чумаковáть, чумáчити] «візникувати», бр. чумák, п. сцитák «тс.»; — не зовсім ясне; вважається запозиченням з тюркських мов, пор. тур. çotak «булава, довгий щілок», уйг. çotak «міцний, кріпкий» або тур. çumakdar «той, хто носить булаву» (при цьому залишається не зовсім прозорим семантичний перехід до українського значення); припущення про зв'язок з тур. çut «бочка» (Горяев Доп. I 56) або з чумá «хвороба» (оскільки іноді в дорозі чумаки мазали одяг дьюгтем як засобом проти інфекції) сумнівне; у польській мові з української. — Фасмер IV 382; Дмитриев ЛС III 43; Brückner 81; Lokotsch 35; Mikl. TEI Nachtr. I 25, II 98; Младенов Годишник 13, 152—154.

[чумак²] «пуста капуста, що не звивається у головку» ВеНЗн; — неясне.

[чумák³] (бот.) «айлант, китайський ясен, Ailanthus glandulosa L.» Дз, [(бот.) «сумак, Rhus thyphina L.»] Mak; — очевидно, результат зближення з чумák¹ за народною етимологією випадково близької звучанням форми сумák (бот.) «оцтове дерево, Rhus thyphina L.» або

німецької назви дерева айлант *Sumach Persischer*. — ССРЛЯ 14, 1190; *Fremdwörterbuch* 610. — Див. ще **сумах**.

[**чумандра**] «?», [**чумандриха**] «?» (слова з пісні: *Гоп, чук, чумандра, — чумандриха молода...*); — п. *сзитадгүча* «рід українського танцю» (з припушуваним походженням з української мови — SW I 405); — неясне.

[**чуманіти**¹] «чманіти» Г; — очевидно, результат контамінаційного зближення слів *чманіти* і *чұмá*. — Див. ще **чманá**, **чұмá**.

[**чуманіти**²] «сидіти як одурілий, за-сиджуватися»; — очевидно, запозичення з тюркських мов, найвірогідніше, булгарської, з якою контактувала українська і нащадком якої є чуваська мова, пор. чув. *чуман* «лінівий (про коня); (перен.) немоторний, млявий», полов. *чаман* «забарний; лінівий». — Егоров 326—327.

[**чумбúр**] «повід оброті» Куз; — р. *чумбúр* «повід для коня»; — за російським посередництвом запозичене з тюркських мов; пор. алт. уйг. [çylbur] «з'єднаний з вузечкою довгий мотузок, яким прив'язують коня»; неприйнятне припущення про зв'язок з тур. çämbärg «обруч» (Mikl. TEI I 275, TEI Nachtr. II 95). — Фасмер IV 331, 382; Корш ИОРЯС 8/4, 40. — Пор. **чембóр**.

чумíза (бот.) «китайське просо, *Sesaria italicica* subsp. *maxima* L.; просо італійське шафранне, *Panicum italicum* синон. *L.*» Mak; — р. *чумíза*, бр. *чумíза*; — запозичене через російське посередництво з китайської мови (кит. *choumizi*). — ССРЛЯ 17, 1200.

[**чумíчка**¹] «дерев'яній кухлик, з якого п'ють горілку (старовинна назва); ополоник» Ва; — р. [**чум**, **чумíч**, **чумíчка**] «ополоник», др. *чумъ* «ківш», *чумичъ* «тс.; ополоник»; — запозичення з тюркських мов, пор. тат. *ситус* «посуд для пиття», чаг. *ситса* «черпак», *ситиš*, *ситшuk* «велика ложка», кипч. *сöптиш* «шумівка»; менш вірогідне, особливо для української мови, пов'язання з чув. *чам* «глек для пива» (Räsänen FUF 29, 201). — Фасмер IV 381; Преобр. II, вып. последний 81; Радлов III (2), 2050; Mikl. TEI Nachtr. II 98.

[**чумíчка**²] «трава» Ва; — неясне.

[**чумів**] «пачка тютюну (в листах)» Г, ВеЗн; — запозичення з угорської мови; угр. *csomó* «вузол; пучок, ворох» є словом фіно-угорського походження, пор. морд.-ерз. *súlmo*, *súlmá* «вузол; пук», мер. *súlmá* «тс.», морд.-ерз. мокш. *súltmanis* «в'язати, укладати; зв'язати, зв'язати вузлом», фін. *solmi* «вузол», *solmia*, *solmita* «в'язати, зв'язувати», ест. *sõlm* «вузол», саам. (норв.) *čuołbmá* «вузол», що зводиться до ф.-уг. *colme(-). — MNTESz I 551—552; MSzFUE I 123; Bárczi 44.

[**чұмка**] «чубчик, що спадає на чоло коня» ВеЗа; — очевидно, результат фонетичної видозміни попереднього [*чұвка] «тс.» як діалектного відповідника слова [*чівка*] «чуб, волосся спереду голови» (пор. діалектні відповідники з *у* замість *і*: [*вуң*] «він», [*вүл*] «віл», [*жұнка*] «жінка» і под.); [*чівка*, *чілка*] «чуб, волосся спереду» разом з р. *челка* (чолка) «тс.» продовжує попереднє *челъка, похідне від *челб*, укр. *чобъ*. — Див. ще **чоло**.

[**чунé**] «хвороблива дрімота, маразм» Нед, [*чұніавий*] «хворий, в'ялий» Нед; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з *вý-чуняти* «одужати», *прочуняти* «прийти до пам'яті», р. *очунéть* «опритомніти», бр. *ачұняць* «видужати» і далі з *очнýти* «прокинутися, опритомніти» (див.).

[**чұнок**] (зоол.) «землерийка, *Sogex*»; — неясне.

[**чунтúк**] «овчина з курдючної вівці; сап'янова шкіра з курдючної вівці»; — р. [**чунтúк**] «добра порода кримських овець», [*чундúк*] «калмицька порода овець з великими курдюками»; — неясне. — Фасмер IV 383.

[**чұнýя**] (переважно у мн. *чұні*) «великі гумові калоші для валянок ЛПол; личаки з прядива До»; — р. [**чұни**] «прядивні личаки; валянки; суконні онучі»; — не зовсім ясне; можливо, запозичення з російської мови; для р. *чұни* припускається зв'язок із саам. кильд. *tšuæppæ* «саамські сани», кольським *čioippe* «тс.» або зі словом *чұнки* «сані» з донських говірок, яке вважається тюркізмом, пор. чув. *çuna* «сані», балкар.

чана. — Фасмер IV 383; Радлов III (2), 1855; Егоров 218; Kalima WuS 2, 183, RSI 5, 93; Mélanges Mikkola 65.

[чупак] (орн.) «костогриз, Coccothraustes coccothraustes L.» Шарл, ВеНЗн, [čupkár] «тс.» тж; — віддіслівне утворення, пов'язане з [čúpkati] «бити, тупати ногами; (тут) видавати голосні звуки»; назва мотивується характерною ознакою птаха, стукотом, що виникає, коли він розламує своїм масивним дзьобом кістки ягід, насіння, горіхи; пор. іншу його назву: *костогріз, горіхоїд, черешняк*; можливо, птаха названо також у зв'язку з його характерним співом, набором тріскучих звуків. — Птици ССР 559—560. — Див. ще **чұпати**.

[чупарний] «охайній; гарно одягнений», *нечупарний* «неакуратний, неохайній», *нечупара* «неохайна, нечепурна людина», [нечупайды] «тс.»; — результат експресивної видозміні слова *чепурний*. — Див. ще **чепурити**.

[чұпати] «шкандинати, із зусиллям іти, повільно прокрадатися; кульгати» Нед, [čúpkati] «бити, тупати ногами; голосно ступати» Нед; — очевидно, діалектний фонетичний варіант поширенішого *тіопати* «ходити дрібними кроками; повільно іхати». — Див. ще **тіопати**.

чұпер «чуб, чуприна»; — р. [čup] «чуб», [чупрун] «тс.», бр. [čup] «тс.», п. [czuper] «чуприна», [czupra] «тс.», ч. мор. [čýper] «роztріпане пасмо волосся», слц. [čupra] «голова (звичайно розплатлана)», číргу (мн.) «роztріпане волосся», схв. čýreg «пасмо волосся, шерсті», слн. čóp «жмут; чуб»; — пsl. čírgъ (чол. р.), čírga (жін. р.) «чуб, скуйовджене волосся»; — походить утворення від čírpъ/číra «тс.», споріднених із čívъ/číva (до чергування кінцевих р: b пор. пsl. *st^bírpъ/st^bírbъ «стовп» < ie. *stelrp-/stelrb-); — споріднене з лтс. čírgs «чуб, чуприна», čírga, čírgis «тс.»; щодо лит. číuprā «тс.» припускається можливість зворотного утворення від čírgupà, п. czuprgupa (Fraenkel 46). — Фасмер IV

384; St. prasł. II 290—291. — Див. ще **чуб**. — Пор. **чупріна**.

чуперадло «опудало»; — запозичення з польської мови; п. czupiradło утворене від [czuper] «чуб, чуприна» за допомогою суфікса -dło з негативним забарвленням, пор. popychadło «попи-хач», skąpiradło «скнара» тощо; первісне значення «людина зі скуйовдженим волоссям»; п. czupiradło пов'язується також із запозиченим з укр. *чепурний* (Brückner 81—82). — Stawski I 127. — Див. ще **чупріна**.

[чупірдати] «(про дитину) повільно невпевнено ходити» Нед; — не зовсім ясне; можливо, експресивне утворення на основі дієслів [čýp(ati)] «шкандинати», [(шн)бртати(ся)] «спотикатися» і под.

[чуплáня] «назва овець» Дз Доп. УжДУ 4, 108, [чупéля] «тс.» тж; — неясне.

[чупні] «батіг, що служить знаком гідності для проводиря циганського табору» Пі; — запозичення з циганської мови; циг. (півд.) [čupný] «батіг», можливо, утворене на основі запозиченого з угорської мови дієслова csapni «бити; хльоскати (батогом)», де угорську інфінітивну форму сприйнято як форму іменника жін. роду на -i (пор. циг. [čxuri]) (жін. р.) «ніж», [čhaéry] (жін. р.) «дівчина; дівчинка, дочка», ярмí (жін. р.) «капуста» і под.). — Цыган.-рус. словарь 1938, 146, 184. — Див. ще **чóпнуги**.

[чупойда] «нечепура» СУМ; — очевидно, експресивне утворення, що виникло на основі контамінації слів *(не)чу-n(ára)* «нечепура» і *хвóйда* «неохайна, нечепурна людина; нечепура». — Див. ще **хвóйда, чепурний**.

[чупорний] (про курку) «?» Нед; — неясне.

чупріна «чуб», *чупріндýр* «той, хто має чуприну» СУМ, [«здоровань з великою чуприною»] Пі, *чупрінистий*, [чупрýвий] «чубатий, кудлатий»; — р. [чупріна] «чуб», бр. *чупріна*, п. (з XVI ст.) czuprgupa, ч. čírpína, ст. čírgupa, слц. čírgipu (мн.) «чуприна», схв. čupérak; —

псл. čirgīpa, утворене за допомогою суфіка збірних іменників -i-pa (пор. стсл. **къгина** «чагарник») від псл. čirga, čirgъ, укр. чýper, фонетичного варіанта до čiбъ. — Фасмер IV 384; Петлева Этимологія 1968, 126; Śl. prast. II 290; Ślawski I 127—128; Brückner 81; Machek ESJC 109; Holub—Кор. 96; Holub—Луер 120. — Див. ще чýпер.

[чуприндій] (орн.) «посмітюха чубата (чубатий жайворонок), Galerida cristata L.» Нед, Шарл, [чуприндір] «тс.» Куз; — утворення, що виникло на основі семантично трансформованого чуприндір «той, хто має чуприну (головно про людей)», поширеного на птаха з чубом (чуприною); постало внаслідок заміни суфіксального елемента -ip суфіксом -ii (за зразком афективних утворень типу *бабій*, *плаксій*, *парубій*). — Див. ще чуприна.

чупрун «простолюдин» Бі; — похідне утворення за допомогою суфікса -un від чýper «чуб, чуприна» (отже, первісно «чубата людина»), що зазнало пізніше семантичної видозміни. — Див. ще чуприна.

[чур] «дзюрчання» Нед, [чýркало] «джерело» УРС, Г, [чýрок] «невеликий водоспад; місце, де струменем б'є вода», [чýркало] «джерело» Нед, [чурýти] «плюскотіти, дзюрчати, бити струменем» Нед, [чурýти] «текти, дзюрчати, бити струменем» Нед, [чýркati] Нед, [чуркомiti, чýркýti] «тс.»; — п. [чу-
гигý] (дит.) «мочитися»; — один із варіантів звуконаслідувальних слів (з початковим ч-, дж-, ж-, ц-, дз-, з-) для передачі слухового враження від шуму текучої води (рідини), що виникали незалежно в різних мовах (пор. р. журчать «дзюрчати», вірм. džig «вода» і под.). — Младенов 689, 696. — Пор. дзюр, цýркити.

чúра — див. джýра.

[чурáпи] «домашнє взуття, зшите з грубого сукна» Мо, чурéпки «тс.» тж; — болг. м. чорáп «панчоха; шкарпетка», схв. чàрапа «панчоха»; — запозичення з болгарських говорів на території Оде-

шини (зі збереженням характерного для них переходу ненаголошеного о в у); болг. чорáп походить від тур. çogar «панчоха», запозиченого з перської мови. — Младенов 687; Skok I 296; Радлов III (2), 2019; DLRM 147; Lokotsch 35.

чурбáк (розм.) «обрубок дерева, коротка колодка», [чýрбаn, чýрка] «тс.»; — р. [чурбáк, чурáк, чурбáн, чýрка] «тс.»; — запозичення з російської мови; р. чурбáк (разом з іншими, пов'язаними з ним словами) загальновизнаної етимології не має; найбільш прийнятною є гіпотеза про зв'язок із чур(ə) «межа, рубіж», виділованим в р. чересчýр (Желтов ФЗ 4, 1876, 28; КЭСРЯ 491, 497) з давнішою семантикою « дух предка-охранца»: дерев'яними стовпцями, що символізували предків, позначалися межі земельних володінь; зіставляється з псл. *čь̥rta «риса» (ЭССЯ 4, 134) і далі з лит. kiáuras «дірявий, діра», kiùrti «стати дірявим», лтс. caīgs «дірявий», свн. schore «тріщина»; може бути реконструйоване псл. *čígyr з іє. *keug- «різати»; у такому разі прийнятне припущення (Младенов РФВ 71, 455) про зв'язок зі щур «пацюк» (як з нічною твариною), пор. укр. прáщур «прапрадід, предок»; менш прийнятний погляд про тюркське походження р. чересчýр (з чув. t̪saruzər «безмежно») (Gauthiot MSL 16, 88). — Лукінова З архаїчної лексики // Київське Полісся 1989, 79—83; Фасмер IV 385, 387; Потебня РФВ 3, 192—193; Черных II 397; Iljinskij AfSIPh 29, 488; ІФ 9, 287; Büga KS I 258; Mikl. EW 37; Mühl.—Endz. I 365—366. — Див. ще чур¹.

чурéк «прісний хліб у вигляді великих коржів, що випікають на Кавказі і в Центральній Азії СУМ; печиво з вівса Нед»; — р. чурéк, бр. чурéк, болг. [чурéк] «кулінарний виріб із солодкого тіста», схв. чурек «спеціальний хліб для сімейного свята»; — запозичення з тюркських мов, пор. тур. çögek «паска; округлий предмет», аз. чөрәк, туркм. чөрек, дтюрк. çögäk «чурек; корж». — Фасмер IV 386; Дмитриев ЛС III 36; Skok I 343; ДТС 155; Радлов III (2), 2040; Slavia

15, 337; Korsch AfSIPh 9, 519; Mikl. TEI Nachtr. I 25; Lokotsch 35; DLRM 151.

[чурка] «онуча» Mo; — неясне; можливо, пов'язане з [чурáти] «домашнє взуття, зшите з грубого сукна».

[чурпíло] (орн.) «дрімлюга європейська, Caprimulgus europeus L.» Шарл; — не зовсім ясне; можливо, звуконаслідувань утворення, як і в інших мовах, де звуконаслідування, пов'язані з птахами, зокрема з їхніми назвами, часто починаються звуком ч-, пор. англ. (to) chirgip «щебетати», уг. csicseregni «тс.», рум. ciosîrlie «жайворонок» тощо.

[чурупíтка] (орн.) «перепілка, Sturnix coturnix L.» BeHNz; — очевидно, слово звуконаслідуванального походження; неясним є його формальний зв'язок із діалектним словом на позначення іншого птаха — посмітохи, пор. його діалектну назву [чорпíта] «посмітоха, Galerida cristata (Alauda arborea)». — Птиця ССРР 182—183.

[чýстрати] «чуhrati», [чýстрити] «бити, сікти; (про дош) лiti»; — результат експресивної видозміни форм чýстрити «чесати (чуhrati) вовну» Нед, чýстрити «чуhrati на гребені прядиво, вовну» під впливом чýхráti. — Див. ще чýстрити, чýхráti.

[чýстрий] «бадьорий; міцний (про людину)»; — очевидно, результат контамінації слів шýстрий і чýстрити. — Див. ще чýстрати, шýстрий.

чýстрия (у виразі: Біга, як Синякова чустря. — Номис, № 6674) «?» Г; — неясне; можливо, похідне від чýстрий (див.).

чýти «сприймати звуки за допомогою органів слуху; мати слух; відчувати; виявляти, розпізнавати когось, щось за допомогою органів нюху», чувáти «чути щось неодноразово; не спати, пильнувати», [чýтити] «приводити до тями, опритомнювати, будити» Нед, [чювати] «чути (не раз)» BeUG, [чýйка] «ухо; щупальце» Нед, [чуйкó] «ім'я казкового собаки», чýтка, [чуткó] «назва собаки» Нед, [чутнý] «сторожа, варта» Нед, чуттý, [чувáлий] «чутій; про що вже чули»

Нед, [чутýвій] «чутливий, зворушливий, патетичний» Нед, чýтій, [чутýтельний] «чутливий» Нед, чуткýй, чутливýй, чýтнýй «який сприймається органами слуху; відчутний, [чуйний, пильний; свідомий, у свідомості; який не приємно пахне, вонючий Нед], чуттéвій «здійснований за допомогою органів чуття; пов'язаний із задоволенням тілесного потягу», [чýущий] «який чує, відчуває» Нед, [чуткóм] (у виразі ані видком не видати, ані чутком не чувати) «зовсім не бачити й не чути», [чутнісько] «добре чути», [чутніше] (порівняльний ступінь від чутнó) Куз, [чу] «чуєш» Нед, [занечúлювати] «знеболювати» Она, [занечýяти] «стати глухим, втратити слух» Она, [зачутýти] «заповнити, заразити смердоючим випаровуванням, чадом» Ж, [зачутюватися] «засмерджуватися» Ме, надчутливýй, недочувáти, [недочутнýй] «ледве чутний, тихий» Ж, незчутися, [нечувáлий] «нечуваний» Куз, [нечýй] (у словосполученні нечýй-ангель) «чистий дух, гений» (?) Ж, [нечутý] «ледве чутний» Куз, [обезчувствіти] «знепритомніти» Ж, очувáти, очувáтися, [очувáтись] «знаходиться» ЛексПол, [очутися] «очуяти» Ж, очутýти, очутýтися, [очутіти] «очутитися», передчувáти, передчутýти, передчуттý, передчуття, почувáння, почутýти, почуттý, почуттéвій, почуттá, пречуттý, причувáти «бути ледве чутним; [прислуховуватися]», [причуйка] «вушний пір'ястий придаток (у сови)» Нед, [причулок, причутé] «інстинкт» Нед, [причуттý] «передчуття» Куз, прочувáння, прочувáти, прочутýти, [прочýй] «передчуття, прочуттý» Нед, [счутýтися] «отямитися» Нед, [чýчут] «чутка, поголоска» Нед, [учýтка] «тс.»; — р. чýять «почувати, відчувати, пізнати чуттями, переважно нюхом», [чутъ] «чути; нюхати; розуміти», бр. чуць «чути; відчувати запах», др. чути «відчувати; чути; знати», п. счиć «відчувати; передчувати, усвідомлювати; ст. не спати, пильнувати, бути чуйним; знати, дума-

ти; [чути], ч. čítī «відчувати (зокрема, запахи)», ст. čutí «тс.», [čut] «чути; діставати нюхових вражень; відчувати», слц. čut' «чути; відчувати; [відчувати запахи]», вл. čúc «відчувати; відчувати запахи, нюхати; діставати смакових вражень», нл. cūs «відчувати; мацати; помічати; відчувати нюхом», полаб. саја (cajēs) < čiyo (čiyeš) «відчуваю (відчуваеш)», болг. чу́я «чую; слухаю; стережу, охороняю; доглядаю (когось)», м. чуе «почує», схв. чу́ти «чути; відчувати», слн. čútī «чути, почути; не спати; стежити», стсл. чоути «відчувати, помічати, пізнавати»; — псл. čutí «діставати чуттєвих вражень; усвідомлювати, розуміти, стежити; не спати, пильнувати» продовжує іє. *keu̯-i- «звертати увагу, спостерігати, діставати чуттєві враження (дотикові, нюхові, слухові, зорові)»; — споріднене з ав. čāvīši «(я) сподівався», дінд. kāvī- «ясновидець, мудрець», ākūvatē «має намір», гр. κοέω (*kouejō) «помічаю», лат. саеб «стережуся, не сплю»; із розширювачем -s- має відповідники в гр. ἀκούω «чую», гот. hausjan «чути», двн. scouwōn «глядіти, дивитися», нім. schauen «тс.». — Фасмер IV 390; Критенко Вступ 554; ЭССЯ 4, 134—135; КЭСРЯ 496; Цыганенко 542; Петлевая Этимология 1968, 126; Булаховський Вибр. пр. III 378; Преобр. II, вып. последний 83; Sławski I 127; Brückner 81; Sl. prasł. II 295—297; Machek ESJČ 104; Holub—Кор. 94; Lehr-Spławiński—Pol. I 70; Младенов 688; Skok I 344—345; Bern. I 162—163; Walde—Holm. I 186—187; Frisk I 890—891; Boisacq 37—38; Kluge—Mitzka 638; Klein 1438; Trautmann 132; Pokorný 587.

[чутіро] «дерев'яне відро» Mo; — запозичення з румунської мови; рум. ciútură «цеber» походить з лат. *cytola, запозиченого з грецької; гр. κότυλος «келих, кубок» споріднене з лат. catīnus, catillus «блудо, миска», гот. *katilis «котел», стсл. котъль «тс.», укр. котéл. — DLRM 151; Boisacq 502—503; Walde—Holm. I 182; Frisk II 933—934. — Див. ще котéл.

[чутіти] «густі»; — очевидно, результат контамінації дієслів гутіти (див.) і чутіти (див.).

[чутъ] «ледве, трохи», [чуточку] «тс.» Нед; — р. чутъ, бр. чуцъ, др. чути «можливо, навіть»; — запозичення з російської мови; р. чутъ «ледве» виникло в результаті семантичної видозміні форми інфінітива чутъ, др. чути «відчувати» (до переосмислення дієслівних форм пор. укр. мов, мовляв, хай, р. пусті і т. ін.); зіставлення з англ. hyse «син; юнак», перс. kōda «дитина», ав. kutaka «маленький» (Scheftelewitz WZKM 34, 218) помилкове. — Фасмер IV 387—388; Цыганенко 542; Горяев 416; Bern. I 162. — Див. ще чутъ.

чуфа (бот.) «багаторічна трав'яниста рослина родини осокових (земляний мигдаль), що використовується в кулінарії, Cyperus esculentus L.» СУМ, Mak; — р. бр. болг. чуфá; — запозичення з іспанської мови; ісп. chufa продовжує лат. cūphī «вид суміші (виготовлялася в Єгипті)», що походить від гр. κύφι «кифі (єгипетська цілюща мазь)». — РЧДБЕ 837; Klein 286.

[чуфérка] «ящірка» ВеУг; — неясне.

[чух] «гар, чад, сморід» Нед, [чухнуть] «позбуватися неприємного запаху» Нед; — р. [чуха] «морда (звіра), рийка (свині)», [чухатъ] «розпізнавати нюхом або смаком», п. [czuch] «запах», [czuchać] «видавати добрий або поганий запах», ч. čich «нюх», [čich] «тс.», [čuchat] «смердіти», слц. čuch «нюх», čuchat' «нюхати, учувати (запах)», вл. čuch «нюх», čuchać «нюхати», схв. [čuh] (< čuh) «дух, повів», слн. [čuh] «запах; сморід», [čuhati] «учувати; згадуватися», [čuhati] «дугти»; — псл. čuhъ (čuxa) «нюх; запах; сморід» пов'язане з čuhati «розпізнавати нюхом; [пахнути (переважно погано); смердіти]», що є експресивним утворенням за допомогою суфіксальногорозширювача -xati (<*-s-atı) від čuti, укр. чути (пор. гр. ἀκούω «чую, слухаю», гот. hausjan «чути»). — Фасмер IV 389; Ильинский ИОРЯС 20/3, 88; ЭССЯ 4, 130; Sl. prasł. II 282—283,

284—285; Sławski I 108; Brückner 81; Machek ESJC 104; Holub—Kop. 95; Bern. I 162, IF 10, 151; Rozwadowski RSI 2, 110; Iljinskij AfSIPh 29, 488; Bezzemberger BB 27, 145; Zupitza KZ 37, 399. — Див. ще чути.

[чухá] ?» (у прикладі Д. Яворницького: «Тільки чуху пробив до вокзалу та назад, а вони давно вже приїхали») Г; — не зовсім ясне; можливо, експресивне утворення від чух; пор. слн. [cúhati] «дугти» і р. дуй «іди, біжи». — Див. ще чух.

чухати «терти, шкрабти шкіру, щоб не свербіла; куйовдити волосся, почісуючи пальцями», [číhāti] «тс.», [чухати] «чухати» ДзУЗЛП, [чуханиці] (у примовці, що вживается під час гри в нямкало з жестами, що наслідують чухання: чухи, чухи, чуханиці, добрі з маком паляніці), [чуханка] «короста» ЛПол, [чухи] (мн.) «чухання», [чухачка, чухна] «тс.», [чухнó] «сверблячка» Кур, зачуханий, очухатися [«стертися»]; (перен.) «прийти до нормального стану; одужати; отяметися», прочухан «покарання (побоями)», прочуханка «тс.» СУМ, Нед; — р. [чухатсья] «чухатися; опрітомнювати», бр. чухаць, чухаца, п. заст. czochać się, ч. [čachat] «їхати, іти», слц. [cuchac (dil'e)] «мити, скребти (підлогу)», схв. чéхати «обривати, обламувати, обшипувати», слн. čéhati «гладити, скребти по шкірі (особливо тварину)», čóhati «чистити скреблом», čóhati se «чесатися, тертися»; — псл. čexati (čихати/čoxati); експресивне утворення від česati, укр. чесáти з переходом s в х та пізнішою нерегулярною зміною голосних у корені. — Sl. prasł. II 121—122, 176—177; Sławski I 124; Brückner 77; Machek ESJC 96; LP IV 121; Skok I 312. — Див. ще чесати. — Пор. чистрити, чухрати.

[чухýрчити] «підкрадатися; обманювати; лестити» Пі; — не зовсім ясне; можливо, експресивне утворення на основі слів чухрати, чистрити, чухати і под.

чухмарити(ся) «чухати(ся)»; — експресивне утворення від чухати(ся), яке, можливо, виникло на ґрунті підсилювального звороту *чухма чухати(ся), як ридмá ridáti.

[чухнути] «влучити»; — очевидно, пов'язане з чухати, що набуло в цій формі переносного значення. — Див. ще чухати.

чухрати «обламувати; обрубувати гілля на дереві; очищати вовну від домішок, сміття; сильно бити, шмагати когось; бігти, іхати, поспішаючи кудись» СУМ, Нед, [чухратъ] «чухати» ЛПол, [číhráti] «чухатися, [скуйовджувати, розтріпувати волосся]» Нед, [чурхáти] «чухрати; скуйовджувати, розтріпувати волосся» Нед, [чухра] «гілля, зрубане з дерева», [чухрай] «кличка хортів», [чухрálka] «прилад для чесання вовни» Мо, [чухráн] «машина, що розчісує вовну на суконній фабриці», [чухríj] «вошивець; [шибеник]» ВеЗн, [číhráti] «кошлати», [прочухrán] «прочухан» Нед; — р. [чухráть (хвóростом)] «ламати хмиз», п. czochräc, [czuchräc] «скуйовджувати, розпатлювати волосся; чухати (тварину); чесати, чухрати», ст. czechräc «чесати льон, вовну», ч. čechrati «розпушувати (землю); куйовдити (волосся)», слц. čechrat', čuchrat' «тс.»; — експресивне утворення, що виникло на основі зближення форм čexati (čихати), укр. чухати і *česratи, які постали як експресивні варіанти дієслова česati, укр. чесáти. — Sl. prasł. II 121—122, 176—177; Sławski I 124; Brückner 77; Machek ESJC 96; Holub—Kop. 90. — Див. ще чесати, чистрити, чухати.

[чухва] «мала бридка людина; квола істота» Нед, [чучвéra] «тс.» тж, чүчвérītu (розм.) «хиріти, сохнути; худнути; марніти» Нед, [чүчверевіти] «тс.» тж; — похідне від псл. *čiċeti «присідати на зігнутих колінах, зіщулившись; сидити навпочіпки» (пор. ч. čiċeti «сидіти навпочіпки; позіхати; витріщатися», [čiċet] «сидіти навпочіпки», слц. čiċat' «сидіти тихо, принишкнути», болг. чуча «сиджу», [чýчам] «тс.», м. чучи «сидить навпочіпки; сидить причаївшися», схв. дит. чүчит «сісти», ст. čúčati «нахилятися; присісти» (XVI ст.), слн. čúčati «сидіти навпочіпки»), що через праформу

*keuk-ē зводиться до іє. *keuk- (з іншим ступенем чергування той самий корінь у псл. *kuk- < іє. *kouk-); первісним значенням українського слова мало бути «щось зішулене, скочюблене». — ЄССЯ 4, 126—127; Sł. prasł. II 278; Ilijinskij AISIPh 29, 488; Sławski III 301; Machek ESJC 108; Младенов 690; Bern. I 161; Kluge—Mitzka 313. — Пор. **кучки**, **чучело**.

чучело «опудало (набита тирсою, соломою тощо шкура тварини, птаха, що відтворює її вигляд); подоба людини з глини, воску чи з набитого чимось її одягу», [чучало] «опудало» Ме, чучельник «майстер-виготовлювач опудал», чучельний; — р. чучело «опудало», [чуча], бр. чучала «тс.», болг. чучело «опудало (на городі)», чучула «тс.»; — псл. сицело / сицела; — похідне з суфіксом -l- від *сісеть «присідати на зігнутих колінах, зішулівшись (причайвшися)»; іє. *keuk- «згинати, скручувати»; — зіставляється з літ. kaukas «домовик», прус. cawx «чорт» (інший ступінь чергування — іє. *kouk- > псл. *kuk-). — Фасмер IV 389; ЄССЯ 4, 127; Черных II 397; Sł. prasł. II 278; Смаль-Стоцький Slavia 5, 27. — Див. ще **чучва**. — Пор. **кучки**².

[чучурена] «рослина» Ко; — запозичення з румунської мови; рум. ciuciure (мн. ciuciurele) (бот.) «скучник, Campanula glomerata L.» неясного походження. — DLRM 150.

[чучутка] «білка, Sciurus vulgaris» ВeH3n; — неясне.

чушка¹ (розм., рідк.) «свиня» СУМ; [погана, нічого не варта людина] ЛЧерк.; — р. бр. (розм.) чушка «тс.»; — очевидно, утворене за допомогою суфікса -k(a) від вигуку [чуши-чуши] для підкликання свиней. — Фасмер IV 388. — Див. ще **чуш-чуш**.

чушка² «металевий зливок, видовжений бруск, виготовлений способом виливання; свинка»; — р. бр. чушка «тс.»; — запозичення з російської мови; р. чушка розглядається як синонім до р. **свінка** «зливок металу», що пов'язують зі словом *свинець*; для російсь-

ких слів припускається (Кипарский ВЯ 1956/5, 137) калькування англійських виразів pig of lead «зливок свинцю, (бузв.) свиня свинцю» та pig of iron «зливок заліза, (бузв.) свиня заліза». — Фасмер III 578. — Див. ще **чушка**!

[чушка]³ «старовинний жіночий головний убір у формі шапочки, різновид очіпка» СУМ, ЛЧерк.; — неясне; можливо, пов'язане з п. [czuszka], зменш. від [czu(c)ha] «бурка, теплий дорожній балахон, куртка».

[чуш-чуш] (вец-вец, вигук, яким підкликають свиней) ЛПол; — р. [чух-чух, чук-чук, чуф-чуф] «тс.», болг. чуш (при підганянні осла), м. чуки (для зупинення осла), схв. čuš (при підганянні осла); — слова звуконаслідувального походження, використовувані для підкликання і відганяння свійських тварин; можуть розглядатися як ускладнення елементарного чу. — Фасмер IV 388; Mühl.—Endz. I 398; Fraenkel IF 51, 150; Kořínek LF 58, 430. — Пор. **цио**, **чу**.

чхати «мимоволі судорожно видихати повітря носом і ротом, видаючи різкі звуки (при подразненні носоглотки); не визнавати, зневажати СУМ; випорожняти(ся) Бі; насилу йти, іхати, тягтися Г», чихати (рідк.) «чхати» Нед, СУМ, чхнүти, [чихавка] «чихання», чхун (розм.) «той, хто часто чає; [той, хто часто випорожняється; язичник Бі]», чихальний (рідк.) «чихальний» СУМ, чхальний; — р. чихати «чхати», [чхаты], бр. чхаць, др. чъхъ «чихання», п. (ст., діал.) czchać «чхати», ч. [čejechnout] «чхнути», вл. čičhać «чхати», нл. [tšichaś] «тс.», болг. [чихам] «чхаю», слн. [čišati] «чхати»; — псл. čъxati «тс.», čixati (на позначення багаторазовості дії); форма čъxati вважається вторинною щодо čixati (ЄССЯ 4, 110); звуконаслідувальне утворення так само, як і синонімічне псл. kuhati «чхати», kъxpoťi «чхнути»; близькі за звучанням і значенням індоєвропейські утворення (напр., дінд. chikkā «чихання») як звуконаслідувальні виники паралельно, незалежно від праслов'янського, отже, виведення його з іє. *kis/kus-

(Shevelov Prehistory 100) позбавлене підстав. — Фасмер IV 367—368, 390; КЭСРЯ 495; Преобр. II, вып. последний 76—77; Sławski II 133; Brückner 226; Sł. prasł. II 308; Machek ESJC 314; Berg. I 165—166, 658. — Пор. **ких**.

[чхур] (орн.) «бджолоїдка, *Megops apiaster L.*» ВеНЗн; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане зі **щур** «бджолоїдка». — Див. ще **шур²**.

[чъити] «ткati» Шух; — очевидно, новотвір від *tchu*, *tchesh* > (*m*)**чъáти**, що, згідно з фонетикою гуцульських говорок, мало закономірно дати (*m*)**чъéти**, пор. укр. (літ.) *шапка* ≥ (гуц.) [*шъепка* / *шъипка*]. — Див. ще **ткати**.

[чъóлнóк, щъблнок, шъблнок] «човник (у ткацькому верстаті)» ДзУЗЛП; — р. *челнóк* «човник (ткацький)», бр. *чаў-*

nók, п. *czólenko*, ст. *czółnek*, [czółno, czółnik, czółnak, czółno, czółnek, czółnek], ч. *člunek*, слц. *člnok*, [čolnok], вл. *čolnk*, нл. *cołnk*, полаб. *cácpék*, схв. *čūnak*, слн. *čolníč*, [čolnek] «тс.»; — псл. *č'ip'kъ, зменш. від *č'ipъ, укр. *чóвén*; запозичення з польської мови або зі словацького діалекту; оскільки зі словацької мови слово запозичене до угорської (пор. уг. *csolnak*), не виключене й безпосереднє запозичення з угорської мови. — Sł. prasł. II 220—221. — Див. ще **чóвén**.

[чи́ога] «знак на вершинах гір» Шух; — неясне.

[чя́кнути] «нахилятися, лягати» Нед; — неясне; можливо, результат фонетичного й семантичного розвитку слова *чáхнуть*.

[чя́кра] «собака»; — неясне.

III

ша (вигук, що вживається для вираження вимоги припинити що-небудь, переважно розмову); — п. *sza* «тс.»; — очевидно, утворене поєднанням вигукових *ш(i)* (пор. р. бр. *ши* «ша», болг. *шиши* «тс.») і *a* (див.).

[шабай] «постачальник, барышник»; — р. [шабай] «розсильний (при суді); скунчик, купець», [шибай] «тс.»; — запозичення з російської мови; р. *шабай* виникло з початкового *шибай* через асиміляцію голосних, пов'язану з деетимологізацією слова; р. *шибай* є похідним від *шибатъ* «кидати, бити», пор., зокрема, у виразі *за-шибатъ (большиe) дёньги* «(несхвально) заробляти (великі) гроші» або від *шибкий* «швидкий», споріднених з укр. [шибати] «кидати, вдаряти». — Фасмер IV 390, 435; Горяев Доп. I 57.

[шабак] «способ вишивання» ЛБ; — неясне.

[шабальник] (бот.) «лепеха, аїр тростинний, *Acorus calamus L.*» Нед; — р. [сабельник], схв. *сàбльца*, *сàблъар*; — утворення, що виникло з початкового *шабельник, похідного від *шабля*; назва постала на ґрунті подібності листя рослини до шаблі. — Носаль 22; Нейштадт 146; Федченко—Флеров 201. — Див. ще **шáбля**.

[шабатáти] «панахати, батувати, різати» Ме, [шабатувáти] «рвати, розривати»; — експресивне утворення від [батáти] «різати великими кусками, батувати, панахати» за допомогою префікса *ша- арготичного походження, що зустрічається також у російській мові, пор. р. [ша-балдá] «негідник, базіка, брехун» від *балдá* «йолоп, бевзъ», [шá-верзить] «умишляти лихе» від [вérзить] «брехати». — Фасмер IV 391, 393. — Див. ще **батáти**.

[шабатúра] «скринька, коробка СУМ; оболонка, покрив Па», *шабатúрка* (зменш.) до *шабатúра* «палітурка»; — п. *szabatúra* «шкіряна торба, гаманець, мішечок на гроші»; — не зовсім ясне, можливо, виникло на основі запозичення з італійської мови; іт. *copertura* «покрівля; чохол, покришка» зазнало змін унаслідок фонетичного й семантичного зближення зі *шкатулá* (заст.) «шкатулка»; п. *szabatúra* вважається запозиченням з української мови (SW VI 548).

шáбаш «суботнє свято, відпочинок, передбачені іудаїзмом; (міфологічне) за середньовічними повір'ями, нічне збіговисько чортів, відьом і чаклунів», *шабаш* «закінчення роботи, кінець чогось узагалі; (виг.) як сигнал закінчення роботи», *шабáшник* (звев.) «той, хто підряджається на халтурну роботу», *шабáшити* (розм.) «закінчувати роботу», [шáбас] «суботнє свято у євреїв», *шабасівка* «річ, використовувана під час шабасу (свічка, страва, горілка тощо)», [сабаш], [сабашівка] «тс.», [шабасóвий, шабашко-вий] «пов'язаний з шабасом», [шабашувáти, сабашувáти] «у євреїв: святкувати суботу»; — р. *шабáш* «шабаш», бр. *шáбас* «єврейська субота; відьомський шабаш», *шабáш* «шабаш», п. *szabas* «єврейське суботнє свято», (рідк.) *sabat*, ст. *szabat* «тс.», ч. слц. слн. *šábes*, вл. нл. *sabat*, болг. *шабáт*, схв. *шабат* «тс.»; — запозичення з гебрайської мови, що проникло різними шляхами; форми *шáбаш*, *шабáш*, очевидно, через посередництво середньоверхньонімецької мови, де первинне *s* вимовлялося з шиплячим відтінком (у слов'янських мовах передавалося як м'яке, потім стверділе *s*, форми походять безпосередньо від ід.

šábes; наголос *шаба́ш* виник, очевидно, в російській мові, звідки його перенесено в українську), форми ж *шабаш*, *сáбаш* потрапили в українську мову через посередництво польської; ід. šábes походить від гебр. šabbáθ «шаб(б)ат (день відпочинку)», пов'язаного з дієсловом šábaθ «(Він (Бог)) відпочив» (мається на увазі сьомий день відпочинку Бога по шести днях творіння); гебр. šabbáθ, šábaθ є словами семітського походження, пор. ар. sabata «перебував у спокої; відпочивав», subāt(уп) «спокій; сплячка; закляклість; (мед.) летаргія; (мед.) пра-вець»; припущення про тюркське посередництво (Mikl. TEI II 162; Korsch AfSIPh 9, 669) не має підстав. — Фасмер IV 391; КЭСРЯ 498; Цыганенко 460; Преобр. II, вып. последний 83; Черных II 398; Brück-pег 538; Kopaliński 942; Machek ESJČ 600; Holub—Кор. 366; Holub—Lyer 463; Klein 1369; Kluge—Mitzka 628; Littmann 29; Gesenius 817—818. — Пор. **субота**.

[шабашка] «рештки дерева від використаних будівельних матеріалів» ЛПол; — р. [шабашки] «непотрібні для дальшої праці обрубки дерева, що приносить тесляр з роботи додому»; — суфіксальне утворення від *шабаш* «кінець роботи». — Див. ще **шáбаш**.

[шáбель] (ixt.) «чехоня, *Pelecus cultratus* L.»; — р. [шабля, шáбель], болг. [сáбя] «тс.» Нед; — утворення, що виникло лексико-семантичним способом на основі порівняння форми риби з холодною зброяєю; російські діалектні відповідники є, очевидно, наслідком впливу з боку української мови або запозиченнями з неї; на асоціації форми риби з холодною зброяєю вказує її латинська назва *Pelecus cultratus*, (букв.) «чехоня ножова (подібна до ножа)». — УРЕС III 753; Риби ССР 182. — Див. ще **шáбля**.

шáбелтьás «португей»; — п. szabeltas; — запозичене, можливо, через польське посередництво з німецької мови; н. Säbeltasche — складне слово, що виникло на основі слів Säbel «шабля» і Tasche «футляр, сумка; кишеня» (свн. tasche,

пов'язане із снідерл. taskē, гол. tas), яке походить з нар.-лат. *tasca (< лат. *taxa) «доручене завдання; (пізніше) винагорода за нього», звідки розвинулося значення «торбинка (що в ній несли зароблене)». — SW VI 548; Kluge—Mitzka 771. — Див. ще **тáкса¹**, **шáбля**.

шáбер¹ «ручний або механічний слюсарний інструмент для точної обробки металевої поверхні», *шабрувáльний*, *шабрувáти* «обробляти шабером; [звільнити металеві речі від іржі ЛЧерк]»; — р. бр. болг. *шáбер*; — запозичення з німецької мови; н. Schaber утворене від schaben «скоблити». — CIC² 925; ССРЛЯ 17, 1226; РЧДБЕ 838; Kluge—Mitzka 629. — Див. ще **шабувáти**.

[шáбер²] (бот.) «чабер садовий, *Satureja hortensis* L.» Mak, [шебер, шеберник] «тс.» тж; — фонетичний варіант назви чабéр (див.).

[шáбета] «торба» ЛПол; — бр. [шáбета] «торбинка на поясі», п. szabeta «мала шкіряна чотирикутна торбинка, у якій селяни носять приладдя для викрещування вогню і гроші»; — не зовсім ясне; можливо, виникло на основі слова [шабатúра] як його словотвірний варіант за зразком слів типу *верéта*, [кубéта] і под.; не можна виключити впливу з боку білоруської мови або запозичення з неї. — Див. ще **шабатúра**.

шáблí «сорт білого виноградного вина»; — р. *шаблí*, бр. *шаблí*; — запозичення з французької мови; фр. chablis «сушня; сорт вина шаблі» походить від назви французького міста Шаблі (фр. Chablis). — ССРЛЯ 17, 1226.

шаблон «пристрій для виготовлення однакових за формою деталей при їх масовому виробництві; (перен.) зразок, узятий для наслідування, штамп; банальність», *шаблонізація*, *шаблонний*, *шаблонбвий*, *шаблонізувати*; — р. бр. болг. м. *шаблон* «шаблон», п. szablon, ч. вл. šablóna, слц. šablóna, схв. *шаблон* «тс.»; — запозичення з німецької мови; н. Schablonе запозичене через посередництво голландської мови (гол. scham-

pelioen) з французької; фр. échantillon «зразок, проба», фр. ст. eschandillon «зразок, шаблон» є суфіксальним утворенням від eschandiller «робити точну мірку (довжини або об'єму) для купців», що походить з лат. scando, -ege «підніматися, досягати; скандувати, голосно читати». — СІС² 925; Фасмер IV 392; КЭСРЯ 498; ССРЛЯ 17, 1227; Черных II 398; Sł. wug. obcych 724; Holub—Луег 463; Kluge—Mitzka 629; Dauzat 262; Bloch 237. — Див. ще скандувáти. — Пор. шкала.

шáбля «холодна зброя (застосовується кіннотою)», шабельник, (розм.) шаблюка, шабельний; — р. сáбля, бр. шáбля, др. сабля, п. szabla, ст. sabla, ч. šavle, слц. šabl'a, нл. sabl'a, болг. сáбя, м. сабja, схв. сáбъла, слн. sáblja; — загальнозваної етимології не має; припускається давнє запозичення з угорської мови; угр. szablya «шабля», (букв.) «різак» є суфіксальне утворення від szabnі «крайти, різати», при цьому наявність шпояснюється впливом з боку польської мови (помилковим мазурським гіперизмом, — Brückner 538) або старої німецької мови, де s- мало шиплячий відтінок (Machek ESJC 604); гіпотеза про зв'язок із тюрксько-татарським sab (пор. тур. sap «рукоятка меча») (Machek ESJC 604; Holub—Кор. 367; Polák LF 70, 29; Matzenauer LF 21, 241; Bezljaj ESSJ III 212) викликає сумнів з огляду на поширення слова; висловлювалося припущення (Венедиков ИИБЕ 1954/3, 289—296; Добродомов Этимология 1968, 192—194) про походження з протобулгарської мови (булг. *сabi, *шabi з характерним чергуванням булг. ʃ : c); вказувалося на можливий зв'язок з цел. **сабль** «півень» — форма шаблі порівнювалася з вигнутим півнячим хвостом (Brückner 538). — Фасмер III 541; КЭСРЯ 398; Цыганенко 408; Преобр. II 243; Балецкий St. sl. IX 1—4, 338; Младенов 566; Skok III 181—182; Rudnicki Prasł. II 107; Brückner ZfSIPh 12, 163; 9, 333; Richhardt 101; Mikl. Lex. 817.

[шаблячка] (бот.) «опеньок, Agaricus virescens Sch. (Russula)» Mak; — не зовсім ясне; можливо, назву утворено на підставі певної подібності високої й тонкої (нерідко вигнутої) ніжки гриба до шаблі (у такому випадку є похідним від слова шáбля). — УРЕС I 515.

[шабувáти] (тех.) «(у гребінників) зстругувати напилком боки столлярної пилки, щоб її полотно стало тонким і придатним до роботи», [шáба] (тех.) «шабер, скребачка; різець» Нед; — п. szabować; — запозичене (через польське посередництво) з німецької мови; н. schaben (свн. schaben, двн. skaban) «скребти; (тех.) шабрувати», Schabe «скребачка» пов'язані з дангл. sceafan, англ. shave «голитися; стругати», дісл. skaſa «скребти, скоблити», дат. skave, гот. skaban «тс.»; — споріднені з лит. skobti «довбати», псл. skoblitī, укр. скоблýти. — Шелудько 54; SW VI 550; Kluge—Mitzka 629; Klein 1431. — Див. ще скоблýти.

[шавáр] (бот.) «аїр тростинний, Acorus calamus L.» ВеHЗн; — п. [szawar]; — фонетичний варіант назви шувáр (див.).

шáвка¹ (розм.) «невеликий кімнатний або дворовий собака»; — р. (розм.) шáвка «назва маленького непоказного собаки»; — запозичення з російської мови; р. шáвка похідне від звуконаслідувального шáвкатъ «дзявкати; [говорити невиразно, злегка шепелявлячи]», пов'язаного з укр. шáвкати «говорити невиразно, нерозбірливо, злегка шепелявлячи»; помилково припускалося (Горяєв 417) запозичення з німецької мови (від нім. Schäferhund «вівчарка»); на запозичення з російської мови може вказувати жін. р. назви (Шáвка, як Жúчка і под.), узгодженої з родом російського іменника собáка (жін. р.) при українському собáка (чол. р.) і відповідних кличках (Рябко, Бровко і т. ін.). — Фасмер IV 393; КЭСРЯ 498; Преобр. II, вып. последний 83. — Див. ще шáвкати.

[шáвка]² «листки капусти, не звиті в головку» ВеBа; — очевидно, результат видозміні форми *шамка, утвореної від

шáмкати, шамотíти «(про рослини) шелестіти»; пор. іншу назву листків капусти [*шéлест*] Веба. — Див. ще **шам.**

шáвкати (розм.) «говорити невиразно, нерозбірливо, злегка шепелявлячи; (рідк.) утворювати шарудливі звуки; [*шепелявити*] Ме», [*шавкомати*] «(про беззубу людину) невиразно говорити» Па, *шавкомати* «(підсилювальне) до **шáвкати**; [*шепотіти; гугнявити*] Куз», [*шáвка*] «людина, що говорить шепотом» Ва; — р. *шáвкатъ* «[невиразно, нерозбірливо говорити]; дзявкати (про собак)», бр. *шáўкацъ* «нерозбірливо говорити»; — звуконаслідувальне слово; зіставлення його з *хáвкатъ* як із словом, пов'язаним чергуванням приголосних (Ільинський ЙОРЯС 20/4, 178), сумнівне. — Фасмер IV 393.

[**шавкун¹**] «прилад для чищення ремінних поясів» ЛЧерк; — очевидно, утворене від *шавкомати* (рідк.) «утворювати шарудливі, шелестливі звуки, шелестіти»; можна припустити, що первісно назва була пов'язана з характерним шумом, що видає цей прилад під час роботи. — Див. ще **шáвкати**.

[**шавкун²**] «мускусна качка»; — слово звуконаслідувального походження (від звуків, що видають качки; пор. до дієслова *шавкомати* приклад з літератури: *У хлівці тихо шавкомали качки*. — І. О. Вирган. — СУМ XI 395). — Пор. **шáвкати**.

шáвлія (бот.) «рослина з родини губоцвітих, *Salvia* L., один з підвидів якої (шавлія лікарська, *Salvia officinalis* L.) застосовується в медицині», (розм.) *шальвія*, [*шавлій* Mak, *шалвій* Mak, *шалвія* Нед, *шалфей* Mak, *шалхвея* Mak, *шалфія* Mak, *шевлія* Г, *шельвія* Г, *шолвія* Г, *шоловія* Г] «тс.», *шавлійний*; — р. бр. *шалфей* «шавлія», п. *szałwia*, [szołwia, sałwija, sołowija], ч. *śałwěj*, ст. *śałwějē*, слц. *śalvia*, м. *жалфија*, схв. *жáлфија*, слн. *žájbelj* «тс.»; — запозичене через польське посередництво із середньоверхніонімецької мови (з дальшою зміною форми, зокрема метатезою на українському ґрунті); свн. *salveie*

«шавлія» походить від слат. *salvia* «тс.», похідного від лат. *salvus* «здоровий, непошкоджений, цілий», що пов'язане з лат. *salūs* (-utis) «здоров'я; добро; порятунок»; свою назву рослина одержала завдяки цілющим властивостям. — Но-саль 109—110; Булаховський Вибр. праці II 274; Фасмер IV 400; КЭСРЯ 499; Преобр. II, вып. последний 86; Черных II 400; Brückner 540; Machek ESJČ 601; Jm. rostl. 199; Holub—Кор. 367; Holub—Lyer 464; Kluge—Mitzka 621; Walde—Hoßm. I 472; Klein 1377. — Див. ще **салют**.

шаг «дрібна монета (півкопійки)», **шажóк** «зменш. від шаг»; — р. бр. *шаг* «крок», [*шаг*] «дрібна монета (2 копійки)»; — пояснюється як утворення, що виникло на основі первісного **сяг* «крок», пор. укр. *сягністий* «який робить великі кроки; широкий (про крок, ходу)»; форма *шаг* (замість *сяг*) виникла внаслідок дистантної асиміляції у зменшенній формі слова: *шажóк* < **сяжóк* з дальшим узагальненням новішої форми; первинне *сяг* є похідним від дієслова *сягáти*; менш переконливі інші спроби пояснення: пов'язання з цсл. **шага** «жарт», болг. *шегá* «тс.», слн. *šeǵa* «звичай, мода» (Ільинський ЙОРЯС 20/4, 151; Petersson AfSIPh 35, 359), з н. *schwingen* «махати» (Горяев 417), з дінд. *khańjati* «кульгає», дvn. *hinkan* «кульгати» (Petersson AfSIPh 35, 359). — Фасмер—Трубачев IV 393—394; КЭСРЯ 498; Цыганенко 544; Черных II 398; Брандт РФВ 18, 8; Преобр. II, вып. последний 84; Sławski JP 28, 50; Zubatý LF 20, 405. — Див. ще **сягáти**.

[**шагардáй**] «вид розважальної гри у піллітків»; — р. [*шигардá, чегардá*]; — очевидно, виникло як фонетико-морфологічний варіант слова *чехардá* (див.).

[**шагáти**] «пихкати, спалахувати, вириватися (про полум'я)», [*шагнýти*] «тс.» (про одноразову доконану дію); — р. *шагать* «крокувати», ч. *šahati* «торкатися; діставати, досягати»; — утворення, що виникло на основі *шаг* з первісного *сяг* «крок, засяг, сягання», яке

є похідним від дієслова *сягáти*. — Фасмер—Трубачев IV 393—394; Zubatý LF 20, 405—406. — Див. ще **сягáти, шаг.**

шагре́нь «м'яка, шорстка шкіра з характерним малюнком, яку виготовляють зі шкурини спини коня, козячих, овечих та інших шкур; папір, спеціальна тканина для книжкових палітурок і т. ін., що своїм виглядом нагадують цю шкіру», (заст.) *шагре́н* «тс.» Голоскевич, *шагренювáти* «обробляти під шагрень»; — р. *шагре́нь*, бр. *шчыгрын*, п. szagrup, ч. слц. šagrép, болг. *шагре́н*, схв. *шагрен*; — запозичене (можливо, за посередництвом російської мови) з французької; фр. chagrin походить від тур. чаг. saygú «шкіра зі спини коня» (тур. şägti «задня частина тварин»), яке зазнало зміни внаслідок зближення з фр. grain «зерно; гран; зерниста будова каменю», що походить від лат. grānum «зерно, крапинка». — Фасмер IV 394; КЭСРЯ 498; Преобр. II, вып. последний 84; Горяев 417; Sł. wyr. obcych 725; Holub—Lyer 463; Dauzat 156; Bloch 133; Klein 1429; Lokotsch 140; Ramstedt 319; Gamillscheg 201; Littmann 113. — Див. ще **гран.**

[**шáдий**] «сивий; світло-сірий (про масть тварин) Нед», [*шаделина*] (зб.) «льодяні бурульки на деревах», [*шадулья*] «назва корови світло-сірої масти», [*ошада Г, ошáдина, ошедина Вел*] (зб.) «льодяні бурульки на деревах», [*ошадíти*] «(про дерева) укритися памороззю, обмерзнути»; — п. (ст., діал.) szady «сірий, сивий, попелястий; половий, гнідий (про масть); загорілій, засмалений (про тіло); кудлатий, розпатланий», ч. šedý «сірий, сивий», ст. šédívý, слц. šedý «тс.», вл. šédzíwy «сивий», нл. šézíwy «тс.»; — запозичення з польської мови; п. szady споріднене з укр. *сідій*. — Brückner 538—539; Machek ESJČ 604; Schuster-Sewc 1430—1431. — Див. ще **сідій**.

[**шадкий**] (у словосполученні *шадкий тютюн*) «вид тютюну» Нед; — не зовсім ясне; можливо, виникло на основі нім. schádhaft «ушкоджений, зіпсований»,

напр., у словосполученні der schádhaftste Tábak «зіпсований тютюн» у значенні «вибракований тютюн (нижчого якості)».

[**шадровий**] «з тріщинами» (Закарпаття); — р. *шадра* «ряботиння; віспинки; віспа», [*шадріна*] «віспина», [*шадрівый, шадровый*] «рябий (з обличчям, побитим віспою)»; — запозичення з якоїсь тюркської мови, поширеної в Угорщині і на суміжних, у тім числі українських етнічних територіях; пор. чув. *шатра* «віспа; рябий; висипка; кір; угру (на обличчі)», тат. *шадра* «ряботиння (на обличчі); рябий; нерівний, шерехатий», *шадралы* «рябий, з віспинами; нерівний, шерехатий» і далі башк. *шазра* «рябий», алт. *чодур* «тс.; корявий, шкарубкий»; розвиток значення частково відбитий татарською мовою: «рябий» → «нерівний, шерехатий» → «з тріщинами». — Фасмер IV 394; Преобр. II, вып. последний 84; Горяев 417—418; Егоров 332; Mikl. EW 336, TEI II 162; Радлов IV 972.

[**шайба** (тех.) «прокладка під гайку або головку гвинта у формі плоского кільця; (спортивне) диск із гуми або пластмаси для гри в хокей»; — р. бр. болг. *шайба*, п. szajba, ч. слц. šajba, схв. *шајба*; — запозичення з німецької мови; н. Scheibe (свн. schíbe, двн. scíba) «диск, кружок; шишка; мішень; шайба» пов'язане із снн. schíve, снідерл. scíve, гол. schijf «тс.», англ. sheave «шків блока», дісл. skífa «диск, платівка», шв. норв. skiva, дат. skive «тс.», що споріднені з лат. scíprio «палиця, посох; жезл», гр. σκίπων «тс.», які продовжують іє. *skéip- (<*skéi-) «різати, розділяти». — Шелудько 54; СІС² 926; Фасмер IV 395; КЭСРЯ 498; Черных II 399; Kopaliński 942; Holub—Lyer 463; Kluge—Mitzka 640; Klein 1432; Frisk II 733; Boisacq 877. — Пор. **скіпера, скіпетр, шіба**.

[**шайда**] «частина ткацького верстата»; — п. [szajdy] «піхви»; — очевидно, виникло на основі німецького запозичення, пор. н. Scheideblatt «бердо в ткацькому верстаті» — складне слово, перша частина якого Scheide «піхви»

утворена від дієслова *scheiden* (свн. *scheideip*, двн. *sceidap*) «відокремлювати», спорідненого з днн. *skēdāp*, дангл. *scēadan* (англ. *shed*), гот. *skaidan* «втрачати; проливати; поширювати», а також з лит. *skieisti* «розводити, розріджувати», лтс. *škiest* «розкидати», псл. *cēdīti*, укр. *ци́дити*. — Шелудько 54; Трубачев Рем. термінолог. 136; Kluge—Mitzka 640—641; Klein 1433. — Див. ще **ци́дити**.

шайка (розм.) «група людей, що спільно чинять розбій; банда»; — р. бр. *шайка* «тс.», п. *szajka* «тс.», ч. *šajka* «банда», слц. *šajka* «банда; човен», болг. *шайка* «банда; човен», м. *шајка* «банда; (заст.) човен», схв. [i]šajka, čajka] «човен», слн. *šajka* «човен»; — утворення, що виникло лексико-семантичним способом від *шайка* «піратська барка» (< «барка, човен, судно взагалі»), запозиченого з турецької мови; пор. тур. *şayka*, *şayika* «баржа; (ст.) високий трищогловий корабель»; зіставляється з укр. *чайка* «великий човен (у запорожців)», звідки п. *czajka* «тс.»; не пов'язане з н. Scheit «натовп; юрба; зграя» (Горяев 418). — Фасмер IV 395; КЭСРЯ 499; Черных II 399; Brückner 539; Младенов 690; Skok III 378; Mikl. TEI II 162, EW 336; Радлов IV 926. — Пор. **чайка**².

[**шайність**] «увага, пошана», [*шайність*] «тс.»; — п. (рідк.) *szajpu* «чудовий, славнозвісний»; — утворення, що виникло на основі н. Schein «бліск, сяйво» (свн. *schīp* «промінь, ясність», двн. *skīp* «бліск»), пов'язаного з днн. снн. дфриз. *skīp*, снідерл. *scījp*, дангл. *seīp* «бліск», а також з гот. *skeīpap*, дангл. *seīpap*, англ. *shine*, дат. *skīppē*, шв. *skīpa* «світиться», що споріднені зі стел. **сияти**, укр. *сяяти*. — Шелудько 54; SW VI 556; Kluge—Mitzka 641; Klein 1436. — Див. ще **сяяти**.

[**шайнуті**] «злетіти вгору; різонути Нед; подути (про вітер) Г», *шайній* «різкий, жахливий Нед; рвучкий (про вітер) УРС»; — експресивне звуконаслідування утворення; можливо, виникло на основі контамінації дієслів *шагнути* «вирватися (про полум'я)» і *майнуті*

«швидко побігти, полетіти». — Див. ще **маяти, шагати**.

шайтан «злій дух, диявол (у мусульман)»; — р. бр. *шайтан*, ч. *šajtan*, болг. *шайтан*, м. *шайтан*, схв. *шөйтән*; — запозичення з тюркських мов, пор. каз. кипч. кирг. тат. *шайтан*, туркм. *шайтан* «шайтан; хитрун», тур. *şeytan* «тс.»; тюркські форми відбивають запозичене з арабської мови *šajtān* «той, що протидіє, ворог», яке походить від гебр. *šāṭān* «тс.; сатана». — CIC² 926; Фасмер IV 395; Преобр. II, вып. последний 84—85; Дмитриев ЛС III 36; КЭСРЯ 499; Sł. wug. *obcych* 644; Machek ESJČ 538; Младенов 692; Радлов IV 928, 996; Mikl. TEI II 164; Littmann 31. — Див. ще **сатана**. — Пор. **шатан**.

[**шайтур**] (зб.) «дрова»; — очевидно, джерелом запозичення є н. Scheiter(holz) (зб.) «поліна, (букв.) поліна + дерево (зрубане)»; складне слово, перша частина якого Scheit (мн. Scheiter) «поліно» пов'язане із свн. *schīt*, снн. *schīt(d)*, гол. *[schijd]*, дфриз. *skīd*, дангл. *scīd* «тс.», дісл. *skīd* «поліно; лижа», двн. *skīt* (усі з пгерм. **skīda-*), спорідненими з псл. *ščītъ*, укр. *щіт*. — Шелудько 54; Kluge—Mitzka 641.

шакал (зоол.) «Canis aureus L., хижак родини собачих; (перен., розм.) жадібна, хижка людина», *шакаленя*, *шакалячий*; — р. бр. *шакал* «шакал», п. *szakal*, ч. слц. вл. *šakal*, болг. м. *чакал*, схв. *шакал*, слн. *šakál*; — запозичене через західноєвропейське посередництво (пор. фр. *chacal*, н. *Schakal*) з перської мови; перс. *šägäl* (*šayäl*), афг. *čayäl* походить з дінд. *śrgälá*; припущення про турецьке посередництво, пор. тур. *çakal* (Преобр. II, вып. последний 85; Korsch AfSIPh 9, 494), з фонетичного погляду ймовірне лише для болгарської та македонської форм і для р. [чекал] «тс.». — Фасмер IV 395—396; КЭСРЯ 499; ССРЛЯ 17, 1242; Взаимод. и взаимообог. 61; Черных II 399; Sł. wug. *obcych* 725; Machek ESJČ 601; Holub—Lyer 463; Dauzat 156; Bloch 133; Kluge—Mitzka 632; Klein 823.

[шáкнути] «відрубати, відсікти; відрізати» ВeЗа; — не зовсім ясне; можливо, виникло на основі запозиченого й фонетично видозміненого п. szach (> укр. [*шак]) «звуконаслідування на позначення різкого удару, пов'язаного з розтинанням (напр., ножем, шаблею)», szach-mach «при позначенні подвійного удару»; п. szach можна розглядати як фонетичний варіант поширенішого ciach «звуконаслідування, те саме, що і szach» (пор. похідні від нього: ciachać «різати; рубати, колоти», ciachnąć «різнути, рубанути»); не виключено також, що ззвуконаслідування виникло як афективне утворення на грунті п. ciąć «тяті; різати, рубати», що відповідає укр. тяти. — SW VI 550; Brückner 60. — Див. ще тяти.

[шáкша] «селезінка у вівці»; — неясне.

[шал] (бот.) «оман верболистий, *Ipula helenium* (*salicina*) L.»; — не зовсім ясне; можливо, назва пов'язана з приписуваною рослині здатністю при вживанні її в чарах викликати любовний шал, пор. іншу її назву оман. — Носаль 66—68. — Див. ще шаліти.

[шалáва] «розязва, повільна, забарлива людина», [шалáвистий] «повільний, забарливий»; — р. [шалáва] «негідник; волоцюга; очманілий; несамовитий; дурний»; — експресивне утворення, похідне від псл. šāť(y) «шалений» (пор. р. шáльй «очманілий, навіжений, шалений»), пов'язаного з укр. шал «несамовитість; гнів, лють», шаліти «бурхливо виявляти почуття». — Фасмер IV 397; Ільинський ЙОРЯС 20/4, 156. — Див. ще шаліти.

[шаламатнá] «шум, метушня»; — р. шаломут; — складне експресивне слово з первісною формою шаломотнá, перша частина якого шал(o)- пов'язана з іменником шал «стан надмірного збудження», а друга (-)матнá з дієсловом мотатися «метушитися»; внаслідок фонетичних змін початкової форми відбулася деетимологізація складного утворення. — Фасмер IV 399. — Див. ще мотати, шаліти.

[шаламóк] «єврейська ярмулка», [шаламéйка] «єврейська шапка, єврейський кашкет» Нед; — р. [шаломóк] «біла валяна шапка», бр. [шэламáйка] «голова»; — результат фонетичної видозміни форми *шоломóк, утвореної від шолом; заміна ненаголошених о на а свідчить, що слово виникло в білоруських або суміжних з ними північноукраїнських акаючих говорках. — Фасмер IV 399, 424. — Див. ще шолом.

[шаламóха] «шапинка (грибів)» BeN3n; — експресивне утворення, пов'язане з шалам(ók) «єврейська ярмулка»; до подібності шапинки гриба до головного убору, шапки пор. назви тієї самої реалії в українській літературній та в інших мовах: укр. шапінка (гриба), р. шляпка (гриба), п. kapelusz (grzyba), н. Hut eines Pilzes, (букв.) «шапка гриба» і под. — Див. ще шаламóк.

[шаланá] (бот.) «аїр тростинний, *Acorus calamus* L.» Нед; — результат фонетичної видозміни голосного основи у формі шалинá під впливом голосного наступного складу. — Див. ще шалинá.

шалáнда «невелике вантажне судно; плоскодонний парусний риболовецький човен»; — р. бр. болг. шалáнда, п. szaland; — запозичення з французької мови; фр. chaland (chalan) «шаланда» успадковане зі середньолатинської мови; слат. chelandium запозичене з середньогрецької; сгр. χελάνδιον «вид судна у візантійців» — слово невідомого походження. — Фасмер IV 397; CIC² 926; КЭСРЯ 499; Преобр. II, вып. последний 85; Kopaliński 942; Śl. wug. obcych 726; Holub—Lyer 463; РЧДБЕ 838; Dauzat 157; Bloch 134; Meyer-Lübke REW 178.

[шаландьор] «рибалка, який ловить рибу кітцем, рибальською снастю, сплетеною з товстого очерету» Берл; — очевидно, запозичення з російської мови; р. *шаландёр є суфіксальним похідним від шаланда, утвореним за допомогою суфікса -ёр (укр. -ьор), який увійшов до російської мови зі словами французького походження (пор. монтер, шофёр, суплер з фр. topteur «мон-

тер», chauffeur «шофер», souffleur «супфлер»); очевидно, слово первісно позначало рибалку, що ловить рибу з шаланди. — Див. ще **шалáнда**.

[шалáп] (присудкове звуконаслідуваньне слово на позначення повільної ходи по грязі), [шалáпати] «шамотіти, шарудіти» Ме; — очевидно, фонетичний варіант до **чалáп** з дальшим розвитком значення в похідному дієслові: «іти, бръюхаючися по грязі» → «видавати характерний для цього шум» → «шамотіти, шарудіти». — Див. ще **чалáпати**.

шалапúт (розм.) «легковажна, непутяча людина», [шалапúта, шалапúт] Нед, **шалапúтник** «тс.», [шалапúтнява] «шахрайство, дурисвітство», **шалапúтство** «легковажні вчинки», **шалапúтний**; — р. [шалопúт, шала-пúт, шелопúт] «нероба, легковажна людина, гульвіса», бр. **шалапúт**, п. szałaput, (рідк.) szałaputa «тс.»; — складне слово, утворене з прикметника *шалопúтний, який виник на основі слів **шáлий** і (-)пúтний (пор. **безпúтний**). — Фасмер IV 400; КЭСРЯ 499; Булаховський Вибр. пр. III 411; Ільинський ИОРЯС 20/4, 157; Doroszewski PF 14, 64. — Див. ще **путь, шалíти**.

шалáтися (розм.) «вештатися»; — очевидно, експресивне утворення, що виникло на основі вихідного **шлятися** (див.).

[шалáхва] «вид дитячої гри»; — неясне.

[шалáш] «халупа»; — р. бр. **шалáш** «курінь, халабуда», п. szałas, (рідк.) szałasz «тс.», слц. salaś «дерев'яна огорожа, у якій ноочують вівці й велика рогата худоба під час літнього перебування на гірських пасовищах, разом із житлом для пастухів», схв. cáláš «хутір; ферма», слн. sálaš «халупа, хата; [хлів]»; — запозичення з угорської мови; уг. szállás «пристановище; нічліг; бівак» походить від тур. salaş «курінь; ятка (для продажу фруктів)», що має відповідники в аз. šalaš «курінь; намет» і в тат. **шалаши**. — Фасмер—Трубачев 397; Акуленко 137; КЭСРЯ 499; ССРЛЯ 17, 1244;

Преобр. II, вып. последний 85; Горяев 418; Черных II 399—400; Brückner 540; Skok III 194; Bezljaj ESSJ III 215; MNTESz III 661—662; Jakobson IJSLP 1959, 1/2, 276; Радлов IV 352; Mikl. EW 287, TEI II 150; Lokotsch 143. — Пор. **салáш**.

[шалáдá] «базіка, пустомолот; нісенітниця» ЛексПол, [шалdíti] «молоти, верзти» ЛексПол, [шалдувáти] «дурити, хитрувати»; — бр. [шалdýiga] «бродяга, який вештається без діла»; — експресивне утворення, сформоване за допомогою суфікса -d(a) від **шалíти** (див.).

[шалигáн] «шалапут, шахрай»; — р. [шалыгáн], бр. [шалогáн] «тс.», [шалагáнка] «легковажна, пустотлива жінка»; — запозичення з російської мови; р. **шалыгáн** є експресивним віддієслівним утворенням від [шалыгáнить] «байдикувати; вештатися, марнувати час», яке пов'язується з р. **шалíть** «пustувати» (укр. **шалíти**); можливо, зазнало певних семантичних змін унаслідок зближення з формально близьким **хулигáн**. — Фасмер IV 400; Преобр. II, вып. последний 86. — Див. ще **шалíти**.

[шалина] «хаща; (бот.) очерет загальний, Phragmites communis L. ВеНЗн; (бот.) рогіз ([шашина]), Turpha L. ВеНЗн; (бот.) рогіз вузьколистий, Turpha apiculifolia L. Mak»; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з ботанічною назвою [шашина]; менш імовірна спорідненість із **шалíти** (хаща — місце, де легко заблукати). — Пор. **шаш**.

[шалíй] (бот.) «цикута отруйна (віха, [блекіт])», Cicutá vírosa L. Mak, Нед; переступень дводомний ([матиця]), Bryonia dioica L. (Claviceps purpurea / Sclerotium) Mak; дурійка (пожитниця п'янка), [дурецы], Lolium temulentum L. Mak», [шаленець] «дурійка, Lolium temulentum L. Mak; переступень дводомний, Bryonia dioica L.», [шаленіця] ВеУг, **шалíтра** ВеУг, **шалійка** ВеУг, **шалійка** Mak, **шаленець** Mak, **шелець** Mak, **шелій** Mak, **шалька** Нед» «дурійка, Lolium temulentum L.»; — р. [шалéй] «дурман звичайний, Datura stramonium L.», п. szalej «цикута отруйна (віха),

Cicuta virosa L.; (рідк.) блекота чорна, Hyoscyamus niger L.; — утворення, похідні від **шаліти**, що пов'язано з отруйними властивостями рослин, пор. синонімічні назви: дурійка, дурець і т. ін. — УРЕС III 719; Нейштадт 118—119, 414, 484; Попов Лек. раст. 75—76, 183—184; Носаль 215—216. — Див. ще **шаліти**.

шаліти «ставати надмірно збудженим від якогось сильного почуття; виявлятися бурхливо (про явища природи); бути в нестримному русі», **шаленіти**, [шалітися] «бути шаленим, розлютованим» Нед, **шал**, (розм.) **шаленець**, **шаленство**, [шаленяк] «шаленець», [шальнік] «божевільна людина», **шалений**, [шаленістий], [шаль, шальово] (присл.) «шалено», **ошеленіти**, **ошалій**, **ошалений**; — р. **шалеть** «чманіти, дуріти», **шаліть** «пустувати, жиравати», бр. **шалець** «чманіти, дуріти», п. szaleć «божеволіти, шаленіти», szalić «дратувати, туманити, дурити», ч. šáliti «обманювати», слц. šialit' «тс.», болг. **шала** «жаваєсть, пустотливість», м. **шалави** «є пустотливим, жавим; шаленіє», схв. **шала** «жарт», слн. šáliti se «жартувати», цсл. **шаленъ** «шалений»; — псл. šaliti; походить від раннього псл. *xēliti, пов'язаного чергуванням з *xōl-; лит. šēlas «буйство», šēlioti «біснуватися», pašēlēlis «безумний», що іноді наводиться для порівняння (Преобр. II, вып. последний 86; Младенов 691; Mikl. EW 337), запозичені зі слов'янських мов; спроба пов'язати з гр. χάλω «розпускаю, даю волю», χάλιφρων «легковажний, безрозсудний», вірм. խալ «гра» (Ільинський ЙОРЯС 20/4, 155; Petersson AİSIPh 35, 167; Lewy ZISIPh 1, 416) викликає сумнів; припущення про спорідненість псл. šaliti з гр. κηλέω «зачаровую, приборкую» як рефлексом іє. *kēleiti з первісним значенням «одурманивати, зачаровувати» (Machek ESJC 601, Slavia 16, 184; Holub—Кор. 366—367) потребує переконливішого обґрунтування. — Фасмер IV 399; КЭСРЯ 499; Черных II 400; Brückner 539—540;

Holub—Lyer 463; Skok III 379. — Див. ще **нахалом**.

[**шаллівий**] «веселий, жвавий, пустотливий» Бі, [**шалівливий**] «пустун Пі; жвавий, пустотливий, легковажний» Нед, [**шаліслівий**] «тс.» Нед, [**шаловливий**] «веселий, забавний, жвавий» Нед; — р. [**шаллівый**] «пустотливий», **шалоловливый**, бр. [**шалліві**] «тс.»; — нерегулярне експресивне утворення, пов'язане з **шаліти**. — КЭСРЯ 499. — Див. ще **шаліти**.

[**шалот**] «(у словосполученні цибуля **шалот**), Allium ascalonicum L.», **шарлотка** (Флора УРСР III 116), [**шарлота**] «тс.» Mak; — р. (лук) **шалот** «шалот; шарлотка», **шарлот** «сорт часнику», п. szalotka, заст. szarlotka, ч. šarlotka, šalotka «тс.»; — запозичене з французької мови через посередництво російської і польської; фр. échalote «шалот; шарлотка» усипадковане (зі зміною суфіксальної частини) від фр. ст. escalope, eschalognе, яке через посередництво нар.-лат. *scalonia продовжує лат. ascalonia (саера) «аскалонійська (цибуля)», де лат. ascalonia є похідним від латинської назви міста Ascalon (гебр. ‘Aśqelon) «Аскалон» у південно-західній частині Ізраїлю; зближення з назвою страви **шарлотка** викликало майже в усіх слов'янських мовах появу паралельної форми зі вторинним -р- (типу укр. **шарлотка**). — Флора УРСР III 116; Фасмер IV 400, 410; Machek ESJC 601; Matzenauer 317; Gammischeg 334; Dauzat 262; Bloch 236.

[**шалтай**] «шибеник, бешкетник»; — запозичення з тюркських мов, пор. тур. şaltak «сварлива людина; сперечальник»; припуштувана початкова форма запозичення *шалтак зазнала зміни під впливом зближення, формального й семантичного, зі словами типу **гультай**, **шахрай** тощо.

[**шаль**] «велика в'язана або ткана хустка, вовняна або шовкова; [шарф] О», [**шалик**, **шалік**] «шарф» Ме, [**шалінівка**] «вовняна хустка; шаль» Нед, [**шалінівий**] «у вигляді шалі, шарфа Нед; вовняний О», [**шаляновий**] «тс.» О; — р. **шаль** «хустка; тонка вовняна тканина», бр.

шаль «хустка; шарф», п. szal «шаль; шарф», ч. слц. слн. šál, болг. м. *шал*, схв. *шাল* «тс.»; — запозичене через польське і французьке посередництво з англійської мови; англ. *shawl* походить з перської; перс. šál вважається запозиченням з мови гінді (гінді *śhal* походить від назви міста Shaliat, де шалі вперше вироблялися); деякі слов'янські форми, можливо, запозичені з перської мови через посередництво східних мов. — Фасмер IV 401; Акуленко 141; КЭСРЯ 499; Дмитриев ЛС III 36; ССРЛЯ 17, 1254; Преобр. II, вып. последний 86; Черных II 400—401; St. wug, obcych 643; Brückner 539; Machek ESJČ 601; Holub—Lyer 463; Holub—Кор. 366; Mikl. TEI II 162; Dauzat 157; Bloch 134; Kluge—Mitzka 632; Klein 1432; Littmann 113; Lokotsch 143.

[**шальбір**] «ошуканець, дуристів» Нед, *шальвір* «тс.», [*шалбір*, *шалвір*] «шахрай, негідник» Пі, [*шаливір*, *шалівіра*, *шальвіра*] «шалапут», [*шалбірний*] «шахрайський» Пі; — р. *шалбér* «нероба, тултіпака», бр. *шалбér* «дурисвіт», п. *szalbíerz* «шахрай, ошуканець»; — запозичене (можливо, через польське посередництво) з нововерхньонімецької або середньоверхньонімецької мови; нvn. *schallbar* «горезвісний; той, що має погану славу», свн. *schalcbæge* «підступний, злісний» є суфіксальними прикметниковими утвореннями (пор. свн. *schalk* «шахрай, блазень»), які пов'язані із свн. гол. *schalk*, дvn. дnn. *sniderl*. дфриз. *scalc*, гот. *skalks*, далі з свн. *schél* «стрибаючий», *schéllēc* «тс.» і споріднені з лит. *šuolis* «стрибок», лтс. *suōlis* «крок, хода», дінд. *śalabha-* «коник», *śalūgra-* «жаба», що продовжують іє. **(s)kel-* «стрибати»; прикметниковий суфікс *-bar*, який походить із свн. *-bøere*, дvn. *-bāri* (споріднених з укр. *брáти*), продовжує іє. **bher-* «носити»; припущення про походження з нvn. *Salbader* «шарлатан» (Преобр. II, вып. последний 85; Голяев 418; Mikl. EW 337) сумнівне; так само малоймовірне приписування слова (Ушаков IV 1313) як давніх форм типу [*шальвір*, *шалвіра*, *шаливіра*, *шальві-*

ra], що виникли на українському ґрунті, очевидно, як народно-етимологічне переосмислення слова внаслідок зближення першої частини зі словами *шал*, *шаліти*, а другої з *віра* тюркського походження (пор. узб. *шалпар*, алт. [ʃalþur] «безтурботний»). — Шелудько 54; Фасмер IV 397—398; Булич ЖСТ 1895, 1, 70; Brückner 540; Machek ESJČ 601; Kluge—Mitzka 633.

[**шальон**] «вид жіночої сукні»; — р. *шалбón* «тонка вовняна тканина для підкладки», *шалун* «вид шовкової матерії», п. *szalon* «тс.», схв. *шалон* «вовняна тканина»; — запозичене з французької мови (можливо, за посередництвом польської й середньоніжньонімецької); фр. *chalon* «шалон, вид вовняної тканини» (пор. син. *salún*, *schalún* «вид тканини; вовняна тканина») походить від назви міста виробництва тканини *Châlons (sur Marne)* «Шалон (на Марні)» у Франції, що походить від нар.-лат. *Catalaunī* «Каталауні», лат. *Catuvellauni*, назви одного з галльських племен; значення українського слова виникло в результаті перенесення назви тканини *шальон* на виріб з неї. — Фасмер IV 399, 400.

[**шальопнути**] «викликати шум, шарудіння» ВeЗа, [*шелюпнути*] «тс.» тж; — звуконаслідувальні утворення, пор. формально й семантично близькі [*шелéпнути*] «упасти з шумом», [*шолóпати*] «шурхотіти, шелестіти». — Пор. *шелéпати*.

[**шальтатися**] «швендяти, шлятися, тинятися, вештатися»; — не зовсім ясне; можливо, експресивне утворення, що виникло на основі семантично й фонетично близьких *шататися* і *шлятися*.

[**шалювати** (тех.)] «обшивати шалівкою», *шалівка* «тонкі дошки, уживані на обшивку стін, покриття дахів; кожна з таких тонких дощок», [*шальбвка*] «тс.», [*шальбвки*] (мн.) «шалівка; дошка» Пі, [*шальовáннє*] «обрамлення вікон шалівкою» Л, [*позашильбувати*] «забити шалівками у багатьох місцях»; — р. *шалевáть* «обшивати шалівкою», бр. *шал-*

лявáць, п. szalować, ч. šalovati, слц. šalovat' «тс.», нл. šalowy «шкаралупчастий»; — запозичене (можливо, через польське посередництво) з німецької мови; н. schalen (свн. schal «шкаралупа», дvn. scala «тс.») «обшивати дошками» споріднене з данgl. scealu «шкаралупа», англ. shale «глинистий сланець», гот. skalja «цегла», а також з р. [скалýна] «кора», укр. скалá, ісл. сколька, укр. скóйка «черепашка» (спорідненість з цими словами пояснюється тим, що з дощок для обшивки не знімалася кора); припущення про зв'язок з іє. *kal- «крити» (Горяев 420) не має підстав. — Фасмер IV 398; Преобр. II, вып. последний 85; Brückner 539; Sł. wyr. obcych 726; Kluge—Mitzka 633; Klein 1390, 1429. — Див. ще скалá, скóйка. — Пор. шáля².

шалю́па (обл.) «шлюпка, великий човен; баркас» Куз; — п. szalupa, ч. слц. вл. šalupa, схв. шалуна «тс.»; — запозичення з німецької мови; н. Schaluppe «шлюпка, великий човен; баркас» походить від гол. sloep «тс.»; можливе посередництво французької мови (фр. chaloupe «корабельна шлюпка»). — Kluge—Mitzka 634; Dauzat 158. — Див. ще шлюп.

шáля¹ «чаша вагівниці» СУМ, шáлька, шáліка (зменш. від шáля) «мішок, у якому дають овес коням»; — бр. шáля, п. szala «тс.», ч. šálek «чашка», слц. šálka «тс.», нл. šálka «тс.», болг. шáле «невеликий посуд для збирання рідин»; — запозичене (через польське посередництво) з німецької мови; н. Schale (свн. schâle, дvn. skála) «чаша; блюдечко; шалька (вагівниця терезів») споріднене з днн. дісл. skála, що продовжують пгерм. корінь *skel- «різати». — Шелудько 54; Sł. wyr. obcych 726; Brückner 539; Machek ESJC 601; Holub—Lyer 463; РЧДБЕ 838. — Пор. шалювати.

[шáля²] «садно (у коня)» Нед; — ч. díal. šál «біль у ногах (у коня)», слц. šial «вид яловичого м'яса»; — запозичення з німецької мови; н. Schale (свн. schal, дvn. scala) «шкірка; лушпайка, шкаралупа» споріднене із снідерл. scale, данgl. scealu «тс.», а також з гот. skalja «цеглина» і (поза германськими мовами) з укр. ска-

lá, ісл. сколька, укр. скóйка «чере-пашка». — Machek ESJC 601. — Див. ще скалá, скóйка. — Пор. шáля¹.

шам (вигук на позначення човгання, тертя, невиразного мовлення, швидких і легких рухів із супровідним шумом), шамотня «шелест, шурхіт; метушня», шамотнява «тс.», [шамиá] «той, хто шамкає у розмові» Бі, [шамшéнко] «син шамши» Бі, шамкýй, [шамшáвий] «шумний, шарудливий, шелестливий» Куз, [шáмати] «шарудіти, шелестіти», [шаматéти] «шелестіти; торохтіти» ЛПол, шámкати (розм.) «говорити невиразно; (рідк.) шарудіти, шелестіти», шамотíти «шелестіти», шамтíти, [шамшíти] «шамотіти»; — р. шáматъ (розм.) «їсти», шámкать «говорити невиразно», бр. [шам] «тихий шурхіт», [шáмаць] «викликати шурхіт», шамацéць «тс.»; — звуконаслідуване утворення; припущення про зв'язок з р. хам (виг.) «про жадібне поїдання», укр. хамелýти «насилу жувати» (Ільинський ЙОРЯС 20/4, 174) сумнівне. — Фасмер IV 402, 403; КЭСРЯ 500.

шама́н «служитель культу, знахар у племен, релігія яких ґрунтуються на культі духів, магії», шаманізм, шама́нство, шама́нити «здійснювати обряд шаманства; бути шаманом»; — р. бр. болг. шама́н «шаман», п. szamán, ч. слц. šamán «тс.», схв. шамани (мн.) «тс.»; — запозичене через російське посередництво з евенкійської мови; евенк. [шама́н] (літ. сама́н) «шаман» є словом, властивим усім тунгусо-маньчурським мовам, куди воно (очевидно, через Монголію) проникло як запозичення з індоарійських мов; пор. тох. šamāne «буддійський чернець», що походить від пракритського samāra- «тс.», яке продовжує дінд. śgatāñás «аскет-буддист»; на думку частини дослідників (КЭСРЯ 499; Преобр. II, вып. последний 86—87; Uhlenbeck 303; проти Фасмер IV 401), слово пов'язане з дінд. śama «спокій, мир, поміркованість», śāmayati «утишує, заспокоює; підпорядковує; вбиває (у цьому випадку — злі сили)»; початково в Індії слово samāna мало значення «буддійський чернець з нижчого класу буддійських священиків,

які займалися також лікуванням, чаклунством тощо», що й перенесено на функції шамана тунгусоманьчжурських народів. — СІС² 926; Фасмер IV 401; Kopaliński 942; Holub—Lyer 464; Klein 1430; Jacobson KZ 54, 205; ССТМЯ II 59.

[шáмати] «налягати на весла», **[шáмкати]** «моторно ходити», **[шамнýти]** «швидко пробігти, шмигнути; налягти на весла», **[шáмкíй]** «моторний, швидкий»; — утворене лексико-семантичним способом від **шáмати** «шелестіти», похідного від звуконаслідувального вигуку **шам**; пор. укр. **шморгнýти** (носом) : **шморгнýти** «швидко піти», де так само позначення шуму (від дії) використовується на позначення руху. — Див. ще **шам**.

[шамáтте] «лахміття» ЛПол; — очевидно, експресивне утворення, що виникло на основі слова **шамáття(-е)** «дрантя, лахміття» в результаті його зближення з **[шаматéть]** «шелестіти» ЛПол. — Див. ще **шам, шмат**.

[шамíль] (вигук, уживаний як приговор на позначення обережного виходу, втечі когось), **шамíль-шамíль** «тс.»; — звуконаслідувальне утворення. — Пор. **хамíль**.

[шáмка] (іхт.) «вугор, *Anguilla anguilla L.*» Нед; — не зовсім ясне; можливо, виникло на основі запозиченого з російської мови **шама́я** (іхт.) «шемая, *Chalcalburnus chalcooides L.* (*Cyprinus chalcalburnus*)».

[шáмнуты] «шубовснути, несподівано впасті у воду, зануритися у в'язку масу» ЛПол; — р. **[шамать]** «кидати щось зі стуком» Даляр, п. szamotać «смикати, тріпати, термосити», szamotać się «борсатися»; — звуконаслідувальне утворення, похідне від **шам** з початковим значенням «викликати шум, характерний для падіння у воду, в'язку масу». — Див. ще **шам**. — Пор. **шáмати**.

шамóт «випалена при високій температурі вогнетривка глиниста порода; цегла, плитка з цього матеріалу або з домішкою його», **шамóтовий, шамóт-**

ний

; — р. бр. **шамóт**, болг. схв. **шамом**, п. szamot(k)a, ч. слц. **шамот**, вл. **шамота**; — запозичення з французької мови; фр. **chamotte** походить від **châtre** «морський жолудь» (назва дана за подібністю форм виливниць з цим черепашко-подібним молюском), запозиченого через латинське посередництво (лат. **chama**) з грецької мови; гр. **χήμη** «серцевик (молюск)» споріднене з днорв. **gótm, gópte**, днв. **guoto** «(бот.) язичок», літ. **gamtigūs** «піднебіння», лтс. **gamurs** «гортань», а також з гр. **χάος** «передвісний, безформений стан світу». — СІС² 926; ССРЛЯ 17, 1260; Boisacq 1050—1051, 1058. — Див. ще **хáос**.

[шамотáти] «смикати, щипати», **[шамотáтися]** «возитися; смикатися; метушитися», **[зашамотбшитися]** «заметушитися, кинутися швидко щось робити» Я; — р. **[шамкаться]** «копатися, баритися», п. szamotać się «борсатися; борюкатися»; — звуконаслідувальне експресивне утворення, де в українському слові і його польському відповіднику, можливо, слід убачати вплив з боку дієслів укр. **мотáтися** «швидко рухатися в різних напрямках», п. **motać się** «метатися, кидатися»; пов'язання з ч. ошеметнý «команливий», схв. **шемет** «гак, щоб тягти рибальську сітку» (Brückner 540) сумнівне.

шампáн (заст.) «шампанське», **шампанізáція** (спец.) «повторне зброджування в герметично закритій посудині виноградного вина з метою насилення його вуглекислим газом», **шампáнське, шампанізува́ти**; — р. (розм.) **шампáнка** «пляшка шампанського», бр. **шампáнска** «шампанське», п. szampan, ч. **шампáй**, слц. **шampanské**, вл. **šampanske**, болг. **шампáнско**, м. **шампáнь**, схв. **шáмпáнь**, слн. **шampájес** «тс.»; — запозичення з французької мови; фр. **Champagne** «Шампань» — назва провінції, де було вперше започатковано виробництво цього виду вина (XVIII ст.); топонім походить від нар.-лат. **campania**, субстантивованого прікметника, утвореного від **campus** «відкрите поле»; форма **шампáнське** виникла

з виразу *шампáнське вино*, який є калькою фр. *vin de Champagne*, (букв.) «вино з Шампані». — Фасмер IV 403; ССРЛЯ 17, 1261; КЭСРЯ 500; Sł. wyr. obcych 726; Holub—Lyer 464; Dauzat 159; Klein 266. — Див. ще **кампáнія**, **кéмпíнг**. — Пор. **шампíнъйон**.

[**шампáнка**] «сорт картоплі»; — неясне.

шампíнъйон (бот.) «печериця, *Agaricus (Psalliota) Tries*», *шампíнъйонница* «земельна ділянка або приміщення для вирощування шампíнъйонів»; — р. болг. *шампинъйон*, бр. *шампінъён*, п. szampínon, ч. žampíón, слц. šampínón, схв. *шампинъон*, слн. šampinjón; — запозичення з французької мови; фр. *champignon* (ст. *champanion*, *champagnol*) походить з народно-латинської мови; нар.-лат. (*fungus*) **campaniolus* «шампíнъйон», (букв.) «(гриб) польовий» є похідним від *campus* «поле». — CIC² 926; Фасмер IV 403; ССРЛЯ 17, 1261; КЭСРЯ 500; Преобр. II, вып. последний 87; Черных II 401; Holub—Lyer 522; Dauzat 159; Bloch 135. — Див. ще **кампáнія**, **кéмпíнг**. — Пор. **шампáн**.

шампúнь «мильна рідина (порошок) для миття голови»; — р. бр. *шампúнь*, п. szampon, ч. šampon, слц. слн. šamprón, болг. *шампоán*, м. *шампон*, схв. *шампуңың* «тс.»; — запозичення з англійської мови; англ. *shampoo* «шампúнь», *shampooing* «мити (голову); миття голови» запозичене з мови гінді; гінді *chātrpō* походить від *chātrpā* «масажувати, тиснути, мити голову». — CIC² 926; ССРЛЯ 17, 1261; Sł. wyr. obcych 726; Holub—Lyer 464; Klein 1430.

[**шамрати**] «шарудіти, шелестіти», [*шамрýti*, *шамромtýti*] «тс.», [*шам-рýти*] «тс.»; у виразі *сумління шамрае* «сумління ремствує (нечисте сумління)», [*шамрýстий*] «грубий; який має недолік» Она; — р. [*шамрýты*] «шуміти; викликати запаморочення», [*шамра*] «порив вітру, шквал; брижі на воді після вітру»; — утворення звуконаслідуваного походження з дальшим розвитком се-

мантики в бік більшої абстрактності; пор. формально й семантично близьке л. *szemrás* «дзюрчати; ремствувати»; р. *шамрýть* вважається темним словом (Фасмер IV 403). — Пор. **шéмráти**.

[**шамрáшка**] «деталь знаряддя ткача для прасування полотна»; — не зовсім ясне; можливо, слово звуконаслідуваного походження, пов'язане з дієсловом [*шамрýти*] «шелестіти, шарудіти».

[**шамушíння**] «лушпиння»; — не зовсім ясне; можливо, звуконаслідуване утворення, похідне від *шамшити* «шелестіти»; розвиток значення: «шелестіння» → «шелестлива маса (лушпиння)».

шáна «почуття поваги; пошана» СУМ, Нед, *шанóба*, *шанóвник* «шанувальник» РУС, *шанóвници* «шанувальниця» РУС, *шанувáльник*, *шанувáтель*, [*шанéбний*, *шанóбний*, *шановýтий*, *шановлýвий*] «шановний» Нед, [*шанíбний*] «тс.» Куз, *шанíвний* Нед, *шаноблýвий*, *шанóвний*, [*шановáти*] «шанувати; (ірон.) ганити» Пі, [*шановáтися*] «бути порядним; берегтися» Пі, *шанувáти* «поважати; [жалувати] ВéУг», *шанувáтися*, *пошáна*, *пошанíвок*, *пошанóвок*, *пошанувáння*, (рідк.) *пошанóвання*, [*пришанóвувати*] «пригощати» СУМ, *ушанувáти*, *ушанувáння* (*вшанувáння*); — р. [*шано(y)вáть*] «любити, поважати», бр. *шанавáць* «берегти; шанувати», п. *szanować* «шанувати, берегти», ст. *szonować* «тс.», слц. *šanovat'* «дбайливо, бережно ставитися до чогось»; — запозичене через польське посередництво із середньоверхніонімецької мови; слн. *schönep* «берегти» (нvn. *schonen* «щадити, берегти, шанувати») пов'язується з слн. *schöne* (нvn. *schön* «прекрасний, гарний, приємний»), спорідненим із снн. *schöne*, дvn. днн. *sköni*, снідерл. *scöne*, гол. *schoon*, дфриз. *skēne*, дангл. *sciene* «тс.», англ. *sheen* «бліскучий», гот. **skaun(ei)s* «приємний, вродливий», які зводяться до іє. **(s)keu- (s)kēu-* «відчувати, примічати, звертати увагу», що його продовжує також псл. *čuti*, укр. *чýти*. — Шелудько 54; Фасмер IV 404; Преобр. II, вып. последний 87; Witkowski SOr 19/2, 210; Brückner

540; Mikl. EW 337; Osten-Sacken IF 28, 422; Kluge—Mitzka 675; Klein 1433. — Пор. чути.

шандал (заст.) «свічник»; — р. шандал, ст. шандан(ъ), [сандал], бр. шандал, м. шандан «тс.»; — запозичення з тюркських мов; пор. тур. şamdan «свічник», тат. şandał «тс.»; спроба розглядати фр. chandelier «свічник» як джерело запозичення спростовується давнішими свідченнями (Горяев 418). — Фасмер IV 404; КЭСРЯ 500; Преобр. II, вып. последний 87; Korsch AfSIPh 9, 670; Mikl. EW 337, TEI II 163; Räsänen Tschuw. L. 205; Радлов IV 993.

[**шандарп**] «жандарм»; — ч. (розм.) šandár «тс.»; — очевидно, запозичення з польської мови; для п. [szandar] «тс.» джерелом є н. Gendárm «жандарм», пор. також уг. [sandár] «тс.» (MNTESz III 1210), що могло бути частково посередником при засвоенні слова. — Див. ще жандарм.

[**шандарák**] «жіноча спідниця з домотканого пофарбованого сукна» Л; — очевидно, виникло із запозиченого з польської мови [андараќ] «спідниця з домотканого сукна» Л, зближеного з п. szarak (від szary «сірий») «вид сірої тканини». — Див. ще андарак.

[**шандарик**] (орн.) «одуд, Upupa epops L.», [**шандарок**] (орн.) «омелюх, Bombycilla (Ampelis) garrula L.» ВеНЗн; — експресивне лексико-семантичне утворення, що виникло на основі зменшеного від **шандар** «жандарм»; назуву **шандарик** утворено на підставі порівняння чубка у птахів цього виду з фуражкою колишніх жандармів. — УРЕС II 670. — Див. ще **шандар**.

[**шандра¹**] «дорога, шлях; поїздка, подорож»; — неясне.

шандра² (бот.) «трав'яниста рослина родини губоцвітих, стебла й листя якої містять ефірні олії, використовувані в медицині, *Marrubium* L.; шандра іноземна, [перекіп], *Marrubium peregrinum* L. Mak; [маточник, *Ballota nigra* L. Mak], паучушка звичайна, [опер], *Clinopodium vulgare* L. (*Calamintha clinopodium* Bth.) Mak; ельшольція кучерява,

[глуха трава], *Elsholtzia ciliata*, *Patrinia* Garke (Willd.) Mak; розхідник, [котяча м'ята], *Glechoma hederacea* L. Mak; глуха кропива, [медунка], *Lamium purpureum* L. Mak; м'ята блошина (блоковник), *Mentha pulegium* L. Mak; м'ята котяча, *Nepeta cataria* L. Mak; залізняк бульбовий, [чужоварник], *Phlomis tuberosa* L. Г, [шанта] «шандра (звичайна) *Marrubium (vulgare)* L.; м'ята котяча, *Nepeta cataria* L.», [шанта (польова)] «вероніка широколиста, [конопельки], *Veronica latifolia* L.» Mak, [шенда] «м'ята котяча, *Nepeta cataria* L.» Mak; — р. шандра «шандра», бр. шандра, шанта «тс.», п. [szandra] «м'ята» (з укр. шандра — SW VI 562), szanta «шандра»; (заст.) котяча м'ята, *Nepeta* L.; [зализниця, *Sideritis* L.; чебрець, *Thymus* L.], ч. šanta «котяча м'ята» (< п. szanta «котяча м'ята, *Nepeta* L.» — Machek ESJČ 602); — неясне; дотеперішні спроби пояснення — виведення від ч. šanta «шахрай» (Brückner 540) і з дінд. candrá(s) «бліскучий» (Фасмер IV 404) у зв'язку зі схожістю звучання й особливістю рослини (білі квіти й білий пушок на стеблі) виявилися непереконливими, перша із семантичного й формального погляду, друга через неясність шляху запозичення. — Фасмер IV 404; Machek ESJČ 602, Jm. rostl. 195.

[**шандрица**] «частина крила у вітряка»; — неясне; можливо, похідне від [шандра] «дорога, шлях; подорож» як позначення рухомої частини крила.

[**шандъор**] «гас для лампи» Ba; — неясне; можливо, експресивне утворення, пов'язане з **кандъор** «рідка юшка» (див.).

шанець (військ.) «земляне укріплення у вигляді рову з насипом», [**шанц**] Нед; — р. бр. болг. м. шанец, п. szaniec, (рідк.) szaić, ч. šantse, схв. шанца; — запозичене (через польське посередництво) з німецької мови; н. Schanze «окоп, шанець, укріплення; корзина із землею» (< пізньосвн. schanze «в'язка хмизу; фашина; шанець») запозичене з італійської; іт. scanso «оборона; захист (мн. scansi)» пов'язується з фр. ст. cheance

«кідок при грі в кості» (фр. суч. *chance* «удача, шанс»). — Фасмер IV 404; Шелудько 54; КЭСРЯ 500; Преобр. II, вим. последний 87; Горяев 418; Sł. wug., obcyh 727; Brückner 540; Machek ESJC 602; Holub—Lyer 464; Младенов 691; Kluge—Mitzka 635. — Див. ще **шанс**.

[шанк] «вид посуду»; — п. [szanek] «міра збіжжя»; — запозичення із середньоверхніонімецької мови; свн. schank (нвн. Schank) «продаж спиртних напоїв», пов'язане із свн. schenken «наливати, розливати», нвн. schenken «дарувати; наливати (вино)». — Шелудько 54; Kluge—Mitzka 634, 643. — Див. ще **шинок**.

шанс «умова, що забезпечує удачу, успіх»; — р. болг. *шанс*, бр. *шанц*, п. szansa, ч. šance, слц. šanca, вл. šansa, м. *шанса*, схв. *шанса*, слн. (розм.) šánsa; — запозичення з французької мови; фр. chance «щасливий випадок, можливість, шанс» (ст. cheance «(щасливий) кідок при грі в кості; ставка гравця в кості, картия») походить від слат. *cadentia* «гральні кості», утвореного від *cadere* «падати»; до розвитку значення пор. укр. *випадок*, р. *випасть на долю*. — CIC² 926; Фасмер IV 405; КЭСРЯ 500; ССРЛЯ 17, 1263; Черных II 401; Brückner 540; Kopaliński 943; Machek ESJC 602; Holub—Lyer 464; Младенов 691; Dauzat 159; Bloch 135; Walde—Hoßm. I 128. — Див. ще **декаданс**.

шансонетка «пісенька грайливого, часом фривольного змісту; співачка, що виступає з піснями такого жанру», *шансонетний*; — бр. *шансанетка*, п. szansonetka «шансонетка (пісня, співачка)», ч. šansonet(k)a, болг. м. *шансонетка*, схв. *шансонета*, слн. šansonétká «шансонетка (співачка)»; — запозичення з російської мови; р. *шансонетка* є суфіксальним утворенням від запозиченого з французької *chansonnette* «пісенька; шансонетка (співачка)», яке утворене за допомогою зменш. суфікса -ette від *chanson* «пісня», що походить з лат. *cantio* (зн. в. *cantionem*) «тс.». — CIC² 926; Фасмер IV 405; КЭСРЯ 500; ССРЛЯ

17, 1263; Kopaliński 943; Holub—Lyer 464; Dauzat 160; Bloch 136. — Див. ще **кант²**.

[шантавий]¹ «кульгавий» Лизанець Тези доп. УжДУ 1965; — утворене від запозиченого з угурської мови *sánta* «кульгавий», пов'язаного з *sántílni* «кульгати», ст. *sántálñi* «тс.», що є словами слов'янського походження, які споріднені з укр. *шататися*. — MNTESz III 484. — Див. ще **шататися**.

[шантавий]² «подертий, у лахмітті», [шанталавий] «тс.», [шанталáвець] «обідранець» Нед, [шанталéна] «нечупарна людина» ВеУг; — не зовсім ясне; можливо, експресивне перетворення слова [шантавий] «кульгавий» ((**кульгавий*) жебрак» → «обідранець; нечупарна людина»). — Див. ще **шантавий¹**.

шантаж «заликування погрозою викрити або розголосити з певною метою факти, відомості, які можуть скомпрометувати, зганьбити когось», *шантажист*, *шантажний*, *шантажувати*; — р. бр. болг. *шантаж*, п. szantaż, схв. *шантажа*; — запозичення з французької мови; фр. *chantage* «вимагання», початково (букв.) «співання», утворене за допомогою суфікса -age від *chanter* «співати»; виникло шляхом переносного вживання експресивного аротичного виразу faire *chanter quelqu'un*, (букв.) «змусити когось співати». — CIC² 926; Фасмер IV 405; КЭСРЯ 500; ССРЛЯ 17, 1264; Черных II 401; Младенов 691; Kopaliński 943; Dauzat 161; Bloch 137. — Див. ще **кант², шансонетка**. — Пор. **шантан**.

[шантай] (бот.) «собача кропива, [псячки], *Leonurus cardiaca* L.» Mak; — очевидно, як фонетичний варіант пов'язане з [шанта] (польова) (бот.) «вероніка широколиста, *Veronica latifolia* L.; марубій, *Marrubium* L.; котяча м'ята, *Nepeta cataria* L.», яке саме є варіантом поширенішого *шандра²* (бот.) «марубій, *Marrubium* L.» (див.).

шантан «кав'ярня з відкритою сценою для виступів переважно фривольного характеру», *кафешантан* «тс.»; — р. бр. болг. м. *шантан*, п. szantan, ч.

слн. šantán, схв. *шантан*; — запозичення з французької мови; у фр. (café) chantant «(кафе)шантан, кафе, у якому співають» chantant є дієприкметником чол. р. одн. теп. часу, (букв.) «співаючий» від діеслова chanter «співати», що походить від лат. cantare «співати». — ССРЛЯ 17, 1265; Holub—Lyer 464; Младенов 691. — Див. ще **кант²**, **шансонетка**.

шантрапа (звев.) «пуста, нікчемна людина; (зб.) пусті нікчемні люди»; — бр. *шантрапá* «тс.»; — запозичення з російської мови; р. *шантрапá* «тс.» неясного походження; припускалося запозичення з французької мови як видозміна французького виразу il ne chantera pas «(він) не буде співати», що вживався при відборі дітей кріпаків до панського хору (фр. chantera є формою 3 ос. одн. майбутнього часу від chanter «співати», а частка pas «не», уживана при запереченні, походить від лат. passus «крок», пов'язаного з нар.-лат. *passare «проходить»); припущення про зв'язок з ч. ст. santrok, santroch «дурисвіт», яке виводиться з свн. santrocke «омана» (Фасмер IV 405; Holub—Кор. 367; Matzenauer 318) також сумнівне. — КЭСРЯ 500; Dauzat 536. — Див. ще **па**, **шантáн**.

[**шáнька**] «торбинка дитини-пастуха» ЛПол; — р. [*шáночка*] «мішечок», п. (заст.) szanek «міра хлібного зерна різного обсягу»; — не зовсім ясне; можливо, виникло на основі польського запозичення szanek (зі зміною роду під впливом тóрба, тóрбíнка); пов'язання р. [*шáночка*] з *шáнец* «окоп, невелике укріплення» (< н. Schanze «польове оборонне укріплення; корзина із землею» — Фасмер IV 404) менш вірогідне.

[**шáпár**] «продавець церковного меду Пі; дружко (на весіллі); буфетник Бі», [*шапарéнко*] «син шапаря» Бі, [*шапарíвна*] «дочка шапаря» Бі, [*шапарувáти*] «розносити, наливати напої; дружкувати, пригощати» Бі, *шапарювáти* «тс.»; — фонетичний варіант слова *шáфár* (з характерним для української мови

переходом **-Ф-** > **-п-** у запозиченнях, пор.: *Пилíп* < гр. Φίλιππος; *гаптуváти* < нвн. heften «зшивати» і под.). — Див. ще **шáфár**.

шáпка «чоловічий убір; [покриття на оборозі ВеУг; шапинка (гриба) Mak], [*шáна*, *шапíще*] «шапка» Нед, [*шáпáрь*] «шапкар» Г, Нед, *шапíнка* «шапка гриба», [*шапíвка*] Куз, [*шапúрка*] «тс.» Нед, [*шапíнéць*] «вид казкової шапки» Нед, *шапkár*, [*шапkárня*] «фабрика з виготовлення шапок» Куз, [*шапkárство*] «виробництво шапок» Она, [*шáпорня*] «вид великолітньої гри (підняття шапок)» Нед, [*шапочки*] (бот.) «повняк, Tagetes erecta L.» Mak, [*шапочник*] «шапкар Нед; [(бот.) маточник, Petasites officinalis Moench.] Mak», [*шáпошик*] «шапкар; вид дитячої гри», [*шáпошки*] (мн.) «вид дитячої гри» Нед, [*шапурíна*, *шапчéríна*, *шапчорíна*, *шапчурíна*] «шапчина», [*шапúрка*] «мисочка горіха» Нед, [*шапучка*] «дитяча гра, що полягає в тому, що хлопчики влучають ціпком у шапку, яку підкидають угору», *шапчíна*, [*шапковýтий*] «раболіпний» Она, *шапкуváтий* (розм.) «подібний до шапки», *шапкуváти* «вітатися (знімаючи шапку)»; — р. бр. болг. м. *шáпка*, п. czapka, ч. вл. čapka, слц. čiapka, нл. capka, схв. *шáпка*, слн. šápká «тс.»; — запозичене, можливо, через середньоверхньонімецьку (свн. tschapél, schapél) зі старофранцузької мови; фр. ст. chapel, chape (фр. chapeau «капелюх») походить від нар.-лат. *cappellus, зменшувальної форми від лат. capra «рід головного убору» (для якого припускається запозичення з кельтської); припущення про походження безпосередньо з форми *kara внаслідок зміни початкового приголосного в *kja-(Преобр. II, вып. последний 87—88) або внаслідок контамінації слів *kara і *серъсь (Huјer LF 42, 22) викликає сумнів; розбіжність між початком слова *ш-* (*s-*) у східнослов'янських мовах і *č-* (*cz-*) у більшості західнослов'янських мов пояснюється, очевидно, часом запозичення (давнішим у західнослов'янських мовах). — Фасмер IV 406; КЭСРЯ 500;

Черных II 401—402; Банков БЕ 1960/10, 445; Sławski I 112; Machek ESJC 94; Holub—Кор. 89; Holub—Lyer 117; Schuster—Шевц 107; Младенов 691; Bern. I 484; Mikl. EW 337, TEI II 162; Korsch AfSIPh 9, 669; Dauzat 161; Bloch 137. — Див. ще **кáпа¹**, **капелюх**.

[шапка́ня] «коза, чорна коло шиї і голови» ВеНЗн; — очевидно, пов'язане з **шáпка**; пор. [čípčár] «чорний або сивий баран, білий коло голови» тж, [čípčáry] «чорна або сива вівця, біла коло голови» тж, пов'язані з **чíпчик**, **чепéць**. — Див. ще **шáпка**.

шаплик «невисока широка дерев'яна посудина, що має вигляд зрізаної бочки; [цебрик Куз; бочка будь-якого діаметра, в якій зберігається лід та виловлена риба Берл; великий дерев'яний ківш; вид мідного ковша, в якому прощіджують напої з великих посудин; дерев'яний кухоль; кухлик з кришкою Бі; відлога, капюшон у світі; ковпачок гасової лампи ЛПол], [шафлик] «шаплик, діжка, цебрик» Нед, [ш(ч)аплик] «шаплик» Ва; — р. [(півд.) шаплик], п. szaflik «цебрик», слц. (зменш.) saflík від šafel' «кругла дерев'яна посудина з двома ручками; невелика діжка»; — запозичення з польської мови; п. szaflik «цебрик» походить від свн. schaf, scheffel (нvn. Schaffel «діжка; посудина»), які утворені від Schaff «діжка; шафа», похідного від дієслівного кореня *skab- «формувати різанням» (пор. свн. нvn. schaffen «творити; працювати», дvn. scuffan «заподіювати, сприяти, впорядковувати, робити»), з яким пов'язані також лат. scabō, — «чухати; скоблити», літ. skobti «скребти; зривати», псл. skobliti, укр. скобліти. — Фасмер IV 406; Вгікнер 539; Kluge—Mitzka 631. — Див. ще **скобліти**. — Пор. **шáфа**.

шаповáл «майстер, який виготовляє з вовни шапки та інші вироби способом валяння», **шаповáленко** «син шаповала» Бі, **шаповáлівна** «дочка шаповала» Бі, [шаповáлка] «валяльниця сукна» Нед, **шаповáльня**, [шаповáльний], у виразі [шаповáльна земля] «глина, що

застосовується у сукновальні» Нед; — р. **шаповáл**, бр. **шапавáл**; — складне слово, що виникло на основі іменника **шáп(к)a** і віддієслівного кореня **вал** від **валяти** (пор. паралельне утворення **сукновáл**). — Див. ще **валити**, **шáпка**.

шапокля́к «складаний капелюх-циліндр (переважно на пружинах)»; — р. **шапокля́к**, п. szapoklák; — запозичення з французької мови; фр. chapeau claque «складаний капелюх, шапокляк» — словосполучення, що складається зі слів chapeau (ст. chapel) «капелюх» і claque «складаний капелюх; тріск», утвореного від clac, звуконаслідуваного вигуку для передачі хлопання або іншого різкого звуку. — Фасмер IV 406; ССРЛЯ 17, 1269; St. wyg. obcych 727; Dauzat 161, 180; Bloch 137, 153. — Див. ще **шáпка**.

шар¹, **шáрік**, зменш. до **шар**; — р. бр. **шар**, болг. (заст.) **шар** «геометрична куля; ядро; м'яч», м. **шар** «земна куля; м'яч», схв. **шáр** «земна куля»; — етимологічно не з'ясоване; спроба виведення з проміжного значення «*кругла пляма», що могло розвинутися з псл. šagъ «пляма; візерунок; колір», пор. цсл. **шаръ** «фарба» (Брандт РФВ 24, 190; Ільинський ИОРЯС 24/1, 136), або пов'язання з гр. χάρα (χάρη) «голова, обличчя; верховина», дінд. śíras «голова; верховина» (Горяєв 419) непереконливі; для української мови не виключене запозичення слова з російської мови. — Фасмер IV 406; КЭСРЯ 500; Черных II 402.

шар² «верства», **шарувáтий** «складений з шарів», **шарувáти** «ділити на шари, верстви», **нашарувáння** «напластування», **перéшáрок** «м'яка речовина у проміжках між верствами деревини», [підшáр] «нижній шар, підґрунтя» Куз, [пóшар, пóшарок] «місцевість, простір області, країни; напрям» Нед, **пошарóвий** «розташований шарами», **прóшарок** «тонкий відмінний шар між іншими шарами»; — п. [szar] «верства»; — очевидно, утворення, що виникло лексико-семантичним способом від **шар¹**; щодо можливості семантичного розвитку пор. спів-

відношення значень слова *круг* «коло» і «ділянка певної площини (зокрема, поля)». — Див. ще **шар¹**.

[шар³] «ряд» О, [шару] «покрівля», [шárók] «ряд» Нед, О; — р. [шар] «схил покрівлі», п. [szar] «ряд (в'язок соломи або гонти на даху)», ч. šag, слц. šiag «тс.»; — запозичене з німецької мови (можливо, за посередництвом польської); нvn. Schag (свн. schag, дvn. skara) «натовп, сила, купа; зграя (птахів), косяк (риб), велика кількість (низка) однорідних предметів або істот» пов'язане з дісл. skari «загін», що споріднене з умбр. kāgi «частина», лат. sagd «шматок м'яса; тіло», а також із псл. кога, укр. корá; припущення про праслов'янське походження слова (Brückner 540) не обґрунтоване ні формально, ні семантично. — Machek ESJC 602; Kluge—Mitzka 635, 644; Klein 1432. — Див. ще **корá**.

[шáра] «великий дощ» Чередниченко «Питання історії і діал. східнослов. мов» ЧДУ, 1958, 100; — очевидно, фонетичний варіант слова [шáрга] «сира буряна погода» (див.).

шарабáн «старовинний чотиріколісний екіпаж; легкий однокінний двоколісний візок, кабріолет; (розм.) віз»; — р. бр. болг. шарабáн, п. szarabán; — запозичення з французької мови; фр. char à bancs «шарабан, відкритий фаетон, який має кілька рядів сидінь, (букв.) віз із лавками» є словосполученням трьох слів: char «візок», що походить з лат. cassus «віз, підвода», галльського за походженням, яке означало «віз на чотирьох колесах», прийменника à, успадкованого від лат. ad «до, на, біля», і bancs, форми множини від banc «лава, лавиця, ослін; банка; лавиця у човні; банка (мілина); косяк риби», що як запозичення походить з герм. *bank-. — CIC² 926; Фасмер IV 407; КЭСРЯ 500; Пребор. II, вып. последний 88; Kopalinski 943; Brückner 540; Dauzat 71, 162; Bloch 64, 138. — Див. ще **авантюра, банка³, карéта**.

[шарáги] (мн.) «стояча вішалка» СУМ, [шарáги] (мн.) Куз; — п. szaragi,

ст. šzragi «тс.», ч. (розм.) šrák «козла для піляння дров; підставка, вішалка», слц. šragle «ноші для цегли або каміння», [šaragl'a] (звичайно у мн.) [šaragle, šalagre] «підвісна частина у вигляді драбинки в задній або передній частині воза, де міститься корм для запряжених коней», схв. šárage, šáragle «драбинки на драбинчастому возі для возіння сіна»; — запозичене (через польське посередництво) з німецької мови; н. Schraben «козла; станок; катафалк» пов'язане із свн. снн. schrage «дерев'яна підставка під стіл з перехрещеними дощок» (з пгерм. *skrag «бути косим», пор. нvn. schräg «косий»); наявність вставного **-а-** між двома початковими приголосними слова в частині слов'янських мов свідчить про посередництво угорської, пор. уг. saraglya (saroglya) «зад воза (з перехресних дощок); ноші» (Brückner 540; Machek ESJC 622; MNTESz III 495—496). — Шелудько 54; Machek ESJC 622; Holub—Кор. 374; Holub—Луег 471; Kluge—Mitzka 677—678.

шарáда; — р. бр. болг. м. схв. шáрада, п. szarada, ч. слн. šaráda; — запозичення з французької мови; фр. charade «шарада» походить від пров. charrado «бесіда; балачки (на вечорницях)», похідного від charrà «розмовляти, балакати», слова звуконаслідуваного походження. — CIC² 926; Фасмер IV 407; КЭСРЯ 501; ССРЛЯ 17, 1274; Черных II 402; Sl. wug. obcuch 727; Machek ESJC 602; Holub—Луег 464; Dauzat 162; Bloch 138. — Пор. **шарлатáн**.

[шарáн¹] (іхт.) «невеликий короп, Cyprinus carpio L.» Г; — р. [шарáн] «молодий короп, сазан», п. szarap «молодий короп», болг. шарáн «короп», схв. шáран «короп; сазан»; — судячи з наявності **-р-(-г-)** замість **-з- (-з-)** в інших тюркських мовах, запозичення з булгарської, близькоспорідненої з чуваською, де відповідне слово не збереглося; на запозичення саме з булгарської, а не чуваської (пор. Фасмер IV 407; Горяев 418), вказує і географія поширення слова в слов'янських мовах, зокрема в болгар-

ській і сербсько-хорватській; булг. *шаган відповідає тур. sazan «короп», тат. *sazan* «сазан»; менш переконливі інші спроби пояснення слова: пов'язанням з прус. *sarote* «короп» (Machek ZfSIPh 19, 65) або зближенням з лит. *žagytas* «виблискуючий» (Trautmann у Фасмера IV 408), витлумаченням як похідного від др. *шáрити* «фарбувати» (отже, «строкатий») (Преобр. II, вып. последний 88); очевидно, випадковою є співзвучність з шор. *šagayān* «харіус, Thymallus» (Радлов IV 951, 954). — Фасмер IV 407—408. — Див. ще **сазан**.

[**шаран²**] (збл.) «дрібні уламки криги на ріці»; — р. [шарáшь, шарóшь, шерóшь, шарис] «перший лід на ріці; шуга (перед утворенням криги)»; — очевидно, звуконаслідуванне утворення на позначення шурхотіння частинок льоду; в основі слова могло лежати початкове *шарáш, пізніше видозмінене під впливом слів типу *туман*, *буран* і под. — Фасмер IV 408.

[**шарáнець**] «дверний гак» BeUG; — не зовсім ясне; можливо, запозичення з угорської мови, пор. р. *шарáнець* «вірьовка для укріплення рибалської сітки», *шорáнець* «вірьовка, за яку тягнуть невід», *сарáнець* «канат невода», що пов'язуються з карел. *šoráne* «тс.», фін. *sora* «передня частина рибалської сітки» (Фасмер IV 408).

[**шарапáтка**] «(у гуцульських селян) чужа людина у міському одязі»; — запозичення з польської мови; п. szarapat(k)a, szereperetka «голота, ледар, бідолаха; молокосос; обідранець» пов'язуються з п. szary «сірий»; притпущення про зв'язок польських форм з ч. *šagarat* «шум, гуркіт», слц. *šagara* «навіженість» (Machek ESJC 602) викликає сумнів. — Brückner 541. — Див. ще **сірий**.

шарáх (вигук, що вживається як присудок зі значенням *шарáхати(ся)*, [*шарáстъ*] «тс.» Нед, *шарáхати(ся)* «несподівано різко кидатися кудись», *шарáхати(ся)*, *шарáхнúти(ся)* «тс.»); — р. *шарáх* «шарах», бр. *шарáхацца*

«шарахатися»; — експресивне утворення звуконаслідуувального походження. — Фасмер IV 408; КЭСРЯ 501; Преобр. II, вып. последний 88; Горяев 418; Ільинский ИОРЯС 20/4, 173.

[**шáрварок**] (іст.) додаткова до панщини феодальна повинність будівництва та ремонту мостів, шляхів, гребель, панських будинків і т. ін.; (перен., розм.) напружена робота, здійснювана спільними зусиллями; час виконання такої роботи; (перен., розм.) безладна метушня, розгардіяш; галас, гамір», [*шáйварок*] «тс.», *шáрварка* «бездадна метушня; розгардіяш; [невеликі витрати на земські відбутки Бі]», [*шарвáршина*] (іст.) «додаткова до панщини повинність» Нед; — р. [*шарвáрки*] «земські, домашні або сільські повинності, збір на них», бр. *шарвáрка* «дорожня повинність», п. szagwark «повинність сільських громад постачати людей з кіньми для будівлі або ремонту громадських доріг, мостів, парафіяльних церков тощо; масова робота на пана, що не входить до панщини; даремна фізична праця; вид оплати в цеху різників; (ст.) метушня, розгардіяш, галас»; — запозичене через польське посередництво із середньоверхньонімецької мови; свн. scharwërg «панщина, що відбувається за впорядкованим розподілом» (нvn. Scharwerk «панщина; важка праця; побічна робота (мулярів, теслярів)») є складним словом, утвореним зі слів Schär «натовп, купа (людей); загін (військових); зграя (птахів); косяк (риб)», похідного від дієслова scherzen «розрізати», і wërg (н. Werk) «спроба; праця, робота». — Фасмер IV 408; Шелудько 54; Brückner 541; Kluge—Mitzka 635, 637. — Див. ще **верстáт, шар³**.

[**шáрга**] «сира, вітряна погода Нед; буран ЛПол», [*шáрга, шаруга*] «тс.» тж, [*шáргавиця*] «негода, вітер з дощем і снігом» Климчук ЛексПол, [*шаркáн*] «сильний вітер, буря», *шарúга* «негода»; — запозичення з польської мови; п. szarga «завірюха, негода» пов'язується з szargac «роздирати, розривати», а також із витлумачуваними як звуконаслідуувальні п.

szurgot, р. [шургá] «заметіль», [шургá-нить] «бушувати, мести». — Brückner 540—541. — Пор. **шáрпáти**.

[шаргáть] (у виразі **шаргáть одéжу**) «шарпати, сіпати» Кур; — п. szaggać «бруднити»; — очевидно, експресивне утворення, близьке своїм походженням до звуконаслідувального **шáркati** та до **шáрпáти**; усі три дієслова розглядаються як слова зі спільним коренем, але різними суфіксами. — Brückner 540—541. — Пор. **шáркati**, **шáрпáти**.

[шарgá] «білій бик» Вел; — ч. šarga «гнідий віл», схв. **шáргa** «перістий віл (часто як прізвисько)»; — запозичення з угорської мови; уг. sárba «жовтий; блідий; (про масть) каштановий, буланий», sárt (заст.) «тс.» запозичене з давньотюркської мови, пор. чув. **шурă**, **шур** «білій», **сарă** «жовтий», а також кирг. каз. ккалп. ног. аз. тат. **сары**, тур. ст. **sarı**, уyg. **серик**, дтюрк. **sarıy** «тс.», у мовах монгольської родини — монг. **шар**, бур. **шара** «жовтий»; у деяких тюркських мовах (булгарській, давньочуваській, хазарській) у давні часи, очевидно, мало значення «жовтий» і «білий». — Лизанець Тези доп. УжДУ 1965, 48; Machek ESJC 602; Bárczi 265; MNTESz III 489—490; ДТС 488; Егоров 339.

шáрpt «частина ткацького верстата, знаряддя, призначене для снування ниток» Нед, **[шáргом]** «тс.»; — неясне; можливо, пов'язане з н. schägen «снувати» (при тканині).

шарж «малюнок, портрет, що зображує когось у навмисне спотвореному, смішному вигляді; карикатурна подібність чогось», **[шáржа]** «тс.» Она, **шаржуváti**; — р. бр. болг. **шарж**, схв. **шáржа** «шарж», п. szarża «тс.»; — запозичення з французької мови; фр. charge «шарж; вантаж; тягар; доручення» є віддіеслівним утворенням від charger «навантажувати; доручати; перебільшувати, шаржувати», яке продовжує нар.-лат. **caggis** або **cagga**, утворене від **cagus** «віз, підвіда». — CIC² 926; Фасмер IV 409; Горяев 134; КЭСРЯ 501; ССРЛЯ 17, 1277; Черных II 402—403; Kopalinski 944;

Dauzat 163; Bloch 138. — Див. ще **шáрапáн**. — Пор. **карикатúра**, **шáржа**.

шáржа «військовий чин в австрійській армії; старшина», **[шарж]** «тс.» Pi; — р. **шáржа**, **шарж** (заст.) «посада, чин», п. szarża «чин», ч. šarže «чин; невелика характерна роль», слц. šarža «чин», м. **шаржер** «магазин для заряджання (у швидкострільної зброї)», схв. **шаржа** «тягар; вантаж»; — запозичення з французької мови; фр. charge «посада; вантаж; тягар; доручення; податок». — Фасмер IV 409; Смирнов 326; Kopalinski 944; Brückner 541; Holub-Lyer 465. — Див. ще **шарж**.

[шáрий] «сірий, темно-сірий» Нед, **[шарóвий]** «сірий» Нед, **[шарíти]** «сіріти» СУМ; — бр. **шáры** «сірий», ч. šegý, ч. ст. šegý, слц. šegý, вл. šegu, нл. šegu; — запозичення з польської мови; п. szary «сірий» споріднене з укр. **сíвий**, **сíрий**. — Brückner 541; Machek ESJC 605—606; Schuster-Sewc 1432. — Див. ще **сíвий**. — Пор. **сíвий**.

[шарíло] (бот.) «синяк звичайний, Echium vulgare L.», (бот.) «краснокорінь, Onosma echioïdes L.» Mak; — р. **[шарíло]** (бот.) «синяк, Echium vulgare L.»; — утворення, пов'язане з **шарíти** «робитися червоним; червоніти»; назва пов'язана з тим, що квітки цієї рослини можна використовувати для вироблення червоної фарби. — Флора УРСР VIII 384—385. — Див. ще **шарíти**.

шáрити «шукати навпомацки; обмажувати щось; старанно когось (щось) шукати»; — р. **шáрить**, слн. šáriti «тс.»; — дієслово звуконаслідувального походження, можливо, пов'язане з **шáркati**; сумнівніші спроби пов'язати з н. schärfen «скребти; рити, копати» (Горяев 418) і з р. **шар** «куля» (Брандт РФВ 24, 190). — Фасмер IV 409; Преобр. II, вып. последний 88. — Пор. **шáркati**.

шáрítí «ставати червоним (переважно про обличчя); виділятися червоним або рожевим кольором»; — р. **[шáрить]** «фарбувати, розписувати», др. **шаръ** «фарба, колір», болг. **шáря** «фарбую», м. **шари** «розмальовує», схв. **шá-**

рати «розмальовувати, фарбувати», слн. ſága «строкатість», ſárfast «строкатий», стсл. **шаръ** «фарба»; — очевидно, давнє запозичення з тюркських мов; пор. чuv. *сарла* «фарбувати», дтюрк. sīg «фарба», sīgči «художник», алт. туркм. каз. ккалп. тат. *сырла* «фарбувати», кирг. *сырда*, уйг. *сирла* «тс.», які пов'язуються з чuv. *сāр*, *сāрā* «фарба», алт. каз. ккалп. ног. туркм. тат. *сыр*, узб. *сир* «тс.», уйг. *сир* «лак, глазур», пор. і монг. калм. *шир* «фарба»; існує також припущення (Agnit ZfSIPh 9, 406) про те, що безпосереднім джерелом запозичення є тюрк. *saguu* «білий; жовтий» (пор. укр. [шаргá] «білий бик»); спроба пов'язання з *сýзий* (Petersson BSl. Wortst. 28) викликає сумнів. — Фасмер IV 406—407; Младенов 691; Георгіев Бълг. етим. и оном. 33; Skok III 382; Егоров 183, 184. — Пор. **шарá**.

[**шаркантъов**] «остроги» ВeУг; — запозичення з угорської мови; уг. *sagkantyu* «острога» походить від дієслова *serkenteni* «спонукати», що пов'язується з іменником *sagok* «п'ята; підбір (на взутті)», є, очевидно, словом фіно-угорського походження. — Балецкий St. sl. IX 1—4, 381; Bárczi 266; MNTESz III 493, 496—497; MSzFUE III 593—594.

[**шаркáнь**] «остроги» ВeУг; — результат скорочення слова [**шаркантъов**] «тс.» (див.).

шárкати «виконувати якусь дію (скребти, терти тощо), спричиняючи шерех, шарудіння; човгати ногами; вітаючи когось з особливою шанобливістю, робити рух однією ногою до другої», *шárкнуть*, *шаркомíти*, *шáрхати*, *шаркун* «той, хто ходить, шаркаючи ногами», [**шаркíй**] «проворний, швидкий», *шарк* (виг., розм.); — р. *шárкать*, бр. *шárкаць*; — утворене від звуконаслідуваного *шарк* (пор. дзвéкати від *дзвéк*). — Фасмер IV 409; КЭСРЯ 501; Шахматов ИОРЯС 7/2, 335; Преобр. II, вып. последний 89; Горяев 418. — Див. ще **шарити**.

[**шарлáй**] (бот.) «воловка перлиста, *Centaurea margaritacea* L.»; — не зовсім ясне; можливо, виникло на основі

слов *шарлáт* «пурпур» у зв'язку з рожевим кольором віночка рослини. — Федченко—Флеров 1020.

шарлáт (заст.) «пурпур; [одяг червоного кольору] Нед», (заст.) *шарлáтовий*; — р. *шарлáт* «червона тканина», ст. [шарлатъ] «назва сорту сукна», [скарлатъ, скорлатъ] «назва дорогої тканини», п. szarlát, szkarlat «яскраво-червона барва; вид тканини», ч. šarlat «тс.», слц. šarlat «багрець», вл. šarlatowy «червоного кольору», нл. šarlat «яскраво-червоний колір», схв. скрлет «багрянець, пурпур; скарлатина», слн. škrláť «яскраво-червоний колір; дорога тканина пурпuroвого кольору»; — запозичене через польське посередництво із середньо-верхньонімецької мови; свн. scharlät (нвн. Scharlach) «багрець, яскраво-червоний колір» походить із слат. scarlatum «яскраво-червона фарба». — Фасмер IV 409—410; Преобр. II 295; Brückner 541; Machek ESJČ 603; Holub—Кор. 367; Holub—Луег 464; Kluge—Mitzka 636. — Див. ще **скарлáт**. — Пор. **шарлáх**.

шарлатáн «неук, невіглас, що видає себе за знавця; той, хто обдурює когось», *шарлатáнство* «поведінка, вчинки, властиві шарлатанові; безсоромний обман; нісенітніця, якою морочать людей», [шарлóта] «шантрапа; дітвора», *шарлатáнти* «бути шарлатаном; займатися шарлатанством»; — р. бр. *шарлатáн*, п. szarłataп, ч. слц. слн. šarlatán, болг. шарлатáнин, м. *шарлатáн*, схв. *шарлáтан*; — запозичене через французьке посередництво (фр. charlatan «шарлатан») з італійської мови; іт. ciarlatano «шарлатан» розглядається як утворення від дієслова звуконаслідуваного походження ciarflare «базікати» або як результат видозміни слова segretano «шарлатан», яке спочатку мало значення «мешканець Сеггето (Черрето)», жителі якого колись нібито займалися продажем фальшивих ліків. — Фасмер IV 410; КЭСРЯ 501; Преобр. II, вып. последний 89; Горяев 418—419; Черных II 403; Brückner 541; Kopaliński 943; Machek ESJČ 603; Holub—Кор. 367; Holub—Луег 464;

Младенов 691; Dauzat 163; Gamillscheg 208; Bloch 139; Klein 269.

шарлáх «фарба яскраво-червоного кольору», **шарлáховий** «яскраво-червоний»; — р. **шарлáх** «турпурна тканина», ч. слц. *šarlach* «скарлатина», вл. *šarlach* «яскраво-червоний колір, багрянець», м. **шарлах** «скарлатина», схв. **шàрлах** «тс.»; — запозичення з німецької мови; н. *Scharlach* «багрець, яскраво-червоний колір; скарлатина» успадковане із середньоверхніміецької мови; свн. *scharlach* є результатом видозміни свн. *scharlät* під впливом свн. *lach* «простирадло; полотно» (нvn. *Laken*). — ССРЛЯ 17, 1284; Фасмер IV 410; Преобр. II, вып. последний 89; Holub—Кор. 367; Holub—Луєр 464; Kluge—Mitzka 636. — Див. ще **скарлáт**, **шарлáт**.

шарлóтка (кул.) «солодка страва із запечених з яблуками сухарів, попередньо намочених у молоці з яйцями»; — р. **шарлóтка**, заст. **шарлота**, бр. **шарлóтка**, п. *szarlotka*; — запозичене (можливо, за посередництвом польської) з французької мови; утворене за допомогою суфікса *-k(a)* від фр. *charlotte* «шарлотка», що походить від французького жіночого імені *Charlotte*, яке відповідає чоловічому *Charles*, що продовжує латинізовану форму *Carolus* германського імені *Karl(-)* «Карл»; причину пов'язання назви страви з ім'ям не з'ясовано (висловлювалося припущення, що формою пиріг нагадував жіночий капелюшок). — Фасмер IV 410; КЭСРЯ 501; Sł. wug. obsuch 727; Gamillscheg 208; Bloch 139; Dauzat 163; Dauzat Dict. des noms 112; Klein 269. — Див. ще **Карл**.

шарлýк «столярна замазка для замазування щілин у дереві»; — п. *szelak*, [*szarlak*] «тс.»; — запозичене з німецької мови через посередництво польської; нvn. *Schellak* походить від гол. *schellak*, складного слова, утвореного поєднанням гол. *schel* «риб'яча луска» (за подібністю до неї тонких пластинок лаку), спорідненого з н. *Schale* «лушпайка», і *Lack* «лак». — Kluge—Mitzka 633, 642. — Див. ще **лак¹**, **шáля¹**.

шармакí «п'ятиріжкові дерев'яні вила» Мо; — усічена форма слова **баштармáки** «тс.»; — Див. ще **баштармáк**. — Пор. **бармакí**.

шармáнка «катеринка (невеликий механічний орган без клавіш у вигляді коробки з лямкою, що надівається на плече)», **шармáнчик**; — р. **шармáнка**, п. *szarmantka*, (рідк.) *szarmant katryntka* «тс.»; — запозичене з польської мови (можливо, через російське посередництво); п. *szarmantka* виникло на основі словосполучення *szarmant katryntka* (пор. іншу назву інструмента — **катерíнка**), яке відбиває запозичене німецьке слово-сполучення *Schartante Katharine* «чарівна Катерина», що є початком пісні, яку нібито часто грали на шарманці; н. *scharmant(e)* «чарівний» походить від фр. *charmant* «тс.», пов'язаного з *charmer* «зачаровувати, захоплювати, полонити», відіменникового утворення від *charme* «чари, чарування», що походить від лат. *carmen* «вірш, пісня; чарівна пісня; пропікання, вислів оракула», яке пов'язується з **capitum* і далі з сапо, -еге «співати; складати; творити». — Фасмер IV 410; КЭСРЯ 501; ССРЛЯ 17, 1285; Горяев 419; Черных II 403; SW VI 568; Kluge—Mitzka 636; Dauzat 163; Bloch 139. — Див. ще **кант²**. — Пор. **катерíнка**.

шарнíр; — р. болг. *шарнíр*, бр. *шарнíр*, п. *szargnér*, ч. *šagnýr*, слц. *šagnér*, схв. *šárñír*, слн. *šagnír*; — запозичене (через німецьке посередництво, н. *Scharnier*) з французької мови; фр. *charnière* «шарнір, рухоме з'єднання двох частин механізму на осі» походить від нар.-лат. **cardinaria*, утвореного від лат. *cardo* «дверний гак; вісь; центр». — СІС² 927; Фасмер IV 410; КЭСРЯ 501; ССРЛЯ 17, 1286; Черных II 403; Holub—Луєр 465; Fremdwörterbuch 566; Dauzat 163. — Див. ще **кардинальний**.

шарнúти¹ (розм.) «кинутися пошукати Г; у словосполученні *шарнúти пónid* (щось) — засунути під щось палицю, щоб його дістати Нед»; — похідне від *шáрити* на позначення швидкої одноразової дії (пор. *курнúти* від *курýти*,

стрибнүти від *стрибáти* і под.). — Див. ще **шáрити**.

шарнүти² (розм.) «тернути; штовхнути; шаркнути (ногою) СУМ; [ударити; різонути] Нед», *шарнүтися* (розм.) «тернутися»; — похідне від **шárкати** на позначення одноразової дії, що виникло в результаті випадіння **-к-** з форми *шар(к)нүти*. — Див. ще **шáркати**.

шаровáри «широкі штані, зібрани біля кісточок, поширені в минулому в Україні; штані подібного крою, характерні для східних народів; подібні до них спортивні штані», *шальвáри* (заст.) «шаровари», [*шараvári*] «т.с.»; — р. *шаровáры* «шаровари», *шальвáры*, бр. *шараváры*, п. szarawagy, ст. (одн.) szarawaga, ст. szalawagu, рідк. szalwagy, ч. šagavagy, слц. šagavagy, šagovágy, болг. *шалváри*, м. *шалвари*, схв. *шálvare* «т.с.»; — запозичення з іранських мов, яке до слов'ян, очевидно, проникло в різний час і різними шляхами: безпосередньо з давньоіранських мов — від ір. *šagavāga- (< *ščagavāra-) «штані» (шаровари бачимо ще на давніх зображеннях скіфів); ця форма відбита в укр. [*шараvári*] і п. szarawagy (звідки, очевидно, й ч. слц. šagavagy); форма *шаровáри*, р. *шаровáры* виникла, мабуть, як гіперизм, викликаний помилковим сприйняттям другого від початку слова **-а-** як з'єднувального **-о-** складного слова, пор. р. *водовоз* і под.; пізніше запозичене через посередництво тюркських мов з новоперської, пор. нперс. šälväg «штані», тур. şalvar «шаровари»; в обох випадках під впливом слов'янських pluralia tantum типу *штанí*, *чевéйки*, *ножíци* (на позначення предметів, що складаються з двох частин) слово набуло в слов'янських мовах множинної (у давнину двоїнної) форми; припущення про походження турецької форми від нгр. ṣarábbara, ṣarábballa, ṣırátára «шаровари» (Преобр. II, вып. последний 90) позбавлене підстав. — Фасмер—Трубачев IV 410; КЭСРЯ 501; Дмитриев ЛС III 36; Корш ИОРЯС 11/1, 270; Черных

II 403—404; Brückner 540; Kopaliński 943; Holub—Lyer 465; Mikl. EW 337, TEI II 164; Радлов IV 967; Lokotsch 147.

шарпáнина (кул., заст., часто в словосполученні *бáба-шарпáнина*) «страва з борошна, масла, яєць та нарізаного тонкими смужками замороженого чи солоного м'яса або риби СУМ; рід пісної страви із пшеничного тіста, риби, конопляної олії тощо Г»; — лексико-семантичне утворення, що виникло на основі слова *шарпáнина*, очевидно, в розумінні «метушня, біганина», які вимагалися у зв'язку з приготуванням страви; не виключена можливість виникнення слова з первісного словосполучення *(страва) *бáба(м)* *шарпáнина*, тобто «страва, що завдає жінкам (бабам), що її готують, багато метушні, клопоту». — Див. ще **шáрпáти**.

[**шарпáнка**] «сорт картоплі»; — неясне. — Пор. **шампáнка**.

шáрпáти «тяти, смикати», *шáрпáтися* «смикатися; [рватися на шматки Пі]», *шарпáк* «обідранець», *шарпáнина* «шарпання; дрантя», [*шарпáтий*] «обірваний, обдертий» Пі, [*ошарпнүти*] «поранити» Нед, *общáрпанець* «обідранець», [*ошáрпанець*] «т.с.», [*пошарпúшка*] «докучлива ломота, біль» Нед, [*пошарпúшки*] «смикання в різні боки», *шарp* (виг.); — р. [*шáрпáть*] «рвати, смикати», бр. *шáрпáць*, п. szarpać, слц. šagrat' «т.с.»; — очевидно, звуконаслідуваньне утворення, пов'язане з подібними українськими і взагалі слов'янськими звукозображеннями словами з кореневими приголосними *sh-p(-)* при різних розширювачах приголосних основ і різноманітному вокалізмі кореня типу *шар-ити*, *шар-к-ати*, *шер-x-отíти*, *шур-x-отíти*, пор. також р. *шорк-ать*, *шорох*; з огляду на це сумнівними видаються спроби розглядати слова як запозичення з неслов'янських мов — через польську мову від свн. scharben «різати, скребти» (Фасмер IV 411; Преобр. II, вып. последний 90), із свн. форми schärgrep «т.с.» (Черных 203), так само, як і пошуки зв'язків з лат. sagrō

«зриваю» (Горяев 419). — Вгісклег 541. — Пор. **шарити, шаркати.**

[**шарпатіння**] (заст.) «корпія (вісмикані зі старого полотна нитки, які вживали замість вати та марлі як перев'язувальний засіб)» Нед; — очевидно, утворене від слова [**корпінне**] «корпія» Нед, що виникло на основі запозичення з німецької або голландської мови (пор. нvn. ст. *Sagrie*, гол. *kagrie* «тс.») у результаті його зближення з діесловом **шарпата** «смикати». — Див. ще **корпія, шарпата**.

[**шарпун**] «?» (у тексті: Шарпони мене, Боже, своїм *шарпуном* на мене, на жінку і на моїх діток. — Лохв. пов.); — не зовсім ясне; можливо, експресивне похідне від **шарпата** (*шарп(о)нүти*), тоді в цьому тексті, що є частиною замовляння, воно позначає засіб, яким Бог може *вішарпнути* «вирвати» родину з якоїсь біди. — Див. ще **шарпата**.

[**шартій** (у виразі *шарті дожжове*)] «сильний»? Нед; — не зовсім ясне, можливо, експресивне утворення, похідне від [**шара**] «великий дощ». — Див. ще **шара**.

шартрэз «сорт міцного пахучого лікеру»; — р. *шартрэз*, бр. *шартрэз*, ч. *šartréska*, *chartreuska*, схв. *шартрэз*; — запозичення з французької мови; фр. *chartreuse* утворене від *Chartreuse*, назви одного з найстаріших монастирів картезіанського чернецького ордену, в якому виготовлявся цей вид лікеру. — Фасмер IV 411; Holub—Lyer 203, 465; Dauzat 164; Bloch 140.

[**шарувати**¹] «енергійно терти; мити; чистити» СУМ, [**шаровати**] «витирати, мити» Пі; — р. [**шаровати**] «чистити, мити (піском або попелом)», бр. *шараваць* «терти, чистити», п. *szarować, szogrować, [szurować]* «мити, скребти, скоблити», ч. *šourovati*, слц. *šavrovat'*, вл. *šiug(ow)ac*, нл. *šiugowaś* «тс.»; — запозичене через польське посередництво із середньонімецької мови; син. *schünen* «чистити», пов'язане із *sniderl. scûgen*, сангл. *scourge*, дат. *skure*, шв. *skura*, нvn. *scheuegen* «терти, мити», походить зі старофранцузької мови; фр. ст.

escrûge (фр. *éscrûge* «чистити») усадковане через посередництво середньолатинської мови (слат. *scûrage*) з лат. *exscrûtare*, утвореного за допомогою префікса *ex-*, *vi-* від *cûrare*, *cûrō* «турбуватися, додглядати» (у давнину йшлося про чищення зброй). — Фасмер IV 410; Brücknег 552; Machek ESJC 619; Kluge—Mitzka 644; Dauzat 225, 266; Bloch 196, 242; Klein 1402; Egpoout—Meillet 159; Walde—Hoßm. I 314. — Див. ще **екс-, куратор**. — Пор. **шурувати**².

[**шарувати**² (с.-г.) «розпушувати ґрунт, обробляючи сапою чи спеціальним механізмом міжряддя просапних культур (переважно цукрових буряків)», [**шарівниця**] «сапа» Ва, [**шарованя**] «шаровка; полільний сезон» Ме, *шаровка, шарувальниця, [шарувільник]* «сапальник, полільник» Ме, *перешаровка*; — р. *шаровати* «шарувати», бр. *шараваць*; — запозичення з німецької мови; н. *schärfen* (свн. *schärfen*) «скребти, ритися; шаркати (ногами); рити, копати» продовжує іє. *(s)kars- «скребти; дряпяти», з яким пов'язані також лат. *saggege* «чесати (вовну)», *carduus* «будяк», псл. **korsta*, укр. *короста*. — Kluge—Mitzka 637; Walde—Hoßm. I 173—174. — Див. ще **короста**.

[**шарудити**] «(про птахів) щебетати, цвірінчати» Нед; — не зовсім ясне; можливо, виникло з якогось первісного звуконаслідування в результаті його зближення з *шарудіти* (звуковий комплекс із шиплячим звуком на поозначення цвірінкання птахів для української мови є неприродним).

[**шарудіти**] «видавати слабкий шерех, шелест, шукати навпомацки, спричиняючи слабкий шерех, шелест», *шарудливий*; — звуконаслідуальне утворення, у своїй словотвірній основі *шару-* специфічне для української мови.

[**шарф**] «зіткана чи зв'язана річ верхнього одягу у вигляді довгої смуги, якою кутають шию, накривають голову або плечі; (заст.) кольоровий пояс або пов'язка через плече, що були розпізнавальним знаком генеральського та офіцерського звання в дореволюційній ро-

сійській армії», [шáрфа] «тс.» Куз; — р. болг. *шарф*, п. szarfia «стрічка; шарф; шовкова пов'язка через плече», ст. szagra «тс.», ч. слц. šegra «широкий пояс зі стрічкою», слц. šagra «перев'язь; шарф», схв. èshärfpa (èshärfpa) «шарф, перев'язь (у парадному офіцерському обмундируванні)», слн. šágra «тс.»; — запозичене (можливо, через німецьке посередництво, н. ст. Scharfe від Schägre) з французької мови; фр. écharpe «пов'язка; перев'язь» ускладковане від французької мови; франк. *skergra (>фр. ст. escarpe, escherge) споріднене з англ. scarf «шарф», а також з лат. scígra, scígræa «плетений кошик», scígrœus «очеретяний; плетений», scígrpus «очерет». — Шелудько 55; Фасмер IV 411—412; КЭСРЯ 501—502; Преобр. II, вып. последний 90; Черных II 404; Brückner 540; Sł. wug. obcých 727; Machek ESJČ 605; Holub—Lyer 465; Holub—Kop. 368; Младенов 691; Bloch 237; Dauzat 262—263; Kluge—Mitzka 636—637; Klein 1393; Walde—Hofm. II 496.

шарх (виг.) «звуконаслідування, що вживається на позначення короткого шарудливого звуку від тертя, човгання і т. ін.», *шарх-шарх* (виг.), *шáрхати* «виконувати якусь дію (скребти, терти тощо), спричиняючи шерех, шарудіння; ідучи, викликати шарудіння; човгати»; — звуконаслідуване утворення, подібне до низки інших, що використовуються для передачі різних відтінків шарудливих звуків: *шарк-*, *шурк-*, *шéрех*, *шúрхіт* і под.

шасí (невідм.) «рама (чи основа) різних машин»; — р. *шассí*, бр. *шасí*, п. *chassis*, ч. *šasi*, болг. *шаси*, м. *шисија*, схв. *шисија*, слн. *šasija*; — запозичення з французької мови; фр. châssis «шасі; рама; касета» утворене від châsse «рама для мощей угодників; оправа для окулярів», що походить з лат. capsа «вміст; тіло; футляр; скриня». — CIC² 927; КЭСРЯ 502; ССРЛЯ 17, 1292; Черных II 404—405; Kopalinski 167; Holub—Lyer 465; РЧДБЕ 840; Dauzat 164; Bloch 140. — Див. ще **кáпсуль**.

шáстati «шивидко рухатися, ходити в різних напрямках; шукати, обмацу-

чи щось», *шáснути, зашастувáти* «зашарудіти», *шáстъ* (виг.), [пошáстъ] «шастіть»; — р. *шáстать* «шастати», бр. *шáстцаць* «тс.», п. szastać «розтрачувати, розкидати»; — звуконаслідуване утворення; припущення про зв'язок із *шáтáти* (Fraenkel IF 50, 212) позбавлене підстав, так само як пов'язання з ч. cesta «дорога» (Горяев 419); зіставлення з *шúстрий* (Brückner 541) непереконливе з фонетичного погляду. — Фасмер IV 412; КЭСРЯ 502; Преобр. II, вып. последний 90.

[**шáстíti**] «шелестіти» Климчук ЛексПол, [шáстувáти] «тс.»; — р. [шáстить] «очищати зерно; шукати навпомацки, викликати шерех», бр. *шасцéць* «шелестіти»; — звуконаслідуване утворення, можливо, частково пов'язане з *шáстами*; з огляду на ареал поширення (українське Полісся на території Білорусі) може бути запозиченням з білоруської мови. — Пор. **шáстati**.

[**шáтáн**] «чорт»; — бр. *шатáн*, ч. ст. *šatan*(áš); — запозичення з польської або угорської мови; п. *szatan*, уг. *sátán* «сатана» через латинську і грецьку запозичені з гебрайської. — Фасмер IV 395; Sł. wug. obcých 728; Machek ESJČ 538; MNTESz III 500. — Див. ще **сатáна**. — Пор. **шайтáн**.

шататися «вештатися», [шатнýти-ся] (розм.) «кинутися», *шатанýна* «метушня», [пошáтник] «такий, що вештається, вишукуючи щось» Па; — р. *шатáтися* «вештатися; хитатися», др. *шататися* «блукати; хвилювати; бути зарозумілим», ч. *šátati* «рухати», болг. *шетам* «клопотатися по дому; тинятися, вештатися», м. *шета* «гуляти; водити на прогулянку», слн. *šetati se* «тс.»; — псл. **šetati* (sē) (< *kseñt-); — зіставлялося з гор. *sínp̪s* «хід; раз», дvn. *síppap* «вирушати; прагнути; помицляти», ірл. *sét* «дорога» (Zupitza BB 25, 94), а також з гр. *κεντέω* «колоти», кімр. *cethr* «цвях», корн. *kenter* «тс.» (Младенов 693); висловлювалася думка про походження псл. **šetati* з **šetati*, яке пов'язується з лит. *žeigti* «крокувати» (Machek ESJČ 603), однак вона, як і припущення

про зв'язок із псл. *xētati, укр. хýткий (КЭСРЯ 502), непереконлива; викликає сумнів і зіставлення з лит. skasti «плигати» (Machek Slavia 16, 217). — Фасмер IV 413; Брандт РФВ 24, 190; Черных II 405; Skok III 389; Mikl. EW 337, 338.

шатéн «чоловік з темно-русявим волоссям», *шатéнка*; — р. болг. *шатéн*, бр. *шатéн*, п. szatup; — запозичення з французької мови; фр. châtaip «шатен; каштановий» походить від châtaigne «каштан», успадкованого з латинської мови (лат. castanea «тс.»). — Фасмер IV 413; Цыганенко 544; КЭСРЯ 502; ССРЛЯ 17, 1296; Черных II 405; St. wyr. obcysch 728; Dauzat 165; Bloch 140—141. — Див. ще **каштáн**. — Пор. **кастáньета**.

шáти (мн., рідко одн. *sháma*) (поет.) «багате, розкішне святкове вбрання; одяг узагалі чи одяг певного призначення»; *ошáтний*; — р. бр. *sháma*, п. szata (szaty) «шати; покров, покрив», ч. šat «вбрання», šaty «одяг», слц. šat(a) «вбрання», вл. šat «одяг, убрання; частина вбрання; сукня; окрема частина близни», šaty (мн.) «близна»; — слово не цілком з'ясованого походження; більшість учених вважає давнім запозиченням з германських мов, очевидно, з пгерм. *hētaz «одяг», пор. свн. hāz, hæze «тс.», швейц.-нім. häss «одяг, близна», які, можливо, споріднені з гр. χίτων «хітон; одяг; шкіра»; за іншим припущенням (Schuster-Sewc 1407—1408; Matzenauer 80), є словом праслов'янського походження (псл. šatъ < іє. *sked- «покривати» — Рокопу 919, пор. дінд. chādayati «покриває, ховає», ав. sādayanti- «частина вбрання»). — Фасмер IV 412—413; Brückner 542; Machek ESJČ 603, Slavia 16, 217; Holub—Кор. 367; Holub—Луег 465; Vasmer ZfSIPh 11, 50.

[**шатíло**] «брехун»; — р. [шатíла, шатáла] «той, хто вештається, шатається без діла»; — очевидно, похідне від **шатáтися** «вештатися» з початковим значенням «волоцюга, нероба», тобто «той, хто замість діла, роботи займається балачками, брехнями». — Див. ще **шатáтися**.

[**шатíрити**] «шукати, шарити; терти, мити; шахрувати»; — очевидно, експресивне утворення, що виникло в результаті контамінації слів *шáрити* (див.), *тирити* «пхати; тягти» (див.).

[**шатíрувати**] «тушувати, відтіняти (при малюванні)» УРС, *шатирóвка* «шатиравання»; — р. *шатирóвать*, бр. *шатíраваць* «шатиравати», болг. *шатíрам* «шатириую», схв. *шатíрати*; — запозичення з німецької мови; н. schattieren «відтінати штрихуванням» за допомогою суфікса -ier(ен) утворене від Schatte(n) «тінь», (свн. schate(we), schete(we), двн. scato), спорідненого із снн. schad(en)e, снідерл. scade, scaduwe, днн. skado, дангл. scead (англ. shade, shadow), норв. skodd(a), skadda «тс.», шв. [skadd, skada] «туман», гот. skadus «тінь», що разом із гр. σκότος «темрява», алб. kot, дірл. scāth, дкорн. scod, брет. squeut «тінь» продовжують іє. *skät-/skot- «тінь; темнота». — CIC² 927; РЧДБЕ 840; Вујаклија 1091; Kluge—Mitzka 637, 638; Klein 1429.

шáтія «група людей негідної поведінки»; — бр. *шáція* «тс.»; — запозичення з російської мови; р. *шáтия* — експресивне віддієслівне утворення від **шатáться** «шататися» з флексією -ия під впливом збірного братія «братья». — КЭСРЯ 502. — Див. ще **шатáтися**.

[**шаткувати**, *[шадківніця]*] «шатківниця» Па, *шатківніця*, *[шатковніця]* «шатківниця», *шаткувальний*; — р. *шатковáть*, бр. *шаткаваць*; — запозичення з польської мови; п. szatkować, очевидно, походить від [szatek] «лист капусти», пов'язаного з [szat], szata «одяг, шати; покрив»; інші пояснення — як виведення з литовської мови (Matzenauer 320), припущення про спорідненість із схв. сjéčati «різати, сікти» (Горяев 419), невірогідні. — Фасмер IV 413—414; Преобр. II, вып. последний 91. — Див. ще **шáти**.

[**шатró**] «легке, розбірне, переважно конусоподібне житло з тканини і т. ін.; намет; опуклий дах; купол, баня», *[шáтер]* «шатро» Нед, *[шатéрник]* «той,

хто живе у шатрі» Нед, [шáтрик] «шатро», шатрýще; — р. шатёр «шатро», бр. шацёр, др. шатъръ, шатеръ, шаторъ, п. (заст.) szatرا «циганський табір», [szatr, szatru] «шатро», ст. satr «тс.», слц. šiator, болг. шàтрапа, шàтър, м. шатор, шатра, схв. шàтрап, шàтрапа «дощаний барак; ярмаркова дошана ятка», слн. sátor, sótor «намет, шатро»; — давнє запозичення з тюркських мов; пор. каз. ног. шатыр, уйг. тат. алт. аз. туркм. чадыр, шор. шадыр, тур. çadır, дтюрк. çadıř, čaſčig, čaſig, čaſig; джерелом у тюркських мовах вважається перс. čādar «заслін; палатка», споріднене з дінд. cháttram «заслін». — Акуленко 138; Фасмер IV 413; КЭСРЯ 502; Дмитриев ЛС III 1958, 36; Преобр. II, вып. последний 91; Мелиоранский ИОРЯС 10/4, 134; Корш ИОРЯС 11/1, 265; Будагов I 470; Балешкий St. sl. IX 1—4, 338; Brückner 542; ДТС 135, 141, 142; Младенов 692; Радлов III 1903—1904, IV 387, 969, 972; Вегп. I 133; Mikl. TEI I 270; Агпіт ZfSIPh 9, 404; Melich ZfSIPh 4, 96. — Пор. чáдрá.

[шатувати] «поспішати»; — не зовсім ясне; можливо, запозичення з угорської мови, пор. уг. sietni «поспішати», ст. sëjetni «тс.», sëjetnek «(вони) поспішають» (MNTESz III 531).

шатун (тех.) «рухома деталь кривошипних та деяких інших механізмів», шатунний, шатуновий; — р. шатун (тех.) «шатун; (розм.) той, хто вештається»; у словосполученнях: конь-шатун «кінь, що відбився від табуна іходить тимчасово на волі»; медведь-шатун «ведмідь, що взимку довго не залягає в барліг», бр. шатун (тех.), болг. шатун; — очевидно, запозичення з російської мови; р. шатун походить від діеслова шататися «вештатися, хитатися», спорідненого з укр. шататися (див.).

шáфа, [скахва] «шафа» Куз, шáхва, шáфка (зменш.), шáфовка (зменш.-пестл.), [шаквárня] «буфетна шафа; комора», [шáфárня] «комора; скриня»; — р. [шáфа, шáхва] «шафа», бр. шáфа, п. szafa «тс.»; — запозичене

(через польське посередництво) із середньоверхньонімецької мови; свн. schaf, нвн. Schaff «діжка; [шафа]» походить від schaffen «творити» (початково — вирізаючи «формувати»); зміна граматичного роду в польській мові (чоловічого на жиночий) пояснюється впливом п. almaria «шафа», skrzynia «скриня». — Шелудько 55; Фасмер IV 414; Brückner 539; Mikl. EW 302; Kluge—Mitzka 631. — Див. ще скобліти, шаплік.

шáфáр (заст.) «збирач податків; [старший лакей; дворецький; ключник; економ]» СУМ, Бі. шафáрка «дружина шафара; ключниця, економка», шафарювáти, píðshafrární «помічник керуючого»; — р. шáфар(ъ) «економ, управлятель», бр. [шáфар], п. szafarz (кн.) «даритель; (заст.) ключник, економ; у словосполученні szafarz weselny — шафер (боярин) на весіллі», ч. šafář «економ», слц. šafář «тс.»; — запозичене (через польське посередництво) з давньоверхньонімецької мови; днн. schaffáři (свн. schafföre, schaffepöre) «наглядач, керівник» (нвн. Schaffner «кондуктор») пов'язане з нвн. schaffen (свн. schaffep, днн. scaffan) «творити, працювати», що споріднене з гор. skaban «скребти, стригти», лат. scabo «скоблю», scaber «шорсткий», ст. scabres «тс.». — Фасмер IV 414; Преобр. II, вып. последний 91; Горяев 419; Brückner 539; Machek ESJČ 600; Holub—Lyer 463; Holub—Кор. 366; Mikl. EW 336; Kluge—Mitzka 631, 632. — Див. ще скобліти. — Пор. шáпáр.

[шáфер] «боярин, дружка» Нед, [шáферка] «дружка на весіллі» Дз, [шáfir] «боярин (на весіллі)» Дз, [шáхвер] «тс.» ЛПол, [шáхверка] «дружка (на весіллі)» ЛПол; — р. бр. шáфер, болг. шáфер «боярин, дружка»; — запозичення з німецької мови; н. Schaffer (прибалт.-нім.) «боярин, розпорядник на весіллі; розпорядник, керуючий узагалі» є суфіксальним утворенням від діеслова schaffen «творити, влаштовувати». — Фасмер IV 414; КЭСРЯ 502; Преобр. II, вып. последний 91; Горяев 419. — Див. ще скобліти, шáфáр.

шáфрáн (бот.) «багаторічна трав'яниста рослина родини півникових переважно з оранжево-жовтими квітками, *Crocus L.*; (зб.) висушені приймочки квітів цієї рослини, з яких виготовляють оранжево-жовті фарби, прянощі, ліки; зимостійкий сорт яблук» СУМ, Нед, (розм.) *шапрáн*, [*шапранівка*] «горілка, яка настоюється на шафрані», [*шапрáнчик*] «жовтюх, *Colias myrmidone Esp.*» Нед, [*шифрýн*] «шафран» Нед, [*шахрáн*] «тс.», *шафранка* «плід яблуні сорту шафран», *шафранний*, *шафрановий*; — р. бр. болг. *шафраң*, п. *szafrań*, ч. *šafrán*, слц. *šafran*, нл. *šabran*, м. *шафран*, схв. *шáфран*, слн. *žafrán*, *zefráń*; — запозичене через польське посередництво із середньоверхньонімецької мови; свн. *saffrān*, *sapharan* запозичене через посередництво італійської (іт. *zafferano*) з арабської (ар. *za'farān*); припущення про пряме запозичення зі Сходу (Mikl. TEI II 186) сумнівне. — СІС² 927; Фасмер IV 414; КЭСРЯ 502; ССРЛЯ 17, 1303; Преобр. II, вып. последний 91; Черных II 405—406; Вгückпег 539; Machek ESJČ 600; Jm. rostl. 256, 272; Holub—Lyer 463; Holub—Кор. 366; Младенов 692; Lokotsch 170; Kluge—Mitzka 619; Meyer-Lübke REW 800; Klein 1372.

[**шáфувáти**] «діставати, добувати; постачати, давати» Нед, [*шахвувáти*] «марнувати», [*шахровáти*] «марнотратити, розтринькувати» Бі, [*шахувáти*] «марнувати» Она, [*шафýнок*] «управління, керівництво, адміністрація» Нед; — п. *szafować* «щедро роздавати; (заст.) розпоряджатися, завідувати»; — запозичення з польської мови; п. *szafować* походить з німецької мови (н. *schaffen* «творити; діставати»); форма [*шахровáти*] виникла, очевидно, внаслідок зближення зі словом *шахráй*. — Шелудько 55; Вгückпег 539; Witkowski SOг 1970/2, 210. — Див. ще **шáфа**, **шáфár**.

[**шáфýрка**] «чашечка лісового горіха; шапинка гриба» Нед; — не зовсім ясне; можливо, виникло на основі слова [*шапýрка*] «чашечка лісового горіха», пов'язаного з *шáпка* «головний убр» (див.).

шах «у східних країнах — титул монарха, особа, що має цей титул», *шаххýня* «дружина шаха»; — р. бр. болг. м. *шах*, п. *szach*, ч. слц. вл. *šach*, схв. *шáх*, слн. *šáh*; — запозичене через турецьке посередництво (тур. *şah*) або безпосередньо з перської мови; перс. *šáh* «цар, шах» продовжує дперс. *xšáyaθiya-* «володар». — СІС² 927; Фасмер IV 414—415; КЭСРЯ 502; Цыганенко 544; Преобр. II, вып. последний 91; Вгückпег 538; Kopaliński 942; Machek ESJČ 601; Holub—Lyer 463; Holub—Кор. 366; Младенов 692; Kluge—Mitzka 629; Klein 1429; Mikl. TEI II 162; Lokotsch 140; Bartholomae 552. — Пор. **шáхи**, **шáшка**¹.

шáхер-мáхер (вульг.) «шайхрай», *шáхер-мáхерство* «шахрайство», *шáхри-мáхри* (мн.) «тс.»; — п. *szacher-macher* «шахрай»; — запозичене (можливо, через польське посередництво) з німецької мови; н. (розм.) *Schacher-Macher* «шахрай» складається зі слів *Schacher* «махінація; дрібна спекуляція» і *Macher* «ділок»; перше слово, пов'язане з нvn. *schachern* «спекулювати», походить від гебр. *sâħag* «торгувати; кружляти; обходити навколо», звідки пізніше значення «займатися ремеслом мандрівного торгівця»; друге слово утворене від дієслова *machen* (свн. *machen*, двн. *maħħōn*) «робити, виконувати», пов'язаного з днн. *makōp*, дфриз. *makia*, дангл. *macian* (англ. *make*) «робити, творити», що продовжують пгерм. **makōp* (іе. < **mag-*) і споріднені з лтс. (*iz*)*muózēt* «побити; намазати; обдурити», псл. *mazati*, укр. *мáзати*; не виключене й безпосереднє запозичення з ідиш (пор. ід. *šaher-maheraj* «махінація»). — Фасмер IV 415; КЭСРЯ 502; ССРЛЯ 17, 1304; Вгückпег 538; Kluge—Mitzka 629—630; Klein 925. — Див. ще **мáзати**. — Пор. **шахráй**.

шáхи «гра на дошці фігурами за спеціальними правилами їхнього перевування; набір фігур для такої гри», *шах* «у шаховій грі безпосередній напад якоюсь фігурою на короля супротивника», *шахівníк* «шахіст» Куз, *шахівníця* «шахова дошка», *шахíст*, *шáх-*

мати, [шахматист] «шахіст» Куз, шаховий, шахувати; — р. бр. шах «шах», др. шахы «гра у шашки», шахматы «шахи», п. szachy «шахи», szach «шах», ч. слц. вл. šach, болг. м. шах «шахи; шах», схв. шах, слн. šāh «тс.»; — запозичення з польської мови; п. szachy утворене лексико-семантичним способом від szach і пов'язане первісно з назвою короля (у шаховій грі), яку було взято від назви перського володаря; форма шах-мати — складне утворення, яке виникло як калька нvn. Schach und matt (свн. schah und matt), іт. scacco matto, фр. échec et mat, передожерелом яких є ар. eš šāh māt «цар (шах) помер». — CIC² 927; Фасмер IV 415; КЭСРЯ 502; Цыганенко 544; Черных II 406; Brücknег 538; Kopalinski 942; Machek ESJC 601; Holub—Кор. 366; Holub—Lyer 463; Младенов 692; Mikl. TEI II 162; Lokotsch 115, 140; Kluge—Mitzka 630. — Див. ще мат², шах.

шахмати — див. **шахи**.

шахрай «хитра, спритна й нечесна у своїх учинах людина», (розм.) шахрайнá, шахрайство, [шахрúн] «шахрай», [шахрайничати] «шахраювати» Пі, (розм.) шахрати, шахраювати, шахрувати; — бр. шахрай «шахрай», п. szachraj «тс.», вл. šachrować «шахраювати»; — запозичене з німецької мови за посередництвом польської; н. Schacheréi «спекулювання» є похідним від schachern «спекулювати» (з н. Schacher «махінація, дрібна спекуляція»); менш переконливе з формального боку пов'язання безпосередньо з н. Schacher. — Шелудько 55; Фасмер IV 415; Верхратський ЗНТШ 12/4, 1896, 50; Зиндер—Строева Ист. морф. нем. яз. 1968, 147—148; Richhardt 101; Sł. wyr. obcyh 725; SW VI 551; Brücknег 538; Kluge—Mitzka 629—630. — Див. ще **шахер-мáхер**.

шахта «система підземних споруд, де добувають корисні копалини», [шахт] «шахта» Нед, шахтár, шахтárка «жінка з професією шахтаря; дружина шахтаря; робочий одяг шахтаря; ліхтар, з яким шахтар спускається в шахту», шах-

тарчá «дитя шахтаря», шахтарчук «підручний шахтаря», шахтний, шахтovий, шахтарювати «працювати шахтарем»; — р. бр. шахта «шахта», п. szachta, ч. слц. šachta «тс.», болг. шахта «шахта; яма», схв. шахт «тс.»; — запозичене (можливо, через польське посередництво) з німецької мови; нvn. Schacht «шахта» походить від нн. Schacht «халява» (через образне порівняння), якому відповідає н. Schaft (свн. schaft, дvn. scaft) «стрижень, рукоятка; жердина», споріднене з днн. skaft, дісл. skapt «жердина; спис», данgl. sceast (англ. shaft) «ратище списа; стовп; труба; стовбур; шахта», гол. schacht, а також з лат. scapus «стебло; спис, стовбур, стрижень», гр. σκῆπτρον «палица; посох; жезл, скіпетр», що зводиться до іє. *skārp- «скребти». — Шелудько 55; CIC² 927; Фасмер IV 416; ССРЛЯ 17, 1306—1307; КЭСРЯ 502; Цыганенко 544; Черных II 406; Brücknег 538; Machek ESJC 601; Holub—Lyer 463; Kluge—Mitzka 630, 632; Klein 1429; Walde—Hoßm. II 490; Frisk II 729. — Пор. **скіпетр**.

[шáцкати] «бити із силою» ВeУГ; — очевидно, дієслово звуконаслідуваного походження, утворене від незасвідченого вигуку *шац (на позначення сильних ударів); до словотвору пор. áхкати, бáхкати, тráхкати і под.

[шáцува́ти] «цинити, розцінювати; шанувати» Нед, [шáца] «цина, цінність» Бі, [шáцунок] «оцінка» Нед; — п. szacować «цинувати, шанувати»; — запозичене, можливо, через польське посередництво з німецької мови; н. schätzen «цинувати» пов'язане з дvn. skaz «монета; сила; майно», днн. scat «монета; володіння, майно; худоба», данgl. sceatt, дісл. skattr, дат. skat, гор. skatts «багатство; гроши», нvn. Schatz «скарб», псл. skotъ «худоба», укр. скот. — Шелудько 55; Sł. wyr. obcyh 725; Brücknег 538; Holub—Кор. 366; Kluge—Mitzka 638; Walde—Hoßm. II 491. — Пор. **скот**.

[шаш] (бот.) «рогіз, Turna L. ВeУГ; рогіз вузьколистий, Turna angustifolia L. Mak», [шашина] (бот.) «рогіз Turna L.»

Mak; — п. [sasyna, szaszyna] «летка, *Acorus L.*», ч. sášina «очеретник чорний, *Schoenus nigricans L.*», слц. šašina (зб.) «очеретник», схв. шáš «осока; рогіз», шíша «рогіз», шáшика «очерет, *Phragmites L.*», слн. šáš (бот.) «осока, *Carex L.*»; — запозичення з угорської мови; уг. sás «осока», очевидно, запозичене через сербсько-хорватське посередництво з турецької мови; для тур. saz «очерет» припускається перське походження (сумніви щодо цього див. MNTESz III 498, де назва рослини в угорській мові визначається як слово невідомого походження). — Machek ESJC 603; Jm. rostl. 275, 303; Kniezsa 739; Paasonen Keleti Szemle III 244; Радлов IV 1, 397.

шáшіль (ент.) «жук, личинки якого точать меблі, дерев'яні будівлі тощо», [шашеліця, шáшель] «тс.», шáшелеві «родина жуків-шашелів, *Anobiidae*»; — р. [шáшал, шáшел] «шашіль; міль; тля; черв'яки у вуликах, стільниках, на живій і в зіпсованій рибі», [шашень] «шашіль», [шашіть] «копошилися»; — неясне; можливо, звуконаслідуваного походження як відбиття легкого шуму, шарудіння, які викликають личинки шашелів, точачі дерева. — Фасмер IV 416; Преобр. II, вып. последний 92; УРЕС III 782. — Пор. **шáшка**³.

шáшка¹ «плескатий предмет круглої форми з дерева, кістки, пласти маси (переважно білого або чорного кольору), яким грають на спеціальній дошці; кубик спресованої вибухової речовини», шáшки (мн.) «гра на дошці, поділеній на світлі й темні клітини, світлими (білими) та темними (чорними) кружальцями», [шашечкі] «способ вишивання» (Матвеєва ЛБ VII 9), шáшечниця, шашкіст; — р. бр. болг. шáшка «шашка», п. szaszek «блазень (часто в костюмі в біло-чорну клітину)», ч. šašek, слц. šašo «тс.»; — утворене за допомогою суфікса -(ъ)ка від шах «король (у грі в шахи)» або від назви гри шáхи (пор. р. ст. шахы «шахи; шашки»); можливо, є запозиченням з російської мови, яке витисло в українській давнішу,

проникну з польської мови назву цієї гри *варцаби*, що могло пояснюватися малою поширеністю гри в старовину. — Фасмер IV 416; Преобр. II, вып. последний 92; Горяев 419; КЭСРЯ 502; Цыганенко 544—545; Черных II 406—407; Machek ESJC 603; SW VI 573. — Див. ще **шáхи**.

шáшка² (розм., рідк.) «ручна холдна зброя зі злегка вигнутим клинком»; — р. шáшка, [cášká], бр. болг. (заст.) шáшка, ч. (рідк.) šaška, схв. шашка «тс.»; — запозичення з кавказьких мов; пор. каб. sešxo «шашка», адиг. sešxuo, [šešxuo] «тс.», що зазнало фонетико-морфологічної адаптації в українській і російській мовах, зокрема заміни кінцевого -xo (-xuo) східнослов'янським суфіксом -ка. — Фасмер IV 416; Преобр. II, вып. последний 92; Черных II 406; Абаев Этимология 1963, 119.

[шáшка]³ (ент.) «вид бабки, *Ephemera L.*; вид хруща, *Calandra granaria L.*; вид сарани, *Locusta L.*» ВеНЗн; — не зовсім ясне; можливо, суфіксальне утворення від звуконаслідуваного за походженням кореня (пор. звуки, видавані хрушами, сараною). — Пор. **шáшіль**.

[шашкірнá] «шестерня»; — очевидно, результат фонетичної видозміні слова *шестерня*, зумовленої його детимологізацією. — Див. ще **шестерня**².

[шашлák] (ент.) «жук з родини довгоносиків, *Circulionidae*»; — не зовсім ясне; можливо, експресивне утворення від шáшіль «жук родини шашелевих, *Anobiidae*»; зближення могло статися на основі подібності: жуки обох родин шкідливі.

шашлік «страва зі шматочків м'яса, нанизаних на рожен і засмажених разом із кружальцями цибулі; [палиця, що в'яжеться до рибалської сітки, щоб не зжималося полотно Дз]», шашлічна «їдальня, де готують шашлики», шашлічна «тс.»; — р. бр. шашлік, п. szaszłyk, ч. слц. šašlik, болг. шíшче «шампур; шашлик», м. шíши «шампур», схв. шашлик; — запозичення з тюркських мов; пор. аз. шишик «те, що сма-

житься на рожні», крим.-тат. *šaşlik* «тс.»; — суфіксальні утворення від *šíš* «рожен». — Фасмер IV 416—417; Марашка 13; Дмитриев ЛС III 47; КЭСРЯ 503; ССРЛЯ 17, 1311; Преобр. II, вып. последний 92; Горяев 419; Черных II 407; Sł. wug. obcych 728; Holub—Lüer 465; Korsch AfSIPh 9, 671; Mikl. TEI II 166; Радлов IV 1082.

[шашні] «веселі жарти, витівки» Нед; — р. *шáшни* (розм.) «витівки, інтриги; любовні інтриги, залицяння», бр. *шашні* «тс.»; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з *шáхи* (гра) із розвитком нового значення; припущення про походження на основі подвоєнного *ша* «тихо!» зі значенням «темна змова» (КЭСРЯ 503) або про зв'язок з р. *шáшень*, *[шáшал]* «погана людина» (Фасмер IV 417; Преобр. II, вып. последний 92), з *хáхаль* (Горяев 419) менш переконливі. — Черных II 407. — Див. ще **шáхи**.

[шашóк] «порода собак» Г, *[шáшок]* у виразі *шáшок чóрний*}} «?» Нед; — неясне.

шаштóвий (у виразі *шаштóвий* *чревíчик*) «?» Нед; — неясне.

шваб¹ «німець зі Швабії», у виразі *[швáба dáti]* «побити» Нед, *[швáба]* «образа», *[швабицнá]* (у німецьких торговців) «тонке полотно» Нед; — р. бр. *шваб* «шваб», др. *Сваби* «шваби», п. *szwab* «шваб; гультяй; кінь швабської породи», ч. *Svábové* «шваби», слц. *Sváb* «шваб», вл. *Swab*, нл. *Swaba*, болг. *швáба*, схв. *Швáба* «тс.»; — запозичення з німецької мови; нвн. *Schwabe* «шваб» продовжує дvn. *Swába* (пор. др. *сваби*); найдавніші форми слова відбили лат. *Suabia* «Швабія», а також пов'язані з нею лат. *Suēbus*, *Suēvus* «той, що належить до швабського племені у давній Північно-Східній Германії». — Шелудько 55; Фасмер IV 417; Sobolewski AfSIPh 32, 310; Machek ESJC 631; Holub—Lüer 475; Mikl. EW 329; Klein 1550.

шваб² (ент.) «тарган, *Blatta L.*»; — ч. слц. *šváb*, нл. *šwaba*, схв. *búba* *швáба* «тс.»; — запозичення з німецької мови; н. *Schwabe* «тарган» виникло з первісного *Schabe* «тс.» унаслідок зближення

зі *Schwabe* «шваб» (пор. іншу назву таргана *prusák*, від *prusák* «мешканець Пруссії»); нвн. *Schabe* (свн. *schabe*) утворене від *schaben* «скребти», спорідненого з псл. *skobti, укр. *скоблítти* (пор. схожий паралелізм в іншій назві комахи — *хрущ* : *хрустíти*). — Machek ESJC 631; Holub—Kop. 377; Holub—Lüer 475; Kluge—Mitzka 629, 686. — Див. ще **скоблítти**. — Пор. **шабувати**.

[швáблик] «сірник» ВеУг, *[шваб-ликарня, швабличáнка]* «коробка для сірників»; — п. [szwablik, szwafflik, szweflik] «сірник», слц. [svábel'ka, svíbalka], вл. *śwabička* «тс.», нл. *śwabel* «сірка»; — виникло на основі запозиченого з німецької мови, можливо, за польським посередництвом, *Schwefel* (свн. *swëvel*, *swébel*, дvn. *swëfel*, дангл. *swefel* «тс.», що пов'язані як давні германські запозичення зі стсл. **жóупель** «сірка», укр. *жýупел* «щось жахливе, гидке». — Kluge—Mitzka 690. — Див. ще **жýупел**.

[швáбнути] «украсти» Нед; — бр. *[швáбíць]* «красти»; — походить від *шваб* «німець зі Швабії, (перен.) злодій»; пор. бр. *[шваб]* «голландець; злодюжка», п. *oszwabić* «обдурити, ошукати». — Див. ще **шваб¹**.

швáбра «вид мітли з мачули, мотузків, прикріплених до колодки», *швáбрити*; — р. бр. *швáбра*, п. *szwabra*; — запозичене (через російське й німецьке посередництво) з голландської мови; гол. *zwábber* «швабра», *zwábberen* «мести шваброю» споріднені з нн. *schwabber* «швабра», звідки, очевидно, нвн. *Schwaber* «тс.»; вважається словом звуконаслідуванального походження. — Фасмер IV 417; КЭСРЯ 503; Преобр. II, вып. последний 92; Потебня РФВ 4, 193—194; Горяев 420; Смирнов 327; Черных II 407; Klein 1550; Meulen 246.

[швáгер] «шурин; сестрин чоловік, зять; дівер» СУМ, *швáгер* «шурин» Г, *швáгор*, *швагró* «шурин» ЛЖит, *швигр* «зять» Пі, *швáдір* «чоловік сестри» Піт. історії і діал. східнослов. мов ЧДУ 1958, *швагровá* «дружина шурина; зо-виця» Нед; — бр. *швáгер*, *[швáгír]*

«шурин; свояк», п. szwagier «шурин; свояк; дівер; зять (чоловік сестри)», ч. śvagr «шурин; зять (чоловік сестри); дівер; свояк (чоловік сестри дружини)», слц. śvagor «тс.», нл. šwagptica «невістка; зовиця; своячка»; — запозичене (можливо, через польське посередництво) з німецької мови; н. Schwager «дівер; шурин; зять (чоловік сестри або зовиці); свояк», свн. sväger «тс.; тестє; свекор; зять (чоловік дочки)», двн. suagur (засвідчене як «шурин»), так само, як дінд. švāšurá-, продовжує іє. *svēkūrós «той, що належить свекруся»; припущення (Schrader IF 17, 1904) про походження свн. swäger від сл. svákъ, svojакъ не знайшло підтримки. — Шелудько 55; Дзензелівський НЗ УжДУ 36/2, 29; Трубачев Терм. родства 124, 141; Brückner 559; Machek ESJC 631; Holub—Lyer 475; Holub—Кор. 378; Kluge—Mitzka 687; Schulze KZ 40, 400—418. — Див. ще свéкор.

[**швай**] «звуконаслідуване слово на позначення втечі звідкись крадько-ма»; — неясне.

[**швáйка**] (ixt.) «білизна, Aspius aspius L., Aspius bipunctatus»; — не зовсім ясне, можливо, лексико-семантичне утворення від **швáйка** «товста голка; товсте шило» у зв'язку з видовженою формою риби (Риби ССР); **швáйка** походить від **шити**; більш сумнівне зближення його з р. **свáя** «паля», [**швáя**], цsl. **свáя** «стоп», що ґрунтуються на зовнішній звуковій схожості з діалектним словом, де **ш-** вторинного походження (Фасмер III 571). — Див. ще **шити**.

[**швáйкало**] «швендя; волоцюга»; — експресивне утворення від **швáйка** «товсте шило», похідного від **шити**; очевидно, виникло у зв'язку зі значенням діеслова **шитися** «проводити певний час, перебувати поруч із кимось, переважно маючи якісь корисливі наміри»; отже, **швáйкало** «той, хто шиється, тобто, корисливо пристосовуючися до людей, вештається між ними». — Див. ще **швáйка**.

[**швайцувáти**] «зварювати» Куз; — п. szwajcować, (заст.) szwajsować «зварювати; паяти», слц. (розм.) śvajsováti «зварювати»; — запозичення із середньоверхніонімецької мови; свн. sveižen (sweīzen) «з'єднувати за допомогою молота метал у стані білого жару» (нвн. schweißen «зварювати», двн. sveižen «смажити, підсмажувати») споріднене з дангл. swætan «потіти», англ. sweat «потіти; кривавитися», дісл. sveittr «покритий потом», а також з лат. sūdor «піт; волога; важка праця», лтс. sviedri (мн.) «піт». — Kluge—Mitzka 691. — Див. ще **светр**.

[**швáкати**] «крякати (про качура)» ВеУг, [**швакомíти**] «тс.» Нед, [**швáкнуть**] «розсікти шаблею або видати ріжучим інструментом звук **швак**» ВеУг, [**швакомáти**] «крякати (про качура)» ВеНЗн, **швак** (виг.); — утворення від вигуку **швак**, звуконаслідуваного походження.

[**швалька**] (ент.) «гусениця метелика, Sphinx pinastri, (букв.) сфінкс лісової сосни L.»; — утворення, що виникло на основі зменшеної форми **швáлька** від **швáля** «швачка; вишивальниця» (очевидно, гусениця, живлячися корою сосни, на якій виводиться, залишає на ній своєрідні візерунки). — Див. ще **швáля¹**.

швáля¹ «кравчиха»; — р. [**швалья**], свх. **швáлья** «тс.»; — псл. [*š्वvalyja], відповідник жін. роду до форми чол. роду *š्वvaly «кравець», похідного від псл. šítī, укр. **шити** (пор. kovaly, укр. **коваль** від kovati). — Фасмер IV 417; Mikl. EW 339. — Див. ще **шити**.

швáля² «роздірана вздовж балка Г; обтесана з чотирьох боків балка ЛЖит», [**швáя**] «тс.» ЛЖит; — бр. [**швéля**] «колода, брус»; — не зовсім ясне; можливо, виникло в результаті деетимологізації запозиченого з німецької мови Schweller «балка певної форми».

[**швандигáти**] «літати» Нед; — очевидно, експресивне утворення від [**швáндяти**] «швендяти, тинятися» (пор. **сновигáти**). — Див. ще **швéндяти**.

[**швандрикáти**] «говорити незрозумілою мовою»; — п. [szwandrać, śwandrać,

śwandrować} «тс.», ч. śvandrati «установити до своєї мови іншомовні (німецькі) слова», [śwandrfkat] «тс.»; — запозичення з німецької мови; н. (бав.) [schwandern] «базікати» пов’язане з schwadronieren «базікати; хвалитися». — Brückner 559; Machek ESJC 631; Kluge—Mitzka 687.

[швар] (бот.) «осока, Carex L.» Mak, [швара] «осока гостра, Carex acuta L.» Mak, [шварка] «тс.» Mak, [шварочок] «осока, Carex L.» Mak; — результат фонетичної видозміни форми *[шувар]* (бот.), що переважно має значення «лепеха (aip), Acorus L.», іноді також «гроза, [шашина] Typha L.»; назви стосуються рослин, поширеніх там, де багато вологи — біля річок, озер, на луках і болотах. — Machek Jm. rostl. 275. — Див. ще **шувар**.

[швáра] «кодола; плетений шнурок; волосінь з білого кінського волосу; висока гостра трава на полонинах»; — не зовсім ясне; можливо, виникло на основі *швóра* «ремінь, пасок для собак», *швóрка* «мотузок» під впливом зближення зі словами *шварнýти* «бліснути» (про білу волосінь) або *швар* «осока» (про траву на полонинах). — Див. ще **швóра**.

швáркнути «із силою кинути, шпурнути, ударити», *шварнýти* «тс.»; — р. [швáркать] «кидати із силою; терти з шумом», слц. śvargat' «плентатися»; — експресивне утворення звуконаслідуваного характеру. — Фасмер IV 418; Шахматов ЙОРЯС 7/2, 335.

шваркотáти (розм.) «говорити швидко й нерозбірливо (іноземною мовою); шуміти, шелестіти, човгати по чомусь», *шваркотíти*, [шварготáти, шварготíти] «крикливо й швидко говорити Г; кричати Нед», *шварготíти* «говорити швидко й незрозуміло; шуміти, шелестіти», *швáркати* «щебетати» Веба, *швáркít* «шидка й нерозбірлива мова; уривчастий шум, шелест», [шварготíвий], *шваркотíвий* «балакучий, крикликий» Нед; — п. szwargotać «шварготіти»; —

звуконаслідуване утворення; до словотвору пор. *белькомáти*, *гелькомáти* і под. — Brückner 559.

[швáрний] «моторний Г; свіжий, приемний Вел», [швóрний] «моторний»; — п. [szwarny, swargny, śwargny, świarny] «гарний; хвацький, жвавий», ч. śvargny «стрункий, гарний», слц. śvárgny «стрункий, гарний», вл. śwargny «милий, приемний; охайній; спритний; порядній», нл. śwargny «милий; гарний; чистий; порядній»; — запозичення з польської або словацької мови; — псл. (зах.) [*svargyp(j)] (< іє. *svarg-) «чистий; стрункий; гарний; добрий; бадьорий»; — споріднене з лит. svāras «фунт (вага); терези», svarūs «важкий; вагомий; важливий», svarbà «важливість, значення», svarbūs «важливий, значний; важкий», лтс. svars «вага», дvn. svn. swār «важкий; обтяжливий», нvn. schwer «тс.», гот. swērs «шанований», лат. sērius «серйозний, поважний» (власне, «важкий, вагомий»), алб. vjeq «повісь!», укр. [свóра]; на думку О. М. Трубачова (у листі), може бути споріднене з лит. śvargūs «охайній, чистий» (< іє. *kūr-so-. — Fraenkel II 1040); непереконливими є припущення, що слово виникло на основі дvn. sūbar (нvn. sauber) «чистий, охайній» або продовжує гіпотетичне псл. *sъ-tvarg-yp(j) (Machek ESJC 632). — Brückner 559; Holub—Кор. 378; Holub—Lyer 475; Schuster—Sewc 1484—1485; Fraenkel 949; Pokorný 1151. — Пор. **серйóзний**.

[швáрок] «(у шевців) шматок каменя, яким пригладжують каблуки»; — не зовсім ясне; можливо, походить від звуконаслідуваного діеслова *швáрката*; пор. р. *швáркать* «терти із силою, з шумом». — Див. ще **швáркнути**.

швартóв «трос або ланцюг для прикріплювання судна, човна і т. ін. до пристрою на причалі тощо», *шварт* «запасний, п’ятий якір на кораблі» УРС, *швартóвий* «пов’язаний зі швартовом або швартуванням; те саме, що *швартóви* (троси або ланцюги)», *швартувáти* «прикріплювати швартовом (корабель, човен і т. ін.)»; — запозичене через

російське посередництво з голландської мови; гол. *zwaartouw* «швартов», (букв.) «важкий канат» складне слово, першим компонентом якого є *zwaar* «важкий», споріднене з нvn. *schwer* (дvn. *swār(i)*, *swāgo*), дангл. *swār(e)*, *swāg*, дісл. *svāgg* «тс.», гот. *swērs* «шановний», а також з лит. *svarūs* «важкий», укр. [свóра], а другим *touw* «канат, линва, кодола», споріднене з дфриз. *tau* «тс.», дангл. *tēag* «шнур», дісл. *taug* «мотузок», н. *Tau* «канат». — CIC² 927; Фасмер IV 418; Kluge—Mitzka 692, 772. — Див. ще **свірка**.

[шварунок] «вада, дефект»; — не зовсім ясне; можливо, виникло на основі формально й семантично видозміненого на українському ґрунті запозиченого з німецької мови (*Be)schwergung* «обтяження; незручність»; в українській мові суфіксальна частина *-ung* зазнала перебудови в *-унок* за зразком інших німецьких запозичень, пор. укр. *рахунок* < н. *Rechnung*, *вербунок* «вербування» < н. *Werbung* тощо.

[шварц] «вакса» СЧС, [шварцувáти] «чорнити, дуже сильно бруднити» СЧС; — п. *szwarz* «чорна вакса», болг. *шварц* (кафе) «чорна кава»; — запозичене (через польське посередництво) з німецької мови; н. *Schwärze* «вакса; чорнота; друкарська фарба» утворене від *schwarz* (дvn. свн. *swartz*) «чорний», спорідненого з днн. снн. *sñderl*. дфриз. англ. *swart*, дангл. *sweart*, гол. *zwart*, дісл. *svart*, гот. *swarts* «темний», а також з лат. *sordidus* «брудний; одягнений у траур; низький», *sordēs* «бруд, грязь, нечистота», які продовжують іє. ***sñord-* «чорний, брудного кольору». — Шелудько 55; Kruszyński JP 30/3, 136—137; Kluge—Mitzka 690; Klein 1475, 1551; Walde—Hořík. II 562.

швед¹ «людина, належна до народу скандинавської (північногерманської) групи, що становить основне населення Швеції», (заст.) *шведин* «швед», *шведка* «кінь шведської породи», *шведчина* «війна зі шведами (у XVII ст.); період перебування шведів в Україні (1708—1709 рр.)»; — р. бр. болг. *швед*, др. *свеи* (мн.) «шве-

ди», *Свицкая земля* «Швеція», п. *Szwed*, ч. слц. *Svéd*, нл. вл. *Šwejda* «швед», м. *Швеганець*, схв. *Швéђанин* «тс.», *швéдский* «шведський», слн. *Svéd*; — запозичення з німецької мови; н. *Schwede* походить від *Schweden* «Швеція», спорідненого з днн. снн. *Swéde*, лат. *Sviōnēs*, *Sueones*, дангл. *Swéon*, дісл. *Sviāg*, дшв. *Sviār*, *Svēar* «тс.» і з дvn. *gi-swío* «свояк», (букв.) «країна своїх (людей), свого (народу)». — Фасмер III 571, IV 418, 419; Младенов 692; Klein 1552; Holthausen Awn.Wb. 293; Kluge—Götze 202. — Див. ще **свій¹**.

[швед²] (ент.) «тарган, *Blatta orientalis* L. (*Periplaneta orientalis* L.)» ВеНЗн, [швéдик] (ент.) «тарган, *Blatta germanica* L. (*Phyllodromia germanica* L.)» ВеНЗн; — р. [швед] «тарган, який у зимку міняє колір і стає білим»; — утворене лексико-семантичним способом від етноніма *швед* (пор. *шваб* «тарган», *prusák* «тс.»). — Фасмер IV 418. — Див. ще **швед¹**.

[шведлина] (бот.) «свидина біла, *Thelycrania alba* Pojark., кизил (дерен) татарський, *Cornus tatarica* Mill.» Mak; — очевидно, результат видозміні форми *свидіна* внаслідок її зближення зі словом *шведин* (*швед*) для відрізнення від іншого різновиду цієї рослини — *свидини* криваво-червоної (*Thelycrania sanguinea* L.; кизил (дерен) криваво-червоний, *Cornus sanguinea* L.); асоціацію білого кольору зі словом *швед* (*шведлина*) можна пояснити переважно білявим кольором волосся у шведів. — Див. ще **свид¹**. — Пор. **швед²**.

швейцár «сторож біля вхідних дверей установи, житлового будинку, готовлю тощо», *швейцáрець* «житель Швейцарії», *швейцáриха*, *швейцáрська* «приміщення, що прилягає до під'їзду; кімната швейцара»; — р. *швейцár* «швейцар; ст. *швейцарець*», бр. *швейцár* «швейцар», п. *szwajscag* «тс.», *Szwajcag* «швейцарець», болг. *швейцар*, *швайцер*, м. *Швајцарец* «швейцарець»; — запозичення з німецької мови; н. *Schweizer* «швейцарець», пізніше «солдат папсь-

кої гвардії (яких набирали зі швейцарців); сторож при дверях (насамперед у Папи»; останнє значення набуло згодом ширшої семантики і почало застосовуватися в значенні «охранець при дверях знатної особи (і в особливо важливих будинках)»; нім. Schweizer продовжує свн. swizer «швейцарець» і походить від назви швейцарського кантону Schwyz (звідки н. Schweiz «Швейцарія», фр. Suisse, іт. Svizzera «тс.»), що став ядром у союзі швейцарських кантонів, які почали в XIII ст. боротьбу за незалежність і стали основою майбутньої Швейцарії. — Фасмер IV 418; Преобр. II, вып. последний 92; Горяев 420; Никонов 477; Черных II 407—408; Младенов 692; Kluge—Mitzka 691; Klein 1554. — Пор. **швіцький**.

[швельбавий] «який має погану вимову; шепелявить» Вел; — утворення звуконаслідуванального характеру.

[швельгіт] «балачка, базікання» Нед; — не зовсім ясне; можливо, виникло на основі запозиченого з німецької мови *schwelgen* «насолоджуватися (чимось), з приємністю чимось займатися», спорідненого з данgl. *swelgan*, англ. swallow, дісл. *svelgja* «поглинати, ковтати», що продовжує основу іє. *suelk-, пов'язану коренем з іє. *suel- «поглинати, їсти, пити» (Kluge—Mitzka 692); в українському слові відбулося звуження вихідної семантики: «насолода (від будь-чого)» → «розмова, що ведеться невимушене і доскочую».

швéндяти (розм.) «вештатися, тинятися», **швéндятися** (розм., рідк.) «швендятися», [швéндати, швáндати, швíндати], [швéндовати] «тс.» Пі, **швéндя** (розм.) «той, хто любить швендяти», у виразі **швéнді справляти** «тинятися», [швéндалка, швéндею] «швендя»; — р. [швíндати] «ходити по гостях», [швíнда] «жінка, що любить ходити по гостях», бр. (розм.) **швéндаць** «швендятися», **швéндаца** «тс.», п. (розм.) *szwendać się* «швендяти; шастати, вистежуючи», (розм.) *szwendalski* «нероба, вітрогон», слц. Švandra «швендя-жінка; повія»; — не зовсім ясне; можливо, виникло на

основі запозичення німецьких слів *ver-schwenden* «марнувати (у тім числі час)», *Verschwender* «марнотратець» і *schwinden* (мин. ч. *schwand*) «убувати, зникати»; значно менш вірогідний зв'язок п. *szwendać się*, а отже, й інших пов'язаних з ним слів, з припущенням польським **swędra*, похідним від *swęd* «чад» (Brückner 559). — Фасмер—Трубачев IV 419; Потебня РФВ 4, 202.

[швець¹] (іхт.) «окунь річковий, Регса *fluvialtilis* L.» ВеЗн; — лексико-семантичне утворення від *швець* «чоботар», похідного від *шити*; підставу для назви дала, очевидно, наявність у риби гострого шипа, подібного до шила. — Риби ССР 277. — Див. ще **шйти**.

[швець²] (бот.) «скумпія (рай-дерево), (*Rhus*) *Cotinus*» Нед, Mak; — утворення, що виникло лексико-семантичним способом від *швець* «чоботар»; назва пов'язана з тим, що з листя цієї рослини одержують дубильні речовини, а з деревини видобувають жовту фарбу, зокрема для фарбування шкіри; пор. р. [кожевенное дерево] (Даль П 131). — УРЕС III 294. — Див. ще **шйти**.

[швéя] (іхт.) «білизна, *Aspius bīrpstatus*» Г, Нед, [швáя] (іхт.) «тс.» Нед, [швáйка] (іхт.) «тс.» Г, Нед; — п. [szweja] «верховодка, *Alburnus*», [szwyja] «ялець звичайний, *Leuciscus leuciscus* L.»; — утворення, етимологічно пов'язане з *шити*; пор. [швéя] «щось гостре»; свою назву риба дістала, очевидно, за видовжену форму тіла і за її жвавість та рухливість; п. [szweja, szwyja] з огляду на тверде šv- (замість šv'-), можливо, зумовлені українським впливом. — Див. ще **шйти**.

[швéткий] «гнучкий» Г, [шв'яткий] «тс.» Она; — утворення, пов'язане з п. [świastki] «стрункий, гнучкий», похідним від [świastac] «вимахувати чимось, напр. батогом», яке споріднене зі *świstać* «свистати» (ідея різкого руху семантично асоціюється з ідеєю свисту). — Пор. **свистати, швяткий**.

[швíгавка] (у виразі *швíгавка польова*) (бот.) «подорожник середній, *Plantago media* L.» Г, [швигавки польові]

«тс.» Pi, [швигалка] «піщанка золотолиста, Agenaria graminifolia Schrad.» Mak; — не зовсім ясне; можливо, пов’язане з дієсловом [шві́гати] «кидати»; мотивація назви не ясна. — Див. ще **шві́гати**.

[**шві́гар**] «кінець батога, канчук» ВеЗн; — ч. švíh «хльоскання», вл. šwikar «той, хто б’є батогом», схв. шві́гár «тонкий кінчик батога»; — утворення, походить від н. ст. Swinger «той, що б’є (різками)», schwingen «бити різками, стъобати» (свн. swingen «тс.»), генетично пов’язаних з дінд. svájatē, -ti «обіймає», ав. pairišx^vahā- «навколо охоплений», дірл. seng «стрункий» (первісно «гнучкий»). — Kluge—Mitzka 694—695. — Див. ще **шві́гати**. — Пор. **шві́йкнути**.

[**шві́гати**] «кидати; підкидати грязюку швигалкою» Кур, [швáгати] «сікти батогом, бити» Нед, [швігати] «бити, бити батогом» ВеЛ, [швигнúти] «зірвати», [швигнүти] «ударити, ударити батогом» ВеЛ, [швíгати] «хльоскати, ляскати», [швíкати] «тс.» Нед, [швýгáлка] «метавка; лозинка, якою діти кидають картоплю; побігайка» До, [швígár] «кінець батога, петлі», [швіг] (виг.) «кидь»; — п. [šwigać] «кидати; хльоскати, стъобати», ч. švíhati «хльоскати, стъобати», слц. švíhat' «стъобати; махати (рукою, ногою)», вл. švíhać «колихати; вимахувати; хльоскати, стъобати, бити батогом», šwikać «бити, хльоскати; картати; (перен.) плямувати, гостро критикувати», нл. šwigaś «тс.; стъобати різкою, бити, ударяти», šwignuś «відкинути, розмахнути, тряхнути», полаб. svíknē «б’є батогом», схв. шві́гати «ляскати батогом», слн. švígati «швидко промайнути; блиснути (про блискавку)»; — запозичення з німецької мови; н. schwingen «трясти», свн. снн. swingen «розмахувати, трясти; бити батогом, бичем, розмахуючи ними»; — споріднене з дфриз. swinga «поливати», дангл. swingan «бити, бити батогом; кидатися», англ. swing «хитатися, махати», дінд. svájatē, -ti «обіймає», дірл. seng «стрункий» (первісно «гнучкий»); зіставлялося з лит. sviegti «кидати, штурляти; би-

ти»; менш вірогідне пояснення слова (Holub—Lyer 475; Schuster—Sewc 1485) як слов’янського утворення ономатопейчно-експресивного походження. — Bezljaj ESSJ IV 141; Kluge—Mitzka 694—695. — Пор. **шві́гар**.

швідкíй, швідкісний, швідкісник, швідкість, [швідкати] «поспішати», [швідкувáти] «тс.», швідшати, швідкомá, [швідч] «швидше» Нед, [швідче] Нед, [швідчíй, швідчíш, швідчíше] «тс.», швідше, зашивідкíй, нашивідкú, пришивідчуваč, пришивідшити; — р. (пд., зах.) [швідкíй], бр. [швідкíй], п. [szwytki] «спрітний, меткий, хвацький», [świtki] «тс.»; — запозичене з давньонижньонімецької мови за посередництвом польської; днн. swiđ «сильний, спрітний» споріднене з дангл. swiđ «тс.», свн. (ge)swinde «швидкий, несамовитий», ранньонвн. schwind(e), н. (ge)schwind «швидкий», дфриз. swithe (присл.) «дуже», дісл. svíppr «розумний», гор. swinps «сильний», далі, можливо, з лит. sveikas «здоровий» (Specht 128); Фасмер вважає цю етимологію непереконливою (Фасмер IV 419—420). — Потебня РФВ 1, 264; Kluge—Mitzka 253.

[**шві́йкнути**] «ударити батогом (?)» Нед; — вл. šwikać «батожити, сікти», нл. šwikaś «тс.»; — очевидно, експресивне утворення, пов’язане з [шві́гáти]. — Schuster—Sewc 1486. — Див. ще **шві́гати**. — Пор. **шві́яката**.

[**швір**] (бот.) «щиріца загнута, Amaranthus retroflexus L.» Mak, [швирица] (бот.) «щиріца жмінда, Amaranthus blitum L.» Mak; — вторинне утворення з первісного [щир] «Amaranthus retroflexus, Amaranthus blitum» (пор. щиріця «тс.», паралельне до [швирица] «Amaranthus blitum»); виникло внаслідок деетимологізації слова. — Див. ще **щир**.

швиргáти «кидати», швиргнúти, швиргонúти, [швиринúти] Нед, [шви́рка] «невелика за розміром дровинка» Ва, швиргомá «кідком, кидаючи», швирг «кидь», швирдýць «тс.»; — р. швирýть, [швирикáть], бр. [швиригáць], п. [szwyrgać] «кинути», [smyrgnąć, smyrgać] «тс.;

шидко стрибнути», нл. šwyras «вити-рати сірника; ковзатися по льоду», šwypnus «викинути», болг. [швýрвам] «бити струменем», [швýрна] «брізнути», м. шврка «бити батогом», слн. švřkati «фехтувати»; — псл. švugati, švugjati вважається похідним від звукозображеного вигуку švug(k), (švýr). — Фасмер IV 420; Горяев 420; Bezljaj ESSJ IV 142; Вегн. I 410. — Пор. **швиркáти**.

[**швиркáти**] «свистіти, сюрчати; швидко відлітати» Нед, ВеНЗн, [швирчáти] «свистіти» Нед; — р. [швýркать] «пирхати, сопти, хропти; голосно съорбати», вл. šwiric «свистіти, сюрчати», šwjergešc «дзижчати», нл. [šwyrkaš] «шуміти, сичати, свистіти», слн. švřkati «махати різкою, бичем»; — звуконаслідуваньне утворення, споріднене зі *свірчáти*. — Schuster-Sewc 1486, 1487—1488; Bezljaj ESSJ IV 143. — Див. ще **свірк**.

швіцький «порода великої рогатої худоби»; — р. *швіцкíй*; — утворення від назви кантону *Швіц* (н. Schwyz) у Центральній Швейцарії, де виведено цю породу великої рогатої худоби. — ССРЛЯ 17, 1320; БСЭ 47, 626—627. — Пор. **швейцár**.

шво «шов, місце з'єднання зшитих кусків тканини; місце скріплення частин чого-небудь; (мед.) місце з'єднання тканини, розсіченої під час хірургічної операції», [шва] «тс.» Нед, *швайка* «тоссте шило; колупалка до люльки; шпиль на будинку; рід дитячої гри; швачка», [швайца] «швайка (шило)» Нед, *швáля* «кравчиха», *швáльня* «швацька майстерня», *швáха* «швачка», *швáцтво* «швацьке ремесло» Пі, *швач*, *швачéнко* «син швачки» Бі, *швáчка* «кравчиха», *швéйник* «швець, майстер, що шие і лагодить взуття», [швéя, швáя] «швайка (шило); узагалі щось гостре» Нед, [шев] «шов» Нед, [шевкéня] «швачка» ВеБ, *шевкýя* «шевчиха (жінка швеця); швачка» Нед, [шевкó] «швець» Нед, *шéвня* «шевська майстерня; взуттєвий магазин», *шéвство*, [шевцевíк] «син швеця» Нед, *шевцíвна, шевциóга* (знев.) «швець», *шевцíора* «тс.», *шевчéнко*, *шéвчик* «учень, робіт-

ник у швеця» Бі, *шевчíна* «швець; бідний, жалюгідний швець» Бі, *шевчíха, [шевчíшка]* (зnev.) «шевчиха», *шевчíк* «шевцівський підмайстер, учень», [шевкíня] «кравчиня, кравчиха» Німчук НЗ УЖДУ, шов «шво», [швайковýтий, швайкувáтий] «подібний до швайки», *швóвий, швачкувáти* «працювати за швачку», *вишивáльник, вишívánka, вишivka, вишiváльний, відшívka, [запíшва]* «рубець при шитті», *зшивáльник, зшивáльний, зшивáч, зши́вка, зшивníй, зашивáльний, [нáшивка]* «жіноча сорочка, надточена знизу» Ж, [наши́вака] «рід вишивки на чоловічій сорочці; рід візерунка при вишиванні лляними нитками» Ж, *нáшивка* «нашивка; [шматок полотняної тканини, нашитий на плечі сорочки]» Ж, *нашивníй, [бши́вка]* «наволока, пошивка» Ж, *обшивáльник, обшивáльний, обшивáванка, [обшивáнка]* «великий дощаний човен; віз з дощаним ящиком» ЛПол, *обшивка* «общивка, бордюр; [комíр] Ж, *обшивníй, [обшивнý]* «рід човна» Ж, [обшивчáстий] у сполученні *обшивчáсті үставки* «вишиті особливим способом уставки в сорочці», [апашíвака] «великий дощаний човен» ЛПол, [перешéвка] «дратва, якою прішивають переди; дратва», [перешивáльник] «колодка для шиття халяв; учень, що шие халяви» Нед, *перешíвка* «перешивка; [шиття халяв] Нед, *перешíвкá* «перешивка; [шиття халяв] Нед, *перешивníй, підбíша* «підошва; [підставка у мотовилі Г; дно в судні, плоскодонному човні; нижнє полотнище великого морського невода Дз]», *підшивáйло* «підлабузник», [підшивáльник] «підмайстер швеця, що підшиває підошви» Нед, *підшивáч, підшивáка, підшивníй, [пíшва]* «наволока, пошивка» Нед, [подишóв, подошóв] «земляна долівка в хаті» ДзАтл I, [подошáва] «лутка у вікні» ЛЖит, [пóшва] «солом'яна стріха» Нед, [пóшев] «подвійний загнутий шов» Нед, [пóшевка] «солом'яна стріха; чуб», [пошивáльник] «той, що кріє хату зі стріхою», [поши́вака] «наволока, пошивка», [поши́вáч] «той, що робить стріху», *пóшíвка* «наволока», *поши́вníй, [поши́тте]* «стріха» Нед, [по-

шівля {тс.} Нед, [пóшбóв] {тс.} Нед, *пошивній, прýшиви* (мн.) «головка (у чобіт); чоботи з пришитими головками» Ва, *прýши́вка* «пришивання, щось пришите; [кожна з частин сітки, з яких вона зшита Г; малий комір на чоловічій сорочці Нед]», [пришовка] «кожна з частин сітки, з яких вона зшита», *пришивній* «той, що пришивается; [той, що любить шити]», *прóшива, прóшивка, проши́вній, [сшиванýна]* (збл.) «латки» Нед, *ушивальник* «вузький ремінець для зшивання; покрівельник соломою», *ушивка, [ушівля]* «солом'яний чи очеретяний вшитий дах» Мо, *упрóшив* (у сполученні *шити упрóшив*) «шити, стъобаючи», [припíшивти] «пришити знизу, шиючи через край» Нед; — р. *шов, [шва]* «дощана обшивка», бр. *шво*, др. *швъ* «вишивка; шов, шво», п. szew, ч. слц. šev, вл. šow, нл. šaw, болг. м. шев, схв. *шáв*, слн. šív, цсл. **шьвъ**; — псл. šívъ, пов'язане з псл. šítí, укр. *шити*; — укр. *шво* є новотвором, що існує поряд із зах. *шев* (пор. др. *швъ*); форму *шов*, очевидно, запозичено з російської мови, де вона закономірно продовжує др. *швъ* і псл. šívъ < *sjuv-, споріднене з лтс. šuva, šuve «шов», лит. āp-siuvas, reñ-siuvas «кант, бордюр». — Фасмер IV 463—464; Macheck ESJČ 610; Holub—Кор. 368; Holub—Lyer 466; Trautmann 261; Mühl.—Endz. IV 108. — Див. ще **шити**.

швóра «ремінь (шнур), у тому числі для мисливських собак; кілька хортів, прив'язаних до такого ременя; [товстий мотузок; кодола]», [свóра] «розвора; жердина, що з'єднує передню частину воза із задньою» Нед, *швóрка* «мотузок»; — р. *свóра* «ремінь водити мисливські собаки, смик», (пд.) [швóрка] «ремінь (шнурок) на собак; мотузок, шнурок», др. *съвora* «петля», п. sôga, заст. swora, ст. stwora «ремінь або шнур на собак, смик», ч. svora «застібка; петля», svorka «затискач», слц. svorka «затискач; швора (собак)», вл. swora «заднє дишло», слн. svôra (svôga) «поздовжній брус (поздовжня жердина) у возі», sóra «розвора (у возі)», цсл. **съвora**

«застібка, пряжка»; — псл. sъvora «те, що стискає, зводить, з'єднує»; — префіксальне утворення від кореня *vog-/ veg- «запирати, замикати». — Фасмер III 583; Brückner 528, 633—634; Macheck ESJČ 598; Schuster-Šewc 1393. — Див. ще **вір¹, з²**. — Пор. **свірка¹, свóрінь**.

швóрінь «металевий або дерев'яний стержень, що є вертикальною віссю передка воза, візка чи поворотним пристроєм в автомобілі, локомотиві і т. ін.», [свіренъ] «шворінь» Нед, [свірнák] «свердало просвердлювати дірку на шворінь» Нед, [свora] «вісь у передніх колесах воза» Вел, [свóрень] «шворінь» Нед, [свóрінь, швірень] «тс.», [шкворівщина] «місце, де забито шкворінь (у гри)», [шквóрінь] «шворінь», [свірнéвий] «пов'язаний зі шворнем», [швірньювий, шворенéвий, швóрньювий] «тс.»; — р. *шквóрень, [швóрень]*, бр. *швóран*, п. sworzeń, ч. svorgník, [svořeň, zvořeň], слц. svorej, болг. *швóрен* «тс.» (болг. говірки Одещини), схв. *свóрница*, слн. svórgník; — псл. sъvogъпъ, похідне від *sъverti «зімкнути, замкнути», префіксального утворення від *verti, verati «замикати», з яким споріднене укр. *верéя* «вісь у дверях», *вір* «огорожа з жердин». — Фасмер IV 419; Преобр. II, вып. последний 92; Горяев 423. — Див. ще **верéя, вір¹, з³**. — Пор. **свóрінь, швóра**.

[швóрjжити] «терти» Нед; — неясне.

швýкати «стъобати, хльоскати»; — експресивне утворення звуконаслідувального характеру; можливо, споріднене зі *швýкнутi*; до словотвору пор. дзвýкати, чвýкати і под.

[швýткий] «розпущеній, нестримний» Нед; — не зовсім ясне; можливо, результат семантичної видозміни слова *шv'яткий* «гнучкий». — Див. ще **шветкий**.

шебенүти — див. **шибáти**.

[шебер] (бот.) «чабер садовий, Satureja hortensis L.»; — очевидно, результат деетимологізації первісного ча-бér: до чергування початкових **ш-** і **ч-** пор. *шевернóгий* і *чевернóгий*. — Див. ще **чабér**.

шебéрхнúти «шелеснути», *шебéрхнúти*; — р. [шебершítъ] «шарудіти», [шеберстíть, шеберстéть] «шелестіти, шарудіти, скребти, дряпти», [шабарчáты] «шарудіти, шелестіти»; — експресивне утворення звуконаслідуваного характеру; можливо, споріднене з *чеберхнúти* «шименути (ножем)», *чеберчáти* «бряжчати»; до чергування початкових **ш-** і **ч-** пор. *шевернóгий* і *чевернóгий*, *шебéр* і *чабéр*. — Пор. **ка-бúрх, чеберхнúти**.

[шéбсъко] (присл.) «швидко»; — утворення, пов'язане з прикметником [шибкий] «навальний, швидкий, поривчастий», похідним від *шибáти* «із силою кидати, ударяти» (див.).

шевальє (бот.) «сорт ячменю, Ногдем L.»; — р. *шевальé*; — неясне.

[шéвдатися] «плутатися»; — неясне.
шевелíти «шелестіти», [шевелíти] «ворушити, рухати» Нед, [шевелíтися] «ворушитися, рухатися» Нед, [шéвелень] «шелест, шепіт, шарудіння» Нед; — р. *шевелíть* «торкати, перебирати, рухати, ворушити», бр. *шавлялíць* «тс.», ч. *ševeliti* «шелестіти; злегка ворушити», слц. *ševelit'* «тс.», нл. *šawlis* «вештатися, блукати без діла, байдикувати», схв. *шевèльти* «іти, важко ступаючи і похитуючись; плентатися», слн. *ševeljáti* «кишіти»; — псл. *ševeliti* (se) «ворушити(ся)»; — зіставляється з дінд. *cyávatē* «рухається», ав. *šyav-*, *šiyav-* «приходити в рух», а також із гот. *skéwan* «мандрувати», дісл. *skæva* «рухати», лат. *cēveō* «ворушити, рухати стегнами»; реконструюється також первісне *vel-ti (Machek ESJČ 606); розглядається як звуконаслідуванье утворення (Skok III 390). — Фасмер IV 420; Младенов 690; Bezljaj ESSJ IV 39; Loewenthal ZfSIPh 7, 406. — Пор. **шевелíти**.

шевелюра; — р. болг. *шевелюра*, бр. *шавляюра*, п. рідк. *szewelura*; — заозначення з французької мови; фр. *chevelure* « волосся на голові» походить

від *cheveu* (ст. *chevel*) « волос», яке продовжує лат. *capillus* « волос, волосся, чуб». — ССРЛЯ 17, 1327; Фасмер IV 420; Черных II 408; Dauzat 170; Walde—Hoßm. I 158—159. — Див. ще **капіляр**.

[шевернóгий] «кульгавий, клишоногий», [шивернóгий] «тс.»; — ч. [še-veгет] «криво, косо, навскоси», слц. *še-veгетом* «криво, навскоси, боком», [*ševeřit'*] «клишонога людина», [*ševeřit'*] «кульгати», слн. *ševeг* «людина з кривими ногами»; — складне утворення, перший компонент якого продовжує прикметник псл. *ševeгъ* «кривий, кульгавий», споріднений з дінд. *khoga-* «кривий» (з іє. **kheу(e)g-* «щось криве»); менш вірогідне пов'язання (Machek ESJČ 607, 672) з псл. **uvigъ* «кривий», а також із н. **schever*, похідним від *schief* «кривий» (Janko ČMF 16, 106; Matzenauer 322; Mikl. EW 339); другий компонент *ногá*. — Bezljaj ESSJ IV 39. — Див. ще **ногá**. — Пор. **чевернóгий**.

[шеверю́га] «кривоногий» Нед; — експресивне утворення, що виникло в результаті скорочення складного слова *шевернóгий* і поширення його суфіксом згрубіlosti -юг(a). — Див. ще **шевернóгий**.

[шеви́ло] «швидка, вертлява людина» Мо; — експресивне утворення на основі слова *шевелíти*; пор. *шевелíло* «непосида» від [шевелíти] (див.).

шеви́от «вовняна костюмна тканина», [шéвиот]; — р. болг. м. *шеви́от*, бр. *шави́ёт*, п. *szewiot*, ч. слц. *ševoiöt*, схв. *шеви́от*, слн. *ševoiöt* «тс.»; — запозичення з французької мови; фр. *cheviotte* «тс.» походить з англ. *Cheviot Hills* «(пагорби) Шевіот» — назви місцевості, де розводять цінні породи овець. — СІС² 928; Фасмер IV 421; Черных II 408; Hollub—Lyer 466; Dauzat 170; Klein 274.

[шевлю́га] «мерзотник Г., мерзотниця Пі», [шевля́га] «шкапа»; — р. [шевелю́га] «шкапа», бр. [шаўлю́га] «тс.», п. ст. *szewluha*, *szewluch* «негідник, не-

здара, недотепа; шкапа»; — не зовсім ясне; можливо, експресивне утворення; пор. [шеверюга] «кривоногий»; у польській мові вважається запозиченням з української. — Brückner 548.

шевро «вичинена козяча шкіра»; — р. болг. *шевро*, бр. *шауро*, п. *szewro*, ч. слц. слн. *ševró*, схв. *шеврō*; — запозичення з французької мови; фр. *chevreaux* (ст. *chevreuil*) «козеня; шкіра козеняти» походить від *chèvre* (ст. *chievre*) «коза», яке продовжує лат. *capra* «коза», пов'язане з сарег «козел, цап», що споріднене з гр. *κάπτρος* «вепр, кабан», дісл. *haft* «козел, цап», дангл. *hæfer*, двн. *hafer*, hebr «тс.». — CIC² 928; Фасмер IV 421; Holub—Lyer 466; Dauzat 170; Walde—Hofm. I 157—158.

[шегéря] «рід танцю»; — неясне; можливо, пов'язане з [шекéня] «рід буйного танцю». — Пор. **шекéня**.

шедéвр «визначний твір літератури, мистецтва тощо»; — р. *шедéвр*, бр. *шэдзýр*, п. ч. слц. слн. *chef d'oeuvre*, болг. *шедъбър*; — запозичення з французької мови; фр. *chef-d'œuvre* (букв.) «вершина роботи, діла», (первісно) «зразковий твір» складається з іменника *chef* «голова», (перен.) «верх», прийменника *d(e)* «з, від» та іменника *œuvre* «твір; діло», що продовжує лат. *opera* «робота, праця; твір». — CIC² 928; Фасмер IV 421; Черных II 408; Kopaliński 168; Dauzat 167, 229, 510. — Див. ще **де-**, **опера**, **шef**.

[шедíвий] «укритий інеєм; сивий» Нед; — п. ст. *szedziwy* «сивий», ч. слц. *śedivý*, вл. *šedžiwy*, нл. *šeziwy* «тс.»; — запозичення з польської або словацької мови, де відповідні слова пов'язані з укр. *сідій*. — Див. ще **сідій**, **шáдий**.

[шедóрити] «перевертати» Нед, [ша-до-рити] Нед, [шендо-рити] «тс.» Нед; — запозичення з угорської мови; етимологія уг. *sodorgó* «кружити; згортати» не з'ясована. — MNTESz III 566; Bárczi 272.

[шездáра] «цитра» Нед; — неясне. **шезлонг** «легке розсувне крісло»; — р. болг. *шезлонг*, бр. *шэзлонг*, п. *szezlong*, ч. *chaise longue*, *šežlong*, слц. (розм.)

šežlonp, схв. *шезлонг*; — запозичення з французької мови; фр. *chaise longue* «шезлонг», (букв.) «довгий стілець» складається з іменника *chaise* «стілець» від [chaire] «крісло, кафедра», що продовжує лат. *cathedra* «крісло» з гр. *καθέδρα* «кафедра», і прикметника *longue* «довгий» від лат. *longus* «тс.», спорідненого з гот. *laggs*, н. *lang* «тс.», що зіставляються з псл. **dъgъ(jь)*, укр. *дóвгий*. — CIC² 928; Kopaliński 945; Dauzat 157, 442; Klein 264—265, 904; Walde—Hofm. I 820—821. — Див. ще **дóвгий**, **кафедра**.

[шéйкатися] «шастати, вештатися»; — неясне.

[шéйна] «вірьовка в рибальському човні для підтягування крила невода» Берл; — запозичення з російської мови; р. [шéйма] «якірний канат; канат, яким човен тягнуть по кризі» походить за посередництвом саам. *sieima* «просмолений канат; волосінь» від дсканд. дісл. *sími* «мотузок, канат», що разом із дангл. *síma*, дфриз. *sím(a)* споріднене з гр. *ἱμάς* «ремінь» і зводиться до іє. ***sēj-* «зв'язувати». — Фасмер IV 421—422; Vries AEW 476. — Пор. **силó**.

[шéкало] «джгут, уживаний у грі з тією самою назвою»; — неясне.

[шекéня] «рід буйного танцю» Нед; — неясне; можливо, пов'язане з [шегéря] «рід танцю» (див.).

шелак «смола молодих пагонів ряду тропічних рослин, з яких виготовляють лаки й фарби»; — р. *шеллак*, бр. *шэллак*, п. *szelak*, ч. слц. *šełak*, болг. *шéллак*, схв. *шелак*, слн. *šełak*; — запозичення з голландської мови, очевидно, за німецьким посередництвом; н. *Schellack* «шелак», гол. *schéllak* «тс.» є складним словом, утвореним з іменників *schel* «шкірка, лушпиння, шкаралупа», спорідненого з гот. *skalja* «цегла», двн. *scala*, н. *Schale* «стручок, шкаралупа», псл. *skołъka*, укр. *скóйка* «стулка черепашки», і *lak* «лак». — CIC² 928; Фасмер IV 424; Преобр. II, вып. последний 93; Kopaliński 945; Holub—Lyer 465; Kluge—Mitzka 633, 642; Vries NEW 381, 612, 613. — Див. ще **лак¹**, **скóйка**. — Пор. **шáля²**.

[шеле́віти] «ворушити; воруши́тися, колихатися; віяти; мерехтіти», [шеле́віло] «непосида (?) Г; шалапут Нед», [шеле́вія] «легковажна людина; любостра-сник»; — експресивне утворення, що виникло внаслідок метатези з первісного [шевеліти] «тс.» (див.).

[шеле́вки] (у млині) «?» Нед; — неясне.

[шеле́гейдик] «шалапут»; — неясне.

[шеле́нди] (мн.) «листя капусти; недорозвинені качани капусти» Нед; — неясне. — Пор. **шемут**.

[шеле́нетиха] «пліткарка, цокотуха; легковажна дівка» Нед; — не зовсім ясне; можливо, виникло на основі угорського словосполучення *szeles nő* «легко-важна жінка».

[шеле́нина] (бот.) «молочай високий (олосатий), *Erophorbia pilosella* L. (E. pilosa)» Mak; — не зовсім ясне; можливо, утворене від *шалений* (пор. синонімічну назву *встеклинець*); назва може мотивуватися отруйними властивостями рослини. — Словн. бот. 355. — Див. ще **шаліти**.

[шеле́пайка] (бот.) «цмин приквітниковий, безсмертник, *Helichrysum bracteatum* Willd.» Mak; — очевидно, пов'язане з [шеле́піти] «шелестіти, шерехтіти», [шеле́потіти] «тс.», [шеле́пі] «ше-лест, шерех» або [шалупа́йка] «лушпайка»; пор. синонімічну назву рослини *sухі косіці*.

шеле́пати «шарудіти; ляпати, чала-пати», [шеле́піти, шеле́потіти] «ше-лестіти, шарудіти» Нед, [шеле́пнуты] «упа-сти із шумом; із силою вдарити», [шеле́п-нутися] «із шумом упасті: таритися об щось», [шеле́потіти] «сильно шелес-тіти, шарудіти», [шельпотіти] «тс.», *розшолопати* «(насиль) зрозуміти, збаг-нути», *ушелепатися* «ускочити», [*ушелепатися*] «ускочити в халепу», [шеле́пі] «шум, шерех», [шеле́па] «недоте-па», [шеле́пуватий] «дурнуватий, при-дуркуватий», *пришелепкуватий*, *при-шелепуватий*, [пришолопкуватий, при-шолопуватий] «придуркуватий», *шеле́п* (виг.) «шелест; геп, хряп»; — р. ше-

лепнүть «ударити батогом», бр. *шэ-лепаць* «бити батогом»; — утворення звуконаслідуванального характеру; р. *шé-леп* «батіг» пов'язувалося (Корш ИОРЯС 8/4, 42) з чаг. *шабалак* «удар», перс. *шālāb* «нагай, батіг». — Фасмер IV 423; Преобр. II, вып. последний 93; Го-ряев 420; Ильинский ИОРЯС 20/4, 157; Machek ESJC 604.

[шеле́пій] (бот.) «дзвінець північний гребінеч, *Rhinanthus cristagalli* L.» Mak, [шеле́пун] (бот.) «тс.» Mak; — очевидно, утворення, похідне від [шеле́піти] «шелестіти, шарудіти»; пор. синонімічні звуконаслідуванальні назви дзвінóк, дзві-нéць, громкý.

шеле́ст¹, шеле́стівка «приголосна», шéлех «шелест», [пошеле́сник] «мішок із соломою» Нед, шеле́сткій, шеле́ст-лівий, шеле́снатий «густолистий, ше-лестливий», шеле́снути, шеле́стіти, [шелехнүти] «зникнути» Нед, шеле́сть (виг.), шеле́сь (виг.); — р. шеле́ст, бр. шалясцéнне, п. szelest, ч. слц. šelest, слн. šelèst; — псл. šelestъ, суфіксальне утворення від *šel- «шуміти, шелестіти», спорідненого з ше́рестіти (від варіанта *šer-), і ховст «глухий шум» (з *x^bfstъ); (< псл. форми *šel- і *x^bstъ, що становлять собою різні ступені того самого звуконаслідуванального кореня). — Machek ESJC 604. — Пор. **ховст**, **ше-рестіти**.

[шеле́ст²] (бот.) «яглиця звичайна, *Aegopodium podagraria* L.; мак-самосійка, *Papaver rhoeas* L.» Mak, [шеле́стун] «вовчуг козячий, *Opopanax hircina* Jacq.» Mak; — неясне.

[шеле́ць] (бот.) «пажитниця п'янка, *Lolium temulentum* L.» ВеНЗн, Mak, [шеле́нéць] (бот.) «тс.» тж, [шеле́й] (бот.) «тс.» Mak; — очевидно, первісне *ша-ле́ць, пов'язане з шал, шаліти; назва рослини пояснюється її отруйністю, що викликає іноді запаморочення, корчі, непритомність. — Словн. бот. 389; Ней-штадт 118—119. — Див. ще **шаліти**.

шели́хвіст (орн.) «шилохвіст, *Anas acuta* L.; (перен.) шибеник, вітрогон, хвалько Нед», *шилохвіст* (орн.) «*Anas*

acuta L.», *шилохвість*, [шилохвостень, шилохвостиця, шилохвость] «тс.» Шарл; — р. *шилохвость* (орн.) «*Anas acuta* L.», бр. *шилахвостка* «тс.»; — результат деетимологізації первісного *шилохвіст* — складного слова, утвореного з іменників *шило* і *хвіст*; назва мотивується гострим шилоподібним хвостом птаха. — Булаховський Вибр. пр. III 204—205; Птицы ССР 94. — Див. ще **хвіст, шіти**.

[**шелі́акий**] «усякий» ВеУг, ДзАтл; — п. [wszelijaki, wszelejaki], wszelaki, ст. wszelaki «всілякий, усякий», ч. слц. všelijaký, вл. wšelaki; — запозичення із західнослов'янських мов; п. [wszelijaki], слц. všelijaký є складним займенником, утвореним із займенника wsze-, vše- «все» з часткою li і займенника jaki, jaký «який». — Machek ESJČ 685—686. — Див. ще **весь¹, ли, як²**.

[**шелушний**] «стручковий» Нед; — р. *шелушить* «лущити», ч. [šalušina]; — очевидно, походить від *шелухá «лущиння» (пор. р. *шелухá* «тс.»), яке розглядається як продовження псл. *šelexha (< іє. *(s)kel- «різати; віddіляти»); менш вірогідне виведення з лускá, ускладненого префіксом *ше-* (Фасмер IV 425—426). — Горяев 420; Черных II 409. — Пор. **шишулка**.

[**шельвах**] «вартовий», [шильдвах] «тс.»; — п. szyldwach, [szylwach] «вартовий» (stać na szyldwachу «стояти на варті»); — запозичене з німецької мови через посередництво польської; н. Schildwache «вартовий», свн. schiltwache (первісно) «сторожування у повному озброєнні зі щитом» — складне слово, утворене з іменника Schild «щит» (< дvn. scilt), спорідненого з днн. skild, дісл. skjoldr «тс.», літ. skiltis «відрізана скибка», псл. skołka «скойка», укр. скойка, і wache від іменника Wache «сторожа; вартовий». — St. wug. obcuch 737; Вгückner 560; Kluge—Mitzka 648, 649, 828, 842; Vries AEW 488. — Див. ще **вáхта¹, скойка²**.

шелькý (мн.) «шлейки (у штанях)»; — р. [шельки] «тс.»; — запози-

чення з польської мови; п. szelka, мн. szelki утворено від szla «шлея», ст. szleja «тс.» — Див. ще **шлейя**.

[**шельма**¹] «шахрай», [шéйма] «тс.» Нед, *шельмовáнець* «таврований каторжник; шельма, пройдисвіт Нед», *шельмувати* «таврувати, обрізаючи вуха; (перен.) лаяти, ганьбити»; — р. *шельма*, бр. *шэльма*, п. szelma «шахрай», ч. слц. šelma «хижак, шельма, шахрай», вл. нл. šelma «шельма»; — запозичене з німецької мови через посередництво польської; свн. снн. schelm(e) «лиходій, пройдисвіт», н. Schelm «шельма, шахрай», разом із дvn. scalmo, свн. schalme «смерть, зараза, пошестъ» споріднені з данgl. hold «труп», дісл. hold «м'ясо», дірл. colainn «тіло, м'ясо, труп», кімр. celain «труп» і зводяться до іє. *(s)kel- «різати»; припускається також запозичення з голландської (Черных II 409); гол. schelmt близькоспоріднене з н. Schelm. — Фасмер IV 426; Горяев 421; Brückner 547; Machek ESJČ 604—605; Holub—Kop. 367—368; Holub—Lyer 465; Kluge—Mitzka 642. — Див. ще **скойка**.

[**шельма**²] «утроє сплетений якірний канат при рибальському човні на Азовському морі»; — неясне.

[**шелюгá** (бот.) «верба гостролиста, Salix acutifolia Willd.; верба попеляста, Salix cipereae L.», *шельг* (бот.) «тс.», *шелюгí* (мн.) (бот.) «верба гостролиста», *шельгíна* «гілка шелюги, прут із шелюги», [жельгíна] (бот.) «верба гостролиста», [шевліг Г, шéлега ЛПол, шілаг До] (бот.) «тс.», [шиллюга] (бот.) «верба попеляста, Salix cipereae L.» Mak, [шиллега] (бот.) «верба гостролиста», [шилліга] «тс. ЛПол; верба попеляста Нед», [шиллюжок] (бот.) «верба повзуча, Salix repens L.» Mak, [шиллюжок] (бот.) «верба розмаринолиста, Salix rosmarinifolia L.» Mak, *шельгувáти* «засаджувати шелюгою»; — р. *шельгá*, бр. [сіляга] «рід верби», п. [szeložnik] «калюжниця болотна, Caltha palustris»; — не зовсім ясне; можливо, суфіксальне утворення від псл. *sel- «верба», спорідненого з іndoєвропейською (ін-

до європейсько-уральською) назвою для верби, пор. лат. *salix*, дvn. *salaha*, сірл. *seil*, далі фін. *salava*, мар. *šol*, уг. *szil* «верба» (див., однак, сумніви — Фасмер IV 427); зближувалося з болг. *шиле* «ягня», схв. *шильег* «молодий баран» (Moszyński PZJP 35, проти Фасмер—Трубачев IV 427, оскільки ці слова запозичено з албанської мови). — Горяєв 420—421; Vries AEW 468. — Пор. **шалина**.

[шелюжóк] «зародок у яйці» ВeНЗн; — утворення, похідне від *шéлюг* «рід верби»; *шелюжóк* власне означає «прутік»; пор. семантичну паралель кільчик «росток», утворене від *кіл*, *кілóк*. — Див. ще **шелюгá**.

[шелюхáтися] «хитатися, колихатися»; — р. [*шелыхáты*] «ворушити, хитати, колихати», бр. [*шалóхаць*] «тс.»; — очевидно, експресивне утворення, що виникло в результаті контамінації слів *шелевíти* і *колихáтися*.

[шелюшкóвий] (у виразі *шелюшкóві ю́ставки*) «рід вишивки в сорочці», [*шелюжкóвий*] (у виразі *шелюжкóві ю́ставки*) «тс.» Нед, [*шилюдýстий*] (у виразі *шилюдýсті ю́ставки*) «тс.»; — не зовсім ясне; можливо, йдеться про рослинний орнамент, тоді слово пов'язане з *шелюгá* (див.).

шéляг¹ «старовинна найдрібніша польська монета», *шéлюг*, ст. *шелягъ* (*шеляговъ*) (1388) «тс.»; — р. [*шéляг*, *шéлег*] «неходяча монета, бляшка», бр. *шéлег* «півшага, півшеляга; старовинна дрібна монета; (перен.) нікчемність», п. *szelág* «одна з найменших монет»; — через польське посередництво запозичене з німецької мови; свн. *schilling* (н. Schilling) «шилінг» (дрібна монета) походить від герм. *skild-ling «рід щита»; менш імовірне припущення про запозичення з давньоскандинавської (Преобр. II, вып. последний 93) або з готської (Brückner 547). — Шелудько 55; Фасмер IV 427; Mikl. EW 300; Kluge—Mitzka 649. — Див. ще **шилінг**.

шéляг² «рід убору на плахтах»; — неясне.

шемая́ (іхт.) «Chalcalburnus chalcoides», [*шамáя*] Нед, [*шаймáйка*] «тс.» тж; — р. (іхт.) *шемая́*, *шамая́* «тс.», бр. *шамая́*, *шамáйка*, п. *szamaja*; — запозичення з перської мови; перс. *šāh māhī* «шемая» є складним словом, утвореним з компонентів *šāh* «шах, володар, цар» і *māhī* «риба», (букв.) «шахська (царська) риба». — Фасмер IV 402. — Див. ще **шах**.

[шемелíти] «шелестіти»; — експресивне утворення звуконаслідуваного походження; пор. *шémрати* «шарудіти», [*шемтíти*] «кишти; шарудіти».

[шеменúти] «ударити» Нед, [*шименúти*] «штрик(о)нути», [*шиминúти*] «тс.»; — експресивне утворення ономатопоетичного характеру; можливо, споріднене з *хамíти*, *хомúт*. — Див. ще **хамíти, хомúт**. — Пор. **шемíнь**.

шемерувáти «гаптувати, вишивати золотом і сріблом» Нед, Пі; — п. *szametrować* «обшивати галуном (тасьмою)»; — запозичене з французької мови через польське або німецьке посередництво (н. *schamagiereg* «тс.»); фр. *chamagge* «тс.» (ст. *chamagre*, *samarre*) походить від ісп. *zamarra* «одяг пастуха», слова арабського походження, пов'язаного з ар. *samtíq* «соболь, шкіра соболя». — Sl. wug. obcych 726; Dauzat 158; Klein 1766.

[шеметáти] «кидати, шпурляти» Нед, [*шеметáтися*] «різко кидатися (туди й сюди)» Нед, [*ушеметáтися*] «поквапливо, нашвидкуруч одягатися»; — р. [*шеметáть*, *шеметíться*] «ледарювати, займатися дрібничками, метатися туди й сюди, марно метушитися», п. *szamotać* «шарпати, смикати, метати, трясти; метатися, різко рухатися (туди й сюди)», ч. (o)šemetný «ненадійний, сумнівний; небезпечний; невірний, підступний», слц. (o)šemetný «підлій; неприємний», схв. *šemetati* «тягти»; — псл. *šemetati* / *šemotati* «різко рухатися»; — звуконаслідуване утворення, можливо, пов'язане з [*шамотáти*] «смикати», [*шамотáтися*] «смикатися, метушитися», *шамотná* «шурхіт; метушня», *шамотnáва* «тс.»; не виключався також дав-

ній зв'язок із дієсловами *metáti* (Фасмер IV 427), *motati (se)* (Machek ESJČ 605), з коренями *хом-*, *хам-*. — Пор. **хамити, хомут, шам, шамотати.**

шемізéтка «манишка»; — р. заст. *шемизéтка* «жіноча кофта, блузка; вставка на грудях у жіночій блузці, сукні; манишка», бр. *шэмізéтка*, п. *szmizetka*, болг. *шемизéтка*, м. *шемизéт* «шафка для білизни», схв. *šemizet* «тс.», слн. *šemizeta* «кофтинка; нагрудна хусточка»; — запозичене з французької мови, можливо, через посередництво російської; фр. *chemisette* «вставка в жіночій блузці; манишка» пов'язане з *chemise* «сорочка», що продовжує етимологічно нез'ясоване нар.-лат. *camīsa* «лляна нахідка з вузькими рукавами; сорочка; частина одягу солдатів і священиків». — Фасмер IV 428; Dauzat 168; Walde-Hofm. I 147—148; Kluge—Mitzka 303. — Див. ще **камзóл.**

[**шемінь**] «залізний лом для пробивання ополонок»; — не зовсім ясне; можливо, етимологічно споріднене з *шеменути* (див.).

шémрати «шарудіти, шелестіти; [кишіти Вел; свербіти ВенЗн; ремствува-ти Пі, Бі]», *шémrati* «шарудіти, шелестіти», [*шемтіти*] «шарудіти; кишіти», [*шемр*] «бурмотіння, шепіт, неясний гомін; дзорчання» Нед, *шémrít* «тс.», ст. *шем-рати* «ремствувати» (XVII—XVIII ст.); — бр. *шамрэць* «шелестіти», п. *szemrás* «шелестіти; дзорчати; ремствувати», *szmer* «шелест; дзорчання», нл. *šemrís* «неспокійно снувати; вовтузитися, шуміти (особливо про дітей); неспокійно рухатися, кишіти; мерехтіти»; — псл. [**šétygrati*] звуконаслідуваного походження; можливо, споріднене з [*шеметáti*] «кидати, штурляти», [*шамотáti*] «смикати», *шамотнý* «шелест, шурхіт; метушня». — Brückner 547, 551.

[**шемут**] «капустяне листя» Вел; — неясне. — Пор. **шелéнди.**

[**шендерéндя**] «жіночий статевий орган» Нед; — очевидно, експресивне парне утворення типу *тýнди-рýнди* з імітацією відповідного ритму.

шéнkel «внутрішня частина ноги вершника від коліна до кісточки»; — р. *шёнkel*, бр. *шэнkel*, п. *szenkel*, болг. *шёнkel*; — запозичення з німецької мови; н. *Schenkel*, свн. син. *schénpkel* «стегно, голінка», як і норв. *skankla*, є демінтивною формою пгерм. **skanka*-«тс.» (пор. дангл. *scanca* «стегно», англ. *shank* «гомілка»), що зводиться до іє. *(s)keng «кульгати; косий, кривий» (як істотне в стегні розглядалася його властивість згинатися). — CIC² 928; Фасмер IV 428; Kluge—Mitzka 643. — Пор. **шýнгель, шýнка.**

шепелáти, шепелáвити, шепелáви-ти, [шипилáти], [шепелéвець] Нед, *шепелáвий, [шепетлáвий]* ВéЗа, *[шепу-лявий]* ВéУг; — р. *шепелáвить, ст. шепелáть, бр. шапля́ць, п. [szepielić], szeplenić, seplenić, ч. šeplati;* — звуконаслідуване утворення; пов'язується з *шénić, шепотíти* (Фасмер IV 428; Преобр. II, вып. последний 94; Brückner 547); історичний зв'язок із лит. *šveplioti* (Mikl, EW 345) сумнівний. — Machek ESJČ 605; Holub—Кор. 368. — Пор. **шéпít.**

[**шепечíна**] «гниле дерево» Нед; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане зі [*щýна*] «тріска, скіпка». — Див. ще **щепити.** — Пор. **шéпча.**

[**шепíрка**] (бот.) «шапинка гриба» Mak, [*шепíвка*] «тс.» тж; — утворення, що виникло внаслідок експресивної видозміни й деетимологізації первісного *шапúрка* «шапинка гриба», похідного від *шáпка*; до [*шепíвка*] пор. [*шáпка*] «тс.» Куз. — Див. ще **шáпка.**

шéпít «тихе мовлення, при якому звуки вимовляються без участі голосових зв'язок», [*шепетúх*] «той, хто шепоче», [*шепéць*] «тс.», [*шепотýнник*] «той, хто трохи шепеляє; шептун», *шепотýн, шепотýха, шепт* «шепіт», *шептíй* «знахар», *шептýн* «тс.; обмовник», [*шептýня*] «знахарка», [*шептýха*] «тс.; обмовниця», [*шопóт*] «шепіт» Нед, [*шопотný*] «тс.» тж, [*шепетлáвий*] «той, що шепеляє» ВéЗа, *шéпítний, [шепетáти]* «шепеляти» ВéЗа, [*шéпкати*] «шепеляти; шепотіти» Нед, *шептáти*, *шо-*

potíti, [зашéптувати] «заговорювати (чаключи)» Ж, *нашепти, напошептики* «пошепки», *перéшепт, перéшепти* «перешептування», *пíдшепт* Нед, Она, *пóшепт, пóшепки, пóшепком, [пóшоптом]* «пошепки» Нед; — р. *шéпот, бр. шéпт, [шонт], др. шéпътъ, п. szépt, ч. слц. вл. нл. šerot, болг. м. шéпот, схв. шáпáт, слн. šerèt, цсл. шыгътъ, шыпотъ;* — псл. ѿрътъ; — звуконаслідувальне утворення; пор. подібні *chochotъ, гърътъ, търътъ і т. ін.* — Фасмер IV 428—429; Черных II 409; Горяев 421; Brückner 547; Holub—Кор. 368; Holub—Lyer 465; Machek ESJC 605; Младенов 692. — Пор. **шипіти**.

[**шепотільник**] «дрібний базарний крамар», [*шепотинник*] «тс.; скупник риби у рибалок» Берл, [*шепотник*] «скупник риби» Мо; — р. [*щепетільник*] «крамар, що торгую дрібним крамом»; — запозичення з російської мови; р. [*щепетільник*], *щепетінье* «галантерейні товари» пов'язані зі [*щéпет*] «франтівство; ошатність; вишукана охайність; галантерея», що є похідним від *щепá* «тріска, скіпка; вироби з деревини; (перен.) дріб'язок», спорідненого з укр. *щепити, [щепáти]* «розколювати»; початкове **щ-**, очевидно, під впливом укр. *шéни*. — Фасмер IV 503. — Див. ще **щепіти**.

шепталá «сушені абрикоси і персики; назва абрикоса»; — р. *шепталá* «сушені на сонці абрикоси або персики з кісточками; абрикосові або персикові дерева», [*шапталá*] «сушені персики, які привозять з Азії», бр. *шапталá*, схв. *шептèлија*; — запозичення з тюркських мов, турецької або кримськотатарської; тур. *šeftalı*, крим.-тат. *šäftälü* «тс.». — Фасмер IV 428; Дмитриев 552.

[**шéпча**] «тонке гілля, дрібний хмиз» Веб; — очевидно, утворення, пов'язане зі [*щíпа*] «тріска, скіпка». — Див. ще **щепіти**. — Пор. **шепечина**.

[**шерáль**] «колада, розпиляна на обаполі» Нед; — неясне.

[**шербéт**] «східний прохолодний фруктовий напій; густа маса з фруктів, шо-

коладу і цукру», *сорбéт*; — р. болг. *шербéт*, бр. *шарбéт*, п. sorbet, szerbet, ч. слц. *шербет*, м. *шербет*, схв. *шéрбе, шéрбет*; — запозичення з турецької мови; тур. *şerbet* «шербет» походить від ар. *šaráb* (мн. *šarbát*) «напій; фруктовий сік (сироп)», пов'язаного з *šáribá* «пити», гебр. *ságráh* «смоктати, съорбати, сссати». — CIC² 929; Фасмер IV 429; Горяев 421; Дмитриев 552; Holub—Lyer 465; Skok III 388; Klein 1434—1435; Радлов IV 1009. — Пор. **сироп**.

[**шéрвет**] «вишитий шарф, хустка, що одягають на шию» Нед, [*шарвéта, шервéта, шервéтка*] «хустка, шаль» тж; — запозичення з молдавської або румунської мови; молд. *шервéт* «серветка», рум. *şeruvéti* «тс.; [рушник; хустка, пов'язка]» походять від фр. serviette «серветка, рушник», пов'язаного з servir «служити», що продовжує лат. servire «тс.». — DLRM 832; Dauzat 664—665; Walde—Hofm. II 525—526. — Див. ще **сервáнт, сервéтка**.

[**шерéга**] «ряд, шеренга», *шéреg, шeрегувати* «шикувати в лави»; — бр. *шéраг*, п. szereg «шеренга; ст. рота, загін», схв. *шéреg* «рота, загін; група, партія; команда», слн. *шегег* «натовп; ряд, лава»; — запозичення з угорської мови; уг. *segégek* «військо, армія; натовп, сила, маса» пов'язане з чув. ст. *čärík, уyg. čäřik «військо» (пор. також в інших тюркських мовах: чаг. алт. čäřig, тур. çeri «тс.»), які за посередництвом перс. čärik «ополчення, міліція; доброволець, партизан» зводяться до дінд. kṣatréyah «пан, князь; володар; належний до другої часті (войнів)», пов'язаного з kṣatrám «влада», іndoіранського новотвору, похідного від kṣayati «панує, володіє», що, можливо, генетично пов'язане з гр. ἕρθμος «сильний, могутній»; менш імовірний зв'язок із свн. schar «натовп» (Преобр. II, вып. последний 94), з перс. šetreheng, дінд. caturanga «такий, що має чотири ряди» (Шлейхер у Фасмера IV 429). — Фасмер IV 429—430; Егоров 203; Brückner 547; Skok III 388; Bárczi 269; Mikl. TEI Nachtr. II 189; Matzenauer 81; Mayrhofer 284, 285, 287. — Пор. **шерéнга**.

[шерембóрко] «безпритульна людина, волоцюга» Нед; — неясне.

[шéрén] «іній, паморозь» Нед, [шéрén] «тс.» тж, [шереніти] «покривається інієм, памороззю» тж; — бр. шéранъ «іній, паморозь», п. szron, szron «іній», [szréń, sreń, śreń] «верства льоду на снігу після відлиги»; — утворення, що виникло на основі синонімічного [céréń] «іній, паморозь; ожеледь, весняна рухома крига»; зміна могла статися під впливом семантично близьких укр. шéрех «тонка крига при замерзанні» або п. [szreń] «верства льоду на снігу після відлиги». — Див. ще **céréń**.

шерéнга, шеренгувáти «шикувати в лаві»; — р. шерéнга, (заст.) ширéнга, [шириńга], бр. шарéнга, п. [szeręg], болг. шерéнга; — запозичення з російської мови; р. шерéнга, можливо, виникло на основі п. [szeręg] під впливом зближення з р. [шириńka] «шматок тканини на всю широчину; рушник, хустина»; п. [szeręg] є вторинним утворенням від szereg «шерега». — Фасмер IV 429—430; Brückner 547. — Див. ще **шерéга**.

[шеренкóніти] «тріщати; шуміти» ВeУг; — звуконаслідуванье утворення; пор. аналогічні *деренькоміти, терењкоміти* і под.

шерéпа «потвора, потворна жінка; продажна бридка дівка» Нед, [шерепéň] «мала, погана дівчина», [шер(e)-nátiy] «шерехатий, кострубатий»; — р. [шерепéра] «товста, кремезна, показна (про жінок, самиць тварин)»; — псл. [*šerga], очевидно, зі значенням «грубий, незgrabний витвір»; зіставляється з лит. šérgeti «загулюватися, задиратися», šérgeta «задирка»; зводиться, можливо, до іє. *kserp-, пов'язаного з *kos- «різати», або до іє. *skerp-, утвореного від *(s)ker- «тяті». — Būga RR I 599, II 315—316, III 720. — Див. ще **чéреп**. — Пор. **шúрпа**.

[шерестíти] «шелестіти»; — р. [шерестítъ, шерестéть] «ворушитися, порипатися; шелестіти»; — утворення, що, можливо, походить із псл. *šeg-/šel-; може розглядатися також як результат контамінації слів *шéлест*, *шелестíти* і

шéрех; зв'язок із р. *перешерстíть*, *шерстъ* (Шахматов Очерк 280) мало-ймовірний. — Фасмер IV 431. — Див. ще **шéлест¹, шéрех¹**.

[шéрет] «шерех (дрібна крига на ріці)»; — очевидно, результат контамінації слів **шéрén** «іній, паморозь» і **шéрех** «шарудіння». — Див. ще **шéрén, шéрех²**.

шеретувáти «товтки пшено, гречану крупу тощо», *шеретíвка, [шеретóвка]* «шеретíвка», *шеретíвнýй, шеретувáльний*; — п. [szrotować] «шеретувати», šrotować, ч. šrotovati, слц. šrotovať, вл. šrotować, нл. šrotowas; — запозичення з німецької мови; н. schroteten «шеретувати, грубо молоти» на українському ґрунті зазнало фонетичного впливу таких слів, як *repetuváti* і под. — Див. ще **шрít¹**.

шéрех¹ «шерехтіння», *шérxít, [шórox]* «шерех» Нед, *шерéхнýти, шерехтíти, шерхомáти, шерхомítíti*; — р. шórox, бр. шóрах; — звуконаслідуванье утворення; зіставлення з гр. κρύη, дор. κράνα «джерело» (Petersson Vgl. sl. Wortst. 36—37) безпідставне. — Фасмер IV 467.

шéрех² «тонка крига при замерзанні; дрібні частинки криги при замерзанні лиману Берл», *[шéret]* «шерех (крига)», *[шéréš]* «крига Нед; тонка крижана кірка ВeНЗн», *шéрешень* «шерех», *шéрешíнь* «тс.», *[шерхáти, шéрхнуты]* «злегка замерзати» Бі, *[шерéши́тися]* «про річку, серединою якої йде крига, а при берегах ще стоїть, міцно примерзнувши» Нед, *[záшерет]* «затори криги», *[зашерéши́тися]* «покритися тонкою кригою» ВeНЗн; — р. *[шéрех]* «дрібна крига на ріш», *[шершь]* «тс.», *[шeroшь]* «перший лід, шуга», *[шорошь]* «тс.», *[шóróх]* «нерівна поверхня», *[шórox]* «дрібна осіння крига, що йде по ріці; крижані голки, на які розсипається сніг під ногами; верства сухого листя в лісі», *[шорохá]* «затори криги при замерзанні річок», бр. *[шóраш]* «дрібна крига перед замерзанням річок», *[шарэш]* «тс.», п. śreż «перша крига на воді»; — очевидно, виникло з псл. *seršъ «тонка крига, наст» унаслідок деетимологізації

і впливу слів *шéрех*, *шерехтíти* або *шерехáтий*; пов'язувалося безпосередньо з *шершáвий* (Фасмер IV 430), з др. *серехъкъ* «грубий, кошлатий», р. *шóрох* «шерехтіння» (Фасмер IV 467—468). — Іллич-Свityч Опыт 1976, 353—354; Шахматов Очерк 153—154; Mikl. EW 318; Torbjörnsson LM II 64. — Див. ще **серéш**. — Пор. **шерíж**.

[шерешнáтий] (у сполученні *шерешнáте déрево*) «розлоге дерево» ВеНЗн; — не зовсім ясне; можливо, експресивна видозміна синонімічного *шелеснáтий* «густолистий», похідного від *шéлест*¹ (див.).

[шерíж] «замерзлий» після відлиги сніг» ЛПол, [шéржень] «іній» Нед, [шерженіти] «покриватися інієм» Нед; — р. [шерёшь] «груддя, напівзамерзле болото»; — вторинне утворення, що виникло на основі попереднього *шерéжъ (< псл. *seršь/seržь «тонка крига; наст»; менш імовірна реконструкція для р. [шерёшь] попереднього *шьршь, пов'язаного з *шершáвий*, *шóрох*, *шероховáтый* (Фасмер IV 430). — Потебня ФЗ 1872/2, 94—95; Mikl. EW 318; Torbjörnsson LM II 64—65. — Див. ще **серéш**. — Пор. **шéрех**².

шерíф¹ «найвища (адміністративна й судова) урядова особа графства в Англії і США»; — р. **шерíф**, бр. **шэрыф**, п. szeryf, ч. слц. šerif, болг. м. **шéриф**, схв. **шериф**, слн. šéřif; — запозичення з англійської мови; англ. *sheriff* пов'язане з данgl. *scír-gegēfa* «голова графства», складним словом, утвореним з іменників *scír* (> англ. *shire*) «графство», спорідненого з дvn. *scíra* «справа», й етимологічно нез'ясованого *gégēfa* «королівський урядовець, правитель» (> англ. *reeve* «головний магістрат міста або округи»). — CIC² 929; Kopalínski 945; Holub—Lyug 465; Klein 1317, 1436.

шерíф² «особа знатного походження в мусульманських країнах»; — р. болг. **шерíф**, бр. **шэрыф**, п. szeryf, ч. šerif, слц. šerif, схв. **шёриф**, слн. šerif «тс.»; — запозичене з арабської мови, можливо, за французьким або італійсь-

ким посередництвом (фр. *chérif*, іт. *sceriffo* «шериф»); ар. *šaríf* «знатний, шляхетний; шановний, почесний; шериф (титул нащадків Магомета)» пов'язане з діесловом *šárafa* «бути високопоставленним, благородним». — CIC² 929; Kopalínski 945; Dauzat 169; Klein 1435.

шерíтвас «золільник, рід чану», [шерíквас] «тс.», [ширýтвас] «тс.; бочка, що складається з двох частин» Нед, [ширíтвас] «шерітвас»; — р. [шаратвáс] «chan, зроблений з половини бочки»; — не зовсім ясне; можливо, походить від свн. *schrötvaž* або н. ст. *Schrotfaß* «посудина для грубомеленої зерна». — Див. ще **фáса, шрít¹**.

шермíр «фехтувальник» Pi, ширмér «тс.» Pi, шермицérія «фехтування» Pi, шермицérія Нед, шермíрство Pi, ширмíрство, ширмувати «фехтувати» Нед, Pi, ст. ширмовáти (1627); — бр. шырмавáць «бешкетувати, робити безладдя», п. szermierz «фехтувальник; борець», ч. šermíř «фехтувальник», слц. šermiār, вл. šermować «фехтувати»; — запозичене з німецької мови, можливо, за чеським або польським посередництвом; н. Schirmteger «захисник; покровитель» походить від діеслова *schirmen* «захищати» (< дvn. skírmten «тс.»), пов'язаного з н. Schirm «захист» (< дvn. skírm «захист; щит»). — Шелудько 56; St. wug, obcych 729; Brückner 547; Machek ESJC 605; Holub—Lyug 465; Kluge—Mitzka 650. — Див. ще **ширма**.

[шерóшниция] (бот.) «маренка рожева, *Asperula cyprianchica* L.» Mak; — р. [шерошница] «підмаренник; [маренка рожева]»; — споріднене з укр. *шершáвий*, р. [шерóхий]; назва мотивується шершавістю листя рослини. — Федченко—Флеров 905. — Див. ще **шéрхнути**.

шерстъ «волосяний покрив тварин; волокно з остриженого вичесаного волосяного покриву тварин; пряжа (нитки) з такого волокна; тканина з цієї пряжі; [шершавість шкіри в малих дітей]», [шерстенníк] «пітник, підкладений під сідло» Нед, [шерстéнник] Г, [шерстíнник] «тс.» Нед, *шерстýна* «окрема

волосина шерсті», *шéрстка* «шерстина», *шерстяник* «працівник шерстяної промисловості; (заст.) торговець шерстю; [ковдра з вовни або шерсті Нед]», *шерстянка* «бавовняна або віскозна пряжа чи тканина з додатком шерсті; бавовняна тканина, схожа на шерстяну», [шерстиник] «сукно з козячої вовни» Шух, *шерстистий*, [шерстінний] «шерстяний» Нед, *шéрстний*, *шерстяний*, *шерстити(ся)*, [шерсткáвий] «трохи шершавий» Нед, *шерсткýй* «жорсткий, шерехатий, шершавий», *шорсткий*, *шорсткуватий*, *пíдшéрсток*, *пíдшéрста*; — р. *шерстъ*, бр. *шэрсцъ*, др. *сърстъ* «шерсть», п. *sierśc*, *szersc* «шерсть», ст. рідк. також «вовна», ч. *srst* «шерсть», слц. *srst'*, вл. *serśc* «щетина», нл. *syrgśc* «тс.», слн. *srst'* «шерсть; щетина»; — псл. **s^brst'*; — споріднене з лит. *šiurkštūs* «грубий, твердий», ірл. *cággach* «укритий струпом, паршами; кам'яний», дvn. *hursti* «гребінь (у птахів, змій); гребінь гірського хребта», (з іншим вокалізмом) лит. *šeḡūs* «щетинка (одна)», лтс. *sars* (мн. *sari*); іє. **k'eg(s)-/k'gs-*; не виключений також зв'язок з іє. коренем **kes-* (Мельничук Этимологія 1966, 219). — Фасмер IV 431; Ільинський РФВ 70, 271; Черных II 410; Brückner 490; Machek ESJČ 572; Holub—Kop. 348; Holub—Lyer 449; Schuster-Sewc 1286; Mühl.—Endz. III 722; Trautmann 305; Pedersen IF 5, 76; Kelt. Gr. I 83; Тогр 80. — Пор. **шéрхнути**.

шерхéбель «вуzyкий рубанок із за- кругленим лезом», *шергéбель*; — р. *шерхéбель*, заст. *шерхобель*, бр. *шархéбель*, *шархубель*; — запозичення з німецької мови; н. Schärfhobel «тс.» є складним словом, утвореним із компонентів Schärf(e) «гострота», похідного від *scharf* «гострий», спорідненого з лтс. *scarfs* «суворий», сірл. *cerb* «ріжучий», *cerbaim* «ріжу», тох. *kāgrue* «шкарубкий, грубий, твердий», що сягають іє. **(s)kereb(h)-* «різати», і *Hobel* «рубанок, гембель». — СІС² 929; Фасмер IV 431; Горяев Доп. I 57; Kluge—Mitzka 311—312, 635—636. — Див. ще **гéмбель**.

шéрхнути «ставати шкарубким через висихання; укриватися льодом, замерзати; [холонути, щулитися від страху] ЛексПол», *шаршáвіти*, *шершáвіти*, *шершáвіти*, *шаршáвина*, *шаршáвий*, *шерехáтий*, [шереховáтий] «грубий, негладкий» Нед, *шерхкýй*, *шéрхлий*, *шершáвий*, [шороховáтий] «нерівний, шершавий» Нед; — р. *шершáветъ*, бр. *шéрхнуць* «(про землю) тужавіти, підсихати; (про кінцівки) німіти, дубіти», др. *серхъкъ*, *сърхъкъ* «шерехатий, шершавий, нерівний», п. *nasierszały* «наїжачений», ч. *srchký* «шершавий, грубий», слц. *srchký* «неврожайний», *ořsňavet'* «схуднути (про худобу)», болг. *стрѣхна* «куйовдитися», схв. *стрѣшити* «стирчати; настовбурчуватися (про волосся)», слн. *sr̥hek* «скуйовджений», *sr̥satí* «наїжачуватися, скуйовджуватися», цсл. *сръхъкъ* «шерехатий, шершавий»; — псл. **s^br̥xpti*, **s^br̥sati* «наїжачуватися, куйовдитися, ставати нерівним, шорстким»; — споріднене з **s^br̥stъ*, укр. *шерстъ* і далі з лит. *šiurkštūs* «грубий, твердий», н. *harsch* «шерехатий», ірл. *cággach* «покритий паршами», дінд. *hársaté* «їжачитися (про волосся на тілі)», лат. *hoggeo* «наїжачуюся, зіщулююся від жаху», вірм. *garšim* «лякаюся, жахаюся»; р. *шершáв* виводилося безпосередньо з **шьршав*, похідного від *шерстъ* (Соболевский Лекции 137); пов'язання з тат. *чаршау* (чаршаф) «завіса» (Дмитриев 569) малоймовірне. — Фасмер IV 431—432; Rozwadowski RSI I 224; Machek ESJČ 572; Trautmann 305. — Пор. **шерстъ**.

[**шершák**] (бот.) «черсак, ворсянка *Dipsacus L.*»; — утворення, що виникло з первісного *чесрák* (можливо, під впливом *шершáвий*). — Див. ще **чесрák**².

[**шершéбка**] «вид рубанка, шерхебель», [хершéбок, *шерстéбка*] «тс.»; — р. розм. *шершéбка*, *шершéбок*, [шершéбель]; — експресивні варіанти первісної назви *шерхéбель*, зумовлені стороночними впливами: *шершéбка* і *шершáвий*, *шерстéбка* і *шерстъ*, *шерстити* тощо. — Див. ще **шерхéбель**.

шéршень (ент.) «*Vespa crabro L.*», [аршін, *саршон*, *сéршун*, *шаршон*]

ВеHЗн, [шéрстены], [шершу́н] «тс.» Пі, Нед, ВеHЗн; — р. шéршень, бр. шéршань, др. сършень, п. szerszeń, [sieg-szeń, sierszyń, sierszon, sirszula], ч. слц. sršeň, вл. šeršen, нл. šeršeń, [šeršel], по-лаб. sarsin (< *šřšenъ), болг. стършел, м. стршен, стршел, схв. стříšlěn, стрш, стříšěn, слн. sršěn, цсл. сръшены; — псл. *s^vřšyń; — споріднене з лит. šíršiū, šíršuonjas «велика оса, шершень», лтс. šíršinas, прус. sirsilis, дvn. hornaž, horniž, н. Hornisse, лат. crābō, які зводяться до іє. *kērs-/kṛṣ- «голова, ріг» (Kluge—Mitzka 317) або, можливо, пов'язані з іє. коренем *kes-/ks- «різати, колоти» (Мельничук Этимологія 1966, 219). — Фасмер IV 432; Brückner 490, 547—548; Machek ESJC 572—573; Holub—Кор. 348; Holub—Lyer 449.

[шестак] (бот.) «ячмінь шестирядний, Hordeum hexastichum L.» ВеHЗн, Mak, [шестка] «конвалія, Convallaria majalis L.» Mak, [шісняк] «Hordeum hexastichum L.» Mak, [шістяк] Mak, [шостак] ВеHЗн, [шестяк] «тс.» ВеHЗн, шісттернák (ячмінь) «тс.» Нед; — утворення, пов'язане з числівником шість; рослину названо за кількістю рядів зерен (ячмінь) або за кількістю зубчиків в оцвітині (конвалія). — Вісюліна—Клоков 73. — Див. ще **шість**.

шествувати «іти, мандревати, простиувати, прямувати» Нед; — р. шéство-вать, др. шьствовати, шествовати «іти; подорожувати; верстати (шлях); мінати; перебувати, жити», болг. шéству-вам «урочисто рухаюся, йду, (перен.) швидко наступаю, поширююся», цсл. шьствовати «просуватися вперед, виступати, іти»; — продовжує др. шьствовати, шествовати, що походить від цсл. **шьствовати**, пов'язаного зі старослов'янським дієприкметником **шъль** (від дієслова **ходити**). — Фасмер IV 433. — Див. ще **іті**, **ходити**. — Пор. **нашестя**, **пóшестя**, **пришестя**.

шестерня¹ «екіпаж у шестеро коней, волів; шестірня у млині» Г., **шестірня** (тех.), **шісттернá** «шестірня» Нед, ст. **шестерни двѣ** (1571), **шестюрня** млын-

ская (1618); — р. шестернá «шестерня (екіпаж у шестеро коней); шестірня», бр. шасцирня, п. [sześciernia] «колесо у млині» (з білоруської); — утворення, пов'язане з числівником шéсттеро; назва мотивується кількістю перелічууваних об'єктів (шестеро коней або волів, шість цівок у колесах або кругах тощо). — Дзендерівський Доп. УжДУ 1958 II 67. — Див. ще **шість**.

[шестерня]² «рід циркуля в теслярів, бондарів», [шестірне] «подібне до циркуля знаряддя, щоб позначати утори на бочці» ВеHЗн, [шашкірнá] «тс.»; — неясне.

шéстін «куб; кубик (кісточка, якою грають» Нед; — напівкалька з польської мови; п. szescian «куб, шестигранник, гексаедр», що, мабуть, калькує подібне слово з якоїсь західноєвропейської мови (пор. англ. hexahedron, н. Hexaeder, фр. hexaèdre «шестигранник»), утворилося стягненням словосполучення sześć scian «шість граней», що складалося з числівника sześć «шість» (укр. **шість**) та іменника sciana «стіна; грань» (укр. **стіна**). — Див. ще **стінá, шість**.

[шестуління] «голки із сосни або ялини» Ва; — неясне.

[шест] «екскременти» Нед; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з **пóшесть**, похідного від **ішов**, **ходіти** (пор. вираз **ходіти до вітру**). — Див. ще **ішов**. — Пор. **пóшестя**.

шeф «начальник установи, організації; організація, що допомагає іншій», **шéфство**, **шéфствувати**; — р. болг. м. шеф, бр. шéф, п. szef, ч. слц. šéf, вл. нл. šéf, схв. шéф, слн. šéf; — запозичення з французької мови; фр. chef «начальник, шеф, командир» (первісне значення, до XVI ст., «голова») продовжує лат. caput «голова». — СІС² 929; Фасмер IV 434; Преобр. II, вып. последний 97; Черных II 410—411; Holub—Lyer 465; Dauzat 167. — Див. ще **капітал**.

[шех] «сигнальний пістолетний постріл»; — неясне.

[шець] (бот.) «плоховник, Hippophaë rhamnoides L.» Mak, [щець] «тс.» Mak; —

р. [шец] «тс.»; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з п. *szczeć* «щетина»; назва може мотивуватися колючками на стеблі рослини. — Нейштадт 395—396.

[шéшел] «вузол»; — неясне.

шиба «скло в рамі вікна, дверей і т. ін.», *шибка*, ст. *шиба* (1574); — р. [шиба, шибка], бр. *шиба*, п. *szuba* «тс.»; — запозичене з німецької мови, можливо, через польське посередництво; свн. *schibe* (> н. *Scheibe*) «коло, диск; шиба; скиба» продовжує дvn. *sciba* «тс.». — Фасмер IV 435; Преобр. II 298; Brückner 493; Kluge—Mitzka 640. — Див. ще **сќиба**. — Пор. **шайба**.

шибáйголовá «паливода» Г, Нед; — експресивне складне слово типу *крути́вус, гуляйполе*, утворене з форми наказового способу дієслова *шибáти* «кидати, ударяти» та іменника *головá*. — Див. ще **головá, шибáти**.

[шибáк] (орн.) «шуліка, *Milvus*»; — очевидно, експресивне утворення від *шибáти(ся)* «кидати(ся)»; назва мотивується способом полювання шуліки (кидається на здобич з висоти). — Див. ще **шибáти**.

[шибáнець] «віл з іншої пари»; — не зовсім ясне; можливо, похідне від *шибáти* в значенні «бути подібним (до когось)» (на позначення вола, якого підбирають до пари). — Див. ще **шибáти**.

шибáти «ударяти, кидати (також переносно); кидатися, метатися; бути подібним (до когось)» СУМ, [шибáть] ЛПол, [шибáт, шибáть] «кидати; підкидати, трясти» ЛЖит, [шибáтися] «кидатися, метатися; товктися в хаті, бешкетувати» Ме, [шебенýти] «штрикнути», [шибнýти] (безос.) «падати; потягти (когось на якийсь учинок)» Ме, [шибстí] «(чимось) відгонити Нед; (до когось) бути подібним ВеЗн», [шиб] «спосіб, вид, постать», [шибáк] (орн.) «великий яструб, *Accipiter gentilis* L.», [шибáлка] «праща, довга вірьовка з роздвоєнням посередині; гнуучкий пруттик» ЛЖит, [шибанина] «ходіння взад-уперед» Нед, [шибнem] «з розмаху, з розгону», [шибавий] «той, хто ходить туди й на-

зад» Нед, [шибкáй] «швидкий, рвучкий», [шибчíй] «той, що б'є в ніс», [зáшибка] «засувка, заслінка», [недóшибок] «скинутий у могилу ще живим» Ж, [ошибáти] «охоплювати», [перéшиб] (гірн.) «просівання через грохот», [пóшиб] «враження», [пóшибка] «пощесті; епілепсія» Нед, [пришиб] «пристановище, затишне місце; причал», [пришиба] «дурило» Па, [пришибений] «дурний; недоумкуватий» Бі, [пришибéний] «гульвіса» Пі, [прóшиб] (мед.) «простріл» Нед, [ушибáти] «ранити», [навідшибí, наóшибí] «окремо, остронь»; — р. *шибáть* «бити; кидати, стріляти», бр. *шибáць* «кидати», др. *шибение* «грім, громовий удар», п. [szubać] «бити, вдаряти», ч. [šíbatı] «хльоскати, стібати», слц. *šíbat'* «тс.», вл. *šíba* «різка», нл. *šyba* «тс.», болг. *шибам* «б'ю, хльоскаю, стібаю (батогом, палицею)»; сильно дму (про вітер); сильно йду (про дощ, сніг, град)», м. *шиба* «хльоскає, б'є», схв. *шибати* «бити різками; хльоскати», слн. *šíbatı* «бити різкою», стсл. **шибати** «бити батогом, стібати, хльоскати»; — псл. *šíbatı* «ударяти; кидати»; — споріднене з гот. *(af)skiuban* «відкидати», дvn. *scio-ban*, н. *schieben* «рухати»; іє. *skeub-; до того самого іndoєвропейського кореня з іншим ступенем вокалізму *skūb- зводиться псл. *xybati* «тс.», укр. [хибáти] «хитати»; менш вірогідні зіставлення з дінд. *ksípáti* «кидає», *ksírgás* «швидкий», ав. *xšvíwra-, xšdīwra-* «тс.» (Mayrhofer I 289), з дvn. *sweifan* «махати», дісл. *sveipa* «кидати» (Тогр 555) або з псл. **shubati* «ударяти» як наслідок контамінації псл. *šíbatı* з *chybati* «хитати» (Ільинський РФВ 61, 232); семантично не обґрунтоване пов'язання з лит. *paskybāt* «поперець», лтс. *šķībs* «косий», н. *schief* «тс.» (Schuster-Šewc 1434). — Фасмер IV 435; ЭССЯ 8, 153—155; Brückner 188; KZ 51, 233; Sławski I 94—95; Machek ESJČ 607; Младенов 693; Skok III 390—391; Mikl. EW 339. — Пор. **хибáти**.

[шибельник] (бот.) «їжача голівка гіляста, *Sparganium ramosum* Huds.; сусак зонтичний, *Butomus umbellatus* L.» ЛЖит; — очевидно, пов'язане з [ши-

балка} «гнучкий прутик» у зв'язку з високими, до 1 м і більше, стеблами рослини, які могли використовуватися як різки; пор. слн. *šibati* «сікти різками», а також схв. *шиб* «кущ», *шиба* «прут, різка», *шибиковина* (бот.) «гордовина цільнолиста», *шиблак* «кущі; великий кущ». — Федченко—Флеров 63. — Див. ще **шибати**.

шибениця «споруда для виконання смертної кари через повіщення; [жінка, що повісилася; довготелесий чоловік або жінка] Бі», *[шибен]* «шибениця», *шибеник* «той, хто повісився або повішений; негідник, який заслуговуєшибениці; бешкетник; [довготелесий] Бі», *[шибеничник]* «шибеник; повішений» Нед, *[шибеняк]* «шибеник», *[шибень]* «шибениця» Нед; — р. заст. *[шибеница]*, п. szubienica, ст. szybienica, ч. šibenice, слц. šibenica, вл. šibjenska, нл. šybješa; — пов'язується з *шибати* «ударити», отже, розглядається як «місце, де б'ють, катують» (Фасмер IV 435—436; Machek ESJČ 607; Schuster-Sewc 1434—1435); у тому самому *шибати* реконструюється значення «хитатися» (Brückner 556, 559—560), пор. і ч. ст. *šibati se* «гойдатися». — Потебня РФВ 4, 197; Ільинський РФВ 61, 234; Горяев 422. — Див. ще **шибати**.

шибер (тех.) «заслінка, затулка в заводських димарях для регулювання тяги; [каглянка, затулка] До»; — р. болг. *шибер*, бр. *шибъер*, п. *szyber*, ч. (розм.) *šíber* «шибер», нл. *šyber* «кухонна дошка, таця, пиріжниця»; — запозичення з німецької мови; н. *Schieber* «шибер; заслінка; засув; той, хто рухає, штовхає» пов'язане зі *schieben* «рухати; штовхати; перевинувати», спорідненим з дvn. *scioban*, дісл. *skūfa*, данgl. *skūfan*, англ. *shove*, гот. *afskiuban* «відсувати», а також із літ. *skūbtí* «поспішати», пsl. *skub-* «скубти», укр. *скубти*. — СІС² 929; Kluge—Mitzka 646; Vries AEW 506; Klein 1438. — Див. ще **скубти**.

шибета «шкіряний капшук для тютону» ЛПол; — неясне.

шибиткуватий «пустотливий, швидкий, рухливий»; — експресивне нере-

гулярне утворення від *[шибатися]* «кидатися, метатися, бешкетувати». — Див. ще **шибати**.

шибера (орн.) «сиворакша, Coracias garrulus L.», *[шиборакша]* «тс.» ЛПол; — утворення, що виникло в результаті детимологізації слова *[шиборакша]* «сиворакша», яка супроводжувалася його стягненням. — Див. ще **сиворакша**.

шиборот «комір» Нед, *[шиборот-навыворот]* «навпаки» Нед; — р. *шиборот* «комір; тил шиї», бр. *шиборат-навыварат* «навпаки», п. *[szywrot]* «комір»; — певної етимології не має; вважається складним утворенням із компонентів *шия* та *ворт* (р. *ворт*) «комір» (Mikl. EW 339; Преобр. I 77); реконструюється праформа **šívo-vortъ*, (буцв.) «шитий комір» від *šíti* «шити» та **vortъ* «комір» (Соболевский РФВ 60, 364, Лекции 150); припускається додання до *ворт* «комір» арготичного за походженням префікса *ши-*. — Фасмер IV 436; Преобр. I 77; Горяев Доп. I 57; Желтов ФЗ 1877/4, 81. — Див. ще **вертіти**.

шиборотень «птах, що ще не може добре літати» ВеНЗн; — не зовсім ясне; можливо, складне утворення, перший компонент якого *ши-* пов'язаний зі словом *шия*, а другий *-вортень* з діесловом *вертіти*, тобто «той, хто (тільки) повертає шию»; не виключена також експресивна видозміна й субстантивізація притметника *неповороткий*. — Див. ще **вертіти, шия**. — Пор. **шиборот**.

шиболля «тонкі віти, молоді пагони; шпильки сосен та інших шпилькових дерев» ВеNЗн, *[шибалки]* (мн.) «шпильки із соснового дерева, тоненьке гілля тощо» ЛПол, *[шибалле]* «тс.» ЛПол, *[шибалля]* «тонкі віти, молоді пагони»; — бр. *[шибалле]* «шпильки (на дереві)»; — експресивне утворення від *гбл-ка* з арготичним префіксом *ши-* і в формі збірного, подібного до *гілля*; дальші слова з **а** в основі, очевидно, запозичені з білоруської мови.

шиба «особливий вид цурки; хлоп'яча гра Me; (лайл.) пустун (про ді-

тину); шибеник, зірвиголова (про дорогослого) Па»; — р. [ши́га] «неприторений нероба, шахраюватий проноза», п. [szyga, syga] «лайливе прізвисько мішан»; — неясне.

[ші́дравий] «порохнявий»; — неясне.

[шизе́ць] (бот.) «жабник німецький, *Filago germanica* L.» Mak; — похідне утворення від *шизий (пор. др. шизий «сизий»); назва мотивується білеватосірим опушеннем стебла та листя рослини. — Нейштадт 548; Федченко—Флеров 956—957; Симоновић 199. — Див. ще сізий.

шизофренія «психічна хвороба», шизофре́нік, шизофренічний; — р. болг. шизофренія, бр. шызафрэнія, п. schizofrenia, ч. schizofrenie, слц. schizofrépia, м. шизофре́нија, схв. схизофре́нија, слн. shizofrenija; — утворення з галузі новолатинської науково- медичної термінології; нлат. schizophrengia «тс.» утворив швейцарський психіатр Е. Блейлер (E. Bleuler, 1857—1939) з основ гр. σχίζω «розколюю» і φρήν «розум; душа, серце», можливо, спорідненого з дvn. grуп «нешастя», данgl. Згуп «клопіт», дісл. gruptg «підохра». — CIC² 929; Sł. wugr. obcych 669; Kopaliński 870; Klein 1396; Frisk II 838—840, 1041—1043; Boisaq 933—934, 1037—1038; Vries AEW 191. — Див. ще схізма.

[шийчакі] (ент.) «жуки-рогалі, *Trachelophora*» Нед; — можливо, неточна калька лат. *Trachelophora* або н. *Halskäfer* «жук-рогаль», (букв.) «шийний жук», *Halsnognkäfer* «тс.». — Див. ще шія.

шик¹ «бліск, показна вишуканість», шикárний, шикóвний «спритний, меткий, вправний, умілий; доречний, пристойний» Нед, шикувáти «хизуватися»; — р. шик, бр. шык, п. szyk, ч. chic, šík, болг. м. шик, схв. шік, слн. šík «шик, шикарний»; — запозичення з французької мови; фр. chic «форма, стан» походить з німецької мови; н. Schick «лад, порядок». — CIC² 929; ССРЛЯ 17, 1390—1391; Фасмер IV 437; Преобр. II, вып. последний 99; Skok III 391—392. — Пор. сичáти.

следний 98—99; Черных II 411; Brückner 560; Holub—Lyer 466; Dauzat 171; Kluge—Mitzka 252, 645. — Див. ще шик².

шик² «стрій», шикувáльник «розпорядник» Нед, шикувáти «ставити в лави»; — бр. заст. шык «стрій, лад», п. szyk, ч. заст. šík «стрій, ряд; шеренга», слц. šík «ряд», вл. šík «спритність; стрій; шик», нл. šyk «спритність, здібність, майстерність»; — запозичене з німецької мови, можливо, за польським посередництвом; н. ст. Schick «форма, стан; лад, порядок» пов'язане зі schicken «готувати, упорядковувати», (ge)-schehen «траплятися, ставатися», свн. schéhen «поспішати» (< дvn. scéhan «блукати, мандрувати»), пгерм. *skéh-, що споріднене з псл. skokъ, skakati, укр. скік, скакáти, скóчти. — Шелудько 55; Brückner 560; Machek ESJČ 608; Kluge—Mitzka 251, 645. — Пор. скакáти, шик¹.

шикати «вимовляти звук шиши (зокрема, закликаючи до тиші)»; — р. шикатъ «тс.», бр. шыкацъ «шепотіти, шушкяти; шикати; видавати звук шиши», м. шика «сильно тече (про воду, кров); кричить шиши, спонукаючи до тиші», схв. шикати «заколисувати дитину; бити джерелом, близкати; сичати (про гусей, змій тощо)»; — звуконаслідування утворення від вигуку шиши, вживаного для заклику до тиші або для відстрашування, відганяння тощо; до словотвору пор. сікати, рýкати і под. — Фасмер IV 437; Преобр. II, вып. последний 99; Skok III 391—392. — Пор. сичáти.

шика́ч (орн.) «сорокопуд сірий, *Lanius excubitor* L.» Шарл; — не зовсім ясне; можливо, виникло в результаті фонетичної видозміни первісного *чекáч, пов'язаного з особливостями крику птаха (грубе чек-чек). — Птицы СССР 419—420.

[шикира́вий] «гаркавий» Па, [шикира́вий] «тс.» До, [шегеря́вий] «шепелявий», [шигиря́вий] «гаркавий», [шикира́вий] «гаркавий (?)» Ме, [шекеря́ви-ти] «шепеля(ви)ти», [шикира́ти] «гаркавити» Па, [шикира́ти] «шепеля(ви)ти, мати дефект у вимові окремих звуків»

Мо; — звуконаслідувальне утворення на позначення шиплячої вимови свистячих звуків; значення «гаркавий», як і «той, хто має якийсь дефект у вимові» є вторинним, таким, що виникло в результаті розширення первісного «шепелявий». — Пор. **шепеляти**.

[**ші́кор**] (орн.) «луговий чекан, *Saxicola rubetra* L.» Шарл; — неясне.

[**ші́кора**] «шкварка» ДзАтл II, [**ші́кір**] тж; — не зовсім ясне, можливо, утворення звуконаслідувального походження. — Пор. **шкварити**.

[**ші́лінг**] «грошова одиниця»; — р. *shillinc*, (заст.) *шилінг*, бр. *шілінг*, п. *szylling*, ч. *šilink*, слц. *šiling*, болг. м. *ши́линг*, схв. *ши́линг*, слн. *šiling*; — запозичення з англійської та німецької мов; англ. *shilling* (данgl. *scilling*) «шилінг (англійська грошова одиниця)», н. *Schilling* (дvn. *skilling*) «шилінг (австрійська грошова одиниця)», дфриз. днн. *skilling*, дісл. *skillingr*, гот. *skilligss*; герм. **skilling* виникло з давнішого **skild-ling* «рід щита» (первісно означало східноримські золоті дукати, які германці носили як прикраси і які своєю формою були подібні до малих щитів; згодом так стали називатися монети); н. *Schild* «щит» (дvn. *scilt*, данgl. *scield*, англ. *shield*, дісл. *skjøldr*, гот. *skildus* «тс.») походить від іє. **skel-* «колоти», звідки також псл. *skel-*, укр. *скéля*, *щíль*. — СІС² 929; Holub—Lyer 466; Kluge—Mitzka 649; Klein 1435; Vries AEW 492. — Див. ще **скéля**, *щíль*. — Пор. **шéляг¹**.

ші́ло — див. **ші́ти**.

[**шіловáйка**] (орн.) «шилоклювка, чоботар, *Recurvirostra avocetta* L.» Нед; — нерегулярне експресивне утворення, пов'язане з **ші́ло**; назва мотивується вигнутим дзьобом, подібним до шила. — Птици ССРЛ 272—273. — Див. ще **ші́ти**.

[**ші́льник**] (бот.) «молодильник, *Isoëtes* L.; [частуха подорожника, *Alisma plantago-aquatica* L.; китячки чубаті, *Polygonum comosum* Schk. Mak]»; — р. [**ші́льник**] «молодильник; частуха»; — утворення, похідне від **ші́ло**; назва мотиву-

ється загостrenoю шилоподібною формою листя. — Вісюліна—Клоков 61; Нейштадт 61. — Див. ще **шіти**.

[**шімбалок**] «дошка з виступами, на які кладуться полиці», [**шімбалка**] «пристрій для кочерги в гуцульській хаті» Нед; — запозичення з польської мови; джерелом п. *sztymbelek*, *zimbelek*, *sztymbloszek* «балка над кілем» є гол. *steunbalk* «опорна балка» — складне слово, перший компонент якого *steun-* пов'язаний з етимологічно неясним дієсловом *steunen* «підтримувати; підpirати», а другий *balk* «балка» споріднений з н. *Balken* «тс.». — Vries NEW 698. — Див. ще **балка²**.

[**шімпанзé**] «вид африканських людиноподібних мавп», *shimpanc*; — р. *шімпанзé*, бр. *шімпанзé*, п. *szympan*, ч. слц. вл. *šimpanz*, болг. *шімпанзé*, м. *шімпа́нзо*, схв. *шімпа́нзо*, чимпанза, слн. *šímpáñz*; — запозичене за посередництвом західноєвропейських мов (англ. *chimpanzee*, фр. *chimpanzé*, н. *Schimpanse*) з африканських мов Гвінеї або басейну р. Конго, де має форму *цім-пензé*. — СІС² 929; ССРЛЯ 17, 1396—1397; Черных II 411; Holub—Lyer 466; Dauzat 172; Kluge—Mitzka 649.

[**шімшéвий**] «замшовий» Нед; — ч. слц. *semíšový* «тс.», слц. *semís* «замша»; — запозичене з німецької мови (можливо, через словацьке посередництво); н. *Sämtischleder*, свн. *semisch leder* «замша», (букв.) «замшева шкіра» походить від фр. *chamois* «сарна; шкура сарни». — SCS 974; Kluge—Mitzka 623. — Див. ще **замша**.

[**ші́на**] «шина, окуття; [рейка (залізнична тощо)]», [**ші́нє**] «штаба заліза», [**ші́нка**] «дощечка у верстаті між нитками основи, щоб вони не плуталися», [**ші́нки**] «две паралельні планки між двома шарами основи» Ме, *шинувáти* «обтягати шиною, натягати шину»; — р. **ші́на**, бр. **ші́на** «шина», п. *szyna* «рейка; шина», ч. слц. (розм.) *šína* «рейка (залізнична)», вл. (розм.) *šína* «рейка; залізна штаба; шина, окуття (колеса)», нл. *šupa* «тс.», болг. м. *ші́на* «шина;

рейка», схв. *шина* «тс.»; — запозичення з німецької мови; н. Schiene «(залізнична) рейка; смуга, планка, шина» споріднене з дvn. *scīna* «голка», гол. *scheep* «гомілка; планка», англ. *shīn* «гомілка», норв. [skīna] «мала скибка» і, можливо, з лтс. šķīene «грудна кістка у птахів; шина, залізо під полозом саней»; іє. *skēi- «різати, відокремлювати, розділяти». — CIC² 929; Фасмер IV 438; Черных II 411—412; Горяев 422; Brückner 561; Skok III 393; Kluge—Mitzka 647.

[шиналь] «цвях для прикріплення шини до колеса»; — запозичення з польської мови; для п. *szynal* «тс.» джерелом є н. Schien(en)nagel «тс.», утворене з іменників Schiene «шина; рейка» та Nagel «цвях, гвіздок». — Шелудько 56; Brückner 561. — Див. ще **бретналь, шіна.**

[шинар] «жердина носити сіно»; — неясне.

[шінгель] «частина осі, на якій обертається колесо»; — запозичення з польської мови; п. *szynkłę* (мн.), *szenkiel* «тс.» походять від н. Schenkel «стегно, кульша». — Шелудько 56; Brückner 561. — Див. ще **шёнкель.** — Пор. **шинка.**

[шингір] (іхт.) «окунь, *Percsa fluviatilis*» ВеУг, [šíngar] (іхт.) «рід риби» ВеУг; — запозичення з угорської мови; уг. [singir] «окунь, *Percsa fluviatilis*» етимологічно нез'ясоване. — MNTESz III 626—627.

[шінглар্য] «той, хто виробляє гонти» НЗ Ужду XIV, [шінгльовец] «гонтовий цвях»; — п. (рідк.) *szyndel*, [*szyndzioł*] «гонт», ч. *śindelarf* «гонтар», вл. *śindzeler* «тс.», нл. *śypnzel* «гонт»; — запозичення зі словацької мови; слц. *śindliar* «тс.» пов'язане з *śindel'* «гонт», джерелом якого є н. Schindel «гонт» < дvn. *scintula* «тс.», що походить від лат. *scindūla* «тс.», спорідненого з гр. σχεδάννυμι «розриваю, розсипаю», дінд. *skhādatē* «розвілює», ав. *skandayeinti* «ламають», а також із лат. *seco* «зрізаю», псл. *séko* «січу», укр. *сіктú*; припущення про польське посередництво (Шелудько 56) малоямовірне. — Brück-

нер 561; Holub—Kop. 369; Holub—Lyer 466; Kluge—Mitzka 650; Walde—Hoſtm. II 488—489. — Див. ще **сіктý.**

[шінда] (бот.) «перестріч лісовий, *Melampyrum sylvaticum L.*» Нед, Mak, [шиндра] (бот.) «тс.» Mak; — неясне.

[шіндокóра] «калітка, капшук», [цингакóра], [чиндокора] «тс.» Нед; — запозичення з румунської мови; рум. *cîngătoare* «пояс» (пор. укр. чéрес «пояс із гаманом, гаман») пов'язане з дієсловом *cinge (нині лише в префіксальній формі *in-cinge* «охоплювати»), що продовжує етимологічно неясне лат. *cingō* «оперізую, охоплюю». — Scheludko 146; Crânjală 237—238; DLRM 145; Walde—Hoſtm. I 216—217.

[шиндувати] «обдирати, облуплювати»; — п. ст. *szydować* «грабувати; здирати шкуру»; — запозичення з німецької мови; н. свн. schinden «лупити, чистити» споріднене з днн. (bi)scindian «дерти кору», англ. *skin* «шкіра»; герм. *skin-phas «шкіра», що зводиться до іє. *skēn-, яке є поширенням кореня *sek- «сітки, різати». — Шелудько 56; Brückner 561; Kluge—Mitzka 650. — Див. ще **сіктý.**

шинель «верхній формений одяг особливого крою (переважно для військових, певної категорії учнів, службовців і т. ін.)», *шинеля*, [шінеля, шенеля] Г, [шинель] Нед; — бр. *шинель*, п. *szynel*, ч. *śinél*, слц. *śinel'*, болг. *шинел*, *шинела*, м. *шинел*, *шинела*, схв. *шиньел*, слн. *śinjél*; — запозичення з російської мови; р. *шинель* походить від фр. *chenille* «гусінь; рід позументу; (заст., перен.) рід чоловічого ранкового одягу», яке продовжує нар.-лат. *canicula «гусениця». — Фасмер IV 439; Черных II 412; Dauzat 168; Matzenauer 323. — Див. ще **канікули.**

шинка «солоне копчене м'ясо зі свинячого стегна», [шинкý] «страва з шинки із часником і перцем»; — бр. *шинка*, п. *szynka*, полаб. *śint'ai*; — запозичення з німецької мови; н. Schinken «шинка», свн. schinke «стегно, шинка» пов'язані з дvn. *scinko*, *scinka* «панцир для ніг; стегно», спорідненим із нvn. Schenkel (свн.

schenkel) «стегно». — Шелудько 56; Brückner 561; Kluge—Mitzka 643, 650. — Див. ще **шénкель**. — Пор. **шýнгель**.

шинквáс «(у шинку) стойка»; — запозичення з польської мови; п. szynkwas, заст. szynkfas походить від н. заст. Schenkfas (< свн. schenkevaž) «посудина для вина», складного слова, утвореного з компонентів Schenk-, що пов'язане з дієсловом schenken «дарувати; давати пити; подавати вино в шинку», і -faß від Faß «бочка». — Brückner 561. — Див. ще **фáса, шинóк**.

шинóк (заст.) «заклад для продажу розливання спиртних напоїв», **шинк**, **шиньбóк** «шинок», **шинкár**, **шинкарéнко**, **шинкарíвна**, **шинкárка**, **шинкарство** «продаж трунків»; (зб.) **шинкарі**, [шинкárти], **шинкарювáти**, ст. **шинкъ** (1525), **шинокъ** (1534) «шинок»; — р. **шинóк**, бр. **шинóк**, п. szynk, ч. слц. (заст., розм.) **šenk**, нл. **šenkár** «шинкар»; — запозичене з німецької мови, частково за польським посередництвом; н. Schenke «шинок», свн. schenk(e) «продаж спиртних напоїв» пов'язані з дієсловом schenken «дарувати; подавати вино у корчмі», спорідненим з англ. skin «наливати (вино, пиво тощо)»; герм. *skankian «косо (криво) тримати» утворене від прикметника *skanka- «косий, кривий» (пор. дісл. skakkr «косий, кривий»). — Акуленко 135; Шелудько 56; Фасмер IV 439; Горяев 422; Brückner 561; Kluge—Mitzka 643; Vries AEW 481.

шинши́ла (зоол.) «вид гризуунів з коштовним хутром у Південній Америці», **шинши́ля**; — р. **шинши́лла**, бр. **шинышила**, п. szynszyla, ч. cínčila, chinchilla, слц. cínčila, болг. чинчила, **шинши́ла**, схв. чинчила, слн. cínčila; — через французьке посередництво (фр. chinchilla) запозичене з іспанської мови; ісп. chinchilla «тс.» утворене за допомогою зменшувального суфікса -illia від індіанського слова (з мови аймара або кечуа). — CIC 1951, 724; Dauzat 172; Klein 277.

шиньйóн «жіноча зачіска, переважно з чужого волосся»; — болг. **шиньбóн**,

бр. **шиньбóн**, п. szynion, ч. chignon, слц. šinop, chignon, схв. **шиньон**; — запозичення з французької мови; фр. chignon «шиньйон (рід зачіски)», ст. «потилиця» продовжує нар.-лат. *catenio (зн. в. одн. *catenionem), похідне від лат. catēna «ланцюг, пута», етимологічно непрозорого. — CIC² 930; Фасмер IV 440; Dauzat 172; Gamillscheg 219; Walde—Hofm. I 177—178, 181—182.

шип¹ «(бот.) твердий гострий виріст на гілках, стеблах, плодах; (зоол.) гострий виступ на тілі тварин; (тех.) виступ на підковах, деталях», [шипка] «шапфа, шип» ВеНЗн, *pídišípnik*; — р. **шип**, бр. **шип** «тс.», п. ст. szyp «стріла; колюча шишка; стебло», ч. šíp «стріла», слц. šíp «стріла; (розм.) шипшина», вл. šíp «стриженъ; залізний кілок», болг. **шип** «шип, вістря, шпилька (рослини)», м. **шипка** «прут, палиця; [гострий виступ, шип]», схв. **шип** «шип, вістря; шипшина; скоба для висячого замка; стовп», слн. šírek «шипшина»; — посл. šípъ «стріла, вістря, колючка»; — дальші зв'язки не ясні; зіставляється з дінд. kṣipáti «кідає», kṣiprás «швидкий», kṣepas «кідок», що зводяться до іє. *ks-/kes- «бити; тяти, різати» (Mayrhofer 289) або *kseip-/kseib- «кідати» (Рокоглу I 625; Черных II 412), із дvn. hiuso «шипшина», свн. hiefe, дангл. héora «тс.» (Kluge—Götze 248—249; Торг 95); пов'язання з гр. ξίφος «меч» (Ільинський РФВ 70, 257) сумнівне у зв'язку з пропущуваним (Boisacq 678—679; Hoffmann 221) семітським походженням слова. — Мельничук Этимология 1966, 195; Фасмер IV 440; Brückner 561—562; Holub—Кор. 369; Holub—Луєг 466; Младенов 694; Skok III 393—394. — Пор. **шибати**.

[**шип²**] «корячкова викиdalна лопата» Mo, [шипóк] «тупа лопатка, якою підбирають сміття, глину тощо» ЛЧерк; — очевидно, пов'язане з [шипля] «совкова лопата» ЛексПол. — Див. ще **шипля²**.

[**шип³**] «щуп» Г; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з **шип¹** (див.).

[**шипáх**] «гроно горіхів на дереві; мерзла грудка»; — не зовсім ясне; можливо,

експресивне утворення від *шип¹* «твірдий виріст на гілках, стеблах» (див.).

[**шипі**] «три снопи, поставлені вертикально», [*шибка*] «купка з трьох снопів»; — р. [*шип*] «купа, копиця сіна»; — очевидно, пов'язане зі словом *шип* «шпилька, колючка», ужитим переносно (пор. схв. *шип* «шип, вістря», а також «стовп»). — Див. ще **шип¹**.

[**шипіка**] (бот.) «осика (інша назва *сипіка*), *Populus tremula L.*» ВеЗн, Mak; — експресивна видозміна назви *сипіка* під впливом звуконаслідувальних *шéлест*, *шелестíти* (листя дерева постійно шелестить). — Див. ще **сипіка**.

шипіти «видавати глухі звуки, подібні до протяжного *ш-ш*», [*шипотіти*] «шипіти», *шип* «шипіння», *шипіт* «тс.», [*шипотинник*] (зоол.) «гадюка звичайна, *Vipera berus L.*», [*шипотинниця*] (зоол.) «тс.», *шипун* (орн.) «вид лебедя», *шипучка* «шипучий напій», *шиплáчий*, *шипúчий*; — р. *шипéть*, бр. *шипéць*, болг. *шипá* «шиплю»; — псл. [šipeti]; очевидно, звуконаслідувальне утворення, що передає шипіння і шелест різного роду. — Фасмер IV 441; Черных II 412; Горяев 422; Brückner 562; Младенов 694; Mikl. EW 296, 340. — Пор. **сипіти**, **шéпіт**.

[**шипкати**] «(про птахів) хрипко кричати»; — очевидно, звуконаслідувальне утворення від вигуку [*шип*], що імітує шипіння. — Див. ще **шипіти**.

[**шипля¹**] «пропасница» Нед; — неясне.

[**шипля²**] «совкова лопата» ЛексПол; — видозмінене запозичення з польської мови; п. szufla «совок, шпола, лопатка», пов'язане з szuflować «пересипати совком (лопатою)». — Див. ще **шуфлювати**. — Пор. **шип²**.

шиповій (бот.) «сасапарель цілюща, *Smilax medica Schlecht*» Нед, Mak, *шиповоéви* (бот.) Smilaceae R. Br.» Mak; — штучна калька н. Stechwinde (бот.) «сасапарель, *Smilax*» — складного слова, утвореного з компонентів stechen «колоти» і winden «витися» (виткі стебла

рослини вкриті шипами). — Див. ще **вýти¹**, **шип¹**.

[**шипóк**] (бот.) «азалія, *Azalea L.*» Mak, [*шипка*] (бот.) «тс.» Mak; — др. *шипъкъ* «трянда, квітка троянди, кущ троянди; гранат, гранатове дерево», ч. šírek «шипшина», слц. šírka «тс.», вл. šírka «плід шипшини», нл. šúrka «тс.», болг. *шипка* «шипшина», м. *шип(ка)* «шипшина; гранат, гранатове дерево», схв. *шипак* «шипшина (кущ і ягода); манжетка звичайна, *Alchemilla vulgaris L.*», слн. šírek «трянда столиста, *Rosa centifolia L.*», стсл. **шипъкъ** «трянда»; — псл. šírъkъ; — назва колючої рослини, можливо, переважно шипшини, утворена від *шип¹* «колючка»; на азалію назву перенесено, очевидно, з троянди (обидві рослини мають гарні квіти); виведення від псл. *číra (< протоєвроп. *kírp-) (Machek ESJČ 609; Holub—Кор. 369; Holub—Луєг 466) малойmovірне. — Фасмер IV 440; Schuster-Šewc 1438. — Див. ще **шип¹**.

[**шиполити**] «хрипко говорити, шепелявiti» Нед; — ч. šíplati «шепелявiti; сюсюкати»; — звуконаслідувальне утворення, споріднене з *шепеляти* (див.).

[**шипóрні**] «назва гри Г; великородня гра з розриванням шапки»; — неясне.

[**шипот**] «водоспад; поріг на річці; швидка течія», [*шипіт*] «швидкий потік; малий водоспад»; — п. [szypot] «водоспад, шум»; — запозичення з румунської мови; рум. sîpot, [šipot] «джерело, жолобок (біля джерела)», мабуть, походить від болг. *шéпот* «шепіт»; (перен.) глухий неясний шум», етимологічно спорідненого з укр. *шипіт*. — DLRM 833; Vrabie Romanoslavica 14, 175. — Див. ще **шéпіт**.

[**шипоти́нець**] (ент.) «горіхотворка трояндова, *Diplolepis [= Rhodites] rosae*» Нед; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з *шипшина* (див.).

[**шипош**] «вид музичного рога або сурми»; — п. ст. szyposz «духовий інструмент», ст. siposz, szyposz «сурмач за часів існування в Польщі угурської піхоти»; — запозичене (очевидно, за поль-

ським посередництвом) з угорської мови; уг. *sípos* «сопілкар, дудар» пов'язане із *síp* «сопілка, дудка, свисток», словом звуконаслідуваного походження. — SW VI 119; Bárczi 271; MNTESz III 544.

[**шипшанка**] (золотиста) (ент.) «бронзівка золотиста, *Cetonia aurata* L.» Нед; — похідне від *шипшина*; можливо, неточна калька німецького терміна *Rosenkäfer*, (букв.) «трояндовий жук», перший компонент якого *Rosen-* «троянда» у словосполученні *wilde Rose* означає «дика рожа, шипшина». — Див. ще **шипшина**.

шипшина (бот.) «дикоросла троянда, *Rosa canina* L., *pimpinellifolia* L., *rugiginosa* L., (жовта) *lutea* Mill.», [*шептина*] «шипшина», [*шепчина*] ВеНЗн, *шептина* Нед, [*шипчак*] Г, [*шипшинник, шупшина*] «тс.» Mak, [*шепшинобвий*] Нед, [*шепшибвий*] Нед, *шипшиний, шипшино́вий*; — р. [*шипішник*] «шипшина», бр. *шипшина*, п. [*szupszyna*]; — псл. [**šírъcina*]; походить від *šírъ* «колючка». — Brückner 561—562. — Див. ще **шип**!

шир¹ «велика, значна ширина, протяжність чогось у поперечнику», *ширина* СУМ, Нед, *ширитель* «поширювач, пропагандист, носій» Нед, *ширінь* Нед, [*ширник*] «ширина», *широта*, [*широчέнь*] Нед, *широчинá*, [*широчиня*], *широчінь* СУМ, Нед, [*ширій*] «широкий» ВеЛ, *ширільний*, [*шировитий*] «той, що розширюється», *широкий, широкуватий, широтний*, [*широцьбзний, широцьбстий*] «дуже широкий» Нед, *широцéзний, ширачити* «ширшати» Нед, *ширіти* СУМ, Нед, [*ширіти*] «ширшати» Нед, *ширшати*, [*завширки*], *завширшкі* СУМ, Ж, *заширокий, навширки, невширшкі* Г, Ж, *общир, обширо* «широко, докладно» Ж, *общирний, пошир* «розширення», *поширення, поширеній, поширник* «розширювач», *поширювач, поширокий* «занадто широкий» Нед, *поширювальний, поширювати, розширник, розширювач, розширювальний, ушир, уширкі, уширшки*; — р. *ширь*, бр. *шир*, др. *ширини*,

ширина, шириня «ширина; обшир; країна; простір; море; багатство, достаток», п. *szerz*, ст. *szerza*, ч. *šír*, слц. *šíg*, вл. *šeř*, нл. *šúr*, полаб. *sarüt'ě* (< **šírokъ*) «широкий», болг. м. *шир* «шир», схв. *ширина* «ширина; (геогр.) широта», слн. *šíg*, стсл. *широта* «ширина, шир», *широкъ* «широкий»; — псл. *šígъ* «шир, ширина», *šígъ* «широкий»; — праслов'янський новотвір неясного походження; можливо, споріднене з гр. *εύρυς* «широкий»; припускається (Machek ESJC 609), що псл. *šígъ* виникло шляхом контамінації із. **šír-* «широкий» і його антоніма з початковим **si-* (пор. лит. *siáigras* «вузький»); менш вірогідні пов'язання з гот. *skeirs* «чистий, ясний, прозорий» (Brückner 547, KZ 51, 226; Черных II 413; Holub—Кор. 369), з дінд. *kharjati* «скребе, тре», дісл. *harka* «згрібати» (Ільинський ИОРЯС 23/2, 187—188), з псл. [**šérgъ*], *sérgъ* «сірий» (Schuster-Sewc 1431). — Фасмер—Трубачев IV 442—443; Holub—Lyeg 466; Skok III 395.

[**шир²**] «ряд, шар, верства» Нед; — запозичення з румунської мови; рум. *șir* «ряд» достовірної етимології не має; можливо, походить від уг. *sor* «ряд». — Scheljukov 146; Tamas 730—731. — Пор. **шор**.

[**ширець**] (бот.) «шириця волотиста, *Amaranthus paniculatus* L.» Пі; — результат фонетичної видозміни слова *ширець* «тс.» унаслідок зближення із *шир, широкий*. — Див. ще **шир**.

[**ширина**] «хустина, хустка», [*ширина*] «хустина» Нед, ВеЗн, Пі, ЛПол; — р. [*ширика*] «полотнище, відрізок цільної тканини на всю ширину; рушник», бр. [*ширина*] «шматок полотна», *ширинка* «[полотняна хустина квадратної форми]; ширінка», п. [*szergzupka, szugrzupka*] «квадратний шматок полотна, ганчірка; ширина якоїсь матерії»; — виникло лексико-семантичним способом від *ширина*. — Фасмер IV 441; Горяев 422; Brückner 547; Mikl. EW 340. — Див. ще **шир**!

[**ширинка**] «шеренга» ЛПол; — р. ст. *ширинга* «шеренга», [*ширинка*] «ряд»; — очевидно, видозміна слова *ше-*

рénга під впливом *ширинá*, *широ́кий*. — Див. ще **шерéнга**.

[**ширинька**] «підгорля, підшийок» ВеУг; — не зовсім ясне; можливо, походить від *ширинка з первісним значенням «жирові складки, сало» (пор. р. [*ширинка*] «сало, здрі»).

ширінька «смуга тканини, вшита в передню частину штанів; розріз у штанях», [*шарынка*] Л, [*ширинка*] «тс.» ЛЖит; — р. *ширинка* «смуга тканини, вшита в передню частину штанів; розріз у штанях», бр. *шырынка* «тс.»; — очевидно, споріднене з *шир*, *розширювати*. — Див. ще **шир¹**.

[**ширлéчка**] «ширинка, хустка» Нед; — нерегулярне експресивне утворення від *ширинка*; до словотвору пор. *зозу́лечка*, *кошúлечка* і т. ін. — Див. ще **ширина**.

ширма «пересувна перегородка», [*ширм*] Нед; — р. болг. *ширма*, бр. *шырма*, схв. *ширм* «парасолька; абажур; козирок», слн. *šígt* «абажур; козирок»; — запозичення з німецької мови; н. Schígt «парасолька; козирок; абажур; ширма» (< дvn. skírm, skérgt «захист, щит») споріднене з дінд. *sagta*, ав. *śagatap-* «шкура, шкіра», лат. *cortex*, *scortum* «шкіра», *cortex* «кора», псл. *kora*, *skora*, укр. *корá*, *шкіра*, *шкúра*. — СІС² 930; Фасмер IV 442; Черных II 412—413; Kluge—Mitzka 650. — Див. ще **корá**. — Пор. **шермір**.

широ́кий — див. **шир¹**.

[**широ́кий**] «південний вітер з моря» Mo; — запозичення з італійської мови; іт. *sirocco* «сіроко (сильний південний гарячий вітер); (морськ.) південний схід, південно-східний напрям» зазнало зміни внаслідок народноетимологічного зближення з прикметником *широ́кий*. — Див. ще **сирóко**.

ширококлявий «з *látus clávus* (широю пурпуровою смugoю на туніці, — про римських сенаторів)» Нед; — напівкалька лат. *látīclávius* «той, що має широку пурпурову смугу (ознаку сенатора) на туніці», складного слова, утвореного зі словосполучення *látus clávus*

«шиroка смуга», де іменник *clávus* «пурпурова смуга на туніці» походить від дієслова *claudō* «замикаю; загороджую», спорідненого з пsl. *kljati*, укр. **ключ**. — Walde—Hofm. I 229—231. — Див. ще **ключ, широ́кий**.

[**широкончик**] «вид горщика» Пі, [*широканчик*] Нед, Пі; — не зовсім ясне; можливо, експресивне утворення, пов'язане з *широ́кий* (як «горщик із широкою горловиною» тощо). — Див. ще **шир¹**.

[**шиropута**] «бродяга, бурлак» Нед, [*ширапутник*] «тс.» тж; — неясне.

[**широт**] (бот.) «любка, *Platanthera Rich.*» Нед, Mak; — не зовсім ясне; можливо, штучне похідне утворення від *шир* «широчінь, широта» у зв'язку з широким пилковим мішком рослини (Нейштадт 176), пор. латинську назву рослини *Platanthera*, пов'язану з гр. *πλατύς* «широ́кий» і ἀνθηρά «те, що цвіте». — Див. ще **шир¹**.

ширяті¹ «літати, не махаючи крилами (про птахів); літати або триматися в повітрі (про планер); поволі знижуватися з виключенням мотором (про літак); шугати», [*ширіти*] «ширяті (про птахів)» Нед, Пі, *ширјќ* «планерист, планер»; — р. заст. *ширять* (крилами) «ширяті», [*шировати*], др. *ширятися* «тс.»; — експресивне утворення, пов'язане з *широчінь, широ́кий, шир* (див.).

ширяті² (розм.) «штиркати чимось у що-небудь; тикати»; — р. [*ширять*] «копати, ритися; тикати»; — експресивне утворення, можливо, звуконаслідуваного характеру (пор. р. *ширкать* «шаркати, шкрябати, дряпати»); виведення з н. *schügen* «розгрібати» (Горяєв 422) маломовірне. — Фасмер IV 441, 443. — Пор. **ширкáти**.

шіти «скріплювати, з'єднувати ниткою за допомогою голки частини чого-небудь (тканини, шкіри і т. ін.)», *шитися*, [*шийба*] «шиття» Нед, *шило*, *шильник* «той, що виробляє шила», [*шильник*] (ент.) «*Anobium*» ВеБа, *шитвó*, [*шитінка*] «шиття і вишивання» Нед, [*шитінки*] «шиття; візерунки», [*шитки*]

«шиття, вишивання», [шиток] «робота, пов'язана з шиттям; знаряддя до шиття» Нед, **шитт́я**, [шитъба] «шиття; шов» Нед, [шило] «ніж, яким колють свиней; колодій» ЛПол. [шийкий] «пронизливий» Нед, **ши́лувати** «такий, що звужується до кінця, як шило», [шильцо-вáтий] «такий, що має форму шила», **шильчáстий** «подібний до шила», зó-шиш, **зши́ток**, **зшилити** (губи) «вип'я-тити, стиснувши в одну точку», [обшивка, обшийка] «облямівка, кайма; комір» Нед, [обшивнá] «рід човна» Нед, **обши́тт́я**, **перешитт́я**, **підошва**, **підошбóвний**, **пішва**, **пішевка**, **по-шишт́я**, **при́шви** (мн.; одн. **при́шва**), [приши́вка] «малий комір чоловічої сорочки» Нед, **приши́тт́я**, **прóшва**, **про-шива́льник**, **прóшиве́нь**, [прóшивка] «виши́тій комір СУМ; малий комір чоловічої сорочки; облямівка, кайма Нед», **проши́вка** «проши́ття», [проши́тво] «сму-жки як прикраси на підборах жіночих чобіт» Нед, **проши́тт́я**, **прошива́льний**, **проши́внý**, [впрóшив] (присл.) «за допомогою прошивання»; — р. **шить**, бр. **шици**, др. **шити**, п. **сzyć**, ч. **šíti**, слц. **šít'**, вл. **šic**, нл. **šys**, полаб. **saidlü** (< *šidlo) «шило», болг. **шия** «шию», м. **шие** «шиє», схв. **шити**, слн. **šíti**; — псл. **šiti** (< *sjū-); — споріднене з літ. **siúti** «ши-ти», лтс. **šūt** «тс.», прус. **schumeno** «драт-ва», **schutuan** «нитки», **schuwikis** «швець», дінд. **sívati** «шиє», **syútap** «шов, зв'я-зок», ос. **xiup** «шити», гр. **κασσύω** «ла-таю, шевцюю» (атт. **καττ-**), **κάσσυμα** «ла-тання», лат. **siōb** «шию, зшиваво», гот. **siujan** «шити», дvn. **siwan** «тс.», хет. **šum(m)anza** «мотузок»; іє. *sjū- «зшивати (шкіру)». — Фасмер IV 443—444; Черных II 413; Machek ESJC 610; Skok III 396—397; Bezljaj ESSJ IV 50—51; Trautmann 261; Walde—Hofm. II 631; Boisacq 420; Pokorný 915—916. — Пор. **шво**.

[**шитик**] «шкіряний пояс»; — очевидно, суфіксальне утворення, пов'язане з **шити** (див.).

[**шиткати**] «колихатися» Нед; — експресивне утворення, що виникло вна-

слідок контамінації дієслів **шатáти** і **хитáти**.

шифер «покрівельний матеріал»; — р. болг. **шифер**, бр. **шифér**, п. **szyfer**; — запозичення з німецької мови; н. Schiefer «сланець; шифер; скабка; скалка, уламок» споріднене з дvn. **skivaro** «розірвані скелі, розколені дрова», санgl. **scifre** «тс.», англ. **shiver** «скалка або уламок від каменя; шифер, гонт; відходи конопель», пгерм. ***skifran** (< *skéip-), псл. ***sképati**, укр. **скінáти**, **скіна**. — CIC² 930; Фасмер III 638, IV 444; Kluge—Mitzka 646—647. — Див. ще **скіпа**. — Пор. **шифón**.

шифón «тонка м'яка бавовняна або шовкова тканина»; — р. **шифón**, бр. **шифón**, п. **szyfón**, ч. **šífón**, **chiffón**, слц. слн. **šífón**, схв. **шифон**; — запозичення з французької мови; фр. **chiffon** «ганчірка, клапоть; шифон» утворене від **chiffe** «ряднина, ганчірка», яке вважається словом германського походження, пор. свн. **kipf(e)** «рогалик; планка на бортах воза» (нvn. **Kipf** «рогалик»), запозичене з латинської мови; лат. **cippus** «загострена палля; загострена колона» зіставляється з псл. ***sképati**, укр. **скінáти**, **скіна**. — Фасмер III 638; Holub—Lyer 466; Dauzat 171; Bloch I 146; Kluge—Mitzka 370; Walde—Hofm. I 219—220. — Див. ще **скіпа**.

шифоньéр «шафа для білизни та дрібних речей», **шифоньéрка**; — р. **шифоньéр**, бр. **шифона́нер**, п. **szyfonierka**, заст. **szýfoniera**, ч. **šífonér**, слц. **šífonér**, рідк. **šífonier**, болг. **шифониéрка**, схв. **шифо́нер**, слн. **šífoniera**; — запозичення з французької мови; фр. **chiffonnier** «тс.» пов'язане з **chiffon** «клапоть; шифон», **chiffe** «ряднина». — Черных II 413—414; Kopalinski 952; Holub—Lyer 466; Dauzat 171. — Див. ще **шифón**.

шифр «сукупність умовних знаків, код», [**шифра**] Нед, **шифрувáльник**, **шифрувáльний**, **шифрувáти**; — р. **шифр**, бр. **шифр**, п. **сzyfr**, ч. слц. **šífra**, болг. **шифър**, м. **шифра**, схв. **шифра**, слн. **šífra**; — запозичене з французької мови (можливо, за посередництвом німець-

кої); фр. *chiffre* «шифр (таємне письмо)» походить від іт. *cifra* «цифра, число; умовний знак, шифр», що продовжує слат. *cifra* «нуль», слово арабського походження. — СІС² 930; Фасмер IV 444; Коралинський 952; Holub—Lyer 466; Dauzat 171; Bloch I 146. — Див. ще **цифра¹**. — Пор. **зéро**.

[шиховний] «із шиком; спритний, винахідливий» ВеЗа; — запозичення з польської мови; п. *szykowny* «елегантний, із шиком; спритний; гарний» утворене від *szyk* «шик, елегантність». — Brückner 560. — Див. ще **шик¹**.

шіхта «суміш матеріалів у металургії; [зміна; верства землі]», *shıxtář* «робітник, що спускає дерево з гір униз», *shıxtár* «змінний майстер», *shıxtowýk*, *shıxtuváльnik*, *shıxtuváльnij*, *shıxtuváti*; — р. болг. *шіхта* «суміш матеріалів (у металургії)», бр. *шіхта*, п. *szuchta* «зміна (гірників); верства; стос дощок, колод; отвір у доменній печі», ч. слц. розм. *šichta* «верства; зміна (робітників)», схв. *шіхта* «зміна (робітників)», слн. *šíht* «зміна; робота, посада»; — запозичення з німецької мови; н. *Schicht(e)* «верства; робоча зміна; шихта», *schichten* «упорядковувати; класти рядами, шарами», син. *schiften* «ділити, упорядковувати» споріднені зі снідерл. *sciften*, *scichten* «відокремлювати, ділити», данgl. *sciftan* «ділити, впорядковувати», дісл. *skipta* «міняти, ділити», а також із лит. *skiębti* «відрізати, розпорювати», лтс. [šk'ibit] «рубати, різати». — СІС² 930; Сл. вуг. обcych 737; Коралинський 952; Holub—Lyer 466; Kluge—Mitzka 645; Vries AEW 493. — Пор. **шибати, шкіпер**.

[шицы] «скік»; — неясне.

шишак¹ «вид шолома», *[шишлák]* «шапка з овечого хутра» Нед, *[шешлак]* «тс.» ВеЗн, *[шишаковáтий]* «подібний до шишака, шолома» Нед; — р. *шишáк*, бр. *шишák*, п. *szyszak*, ч. *šíšák*, слц. *šíšak* «шишак», схв. *шишák* «чорногорська шапочка», цсл. **шишакъ**; — припускається запозичення з угорської мови; етимологія уг. *sisák* «шолом» залишається неясною; пояснення як запози-

чення з тюркських або слов'янських мов (Bárczi 272) малоямовірні; не більш вірогідне пов'язання російського слова із *шишка* (Matzenauer 81) або з р. *шиши* «гостроверха купа» (Дмитриев ЛС III 36). — Фасмер IV 445; Brückner 562; Holub—Lyer 467; MNTESz III 547—548.

[шишáк²] (ірон.) «шия, потилиця» ЛЖит; — неясне.

[шишíрхати] «шарудіти, шелестіти», *[шиширхнуты]* «шелеснути, зашарудіти, ворухнутися»; — звуконаслідуванье утворення, яке виникло шляхом неповної редуплікації елемента *ширх*, що імітує шарудіння, шурхіт. — Пор. **шерестіти**.

шишка «суцвіття шпилькових та деяких інших рослин; (тех.) деталь овальної форми; [тістечко особливої форми (у весільному обряді тощо)]», *[сиски]* (мн.) «шишки (ялини або сосни)» ВеЗа, *[шишáк]* «гуля; бурулька», *[шишáльница]* «жінка, що робить шишки на весіллі», *[шишáльничка]* «тс.» Нед, *шишkár* (орн.) «птах родини в'юркових, поширений у шпилькових лісах Європи, *Loxia*», *[шишки]* «здоба» До, *шишкові* (бот.) «шишконосні» Mak, *шишковці* (бот.) «тс.» Mak, *[шишkórnica]* «шишальниця» Нед, *[шишlák]* «живно; гуля; смушева шапка», *[шишkátiй]* «про гребінь півня; густий, широкий», *шишкувáтий*; — р. *шишка* «шишка; гуля», бр. *шішка* «тс.», др. *шишька* «куля; дзига», п. *szyszka* «шишка; гуля; [весільне тістечко]», ч. *šíška* «шишка; довгастий хліб, батон», слц. *šíška* «шишка; печиво у вигляді кружечків, що смажаться на жирі», вл. *šíška* «шишка; плодоніжка», нл. *šyška* «шишка; верхні кінці стебла льону», болг. *шишáрка* «шишка», м. *шишka* «пасмо волосся», *шишарка* «соснова шишка; коробочка бавовни», схв. *шишка* «ялинова шишка; підстрижене спереду пасмо волосся», *шишарка* «ялинова шишка», слн. *šíška* «чорнильний горішок», цсл. **шишька** «тс.»; — псл. *šíška*; етимологічно нез'ясоване; найвірогідніше пов'язання (Мельничук Этимология 1966, 219) з коренем іє. *ks-/kes- «бити, ру-

бати, різати»; менш вірогідне зіставлення з лит. *skuijā* «шишка; шпильки на дереві» (Brückner 560, 562; Machek ESJC 609—610; Schuster-Sewc 1439); неприйнятне припущення про тюркський вплив (тат. *šiš* «пухлина», *šišmak* «пухнити». — Горяев 423). — Фасмер IV 445; Черных II 414—415; Skok III 396.

[**шишкати**] «штовхати»; — неясне.

[**шишкач**] (бот.) «очиток ідкий, *Sedum acre L.*» Mak; — похідне утворення від *шишка*: назва мотивується шишкоподібними неплідними пагонами рослини. — Вісюліна—Клоков 199—200. — Див. ще **шишка**.

[**шишлак**] «смушева шапка»; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з тур. *şısek* «дворічне ягня» через проміжну ланку «шапка зі смушка дворічного барана».

[**шишлати**] «жувати» Нед; — р. [**шишляти**] «копатися, возитися, мляво, повільно робити», ч. *šišlati* «шепеляти; сюсюкати», нл. *šyšliš* «баритися, вагатися, нерішуче щось робити»; — неясне.

[**шишулка**] «стручок» Нед; — п. ст. *szeszula*, ч. *šešule*, *šešulka* «стручок», слц. *šešul'a*, *šešul'ka* «тс.»; — запозичення зі словацької мови; слц. *šešul'ka* (*šešul'a*), можливо, виникло з первісного **šelušina* (пор. ч. *šešulina* «лушпина», [*salušina*] «тс.»), спорідненого з р. *шелушить*, *шелуха*. — Machek ESJC 606. — Див. ще **щелухний**.

шия «частина тіла людини і більшості тварин, що з'єднує голову з тулубом», *шиїсько*, *шийка* «вузька частина посудини (пляшки та ін.); [задня частина люльки, куди вставляють цибух; нижня частина веретена]», [*ший*] (виг.) «наказ волові підставляти шию для ярма», *шийка*, *шийний* Бі, *зашийний*, *зашийник* «потиличник», *зашийок*, *нашийник* «ошийник; нашийний ланцюжок» Ж, [*нашейник*, *нашельник*, *нашльник*] «тс.» Ж, [*нашийниця*] «намисто», [*нашийок*] «краватка» Ж, [*ошейник*] «комір» Ж, *ошийник* «нашийник; потиличник», *ошийок* «частина тіла в худобі», *перешийок*, [*підшийка*] «нижня частина ярма (для

волів)» Нед, *підшийник*, *підшийок*, [*ушийка*] «потилиця» Нед, [*ушийок*] «шкіра на потилищі; перешийок, загалом вузька частина чогось, що з'єднує дві більші частини»; — р. *шéя*, бр. *шéя*, др. *шия*, п. *szuja*, ч. *šíje*, слц. вл. *šíja*, нл. *šuya*, болг. *шия*, м. *шија*, схв. *шија*, слн. *šíja*, стсл. *шия*; — псл. *šíja*; — не зовсім ясне, певних позаслов'янських відповідників не має; можливо, праслов'янський новотвір, похідний від *šiti*, укр. *шити* (як семантичну паралель пор. *в'яз*, *в'язи* (анат.), що пов'язується з *в'язати*); може розглядатися також як слово субстратного походження (зокрема, фіно-угорського, пор. мар. *šüj*, *šü* «шия» з його відповідниками — фін. *sepä*, саам. *cäeve*, комі *сылі*, хант. *säwäl*, манс. *səp* «тс.», морд. *s'iv'e* «комір»); малоймовірні пов'язання з лат. *sinus* (-ūs) «вигин; затока; живіт, лоно», алб. *gjë* (*gjiri*) «груди, перса» (Wiedemann ВВ 27, 261), лит. *skuijā* «шишка» (Brückner 560). — Булаховський Вибр. пр. III 415; Критенко Вступ 528; Фасмер IV 434—435; Черных II 411; Machek ESJC 607—608; Skok III 391; Лыткин—Гуляев 271; SKES 1000—1001.

шійничка «трахель (порода інфузорій)» Нед; — неповна калька н. *Hals-tierchen* «тс.», (букв.) «шийна тваринка, шийне звірятко», складного слова, утвореного з компонентів *Hals*- «шия» і *-tierchen* «звірятко». — Див. ще **шия**.

[**шілцувати**] «ділити» (?); — не зовсім ясне; можливо, запозичення з польської мови; пор. п. *szacować* «оцінювати», що походить з н. *schätzen* «тс.», пов'язаного з *Schatz* «скараб» (дvn. *skaz* «гроші, монета; майно»), спорідненого з дангл. *sceatt*, дісл. *scattr* «податок, багатство, гроші», гот. *skatts* «гроші, монета». — Фасмер III 655; Brückner 538; Kluge—Mitzka 638. — Див. ще **скот**.

[**шільга**] «водянка; божевілля» Нед; — неясне; можливо, виникло з первісного [**шальга*] «шаленство», пов'язаного з *шал*, *шаліти* (див.).

[**шімки**] (у виразі *шімки-олімки*, а гроші віддаї «викручуйся, як хочеш, а гроші мусиш віддати») Нед; — неясне.

[**шіпатися**] «чухатися», [**шіпавка**] «свербіж, сверблячка», [**шіпавий**] «паршивий»; — неясне.

[**шіплати**] «їти навпомацки, обмачувати» ВеЗа; — слц. *śiplat'sa* «щось повільно робити»; — очевидно, семантично видозмінене запозичення з польської мови; п. [*szypłać*] «скубти, довбати, возитися з вузлами, намагаючись розв'язати» пов'язується зі *szczuраć*, укр. *щипати*. — Brückner 561—562. — Див. ще **шипати**.

[**шіст**] «назва гри в карти»; — неясне.

шістдесят, [**шісдесять**] Нед, *шестидесятка* «копа (60 штук) вікон», *шестидесятник* «супільній прогресивний діяч 60-х рр. XIX ст. у Росії і 60-х рр. ХХ ст. в Україні», *шістдесятник* «тс.»; — р. *шестьдесят*, бр. *шесцьдзесят*, др. *шестъдесѧтъ*, п. *sześdziesiąt*, ч. *sedesát*, слц. *šest'desiat*, вл. *sěsćdzęsati*, нл. *šesćzaset*, полаб. *sis(t)dišöt*, болг. *шестдесет*, м. *шессет*, схв. *шездесёт*, слн. *šeštdeset*, цсл. **шестъдесѧтъ**; — посл. *šešt desetъ* «шість десятків» — словосполучення з називного відмінка однини числівника *šešt* і родового відмінка множини числівника *desetъ*. — Див. ще **дέсять, шість**.

[**шістерняк**] (бот.) «ячмінь шестирядний, *Hordeum hexastichum* L.» Mak, [**шістак**, *шіснák*, *шістák*, *шостák*, *шустák*] (бот.) «тс.» Mak; — похідне утворення від *шестро*; назва мотивується відповідною кількістю рядів зерен у колосі. — Див. ще **шість**.

шістнадцять, [**шіснадцять**], [**шіснайцять**] Нед, *шістнадцятро*, *шістнадцятий*, *шістнадцятка* «дівчина 16 років», [**шіснадцятка**] «16 штук вікон», [**шіснайцятка**] «тонке полотно з льону» Нед, [**шіснайцятка**] «мисливська рушниця 16-го калібр; рибалська сітка з вічком у 16 мм» Дз; — р. *шестнадцать*, бр. *шаснáцца*, др. *шестнадесѧть*, п. *szesnaście*, ст. *sześnacjie*, ч. *šestnáct*, слц. *šeštnást'*, вл. *šešnaće*, *šešnačo*, нл. *šešnasčo*, [sesčnasčo], полаб. *sistnädist*, болг. *шестнадесет*, *шестнайсет*, м. *шеснаесет*, схв. *шеснаест*, слн.

šeštnajst, цсл. **шестонадесѧто(лѣтънъ)** «шістнадцяти(річний)»; — посл. *šeštъ* па *desete*, (букв.) «шість на десяти» — словосполучення з числівника *šeštъ*, прийменника па та числівника *desetъ* у формі місцевого відмінка однини. — Див. ще **дέсять, на¹, шість**.

шістсót; — р. *шестъсót*, бр. *шесцьсótom*, др. *шестъсътъ*, п. *sześcset*, ч. *šešt set*, слц. *šešt'sto*, вл. *šešc stow*, нл. *šešc stow*, болг. *шестстóтин*, м. *шесстотини*, схв. *шестстó*, *шестъ стóтнá*, слн. *šeštsto*, цсл. **шестосятъни** «шестисотий»; — посл. *šeštъ* *sъtъ* «шість сотень» — словосполучення з числівників *šeštъ* «шість» і *sъtъ* «сто» у формі род. в. множини. — Див. ще **сто, шість**.

шість «назва числа 6 та його числового позначення; кількість із шести одиниць», *шестро*, [**шéстий**] «шостий» Нед, [**шестірко**], *шостий*, [**шестák**] «назва монети (10 крейцарів австрійської валюти в Австро-Угорщині; 50 копійок; шоста частина чогось)» Нед, [**шестачиско**] (збільшувальне від *шестák*) Нед, *шестерéць* «гексаедр» Нед, *шестерíк* «міра; запряжка; [шлея із шістьома смугами — поздовжніми й поперечними]», *шестернá* «запряжка СУМ; шестірня у млині; [вид циркуля в теслярів, бондарів тощо]», [**шестина**] «шоста частина», [**шестирíк**] «мотузок із шістьох пасок Нед; шестиріжкові дерев'яні вила Мо», *шестірнá* (тех.) «зубчасте колесо», [**шістернá**] «колесо у млині Нед; басейн для води біля хати Дз», [**шістірка**] «шістка (в картах)» Бі, *шістка* «тс.; [колись шість, пізніше десять крейцарів австрійської валюти в Австро-Угорщині]», *шостák* (заст.) «монета в три копійки; [той, хто має шість пальців на руках або ногах] Г, Бі», *шостáka* (заст.) «шістка (в картах)», [**шістка**] «тс.» Бі, [**шостýна**] «шоста частина», [**шостók**] «шість штук, шість разів», *ушéстero* (присл.); — р. *шесть*, бр. *шесць*, др. *шестъ*, п. *sześc*, ч. *šešt*, слц. *šešt'*, вл. *šešc*, *šešcō*, нл. *šešc*, полаб. *sesté* (<*šeštъ-јь*), болг. м. *шест*, схв. *шест*, слн. *šešt*, стсл. **шестъ**; —

псл. šestъ; — споріднене з лит. šeši «шість», лтс. seši, ав. xšvaś «тс.», дінд. sat, ṣastis «шістка», гр. ἔξ, [ε], лат. sex, алб. gjastë (< *seks-tis), гот. saſhs «шість», дісл. sett (жін. р.) «шістка», дірл. sé «шість», кімр. chwech, тох. A ṣák, тох. В ṣkas «тс.»; іє. *s(ū)ek's- / cek's-; за іншою етимологією, яка потребує додаткових даних (Мельничук Єтимологія 1966, 205—207), продовжує іє. *ksqeks-, що, можливо, пов'язане з коренем *kes-/kos-/ks- «довбати, вирізати», позначаючи первісно якусь дерев'яну посудину, міру місткості; гіпотетичним лишається також зведення до іє. *s-H^Veks (букв.) «дvi трійки» (Erhart Sborník FFBrU 14, 26). — Фасмер IV 433—434; Черных II 410; Brückner 548; Machek ESJC 606; Schuster-Sewc 1432—1433; Skok III 388—389; Ernout—Meillet 1097; Frisk I 527—528; Trautmann 144; Walde—Hofm. II 528; Vries AEW 471; Pokorný 1044.

[шістьоплям] (красавчик) (ент.) «пістрянка лабазникова, *Zygaea filipendulae* L.» Нед; — складне слово, утворене з числівника шість та іменника пляма; назва мотивується шістьма червоними плямами на крилах метелика. — Насекомые СССР 206, табл. 28. — Див. ще пляма, шість.

[шкаба] (орн.) «скопа (скоба), *Pandion haliaetus* L.» Куз, Шарл, [шканá] «порода орла Г; скопа Шарл»; — фонетичний варіант назви скопá (див.).

шкабарчати «говорити невиразно, незрозуміло; бубоніти; [хрипіти], [шкабарчýти] «базікати, щось говорити даремно, несправедливо» Мо, [шкобурчáти] «говорити хрипким голосом»; — афективно-звуконаслідувальне утворення; до словотвору пор. гарчати, дзюрчáти, мурчáти і т. ін.

[шкабати] «шкапиртати» Г, [шкабýртнути] «кинути» Нед, [шкабалка] «палиця для гри в шкапирту», [шкабуртýна] «уламок Нед; шматок ЛПол»; — не зовсім ясне; можливо, через проміжну форму *шкабуртáти (пор. [шкабýртнути] «кинути») пов'язане зі [шкапир-

máti] «кидати палицю так, щоб вона йшла колесом, ударяючися об землю то одним, то другим кінцем». — Див. ще шкапиртати. — Пор. шкárда, шкерé-берть.

[шкабéрка] «тріска», [шкáбря] «тс.» Шúх; — не зовсім ясне; можливо, суфіксальне утворення від скабá «штаба заліза» (первісно, очевидно, «тріска») або афективна видозміна скáбка «колючка, скалка»; до чергування початкових ш- і с- пор. шкíра і скорíна. — Див. ще скаба¹.

[шкабóра] «щілина», [шкамбóра] «тс.»; — афективне утворення, споріднене зі [шкабéрка, шкáбря] «тріска». — Див. ще шкабéрка.

[шкаворíжний] «огидний, гидкий», [шкáвороjитися] «мати огиду, гидувати» Нед; — не зовсім ясне; можливо, афективне утворення від основи шка-/ска-. — Пор. скарідь, шкарада.

[шкáворонок] (орн.) «жайворонок польовий, *Alauda arvensis* L.; чубатий (зимовий) жайворонок, посмітюха, *Galerida cristata* L. (*Alauda arborea*)» Г, Нед, Вел, Шарл, [шкаворонка] «жайворонок польовий Вел; жайворонок лісовий, *Lullula arborea* L. Шарл», [шкаворонок] «жайворонок польовий» Вел, [шкарвонок] «тс. Вел; жайворонок лісовий Шарл»; — п. skowronek, [szkowronek] «жайворонок», ч. [škobranek, škobruněk], слц. škovránek, вл. škowronc, škowtončk, нл. škobronk, škobrjonek, [škowronk]; — очевидно, запозичення із західнослов'янських мов — польської або словацької з вторинною афективною зміною голосних. — Булаховський Вибр. пр. III 284—285; Machek ESJC 550.

[шкадло] «падло, стерво»; — не зовсім ясне; можливо, афективне утворення, аналогічне пáдло.

[шкадрон] «ескадрон», [швадрón], [швадрóna] «тс.»; — п. szwadron, [szwadrona, škadron, szkadrona, skadruna], ч. škadrona, слц. škadrona; — очевидно, запозичення з польської мови; п. [škadgon] та ін. походять, частково за німецьким посередництвом (н. Schwadrón «тс.»), від іт. squadrone «ескадрон; великий озбро-

єний загін; кавалерійська шабля», яке продовжує нар.-лат. *exquadra «відділ, загін; подібний до чотирикутника», утворене з префікса ех- «з» та іменника *squadra* «відділ, загін» (< лат. *quadra* «четирикутник»). — Sł. wyr. *obcych* 736; Kopaliński 951; Kluge—Mitzka 687; Dauzat 290; Klein 1499. — Див. ще **екс-**, **квадра**. — Пор. **еска́дра**.

[шкал] «груба ворса з кістрицею, кістриця льону або конопель» Нед; [шкало] «тс.» тж; — очевидно, фонетична видозміна первісного *скаль (зб.) «уламки, скалки, скабки; [гілки м'якого дерева]», спорідненого зі *скалá*. — Див. ще **скала¹**.

шка́ла «лінійне або колове розташування поділок, що відповідають певним значенням вимірюваних величин; система чисел, величин для вимірювання, визначення, оцінки чогось», [*skála*]; — р. *шкалá*, заст. *шкáла* (*шкало*), бр. *шкалá*, п. *skala*, ч. *škála*, рідк. *skala*, слц. *skála*, болг. м. *скáла* «шкала; гама», схв. *скáла*, слн. *skála*; — запозичене, очевидно, за німецьким посередництвом (н. *Skala*, *Skale* «шкала») з італійської мови; іт. *scala* «сходи, драбина; шкала» продовжує лат. *scāla* (< **scand-slā*), що пов'язане зі *scandō* «підіймається», яке споріднене з дінд. *skándati* «стрибає, плигає, скаче», гр. *σκάνδαλον* «сильце, тенета», сірл. *scendim* «стрибаю», скірм. (*sy)chwypnu* «підстрибувати». — СІС² 930; ССРЛЯ 17, 1437; Sł. wyr. *obcych* 684; Kopaliński 892; Holub—Lyer 467; Kluge—Mitzka 711; Walde—Hofm. II 486, 488. — Пор. **скандал**.

шка́лик «пляшечка», [*шкале́шник*] «торговець скляним посудом» Пі, [*шкáльня*] «корчма» ЛЖит; — р. *шкáлик*, бр. *шкáлік*; — запозичене, можливо, за російським посередництвом з голландської мови; гол. *schaal* «чашка; миска; блюдо; шаля терезів» (< гол. *scâle* «блудо, чаша; шаля (терезів)») споріднене з н. *Schale* «чаша, миска; шаля (терезів)»; неприйнятними є пов'язання (*Matzenauer* 323) із гр. *σκαλίς* «мотика, лопата», шв. *skål* «чаша». — Фасмер IV

446; Vries NEW 602—603; Kluge—Mitzka 633. — Див. ще **шáля¹**.

[шкáлі] (мн.) «клепки (у бочці)», [*шкáле*] (зб.) «тс.» Нед; — р. *шкáли* (мн.) (морськ.) «накладні бруси на щоглах та реях»; — запозичення з німецької мови; свн. *schal*, снн. *schale* «лушпиння, шкірка; обшивка з дощок» споріднене з псл. *skol'ka*, укр. *скóйка*. — Фасмер IV 446; Kluge—Mitzka 633. — Див. ще **скóйка**. — Пор. **шалювати, шáля²**.

[шкалúбина] «щілина, тріщина», [*шкáлубка*] «лушпайка» Л, [*шкáлюба, шкáлюбина*] «шкалубина», [*шкáлубати*] «колупати, довбати» ВeЗн, [*зашкáлубина*] «шкалубина», [*зашкáлубити*] «зробити тріщину, заглиблення»; — фонетичний варіант слова *скалубина*, похідного від [*скалýна*] «щілина, тріщина» (див.).

[шка́лювати] «глумитися, гудити»; — р. [*шкáльть*] «насміхатися», [*шкéльть, шкильть*] «тс.», п. *szkalować* «ганити, гудити», [*szkaleć, szkalić*] «тс.»; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане зі *скáлити зúби* «глузувати, репогратися»; зіставляється також із ч. *škádliti* «дратувати (словами)» (Brückner 548). — Пор. **скáлити**.

[шкам] «першосортна вовна» Нед; — запозичення з румунської мови; рум. *scámă* «вовняні або бавовняні нитки, волокно, корпія» продовжує лат. *squáma* «луска», що пов'язане, можливо, зі *squállus* «брудний (первісно: грубий, укритий лускою)». — Scheludko 146; Vincentz 6; Vrabie Romanoslavica 14, 174; DLRM 742; Pușcariu 138; Walde—Hofm. II 582, 583.

[шкамáто́к] «клапоть», [*шкамáткý*] (мн.) «шматки, клапті» СУМ, Куз, [*шкамáття*] «клапті, шматки СУМ; ганчір'я, лахміття Нед», [*шкамéтка*] «відрізок необробленого сукна», [*шкамéтник*] «той, хто краде шкаметки, злодій», [*шкомáтє*] «ганчір'я, лахміття» Нед, [*шкомáтјár*] «ганчірник» Нед, [*пошкаматáти*] «порозривати на шматки, пошматувати»; — р. [*шкумáт*] «клапоть», *шкумáтить* «смикати», бр. *шкумáт*, *шкумáтóк* «клаптик»; — запозичення з ро-

сійської мови; у російській розглядається як арготичне утворення, пов'язане з нгр. *κομάτ(ον)* «шматок», до якого було приєднано арготичний префікс *ιψ(y)-* (пор. р. арг. *κυμάτ* «шматок»). — Фасмер IV 451; Фасмер ГСЭ 93.

[шкамбутати] «шкандібати; розхитуватися під час обертання» *Ме*, [шкамбуть-шкамбуть] «вигук, яким зображається нерівний рух людини чи речі (колеса)» *Ме*; — неясне.

шкандібати «кульгати», [пошкандáти] «ударившись кінцем об землю, перевернувшись (про палицю)», **шкандіба** «кривий, кульгавий», [шкандібáл] «кульгавий; усе, що змушує кульгати, шкандібати (напр., горілка тощо)» Нед, **шкандібенко** «син шкандіби» Бі, **шкандібівна** «дочка шкандіби» Бі, **шкандібáло** «кривий, кульгавий», [шкандібíк] «дитяча гра», [шкандібúлька] «глузлива назва кривої людини» Ва; — р. [шкандібáть], п. [szkandybać] «шкандібати»; — не зовсім ясне; можливо, результат формального й семантичного перетворення в бурсацькому аро лат. *scandō* «підіймається; скандую, розмірено читаю вірш»; не зовсім переконливе пов'язання (Фасмер—Трубачев IV 446) з *дýбати*. — Пор. **кандіба**.

[шканділяти] «шкандібати», [шкунделіять] «тс.» ЛЧерк; — експресивний варіант синонімічного **шкандібати** (див.).

[шкáндра] «тріска» Нед; — запозичення з румунської мови; рум. *scindură* «дошка; тріска» продовжує лат. *scandūla* (*scindūla*) «гонт». — Scheludko 146; DLRM 747; Pușcariu 139; Walde—Hoßm. II 488—489. — Пор. **шýнглárь**.

[шкандрón] «велика кістлява болотяна жаба» Дз; — не зовсім ясне; можливо, афективне утворення, пов'язане з **шкарáда** «мерзота» або **шкарапáня** «ропуха».

шкáпа «заморений, слабосилий, худий кінь», **шкапенá**, [шкап'є] (звев.) «шкапа», **шкапíна** «тс.; кінська шкіра», **шкапиня́ка** «дуже погана шкапа», **шкапíка** «шкапійчина», **шкапíйка**, **шкапíйчíна**, **шкáпка**, **шкап'я** «коник (малий

кінь)», **шкапóвий** «із кінської шкіри», [шкаповítий] «загнаний, підірваний, підпалений» Нед, ст. **шкапа** (XVII ст.); — р. [шкáпа], бр. [шкáпа] «насмішкувата назва старої жінки», п. szkapa «шкапа», ч. [škápa], сліц. [škapa] «тс.»; — псл. [skapa]; — найімовірніше, пов'язане з псл. *skopiti* «оскопляти, каструвати», спорідненим з укр. [скоп] «кастрований баран», із характерним для частини слов'янських мов, зокрема української, переходом *sk-* > *šk-* (Трубачев Актуальні проблеми славяноведения 209—210); менш імовірне виведення слова від лит. *škāpas* «кастрований бик, баран» (Miklosich EW 340; Malinowski PF I 184), оскільки литовське слово, очевидно, походить від п. *skop* «кастрований баран» (Fraenkel 996), або пов'язання з р. [шкáба] «шкапа», р. ст. **шкабать** «кінь» і розгляд їх разом як слів, запозичених з якоїсь мови (Фасмер IV 446—447). — Machek ESJČ 611. — Пор. **скопити**.

[шкарапáть] «гидота, мерзота»; — не зовсім ясне; можливо, афективне утворення, пов'язане зі **шкарáда** «тс.» (див.).

[шкарáда] «мерзота, гидкість; скнарість» Бі, [шкарáдний] «гидкий», ст. **шкарадный** (*шкарадная*) (1621); — бр. [шкáред] «нечистота, бруд», п. szkarda «гидота, мерзота; потвора», ст. skarady «гидкий», нл. [škarada, škarjada] «бруд; мерзота, гидота; сморід»; — псл. skaredъ, skaređъ «гидкий», звідки укр. **скарідъ**, **шкарідъ**; до варіантності суфікса пор. р. **мóкредъ** — **мóкрядъ** «сльота». — Див. ще **шкарідъ**. — Пор. **скарідъ**.

шкарапула «тверде природне покриття (яйця, плоду тощо)», [скарапуна], [скарупли́на] «тс.» Вел, **шкарапулик** «ракоподібна, шкаралупчаста тварина», **шкарапу́ник** «тс.» ВеЗн, **шкарапу́нина** «шкарапула», **шкарапу́пці** (мн.) «ракоподібні, шкаралупчасті тварини» Нед, [шкаралюна] «шкарапула рака», [шкаралупиня] «шкарапули, лушпиння», [шкарупілка] «шкарапула» ЛЧерк, [шкорлупайка] «шкарапула на яйці»

ЛЖит, *шкаралу́пчастий*; — р. *скорлупа́*, [шкоролу́пка] «шкаралупа на яйці», бр. *шкарлу́пна* «шкаралупа, шкаралу́ща», др. *скоролупля* «шкірка (у плодів)», п. ст. szkarłupa, [skarłupa, skorłupa] «шкаралупа», ч. škraloup, слц. [škarlupi-на], слн. skorlúp «вершки; кірка на зораній землі після дошу»; — псл. [*skor(o)-lupa], етимологія якого непевна; вважається (Miklosich EW 302; Преобр. II 308) складним словом, пов'язаним зі skora і lupiti, або припускається (Machek ESJC 547—548) початкова форма *skololupa, де перший компонент *skola споріднений з н. Schale «шкаралупа», а другим є lupiti; виводиться також (Фасмер III 652) з псл. skogira, утвореного від skora «кора, шкіра» за допомогою суфікса -ир. — Мжельська ВЛУ 1963, 14/3, 96—97. — Пор. **скорлупа, шкаралу́ща, шкору́па**.

шкаралу́ща «шкаралупа», *скаралу́ща*, [шкаляру́ща], *шкаралу́щина* «тс.», *шкаралу́щник* (зоол.) «рід черепашки (Testacella)» Нед, *шкаралю́ща* «шкаралу́ща», *шкаралю́щина* «тс.» Нед; — др. *скоролу́ща* «шкаралу́ща»; — східнослов'янський новотвір із компонентів *шкара-*, пов'язаного зі *скóра* «шкіра, шкура», і лýщити «знімати луску». — Пор. **шкаралу́па**.

[**шкарапáня**] (зоол.) «ропуха, Bufo», [шкарапáне] ВеЗн, [карапáне] «тс.» тж; — очевидно, похідне утворення від *шкору́па* «шкаралупа» зі значенням «тваринка зі шкарубкою шкірою». — Див. ще **шкору́па**.

[**шкарб**] «східець» Mo, [шкарбí] «східці на крутому березі річки» Mo; — очевидно, утворення, пов'язане з *карб* «нарізка», [ка́рба] «борозна»; початкове ш- є префіксом експресивного походження. — Див. ще **карб**.

шкарбáн «зношений черевик, чобіт, старий чобіт без халави», *шкарбанéць* (зменш.), *шкарбúн* «шкарбан»; — р. [шкарбúнчик] «кожушок; стоптаний черевик», ч. škarbal, škarpal, škarpál «старий чобіт; стоптаний черевик»; — не зовсім ясне; припускається (Фасмер IV 447; Machek ESJC 611) запозичен-

ня з італійської мови (іт. scagno «чревик»). — Пор. **шкарпéтка**.

[**шкáрда**] «шкопирта (дитяча гра)», [шкардувáти] «шкопиртати»; — р. [шигáрдálка] «палиця, якою шкопиртають», [шигáрдáты] «шкопиртати»; — не зовсім ясне; можливо, експресивне утворення, пов'язане зі *шкопиртá*. — Див. ще **шкопиртати**.

[**шкарíдь**] «мерзота, гидота», [шкáред] «тс.» ВеЛ, [шкарéдний] «гидкий» ВеЛ, [шкарéдýтися] «гидувати» ВеЛ, [шкарéдувáти] «гидувати, гребувати», ст. *шкаредъ* (1627) «поганець», *шкаред-*ний «потворний, поганий» (1627); — р. [скáредъ] «мотлох, погань», бр. [шкáредъз] «мотлох», др. *скаръдый*, *скарядый* «гидкий, огидний, брудний, розпусний», п. szkarada «мерзота, гидота; потвора, страховище», ст. skarady «гидкий», ч. škareda «потвора», škaredý «гидкий», ст. škaredý «тс.», слц. [škareda] «потвора», škaredý «гидкий», вл. škerjeda «бруд, нечистота», нл. škarjeda «бруд, гидота; сморід», [škarjada, škarada] «тс.», болг. *скарéден* «ошадливий, який знає порядок і робить усе вчасно», м. *скарéден* «бридкий, непристойний», схв. *скáредан*, *скáрадан* «тс.», стсл. **скаръди** «неприємне відчуття, огіда», **скарадъ** «гидкий»; — псл. skarédy «гидота», skarédy «огидний», skarédy «тс.»; — споріднене з дінд. (ava-)skaraḥ «екскременти», (apa-)skaraḥ «тс.», дісл. skarn «гній, послід», син. scharn, гр. σκάρω (σκατός) «тс.», лат. -cerda «послід, гній», ірл. sceirdim «випльовую»; менш імовірні пов'язання з алб. shkarzónj, shkarézónj, skarzénj «волочу по болоті; зневажаю, ображаю» (Meyer EW 407), з лит. skará «клапоть», skárti «порватися» (Matzenauer LF 20, 5), із нvn. garstig «гидкий» (Machek ESJC 611); іє. *skar-; не-прийнятними є виведення слова з гр. Ισκαριώτης «Іскаріот» (Желтов ФЗ, 1876/1, 20) і твердження (Львов Етимологія 1966, 152, 153) про польське походження укр. *шкарідь* та інших західнослов'янських відповідників (рефлексія ѣ) як і та кінцевий наголос

суперечать цьому припущення). — Фасмер III 633—634; Brückner 549; Machek ESJC 611; БЕР 6, 728—729; Skok III 257; Vries AEW 485; Frisk II 746. — Пор. **скарідь**, **шкарáда**.

[**шкárка**] «щілина, шпарка»; — запозичення зі словацької мови; слц. škárka «щілинка, шпаринка» утворено як зменшувальну форму від škára «щілина, шпара», спорідненого з укр. *шкіра*, *шкýра*. — Holub—Lyer 467. — Див. ще **шкíра**.

[**шкарлúбина**] «щілина, тріщина»; — утворення, що виникло внаслідок контамінації слів *шкалúбина* і *шкарлúбина*. — Див. ще **шкалúбина**, **шкарлúбіти**.

[**шкárма**] «штир для весла на борт човна» Берл, [**шкóрма**] «тс.» Mo; — р. [**шкárма**, **скáрма**] «тс.», схв. *шкáрам* «кочет»; — запозичення з італійської мови; іт. (генуез.) [scarmo], scalmo «вставний кочет» продовжує лат. scalmus «весловий кілок, кочет», що походить від гр. σκαλμός «тс.» спорідненого з дісл. skalm, skolm «зубець (у вилах); лушпиння (плодів); короткий меч», літ. kélmas «пень, колода», які зводяться до іє. *skel- «різати». — Frisk II 716; Vries AEW 511. — Див. ще **скéля**, **скóйка**. — Пор. **чóвен**.

шкарп «схил; (військ.) ескарп», [**шкарпувáти**] (піч) «закінчути, звужувати зверху» Нед; — п. заст. szkarga «схил, (військ.) ескарп; яр зі стрімкими схилами», ч. слц. škarga «насип, рів», син. škárga «тс.»; — запозичення з італійської мови; іт. scarpa «черевик; схил, ескарп» є словом германського походження. — Holub—Lyer 467. — Пор. **шкарбáн**, **шкарпéтка**.

[**шкарпéта**] (вульг.) «худа тварина»; — не зовсім ясне; можливо, експресивне утворення, пов'язане зі *шкáпа* (див.).

шкарпéтка «коротка панчоха», *карпéтка*, *карпítка*, *скарпéтка*, *скарпítка*, ст. *шкарпетки* (XVIII ст.); — р. [**шкарпéтка**], бр. *шкарпéтка*, п. szkarpetka, заст. skarpeta, skarpeć, [karpetki,

шкарpytki], болг. [карпéтки] говірки Одеїшини; — запозичене з італійської мови (можливо, через польське посередництво); іт. scarpetta «черевичок» (від scarpa «черевик») вважається похідним з герм. *skarapa «схил» (спорідненого з н. Schröff «крута скеля, бескід», данgl. scroef «печера»), яке зводиться до іє. *sker(e)p-, що є поширенням іє. *sker- «різати». — Кравчук УМШ 1957/4, 80; Фасмер IV 447; Brückner 549; Kluge—Mitzka 681; Klein 541, 1393.

[**шкáрт**] «пропуск, прогалина» Нед, [**скортний**] «перебріливий» ВеЗа, [**шкáртний**, **шкóртний**] ВеЛ, [**пошкóртний**] «тс.» ВеЗа; — п. [szkartny] «той, що мало єсть», ч. skart «брак, браковані речі», болг. м. *шкáрто*, схв. *шкáрт*, син. škárta «тс.»; — запозичене з італійської мови, можливо, за польським або чеським посередництвом; іт. scarto «відбір; бракування, бракована річ, продукція низької якості» пов'язане зі scartare «бра��увати», яке продовжує пізньолат. exquarto «ділю на чотири частини», утворене за допомогою префікса *ex-* «з-» від quartus «четвертий». — Battisti—Alessio V 3378; Dauzat 262. — Див. ще **екс-**, **квáрта**.

шкарубíти «робитися нерівним», *шкарубитися*, *шкарубнути*, *шкарубíна* «щілина, тріщина», *шкарубкíй* «жорсткий, шерехатий, корявий», [**шкарупíний**, **шкарупкíй**] «тс.», *зашкарубíй*, [*зашкарупíти*] «зашкарубнути»; — р. [**заскорúпнуть**] «покритися кіркою», [**заскорúплíй**] «покритий кіркою (прорани)», п. skorupić się, skorupieć «перетворюватися на шкаралупу, укриватися шкаралупою»; — псл. skorupiti się, підібне від skogira. — Див. ще **шкорúпа**.

шкарубкíй — див. **шкарубíти**.

[**шкарúпль**] «недоноски хутряного одягу»; — очевидно, експресивне похідне утворення, пов'язане зі *шкорúпа* (див.).

[**шкарúпція**] «користь» О; — видозмінене запозичення з польської мови; п. когирса походить від лат. cognitio «підкуп; занепад; розлад»; початкове **ш-**

є експресивним префіксом. — Див. ще **корупція**.

[**шкарұха**] «кірка (хліба)» Вел; — експресивне утворення, споріднене зі [скóра] (див.).

[**шкатóрина**] «трос піднімати парус на човні Із; пружка паруса, вшита в канат; трос від верхнього кінця щогли до верхнього кінця реї Берл», [**шкату́рина**] «тс.» Берл; — р. **шкатóрина** «край вітрила, обшитий м'яким тросям»; — запозичене за посередництвом російської мови з голландської; гол. schoothorn «шкотовий кут, кут вітрила» є складним словом, утвореним з іменників shoot «шкот» і hoogn «ріг», спорідненого з н. ноги «тс.». — Фасмер IV 447; Vries NEW 267, 625. — Див. ще **горн, шкот**.

шкату́ла, шкату́лка, ст. шкатула (XVII ст.); — р. бр. **шкату́лка**, п. szkatuła, ч. škatule, слц. škatul'a, схв. **шкáтула**, слн. škátula; — запозичення з латинської мови; слат. scatula «скриня, скринька» германського походження (rot. skatts «монета»); менш імовірним джерелом є іт. scatola «скринька» (< лат. scatula). — Фасмер IV 447; Черных II 415; Брандт РФВ 24, 190; Brückner 549; Mikl. EW 340; Kluge—Mitzka 630, 638; Klein 1394. — Див. ще **скот**.

[**шкáфа**] «інструмент для очистки шкіри в кушнірів» Г, Нед, [скахвá, шкахвá] «тс.»; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з дvn. skaban «скоблити», н. schaben «скоблити, міздрити (шкуру)» або з гол. schaven «стругати, скоблити; міздрити (шкуру)». — Шелудько 56.

шквал «рівтовий поривчастий вітер змінних напрямків, переважно під час грози»; — р. бр. болг. **шквал**, п. szkwał; — запозичене, можливо, за польським посередництвом, з англійської мови; англ. squall «шквал, штурм; зойк, пронизливий крик» пов'язане з дієсловами squall «зойкати, пронизливо кричати», данgl. squeal «вищати, пронизливо кричати», дісл. skvala «кричати, горлати, зойкати», шв. skval «потік», н. schallen «звучати»,

для яких припускається звуконаслідування походження. — СІС² 930; Фасмер IV 447; Горяев 423; Черных II 415—416; Klein 1499, 1500; Vries AEW 508.

[**шквáрити**] «смажити; щось енергійно робити», **шквáрнути** «ударити; блиснути (про блискавку); кинути, швиргонути, брязнути», **шкварконути** «тс.», **шкваркотíти** «кипіти на вогні (про сало, масло, олію)», **шкварнути** «(хвацько) розпочати (зокрема, про гру на музичному інструменті)», **шкварчáти** «шипіти, сичати; (про вогонь) тріскотіти; (про мороз) тріщати; (про сонце) дуже пекти», [**шквара**] «спека», [**шкваренýна**] «лій», **шквáрка, шкваркотнá** «сичання й тріск жиру, що кипить», [**шквáрбк**] «шкварка Г; вишварка ЛПол», **вýшкварка, вýшкварок, шкваркýй** «(про мороз) дуже сильний» Нед, [**шкварнýй**] «пекучий, палючий», [**шквáрно**] «жарко, палко, пекуче»; — р. [**шквáрити**] «смажити; гаряче напалювати (у печі); бити», бр. [**шквáрка**] «шкварка», ч. škvářiti «розвілювати на вогні (сало тощо)», слц. škvarit' «смажити», нл. škwark «шкварка»; — утворення, споріднене зі **сквар**; до варіативності початкових **ск-** / **шк-** пор. **шкіра** — **скіра, шкарадлýна** — **скорлúпа тощо**. — Див. ще **сквар**, [**шкварклýвий**] «шмаркатий» (?); — неясне.

[**шкверендíти**] «привиджуватися (про примари)» Нед; — неясне.

[**шкви́рдяви́й**] «буряний (про погоду)»; — нерегулярне похідне утворення від іменника **шкви́р** «снігова буря» (див.).

[**шкви́рк**] (бот.) «модрина європейська, Larix decidua Mill.», [**чвíрк** Mak, **шквíр** Вел, Вензн, Mak, **шквíрк** Вел, Mak, **шквíрок** Вел, Mak] (бот.) «тс.»; — п. świerk, [świrk, świerczyna] «{модрина}; ялина, Picea excelsa», слц. [svrčina] «ялина», [skverk] «модрина»; — очевидно, запозичення з польської мови; п. [świrk], świerk не зовсім ясне; можливо, продовжує пsl. [*svv̥rkъ], паралельне утворення до *smv̥rkъ; пор. ч. smrk «яли-

на», слц. smrek, укр. *смерéка*. — Brückner 537—538; Machek ESJCS 490; Mośzyński PZJP 56. — Див. ще **смерéка**.

[**шкві́ря**] «снігова буря СУМ; сніг із вітром Г; моторна жінка До», [*шкві́ра*] «завірюха, метелиця, хуга» Бі, [*скві́ра*] «снігова буря», [*шкві́рити*] (безос.) (про сніг) «іти, падати» До; — р. [*шкві́ра*, *шквáра*] «зимова негода», бр. [*шкві́рь*, *шквар*] «підсмажене сало в рідкому вигляді», п. [*skwírczka*] «шкварка», ч. [*škvířti*] «сичання сала при розтоплюванні на вогні», схв. *цві́рак* «шкварка», слн. (o)cvírek «вишкварки»; — псл. [**skvīrja*, **skvīrja*], очевидно, похідне від дієслова *skvīrъ* (**skverti*), пор. ч. ст. *skvīri* (*skvīreti sē*) «шкварю, розтоплюю (шкваритися, розтоплюватися)»; той самий корінь, що й *skvar-*, укр. *сквар* «спека». — Фасмер III 636; Machek ESJČ 615. — Див. ще **сквар**. — Пор. **шквáрити**.

[**шквóрець**] (орн.) «шпак звичайний, *Sturnus vulgaris L.*» Шарл, [*шкварець*] «тс.» Нед; — слц. [*škvorec*], слн. škōges «тс.»; — фонетичний варіант первісної назви [*скворéць*] «шпак». — Див. ще **скворéць**.

[**шкепítя**] «каміння» ВеЗн; — імовірно, утворення, пов'язане зі *скіпáти* «колоти, розколювати; дробити (каміння)» або [*скепáти*] «тс.» (ВеЗн 82). — Див. ще **скіпа**. — Пор. **щепítи**.

[**шкерéберть**] «назва гри, шкопирта», [*шкарéберть*] «тс.», *шкерéберть* (присл.) «перекидаючись; догори ногами», [*шкарéберть*] «тс.», *шкеребóртъ* «?» Нед; — неясне.

[**шкíбець**] (орн.) «боривітер звичайний, *Falco tinnunculus L.*» Шарл, [*шко́бéць*] «тс.» ВеНЗн, ВеУг; — варіант назви *кібéць* (орн.) «*Falco vespertinus L.*», [*кібець*] «тс.»; до початкового *ш-* пор. варіанти назви птаха *скобá*, *скопá* (щодо якої припускається спорідненість з *кібéць* і, отже, давнє нарощення початкового *s-*): *шкáба*, *шкапá*. — Див. ще **кібéць**. — Пор. **скопá**.

[**шкíлити**] «насміхатися, знущатися», [*шкилювати*] «насміхатися», [*шкíли-*

ки: на шкíлики підіймáти] «брати на сміх»; — р. [*шкéлить*, *шикáльть*, *шкалáльть*] «кпити, насміхатися», [*шкéля*, *шкéли*, *шикáльки*] «жарти, посміх, глум», бр. [*шкéліць*] «сміятися, жартувати»; — експресивна видозміна слова *скáлити* «вишкіряти зуби». — Фасмер IV 448; Горяев 423; Mikl. EW 298. — Див. ще **скáлити**. — Пор. **шкíрити**.

[**шкíль**] «манера, зразок»; — не зовсім ясне; можливо, результат експресивної деформації слова *стиль*, *штиль*; не виключений зв'язок з основою *скол-*, *скіл-*, *скал-* у значенні «розколювати», пор. р. *скóлок* «відколотий кусок; копія, взірець». — Див. ще **стиль**.

[**шкінтати**] «шкутильгати»; — неясне.

[**шкíпа**] «скіпка, розколене поліно», [*шкíп'яр*] «щепій», [*шкепи*] «скіпки» Вел; — фонетичний варіант слова *скіна* (див.).

[**шкіриндá**] «стара сварлива жінка»; — експресивне утворення від *шкіра* (пор. [*шкýра*] «жінка легкої поведінки»); до суфіксальної частини пор. *дури́нда* «дурепа». — Див. ще **шкіра**. — Пор. **шкúра**².

[**шкитавий**] «бродячий, мандрівний»; — очевидно, експресивне утворення, пов'язане зі *скитáти* (див.).

[**шкитíрь**] «великий кусень», [*шкитíр*] «тс.»; — неясне.

[**шкібля**] «скобель, круглий скребок у бондарів»; — утворення, похідне від [*шкоблýти*] «скоблити». — Див. ще **скоблýти**.

[**шкíв**] «колесо, до ободу якого прилягає приводний пас, канат», [*шків*]; — р. *шків*, бр. *шкіў*; — запозичене з голландської мови за посередництвом російської; гол. schijf (мн. schijven) «ролик; шків, шайба, блок» споріднене з н. Scheibe «диск», дvn. scíba «диск, скиба», сангл. shíve «скиба», англ. sheave «шків». — CIC² 930; Фасмер IV 448—449; Горяев Доп. I 57; Vries NEW 618; Kluge—Mitzka 640. — Пор. **скиба**, **шáйба**, **шýба**.

[**шкі́нька**] «конячина, шкапа»; — експресивне утворення від *кінь*; почат-

кове **ш-** з'явилося, очевидно, під впливом *шкáпа*. — Див. ще **кінь**.

шкіпер «командир несамохідного судна», *pídkíper*; — р. болг. *шкýper*, ст. *щипор*, *шхипор*, бр. *шкíper*, п. szuper, полаб. šíper; — запозичене з голландської мови за посередництвом російської; гол. *schípper* «шкіпер, капітан корабля» (снідерл. *scipper* «тс.») пов'язане з гол. *schip* «корабель, судно», яке споріднене із снідерл. *scip*, днн. дфриз. дангл. дісл. гот. *skíp*, англ. *shíp*, днн. *skíf*, н. Schiff, пгерм. **skipa* «тс.»; первісно «видобаний човен». — СІС² 930—931; Фасмер IV 449; Горяєв 423; Vries NEW 620; Klein 1454; Kluge—Mitzka 648.

шкіра «зовнішній покрив тіла людини й тварини; матеріал з обробленої шкури вбитої тварини», [скіра] «шкіра; шкура» Нед, [скірниця] «власне шкіра на ремінь» Нед, [скірня] «чобіт», [скірочка] «скоринка», [шкірінка] «скорина» Нед, [шкірка]: брати за шкірку] Па, шкірка «скорина» Нед, [шкірніцтво] «чинбарня» Нед, [шкірчина] «шкірка Нед; шкурка Г», шкіряник «робітник шкіряної промисловості; (розм.) лікар-дерматолог», шкірянка, [скірістий] «шкірястий» Нед, [скірний] «шкіряний» Нед, [скірняний] Нед, [шкірений] «тс.», [шкірістий] «подібний до шкіри» Нед, шкірний, шкіряний СУМ, Нед, шкірастий, [заскірний], [заскірник] «вугор» Ж, зашкірний, зашкірник «тс.», наскірница «верхня частина шкіри; епітелій» Ж, нашкірний, нашкіренъ «тс.», нашкірница «тс.», надшкіренъ «верхня частина шкіри, епідерміс», надшкірина «тс.», надшкір'я, підскірниця «вид гіпоміцетів (*Rizomorpha*)» Нед, підшкірний, [пошкірний] «про рукав: зроблений із цільної овочкої шкури»; — з огляду на західноукраїнське поширення слова **шкіра**, можливе запозичення з польської мови (п. *skóra*) із субституцією польського **-ó-** українським **-і-**, пор. п. *łóżko* — укр. *ліжко*. — Черных II 416—417. — Див. ще **кора, скора**. — Пор. **шкúра**¹.

шкірити (зуби) «показувати зуби; сміятися», шкіритися «тс.; ловити гав

Нед», [оскирятися] «шкіритися, сміятися (недоброзичливо)» Нед, [шкірка] (звев.) «уміхнена людина»; — ч. ст. (o)škeřiti sē «(o)шкіритися», [škeřit se] «шкіритися»; — псл. *skyriti*, *skeriti*, пов'язані з іє. *(s)keg-/ (s)kel- «різати, дерти». — Machek ESJC 615; Pokorný 938—940. — Пор. **шкілити, щірити**.

шкіріміт «матеріал, замінник шкіри»; — бр. *skúramít*; — утворення, складене з компонентів *шкір(a)* та *imít(ácia)*; виникло внаслідок калькування р. *кожиміт* «тс.» від *кóж(a)* та *ими-т(áция)*. — ССРЛЯ 5, 1111. — Див. ще **імітація, шкіра**.

шкіц «ескіз», шкіца, щкіцувати; — п. szkic, (рідк.) skic, ч. слц. skica, (заст.) škica, вл. škicak «зошит для ескізів», болг. м. скіца, схв. скіца, слн. skíca; — запозичене з італійської мови (через німецьке посередництво, пор. н. *Skízze* «шкіц, ескіз; схема; нарис»); іт. schizzo «ескіз; схема; конспект» продовжує лат. *schedium* «вірш, складений експромтом», джерелом якого є гр. σχέδιος «блізький; імпровізований», походить від ἔχω «посідаю, володію, маю», якому відповідає дінд. sáhate «доляє, перемагає». — St. wyr. obcych 729; Brückner 549; Walde—Hoßm. II 493; Frisk I 602—604, II 837. — Пор. **ескіз, скетч**.

шкло, шкельце, шклáнка, шкляр, шкляренко, шклáний, шклíти — див. **скло**.

[**шклянка**] (бот.) «вишня-шпанка, *Rupinus cerasus variet.*» Mak; — п. szklanka «різновид вишні з безбарвним соком»; — запозичення з польської мови; п. szklanka утворене від іменника szkło «скло»; — назва вишні мотивається світлим кольором соку ягід. — Див. ще **скло**.

[**шклянолу́щі**] (іхт.) «осетрові» Нед; — очевидно, часткова калька німецької назви осетрових *Schmelzschnupper*, (букв.) «емальоволоскові», тобто «риби з лускою, як емаль», де перший компонент складного слова замінено похідним від **шкло** (скло). — Див. ще **луска¹, скло**.

шкода «матеріальні втрати, збитки; пустун», шкідливець «їшкідник», шкідник,

шкідніцтво, шкідність «шкідливість» Нед, [шкідняк] «шкідник» Веб, [шкодливка] «та, що робить шкоду» Нед, [шкодник] «шкідник; пустун», [шкота] «шкода» Бі, шкідливий, [шкідний] «шкідливий» Г, Нед, шкодливий «пустотливий; (заст.) шкідливий; злодійкуватий Бі», шкодá (присл.), [шкодніти], шкодити «робити шкоду; красти Бі», [шкодіти] «жалкувати», шкодніти Нед, шкодувати, [шкодніш, шкодніше] (присл.) «більше шкода» (когось, чогось) Нед, відшкодівник, відшкодувальний, відшкодувати, знешкодити, перешкода, перешкодник «той, що перешкоджає», пошкодження, [ушкода] «кривда, шкода» Нед, [ушкодé] «пошкодження, шкода, збиток, утрата» Нед, ушкодина «пошкодження, поранення» Нед, ст. шкода (XV ст.); — р. шкода «пustoщі, що завдають шкоди; пустун», бр. шкода «шкода», п. szkoda «тс.; жаль» (вставне слово), ч. слц. вл. нл. škoda «шкода», схв. шкода «тс.», слн. škoda «шкода; жаль» (вставне слово); — запозичене з німецької мови за посередництвом польської; дvn. scado «шкода» (> нvn. Schade(n)) пра германського походження, споріднене з днн. skatho, дфриз. skatha, дангл. sceadu, дісл. skadi «тс.», гр. (ἀ)σκῆδης «цілий, непошкоджений», які зводяться до іє. *skēth-/skēth-/skōth- «шкодити». — Шелудько 56; Фасмер IV 449; Вгюкпег 549; Skok III 400—401; Kluge—Mitzka 630—631.

шкóла «навчальний загальноосвітній або спеціальний заклад; набування знань, досвіду; система практичних прийомів вивчення; напрям у науці, мистецтві тощо; (заст.) синагога, єврейський молитовний дім», шкілка (зменш.) «шкola; розплідник дерев», шкілárство «вироцювання дерев», [шкільник] «школяр; шкільний учитель (особливо в єврейській школі)» Нед, шкільníцтво, [шкólá] «школярі», [шкóлка] «шкілка» Нед, [шкóлник] «школяр» Л, школár «учень; [псевдовчений] Бі», школярénko Бі, школярівна Бі, шкільний, [шкóльний] Нед, шкóльськи Кур] «шкільний», [шкілкувá-

ти] «віддавати до школи; переводити до іншої школи», шкóлити, школярувати «бути школярем, відвідувати школу», вíшкіл, дошкільник, дошкільня, дошкільний, перевішкіл, передшкілля, позашкільник, позашкільний, пришкільний; — р. бр. болг. м. школа, п. szkóla, ч. слц. škola, схв. школа, цсл. **шкóла**; — запозичене з латинської мови (можливо, за посередництвом польської); слат. scola «шкola» пов'язане з лат. schola «тс.; учена доповідь», що походить від гр. σχολή, дор. σχολά «дозвілля; заняття на дозвіллі; учена розмова, твір, школа»; припущення про посередництво н. Schule (Вгюкпег 549) не переконливе. — Акуленко 132; Фасмер IV 449; Черных II 416; Machek ESJČ 612; Мельников Slavia 36/1, 110—111; Walde—Hofm. II 493. — Див. ще **схоласти**.

[шкóлуб] «назва дитячої гри»; — неясне.

[шкóпик] «дійниця» Кур; — п. szkopek «тс.», ч. škorek, škop (рідк.) «цеber, balia, nočvi», слц. škop, škopík, škorop «тс.»; — запозичення з польської мови; п. szkopek, можливо, за посередництвом чеської мови походить від дvn. scaph «посуд (для рідини)» (> нvn. Schaff «цеber, balia, nočvi»), пов'язаного з дvn. scaffan (-оп) «спричинювати, робити, порядкувати» (очевидно, первісно «формувати, вирізаючи»); поза германськими мовами точних відповідників немає; менш вірогідне зведення (Machek ESJČ 612) ч. škop і його західнослов'янських відповідників до псл. *skorъ. — Вгюкпег 494—495; Kluge—Mitzka 631.

[шкóпиртати] «падати вниз, летіти, перевертаючися в повітрі; спотикається; у грі: кидати палицю так, щоб вона йшла колесом», [шкóпердáти] «у грі: кидати палицю так, щоб вона йшла колесом», [шкóпиртá] «(прислівник у словосполученні кíдати шкóпиртá)», [шкóпиртка] «палиця, яку шкóпиртають», [шкóпирт] «шкóпирта (гра)», [шкóбертом: шкóбертом пíти] «перекинутися»; — р. [шкóпердýн] «назва гри (подібної до шкóпирти)», п. [szkópurygłąć

się] «перевернутися», [korugtać] «крутити, перевертати, кидати», [korugtać się] «крутитися, перевертатися, кидатися», ч. kobrtati se «перекидатися, перевертатися», [škobrtat se], слц. kobřtata sa «тс.», схв. [kovrļatī] «котити, перекидати, перекочувати»; — не зовсім ясне; мабуть, результат спрошення і деформації первісного *sъ-kolo-oþъ-v̄ftati, складного слова, утвореного з префікса sъ- (укр. *с-*), іменника *kolo* (укр. *коло*), префікса oþъ- (укр. *об-*), дієслова *v̄ftati (*v̄ftēti), укр. *вертіти, оберта́ти*; іншим відбиттям цього видозміненого дієслова є, очевидно, укр. *шкебе́ртъ* (мабуть, сюди ж р. *кувыркóм*); менш імовірне виведення основи слова *v̄ftati від *trb-atí, що нібіто зазнало метатези (Machek ESJČ 264). — Фасмер III 649—650; Machek ESJČ 263, 264; Szober PF 14, 599; Іл'їнський PF 11, 195. — Див. ще **вертіти, з-, коло¹, об.** — Пор. **шкебе́ртъ**.

[шкóрбати] «тягти, смикати; мучити; скребти», [шкóрба] «стара, зморшкувата жінка»; — споріднене зі *скребтý, шкrebтý*; до фонетики пор. *тòргати* «трясти, смикати» і *тrogáti* «смикати» (р. *трóгать* «торкати»). — Див. ще **скребти**.

[шкорлупа] (бот.) «свербига східна, *Vitis orientalis* L.» Mak; — очевидно, пов'язане зі *шкаралúпа*; назва мотивується шерехатим стеблом та листям рослини. — Нейштадт 282. — Див. ще **шкаралúпа**.

[шкорúпа] «шкаралупа; кірка на поверхні землі», [скорúпа] «шкаралупа; черепашка молюска», [шкарúпа] «шкаралупа», [шкаруха] «кора» Вел, [шкурупáйка] «шкаралупа яйця» Па, [шкорун-кий] «негладкий, зашкарублий», [шикаруплій] «тс.»; — бр. [скорúпа] «кора, шкаралупа; струп», п. skogura «черепок; шкаралупа; [черепиця]», ч. skořápka, ст. skořípina, [škogura], слц. škupina, [skogura], skogura, škagura, škogúrka] «тс.», вл. skogra, škogri(z)na «тс.», škerpawa «шкаралупа (горіха, яйця); черепашка, мушля; панцир (черепахи)», нл. škogrípa «тверда шкаралупа; черепашка,

мушля», полаб. st'ögaip (< *skogirъ) «шкаралупа (яйця, горіха); стручок зеленого гороху; черепашка слимака», схв. скðrūp «вершки», скорùпак «молода шкірка (на рані, що загоюється)»; — псл. [skogura] «шкаралупа» нез'ясованого походження; вважається результатом спрошення первісного псл. [*skor(o)lupa] (Miklosich EW 302; Пребобр. II 308), пор. р. скорлупá «шкаралупа», укр. шкаралúпа (< *скоролúна), слн. skorlúp «кірка на зораній землі після дощу» чи *skololupa (Machek ESJČ 547—548); пов'язується також зі *skora «кора; шкіра» (Фасмер III 652; КЭСРЯ 412; Schuster-Sewc 1445). — Пор. **шкаралупа**.

шкот «счасть для керування вітрилами»; — р. шкот, ст. шхот, бр. болг. шкот, п. szkoty (мн.), схв. шкóта «тс.»; — запозичене з голландської мови за посередництвом російської; гол. schoot «шкот» утворене від дієслова schieten «стріляти; сходити, рости; попускати канат (на кораблі); ударяти» (< снідерл. scieten «розпукуватися; стріляти, кидати»), що разом зі своїми германськими відповідниками (дvn. skiozán «кинутися», нвн. schießen «кинутися; стріляти») споріднене з псл. kydati, укр. кідати. — CIC² 931; Фасмер IV 450; Vries NEW 618, 625; Kluge—Mitzka 647—648. — Див. ще **кідати**.

[шко-шко] «вигук, яким підкликають свиней» ЛЖит, [чке-чке] «тс.» тж; — неясне; можливо, виникло як фонетичний варіант первісного [чке-чке], що в початковій частині споріднене з чу! (вигуком, уживаним при відгоні свиней).

шкраб¹ «шкарбан (взуття)»; — п. [szkraby] «старе викривлене взуття, висохле, непридатне», ч. [škráb] «старий чобіт»; — не зовсім ясне, можливо, пов'язане зі *скребтý, шкrebтý, шкрябати* (пор. р. опóрки «шкарбани» від *пóртъ*) або зі *шкарбáн* «зношений черевик». — Machek ESJČ 611. — Пор. **скребтý, шкарбáн**.

шкраб² «назва страви: запечене борошно, змішане з яйцями»; — можли-

во, пов'язане зі скребти́ (шкrebtí, шкрябati), пор. зáтірка, утворене від затира́ти. — Див. ще скребтý.

[шкрабість] (у виразі чоботи взувáти в шкрабість «взувати чоботи без шкарпеток або онуч») Нед; — очевидно, афективне утворення, пов'язане зі [шкрабати] «шкарябати» (натяк на те, що взуті без шкарпеток чоботи натирали ноги). — Див. ще скребтý.

шкrebтý «скребти», [шкрабати] Нед, [шкработіти], [шкребліти] «чистити коня скреблом», [шкреботіти] «тріщати» Нед, [шкribати] «скребти» Нед, [шкribatisя] «чухатися» Ме, [шкribнuty] «ударити» Нед, [шкробати] «скребти», шкрябати, шкрябнүти «скребнути СУМ; [утекти]», шкрябонүти, шкряботіти, [шкryбати] «човгати» Ва, [шкрабанина] «базграниця, нерозбірливє письмо», [шкрабачка] «скребачка Ме; вид лопати Дз», [шкrebalo] «скребнича для чистки худоби» Па, [шкreblo] «скребло», шкrebók «скребачка», [шкreb-táč] (ент.) «скреблик», [шкrebtáčka] «скребачка» Нед, ВeЗn, [шкribák] «шпатель» Нед, [шкрябáčka] «стара мітла» тж, [шкряботúха] «та, що скребеться (про мишу)», шкряб (виг.), [бóшкрабки] (мн.) «залишки тіста» Ж, [oшкrébki] (мн.), [poшkrobok] «тс.»; — бр. [шкрабцí] «чухати», п. [szkrobać] «скребти», ч. skrábati, škrabati «дряпти, скребти; скоблити, чистити; нерозбірливо писати», слц. škrabat', škriabat' «тс.», вл. škrabać «скребти; дряпти», нл. škrabaś «скребти; чухати, дряпти; розтирати, мити», схв. шкрабати «дряпти, скребти», слн. škrábatи «тс.»; — утворення, пов'язане зі скребтý як його давній фонетичний варіант; до початкових sk->šk- пор. скіра / шкіра.

[шкreglítı] «скреготати (про сорок)»; — звуконаслідувальне утворення, споріднене зі скреготáти; до форманта -л- пор. кигíкати — скиглítı (про чайок, сов, пугачів). — Див. ще скреготáти.

[шкремítки] (мн.) «дрібні обрізки й уламки міді Г; мідні і взагалі металеві

відходи Шух»; — утворення, споріднене з [krémsáti], крім. — Див. ще крém-sáti, крім.

[шкretók] «шматок поля, відірваний від більшого комплексу» Нед; — неясне; пор. етимологічно неясне р. [шкribtka] «відбитий черепочек, уламок» (Фасмер IV 450).

[шкрум¹] «нагар у димарі; заячий жир Г; гар, запах горілого, перепаленої Ме; запах горілої шкіри, полотна, сукна Нед», [шкрумítы] «щось зовсім висохле (листя, солома)» Нед, [шкрумítε] «тс.» тж, [зашкрумítы] «засохнути, стверднути зверху, укритися кіркою»; — запозичення з румунської мови; молд. скрум, рум. scrum «попіл; гар, нагар» є, очевидно, словом субстратного дако-мізійського походження; пор. алб. shkrumpr «усе обвуглена, згоріле». — Sheludko 146; DLRM 753; Врачу Балк. езикозн. 8, 22—24; Vrable Romanoslavica 14, 174.

[шкрум²] (у виразі на шкрум) «цілком» Нед; — очевидно, результат конденсації словосполучення (згоріти) на шкрум «згоріти цілком». — Див. ще шкрум¹.

шкрумítε — див. шкрум¹.

[шкувати] (про мисливського собаку: «шукати»); — експресивна видозміна дієслова [*съкувати] «шукати». — Див. ще іськати.

[шкулак] «удар кулаком» ВeЗa, [шкулагнүти] «ударити кулаком» ВeЗa; — очевидно, похідне утворення від шкúла «лихо, шкода» ВeЗa, вторинно зближене з кулák. — Див. ще шкúлити.

шкúлити «дошкуляти; [дряпти, обдирати шкіру] Нед», шкúла «лихо, шкода, мука» ВeЗa, шкулкíй «дошкульний», шкулькíй, [шкульний] «тс., дошкульний, дошкульний, [oшkульno] «крайдно», неошкульний; — п. [szkułować] «ображати»; — споріднене зі [скúla] «нарив, болячка», пор. шкúла «вилиця». — Див. ще скúла¹.

[шкульгати] «кульгати, шкутильгати», шкульгáвина «кульгання; калічення (мови)»; — споріднене з кульгáти; до початкового ш- із с- пор. кўліти-

ся — ску́лitisя — щу́лitisя. — Див. ще **кульга́ти**. — Пор. **шкутильга́ти**.

[**шкунтува́ти**] «насміхатися», [**шкунтува́тися**] «сваритися? битися?»; — неясне.

шку́ра¹ «шкіра», [*шкуrát*] «шматок шкіри; шкіра», [*шкуратýna*] «шкіра, шматок шкіри», [*шкуrátôbъ*] «шматок шкіри Бі; стара засохла шкіра Пі», [*шкуráttja*] «шматки шкіри», *шкуратýnka*, *шкуriňka*, *шку́rka*, *шку́rnik*, *шку́rnits-tvo*, [*шкуrájkъ*] «черевик з недубленої шкіри» Нед, *шкуратýnij* «шкіряний», *шку́rnij* «шкіряний», *шкіряníj*, [*за-шку́rnij*] «підшкірний; [(про воду) підгрунтовий Г; таємний Я]», *підшкірний* «підшкірний», ст. *скúra* (XVII ст.); — р. бр. **шку́ра** «шкіра тварини»; — запозичення з польської мови, про що свідчить **-у-** основи; п. *skóra* «шкіра; шкура; лушпиння; ст. кора», болг. *шку́rka* «наждачний палір» походять із псл. *skora*; припускається також автохтонне східнослов'янське утворення (Львов ЗИРЯ III 9—14) і спорідненість з гр. *σκύρος* «шкіра» (Эндзелин СБЭ 72). — Фасмер IV 451; Черных II 416. — Див. ще **ко-pá**. — Пор. **шкіра**.

шку́ра² (лайл.) «жінка легкої поведінки»; — р. бр. [*шку́ra*] «тс.»; — пов'язане зі **шку́ра** «шкіра»; щодо семантичних паралелей пор. лат. *scortum* «шкіра, шкура; розпусник, розпусниця», н. Balg «тс.», едат. *hud* «шкіра; жінка поганої поведінки», ісп. *pelleja* «шкіра, шкура; (розм.) повія»; виведення (Соболевский РФВ 67, 216) від припуштуваного **škūra* і пов'язання з *kúrva* і [*kúra*] «курка» малоймовірне. — Фасмер IV 451; Walde—Hoßm. II 497. — Див. ще **шку́ра**¹.

[**шкурлát**] «шматок шкіри Нед; кусок старого ременя; кусок тонкого сала Па», [*шкорлát*] «шкарбан» Нед, [*шкур-егátm*] «шматок шкіри» Нед, [*шкургátmē*] «тс.» Нед, [*шкурлátina*] «кора, струп»; — р. [*шкурлátka*] «кожух», п. *skórlat*, *skurłat*, ст. *szkórlat* «стара шкіра, щоб латати»; — можливо, запозичення з польської мови; п. ст. *szkórlat* виникло

на основі давнішого **skurat* «шматок шкури» (пор. укр. *шкуратýnij*); форма *skórlat*, як і її пов'язання зі *skóra* «шкіра» і *łata* (SW VI 171), є результатом народної етимології. — Brückner 495. — Див. ще **шкúra**¹. — Пор. **шкіра**.

[**шкуропея**] (міф.) «цириця змій»; — неясне.

шкут¹ «човен з вітрилами» Нед, *шку-ta* «тс. Нед; вид річкового судна Пі», *шкóta* «вид річкового судна»; — р. *шкут* «вид баржі», ст. *shxut*, п. *szkuta*, *szkút* «барка», ч. *škuta* «тс.»; — запозичене з голландської мови, можливо, за російським або польським посередництвом; гол. *schuit* «невелике судно, барка» споріднене із син. *schute*, сангл. *shoute*, дісл. *skūta*, шв. *skuta* «тс.», які пов'язані з гол. *schieten* (н. *schießen*, англ. *shoot*) «стріляти, (первісно) кидати, метати» і його іншими германськими відповідниками, а також із псл. *kydati*, укр. *кýдати*. — Фасмер IV 451; Brückner 550; Kluge—Mitzka 647—648, 685. — Див. ще **кýдати**.

шкут² «нікчемна людина; слабосила худоба»; — бр. [*шкут*] (жарт.-лайл.) «хлопчик-пустун», п. [*szkut*] «малий хлопчик, карапуз»; — неясне.

шкутильга́ти «шкандібати, кульга-ти», *шкутильгнúti*, [*катульга́ти*, *кутильга́ти*, *кутульга́ти*] «кульгати» Ме, [*шкатульга́ти* Г, *шкатульга́ти* Ме, *шкитильга́ти* Г, *шкітильга́ти* Г, *шкутульга́ти* Ме, *шикильга́ти* Л] «шкандібати, кульгати», [*шкитильгá*] «вигук на означення шкандібання»; — походить від **кульга́ти** через афективно-підсилюальну форму **кутильга́ти**; початкове **ш-**, можливо, під впливом **шкандібáти**. — Див. ще **кульга́ти**.

шлагба́ум «пристрій, щоб припиняти рух транспорту», *шлягбávm*, [*шлаб-бóн*, *шламбóн*] ЛЖит, [*шлябан*, *шлябант*] Вел; — р. бр. **шлагба́ум**, п. *szlaban*, (рідк.) *ślabań*, *szlachbaum*, болг. *шлáгбаум*; — запозичення з німецької мови; н. *Schlagbaum* «шлагбаум; застава» — складне слово, утворене з імен-

ників Schlag «удар» і Baum «дерево; дерев'яна колода». — CIC² 931; Фасмер IV 452. — Див. ще **бáвóвна, шлях**.

шлак¹ «відходи після плавлення металу; зола кам'яного вугілля»; — р. бр. **шлак**, п. szlaka, (заст.) szlak, ч. (розм.) ślaka, вл. ślaka, болг. м. шлáка, схв. шльáка, слн. (розм.) ślaka; — запозичення з німецької мови; н. Schlacke, Schlack «шлак» походить від син. slagge «уламки (скалки) металу, що відскакують при куванні» й етимологічно пов'язане з н. schlagen «бити; кувати». — CIC² 931; Шелудько 56; Фасмер IV 452; Горяєв 423; Kluge—Mitzka 651, 652. — Див. ще **шляк**.

[**шлак**²] — див. **шляк**.

шлам «осад при фільтруванні рідини; подрібнена гірська порода», **шлям** «мул, бруд», [шламáк] «лишок глею після виготовлення горшка чи якогось іншого посуду» Дз, **шлямівка** «очищання dna ставка», **шлямовня** «грязеві ванни», **шлямувати** «очищувати (від мулу, бруду тощо)»; — р. бр. болг. **шлам**, п. szlam (тех.) «шлам; мул», ч. ślam «осад вугільного пилу в шахтній воді», схв. шльám «бруд, покидки»; — запозичення з німецької мови; н. Schlamit «шлам; бруд, мул» — ізольоване слово, яке, можливо, зводиться до іє. *(s)lamb-, *läb- «слабкий; той, що звисає». — Шелудько 57; Kluge—Mitzka 652—653.

шланг «гнукий рукав або труба для рідини чи газу»; — р. болг. **шланг**, (розм.) **шлánга**, бр. **шланг**, м. **шланк** «стрункий»; — запозичення з німецької мови; н. Schlainge «змія; (тех.) рукав, шланг» пов'язане з дієсловом schlingen (< дvn. slingan) «витися, згинатися», спорідненим з англ. sling «кидати», дісл. slyngva «тс.», лит. slīpti «крастися, повзти», які зводяться до іє. *slenk- «витися». — CIC² 931; ССРЛЯ 17, 1463—1464; Kluge—Mitzka 653, 658; Vries AEW 518. — Див. ще **слúквá**.

[**шланк**] «ряд»; — запозичення з німецької мови; н. Schlainge «змія; шланг» означає також «черга». — Див. ще **шланг**.

[**шлáпati**] «незgrabno іти», [шлáпati] «тс.» Нед, [**шлáмпатися**] «бігати підтюпцем туди й сюди» Нед, [**шлáпiti, шлáтati**] «іти нетвердою ходою» Вел, [шлапáк, шляпáк] «шкарбан; роззява» Нед, [**шлáпатник**] «обіранець», [**шлáпту**] «підтюпцем»; — бр. [шлапáк] «капець», шлапакі «капці», п. szłapać «чалапати», ч. śląpati «топтати, наступати; іти», [śl'arkat'] «повільно йти», слц. śląpat' «наступати, топтати», śl'apaj «слід, ступня», вл. ślapać «ковтати, поглинати», śląpotać «ковтати; швидко говорити», нл. ślapať «съорбати», болг. **шлáпам** «ляскаю, шльопаю», м. **шлана** «ляскає, шльопає; хлипає», **шлапка** «тс.; плямка», схв. **шльáпati** «шльопати», слн. ślápái «іти в капцях; мляво йти; шльопати по болоту»; — не зовсім ясне; можливо, звуконаслідуванье утворення; припущеню про походження від пsl. ślep(a)tī, спорідненого з лит. slīpti (slempū) «повільно й тихо йти» (Zubatý St. a čl. II 347; Machek ESJC 616), суперечать факти польської мови, де відсутні відповідні рефлекси праслов'янських носових голосних. — Schuster-Sewc 1455—1456. — Пор. **шльóпати**.

[**шлапáтий**] «гнівливий» Mo; — неясне.

[**шлафíр**] «халат, шлафрóк» Нед; — р. заст. **шлáфор** «шлафрóк»; — очевидно, зворотне утворення від **шлафрóк** (див.).

[**шлафрóк**] «халат», **шляфрóк** Нед; — р. бр. **шлафрóк**, п. szlafrók, ч. (розм., заст.) śláfrók, слц. (розм., заст.) ślafrók, м. **шлафрóк**; — запозичене з німецької мови, можливо, за посередництвом російської і польської; н. Schlafróck — складне слово, утворене з іменників Schlafl «сон», спорідненого з гол. slaap, англ. sleep, гор. sléps «тс.», н. schlaff «млявий, розслаблений, слабкий», псл. slabъ, укр. слабій, і Rock «піджак, (верхній) одяг», спорідненого з дvn. goc(h), данgl. goss, дісл. rokkr, етимологічні звязки яких поза германськими мовами не з'ясовані. — Шелудько 57; Фасмер IV 452; Горяєв 423; Kluge—Mitzka 604, 651—652; Vries AEW 451. — Див. ще **слабíй**.

шлейф «довгий край у жіночих парандих сукнях; с.-г. знаряддя для вирівнювання і розпушування ґрунту», *шлайфа* «тс.», *шлейфувати* «обробляти землю шлейфом, боронувати»; — р. бр. болг. *шлейф*; — запозичення з німецької мови; н. заст. Schleif «частина жіночої сукні», Schleife «частина сукні; с.-г. знаряддя», утворене від *schleifen* «тягти» (первісно «змушувати ковзатися»), спорідненого із син. *slīpen* «тс.». — Фасмер IV 452; Kluge—Mitzka 655. — Див. ще **шліфувати²**. — Пор. **шліфи**.

шлем¹ «шолом»; — р. бр. болг. *шлем*, др. *шлемъ*, *шлѣмъ*, схв. *шлѣм*, слн. *šlém*, цсл. **шлѣмъ**; — слово, успадковане з давньоруської мови; др. *шлемъ*, *шлѣмъ* походить від цсл. **шлѣмъ**, співвідносного зі східнослов'янською повноголосною формою *шолом* (див.).

шлем² (у картах) «становище, коли противник одержав менше від потрібної кількості взяток»; — р. *шлем*, п. *szlem* «тс.»; — запозичене з англійської мови за французьким або німецьким посередництвом (фр. *chelem* «шлем» (у картах), н. *Schleim* «тс.»); англ. *slam* «тс.; стукання дверима; (розм.) критика» споріднене зі шв. *slemtta* «стукати, стукати дверима» звуконаслідувального походження. — Фасмер IV 452; Коралиński 946; Klein 1455.

[**шлентавий**] «подертий, у лахмітті»; — неясне.

шлея «частина упряжі», [шиля] «тс.», *шлейка*, [шилька] «шлейка» Нед, [шилька] «ремінь у (батога); шлейка (штанів), бретелька» Нед; — р. *шлея*, бр. *шиля*, ч. *še* (мн.) «шлейки (штанів)», вл. *sla* «шлейка», *sle* «шлейки; упряж», нл. *sla* (мн. *sle*) «кінська упряж, зброя», *sle* (мн.) «ремені в упряжці; шлейки», полаб. *sal'a* (< *šy'l'a/sy'l'a); — запозичення з польської мови; п. *szleja*, *szla*, [śla] «шлея» походить з німецької, пор. н. *Siele* «лямка, шлея» (< дvn. *siло* «ремінь, лямка, шлея»), споріднене з укр. [сило]; пов'язується також із *cúla* (Matzenauer 327; Holub—Кор. 372). — Шелудько 56; Фасмер IV 454; Brückner 551; Kluge—Mitzka 663, 665. — Див. ще **шміг**¹. — Пор. **шміглий**.

550; Kluge—Mitzka 700, 708. — Див. ще **силіти**.

[**шлайдля**] «кузня» ВеУг, [шийтня, шмітня, шмікня] «тс.» ДзАтл II; — видозмінене запозичення з німецької мови; н. Schmiede «кузня» продовжує дvn. *smitta* «тс.», споріднене з пгерм. *smiřjōp «тс.» і, очевидно, з гр. σμίλη «ніж; долото», які зводяться до іє. *(s)mēi- «різати». — Kluge—Mitzka 664; Vries AEW 520; Рокорпу 968.

шлик «кругла, опушена хутром шапка; башлик, накидка на голову від негоди; китиця на шапці Ва», [шлег] «шапка бараняча із закотами» ВеУг, [сличок] «шлик (шапка)»; — р. *шлик* «старовинний головний убір одружених жінок; (заст.) шапка з конічним верхом», бр. [шлык] «повстяна гостроверхая шапка», п. ст. *szłyk* «кругла, облямована хутром шапка, ковпак»; — очевидно, результат скорочення слова *башлик* «сукняний теплий головний убір з довгими кінцями, що одягається поверх шапки». — Фасмер IV 455; Преобр. II, вып. последний 100; Соболевский РФВ 66, 345. — Див. ще **башлик**.

шликівка (зоол.) «вид мушлі, *Ciscullea*» Нед; — калька латинської наукової назви; лат. *ciscullea* утворене від *ciscillus* «чепець; відлога, капюшон». — Див. ще **шлик**.

[**шлінка**] «грим, рум'яна»; — п. *szminka*, ч. (розм.) *šmink*, *šminka*, слц. (розм.) *šminka*, вл. *šminka*, м. *шминка*, схв. *шмінка*, слн. (розм.) *šmípka*; — запозичене з німецької мови, можливо, за посередництвом польської; н. Schminke «косметика, грим» продовжує свн. [smípke], походить від свн. *smicke* «тс.», спорідненого з дісл. *smēikr* «гладенький», дvn. *smēhhar*, свн. *smecker*, данgl. *smicre*, англ. *smicker* «гарний, тонкий» і, поза германськими мовами, з п. *śmigły* «стрункий, тонкий», лит. *smāigas* «палиця, жердина»; усі ці форми зводяться до іє. *smē(i)g-/smēg-, розширення кореня *smē(i)- «мастити, мазати». — Brückner 551; Kluge—Mitzka 663, 665. — Див. ще **смáга¹**. — Пор. **шміглий**.

[шлі́га] «горизонтальна жердина в огорожі; (перен.) висока худа людина» До; — очевидно, споріднене зі **слиж** «поперечна балка у стелі з хмизу». — Див. ще **слиж²**.

[шлі́ферува́ти] (про землю) «обробляти після оранки перед сівбою» ЛЧерк; — не зовсім ясне; можливо, виникло на основі **шлейфува́ти** (с.-г.) «вирівнювати й злегка розпушувати землю шлейфом» як результат його зближення з дієсловом **шлі́фува́ти**. — Див. ще **шлейф**. — Пор. **шлі́фува́ти²**.

шлі́фи (мн.) «аксельбанти; еполети Пі»; — п. szlifa (мн. szlify) «еполет»; — запозичене з німецької мови за польським посередництвом; н. Schleife «стрічка, бант» споріднене з дvn. svn. sloufep «викликати ковзання, робити ковзким» і далі з лат. lūbricus «слизький, ковзкий». — Sł. wug. obcuch 731; Kopalniński 946; Brückner 550; Kluge—Mitzka 655, 657. — Див. ще **шлі́фува́ти²**. — Пор. **шлейф**.

шлі́фува́ти¹ «спеціальною обробкою поверхні металу, дерева, скла надавати їй гладкості, точних розмірів, певної форми тощо», **шлі́ф**, **шлі́фува́льник**, **шлі́фува́льня**, **шлі́фува́льний**; — р. **шили́фова́ть**, бр. **шили́фава́ть**, п. szlifować, ч. слц. розм. šlif «витончене вміння проводитися в товаристві», болг. **шили́фо́вам** «шлі́фую», м. **шили́фува** «шлі́фує», схв. **шили́фовати**; — запозичене з німецької мови, можливо, за посередництвом польської; н. schleifen «шлі́фувати, гостріти, гранити», свн. slīfen споріднені з дvn. slīfan, снн. slīpen, гол. slijpen, дісл. *slīpa (пор. slīpari «гострильник (мечів)»), гр. ὀλισθῆρός «слизький», сірл. slempin, slemaini «гладкий», кімр. lluyfn «бліскучий, гладкий», лат. lībo «надбираю, легко дотикаюсь», які зводяться до іє. *(s)lei-b- «слизькуватий, слизький; ковзатися», утвореного від *(s)lei- «слизькуватий, ослизлий, слизький». — Фасмер IV 455; Brückner 550; Kluge—Mitzka 655. — Див. ще **лин¹**, **слиз¹**, **сліна**.

[шлі́фува́ти²] «обробляти землю після оранки перед сівбою» ЛЧерк, [шлі-

ферувати] «тс.» ЛЧерк; — очевидно, семантичний варіант первісного **шлейфува́ти** «обробляти землю після оранки перед сівбою, вирівнювати її, боронувати». — Див. ще **шлейф**. — Пор. **шлі́ферува́ти**.

шліхта «клейкий розчин, яким проклеюють основи тканин; [рідке клейке] вариво з борошна для побілки стін; оброблена партія тютюнового листя Нед», **[шліхти́нки]** «прутики лози, якими перекладаються верстви ниток після шліхтування», **шліхтува́ти** «змащувати пряжу шліхтою»; — р. болг. **шліхта**, бр. **шліхта**, п. szlichta «шліхта; рідкий вапнистий штукатурний розчин», ч. слц. нл. šlichta «тс.»; — запозичення з німецької мови; н. Schlichte «шліхта; обмазувальна маса; формівна фарба, обмазка» пов'язане зі schlichten «згладжувати, вирівнювати; шліхтувати; обробляти начисто». — CIC² 931; Фасмер IV 455; Brückner 550; Kluge—Mitzka 655. — Див. ще **шліхтува́ти**.

шліхтубель «вид рубанка»; — р. **шилихтубель**, бр. **шліхтубель**, п. szlichthobel, (заст.) szlichtubel, [schlichthubel]; — запозичення з німецької мови; н. Schlichthobel «тс.» є складним словом, утвореним зі schlicht «гладкий, рівний; простий, скромний», похідного від schlichten «вирівнювати, вигладжувати», і Hobel «рубанок, гемbelь». — Kluge—Mitzka 654, 657. — Див. ще **гемbelь**, **шліхтува́ти**.

шліхтува́ти «стругати шліхтубелем»; — р. **шилихтовáть**, п. szlichtować; — запозичення з німецької мови; н. schlichten (свн. дvn. slihten) «згладжувати, вирівнювати; шліхтувати; обробляти начисто» пов'язане з н. schlicht «простий, скромний; гладкий, рівний», schlecht «поганий; простий» (дvn. свн. sléht «рівний, гладкий; простий; (пізніше) маловартісний»), що зводяться до пгерм. *slikto- «рівний, гладкий», спорідненого з дірл. sliachtad «гладження, рівняння», slige «гребінець»; іє. *sliğ- «гладкий». — Kluge—Mitzka 654, 657.

[шломак] «вишкrebки глини у гончарів»; — очевидно, споріднене зі *шлам* (див.).

шлунок «орган травлення людини і більшості тварин», [жлуно́к] «шлунок» Ж, [шлунк] «шлунок; зів, порожнина зіва» Нед, [шлунки] (мн.) «нутрощі Л; (заст.) шлунок ЛЖит», *шлуночок* «орган у бджоли, де виробляється мед; частина порожнини серця, яка регулює рух крові», [шлуння] (зб.) «нутрощі» Л, [шлюнки] (мн.) «кишки», *передшлунок* «передній шлунок», *підшлунник* «підшлункова залоза», *підшлунковий*; — р. [шлунья] «нутрощі тварини», бр. [шлунки] (мн.) «нутрощі», [шлунне] «тс.», вл. ślęk «нутрощі (худоби)», нл. ślękki (мн.) «тс.»; — запозичення з німецької мови; свн. *geslünge «нутроши» (н. Geschlinge «тс.») пов'язане із снн. slunk «глотка, горло; паща; провалля», свн. slunt (> н. Schlund) «тс.», дvn. slintan «ковтати» (первісно «давати зісковзуватися»); германські слова зіставляються з літ. lendù «повзу», тох. A länt-, lät-, тох. B lant-, lät-, lat- «іти, покидати» і разом зводяться до іє. *(s)len-d(h)- «ковзатися». — Фасмер IV 455; Kluge—Mitzka 252, 656, 658, 660.

[шльогати] «стъобати, шмагати»; — бр. [шлобгаць] «карати, стъобати, шмагати», ч. šlehati «бити, стъобати, шмагати», слц. [šl'uhat] «тс.»; — не зовсім ясне; можливо, експресивне відвигукове утворення; не виключений зв'язок з н. schlagen «бити», свн. slahen «тс.». — Machek ESJČ 616. — Див. ще **шляк**.

[шльоз] (бот.) «алтея лікарська, Althaea officinalis L.» Mak; — мабуть, фонетично видозмінене запозичення з польської мови; п. ślaz «мальва, калачики, Malva; гібіск, Hibiscus L.», [szlaz] «тс.» споріднені з укр. [слез] (бот.) «калачики лісові, Malva sylvestris L.», [сліз] «алтея лікарська, гібіск». — Див. ще **слез**.

шльондра «нехлюя, повія», *шлёндра* «тс.»; — р. шлёнда «ледар», [шлайнда, шлйнда] «тс.», бр. [шлюндра] «нехлюя, нечупара», п. [szlądra] «повія», ч. ślundra «тс.», вл. ślundrija «нехлюя», нл.

ślundrawa «нечупара; розпусниця»; — слов'янське утворення, експресивне чи експресивно-звуконаслідувальне, пор. укр. *фльондра*, *хльондра* «повія», до суфікса ще укр. ціндра, ціндря «жужелиця; вертихвістка (про жінку)» і цундра, цундря «ганчірка»; можливе запозичення з германських мов, пор. н. schlendern «тягтися, плестися», [schlundern] «тс.» або шв. slunt «волоцюга» (проти Фасмер IV 453). — Преобр. II, вып. последний 99; Machek ESJČ 617; Matzenauer 328.

шльонка «вівця сілезької породи»; — р. бр. шлёнка; — результат семантичної конденсації словосполучення **шльонська вівця* (р. шлёнская овца), що походить від п. (owca) śląska «(вівця) сілезька», де śląska пов'язане з польською назвою Сілезії Śląsk. — Фасмер IV 453.

шльопати «з шумом бити чим-небудь м'яким», *шльопанець* «ляпанець», *шльопанці* «легкі домашні туфлі», *шльоп* (виг.); — р. шлёнать, бр. шленаць, п. (рідк.) szlopać «іти по грязюці (воді), брести», болг. шлéпвати «даю ляпаса, б'ю», м. шлана «іде по грязюці (воді); дає ляпаса», слн. ślépati «ляскати пальцями», ślépiti «ударити по обличчю»; — звуконаслідувальне утворення, пор. льопати, тьопати, хрьопати; зіставляється з нар.-лат. stloppus, scloppus «звук від ляпаса по надутих щоках», гол. slapp! «шльоп!», англ. slap «ляпас», з якими у слов'янських слів навряд чи є генетичний зв'язок; була спроба реконструювати пsl. *š्यлерати (Ільинський ЙОРЯС 20/4, 158; Torbjörnsson LM I 44—45). — Фасмер IV 453—454; Преобр. II, вып. последний 99; Walde—Hofm. II 596; Kluge —Mitzka 657. — Пор. **шелепати**.

[шльори] «хатні черевики, старе взуття Ва; шкіряне взуття, схоже на сандалі (переважно в німців-колоністів) Кур»; — запозичення з німецької мови; н. [Schlarfe] «капець, пантофля» утворене від [schlarfep] «човгати ногами (пантофлями)», спорідненого з н. schlürfen «тс.; съорбати», яке етимологічно пов'язується з укр. съорбати. — Kluge—Mitzka 660. — Див. ще **съорбати**.

[шльоха] «відлига, мокра погода» Веза; — експресивне утворення; до словотвору пор. *мандроха*, *чистьоха*; можливо, споріднене зі *шльоха*, *шльоха* «розпусніця»; спільною ідеєю могла бути ідея болота, бруду, пор. у семантичному плані *слота* «мокра погода» і «в'їдлива людина», *чвáра* «гроза, буря» і *чвáра*, *чвóра* «в'їдлива людина, причепа». — Див. ще **шльоха**.

[шльохати] «голосно плакати, ридати Нед; хліпати, плакати Ме»; — п. szlochać «хліпати, ридати»; — можливо, експресивно-звуконаслідувальне утворення, подібне до *шльопати*, *шолопати*; не можна повністю виключити, особливо щодо Галичини, і запозичення з польської мови; зіставлення п. szlochać з н. schluchzen «ридати» (Brückner 550) не переконливе.

шлюб «одруження; [обітниця] Нед», [слюб] «шлюб; обітниця» Нед, *шлюбник* «наречений» Пі, [слюбувати] «урочисто присягати» Нед, *шлюбувати* «тс.; брати шлюб», [заслюбіти] (когось) «одружитися (з кимось)» Ж, [зашлюбити] «одружити», [зашлюбітися] «одружитися», *позашлюбний*, *пошилюбний*, [прислюбний] «шлюбний» Нед, ст. *шлюб* «обітниця; шлюб» (XVII ст.); — р. [шлюб] «весілля», бр. *шлюб* «тс., одруження, шлюб», ч. slab «обіцянка, обітниця; присяга», слц. sl'ub «тс.», вл. slub «обітниця; присягання; заручини», нл. zlub «тс.»; — запозичення з польської мови; п. ślub «обітниця; шлюб, одруження», (рідк.) szlub «тс.» походить від ślubić, ślubować «присягати», яке зводиться до *sъlyubitъ, утвореного від lъubitъ за допомогою префікса sъ- (укр. з-). — Фасмер IV 455; Brückner 531—532; Machek ESJČ 554. — Див. ще **з-**, **любити**.

шлюз «гідротехнічна споруда для переміщення суден по ріках і каналах з різним рівнем води», [шлюза, слюза] Нед, *шлюзівник* «шлюзовий майстер», *шлюзівня* «шлюзовий відділ», *шлюзувати*, *шлюзуватися*; — р. *шлюз*, ст. *слюза*, бр. болг. *шлюз*, п. szluza, (заст., рідк.)

szluz, ст. śluza, ч. слц. [sluzaj] «мостова балка», нл. (розм.) šluza «шлюз», м. *шилајз*, схв. *шлайдз* «тс.»; — запозичене з голландської мови, можливо, за посередництвом російської; гол. sluis «шлюз» (інн. slüse, снідерл. slüse, sluisse) походить від фр. ст. escluse (> фр. écluse) «шлюз», що продовжує (можливо, через слат. sclūsa) пізньолат. exclūsa «тс.», пов'язане з exclūdo «виключаю, відокремлюю», утвореним з префікса ex- «з-» і дієслова claudio «замикаю». — CIC² 932; Фасмер IV 455; Горяев 424; Vries NEW 654; Kluge—Mitzka 657; Dauzat 264; Matzenauer 308. — Див. ще **екс-**, **клозёт**.

шлюп «тип невеличкого судна», *шлюпка* «невеличке безпалубне судно, використовуване на морі»; — р. бр. *шлюп*; — запозичене з голландської мови, можливо, за посередництвом російської; гол. sloep «шлюпка» пов'язується зі sluijrep (< гол. slûpen) «підкрадатися; ковзатися», спорідненим із двн. sliofan, данgl. slûrap, гот. slírap i, поза германськими мовами, з лат. lübrius «ковзкий, гладкий». — Фасмер IV 455—456; Vries NEW 651, 654.

[шлюфа] «петля» Нед, **[шлюфка]** «тс.» Нед; залізне кільце, що скріплює кінці дерев'яних предметів О»; — п. (рідк.) szlufa «наплічник, що захищає від удару шаблею, еполет; [залізний наконечник в орчику]; (гірн.) петля на кінці каната»; — запозичене з німецької мови, можливо, за посередництвом польської; ранньонівн. або діал. Schläufe «петля, стрічка» споріднене з н. Schleife «стрічка». — Kluge—Mitzka 655. — Див. ще **шліфи**.

[шлюфір] «гострильник, гранувальник» Нед, **[шлюфіваний, шлюхованій]** «шліфований» Нед, **[шлюфувати]** «шліфувати, гостріти» Нед; — п. szlisierz, ст. szlufizr, ślisierz, (рідк.) szlufierz, ślusierz «шліфувальник, гранувальник; гострильник», szlisować, (рідк.) szlufować «шліфувати», ч. (розм.) ślejfiř «гострильник; шліфувальник, гранувальник», слц. (розм.) ślajfiar «мандрівний гострильник»; — запозичення з польської мови; п. ст. szlufizr,

утворилося від *szlifierz*, можливо, внаслідок фонетичного зближення з якимось іншим словом, напр. *szlufa* «наплічник, епопет; [залізний наконечник]»; п. *szlifierz* походить від свн. *slífer*, *slífæge* (н. Schleifer) «гострильник, шліфувальник», пов'язаного із свн. *slífen* (нвн. schleisen) «гостріти, шліфувати». — Шелудько 56; Brückner 550. — Див. ще **шліфувати!**. — Пор. **шлюфа**.

шлюха «розпусна жінка», *shľócha* «тс.»; — р. бр. *шлюха* «тс.», п. [szlučha] «неохайна, розпусна жінка»; — експресивне утворення, пов'язане, очевидно, зі **[шлятися]** «вештатися»; як семантичну паралель пор. *повія* від *výtisťa* «блукати, вештатися»; форма *шлюха*, мабуть, український новотвір, що виник під впливом *мандъоха* «волоцюга, повія». — Горяєв 424; Преобр. II, вып. последний 100; Фасмер IV 456. — Див. ще **шлятися**.

[шляга] «великий дерев'яний молот; довбня»; — бр. *шляга* «трамбівка», п. *szлага* «дерев'яний молот; довбня»; — запозичення з німецької мови; н. *Schlage* «дерев'яний молот; довбня» утворене від *schlagen* «бити»; виведення слова від н. *Schlag* (*hammar*) (Шелудько 56) сумнівне. — SW VI 631. — Див. ще **шляк**.

[шляк] «облямівка, кайма, пруг на хустці або внизу сукні; слід Нед; апоплексичний удар О», **[шлак]** «кайма на хустці, тканіні» Нед, **[шлячок]** «крайок квітчастого килима» Мо, **[пошликувати]** «натрапити на слід» Вел; — бр. *шляк* «облямівка, кайма», п. *szlak* «шлях, дорога; слід, стежка; край, грань; облямівка, кайма», **[szlag]** «межа», ч. *[šlak]* «слід», слц. *šl'ak* «слід; апоплексичний удар; чорт», нл. *šlach* «чорт» (евф.); — запозичення з німецької мови; н. *Schlag* «удар; пастка на птахи; параліч» (свн. *slac*, *slag*, двн. *slag* «удар») споріднене з англ. *slay*, дісл. *slag(r)* «удар», які зводяться до пгерм. **slak-* «бити», іє. **sleg-* «тс.», звідки дірл. *sligim* «б'ю, валю», *sleg* «спис». — Brückner 550; Kluge—Mitzka 652; Vries AEW 512, 513. — Пор. **шлях**, **шляхта**.

[шлякотнява] «болото, грязюка» До; — р. **[шляк]** «грудка, згусток крові, болота, узагалі чогось напіврідкого», **[шиляча]** «сльота, сніг із дощем», бр. **[шлякаць]** «сльота, слякота»; — похідне утворення, пов'язане з укр. *слякота* «болото; сльота»; до словотвору пор. *гуркотнява*, *стукотнява*, *шамотнява* та ін.; пов'язання р. **[шляк]** із коренем **klék-* з нарощенням до нього арготичним префіксом *š(u)-* (Фасмер IV 456) малойmovірне. — Див. ще **сляка**.

[шляма¹] «недопиляна частина дошки»; — неясне.

[шляма²] (анат.) «ключиця»; — неясне.

[шлямпати] «блукати, човгати ногами; повільно йти», **[шлампата]** «тс.» Нед, **[шлампák]** «старий, розірваний чобіт, черевик» Нед, **[шлямпák]** «тс.» тж; — експресивне утворення, що виникло, очевидно, в результаті контамінації слів *шляпата* (*шлапата*) «блукати, човгати ногами; повільно йти» і *шлям* «мул, болото, бруд». — Див. ще **шлам**, **шлампата**, **шляпата**.

[шляпата] «плюскатися, шльопати» BeUg, **[шліпата]**; — п. *[szlapač]* «бруднити, плюскати, бризкати», вл. *šlapač* «ковтати, поглинати», нл. *šlapaš* «съорбати, хлепати», болг. *шляпам* «шльопаю, ляскаво», м. *шлана* «хлюпає, шльопає», схв. *šljápati* «шльопати, чалапати, хляпати»; — псл. *slepati*, *slepti*, експресивне звуконаслідуване утворення, можливо, споріднене зі *шлапати* «незgrabно йти», лит. *slimpti* (*slempù*) «повільно йти; підкрадатися»; виведення слов'янських слів від н. *schlapen* «човгати ногами» (Bielseldt Die deutschen Lehnwörter... 1933, 246) сумнівне; більше підстав для протилежного припущення. — Пор. **шлапати**, **шльопати**.

[шляра] «оборка» Мо, **шлярка** «тс.»; — п. *szlara*, *szlarka* «облямівка, кайма», ч. заст. *šlár*, *šlář*, *šlojíř* «вуаль, серпанок, фата», вл. *šlewjer*, нл. *šlewjeř* «тс.»; — запозичене з німецької мови за посередництвом польської; н. **[Schlar]**, **Schleier** (< свн. *sleiger*, *sleier*) «вуаль, серпанок, фата» споріднене із снідерл. *sluer*, сангл.

sleig «тс.», а також із снідерл. sloi(g)eg «шлейф», які зводяться до пгрем. *slod- «щось, що волочиться». — Machek ESJC 616—617; Matzenauer 327; Bielsfeldt 247; Kluge—Mitzka 655.

шля́тися «вештатися»; — р. шля́ть-ся, п. [ślac się] «тс.», болг. шляя се «вештається»; — псл. sylēti (sę) «рухатися (певним способом)»; пов'язане з дієсловом sъlati, укр. слáти «посилати», (букв.) «змушувати рухатися»; — споріднене з лит. selēti «скрадатися», н. Geselle «товариш», (букв.) «супутник», а також з лат. sálō, гр. ἄλλομαι «стрибаю», які зводяться до іє. *sel- «рухатися»; р. шля́тися виводилось від шлёндатъ, шлёт-нать (Преобр. II, вып. последний 100). — Фасмер IV 456; Соболевский Лекции 119; Трубачев ВСЯ 1957/2, 36—37. — Пор. слáти¹.

шлях «смуга землі, призначена для їзди і ходіння; дорога», [шля] «шлях» Нед, [шляхівщина] «сіно, солома або зерно, що губляється при перевезенні», шляховик, шляхом (прийм.) «за допомогою», [пошлиах] «слід, прикмета» Нед, пришиаховий; — р. [шлях] «дорога», бр. шлях, п. szlak, (рідк.) szlach «тс.»; — запозичене з німецької мови, можливо, за посередництвом польської; н. Schlag «удар», син. slach «удар; слід (особливо від коня); дорога» споріднені з свн. slac (slag) «тс.»; пор. у семантичному плані укр. бýта дорóга «шлях»; виведення (Горяев 424) від н. Schlich «лазівка», Schleichweg «кружна дорога, таємний шлях» сумнівне. — Шелудько 57; Фасмер IV 457; Kluge—Mitzka 652. — Див. ще **шляк**.

шляхта «дрібне дворянство колишньої феодальної Польщі; дворянство довоєнційної України, Білорусі, Литви», [шляхéтник] «безземельний шляхтич» Пі, шляхéтство, шляхéчина, [шляхóчина] «панування шляхти» Нед, [шляхóцтво] «шляхта» тж, шляхтич, [шлях-тýн] «шляхтич» Нед, шляхтюга (збліш.) «шляхтич», шляхтýнин «тс.», шляхтýнка, шляхтýюра (звев.) «шляхтич», шляхéтний, [шляхóтний] «благородний»

Нед, шляхéтський, [шляхóцький] «шляхетський» Нед, шляхетніти, ст. шляхетный (1602); — р. шляхта «шляхта; дворянство» (в Росії у XVIII ст.), бр. шляхта «шляхта, дворянство», п. szlachta, ч. ślechta, слц. śl'achta, вл. šlachta «тс.», нл. šlachta «родич», болг. шляхта «дворянство» (в Польщі), м. шльахта, схв. šljahta, слн. śláhta «тс.»; — запозичення з польської мови; п. szlachta походить від свн. slahte «рід, плем'я» (дvn. slahta «тс.»), утвореного від slahan «бити; удаватися в когось, бути подібним», що зводиться до пгрем. *slak- «бити»; вплив з боку свн. geslehte «рід» (Machek ESJC 616) або свн. geslahtе (Шелудько 57) при запозиченні в слов'янські мови не обов'язковий. — Шелудько 57; Фасмер IV 457; Преобр. II, вып. последний 101; Brückner 550; Mikl. EW 341; Machek ESJC 616. — Див. ще **шляк**.

шляхун «дерев'яний гачок у знарядді шапovala»; — очевидно, запозичення з німецької мови, що зазнало певного фонетичного спрощення; н. Schlagbogen «лучок шапovala для розбирання вовни» утворене з іменників Schlag «удар» і Bogen «лук»; до спрощення німецьких запозичень пор. шлагбáум і його варіант шлябан. — Див. ще **шляк, шлях**.

шлячóк (у словосполученні шля-чóк-колпаčóк «про шапку боярина на весіллі») Нед; — похідне утворення від шлик, шличóк «вид шапки», можливо, внаслідок зближення його² зі **шляк** «облямівка, кайма». — Див. ще **шлик, шляк**.

шляющíна «у ткачів лінійка, встановлювана між верхнім і нижнім рядом основи у верстаті»; — не зовсім ясне; можливо, похідне від [шляк] «пруг, край» (див.).

шмага́ти «бити чимось гнуцким; [метати, шпурляти Me]», шмагнúти, шмагонúти, [шмагалка] «гнуцкий прут; невелика палиця з балабушкою смоли на кінці, яку діти кидають на велику відстань» Me; — р. [шмага́ть] «бити, стьобати», п. smagać «тс.», ч. śmahać «всущіль, разом», слц. śmaħ «помах», śmaħnūt' «зробити швидкий рух рукою»;

— псл. [smagati]; — споріднене з лит. smōgti «бити», smagūs «сильний (про удари); голосний (про свист); важкий (про вагу)», smáugti «кидати; бити; хльоскати, шмагати», šmagotí «бити батогом», лтс. smag(r)s «сильний (про удари); голосний (про свист); важкий (про вагу)», smaugs «стрункий» і, можливо, з гр. μούερός «важкий», μόγος «труднощі (під час роботи); напруга»; іє. *smāg- «кидати, бити», з яким пов'язуються також псл. smaga, smuga, укр. [смáгá], смúга. — Фасмер IV 458; Brückner 502—503; Mikl. EW 309; Trautmann 270; Fraenkel 838, 848, 1011; Fraenkel LP 5, 11—12; Walde—Pok. II 685. — Див. ще смýга.

[шмальцюга] «поташ; поташна фабрика» Нед, [шмальцуга] «тс. Нед; смола із сосни Пі»; — п. szmelcuga, smelcuga, szmelcuga «вид поташу; місце, де його виготовляють»; — запозичене з німецької мови (можливо, за польським посередництвом); н. Schmelzung «топлення, плавлення» утворене від schmelzen «топити, плавити» (свн. smēlzen «тс.»). — Див. ще смáлець.

[шманати] «вештатися, тинятися» Нед; — р. [шманатися] «вештатися, байдикувати», [шмбнить] «ледарювати, повільно (неохоче) щось робити; жартувати, скалити зуби», [шмунити] «плентатися», п. [szmaniać] «пантрувати, щоб щось украсти; нишпорити, винюхувати»; — не зовсім ясне; можливо, запозичене з німецької мови; н. (арг.) Schmu «невтримне базікання, пусті обіянки, нечисті заробітки» походить від гебр. šēmū'a (мн.) «балачки», (букв.) «почуте». — Фасмер IV 460; Kluge—Mitzka 666.

[шмандéлок] «шматок»; — неясне.

[шмандра] (бот.) «шандра звичайна, *Magrubitum vulgare L.*» ВеНЗн; — очевидно, споріднене з шáндра² «тс.» (див.).

шмарáгдик (бліскавець) (єнт.) «один із видів метеликів-брежників, *Atychia Statices*» Нед; — походить від *смарáгд* «ізумруд», (заст.) *шмарáгд* «тс.»; пор. іншу назву цього метелика *бліскавéць*. — Див. ще *смарáгд*.

[шмарýтися] «з'являтися у великій кількості»; — експресивне утворення від [шмарувáти] «змащувати», пор. позитивну конотацію у слів *умáщувати*, *масnий*, *мáсло* тощо. — Див. ще *шмарувáти*.

шмаркати «сякати; підтягувати слиз у носі», [смárkáтися] «сякатися» Нед, Пі, [смеркáт] «сякати» Л, [смаркáчка] «шмарката; (перен.) мала лойова свічка» Нед, [шмаркля] «слиз, мокротиння, харкотиння», [смаркоти́на] «тс.», [сморклявець] «шмаркач» Нед, [смарок] «шмаркля» Нед, [шмаркák] (зб.) «соплі» Па, *шмаркáч*, *шмаркáчка* «шмарката; (перен.) [погана лойова свічка, що швидко нагоряє]», *шмарки* (мн.) «шмарклі», *шмаркля* (переважно у мн. — *шмарклі*), *шмаркóта* (зб.) «шмарклі; харкотиння», *шмаркоти́ння*, [шмаркúля] «шмаркач; шмаркачка», [шмарок] «шмарклі, харкотиння Нед; соплі Ме», *шмаркáтий*; — р. *сморкáть* «сякати (ніс)», бр. *смаркáць* «тс.», др. *смérкати* «утягати в себе (про подих)», ч. *smíkati* «сякатися», слц. *smíkat'* «сякатися; швидко втягати носом повітря в себе, хникати; потроху пити», вл. *smorkač* «пускати соплі з носа», *smorkač so* «сякатися», нл. *smarkaš* «сякати», болг. *смérкам* «шморгаю; нюхаю (табаки тощо); хлищу; дудлю», *смérкáч* «п'яница», м. *shmrka* «шморгає носом, посапує; попиває (напій); смокче, качає (насосом)», [смрка] «тс.», схв. *шмркáти* «шморгати носом; утягати носом щось; качати насосом», слн. *smíkati* «шморгати носом; пускати соплі з носа; пирхати; хникати», цсл. *смръкáти* «сякати», *смръкъ* «слиз, соплі»; — ймовірно, виникло з питомого укр. *шморкати під впливом запозиченого з польської мови [смарк] «соплі» для підкреслення експресивно-негативного забарвлення слова; п. *smarkač* «пускати соплі з носа; мати нежить» продовжує псл. *smírkati, споріднене з лит. smùrgas «соплі», smùrkštinti «забруднити», перс. тогр «соплі» і, можливо, з лат. týscus (нар.-лат. týscus) «слиз, мокротиння», гр. μύξα «тс.» (Machek

ESJČ 562); пов'язання з н. Schmirgel «тютюновий осадок у мундштуку люльки; слизовий осадок у трубі духового інструмента» (Zupitza GG 137) малоймовірне. — Фасмер III 691; Brückner 503; Kluge—Mitzka 665. — Див. ще **шмаргати**. — Пор. **смарк**.

шмарки — див. **шмаркати**.

[**шмаркотіння**] (бот.) «паслін чорний, Solanum nigrum L.»; — утворене лексико-семантичним способом від **шмаркотіння** «мокрота, соплі»; назва рослини мотивується слизистим соком її плодів (пор. також **паслін**, що розглядається як префіксальне утворення від **сліна**). — Фасмер III 212. — Див. ще **шмаркати**.

шмаровідло «шмаровило (коло-мазь, мазут)»; — бр. **шмаравідла** «шмаровило»; — запозичення з польської мови; п. smarowidło «тс.» утворене від smarować «шмарувати». — Див. ще **шмарувати**.

шмарувати «змащувати; усувати бруд; (розм.) ходити», [smaruvati] «змащувати» Нед, **шмаровило**, [smarovilo] «шмаровило», ст. **шмарованье** (1679); — р. **шмаровать** «мазати», бр. **шмараваць** «шмарувати», п. smarować, ст. szmarować, слц. [smarowac], вл. štoprás, [štoprás], нл. šmaraš «тс.»; — запозичене з німецької мови, можливо, за посередництвом польської; свн. smir(w)en (< двн. smirwen) «шмарувати, змащувати», син. smergen «тс.» споріднені з дангл. smierwan, дісл. smugra, smugja «мазати», двн. днн. дфранк. smēgo «жир, смалець», дфриз. smēge «гній», дангл. smeoги «жир, смалець, сало», англ. smear «мазь, жир», а також і з гр. σμύρις «наждак», μυρίζω «натираю до блиску, машу», тох. В штаге «гладжу, розгладжу», дірл. smi(u)g «кістковий мозок», лат. medulla (< *(s)megullā) «кістковий мозок; стрижень (стебла)»; іє. *smegi- «жир»; до переносного значення «ходити» в укр. **шмарувати** пор. бýти **нóги** «ходити», чесáти «іти», dáti дрáла «утекти» (останнє утворене від dérti). — Шелудько 57; Фасмер IV 458; Brückner 503; Kluge—Mitzka 663, 665.

[**шмаряти**] «кидати», [shmariti] «тс.», [shmarnti] «кинути»; — р. [shmarity] «бити, особливо батогом, пugoю», ч. [šmagnt'] «ударити батогом», слц. šmarit' «кинути», šmárat' «кидати», вл. šmagpuć «злегка вдарити»; — можливо, запозичення зі словацької мови; західнослов'янські слова пов'язуються з н. Schmarre «шрам, рубець», утвореним від schmieren «шмарувати, змащувати; (перен.) бити» (Machek ESJČ 617). — Фасмер IV 458. — Див. ще **шмарувати**.

шмат «частина чогось; кусок», [smat] «тс.» Кур, **шмáта** «клапоть; ганчірка», **шматýна** «тс.; [штука білизни]» Ме, **шмáтка** «шмата», [shmatnik] «домотка на ряднина, в якої основа нитяна, а уток зі смужок різних ганчірок» ЛЖит, **шматóк**, [shmatoshnik] «ганчірник» Нед, **шмáття** «шматки; [білизна, одяг; лахміття; речі]», **шматýра** «шматок; скибка», [shmatýr'] «шматки», **шматуряка** «шматок; скибка», [shmatýnka] «ганчірка», [shmatýr] «ганчірник», **ошмáття**, [shmatáti] «шматувати», [shmatkuvati] «тс.», **шматувати**, [shmat] (присл.) «багато, велика кількість (чогось)»; — р. [shmat] «шматок, скибка; частина; відстань», бр. **шмат** «шматок; багато», п. szmat «шмат(ок); [багато]», [smat] «шматок чогось плоского», слц. [šmata] «ганчірка; клапоть», [šmaty] (мн.) «одяг»; — видозмінене запозичення з німецької мови (можливо, за посередництвом польської); н. [Schnat(e)] (< двн. (пізнє) snatta) «відрізок (чогось); молодий зрізаний пагін; просіка, межа» пов'язане зі швейц.-нім. [schnätzen] «вирізати», спорідненим з ірл. snass «поріз; удар», кімр. naddu «ріжу»; всі ці форми зводяться до іє. *snadh- «нарізати, вирізати»; пов'язання зі шв. små «малий», småtting «менший» (Горяев 424), як і з ч. šmatati / hmatati «торкатися, обмажувати» (Brückner 551; Holub—Кор. 372), сумнівні. — Фасмер IV 458—459; Пребор. II, вып. последний 101; Matzenauer 329; Kluge—Mitzka 668.

[**шмекнуть**] (про зайця) «шмигнути, раптово і злякано пробігти» ЛЧерк; —

експресивне утворення, можливо, пов'язане зі *шмигнути*; пор. бр. [шмікаць] «ховатися, тікати».

шмелъц «емаль, полива; брухт»; — п. szmeliс «брухт; ст. емаль, полива», ч. (розм., заст.) śmelc «емаль»; — запозичення з німецької мови; н. Schmelz «емаль, полива», Schmelze «плавка» утворені від schmelzen «танути, плавитися, розтоплюватися», спорідненого із свн. smēlzen «тс.» (< пгерм. *smelten), данgl. meltan, англ. melt «танути»; далі зіставляється з гр. μέλδομαι «розтоплююся», дінд. mēdūh «м'який, ніжний», лат. mollis (< *moldvis) «м'який», псл. *moldъ, укр. молодий. — Sl. wug. obcych 731; Kluge—Mitzka 663. — Пор. **емаль, молодий, смалець**.

шмे́ргель¹ «наждак» Нед; — п. szmergeliс, ч. (розм.) śmirlгl, слц. śmīrgel, болг. шміргел, м. шміргла, схв. шміргл, śmīrgla, слн. (розм.) śmīrgel; — запозичення з німецької мови; н. Schmiegel, Schmīrgel «наждак» походить від іт. smeriglio «тс.», яке продовжує слат. *smirillum, пов'язане з первісним слат. smyrīs «наждак, корунд», запозиченим з грецької мови; гр. πίζη σμύρις «тс.» етимологічно нез'ясоване. — Kluge—Mitzka 663, 665; Frisk II 751.

[шмे́ргель²] (бот.) «кульбаба, Тагахасум L.; жовтець, Ranunculus L.» Нед; — неясне.

[шмे́рдавка] «нежить» Нед, [шмірдавка] «тс.» Шух; — не зовсім ясне; можливо, експресивне утворення на основі синонімічних *шмаркота*, *шмарки* і под. — Див. ще **шмаркати**.

[шмі́га¹] «дощечка, що служить кутоміром при набиванні млинового каменя; дощечка як міра натягання обода в колесі», [шмі́га] «тс.», [шмигува́ти] «вирівнювати камінь у млині», [шми́гува́ти] «тс.»; — п. śmiga «буровий шаблон; вид косинця, що рухається на осі; теслярське знаряддя (кутомір)», [szmiga] «тс.», вл. [śmīha] «кутомір», нл. śmiga «тс.»; — запозичення з німецької мови; н. Schmlege (< свн. smiuge) «кривина, вигин, схил; кутомір; складаний метр»

утворене від schmiegen «притискати(ся), прилягати, гнутися», що є словом пра-германського походження (пор. гол. smiigen, данgl. smūgan, дісл. smjúga), спорідненим з псл. smykatī, smuga, укр. смікати, смуга. — Kluge—Mitzka 664; Vries AEW 520. — Див. ще **смікати, смуга**.

шмі́га² (у виразах: до шміги, під шмігу «до ладу», не до шміги «не до ладу»), [чмі́га] (у виразах: до чміги «до ладу», не до чміги «не до ладу»), [чмі́га, шмі́га] «лад» Бі; — п. śmiga [у виразі nie do śmigi] «нестосовно, невчасно; (кому) не до смаку»; — пов'язане зі *шмі́га¹* «дощечка, яка служить для вимірювання», отже, вираз мав первісно означати «не стосовний до шміги, не відповідний щодо міри», що пізніше набуло ширшого значення «недоладний, не до ладу». — Див. ще **шмі́га¹**.

[шмі́га] «пастка для болотяних птахів», [смі́га] «тс.»; — очевидно, споріднене зі **смікати**; г, можливо, під впливом **шмігáти** або назв дзі́га, ші́га і под. — Див. ще **смікати**.

шмігáти «швидко йти; шугати, шатати» СУМ, Нед, *шміглāти, шмігнүти, шмігонүти, [чмі́га, шмі́га]* «жінка легкої поведінки» Пі, [шмі́га] «тс.» Нед, [шмігалка] «лозина; побігайка» До, [шмігний] «моторний, швидкий» Нед, *шміг* «вигук на позначення шмігання»; — р. *шмігать* «шмігати», [смі́гать] «тс.; терти; шморгати (листя з гілки, верхівки конопель)», бр. *шмігаць* «шмігати», [чмі́гаць] «тс.», п. [szmygać] «шмігнути», болг. *шмігвам* «шмігаю», схв. *шмігнути* «шмігнути, вислизнути, утекти»; — псл. smygati «швидко рухатися»; — споріднене з лтс. smūdzis «рід комахи, повзуче створіння», данgl. smugan «(про)шмігнути», дісл. smjúga «тс.», снн. smūken «повзати», дісл. smeykinn «повзаючи», гол. smokkeien «чатувати, чигати» і, можливо, також з н. schmuggeln «проводити контрабандою»; іє. *smueug-/smeuk- «слизький; ковзнути, прослизнути». — Фасмер III 694—695, IV 461. — Пор. **смікати**.

[шмигóла] (орн.) «дрізд чикотень, *Turdus pilaris L.*» Нед; — неясне.

[шмíкати] (табаки) «нюхати (табаки)» Нед; — р. [шмы́кать] «туди й сюди носити; чигати; нюхати, винюхувати», бр. [шмы́каць] «ховатися, тікати», ч. [шты́кati] «тягти», слц. štýkat' sa «ковзатися»; — експресивне утворення, пов'язане, можливо, зі смíкати (див.).

[шмíлiti] (у виразі шмíлiti гýбки «стискати губки, кокетуючи»); — можливо, запозичення з німецької мови; н. schmolleп «дутися, копилити губи, ведувати; (заст. або діал.) усміхатися» споріднене із свн. smielen «усміхатися», гол. (заст.) smuulen «тс.», пгерм. *stmei- «усміхатися» і далі, можливо, з посл. *smijati sę, укр. сміятися. — Шелудько 57; Kluge—Mitzka 665, 666.

[шмир¹] «шерех, шум» Нед; — запозичення з польської мови; п. szmer «шурхіт, шелест (листя)» пов'язане зі szemrać «шелестіти», очевидно, звуконаслідуваного походження. — Brückner 547, 551. — Див. ще **шемráти**.

[шмир²] (бот.) «стоколос польовий, *Bromus arvensis L.*; — п. [szmyr, smyr] «верес, *Calluna Salisb.*», [szmyr] «чебрець, *Thymus L.*», схв. шмир «частуха подорожникова, *Alisma plantago-aquatica L.*»; — неясне.

[шмíткий] «швидкий, моторний» Кур, Г.; — п. [szmytki] «спритний; прудкий; швидкий» (з укр.?) — експресивне утворення, що виникло, очевидно, внаслідок контамінації слів *шивидкий* та *меткий*.

[шмíгáлець] (зоол.) «вуж, *Coluber*; мідянка, *Coronella austriaca Laur.*» Вел; — експресивне утворення від *шмíгáти* «шугати» (див.).

[шмíглий] «стрункий» Вел, [шмíглий] «тс.» Вел, [шмíглий] «тонкий та гнучкий; жвавий» Нед, [шмиглéнький] «худий; жвавий» тж; — запозичення з польської мови; п. śmigły «стрункий; проворний; гнучкий» пов'язується зі smagły «стрункий, гнучкий, тонкий; за- смаглий, чорнявий», smaga «спрага». — Brückner 502—503, 533. — Див. ще **смáгá**¹.

[шмíгнúти] «кинути» Вел; — запозичення з польської та словацької мов; п. śmignać «хльоснути, стъбнути; шмигнүти; [кинути з усієї сили]», слц. [šmíhnúť] «хльоснути, стібнути» зіставляються з лит. smiegti «втикати, всаджувати (про щось гостре, напр. ніж); хльоскати, стібати»; п. śmignać пов'язується зі smagać, яке розглядається як похідне від smaga «спрага», спорідненого з укр. смáгá «тс.» (Brückner 533). — Machek ESJČ 617. — Див. ще **смáгá**¹.

[шмовда] (бот.) «мітлиця, *Agrostis spica-venti L.*» Вел, Mak; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане зі смовдь (див.).

[шмónдя] «неохайна людина; аморальна жінка»; — р. [шмóня] «ледар»; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з н. (арг.) Schmu «невтримне базікання; пусті обіцянки; нечисті заробітки», що походить від гебр. šēmū'a (мн.) «балачки», (букв.) «почуте». — Фасмер IV 460; Kluge—Mitzka 666. — Пор. **шманáти**.

[шмóрга] «смуга» Нед, [шморганистий] «смугастий», [шморгáтий] «строкатий» Нед; — зворотне утворення від *шмóргати* «хльоскати, бити»; первісне значення «смуга (від удару)». — Див. ще **шмóргати**.

[шмóргати] «із шумом утягувати носом повітря; смикати; бити, хльоскати; обчищати щось (переважно стебла рослин від листя), смикати рукою; шмигати», [шмóргавка] «терлиця», [шморгун] «хитрий хлопець», шморг (виг.) «смик; шмог (носом); хльос; шмиг», [зáчморк, зáчморк] «зашморг» Нед, [зáчморком] (присл.) «за допомогою зашморгу» Нед, зáшморг, зашмóргувати «затягати (зашморг і под.)», обшишмóргувати «обдирати», [пошморг] «смикання; подряпина; сліди полозів на дорозі», [пошморга] «суканий ремінець», [пошморгом] (присл.) «зісковзнувши, зірвавши»; — р. [смограти] «шмограти (носом); очищувати прут від листя, мотузок від ко-стриці», [шмограти] «смикати; терти», [шмóргнуту] «шмогрнути (носом)», бр. шмóргаць «шмограти (носом)», [смóргаць] «часто шмограти (носом)», п.

[smorgač] «щипати, рвати; пити (горілку); кидати; шморгати (носом); обривати (листя)», ст. smargnać «із шумом махнути», болг. смъркам «шморгаю носом», м. шмрка «тс.»; — псл. [*sm'rgati]; — споріднене з лит. smūrgas «соплі», smūrglis «тс.», smūglīus «нехлюй, шмаркач», лтс. smūrgāt «бруднити», smūgga «бруд»; припускається звуконаслідування походження. — Преобр. II 338; Фасмер III 691, IV 460. — Пор. **сморг**, **шмаркати**.

[шморгель] «пиріг із гречаного борошна, смажений на олії» Нед; — неясне.

[шмόршок] (бот.) «лісовий (істівний) гриб зморшка, *Morchella Dill.*» Па; — результат фонетичної видозміни первісного [*сморжок], похідного від [сморж] «гриб зморшка». — Див. ще **сморг**.

[шмуглáти] «натирати; тіпати (коно-плі, льон)», **[шмúляти]** «тс.», **[шмúль-егати]** «натирати», **[шмульянка]** «жменя очищених конопель або льону» Нед; — бр. шмúляць «(про одяг) витирати; (про шкіру) шмуглáти», п. рідк. szmulać «заяложувати; бруднити; витирати (поверхню чогось)», болг. **[шмúля, жмúля]** «рву фрукти з листям та гілками; коротко стрижу», **[смýля]** «зриваю швидко плоди або листя; зриваю плоди з листям», **[(о)мúlvam, (у)мúlvam, (из)мúlvam]** «вибираю зерна з кукурудзи; зриваю з дерева плоди з листям та гілками»; — псл. **[smulíti, smuljati]** «робити безрозгім; позбавляти вух, хвоста, шерсті» < іє. *kēm-/kēm-; — споріднене з лит. štūlas «безрогий, шутій», štūlis «безрогий бик, бугай», štūlē «безрога корова», лтс. smaulis «безрогий», smaūle, smàule «корова безрога або з обламаними рогами», дінд. sáma- «безрогий, із ще невирослими рогами», sámalala- «недолік, шкода», гр. κέμας «молодий олень (двох років)», дvn. hinta (< *kēm-ti-), н. Hinde «самиця оленя»; укр. шмуглáти виникло зі **[шмúляти]**, можливо, під впливом **шигглáти**. — Bernard Балк: езикозн. IV 81—84; Младенов 695; Fraenkel 1015—1016; Pokorný 556, 929.

шмúклер «позументник», **шмукля́р** «тс.» Нед, **шмукля́рня** «майстерня позументника», **шмукля́рство** «тс.; крамниця позументника» Нед; — р. **шмúклер**, п. szmuklerz; — запозичення з німецької мови; н. Schmuckler «позументник, виготовлювач прикрас» утворене від Schmuck «прикраса» (снн. smuck «тс.»), спорідненого із свн. smücken «стискати, щільно обійтися, притискати», свн. smiegen «тс.; охоплювати, облягати (про одяг); обвиватися (про рослини)», (н. schmiegen «тс.») — словом прагерманського походження, спорідненим із псл. smuga, укр. **смýга**. — Шелудько 57; Фасмер IV 460; Brückner 551; Kopalínski 947; Kluge—Mitzka 664, 666. — Див. ще **смýга**.

[шмúтер] «не звитий лист капусти» Веб; — неясне.

шмуцтýтул «аркуш перед титульним аркушем книги»; — р. **шмуцтýтул**, бр. **шмуцтýтул**, п. szmuctytuł, болг. **шмúцтитул**; — запозичення з німецької мови; н. Schmutztitel «шмуцтитул», (букв.) «заголовок, що захищає від забруднення» — складне слово, утворене з іменників Schmutz «бруд», спорідненого з гол. smutt, англ. smut «бруд», дінд. mudira-, сірл. muad «хмаря», гр. μύδος «сирість», лтс. māudytì «купатися», псл. myti, укр. **мýти**, і Titel «заголовок; титул», що походить від лат. titulus. — CIC² 932; Kopalínski 947; Kluge—Mitzka 667; Klein 1463. — Див. ще **мýти, тýтýул**.

шнек «гвинтовий конвеер»; — р. болг. **шнек**, бр. **шнæk**, ч. слц. šnek; — запозичення з німецької мови; н. Schnecke «шнек; слимак» споріднене з дvn. snahhan «повзти», нн. snigge «слимак», сангл. snegge «тс.», дангл. snaca «змія», англ. snake, дісл. snākr, snōkr «тс.», які зводяться до герм. *sneggan «слимак», а також — поза германськими мовами — споріднене з дірл. snaighim «(я) повзу». — CIC² 932; Holub—Lyer 469; Kluge—Mitzka 667—668, 669.

[шнéпа] (орн.) «вальдшнеп (слуква), *Scolopax rusticola L.*» Нед, ВенЗн,

Шарл, [шнап] ВеНЗн, Шарл, [шнеп] ВеНЗн, [шняп] «тс.» ВеУг; — нл. *špera* «тс.»; — запозичення з німецької мови; н. Schnepfe «вальдшнеп» пов'язане з н. Schnabel «дзьоб», дvn. *snabul*, гол. *snavel* (*sneb*) «тс.», дфриз. *snavel* (*snabba*) «рот», а також з данgl. *nebb* «дзьоб; обличчя», англ. *peb*, *pib* «дзьоб, вістря», дісл. *pef* «ніс», які зводяться до пгерм. *(s)par-; назва птаха мотивується величким дзьобом. — Шелудько 57; Schuster-Šewc 1463—1464; Kluge—Mitzka 667, 670; Fraenkel 851—852; Vries AEW 406. — Пор. **вальдшнеп**.

шніпорити — див. **шніупорити**.

[**шнірити**] «шугати», [**ширити**] «розмишляти, розшукувати; поспішати, відлітати» Нед, [**шніти**] «постішати, відлітати» Нед; — р. **ширить** «поквапливо ходити, рухатися в різних напрямках; сновигати», **шнірять** «тс.; [штовхати]», бр. **шнірить** «нишпорити; шастати, никати», п. [szpugrzyć] «нишпорити; шукати»; — очевидно, образно-ономатопейче утворення; пор. н. schnürgren «дзижчати, густи; мурчати (про кішку)» (< свн. *snurgen* «тс.»); р. **ширить** зближується з **нірять** (Фасмер—Трубачев IV 462—463); пов'язання російського слова з р. **сновать** (Потебня РФВ 4, 207), дісл. *zподга*, *spudga* «нюхати» (Грот Філ. раз. I 468), з н. *schnürgren* (Горяев 424; Грот, там же) непереконливі. — Преобр. II, вып. последний 102.

[**шнірка**] «залізниця»; — очевидно, експресивне утворення від **шинірити** «постішати» (про паровоз), пор. і р. **ширить** «рухатися в різних напрямках; сновигати». — Див. ще **шнірити**.

[**шніцель**] (кул.) «відбивна або рублена котлета», **шніцель**; — р. **шніцель**, бр. **шніцэль**, п. *sznycel*, ч. (розм.) *šniel*, *šnycl*, слц. (розм., заст.) *špicel*, *šniel'a*, болг. **шніцел**, м. **шницла**; — запозичення з німецької мови; н. *Schnitzel* «шніцель» є демінутивною формою іменника [*Schnitz*] «відрізаний шматок», утвореного від *schnitzen* «різати», інтенсива до *schneiden* «тс.» (дvn. *snīdan*, днн. *snīhan*, гол. *snijden*, дфриз. *snītha*, данgl. *snīðan*, дісл. *snīða*, гот. *sneifan*

«тс.»), спорідненого з ірл. *snēid* «малий, короткий», укр. [*сніт*] «колода».— Фасмер IV 462; Черных II 419; Kluge—Mitzka 669, 671; Paul DWb. 522; Vries AEW 524. — Див. ще **сніт**.

[**шніупорити**] «ретельно розшукувати» Нед, [**шніпорити**] «тс.; розумітися на чомусь»; — можливо, запозичення з німецької мови; н. *schnuppern* «нюхати, вистежувати, сопти», мабуть, пов'язане зі [*Schnuppe*] «нежить; морда», спорідненим з н. *schnupfen* «нежить», а також із дісл. *snoppa* «морда», лат. *nautare* «плавати», дінд. *snāuti* «капає», гр. *νέω* «пливу», сірл. *snuad* «річка», які зводяться до іє. **sneu-* «текти»; може розглядатися, однак, як експресивний варіант дієслова **нішпорити** (див.). — Kluge—Mitzka 672—673.

[**шнур**] «тонка вірьовка; одиниця виміру землі», **шнурівка**, **шнуровіці** «корсет; шнурівка», **шнуроциа** «шнурок; шнурівка» Нед, **шнурóк**, [**шнурóвáне**] «шнуровання; шнури» Нед, [**шнурувáння**] «вірьовка для ув'язування соломи, сіна, снопів і т. ін. на возі» Па, **шнурувáльний**, [**шнуркувáти**] «оздоблювати сукно кольоровими шнурками», **шнурувáти**, **шнурувáтися**, [**зашинурок**] «защморг», [**зашинурýний**] «зашинурований» Я; — р. бр. болг. м. **шнур** «шнур», п. *sznur* «шнур; одиниця виміру землі», ч. *šnúga* «шнур», слц. *šnúga*, вл. *šnúga*, нл. *šnoga*, полаб. *šnúř* «тс.», слн. *šnegovec*; — запозичене з німецької мови, можливо, за посередництвом польської; н. *Schnur* (< свн. *snug*, дvn. *snug* «шнур») є словом пра-германського походження, пор. снідерл. гол. *snoer* «шнур», данgl. *snēge* «струна арфи», дісл. *snøgi* «сплетений канат», гот. *snögrjō* «кошик, сітка»; — споріднене з лит. *nāras* «петля», тох. *ῆγε* «шнур, нитка»; іє. *(s)per- «плести, вити». — Шелудько 57; Фасмер IV 462; Черных II 419; Brückner 551; Holub—Кор. 373; Holub—Lyer 469; Schuster-Šewc 1464; Младенов 695; Mikl. EW 341; Bezljaj ESSJ IV 88; Kluge—Mitzka 673.

[**шняївка**] (зоол.) «вид жаби» Нед; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане зі [**шняга**, **шняга**] «ропуха» (див.).

[шняга] (зоол.) «ропуха, *Bufo*» Нед, **[шні́га]** (зоол.) «тс.»; — п. szniaga «жаба»; — з огляду на г, не виключено запозичення з польської мови; п. szniaga є словом нез'ясованого походження; можливо, походить від н. Schnecke «слімак», пор. також нн. Schñake «вуж», данgl. snaca, англ. snake «змія». — Див. ще **шнек**.

[шняпати] «пересуватися, шльопаючи взуттям» Па; — експресивне утворення, можливо, пов'язане зі **шляпати** (див.).

[шобортати] «скребти; ритися, копатися, шукати» Нед, **[шубортати]** «ритися, копатися, шукати» Нед; — не зовсім ясне; можливо, звуконаслідуваньне утворення (пор. *шкеберть*); не виключено також афективне походження, пор. подібне за семантикою і формою *піррати*.

[шуболь] (виг.) «шубовсть» Нед; — звуконаслідуваньне утворення, можливо, пов'язане з вигуком *шубовсть*. — Пор. **шубовстати**.

[шовдер] «шинка з передньої свинячої ноги» ВеУг, **[шовдра]** «тс. ВеУг; шинка Вел»; — п. szołdra «шинка»; — фонетично адаптоване запозичення з німецької мови, можливо, за посередництвом польської або угорської (уг. sódar, soldar, solder «тс.»); н. Schulter «плече» (свн. schulter, schulder «тс.», двн. scultra, англ. shoulder) споріднене з гр. σκαλίς «лопата», σκάλλειν «копати, розпушувати землю мотикою»; зводиться до іє. *(s)kel- «різати». — Bárczi 272; Kluge—Mitzka 683. — Див. ще **колоти, скала'**.

шовнізм «проповідь національної виключності одних націй і цікавання інших», **шовніст**, **шовністичний**; — р. **шовнізм**, бр. **шавнізм**, п. szowinizm, ч. šovinismus, слц. šovinizmus, вл. нл. šowinizm, болг. **шовнізъм**, м. **шовнізъам**, схв. **шовнізъам**, слн. šovnízem; — запозичення з французької мови; фр. chauvinisme «шовнізм, шовністичний» утворене від прізвища наполеонівського солдата Нікола Шовена (Nicolas Chau-

vin), який під час єгипетського походу 1798—1801 рр. відзначився особливою жорстокістю до арабського населення і згодом за ставлення до Наполеона, якого обожнював, був висміяний у карикатурах і у водевілі Коньяра «Трикольорова кокарда» (1831); прізвище Chauvin походить від латинського власного імені Calvinus, спорідненого з calva «череп», псл. *golva, укр. **голова**; посередництво німецької мови (н. Chauvinismus «шовнізм» — Фасмер IV 464) не обов'язкове. — СІС² 932; Кравчук УМШ 1957/4, 81; Черных II 419; Младенов 695; Dauzat 167; Klein 271. — Див. ще **голова**.

шовк¹ «волокно від шовкопряда; пряжа й тканина з цього волокна», **[шовкá]** «сита у млині», **[шовківка]** «шовкова шапка; шовкова нитка», **шовківник**, **шовківництво**, **шовковик**, **шовковина**, **[шовківниця]** «шовкова пряжа» Нед, **[шовкун]** «шовковик» ЛЧерк, **шовчáтка** (ент.) «вид молі (*Trombidium holosericeum*)» Нед, **[шóвчýна]** «шовковина» Г, Нед, **шовківничий**, **шовковистий**, **[шовковністий]** «подібний до шовку» Нед; — р. **шёлк** «шовк», бр. **шоук**, др. **шылкъ** «тс.», п. [szołkowy] «шовковий» (зі східнослов'янських мов); — загальнозвизнаної етимології не має; можливо, походить від дісл. silki «шовк» або двн. silecho чи данgl. sioluc «тс.», які за посередництвом лат. sēgicum «шовк», sēgicus «шовковий» пов'язані з гр. σπριχός «належний до серів; шовковий» і Σήρ (Σήρος, звичайно мн. Σήρες) «Китай; китайці (сери)»; гр. Σήρ — етнонім не зовсім ясного походження, можливо, пов'язаний з кит. sī (se) (<*sir) «шовк» (пор. монг. sirkek, маньчж. sirghé, кор. sir «тс.»); існує також припущення про запозичення др. **шылкъ** з якоїсь східної мови і про слов'янське походження дісл. silki, данgl. sioluk (Klein 1444; Jóhannesson 1152; Schrader IF 17, 34; Holthausen Awn. Wb. 243; Falk—Тогр 966, проти Фасмер IV 423); припущення безпосереднього зв'язку між **шылкъ** і монг. sirkek (Schrader Reallexikon II 383)

проблематичне. — Фасмер—Трубачев IV 423—424; Vries AEW 475; Walde—Hofm. II 521; Frisk II 697.

[шовк²] (дикий) (бот.) «асклепій сирійський» (ваточник, *Asclepias cornuti* (*syriaca*) Decsn.) Mak, [шовківка] «ситник трироздільний», *Juncus trifidus* L.» ВеНЗн, Mak, [шовковáтиця] «баговиння, *Confervaria rivularis* Fr.» ВеNЗн, Mak, шовковáтицюовáти «*Confervaceae*» Нед, Mak, [шовковáть] «баговиння, *Confervaria rivularis* Fr.; *Cladophora viadrina*; (сітковата) *Hydrodictyon utriculatum*», [шовковиця] «баговиння, *Confervaria rivularis* Fr.; смоковнича (інжир), *Ficus carica* L.» Mak, [шовчина] «асклепій сирійський», *Asclepias cornuti* Decsn.) Mak, шовчиновáти «*Asclepiadaceae* (Asclepiadæe)» Нед, Mak; — утворення, пов'язане з шовк² на підставі різних подібних до нього рис рослин: шовк «асклепій сирійський» — за шовкоподібний пух навколо насіння рослини (Анненков 52), шовковáтиця, шовковáть — за подібністю тонких стебел рослини до шовкової нитки (Анненков 105); шовковиця «інжир» — з огляду на пухнасте зі споду листя, подібне до шовку тощо. — Див. ще **шовк¹**.

[шóвкати] «говорити нерозбірливо, як беззубі» Бі, [шóкати] «тс.», [шовкýн] «беззубий; той, що нерозбірливо говорить» Бі; — звуконаслідуване утворення. — Пор. **шáвкати, шóкати**.

шовковиця (бот.) «*Mogus L.*», [шовковниця] (бот.) Mak, шовкýн «безплідна шовковиця», [шовковиця] «тс.; дика смоковнича; баговиння, кущир», шовковичний, шовковичні; — р. шелкóвица, бр. шаўкóүніца; — похідне утворення від шовк²; назва мотивується тим, що листям рослини виготовується тутовий шовкопряд. — Див. ще **шовк²**.

[шовкунéць] «шевське знаряддя пригладжувати підбори»; — фонетичний варіант іменника **шолгýн**; виник унаслідок зближення з **шовк**. — Див. ще **шолгýн**.

[шóгнути] «щутнути, дременути» Нед; — очевидно, аблautна форма (<*шегнути) діеслова **шугнýти** «шивидко рушити, кинутися», пор. чесáти : чýхати. — Див. ще **шугáти**.

шок «сукупність загрозливих ознак у людини й ряду тварин унаслідок порушення нервової регуляції життєво важливих процесів», **шокувáти**; — р. бр. болг. м. шок, п. szok, ч. слц. šok; — запозичене з французької мови (або з англійської через французьке посередництво); фр. choc «поштовх, удар» походить від гол. schokken «штовхати, трусити; хвилювати, розстроювати», спорідненого із снідерл. schocken «гойдатися», дvn. scos «рух у вигляді поштовху, гойдання», днн. skocga «гойдалка», звуконаслідувальними за своєю природою; припущення (Dauzat 173; Kopaliński 947) про походження від англ. to shock «потрясати, шокувати» менш імовірне, оскільки це слово англійські етимологи (див. Klein 1437) вважають запозиченням із французької мови. — СІС² 932; Черных II 419; Младенов 695; Vries NEW 622—623.

[шóкати] «шавкати, шепелявити»; — звуконаслідуване утворення, що імітує шепелявлення. — Пор. **шáвкати, шóкати**.

[шоковиця] (бот.) «сочевиця, *Lens esculenta Moench*» ВеБ, Mak, [шовковиця] «тс.» ВеNЗн, Mak; — експресивна видозміна первісного **сочевиця**; пор. інші фонетичні варіанти слова: **сешевицє, сошовиця, чачавиця, шашовиця, шочевиця, шушавиця** та ін. — Див. ще **сочевиця**.

шоколáд «порошок із насіння какао з цукром і прянощами», **шоколáдка, шоколáд**, [чоколáда, чоколáда]; — р. шоколáд, заст. шоколáт, чоколад, [чиколáд], бр. шакалáд, п. czekolada, заст. czekolata, czekulata, czokolada, czokolata, ч. слц. čokoláda, вл. нл. šokolada, болг. шоколáд, м. схв. чоколáда, слн. čokoláda; — запозичене з іспанської мови за німецьким і французьким посередництвом (н. Schokolade, фр. chocolat); ісп. chocolate «шоколад» (спочатку уживаний лише як напій) походить з індіанських мов Мексики, зокрема з мови нагуатл, де schokoatl означає «напій з перебродженої кукурудзи» (пор. і kakauatl «напій з

какао й кукурудзи»); -l- в ісп. chocolate могло з'явитися під впливом назв інших індіанських напоїв (пор. possolatl «напій із вареної кукурудзи»). — Фасмер IV 465; Черных II 420; Преобр. II, вып. последний 102; Holub—Lyer 119; Младенов 695; Kluge—Mitzka 674; Klein 279; Lokotsch EWAW 58.

[шолгун] «шевське знаряддя пригладжувати підбори»; — неясне.

[шоловоріг] (зоол.) «тритонія (рід слимака), Tritonium» Нед; — неясне.

шолом «головний убір, переважно військовий, що захищає голову», *шелом* «шолом», [шоломок] «(зменш.) від *шелом*; поліська літня шапка з товстого домашнього сукна у вигляді конуса», [шоломка] «велика бочка» Нед, [шоломок] «головний убір» Нед, [шоломенний] «той, що трясе шоломом» Нед, [шоломівий] «приголомшений, ошелешений» Нед, [шоломістий] «подібний до шолома», *підшоломник*, [пришоломити] «приголомшити»; — р. ст. *шелом* «шолом (у воїнів)», бр. ст. *шалом* «тс.», др. *шеломъ*, п. ст. *szłotm.*, ч. [šlém], болг. м. *шлем*, схв. *шліјем*, слн. *ślēm* (ślém), цсл. *шлѣмъ*, *шлѣмъ*, *шлѣмъ*; — псл. *šelmtъ; — давнє запозичення з германських мов; пор. дvn. свн. днн. дфриз. данgl. *hēlm*, дісл. *hjalmr*, гот. *hilms*, н. *helm*, англ. *helmet*; пгерм. *hēlma(z) «шолом», (букв.) «прикриття» (можливо, споріднене з дінд. *ságtan* «захист») утворене від діеслова *helan «ховати, зберігати», спорідненого з н. *hehlen* «ховати, приховувати», лат. *cōlo* «ховаю», *color* «колір», гр. *καλύπτω* «обгортаю, закриваю», дірл. *celim* «ховаю, приховую», які зводяться до іє. *kēl- «приховувати, покривати»; існують також спроби пояснення слова як споконвічно слов'янського, пов'язаного з псл. *x^vltъ, укр. [холм], р. *холм* (Соболевский РФВ 71, 447; Mikkola Ursl. Gr. I 177; Младенов 695; Brückner KZ 48, 194). — Фасмер IV 424—425; Brückner 170; Skok III 405; Мартынов Сл.-герм. взаимод. 52—53; Mikl. EW 338; Kluge—Mitzka 303. — Пор. **кілір**, **шлем**¹.

шоломниця (бот.) «Scutellaria L.», [шоломниця] «тс.» Mak; — р. *шлёмник*, бр. *шлёмник*; — можливо, неточна калька лат. scutellaria (від scutella «чашка») або німецької назви рослини Helmkraut, (букв.) «шолом-зілля»; назва рослини мотивується шоломоподібною верхньою губою квітки. — Анненков 322; БСЭ 48, 102; Нейштадт 465. — Див. ще **шолом**.

[шолопай] «простак, роззыва» Нед; — р. *шалопай*, *шелопай* «нероба, гульвіса»; — не зовсім ясне; можливо, запозичення з російської мови; р. *шалопай*, *шелопай* можуть походити з первісного *шалобай «базіка», складного слова, утвореного з основ діеслів *шаліть* «пустувати», *шалій* «навіжений, шалений» і *бать* «бяти, говорити, казати», пор. р. [шалобай] «незgrabний грубий чоловік» (Булаховський Вибр. пр. III 410—411); пов'язання з фр. *chéparap* «негідник, мерзотник», що походить від н. Schnarphahn «розбійник» (Korsch AfSIPh 9, 670; Даль IV 1391), з *холопай* «наймит» (Ільинський ИОРЯС 20/4, 157), з н. *Schlüffel* «бродяга» (Горяев 420), тат. *şalbak* «дурень» (Mikl. TEI II 163), узб. *şalrap* «капловуха людина» або *şalpak* «ледачий» (Korsch AfSIPh 9, 670) малаймовірні. — Фасмер IV 400; Черных II 400.

[шолопати] «їсти зерно (про качок); шарудіти, шелестіти; ритися в чомусь, перебирати щось; обідати щось (про тварин)» Нед, [шолопотіти] «шарудити, шелестіти» Нед; — бр. *шалопаць* «тягнити, метикувати»; — звуконаслідуване утворення. — Пор. **шелепати**.

[шолостати] (ячмінь) «очищувати товчінням» Нед; — фонетичний варіант діеслова [холостати] «товкти в ступі; очищувати від лушпайок (зокрема, просо)», що виник, мабуть, під впливом слів типу *шолупайка*, *шолупіна*. — Див. ще **холостити**, **шолупа**.

шолудівник (бот.) «Pedicularis L.»; — похідне утворення від **шолудівий**, **шиблуді**; назва рослини мотивується тим, що її відварам виводили комах-паразитів

у свійських тварин. — Нейштадт 503—504. — Див. ще **шолуді**.

шолуді (мн.) «струпи (переважно на голові); парші; захворювання шкіри», [шолуди] (мн.) «струпи» Нед, *шолудівець*, *шолудівка* «картопляна пліснява (*Rhizosporium*, *Fusisporium solani*) Нед, Mak; [вид писанки з орнаментом неповної рожі]», *шолудник* (ент.) «горіхотворка, *Cecidonia*, *Cecidonia destructor*», *шолудяй* «шолудивець», *шолудівий*, *шолудівіти*; — р. заст. *шёлуди* «струпи, короста», бр. *шблудзі*, др. *шелудивиши* «шолудивий», п. [szełudy] «шолуді»; — не зовсім ясне; можливо, зводиться до псл. **šelǫdb* < іє. **skel-* «розколювати» (Petersson AfSIPh 35, 376) усупереч Фасмерові (Фасмер IV 425); малоймовірні пов'язання з англ. *scalled* «облуплений», схв. *ħela* «ліса людина» (Горяев 420). — Рокогу 923—927.

[**шолуміння**] «стебла кукурудзи»; — очевидно, гіперкоректна форма від *шуміння* (див.).

[**шолупá**] «лушпиння з насіння сочняшника» Мо, [шалупáйка] «лушпайка», [шолупáйка] «тс.; шкарапула, шкарапуша», [шолупíна] «тс.»; — р. [шелупá, шелупíна] «шкарапула, лушпиння», бр. [шалúпка] «тс.»; — не зовсім ясне; найімовірніше виникло внаслідок метатези в *лушпá*, *лушпíна*, *лушпáйка*; пояснювалося також як утворення з арготичним префіксом *še-* від *Iupili* (Фасмер IV 425), як результат контамінації **скор(о)луна*, (р. *скорлуна*) з *шелуха* (р. *шелухá*) (Мжельська Вестник ЛГУ 14/3, 90); зіставлення з гр. *χέλυφος* «шкарапула, стручок», свн. *schelle* «тс.» (Petersson AfSIPh 35, 374; Торг 461) малоймовірні. — Пор. **лушпá²**, **шкарапула**, **шкорúпа**.

шомпол «стержень для чистки й змазування ствола в ручній вогнепальній зброй», *шомполка*; — р. *шомпол*, бр. *шомпал*, п. *stępel* «штемпель; шомпол», болг. *шомпол*, *шомпъл*; — запозичене з німецької мови, мабуть, за посередництвом російської та польської (н. *Stempel* «штемпель; (заст.) шомпол»). — Фасмер IV 466; Черных II 420; Преобр. II, вып.

послений 102—103; Младенов 695; Mikl. EW 341. — Див. ще **штёмпель**.

[**шонтавій**] «обірваний, у лахмітті» Нед, [шантáвій], [шанталáвій] «тс.», [шанталáвець] «обірванець» Нед; — слц. *šanta* «пустоші»; — мабуть, пов'язане з ч. *šant* «омана, брехня», *šantala* «шахрай, пройдисвіт», що походять від експресивного дієслова *šantat* «хитатися», утвореного від ст. *šatati* «тс.», яке етимологічно пов'язане з укр. *шататися*. — Holub—Lyug 464, 465; Machek ESJČ 603. — Див. ще **шататися**.

[**шонь-тоны**] «що-небудь» Веб; — неясне.

[**шоп**] (зоол.) «єнот, *Procyon lotor* L.» Нед, [шóпи] «шуба з єнота» Нед; — п. *szop* «єнот», вл. *śüp* «тс.»; — запозичення з польської мови; дальше пов'язання з припушуванням н. [Schupp] «єнот» (Brückner 551—552) сумнівне. — Kluge—Mitzka 629, 683—684.

[**шопа**] «навіс, повітка, хлів», *šípka* «шопа; повітка, хлівець» Па, *šípčina* «шопа», *šípka* «шопа; (знев.) халупа; стара, погана хата» Л, [шопчíна] «невелика шопа», ст. *шопа* (1562); — р. [шóпа, шóфа] «сарай або великий навіс» Даль, бр. [шóпа] «навіс; сарай із стінами з хмизу; шафа», п. *szopa* «сарай; навіс; рід лялькового театру», слц. *śora* «сарай; горище»; — запозичене з німецької мови (можливо, за польським посередництвом); свн. *schopf* «будова без передньої стіни як навіс для возів; сіни» споріднене з данgl. *sceoppa* «навіс, хатина», англ. *shop* «крамниця», а також з н. *Schopf* «волосся на голові, чуб», [Schopf] «навіс, сарай» (у зв'язку з тим, що ці будови покривалися снопами соломи), *Schober* «купка» (особливо про снопи, солому або сіно). — Фасмер IV 466; Brückner 551; Mikl. EW 341; Kluge—Mitzka 674, 675, 684. — Див. ще **шопка**.

[**шопка**] «чуб» Вел, [шопатíй] «чубатий» Вел; — слц. [šop] «чуб», слн. *śop* «пасмо волосся»; — запозичення з німецької мови; н. *Schopf* «волосся на голові, чуб» (*Schöpfchen* «чубчик») вважається спорідненим із псл. *čubъ*, укр.

чуб. — Фасмер IV 375; Kluge—Götze 692; Kluge—Mitzka 675. — Див. ще чуб.

[шопортати] «шелестіти»; — не зовсім ясне; можливо, експресивне звуконаслідуваньне утворення, пов'язане з п. [szeprać się] «ворушитися із шелестом, шурхотіти», походження якого не з'ясоване.

[шор] «ряд, лінія» ВеУг; — слц. šog «ряд, черга», схв. [šodr] «вулиця, провулок»; — запозичення з угорської мови; уг. sor «ряд, черга; рядок» нез'ясованого походження. — Лизанець НЗ УжДУ 26/2, 120; MNTESz III 573—574.

шóрець «представник тюркської народності, що живе в Кемеровській області і Хакаській АО РФ»; — р. болг. шобрец, бр. шóрац; — запозичення з російської мови; р. шóрец походить від са-моназви шорського народу шор. — Боев БЕ 14/4—5, 426; Радлов IV 1, 1027.

шóри (мн.) «ремінна кінська упряж зі шлеєю та посторонками; бокові щитки на вуздечці біля очей коня», шóрка «частина кінської упряжі; шлейка», [шбрні] «упряж» Л, шóрник, шóрня, шóрний, шорникувати; — р. бр. шóры «шори», п. szory «тс.»; — запозичення з німецької мови; свн. geschirre «упряж» (н. Geschirr «тс.») продовжує дvn. giscírrgi «упряж», що утворилося через скорочення складного слова (satal)giscírrgi «підпруга у в'ючних тварин», (букв.) «(сідельний) прилад»; свн. geschírrge пов'язане із свн. schérgn «різати; стригти» (дvn. skérgan, н. scheren «тс.») і споріднене з лит. skírti «відокремлювати», гр. κείρω (< *κεριώ) «стрижу, ріжу», що зводяться до іє. *(s)kegr- / (s)kog- / (s)kr- «різати», наявному також у пsl. kora, укр. корá, пsl. krajъ, укр. край; у російській мові, можливо, з української. — Шелудько 57; Фасмер IV 468; Черных II 420—421; Преобр. II, вып. последний 103; Brückner 552; Kluge—Mitzka 252, 643. — Див. ще корá, кráяти.

[шоропúд] (орн.) «(сірий) сорокопуд, Lanius (excubitor L.)» ВеБ, ВеНЗн; — результат фонетичної видозміні первісного сорокопúд, підсиленій процесом

деетимологізації (Булаховський Вибр. пр. III 278—279). — Див. ще сорокопúд.

шорсткий, шорсткуватий — див. шерсть.

шосé «автомобільна дорога з твердим покриттям», [сошá, шашá, шешéя, шо-са] «шосé» Л, [сошува́ти] «шосиравати», шосиравати, шосувати; — р. шоссé, бр. шашá, шасé, п. szosa, ч. (рідк.) chausse, вл. нл. šoseja, болг. шосé; — запозичення з французької мови; фр. chaussée «шосе; гребля» походить від нар.-лат. *calciāta (via) «дорога, настил якої зміщено вапном», утвореного від calx (calcis) «вапняк, вапно». — Акуленко 141; CIC² 933; Фасмер IV 468; Преобр. II, вып. последний 103; Горяев 425; Черных II 421; Brückner 552; Schuster-Sewc 1466; Младенов 695; Bloch 141. — Див. ще кáль-цíй.

[шост] «жердина» Нед; — р. шесст, [шост], бр. [шост], п. [szost] «довга окута жердина для відштовхування човнів або плотів; жердина в хаті для одягу»; — псл. [šyštъ]; — споріднене з лит. šiekštas «викорчуваний стовбур дерева; колодка для в'язнів», лтс. siéksta «частина поваленого дерева, колода»; менш вірогідні пов'язання з гр. σχίσω «розколюю», дінд. chinátti «відрізає, розколює», лат. scindō «роздрібаю, розколюю» при прийнятті псл. *хъд-ть (Petersson AfSIPh 35, 360; Ільинський РФВ 70, 271) та з sédeti при псл. *sěstъ (Зеленин ИОРЯС 8/4, 265) і з xoditi (Горяев 399). — Фасмер IV 432—433.

шофér «водій автомобіля», шофéрство, шоферувати; — р. шофér, бр. шафér, п. szofer, ч. слц. šofer, вл. нл. šofer, болг. шоффър, м. шофер, схв. шòффér, слн. šofer; — запозичення з французької мови; фр. chauffeur «шофер (1900); кочегар; опалювач (1680)» походить від chauffier «опалювати, гріти, розпалювати вогонь», яке продовжує нар.-лат. *calefāre «тс.», що виникло на основі лат. calefacio «нагріваю, опалюю», складного слова, утвореного з компонентів caleo «горю, палаю» і facio «роблю, створюю». — Акуленко 141; Черных

II 421; Holub—Lyer 469; Dauzat 166; Bloch 141. — Див. ще **калорія, факт.**

[шóфта] «одна з двох паралельних дерев'яних пластинок у ткацькому верстаті», [шóхта] «тс.»; — п. *szaft* «дерев'яна рама з крученими нитками у ткацькому верстаті»; — запозичення з німецької мови; н. *Schaft* «держак, стрижень, жердина» (двн. *scaft* «спис») походить від *schaben* «скоблити», спорідненого з гр. *σκάπτω* «копаю», літ. *skobti* «видовбувати», псл. *skobliti*, укр. *скоблить*. — Шелудько 57; SW VI 556; Kluge—Mitzka 629, 631, 632. — Див. ще **скóбель.**

[шошóни] «боти» Mo; — болг. [шошóни] «тс.» говірки Одещини; — запозичення з румунської мови; рум. *șoșóni* (одн. *șosón*) «боти» походить від фр. *chaussons* (одн. *chausson*) «шкарпетки; танцювальні або фехтувальні черевики», утвореного від *chausse* «панчоха», що продовжує нар.-лат. **calcea*, лат. *calceus* «черевик», пов'язане з *calx* «п'ята», яке споріднене з псл. **čelъ*, укр. [челен] «член». — DLRM 836; Dauzat 166—167; Walde—Hofm. I 136, 144—145. — Див. ще **член.**

шпáга «довга, гостра, колюча зброя», *spáda* «тс.» Нед; — р. бр. болг. м. *шпáга*, п. *szpada*, ч. *špáda*, схв. *шпáга*, *шпáда*, слн. *špada*; — запозичене з італійської мови, можливо, за російським і польським посередництвом; іт. *spada* «шпага; шабля» походить від пізньолат. *spada*, лат. *spatha* «широкий двосічний меч; ложечка, лопатка», запозиченого з грецької мови; гр. *σπάθη* «деталь ткацького верстата; широкий меч» споріднене з н. *Spaten*, данgl. *spada*, англ. *spade* «лопата» (< пгерм. **sprāðan*); р. *шпáга* пов'язують (Фасмер IV 469) безпосередньо з п. *szpada*, причому формальне перетворення слова сталося, очевидно, уже на ґрунті російської мови. — CIC² 933; Черных II 421; Преобр. II, вып. последний 103; Горяев 425; Brückner 552; Младенов 695; Mikl. EW 317; Battisti—Alessio V 3573—3574; Walde—Hofm. II 565, 568; Frisk II 755.

шпагáт «мотузок», *шпагáтина* «шматок шпагату»; — р. бр. *шпагáт*, п. *szpagat*, ч. слц. *špagát*; — запозичення з німецької мови; н. (бав.) *Spagát* «шпагат, мотузок», ст. *späget* «тс.» (XVI ст.) походить від іт. *spaghéttò* «тонкий шпагат», демінтивної форми від етимологічно неясного *spago* «шпагат, мотузок, шворка; дратва». — CIC² 933; Фасмер IV 469; Преобр. II, вып. последний 103; Горяев 425, Доп. I 57; Kopaliński 948; Brückner 552; Holub—Кор. 373; Kluge—Mitzka 718; Battisti—Alessio V 3574—3575.

[шпагáтівка] «самогон» Mo; — п. розм. *szpagatówka*, *szpagat* «(жарт.) горілка»; — утворення, пов'язане зі *шпагáт*; назва мотивується тим, що при саморобній дистиляції самогону рідина стікає тонкою цівкою з трубки в посуд по прив'язаному до кінця трубки шпагату. — Див. ще **шпагáт.**

[шпáдер] «скіп(к)а, скалка», [шпáтár] «тс.; драниця, якою затикають огорожу кошари Нед», [шпáтер] «скіп(к)а, скалка» ВéЗн, [спáдер] «тс.» ВéЗн; — слово з морфемною структурою *c-na-дер*, де *c*- і *na*- префікси, а корінь *-дер*. — ВéЗн 82. — Див. ще **дéрти, з-, па-.**

шпáдля, шпадлювати — див. **шпáтель.**

[шпаéрник] (бот.) «дереза, *Lycium L.*» Mo; — р. *шпалéрник* «снасть із кілків і дроту для розростання винограду тощо»; — запозичення з російської мови з відповідним зрушеннем у семантиці; не виключена також можливість прямого впливу іт. *spalliera* «живі загорожи», на користь чого може свідчити як семантика («живі загорожи» → «дереза»), так і фонетика (іт. *llie* > укр. *є*); дереза, *Lycium barbarum* L. використовується для живих загорож, — Нейштадт 485. — Див. ще **шпалéра.**

шпак (орн.) «невеликий перелітний співучий птах ряду горобиних, *Sturnus vulgaris* L.; темно-сірий кінь», *шпаківніця* «приміщення для шпаків», *шпаківня*, [шпакóвня] «тс.» Нед, [шпач] «шпак», *шпаченя*, [шпакóвáтий] «строкатий, як шпак; темно-сірий (про коня)»

Нед, [шпакóвий] «строкатий» Нед, *шпакувáтий* «сивуватий; темно-сірий (про коня)», *шпачíний*; — р. [шпак], бр. *shpak*, п. szpak, ч. špaček, [špak]; — псл. [*šćęsrapkъ], похідне від šcipati у значенні «дражнити, дратувати» у зв'язку з особливістю птаха, який передражнює (імітує) голоси інших птахів; менш вірогідні пов'язання з н. Spatz «горобець» (Фасмер IV 469—470; Преобр. II, вып. последний 104; Holub—Кор. 373; Mikl. EW 341; Janko ČMF 24, 366; Boryś 605), з гол. specht «дятел» (Горяев 425), з коренем *šērp-, наявному в цsl. *шьпътъ* «шепіт» (Ільинський ЙОРЯС 20/4, 182; Strekelj AfSIPh 31, 199); думка про західнослов'янське (польське) походження слова (Brückner 552) непереконлива. — Machek ESJC 619; Holub—Кор. 373; Holub—Lyer 470. — Див. ще **щипати**.

[шпакі] (мн.) (бот.) «молодий зелений листатий очерет, яким годують тварин Мо; молодий зелений листатий очерет у плавнях Берл»; — очевидно, споріднене з *шип* «колючка»; молодий очерет, що називається ще *спичаками* (*шичаками*), характеризується тонкими й гострими вершками. — Див. ще **шип¹**.

шпаклювати «замазувати щілини особливою замазкою перед фарбуванням», [шпаглюáти], *шпаклівка*, *шпаклюáльник*, *шпаклюáльний*; — р. *шпаклевáть*, бр. *шпаклявáць*, п. szpacutować; — похідне утворення від *шпáтель* «інструмент для шпаклювання»; щодо субституції звука т звуком к пор. укр. *пittльований* і р. *пеклевánný*, які зводяться до форми *пýтель* «рід млина». — Преобр. II, вып. последний 103—104. — Див. ще **шпáтель**.

шпáла «опора для рейок у вигляді дерев'яного, металевого або залізобетонного бруса»; — р. *шпáла*, [шпáл], бр. *шпáла*, п. [szpał] «пень, колода, палиця», ч. špalek «тс.», вл. špała «серце (дзвона)»; — запозичення з російської мови; р. *шпáла* походить (можливо, через польське посередництво) від якогось німецького слова, близького до н. [Spale]

«щабель драбини» (свн. spale «тс.», сангл. spale «рожен, тонка плоска жердина», дісл. spolr «рожен; шматок, відрізок»), спорідненого з н. spalten (< дvn. spaltan) «розколювати»; менш вірогідне пов'язання з гол. spalk «рожен» (Горяев 425; Mikl. EW 341; Matzenauer 331), а також з англ. spall «уламок, шматочок» (Грот Філ. раз. II 518). — Фасмер IV 470; Черных II 421—422; Преобр. II, вып. последний 104; Mikl. EW 341; Vries AEW 540; Johannesson 902—904. — Пор. **шпáльта**.

шпалéра «матеріал для опорядження стін; ряд, шеренга військ; щит для в'юнких рослин», *шпалéри* (мн.), *шпалéрник*, [шпалéрня] «шпалерна фабрика», *шпáléр* «шпалера Нед, ЛЧерк; строкато розмальований папір, яскравий настінний килим Нед», *шпáлér* (заст.) «шпалери», [шпáлíрувáти] «обклеювати стіни шпалерами» Дз; — р. бр. *шпалéра* «шпалера», п. szpalera, заст. szpalera «тс.; ряди людей, рослин», ч. špalír «шереги військ тощо», слц. špalier «тс.», болг. *шпáлýр* «шпалера; стрій», м. *шпáлýр* «ряд, шпалера; шпалери винограду», схв. špálíř «тс.», слн. špalíř «шпалера»; — запозичене з німецької мови, можливо, за посередництвом польської; н. Spalíer «шпалери (стрій, ряди); шпалери (рослин)» походить від іт. spalliera «спинка (меблів); узголів'я (ліжка); жива огорожа; (військ.) ряд», утвореного від spalla «плече, лопатка, спина; схил (гори, пагорка); (перен.) допомога, підтримка», що продовжує лат. spathula «лопаточка; (анат.) лопатка», похідного від spatha «ложечка або лопатка для розмішування; тонка дерев'яна пластинка у ткацькому верстаті; широкий двобічний меч». — CIC² 933; Фасмер IV 470; Преобр. II, вып. последний 104; Горяев 425; Brückner 552; Holub—Кор. 374; Младенов 695; Kluge—Mitzka 718; Dauzat 285, 293. — Див. ще **шпáга**.

шпáльта «вертикальна смуга на сторінці газети, журналу, утворена рядом коротких рядків»; — п. szpalta «шпальта; гранка», болг. м. *шпáлта* «гранка», схв. špalta «тс.», слн. špalta «шпальта; гран-

ка»; — запозичення з німецької мови; н. Spalte «щілина; шпалтаря» утворене від spalten «розколювати, ділити; (полігр.) поділяти на шпалти», спорідненого із син. spalden, дінд. sphatati «тріскається», псл. *pelti, укр. *полоти*. — Фасмер III 317; Преобр. II 97—98; Kopaliński 948; Kluge—Mitzka 718—719. — Див. ще **полоти**.

[шпалюшок] (орн.) «волове очко, *Troglodytes troglodytes L.*» ВеНЗн, Шарл; — утворення, що походить від *паліти*, *спаліти* з огляду на каштаново-бурий та сіруватий колір оперення птаха. — Птицы ССР 430. — Див. ще **паліти**.

шпáндель «ремінь, яким шевці прикріплюють роботу до ноги»; — р. *шпáндырь*, бр. *шпáндыр*; — запозичення з німецької мови; н. Spanngürtel(еп) «натяжний ремінь» — складне слово, утворене з основи дієслова spannen, спорідненого із псл. *rēti*, укр. *п'ясті*, та іменника Riemer «ремінь», спорідненого з двн. днн. *giōtō*, свн. *rieme(n)*. — Фасмер IV 470; Горяев Доп. I 57; Matzenauer 331; Kluge—Mitzka 599, 719. — Див. ще **п'ясті**. — Пор. **шпáндель**.

[шпанівка] «шкворінь, металева в'язь, скріпа»; — не зовсім ясне; можливо, трансформоване запозичення з німецької мови, пор. н. Spannagel «шкворінь, металева в'язь, скріпа», що є складним словом, перший компонент якого утворений від дієслова spannen «натягати», спорідненого з укр. *п'ясті*, а другий з іменника Nagel «цевях, гвіздок». — Див. ще **п'ясті**. — Пор. **шпáндель**, **шпáндель**.

шпáнка «сорт вишні; (ент.) шпанська муха; порода вівці, гатунок вовни», **шпáнський** — прикметник від *шпáнка*; (заст.) «іспанський»; — р. *шпáнка* «шпанська муха; порода вівці, гатунок вовни», бр. *шпáнка* «тс.», м. *шпáнски* «іспанський», схв. *шпáнски*, слн. Špánka «іспанка», špánskí «іспанський»; — імовірно, запозичення з польської мови; п. hiszpanka «сорт вишні» SW, hiszpański «іспанський» (зокрема, в словосполученні hiszpańska mucha «шпанська муха, шпан-

ка») утворені від Hiszpan «іспанець», що походить від лат. Hispānus «тс.»; можливий також, з огляду на початкове **шп**, і вплив н. spanisch «іспанський» (пор. spanische Fliege «шпанська муха»). — Фасмер IV 470.

[шпантóлити] «готувати, куховарити»; — неясне.

шпáра¹ «щілина, тріщина», *шпáри* (мн.) «зашпори», *шпарýна*, *шпаровýння* «глина, якою замазують щілини», *шпарuvánnia*, [шпарýна] «тс.», [шпарýтина] «щілина, тріщина», *шпарýстий* «пористий», *шпаркуváтий* «покритий щілинами», *шпарuváтий* «тс.», [шпарuvát] «забивати планками вертикальні щілини між дошками стіни (веранди тощо)» Л, *шпарuváти* «замазувати тріщини, щілини», *zášpori* «гострий біль від морозу, холоду», *zášpari* «тс.»; — р. *шпаровáты* «замазувати тріщини», бр. [шпара] «паз у колоді для моху», [шпар] «паз, виріз у дереві», п. szpara «щілина, шпара», spraga «тс.», ч. sprága, (розм.) šprága, нл. spraga «тс.»; — псл. [spraga]; — імовірно, споріднене з псл. *(s)porti, укр. *пороти*; отже, первісне значення spraga «щось розпорене, прорізане»; пов'язання з п. ст. spar, wsprag «приваба на птахи» (Вгіскпег 552—553), з н. spergel «розставляти», давніше «загороджувати, захаращувати» (Фасмер IV 471), з ч. páratí se «копатися, возитися з чимось» менш прийнятні. — Богус 605; Machek ESJČ 434, 569. — Див. ще **пороти**. — Пор. **шпáрити**.

[шпáра]² «кроква» Нед, ст. *шпаръ* (1712); — р. [шпáры] (мн.) «крокви», бр. [шпáра] «кроква», п. szpara «соха, розсона затримувати плоти»; — запозичення з німецької мови; н. Sparren «кроква» (двн. sparre) споріднене із санл. sparre, англ. sprag, дісл. spar(g)i, далі з лит. spirti «підпирати», лтс. sperties «упиратися», лат. spragus «спис», тох. protk-, prutk-, rautk- «огорожувати, оточувати», що зводяться до іє. *sperg- «кроква, жердина; спис». — Шелудько 57; Kluge—Mitzka 720, 721—722.

шпáраг (бот.) «спаржа, Asparagus officinalis L.» Нед, [шпáраг],

шпарáги (мн.) «тс.»; — бр. [шпараg], ч. špargl, слц. špargl'a, (заст.) šparga, špárga, болг. шпáргел, схв. шпáрга, шпáргла, слн. (розм.) špárgelj; — запозичення з польської мови; джерелом п. szpragag, ст. szpraga — слат. spragagus < лат. aspárgus «тс.», що походить з гр. ασπάραγος «тс.», первісно «паросток»; можливе польське посередництво при запозиченні з німецької, пор. н. Spargel, Sparge «тс.». — Brückner 553; Holub—Lyger 470. — Пор. спárжа.

шпаргáли (мн.) (заст.) «папери, записи, рукописи», шпаргáлка, шпаргáлля «шпаргали», шпáргáл «старий списаний папір», [шпáргáлля] (зб.), шпаргáльник «зибирач старих паперів» Нед, [шпаргáльница] «зибирачка старих паперів; місце зберігання старих паперів» Нед, ст. шпаргалъ (XVII ст.); — р. [шпаргáлы] «сміття, старе, непотрібне манаття», шпаргáлка, бр. шпаргáлка, п. szpragały «старі папери, рукописи», ч. (розм.) špargál «товста книга»; — запозичення з латинської мови; лат. sparganum «пелюшка, лахміття, дрантя» походить від гр. στάρχυων «тс.», пов'язаного з *στάρχω «загортую, сповиваю (у пелюшки)», етимологія якого не з'ясована. — Фасмер IV 471; Черных II 422; Walde—Hofm. II 566; Frisk II 757—758.

[шпáргет] «рід печі (плити)» Вел, [шпаргáт] «піч (плита)»; — ч. розм. špárherd, šparherd, šporherd «піч (плита)», м. шпорет, схв. šporet, šparhed; — запозичення з німецької мови; н. Sparherd «плита», (букв.) «ощадна піч» є складним словом, утвореним від дієслова sparen «економити, заощаджувати», спорідненого з укр. спóрий «швидкий; великий», та іменника Herd «вогнище, піч, плита», що споріднене з укр. чéрінь «дно, низ печі». — Kluge—Mitzka 304—305, 720. — Див. ще спóрий, чéрінь.

шпарí (мн.) «гострий біль у пальцях від морозу», [záшparí] (мн.), зáшпори (мн.) «тс.»; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане зі шпара «тріщина» (пор. вислів головá тріщýть), не виключений також зв'язок із ч. črág «ніготь; нога», sprág, sprág, sprága «пазур, кіготь», [spraga]

«нога», вл. spraga, spraga «пазур; кіготь», нл. špara «тс.; копито», схв. čápak «пазур, кіготь (птаха)», čáporak «клішня», цсл. (схв.) чýparogъ «пазур, кіготь»; зі словосполучень типу за шпари зайшло «за нігти зайшло (про біль)» в українській мові могли постати форми зáшpari, зáшpori і далі шpári; Maxek (ESJČ 106—107) реконструює первісну форму слова *čaroragobъ, де čaro- пов'язується з čara «нога» (пор. ч. [čara] «лата, нога»), а ragobъ є префіксальним утворенням від горь «rīg», тобто первісно слово могло означати «(якийсь) rīg на нозі», що малоймовірно; малопереконливе також пов'язання схв. čápak з дієсловом čarati «хапати» або іменником čér, [čér] «затичка, пробка», укр. čin (Skok I 294).

шпарити «обливати окропом; обпарювати; робити щось з особливою силою», шпаркíй «швидкий, різкий, жвавий; гарячий; палкий», [шпáрно] «голосно; швидко, жваво» Бі; — р. шpáритъ «шпарити», oшpáритъ, бр. шpáрыцъ (перен.) «швидко щось робити; кидати»; п. sparzyć «o(б)парювати», szparki «швидкий, прудкий»; — імовірно, експресивне утворення з первісним значенням «обпікати парою»; припускається запозичення з польської мови (Преобр. II, вып. последний 104); у шпаркíй значення «швидкий» є вторинним, пор. вислів бíгає, як oшpáреній; висловлювалася, однак, думка про вторинність зближення з пар р. шpáритъ, яке зіставлялося з групою спóрый «швидкий, успішний», спóритьсь «удаватися» (Черных II 422), пор. і припущення про зв'язок із спогу «чималий» п. szparki (Brückner 553). — Фасмер IV 471; Горяев 425. — Див. ще пáра!.

[шпарковéць] (ент.) «циклон, рід водяної блохи, Cyclops quadricornis» Нед; — похідне утворення від прикметника шпаркíй «рудкий, швидкий», пов'язаного зі шпарити; назва мотивується швидкими рухами комахи; пор. її німецьку назву Hüpferling, утворену від Hüpfen «стрибун». — Див. ще шпарити.

[шпаркóс] (орн.) «шпак звичайний, Sturnus vulgaris L.» Нед, Шарл; — неясне.

[**шпарувати**¹] «бути ощадним» ВеБ, [*shparivnîk*] «ощадлива людина» ВеУг; — п. [szparować, śperować] «заощаджувати, бути скрупим, нагромаджувати гроши», слц. [śpregonat] «заощаджувати»; — запозичення з німецької мови; н. spargen «складати (зокрема, гроши), заощаджувати, економити» (дvn. spragēn, spragōn) споріднене з днн. spragōn, дфриз. spragia, данgl. sparian, англ. sparge, дісл. spara, далі з псл. sprogъ, укр. *спóрий* «швидкий, успішний», *спорýти* «при множувати, сприяти». — Brückner 553; Kluge—Mitzka 720. — Див. ще **спóрий**.

[**шпарувати**²] «розтягати краї полотна, щоб вони були рівними»; — запозичення з німецької мови; н. sperrgeп «розставляти, розчепірювати, (широко) розкривати; перегороджувати, замикати, відрізати» є похідним від Spraggēn (дvn. spraggo) «кроква; колода, балка», спорідненого із снн. sprage, гол. sprag, санgl. spragge, англ. sprag «кроква; шлагбаум», дісл. spar(g)i «кроква; колода, балка». — Kluge—Mitzka 720, 724. — Див. ще **шпáра**². — Пор. **шпарутки**.

[**шпарутки**] (мн.) «лінійка із зубцями для розпрямлення полотна при особливому способі ткання Мe; дві дощечки, зв'язані посередині, якими рівномірно розтягають краї полотна Г»; — р. [*шпарутка*] «частина ткацького верстата, що служить для натягання полотна»; — запозичення з німецької мови; н. Sperrute (мн. Sperruten) «тонка паличка у ткацькому верстаті, за допомогою якої тканина утримується розтягненою вшир» є складним словом, утвореним з основи дієслова sperrgeп «розставляти, розчепірювати, (широко) розкривати; перегороджувати, замикати, відрізати», похідного від Spraggēn (< дvn. spraggo) «кроква; колода, балка», та іменника Rute (< дvn. ruota) «прут; жердина», спорідненого з лат. rātis «паром, пліт», rētae «дерева в ріці або біля ріки», можливо, також з укр. ráтище «держак списа; список». — Фасмер IV 471; Трубачев Рем. терминол. 136; Kluge—Mitzka 617, 720. — Див. ще **ратище, шпáра**².

шпат (мін.) «назва багатьох мінералів, що мають здатність від удару розколюватися на шматки правильної форми»; — р. бр. *шпат*, п. szpat, слц. špat; — запозичення з німецької мови; н. Spat (свн. spăt) «шпат», пов'язане із свн. spăt «шматок, уламок», зводиться до пгерм. *spēfa, *spēda, спорідненого з гр. σφήν «клин»; назва мінералу мотивається його властивістю легко розколюватися. — СІС² 933; Фасмер IV 471; Голяев 425; Matzenauer 331; Kluge—Mitzka 720; Frisk II 830—831.

шпáтель «інструмент для шпаклювання», [*шпáдля*], *шпáхля* «тс.», [*шпадлювáти*] «шпаклювати»; — р. *шпáтель*, бр. *шпáтэль*, п. szpachla, ст. szpatel, szpatela, szpadel, ч. špachtle, слц. špachtľa, болг. *шпáтел* (мед.) «ложечка; ніж для змішування фарб», *шпáтула* «тс.»; — запозичення з німецької мови; н. Spatel, (заст.) Spadel «шпатель», давніше «інструмент хірурга й аптекаря», походить від іт. spatola «шпатель, лопаточка, інструмент художника й аптекаря», яке продовжує слат. spatula, утворене від spatha «ложечка, лопаточка; широкий двосічний меч», звідки також *шпáга*. — Шелудько 57; Фасмер IV 469; Преобр. II, вып. последний 103—104; Kluge—Mitzka 718. — Див. ще **шпáга**. — Пор. **шпаклювáти**.

[**шпáти**] «шукати», [*шпáяти*] «ритися, нишпорити; кублитися» Нед, [*шпéти*] «ритися», [*шпити*], [*шпítiti*] «тс.», [*шпúти*] «ритися, нишпорити; кублитися» Нед, [*шпитко*] «той, що копає, риє»; — неясне; пор., однак, н. spähen «стежити, шпигувати (за кимось)».

шпáцір «прогулянка», *шпáцир* «тс.», *шпацируváти* «походити, прогулюватися», *шпацируváти* «тс.»; — бр. *шпáцир*, п. spacer, [spacerz, szpacer, szpasuјer, spacyr] «прогулянка; місце для прогулянок», ч. (розм.) špacír «прогулянка», слц. (розм., заст.) špacír, špacírka, нл. špacír; — запозичення з німецької мови; н. spaziereg «гуляти», Spazier(gang) «прогулянка» (де gang «хід») походить від іт. spaziare «гуляти, прогулюватися,

походжати», яке продовжує лат. *spatiāri* «тс.», утворене від *spatium* «простір, шлях, місце для прогулянок», що споріднене з укр. *спіти*. — Шелудько 57; Kluge—Mitzka 721; Walde—Hofm. II 568—569. — Див. ще *спіти*.

[шпенéт] «трошки, шматочок (чогось)» Нед; — можливо, пов'язане зі *шпент* (див.).

[шпент] (у виразі до *шпенту* «дощенту»); — р. [шпент] «пустушка», п. [szpent] «крихта»; — не зовсім ясне; пов'язується з н. Spint «заболонь, м'яка біла деревна маса між корою й стрижнем стовбура» (Фасмер IV 472); у фонетичному плані пор. *дощенту*, п. do szczētu «тс.».

шпень «шип, штифт, шпеник (у пряжці) СУМ; [плодоніжка] ВeЗа», [спéник] «шпеник» Нед, [спенíк] «тс.» ВeЛ, [цпéник] «кінець стрижня, стрижень; шпеник», *шпéник*, *шпенъб*; — р. *шпень*, *шпенёк*, бр. *шпень*, п. spionek «шип, шпеник (у пряжці); шпилька ткацького човника», [szpionek], spiēt «тс.», ч. špendlík «булавка», нл. šrjēts «скалка, колючка; жало; стріла; паросток»; — достовірної етимології не має; можливо, пов'язане зі *пнýти*, *спинáти*, *п'ястý*, а також *пень*; менш імовірні пов'язання з н. trzpiēt «шпеник (у пряжці)» (Brückner 509), з лат. spīpa «шип, колючка» (Грот РФВ I 36; Горяев 425), з н. Spindel «веретено» (Фасмер IV 472), останнє з яких сам автор оцінює як малоймовірне. — Преобр. II, вып. последний 104—105; Holub—Кор. 374; Schuster-Šewc 1468. — Див. ще *пень*, *п'ястý*. — Пор. *спінь*.

шпérгель (бот.) «невелика однорічна рослина родини гвоздикових із довгим ниткоподібним листям і білими квітками, *Spergula L.*»; — п. szpergel; — засвоєне з новолатинської наукової номенклатури; лат. *spergula* пов'язується з лат. *sparge* «розсівати, розсипати, розносити», спорідненим з англ. *sprinkle* «обсипати, обсівати», *spark* «іскра», літ. *sproga* «тс.», далі, можливо, з гр. *stereō* «сиплю, сію», *stéroma* «сім'я, насіння», які зводяться до іє. *sp(h)eg- «сипа-

ти, сіяти». — Walde—Hofm. II 566—567; Klein 1486. — Пор. *спéрма*, *спóра*.

[шпéрля] «цілолітнє паливо в полонині» Шух; — неясне.

[шпéтити] «ляти, сварити, ганити (кого-небудь) СУМ; спотворювати, робити бридким Нед», [шпéтний] «гидкий, бридкий», [шпéтно], [нéшпéтний] «небабиякий, добрий», прошпéтитися «зavinити (перед кимось)», ст. *шпетити* (XVII ст.) «спотворювати»; — р. [шпéтить] «докоряти натяками, ображати», бр. [шпéці] «гудити; ганьбити; псувати», п. szpecīc « псувати, спотворювати», ч. [špatit] «спотворювати», [špetat] «бурчать (на когось)», слц. špat̄t «спотворювати, робити гидким», [špecīc] «тс.», вл. špatn̄y «поганий, низької цінності», нл. špatn̄y «нікчемний, поганий, виснажений працею, slabkij»; — запозичення з польської мови; пов'язання п. szpecīc « псувати, спотворювати» з н. Spath «шпат» (кінська хвороба) (Brückner 553), як і чеських форм з н. [spächtig] «худий, худорлявий» (Machek ESJČS 509) мало переконливе. — Фасмер IV 472; Преобр. II, вып. последний 105; Горяев 425; Mikl. EW 342.

[шпéтний] «гарний, чепурний», [шпет] (у виразі до *шпéту* «як слід, гарно»), [шпéта] (у виразі до *шпéти* «до речі», не до *шпéти* «не до речі»); — очевидно, результат деетимологізації й контамінаційного зближення слів [шпéтний] «гидкий, бридкий» і [штéпний] «гарний, вродливий, охайній». — Див. ще *шпéтити*, *штéпний*.

[шпек] у словосполученні до *шпекá* «до останньої крихти; зовсім нічого» Нед; — очевидно, фонетична деформація форм *шпик*, *шпíк* «жир», пор. п. do szpíku koſci «до самих кісток», (перен.) «шлком, абсолютно». — Див. ще *шпик*².

шпиг «шпигун», *шпига* Бі, [шпигбн], *шпигун*, *шпигунство*, [шпíг, шпíгун, шпíгунство] Нед, *шпигувáти*, *шпíгувáти* Нед, ст. *шпикъ* (XVII ст.), *шпѣкъ* (XVIII ст.); — р. [шпигунъ] (мн.) «злодій», бр. *шпег* «шпиг, шпигун», [шпíг] «тс.», ч. šreh, šrehoun, слц. šreh; — за-

позичення з польської мови; п. szpieg, ст. śpieg, очевидно, зворотне утворення від п. ст. śpiegup; далі можливий, за посередництвом ч. śrehoup, зв'язок з іт. spione «шпигун»; виведення п. szpieg від н. (арг.) Specht «поліцай, (букв.) дяте» (у зв'язку зі строкатою формою) або безпосереднє пов'язання з н. Späher «розвідник, шпигун», sprähen «спостерігати, шпигувати» (Brückner 553) малоймовірні. — Фасмер IV 472, 474. — Див. ще **шпіон**. — Пор. **шпик**!

шпігати «колоти, тикати чим-небудь» СУМ, Нед, *шпігати, шпигнути, шпигонути, шпиг (виг.)*; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане зі *шпічка* «загострений кінець, колючка» (тоді слід пропустити існування в минулому форм **шпіка* і **шпікати*). — Див. ще **спіця**.

шпигинáр «скіпидар», *шпигинáр* «тс.», *шпигинáрня* «скіпидарна фабрика», *шпигинáрня* «тс.»; — бр. [шпíкнер] «скіпидар», п. spikanard, spikanarda, ст. szpikanard, szpikanarda, szpignaria «тс.», śpika nardowa (бот.) «Valeriana spica Vahl. (Nardostachys jatamani DC.)», ст. spikanard, spikonard «назви різних пахучих рідин, що виготовлялися з рослин»; — запозичення з польської мови; польська первісна форма spíkanard виникла на підставі латинського словосполучення spíca nardi (бот.) «східний нард», (букв.) «колос нарду» (нард «пахуча трава; ароматична речовина з неї»; значення «скіпидар» з'явилось, очевидно, вторинно, як «рідина із сильним запахом»). — Фасмер III 640; Walde—Hoßm. II 306—307, 574. — Див. ще **нард**. — Пор. **скіпидár**.

шпик¹ «шпигун»; — р. *шпик*, бр. *шпíк*; — варіант форми *шпиг*, запозиченої з п. szpieg «шпиг, шпигун»; кінцеві -к і -г могли бути зумовлені різною артикуляцією польського -g у szpieg, пор. (śp'ełk) szpieg, але [śp'ega] szpiega. — Див. ще **шпиг**.

шпик² «сало», *шпиг* «кістковий мозок», *шпíк* «тс.», *шпигувáти* «начиняти шпиком», *шпíгувáти*, *шпíкувáти*

«тс.» Нед, [шпíковáти] «змащувати чоботи чимось жирним» Нед, ст. *шпéкъ* (XVII ст.); — р. *шпíк* «свиняче сало», бр. *шпíк* «кістковий мозок; (рідк.) сало», п. szpík, заст. śpík «кістковий мозок; жир», ч. śpíkovati «шпигувати», слц. śpíkovat', вл. śpíkować «тс.», м. *шпíкува* «шпигує»; — запозичене з німецької мови (можливо, за посередництвом польської); н. Speck (свн. spēc), двн. spek «сало» споріднене з дангл. spic, дісл. spík, дінд. sphiu-, sphigi «сідниця, стегно» і далі, можливо, із псл. spěti «до-зрівати, достигати», укр. *спіти*. — Шелудько 58; Фасмер IV 473; Горяев 425; Brückner 553; Kluge—Mitzka 721.

[**шпíкуляція**] «розвідка, звіді»; — п. [szpekulacija] «роздуми, розрахунки, заходи, розраховані на зиск»; — запозичене з німецької мови, можливо, за посередництвом польської; джерелом н. Spekulation є піньолат. speculatio «виглядання, розвідка», пов'язане зі specere «дивитися». — Пор. **спекуляція**.

шпиль «верховина; загострена жердина, стрижень на будинку; пагорок; [шпилька]; [велика жердина, як держак у вилах] До», [шпиль] (ент.) «точильник, Apobium F.» Веба, ВенЗн, [шпíльень] «шпиль, верховина; загострений кілок» Нед, *шпíлька, шпíлькар, шпíлькові* (мн.) (бот.) «Coniferae Juss.» Mak, [шпíльник] (ент.) «точильник, Apobium F.», шпíльчáстí (мн.) «Coniferae Juss.», *шпíля́стий* «гострий; конічний; пагорбкуватий», *шпíлькáстий* «гострий, подібний до шпильки, голки» Нед, *шпíлько́вý* «пов'язаний зі шпильками», *шпíльчакува́тий* «подібний до шпильок», *шпíльчáстий* «шпілястий, гострий; конічний; пагорбкуватий», *шпíлýти* «прикріплювати за допомогою шпильок», *шпíлькува́ти* «тс.», *шпíльнúти* «уколоти» Нед, [пришпíлянка] «застібка на кибалці» Нед, [пришпíлька] «булавка»; — р. *шпíль* «шпичастий конус або піраміда, що закінчує будинок; великий довгий цвях; (спец.) лебідка з вертикальним барабаном, на який намотується канат», бр. *шпíль* (архіт., морськ.), п. ст. szpíl

«спис; частина дерева для верхньої частини щогли», болг. *шпил* (архіт., морськ.) «шпиль»; — запозичення з голландської мови; гол. *spil* «вісь; стрижень; веретено; коловорот, лебідка, (морськ.) шпиль» (< снідерл. *spille*) походить, можливо, за посередництвом проміжної форми **spinla*, від дvn. *spin(n)ila* або днн. *spinnila* «веретено; стрижень; коловорот». — CIC² 933; Фасмер IV 473; Черных II 422—423; Преобр. II, вып. последний 105; Matzenauer 333; Bezlaj ESSJ IV 100; Kluge—Mitzka 726, 727; Vries NEW 678. — Див. ще **шпіндель**.

[**шпинат**] (бот.) «*Spinacia L.*»; — р. *шпинат*, бр. *шпініт*, п. *szpinak*, ч. слц. *šrepnát*, вл. *špinák*, нл. *špinat*, болг. *спанак*, м. *спанакъ*, схв. *спанакъ*, слн. *špináca*; — запозичення з німецької мови; н. *Spinat* «шпинат» походить від слат. *spinachium* (або **spinaceus*), запозиченого з арабської мови; джерелом ар. *isfināğ* є перс. *äspänäh* «тс.»; слат. *spinachium* (**spinaceus*) дістало свою форму внаслідок вторинного зближення з лат. *spīna* «шип, колючка» (насіння рослини *Spinacia oleracea* має колючки); пор. і латинську наукову назву *Spinacia*. — Фасмер IV 474; Преобр. II, вып. последний 105; Machek Jm. rostl. 83; Holub—Lyer 470; Holub—Кор. 374.

шпіндель «вал металорізальних та деревообробних верстатів; веретено в прядильній машині»; — р. *шпіндель*, бр. *шпіндэль*, п. *szpindel*, болг. *шпіндел*; — запозичення з німецької мови; н. *Spindel* (< дvn. *spin(n)ila*, -ala, -ula) «веретено; (тех.) шпіндель» утворене від дієслова *spinnen* «прясти» (пгерм., пор. дvn. данgl. гот. *spinpan*, англ. *spin*, дфриз. дісл. шв. *spinnpa*), спорідненого із псл. *rēti*, укр. *н'ясті*, разом з якими воно зводиться до іє. *(s)rep- «тягти, натягати, прясти». — CIC² 933—934; Kluge—Mitzka 727. — Див. ще **п'ясті**. — Пор. **шпандель**, **шпиль**.

[**шпінділік**] «жаба» Мо; — неясне.

шпіньяка у словах і виразах: **навшпіньяках**, **навшпінъки**, **навшпінъчи-**

ки, на шпінъках, [навспінъки, навспінъчики] «на кінчиках пальців ніг»; — похідне утворення від дієслова *спинатися* «підійматися, ставати», пов'язаного з *н'ясті*(ся). — Див. ще **з**, **п'ясті**.

[**шпиняти**] «шпигати, штрикати», **шпінъ** «шип на тій частині спиці, що входить у маточину; частина веретена; моталка; поворотна цапфа»; — похідне утворення від *шпенъ* «шип, штифт, шпенник (у пряжці)» через проміжну форму **шпеняти*; значення первісного слова мало бути «штовхати (колоти) шпенем»; р. (пд.) [*шпінъть*] «шпигати, штрикати», мабуть, є запозиченням з української мови; менш прийнятне пояснення р. *шпінъять* «насміхатися», *шпінъ* «шип, колючка; насмішник» із давнішого *шпиль* < *шпільман* «актор», запозиченого з німецької мови (Горяев 425; Преобр. II, вып. последний 106; Фасмер IV 476). — Див. ще **шпень**.

[**шпірати**] «ритися, розшукувати, вистежувати», [*шпіріка*] «мудрагель» Нед; — п. *szperać* «ритися, копатися (в чомуусь), розшукувати, вистежувати», вл. *špragać* «довбати, ритися», нл. *špragať* «мішати, колупати», *šparás se* «займатися нудною й нецікавою роботою; копатися, порпатися»; — запозичення з польської мови; походження польської форми неясне; малоймовірна думка про її запозичення з н. *sprege* «розкривати; загорджувати» (Brückner 553). — Пор. **шпортати**.

[**шпірка**¹] «шкварка, підсмажений шматок сала» Нед; — п. *szperka*, заст. *sperka*, ст. *szpyrka*, [*spyryka*] «шкварка; копчене сало», ч. [*šperka*] «сало», слц. [*špírek*] «шкварка»; — запозичення з польської мови; п. ст. *szpyrka*, *szperka* етимологічно нез'явовані; пов'язання з н. *Spiere* «жердина» (Brückner 553; Machek ESJČ 621) непереконливе.

[**шпірка**²] «вискочка» Мо; — можливо, запозичення з румунської мови; рум. *spîrc* «хлопчик; шмаркач».

[**шпирнүти**] «штрикнути», *шпіріти* «штрикати»; — р. [*шпірнүть*] «злякати, прогнати», бр. [*шпіріць*, *шпірнүць*]

«кидати (кинути); ганяти; штовхати (штовхнути)»; — експресивне утворення, споріднене з *пиряти*, *перти*; пор. [nér̥iti] «сильно бити», [nér̥nuty] «сильно вдарити». — Див. ще *перти*³.

[**шпирувати**] «ляти, шпетити (когось)», [shp̥iruváti] «сікти, шмагати, мучити; карати» Нед; — не зовсім ясне; можливо, експресивне утворення, споріднене зі [spírátisja] «сперечатися», [spíriti] «відлупцовати». — Див. ще *перти*³.

шпиталь «госпіталь, лазарет; лікарня; Богадільня» СУМ, Бі, ст. *шпиталь* (1627); — бр. *шпиталь* «госпіталь; заст. лікарня, Богадільня», п. szpital «лікарня; госпіталь, шпиталь», ч. слц. (розм.) špitál «т.с.», вл. заст. špitálnja «т.с.», нл. špitale (мн.) «лікарня; госпіталь», схв. *špitál* «госпіталь», слн. špitál «лікарня»; — запозичення з німецької мови; н. Spítál «лікарня, госпіталь; Богадільня» продовжує свн. spítál «т.с.; орден іоаннітів (госпітальєрів)», що походить від слат. hospitāle «Богадільня; лікарня», лат. hospitāle (hospitāle cubiculum) «дім, кімната для гостей, вітальні»; виведення (Brückner 554) польського слова від н. [Spittel] «лікарня, госпіталь; Богадільня» сумнівне; припущення (Шелудько 58) про польське посередництво безпідставне. — СІС² 934; Вогу́с 606; Machek ESJČ 621; Holub—Кор. 374; Holub—Луєр 471; Bezljaj ESSJ IV 101; Kluge—Mitzka 728; Dauzat 392—393. — Див. ще *госпіталь*. — Пор. *готель*.

[**шпихлір**] «комора, склад», [shpiklér, shpiklér, shpikláry] О, [shpikhléř] Нед, [shpíklíř], [shpíkhýr, shpíhýr] Веб, [shpíhléř] Нед, [shpíhlíř] «т.с.» Веб, ст. *шпихліръ* (1552), *шпихлѣръ* (XVII ст.), *шпикляръ* (XVIII ст.); — п. spichler, заст. spichler, szpichlerz; — запозичене з німецької мови за посередництвом польської; свн. spīchler (н. Speicher) «комора, склад» продовжує дvn. spīhhāgi, що походить з лат. spīcāgiūm «т.с.», утвореного від лат. spīca «колос», яке є, очевидно, латинським новотвором, спорідненим з лат. spīna «шипиль-

ка, колючка». — Шелудько 58; Brückner 533; Kluge—Mitzka 722; Walde—Hoßm. II 306—307, 574.

шпіця, *шпичак*, *шпічка*, *шпікулець*, *шпичакуватий*, *шпичастий*, *шпичкуватий*, *шпічастий* — див. *спіця*.

[**шпіальтер**] «цинк»; — р. (заст.) *shpiáutēr, shpiálter*, п. ст. spiauter, sziauter, szpianter «т.с.»; — запозичене з голландської мови, очевидно, за посередництвом німецької (н. заст. Spiauter «цинк; суміш цинку з латунню»); гол. spiauter «сплав свинцю з оловом» продовжує sniderl. speauter, запозичене з французької мови; фр. ст. espeautre «т.с.» походить з якоїсь германської мови (пор. англ. spelter «цинкова руда», н. ст. Spialter «сплав цинку з латунню»). — Vries NEW 676.

[**шпіж**] (бот.) «ріжки, Claviceps rigurea Tul.» Веб, ВенЗн, Mak; — неясне.

[**шпікмар**] «шпихлір» Нед; — неясне.

шпільман «мандрівний музикант, співак у середньовічній Європі»; — р. *шпільман*, др. *шпильманъ*, полаб. spel-tap, болг. *шпілман*, схв. *шпилман*, цсл. (серб.) *шпильманъ*; — давнє запозичення з германських мов; свн. spilman «шпільман» (< дн. spiliman «танцівник»), як і син. spélman «т.с.», є складним словом, утвореним з етимологічно нез'ясованого spil (spél) «гра, танець» і tap «людина, чоловік», спорідненого з дфриз. tāpp, англ. tap, дісл. tādg, гот. tappa, дінд. ав. tāpi- «людина», а також із псл. tōžъ, укр. *муж*. — СІС 1951, 728; Фасмер IV 473; Преобр. II, вып. последний 105; Mikl. EW 342; Kluge—Mitzka 459—460, 725. — Див. ще *муж*.

[**шпін**] «шпеник (у пряжці)» Нед, ВеЗа; плодоніжка ВеЗа; стовбур, пень ВеЛ, [*спень*] «стовбур, пень» ВеЛ, [*спінь*] «верхній кінець веретена Vincenz; веретено Шух», [*шпінь*] «шпеник, кінець стрижня, сам стрижень; ніжка листка, плоду; стрижень, шип Па; верхній кінець веретена Vincenz», [*шпінька*] «гострий кінець веретена» Нед, [*зашпінкати, пришпінкати*] «застібнути пряжку» Нед, [rozshpínkuváti] «роз-

стібнутися»; — запозичення з румунської мови; рум. *spin* «колючка, шпилька, шип, голка», продовжує лат. *spīna* «шип, колючка, терен, терновий кущ», споріднене з умбр. *spīnia*, *spīna* «стовп», тох. А *spīnae* «гачок, кілок». — Vincenz 11; Pušcagiu 148; Walde—Hořtm. II 574.

[**шпінгалет**] «металічний поздовжній засув для замикання дверей або вікон»; — бр. *шпінгалёт*; — запозичення з російської мови; безпосереднім джерелом р. *шпінгалет* є н. Spaniolétt «шпінгалет», що походить від фр. *espagnolette* «тс.» і далі від *espagnol* «іспанський» у зв'язку із запозиченням відповідної реалії з Іспанії (пор. іншу назву шпінгалета у французькій мові *targette à l'espagnole* «іспанський засув»). — CIC² 934; Фасмер IV 474; Dauzat 293.

[**шпінка**] «запонка», [*spīnka*] «тс.»; — п. *spinka* «запонка», [*śpinka*, *szpinka*] «тс.», слц. вл. нл. *spinka* «застібка; запонка»; — утворення, споріднене зі *spōna* «пряжка», *spīnāti* «поєднувати, сполучати», п. *spīnać* «тс.». — Фасмер IV 474—475; Brückner 554. — Див. ще **п'ясті**. — Пор. **спόна, шпонка**.

[**шпінька**] (орн.) «зяблик, *Fringilla coelebs* L.» ВеБ, ВеНЗн, Шарл, [*шпінькало*] «тс.» тж.; — звуконаслідуване утворення; назва мотивується криком птаха, який визначається як дзвінке *піньк-піньк*. — Птицы СРСР 581—582.

шпіон «шпигун», *shpiónáž*, *shpiónstvo*, *shpióniti*; — р. болг. *шпион*, бр. *шpiēn*, п. (рідк.) *szpion*, ч. (розм.) *špión*, слц. *špión*, вл. *špion*, м. *шпион*, схв. *špijūn*, слн. *špijón*; — запозичення з німецької мови; н. *Spión* «шпіон, шпигун» за посередництвом французької та іспанської (фр. *espion*, ісп. *spione* «тс.») запозичене з італійської; іт. *spione* «шпигун» утворене від *spiare* «шпіонити, вистежувати, підстерігати», джерелом якого є германські мови (пор. пгерм. *speh- «уважно, гостро дивитися» і генетично пов'язані з ним дvn. *spēhōn*, *spiohōn* «стежити, вистежувати», снн. *spē(e)n*, сндерл. *spien* «тс.»). — Фасмер IV 474; Черных II 423; Преобр. II, вып. послед-

ний 105—106; Holub—Lyer 471; Младенов 695; Dauzat 293; Kluge—Mitzka 718, 727—728. — Пор. **шпиг**.

[**шпіц**¹] «шпиль; гострий кінець» О; — р. *shpič* «шпиль на будові», бр. *shpič*, п. *szpic*, ч. *špice*, слц. (розм.) *špic* «вістря; шпиль», вл. нл. *špica* «тс.», болг. *shpič* «гострий; подібний до шпилля», м. *shpič* «шпиль; гострий», схв. *špic*, *špīca* «тс.», слн. *špīca* «вістря; верховина»; — запозичення з німецької мови; н. *Spitze*, [Spitz] «шпиль; гострий кінець, вістря» пов'язане зі *spitz* «гострий» (< дvn. *spizzi* «тс.»), спорідненим з данgl. *spītu* «рожен; список», дvn. *spīž* «рожен», шв. *spett*, норв. *spit* «тс.». — CIC² 934; Черных II 423; Богус 606; Schuster-Sewc 1467—1468; Skok III 409—410; Bezljaj ESSJ IV 99; Kluge—Mitzka 726, 728; Klein 1492; Jóhannesson 889. — Пор. **шпіц**².

шпіц² «порода собак»; — р. болг. *shpič*, бр. *shpič*, п. *szpīc*, ч. *špīcl*, слн. *špīcelj* «тс.»; — запозичення з німецької мови; н. *Spitz* «шпіц (порода собак)» пов'язане з прикметником *spitz* «гострий, шпичастий»; назва мотивується загостреною формою морди і гострими вухами собаки. — CIC² 934; Фасмер IV 474; Черных II 423; Горяев Доп. I 57; Kopaliński 948; Holub—Lyer 471; Bezljaj ESSJ IV 99; Kluge—Mitzka 728. — Див. ще **шпіц**¹.

шпіцрутен «довга гнучка лозина, якими солдати били засуджених, що їх проганяли крізь стрій»; — р. болг. *шпіцрутен*, бр. *шпіцрутэн*, п. *szpīzrūta*; — запозичене з німецької мови за посередництвом російської; н. ст. *Spitzrute* «шпіцрутен; різка, прут» (мн. *Spitzruten*), суч. *Spießgrüte* «тс.» є складним словом, утвореним з компонентів *Spitze* (Spitz-) «шпиль, гострий кінець, вістря» та *-rute* (Rute) «прут, різка», що продовжує дvn. *giota* «жердина» і, можливо, споріднене із псл. **ratiskjo*, укр. *rātiszcze*. — CIC² 934; Фасмер IV 474. — Див. ще **ратище, шпіц**¹.

шплінт «кріпильна деталь у машинобудуванні; [заколесник]» ЛЖит; — р.

болг. *шплінт*, бр. *шплінт*, п. *szplint*, [szplinda]; — запозичення з німецької мови; н. *Splint* «заколесник; шплінт» походить від син. *splinte* «тс.», для якого припускається первісне **split*, пов'язане з дієсловом *spliten*, н. *spleißen* «розколювати». — CIC² 934; Kluge—Mitzka 207, 729; Klein 1493. — Див. ще **флінта**¹.

[**шпліях**] «шрам, пляма, ряботиння» Вел, [*шпліахт*] «тс.» Вел; — не зовсім ясне; можливо, споріднене з др. *сүти* «сипати» (стъплю, съпеши «сиплю, сиплеш»), пор. укр. *вій-сип-ка*, р. *сыль*, утворені від *сýпати* (*сýпать*).

[**шпол**] «совок, яким виливають воду з човна», [*шпола*, *шпольк*] «тс.»; — др. *съполь* «полоник, посудина для черпання, глечик», *споль* (*сполы*) «глечик» (?), слн. *ròl* (род. в. *róla*) «черпак», цсл. **полъ**, **исполъ**, **сполъ** «тс.»; — псл. [sъrɔlъ, izъrɔlъ], похідні від дієслова **pel-ti* «полоти; вичерпувати», *palati* «провіювати», спорідненого з гр. *πάλλω* «трясу, підкидаю», укр. [*палáти*] «очищати зерно від полови (лушпиння), підтрушуючи його в посудині». — Macheck ESJC 429. — Див. ще **полоник**¹, **палати**¹.

[**шпонка**] «одношарова, неклеєна фанера; прокладний матеріал», *шпонка* «прокладний матеріал; кріпильна деталь», *шпонька* «тс.»; — р. *шпон*, *шпонка*, бр. *шпонка*, п. *szpona*, *spona*; — запозичення з німецької мови; н. *Span* «тріска, скіпка, уламок» (< дvn. свн. син. *spān*) споріднене з дієфр. *srap*, *spron* «плоский золотий щит-нагрудник», дісл. *spānn*, *spōpp* «уламок, тріска, скабка, дерев'яна пластинка», гр. *σφῆν* «клин». — CIC² 934; Kluge—Mitzka 719.

[**шпонка**] «запонка», *шпонька* «тс., [шпилька]» ЛПол; *шпоня* «шип у дерев'яному стовпі; пазур птаха»; — р. *шпон* «пазур ловчого птаха», бр. [*шпонка*] «запонка», п. [*sponka*, *szponka*] «тс.», *szrop* «пазур; скоба», ч. слц. вл. *sronka* «застібка, пряжка», болг. *шпонка*, слн. *spóna* «пряжка, застібка; скоба, дужка, клямка», *spónka* «застібка, скріпка, пряжка», цсл. **съпона** «перепона, перешкода»; — утворення, споріднене зі **спόна**

«пряжка», *спинáти* «поєднувати, сполучати»; пов'язання (Преобр. II, вып. последний 106; Горяев 425; Matzenauer 331) із нн. *spòn* «тріска», свн. *spān* (> нвн. *Span*) «тс.» за посередництвом польської мови непереконливе. — Фасмер IV 474—475; Богуś 606; Brückner 554. — Див. ще **п'ясті**. — Пор. **спόна**, **шпінка**.

шпонька — див. **шпонка**.

[**шпора**] «острога; роговий загострений наріст на лапах у деяких птахів; шип на ободі ведучого колеса або траках гусениці трактора», *шпорка* «(у квітів) мішкоподібний виріст оцвітини, де скупчується нектар; (у птахів) невеличка шпора на лапі», *шпорти*; — р. бр. болг. м. *шпора*, п. [szpora], ч. (розм.) *šropn*, *šropg*; — запозичення з німецької мови (проти Черных II 423); н. ст. *Spore* (суч. *Sporn*, дvn. *sporo* «шпора») споріднене з дангл. *spora*, *spura*, англ. *spur*, дісл. *sporū* «шпора», дінд. *spūh* «відштовхувати ногою», ав. *spṛag*, літ. *spīrti* «ступати». — CIC² 934; Фасмер IV 475; Горяев 425; Преобр. II, вып. последний 106; Младенов 695; Matzenauer 334; Kluge—Mitzka 729.

шпорець — див. **спорéць**.

[**шпоришки**] (мн.) (бот.) «порічки червоні, *Ribes rubrum* L.», [*шпурішки*] Па, [*шпорічка*] Mak, [*спорічка*] «тс.» Нед; — фонетичний варіант форми [*спорічки*], пов'язаної з *порічки*. — Див. ще **порічка**.

[**шпортати**] «колупати; копатися, шукати», *шпортатися* «колупатися; вовтузитися; копатися, шукати; спотикатися», [*шпиртати*] «колупати», *шпортнүти* «кольнути, вдарити», [*шпорто-нүти*] «кольнути, вдарити із силою» Нед, [*шпортайло*, *шпортало*] «той, що копається, риється, копирається», [*шпорта-кá*] «сторчака» Me, *вішпортувати*; — п. [*szportać*] «ритися, порпатися, копирсатися, шукати»; — очевидно, експресивний варіант дієслова *портáти* «збирати». — Див. ще **портати**. — Пор. **шпíрати**, **шупóрати**.

[**шпорунік**] «ощадлива людина» ВеУг; — очевидно, видозміна первісно-

го [шпарівник] «тс.», похідного від [шпарувати] «бути ощадливим» (див.).

[шпотатися] «спотикатися», [зашпотитися] «спіткнутися» Me; — не зовсім ясне; можливо, експресивний варіант деетимологізованого первісного спотикатися (див.).

[шпринц] (зоол.) «гадюка звичайна, *Vipera berus* L.» ВеНЗн; — неясне.

[шпріха] «спиця (в колесі)», [шприх, шпряха] «тс.»; — п. szprucha, (рідк.) szpruch, sprucha «спиця (в колесі); прут, щабель»; — запозичення з німецької мови; н. Speiche «спиця» (дvn. speich) споріднене з днн. spēca, данgl. spāca, англ. spoke «спиця», лит. speigliai «ключки», а також з дінд. sphuāh «палиця, рід весла», лат. spīca «колос». — Brückner 510, 554; Kluge—Mitzka 722.

шприц «хірургічний інструмент для впорскування в організм лікарських речовин і для відомоктування рідини; інструмент подібної будови, використовуваний у техніці», *шприца* «тс.», *шприцовальник*, *шприцовальний*, *шприцувати*, *шприцовати*; — р. м. *шприц* «шприц», бр. *шпрыц*, п. szprusa «тс.; спринцівка», болг. *шприц* «спринцівка; бляшана трубочка; вода із содою», схв. *шприц* «шприц», слн. (розм.) šprīca «спринцівка»; — запозичення з німецької мови; нім. Spritze «шприц; укол; пожежний насос» (< свн. sprützen «оприскувати, насос») походить від дієслова sprützen «оприскувати; шприцовати» (< свн. sprützen «оприскувати»), яке зводиться до пгерм. *sprūt- «виростати, проростати; розпукуватися». — СІС² 934; Фасмер IV 475; Преобр. II, вып. последний 106; Младенов 695; Kluge—Mitzka 731, 732.

шпроти (мн.) «дрібна морська промислова риба родини оселедцевих; консерви з цієї риби в олії»; — р. бр. *шпроти*, п. szprotы, ч. šprotа, [šprot] (одн.), слц. šprotа (одн.); — запозичення з німецької мови; н. Sprotte (< Sprott) «шпрот» походить від снн. sprott «тс.», для якого припускається зв'язок із н. Sprotz «нащадок; виводок; молода риба», утвореним від sprieben (< дvn. sprig Zap-

< пгерм. *spreutan) «проростати; розпукуватися», що споріднене з кімр. ffrwst (< *sprudsto-) «поспіх», лтс. sprāūstīēs «протоплюватися». — Фасмер IV 475; Черных II 423—424; Горяев Доп. I 57; Holub—Lyer 471; Kluge—Mitzka 731, 732, 733.

[шпувати] «бушувати; бризкати; плювати; насміхатися Bi; блювати Pi», [шпуйнуть, шпойнуть] «бризнути, сприснути» ЛЧерк, [шпуйній] (про вітер) «пронизливий, різкий»; — не зовсім ясне; припущення (Потебня РФВ 1880/4, 23) про пізнє запозичення з лат. spiro «плюю», спорідненого з псл. plvati, укр. плювати, непереконливе.

шпувці (мн.) (ент.) «хробаки турбелярії, Turbellaria» Нед; — неясне.

[шпуга] «дерев'яна планка або зализна штаба для скріплювання дощок у дверях, оковування скрині тощо»; — п. szponga, sponga, szpąga, [śpaga, szpongga] «тс.»; — запозичене з німецької мови за посередництвом польської; н. Spange (< дvn. spanga) «дерев'яна по-перечка, засув; пряжка, застібка» споріднене із снідерл. spanghe, данgl. spang «тс.», англ. spangle «металевий листок», дісл. spong «тонка пластинка; крижина», а також із н. srappe «натягати», етимологічно пов'язаним із псл. rēti, укр. n'ясті. — ВеNз 83; Brückner 553; Kluge—Mitzka 719. — Див. ще **п'ясті**. — Пор. **шпанівка**.

шпӯля «дерев'яна або картонна насадка на веретені для намотування пряжі», *шпулька*, [шпуллер] «(у ткачів) рід пристрою, щоб намотувати нитки на шпульку» Нед, *шпуляр* «тс.», *шпульник* «робітник, що намотує нитки на шпульки»; — р. бр. *шпӯля*, п. szpula, полаб. spōlkā, болг. *шпұлка*, схв. *шпӯла*, слн. špúla; — запозичення з німецької мови; свн. sruol(e) (< дvn. spuolo) «шпуля, тонкий, плоский шматок дерева; трубка; стрижень пташиного пера» (н. Spule «тс.») споріднене із снн. spōle, снідерл. spoele, гол. spoel «шпуля», ісл. spōla «(ткацький) човник». — Шелудько 58; Фасмер IV 475; Преобр. II, вып.

послений 106; Boryś 607; Brückner 554; Holub—Кор. 374; Kluge—Mitzka 733.

[**шпундра**] «вид страви з підсмаженої свинини; шматок свинячої грудинки» Нед, *шпундрі* (мн.) «тс.», *шпундер* «шматок свинячої грудинки» Нед; — р. szponder «грудинка»; [однорічне порося, відгодоване на шинку]; — запозичення з невідомого джерела. — Brückner 554.

шпунт¹ «поздовжній виступ або паз, що з'єднує дошки, блоки тощо; дошка з виступом з одного боку й пазом з протилежного; спеціальний корок у бочках», *шпунтіна* «дошка, брус із пазом з одного боку і виступом із другого», [*шпунтовани*] «(про раму) не під замазку, а зі шпунтами» Л, *шпунтувальний, шпунтувати* «вирізати шпунт; застосовувати шпунти; закривати бочку шпунтом»; — р. бр. болг. *шпунт*, п. szpunkt, [spónd], ч. слц. (розм.) špunt, вл. (розм.) špundować «стелити підлогу», нл. špundowaś «тс.; затикати бочку чопом»; — запозичення з німецької мови; н. Spund (свн. spunt) «дірка для чопа; чіп, затичка» походить від іт. (s)punto «випускний отвір; отвір, просвердлений у трубі»; італійське слово продовжує нар.-лат. (ex)ripicūm «тс.», утворене з префікса ех- «з» та іменника punctum «укол; точка; очко». — СІС² 934; Фасмер IV 475; Преобр. II, вып. последний 106; Brückner 554; Holub—Луег 471; Bezljaj ESSJ IV 103; Kluge—Mitzka 734. — Див. ще **екс-, пункт¹**.

шпунт² «інструмент для обробки каменю; столярний інструмент, яким роблять пази»; — не зовсім ясне; можливо, утворилося ціляхом скорочення іменника *шпунтубель* (див.).

[**шпунт³**] «пунш; пуншова есенція Нед», [*шпунтуши*] «тс.»; — р. [*шпунтик*] «пунш; горілка, розведена чаєм», бр. [*шпунт*] «пунш, чай з алкогольним напоєм»; — не зовсім ясне; можливо, експресивне утворення, що виникло з пунши шляхом метатези приголосних; кінцеве -т могло з'явитися під впливом *шпунт* «чіп у винній бочці». — Див. ще **пунш**.

шпунтубель «столярний інструмент, яким вистругують шпунти — пази»; — р. бр. *шпунтубель*, п. szpunthebel, (заст.) szpunthybel, болг. *шпунтубел*; — запозичення з німецької мови; н. Spündhobel «шпунтубель» — складне слово, утворене зі Spund «шпунт» і Höbel «рубанок». — ССРЛЯ 17, 1540. — Див. ще **гембель, шпунт¹**.

шпур «(у гірничій справі) циліндричний отвір у гірській породі, выбурений для вибухівки; (у металургії) отвір у горні для випуску рідких продуктів плавки»; — р. бр. болг. *шпур* «тс.»; — запозичення з німецької мови; н. Sprug (дvn. spor) «слід, ознака; колія; заглиблення для вибухівки при гірничих роботах; отвір у горні» споріднене з дінд. sphur «відштовхувати ногою», ав. sprag, літ. spirti «ступати», а також із н. Sporg (дvn. sporo) «шпора». — СІС² 934; Kluge—Mitzka 729, 734. — Пор. **шпора**.

шпурляти «кидати» СУМ, Нед, [*шпургати*] Нед, *шпурити* «тс.», *шпурнүти* «кинути» СУМ, Нед, [*шпурто-нүти*] «кинути із силою, вилити», *шпуряти* «шпурляти»; — очевидно, звуконаслідуваньно-зображене утворення; пор. аналогічні *жбурляти, жбурити, жбурнүти*.

[**шраги**] «козла (розпилювати колоди)» ВезА; — п. szaragi, [szragi, szagany] «козла», ч. šrák (заст.) «підставка, кілок»; — запозичення з німецької мови; свн. schrage «косо або навхрест уставлені стовпи, навхрест поставлені ніжки як підставки стола, козел тощо» (н. Schrägen «козла; верстат») споріднене з ранньонвн. schrege (< дvn. *scrëgi), н. schräg «косий», нн. schrëg, гол. schraag «тс.»; пгерм. *skrag- «бути косим». — Holub—Кор. 374; Kluge—Mitzka 677—678.

[**шрайба**] (тех.) «шайба» ЛЖит; — утворення, що виникло як результат контамінації слів *шруб* «гвинт» і *шайба* «металеве кільце або пластинка з отвором, що їх закладають під гайку або головку болта». — Див. ще **шайба, шруб**.

шрам «слід на шкірі від зарубцьованої рани», *шрамувати* «подряпаний, у шрамах», *шрамувати* «робити шрами», ст. *шрамъ* (1599); — р. бр. *шрам*, п. szrama, (рідк.) szram, ч. śgrām «тс.»; — запозичення з німецької мови; свн. schram(me) «рана від меча» (> нвн. Schramme «шрам, рубець») споріднене з дісл. skräma «сокира; рана», іт. стела, ретором. стелла «поріз, розріз», а також із псл. krojiti, укр. *кроїти*. — Шелудько 58; Фасмер IV 476; Черных II 424; Преобр. II, вып. последний 107; Горяев 425; Brückner 554; Holub—Кор. 374; Holub—Lyer 471; Kluge—Mitzka 678. — Пор. **кроїти**.

шрапнель «артилерійський снаряд картичної дії»; — р. бр. *шрапнель*, п. szrapnel, ч. слц. вл. šrapnel, болг. *шрапнél*, м. *шрапнел*, *шрапнела*, схв. *шрапнéл*, *шрапнéла*, слн. šgarpél; — запозичення з англійської мови; англ. shrapnel «тс.» походить від прізвища винахідника шрапнелі, генерала Г. Шрапнеля (H. Shrapnel, 1761—1842). — CIC² 934—935; Фасмер IV 476; Holub—Lyer 472; Младенов 695; Dauzat 666; Klein 1439.

шрéдер «машина, що обробляє кукурудзу», *хéскер-шрéдер* «тс.», *шредерувáти*; — р. болг. *шрéдер*, бр. *шрéдэр*; — термін, який виник шляхом скорочення складного слова *хéскер-шрéдер*, запозиченого з англійської мови; англ. husker-shredder «тс.» є складним словом, утвореним з husker «лущильник» від дієслова husk «очищувати від лушпайок, лущити» (< санgl. huske) нез'ясованого походження, і shredder «різак» від дієслова shred «різати, розрізувати», що продовжує данgl. scrēade, споріднене з н. schrotēn «дробити, грубо молоти», Schrot «дріб (мисливський); грубо змелене борошно». — БСЭ 46, 127; Klein 752, 1439; Kluge—Mitzka 681. — Див. ще **хýжа, шріт**¹.

[**шрикун**] (орн.) «рожевий шпак, *Sturnus (Pastor) roseus L.*» Шарл; — р. [*ширикун*] «тс.»; — не зовсім ясне; можливо, утворення звуконаслідуваного характеру. — Пор. **шріт**².

шрифт «накреслення, написання літер; комплект літер, потрібних для відтворення певного алфавіту, цифр і знаків», *шифтár* «робітник, що відливає шрифт», *шифтárня* «словолитня», *шифтóвня* «складальна каса»; — р. болг. м. *шифт*, бр. *ширифт*, п. szrift; — запозичення з німецької мови; н. Schrift «шифт; почерк; твір; напис» (< днн. script) утворене від schreiben «писати», (< днн. sc̄riban «тс.»), яке походить від лат. scribo «пишу, вирізую», спорідненого з гр. σχράφωμαι «дряпаю (на чомусь)», сірл. sc̄riptam «тс.». — CIC² 935; Фасмер IV 476; Младенов 695; Kluge—Mitzka 679, 680; Walde—Hořm. II 499—500.

[**шріпстак**] «лещата» О, [i]shrubstak] «тс.» тж; — п. šrubsztak, (заст.) szrubsztak; — запозичене з німецької мови за посередництвом польської; н. Schraubstock «леїцата», (букв.) «палиця для загвинчування» (пор. пізнє свн. schrūfē «гвинт») є складним словом, перший компонент якого (Schraub-) пов'язаний з діесловом schrauben «загвинчувати», другий із Stock «палиця; шток; стрижень». — Шелудько 58; Brückner 535. — Див. ще **шруб, шток**.

шріт¹ «дріб (мисливський); грубо змелене борошно Нед», [i]shрут] «дріб» Бі, *шроти́на*, *шротівні́ця*, *шротувáти* «грубо молоти» Нед, ст. *шротъ* (*шротомъ*) (XVIII ст.); — р. (рідк.) *шрот*, бр. *шрот* «дріб», п. šrut, šrot, (заст.) szrót, (рідк.) szrot (srot), ст. šgzot, szrut «дріб; вівсяне борошно; грубо змелене борошно», ч. слц. šrot «грубо змелене борошно; металеві ошурки; брухт», вл. (розм.) šrot «грубо змелене борошно; дріб; брухт», нл. šrot «грубо змелене борошно; непросіяне борошно як корм для худоби», болг. (рідк.) *шрот* «дріб», схв. *шрот* «дріб; грубо змелена кукурудза, борошно як корм худобі», слн. šrot «тс.»; — запозичення з німецької мови; н. Schrot «дріб; грубо змелене борошно; шрот (з олійного насіння)» (< свн. schrōt «удар, поріз, рана; відрізаний, відпилианий шматок», днн. sc̄rot «поріз») споріднене з гр. κρούτουμαι «вимітаю», лат. scrōtum

(< *scrountum) «(анат.) калитка», scrūto «досліджую», а також із псл. кога, укр. корá, псл. skora, укр. шкíra, псл. krajati, укр. кráяти. — Brückner 534—535; Holub—Кор. 374; Holub—Lyer 472; Bezljaj ESSJ IV 104; Kluge—Mitzka 681. — Див. ще корá, кráяти, шкíра. — Пор. шрот¹.

[шріт²] «вигук на вираження співу птаха волове очко», [ирітати] «(про волове очко) співати»; — звуконаслідуваньне утворення.

шропшир «порода м'ясних овець з короткою вовною»; — р. шропшир, слц. shropshire; — запозичення з англійської мови; англ. shropshire «тс.» походить від назви англійського графства Shropshire, де виведено цю породу. — CIC² 935; БСЭ 48, 182.

шрот¹ «макуха»; — р. болг. шрот «тс.»; — запозичення з німецької мови; н. Schrot «дріб (мисливський); грубо змелене борошно; макуха». — CIC² 935; ССРЛЯ 17, 1545. — Див. ще шріт¹. — Пор. шрот².

[шрот²] «довгасто відрізаний шматок сала» Нед; — п. ст. szrot «смуга, довгастий шматок м'яса, риби», ч. [šgútkā] «шматок копченого м'яса»; — запозичення з німецької мови; свн. schrót «удар, поріз, рана; відрізаний, відпилианий шматок». — Brückner 534—535, 555; Holub—Кор. 374. — Див. ще шріт¹. — Пор. шрот¹.

шруб «гвинт, шуруп», шрýба, шрýбка «тс.», шрубéль «зубило», шрýбок «гвинтова втулка; пробка з гвинтовою нарізкою» Нед, шрубувáти «загвинчувати», ст. шрубки «гвинтики» (XVIII ст.); — бр. шрýба, [шруб] «гвинт», п. šguba, (заст.) szruba, (рідк.) śróba, szroba, [szrub], ч. šroub, слц. (розм.) šgauba, вл. šrib, нл. šguba, [šguba], м. шраф, схв. шрап «тс.»; — запозичення з німецької мови; свн. (пізнє) schräube (н. Schraube) «гвинт, болт» походить від нар.-лат. scrbba «гайка, шуруп»; пов'язання безпосередньо з н. Schraube (Шелудько 58) мало-ймовірне з огляду на вокалізм кореня. — Brückner 535; Machek ESJČ 623; Holub—

Lyer 472; Mikl. EW 342; Kluge—Mitzka 678—679; Walde—Hofm. II 500.

штаб «орган керування військами», штабіст, штабний, штабник, штабовець; — р. бр. м. штаб, п. sztab, ч. слц. štáb, болг. щаб, схв. штáb, слн. štáb; — запозичення з німецької мови; н. Stab «палиця; булава; штаб» (останнє значення виникло через переносне вживання значення «булава» як символу влади, зокрема, у війську) споріднене з дvn. stab, днн. staſ, данgl. stæſ, англ. staff, дісл. staſr «палиця; булава», лит. ст. stābas «стовп, колона; ідол», лтс. stabs «стовп, колона», прус. stabis «камінь», гр. ἀστερίφης «міцний», дінд. stabhnáti, -oti «підпирає, затримує», тох. stop, stow «палиця». — CIC² 935; Фасмер IV 476; Черных II 424; Горяев 426; Преобр. II, вып. последний 107; Holub—Кор. 375; Holub—Lyer 472; Kluge—Mitzka 735; Klein 1501.

штáба «металевий прут, стрижень», [штýба] «тс.» Нед, штабárня «фабрика, що випускає листове залізо», заштабувáти «обити штабами»; — р. [штаб] «ципок, валок, валик», бр. [штáба] «зализний прут, штаба (запирати двері), засув», п. sztaba; — запозичення з німецької мови; н. Stab «палиця, булава, прут, стрижень». — Шелудько 58; Brückner 555; Kluge—Mitzka 735. — Див. ще штаб.

штáбелъ «купа правильної геометричної форми будівельних або інших матеріалів», штабелювáльний, штáбелльний, штабелюváти; — р. бр. штáбелъ, нл. štabjel, stabl; — запозичення з німецької мови; н. Stapel «штабель» походить від снн. stapel «тс.», пов'язаного із снн. staſ, н. Stab «палиця; булава; штаб». — CIC² 935; Фасмер IV 476; Kluge—Mitzka 735, 736. — Див. ще штаб. — Пор. етáп, стáпель, штáпель.

[штáга] «знаряддя, за допомогою якого чинбар розвішує шкіру над чаном; дерев'яний брус у млині», [штáгла] «поперечна жердина у ткацькому верстаті, на яку намотується полотно» Нед; — р. шtag «товстий канат, що

підтримує щоглу спереду», п. sztag «сталева линва, що з'єднує щоглу з іншими пристроями корабля», sztaga «гранчастий брус, до якого прибивається дошка підлоги; похила дошка, що править за сходи на риштуваннях»; — запозичене з німецької мови (можливо, за посередництвом польської); н. Stag «штаг (товстий канат, що підтримує щоглу спереду)» походить від син. stach(g) «тс.», яке є словом прагерманського походження і споріднене з гол. stag, данgl. stæg, англ. stay, дісл. stag, а також дінд. stákati «чинити опір», ав. staxta- «твердий», умбр. stakaz «визначений, установлений», псл. stati, укр. стáти. — Шелудько 58; Фасмер IV 477; Kopaliński 949; Matzenauer 335; Kluge—Mitzka 736. — Пор. стáти.

[штайфіркі] (мн.) «сорт картоплі (з твердою кіркою)» Нед; — п. sztafarki (мн.) «сорт картоплі»; — не зовсім ясне; можливо, через польське посередництво запозичене з німецької мови, де могло бути утворене шляхом скорочення словосполучення eip steifer (Erdapfel) «шорстка (картопля)»; прикметник steif «шорсткий, твердий, цупкий» споріднений з данgl. stīf, гол. stijf, дісл. stīfr «сильний, негнучкий», далі з лат. stipes «стовбур, кіл», stīpula «стебло, соломина», stīpūlus «твердий», літ. stipti «застигати», stīrgūs «сильний», що зводяться до іє. stīr- «твердий, негнучкий; жердина, палиця». — Kluge—Mitzka 743, 749; Vries AEW 541, 547. — Пор. штівний, штифт.

[штак¹] «частина ткацького верстата (рід вала)» Г; — п. sztak «соснове дерево, що вкладається між балками стелі»; — запозичене з німецької мови, можливо, за посередництвом польської; нвн. Stake(n) «жердина», як припускається, є словом нижньонімецького походження (пор. син. снідерл. англ. норв. шв. stake «жердина», діфріз. staka, данgl. staca, дшв. staki «тс.», дvn. stach «олень на другому році життя»), спорідненим з лит. stāgaras, stegerys «стебло», лтс. stēga, stēgs «жердина», що зводяться до іє.

*steg- «жердина, колода». — Шелудько 58; Kluge—Mitzka 736.

[штак²] «інвалід, солдат інвалідної команди», [штаку́н] «тс.»; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з н. Stackel «бідолаха, жалюгідна людина».

[штале́р] «рід танцю» ВеБ, [ште́р] «тс.» тж; — п. [sztaler] «рід вальсу у швидкому темпі», sztajer, (рідк.) stejer «німецький (штирійський) танець, подібний за темпом до вальсу»; — запозичення з німецької мови; н. Steierwalzer — складне слово, пов'язане зі Steiermark «Штирія» (земля й історична область в Австрії), steierisch «штирійський» і Walzer «вальс»; слово запозичене також у румунську мову (staier). — Kopaliński 949; DLRM 837.

шталмей́стер (заст.) «головний конюх; один із придворних чинів у царській Росії; режисер манежу, що веде циркову програму»; — р. шталмей́стер, бр. шталмай́стар, болг. Ѣлмайстор; — запозичене з німецької мови через російське посередництво; н. Stallmeister — складне слово, утворене від Stall «стайня; хлів» (< дvn. stal(l) «тс.»), спорідненого з гр. στέλλω «шикую (до бою), споряджаю, готову», прус. stallit «стояти», і Meister «майстер». — СІС 1951, 729; Фасмер IV 477; Kluge—Mitzka 736—737. — Див. ще майстер.

штамб «частина стовбура дерева від кореня до крони»; — р. бр. штамб, п. (рідк.) sztam, sztama «стовбур; покоління», вл. štom «дерево (що росте)», нл. [stom] «тс.»; — запозичене з німецької мови, можливо, за посередництвом російської; н. Stamm «стовбур» споріднене з ірл. tamain «стовбур дерева», гр. στάμνος «стояча посудина, глек», лат. stāmen «основа (ткацька)», дінд. sthāmatan «місце стояння», тох. A štām «дерево», які зводяться до іє. *st(h)ā- «стояти», кореня, наявного також у псл. stati, укр. стáти. — СІС² 935; Фасмер IV 477; Kluge—Mitzka 737, 743. — Див. ще стáти.

[штамбур] «кришений турецький тютюн»; — не зовсім ясне; можливо, по-

в'язане з тур. *Istanbul* (tütünpü) «стамбульський (тютюн)».

[штамет] «рід вовняної тканини», ст. *штаметъ* (XVIII ст.); — р. *штаметовий* «з вовняної тканини», *стамед* «рід вовняної тканини»; — запозичене за посередництвом польської і німецької мов (п. ст. *sztamet* «рід вовняної тканини», н. *Stamet* «тс.») з італійської; іт. *stametto* «груба вовняна тканина» етимологічно пов'язане з лат. *stāmen* «основа (тканини)», спорідненим із гр. *στήμα* «тс.», дінд. *sthāman* «місце розташування», тох. А *stām* «дерево», гот. *stōma* «тканина», літ. *stomið*, *stuomið* «стан, постать; зрист», які зводяться до іє. **st(h)ā-* «стояти», наявного також у псл. *stati*, укр. *стáти*. — Фасмер III 744, IV 477; Brückner 555; SW VI 387; Dauzat 295, 297; Walde—Hofst. II 586, 596—599. — Див. ще **стáти**. — Пор. **штамб**.

штамп «інструмент для обробки заготовок тиском; металева форма із заглибленням або рельєфним зображенням тексту малюнка; печатка; напис на кресленні; (перен.) шаблон», *штампóвка*, *штампувáльник*, *штампувáльний*, *штампувáти*; — р. бр. *штамп*, п. *sztampa* «штамп», болг. *щампа*, м. (заст.) *штампа* «відтиск, відбиток на папері; візерунок на тканині», схв. *штампа* «друк, преса», слн. *štampa* «друк, преса; друкування; щось надруковане»; — запозичене за посередництвом німецької мови (н. *Stamp* «штамп») з італійської; іт. *stampo* «відтиск, відбиток; гравюра; друк» пов'язане зі *stampare* «друкувати, штампувати», запозиченим від давньофранкського **stampōn* «товкти», н. *stampfen* «тс.», які споріднені з псл. *stopati*, укр. *стуна́ти*. — CIC² 935; Черных II 424; Kopaliński 949; Bezljaj ESSJ IV 106; Mikl. EW 342; Dauzat 295, 298; Kluge—Mitzka 737. — Див. ще **ступáти**. — Пор. **стúпа**.

штáнга «металевий стрижень, деталі інструментів; спортивний снаряд у важкій атлетиці», *штангíст*; — р. бр. *штáнга*, п. *sztanga* «штанга; металевий брус (прут)», слц. [štanga] «жердина», полаб. *stand'a* «прут, штаба, жердина»,

болг. *щáнга* «штанга», м. *штанга*, схв. *штанга* «жердина; важіль», слн. *štanga* «жердина; дишель, війя»; — запозичення з німецької мови; н. *Stange* «штанга; жердина, палиця, стрижень» споріднене з гр. *στόνυξ* «гострий край, вістря», *στάχυς* «колос», лтс. *stagars* «риба з колючками», які зводяться до іє. **ste(n)gh-* «колоти; бути гострим». — CIC² 935; Фасмер IV 477; Черных II 424; Kopaliński 949; Bezljaj ESSJ IV 106; Kluge—Mitzka 739. — Пор. **стяг**¹.

штангенциркуль «інструмент для лінійних вимірювань»; — р. *штангенциркуль*, бр. *штангенциркуль*, болг. *щангенциркул*; — запозичення з німецької мови; н. *Stangenzirkel* «тс.» є складним словом, утвореним з н. *Stange* «штанга; стрижень» і *Zirkel* «циркуль, круг, коло». — CIC² 936. — Див. ще **циркуль, штáнга**.

[штандáра] «жердина (щоб збільшувати місткість воза)», **[штандár]** «стояк для жердини сушити невід» Мо, Берл, **[штандáри]** (мн.) «ніша під варистою пічю СУМ, підпіччя Пі; триніжки для колиски під час праці на полі ЛЖит; стовпі як опора підлоги ЛПол», **[штандárina]** «жердина, щоб розширувати віз при транспортуванні снопів, сіна тощо», ст. **на стандарахъ** (1579); — бр. **[штандáра]** «стовпчик під будовою (фундамент)», п. **[sztandar, štandar, štendar]** «підпора у риштуванні; наріжний стовп у будованому домі; заглиблення під пічю», ст. *standur*, *styndar* «підпора у риштуванні», нл. *štandař* «кадіб, шаплик; поміст для вітряка»; — запозичене з німецької мови (можливо, за польським посередництвом); н. *Ständer* «стояк, колона» продовжує дvn. (пізнє) *stanter* «тс.», похідне від дvn. *stantan* «стояти», спорідненого з гот. *dangl.* днн. *standan*, дісл. *standa*, англ. *stand* «тс.», далі з псл. *stati*, укр. *стáти*. — Шелудько 58; Brückner 555; Kluge—Mitzka 738, 743. — Пор. **стáти**.

штандáрт «прапор», *штандár* «тс.»; — р. *штандáрт*, бр. *штандáр*, п. *sztandar*, ч. *standarta*, слц. *štandarda*, болг.

(заст.) *щáндарт* «тс.»; — запозичене з німецької мови (очевидно, за російським і польським посередництвом); нvn. Standárte (свн. stanhart) «штандарт, прапор» походить від фр. ст. estandart, що сформувалося під впливом фр. ст. estendre (суч. étendre) «розтягти, розстилати» і продовжує давньофранкське *standōrd «місце розташування (стояння)» — складне слово, перший компонент якого stand- пов'язаний із дієсловом днн. standan «стояти», спорідненим із псл. stati, stojati, укр. *стáти, стóйти*, а другий -ōrd споріднений з днн. дфриз. данgl. ord «вістря (зброй)», дvn. ort (н. Ort) «місце». — СІС² 936; Фасмер IV 477; Преобр. II, вып. последний 107; Kluge—Mitzka 525, 738, 743. — Див. ще **стати**. — Пор. **штанда**.

штанí «одяг, що закриває нижню частину тулуба та ноги», [штáni], штаненята, штанýна, штánка «штанина», штанци, штанчáта, штанýта, штанько «той, що носить штани», безштáнько «хлопчик, що ще не носить штанів; бідняк», підштáники, підштáнки, [штаннáти] «про курей: з лапами, вкритими оперенням», [штанькувáти] «тс.»; — р. бр. штаны, п. [sztaniki, staniki]; — псл. [сх. *šytané] (дв.) від štany (мн.) < *šyt-anā (< *šit-anā < *sjüt-anā) «тканина, що зшивается або пришивается до другої» — споріднене (при іншому ступені кореневого вокалізму) з лит. siūtinis «що стосується шиття»; слово *штанí* утворене від *шýти* (псл. šiti) і означало первісно «одяг, зшитий з двох шматків тканини»; менш вірогідними є інші етимології слова: як похідне від дтюрк. ičton «внутрішній, нижній одяг; штани» (Фасмер—Трубачев IV 477; Радлов I 1402, 1513, 1561, III 1710), від ір. *stána «нога, холоша (ав. paiti-stána «нога») (Трубачев Этимология 1965, 40), від іє. *steg-/stog- «покривати» (Горяев 426; Откупщиков ЭИРЯ IV 103—109), від іт. sottana, фр. soutane «довгий одяг, застібнутий на гудзики з низу до верху» (Соболевский РФВ 53, 170). — Ільїнський РМ 1933/10, 335—336; Чер-

ных II 424—425; Преобр. II, вып. последний 107. — Див. ще **шýти**.

штанодráн (бот.) *Azalea pontica* L. (*Rhododendron flavum* Don.) (інша українська назва *драпоштан*) Г, Mak; — складне слово, утворене зі слів *штанí* і *dráti* «дерти»; рослина становить собою високий чагарник і названа так, очевидно, за дряпуче гілля. — Див. ще **дéрти, штанí**.

штáпель «окремий завиток у руні; штучне волокно невеликої довжини; тканина зі штапельної пряжі»; — р. бр. *штáпель*; — запозичення з німецької мови; н. *Stapel* «довжина (штапель) волокна; (текст.) руно» є словом ніжньонімецького походження, що відповідає н. *Staffel* «ступінь, східець; ярус» і споріднене з син. снідерл. гол. *stapel* «купа; основний предмет торгівлі», дфриз. *stapul*, данgl. *stapol* «стовбур; стовп, одвірок, опора, колона; склад, ринок», дісл. *støpull* «стовп, вежа», далі з н. *Stab* (дvn. *stab*, днн. *staſ*) «палиця, костур». — СІС² 936; ССРЛЯ 17, 1556; Черных II 425; Kluge—Mitzka 735, 736, 739. — Див. ще **штаб**. — Пор. **стáпель, штáбелъ**.

[**штапnий**] «вродливий, гарний, горкий; майстерний»; — результат експресивної видозміни початкового *штéпний* «гарний, вродливий; охайнний» (див.).

[**штапувати**] «ствобати (при шитті); робити візерунки, нашивки гарусом або кольоровими нитками (на світках тощо); ганити, лаяти; лупцовати» Г, [*штапíвка, штáпик, штапóвка*] «способ вишивання» ЛБ VII; — бр. *штапавáць* «строчити, шити, прошивати», п. ст. *szterować* «строчити, прострочувати», ч. *šterovati, stepovati* «ствобати, прошивати», слц. *šterovat'*, вл. *šterować* «тс.», нл. *štaraš, štapowaś* «вишивати, стьобати, штопати»; — запозичення з німецької мови; н. *steppen* (свн. *stéppen*) «ствобати, прошивати» споріднене з син. *stíp(ре)* «точка», гол. *stíppelen* «торкатися чимось гострим; вишивати», англ. *stipple* «малювати (гравірувати) пунктиром», а також з лат. *stípes* «кілок», *stípula* «стеб-

ло». — Mücke II 668; Kluge—Mitzka 745—746. — Пор. **стебло**.

штат «склад працівників (певної установи); адміністративна одиниця», *заштамт* (у виразі *звільнити в заштамт*), *заштамтний, позаштамтний, штамтський*; — р. *штат, стат*, бр. *штат* «тс.», ч. *штат* «штат, держава», слц. *штат*, вл. нл. *stat* «тс.», болг. *щат* «штат (склад працівників, адміністративна одиниця)»; — запозичене з німецької мови (через російське посередництво); н. *Staat* «держава; (заст.) кошторис, бюджет» (свн. *stát*) походить від слат. *status* «стан, становище». — CIC² 936; ССРЛЯ 17, 1556—1557; Фасмер IV 477; Горяев 426; Преобр. II, вып. последний 107; Kluge—Mitzka 734. — Див. ще **статус**.

штатив «переносний пристрій, на якому встановлюють і закріплюють кіно- і фотоапарати, геодезичні, астрономічні лабораторні прилади та хімічний посуд», *статива* «частина ткацького верстата» Г, Нед; — р. *штатів, статів*, бр. *штатіў*, п. *statyw*, ч. *stativ*, слц. *statív*, вл. *statív*, болг. м. *статів*, схв. *стàтів*, слн. *statív*; — запозичення з німецької мови; н. *Statív* «штатив, підставка» походить від лат. *stativus* «стоячий, нерухомий», утвореного від *stō* «стою», яке споріднене з псл. *stati, stojeti*, укр. *стáти, стóять*. — CIC² 936; Фасмер IV 477; Walde—Hoßm. II 587, 596—599. — Див. ще **статі**.

штатський «цивільний»; — запозичення з російської мови; р. *штатський* утворене від *штат* «склад працівників (певної установи)». — Фасмер IV 477. — Див. ще **штат**.

[**штатула**] «будова тіла, фігура, постать», [штатульний] «показний, поважний, високий на зріст»; — очевидно, експресивно-фонетична деформація форми *статура*. — Див. ще **статура**.

[**штафета**] «естафета, кур'єр» Нед; — п. *sztafeta*, ч. слц. *štafeta*, вл. *stafeta*, болг. *щафета*, м. схв. *штафета*, слн. *štafeta*; — запозичене за посередництвом німецької (н. *Stafette* «естафета») з італійської мови; іт. *staffetta* «гінець,

кур'єр; естафета» утворене від *staffa* «стремено», що походить від свн. *stapf(e)*, нvn. *Stapfe* (*Stapf*) «слід (від ноги)», генетично пов'язаного з данgl. *stepe, stære* «крок; хід; ступінь», англ. *step* «крок», дісл. *stapi* «висока, стрімка скеля» і далі з лит. *stabytli* «затримувати», дінд. *stabhnāti* «підпирає, затримує, гальмує», тох. *stop*, *štow* «палиця, костур». — Фасмер IV 478; Sł. wyr. обcych 734; Kopaliński 948; Holub—Lyer 472; Bezljaj ESSJ IV 105; Dauzat 295, 301; Kluge—Mitzka 735, 736, 739. — Пор. **естафета**.

штахет «частина гратчастої огорожі», *штахéта* «тс.» Пі, *штахéти* «гратчаста огорожа», *штахéтина* «частина цієї огорожі (окрема дошка)», *штахéтник* «штахети», *штахéття* (збл.), *щекéт* «низька дощана огорожа» ЛПол, *штахéтчастий, штахéтчатий*; — р. (пд.) [*штахéтник*] «точені дерев'яні стовпчики в балконних поручнях; загорожа в балконі», бр. [*штахéт*] «огорожа з коротких вузьких дощечок», п. *sztacheta* (мн. *sztachety*), [*sztakiet*], ст. *sztokiet*; — запозичене з італійської мови (можливо, за посередництвом польської та німецької, пор. н. *Staket, Stakete* «штахетина»); іт. *stacchetta* «палісад, частокіл» утворене від *stacca* «кіл, паля», запозиченого з пгерм. **stakka* «тс.» (пор. нvn. *Stake* «кіл, паля, загострена деревина», син. англ. норв. шв. *stake* «тс.»), спорідненого з лит. *stāgaras* «стебло», псл. *stežerъ, stožarъ*, укр. *стóжар*. — Sł. wyr. обcych 734; Dauzat 295; Kluge—Mitzka 736. — Див. ще **стіг, стóжар**.

[**штаховати**] «карбами значити (дерево)» Вел; — п. *sztachować* «кувати залізо (поставивши вузьким боком або вертикально)»; — запозичення з німецької мови; н. *stechen* «колоти; гравірувати» споріднене з лат. *instigare* «збуджувати», гр. *στίχω* (**stígjō*) «колю», літ. *stigti* «залишатися», що зводиться до іє. **steig-* «колоти; бути гострим», розширеної форми від **stei-* «гострий». — Kluge—Mitzka 742. — Пор. **стиль, штиль**³.

штевень «частина корпусу судна»; — р. *штевень*, бр. *штэвень*, п. *słewa*,

болг. щéвен; — запозичене з голландської мови, можливо, за російським та німецьким посередництвом (н. Steven «тс.»); гол. син. steven (< пгерм. *staðna-) споріднене з н. Stab «палиця, костур», літ. ст. stābas «стовп», лтс. stabs «стовп, колона», тох. stop, stow «палиця». — СІС² 936; Фасмер IV 478; Kluge—Mitzka 735, 747. — Пор. **штаб**.

штейгер «гірничий майстер»; — р. штейгер, бр. штэйгер, п. sztygar, stygar, ст. stygar, stegar, sztagier, [sztejgier] «тс.», ч. (розм.) štaigt «альпініст», слц. (розм.) štajger «штейгер», болг. щайгер «тс.»; — запозичення з німецької мови; н. Steiger «штейгер, гірничий майстер» пов'язане зі steigen «підійматися», Steig «стежка», спорідненими з псл. *stъga, укр. стéжка. — СІС 1951, 730; Фасмер IV 478; Kluge—Mitzka 743—744. — Див. ще **стéжка**.

штельвáга «передня частина воза, екіпажа», [штéльваг] «штельвага» Нед, штельвáга, [штивлáга], [шильвáга] Г, О II, [штильвáга] О II, [сталváга, стельвáга] «тс.»; — п. stelwaga, sztelwaga, [stylwaga, sztylwaga]; — запозичене з німецької мови (можливо, за посередництвом польської); н. Stellwagen, (заст.) [Stellwaga] «штельвага» є складним словом, перший компонент якого (Stell-) пов'язаний зі stellen «ставити», а другий — з Wagen «віз», спорідненим із псл. vozъ, укр. віз; первісне значення слова «те, що ставиться (устанавлюється) у віз». — Brückner 556; Sł. wyr. obcych 701, 734; Kluge—Mitzka 745, 830—831. — Див. ще **вéзтý, штельюга**.

[штельюга] «мольберт»; — п. sztaluga, (заст.) staluga (мн. stalugi); — запозичення з польської мови; п. sztaluga виникло на основі н. stellen «ставити» або Gestell «стояк» під впливом іменників типу żegluga «навігація»; н. stellen споріднене з гр. στέλλειν «замовляти, посылати», дінд. sthūñā (< sthulñā) «колона», sthálati «(міцно) стоїть», вірм. stelem «ставлю», прус. stalit «стояти», псл. stati, укр. стáти. — Brückner 513; Sł. wyr. obcych 734; Kluge—Mitzka 744—745. — Див. ще **стáти**.

[штем] (у виразі: *на такий штем* «у такий спосіб»); — не зовсім ясне; можливо, пов'язане зі *штемп* «тавро; печатка, штемпель». — Див. ще **штемп**. — Пор. **штиб²**.

[штемп] «штемпель; тавро», [штемповáти] «ставити печатку; таврувати» Нед, *штемпóваній* «таврований»; — постало, очевидно, як зворотне утворення від форми *штёмпель*, однак деталі процесу неясні. — Див. ще **штёмпель**.

[штемпáль] «наріжний корч, що слугує як фундамент для дерев'яної будівлі»; — очевидно, походить від н. *Stemp-trfahl «опорний стовп(ець)», складного слова, утвореного від stempen «упиратися, довбати» і Pfahl «пала, стовп». — Див. ще **пáля¹, стамéска**.

штёмпель «інструмент, яким ставлять печатку; [гербова марка]», *стёмпель* «штемпель», *штемплярня* «штампувальний прес» Нед, *штемпелювáльний, штампльбáваний* «штемпельований, таврований», *штемпелювáти, штамплювáти* «штемпелювати; таврувати», *стемплювáти* «штемпелювати»; — р. штёмпель, (заст.) *стёмпель*, бр. штёмпель, п. stempel «штемпель, штамп; шомпол», ч. (розм.) stempl, слц. (розм., заст.) štemperl, болг. щéмпел, м. штэмбил, слн. (розм.) štēmpelj; — запозичення з німецької мови; н. Stempel «штемпель, печатка; тавро; штамп» походить від син. nn. stempel «тс.», утвореного від син. stampen «товкти, трамбувати», що споріднене з н. stampfen, англ. stamp, дісл. stappa (< *stampa), норв. stappa, stampa, а також із гр. σ्तέμ्पω «топчу». — СІС² 936; Фасмер IV 478; Горяев 426; Bezljaj ESSJ IV 109; Kluge—Mitzka 737, 745. — Пор. **стýпа**.

[штéпа] «тovста корова» ВеНЗн; — не зовсім ясне; можливо, експресивне утворення, пов'язане зі **штённій** «гарний» (див.).

[штённій] «гарний, вродливий; охайній»; — результат експресивної формально-семантичної видозміни початкового *стéпний* «здібний, умілий» (див.).

штéпсель «пристрій для включення апаратів до електричної мережі»; — р.

штепсель, (заст.) *стéпсель*, бр. *штэпсель*, болг. *щéпсел*; — запозичення з німецької мови; н. Stöpsel «чіп, затичка; штепсель» походить від син. stoppen «набивати, затикати», спорідненого з нвн. stopfen «тс.», дvn. stopfōn, днфранк. stupron, англ. stop, які зводяться до пгерм. [(зах.) *stoppōn]. — CIC² 936; Фасмер IV 478; Bezlaj ESSJ IV 110; Kluge—Mitzka 753; Paul DWb 599.

[**штепурний**] «чепурний»; — очевидно, пов'язане з *чепúрний*, однак більші стосунки неясні. — Див. ще **чепúрти**.

Штефáн — див. **Степáн**.

штиб¹ «вугільний пил», [*shtip*] «пил; перегоріла земля з гноєм; непридатні залишки від перепряденого клочя»; — р. бр. *штыб*; — запозичення з німецької мови; н. Gestüb(b)e «вугільний пил» походить від дієслова *stieben* «роздратуватися, розсіюватися, розпорошуватися», яке зіставляється з гр. *τύφος* «дим; чад». — CIC² 936; Шелудько 59; Kluge—Mitzka 741, 748.

штиб² «спосіб, манера; взірець, стиль», [*shtip*] «тс.» Пі; — неясне.

штиба (заст.) «штаба»; — запозичення з німецької мови; н. Stäbe є формою множини від *Stab* «палиця; булава; прут, стрижень». — Див. ще **штаб**, **штаба**.

[**штибелъ**] «куля на куполі церкви, до якої прикріплюється хрест»; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з *тýбель* «дерев'яний цвях» (див.).

штиблéти «чоловічі черевики, переважно на шнурках; (заст.) гетри на застібках»; — р. *штиблéты*, ст. *штиблí*, *штивлéты*, п. (заст.) sztyblety, слц. (заст.) štiblēty; — запозичене з італійської мови за посередництвом російської та німецької (н. *Stiefelette* «полуботки (на шнурках); дамські чобітки»); іт. *stivaletti* «полуботки; високі черевики, чобітки» є демінутивною формою від *stivali* (одн. *stivale*) «черевики», що походить від слат. *aestivale* «літнє (взуття)», *aestas* (род. в. *aestatis*) «тепла пора року, літо», спорідненого з гр. *αἴθω* «запалюю, палю», дінд. *édhah* «дрова», дангл. *ād*

«вогнище», дvn. *eit* «тс.», кімр. *aidd* «спека». — Фасмер IV 478; Черных II 425; Преобр. II, вып. последний 107; Brückner 556; Matzenauer 312—313; Kluge—Mitzka 748; Battisti—Alessio V 36—38; Walde—Hofm. I 15—16, 20.

штýвний «тупий, негнучкий», *شتывніти* «тужавіти; заклякати»; — п. sztywny, [sztybny] «тугий, негнучкий, застиглий»; — запозичення з німецької мови (можливе польське посередництво); свн. *stif* (> н. *steif*) «тугий, негнучкий; застиглий; виструнчений» споріднене з дангл. *stif*, англ. *stiff*, гол. *stijf*, дісл. *stif* «застиглий, негнучкий», а також із лат. *stipes* «стовбур, кіл», *stipo* «набиваю, наповнюю». — Brückner 556; Boryś 608; Kluge—Mitzka 743. — Пор. **штифт**.

[**штигати**] «колоти; штовхати» Нед; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане із слц. (розм.) *štikat'* «пробивати дірки, проколювати»; пор. також н. *stechen** (свн. *stéchen*) «колоти, поколювати».

штик¹ «багнет», [*shthix*] «шпичаста палиця; гострий кінець, вістря; (заст.) спис»; — р. *штык* «багнет», бр. *штык*, *штых*, п. [sztyk] «тс.», sztych «вістря; зброя з вістрям; укол», ч. слц. (розм.) *štik* «багнет», болг. *щик*, м. *штик* «тс.»; — запозичене з німецької мови через російське і польське посередництво; свн. *stich* «укол (удар списом)» походить від свн. *stéchen* (> нвн. *stechen*) «колоти», спорідненого з дvn. *stéhan*, днн. *stékan*, фрз. *stéka*, а також із гр. *στίχω* (< *stígjō) «колю», літ. *stigti* «залишатися»; малоймовірне пов'язання (Matzenauer 338) р. *штык* із шв. *stick* «тріска, скалка». — Фасмер IV 481—482; Черных II 427; Преобр. II, вып. последний 109; Brückner 556; Въгленов БЕ 1958 8/3, 240; Mikl. EW 344; Kluge—Mitzka 742. — Пор. **штих**.

штик² — див. **штих**.

[**шикуляти**] «шкутильгати»; — запозичення з польської мови; п. ст. sztykuć «тс.» неясного походження; можливо, образно-експресивне утворення, що формально близьке укр. *микуляти* (очима) «водити (очима)».

[штикун] «віроломний убивця, убивця з-за рогу» Нед; — не зовсім ясне; можливо, споріднене зі *штигати* (див.).

[штил] «удар»; — утворене, можливо, від *штиль* « рожен »; семантичний розвиток міг відбуватися шляхом: « рожен » → → « удар рожном » → « удар ». — Див. ще **штиль²**.

штиль¹ (морськ.) « безвітря або дуже слабкий вітер на морі, озері », *штильний*, *штилювати*; — р. *штиль*, бр. *штиль*, п. [sztyl] (присл.) « тихо, спокійно »; — запозичене з голландської мови через російське посередництво; гол. *stil* « тихий » споріднене з дvn. dhn. *stilli*, n. *still*, дфриз. данgl. *stille*, англ. *still* « тс. », дінд. *sthalnú-* (<*sthalti*nú-) « непорушний »; не виключений зв'язок із н. *Stille* «тиша» з огляду на початковий шиплячий приголосний (Горяєв 426). — СІС² 936; Фасмер IV 479; Kopaliński 949; Vries NEW 700; Kluge—Mitzka 745, 750.

штиль² (с.-г.) « дерев'яний рожен (носити солому); держак О; зламаний стовбур Веб», [штилі] (мн.) « рожен » Нед, Пі, [штиля] « тс. » Нед, [штиль] « держак » О; — бр. *штиль* « гострий стрижень; (тех.) шип », п. sztyl « держак молота; держак », styl « держак »; — запозичення з німецької мови; н. *Stiel* (< дvn. stil) « держак, держално, колодочка » походить від нар.-лат. *stēlum* « стовп, колона », що зазнало впливу деяких слів германського походження, утворених від пгерм. **steli-* « стояк, держак ». — Шелудько 59; Kluge—Mitzka 749; Paul DWb. 596; Vries AEW 548. — Пор. **стиль**.

[штиль³] « спосіб, зразок »; — р. (заст.) *штиль* « стиль; у мистецтві: школа, спосіб, рід, манера », слц. štýl' « стиль »; — запозичене з латинської мови через німецьке посередництво (н. *Stil* « стиль »); лат. *stilus* « стиль, спосіб викладу, думка, висловлення ». — Фасмер III 760, IV 478; Kluge—Mitzka 750. — Див. ще **стиль**. — Пор. **штиль²**.

[штильгати] « шкутильгати » Г, Нед, [штигуліти], [штигулькати] Нед, [штильготати], [штильгукати] « тс. » тж, [штильгү-штильгү] (виг.) « про ходу при шкутильганні » Нед, [штульгүк]

(виг.) « тс. » тж; — образно-експресивне утворення; до словотвору пор. *кульгати*, *шкутильгати*. — Пор. **кульгати**.

[штим] « коротка дрібна вовна, пачоси; волосся в людини Г; коротка вовна Веб; вовна Шух », [штимуватий] « про смушки: поганий сорт (майже без завитків) Г; такий, що має прогалини, голі, не покриті вовною або шерстю місця (про тварин) Пі »; — болг. [цим] « дрібна нечиста вовна, пачоси », м. *штим*, схв. [štím] « тс. »; — запозичення з румунської мови; рум. štim « дрібна нечиста вовна, пачоси », можливо, пов'язане із схв. štim (DLRM 839; Vrabie Romanoslavica 14, 174), що, на думку деяких дослідників (Младенов 685, 697), зводиться до іє. *sek-/skei- « різати ». — Schełudko 146.

[штипірець] « волокно, пір'їнка (пташина) » Нед; — фонетичний варіант первісного *чепірець, пов'язаного з [чепéра] « розсоха », (роз)чепірювати, [чепірнáти] « бахромчастий, розчепирений ». — Див. ще **чепéra**.

штир « циліндричний стрижень »; — р. *штырь*, *штыр* « тс. », [стырь, стыр] « шворінь; вісь », бр. *штыр* « штир »; — запозичення з німецької мови; син. stûr(e) « кермо, руль » споріднене з гол. *stuur*, дфриз. *stûre*, данgl. *stêor(ѓoo)*, дісл. *stûgi*, н. *steuer* « тс. », англ. steer « керувати, вести (корабель, автомобіль) », можливо, з гр. *stauros* « стовп », лат. (te)-*staugare* « відновлювати ». — Фасмер IV 482; Kluge—Mitzka 747. — Див. ще **стерно**.

[штирити] « гнати »; — бр. *штырить*; — неясне.

[штирк] « хвалько, жевжик, джигун »; — зворотне утворення від *штиркати* « штрикати, штовхати », пор. *джигун* при *джигати*. — Див. ще **штиркати**.

[штиркати] « штрикати »; — очевидно, форма з відмінною щодо спорідненого *торкати* рефлексацією кореневого вокалізму, викликаною іншим наголосом (-тиракати < *-търкати при *торкати* < *търкати, як у *с-тирчати* при *торчмá*; форма *торкати* виникла під дією аналогії); початкове **ш-** результат

фонетичної видозміни префікса *с-*. — Див. ще **з-**, **тóркáти**. — Пор. **штирхáти**, **штýркáти**¹.

[**штирпа**] (присл.) у словосполучені **штирикáти штирпа** «(грубим) поштовхом»; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане зі [**штиркáти**] «штирикати»; незрозумілою, однак, лишається словотворча структура слова: **штирпа** замість припушуваного тут ***штирка**; не виключений зв'язок з лит. *stipriai* «сильно, міцно»; первісне значення словосполучення в цьому випадку — «тикати сильно».

[**шти́ря**] «ялова вівця»; — слц. [*štíra*] «гермафрідит», болг. *щир* (жін. р. *щýра*) «безплідний, бездітний; яловий», *щирýца* «ялова тварина; (звев.) бездітна жінка», м. *штирка* «ялова», схв. *штиркинь* «безплідна жінка»; — очевидно, запозичення з румунської мови; рум. *štiră* «ялова» (про тварин), рідше «безплідна» (про жінок) є словом нез'ясованого походження; припускається зв'язок з лат. *sterilis* «безплідний, яловий» (*Machek ESJCS* 515), з гр. *сте́ρος* «ялова тварина; безплідна жінка» (*Skok III* 415), можливе й субстратне дакійське походження, пор. алб. *shtierë* «тс.» (DLRM 839).

[**штирихáти**] «штирикати», [*штирхáйло*] «чоловічий статевий орган; член»; — фонетичний варіант, що виник на основі первісного [**штиркáти**] (пор. **штовхáти** при **тovкти**). — Див. ще **штиркáти**.

[**шти́ти**] «шанувати, поважати», [*шти́вий, вшти́вий, ушти́вий*] «вихованій, ввічливий, слухняний, скромний (про дітей)» Ва, *пошти́вий, почти́вий* «чесний, ввічливий; (рідк.) гідний пошани, поваги»; — р. *читить* «шанувати, поважати», др. *чътити* «тс.», *чисти, чъсти* «рахувати; читати; поважати», п. *сци́ц* «шанувати; (ст.) читати», ч. *ctíti*, ст. *čstíti* «шанувати; частувати, приймати гостя», слц. *ctít'* «шанувати», болг. *почítam*, м. *почита*, схв. *častíti* «тс.; частувати», слн. *častíti* «шанувати», стсл. *чъстити* «тс.»; — псл. *čьstítí* «шанувати». — Фасмер IV 374; ЭССЯ 4, 175; Sł. prast. II 315; Bern. I 173—174; Sławska I 114; Machek ESJC 101. — Див. ще **чесьть, читáти**.

[**штифт**] «кріпильна деталь у вигляді невеличкого циліндричного або конічного стрижня; невеличкий стрижень, цвях без головки», [**штифта**] «великий цвях, яким прибивають крокви» Дз; — р. *штифт*, бр. *штыфт*, п. *sztyft*, ч. (розм.) *štift*, *štyft*, слц. *štift* «(розм., заст.) олівець; (розм.) штифт», болг. *щифт* «штифт»; — запозичення з німецької мови; н. *Stift* (< дvn. *stëft*) «штифт, тонкий загострений предмет із дерева або металу» споріднене з дфриз. *stipe* «кіл», нн. *stipel* «риштування», англ. *stipe* «стебло», а також з лат. *stipes* «кіл(ок)». — СІС² 936; Фасмер IV 479; Kluge—Mitzka 749—750. — Пор. **шти́вний**.

[**штих**] «укол (голкою), стібок, шов; верства землі, захоплювана лопатою», [**штик**] «верства землі, захоплювана лопатою», [**штикувати**] «перекупувати на глибину лопати»; — бр. *штих* «багнет, штик», п. *sztych* «гравюра», ст. «вістря; укол; стібок, шов», ч. (розм.) *štich*, *štých* «стібок», слц. (розм.) *stich* «стібок; укол», слн. *štih* «укол, стібок»; — запозичення з німецької мови (польське посередництво можливе, але не обов'язкове); н. *Stich* «укол; удар; стібок» походить від *stechen* «колоти» (< дvn. *stëhhan*). — Шелудько 59; Brückner 556; Kluge—Mitzka 742. — Див. ще **штик**¹.

[**штихати**] «колоти; штовхати» Нед, [*штиханець*] «поштовх, стусан» Нед; — п. (рідк.) *sztychać* «колоти»; — запозичення з німецької мови (польське посередництво не обов'язкове); н. *stechen* «колоти». — Brückner 556; Kluge—Mitzka 742. — Див. ще **штих**.

[**штихель**] «різальний ручний інструмент»; — р. *штихель*, бр. *штыхель*, п. *sztychel*, болг. *щýхел*; — запозичення з німецької мови; н. *Stichel* «різець, штихель» утворене від *stechen* «колоти, різати» і споріднене із снн. *stekel*, данgl. *sticel*, англ. *stickle*, дісл. *stikill* «різець». — СІС² 936; Kluge—Mitzka 748. — Див. ще **штик**¹.

[**штихіл**] «залізна лопатка для зіскоблювання вовни або шерсті при ви-

чинці шкіри», [штрюхіль] «тс.» — фонетична деформація форми [штрюхіль], [стрихіль] «тс.» під впливом *штихель* «різець». — Див. ще **стрихулéць**, **штихель**.

[**штихувати**] «відтягати (в кузні) лезо сокири та ін.» Дз, [штиховáть] «гострити» Л; — п. sztychować «gravírūvati»; ст. «колоти; випускати з печі розтоплений метал», ч. (розм.) stichovati, stychovatī «viperedжати; перевищувати»; — запозичення з німецької мови; н. stechen (< stēhan) «колоти; гравірувати; вирізати», Stich «удар». — Brückner 556; Kluge—Mitzka 742. — Див. ще **штик!**.

[**штица**] «залізне з'єднання, що зміщує дерев'яні частини різних знарядь» О II, [штица] «тс.» О II; — м. штица «дошка», схв. шти́ца «дранка, дощечка; гак (багор)»; — не зовсім ясне; можливо, давня здрібніла форма від *ðъска «дошка»; менш імовірне польське походження слова — від п. [sztyca] «залізна підпора, що з'єднує крила воза; підпірки під ручками крісла, канапи» (О II 390), яке своєю фонетичною формою (sztyca замість сподіваного *szcica) більше схоже на запозичення з іншої слов'янської мови.

[**штиль**] «дзьоб у спеціальному інструменті лісорубів»; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане із **штиль** «рожен, держак». — Див. ще **штиль²**.

[**штовб**] «стовбур дерева»; — експресивне утворення, що виникло як фонетичний варіант початкового *столб* чи *стовп* або як наслідок контамінації [*штуб*] і *стовп*. — Див. ще **стовп**. — Пор. **штуб**.

штовхати «короткими різкими рухами торкатися когось, відпихати від себе», [штовкáти] «штовхати, совати, штрикати» Пі, *штовхáн*, *штовханина*, *штовхáч*, *підштóвхувач*, *пóштовх*, *штовх* (виг.), *штовхíць* (виг.); — експресивне утворення, споріднене з *тovk-tý*, [тovkáti], [тovkán], *тóлок*; до чергування **х** і **к** пор. *штиркáти* і *штирхáти*. — Див. ще **тovкти**.

шток (геол.) «велика маса гірської породи неправильної форми; (тех.) ме-

талевий циліндричний стрижень морського якоря», [штоф] «поперечний стрижень якоря» Берл; — р. бр. *шток* «тс.», п. sztok «колода, на яку спирається ковадло», ч. (розм.) štok «колода (різника); поверх», слц. štok «скриня з перегородками; рід стола; поверх», болг. щок «поперечний стрижень у верхній частині якоря»; — запозичення з німецької мови; н. Stock «палиця; поверх; шток» (днн. stoc) споріднене з днн. дфриз. stok, данgl. stocc, дісл. stokkr, літ. stugti «здійматися вгору» і, без початкового s-, із дінд. tu(ñ)jati «натискає, штовхає». — CIC 1951, 730; Holub—Lyer 473; Kluge—Mitzka 752; Vries AEW 550.

[**штóкати**] «говорити *што*, взагалі намагатися висловлюватися по-російському»; — утворення, що походить від р. *что* (фонетично *што*) «що», етимологічно пов'язаного з українським літературним *що* (див.).

[**штóлá**] «глибока западина в скелі; скеля», [штóле] (зб.) «велике каміння»; — п. ст. sztoła «підкоп», stola «тс.», ч. štola «штолня», слц. (заст.) štola «тс.»; — запозичення з німецької мови; свн. stolle «штолня; стовп, підпора» походить від stellen «ставити», спорідненого з гр. ἀστέλλω «шикую, готовую», дінд. sthūñā (< *sthulñā) «колона, стовп», вірм. stełem «ставлю», прус. stalit «стояти»; певний сумнів, однак, викликає нехарактерний для запозичень з німецької мови наголос на кінцевому складі слова. — Шелудько 59; Brückner 517; Holub—Lyer 473; Kluge—Mitzka 744—745, 752.

штольня «горизонтальна або похила шахта з безпосереднім виходом на земну поверхню», [штольна] «тс.», **штольник** «власник штолні; рудокоп, що працює в штолні» Нед; — р. *штолня*, заст. *штолна*, бр. *штолня*, п. sztolnia, слц. štólňa, болг. щólна, щólня «штолня»; — запозичення з німецької мови; н. Stollen «штолня; підпора» є суфіксальним утворенням від свн. stolle «тс.». — CIC² 937; Фасмер IV 479; Горяев 426; Brückner 517; Kopaliński 950; Kluge—Mitzka 752. — Див. ще **штóлá**.

[штоля] «шип підкови» О II; — не зовсім ясне; можливо, виникло внаслідок контамінації слів *штир* «стрижень» і **[штола]** «западина».

[штомпель] «частина витушки у вигляді вертикальної палиці»; — запозичення з польської мови; п. ст. sztapel «дерев'яний стовпчик як підпора в риштуванні», мабуть, утворилося на польському ґрунті як варіант п. stempel «штемпель, тавро, печатка; дерев'яний стовпчик, підпора» від н. Stempel «штемпель, тавро, печатка; (гірн.) стояк, підпора». — Див. ще **штэмпель**.

штон «ежетон; фішка»; — п. szton «тс.»; — запозичене з французької мови (можливо, через польське посередництво); фр. jeton «марка, жетон» (вимовляється з редукцією першого голосного звука). — Kopaliński 950; Sł. wyr. obcych 735. — Див. ще **жетон**.

штопати «зашивати діру; лагодити», **штопальник**, **штопальня**, **штопальний**; — р. **штопать**, слц. štopkat'; — запозичене з голландської мови, мабуть, за посередництвом російської; гол. nn. stoppen «затикати, закривати; штопати; начиняти, набивати» споріднене з н. stopfen (< дvn. stopfōn) «набивати, начиняти; затикати; штопати, ремонтувати (одяг); зупиняти», франк. stuppon, дангл. forstoppan «затикати, закривати», англ. stop «зупиняти, припиняти; зупинятися; гальмувати; затикати», а також з лат. stupeo «стою нерухомо; дивуюся», лтс. stupe «залишок мітли», дінд. (pra)stumprati «штовхає». — Фасмер IV 479; Черных II 425; Преобр. II, вып. последний 107; Kluge—Mitzka 753; Vries NEW 704—705. — Пор. **стоп**.

штопор «гвинтоподібний стрижень, яким відкорковують пляшки; одна з фігур вищого пілотажу (зниження літака по крутій спіралі)», **штопорити** «(про літак) спускатися штопором»; — р. **штопор**, бр. **штопар**, болг. щопор; — запозичене з німецької мови, мабуть, за посередництвом російської; н. Stopper «той, хто набиває, наповнює; штопальник; інструмент, яким щось набивають;

тампон» походить від нн. stoppen «набивати, наповнювати, затикати; штопати», спорідненого з дvn. stopfōn, н. stopfen, франк. stuppon, англ. stop, а також з лат. stupeo «нерухомо стою», дінд. (pra)stumprati «штовхæ»; менш певне з фонетичних міркувань виведення (Фасмер IV 479) від гол. stopper, похідного від stop «корок, пробка». — CIC² 937; Черных II 425; Горяев 426; Преобр. II, вып. последний 107; Matzenauer 337; Kluge—Mitzka 753; Vries NEW 704—705.

штóра, **стóра**, **заштóрити**; — р. **штóра**, (заст.) **стóра**, бр. **штóра**, п. stora, заст. sztora, ч. слц. stóra, болг. щóра, слн. štórga «рогожа; рядно»; — запозичене з італійської мови, очевидно, за німецьким та французьким посередництвом; (н. Store «штора», фр. store «тс.»); іт. [stora] (літ. stuorga) «циновка, мата» продовжує лат. storea «рогожа, циновка, мата», яке пов'язується з лат. sterno «стелю, простеляю», спорідненим із пsl. *prostertī «простерти, прослати», укр. **простéрти**. — Фасмер III 767, IV 479; Преобр. II, вып. последний 107; Mikl. EW 324; Matzenauer 337; Dauzat 685; Battisti—Alessio V 3664; Walde—Hofm. II 590—591, 600. — Див. ще **простéрти**.

[шторгáн] (ент.) «тарган, Blatta orientalis»; — утворення, що виникло як результат експресивної та формальної зміни первісного *таргáн* (див.).

[шторгáти] (звев.) «стукати» Л; — експресивне нерегулярне утворення, що виникло як результат трансформації первісного *тбргáти* (див.).

шторм «сильний вітер, буря на морі», **штормíти**, **штормувáти**; — р. бр. **шторм**, болг. щорм; — запозичене з голландської мови (можливо, за посередництвом російської); гол. Sturm «шторм, буря; штурм, атака» споріднене з н. Sturm, англ. storm, дісл. stormr i, можливо, лат. turgma «натовп, група людей; загін кінноти». — CIC² 937; Фасмер IV 479; Черных II 425—426; Преобр. II, вып. последний 108; Kopaliński 950; Kluge—Mitzka 761; Vries AEW 551.

[штормакí] (мн.) «вила з довгими тупими ріжками на картоплю або буря-

ки» До; — утворення, що виникло в результаті трансформації тюркізму [баштармак] «дерев'яні вила на 4—5 ріжків». — Див. ще **баштармак**. — Пор. **шармакі**.

штоф¹ «давня одиниця виміру рідини; пляшка», [ʃtɔp] «тс.» Нед, [ʃtɔpka] «рід банки Г; кухоль із кришкою Бі»; — р. бр. *штоф*, п. sztof; — запозичення з німецької мови; нн. [Stōf], н. Stauf «(великий) бокал, чаша; штоф (міра рідин)», дvn. stouf, stoūph споріднені з дангл. stēap, снідерл. stoop, снн. stōp «тс.», дісл. staup «бакай; бокал; грудка». — CIC² 937; Фасмер IV 479—480; Преобр. II, вып. последний 108; Mikl. EW 343; Kluge—Mitzka 741.

штоф² «вовняна або шовкова тканіна»; — р. бр. *штоф*, п. sztof, ч. слц. (розм.) štof «вовняна тканіна», болг. щоф, м. *штоф* «вовна (про тканину)», схв. *штöф* «сукно (доброї обробки)»; — запозичення з німецької мови; н. Stoff «матерія, тканіна; речовина» за голландським посередництвом (stof «тс.», снідерл. stoffe) запозичене з французької мови; фр. ст. estophe (> фр. étoffe) «матерія, тканіна», споріднене, можливо, з гр. στύφειν «стягати, звужувати», дальші етимологічні зв'язки якого не ясні; менш певне виведення фр. étosse (< фр. ст. estophe — Dauzat 299) від незасвідченого дvn. *stopfōn. — CIC² 937; Фасмер IV 479; Горяев 426; Преобр. II, вып. последний 108; Holub—Lyer 473; Kluge—Mitzka 752; Vries NEW 702; Frisk II 815—816.

[**штохмáль**] «орошняний пил» Нед; — п. stochmal «тс.»; — запозичене з німецької мови за польським посередництвом; н. Staubmehl «орошняний пил» утворене від Staub «пил», пов'язаного з дієсловом stieben «розсіюватися, розпорощуватися», і Mehl «орошно»; пор. у фонетичному плані *крохмáль* < н. Kraftmehl, (букв.) «сильне орошно». — Brückner 516. — Див. ще **молоти, штиб!**.

[**штрамáти**] «рвати, шпигати (про біль у кінцівках)» Нед; — не зовсім ясне; можливо, походить від н. stram-

теп «туго стягати; [різати, тиснути (протісний одяг)]», що пов'язане зі stramt «прямий, рівний; натягнений», яке зіставляється з гол. stram «тугий», ісл. strembinn «тугий, натягнений», а також із гр. στέρεμνος «твердий, міцний». — Kluge—Mitzka 754.

штраф «грошове стягнення, що його накладає суд або адміністративний орган», [ʃtrap], *штрафник*, [ʃtrapuyvatı] «штрафувати; страхувати», *штрафувáти*, [proštrápitiſi], *проштрафýтиſiſi* СУМ, Me; — р. бр. *штраф*, п. [sztraſ, sztros, sztrofa, strof], ч. (розм.) štros, štros, слц. [štros], (розм., заст.) štrosat' «карати», вл. štraſa, нл. štrofa, [štraſa], болг. *шраф*; — запозичення з німецької мови; раннє вн. Straaf (н. Straaf) «покарання, стягнення; штраф; кара» походить від етимологічно нез'ясованого strafen «карати; штрафувати» (< снн. strafen «ганити словами»). — CIC² 937; Фасмер IV 480; Черных II 426; Преобр. II, вып. последний 108; Горяев 426; Brückner 519; Kluge—Mitzka 754.

[**штрахóвка**] «викидална корячко-ва лопата» Mo; — неясне.

штрейкбрéхер «особа, що не бере участі в страйку або завербована підприємцем для заміни страйкарів»; — р. штрейкбрéхер, бр. штрейкбрéхер, болг. щрایкбрéхер, м. *штраjkбрехер*, схв. *штраjkбрéхер*; — запозичення з німецької мови; н. Streikbrecher, (букв.) «страйколам» є складним словом, утвореним з компонентів Streik «страйк» і brechen «ломати», пов'язаного з іменником Bruch «лом». — CIC² 937. — Див. ще **брухт, страйк**.

штрек «горизонтальна гірнича виробка без виходу на земну поверхню»; — р. штрек, бр. штрæk, болг. щрек; — запозичення з німецької мови; н. Strecke «відстань, ділянка залізниці; штрек» походить від strecken «витягати, подовжувати», яке пов'язується зі [strack] «прямий; туго натягнений; виструнчений, стрункий», що зіставляється з ісл. strögð, укр. *стрóгий*. — CIC² 937; Фасмер IV 480; Kluge—Mitzka 754, 756. — Пор. **стрóгий**.

[штрéка] «залізничне полотно» О. [штрика] «тс.» тж; — п. sztreka «залізничне полотно», streka «дорога», ч. слц. (розм.) štreka; — запозичення з німецької мови; н. Strecke «відстань; ділянка залізниці, дистанція, траса». — О II 391. — Див. ще **штРЕК**.

штРИКАТИ¹ «колоти, тикати», **[штРИГАТИ]** «тс.» Нед, штрик «вигук на означення штрикання», **[штРИКАВКА, штРИКАЛКА]** «хірургічний інструмент, яким проколюють», **[ВИШТРИК]** «нешлюбна дитина, байстрюк» Я, **[НАШТРИЧКА]** «кілок, вбиваний зверху, щоб продовжувати городити», **[ПІДШТРИКЕНЬ]** «проходження кінця кинутої палиці під тією, що лежить на землі в грі “вивертень”», **[ПРИШТРИКА]** «те, чим приштрикують, приколюють», **[ПРИШТРИКУВАТИ]** «приколювати»; — утворення, що виникло в результаті фонетичної видозміни дієслова **[штРИКАТИ]** «брязкати, прискати; колоти»; — Див. ще **стрÍКАТИ**. — Пор. **штРИКАТИ²**.

[штРИКАТИ²] «скакати» Нед, Шух, **[штрик]** «вигук на означення скакання» Нед; — р. **[стРЕКАТЬ]** «скакати, стрибати, поспішати», схв. штРкАти се «дрочитися (про худобу)», штРкнУти «кинутися бігти (як ужаленому)», — лексико-семантичний варіант до **штРИКАТИ** «колоти, тикати»; пор. як семантичну паралель англ. sprit «проростати (про рослину); швидко бігти; розколювати». — Див. ще **стрÍКАТИ, штРИКАТИ¹**.

штРИПКА «тасьма, пришита знизу до холоші штанів»; — р. штРиpка, бр. штРиpка, ч. štruple, болг. щріpка; — запозичення з німецької мови; н. Strippe «мотузок; стрічка» утворене від нн. strüppre «мотузок; стрічка; штрипка», що через лат. stropus, struppis «шнур, мотузок, ремінь» походить від гр. ὅτρόφος «мотузок, стрічка», утвореного від етимологічно неясного ὅτρέφω «повертаю». — Фасмер IV 480; Горяев 426; Holub—Lyer 474; Kluge—Mitzka 758; Walde—Hofm. II 606; Frisk II 808—809.

штриХ «коротка риса, лінія», **[стрих]** «штрих», **[штРИШКА]** «тс.», **[штрихувá-**

tu] «штрихувати» Нед, *штрихувáти*; — р. м. *штрих*, бр. *штрых*, п. *sztrych*, ч. *štrych*, слц. (розм.) *ſtrich*, вл. *ſtrych*, болг. *щрих*, схв. *ſtrih*; — запозичення з німецької мови; н. *Strich* «штрих, риса, лінія; смуга, простір» утворене від *ſtreichen* «ходити, блукати; гладити, торкатися», спорідненого з дvn. *ſtrihhan*, гол. *strijken*, данgl. *ſtrīcan*, англ. *strike*, дісл. *ſtrýkva*, псл. **ſtrigti*, укр. *стригти*. — CIC² 937; Фасмер IV 480; Holub—Lyer 474; Kluge—Mitzka 756, 757. — Див. ще **стрÍГТИ**.

[штРИХА-МНÍХА] «м'яло, маруда»; — експресивне утворення, що виникло на основі словосполучення **[трíхи та мнíхи]** «тяганина, морока», де *трíхи* утворене від *téрти*, а *мнíхи* від *м'яти* (*трéшся та мнéшся*); можливо, форма *штРИХА* постала під впливом *штирхáти* або под.

[штРОБАТИ] «рвати (про біль у кінцівках)» Нед; — експресивне утворення, можливо, споріднене з *теребítти*. — Див. ще **теребÍТИ¹**.

[штРОКАТИ] «рвати (про біль у кінцівках)» Нед, **[штРЮКАТИ]** «тс.» тж; — не зовсім ясне; можливо, експресивна трансформація дієслова **штРИКАТИ¹** «колоти».

[штУБ] «стовбур дерева», **[штубáк]** «тс. Г; дуплавий або гнилий пень; пень ВеЗн», **[штубéй]** «вулик» Мо; — експресивне утворення, що виникло внаслідок деетимологізації і фонетичної трансформації первісного *стóвбúr*. — Див. ще **стóвбúr**. — Пор. **штоВБ**.

[штУГЛЯ] «милиця, протез» О; — п. szczudło «милиця», ч. [ſtídla, ſtíhla] «дерев'яна нога; милиця», слц. ſtl'a «хідля (звичайно мн. ſtule «хідлі»)», схв. штүле (мн.) «хідлі», слн. ſtúla «кукса»; — запозичене з німецької мови, можливо, через польське посередництво; свн. studel «одвірок» споріднене з днн. stuthli «тс.», дісл. studill «підпора, стовп», ісл. studull i, мабуть, із псл. stati, укр. *стáти*. — Brückner 545; Machek ESJC 625; Kluge—Mitzka 743; Jóhannesson 854—857; Vries AEW 555. — Див. ще **стÁТИ**.

[штудер] «спекулянт, крутій» Нед, [штудерáція] «майстерно, хитро зроблена річ», [штудерній] «хитрий; хитромудрій, майстерний; умоглядний» Нед, [штудерувати] «мислити умоглядно, мудрувати; спекулювати» Нед; — запозичення з польської мови; п. [sztuder] «крутій, хитрун» як експресивне утворення виникло, можливо, на основі лат. studeō «наполегливо працюю; стараюся; віддаюся навчанню» і н. studierē «вивчати» того самого походження. — Див. ще **студент**.

штúка «частина чогось, шматок; витівка; [мистецтво Г; м'ясо Шух; нова сітка, яку пришивають до невода замість зіпсованої Mo]», **штукар**, **штукарство**, **штукаренція**, **штукерія**, **штуковина**, **штучка**, **штучник**, **штукувальник**, **штучний**, **штукарти**, **штукувати** «складати предмет з окремих шматків; [жартувати Г; пришивати вздовж невода нову сітку, щоб зробити невід ширшим Mo], **поштучний**, ст. **штука** «шматок (1525); мистецтво (XVIII ст.)»; — р. **штúка** «річ; частина чогось; витівка», бр. **штúка** «тс.; [п'еса]», п. sztuka «штука; п'еса; фокус; мистецтво», ч. (розм.) štuka «штукатурна ліпна прикраса», слц. štuka «тс.», вл. štuka «штука, шматок», štucka «вірш, тур (танцю);шибеник», нл. štuka «штука, шматок; міра ниток; витівка; наклепник, мерзотник», stücka «пісня»; — запозичене з німецької мови, можливо, частково за посередництвом польської; свн. stücke (< дvn. slücki) «штука, шматок; п'еса» споріднене з днн. stukki, н. Stück, снідерл. stuc(ke), дангл. stycce, дісл. stykki, лит. stūgti «здійматися вгору», stūngis «держак ножа», дінд. tu(ñ)jati «відтискує, штовхає»; свн. stücke пов'язане також із свн. дvn. нвн. Stock «палиця»; обидва слова певнісно означали «щось відрубане». — Шелудько 59; Фасмер IV 480; Черных II 426; Преобр. II, вып. последний 108; Brückner 555—556; Воруś 607; Kopaliński 950; Bezlaj ESSJ IV 124; Mikl. EW 343; Kluge—Mitzka 752, 760. — Пор. **шток**, **штукатур**.

штукатúр «робітник, що покриває поверхню стін, стелі та ін. шаром штукатурки», **штукатúра** «штукатурна робота», **штукатúрка**, **штукатúрница**, **штукатúрщица**, **[щикотúрка]** «косметика» Нед, **штукатúрити**; — р. **штукатúр** «тс.», п. sztukator «ліпник; (заст.) штукатур», sztukatura «прикраса зі штукатурки», ч. štukatér «ліпник», слц. štukatér «ліпник; штукатур», слн. štukatér «тс.»; — запозичення з італійської мови; іт. stuccatore «штукатур» походить від stucco «гіпс; алебастр; штукатурка», що пов'язується з лангобард. stuhhi «кора, кірка; шар (фарби, штукатурки тощо); штука, шматок», спорідненим із дvn. stucki «тс.», н. Stück «штука; шматок, частина». — Фасмер IV 480; Черных II 426; Преобр. II, вып. последний 108; Kopaliński 950; Holub—Lyer 474; Matzenauer 338; Battisti—Alessio V 3662; Klein 1527; Kluge—Mitzka 760. — Див. ще **штука**.

[штульба] (заст.) «твєрда халява в святкових хромових чоботях; чоботи з такими халявами» Дз; — п. sztylpa «закот, відворот (зокрема, в чобіт)», ч. štulpna, слц. štulprña (звичайно мн. štulprne) «товста панчоха без п'яти»; — запозичення з німецької мови; н. Stulpe (заст. Stülp) «закот, відворот; манжета; криси (бриля, капелюха)» походить від нн. štülpe «кришка, покріття; оболонка; криси (бриля, капелюха)», гол. stulp, stolp «скляний ковпак», споріднених із псл. *stūlpъ, укр. *ствоп*. — Kluge—Mitzka 760. — Див. ще **ствоп**.

штунда «одна з релігійних християнських сект; член цієї секти», [штуундár] «штуундист», **штуундизм**, **штуундист**; — р. бр. **штунда** «тс.», п. sztunda, болг. щундизъм «тс.»; — утворення, що походить від н. Stunde «година; урок» (тут «година читання Біблії, година молитви»), спорідненого з дvn. stunta, stunda «момент, час, година», днн. stunda «година, час; праця», дангл. stund «короткий проміжок часу, мить; час, година», дісл. stund «хвилина, час, година», а також із псл. stati, укр. *стáти*. — Фас-

мер IV 481; Kluge—Mitzka 743, 761. — Див. ще **стáти**.

[штúндер] «учена голова» ВeБ; — не зовсім ясне; можливо, виникло як експресивне утворення в результаті контамінації слів *штúндер* і *штúнда* (див.).

[штурбáк] «незграбна, невміла людина», [штурмак] «розсява» ВeБ, [штурмак] «незграбна, невміла людина Г, ВeЗн; розсява ВeБ»; — експресивне утворення, що виникло як фонетичний варіант першого *штурпáк* «пень; дурень, незграбна людина»; до чергування приголосних пор. *стовб* і *стовп*. — Див. ще **штурпáк**¹.

штурвал «стернове колесо, поворотом якого керують рухом корабля, літака тощо», *штурвáльний*; — р. бр. *штурвáл*, п. *szturwał*, болг. *щúрвáл*; — через російське посередництво запозичене з голландської мови; гол. *stuurwiel* є складним словом, утвореним з компонентів *stuur* «стерно» і *wiel* «колесо» (голландське слово, очевидно, було фонетично зближене з р. ст. *штур* «кермо, руль» і *вал* «вал»); не виключено також запозичення з німецької мови; пор. н. *Steuerwelle* «розподільчий (провідний) вал». — CIC² 937; Фасмер IV 481; Черных II 427.

штурляти «штовхати, пхати», [штуряти] «тс.; засувати, всувати»; — слц. *štúrit'* «штовхнути, пхнути», *štúrat'* «довать; зачіпати (когось)»; — експресивне утворення, пов'язане з *турляти* «штовхати», [туряти] «ганяти, штовхати». — Див. ще **тирити**¹, **тýрити**.

штурм «рішуча атака фортеці, укріпленого пункту», [штурмá] «буря, галас, крик», *штурмівка* «рід куртки», *штурмівщина*, *штурмовик*, *штурмовка* «штурмування», *штурмувати*; — р. бр. *штурм*, п. *szturm* «штурм, атака», ч. слц. (розм.) *šturm* «штурм; сполох», болг. *щурм* «атака», м. *штурм*, схв. *šturm*; — запозичення з німецької мови; н. *Sturm* «буря, штурм; штурм, атака» (дvn. свн. *šturm*) споріднене з гол. данgl. *storm*, дісл. *stormr*, а також з дісл. *stugg* «метушня, боротьба», данgl.

styrian, англ. *stir* «збуджувати, рухати, приводити в рух», н. *stögen* «заважати, турбувати». — CIC² 937; Шелудько 59; Акуленко 135; Фасмер IV 481; Черных II 427; Горяєв 426; Преобр. II, вып. последний 108—109; Brückner 556; Holub—Lyer 474; Kluge—Mitzka 753, 761. — Пор. **штурм**, **штурма**.

[штурма] «лихо, напасть» Нед; — р. [штурма] «буря; шум, гвалт», бр. [штурма] «сварка, бійка», слц. [šturma] «атака на багнети»; — результат формальної семантичної видозміні запозиченого з німецької мови *Sturm* (мн. *Stürme*) «буря, штурм; атака, штурм»; пор. у семантичному плані *фортунá* «щастья, доля; негода, буря», *хуртовáна* «снігова буря». — Див. ще **штурм**.

штурмак — див. **штурбáк**.

штурман «стерновий», *штурманство*, *штурманувáти* «бути за штурмана», *підштурман*; — р. *штурман*, ст. *штурман*, бр. *штурман*, п. *szturman*, болг. *щúрман*; — запозичення з голландської мови; гол. *stúrgman* «штурман; керманич» є складним словом, утвореним з компонентів *stuur* «кермо, руль» і *man* «людина, чоловік». — CIC² 937; Фасмер IV 481; Черных II 427; Преобр. II, вып. последний 108. — Див. ще **гетьмáн**, **штурвáл**.

[штурпáк¹] «пень; дурень, незграбна людина»; — запозичення з польської мови; п. [szturgak] «незграбна людина» неясного походження. — Пор. **штурбáк**.

[штурпáк²] (орн.) «великий баклан, *Phalacrocorax carbo L.*»; — неясне.

штурхáти «штовхати», [штурхати], [штуркáти], [штурхати] «тс.» Нед, [штуркáнець] «стусан» Нед, *штурхáн*, *штурханéць*, *штурханина*, *шторх* «вигук на позначення поштовху, стусана», *штурх* (виг.), *штурхíць* (виг.) «тс.», [поштуркáч] «той, з ким погано поводяться» Нед, *поштурхóвисько* «тс.»; — бр. *штурхáць* «штовхати», п. *szturchać* «тс.»; — експресивне утворення, що виникло, очевидно, на основі початкового **c-týr-k-áti*, префіксального похідного з префіксом *c-*(>*и-*) від дієслова

тұрти «гнати; штовхати» (пор. *turhnyti* «штовхнути; послати, погнатий»); для п. szturchać припускалося запозичення з німецької мови (свн. stürgn «довбати, колоти» — Boryś 608). — Див. ще **з-**, **түріти**.

штуф (геол.) «зразок гірської породи або мінералу»; — р. *штуф*, (заст.) *штуфа*, бр. *штуф*, п. *sztufa*, болг. *щуф*; — запозичення з німецької мови; н. Stufe «східець; ступінь» (геол.) ярус; *штуф* споріднене з дvn. *stuſſ(f)a*, син. *stōpe*, снідерл. *stoer(e)*, гол. *stoep* «східець; ганок, під'їзд», а також із н. Staffel «східець, уступ; ярус» і Stab «палиця, костур», останнє з яких споріднене з лит. ст. *stābas* «бовван», лтс. *stabs* «стовп, колона», прус. *stabis* «камінь», дінд. *stabhnati* «підпирає, гальмує, стримує», тох. *stop*, *stow* «палиця, костур». — СІС² 937—938; Фасмер IV 481; Matzenauer 337; Kluge—Mitzka 735, 736, 760.

штуцер¹ «вид вогнепальної зброї», [штуц] «штуцер, рушниця»; — р. *штуцер*, бр. *штуцэр*, п. *sztucer*, ч. слц. (розм.) *štuc*; — запозичення з німецької мови; н. *Stutzen*, заст. *Stutzer* «штуцер; карабін» походить від *stutzen* «підрізувати; підстригати; укорочувати; обрубувати», отже, первісне значення «обрізана (гвинтівка), обріз»; н. *stutzen* «підрізувати» споріднене з омонімом *stutzen* «штовхати; затримувати, гальмувати», а також з дvn. (er)stutzen «відстрашувати» — німецьким інтенсивом до *stoßep* «штовхати» (дvn. < *stōz̥an*), спорідненого з днн. *stōtan*, снідерл. *stōten*, дісл. *stauta*, горт. *stautan* і з лат. *tundere* «штовхати», *tudes (-itis)* «молот», дінд. *tudáti* «штовхæ». — СІС² 938; Фасмер IV 481; Горяев 426; Kopaliniński 950; Kluge—Mitzka 754, 762.

[**штуцер²**] «франт, чепурун, джигун» Пі; — п. *sztucer* «тс.»; — запозичене з німецької мови, можливо, через польське посередництво; н. *Stutzer* «франт, джигун, чепурун» (первісно «той, хто носить підстрижену борідку й вуса, на зразок французького короля Генріха IV») походить від *stutzen* «підрізувати; під-

стригати; укорочувати». — Kluge—Mitzka 762. — Див. ще **штуцер¹**.

штучний, штучник — див. **штука**.

шуба «верхній зимовий одяг з хутра», *шубка* (зменш.), [шубейка] «шубка» Бі, Нед; — р. бр. болг. м. *шуба*, п. *szuba*, ч. *šuba*, сиба, слц. вл. нл. *suba*, схв. *шуба*, слн. *šuba*, цsl. (серб.) **шоуба**; — запозичене з арабської мови, очевидно, за німецьким та італійським посередництвом; свн. *schûbe*, *schoube* (н. *Schaube*) «довгий і широкий верхній одяг», іт. *giubba* первісно «тс.», тепер «куртка, піджак, кітель, гімнастерка» походять від ар. *gubbâ* «джубба (верхній одяг з широкими рукавами)»; менш вірогідні припущення про запозичення слова німецькою мовою з арабської через слов'янські (Machek ESJC 629), при якому неясна причина переходу **дж-** > **ш-**, або про слов'янське походження цього слова (Schrader IF 17, 29; Brückner 556; Pettersson KZ 47, 283). — Фасмер IV 482; Черных II 427; Преобр. II, вып. последний 109; Boryś 608; Holub—Lyer 474; Младенов 695; Skok III 420; Mikl. EW 344; Berg. I 460. — Пор. **джемпер, юбка**.

[**шубальовий**] «соболевий» Нед, [шубельовий] «тс.» тж; — п. [siabelowy] «соболевий», *sobelowy*, *soboli* «тс.»; — результат контамінації слів **соболевий** і **шуба**; щодо суфікса **-овий** не виключається вплив польських форм. — Див. ще **соболь**.

шубовстати, [шубовкнуть] ЛПол, *шубовснути*, [шубовтатися] Нед, [шубовтнуты], [шубовкнуть] Л, **шубовсть** (виг.), [шубовть] (виг.) «шубовсть» Нед; — експресивне утворення, споріднене з **бовтати**; щодо **шу-** — пор. [бортити] «рити» і **шубортати** «ритися, копатися, порпатися», *плáття* і **шуплаття**, *сúплаття* «тс.». — Див. ще **бовтати**.

[**шубортати**] «ритися, копатися, порпатися; шукати» Нед; — експресивне утворення, споріднене з [бортити] «рити, штовхати», **борт** «вулик у дереві, дупло»; щодо **шу-** — пор. **бовтати** і **шубовстати, плáття** і **шуплаття**. — Див. ще **бортити, борт**.

[шубráвій] «обідраний, одягнений у лахміття; підлій» Нед, **[шубráвець]** «мерзотник; ледашо» Нед, **[шубráвство]** (збл.) «набрід, покидьки, сволота» Нед, ст. **шубráвець** «обідранець» (1627); — бр. **[шубráвець]** «пустун»; — запозичення з польської мови; п. szubrawiec «негідник, мерзотник», також [szudrawiec] «тс.», пов'язується з прізвищем польського полеміста XVI ст. Szudrowius (Sudrowius), який нібіто походив з роду львівських катів. — Brückner 556. — Пор. **шудра**.

[шубráток] «інструмент, яким ткач вигладжує виткане полотно»; — неясне.

[шувáк] (орн.) «східний соловейко, Luscinia luscinia L.»; — фонетичний варіант назви птаха **[щувáк]** «тс.» (див.).

[шувáлий] «цікавий» Нед; — неясне.

[шувáр] (бот.) «лепеха звичайна, Acorus calamus L.» Mak, [cīvar Mak, шавар Mak, шівар Нед] «тс.», **[шіварець]** (білій) (бот.) «лепешняк водяний, Glyceria spectabilis M. et K. (Glyceria aquatica Wahlb.) ВeБ, BeНЗн, Mak; — р. [(зах.) шувáр] «болотяні, водяні рослини», п. szuwar, [suwar, sowar, siwar, surawa] «сіно з трави, що росте на багнистих луках і болотах; зарості трави на болоті; (бот.) Acorus calamus L.; Balanophora; Sphaerogococcus; Fucus», ч. [(мор.) шúваріна] «бур'ян», слц. [šúvar, šivar] «после траповою місце», болг. шавар «трава на болотяних місцях; комиш, Scirpus; деякі болотні рослини, як очерет і ін.», м. шавар, шевар «очерет звичайний, Phragmites communis L., комиш», схв. шéвáр (бот.) «Ammophila arenaria; очерет звичайний, Phragmites communis (L.) Trin.; комиш укорінений, Scirpus radians Schkuhr., комиш лісовий, Scirpus sylvaticus L.; іжача головка розгалужена, Sparganium ramosum Huds.; рогіз, Typha L., рогіз широколистий, Týpha latifolia L.»; — загальноприйнятої етимології не має; припускається запозичення з німецької мови: дvn. sahar, sahor, saher, свн. saher «осока, Carex», н. [Saher] «пастки трави й злаків, що зеленіють», споріднені з дvn. sëga (н. Säge) «пил-

ка», псл. sékli, sékø, укр. сíктý; не виключена також можливість тюркського походження слова (Добродомов Соб. тюркология 1971/2, 85: дтюрк. suqar qatış «річковий комиш»); менш вірогідне виведення слова від уг. sivár «пустельний, порожній» (Machek ESJCS 518), а також припущення про східнослов'янське походження п. szuwar (Brückner 558); малопереконливе пов'язання з н. Sauergras «кисла трава» (Machek Jm. rostl. 275). — Фасмер—Трубачев IV 483; Трубачев ВЯ 1967/4, 43; Jóhannesson 777—778; Kluge—Mitzka 619. — Див. ще **сікти**.

[шувáря] «капустяне листя нижчої якості, яке використовується як корм для корів» ВeЗа; — неясне.

[шувéрдиця] «завірюха» Нед, **[шувéрница]** «тс.» тж, **[ші́верть]** «тс.» тж; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з **шувір** (див.).

[шувíр] «завірюха»; — можливо, споріднене з **вріти** «кіпіти»; щодо **шувéрти** «рити» і **шубóртати** «ритися», **плáття** і **шúплаття**, **сúплаття** «тс.». — Див. ще **вріти**. — Пор. **за-вірюха**.

[шувnий] «прекрасний, гарний, вродливий», **[шугenij]** «тс.» ВeЛ; — не зовсім ясне; можливо, експресивний варіант до **[шумnij]** «тс.». — Див. ще **шум¹**.

шугá «крига в кусках перед замерзанням річок та після їх скресання»; — не зовсім ясне; пов'язанню з р. **шугá**, [(пн.) шуг, шух, шуя] «тс.», що виводять від фін. sohja, sohjo «крига в кусках перед замерзанням або скресанням річок та озер» (Kalima 248), заважає географія слова; малаймовірне також припущення зв'язку з тур. *šuga «короста» (Преобр. II, вып. последний 109). — Фасмер IV 483.

[шугáй¹] «хлопець, юнак»; — ч. [šohaj, šuhaj], слц. šuhaj «тс.»; — запозичення зі словацької мови; слц. šuhaj «хлопець, юнак» походить від уг. suhanc «підліток; парубок; хлопчак; вуличний хлопчисько», що виникло з давнішої форми suhancá «швейцарець», запози-

ченої з німецької мови; н. бав.-австр. [Schweinzer], н. Schweizer «тс.» походить від н. Schweiz «Швейцарія», пов'язаного зі Schwyz «Швіц» (назва кантону і міста у Швейцарії); розвиток значення слова в угорській мові мав бути такий: «швейцарець» → «найманій солдат, ландскнехт» → «хлопець, парубок» → «хлопчак, вуличний хлопчисько».

— Machek ESJČ 629; Holub—Lyer 474; Mikl. EW 344; MNTESz III 621; Bárczi 275. — Пор. **швіцький**.

шугай² «старовинний верхній жіночий одяг»; — р. [шугай] «старовинний верхній жіночий одяг (вид кофти, вид сарафана); вид чоловічої свитки»; — припускається запозичення з тюркських мов; пор. тур. соха «довгий каптан». — Фасмер IV 483; Горяев 426; Преобр. II, вып. последний 109. — Пор. **чұға**.

[**шугалія**] «великий човен», ст. шугалій (XVII ст.), шугалія (XVIII ст.); — п. [szuhaleja, czuhaleja] «плоскодонний човен, дуб»; — неясне.

шугати «літати (із шумом) у різних напрямках; носитися, кидатися; дмухати (про вітер)», [шугай] «кличка собаки», [шугастій] «той, що шугає»; — р. **шугать** «проганяти криком, шумом», бр. **шугаць** «палахкотіти; дути поривчасто (про вітер); махати (крилами)»; — очевидно, пов'язане з вигуком *шугу* (<*шу*) для відгону птахів; пов'язання (Vasmer WuS III 200) з арготичним префіксом *шу-* і *пуга́ть* сумнівне навіть для російської мови; непереконливі також пов'язання з укр. *хұха* «дмухання вітру» (Потебня РФВ IV 197; Горяев 426), а також із н. *schwingen* «махати» (Потебня, там само). — Фасмер IV 483—484; Преобр. II, вып. последний 109. — Див. ще **шугу**.

[**шүгерть**] «трус, обшук»; — не зовсім ясне; пор., однак, р. (арг.) *шүхер* «тривога, небезпека», що походить, можливо, від н. (арг.) Schücker «жандарм».

[**шуги**] (мн.) «взуття Mo; взуття без підметок і підборів, виготовлене з автомашинних камер Берл»; — запозичення з німецької мови; н. Schuhe (одн.

Schuḥ) «взуття, черевики, туфлі» споріднене з дvn. scuoḥ, данgl. scōḥ, англ. shoe, дісл. skōg, гот. skōhs i, можливо, з дінд. skunāti «покриває», вірм. ciw «дах, стеля», гр. σκύλος «шкура», лат. obscērus «темний», початково «накритий». — Kluge—Mitzka 682.

[**шуглон**] (іст.) «вид безрукавки»; — неясне.

[**шугля**] «пропасниця, лихоманка» Нед; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з **шугати** «кидатися»; пор. **трясця** «лихоманка», утворене від **трясті**.

[**шугу**] (виг.) «кіш», [шуга, шуга] «тс.» Pi, [зашугукати] «закрикати "шугу!"», відганяючи птахів» Нед; — р. **шугать** «страшити, проганяти (особливо хижих) птахів», бр. **шуга** «вигук, уживаний при відгоні птахів», п. [szuha, szuhe] «тс.»; — очевидно, виникло на основі вигуку *шу* (пор. р. [шу] «крик, яким відстрашують яструбів») і підсилюваного компонента *-гу*. — Фасмер IV 482, 483—484; Горяев 426; Преобр. II, вып. последний 109. — Пор. **га**¹, **шугати**.

[**шудра**] «наложниця, нешлюбна жінка»; — не зовсім ясне; можливо, експресивне утворення, пов'язане з п. [szudrawiec] «мерзотник, негідник, обшарпанець», [szudrak] «обшарпанець». — Див. ще **шубравий**.

[**шуйбіч**] «ліворуч» Нед, [ошуйбіч] «тс.» тж, [шуйбічний] «лівобічний» Нед; — складне слово, утворене з компонентів *шуй-*, спорідненого з р. ст. *шуй* «лівий», др. *ши*, схв. ст. *šij*, слн. *šij*, стсл. **шион** (< псл. *šiъj*) «тс.», далі з дінд. *savýás* «лівий», ав. *haouya* «тс.», що зводиться до іє. **seūj*, пов'язаного з коренем **seū-* «гнути», і *-bīc* від *bīk*. — Фасмер IV 484; Преобр. II, вып. последний 110; Skok III 421; Mikl. EW 344; Meillet Études 380; Mühl.—Endz. IV 7; Trautmann 260; Pedersen Kelt. Gr. II 16. — Див. ще **бік**. — Пор. **шульга**¹, **шүя**.

[**шукати**] «намагатися знайти», [шукайка, шукальниця, шукака] «нишпорка» Pi, [шукальник] «шукач», шукане, шуканіна «пошуки», шукач, шукальний, вишуканий, [зашуквати] «підшу-

кувати», *общук*, [обши́ка] Нед, *ошу́кáти*, [ошу́к, оши́ка] «омана», *ошукáнець* «шахрай», *ошукáнство* «омана», *поши́кувати*, *пóшук*, *пошукáнка* «пошук», *пошукóвий*, *рóзшук*, ст. *шиюкати* (1393), *шукати* (шукаючи) (1562); — бр. *шукáць* «шукати», п. szukać «тс.», ч. (розм.) šukati «метушитися», слц. [šukat'] «метушитися, шукати»; — запозичене за польським посередництвом із ніжньонімецької мови; днн. sōkian «шукати» споріднене з франк. suocan, дфриз. sēka, дангл. sæsan, англ. seek, дvn. suoħhan (н. suchēn), дісл. sōkja, гот. sōkjan, а також із дірл. saigim «розшукую», гр. ἡγεμών «керівник, вождь»; сумнівне щодо фонетичної можливості запозичення з дvn. suoħhan (Фасмер IV 484; Mikkola PF 16, 207); неприйнятні інші тлумачення: пов'язання з п. szluchtać «ходити туди й сюди» як словом слов'янського походження (Machek ESJC 629), припущення про спорідненість зі звуконаслідувальним ū-, наявним у слові *шум* (Boryś 608—609), про експресивне пра-слов'янське походження слова без точніших пояснень (Holub—Lyer 474). — Шелудько 59; Преобр. II, вып. последний 110; Brückner 557; Bezljaj ESSJ IV 128—129; Mikl. EW 344; Kluge—Mitzka 762. — Див. ще **регемон**.

[шу́ла] «стовп у паркані або в дерев'яній стіні», [шул] «стовп» Нед, [шу́ло] «стовп в огорожі або в дерев'яній стіні, закопаний у землю» ЛЖит, [вовши́ла, вушу́ла] «тс.» тж; «стовп із видовбаним глибоким пазом для дощок тощо Л», [овши́ла] «тс.» ЛЖит, Л, [оши́ла] «тс.» Л, [ушу́л] «стовп (зокрема, для воріт)» Нед, *ушу́ла* «стовп в огорожі; стовп із видовбаним глибоким пазом»; — р. [шу́ло] «стовп у паркані», бр. *шу́ла* (с. р.) «стовп із пазами», [шулó] «тс.», п. szuło, [szuła] «дерев'яний стовп із пазами», схв. *шуль* «колода», слн. šulj «спилианий стовбур дерева; колода»; — достовірної етимології не має; виводиться з псл. šula (šulo, šul''); за іншими поглядами (Büga RR II 317; Skardžius 18; Карский РФВ 49, 21), разом з російсь-

кою, білоруською й польською формами походить від лит. šūlas «стовп», спорідненого з прус. sulis «колона, стояк», гр. ξύλον «дерево (як будівельний матеріал); колода», можливо, також із дvn. sūl «одвірок, стовп», гот. sauls «стовп», іє. *kseuel- або *kseul-/ksoul-, що зводяться до *kes-/kos- «різати»; менш вірогідне виведення українського слова через п. szuło з дvn. sūl «стовп» (Matzenauer 339; Brückner 557) або пов'язання лит. šūlas із нvn. [Schölholz], Schalholz «обапіл» чи псл. šulo з гр. σκύλλω «роздираю» (Горяев Доп. I 58). — Мельничук Этимология 1966, 204—205, 212—213; Фасмер IV 484—485; Преобр. II, вып. последний 110; Mikl. EW 344. — Пор. **коса²**, **чеса́ти**.

шúлер «гравець, що вдається до шахрайських прийомів у грі в карти; шахрай», **шúлерство**; — р. бр. болг. *шúлер*, п. szułer «шулер», ч. ст. šuliř «шахрай»; — запозичене з німецької мови (за польським посередництвом); свн. scholderer, schollerer «влаштовувач азартних ігор», scholder, scholler «азартна гра»; сумнівні пов'язання з н. Schüler «учень» (Горяев 427), з п. szułać się «вештатися» або з р. *шлятися* «тс.» чи р. [шулák] «хижий птах» (Brückner 557). — Фасмер IV 484; Черных II 428; Преобр. II, вып. последний 110; Желтов ФЗ 1876/1, 21; Holub—Кор. 377; Matzenauer 339.

[шу́льй] «(віл) з опущеними рогами», [шулák] «тс.»; — псл. šuľ(jy) < *sjūl- < іє. *kseulos, *kes- «різати; рубати; тесати» з нульовим ступенем вокалізму; первісне значення могло бути «віл з малими, короткими (відбитими) рогами». — Мельничук Этимология 1966, 195, 212, 213; Bezljaj ESSJ IV 129. — Пор. **коса²**, **чеса́ти**.

шули́к (переважно у мн. *шули́ки*) «коржики, політі розтертим підсолодженим маком»; — р. [шулák] «тс.» (з укр.), ч. [šoulek] «пончик», šulek, šulec «булочка», [šulápek, šúlanec, šulíneč] «гальушки»; — псл. [*šulikъ, *šuľkъ, *šulьсы], утворені від šuľ < *sjul- < іє. *kseulos, що зводиться до іє. *ks-/kes- «різати»;

назва мотивується, очевидно, тим, що тісто на шулики різали або розтинали (рвали) на шматки; пов'язання (*Machek ESJC* 630) з ч. *váleťi*, укр. *валити* малоймовірне. — Пор. **шілій**.

[шуліна] (бот.) «якірці, *Tribulus terrestris* L.» Дз; — не зовсім ясне; можливо, походить від псл. [šulina], пов'язаного з коренем *kes-/kos- у нульовому ступені (*ks-), що мав значення «різати, дряпати», отже, стосовно рослин — «ріжучий, гострий, колючий» (Мельничук *Етимологія* 1966, 203, 212—213); назва мотивується тим, що рослина має плоди з колючками. — Федченко—Флеров 603—604. — Див. ще **коса²**. — Пор. **шіла**.

шуліка (орн.) «великий хижий птах родини яструбових, *Milvus*» СУМ, Шарл, [шулек, шулека] (орн.) «шуліка чорний, *Milvus migrans* Bodd.» Шарл, [шулечок] (орн.) «яструб-город'ятник, *Accipiter nisus* L.», [шулик] (орн.) «шуліка, *Milvus* Нед; лунь очеретяний, *Circus aeruginosus* L. Шарл», **шулік** (орн. заст.) «шуліка», **шуліяк** (орн. розм.) «[шуліка, *Milvus*; шуліка чорний *Milvus migrans* Bodd.] Шарл; яструб-голуб'ятник, *Accipiter gentilis* L.; яструб-город'ятник, *Accipiter nisus* L. Шарл», [шуліяка] (орн.) «яструб-голуб'ятник, *Accipiter gentilis* L.; яструб-город'ятник, *Accipiter nisus* L. Шарл», [шуліята] (орн.) «яструб-голуб'ятник, *Accipiter gentilis* L.; яструб-город'ятник, *Accipiter nisus* L. Шарл; лунь польовий, *Circus cyaneus* L.; шуліка чорний, *Milvus migrans* Bodd. Шарл», [шуліїти] (орн.) «шуліка» ЛЖит, [шульпиха] (орн.) «шуліка чорний, *Milvus migrans* Bodd.» Шарл, [шульпік] (орн.) «шуліка, *Milvus*» Пі, [шульпіка] (орн.) «тс.»; — р. [(пд.) шуліка, шулік, шуліяк] (з укр.?), бр. [шуліяк] «тс.», п. [szulak, szujak, szuliék] «яструб»; — достовірної етимології не має; пов'язується з укр. [шулькати, шулькнути] «кидатися (кинутися) в швидкому польоті», з р. **шуліята** «testiculi» (Ільинський ЙОРЯС 20/4, 180) або розглядається як табуїстичне слово (Зеленин II 51) чи запозичення (Булаховський Вибр. пр. III 226, без доказніших пояснень); для п. [szulak, szujak] припускається запозичення з ук-

райнської або білоруської мови (Вгіскпег 557). — Фасмер IV 485; Преобр. II, вып. последний 110.

[шулуміння] «сухе листя від качана кукурудзи; кукурудзиння Ме; бадилля кукурудзи Мо»; — очевидно, фонетичний варіант до [шумеління, шумеліна] «листя, в яке загорнутий качан кукурудзи», що виник унаслідок метатези; семантика слова явно вторинна з огляду на пізнє культивування кукурудзи в Європі. — Див. ще **шумела**.

шуль¹ «назва гри, в якій кидають палицю так, щоб один її кінець підсунувся під іншу палицю, що лежить на землі», [шуліти] «грати в шуль»; — бр. [шулуга] «дитяча гра»; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з [шулькати] «кидатися, падати зверху». — Див. ще **шуль²**.

[шуль²] «вигук на вираження плюскуту», [шулькати] «кидатися, падати зверху швидким польотом», [шулькнути] «шмигнути, шаснути», [шульнути] «тс.»; — очевидно, звуконаслідуваньне утворення.

[шульбов] (виг.) «шубовствъ» ЛЧерк; — очевидно, результат контамінації вигуку **шубовствъ** (*шубовъть*) із близьким за значенням вигуком **шуль** «плюсь, шубовствъ». — Пор. **шубовстати, шуль²**.

шульга¹ «лівша; ліва рука і нога»; — р. [шульга] «ліва рука»; — псл. (сх.) [šul̥ga] < іє. *kseul-/ksoul-, в основі якого лежить іє. *kes-/kos-/ks- «різати, рубати»; первісне значення слова мало бути «позвавлений (правої) руки, (букв.) обрубаний»; поширене в давнішій етимологічній літературі пов'язання слова з *шуй* «лівий» (пор. укр. *шуйбич* «ліворуч») (Trautmann 260; Mikl. EW 344) нездовільне з фонетичного погляду. — Мельничук *Етимологія* 1966, 212—213; Фасмер IV 485. — Пор. **коса²**, **чесати, шула**.

[шульга²] (бот.) «омела, *Viscum album*» Mak; — неясне.

[шульговина] «колода середнього розміру»; — очевидно, похідне від основи псл. *šul-, що зводиться до іє. *ksul-, утвореного від іє. *ks-/kes- «різати»; первісним значенням слова могло бути

«зрізане (обрізане) (дерево)». — Мельничук Этимология 1966, 212—213. — Див. ще **коса²**. — Пор. **шула, шульга¹**.

[**шул'як**] (іхт.) «назва риби» Пі; — р. [**шулá**] (іхт.) «сула»; — не зовсім ясне; можливо, споріднене із *сулá*, назвою, запозиченою з тюркських мов. — Див. ще **сулá²**.

[**шулян**] (черлений) (бот.) «Супотогіум соціпінум L.» Mak; — неясне.

[**шуляти**] «штовхати» Нед, [**шулáй**] «той, хто штовхаеться» Нед, [**шул'як**] «поштовх, стусан» Нед; — п. [szułać] «класти, торкатися чимось», [szułnąć] «уколоти, штовхнути», слц. śúł'at' «катити»; — псл. [šuljati], можливо, належить до слів, пов'язаних з іє. *ks- (*kes-/kos-) «різати, рубати»; розвиток значення в українській мові міг бути «різати» → «колоти» → «штовхати». — Див. ще **шула, шульга¹**. — Пор. **коса², чесати**.

[**шул'ячка**] (ент.) «волочниця шершнеподібна, *Asilus crabroniformis* L.» Нед; — неясне.

шум¹ «галас; вир», **шуміха** «сенсація», [**шумівка**] «горілка», [**шумка**] «назва пісні й танцю», [**шумлява**] «шум; веселій шумний бенкет» Нед, **шумовик**, **шумовиння** «шум; клекіт; шелест, шарудіння», **шумкий**, **шумливий**, **шумний**, [**шумністий**] «шумний, шумливий» Нед, **шумовитий** «шумливий», **шуміти**, **шумоміти** «дзюрчати», **шумувати** «шумити», **пóшум** «слабкий шум»; — р. бр. болг. м. **шум**, др. **шумъ** «гуркіт, шум; гомін; тріск; буря; хвилювання; сила», п. szum, ч. слц. вл. нл. šum, схв. **шум**, слн. šum, цsl. **шумъ**; — псл. šumъ; — імовірно, походить від звуконаслідуваного праслов'янського кореня *ši-; припуштувана спорідненість із цsl. **сыкати** «сичати, свистіти» (Pedersen IF 5, 76) або з лит. šaukti «кричати, голосно кликати», гр. οκιάω «кричу, зойкаю» (Machek LF 53, 345) менш імовірна. — Фасмер IV 486; Черных II 428; Преобр. II, вып. последний 111; Горяев 427; Brückner 557; Holub—Lyer 474; Schuster-Sewc 1481—1482; Младенов 696; Skok III 422—423; Bezljaj ESSJ IV 129—130; Mikl. EW 345.

шум² «піна», [**шумá**] «тс.» Л, [**шум'є**] «тс.; дріжджі» Нед, **шумівка** «велика ложка збирати шум; [горілка]», **шумовіна**, **шумовіння**, [**шумовніцка**] «сіточка збирати піну» Дз, **шумливий** «пінистий», **шумний**, [**шумовністий**] «тс.» Нед, **шумувальний** «пов'язаний із шумуванням, бродінням», **шуміти** «шумувати», **шумувати**, [**зшумати**] «зібрати піну під час кипіння», [**зшумити**] «тс.» Исслед. п. яз.; — р. **шумовка** «шумівка (велика ложка для збирання шуму під час готовання їжі)», бр. **шум** «накип, піна», п. szum, ч. šum, слц. [šum] «тс.», вл. [šumić] «кипіти, пінитися», нл. šumiš se «пінитися, шумувати», полаб. šumto «шум, піна»; — запозичення з німецької мови; свн. schüm (< дvn. scüm «піна», н. Schaum «тс.») споріднене з снн. schüm(e), снідерл. scüm(e), дісл. sküm, пгерм.*sküma- «піна» (первісно «те, що покриває»). — Шелудько 59; Фасмер IV 486; Преобр. II, вып. последний 111; Brückner 557; Machek ESSJ 630; Holub—Lyer 474; Mikl. EW 345; Kluge—Mitzka 639.

шум³ «рід гри; назва живої істоти у цій гри», **шуміха** «жінка цієї істоти»; — п. [szuma, szumla, szumawa] (арг.) «ліс; густий ліс», ч. ст. šuma «ліс», болг. **шумá** «листя (дерев); листяний ліс», м. **шума** «тс.; кукурудзяні стебла», схв. **шумá** «ліс», слн. šúma «ліс; зарості, хащі»; — очевидно, результат лексико-семантичної видозміни псл. šumъ «галас», šuma «ліс». — Див. ще **шум¹, шумá**.

[**шумá**] «рештки соломи, вживані для загачування»; — р. [**шумá**] «сміття», бр. [**шумá**], п. [szum] «тс.», болг. **шумá** «листяний ліс; листя; відрубані гілки з листям на корм худобі», м. **шума** «ліс; листя; сухе листя (як корм для худоби взимку); стебла кукурудзи»; — псл. šuma «ліс; листя» пов'язане з псл. šumъ, укр. **шум** «галас» із первісним значенням «ліс, що шумить, шелестить». — Фасмер IV 487; Горяев 427; Преобр. II, вып. последний 111; Ильинский ИОРЯС 20/4, 181; Толстой Сл. геогр. терм. 65; Mikl. EW 345. — Див. ще **шум¹**. — Пор. **шум³**.

[шумела] «листяний покрив качана кукурудзи», [шумеліна, шумеліне] «тс.», [шумелянка] «капуста, що не звивається в головку ВеУг; капуста невитка, Brassicas oleracea acerifolia DC. Mak», [шуміл] «шумела» ВеУг, [шумола] «тс.» ВеУг; — болг. шумолак «листок (на дереві); густий ліс із невеличкими деревами», шумоляк, шумол «легкий шум; шелест»; — очевидно, походить утворення від *шум* «шелест, шарудіння»; пор. також назви листя або лісів у слов'янських мовах: ч. Šumava «назва гір у Чехії від лісів, що їх укривають», схв. шума «ліс» тощо; семантика «листяний покрив качана кукурудзи» явно вторинна з огляду на пізнє культивування кукурудзи в Європі; пор. у звуковому плані *хмола* «бур'ян». — Див. ще **шум¹**. — Пор. **шулуміння, шум³**.

[шумій] (мн.) «швидка течія води, бистрина» Ва; — найвірогідніше, утворення пов'язане з *шум* «сильний безладний звук», хоч можливе й поєднання двох значень: *шум* «сильний безладний звук» і *шум* «піна» як властивостей швидкої течії. — Див. ще **шум¹, шум²**.

шуміха «сухозлітка, сусальне срібло»; — р. [шуміха] «тс.»; — можливо, неточна калька німецьких назв сухозлітки Rauschgold, (букв.) «шум-золото» і Rauschsilber, (букв.) «шум-срібло».

[шумний] «прекрасний, гарний, вродливий» ВеЛ; — п. [szumny] «тс.; пишний; сміливий», ч. слц. [šumny] «прекрасний, гарний, вродливий»; — запозичене з польської мови, можливо, частково за посередництвом словацької; п. [szumny] походить від szum «шум, галас»; менш імовірне припущення (ВеЛ 486) про безпосереднє запозичення зі слц. [šumny], яке саме разом із ч. [šumny] походить від п. [szumny]. — Machek ESJC 630. — Див. ще **шум¹**.

[шумоть] «рештки порваної одягни; шмаття» ЛЖит; — р. [шумоть] «ганчірка, поганий одяг», п. [szmocie] «білизна, одяг; непридатна річ»; — нерегулярне експресивне утворення на основі слів *шмат*, *шмаття*, пор. і арг. *шмотки*. — Див. ще **шмат**.

[шундрák] «порося дикої свині, молодий вепр» Нед; — неясне; можливо, пов'язане з п. [szołdra] «шинка; нежирна свинина» (з н. Schuler «плече»).

[шупавий] «живавий, повороткий, дбайливий» Ме, [шубавий] «тс.»; — бр. [шупкі] «кмітливий, розумний, здогадливий», [шупатлівий] «здогадливий», п. [szubaty] «живавий, рухливий, спритний, хвацький, цікавий»; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане із *шупити* «тамити, знати»; пор. у семантичному плані *mórop* «поспіх» і *utorópati* «розібраться, злагнути». — Див. ще **шупити**.

[шупас] «етап (щодо каторжників)», [шупасом] (присл.) «(як) по етапу»; — п. (рідк.) szupas «етап (для каторжників, злочинців)», слц. šupasom, šuprot «етапом», šupaspík «воловою; в'язень»; — запозичення з німецької мови; н. Schubraß «наказ про відправлення бродяг по етапу на батьківщину» є складним словом, перший компонент якого (Schub-) пов'язаний із schieben «штовхати, пересувати; висилати, виряджати», а другий (-raß) з Raß «паспорт», яке походить від гол. pas < гол. ст. paspoort «паспорт», пов'язаного з фр. passeport, (букв.) «дозвіл на прохід через порт». — Brückner 557; Kluge—Mitzka 534; Vries NEW 508. — Див. ще **пáспорт, шýбер**.

[шупéня] «страва з товченої картоплі з горохом або квасолею» Нед, [шупóня] «страва з квасолі, борошна або пшона; юшка з горохом і перловою крупою» Нед; — р. [(зах.) шупóня] «крупник із гороху та ячної крупи», п. [szuprénia, szupriénia, szupienie, szuronia] «рідка страва з квасолі з борошном або крупою; страва з ячної крупи, гороху і свинячих хвостів»; — запозичення з литовської мови; лит. šiurpiūs «каша з гороху, квасолі та картоплі або житнього борошна, м'яса тощо» походить від етимологічно нез'ясованого діеслова šiupti «подрібнювати, кришити» (як семантичну паралель пор. р. окróшка від *крошить*). — Fraenkel 75, 980—981, 986, 993. — Пор. **шупити**.

шупéрка — див. чуфérка.

[шұпіти] «тъяmitи, знати, здогадуватися» Бі, [шұп] «розуміння, тъяма» Пі; — р. [(смоленське) шұпіть] (з білоруської?) «знати, відати, розуміти», бр. [шұпіць] «розуміти, розумітися, тъяmitи», слц. (розм.) śípit' «здогадуватися»; — не зовсім ясне; можливо, утворення, споріднене з болг. шұпна «шепотіти» (Фасмер IV 487), яке пов'язується з лат. cavus «порожній, опуклий», caverna «печера» (Младенов 696); зв'язок з ар. šübħä «непевність, сумнів, підозра» заперечується (Korsch AfSIPh 9, 671). — Machek ESJCS 500. — Пор. **суета**.

[шупиця] (бот.) «шипшина, Rosa sapіпа L.» Mak, [шуплýна] (бот.) «тс.» Mak; — р. [шуплýна] «шипшина»; — не зовсім ясне; можливо, утворення, що виникло в результаті трансформації та деетимологізації первісної назви шипшина; до назв рослин на -иця пор. суніця, щиріця, душіця, на -ина — калина, малина, журавлýна і т. ін.

[шупілка] «лушпиння на зерні» ВеБ; — п. ст. szupinka «лушпиння на зерні», ч. šupína «лушпайка», (зменш.) šupínska, слц. šupína «лушпайка; луска», вл. šupizna «луска», нл. [šuplina] «тс.»; — не зовсім ясне; можливо, утворення, що виникло в результаті фонетичної видозміни запозиченого п. ст. szupinka «лушпиння на зерні».

[шупінка] «шапинка (у гриба)» ВеЛ, [шупівка] «тс.» тж; — утворення, що виникло внаслідок фонетичної трансформації форми *шапінка*. — Див. ще **шапка**.

[шұплаття] «одяг, білизна; пожитки»; — п. [szuplat] «общарпанець», слц. šúplata «тонка верства (чогось)»; — фонетичний варіант слова сұплаття «одяг, білизна; пожитки»; до шу- пор. *бортіти* «рити» і *шубртати* «ритися, копатися, порпатися». — Див. ще **плат, су-**.

[шупнүти] «ударити»; — запозичення з чеської або словацької мови, пор. ч. šupati «бити, хльоскати, стъобати», слц. [šupras] «штовхати».

[шупортати] «довбатися, ритися, возитися» Ме, [шупортатися] «тс.» СУМ, Ме; — варіант дієслова *шубртати* «ритися, копатися, порпатися», пов'язаного з *бортіти* «рити». — Див. ще **бортіти**. — Пор. **шпортати**.

[шұра] «хлів, повітка»; — п. [szura] «напіврозвалений будинок, хлів»; — запозичене з німецької мови (польське посередництво можливе, але не обов'язкове); свн. schiur(e) «комора, хлів, повітка» (дvn. sciura, давніше scūga, нвн. Scheuer «тс.») споріднене з гол. schuur, снідерл. scūge, дінд. skunāti «(він) накриває», гр. σκύλον «знятий із ворога обладунок», лат. (ob)scūrus «темний», первісно «накритий». — Шелудько 59; Kluge—Mitzka 644.

шұра-бұря «вихор; розгардіяш», [шуррабұра] «вихор; бешкетник, шельма, шалапут», [шурубұра] «тс.», *шурубұрство* «витівки, бешкетування», *шурябұра* «вихор; розгардіяш», [шарарабұрти, шурубұрти] «бешкетувати»; — р. шурұм-бұрум, бр. шурұм-бұрум, [шұромбұром] (присл.) «догори ногами, у найбільшому безладді», [шуры-бұры] «сильний вітер, буря», п. (рідк.) szur-bur «ніте ні се; нісенітница»; — звуконаслідуванально-зображене утворення (Ільинський ИОРЯС 20/4, 181); другий компонент пов'язаний або вторинно зближений зі словом бұря або [бұрти] «руйнувати», бр. бұрыць «тс.» — Фасмер IV 489—490.

[шұрбіт] «ганчірка, якою щось миють» Нед; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з п. szurgot «ганчірка; стара річ».

[шургіч] «експресивне слово, що виражає викидання або швидке всування предмета», [шурганіна] «бійка» Нед, [шурганина] «тс.» тж; — п. szurgač «шарудіти, шурхотіти»; — образно-звукове утворення; пор. шурх «вигук, що означає швидкий рух». — Богус 609. — Див. ще **шуркати, шурхати**.

[шурготе] (зб.) «непотрібне зелене листя на капусті» Нед; — експресивне утворення, що виникло, можливо, на основі переосмисленого польського звуконаслідуванального утворення szurgot «ган-

чірка, стара річ». — Brückner 540—541. — Пор. **шурбіт**.

[**шурень**] (зоол.) «сарна, *Cervus sargeolus* L.» ВеНЗн; — утворення, можливо, споріднене із **серн** «самець сарни», п. *saren* «т.с.», однак деталі неясні. — Див. ще **сарна, серна**.

шури-мури (мн.) «любовні справи, пригоди»; — р. бр. **шуры-муры** (мн.) «т.с.»; — можливо, запозичення з російської мови; р. **шуры-муры** «любовні справи, пригоди», імовірно, походить від фр. *cher amour* «коханий, кохана, (букв.) дороге кохання» (Савинов РФВ 21, 34), утвореного зі словосполучення прикметника *cher* «дорогий, любий» (від лат. *cārus* «т.с.», спорідненого з лтс. *kārs* «хтивий», гот. *hōgs* «розпусник», дірл. *sagaes* «друг», кімр. *sagaf* «(я) люблю, кохаю»), і *amour* «любов, кохання», що продовжує лат. *amor* «т.с.»; менш вірогідні пов'язання з тур. *şırmıg* «бездаддя», гол. *schurrgemorige* «наволоч, простолюд», нvn. *Schurrgmurr* «бездаддя». — Фасмер IV 490; Dauzat 32, 169; Walde—Hofst. I 175.

шурин «брат дружини», [*shúrak*] «т.с.» Нед, [*shurinécy*] «у весільному обряді молодий родич нареченої, що вимагає викупу від нареченого», *shúrák* «шурин»; — р. **шурин** «шурин», др. *shurinъ*, п. ст. *szurzyn*, болг. *шурей*, [*shúrek*], м. *шура*, схв. *шұра*, *шұрәк*, *шұрәк*, цсл. **шоғринъ, шоғъръ**; — посл. *šurinъ*, *šigъ* «т.с.»; іє. **sjæn̥g(i)o-* «брат дружини» < **sjū-* «шити; в'язати», отже, «той, що зв'язаний (з родом)»; споріднене з дінд. *syälá-h* «брат дружини»; менш вірогідне зближення зі *svekrъ* (Bern. IF 10, 155), з р. **свойк** (Rendersen Studi baltici 4, 153), з **прáщур** (Mikl. EW 345; Горяев 427; Младенов 696). — Фасмер IV 488; Трубачев Терм. родства 138—139; Черных II 428; Преобр. II, вып. последний 111—112; Brückner 558. — Див. ще **шити**.

[**шурица**] (ент.) «ліпаріда (метелик), *Liparis*» Нед; — неясне.

[**шурка**] «міра дерева у столлярів; кладка дров у чотири метри ЛЖит»; —

р. **шурка** (заст.) «міра дров», п. [szurka] «стос порубаного дерева»; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з [*shúra*] «хлів, повітка», однак деталі неясні. — Див. ще **шурпа**.

[**шуркати**] «ковзати, колоти, тикати, штрикати», [*shúrknyti*] «ковзнути; ткнути; штриконути, кинутися, шмигнути», *shúrknytisya* «швидко вскочти, шмигнути», [*shurnyti*] «штовхнути; сунути; шмигнути», [*shur*] (у виразі *shura puszta* «ковзатися на льоду») ВеЗа; — р. [*shúrkatty*] «човгати», п. *szurgać* «т.с.», болг. (рідк.) *shúrkam* «течу, дзюрочу (у незначній кількості)», м. **шурка** «ллеться, тече (струменем); (перен.) метушиться»; — звуконаслідуване утворення; виведення з комі *šúrkjedljenj* «кидати з шумом» (Kalima FUF 18, 50) малоймовірне, оскільки не пояснює поширення слова у слов'янських мовах. — Фасмер IV 489; Преобр. II, вып. последний 112; Младенов 696. — Пор. **шурхати**.

[**шурмувати**] «бушувати; галасувати» Нед, [*shurm*] «бунт, повстання, заворушення, розруха» Пі; — р. ст. **шурмовати** «галасувати», бр. [*shurmawácy*] «розорятися, бушувати, бешкетувати», п. [szurmować] «галасувати, шуміти; швидко бігати, плавати»; — утворення, що пов'язується з п. *szermować* «фехтувати», яке походить від свн. *schérmen*, *schirmen* «т.с.» (дvn. *skírmun*, n. *schírmun*), утворених від свн. *schérgtm*, *schírm* «щит; закривання щитом, парування ударів; захист». — Фасмер IV 489; Brückner 547; Kluge—Mitzka 650. — Див. ще **шірма**.

[**шурок**] (орн.) «звичайна бджолоїдка, жовна, *Merops apiaster* L.» ВеНЗн; — п. [szurek, szczurek] (орн.) «*Merops apiasster* L.»; — фонетичний варіант до **щурок** «т.с.». — Див. ще **щур**?

[**шурпа**] «мара, потвора, страховище»; — р. [*shúrpa*] «курка з настовбурченім пір'ям», [(зах.) *shurpátyj*] «шершавий, шерехатий», бр. [*shúrpa*] «кучерява дитина, кучерявець», [*shurpátká*] «курка з настовбурченім пір'ям»,

шурпáты «шерехатий, негладкий», п. [szugra] «гуска, курка і под., яка від природи має настовбурчене, негладке пір'я; неохайна жінка», [szurpaty] (про птахів) «кострубатий»; — запозичене з литовської мови, можливо, за посередництвом білоруської; літ. šiūgra «людина зі скуйовдженим волоссям» утворене від šiūrti «куйовдитися, настовбурчуватися», пов'язаного з šegys «щетина, шерсть», яке зіставляється з дісл. днн. дvn. hāg «волосся», н. Haag, англ. hair «тс.» і далі з псл. *s̥erstъ, укр. *шерсть*; на польському ґрунті пов'язувалося з chropawy «шерехатий» (Brückner 558). — Фасмер IV 489; Fraenkel 973, 994—995, 996. — Пор. **шерсть**.

[шúрпатися] «колупатися, ритися, возитися»; — очевидно, експресивне утворення, аналогічне синонімічним **бáбратися, кóрпатися, пóрватися**.

[шурубалки] (мн.) «шматки тіста, що прилипли до рук», [шурúбалля] (зб.) «тс.; взагалі, прилиплі шматки чогось засохлого»; — р. [(дон.) *шурúбарки*] «м'ясні варенички в юшці, вушка, пельмені»; — не зовсім ясне; можливо, афективне утворення на основі запозиченого тат. шöш-бöрә «пельмені»; щодо фонетичної форми пор. укр. *циру́палки* (мн.) «відрубки, уламки палиці, товстих сухих стебел, хмизу тощо».

[шурубéйник] «ледар, голяк»; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з рум. ūrubaág «хитрун, пройдисвіт».

шурубúрити — див. **шúра-бúря**.

[шурúвалки] «грудки нерозім'ятої глини»; — очевидно, пов'язане з [шурúбалки] «шматки тіста, що прилипли до рук», яке зазнало впливу слова [vályók] «грудка вимішаної глини для обмазування стіни». — Див. ще **шурúбалки**.

шурувáти¹ «перемішувати паливо в топці», *шурник*, *шурувáльник*, *шурувáльний*; — р. *шурюпáть* «шурувати», бр. *шуравáць*, п. [szurować] «тс.; вкидати дрова в піч (металургійну або скловарну)»; — запозичення з німецької мови; свн. schürg(ep) (> н. schügeп) «да-

вати поштовх; розпалювати вогонь», н. [schurn] «тс.» споріднені з свн. schor (< дvn. scora) «(совкова) лопата», данgl. scorian «відштовхувати; відбивати», дісл. skora «скерувувати, гнати», гр. σκύρος, σκύρος «уламки при обтесуванні каміння», літ. skiaugė «продірявлений човен як місце зберігання риби», лтс. skurināt «смикати, тріпати», псл. sěkti, укр. *сíкти*. — Фасмер IV 489; Kluge—Mitzka 619, 684. — Див. ще **сíкти**.

шурувáти² «старанно чистити, скребти, мити щось; (перен.) розвивати енергійну діяльність; швидко, енергійно кудись іти СУМ; увіходити або відходити швидкими кроками Нед», óshur «ганчірка», oshúrki «дрібні металічні відходи»; — р. *шурюпáть* «старанно чистити, скребти, мити щось; розвивати енергійну діяльність», бр. *шуравáць*, п. szogowac, [szurować, szarować] «терти, чистити, мити», слц. (розм.) šúgovat' «мити, чистити», вл. [šurować, šurać] «терти, витирати; човгати», нл. šurowaś «витирати, вичищувати; розтирати», полаб. šúrot «терти»; — запозичення з німецької мови (польське посередництво можливе, але не обов'язкове); н. schuecēpt «терти, мити, чистити» походить за посередництвом ніжньонімецької та голландської мови (снн. schügeп, sniderl. scügeп «тс.») від фр. ст. écriger «чистити, перетирати», що через слат. scurgare продовжує лат. excruere «піклуюсь про щось», утворене за допомогою префікса ex- від дієслова cūgo «піклуюсь, доглядаю, лікую, готову». — Шелудько 54; Brückner 552; Dauzat 266; Kluge—Mitzka 644. — Див. ще **екс-, курáтор**.

шурúп «гвинт, яким прикріплюють до дерева металеві вироби»; — р. *шурúп* «тс.»; — фонетичний варіант первісного **шруб**; вторинна вокалізація кореня відбулася на східнослов'янському ґрунті, можливо, під впливом відповідних повноголосних форм. — Див. ще **шrub**.

[шурúпати] «тямити, розумітися (на чомусь)» СУМ, Ba; — експресивне утворення, що виникло, можливо, як результат контамінації дієслів *[шúпти]*

«тямити, розумітися (на чомусь)» і [*topónati*] «базікати». — Див. ще **торопати**².

шурф «вертикальна або похила шахта», **шурфувати** «вести розвідку копалин за допомогою шурфів»; — р. *шурф*, (заст.) *ширф*, бр. болг. *шурф*, п. *szurf*; — запозичення з німецької мови; н. Schurf «шурф» утворене від schürfen «вести гірничі розвідувальні роботи, шурфувати; досліджувати, дошукуватися», спорідненого з дvn. scurfen, scurghēn «розрізати, патрати», данgl. sceograp «скребти, гризти», сірл. cerf «гострий, різальний», cerbaim «(я) ріжу». — СІС² 938; Фасмер IV 490; Kopaliński 951; Kluge—Mitzka 635—636, 684.

[**шурх**¹] «яр, байрак»; — не зовсім ясне; можливо, результат фонетико-семантичної видозміни слова *шурф* (див.).

шурх² (орн.) «пронурок, Cinclus cinctus (aquaticus) L.» Шарл; — можливо, образне утворення від вигуку *шурх* «шмиг»; назва мотивується рухливістю птаха, що раз у раз зникає в щілинах берегів, де має гнізда, або поринає під воду під час полювання. — Войнств.—Кіст. 333.

шурхати «шарудіти; шмигати; тикати», [*shurstīti*] «шарудіти; шелестіти», **шурхотати** «шарудіти; шелестіти; шаркати», **шурхотіти**, **шуриáти** «тс.», **шурхіт** «шарудіння; шелест; шаркання», **шурх** «вигук на позначення шарудіння, швидкого руху»; — бр. [*шурхати*] «з обуренням і презирством відкидати; виявляти гнів, бути грубим», п. [*szurch*] «поголоска, звістка»; — утворення звуконаслідувального характеру. — Пор. **шуркати**.

[**шурц**] «спідниця ВеЛ; жіночий фартух ДзАтл I 57», [*corc*] «спідниця» О, [*шорц*] «тс.» ВеБ, О; — п. [*szorc, siorg, sorg*] «різні види спідниць», ч. (розм.) *шогс*, *шогес* «фартух», слц. (розм., заст.) *шігс*, *шігес*, *шігса* «тс.», вл. *шогс* «довга суконна спідниця (елемент костюма католицьких лужичанок)», нл. *шогса*, [*šorg*] «фартух, спідниця»; — запозичення з німецької мови; н. Schurz «фартух»,

Schürze «тс.» споріднене із син. schörte, снідерл. scorte, гол. schort «пов'язка на стегнах», данgl. scyrte, англ. shirt «сорочка», а також із дvn. scurz, данgl. scort, англ. short «короткий», укр. [(ó)скáрд] «кирка (насікати жорна)». — ВеЛ 486; Kluge—Mitzka 684—685. — Див. ще **оскáрд**.

[**шурчáти**] «шарудіти, шелестіти»; — р. [*шурчáть*] «шарудіти, шелестіти», **шуршáть** «тс.», нл. šúgčeć «дзижчати, дзюрокотити; витікати з шумом», болг. **шуртá** «течу сильно; дзюрчу», м. **шурти** «ллеться сильно; дзюрчить»; — псл. [*šurčati*], образно-звуконаслідувальне утворення. — Пор. **дзюр**.

[**шúрша**] «купа, ворох»; — бр. [*шурша*] «задерикувата людина»; — образно-звуконаслідувальне утворення, пов'язане з дієсловом *шуршáти*. — Див. ще **шúрхати**.

[**шúславець**] «шмаркач» Нед; — не зовсім ясне; можливо, виникло на основі запозиченого п. [*szusfał, suswał*] «фартух, ганчірка; сопляк, босяк» унаслідок метатези на українському ґрунті. — Див. ще **шуствал**. — Пор. **шúшваль**.

шуснути «шмигнути, ковзнути», [*šustnúti*] «раптом упасти, посипатися» ВеЛ, **шустъ** (виг.) «шасть, шмиг»; — бр. **шуснуць** «сипнути; посипатися», п. *szustnäć*, [*szusnäć*] «зробити стрібок», ч. *šustnouti* «прошарудіти, прошелестіти; трапитися, статися», слц. *šustnút'* «швидко щось вилити; упасти, посипатися, звалитися», вл. *šuskać* «рухатися, робити швидкі рухи»; — очевидно, образно-звуконаслідувальне утворення, подібне до **луснути**, **плюснути**, **хрùснути**.

шуст «бурав, яким вирівнюють зсередини ствол рушниці», **шустувáти** «згладжувати шустом нерівності у стволі рушниці», **шустувáльний**; — р. бр. **шуст**; — неясне. — Фасмер IV 490.

[**шустати**] «очищувати насіння від лушпайок, остиюків», **шусталка** «сільськогосподарська машина, що очищає насіння», **шустальний**; — р. [(тамб.) *шустать*], п. [*szustać*] «товкти пшено»; —

не зовсім ясне; р. *шустать* пов'язувалося з р. [*шусторитъ*] «жувати, їсти», [*жустеритъ*] «тс.» і далі з *живати*, що малоймовірно, а також зіставлялося з *шустрый*. — Фасмер IV 491; Ільинський ЙОРЯС 20/4, 181.

[**шуствал**] «шкіряний фартух», [*shustvalъ*] «фартух шевця» Нед, ст. *шуствалъ* «шкіряний фартух» (XVIII ст.); — п. [*szustfal, szorsfal, szurgfał, szorstfal*] «фартух; запаска», [*susłał, suswał, szuszwał, szusfał, susłoł, suszwał*] «шкіряний фартух (у металургів, ковалів тощо)»; — запозичення з німецької мови (польське посередництво необов'язкове); н. Schurz-fell «шкіряний фартух» є складним словом, утвореним із компонентів Schurz «фартух», спорідненого із свн. *scurz* «вкорочений одяг, фартух», дvn. *scurz* «короткий» (первісно «врізаний»), данgl. *scort*, англ. *short* «тс.», укр. [*оскардъ*] «кайл, молот із гостряком», і *Fell* (< дvn. *věll*) «шкіра; шкура; шерсть», спорідненого з данgl. *fēll*, англ. *fell*, дісл. *fjall*, гот. *fill*, лат. *pellis* «шкіра», гр. πέλλα «тс.», πέλμα «підошва ноги», укр. *пелена*. — Шелудько 60; Врукнер 558; Kluge—Mitzka 192, 684—685. — Див. ще **оскардъ, пелена**.

[**шустіль**] «давня австрійська монета в 6 крон» Нед; — п. [*szóstciel*] «монета вартістю в шість грошей (центів, крейцарів) в Австро-Угорщині», нл. *šestciel* «шоста частина»; — утворення, яке походить від п. [*szóstciel*], що виникло як напівкалька н. Sechstel «шоста частина», складеного з основ числівника *szóś* від *szósty* «шостий» та н. -tel, (букв.) «частина», пов'язаного із свн. *-teil*, яке споріднене з дvn. *teil*, н. *Teil* «частина», псл. *dělъ* «тс.», *dělitи*, укр. *ділити*. — Kluge—Mitzka 776. — Див. ще **ділити, шість**. — Пор. **шустка**.

[**шустіти**] «шелестіти»; — п. [*szuscieć, szuścić*] «шелестіти; дзвижчати», ч. *šustēti, šustiti* «шарудіти; шелестіти; шуміти», слц. *šustit'* «шелестіти»; — псл. [*šustēti, šustiti*]; — очевидно, утворення звуконаслідуванального характеру.

[**шустка**] «дрібна австрійська монета в 6 крейцарів» Нед, [*шұска*] «тс.»

тж; — ч. слц. вл. нл. *šestka* «цифра 6; шостий номер»; — запозичення з польської мови; п. *szóstka* «шістка, монета вартістю шість грошей (центів, крейцарів в Австро-Угорщині)» походить від числівника *sześć* «шість». — Див. ще **шість**. — Пор. **шустіль**.

[**шустрій**] «рухливий, швидкий, жвавий, моторний»; — р. *шустрый*, бр. *шустры* «тс.»; — псл. [*šustrъ(jъ)*]; — не зовсім ясне; можливо, споріднене з лит. *siūsti* «божеволіти», лтс. *šust* «сердитися, втрачати розум» або з укр. [*шуснути*] «ковзнути, шмигнути»; реконструюється псл. **šiust* < **šiut-t-* (з іє. **seut-*) (Черных II 428); менш імовірні пов'язання з р. *шут* і з п. *oszustać* «ошукати», *oszust* «шахрай» (Ільинський ЙОРЯС 20/4, 150), з арготичним *šu-* і *ostrъ* «гострий» (Vasmer WU 3 198), з *xvat, хұткій* (Горяєв 427), з перс. *čust* «моторний, діяльний» (Mikl. TEI Nachtr. II 189). — Фасмер IV 491; Эндзелин СБЭ 72—73.

[**шут**] «глум, глузування; блазень» Нед, [*шутіця*] «назва народного танцю» Нед, [*шутка*] «жарт», [*шутки*] (мн.) «дрібниця, дурниця», [*шуткун*] «жартівник», [*шутник*] «тс.» Нед, [*шутяк*] «тс.; двірський блазень» Нед, [*шутківій*] (у словосполученні *Шутківій неділя* «Вербна неділя»), *шутківітій* «жартівливий», [*шутковій*], [*шутливій*] «тс.» Нед, [*шутити*] «базікати; жартувати», [*шуткувати*] «жартувати», [*шуткома*] (присл.) «жартома»; — р. *шут* «блазень; чорт; домовик; параліч кінський, якого начебто насилає домовик», бр. [*шут*] «чорт», др. *шутъ* «осміяний», ч. (заст.) *šutiti* «жартувати», болг. м. *шут* «блазень», слн. *šútast* «дурнуватий, нерозумний», цсл. *шоғтъ* «базіка, торохтій», *шоғтълыкъ* «жартівливий»; — псл. [*šutъ*]; — припускається (Endzelin KZ 44, 66; Mühl.—Endz. IV 107) спорідненість із лит. *siaūsti* «бушувати, лютувати, гррати», *siaūstis* «звеселятися, шуміти», лтс. *šaūlis* «дурень», *šaust* «хльостати»; менш імовірні спроби пов'язати з н. *Schaute* «дурень, блазень», що походить від арам.-гебр.

šötē «тс.» (Štrekelj AfSIPh 12, 170; Грот РФВ I 36; Горяев 427), або з цсл. **ашоутъ** «даремно», ч. ст. jěsułtu «марний», п. ст. jesułnoś «даремність, марність» (Соболевский Slavia 5, 441), а також зблизити з **шуттий**, болг. **шутка** «vulva» (Jakobson IJSLP 1/2, 1959, 276). — Фасмер—Трубачев IV 491—492; Преобр. II, вып. последний 112; Младенов 696.

[**шутер**] «щебінь, жорства» Нед, [**шутрований**] «покритий щебенем», [**шутроватий**] «подібний до щебеню» Нед, [**шутрувати**] «засипати щебенем» Нед; — п. szuter «гравій, жорства», ч. (розм.) śutr, слц. (розм.) śuter «тс.»; — запозичення з німецької мови; н. Schotter, [**Schutter**] «гравій, щебінь, жорства» походять від schütten «насипати, посыпрати, сипати; лити, наливати», спорідненого з дvn. skutten «трясти, штовхати», днн. skuddian «різко рухати, з розмахом виливати», дфриз. skedda «трясти, штовхати», данgl. scūdan «поспішати», а також з укр. [**скитатися**]. — Brückner 558; Kluge—Mitzka 677, 685. — Пор. **скитатися**.

[**шуті**] (прикм.) «скупий» Л; — діалектний варіант поширенішого укр. **шуттий**; семантика слова розвивалася, мабуть, так: «позбавлений чогось» → «людина, якій завжди чогось бракує» → «скупий», пор. м. **шут** «безрогий» і переносне «недоумкуватий», у схв. **шут**, поряд з іншими значеннями, «неповноцінний». — Див. ще **шуттий**.

[**шуттий**] «безрогий або з малими рогами; безвухий, безхвостий; безвусий, лисий (про людину); стебло цибулі без головки (**шута цибуля**); оголений, не прикритий коміром (про шию: **шута шия**); про особливий вид візерунків на відміну від називаних *rіжкáтими*» Г, [**шута**] (зоол.) «(свійська) свиня, Sus scrofa domesticus» ВеНЗн, [**шутák**, **шутýk**] «назва барана» Дз Доп. УжДУ IV 108, [**шутка**] «ягня; котик на вербі; покрита котиками гілка; соснова шишка ВеБ», [**шуту́ля**] «шута корова (також вівця)» ВеНЗн, [**шуто**] (присл.) «не вистачає чогось, напр., рогів, вуха, во-

лосся, прикраси тощо», **шута-шута** «вигук для підкликання овець» ЛЖит, [**шуткі-шуткі**] «тс.» тж; — р. **шутый** «безрогий», бр. [**шута, шутка**] «вівця», п. szuty «безрогий», ч. [**śutý**] «тс.», слц. śutý «безрогий; голий, порожній», болг. **шут** «безрогий, шутий; з відламаним держаком», м. **шут** «безрогий; без лушпайок (про насіння); (перен.) недоумкуватий», схв. **śut** «безрогий; голий, безлісний; відлюдний, пустельний; неповноцінний», слн. śtúla (< *śutula) «обрубок; безрога корова»; — псл. [**śutý**] (< ie. *kseut-/kseut-) «безрогий < обрізаний, обтятий»; віддіслівний прикметник від кореня *kes-/kēs- «різати, тяти, рубати» у редукованому ступені *ks-/k̥s- (Мельничук Этимологія 1966, 213—214); не виключена також можливість запозичення слова у праслов'янські говірки з фракійських або дако-мізійських говірок, оскільки слово є в румунській мові (Scheludko 146) (очевидно, маючи ту саму іndoєвропейську етимологію) і належить у ній до найдавнішого субстратного (дако-мізійського) шару лексики (пор. рум. ciut, [**śut**] «безрогий», ciut, śut, ciută «лань», алб. shytë «безрогий; відрубаний, вирубаний», śutë «самиця оленя») (Врачу Балк. езицезн. 8, 21); слово споріднене з гр. ξύω «тру, гладжу», ξυρόν «брітва», дінд. kṣurás «ніж для стрижки» (Petersson AfSIPh 34, 381; Ільинський ИОРЯС 20/3, 103), у чому без достатніх підстав сумнівається Фасмер (Фасмер IV 492). — Brückner 558. — Пор. **шутла**, **шульга**¹.

шутка¹ — див. **шут**.

шутка² «гілка верби з котиками», **шуткóвій** (у сполученні *Шуткóва неділя* «Вербна неділя», [**зашутитися**] (про весняні дерева) «вкритися бруньками» Нед; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з **шуттий**, тоді первісне значення «гілка без листя». — Див. ще **шуттий**.

[**шутрувати**] «увіходити або вбігати швидкими кроками» Нед; — імовірно, трансформація первісного **шурувати**

«швидко, енергійно кудись іти СУМ; увіходити або вбігати швидкими кроками Нед». — Див. ще **шуруваті**².

[**шутулуць**] (виг.) «шустъ»; — очевидно, експресивне звукообразне утворення, пов'язане з вигуком *шустъ*.

[**шуфáта**] «сітка ловити рибу, прикріплена до двох жердин»; — п. [szufata] «тс.»; — неясне.

[**шуфлювати**] «переривати, перекидати совком, лопатами» Нед; — бр. *шуфлявáць* «згрібати совком (сніг, зерно)», *шýфель* «совок (великий), лопата (совкова)», п. szuflować «пересипати совком (лопаткою)», szufla, [szufel] «совок, лопатка»; — запозичене з німецької мови (можливо, через польське посередництво); свн. schüfl (дvn. scüvälä, scüfla, н. Schaufel) «совкова лопата» споріднене з син. schüf(e)le, днн. sküfla, данgl. sceoffl, англ. shovel, шв. skofvel і пов'язане з свн. нvn. schieben (< дvn. scioban) «сунути, пересувати», а також з лит. skubti «поспішати». — Шелудько 60; Brückner 557; Kluge—Mitzka 639, 646. — Пор. **шухляда**.

[**шух**] «міра дров», [чух, шуф] «лінійна міра Дз НЗ УжДУ XIV; — слц. śúch «фут (одиниця вимірювання)»; — запозичення з німецької мови; свн. schuoch «черевик, взуття; фут (міра довжини)» (дvn. scioh, н. Schuh «тс.») споріднене з днн. skōh «черевик, взуття», снідерл. scoe(n), дфриз. skōch, данgl. scōh, англ. shoe, дісл. skōg, шв. sko, гот. skōhs, дінд. skunáti «покриває, обгортає», вірм. çiw «дах, стеля», гр. σκύλος «шкура», лат. (ob)scūrus «темний», первісно «накритий»; отже, первісне значення слова «покриття, обгортка (ноги)»; менш вірогідне з огляду на фонетичні особливості виведення слова (Дз НЗ УжДУ XIV 86) безпосередньо від н. Schuh. — Kluge—Mitzka 682.

[**шұхляя**] «пропасниця, лихоманка»; — не зовсім ясне; можливо, експресивна трансформація запозиченого з польської мови szuchta «тс.».

[**шухляда**] «висувна скринька у столі; [шкатулка]», [шуфляда, шуплядка]

«шухляда», ст. *шуфляда* «шухляда» (XVII ст.); — бр. *шуфляда*, [шухляда], п. szuflada, ч. (розм.) šuplátko, šuple, šuplík, слц. (розм., заст.) šupládňa, šuplôdňa «тс.»; — запозичення з німецької мови (польське посередництво необов'язкове); н. Schublade «шухляда» є складним словом, утвореним з компонентів Schub-, що споріднене з schieben «рухати, штовхати, пересувати» (пор. також Schub «поштовх, зрушення, зсув»), і -lade, пов'язаного з іменником Lade «скриня, скринька (висувна)». — Шелудько 38, 60; Brückner 557; Богус 608; Kluge—Mitzka 418, 646. — Див. ще **ляда**, **шибер**. — Пор. **шуфлювати**.

[**шұшваль**] «набрід», [шұшвалок] «тс.», [шұшвальок] «пустий качан қукурудзи (результат поганого запилення)» Ме; — р. *шұшвалль* «набрід»; — не зовсім ясне; імовірно, запозичення з польської мови; п. [szuszwał, suswał, szusłał, sus-foł] «шкіряний фартух для роботи (у металургів, ковалів тощо); лахман, що звичає з одягу; нікчемна людина, мерзотник» походить від н. Schurzfell «шкіряний фартух»; виведення р. *шұшвалль* з жаргонного елемента *шу* і *шваль* «набрід, погань» (Фасмер IV 493) мало-ймовірне; непевне також зіставлення (Brückner 558) з ч. chuchval «жмут, клапоть». — Див. ще **шуствáл**. — Пор. **шұславець**.

[**шұшерепіти**] «зовсім засохнути» Нед, [шұшерéнка] (бот.) «зморшок, Morechella Dill. Нед; зморшок справжній, Morechella esculenta Pers. ВеНЗн», [шұшеребок] (бот.) «зморшок справжній, Morechella esculenta Pers.» Mak; — неясне. — Пор. **сушерéпка**.

[**шушон**] «верхній жіночий одяг», *шұшýн* «тс.», [шошон] «верхня довга жіноча літня сукня»; — р. *шушүн*, бр. *шушүн* «кофта стародавніх шляхтянок і мішанок»; др. *шушунъ*; — очевидно, походить від р. *шушүн*, що виникло, мабуть, на основі празахіднофінського (праприбалтійсько-фінського) *šiša «жіночий одяг з довгими рукавами» (пор. фін. hiha «рукав», водське iha, ест. [iha]

«тс.»); менш вірогідне пов'язання слова (Фасмер IV 494) з тюркським (доланським) *śisā* «груба бавовняна тканина», проти чого промовляють семантичний і лінгвогеографічний критерій (доланський діалект, розташований у Центральній Азії, не має безпосередніх контактів з російською мовою). — Трубачев ЄИРЯ III 50—51; Преобр. II, вып. последний 113.

шушпáн «чоловічий або жіночий верхній одяг»; — р. *шушпáн* «мордовський верхній чоловічий і жіночий одяг; жіночий короткий одяг типу сарафана; верхній жіночий одяг», бр. [шушпáн] «сіряк без коміра»; — не зовсім ясне; пропоноване виведення слова (Фасмер IV 493) від деформованого *жупáн* і жаргонного елемента *шу-* непереконливе; імовірнішим є припущення про контамінацію семантично близьких *шушбóн* і *жупáн* (див.).

шушú «вигук на вираження шепоту», *шушýкати* «шепотіти; шелестіти (про рослини тощо)», [шýшкати] «шепотіти»; — р. *шушýкати* «шепотіти», бр. *шушкаць*, ч. *šuškatī*, слц. *šušuši* «вигук на позначення шепоту, шелесту», *šuškat'* «шепотіти», болг. *шúшу* «вигук на позначення шепоту», *шушúкам* «шепочу», м. *шушука* «шепотить», схв. *шýшкати* «шелестіти, шарудіти; базікати, шепотіти», слн. *šušljati* «шепотіти»; — звуконаслідуванальне утворення, що виникло шляхом редуплікації звукообразного елемента *шу-*; зв'язок із дінд. *čvásati*, *čvásiti* «пихкає, сичить, зітхає», лат. *quegor* «скаржуся, горюю» (Потебня у Горяєва 427) сумнівний. — Фасмер IV 493—494; Преобр. II, вып. последний 113; Ільинський ЙОРЯС 20/4, 177.

[**шýя**] «сволота, наволоч», [шьювáти] «вести розбещений спосіб життя» Нед; — р. [**шýя**] «бур'ян у житі; половина конопляного сімені», бр. [**шýя**] «наволоч, мерзота; пусте, нісенітниця», п. *szuja* (зб.) «сволота, наволоч; негідник»; — утворення, пов'язане з пsl. *šiť* «лівий», у переносному розумінні «неправий, неправедний, несправедливий; поганий», що

пов'язувалося з протиставленням двох рук — правої і лівої: поняття «лівий» віддавна асоціювалося з поняттям « зло, лихо». — Вгіскпег 557; Вогуś 608; Mikl. EW 344. — Див. ще **шуйбíч**.

шхéри (мн.) «скелясті острови біля порізаних, розчленованих морських берегів; узбережжий морський район з такими островами», *шéри* (мн.) «тс.»; — р. *шхéры*, ст. *шхер* (1713), бр. *шхéры*, п. *szery*, заст. *szkiery*, слц. *skär* «малі скелясті утворення, що висуваються з моря», болг. *шхéри* «шхери»; — запозичення зі шведської мови; шв. *skär* «шхера» споріднене з н. *Schäre* «шхера, морська скеля», двн. *scërrga*, дісл. *sker*, гол. *scheer* «тс.», англ. (шотл.) [skerry] «скелястий риф», а також із шв. *skäga* «різати; жати; кроїти» й н. *schäger* «стригти; обрізати; підстригати», літ. *skirti* «розділяти», гр. *κείρειν* «відрізати»; отже, первісне значення слова було «розвідане»; укр. *шéри* і п. *szery* походять від н. *Schäre* «шхера» (переважно мн. *Schägen* «шхери»), спорідненого із шв. *skär*; іє. **kes-/ks-*. — Фасмер IV 494; Kopaliński 946; Kluge—Mitzka 635, 643. — Див. ще **корá, коса**².

шхýна «судно, що має кілька щогл із косими вітрилами», *шкýна*; — р. бр. болг. *шхýна*, п. *szkuna*, *szkuner*, ч. *škuner*, (рідк.) *skuner*, слц. *škuner*, слн. *škúna*, *škúner*; — запозичене з англійської мови, очевидно, за посередництвом російської; англ. *schooner* (ст. *scooper*) «шхуна» утворене від англ. (шотл.) [scoop] «ледве торкатися чогось, ковзати(ся) (по чомусь); кидати камені так, щоб вони ковзалися по воді», походження якого неясне. — CIC² 938; ССРЛЯ 17, 1636; Kopaliński 946; Matzenauer 326; Klein 1396, 1440.

[**шшке-нé**] «крик гуцульського пастуха: наказ рогатій худобі повернати назад»; — не зовсім ясне; можливо, виникло на основі вигуку для підкликання овець [*шуткí—шуткí*] і запереченої частки *не* (як наказ не йти далі). — Див. ще **не, шутíй**.

Щ

[щáба] «металева застібка для віжок» Л; — очевидно, утворення, споріднене зі скобá, скоблýти. — Див. ще скобá¹, скобель.

щабéль «поперечка в драбині, у полудрабку», щаблýна, [щебель] «тс.» Нед, щаблювáтий «худий такий, що видно ребра», щабля́стий «такий, що має щаблі», [щебельчáстий] (щебельчáті ноги «цибаті ноги») Нед; — п. szczebel «щабель; [стебло; держак]», ч. štobel «щабель», слц. štobel', [stebel'] «тс.», вл. štela «щабель; спиця (в колесі)», štel «щабель»; — псл. [*ščevybъ]; — зіставлялося з лит. skebérda «уламки», лтс. skabarda «тс.», лат. scobis «опилки», укр. скоблýти, які зводяться до іє. *skabh- «вирізати», отже, первісне значення слова «щось вирізане», а також «щось нарізане, насоблене»; припускалася спорідненість з р. штáбель (Фасмер IV 476), щеблó «тріска» (Brückner 542). — Machek ESJC 623. — Див. ще скобель. — Пор. щáба, щéбінь.

[щáбра] (болотяна) (бот.) «щебрик звичайний, *Peplis portula* L.» Mak, [щáбрík] «чебрець звичайний, *Thymus serpyllum* L.» Mak, [щебрецъ] «тс.» тж, щебрик (звичайний) «*Peplis portula* L. Mak; каламінта, *Calamintha* Lam. Mak», щебрúшка «чaber звичайний, *Satureja hortensis* L.» СУМ, Mak, [щербéцъ] «чaber звичайний, *Satureja hortensis* L. Mak; чебрець звичайний, *Thymus serpyllum* L. Mak», щебрик «щебрик звичайний, *Peplis portula* L.» Mak; — р. [(пд.) щебрецъ] «чебрець звичайний, *Thymus serpyllum* L.» (з укр.?) — давні фонетичні варіанти до форм чábér, чебréць тощо; як фонетичну паралель пор. чолопóк «верх гори» : щолопóк «тс.». — Див. ще чабéр.

[щáвá] (бот.) «щавель, *Rumex* L.; кисла рідина, зварена з молочної сироватки або хлібного квасу, хлібних зерен, сухарів і галуну для підготовки вовняної пряжі до фарбування; кислі мінеральні води», [шева] (бот.) «щавель кучерявий, *Rumex crispus* L.», [щав] (бот.) «щавель, *Rumex* L.», [щавéй] «тс.» Кур, щавéль «*Rumex* L.», [щавíй] «тс.» СУМ, Бі, [щавíйниця] (ент.) «совка щавлева, *Trifolium pratense* L.», [щáвка] (бот.) «щавель, *Rumex* L.», [щавíйк] «тс.», [щавýх] (бот.) «квасениця звичайна, *Oxalis acetosella* L.», [щав'ян] «назва рослини», [щálka] (бот.) «щавель, *Rumex* L.» ВеHЗн, [щевéль] ЛЖит, щевíй, щíвник] «тс.», [щáвельний] «щавлевий» Нед, щавléвий, [ощáвистий] «прокислий, кислий (переважно про хліб)» ЛексПол; — р. щавéль (бот.) «*Rumex* L.», бр. щчáје «тс.», др. щавыны «кислий (?)», п. szczaw (бот.) «щавель», [szczawa] «тс.; кисла мінеральна вода», ч. št'ava «сíк», št'avel (бот.) «квасениця, *Oxalis* L.», слц. št'ava «сíк; підліва», št'avel «(бот.) щавель», вл. ščehel (< *ščewjel) (бот.) «щавель горобиний, *Rumex acetosella* L.», нл. ščaw «тс.», болг. щáва «дубитель, дубильна кислота», м. штáва, штавина «тс.», штавéj «щавель», схв. штáва «дубіння; дубильна кислота», штáвина «дубильна кислота», штáваль «щавель», слн. ščávje «бу́р'ян», ščávelj «щавель», [ščav], цсл. штавé «тс.»; — псл. съčava (< *sъkéva, *sъkјáva); — суфіксальне утворення від кореня *sъk-, варіанта кореня *sek-, наявного (з іншим вокалізмом) у псл. sokъ, укр. cík, псл. *sěkati, укр. сákati; не виключене й інше походження слова, пояснюваного (Schuster-Sewc 1413) як

продовження іє. *skēū- < *sēk- «різати, сікти», наявного в лат. *seco* «січу, ріжу», псл. *sēkti, укр. *сікті*, отже, «різкий на смак сік; рослина з різким, гострим соком»; розглядалося як пов'язане з р. щи «рідка страва» (Черных II 429); малоймовірні зближення з дінд. *churikā* (< *skhurikā) (Loewenthal ZfS|Ph 8, 129) або з кіслій (р. кіслый), *квас* (Преобр. II, вып. последний 113). — Фасмер IV 495; Меркулова Этимология 1964, 81—83; Brückner 542; Machek ESJČ 623. — Пор. **сік¹**, **сікті**, **сýкáти**.

щавéль — див. **щáва**.

[**щавíти**] «чавити»; — р. [**щавíть**] «чавити, тиснути», слц. (розм.) št'avít' sa «мучитися», болг. *щáвя* «вичиняю (шкíру)», м. *штави* «чинить (вичиняє) шкíру», схв. *штáвiti* «чинити (шкíру)»; — псл. [*sъčavítı]; — похідне від *sъčava* (< *sъkēva, *sъkjava) «сік»; отже, первісне значення слова «робити (з чогось) сік». — Фасмер IV 495. — Див. щéвá. — Пор. **чáвíти**.

щадíти «берегти; заощаджувати», **щадníця** «ощадна каса», **щáдок** «майно, багатство», [**щадлíвий**] «ощадний, ощадливий», [**щáдний**] «тс.», [**щадníчий**] «ощадний (напр., щодо каси)», [**нещадíм**] «нізчимний борщ» Г, [**нещадíмий**] «ні на що не здатний, нічого не вартий», **нещáдний**, *оЩаджáти*, [*оЩáда*] «ощадливість» Ж, [*оЩáдок*] «заощадження; решта, залишок; ощадливість; поща́да» Ж, **оЩáдливий**, **оЩáдний**, **заощáдити**, **заощáдження**, [**непоЩáда**] «ненещадність, суворість» Ж, [**непоЩáдний**] «ненещадний», **ненещадíм** «пісна юшка»; — р. **щадíть** «щадити, берегти», бр. [**щадзíцца**] «скупитися, жити ощадно», др. **щадéти** «берегти, щадити; жалувати; скупитися; громадити, збирати; готовувати», п. szczeđić «щадити, жалити; (лише із запереченнем) не шкодувати; (ст.) стерегти, берегти, захищати», ч. [(мор.) ošt'ádati se] «соромитися, бути несміливим», слц. št'adit' «нагромаджувати, заощаджувати, економити», вл. šcéđić «щадити», болг. *щадá* «щаджу, бережу», м. *штеди* «економ-

мить, заощаджує; щадить», схв. *шtéдeti* «щадити; берегти, заощаджувати, економити», слн. štéditi «тс.», цсл. **штадéти** «щадити, берегти»; — псл. šcéditi (< *skéditi); — пов'язане чергуванням голосних зі *skqd- (укр. *скýдний*); іє. *skend-/skond-; споріднене з ав. scindayeti «ламає», skanda- «роздам; недуга», а також, мабуть, з англ. scant «обмежувати, бути скрупим; скрупий, ощадний» і дірл. (aɪg)cess- «щадити, зглядатися (над кимось)»; первісне значення слова, очевидно, було «берегти, бути ощадливим»; малоймовірне зближення (Miki. EW 298; Преобр. II 313—314, II, вып. последний 113—114) з псл. šcédęgъ, укр. *щéдрий*. — Фасмер IV 495—496; Брандт РФВ 24, 173; Черных II 429—430; Brückner 544; Boryś 597; Machek ESJČ 623, ZfS|Ph 1960, 28, 69; Schuster-Sewc 1412—1413; Skok III 412—413; Meillet MSL 14, 340. — Пор. **скýдний**.

[**щáдок**] «нащадок», [**щáдки**] (мн.) «нащадки, діти; залишки; реліквії» Нед, **нащáдок** «нащадок; спадщина», [**поЩáдок**] «нешлюбна дитина»; — др. *cъчадéкъ*, п. ст. szczađek «початок або кінець, край; залишок; нащадок, (зб.) нащадки», с.-цсл. **штедник** «нащадки», цсл. **исчáдник** (**иштадник**) «нащадок, дитина»; — псл. sъcëđékъ, префіксальне похідне (префікс sъ-, укр. *c-*), утворене від єдо «дитина», отже, (буkv.) «сочадок» (пор. р. *со-брáт*). — Трубачев Терм. родства 41—43. — Див. ще **з-**, **чáдо**. — Пор. **щент**.

[**щакáти**] «розколювати (дерево)»; — псл. (сх.) [ščakati] (< *šcékati), що, можливо, зводиться до іє. *(s)kék- «бути кривим, зігнутим», семантичний розвиток якого в праслов'янському діеслові міг дати значення «робити щілини, розщеплювати», звідки далі «розколювати».

[**щáмба**] «велика тріска», [**щáмб'я**] (зб.) «великі тріски», [**щáмбита**] «трощити, колоти»; — не зовсім ясне; можливо, трансформація запозиченого з польської мови *szczebel*, [szczepel] «щабель».

щастя «стан повного задоволення життям», [шéстє] «щаств» Нед, щасливець, щасниця «щаствець, щасливиця», щасливий, щасний, щасливити «ущасливлювати», щастіти, нещасливець, [нешасник] «нешасний чоловік», [нешасниця] «нешасна жінка», нещастя, [пощасність] «щаств, везіння» Нед, щасливити, унешасливити; — р. счастье, бр. щасце, др. съчастие, п. szczęście, ч. štěstí, слц. št'astie, болг. щастие, цсл. **съчастъникъ** «той, хто бере участь; причетний», **съчастъниъ** «тс.»; — псл. **сьcестъje**, де **сь-** розглядається як споріднене з дінд. **su-** «добрий», решта ж слова як похідне від **cестъ**, укр. **частіна**; отже, первинне значення слова «добра частина (частка)»; **сь-** пов'язувалося також з префіксом **сь-** (укр. **c-**), при якому реконструювалося первісне значення слова «частка; спільна участь». — Фасмер III '816; Brückner 544; Богус 598; Machek ESJC 534, 625, ZfSIPh 7, 378; Trubetzkoj ZfSIPh 4, 63. — Див. ще **частіна**.

[щáя] «час перед світанком» Дз НЗ Ужду XIV, [щáйка, щáва] «тс.» тж; — неясне.

[щвилáтися] «нападати (на когось), находити (на когось)» Нед; — неясне.

ще (присл.) «додатково до того самого; знову, заново, повторно», *iщé*, *lєщé*, *ищé*, *иши* «ще» Ж, [she] «тс.»; — р. *ещё*, бр. *яшчэ*, [*ишичэ*], др. *еще*, *още*, п. *jeszcze*, ч. *ještě*, слц. *ešte*, вл. *hišće*, (розм.) *šeće*, нл. *hyšći*, полаб. *jist*, болг. *óще*, [*éшче*], м. *ушите*, схв. *jöši*, *jösh(e)*, слн. *še*, [*šće*, *eščel*], стсл. **кште**; — псл. **(j)ešče**; — достовірної етимології не має; зводиться до іє. *etsk^ue / edsk^ue, де *ed вказівний займенник, *k^ue після займенник *«i»*, елемент *-s-* є інфіксом у первісному сполученні *ed k^ue (ЕССЯ 6, 32—33); пов'язується з дінд. *áčhā* «до, напроти», гр. *έστε* «до, поки», лат. *usque* «аж до; безперервно, постійно» (Machek ESJC 224; Uhlenbeck 4; Младенов 406; Соболевский ЖМНП 1886, 146; Meillet MSL 9, 375); виводиться також з псл. *et-če (*etsče) (< iє. *etqe / etsqe), зістав-

люваного з лат. *atque*, ав. *atča* «i, і при тому, а також» (Потебня AfSIPh III 376; Преобр. I 219; Berg. I 454; Meillet Etudes 155, IF Anz. 21, 85), з іє. *adsqe, де значення «до» відображене в лат. *ad* «до», дірл. *ad*, гот. *dīsl. at*, дvn. *až* «тс.» (Berg. I 454); зіставляється з ос. *æstæj* (< *ašča < *acča < *atča); псл. **(j)ešče** пояснюється також (Vaillant RES 25, 104—105) як праслов'янське утворення, що виникло з *(j)est-je, форми с. р. одн. дієприкметника від діеслова **(j)est**, **byti** з первісним значенням «справжнє». — Фасмер—Трубачев II 30—31; ЕССЯ 6, 32—33; Brückner 207; Skok I 783—784.

[щебернúти] «видати звук; пікнути»; — неясне.

щебетати «співати (про птахів — ластівок, солов'їв, жайворонків тощо); (перен.) говорити швидко, жаво (переважно про жінок та дітей)», [щебетати] «щебетати», щебет «щебетання», [щебіт], щебетніва «тс.», [щебеташка] «щебетуха (про пташку і жінку)», [щебетій] «той, що щебече; базіка», [щебетніця] «цокотуха» Нед, щебетун «щебетливий птах; базіка», щебетуха, [щебетюха] «тс.», щебетливий; — р. щебетать «щебетати; говорити швидко й безперервно», бр. щабятаць «тс.», др. щьбьтати «щебетати (про птахів)», п. szczebiotać «щебетати (про птахів, дітей, молодих жінок)», ч. štěbetati «щебетати; гелготіти (про гусей); цокотити», слц. štebotati «щебетати (про птахів, жінок, дітей)», вл. šcébotać, нл. šcébotaś, слн. ščebetati «тс.», цсл. **штьбътати** «щебетати (про птахів)»; — псл. šćybъtati (šćybottati) «тс.»; — утворення звуконаслідувального характеру; сумнівним є зближення (Ільинський ЙОРЯС 16/4, 25, AfSIPh 34, 13; Горяев 428) з лит. skambēti «звучати, дзвеніти». — Фасмер IV 497; Преобр. II, вып. последний 114—115; Черных II 430; Brückner 542—543; Machek ESJC 623; Holub—Кор. 375; Holub—Луег 472.

щéбінь «подрібнене каміння, цегла для будівельних та дорожніх робіт»,

[щéбель] «щебінь» Л, щебінка, щебеністий, защебеніти; — р. щéбень, бр. шчéбень; — псл. [šévēbъ]; — утворення, споріднене з лит. skeberda «уламки», лтс. skabafda «тс.», лат. scobis «опилки», які зводяться до іє. *skábh-/skébh- «вирізати», що наявний також (з іншим вокалізмом) в укр. скóбель, скоблýти; первісне значення слова «щось нарізане (наскоблене, подрібнене, настругане)». — Фасмер IV 496—497; Горяев 428; Преобр. II, вып. последний 114; Черных II 430; Mühl.—Endz. III 862; Pokorný 930—931. — Див. ще скóбель.

[щеблювати] «прикріплювати до полотна рибалської сітки верхні й нижні її частини» Дз, [щебльовка] «прикріплювання до полотна сітки верхніх і нижніх її частин» Дз; — не зовсім ясне; можливо, походить утворення від щабель (див.).

щеврик (орн.) «пікавка, *Anthus L.*» Шарл; — р. [щеврица] «щеврик, *Anthus L.*»; — утворення звуконаслідуваного характеру. — Фасмер IV 497. — Пор. жéвжик.

[щéголь] (ент.) «бражник виноградний, *Sphinx elpenor*» Нед; — утворення, що походить від р. щéголь «чепурун, франт» у зв'язку з яскравим забарвленням метелика. — Гороностаев 238.

[щéглий] «єдиний; особливий» Нед, [щегулénnий] «тс.» тж; — схв. цíглý «єдиний», с.-цсл. сцéгль «єдиний, самотній»; — псл. ścęgľъ (ścèglъ, ściglъ); — не зовсім ясне; можливо, запозичення з польської мови; п. szczególny «особливий», ст. szczegiełny, [szczególeñny] «особливий, єдиний» зіставляється з р. щéголь «франт, чепурун» (первісно «самотній; парубок») (Фасмер IV 498) і менш певно з ч. štíhlý, слц. štíhlý «тонкий», зв'язок з якими з огляду на віддаленість семантики заперечується (Machek ESJC 625); позаслов'янські зближення (Berg. I 123) з дінд. kévalas «виключно власний, самотній, суцільний», лат. caelebs «безшлюбний», лтс. kaīls «голий» малоймовірні. — Преобр. II, вып. последний 115; Brückner 543.

[щедренéць] (бот.) «(зіновати) золотий дощ, (*Cytisus*) Laburnum L.» Нед, Mak; [щедрине́ць] (бот.) «*Cytisus nigricans L.*» Mak, [щодрине́ць] (бот.) «зіновати, дереза, *Cytisus ruthenicus Fisch.*» Mak; — р. [щедренéц] (бот.) «(зіновати) золотий дощ, (*Cytisus*) Laburnum L.», п. szczodrzenniec, szczodrzennica, ч. štédřenec, слц. štedrec «тс.»; — псл. [šcedrъльсь] є похідним від прикметника šcedrъ, укр. щéдрий; назва мотивується великою кількістю квітів, що зібрали у вигляді звислих додолу довгих грон. — Див. ще щéдрий.

щéдрий «який охоче ділиться своїм майном, коштами і т. ін., не шкодує витратити що-небудь», [щáдрий] (у слово-сполученні Щáдрий вéчір «Щедрий вечір»), щедрівчаний «стосовний щедрівок», щедробтний «щедрий», [чедрівка] «щедрівка» Л, [щадrák] «колядник» Вел, [щедrá] «назва щедрівки» Веб, [щедrák] «колядник», [щедрéцы] «той, хто щедро дає», щéдрик (у приспіві щéдрик-вéдрик, яким починається щедрівка), [щедриня] «щедрість; щедра людина», щедрівка «пісня, яку співали увечері 31 грудня, зустрічаючи Новий рік», щедрівник «той, хто співає щедрівку», щéдристъ, щедрота, щедрувальник «той, хто співає щедрівку», щедрúха «щедра» (щедрúхавéсна), [чедровáти] «щедрувати» ЛПол, [щандровáти], щéдрити «щедро давати», щедрұвáти, [щендрұвáти] «тс.» Ме, розщéдритися; — р. щéдрий «щедрий», бр. шчóдри, др. щедры «милосердий; щедрий», щедръ, п. szczodrgu, ч. štědrý, слц. štedrý, вл. šcedru, нл. šcodru, болг. щедръ, м. штедар, схв. штедар «тс.», стел. штéдрю «співчутливий, милосердий»; — псл. šcedrъ < іє. *(s)ked- «розколювати, розривати»; — споріднене з лит. skedérla, skederva «скалка, скабка», лтс. škédérgns «невеликий шматочок дерева, тріска», гр. σκεδάννυμι «розколюю; розсіюю, розкидаю», алб. tshanj, tshaj «розколюю; розкриваю; орю», лат. scindula, scandula «гонта, дранка» (розвиток значення: «розколюю» → «розкидаю» → «роздаю» —

щéдрий «той, хто багато роздає»; менш переконливе пов'язання (Lewy IF 32, 159) з гр. ὥκεδρός «убогий; точний», нвн. schitter, schütter «вільний, тонкий». — Фасмер IV 499; Черных II 430—431; Преобр. II, вып. последний 115—116; Brückner 545; Machek ESJC 623—624; Schuster-Sewc 1412; Рокопу 918—919.

[щéдрик¹] (орн.) «канареочний в'юрок, *Serinus canaria* L. Шарл, *Fringilla serinus* Нед»; — неясне.

[щéдрик²] (ент.) «сонечко, *Coccinella L.*» Нед; — похідне утворення від щéдрий, що пояснюється наявністю іншої назви сонечка бéдрик, співзвучного з вéдрик і щéдрик (пор. у щедрівках щéдрик-вéдрик). — Див. ще щéдрий.

[щедушéний] «слабкий, хирлявий, хворобливий» Нед; [щеду́шний] «тс.»; р. *тищеду́шний* (заст. щаду́шний) «хирлявий, слабкий, худий», бр. [щаду́шны] «тс.»; — запозичення з російської мови; р. *тищеду́шний* є складним словом, перший компонент якого пов'язаний з р. ст. *тицій* «порожній; нікчемний; марний, даремний», а другий — з *душа*. — Див. ще **душа, натщесéрце**.

щезáти «зникати», [защезýти] «загубити» Ж, *изчеза* «привид, мара» Пі, [щезák] «чорт» Нед, [щéзник] «тс.», [щезýн] «злій дух», щéзлий «зниклий»; — р. *исчезáть*, др. *исчазати, ищаzати, исчезати, ищезати, исчезнути*, п. ст. szczezać, szczepiąć, szczeznięcie, болг. *изчéзвам* «зникаю», м. *исчезнува* «зникає», схв. *ищезáвати* «зникати», цсл. **исчезати**, стсл. **исчазати**; — продовження др. *исчезати, (исчезнути)*, пов'язане з чéзнути «зникати» (пор. стсл. **чезнжти** «тс.»). — Фасмер II 145; ЭССЯ 9, 22; Skok I 320. — Див. ще **з-, чéзнути**.

[щекарня] «сварлива жінка; місце, де гавкають собаки» Вел, ст. **щекати** «гавкати» (1627); — р. [щекáть, щечýть] «голосно й швидко говорити, цокотіти, особливо у сварці», бр. [щакáць] «гавкати (про тхорів); лаятися», п. szczekać «гавкати; брехати, оббріхувати», [szczekarz] «собака (що гавкає);

обмовник, наклепник, брехун», ч. štěkatí «гавкати», štékna «лайлива жінка», слц. štěkat' «гавкати; кричати, лаятися», štekaňa «криклива, лайлива жінка», вл. šćowkać «гавкати», šćowkać «гавкун (собака)», нл. šcokaš «лятися», šcokařka «лайлива жінка», схв. *штéквати* «брехати, дзяvkati (про лисицю)», слн. ščekáti «дзяvkati, гавкати»; — утворення, похідне від праслов'янського звуконаслідуванального дієслова ščekati «гавкати, лаятися»; з огляду на ізольованість слова в українській мові не можна повністю виключати також його зв'язку із слц. štěkaňa «криклива, лайлива жінка»; маловірогідне пов'язання (Брандт РФВ 24, 191) з р. щекá і його відповідниками. — Фасмер IV 499—500; Преобр. II, вып. последний 116; Borys 595—596; Machek ESJC 624; Schuster-Sewc 1422—1423. — Пор. **щекотáти**.

[щекóвзати] «ковзатися» Нед, [щи-кóвзнутися] «ковзнутися» Ба, [щихóвз-нутися] «тс.» Нед; — споріднене з **ковзати**; ще-, очевидно, експресивний префікс, аналогічний че-, ше-. — Див. ще **ковзати**.

[щекотáти] «щебетати; базікати» Бі; — р. щекотáть «співати (про деяких птахів); скрекотати (про сороку); [базікати, цокотіти]», бр. [щичéкатáць] «щебетати, скрекотати», др. щекътъ «співи птахів (зокрема, солов'їв)», п. ст. szczekotać «брязкати, клацати», ч. štěkatí «гавкати», слц. štěkotat' «гавкати», вл. šćekotać «клекотіти», слн. ščeketáti «дзяvkati»; — звуконаслідувані утворення. — Фасмер IV 500; Черных II 431; Преобр. II, вып. последний 116; Mikl. EW 306. — Пор. **щебетáти**.

[щекотýна] «шпильки (сосен)» Веб; — неясне.

щéлепа «одна з двох лицьових кісток, у яких тримаються зуби», [щélen] «щелепа; щока», **надщéлепний, надщéлеповий**; — р. [(пд.) щélen] «щелепа», бр. [щичéлени] «зябри», п. [szczelba] «щелепа»; — псл. [*ščelrъ, *ščelpa] «щелепа», (букв.) «відколотий шматок» походить від дієслова *ščelti «розколювати»

(пор. лит. skélti «тс.») й етимологічно споріднене з укр. щіль. — Фасмер IV 500. — Див. ще щіль.

[щеліти] «боліти» Нед, щелітися «тріскатися, лопатися» Нед; — р. щеліть «розколювати, розсувати, розділяти», бр. [шчіліца] «тріскатися; діставати щілини»; — утворення, споріднене зі щіль, щіліна. — Див. ще щіль.

[щемеліна] (бот.) «медунка вузьколистя, Pulmonaria L., Pulmonaria angustifolia L.; медунка лікарська, Pulmonaria officinalis L.» Mak, Г, [щем'ялина] (бот.) «суховершки великовіткові, Rupella grandiflora (L.) Jacq.» Mak; — р. [щемеліна] (бот.) «медунка; суховершки великовіткові», бр. шчамляїца «медунка лікарська»; — неясне.

[щемерець] (у виразі до щемерця «зовсім, без останку»); — неясне.

щеміти «боліти, нити», щем, щеміти, щемлівий, щемлійчий, щімкій, щімлівий; — р. щеміть, бр. шчимéць, п. ст. szczemíć «стискати», слн. ščeméti «викликати сильний біль; пекти»; — псл. scémēti, scémítî (*< *skēptēti, *skēptīti*) пов'язане чергуванням голосних у корені з псл. **skom-*, що виступає в укр. скóма, скóмина; неприйнятне виведення слова від тат. чемéт «щипати» (Горяев 429). — Фасмер IV 502; Преобр. II, вып. последний 117; Черных II 433; Brückner 544. — Див. ще скóмина.

щент — див. дощенту.

[щéнтність] «точне виконання, завершення» Нед; — не зовсім ясне; — можливо, зворотне утворення від дощенту (див.). — Пор. щертовий.

щеній «малі собаки, а також вовчиці, лисиці і под.; [білий пухир, який, за повір'ям, з'являється під язиком тварини, покусаної скаженим собакою]», [щенюк] «щеня; [вовченя]», щенячий, щінна (прикм. жін. р.), щенітися; — р. щенок (мн. щенкі або щенята) «щеня», бр. шчанé, шчаня «тс.», др. щеня «щеня; малі дикого звіра», п. szczenię «щеня», ч. štěně, слц. šteňa «тс.», вл. ščenjo «щеня; молоде звірятко; (перен.) мазун-

чик», нл. ščepje «щеня», полаб. stiną (< *ščepę), болг. щéнé «тс.», м. штени «щенить», схв. штèне «щеня», слн. ščepè «тс.», цсл. штєна «малі якоїсь тварини (переважно щеня, котеня)»; — псл. ščepé (< *škenep) «тс.»; — споріднене з вірм. skund «щеня, вовченя», ос. stœp (< *skœp) «собака», ваханським (памірським) skən «тс.», ірл. сапо, сапа «вовченя», кімр. sepaw «щеня, вовченя», з псл. čedo, укр. чáдо, псл. (па)četi, укр. (no)čáti, а також, можливо, з лат. (re)cens «свіжий, недавній», гр. καίνος «новий», дінд. kāpišṭhas «наймолодший»; іє. *(s)kep- «щойно з'являтися (розпуватися), виникати, починатися; народжуватися (про малят тварин)»; менш імовірні зближення з лтс. skaņš «голосний, дзвінкий», skanēt «дзвеніти» (Mühl.—Endz III 871) або з п. szczećać «клацати», szczećać (Brückner 543; Брандт РФВ 24, 192). — Фасмер IV 502; Трубачев Назв. дом. жив. 22—23; Черных II 433; Преобр. II, вып. последний 117; Воруś 596; Machek ESJČ 624; Schuster-Sewc 1414; Младенов 697; Skok III 413. — Див. ще почáти, чáдо.

щепіти «прищеплювати (дерева, віспу тощо)», [щапíти] «щепити», щеп «щепа (молоде дерево)», щéна «молоде дерево, прищепа», [щепár] «лікар, що робить щеплення» Нед, [щепи] (мн.) «скріплени у формі чотирикутника дерев'яні балки, які кладуться поверх ушул» ЛЖит, [щепíна] «балка, що зв'язує знизу крокви», щепíй «(віспо)щепій», [щепільник], [щепíун] «тс.» Нед, [щíна] «скіпка», [щипаки] (мн.) «шрами після щеплення» ВeЗа, [щína] «щепа (молоде щеплене деревце)» ВeБ, [щінár] «лікар, що щепить віспу» Шух, [щінка] «скіпка, тріска» Нед; [щінárня] «заклад, що займається щепленням віспи», [щін'ér] «лікар, що прищеплює віспу» Нед, [щін'ár] «тс.» ВeЗа, [щіннý] «такий, що може бути розщеплений» Нед, відщепéнець, відщепéнство, [відщінок] «шматочок, уламок, скалка», зáщінка, [нащінáти] «наскіпати» Ж, óдщеп «відокремленість, відірваність» Ж, одщéп-

ність «тс.» Ж, [ощéпна] «балки; балка, що зв'язує крокви» Ж, [óщíп] «спис» Ж, [óщíпка] «скіпка, тріска» Ж, [прищáпити] «прищикнути, придавити», [перещéплювати] «щепити заново; врізатися (у чиїсь землі, володіння)», [перещéна] «той, чия земля перешеплювала інші (врізалася в них)», [перещéпна] «те, що відокремлює: переліг між двома ланами; струмок» Нед, підщéна, прищéп «прищепа» Бі, прищéпа, прищéпка «прищіпка (для білизни)», прищéплюваність, прищéпка «прищіпка СУМ; [латка на чоботі Нед]», прищéплюваний, прищепний, [розчéна] «шматок дерева, розколотий на кінці» Нед, [рóзщеп] «розколина» Нед; — р. щепáть «скіпати, розколювати», щепítъ «тс.», бр. щепáцъ «скіпати», прыщепацъ «прищепити», др. щьпъ «уламок дерева, скіпка», щьпенікъ «ущерб місяця», щьпъ (щьпъ) «тс.», п. szczepać «скіпати, розколювати», ч. štěpiti «тс.; (хім.) розкладати», štěrovati «прищеплювати (дерева)», слц. štiepit' «скіпати», štepít' «щепити», вл. ščérić «скіпати; щепити», нл. ščériš «тс.», полаб. step'ā (< *ščeraje) «скіпає, розколює», схв. oštěrapak «стружка», слн. ščér «скіпка», ščéra «тс.»; — псл. ščeripiti < іє. *(s)ker-; — споріднене з лит. skēpsnē «шматок, клапоть», лтс. škēpele «уламок, скалка», škēps «спис», гр. σκέπαρνος, -ον «сокира», σκάπτω «рию, рублю», дvn. skaft «держак; спис»; той самий корінь з іншими ступенями вокалізму виступає у словах скіпáти, [щептá] «щіпка, пучка», щипáти. — Фасмер IV 502—503; Преобр. II, вып. последний 117; Вгückner 543; Вогуś 596; Machek ESJČ 626; Schuster-Sewc 1417—1418; Pokorný 930—932. — Пор. скіпа, щептá, щипáти.

[щéпко] (присл.) «точно, без лишки (про вагу)»; — очевидно, фонетичний варіант до чéпко «спритно, охайно, акуратно, гарно», пов'язаного з прикметником [чéпкýй] «спритний, акуратний; чіпкий»; щодо фонетики пор. щебрецъ : чебрецъ. — Див. ще чéпти.

[щеплуватий] «худий, худорлявий» Пі; — експресивна видозміна первісного *щуплуватий, пов'язаного зі щúплий (див.).

[щептá] «пучка, щіпка» Л, [щепотка, щóпатка, щóпотка, щоптá] «тс.» тж; — р. щéпóть «пучка, щіпка», [щéпtý] «пальці (на руках)», бр. [шчéпацъ] «пучка, щіпка», др. щьпъ «утрати; ущерблення місяця», п. szczypta «пучка, щіпка», ч. [štěpta, ščepتا], слц. [štepka], вл. ščépko, слн. ščerèc «тс.»; — псл. [ščíръть, ščíръта, ščerъта] пов'язані з ščípati і споріднені з лтс. škípsna «пасмо, пучок; пучка, щіпка», škipsta, škipuôsts «тс.»; отже, первісне значення слова «щось відщипнуте». — Фасмер IV 503; Вгückner 545—546; Machek ESJČ 621. — Див. ще щепити, щипати.

[щера] (шчера) «учора» Вел; — не зовсім ясне; можливо, виникло в результаті стягнення первісного *съ вече-ра. — Вел 487. — Див. ще вéчір, з².

щерб — див. щербá².

щéрбá¹ «юшка, навар Г, Ва; [юшка з риби Мо]», [щерб] «страва запорожців із квашеного житнього борошна з рибою» Пі, [щéрбина] «тс.» Пі, [щербíця] «щерба (юшка, навар)»; — р. [щербá] «юшка (особливо з риби), навар», болг. чорбá «юшка, навар», м. чорба, схв. чόрба «тс.», слн. щогба «поганий суп; погане питво»; — запозичення з тюркських мов; пор. тур. крим.-тат. щогба «суп, юшка», уйг. щогба, тат. щугра, чув. шүрпe, чаг. узб. щогба, що походить від ар. щигба «ковтюк; напій; мікстура», пов'язаного, очевидно, з дієсловом щагiba «пити, съорбати». — Фасмер IV 504; Егоров 340; Bern. I 159; Радлов III 2021—2022, 2031, IV 1030, 1101. — Пор. чóрба.

щербá² «щербина», [щерб] «тс.» Нед, Бі, [щербáн] «щербата посудина», щербáнь «тс.», щербíна, [щербíнчá] «горщик з відбитим краєм», щербунý (мн.) (зоол.) «щитоносці», [щерб'язъ] (збл.) «побиті (старі) речі хатнього вжитку» Нед, [вýщерб] «щербина» Ж, ўщéрб, [ущýрб, ущýрбок] «видаток; черепки від

глиняного посуду» Бі, *щербáтий, щербáти*, [ущербáтися] «надщербítися; зазнати втрати, видатку»; — р. [щербá] «щербина», бр. [шчéрба], *шчарбíна*, др. *щърбина, Ѣърбъ (щърбы)* «неповний, недосконалíй», п. *szczerba*, ч. *štěrbina*, слц. *štrbina* «щілина, щербина», вл. нл. *šeरba* «щербина», болг. *щърбíна*, м. *штроб* «щербатíй; беззубíй», схв. *штробína* «щербина», слн. *ščíba* «тс.»; — посл. **ščíba < *sk'rb-*; іє. **(s)kerbh-*; — споріднене з лтс. *škíiba* «тріщина, щілина», *škérbala* «скалка», *skařba* «тс.», *skařb̄s* «гострий, грубий», лит. *skiřbtí* «робитися кислім», дvn. *scirbi* «черепок» (свн. *schérbe* «тс.»), гр. *σκαρφάσθαι* «роздавати на шматки», *Σκάρφη* (місцева назва поблизу від Фермопіл). — Фасмер IV 503—504; Преобр. II, вып. по-следний 118—119; Brückner 543—544; Вогус 596—597; Machek ESJČ 624; Schuster-Šewc 1415; Trautmann 266; Persson Beitr. II 862; Pokorný 943.

[щербák¹] «чевевик із суцільного шматка шкіри»; — очевидно, пов'язане зі щербá²; у первісній семантиці слова міг бути наявний відтінок певної ущербності. — Див. ще щербá².

[щербák²] (бот.) «цикорій городній, *Cichorium endivia* L. Mak; серпій (інша назва: серпуха красильна), *Serratula tinctoria* L. Mak, ВеHЗн», [щербан] «осот струмковий, *Cirsium rivulare* (Jacq.) Link.» Mak, [щербан] «тс.; *Hyoseris foetida* DC. (*Aposeris*)» Mak, [щербáнець] «*Hyoseris foetida* DC. (*Aposeris*)» Mak, [щербач] «борщівник сибірський, *Heracleum sibiricum* L.» Mak; — р. [щербák] «цикорій дикий (петрові батоги), *Cichorium intybus* L.», п. [szczerbak] «тс.», слц. *štrobák* (бот.) «цикорій городній, *Cichorium endivia* L.», вл. нл. *šeरbak*, схв. *štrobka* «тс.»; — утворення, пов'язане з щербá, щербíна; назва мотивується нерівними, начебто вищербленими краями листя рослини (Нейштадт 581—582). — Фасмер IV 504; Schuster-Šewc 1415; Machek Jm. rostl. 231. — Див. ще щербá².

[щербáч] (бот.) «борщівник (европейський, сибірський), *Heracleum (spondylium, sibiricum* L.)» Ned, Mak; — утворення, похідне від щérbá «юшка, навар»; назва мотивується тим, що молоде листя рослини вживається при готуванні їжі, зокрема борщу (Нейштадт 422). — Див. ще щérbá¹.

[щерíна] «щілина»; — утворення, очевидно, споріднене зі щíрити (див.).

[щертовíй] «насипаний ущерь; (про землю) твердий, тугий»; — зворотне утворення від прислівника *ущéрть* «доверху, по вінця» (див.). — Пор. щéнтність.

[щетíн] (бот.) «мишій, *Setaria P. V.*» Mak; — р. щетíнник «тс.»; — назва, пов'язана з щетíна; мотивується щетинястим виглядом колосків рослини. — Нейштадт 97. — Див. ще щетíна.

[щетíна] «коротка шорстка шерсть у деяких тварин; [шпильки (на сосні) ВеB], [щатíна] «тс.», [щет] «щітка для чесання льону», [щéта] «щетина», щетíнечь (зоол.) «*Chaetonotus*» Ned, щетíнник, щетíк «тварина з щетиною» Ned, [щетíчка] (щетíчка сіріця) (бот.) «біловус стиснутий (мичка), *Nardus stricta* L.» Ned, [щет] «щетина СУМ; щітки для чесання льону», [щітінник] «торговець щетиною» Ned, щітка, щіткár, щіткárня «майстерня, де виготовляють щітки», щіткárство «ремесло щіткарів», щіткuválka «машина, що виготовляє щітки», щітník «держак щітки у штукатурів», [щітóчниця] (ент.) «*Orgyia*», [щітчíна] (бот.) «чесак, *Dipsacus* L.», [щітíк] «щітка у малярі», [щотíна] «щетина», щотíнистий, щетíнуватíй, щетінáстий, щетíстий Ned, [щетініти] «настовбуручвати» Ned, щетінітися, щетіннікуváти, [щітіти] «чесати щіткою прядиво», щіткuváти «чистити щіткою», [защітитися] «густо порости (про молоду траву)» ВеHЗн; — р. щетíна, бр. щічáцінne, п. *szczecina*, ч. *štětina*, слц. *štetina* (частіше мн. *štetiny*), вл. [ščećina], нл. *šećina*, полаб. *sâcitaină* (< *šcetina) «щетина», *sâcit* (< *šcetъ) «щітка», *sâcitai* (< *šceti) (мн.) «щетина», болг. м. *чé-*

тина, схв. чेतина «щетина; шпильки (на дереві)», слн. ščetína; — псл. sъcetina; — похідне від збірного съcеть «гребінь, усе подібне до нього»; — споріднене з лит. šukūoti «чесати, розчісувати (також льон)», šukos «гребінець», šukē «зазубрина, щербина (ножа, зубів); черепок», лтс. sukāt «чесати, розчісувати (волосся, льон)», suka «шітка, скребло (для коней)», sukis, suke «черепок», дінд. çūkas «остюк, шил», ав. sūkā «голка» (Zubatý AfSIPh 16, 414; Mühl. — Endz. III 1116—1117; Ільинський РФВ 73, 287), у чому сумнівається Фасмер і наводить як паралелі лит. sketerà «холка коня», лтс. šketeri «тонкі жердини на солом'яній стрісі», škëstra, škësta «жердина на солом'яній стрісі» (Фасмер IV 505—506), малопереконливі з формального й семантичного погляду; зближення з лит. skiētas «перекладина борони» (Mikl. EW 343) і гр. κάκτος «кактус» (Loewenthal ZfSIPh 6, 374) також сумнівні; малоймовірна гіпотеза (Ільинський РФВ 73, 287; Младенов 684) про з'язок із чергуванням голосних у *sket-: скот «худоба». — Булаховський Вибр. пр. II 246; Brückner 543; Machek ESJC 625; Holub—Кор. 375—376; Trautmann 309—310; Mikkola RSI 1, 18. — Пор. щіть.

[щетячка] (бот.) «біловус, мичка, Nardus stricta L.»; — п. szczeć, слн. ščetinovka «тс.»; — утворення, пов'язане з щетіна, [щеть] «шітка для чесання льону», [щіть] «шітка» і под.; назва мотивується щетиноподібними листками. — Нейштадт 121, 122. — Див. ще щетіна.

[щець] (бот.) «плоховник крушиноподібний, Hippophaë rhamnoides L.»; — бр. ičceč «щетина», п. szczeć «тс.»; (бот.) черсак, Dipsacus L., вл. ščeś «шітка», нл. ščeś, [ščeś] «щетина»; — запозичення з польської мови; п. szczeć «щетина»; (бот.) черсак споріднене з укр. [щіть], щетіна; польську назву застосовано до рослини плоховника у зв'язку з наявністю на її стовбуру щетиноподібних колючок. — Нейштадт 396. — Див. ще щетіна.

[щея] «недоброкісна гречка» Нед; — неясне.

[щібати¹] «збивати Нед; збивати каменем, палкою яблука, груші Бі», [še-báti] «відщіпувати, обривати»; — утворення, що виникло з первісного zhibáti «тс.»; можлива також реконструкція псл. [*ščib(a/i)tī], спорідненого з лтс. škibít «рвати, зривати (листя), щипати; підрізати (віти, сучки дерев)», лит. skiebtī «відрізати тонкими скибками; пороти, робити отвір» [(жем.) skybtī] (< skiebtī) «кроїти», які, можливо, зводяться до іє. *skeip- «скіпати, колоти», наявного у псл. šcipati, укр. щипати; варіант із -b-, відбитий в укр. щібати і його балтійських відповідниках, є інновацією, пор. укр. lápa : lába. — Zubatý St. a čl. 1949 I 1, 120; Büga RR II 618—619, 623; Fraenkel 805. — Див. ще щипати.

[щібати²] «щеміти, викликати свербіння» Нед; — очевидно, експресивна видозміна або результат семантичного розвитку дієслова [щипати] «сильно затискувати шкіру і т. ін., викликаючи біль». — Див. ще щипати.

[щібелець] (орн.) «уліт, Tringa nebularia», [циблик]. (орн.) «фіфі, Tringa glareola L.»; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з первісним *шибелець, похідним від [шибатися] «метатися, кидатися»; назва може мотивуватися поведінкою птаха, який біля гнізда дуже непокоїться, літаючи навколо. — Птиці СССР 255. — Див. ще щібати.

[щиглінц] (орн.) «щиголь, Carduelis carduelis L.» Шарл, [штиглінц] «тс.; Fringilla carduelis L.» ВеНЗн; — слц. [ſtiglic] «щиголь», м. штиглиц, схв. штигліц «тс.»; — запозичене з німецької мови, можливо, частково за посередництвом словацької; н. Stieglitz «щиголь» походить з якоїсь західної або південнослов'янської мови як субстратний лексичний елемент; тлумачення н. Stieglitz як звуконаслідуваного утворення (Machek ESJC 576) непереконливе; мало обґрутоване припущення (Kluge—Mitzka 749) про чеське походження німецького слова (пор. ч. stehlík «щиголь»). — Див. ще щіголь!

щіголь¹ (орн.) «невеликий співочий птах із родини в'юркових з яскравим строкатим оперенням, *Carduelis carduelis L.*», [штиглик] Шарл, щіглик «тс.», щигляха, щигля, щиглятник, щіголь, щіглик; — р. щегол (орн.) «щиголь», бр. щигол, п. *szczygieł*, ч. слц. *stehlík*, вл. щіглиця, нл. щігелc, болг. щіглец, м. щиглец, схв. щигльц, ст. щiglič, слн. щéглјес; — псл. щігль (щігльъ/щéгльъ/щéгльъ) «тс.»; — звуконаслідуване утворення (пор. н. *tiglit*, *schtiglit* як наслідування співу птаха); проте не позбавлене вірогідності припущення (Machek ESJČ 576) про вторинний характер реконструйованого псл. **stegtyъ* «щиголь» — трансформації якоєсь попередньої форми слова, спорідненої з літ. *dagilis* «щиголь», лтс. *dadžitís* «тс.», (букв.) «будячник» (пор. літ. *dagys* «будяк»), оскільки щиглі охоче живляться насінням будяка. — Фасмер IV 498; Преобр. II, вып. последний 115; Brückner 545; Machek ESJČ 576; Schuster-Šewc 1420; Skok III 414.

щіголь² «удар пальцем», щіглик «тс.»; — експресивне утворення на основі вжитої в переносному значенні назви птаха щіголь, щіглик під впливом щеліти, щипати і под.

[**щікати**] «ковтати, хлипати; гикати (видавати уривчасті звуки, спричинені спазматичними рухами грудочеревного м'яза)», [чікавка] «гікавка», [їцикавка] «тс.»; — р. щикати «щипати», бр. щичкакаць «тс.», п. czkać «гикати», [szczkać] «тс.», czknać «гикнути», ст. szczknać «тс.», ч. štkati «гикати», слц. štkat' «ридати, голосно плакати, голосити», вл. ščukać «тс.», м. штука «гикає», схв. штіщати «гикати», штікавица «гікавка»; — псл. [ščykati, ščusc'ati] є звуконаслідувальними утвореннями. — Brückner 78, 683. — Пор. чик³, чіккати.

[**щікач**] (орн.) «сірий сорокопуд, *Lanius excubitor L.*» Вел; — звуконаслідуване утворення; назва мотивується криком птаха, подібним до чек-чек; пор. інші його назви чикотій, чик, чок, шикач. — Птицы СССР 419—420.

[**щікель**] (орн.) «щиглик, *Carduelis carduelis L., Fringilla carduelis L.*» ВенЗ, [щідлик] (орн.) «в'юрок, *Serinus serinus L., Fringilla serinus*» Г, Шарл, [щéнглік] (орн.) «щиглик, *Carduelis carduelis L.* (у ВенЗ: *Fringilla carduelis L.*)» ВенЗн, [щідрик] (орн.) «в'юрок, *Serinus serinus L.*» Шарл; — п. *szczygieł*; — запозичення з польської мови; п. *szczygieł* «щиголь», що зазнало фонетичних змін при запозиченні, етимологічно пов'язане з укр. щіголь. — Фасмер IV 498; Brückner 545. — Див. ще щіголь¹.

[**щікніти**] «бути скупим», [щікніти] «бути скупим; злидарювати» Нед; — звуконаслідування, можливо, споріднене з щікнати «ковтати; хлипати, гикати»; пор. у семантичному плані *глітатý* від *глітатí*; пор. також фонетично й семантично близьке до [щікніти] «злидарювати», [цкніти] «терпіти злидні» О. — Див. ще щікнати.

[**щіколотка**] «кісточка», [щіколодка, щіколоток] «тс.», [чіколоток] «кісточка, щіколотка; колінний суглоб, коліно», [чіколодок, чіколонок] «тс.»; — р. щіколотка, (заст.) щіколоток, (розм.) щіколка, бр. щіккалатка; — псл. [*ščíkókol'tka]; — неясне; зіставлення з р. лодыга «кісточка» (Горяев 429), з лат. *ciscum* «серцевина плода з насінням» (Горяев 430), що походить від гр. *κίκηος* «тс.», яке також вважають запозиченим (Walde—Hofm. I 241; Boisacq 454; Egnot—Meillet 212), а також з р. щекілда сумнівні; розглядалося як фонетичний варіант р. [чікалка] (від чікать «бити палицею»). — Фасмер IV 507; Черных II 435.

[**щікор**] (орн.) «чикалка лучна, *Saxicola rubetra Bechst.*» Нед; — звуконаслідуване утворення; пор. синонімічну назву чікалка, що мотивується характерним криком птаха: *туї-чек-чек*. — Птицы СССР 449.

[**шилючка**] (бот.) «кропива, *Urtica L.*» Мо; — очевидно, експресивне утворення на основі первісного *жалючка (під впливом щеміти і под.) з огляду на жалючу дію рослини. — Див. ще жало.

[щимкі] (мн.) «лещата», [щімка] «лещата, затискач, прес» Нед; — р. [щемкі, щомы] (мн.) «дерев'яні лещата», [щемло, щемло] «тс.»; — утворення, похідне від дієслова *щеміти «стискати» (пор. защеміти, прищеміти і т. ін.); первісне значення слова «знаряддя для защемлювання, затискання». — Булаховський Вибр. пр. II 250. — Див. ще **щеміти**.

[щипальник] (бот.) «жовтозілля, *Senecio jacobaea L.*» Mak; — похідне від щипати, можливо, через те, що частинки рослинні чіпляються (прищіплюються) до шерсті тварин. — Нейштадт 571. — Див. ще **щипати**.

[щипапіча] (ент.) «щипавка звичайна, *Forficula auricularia L.*», [щипапіча], [щипініча] ВеНЗн, [щіпіпіча] «тс.» Вел; — не зовсім ясне; можливо, експресивне утворення на основі дієслова щипати (пор. наукову назву комахи щипавка звичайна); не виключено також, що це експресивна видозміна іншої назви цієї комахи [щипавиця], пор. її наукову і діалектні назви [щипак], [щипалка], [щипиця], [щипляк], [щіпчик]. — Див. ще **щипати**.

щипати «сильно затискувати, защемляти пальцями, дзьобом і т. ін. шкіру тіла; діючи, впливаючи на що-небудь, викликати в когось відчуття болю», [прищібніти] «затиснути», [щіна] «скіпка, тріска; клішня рака», [щипавиця] (ент.) «щипавка звичайна, *Forficula auricularia L.*», щіпавка (ент.) «*Forficula auricularia L.*», [щипак] «хворобливий наріст у роті»; (ент.) щипавка звичайна, *Forficula auricularia L.*; (ент.) турун, *Carabus thoms.*, [щіпалка] (ент.) «щипавка» ВеНЗн, ВеБ, [щипало] «клішня рака», [щіпальці] «щелепи в комах», щіпанка «особливий вид мережок», [щипець] (бот.) «костриця Беккера, *Festuca ovina var. beckeri Schmalh.*», [щипиця] (ент.) «щипавка», щіпка «щипання; невеличка кількість чогось», [щіплик] (зоол.) «вид скорпіона, *Chelifer*», Нед, [щипляк] (ент.) «щипавка», щипок, щипун «той, хто щипле», щіпці, [щіпчик] (ент.) «щи-

павка звичайна», [щіпавка] (ент.) «тс.» ВеБ, [щіпка] (ент.) «рогач, рогатий жук» Л, [щіплячок] (ент.) «щипавка звичайна» ВеНЗн, щипальний, [щипатий] «той, що щипає» Нед, щипучий, зáщіпка, [прищібніти] «затиснути», [прищіпка] Нед, [уїцик] «шкода; ущипливе слово» тж, [уїцин] «щипок, ущипливе слово» Шейк, [уїципок] «тс.» тж, уїпілівий СУМ, Нед; — р. щипать, бр. щипаць, п. szcypać, ч. ścipati, слц. štīpat', вл. ščípać, нал. ščípaš, болг. ѡпя «щипаю», м. штіпне «щипає», схв. штіпнати, слн. ščípati «щипати; щеміти», цел. штіпнати «щипати»; — псл. ščípati «тс.» <i.e. *skej(p)-/skoip-/skip- «різати, відокремлювати»; — споріднене з лит. skiepti «відокремлювати, робити отвір», skypata «невеликий шматочок, крихта», лтс. šķibīt «щипати», šķipsna «пасмо, пучок; щіпка, пучка», šķipsta, šķipuōsts, šķipstiņš «тс.», а також зі щепіти, щептā.— Фасмер IV 507; Brückner 545—546; Воруś 600; Machek ESJC 626; Schuster-Sewc 1421; Skok III 414—415; Zubatý AJSPh 16, 415, St. a čl. 119. — Пор. **щепити, щептати**.

[щипець] (бот.) «костриця овеча (типчак овечий), *Festuca ovina L.*» Mak; — похідне утворення від щипати; назва мотивується, мабуть, тим, що рослина (трава) є добрим кормом для овець. — Нейштадт 117. — Див. ще **щипати**.

щіпівка (іхт.) «*Cobitis*», [щіпівка] «тс.»; — р. щіпівка, болг. щипок «тс.»; — похідне утворення від щипати; назва мотивується легкими щіпками, які робить риба, стикаючись з людиною.

[щіпух] «щупла гречка» ВеБ, [щіпух] «тс.» ВеБ; — експресивне утворення, пов'язане з прикметником щіпливий (див.).

[щир] (бот.) «шириця, *Amaranthus L.*; переліска, *Mercurialis L.*», [щирей] «шириця», [щирій, щирийка] Mak, щириця, [щирій Mak, щур ВеБ, ВеНЗн, Mak, щурець, щуриця, щурій Mak] «тс.»; — р. [щир] «переліска однорічна, *Mercurialis annua L.*; щириця хвостата, *Amaranthus caudatus L.*», п.

szczyg «переліска однорічна, *Mercurialis L.*; щириця, *Amaranthus L.*», [szczer, szczerzyca] «тс.», ч. štíg «переліска», вл. ščér, нл. šćer, болг. щир «тс.», схв. štýr «щириця, *Amaranthus L.*; переліска однорічна, *Mercurialis appia L.*», слн. ščír «щириця, *Amaranthus L.*»; — псл. ščírgъ; — припускається запозичення з дvn. stir, stur «цикорій; шпинат», хоч це зіставлення пов'язане з певними фонетичними труднощами. — Фасмер IV 507; Brückner 546.

щирак (бот.) «білий гриб, боровик, *Boletus edulis Fr. ex Bull. (Boletus bulbosus Schaeff.)*» Mak; — утворення, похідне від щýрій «справжній» (у розумінні «найкращий»); назва мотивується тим, що білий гриб вважається найкращим із відомих їстівних грибів. — Зерова 155. — Див. ще щýрій.

щирéць «(незаймане) підґрунтя; чистий пісок; усе доброкісне; квітесенція», [šyriec] «піщаний ґрунт, на якому нішо не родить Л; крупний пісок, який насипають на дороги; нижній шар твердого піщаного ґрунту ЛЖит», [šyri-*ná*] «незаймана середина», [šyréč] «розчин глини для штукатурки» Л, [до-*šyričja*] «до дна, до кінця»; — п. szczyg «підґрунтя», [szczérzec] «чисте поле, пустеля»; — утворення, похідне від щýрій «чистий, без домішок; справжній» (див.).

щýрій «чистосердий, одвертий; справжній, чистий, без домішок; ретельний», щýростний «справедливий; непідробний» Пі, [šyriáčij] «щирий, щиросердий», щýrіstъ, щýruváti «бути щирим; старатися»; — бр. štýry «щирий; чистий, відкритий», п. szczeru, ст. szczytu «чистий; справжній; голий; щирий, одвертий», ч. šígy «чистий; прозорий», слц. šígu «чистий; суцільний; справжній», нл. šćígu «чистий, справжній; щирий, простий», цsl. štýrъ «цілий, незайманий»; — псл. [ščírgъ] <i.e. *(s)kejgr- «чистий; справжній»; — споріднене з got. skeirs «ясний, явний», свн. schír «чистий», н. schier «тс.», алб. hír «милість Божа», ірл. cíg «чистий», можли-

во, також із гр. σκίρον «біла парасолька (від сонця)»; висловлювалася думка про спорідненість із ширóкий (Brückner 544); припущення (Uhlenbeck AfSIPh 15, 492; Uhlenbeck 94; Тогр 462) про германське походження слова малоймовірне. — Фасмер IV 507—508; Machek ESJC 103; Holub.—Кор. 93; Schuster-Sewc 1421; Mikl. EW 343; Trautmann 264.

щýрити (зуби) «вишкірятися; посміхатися»; — р. щéритъ «(про зуби) скалити, щирити; наїжаувати (шерсть, щетину)», бр. štýrkytъ «вишкіряти (зуби)», [вирячувати (очі)], п. szczerzyć «(про зуби) щирити», ч. štýřiti «ширитися, вишкірятися», [ščířit se] «ширитися», [čeřit], слц. cegít', [šterit'], вл. šćérgić, нл. šćeriš «тс.», болг. (o)цéря (зъби) «вищиряю (зуби)», м. цери се «вишкіряється», схв. čériti «щирити»; — псл. [ščíriti, še-riti]; — споріднене з дvn. scérap «стриги; відокремлювати», лит. skirti «відокремлювати, виділяти, розлучатися»; первісне значення, на думку Махека, який вважав корінь *(s)kej- варіантом кореня *skel- (скalá, щilána і под.), мало бути «відкриватися, як щілина, тріщина» (Machek ESJC 627). — Фасмер IV 504—505; Brückner 544; Вогуś 597; Вегп. I 126; Рокорну 938—940. — Пор. шkíriti.

щит «ручний предмет у давньому спорядженні воїна для запобігання ударів холодною зброєю; [гребінь стріхи на хаті; трикутний бік даху; вершок рослинини Г; фронтон ЛЖит]», [šytéčničja] (ент.) «вид блощиці, Tetuga» Нед, щýтик «частина тіла комахи; [покриття замка з отвором для ключа] Нед», [šytíšče] «стрімкий гірський хребет» Нед, щýtívka (ент.) «Diaspidida», щýtnik (ент.) «Pentatomida; майстер, що виготовляє щити», [šytíček] (ент.) «щигоноска Cassida L.» Нед, [šítók] «сідало, край горища, де сідають кури» Ва, [zašítita] «оборона, захист» Она, [zašítítok] «захист від вітру, захисток (у вигляді паркану або живоплоту)» Нед, щýtkový, [šytíny] «затишний, безпечний; щільний» Г, щýtový, щýtíti

«захищати», [щитовати] «покривати, утворюючи гострий край, виступ» Нед, [защитити] «оборонити, захиистити» Она, [общитити] «захистити» Г; — р. щит «щит (у прямому й переносному розуміннях)», бр. щит «щит; (архіт.) шпиль», др. щитъ «щит; захист», п. szczyt «верховина; ст. щит», ч. štit «щит», слц. štit «щит; вивіска; фронтон; верховина (гори)», вл. škit «щит; охорона, захист», нл. šcít «щит; захист; протекція», болг. щит «щит; (перен.) захист; [рухома частина в кузові воза]», м. штит «щит; (перен.) захист», схв. штйт «щит; аба-жур; козирок; парасолька», слн. ščít «щит», стсл. штитъ «тс.»; — псл. ščítъ (< *skei-t-); пов'язується з іє. *skei- «ділити, відмежовувати», *(s)kēt- «відділяти, країти»; — споріднене з лит. skiētas «перекладина на бороні, бердо», лтс. škiēts «бердо», škieta «грудна кістка в гусей», прус. scaytan «щит», ірл. scīath, кімр. ysgwyd, лат. scūtum (< *skeu-t-) «тс.»; зіставлення з гот. skildus «щит» (Брандт РFW 24, 193; Macheck ESJC 627), хоч у принципі можливе (Трубачев *Етимологія* 1968, 250), потребує додаткової аргументації; недостатньо обґрунтовані припущення (Шахматов AfSIPh 33, 92; Lehr-Spławinski RSI 18, 6) про кельтське походження слова; сумнівним є пов'язання з дінд. khēta «щит», як і припущення про неіndoєвропейське походження слова (Macheck ESJC 627); є думка (Bückler 546) про запозичення прус. staītan «щит» з польської мови. — Фасмер IV 508; Преобр. II, вып. последний 119—120; Вогуś 600; Trautmann 264; Reiderse Kelt. Gr. I 58, 76; Рокоглу 921.

[щитати] «лічити, рахувати», [щитувати] «тс.», [розщитати] «розрахувати; розрізнати» Нед, [рощитати] «тс.» Нед, [счот] «лічба; рахунок» Нед, Бі, [щот] «тс.», [щоти] (мн.) «рахівниця», [шотник] «арифметик», [шотниця] «арифметика», [шотчик] «той, що вміє добре лічити; знавець арифметики; учитель арифметики», [розщот] «розрахунок», [щотничий] «арифметичний; лічильний», [нешётний] «незчисленний»

Нед, [щотом] (присл.) «числом, у кількості» Нед, [нешот] (присл.) «небагато» Ж; — р. считать «лічити, рахувати», бр. [шчотаваць] «тс.», др. съчтати «полічити, порахувати», п. ст. szczyś «злічити, зрахувати», ч. scítať (мат.) «складати», слц. scítať' (мат.) «скласти; злічити», болг. считам «уважаю, гадаю», цсл. съчтати; — утворення, що продовжує др. съчтати, яке пов'язане з дієсловом чисти, чту «лічити, рахувати; читати» (пор. стсл. чисти, чтьж «читати; шанувати», укр. читати); не виключено, що в українській мові слово, принаймні, частково підтримане російським впливом. — Див. ще читати.

[щітний] «затишний, безпечний; щільний; той, що щільно приходиться (про засувки)» Г, Бі; — бр. [шчітны] «щільний, добре укріплений; захищений від зовнішнього впливу атмосфери», слн. ščíten «захисний, запобіжний»; — походить від слова щит; як семантичну паралель пор. укр. зáхист — захисний «захищений од вітру; затишний». — Див. ще щит.

щиточник (постійний) (бот.) «Ragmilia (parietina) Нед, Physcia (parietina) Krb., (Ragmilia) Mak»; — калька латинської назви рослини Ragmilia, утвореної від рагта «щит». — Див. ще щит.

щівник — див. щава.

щілина — див. щіль.

щіль (ст.) «вузький довгастий отвір; шпара», [щеліна] «щілина, шпарина» Нед, [щилина] «тс.» Пі, щіліна «шпарина; ущелина, міжгір'я» СУМ, Г, Нед, щілка «зменш. від щіль; (заст.) рядок», щілювання, щільній, щілістий, [щілковатий] «пористий, шпаристий» Нед, щілістий, щільний, щільнувати, [щілко] (присл.) «аж при землі», щільніти, щільнішати, [пощіляний] «потрісканий, увесь у щілинах», прощілина, розщілина, розщілина, ущілина, ущілістий, ущільнювати; — р. щель «щілина», бр. [шчілка], шчіліна, п. szczelina «тс.», слц. štelina «тріска, скіпка, поліно, палиця», слн. ščálja «уламок, скалка»; — псл. ščeľ «щілина»; —

споріднене з лит. *skélti* «розколювати», *skiltis* «відкрайний кусень», *skylė* «діра», лтс. *škēlt* «розколювати», *škēle* «відколотий шматок; розріз іззаду на калтани», *Škēlis* «назва порога на р. Айвексте, який розсікає воду на два струмені», дісл. *skilja* «розділяти, розколювати», гр. *σκάλλω* «рубаю, рию», сірл. *scailt* «щілина, тріщина», лат. *scalpo* «дряпаю, скребу, чешу, вирізаю, довбаю», вірм. *շելմ* «розколюю», хет. *iškallāi* «ламати, розривати»; іє. *(s)kel-/ (s)kol- «різати, розсікати»; припускається, що початкове sk- у цих формах є наслідком давньої метатези в *ks-, нульовому ступені кореня *kes-/kos- в іndoєвропейській промові (Мельничук Этимологія 1966, 220—221); інші варіанти тієї самої основи репрезентують *скалá*, *скéля*. — Фасмер IV 501; Brückner 543; Ворг 596; Machek ESJCS 512; Trautmann 264; Mühl.—Endz. IV 25—26, 32, 39, 40; Büga RR I 487, II 623, III 720; Matzenauer LF 12, 169; Persson KZ 33, 285; Pokorný 923. — Див. ще **коса²**, **чесати**. — Пор. **скалá¹**, **скéля**.

ЩІЛЬНИЙ «міцно з'єднаний, густий», **щільнувати**, **щільніти**, **щільнішати**, **защильник** «герметично закривана скринька», **ущільнювач**, **ущільнювати**; — бр. **щичільны** «тісний, щільний», п. *szerelny* «тс.»; — утворення, похідне від щіль; первісне значення, очевидно, було «щілястий». — Див. ще **щіль**.

ЩІЛЬНИК «стільник», [щільний] «тс.»; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане зі **щіль**, **щіліна** як найдавніша назва стільника (пор. Shevelov Hist. phonol. 688). — Пор. **стільник¹**.

[щінкі] (мн.) «петельки (для гудзиків)» Нед, [зашінка] «петелька (для гудзика)» Ж, [зашінкатися] «застібнутися» Ж; — неясне.

ЩІПКА «пучка (невелика кількість чогось, узята трьома пальцями)»; — п. ст. *szczurka* «пучка, щіпка», ч. *štípka*, *štípec*, слц. *štípka* «тс.», вл. *ščípka* «пучка (тютюну)», нл. *ščípka* «пучка, щіпка», болг. *щіпка* «щілка; прищілка; заколка»; — фонетичний варіант первісного

щіпка* (пор. укр. *щіпочка* «шматочок; крихітка»), похідного від *щипати*; отже, первісне значення слова «те, що вишипується (береться пучками)». — Див. ще **щипати.

[щітка] (бот.) «клаварія жовта, Clavaria flava Schäff. Г, Mak; букова (колчак) Hydnomyces erinaceus Bull. Mak», [щітка] «клаварія жовта», [щітканя] (пальчона) Mak, [щіткованець] «тс.» Mak, ВеНЗн, [щіточки] (мн.) «черсак лісовий, Dipsacus sylvestris L.» Пі, [щітчи-на] «черсак, Dipsacus L.» — р. [щетка] «сафлор красильний, Carthamus tinctorius L.; костриця овечя, Festuca ovina L.», п. [szczotka] «черсак, Dipsacus L.», ч. štětka, слц. štětka, вл. šcétka, нл. šcötka, [šcétka, šcetka], схв. штетица, слн. šcetica «тс.»; — псл. [šcetka, *šcetica]; — пов'язане зі **щіть**, **щети́на**; назва рослини мотивується щетинистим листям або гострим суцвіттям (черсак, Dipsacus L.), що використовується як щітка в сукновалів. — Нейштадт 117, 524; Machek Jm. rostl. 225. — Див. ще **щети́на**.

щіть «щітка; [чесалка, гребінь Г]», **щітка**, **щіткар**, **щіткарня** «майстерня щіток», **щіткарство** «професія щіткаря», **щіткувалка** «машина, що виробляє щітки», [щітник] «держак щітки (у штукатурів)», [щітак] «щітка (у маляра)», [щета] «щітка для чесання льону», [щітити] «чесати щіткою прядиво», [щіткувати] «чистити щіткою», [защітитися] «густо вирости (про молоду траву)» ВеНЗн; — бр. **щчець**; — псл. *ščeće «гребінь; щетина»; — споріднене зі **щети́на** (див.).

що (займ., спол.), [шо] «що», [што] «тс.» ВеЗа, **щокати**, **шокати**; — р. **что** (фонет. *што*), [штё, ште, шта, що, щё], бр. **што**, др. **чъто** «що» (займ., спол.), п. со, ст. *czso* (займ.), [со] (спол.), ч. со, ст. *čso* (займ.), слц. со, [(сх.) со], вл. *što* «що», нл. со, полаб. *cū* (< *čsō) (займ.), болг. **що** (фонет. *што*), м. **што** «тс.», схв. **штö** (займ., спол.), стсл. **чъто** «що» (займ.); — псл. *čyo*; — утворилося поєднанням займенника *čsō «що»,

збереженого в укр. [нич] «нічого», із займенником *то*, с. р. від **tъ*, укр. *той*; укр. *що*, як на це вказують дані українських і російських говірок, розвинулося з др. *что*; сумнівне виведення укр. *що* (Соболевский Лекции 108, 202) від **csъso*, **ceso* (род. в. одн. займенника **съто*), що лежить в основі п. со (< *czso*), ч. со (< *čso*), слц. [(сх.) со], нл. со, полаб. сү. — Фасмер IV 374. — Див. ще **нич, той**.

що- (у словах типу *щовечора*, *щодні*, *щороку*); — р. [что] (что день «щодня, щоденно»), бр. *што-* (*штогбд* «щороку», *штодзéнь* «щодня» і под.), п. со (со *godzina* «щогодини», со *dzień* «щодня», со *rok* «щороку»), ч. (заст.) со- (согоспі «щорічний», *cotydeenní* «щотижневий»), слц. со(-) (со *chvíl'* а «постійно, щохвилини», со *gaz* «щоразу», со *rok* «щороку», со *deň* «щодня»); — утворення, що виникло із займенника (сполучника) *що* внаслідок контамінації двох конструкцій — що *вéчір* і *кóжного вéчора*, можливо, також через проміжну конструкцію, що *кóжного вéчора*, яка згодом зазнала семантичної конденсації. — Див. ще **що**.

щоб (спол.) «показник приєднання підрядних цільових і додаткових речень», щобі Г, Нед, *шобі* тж; — р. *чтобы*, *чтоб*, бр. [(сх.) *штоб*], др. *что бы*, *что бъ*, п. [*coby*, *cob*] «тс.», ч. [*coby*] «немовби, начебто»; — результат лексико-семантичної конденсації словосполучення *что бы* (< **что бы, что бъ*), успадкованого з давньоруської мови; др. (лізне) *что бы, что бъ* складається зі сполучника *что* (< *что*) «що» і частки *бы* (> *бъ*) «би, бъ». — Див. ще **би, що**.

щовб «стрімка вершина гори, бескид Г; вершина гори; верховіття, вершок дерева Вел», [*щоб*] «вершина гори, вершок дерева» Вел; [*щовба, щольба*] «стрімка вершина гори, бескид», [*щомбур*] «вершина гори», [*ущовб, ўщолб*] «скеля, бескид» Нед, Шейк; — р. [(півн.) *щолоб*] «червона глина», п. [*szczotb*] «чепр тварини»; — псл. [**sčylbъ*] (< **skylbъ*); — зіставляється з дісл. *skjolſ* «височина;

обмілина», данgl. *scielſ* «вістря, зубець», англ. *shelf* «полиця; обмілина», які пов'язані з іє. **skel-* «бити, колоти». — Фасмер IV 509. — Див. ще **скала¹, щіль**. — Пор. **чолопóк**.

[**щовбкнути**] «залищати, засвистіти, зацвірінкати (про птахів)», [*ща-вокнúти*] «видати звук, підняти шум, галас» Нед; — утворення, яке виникло на основі звуконаслідуваного вигуку, що імітував, зокрема, голос якогось птаха; пор. вигук *хавáв* на позначення крику перепела, звідки *хавáвкати* «кричати» (про перепела).

[**щовпати**] «вигладжувати, рівняти» Нед; — експресивне утворення, споріднене з [*чбвпти*] «товтки, бити»; пор. у фонетичному плані *щебréць* і *чебréць*.

[**щóгла¹**] «високий стовп на кораблі (для вітрил і под.)», *щогловíк*, *щоглýстий*; — р. [*щеглá*] «щогла, стовбур, брус, жердинà для пропора», [*щогла, шогла*] «щогла», др. *шьгла, шегла* «сходи з однієї колоди із зарубками»; — очевидно, утворення з первісного *шогла* як закономірного рефлексу др. *шегла*, що походить від дшв. **sigla* (пор. дісл. *sigla*) «щогла», пов'язаного з дісл. *sēgl*, шв. *segel* «вітрило», які певної етимології не мають; можливо, зводяться до кореня іє. **sek-*, відбитого в псл. **sékti*, укр. *сíктý*; отже, первісне значення слова «відрізаний (відсічений) шматок, смуга полотна»; менш вірогідне пов'язання укр. *щогла* з ч. *štíhlý* «стрункий, худий» і з р. *щёголь* (Ільинський РФВ 73, 298), з н. *Stange* «жердина», *Stengel* «стебло» (Горяев Доп. I, 58). — Фасмер IV 464, 497—498; Matzenauer 340; Vries NEW 467, 474; Kluge—Mitzka 697. — Див. ще **сíкти**.

[**щóгла²**] (бот.) «ялиця біла (щогла), *Abies alba* Mill. (*Abies pectinata* DC.)» Mak; — назва виникла в результаті семантичного переносу на ялицю слова *щогла* «стовп на кораблі» у зв'язку з тим, що її стрункий стовбур використовується для виготовлення *щогл* (пор. наукову назву рослини *яліця* — *біла щогловá*). — Див. ще **щогла**.

щóголь, щóглик — див. **щýголь¹**.
щóдо *кого, чого* (прийм.) «стосовано»; — п. со do (wiadomej ci sprawy) «щодо (відомої тобі справи)», ч. є до «щодо», слц. є до «тс.»; — складний прийменник, утворений унаслідок поєднання сполучника є з прийменником до (можливо, шляхом скорочення конструкції типу **що стосується до...**); не виключено також, що український складний прийменник **щóдо** виник як калька польського прийменникового словосполучення со до. — Див. є **до¹, що**.

щóйно «тільки єшо; ледве, як тільки; тільки»; — утворення, що виникло в результаті семантичної конденсації словосполучення єю іно «що тільки (лиш)». — Див. є **інó, що**.

щóка «частина обличчя від вилиці до нижньої щелепи», [щéка] «щока» Веб, [prájška] «щочище» Нед, їїчний, юкайтій, защищний; — р. єекá, бр. ючакá, п. [szczekí, szczékí, szczoki] «щоки», szczéká [«щелепа, вилиця»]; — псл. [ščeka] < *skeka; — етимологія не з'ясована; припускалася спорідненість із дісл. skegg «борода; закінчення носа корабля», skagi «мис»; сумнівне зближення (Горяев 428) з р. [щеглá] «вилиця; зябра (одн.)». — Фасмер IV 499; Черных II 431; Borys 598.

[щóлок] «луг (гідроксид металів), вібілювальний засіб для прання» Нед, [щелóк] «тс.» тж, [щóлок] «декокт, відвар» тж, [ущолочáти] «відстоятися, устоятися»; — р. єёлок «луг», бр. [щчблак] «тс.»; — не зовсім ясне; найімовірніше виведення від нн. Schöllöge «празливий луг», складного слова, утвореного з компонента Schöl- від нн. schölén «полоскати» (снн. schölén «текти, плюскати; полоскати»), спорідненого з дісл. ісл. [шв.] skola «полоскати», норв. [skola] «плюскати», дісл. skylla «полоскати», шв. skölja «тс.», лит. skalauti «мити, прати, полоскати», і з компонента нн. Lôge (нвн. Lauge) «луг»; менш вірогідне пов'язання з дісл. skilja «роз'єднувати» (Грот AfSIPh 7, 140). — Фасмер IV 501; Чер-

ных II 432; Преобр. II, вып. последний 116; Горяев 429; Mikl. EW 342; Matzenauer 341; Vries AEW 497, 509. — Див. є **луг²**.

щолопóк — див. **чолопóк**.

[щолпák] «щиголь (удар)» До; — очевидно, споріднене з човпти «бити»; щодо чергування є і ч пор. юберéць і юберéць, щодо ол і ов пор. толк і товк; пор. також р. юелчóк. — Див. є **човпти**.

щомóга «скільки можна, по змозі; з усієї сили»; — складне утворення із займенника є і дієслівної форми мóга, є продовжує давньоруський активний дієприкметник мога від діеслова мочи, укр. могти. — Див. є **могти, є**. — Пор. **якомóга**.

[щонь-тоны] «принаймні трохи, проте дещо» Нед, [шонь-тоны] «що-небудь» Веб; — неясне.

[щóпки] (мн.) «стебла»; — неясне.

щоптá, єщопатка, єтопóтка — див. **щептá**.

щотъхú «щосили, щодуху», чим тъху «тс.»; — п. со tchu «щодуху»; — фонетичний варіант форми ющодуху, пор. тхнýти, зітхáти, що так само споріднені з дух; палатальне т' у ющотъху постало внаслідок звукового зближення з вигуком тъху. — Див. є **дóхнути, тхнýти, є**.

[щýбрати] «складати; вишукувати» Нед; — неясне. — Пор. **щýрбати**.

[щувák] (орн.) «соловей, Luscinia lusciniá L. (philmela aust.)» Г. Шарл, Венз; — звуконаслідувальне утворення.

[щувáч] «нацьковувач» Нед, — п. szczwacz «доїжджаючий, що нацьковує собак на полюванні», ч. štváč «підбурювач; (перен.) палій», слц. štváč «підбурювач, нацьковувач; собака, вишколений для цькування звірів»; — можливо, споріднене з цькувати, але деталі неясні. — Див. є **цикувати**. — Пор. **щуняти**.

[щýдла] (мн.) «диби, хідлі» Нед, [щудлák] (орн.) «ходуличник (кулик довгоніг), Himantopus himantopus L. (Hypsi-bates himantopus)», [щудлачóк] (орн.)

«тс.» Шарл, [шудлáтий] «цибатий» Нед; — п. *szczudła* (одн. *szczudło*) «милиці; диби, хідлі», ч. [štidla] «дерев'яна нога, милиця, диба», слц. *štule* (одн. *štul'a*) «диби, хідлі», схв. *штула* «дерев'яна нога», *штуле* (мн.) «диби, хідлі»; — запозичене з німецької мови за посередництвом польської та чеської; свн. *studel* «одвірок» споріднене з дісл. *studil* «опора», днн. *stuthli* «одвірок», які зводяться до іє. *st(h)ā- «стояти», наявного також у псл. *stati*, укр. *стáти*. — Brückner 545; Machek ESJC 625; Vries AEW 550, 555. — Див. ще **стати, стояти**. — Пор. **штугтя**.

щука (іхт.) «хижка прісноводна риба, *Esox lucius L.*», [щюка] «щука» ВеНЗн, ВеУг, *щученя*; — р. болг. *щúка* (іхт.) «*Esox lucius L.*», бр. *щчупák* «щука», п. (ст., діал.) *szczuka*, ч. *štika*, слц. *št'uka*, вл. *ščuka*, нл. [ščírjeť], полаб. *st'auko/st'aiko* (< *ščuka), болг. *щúка*, м. *штука*, схв. *штука*, слн. *ščúka*; — псл. *ščuka*, етимологічні зв'язки якого не зовсім ясні; очевидно, пов'язане з іншими назвами тієї самої риби, де при спільному початку основи в кінці замість *-k-* виступають *-p-/b-* (пор. укр. [щýna], *щунák*, нл. *šcipjel* (< *šcupjel*), п. ст. *szczubiel*, [szczubeļ]); найвірогідніше пояснення вихідного псл. *skeu-k- (*skeu-p-) < *skeu- «гострий; різати» (Младенов 698; Ільинський РФВ 78, 204); заслуговує на увагу також спроба пояснити слово як запозичення фіно-угорського походження; пор. фін. *hauki* (ест. *haug*) «щука», уdm. *tšipej* «тс.» (Топоров—Трубачев 246—247), у яких відображені прадінська парадигма *tšaup-/tšauki, звідки, можливо, псл. *ščuk-/ščup-/ščub; менш переконливі інші пов'язання: зі *щúпати* (Младенов 698) і *щúплий* (Brückner 545; Machek ESJC 626), із дvn. *sciuhen* «лякати», н. *scheuchen* «відлякувати» (Черных II 437), свн. *schülen* «ховатися, чатувати, виглядати», ірл. *cúil* «схованка», лат. *obscurus* «темний» (Loewenthal WuS 10, 150), з коренем іє. *steig- «вістря», напр., у гр. *stízō* «колю» (Neuhäuser Wien. sl. Jb. I 111), з р. [щéчить] «красти» (Горяев Доп. I, 59—60),

з вл. *šćuķać* «рвати, смикати, щипати» (Schuster-Sewc 1423—1424). — Коломиец Происх. назв. рыб 94—97; Фасмер IV 509—510; Преобр. II, вып. последний 120; Богус 599; Skok III 419. — Пор. **щúпа**.

[**щукули́ця**] «маленька щучка» Мо; — запозичення з румунської мови; рум. *știuculiță* є зменшувальною формою слова *știucă*, що походить від болг. *щúка* (фонет. *штука*) «щука» або схв. *штука* «тс.», етимологічно пов'язаних з укр. *щúка*. — DLRM 839. — Див. ще **щúка**.

щúлити «(про очі) шурити; (про вуха у тварин) притискати до голови», *щúлитися* «(про очі) шуритися; зкочюбрлюватися (від холоду тощо)», [*ущу́лити*] «натиснути», *ущульник* «(столярні) лещата»; — очевидно, зводиться до іє. *(s)keu-l- «різати» і споріднене з іє. *(s)keu-g (звідки *щúрити*). — Ільинський РФВ 78, 198—201; Фасмер IV 511. — Див. ще **щúрити**. — Пор. **кúлити**.

[**щуня́ти**] «цькувати»; — р. [*щуня́ть*] «докоряти, картати», [*щувáть*] «умовляти», бр. [*щчуня́ць*] «докоряти, картати», п. *szczucić* «цькувати», ч. *štvatí*, слц. *štvat'*, вл. *ščiwać*, нл. *ščwaś*, слн. *ščuti*, *ščuvati* «тс.»; — псл. [*ščívatí, *ščévatí]; — можливо, похідне утворення від вигуку для нацьковування; припущення (Bergneker IF 10, 155) про спорідненість із дvn. *sciuhen* (> свн. *schüchen*) «лякати, відстрашувати» сумнівне. — Фасмер IV 509; Преобр. II, вып. последний 120; Brückner 545. — Пор. **цькувати, щувáч**.

[**щúпа**] (іхт.) «щука звичайна, *Esox lucius L.*», *щчупák* «щука-самець; щука», [*щупеля*] «щученя, щучка», [*щупель*] «щука» ВеБ, ВеНЗн, [*щупіль*] «тс.» Нед, [*щупаковáтий*] «(кінь) з тонким животом» ВеНЗн; — бр. *щчупák* «щука», п. *szczupak*, [szczubel], ст. *szczubiel*, нл. *šcipjel*; — псл. *ščupa(-kъ)*, *ščírybъ (-bybъ) етимологічно споріднені з *щúка* (див.).

щúпати «мацати; [щипати, обривати; пастися Me]», *щуп*, [*щупák*] «залізна палиця» Кур, *щúпальце*, *щúпик*, [*щúпка*] «пучка, щіпка», *щúпта* «тс.», *неощúпний* «невловимий» Нед; — р. *щúпать*,

бр. *шчұпаць*, др. *щюпати* «торкатися, обмацувати», п. ст., діал. *szczupać*; — псл. [ščipati] «доторкатися пучками»; — очевидно, похідне утворення від іє. *skeu-р «вістря, кінчик (> пучка)» (Трубачев КСИС 25, 99), яке може розглядатися як розширення нульового ступеня іє. кореня *sek-, наявного в псл. *sěkti, укр. *сікті*; менш певним є зближення з дінд. chupáti «доторкається» (Agrell BSl. Lautst. 39). — Фасмер IV 510; Черных II 437; Преобр. II, вып. последний 120—121.

[**щұпка**] «кісточка у фруктах (сливах, яблуках, грушах тощо)» ВеУГ; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане зі *щұпати*, [*щұпта*] «щілка, пучка». — Див. ще **щұпати**.

щұплий «худий, тонкий», *щуплювáтий*, *щуплýвий*, [*щұпнýй*] «щуплий» Нед; — р. *щұпльй*, бр. *шчұплы*, др. *щюпль* «слабкий, жалюгідний», п. *szczupły* «худорлявий, сухорлявий; (перен.) невеликий», ч. [stíplý] «худорлявий», [(мор.) št'úplý, št'ouplý], слц. št'úplý «тс.»; — псл. [ščuplъ(jy)] «худий, тонкий» утворене від *ščipati* «доторкатися, щипати»; менш імовірні пов'язання зі *щұр* «пациок» (Brückner 545), псл. *duprъ «трухлявий» (Machek ESJC 626). — Фасмер IV 510; Преобр. II, вып. последний 120; Ільинський РФВ 18, 202; Черных II 437; Богус 599. — Див. ще **щұпати**.

[**щұпрати**] «доторкатися; гладити»; — очевидно, похідне утворення від *щұпта* «пучка, щілка». — Див. ще **щұпати**.

щупұх — див. **щипұх**.

щұр¹ (зоол.) «пациок, *Mus rattus, Mus decumanus*», *щуренá*, *щурá*, *щурáч*; — р. [*щұр*] «пациок; дошовий черв'як», бр. [*щұр*] «миша; щур, пациок», п. *szczur* «щур, пациок», ч. štír «скорпіон», слц. št'úg «тс.», вл. ščura «щур, пациок», нл. (заст.) ščig [ščirk] «тс.», болг. щурéц «цвіркун; коник», м. штурец «цвіркун», схв. штурак «тс.», слн. ščúrek «тарган; цвіркун», цсл. *штурыць* «рід, тварин», **шоұръ** «цвіркун; цикада»; — псл. ščigъ; — не зовсім ясне; найвірогіднішим є припущення (Топоров—Трубачев

247) про його фіно-угорське походження (пор. морд.-ерз. čejer «миша», [čefer], морд.-мокш. šejer, фін. hiiri, велс. hič, комі, удм. шыр, уг. egér «тс.», що зводяться до пфін.-уг. *šiñere > пфін. *šíre); менш вірогідні спроби довести іє. походження слова, зокрема пов'язання з гр. σαῦρος (< *σιαυρός) «яшірка» (Machek ESJC 626—627), виведення з первісного jaščigъ, що нібіто зазнало скорочення (Machek ESJCS 514), пов'язання з лит. skūsti (1 ос. одн. теп. ч. skutu) «голити», лтс. skut «тс.», п. skubač, укр. скубти, псл. *ščigъ «худий, стрункий» (Brückner 545; Schuster-Sewc 1424), зіставлення з гр. σκίουρος «білка» (Штрекель у Преобр. II, вып. последний 121); сумнівним видається зближення (Фасмер IV 510) зі *щұр* (орн.) *Pinicola enucleator* L., ч. štír «скорпіон», слц. št'úg «тс.», болг. щурец «коник», слн. ščúrek «тс.», цсл. штоуғъ. — Богус 599.

щұр² (орн.) *Pinicola enucleator* L.; [берегова ластівка], *Riparia riparia* L. ВеБ; стриж (серпокрилець), *Apus apus* (в УРС: *Apodes apus*), *щұрік* (орн.) «берегова ластівка», [*щұрка*] (орн.) «бджолоїдка звичайна, *Megops apiaster* L.» Шарл, [*щұрóк*] (орн.) «міська ластівка, *Delichon urbica* L.; бджолоїдка, *Megops apiaster* L.» Шарл, *щурá* (орн.) «пташеня щура; [пташеня стрижка (серпокрильця)]», *щұрýчай* «той, що стосується щура; [той, що стосується серпокрильця]»; — р. *щұр* (орн.) *Pinicola enucleator* L., бр. *щұр* «тс.», др. *щұръ* «назва птаха»; — псл. [ščigъ]; утворення від звуконаслідувального кореня ščigъ, що позначав щебетання. — Фасмер IV 510—511; Преобр. II, вып. последний 121. — Пор. **щұр¹**.

щұр³ «предок, родонаочальник» Нед, *práščur* «далекий предок, родонаочальник; (перен.) давній попередник чого-небудь», *práščurka*, *práščurivs'kyj*; — р. *щұр* «предок», *práščur*, бр. *práščur* «тс.», др. *прашчуръ*, *прашюръ* «прапрадід; правнук», п. *praszcuz* «прашчур; ст. правнук», *praskurzé* «правнук», цсл. *праштоуғъ* «тс.»; — псл. (рга)ščigъ; —

загальновизнаної етимології не має; припускалася спорідненість з лит. *prakūréjas*, яке зіставлялося з гр. *κύρος* «сила, влада», *κύριος* «пан», дірл. *сауг*, сир «герой», дінд. *čavīgas* «могутній», *čūgas* «сильний, герой» (Трубачев Терм. родства 72—73; Mikl. EW 344; Вегп. IF 10, 155); зіставлялося також із *шурин* (Преобр. I 124; Младенов 696; Горяев 427), з р. *чур (меня)* (Желтов ФЗ 1876/4, 37), з *чур-бák*, пов'язаним з псл. *čigъ «межа, рубіж; символічне зображення предка-охоронця», що походить з іє. *keug «різати, рубати» (Лукінова З архаїчної лексики // Київ. Полісся 79—83). — Фасмер—Трубачев IV 386; Преобр. II, вып. последний 81—82. — Див. ще **чурбáк**.

[**щур⁴**] «мале худе поросся» Мо; — утворене лексико-семантичним способом від **щур** «пацюк» за зовнішньою подібністю.

[**щúрбати**] «смикати, щипати (напр., траву)» Нед; — неясне. — Пор. **щúбрati**.

щúрить «щулити (очі, [вуха])»; — р. *щúрить* «щулити (очі)», бр. [*щчýрыць*] «тс.», п. *szczurzyć* «щулити (ву-

хà)», [*szczurzyć się*] «надиматися, наїжуватися (у гніві)», болг. *щýр(ав)* «нерозумний, [який не бачить добре]» говорки Одещини; — псл. [*ščuriti*]; можливо, походить з іє. *(s)keu-г- «різати», що є паралеллю до іє. *(s)keu-l- «тс.», звідки псл. *ščuliti*, укр. *щúлити*; запропоновані зіставлення зі *щýрити* (р. *щéрить*) (Горяев 430) і з р. *чур* «межа» (Ільинський AfSIPh 32, 342; Черных II 437) непереконливі. — Фасмер IV 511; Преобр. II, вып. последний 121—122. — Пор. **щúлити**.

[**щúток**] «щиголь (удар пальцем) по носу» Нед, [*шутók*] «тс.»; — видозмінене запозичення з польської мови; п. *szczutek* «тс.» пов'язується з п. *szczudło* «хідля; милиця» (Brückner 545).

щучник (дернистий) (бот.) «*Deschampsia caespitosa* (L.) P.B. (*Aira caespitosa*) СУМ, Mak; — р. **щучка** (дернистая) «тс.»; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане зі *щúка* з огляду на гострошерехаті гілки, зубчасту нижню квіткову луску, що могли асоціюватися із зовнішнім виглядом щуки. — Нейштадт 107. — Див. ще **щúка**.

Ю

юбка — див. **юпка**.

ювелір «майстер, який виготовляє художні вироби з дорогоцінних металів і каменів; продавець ювелірних виробів», **ювелірня** «ювелірний магазин»; — р. болг. *ювелир*, бр. *ювелір*, п. *jubiler*, ст. *jowiler*, вл. *juwelér*, схв. *juvelár*, слн. *juvelír*; — запозичення з німецької мови; н. Juwelier «ювелір» походить від н. *Juwel* «дорогоцінний камінь, коштовність» (гол. *juweel* «тс.»), яке через фр. ст. *joël* «коштовність» продовжує слат. **jocellum* «тс.», похідне від лат. *iōsus* «жарт, забава, гра». — СІС² 938; Фасмер IV 525—526; Черных II 458; Kluge—Mitzka 336; Walde—Hoßm. I 715—716. — Див. ще **джок**.

Ювеналій «чоловіче ім'я»; — р. болг. *Ювеналий*, бр. *Ювеналій*, др. *Ювеналий*; — запозичення з грецької мови; сгр. Іоувееналіос «Ювеналій» виникло на основі лат. *Juvenālis* «Ювенал» (ім'я відомого римського поета-сатирика), що походить від прікметника *juvenālis* «юнацький, молодецький», *juvenis* «молодий; молодий чоловік, юнак; молода жінка, дівчина», споріднених із пsl. *juppъ*, укр. *юний*. — Вл. імена 95; Петровский 233—234; Спр. личн. імен 477; Илчев 566; Walde—Hoßm. I 735—736. — Див. ще **юний**.

ювілéй «річниця якоїсь знаменної події, життя й діяльності визначних осіб», (заст.) **юблéй** «ювілей», (заст.) **юблáр** «ювіляр», (заст.) **ювілáнт** «тс.», **ювілáр**, (заст.) **ювілáйт** «ювіляр»; — р. болг. *юбилéй*, бр. *юбилéй*, п. *jubileusz*, ч. слц. *jubileum*, вл. нл. *jubilej*, м. *jubilej*, схв. *jubiléj*, слн. *jubiléj*; — запозичене з грецької мови, почасти (застаріле) через латинську (лат. *jubilaeus*); сгр.

іωβηλαῖος «ювілей», утворене від іουβηλαῖον (єтоς) «ювілейний (рік)», походить з гебрайської мови; гебр. יְבֵל «баран; баранячий ріг; веселощі, свято, ювілей» (початок кожного 50-го, ювілейного року, коли за стародавнім єврейським звичаєм у пам'ять виходу євреїв з Єгипту звільнюли невільників, дарували борги тощо, оголошувався звуками баранячого рогу) утворене від кореня י-ב-ל «везти, вести» (пор. гебр. הַבֵּל «(він) вів», יְבָל «продукція (сільськогосподарська); урожай»). — Фасмер IV 525; Черных II 457; Преобр. II, вып. последний 127; Holub—Кор. 157; Holub—Lyer 224; Sł. wyr. obcych 326; Sławski I 585; Lokotsch 76; Klein 834; Walde—Hoßm. I 725—726.

[**юг**] «південь; південний вітер» Нед, **юга** «південний теплий сухий вітер Бі; теплий вітер Нед; туман, імла, марево Бі, Г; пошестя, зараза Бі; мокра погода, сльота ЛЧерк; снігова буря, завірюха, хурделиця; сніг, що переноситься низовим вітром», [**югівéць**] «мешканець півдня Нед; українець, червонорус Пі», [**юговéць**] «тс.» Нед, Пі, [**южák**] «тс.» Нед, [**югівіцанýн**] «мешканець півдня» Нед, [**юговий**] «південний; спечений, гарячий» Пі, [**южовий**] «тс.» тж; — р. **юг** «південь; [південний вітер]», [**юга**] «імла, марево», др. **югъ** «південь», **угъ** «південь; південні країни; південний вітер; повітря; волога», п. [*jug*] «відлига», ч. *jih* «південь; південний вітер», ст. *juh* «південь; танення», слц. вл. *juh* «південь; південний вітер», нл. *jug* «південь», болг. **юг** «південь; [теплий південний вітер]», м. *jug* «південь; південний вітер; відлига», **յуговина** «південний вітер; відлига», схв. *júg* «південь; південно-східний вітер, сироко»,

слн. *jūg* «лівден; теплий вітер», *jugovípa* «відлига», стсл. **югъ** «південний вітер; південь»; — псл. *jugъ*, *juga*, *jugo* «південний теплий вітер» (< «м'який, -а, -е») < іє. **yo-*/*yoq-* «мішати, місити, м'яти»; — споріднене з дінд. *yaúti* «змішує», лтс. *jaut*, літ. *jaukùs* «лагідний, м'який, приємний»; менш переконливі інші зближення: з гр. *άγυρη* «бліск», алб. *agutme* «ранкова зоря, ранок» (Фасмер IV 526; Черных II 458; Sławski I 598—599; Machek ESJC 226), з літ. *áugti* «рости», лат. *augeō* «збільшую, росту» (Brückner 210; Berg. I 458), з **вогóнь** (Ільинський РРВ 74, 132), з гр. *ύγρος* «вологий» (Schrader Reallexikon I 501, II 659), з дінд. *yóga* «запрягання, поєднання» (ідеться про поєднання обох половин сонячної дороги — Boudouin de Courtenay IF 21, Anzeiger 132). — Преобр. II, вып. последний 128; ЭССЯ 8, 192—193; Holub—Кор. 154; Holub—Lyer 223; Schuster-Šewc 464—465.

[**югáн**] (іхт.) «в'юн, *Misgurnus fossilis* L.» ВеНЗн; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з дієсловом **югáти* «шмигати». — Див. ще **югнúти**.

[**югáс**] «вівчар», [*юга*] «вівця» ВеУг; — п. *juħas* «вівчар (у Татрах)», слц. [*juħás*] «вівчар»; — запозичення з угорської мови; уг. *juħász* «вівчар» походить від етимологічно нез'ясованого *juħ* «вівця». — Лизанець НЗ УжДУ 26/2, 124; Sławski I 588; Brückner 208; Matzenauer 186; Киш ЕИРЯ IV 61; MNTESz II 284.

[**югнúти**] «шмигнути, побігти»; — не зовсім ясне; можливо, експресивне утворення, пов'язане з **югá** «зварюха»; пор. також р. [*юкнуть*] «стукнути; зникнути».

[**югúрт**] «кисломолочний продукт», *йогурт* «тс.»; — р. *йогурт*, п. ч. *jogurt*, болг. *йогурт* «тс.»; недавнє запозичення, можливо, за посередництвом російської мови з тюркських, пор. тур. *yoğurt* «тс.». — Kopaliński 457; Holub—Lyer 224; БЕР II 104.

[**юд**] (бот.) «горобина, *Sorbus aucuparia* L.», [*юдаш*] ВеЗа, **юдик** ВеЛ, ВеНЗн, Mak, **юдýна** Г, ВеЛ, Mak] «тс.»; — неясне.

юда «зрадник»; — р. *Иуда*, бр. болг. *юда* «тс.», др. *Иуда*, п. *judasz* «зрадник, запроданець», ч. *jidás* «зрадник», слц. *judás*, м. *juda*, слн. *judež*, стсл. **Июда**, **Юда** «тс.»; — утворення, що походить від власного імені *Юда* «Іуда», гебр. *יְהוּדָה*, (букв.) «(Він) Ягве вихваляє», де *hôdā* «вихваляти», яке, за Євангелієм, належало апостолові, що зрадив Ісуса Христа; у звязку з цим власне ім'я почало застосовуватися як апелітив на поозначення зрадника, запроданця взагалі. — Фасмер II 145; Петровский 125; Holub—Кор. 153; Holub—Lyer 223. — Див. ще **жид**.

[**юдítι**] «підбурювати», *píð'jóðjuvati* «тс.» СУМ, ВеБ, [*юда*] «злій дух, нечиста сила» Г, Шух; — бр. [*յóðiç*] «хитрувати, лукавити, зводити наклепи», п. [*judzić*] «підбурювати, спокушати; набридити», слц. [*juzic*] «наговорювати», болг. *юдя* «підманювати, спокушати», м. *juda* «міфічна істота (персоніфікація вихору, урагану)», схв. *jýðati se* «поводитися роздратовано, нервово», слн. *júðati* «погано поводитися з кимось, знущатися з когось; ляти»; — псл. *juditi*; — споріднене з літ. *jáudytis* «пустувати, буяти», *jaudà* «спокуса, приваба», лтс. *jaūda* «(душевна) сила, розум, задум», дінд. *yodhati* «воює» і (з іншим ступенем кореневого вокалізму) лат. *iubeō* «наказую» (< «спонукаю до руху»), гр. (гомер.) *ύσμην* (< **judh-s*) «боротьба»; іє. **judh-*/*yoqədh-*; для п. *judzíć* припускається запозичення зі східнослов'янських мов (Sławski I 587). — ЭССЯ 8, 191—192; Sławski I 587—588; Brückner 208; Младенов 699; Berg. I 457; Trautmann 109.

[**юдза**] (бот.) «рижій, *Camelina sativa* Crtz.» Mak; — неясне. — Пор. **юд**, **юрда**.

юдоль «місце страждань»; — р. бр. *юдоль* (заст.) «долина, рівнина, якесь місце; місце страждань; горе, скорбота», др. *юдоль* «долина (також перен.)», п. *wądół* «яр», ч. *údolí* «долина; (перен.) юдоль», заст. *údol* «тс.», слц. *údolie* «долина; (перен.) юдоль; місцевість уздовж

річки в гірському краю», (рідк., поет.) *údol* «тс.», вл. *wudolina* «долина», *wudóčk* «вижолобина; западина», болг. *юдъл* «юдоль», слн. ст. *odol* «долина»; — запозичення з церковнослов'янської мови; цсл. **ждо́ль** «долина; юдоль», **ждо́ль**, **ждо́льк**, **ждо́льк** «тс.» походить із псл. *qdolъ* (*qdolъ*), *qdolъje*, утвореного від *dolъ* (**dolъ*, укр. *dil*) за допомогою приіменного префікса **q-* (< іє. **ap-* «на», пор. ав. *ana* «на, через», гот. *ana* «на», гр. *ává* «на, вгору, уздовж», лат. *an-* «на»). — Фасмер IV 142—143, 528; Младенов 699. — Див. ще **діл**.

[юж] «уже» ВeБ, **[юже, южъ, юзы]** Исслед. п. яз., **[ю]** ВeБ, **[юйка]** «тс.» ВeБ, **[ю́кавци]** «ті, що вживають діалектне слово *ю* (уже)» ВeБ; — бр. **[юж]** «уже», др. *юже*, п. *juž*, ст. *juže*, **[ju]**, ч. *již*, **[juž]**, вл. *juž*, нл. *juž*, *južo*, *južog*, полаб. *jauz* (< **juže*) «тс.», схв. **[jüp]**, ст. *jüre* (< **juže*) «як тільки; щойно, ледве; уже», слн. *žé*, ст. *jug* «уже», стсл. **юже, ѿже**, цсл. **ю** «тс.»; — запозичення з польської мови; п. *juž*, ст. *juže*, **[ju]** етимологічно відповідає укр. *уже*. — ЭССЯ 8, 191; Sławski I 597—598; Brückner 210; Holub—Кор. 156; Holub—Луег 224. — Див. ще **уже**.

[южина] «полудень, підвечірок; вечеря» ВeЗа, **[южиновáти]** «полуднувати; вечеряті» ВeЗа, **[южновáти]** «тс.» ВeЗа; — р. *ўжин* «вечеря», **[ўжина]** «тс.», др. *ужина* «полудень, підвечірок», п. *[južyna]* «другий сніданок або підвечірок», полаб. *jauzéinā* (< **južina*) «обід, їда в полудень», болг. **[ўжина]** «підвечірок (звичайно влітку на полі)», м. *ужина* «полудень, підвечірок», схв. *ўжина* «полуденок, закуска вдень», **[južina]** «тс.», слн. *júžina* «обід; (тепер звичайно) полудень, підвечірок»; — псл. *(j)užina* «їда опівдні»; утворене від *juđъ* «південь; південний вітер»; в українській мові з огляду на початкове **ю-** і географію поширення є словом польського походження. — Фасмер IV 152; ЭССЯ 8, 203; Sławski I 598—599; Brückner 210; Младенов 699; Bern. I 457; Míkl. EW 106. — Див. ще **юг**.

юз «рід телеграфного апарату», **юзист** «телеграфіст, що працює на такому апараті»; — р. бр. болг. *юз*, ч. *hughesista* (фонет. *hjúsista*) «юзист», слц. *hughesogram* (фонет. *hjúsogram*) «телеграма, послана юзом»; — запозичення з російської мови; р. *юз* «літеродрукувальний телеграфний апарат» виникло на основі передачі прізвища англійського винахідника апарату Д.-Е. Х'юза (Hughes, 1831—1900). — СІС² 938; ССРЛЯ 17, 1980.

[юзерлик] (бот.) «гармала звичайна, *Peganum harmala L.*» Mak; — р. **[юзурлюн]** «тс.»; — запозичення з тюркських мов; пор. тур. *üzerlik* «тс.», дтюрк. (XI ст.) *jüzärglik*, *üzärglik* «тс.» ДТС (корінь та насіння цієї рослини використовуються в промисловості та медицині, а насіння у східних народів також як приправа до їжі); тюркське слово утворене з *jüz* «обличчя» і *erlik* «чоловіча сила» (можливо, тому, що прикоренева частина рослини схожа на людську голову). — Флора УРСР VII 78—80). — Фасмер IV 529.

[юзéфор] (бот.) «гікоп, *Hyssopus officinalis L.*», **[йозефор Mak, юзенкі Mak, юзéфа Бі]** «тс.», **[юзéфка]** «тс. Пі, Mak; золототисячник звичайний, *Erythraea centaurium Pers. Mak*»; — п. **[józefek]** (бот.) «гікоп, *Hyssopus officinalis L.*», ст. *juzep*, *józef*, **[izop]**, *hizop* «тс.»; — запозичення з польської мови; п. **[józefek]** «гікоп» утворене за допомогою суфікса -ек від п. ст. *józef*, що виникло на основі п. *hizop* (бот.) «гікоп» (з латинської назви рослини *hyssopus*) унаслідок її вторинного зближення з ім'ям *Józef* «Йосип». — Sł. wug. obcych 283. — Див. ще **гікоп**.

юйт (заст.) «азіатський ескімос»; — р. **[юйт]**; — за російським посередництвом запозичене з ескімоської мови; еск. **югыт** (*juhyt*) (варіант **юу'йт** «люді» є формою множини від іменника **юк** (*juk*) «людина») — термін, що запропонував у 30-х рр. ХХ століття як називу азіатських ескімосів дослідник народів Півночі В. Г. Богораз. — БСЭ 49,

386; Меновщиков Языки народов СССР V 353; Богораз Языки и письменности народов Севера 1934 III 105; Меновщиков Грамматика языка азиатских эскимосов 1962 I 5; Рубцова Материалы по языку и фольклору эскимосов (чаплинский диалект) 1954 I 13.

[ю́чик] (орн.) «вівчарик-ковалик, *Phylloscopus collybitus* Vieill.» Шарл; — не зовсім ясне; можливо, звуконаслідуване утворення. — Пор. **ючик**.

ю́к «в'ю́к», [ючни́й] «в'ю́чний»; — р. вью́к, ст. ю́к, бр. ўю́к, п. ю́кі, болг. ю́к; — запозичення з тюркських мов; тур. дтюрк. чаг. алт. уйг. ўйк «вантаж, вага», тат. башк. ѹок «тс.» пов'язуються з уйг. јү «вантажити», јүт «підіймати вгору» (Räsänen Versuch 212). — Фасмер IV 529; Sławski I 587, 588—589; Brückner 208; Mikl. EW 106; Вегп. I 458—459; Lokotsch 77. — Див. ще **в'ю́к**.

ю́ка (бот.) «південна вічнозелена деревина рослина Йесса L.; волокна цієї рослини, з яких виготовляють канати, рогожі і т. ін.», ю́кка «тс.»; — р. ю́кка, бр. болг. ю́ка, п. юкка, ч. слц. юка, схв. јўка, слн. јука «тс.»; — запозичене з іспанської мови, можливо, за німецьким (н. Yucca «юка») або російським посередництвом; ісп. уиса «юка» походить, як припускається, з аравакської мови (острів Гайті). — CIC² 938; Sł. wyt. obcych 326; Holub—Lyer 225; Dauzat 760; Klein 1765; Lokotsch EWA 64.

ю́кагир «представник палеоазіатської народності на півночі Східного Сибіру»; — р. юкагир, бр. юкагір «тс.», п. юкагірски «юкагирський»; — запозичене з евенкійської мови за російським посередництвом; евенк. jekēgir «якути» (jekēgín «якут») утворене від jeke [jako] «якут» за допомогою суфікса -gir (одн. -gin), що означає належність до племені; змішування значень «якут» і «юкагир» сталося, очевидно, в евенкійській мові. — Angere ZfS!Ph 29, 144—145.

[ю́клі] «черево» ЛексПол, [юклáтий] «череватий» ЛексПол; — не зовсім ясне; можливо, запозичення з якоїсь тюркської мови (пор. тур. yüklük «тягар; вагітність;

велика шафа», yüklü «нав'ючений; вагітна»), що зазнало формальних (мабуть, під впливом чéрево) і семантичних змін.

ю́кола «в'ялена риба в народів Півночі та Далекого Сходу»; — р. ю́кола, бр. ю́кала «тс.»; — за російським посередництвом запозичене з хантійської або мансійської мови; хант. манс. (ст. або діал.) јоکәл, хант. ѡюхәл, юхәл «тс.» етимологічно не з'ясовані; форма р. ю́кола (замість сподіваного *юкол), мабуть, під впливом *рыба* (Steinitz ZfS! 5, 519); виведення слова з комі ѹ «річка» і слова, близького до фін. *kala* «риба» та уг. *hal* «тс.» (Фасмер IV 529) або від юкагирського *iyal* «в'ялена риба» (Vasteg ZfS!Ph 29, 141) помилкові.

[ю́кст] «буковий горішок» Нед; — неясне.

[ю́ла¹] «назва гри зі дзигою; непосидюча жінка» Нед, [ю́лавий] «непосидючий» Пі, [юлкій] «тс.» тж, [ю́лити] «крутитися» Нед; — р. юла́ «дзига; (перен.) непосидюча, рухлива людина», бр. [юла́] «дрібна, дуже вертка рибка; вертка, неспокійна дитина», п. [juła] «якась дрібна рибка»; — не зовсім ясне; найімовірніше пов'язання (Соболевский РФВ 66, 347; Преобр. II, вып. последний 128) із припущенням др. *в'юла́, похідним від *výti(s)*; сумнівніші інші зближення: з юр «вир», юрítъ «поспішати» і лтс. *jaujs* «крутий, різкий, швидкий» (Mühl.—Endz. II 97), з п. *judzić* «дражнити, дратувати», лит. *judūs* «рухливий», *judēti* «рухати» (Ільинський Сб. Милетич 470—471), з гр. εύλή «черв'як» або είλύω «катати» (Вегп. IF 10, 157), а також спроби виводити від шв. *hjul* «колесо» (Bezzemberger KZ 44, 311) або від гол. *jool* «чептурун, франт» (Matzenauer 186). — Фасмер IV 529—530; Черных II 458—459.

юла² (орн.) «жайворонок лісовий, *Lullula arborea* L.» Шарл, [ю́лка] (орн.) «тс.»; — р. [юла́] «жайворонок, *Alauda arvensis*», [ю́лка] «тс.»; — звуконаслідуване утворення; пропонувалося також [юлка] < *в'юлка (Черных II 458, 459). — Булаховський Вибр. пр. III 283—285.

[юлавий] «слабосильний, знесилений»; — р. [юлáвый] «проворний, не-посидючий»; — не зовсім ясне; можливо, походить від первісного др. [*въю́лавый] «виткий, гнучкий», утвореного від *вѣти*; значення «слабосилий» могло розвинутися через проміжне значення «той, що легко гнеться». — Див. ще **юла́1**.

Юліа́н «чоловіче ім'я», [Юліáн], Уліа́н, [Уліа́н, Юлько], зменш. від Юліа́н Нед, Юліа́нна Нед], Уліа́на, [Оляна, Уліо́ня], ст. Іоулáнть «*зѣлѡ тл҃жкоѳменъ, горко въ оумѣ имѧцинъ*» (1627); — р. болг. Юлиа́н, бр. Юлья́н, п. Julian, ч. слц. Julián, м. Juлиан, схв. Іулија́н (Juliја́н), слн. Julijan, стсл. **Июлиганть**; — запозичення з латинської мови; лат. Jūlius *«Юліан»* походить від Jūlius *«Юлій»*, присвійного прикметника від імені Jūlius *«Юлій»*. — Вл. імена 96; Петровский 234; Спр. личн. імен 477; Илчев 566. — Див. ще **Юлій**.

Юлій, Юлія, [Или́ська] Нед, [Ле-лю́шка] Веб; — р. болг. Юлий, бр. Юлій, п. Juliusz, ч. Julius, слц. Július, схв. Іулије, слн. Júlij, цсл. **Июлий**; — запозичення з латинської мови; лат. Jūlius *«Юлій»* є римським родовим ім'ям, етимологічно нез'ясованим. — Вл. імена 96; Петровский 234; Спр. личн. імен 477; Илчев 566; Walde—Hořm. I 729. — Пор. **Юліа́н**.

юнга «підліток, що навчається на кораблі морської справи і виконує обов'язки матроса»; — р. бр. болг. юнга, п. junga, полаб. jungē (прикм.) «молодий»; — запозичене з голландської мови за російським посередництвом; гол. jongen «хлопець; юнга» походить від jong «молодий», спорідненого з дvn. (> нvn.), днн. дфриз. jung, дангл. geong, англ. young, дісл. ungr, гор. juggs, псл. юпъ, укр. юний. — Фасмер IV 530; Черных II 459; Vries NEW 287; Kluge—Mitzka 335. — Див. ще **юний**.

юний «молодий», юначий «юнацький, молодий» Нед, юначний «тс.» Пі, [инаш] «юнак» Ж, [юн] «тс.» Нед, юнак, юнацтво (зб.) «юнаки; молодці;

молодецтво, хвацькість», юначка «молода дівчина» Нед, [юнέць] «бичок» Нед, юнка, юнь, юніти; — р. юный, бр. юны, др. унъ «молодий, юний», юны «юний, молодий; пещений», п. ст. jiposza, jiposch «юнак», [jipies] «бичок», ч. jiposch «юнак», ст. jiposch «тс.», слц. jipes «молодий вік», вл. юпак «юнак», нл. ст. юпак «молодець, герой», ст. junk «бичок», полаб. jaupas (< *jipъsъ) «(молодий) бик; віл», болг. ст. юн «юний», юнец «бичок», м. юнеч, схв. јунац, слн. юпес «тс.», стсл. юнъ «молодий, юний»; — псл. юпъ; — споріднене з лит. jáunas «молодий; юний», лтс. jaūns «тс.; новий», дінд. уývā (род. в. уýpaḥ, уývan, уýp-) «молодий», ав. уava (у(u)va, род. в. уýpō), лат. juvenis, гор. juggs, дірл. ȳas, кімр. ieuaps «тс.»; іє. *jēcəpo-/jōcəpo «молодий» (початково «м'який»). — Фасмер IV 531; ЭССЯ 8, 195—197; Трубачев Терм. родства 186; Преобр. II, вып. последний 128—129; Черных II 460; Sławski I 589—590; Brückner 208—209; Machek ESJC 232; Holub—Кор. 154; Holub—Lyer 223; Schuster-Sewc 466; Skok I 785—786; Mikl. EW 106; Trautmann 106—107; Bern. I 459; Pokorný I 510—511. — Пор. **юнга, юнкер**.

юнкер (іст.) «поміщик у Німеччині; (заст.) учень військового училища», юнкерня (зб.) «юнкери (учні військового училища)», юнкерство (зб.) «юнкери (в обох значеннях)»; — р. бр. болг. юнкер, п. junkier, ч. слц. юнкер, вл. júnker (іст.) «юнкер (поміщик у Німеччині)», нл. junkog, схв. јункер, слн. júnker «тс.»; — запозичене з німецької мови частково за посередництвом російської (у значенні «учень військового училища»); н. Junker «великий поміщик у Пруссії; панич; (військ.) юнкер (як скорочення від Fähnrichjunker)» через свн. junc̄hērge походить від дvn. junc̄hērго (букв.) «молодий пан», складного слова, утвореного з компонентів jipsc-, пов'язаного з дvn. нvn. jung «молодий», і hērго (< дvn. hēgго (< hēgīго) «пан», нvn. Herr «тс.»), утвореного від

hēr «знатний, високий, чудовий» (первісно «сивий, із сивим волоссям»), яке споріднене з дангл. hār «сірий; сивий», англ. hoar(y), дісл. hāgg «тс.», псл. sēgъ, укр. сірий. — СІС² 939; Фасмер IV 531; Черных II 459—460; Sławski I 590; Holub—Lyer 225; Kluge—Mitzka 297, 305, 336. — Див. ще **юний**. — Пор. **сірий, юнга**.

юнкóр «юнак, що надсилає дописи до преси (звичайно молодіжної)»; — р. бр. **юнкóр**; — утворення, що з'явилося в результаті конденсації словосполучення **юний кореспондéнт**. — ССРЛЯ 17, 1989. — Див. ще **кореспондéнція, юний**.

юннáт «дитина або підліток, учасник гуртка для вивчення природи»; — р. бр. **юннáт**; — утворення, що виникло в результаті скорочення словосполучення **юний натураліст**. — Див. ще **натура, юний**.

Юпíтер «верховний бог неба в давньоримській міфології; назва найбільшої планети Сонячної системи», **юпíтер** «потужний електричний освітлювальний прилад»; — р. болг. *Юпíтер*, *юпíтер*, бр. *Юпíтер*, *юпíтер*, п. *Jupiter*, *jupiter*, ч. слц. *Jupiter*, схв. *Júpiter*; — запозичення з латинської мови; лат. *Jupíter* (давніше *Júpiter*, род. в. одн. *Jovis*) «Юпíтер, бог небесного світила; (поет.) небо, повітря» продовжує давніше *Júpiter* (< *Díeu rət̪er), історично кличний відмінок, і є складним словом, перша частина якого споріднена з гр. Ζεύς «Зевс (верховний бог у греків)», дінд. *duāñh* «небо; день»; іє. *d(i)jēus «небо; день» (від іє. основи *deiēu(o)- «той, що сяє», пор. лат. *deus* «бог», пов'язане також із псл. *dънь*, укр. *день*); друга частина -píter пов'язана з лат. *pater* «батько»; **юпíтер** «рід електроламп» походить від н. «Júpiter» (latре), назви фірми, що виготовляла такі лампи. — СІС² 939; Черных II 460; Kopaliński 459, 460—461; Walde—Hofm. I 345—346, 349—351, 732, II 262—264. — Див. ще **день, пáтер**.

юпка «верхній одяг — чоловічий (каптан) і жіночий (спідниця, довга корсетка з рукавами, кофта)» СУМ, Пі, [юбка] «тс.», [юпчýна] «тс.» СУМ, Пі; — р. **юбка** «спідниця», [юба] (ст.) «літній суконний одяг лопарів; поганий кожух, покритий полотном», п. (заст.) **յурка** «жіноча кофточка, корсет, спідниця; жіночий сіряк; куртка (чоловіча)», **јира** «тс.», ч. **յурка** «кофта», (рідк.) **јира** «тс.», слц. **յурка** «кофта, кофточка», **јира** «сіряк», **յурка** (зменш.) «тс.», вл. **јира** «куртка, халат», нл. **јира** «куртка, кофточка», слн. **јóра** «блузка, кофта»; — запозичене з італійської мови, можливо, за німецьким та французьким посередництвом; свн. **յорре**, **յурре** «куртка; спідниця», фр. ст. **јирре** «тс.» походять від іт. *giuppa* «безрукавка», джерелом якого є ар. *gubbba* «нижній одяг із бавовняної тканини». — Фасмер IV 525; Преобр. II, вып. последний 127—128; Черных II 457—458; Sławski I 591—592; Brückner 209; Holub—Kop. 158; Holub—Lyer 225; Вегп. I 459—460. — Див. ще **шуба**. — Пор. **джéмпер, жупáн**.

юrbá «натовп» СУМ, Г, [юrbíця] «тс.» Нед, Пі, **юрбище** «збіговисько», **юrbítися**; — очевидно, результат фонетичної зміни початку слова *gúrbá* «натовп» (пор. укр. діал. *гулиця* — *юлиця* «вулиця»). — Фасмер—Трубачев I 476—477; Sławski I 438—439. — Див. ще **гúrbá**. — Пор. **юрма**.

[**юрда**] (бот.) «прижій дрібноплодний, *Camelina microsagra* Andrz.» Mak; — неясне. — Пор. **юдза**.

юрик (орн.) «щур (серпокрилець), *Apus apus* L., *Cypselus apus* L. Шарл.», *в'юróк* (орн.) «юрок, *Fringilla montifringilla* L.», [юричок] (орн.) «щур (серпокрилець)» Шарл, ВеНЗн, [юrik] (орн.) «тс.» ВеЛ, [юрко] (орн.) «юрок, *Fringilla montifringilla* L.» Шарл, ВеНЗн, **юróк** (орн.) «*Fringilla montifringilla* L.» СУМ, Шарл, **юркувáти** «*Fringillidae*» Шарл; — р. [юрóк], **вьюроќ** «юрок», бр. [юрóк] «юрок, *Fringilla montifringilla* L.; зяблик, *Fringilla coelebs* L.», [уюроќ] «юрок», п. [jurzyk] «серпокрилець, *Apus*

apus L.», юр «юрок, Fringilla montifringilla L.», jerzyk «тс.», ч. jiříce, jiřička, ст. jiřicé, jiřiček «ластівка міська, Delichon urbica L.», слц. jurička «тс.», jurica «серпокрилець», схв. juričica «коноплянка, Carduelis cannabina L.», слн. juričica «тс.», júrica «чиж, Carduelis spinus L.», júrka «іволга, Oriolus galbula L.» — не зовсім ясне; можливо, утворення звуконаслідуванального характеру, що в окремих слов'янських мовах вторинно зближене з ім'ям *Юрій*; виводилося і безпосередньо з цього імені (Sławski I 562—563); пов'язувалося з *выйти(ся)*, *в'ю(ся)* (Горяев 60), що теж може розглядатися як вторинне зближення початково звуконаслідуванального слова; сумнівним є зіставлення (Преобр. I 106) з р. *юркий*, яке дає можливість пояснити лише російські й українські мовні факти поза їхнім зв'язком з іншими слов'янськими. — Фасмер I 373—374; ЭССЯ 8, 198; Черных II 461—462; Machek ESJC 227; Holub—Lyer 223; Вегп. I 460—461.

[**юрики**] (бот.) «петрів хрест, Lathraea squamaria L.» Mak, [**юрник**] «тс.» тж; — неясне.

юрисдикція «право проводити суд; галузь, на яку поширюється це право»; — р. болг. *юрисдикция*, бр. *юрисдикция*, п. *jurysdykcja*, ч. *jurisdikce*, слц. *jurisdikcia*, схв. *юрисдикција*, слн. *jurisdíkcija*; — запозичення з латинської мови; лат. *jurisdictio* «ведення судівництва, судовий розгляд» є складним словом, перша частина якого пов'язана зі словом *jūs* (род. в. одн. *jūris*) «право, влада, суд», спорідненим із дінд. *убі* «хай живе! (хай буде) здоров!», ав. *yaoždādaiti* «робить здоровим, зішляє; ритуально очищує», а друга — з дієсловом *dico* «говорю (<указую>, кажу); отже, первісне значення слова «наказ закону». — СІС² 939; Фасмер IV 533; Holub—Lyer 225; Walde—Hoſtm. I 733—734. — Див. ще **диктат**.

юрисконсульт «постійний консультант з юридичних питань»; — р. *юрисконсульт*, бр. *юрысконсульт*, п. *jurys-*

konsult, болг. *юрисконсульт*, схв. *юрисконзултус*; — запозичення з латинської мови; лат. *jūrisconsultus* «правознавець» є складним словом, утвореним із компонентів *jūs* (род. в. одн. *jūris* «право») і *consultus* «обізнаний, досвідчений», похідного від *cōnsūlo* «обговорюю, раджуся, обмірковую»; отже, первісне значення слова «обізнаний із правом (законами)». — СІС² 939. — Див. ще **консультація, юрисдикція**.

юриспруденція «сукупність наук про право, правознавство»; — р. болг. *юриспруденция*, бр. *юрыспруденцыя*, п. *юриспруденција*, ч. *jurisprudence*, слц. *jurisprudencia*, схв. *юриспруденција*, слн. *jurisprudēnca*; — запозичення з латинської мови; лат. *jūrisprudēntia* «юриспруденція, правознавство» є складним словом, утвореним із компонентів *jūs* (род. в. одн. *jūris*) «право» і *prūdentia* «знання», похідного від *prūdēns* (род. в. одн. *prūdentis*) «свідомий; обізнаний, досвідчений», що виникло з дієприкметника **prōvīdens*, утвореного від *prōvīdeo* «передбачаю; заздалегідь піклуюся; заздалегідь готову», пов'язаного з *videō* «бачу», спорідненого з псл. *vidēti*, укр. [вýдіти] «бачити». — СІС² 939; Фасмер IV 533; Черных II 460, 462; Holub—Lyer 225; Walde—Hoſtm. II 378, 784—785. — Див. ще **вид, про, юрисдикція**.

юрист «фахівець із правознавства; практичний діяч у галузі права», *юристма* «тс.», *юридичний*; — р. болг. *юрист*, бр. *юрыст*, п. *jurysta*, ч. слц. *juriſta*, вл. *jurist*, м. *юрист*, схв. *юрист(a)*, слн. *jurist*; — запозичене з латинської мови, можливо, частково за російським та польським посередництвом; слат. *jurista* «юрист, правник» походить від лат. *jūs* (род. в. одн. *jūris*) «право». — Фасмер IV 533; Черных II 460; Kluge—Mitzka 336. — Див. ще **юрисдикція**.

[**юрити**] «метатися, метушитися; пустувати Пі; обурюватися; приндитися Нед», [**юрліти**] «пустувати» Пі, [**юрукій**] «хтивий, любострасний, розпусний» Нед, [**юрлівий**] «проворний, швидкий СУМ; хтивий, любострасний Нед»,

[юрній] «хтивий, любострасний, розпусний» Нед; — р. [юріть] «метатися, метушитися; кишіти», бр. [юри́ць] «пустувати, загравати; сильно бажати», п. ст. jurzyć się «палати жагою, хтивістю», jurzyć (się) «гнівати(ся)», jurgu «хтивий, любострасний», [jurliwu] «тс.», болг. юрвам «нападаю», юрвам се «екидаєся», м. юрне «помчить, кинеться», схв. ю́рти «мчати, бігти; гнати (когось)»; — псл. [juriti] походить від іє. *joug- (корінь *jeu- «змішувати, приводити в рух»), що виступає також у псл. ягъ(jь), укр. ярий, псл. јиха, укр. юхá; — споріднене з дінд. uuvati «зміщює, з'єднує», гр. ζωρός «палючий, міцний (про вино)»; мало-ймовірні інші спроби пояснення слова: як пов'язаного з лтс. aigēt «грати на мисливських рогах; гнати, полювати; задовольняти статеві інстинкти (про людей і тварин)», ауга «виття; період тічки» (Berg. I 461; Brückner 209; Mühl.—Endz. I 225—226), з лтс. ю́га «море», літ. jáuga «болотяна місцевість» (Trauttapp 335; Pokorný 80—81), з чаг. jürgük «швидкий», алт. ѹг «натовп, стадо» (приймаючи можливість тюркського запозичення — Mikl. EW 106; Matzenauer LF 8, 31), з іє. *eug-, з яким пов'язані гр. αάρι «швидко», пгерм. *ūg(i)-a- «дикий, збуджений», хет. ḫurg «полювати (на диких звірів)» (Cop Slavistična Revija 1954 V—VII 230); сумнівне пов'язання (Sławski I 592—593; Ларин Из истории слов и словарей 89) з ч. [urgu] «сильний, великий», слц. үргу «палкий, швидкий». — Фасмер—Трубачев IV 531—532, 533; ЭССЯ 8, 178—179, 198—199; Преобр. II, вып. последний 129—130; Черных II 460—461. — Пор. юхá, ярий¹.

Юрій «чоловіче, ім'я», [Ірь], Йор, [Юра] Бі, [Юрий, Юріштан Нед], Юрко, (зменш.) Єврásь, Єврах, Юра, Юрásь, Юрásьо, Юрáш, Юрóк, Юрýсь, Юрцьо «тс.»; — р. Юрий, бр. Юрый, др. Гюрги «Юрій, Георгій», п. Jerzy, ч. Jirí, ст. Juří, слц. Juraj, Juro, Jur, вл. Jurij, нл. Jugo, Jurko, болг. Гюрги (Гъорги, Георги), м. Гюреи, схв. Dörđe, Jūraj, слн. Júr, Júgij; — східнослов'янські форми продовжують

др. Гюрги (*Гюргий > Юрий), що походить від стсл. Георгии, Георги «Георгій». — Вл. імена 96; Спр. личн. імен 477; Петровский 234—235; Фасмер IV 533; Holub—Кор. 154. — Див. ще Георгій.

юрмá «юрба», юрмісько, юрмище, юрмітися, [юрмувáтися] «скупчува-тися в юрбу» Нед; — утворення, споріднене із синонімічними гúрмá, гúрбá, юрбá, однак фонетичні стосунки неясні. — Див. ще гúрбá. — Пор. юрбá, юрта².

юрод «юродивий», [юрова] «тс.», юродство, юродівий, юродствува-ти; — р. юрбð, ст. юродивъ «юродивий» (XIV ст.), бр. юрбðзіви «юродивий», др. юродъ, уродъ «дурень, божевіль-ний», уродивши «дурень, безумний; юродивий», болг. (рідк.) юродив «юро-дивий», схв. юродив «тс.», стсл. յкrodъ «дурень», յкrodиевъ «дурний»; — про-довження др. форми юродъ «дурень, божевільний», утвореної від родъ за допомогою заперечного префікса յк- (псл. ѹ-, укр. ѹ-, пор. убóгий «бідний»); отже, первісно слово мало значення «не такий, як рід, відмінний від роду». — Фасмер IV 168, 534; Meillet Études 232. — Див. ще рід, убóгий.

юро́к¹ «кілок СУМ; трубочка (переважно з бузини), застосовувана при перемотуванні ниток на клубок, щоб нитка не різала руку СУМ, Л, Па; [ко-ротка дерев'яна палка для зв'язування снопів Ме; зашморг, пастка Нед], [в'юро́к] «трубочка мотати нитки; кілок для в'язання снопів», [юр] «зашморг, пастка» Нед; — р. [юро́к] «трубочка для нитки при мотанні клубків», бр. [віро́к, юро́к, ўюро́к, уюро́к] «трубоч-ка, за допомогою якої навивають нитку на клубок», п. [jurek, wíjórek] «тс.; ви-гнута палиця для звивання ниток»; — не зовсім ясне, можливо, фонетично спро-щений варіант др. *в'юро́къ, що похо-дить від псл. [*vígъкъ] «знаряддя нави-вати нитки, завивати, закручувати мо-тузки» і з'явився під впливом 1-ї ос.

одн. вью дієслова *výti*; пsl. *vīgъkъ є здрібніло-пестливим утворенням від *vīgъ* (укр. *vipr*). — Див. ще **вир**, **віти**¹.

ю́рòк² — див. **юрик**.

ю́рта¹ «переносне житло (вид шатра) у деяких кочових народів Азії»; — р. болг. *юрта* «тс.», [юрт] «область, країна; населення; дім, житло, подвір'я», ст. *юртъ* «рід, рідня, володіння», бр. *юрта* «юрта», п. ч. слц. *jurta*, слн. *júrta* «тс.»; — запозичення з якоїсь тюркської мови, пор. тур. чаг. кипч. *jurt* «місце мешкання, стоянка, житло», алт. *jurt* «країна, держава, народ», тат. *jört* «подвір'я з будівлями». — CIC² 939; Фасмер IV 534—535; Преобр. II, вып. последний 130; Черных II 462; Holub—Lyer 225; Lokotsch 77; Mikl. TEI I 319; Korsch AfSIPh 9, 506; Радлов III 458—459.

[**ю́рта²**] «юрба», [**ю́ртатися**] «рухатися, соватися, вовтузитися», [**ю́ртувати**] «хвилювати; збирати (разом)», [**ю́ртувáтися**] «з кимось сперечатися, сваритися; хвилюватися» Нед; — не зовсім ясне; можливо, виникло на основі контамінації слів *гурт* і *юрба* або є результатом семантичного розвитку др. *юртъ* «рід, рідня». — Див. ще **ю́рта¹**. — Пор. **ю́рмá**.

юс «літери на позначення носових голосних ѡ та є у церковнослов'янській абетці східнослов'янського ізводу: *юс великий* (ж), *юс малий* (ж)»; — р. бр. болг. *юс* «тс.»; — запозичення з церковнослов'янської мови; слц. *յесъ* (фонет. *josъ*) «назва літери юс» пов'язувалася зі словом *жъсъ* «вус». — Фасмер IV 535; Соболевский РФВ 71, 436—437.

Юстíн, Юстíна — див. **Устíм**.

Юстиніáн «чоловіче ім'я»; — р. *Юстиніан*, бр. *Юсциніян*, п. *Justypáп*, ч. слц. *Justiníáп*, болг. *Юстиніјан*, стсл. **Юстинианъ**; — запозичення з латинської мови; лат. *Justinianus* походить від *jūstus* «справедливий», утвореного від *jūs* (род. в. одн. *jūris*) «право». — Вл. імена 97; Петровский 235; Спр. личн. імен 477; Илчев 567; Walde—Hofm. I 733—734. — Див. ще **юрисдикція**. — Пор. **юстіція**.

юстіція «правосуддя, судочинство; сукупність державних органів, що займаються судочинством»; — р. болг. *юстіција*, бр. *юстыција*, п. *justycja*, ч. *justice*, слц. *justícia*, вл. *justica*, схв. *justicija*, слн. *justíca*; — запозичення з латинської мови; лат. *jūstitia* «справедливість, правосуддя; право, сукупність законів» походить від лат. *jūstus* «справедливий». — CIC² 939; Фасмер IV 535; Черных II 462; Holub—Lyer 225; Walde—Hofm. I 733—734. — Див. ще **юрисдикція**.

ют (морськ.) «кормова частина верхньої палуби судна»; — р. *ют*, ст. *гют*, бр. болг. *ют*, п. *juta*, *jut* «тс.»; — запозичене з голландської мови за посередництвом російської; гол. *hut* «каюта, ют; хатина» споріднене з нvn. (< свн.) *Hütte* «хатина, хатка; (морськ.) каюта; металургійний або скляний завод, гута», що продовжує двн. *hutta* (*hutte*) «хатина, курінь»; виведення (Matzenauer 186) від нvn. *Jütte* «пристрій для виловлювання якоря» безпідставне. — CIC² 939; Фасмер IV 535; Горяев 433; Преобр. II, вып. последний 130; Вегп. I 83; Vries NEW 275; Kluge—Mitzka 323. — Див. ще **гута**.

[**юта**] (бот.) «джут, *Corchorus L.*» Mak; — п. ч. слц. *juta*, болг. *юта*, м. *jута*, схв. *յùта*, слн. *júta* «тс.»; — запозичення з німецької мови; н. *Jute* «джут» походить від англ. *jute* «тс.», в основі якого лежить гінді *jñuta* «хвильстий, кучерявий», дінд. *jáṭā* «кучерявий»; назва мотивується покрученим коренем рослини. — Holub—Кор. 158; Holub—Lyer 225; Kluge—Mitzka 336; Kleip 837. — Пор. **джут**.

[**ю́тро**] (у словосполученні *на ю́тре на зáрі* «рано-вранці») Нед; — др. *ютревати* (*ютрыньюю*) «зранку поспішати, (перен.) прагнути», бр. [**ю́тре**] «ранок; завтрашній день», [**ютраня**] «утреня», п. *jutro* «завтра; ст. ранок», ч. *jítro*, ст. *jutro* «ранок», слц. *jutro* «(одиниця площини) морг (< н. *Morgen*), (букв.) ранок», [*jutre*] «завтра (первісно «вранці»)», вл. *jutro* «морг», *jutře* «завтра», нл. *jutšo* «ранок», полаб. *jautrú* (< **jutro*),

схв. *jútros*, слн. *jútro* «тс.»; — псл. [*jutro*] «світанок»; — очевидно, один із випадків відбиття варіативності **ю/у** в давньоруських говірках; форма, паралельна укр. [*útros*] (пор. др. *юныи* — *уныи*, *юха* — *уха* тощо); не виключається польський вплив (п. ст. *jutro* «ранок»). — ЭССЯ 8, 200—202; Sławski I 594—596; Brückner 209—210; Holub—Lyer 224. — Див. ще **утро**.

юхá «суп, зокрема з рибою; (знев.) кров, гній СУМ, Г, Нед; теплота Бі», *юшка* «суп; рідка частина борщу; відвар; (знев.) кров», [*paюхá*] «кров», *юшити* «литися; текти (про кров) СУМ, Г; скривавлювати Нед, ЛексПол», [*юшити*] «скривавлювати; литися, текти (про кров)» Нед, [*юшно*] «з доброю юшкою» Нед, *роз'юшити* «роздратуватися, впасти в сильне збудження»; — р. [*юхá*] «юшка з риби», [*юшка*] «кров», *ухá* «юшка з риби (раніше будь-яка, але переважно з м'ясом або рибою)», бр. *юха* (розм.) «кров», [*юхá*] «юшка; (лайл.) кров», *юшка* «суп; кров», др. *уха*, *юха* «навар; юшка», п. *jucha* «кров (тварини, (лайл.) людини); (заст.) юшка, соус, сік», ч. (заст.) *jicha* «соус, підлива; сік; суп», ст. *jucha* «тс.», слц. *jucha* «юшка; [капусняк]», вл. *jucha* «гноївка», *juška* «юшка; підлива; сік», нл. *jucha* «гноївка; горілка; юшка; підлива», болг. [*юха*] «юшка», м. [*juya*] «розсіл (капустяний); суп», схв. *jýxa* «суп, юшка», слн. *júha* «суп», цsl. **юхá** «юшка; соус»; — псл. *jicha*, [*uxa*]; — споріднене з літ. *jūšé* «юшка з рибою», прус. *juse* «юшка з м'ясом», дінд. *yūš* (с. р.), *yūšam* (с. р.), *yūšas* (чол. р.) «юшка», лат. *iūs* (род. в. *iūris*) «юшка, суп», шв. *öst* (< **jūs-to-*) «сир», [*üst*] «тс.», гр. ζύμη «закваска, дріжджі» і (з іншим ступенем вокалізму) ζωμός «юшка; м'ясна юшка»; іє. **ious-/jūs-*; праслов'янська форма з пізнішого **ious-ā*, що є похідним від діеслова **ieu-/jeu-* «мішати, місити (готуючи їжу)», пор. літ. *jauti*, *jaūti* «мішати, готовувати їжу для свиней», лтс. *jaut* «мішати», дінд. *uáuti* «zmíšuє»; укр. *юхá*, бр. [*юхá*] є продов-

женням др. *юха*, похідного від цsl. **юхá**, яке могло бути підтримане польським впливом; пряме запозичення з польської мови (Фасмер IV 536) малоямовірне. — Фасмер IV 177—178; ЭССЯ 8, 193, 199; Sławski I 585—586; Brückner 208; Machek ESJC 226; Holub—Кор. 154; Holub—Lyer 223; Schuster-Sewc 465—466; Младенов 700; Skok I 785; Bern. I 458; Trautmann 110; Walde—Hoßm. I 734; Egnout—Meillet 589; Рокорну I 507.

[**юхварка**] «страва з картоплі, сиру, тіста та ін.»; — не зовсім ясне; можливо, експресивне утворення на основі слів *юхá* і *варити* (див.).

Юхýм «чоловіче ім'я», Євхимійн, Єфýм «тс.», Єфýмія «Хима», Йовхýм «Юхим» Ж, Фéма «Хима» Нед, Шейк, Фемія «тс.» Вел, Фемýня «зменш. від Фéма» Шейк, Фéнна «Хима» Шейк, Хвéнна «тс.» Бі, Хýма, Хýмка, Ювхýм «Юхим», Юхýма «Хима», Юхýмія «тс.», Юхýм «Юхим» Ме, ст. Єфимія (1627); — р. Ефýм «Юхим», ст. Евфýмий, (розм.) Ефýмий, бр. Яўхýм, Яфíм, п. Eufemiusz «тс.», ч. Eufemia «Ефимія», слц. Eufémia, болг. Евтýмий, Евтимýя, Ефимýя, м. Ефимија, схв. Евфимије, Евфимија, Јефимија, Eufemija, слн. Eufemija «тс.», стсл. **Еуфимъ** «Юхим»; — запозичене в давньоруську мову з грецької за посередництвом церковнослов'янської; сгр. ім'я Еўфýміос «тс.» походить від εὐφýμιος «благочестивий; священий; щасливий, радісний, благовісний». — Беринда 206; Вл. імена 97; Петровский 113; Спр. личн. імен 411; Ильев 201.

юхт — див. **люфт**.

юхта¹ «гатунок шкіри, одержуваний особливою обробкою», [*юхт*] «тс.», [*юхторка*] «інструмент чинбарів», [*юхтовий*; — р. *юфть*, (заст.) *юхть*, [*юхта*, *юхоть*], бр. *юхт*, [*юхта*], п. *jucht*, *juchta*, ч. слц. вл. *juchta*, болг. *юфт*, слн. *júhta*; — запозичене з перської або з якоїсь тюркської мови, можливо, за посередництвом російської; перс. *jušt* «пара» (< ав. *uyxta-* «тс.» — у зв'язку з тим, що шкіри дубилися попарно); менш

переконливе виведення (Lokotsch 166) від тат. ўлти «мішок» або припущення (Kluge—Mitzka 334) про те саме слово як проміжну ланку між перс. *jucht* і р. *юфть*. — Фасмер IV 536; Черных II 462—463; Sławski I 586—587; Вегп. I 156; Mikl. EW 106, TEI I 23; Korsch AfSIPh 9, 495—496.

юхта² «отвір у печі, через який чистять трубу», *юха* «тс.»; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане із запозиченням з російської мови *в'юшка* «затулка димоходу», що виводиться з *вить, вью*. — Фасмер I 374. — Пор. **в'юшка**.

[юхторити] «метушитися (?)», **[юхторитися]** «прагнути, рватися (?)»; **намагатися, силкуватися (?)**; — р. **[юхтитися]** «влаштовуватися, вміщуватися десь, укладатися» — не зовсім ясне; можливо, експресивний варіант дієслова

[юріти] «метушитися», пор. експресивні утворення із суфіксом *-ор(ити)* *відшпандрити, запромітити, затаратити* і под.

[ю́чик] (орн.) «сорокопуд терновий, *Lanius collurio* L.» Веб; — неясне.

[ю́ць] «шлунок» ЛексПол; — не зовсім ясне; можливо, експресивне утворення, пов'язане з **[ю́клі]** «чрево» (див.).

[ю́чик] (орн.) «вівчарик весняний, *Phylloscopus trochilus* L.» ВебЗн, **[юйчик]** «тс.» Шарл; — фонетичний варіант звуконаслідуваного **юйчик** (див.).

[юшóве] (мн.) «жовна, гулі» Нед; — не зовсім ясне; можливо, виникло на основі **[гүши]** «тс.». — Див. ще **гуш**.

[юща] «гуша» Пі; — етимологічно пов'язане з **гýща**; чергування початкових **й-** і **г-** не зовсім ясне, пор., однак, **юрма** «натовп» : **гурма** «тс.». — Див. ще **густій**.

Я

я «особовий займенник 1-ї ос. одн.», я́чество «безцеремонне висування свого я на перший план», я́кати «занадто часто говорити про самого себе»; — р. бр. я, др. язъ, я, п. ja, ст. jaz, ч. já, ст. jáz, слц. вл. нл. ja, полаб. jo (< *ja), joz (< *jazъ), болг. az, [яз], м. jac, схв. já, слн. jàz, [jâ], стсл. азъ, цсл. язъ; — псл. azъ/jazъ (< *jézъ < *ézъ); — споріднене з лит. àš, ст. eš, прус. as, (рідк.) es, лтс. es, дінд. ahám, ав. azəm, дперс. adam, вірм. es, гот. ik, двн. ih (нvn. ich), венет. eχo, гр. ἐγώ, лат. ego; іє. *eǵ-/*[eǵh-], *eǵo етє «ось я» (ЕССЯ 1, 100—102); не всі деталі походження слова з'ясовані; зокрема, щодо появи ѹ найвірогідніше пояснення (Brückner 195—196; Sławski I 477—479), за яким псл. jazъ (< *ézъ) постало внаслідок пре-йотації є < ё, подовження якого пояснюється наголошуванням слова; azъ, таким чином, є вторинним діалектним утворенням, що виникло через відпадіння початкового j; не ясна причина відпадіння кінцевого -z (припускається вплив займенника ty); не має задовільного пояснення псл. a- при іє. e-; кінцеве іє. -ot, звідки псл. -ъ, пояснюється антиципацією дієслівного закінчення (Machek ESJČ 213—214); менш переконливі пояснення я, що виходять з azъ як первісної праслов'янської форми, незрозумілої на тлі індоєвропейських фактів: гіпотези про існування паралельних іє. *eǵ(h)eom i [*óg(h)om] (Ergnout—Meillet 342; Walde—Hofm. I 395; Millewski SPAU 37, 10, 7), злиття *a i *ézъ (Bern. I 35; Brugmann Grundriss II 2, 382), де в *a вбачають підсилювальну частку типу дінд. ád (Zubatý LF 36, 345—346), вплив дієслівного закінчення 1-ї особи одн. -ó (Pedersen KZ 38,

317). — Фасмер IV 538; ЕССЯ 1, 100—103; Черных II 463; Горяев 2; Sławski I 477—479; Brückner 195—196; Schuster-Sewc 416; Skok I 741.

ябéда «наклеп, обмова; наклепник» СУМ, Нед, ябедник, [ябедъ] «ябедник», ябедництво, ябедничати; — р. ябeda «ябеда», др. ябедъникъ, ябетникъ «службова особа; судовий урядовець»; — утворення, що продовжує др. ябеда, яке виникло з первісного *ябета (< *jébeta, пор. др. ябетникъ), можливо, під впливом слова бѣдá «біда»; др. *ябeda / ябета (< *jébeta) запозичене з дсканд. embætti, ambætti «служба, посада», що разом із гот. andbahti, двн. ambahti (> нvn. Amt) «тс.» походить від галльського ambacti «слуги», (буцв.) «ті, що рухаються навколо (пана)», дієприкметникового утворення, перша частина якого пов'язана з префіксом (прийменником) amb(i) «навколо», спорідненим із дірл. imbi(e) «тс.», двн. umbi (> н. um), гр. αἱρφι «тс.», і дієслівним коренем ag- «гнати, посылати», наявним у дірл. aigim «жену», лат. agō «жену, веду; дію», гр. ἀγω «жену, веду», дінд. ájati «жене»; неприйнятним є витлумачення р. ябeda як слова, що складається з префікса я- та іменника бѣда (Kalima Neuphilol. Mitt. 1948, 66; 1949, 225) (у цьому випадку в українській мові мало б бути *ябіда). — Фасмер IV 538—539; Шахматов Очерк 112; Соболевский ЖМНП 1886 (вересень) 151; Черных II 463; Горяев 433; Тогр 13; Vries AEW 102; Kluge—Mitzka 20, 802; Walde—Hofm. I 23—24, 36—37. — Див. ще **акт¹⁻².** — Пор. поштамт.

ябко — див. яблуко.

яблуко (бот.) «плід яблуні, Malus Mill., Pirus Malus L.», [абко] «яблуко»

ВеЛ, [абчанка] «яблучне пюре (мус, суп)» ВеЛ, [блучко] «яблучко» Нед, [йбко] «яблуко», [яблеко] «тс.» Нед, [яблечник] «сидр, яблучне вино» Нед, [яблича] «мале яблуко» ВеУг, [яблічко] «колінна чашка» Г, Нед, [яблівка] «яблуко» Нед, [яблінка] (бот.) «яблуня, *Malus Mill.*» Mak, [яблінчá] «яблунька», [яблінь] (бот.) «яблуня», ябловáti (мн.) «яблуневі» Нед, [яблоко] (бот.) «(адамове) банан, *Musa paradisiaca L.*; (адамове) плід із райської яблуні, *Malus paradisiaca Med.*; (любовне, золоте) помідор, *Solanum lycopersicum L.*» Mak, [яблонка] (бот.) «яблуня» Mak, [яблоня, яблонь] (бот.) «тс.» Mak, [яблóши-ник] «сидр, яблучне вино Нед; (бот.) парило звичайне, *Agrimonia eupatoria L.*», [яблун] (бот.) «парило звичайне, *Agrimonia eupatoria L.*», яблуневі (мн.), яблуніна «яблуня, одна яблуня; яблуневе дерево» Г, Mak, яблунівка «сидр» Нед, [яблунка] (бот.) «яблуня» Нед, яблуння (зб.) «яблуні» СУМ, Нед, Г, яблуня (бот.) «*Malus Mill.*», [яблунь] (бот.) «тс.», яблучко, яблучник «торговець яблуками; яблучне вино; сидр», [яблучниця] «та, що торгує яблуками» Нед, [яблушник] «яблучний квас», [ябъю] (зменш.) «яблуко» Mak, [ябчánка] «рід страви зі зварених яблук», [яблéчний] «яблучний» Нед, [яблонéвий, яблонóвий] «яблуневий» Нед, яблунéвий, [яблýнний] Нед, яблучний, [яблушний]; — р. яблоко «яблуко», бр. яблык, др. яблъко, п. jabłko, ч. jablko, ст. jablo, слц. jablko, вл. jabluko, нл. jabluko, ст. jabko, полаб. jort'ü (< *jablъko), болг. яблъка (жін. р.), [ябл] (с. р.), м. яболко, схв. јабука (жін. р.), ст. јабуко, слн. jábolko, цсл. аблъко, таблъко «тс.»; — псл. (j)ablъko (< іє. *āblu-); — споріднене з лит. obuolys «яблуко», лтс. âbuôls «яблуко», прус. woble, дvn. arfūl, крим.-гот. apel, дірл. aball «тс.», лат. *Abella* (місто в Кампанії (Італія), уславлене своїми яблуками); припускалося, що первісно це була іndo-європейська основа на -l- (Trautmann 2; Meillet Études 335; Bechtel KZ 44, 129; Fraenkel KZ 63,

172; Ergout—Meillet 3; Specht 61; Bern. I 22; Буга РФВ 70, 100); гіпотеза (Moszyński PZJP 280—281) про зв'язок слова з іє. *albhō- «білий», а також виведення псл. ablъko з кельтських (Шахматов AfSIPh 33, 89; Преобр. II, виц. последний 131) або германських мов (Вегп. I 22—23) сумнівні; висловлювалося припущення про субстратне походження слова в іndo-європейських мовах (Machek ESJC 214; Skok I 742—743). — Фасмер—Трубачев IV 539; ЭССЯ 1, 44—47; Булаховський Вибр. пр. II 268; Черных II 463—464; Горяев 433—434; Sławski I 479—480; Schuster-Śewc 417—418; Bezljaj ESSJ I 215—216; Kluge—Mitzka 27; Рокоглу 1—2.

[ябронд] (бот.) «тополя біла, *Populus alba L.*» ВеНЗн, Mak, [ябронт] (бот.) «тс.» Нед; — запозичення з польської мови; п. [jabrząd] (бот.) «тс.» відповідає укр. ябрядь (див.).

[ябрядь] (бот.) «тополя біла, *Populus alba L.*» Mak, [ябруд] «тс.» Mak; — п. [jabrzędz, jabrzadz, jabrząd] (бот.) «тополя біла, *Populus alba L.*» Mak, ч. ст. jabradka (жін. р.) «пагін виноградної лози, гілка», jabřadek (чол. р.) «тс.», слц. [jabrat'] (зб.) «гілки верболозу (на Вербній неділі)»; — псл. (j)a-brędъ, (j)a-brédъ; — утворене за допомогою нині відмерлого праслов'янського префікса (прийменника) *(j)a, що споріднений з дінд. á «до, при» (іє. *é/ð), від псл. *brędъ-/brędъ-, спорідненого з лит. bręsti, bréndau «набрякати, набирати силу, дозрівати», brąnda «зрілість, стиглість», branduołys «ядро, кісточка (плоду)», лтс. briest «зріти, достигати», bruôds «бронька», ірл. briúippe «груди», лат. frons «лоб, чоло», а також лит. briedis «лось», лтс. briēdis «олень», прус. braydis «лось», алб. brî, brîpî «ріг, роги»; основа *brend-/brejd-/brojd- < іє. *bhēg- «видаватися, стирчати (зокрема, про пагони рослин, роги тварин)»; менш переконливі пов'язання з іє. *bhēg- «бліск, білість, жовтавий колір», який розглядається як варіант іє. *bhēl- «білий» (Moszyński JP 1957, 37/4, 293—295; Machek ESJC 214), з дірл. brenn

(< *bhrēndh-pā-) «брізкати, бити струмком» (Pokorný 167—168), гр. βρίθω «маю вагу, перебуваю обтяженим (також про колосся, плоди)» (Bergl. I 84—85); пояснення компонента я- у ч. jabradka і його слов'янських відповідниках впливом ч. jehnēd (< псл. *jagnēda) «котики (на рослинах)» сумнівне. — Фасмер IV 540; ЄССЯ I 49—50; Sławski I 482—483; Brückner 196; Trautmann 35—36.

я́ва — див. **я́віти**.

я́вдокі́м — див. **Євдокі́м**.

я́вдо́ха — див. **Євдокі́я**.

я́вдо́шка — див. **авдотка**.

[**я́ведрик**] «чорт», [**я́веда**] «домовик; обмінена дитина, потвора» Нед, [**я́ведник**] «чорт» Нед, [**я́віда**] «тс.»; — неясне; можливо, експресивне нерегулярне утворення.

[**я́вза́**] «самолюбство, egoїзм» Нед, [**я́вза́ч**] «egoїст» Нед, [**я́взати́ся**] «бути egoїстичним»; — не зовсім ясне; можливо, експресивне нерегулярне утворення від займенника я (див.).

я́віти «показати; зобразити; виявіти», яв, я́ва, явище, я́вка, я́вний, ві́яв, ві́ява «поява; висловлення, повідомлення», ві́явець «виразник» Я, ві́явник, ві́явок «симптом, ознака», зая́віти, зая́ва, зая́вка, зая́вник, з'я́ва, з'я́вина «явище» Нед, [з'я́виско] «тс.» Нед, з'я́всько, з'я́вище, [iз'я́ва] «явище» Нед, на́я́вний, [на́я́ві] Нед, ная́ву, нέява «нез'явлення, відсутність», ней́вка, об'я́віти, об'я́в, об'я́ва, об'я́вка «повідомлення, оголошення», об'я́вник, [по́я́в] «поява; здійснення» Нед, по́я́ва, [по́я́вина] «поява; здійснення» Нед, [по́я́вно] «явишно» Нед, пред'я́віти, пред'я́ва «час подання, термін», пред'я́вник СУМ, [прия́віти] «виявіти збільшення» Нед, прия́ва «присутність; галюцинація», проя́віти, проя́в, проя́ва «диво, дивовижка; химерна людина СУМ; [метка людина, проноза] Л», проя́вник, проя́вний, уя́віти, уя́ва, уя́влення, уя́вний, уя́в (присл.), уя́вки (присл.), неуявлéнний; — р. я́віть, бр. зая́віць «заявіти», др. [я́віти] «показати, явити, заявити», п. jawić się «з'явлитися» (заст.) з'явлитися, прибути», ч.

jeviti «виявляти», слц. javit' «виявити», вл. jewić «показувати, виявляти», нл. (рідк.) jawiš «повідомляти, оголосувати», полаб. (vib)ové (< *(ob)javi) «показує», болг. (заст.) явя́ «повідомлю, перекажу», м. яви «повідомить, перекаже; заявить», схв. jáviti «тс.», стсл. авити, тавити «показувати, виявляти»; — псл. (j)aviti; — споріднене з літ. (ст.) ovyje «наяві», ovytis «уявитися, наснитися», лтс. ávitiēs «казати дурниці, безглаздо поводитися, бешкетувати», дінд. áviň «відкрито», ав. áviš, ávišya- «тс.»; іє. *ávīs-; пов'язується також із літ. autenīs, omenīs, ótumē «свідомість, відчуття» (Machek ESJC 225), що, в свою чергу, зіставляється із псл. ишъ, укр. ум; літ. ovyje, ovytis без достатніх підстав вважають (Bergl. I 34; Trautmann 21) запозиченням зі слов'янських мов; дальші зв'язки з гр. αἰσθάνομαι «помічаю», ἀἴω «чую», лат. audiō «чую» (Schulze KZ 29, 251; Hujer LF 68, 79—80) заперечуються (Ergout—Meillet I 55); сумнівне пов'язання (Mikola Ursli. Gr. I 165) з я́сний. — Фасмер IV 540—541; ЄССЯ I, 93—95; Черных II 464; Sławski I 526—527; Borys 208; Machek ESJC 225; Skok I 762—763; Bezljaj ESSJ I 222; Mikl. EW 101; Эндзелин СБЭ 194, ІОРЯС 15/1, 216.

я́вір¹ (бот.) «дерево з родини кленових з великим п'ятилопатевим листям, Acer pseudoplatanus L.; [тополя піраміdalна, Populus italicica Moench. (Populus pyramidalis Roz.])» Mak, [я́вор] (бот.) «я́вір, Acer pseudoplatanus L.» Pi, [я́ворин] (бот.) «я́вір», яворіна (бот.) «тс.»; — р. я́вор (бот.) «Acer pseudoplatanus; [платан східний, Platanus orientalis L.]», бр. я́вар «я́вір», п. вл. нл. jawor, ч. слц. javog «тс.», полаб. ювагé (< *javorg) (мн.) «клени», болг. я́вор «я́вір», м. я́вор, схв. jávbor «тс.», слн. jávgor «я́вір; клен», цсл. я́воръ «платан», стсл. аворовъ «платановий»; — псл. (j)avorgъ; — праслов'янське запозичення з германських мов, пор. дvn. ähorn «клен»; припускається, що слов'яні могли сприйняти германське слово як прикметник

(*авогъпъ), від якого було утворено зворотним способом іменниковою форму авогъ (Верн. I 34—35); дvn. ahōrp (> н. Ahōrp) споріднене з лат. acer «клен», гр. ἄκαρνος «лавр», які зводяться до іє. *akēg- «гострий», *ak- «бути гострим» у зв'язку з гострими виступами нерівних країв на листі клена (Kluge—Mitzka 10); існує також погляд про праєвропейське, субстратне походження слова (Machek ESJC 218, LP II 154; Skok I 763; Черных II 465); спроби (Brückner 202, AfSIPh 23, 626; Младенов 701) заперечити германське походження слова, у тому числі доводячи його питоме праслов'янське походження (Schuster-Šewc 436), непереконливі. — Фасмер IV 541—542; ЭССЯ 1, 96—97; Ślawski I 528—529; Moszyński PZJP 37—39; Boryś 208; Bezljaj ESSJ I 222; Walde—Hořm. I 6.

[явір²] (бот.) «лепеха звичайна, *Acorus calamus L.*» Mak, [явер, явор] «тс.» Mak; — бр. [յавар] «тс.»; — фонетичний варіант назви áip «лепеха звичайна, *Acorus calamus L.*», що виник унаслідок зближення зі словом явір «Асер *pseudoplatanus L.*». — Фасмер IV 541; Меркулова Очерки 55. — Див. ще áip.

[явірница] (бот.) «смородина золотиста, *Ribes aureum* Pursh.; смородина чорна, *Ribes nigrum L.*, *Ribes petraeum* Wulf.; порічки червоні, *Ribes rubrum L.*; аргус звичайний, *Ribes grossularia L.*» ВеУг, Mak, [евірница] (бот.) «порічки червоні, *Ribes rubrum L.*» ВеНЗн, Mak, [евірниці] «порічки» Ko; — неясне.

[явкати] «ніяквати; скиглити, рюмсати; гелготати, крякати, кахкати», [явкотіти] «пищати, вищати»; — бр. [йукаць] «дзявкати від болю», п. [jawowac] «(про собаку) гавкати, біжути за зайцем», схв. jaūkati «стогнати, зойкати, кричати; плакати, голосити», слн. jávkatи «тс.»; — звуконаслідуванье утворення; пор. гáвкати, нáвкати, рáвкати і под. — Bezljaj ESSJ I 222.

яворитися «утворювати коловертъ (про течію, воду); вирувати»; — імовірно, нерегулярне префіксальне утворення з малопродуктивним префіксом я-, пов'язане з [вріти] «кипіти» (див.).

Явтух — див. **Євтихій**.

ягá «зла потворна баба, відьма» СУМ, Нед, у сполученні бáба-ягá «тс., [ягій]» «злий» Нед; — р. ягá «зла баба, відьма», [ягáя] «рід відьми, злий дух у вигляді потворної баби», бр. ягá «яга», п. jéđza «відьма», [idza] «тс.», ч. [jaza] «зла баба», болг. [ензá] «рана, виразка», схв. jéза «жах», стсл. ы́за «хвороба»; — пsl. (j)ęga / (j)ęza; вважається спорідненим з лит. īęgti «душити, давити, тіснити, мучити», лтс. īgt «кінчатися, чахнути; досадувати», данgl. īnca «біль», дісл. ekki «печаль; сумнів»; з формального погляду пsl. (j)ęga є ім'ям, похідним від дієслова *ęgt'i, яке в слов'янських мовах не засвідчене; менш імовірні припущення зв'язків з дінд. yáksmas «хвороба, виснаження» (Lidén Studien 70), з алб. idhëtë (Meyer EW 157), з лат. aeger «розстроений, хворий» (Верн. I 268), з р. [ягáть] «кричати», eęzä «непосида» (Ільинський ИОРЯС 16/4, 17), з тюрк. ämgä (пор. кипч. emgen «страждати») (Knutsson Über die sog. zweite Palatalisierung in den slavischen Sprachen, Lund 1925, 124), з фін. äkä «гнів» (Нікольський ФЗ 1891/4—5, 7). — Фасмер IV 542—543; ЭССЯ 6, 68—69; Черных II 465; Ślawski I 577—578; Boryś 202, 215; Bezljaj ESSJ I 216; Trautmann 70. — Пор. **язя**.

ягдтáш «мисливська сумка»; — р. ягдтáш, (заст.) яетáш, яхтáш, бр. ягдтáш, болг. ѿгдтáш; — запозичення з німецької мови; н. Jagdtasche «ягдташ», (букв.) «мисливська сумка» є складним словом, перший компонент якого Jagd «полювання» пов'язаний з дієсловом jagen «гнати; полювати», а другий з іменником Tasche «сумка, торба; кишеня». — СІС² 939; ССРЛЯ 17, 2033. — Див. ще **éгер, тáшка**.

ягель (бот.) «оленячий мох, Cladoplia»; — р. бр. ягель; — запозичене з фіно-угорських мов, можливо, через російське посередництво; пор. саам. (норв.) jægel «ягель», саам. (терське) jiegel «тс.», споріднені з фін. jääkälä «ягель», карел. jägälä, комі яла (*jäkälä) «тс.», які зво-

дяться до праформи *jäkälä; менш вірогідне пов'язання (Лыткін—Гуляев 337) р. ягель із карел. jägälä, прийнятне лише для р. [ягала] «ягель»; спроби довести питомо слов'янське походження і спорідненість із р. ягода і яглá «вид каші» (Zubatý AfSIPh 16, 394; Вегп. I 443) сумнівні. — Фасмер IV 543.

[ягілка] «весняна гра і пісня дівчат у Великодні дні» Нед, [ягівка] «весняна гра, пісня», [ягілка, агівка, гагівка, гагілка] «ягілка», гаївка «тс.»; — не зовсім ясне; можливо, похідне утворення від [*ягли] «просо» (пор. лемк. [ягли] «пшено»), пов'язане зі старовинною піснею-грою (пор. відому пісню «А ми просо сіяли...»); зникнення твірного слова в більшості українських південно-західних говірок призвело до детимологізації похідного ягілка, що викликало його деформацію ([гагілка]) і вторинне зближення з гай, гаївка; ареал поширення слова, що межує із західнослов'янськими мовами, де є відповідники укр. [ягли] зі значенням «просо» (пор. п. ст. jagły «просо», вл. jahły «просо», jahła «зерно проса»), цьому припущення не суперечить; спроба пов'язання з гай (Гнатюк Гаївки 1909, 12) непереконлива. — Див. ще яглій. — Пор. гаївка.

[яглá] (іхт.) «сірчан, риба з досить довгим (до 500 мм), але тонким (12–15 мм) тулубом» Берл; — очевидно, пов'язане з [иглá] через тонкий, видовжений тулуб. — Див. ще голька.

[ягли] «пшено» Вел, ягні (мн.) «рід страви», [яглánий] (у словосполученні каша яглánia «каша пшоняна») Вел; — р. ст. яглá «вид каші», [ягольник] «великий горщик», др. ягль «вид овоча», п. jagla «просо; просина; (мн. jagły) пшено», ч. jáhly «пшено», jáhla «крупинка пшона», вл. jahla «зерно проса», jahły (мн.) «просо, пшено», нл. jagły (мн.) «просо, пшено; риб'яча ікра», схв. [jágla (jägla)] «кукурудзяні пластівці; зерно кукурудзи (що розтріскалося й розгорнулося на жаровні, на папір)», слн. jágla «пшено; крупа для каші»,

jáglo «пшоняна каша»; — псл. jagla, jaglo, jaglъ «сильна (-е, -ий); та, що дає силу (про кашу)» є віддієслівним прикметником; — споріднене з лит. jégti «могти, бути сильним», jégà «сила», гр. ἥβη «юнацька, чоловіча сила»; іє. *jēgʷ-; менш вірогідні зближення з ягода і його індоєвропейськими відповідниками (Sławski I 487—488; Schuster-Sewc 420; Skok I 745—746; Mikl. EW 99; Zubatý AfSIPh 16, 394) або з псл. *jygl̥a, укр. голька (Вегп. I 443; Brückner KZ 45, 307); помилковим є зіставлення слова (Sławski I 487) з р. ягель «оленячий мох»; немає достатніх підстав для зближення (Moszyński PZJP 227—228) з тюрк. jágý «їжа», jágülük «їстівний». — Фасмер IV 543—544; ЭССЯ 8, 168—169; Brückner 197; Boryś 202; Machek ESJČ 215; Bezljaj ESSJ I 216.

ягліця (бот.) «яглиця звичайна, Aegopodium podagraria L. СУМ, Г, Ва, Mak; [дудник лісовий, Angelica sylvestris L.; дягель лікарський, Archangelica officinalis (Moench.) Hoffm.; вовчуг, Oponis hircina Jacq.; вовчуг колючий, Oponis spinosa L.] Mak», [ягль] «трава, Angelica archangelica Бі; вовчуг колючий, Oponis spinosa L. Mak», [ягли] «яглиця звичайна», [яглічка] «тс. ВеНЗн, Mak; анемона дібрівна, Anemone nemorosa L. Mak»; — р. [яглица] (бот.) «яглиця звичайна», нл. jaglica «підмаренник, Galium L.», м. ягличе, ягличка «первоцвіт лікарський, Primula officinalis L. (Hill.)», схв. яглица «первоцвіт, Primula L.; первоцвіт весняний, Primula veris L.; нарцис, Narcissus L.; орлайя великоцвіткова, Orlaya grandiflora Hoffm.», слн. jáglic «первоцвіт, Primula L.»; — псл. jaglica; — споріднене з [ягли] «пшено», що продовжує псл. jagla «сильна (каша, їжа взагалі)»; споріднене далі з лит. jégti «могти, бути сильним», jégà «сила» (молоді листки рослин використовувалися для їжі) (Moszyński PZJP 282—283; Machek Jm. rost!); для частини назв рослин можливе фонетичне й семантичне зближення з основою дягл- (псл. *dęgl-, укр. дягель)

у зв'язку з їхніми лікарськими властивостями (пор. і р. [д́яглый] «здоровий», [д́ягнуть] «здоровішати, поправлятися»); менш імовірним є зв'язок з іє. коренем *ág- «їстівний; плід, ягода» і припуштувана (Sławski I 487—488, 488—489) спорідненість зі словом ягода, псл. (j)agoda. — ЄССЯ 8, 169; Machek ESJČ 215; Schuster-Sewc 420—421. — Див. ще яглій. — Пор. дяглиця.

[ягнус] «медаль; велика золота монета; круглий металевий образок, який жінки носять на ший» Бі, [ягнусóк] «тс.» тж, [ягнúсик] «велике намисто з дукачами; дешева підвіска» Нед, [ягнúшик] «дешева підвіска» тж; — ч. agnusek «малий медальйон з образком», слц. agnusok, agnuštek «тс.»; — запозичення з польської мови; п. agnus «амулет у формі воскового баранчика; усякє зображення баранця (агнця Божого)», [jagnusek] «медальйон із зображенням святого» походять від лат. agnus «агнєць, баранець, ягня», спорідненого з укр. ягнá. — Білецький—Носенко 412; SW I 13; Walde—Hořm. I 13. — Див. ще ягнá.

ягнúсик — див. ягнус.

ягнá «маля вівці», [ягнáчка] «назва вовни» Дз Доп. УжДУ IV, ягніця «молодя вівця», [ягнічник] «пастух ягнят у гуцулів», ягнáтина, ягнáтник «пастух ягнят; (орн.) бородач (птах із родини яструбових), Gypaëtos barbatus», [ягнáчка] «вовна молодих овець» Кур, ягнáчий, ягнítися, суйгна; — р. [ягнá] «ягниця», ягнéнок «ягня», бр. ягнá, ягнё, др. ягня, п. jagniē, ч. jehnē, ст. jéhnē, слц. jaňna, вл. jehnjo, нл. jagnje, полаб. югна (<jagpē), болг. агне, ягне, м. ягне, схв. јагње, слн. jágnje, цсл. ягна, стсл. агнъць «ягня, баранець»; — псл. (j)agpē, похідне від *aptъ; — споріднене з лат. agnus «ягня», данgl. þanipan «котитися (про овець)», англ. (заст.) yeap, гол. oopop «тс.» (< *aupōn < *aupa- «ягня» < іє. *agʷh-no-), ірл. ëap «ягня», кімр. oep (< *ognos < іє. *ogʷhnos), гр. ἄγνος (< *ἄβνός); іє. *ágʷh-no-s / ḍogʷh-no-s; припущення про можливість зв'язку з

protoєвропейським субстратом (Skok I 746) не досить обґрунтоване. — Фасмер IV 544—545; ЄССЯ 1, 54—55; Трубачев Назв. дом. жив. 71—72; Черных II 465; Горяев 434; Sławski I 488; Brückner 197; Boguś 202—203; Machek ESJČ 221; Schuster-Sewc 442—443; Bezljaj ESSJ I 217; Bern. I 24—25; Trautmann 2. — Пор. ягнець.

ягода «соковитий, невеликий плід трав'яних та кущових рослин; [суниця, Fragaria vesca L. Нед, Mak]», ягіддя, ягідка «(зменш.) ягода; (перен.) ласкава назва дівчини або жінки», [ягідки] (бот.) «вовчі ягоди звичайні (вовче лико), Daphne Mezereum L.» Mak, ягідник «рослина, що дає їстівні ягоди; той, хто вирощує або збирає ягоди», ягідник «місце, де ростуть ягоди; (бот.) [суниця лісова, Fragaria vesca L. Mak; кущ суниця Нед]», ягіднictво, ягодина, ягодка «кінець пальця, пучка» До, [ягодник] (бот.) «суниця лісова, Fragaria vesca L. Mak; суниця зелена, Fragaria viridis Duch. Mak, Fragaria collina Нед», [ягодня] «вишневе дерево; вишневий сад» Ва, [ягодянка] «страва з черешневих ягід», [суягідниковатi] «шовковицеві» Mak; — р. ягода «соковитий, невеликий плід; [суниця]», бр. ягада «тс.», др. ягода «соковитий плід (переважно винограду)», п. jagoda «ягода», jagody (мн.) «щоки», ч. jahoda «ягода (суниці, полуниці)», jahody (мн.) «суници; полуниці», слц. jahoda «суниця; полуниця; [шовковиця (дерево і плід)]», вл. jahoda «ягода», нл. jagoda, jagody (мн.) «ягоди; суници», полаб. jod'ādāi (мн.) (<jagody) «ягоди; віспа», болг. ягода «суниця; полуниця», м. ягода, схв. јагода «тс.», слн. jágoda «ягода», цсл. ягода «зерно»; — псл. (j)agoda; — утворене за допомогою суфікса -od-a (пор. укр. лобода) від первісного *(j)aga «ягода», збереженого в південнослов'янських мовах у композиті цсл. винага «дикий виноград (лоза і її плід)», болг. винага, схв. вінага, слн. vinjága «тс.», що, однак, заперечують Садник і Айтцетмюллер (Sadn.—Aitz. HWb. I, 12—

13), вважаючи ці утворення похідними від *вино* (*vino*) із суфіксом *-јага* (-*jaga*); припускається і псл. **ðgā*, етимологічно тотожне літ. *úoga* «ягода», лтс. *oga* (фонет. *üoga*) «тс.»; зіставляється з тох. *око* «плід», гот. *akran* «тс.», дісл. *akarn* «плоди дикорослих дерев», нн. *Ecker* «жолуді, букові горіхи», кімр. *aegop* «плоди дерев», ірл. *áigfe* «терен»; спроби зведення до індоєвропейської спільніої праформи спірні: **ðg-*, **əg-* «rosti; плід, ягода» (Pokorgpu 773), **ðug-* «rosti; збільшуватися» (ЕССЯ 1, 59), **ãg-* «істівний; плід, ягода» (Moszyński PZJP 282—283), що передбачає також можливість варіанта **agh-* (пор. гр. *ἄχρας* «дика груша (дерево і плід)», *ἄχερδος* «дика груша; плід») (там само); припускається (Machek ESJČ 215) також субстратне праєвропейське походження слова; пов'язання із цsl. *овоштъ*, укр. *бвоch*, лат. *augeo* «збільшую», дінд. *ðjas* «сила» (Ільинський РFB 76, 248—249), з лат. *ūva* «пагін; гроно» (Osthoff IF 4, 283; Bern. I 25; Fraenkel IF 50, 5) сумнівні. — Фасмер—Трубачев IV 545—546; ЕССЯ 1, 57—59; Черных II 466; Горяев 434; Sławski I 488—489; Brückner 197; Воруś 203; Schuster-Šewc 421; Skok I 747; Bezlař ESSJ I 217; Trautmann 202; Bern. I 25; Meillet Études 257, 320. — Пор. **яvір**¹.

ягуár (зоол.) «хижий саванець із родини котячих, *Felis onca*»; — р. бр. болг. *ягуár*, п. вл. *jaguag*, ч. слц. *jaguár*, м. *jaguap*, схв. *jägypär*, слн. *jáguař*; — запозичення із західноєвропейських мов; н. *Jaguar*, фр. *jaguar* «ягуар», ісп. порт. *jaguag* «тс.» походять від слова *jagoaga* «тварина, що єсть м'ясо (особливо собака)», з мови тупі-гуарані (Південна Америка), де *jagoáraeté* означає «ягуар», яке, можливо, походить від *jahuag* «кров» із мови кечуа. — СІС² 939; Черных II 466; Kopalinski 451; Sł. wyr. *obcych* 322; Kluge—Mitzka 330; Klein 824; Lokotsch EWAW 38.

яд «отрута», [ið] «тс.», [iðv] «тс.; сварка», [iðovítii] «отруйний», **ядовítii** «тс.», **ядúчий** «їдкий, задушли-

вий»; — р. бр. *яд* «отрута», др. *ядъ* «тс.», *ѣдъ* «їжа, пожива; яд, отрута», п. *jad* «отрута», ч. *jed*, ст. *jēd* «тс.», слц. *jed* «отрута; обурення, злість», вл. *jēd* «отрута», нл. [jēdowaty] «отруйний; клятий», болг. *яд* «сум, страждання; гнів, злість; (заст.) отрута», м. *jad* «тс.», схв. *jäd* «отрута; гнів, злість», слн. *jád* «тс.»; — псл. (j)eðъ/éðъ, яке або пов'язане з *esti*, єть «їсти, їм», продовжуючи попереднє **ēd-* (отруту давали з їжею) (Mikl. EW 98; Brückner 196; Младенов 701), або є складним іменниковим утворенням з префікса **ē-* «до-» і кореня **dō-* «давати» (те, що додавали до їжі, питва) (Kořínek LF 57, 8—9, ZfSIPh 13, 416); менш вірогідні інші пов'язання: з іє. **aidh-* «палити» (наявним у гр. *aiðos* «спека; вогонь», дінд. *édhā* «дрова» і под.) (Schuster-Šewc 450—451; Pokorgpu 774) або з **oid-* «набрякати» (гр. *oiðoς* «пухлина», двн. *eīz* «нарив», дісл. *eitṛ* «отрута; гнів», двн. *eitar* «гній») (Верг. I 271—272; Sławski I 484; Machek ESJČ 219). — Фасмер IV 546; ЕССЯ 6, 45—47; Черных II 466; Brückner 196; Младенов 701; Skok I 743—744; Bezlař ESSJ I 216; Trautmann 2—3. — Пор. **їд**.

[**ядвіга**] (сива) (орн.) «іволга, *Oriolus oriolus* L., *Oriolus galbula* L.» Шарл; — утворення, пов'язане з польським жіночим ім'ям *Jadwiga* або безпосередньо з його українською формою *Ядвіга* (Булаховський Вибр. пр. III 214); не виключено, однак, що з жіночим ім'ям зблизився один з фонетичних варіантів назви птаха, пор. *вильга*, *iговда*, *воловіга*, *вольвіга*, *вівільга* і т. ін. — Див. ще **вільга**².

[**ядеркій**] (мн.) «сорт яблук» ВеНЗн; — очевидно, пов'язане з *ядró*; пор. др. *ядро* «плід», п. *jēdgru* «скороплій». — Див. ще **ядró**.

[**ядлівчак**] (орн.) «дрізд-чикотень, *Turdus pilaris* L.» Шарл, [**ядвівчак**] «тс.» ВеЛ, ВеНЗн, [**ядуйчикар**] «птах, схожий на горобця» ВеЛ; — похідне утворення від [**ядловéць**] «яловець»; назва зумовлена тим, що восени дрозди охоче їдять різні лісові ягоди, зокрема

ягоди ялівцю (див., напр., В. Пархоменко, Серед рідної природи, 27); припускалося (Булаховський Вибр. пр. III 243) західнослов'янське походження назви птаха. — Див. ще **ядловець**.

[**ядловець**] (бот.) «яловець звичайний, *Juniperus communis L.*» Нед; — бр. **ядлобец** «яловець», п. [jadłowiec] «тс.», слц. [jadłovec]; — запозичення з польської мови; п. [jadłowiec] виникло внаслідок зближення і формального уподібнення п. *jałowiec* «яловець» до п. [jadła] «ялина» (літ. *jodła*). — Див. ще **ялина, яловець**.

[**ядомолоч**] (канарійська) (бот.) «молочай канарський, *Euphorbia canariensis L.*» Mak; — штучне складне утворення з іменника **яд** і основи прикметника **молочний**, тобто **ядовите молоко**; назва зумовлена гірким біло-молочним соком рослини. — Див. ще **молоко, яд**.

[**ядреніця**] (бот.) «*Gigartina Ag.*» Mak, [**ядренниця**] (голчаста) «*Gigartina acicularis Lam.*» Mak; — штучне утворення, похідне від **ядро**; є неточною калькою латинської наукової назви рослини *Gigartina*, в основі якої лежить гр. γύαρτον «виноградна кісточка» (NSD 1031). — Див. ще **ядро**.

[**ядринець**] (бот.) «бедринець ломикаменевий, *Pimpinella saxifraga L.*» Mak; — утворення, пов'язане з [**ядерний**] «здоровий, міцний, твердий» з огляду на здатність рослини проростати на кам'янистих ґрунтах (пор. лат. *saxifragus* «такий, що ламає каміння»). — Нейштадт 415.

ядро «внутрішня частина плоду (гірха, зерна); внутрішня (іцільніша) частина чого-небудь; основна, керівна частина певної групи людей; кулястий снаряд у старовинній артилерії; спортивний снаряд для штовхання», [**ядра**] (мн.) «сім'яники» Нед, [**ядренники**] (мн.) (бот.) «піреноміцети, Ругепоміцетес Гр.» Нед, Mak, [**ядрінка**] (анат.) «калитка» Нед, **ядриця, ядрівка** «внутрішня частина деревини», **ядерний, ядреній, ядренистий, ядркій** «ядерний», **ядряний** «ядерний»; — р. бр. болг. **ядроб**, др.

ядро (переважно мн. **ядра**) «надра, глибінь; лоно; жіноча утроба; торба, мішок; печінка; плід», п. **ядро** «ядро; (анат.) яйце», ч. **ядро** «зерно, кісточка; ядро», слц. **jadro** «тс.», вл. **jadro** «зерно, кісточка; ягода винограду; ядро», нл. **jēdro, [jadro]** «ядро», полаб. **jōdrē** (< **jēdro**) «ядро (горіха)», м. **ядро** «ядро; (перен.) суть», схв. **jēdro** «ядро; осереддя», слн. **jēdro** «зерно; ядро, кісточка», цсл. **ядро** «ядро»; — псл. **(j)ēdro**; — етимологія остаточно не з'ясована; найвірогідніше, продовжує *ep-dr-, де *ep- «в, все-редині», -dr- формант, що має значення «середина, внутрішнє» (позбавлений індоєвропейських відповідників); сумнівніші зіставлення з дінд. अङ्गाम् «яйце» (Фасмер IV 547—548; Mikl. EW 104; Machek KZ 64, 262; Uhlenbeck 5), з гр. ἄδρος «повний; достиглий; сильний» (Вегп. I 455—456; Trautmann 107—108; Brückner 203), з дінд. अद्रिष «камінь, зокрема такий, щоб товкти солому» (Lidén Studien 82—83; Charpentier AfSIPh 29, 4), з лтс. **īdrs** «гнилий стрижень дерева», гр. οἴδος «пухлина» (проти Горяев 434; Преобр. II, вып. последний 134—135), з р. [**яглы**] «ярий, ретельний, швидкий» (Brückner KZ 45, 307), з дінд. इंद्रा «сильний» (Sławski I 536—538; Schuster-Šewc 418—419; Pokorný 774), з лит. **[antris]** «не обрізаний» (Zubatý Studie II 107), а також пояснення слова як складного, утвореного з компонента, відбитого в псл. *έτρο «печінка», який зводиться до іє. *in, і кореня *dereu-/dru-, укр. **дерево** (Ільинський AfSIPh 28, 451—455). — ЭССЯ 6, 65—66; Фортунатов ВВ III 54; Брандт РФВ 22, 133; Черных II 466—477; Boryś 209; Bezljaj ESSJ I 224; Shevelov Prehistory 230.

ядуха «задишка, спричинювана хворобами», [**ядух**] «той, що має ядуху; задишка» Нед, **ядушливий, ядущий**; — р. [**ядуха**], п. [**jaducha**] «кашель, ядуха, сухоти», вл. **jadušiwu** «ядушливий», нл. **jaduš** «ядуха»; — псл. **[jaduxa], [jaduš]**; розглядається як утворення від псл. **dixъ** «дух» із початковим префіксом **ja-**

(Rozwadowski RS 2, 429) або з є- від єти «брати» (Berg. I 429; Fraenkel AfSIPh 39, 83). — Фасмер IV 548; Трубачев С.-луж. сб. 163; Schuster-Sewc 419. — Див. ще **дух, яти.**

яз «загата на річці для ловлі риби; [гребля, загата Вел]», [vayz] «місце на річці, де ставиться рибалська снасть» ЛЖит, [язь] «загата на річці для ловлі риби», [од'язок] «пов'язана з язом бокова загата» Вел; — р. бр. [яз] «загата на річці для ловлі риби», др. єзъ «жолоб, рівчак», п. jaz «гребля, загата; частокіл поперек річки для ловлі риби», ч. jez «загата; гребля», ст. jéz «тс.», слц. jaz «гребля», полаб. jaz «канал», болг. яз «гребля, загата», м. яз «загата; відвідний канал», схв. jáz «відвідний канал, рівчак; жолоб (що підводить воду); загата; прірва, безодня», слн. jéz «гребля, загата»; — псл. jazъ (< jézъ < єзъ); — не зовсім ясне; зіставляється з лит. ežė, ežià, [ažià] «межа, грядка; мілке місце біля берега», прус. asy «межа», лтс. eža «межа; грядка», з вірм. eżr «берег, межа», яке пов'язують також (Venveniste Origines de la formation des noms en ie. 1935 I 11) із псл. *ezero, укр. озеро; зіставляється з псл. *(j)ežva, укр. я́зва (Pedersen KZ 38, 312), з *ježъ, укр. іж «їжак» (Moszyński JP 37/4, 298) як загорожею з кілків і паль; помилкова реконструкція праформи як *jězъ і зближення слова з єти «узяти» (Jokl AfSIPh 28, 8) або пов'язання (Matzenauer LF 8, 27—28) з гр. ἄγω «веду», спорідненого з нгр. ἄγος «канал». — Фасмер IV 549; ЭССЯ 6, 59; Sławski I 529; Brückner 202; Boryś 208; Machek ESJC 225; Младенов 702; Skok I 763—764; Berg. I 277; Trautmann 73. — Пор. їз.

язвá «виразка, болячка; юдлива людина; [відьма, лиха жінка Нед]», [язвéць] «борсук», [язвина] «нора; ущелина, яр», [язьв] «мука» Нед, [язьвина] «дуже погана дорога» тж. язвíти; — р. бр. болг. я́зва «виразка, болячка; юдлива людина», др. я́зва «виразка, рана; лихо; журба, приkrість», єзва «тс.», п. jaźwa «(мисл.)

нора борсука; [яма]», ч. jizva, [jízva] «шрам, рубець», ст. jiezva, слц. jazva «тс.», м. язбина «нора, барліг», схв. ѹа̄збина «нора борсука; барліг; лігво; нора», ст. jazvína «нора борсука», слн. jázba, [jáz] «дірка; яма», jázbina, [jázvina] «нора борсука; яма», стсл. **язва** «рана», **язвина** «яма, печера»; — псл. jazva (< *j-ězva < *ězva) «тріщина, діра»; — споріднене з прус. eyswo «рана», літ. [áiža] «щілина, шпара», лтс. aíza «тс.», iéza «щілина в льоду», літ. ižti «розпадатися, тріскатися», ižūs «крихкий, легко розламуваний», хет. igā(i)- «тріскатися (про розжарений камінь у воді)»; пов'язання з гр. αἴγανεν «спис» (Bezzenberger BB 27, 166), з гр. ὥδις «пологові болі» (Hofmann BB 21, 138), з лит. ežé «мілководдя в затоці при березі» (Соболевский РФВ 71, 433) не переконливі. — Фасмер IV 549—550; ЭССЯ 6, 56—57; Черных II 467; Горяев 435; Sławski I 533—534; Machek ESJC 230; Skok I 764; Berg. I 276—277; Trautmann 68.

[**язвин**] (бот.) «повій звичайний, Ly-
cium barbarum L.» Mak, [язьвиң] «тс.» Mak; — очевидно, похідне утворення від я́звá; назва може бути зумовлена тим, що рослина становить собою колючі кущі (Словн. бот. 431), тобто може язвíти «колоти, ранити» (пор. народну назву рослини *вербіця колюча*). — Див. ще **язвá**.

язвина — див. **язвá**.

[**язвінник**] (бот.) «заяча конюшина, Anthyllis (vulnегaria L.)» Mak; — р. я́звенник «тс.»; — утворення, що походить від я́звá, оскільки рослина застосовувалася при лікуванні ран і пухлин. — Machek Jm. rostl. 122. — Див. ще **язвá**.

[**язгір**] (іхт.) «йорж, Acerina cęspia L.» Нед, ВеНЗн; — бр. [яжгýр]; — запозичення з польської мови; п. [jazgier, jazgar, jezgarz, jazgarz] «йорж» продовжують псл. [*ězg-ъгъ] «риба з колючками» із тим самим коренем, що й псл. [*ěždž-ъ] (< *ězg-ъ), псл. *ěžъ «їжак», споріднене з лит. ežegys, [ežgýs] «йорж»,

prus. *assegis* «окунь»; пов'язання (Brückner 202) із пsl. *jazъ*, укр. язъ непереконливе. — ЭССЯ 6, 60; Sławski I 531, 535; Machek ESJC 225—226; Mikl. EW 101; Berg. I 277. — Пор. **їж**, **яшкар**.

[я́здра] (мн.) «зябра»; — неясне; можливо, пов'язане з етимологічно нез'ясованим др. яздър «ніздря».

язик¹ (мн. языки) (анат.) «рухомий орган у ротовій порожнині; мова; полонений, від якого здобувають потрібні відомості; (геогр.) [коса, перешийок Нед], [язе] «язик», [язика] «хвалько, фразер», язичище, язичник «пліткар», язичок, язя (дит.) «язик», язикатий, [язиковатий] «язиководібний» Нед, [язиковати] «перекладати, шпигувати, пліткувати; базікати нісенітниці Пі; мати нариви на язиці (про корову) ЛексПол», язичити «пліткувати», під'язичниця «дитяча хвоброба», [праязик] (заст.) «прамова», [праязичити] «розголосити, проговоритися», [проязичитися] «проговоритися»; — р. язык «язик (анат.); мова; полонений», бр. язы́к «язик (анат.); полонений», др. язы́къ «язик; мова; перекладач, провідник; язик (полонений); свідчення; заповіт», п. језук «язик; мова; (ст.) полонений», ч. слц. jazyk «язик; мова», вл. jazyk «язик», нл. jézyk, полаб. јо́зек (< језу́къ) «тс.», болг. език, [язик] «язик; мова», м. язик, схв. јèзик, слн. jézik, стел. язы́къ «тс.»; — пsl. (j)језу́къ; утворене за допомогою суфікса -k(ъ) від пsl. *ězy «язик; мова» (< *en-ghū-), що, як і прус. insuwis «язик» (< *en-ghū-), вважається префіксальним похідним (прийменник — префікс *en «в») від кореня *ghū-/ghēu- «звати, закликати»; зіставляється з дінд. jihvā, juhū- «язик», ав. hizvā-, лат. lingua, ст. dingua, гот. tungō, дvn. zunga, лит. liežuvis, дірл. tenge, вірм. lezu, тох. A käntu- (< *tänku-); сумнівним є пов'язання слова з гр. γλῶσσα «язик» (Pisani IF 61, 141—146) або з пsl. զշկъ, укр. вузъкий (Machek ESJC 218—219). — ЭССЯ 6, 74—75; Фасмер—Трубачев IV 550—551; Черных II 467—468; Горяев 435; Sławski I 580—581; Brückner 208;

Schuster-Šewc 437—438; Skok I 781; Pokorný 223. — Пор. **язик²**.

язик² (мн. — языки) (заст., поет.) «народ, народність», (рідк.) язы́цтво «поганство», язы́чество «тс.», язы́чник «поганин», язы́чицтво, язы́ческий, язы́чицький; — р. языкъ (мн. языки) «народ, народність», др. язы́къ «народ, плем'я; (мн. языци) іноплемінники, язичники; люди, народ», п. ст. језук «національність, народ», ч. ст. jazyk «тс.», болг. езичник «язичник», стел. язы́къ «народ (насамперед чужий)»; — утворення, що продовжує за давньоруським посередництвом семантику відповідного старослов'янського слова; стел. язы́къ «народ (насамперед чужий)» могло набути свого значення під впливом грецького (біблійного) ἔθνος «громада, натовп, плем'я; народ (переважно чужий, язичничький)», що протиставилося гр. λαός «народ (свій, християнський)», відбиваючи гебрайський орігінал Біблії, пор. гебр. goi, мн. goiim «народ (чужий, язичничький)» — 'am «народ (свій, ізраїльський)»; можливо, появі значення «народ» у стел. язы́къ сприяв також вплив з боку слат. lingua «народ», первісно тільки «язик, мова» (Мейе ОЯ 411). — Фасмер IV 551; Черных II 468. — Див. ще **язик¹**.

[язичник] (бот.) «Ligularia C.; вужачка, Ophioglossum L.» Mak, [язички] (бот.) «подорожник ланцетолистий, Plantago lanceolata L. Mak; вероніка довголиста, Veronica longifolia L. Пі», язы́ковати «Linguliflorae» Mak, [язы́чники] (бот.) «подорожник ланцетолистий, Plantago lanceolata L.» Mak, [язичница] «листовик сколопендровий, Phyllitis scolopendrium (Scolopendrium vulgare Sm.)» Mak, [язичок] «Coeloglossum Hart., [подорожник ланцетолистий, Plantago lanceolata L.]» Mak; — р. [язы́чник] (бот.) «серпій красильний, Serratula tinctoria L.», п. [језучник] «вужачка; листовик сколопендровий», слц. jazyčník «язичник, Ligularia Cass.», слн. jezíčník «іберійка, Iberis L.»; — утворення, похідне від язы́к; назва зумовлена тим, що листя

або квіти рослини за формою подібні до язика. — Machek Jm. rostl. 253. — Див. ще **язік¹**.

[язібаба] «відьма; (ент.) вид гусениці, *Bambux rubi*; — ч. ježibaba «баба-яга», слц. ježibaba, [jedžibaba, jenzi-baba, jendžibaba, jendžibaba] «тс.»; — складне слово, утворене з іменників язя і бáба. — Див. ще **бáба¹, язя**.

язь (іхт.) «прісноводна риба родини коропових, *Leuciscus idus* L.», **в'язь** (іхт.), [язíк, язíця, язíок, язя] «тс.» Нед; — р. бр. язъ «язъ», п. jaž, ч. [jazek], [jezuvě] «тс.», вл. jaz «бичок, *Cottus*», нл. jaz «язъ», схв. jáz, слн. jéz «тс.»; — псл. (j)azъ «язъ»; — етимологічно неясне; найвірогідніше пов'язання з іє. *ai- «горіти, блищасти» (Leder 51—53) або з протоєвропейським субстратом (Machek ESJČ 223); припускається також зв'язок із псл. *(j)azъ «козел», збереженим у др. язъно «шкіра» і спорідненим з лит. ožys «козел», лтс. ážis «тс.», прус. woses «коза» через те, що риба має вуса (Janzen ZfSIPh 18, 29—32), із псл. (j)ežъ «загорожа в річці для ловлі риби», укр. яз «тс.» у зв'язку з тим, що риба іноді збирається великими скученнями, перегороджуючи річку (Sławski I 532), із псл. (j)ežъ, укр. [iż], iżak (Büga RR II 217) у зв'язку з колючками, що має риба, із псл. (j)ezezero, укр. óзеро (Loewenthal AfSIPh 37, 383), з дvn. jesan «пінитися» (Agrell Zwei Beitr. zur slav. Lautgeschichte 1918, 62); пов'язання з п. jaždž, jazgarz «йорж», лит. ežglýs «тс.» (Brückner KZ 46, 197) сумнівне; зближення (Mikl. EW 102; Горяев 435) з лит. ešé «лящ» помилкове, бо литовське слово походить з н. Äsche «харіус». — Коломиец Происх. назв. рыб 98—100; Критенко Мовозн. 1967, 1, 82—83; Фасмер IV 551; ЭССЯ I, 103; Черных II 468; Sławski I 532—533; Machek ESJČ 218; Schuster-Sewc 437; Skok I 764.

[язя] «відьма, яга, лиха жінка» Нед, [язнь] «тс.» тж; — др. язя «рана, виразка; недуга, хвороба; страждання; лихо, нещастя; хиба, вада; злочин», п. jędza «відьма; зла жінка», ч. ст. jézé (жін. р.)

«яга», jězénka, jězinčka, суч. jezinčka, [jaza] «тс.», болг. [ензá, ёнза] «назва хвороби», схв. jéza «дрож; холод (внутрішній); мураски по тілу; жах», jěziv «моторошний, страшний, жахливий», слн. jéza «гнів, злість», стсл. ѧса, ѧза «хвороба»; — псл. (j)ęza; — виникло з *(j)ęga внаслідок прогресивної асиміляції; наявність у східнослов'янських мовах рефлексів псл. *jęga пояснюється (Белић JF II 34; Milewski RSI 13, 15—17) вторинним аналогійним вирівнюванням; менше підстав бачити в цих варіантах первісні іndoєвропейські словотворчі дублети *ŋgá / ŋg-jā (Brückner KZ 45, 318; Ekblom Die frühe dorsale Palatalisierung im Slav. 1951, 26—27) або форми із -dz-, -z- (-з-) розглядати як виниклі під впливом ч. jed, укр. яд і їхніх слов'янських відповідників (Machek ESJČ 225). — ЭССЯ 6, 68—69; Sławski I 577—578. — Див. ще **ягá**.

яй «вигук на вираження здивування, болю», [яйкати] «кричати яй, скаржитися, ойкати», [яйкоміти] «тс.»; — ч. jej (виг.) «ах!», слц. jaј «(на вираження болю) ай!; (на вираження смутку) ой!, ох!», слн. jaј «тс.»; — близько споріднене з вигуком ай, від якого, як його варіант, відрізняється наявністю початкового звука й-. — Bezljaj ESSJ I 217—218. — Див. ще **ай¹**. — Пор. **йо, йой**.

[яйдерево] (бот.) «бузок, *Syringa L.*» До; — не зовсім ясне; можливо, результат деетимологізації й експресивної деформації іншої назви рослини *райдерево* «бузок».

яйлá «плоска безлісна місцевість у кримських горах»; — р. бр. яйлá «тс.»; — запозичення з кримськотатарської мови; крим.-тат. jajlá, тур. yayla «яйла; гірське плато, де пасуть улітку худобу; плоскогір'я» походить від дтюрк. jajlá «проводити літо», пов'язаного з jaј «літо». — Фасмер IV 552; Дмитриев 553; Радлов III 11.

яйце «сукупність білка і жовтка, з яких утворюється зародок у птахів; (анат.) сім'яники (мн. яйця)», [яйця] (мн.) «назва гри» СУМ, Г, яéчник «(анат.); (бот.)

[груд, *Agaricus caesareus* Scop. (*Amanita*); лисичка, *Cantharellus cibarius* Fr.] **Мак**, [я́чни́ца] «яечня»; (бот.) груд, *Agaricus caesareus* Scop. (*Amanita*) **Мак**, я́чня, [я́шник] «омлет Нед; (бот.) груд, *Agaricus caesareus* Scop. (*Amanita*) Г, **Мак**; білий гриб, лисичка, опеньок; істівний гриб, споріднений з мухомором *Вензін*, [я́шница] «яечня Дз УЗЛП; (бот.) (пошвиста) вид гриба, *Agaricus vaginatus* Bull. (*Amanita*) **Мак**, я́шня «яечня», [я́ко] «яйце», [я́ю] (дит.) «яечко» **Ме**, яйцівка «вид слімака, *Ovula*» Нед, я́чний, я́шний, [я́щеватий] «яйце-подібний» Нед, я́щеватий «тс.», з'ячи-тися «бути заплідненою (про курку, гуску і под.)» Нед; — р. я́цо, бр. я́цо, я́йка, др. яище «яйце», п. яже, [ja]jo, jaice, jaico, wajce], jajko, ч. vejce, ст. vajce, [ja]jo, jajko], слц. vajce, [vajo], [(сх.) vajco], вл. єјо, нл. jajo, jajko «тс.», полаб. joji (< *ja)e) «яйце», jojé (< *jaji) «testiculi», болг. я́це «яйце», м. jaјце, схв. jáje, слн. jájce, стсл. аицє, цсл. гаицє «тс.»; — псл. *aje (> ja)e / vaje), (зменш.) *ајсе; — споріднене з давн. еї «яйце», н. Еї, дісл. egg, гор. [(крим.) ada], кімр. wy, корн. ст. cy, корн. ou, ос. aik, aikæ, перс. xāya, ав. aya-, гр. φόν, лат. ónum, вірм. ju; іє. *ði-, *ðiom або *ðiɔm; пов. язується (Specht 28) з іє.*açis «птах» (пор. лат. avis «тс.»). — ЭССЯ I, 61—62, 63; Фасмер IV 552; Черных II 468—469; Горяев 435; Sławski I 489—490; Borys 203; Machek ESJC 681; Schuster-Sewc 443—444; Skok I 749; Bezljaj ESSJ I 218; Mikl. EW 99; Bern. I 26; Абаев ИЭСОЯ I 41; Pokorný 783—784.

як¹ (зоол.) «ссавець родини бичачих, *Poerhagus griffoniens*», я́ковий, ячáний, ячáчий; — р. бр. болг. як (зоол.) «як», п. ч. слц. вл. jak, схв. ják, слн. ják; — запозичене з тибетської мови за посередництвом російської і, можливо, англійської (англ. yak «як»); тибет. (письменне) gyag «як (самець)» (лхаське já) виникло, мабуть, із первісного *gayág (пор. тибет. [yäjág]) через редукцію префіксального складу *ga- при кореневому (-)yag. — СІС² 940; Sł. wyr. obcych 322; Kopaliński 452.

як² (присл.) (означає питання про спосіб дії); (спол.) (порівняльний), я́ко (присл. заст.) «як», яково «як; скільки», який, я́кість, я́кісний, [яковий] (заст.) «який», [яковитий] «тс.», [зайк] (присл., спол.) «як довго, з того часу як; перш ніж; тоді коли» Ж, [неяк] «не інакше, звичайно ж так» Бі, [нейковось] «не до речі, незручно» Бі, [нейкосъ] «тс.» Бі, [нейкий] (заст.) «якийсь», [нийк] «ніяк, жодним способом» Нед, ніяк «нема можливості», ніяк (присл.), [ніяко] «ніяково», ніякий (займ.) {ні до чого не здатний Нед; невихованій, нерозумний, вайлуватий Ме}, ніяковий, ніяковіти, [переякий] «який би не був», [позаякъ] «оскільки, тому що, бо» Нед, [позаякъ] «нешодавно; позавчора» Нед, [позаякий] «наскільки великий, наскільки годиться» Нед, [поніячи-ти] «понівечити» Нед, [поніячитися] «погіршитися, зіпсуватися» Нед, Вензін; — р. [як] «як», бр. як, др. яко (присл., спол.) «як, коли; як тільки; приблизно, близько; начебто; навіть; що; так що; щоб; бо; хоч», п. jak «як», jako «хто, що, у якій функції», ст. jako «як», ч. jak «як, яким чином», jako «як (при порівнянні); як (хто, у функції кого); мов, немов», ст. jako, jake, jak «як (в усіх функціях)», ст. ako, ak «як, хоч», слц. [jak], aka «як; ніж», ak «якщо», вл. jako «коли; як (хто, що); як тільки», [hako] «тс.», нл. [jak] «як», ст. jako «тс.», aka, ak «як; що, який; коли (в мин. часі)», болг. akо «якщо; (розм.) хоч», м. aka «якщо; хоч», схв. jákom (присл.) «ледве; щойно; тільки тепер», (заст.) jáko «тепер, нині», слн. áko «якщо», стсл. гако, ако «як; що», гакъ «який», акъ «тс.»; — псл. jako, початковий компонент якого ї- зводиться до індоєвропейського відносного займенниково-го кореня i-; — споріднене з лит. jóks (jōks) «якийсь, котрийсь; жоден, ніхто»; праслов'янська форма типу aka, відбита частиною слов'янських мов з початковим а-, очевидно, продовжує займенник із вказівним займенниковим коренем '-, виражений пізніш утраченим ла-

рингальним приголосним; другий компонент (морфему) цих займенниковых форм становить суфікс *-ak(o) (пор.: лат. *ēg-ōx* «відважний; дикий», атг-ōх «суворий», гр. οἴνοψ «кольору вина»), у якому вбачають (Niedermann IF 10, 223—224) здеградований до функції суфікса первісний другий член складних слів зі значенням «обличчя, око», споріднений з псл. *око*, укр. *óко*; оськільки функцію питального початково виконував займенниковий корінь *k- (укр. *кий* «який», *x-to* < *kō-to*), питальне значення прислівника слід вважати вторинним; пояснення початкового *j-* в *як* протетичного, а не кореневого (Верп. I 26; Meillet MSL 19, 286) неприйнятне. — Мельничук Структ. слов. реч. 67, 210—214; Бевзенко НЗ УжДУ 37, 28; Фасмер IV 552—553; Sławski I 490—491; Machek ESJČ 215; Schuster-Sewc 422—423; Bezlaž ESSJ I 218.

якбі (спол.) «коли б, якщо б; [начебто, немов би]»; — п. *jakby* «мов, немов; [якби]», ч. *jakoby* «наче, начебто», (розм.) *jakbu*, слц. (заст., розм.) *jakby* «тс.»; — складне утворення з прислівника (сполучника) *як* і частки *би* (б.). — Див. ще **би**, **як²**.

який — див. **як²**.

[**якікати**] «кувати, кукати (про зозулю)» Г; — звуконаслідувальне утворення, що виникло з [**кікати**] «кукати» під впливом **ячати** «кричати» (зокрема, про птахів). — Див. ще **кікати**, **ячати**.

Якім, ст. *Iwakimъ* (1627); — р. *Иаким*, (розм.) *Акім*, (прост.) *Екім*, *Якім*, (ст.) *Иоакім*, бр. *Акім*, (розм.) *Якім*, п. слц. *Joachim*, ч. *Jáchym*, нл. *Jochum*, болг. *Йоакім*, (розм.) *Якім*, м. *Јоаким*, схв. *Јојаким*, слн. *Joahim*, стсл. *Иоакимъ*; — запозичення з церковнослов'янської мови: цсл. *Иоакимъ* «Яким» через гр. *'Ιωακίμ* походить від гебр. *Yehōqîm* (>*Iōqāim*) «тс.», (букв.) «Ягве» возводжає (підноситься). — Вл. імена 97; Петровский 117; Спр. личн. імен 418.

якінт, *якінф* — див. **гіацінт**.

Яків, *Яков*, *Яковіна* (згруб.), *Якусь* (зменш.) Пі, [*Ясько*, *Яцина*, *Яць*, *Яцько*]

«тс.», ст. *Iakowъ* (1627); — р. *Яков*, ст. *Иаков*, бр. *Якаў*, *Якуб*, п. *Jakub*, (заст.) *Jakób*, ч. слц. вл. нл. *Jakub*, болг. *Яков*, схв. *Jákob*, *Jákob*, слн. *Jákob*, стсл. *Иаковъ*, *Иаковъ*; — запозичення з церковнослов'янської мови; стсл. цсл. *Иаковъ* через гр. *'Ιάκωβος* походить від гебр. *Ya'qōb* «тс.», (букв.) «(він) іде слідом за кимось», пов'язаного з гебр. *'aqab* «(він) ішов слідом; слідкував, стежив», *'aqēb* «п'ята», що споріднені з арам. *iqbā* «п'ята; слід, сизнака», ак. *iqbi* «тс.», ар. *'aqib* «п'ята», *'aqaba* «(він) ішов слідом». — Вл. імена 98; Петровский 235; Спр. личн. імен 478; Фасмер IV 553; Klein 823.

[**яківка**] (бот.) «буквиця лікарська, *Betonica officinalis* L.» Нед, *Mak*; — неясне.

[**якіл**] (орн.) «дягал», [**якілка**] (чол. р.) «тс.» Л, [**яків**] «великий строкатий дягал», *Dryobates major* L.» Шарл; — фонетичний варіант первісної діалектної форми [**ятіл**] «дягал» (пор. у фонетичному плані *kісто* : *mісто*, *kісний* : *mісний*); форма [**яків**] виникла, мабуть, як наслідок народно-етимологічного осмислення форми [**якіл**]. — Булаховський Вибр. пр. III 214. — Див. ще **ятел**.

якір «пристрій для утримування на місці суден, плавучих маяків та ін.», [**якор**] «тс.» Нед, [**якірець**] «залізне приладдя, яким прикріплюють відро до вірьовки в колодязі» Кур, **якірне** «плата за стоянку на рейді», **якірник** «майстер, що виготовляє якорі» Нед, **якорицько** «місце, де кораблі кидають якорі», [**якорниця**] «якірний канат» Нед, **наякірник**, **заякорити**, [**заякоритися**] «зігнутися», **об'якоритися**; — р. **якорь**, бр. **якар**, др. **якорь**; — утворення, що продовжує др. **якорь**, яке через дшв. *akkare* «якір» і лат. *ancora* походить від гр. *ἀγκύρα*, утвореного за допомогою суфікса *-r-* від основи *ἀγκ-* індоєвропейського походження, що виступає також у дінд. *apcati* «гне, згинає», гр. *ἀγκύλος* «кривий, зігнутий», двн. *angul* «рибалський гачок»; іє. **ank-* «гнути»; отже, первісне значення слова «щось зігнуте, гак». — Фасмер IV 553; Черных II

469; Горяев 435; Vries AEW 17; Walde—Hoßm. I 45; Frisk I 10—11. — Пор. **анкер**.

якірці (мн.) (бот.) «*Tribulus L.*; колючки цієї рослини», [кирил] «тс.» Дз, [якорець] (земляний) «*Tribulus terrestris L.*» Mak, [якорці] (мн.) «тс.» тж; — р. якорці (мн.) (бот.) «якірці», бр. якарці «тс.»; — похідне утворення від **якір**; назва зумовлена шипчастими плодами рослини (Федченко—Флеров 603—604), що дає їм можливість чіплятися, як маленькими якорями (пор. назву рослини в інших мовах: ч. *kotvíčník*, похідне від *kotvice* «якір», лат. *tribulus* «(бот.) якірці; (військ.) трибул (кулька з шипами, застосовувана проти кінноти)». — Див. ще **якір**.

якіт, якоміти — див. **ячати**.

[**яклити**] «канючити, випрошувати»; — звуконаслідувальне утворення, споріднене з **якоміти**, **ячати** (див.).

якомога «по. можливості; як можна», якмо́га «тс.»; — бр. як *maga* «якомога», ст. како муга (близько 1300 р.); — давнє складне слово, утворене шляхом поєднання прислівника яко «як» і дієприкметника теп. ч. муга (від дієслова *mogti*). — Див. ще **могти**, **як**².

[**якоска**] «якось», [**якоскай**] «тс.»; — слц. [*jakoška*] «якось»; — похідне утворення від [**якос(ъ)**] за допомогою частки -ка (пор. *нінька*, *тұтка*).

якос(ъ) (присл.); — утворення, що виникло в результаті поєднання прислівника яко з часткою -с(ъ) на позначення неозначеності (пор. *десь*, *хтось*, *щось* і под.). — Див. ще **як**². — Пор. **вонка**, **десь**¹.

яктан — див. **ятаган**.

[**якурат**] (присл.) «точно, саме», *akurát*, [**якуратне**] «тс.»; — р. *akurát* «точно, саме», бр. [*akurát*], п. [*jakurat*, *jakuratnie*], *akurat*, ч. (розм.) *akorát*, (заст.) *jakorát*, *akugát*, слц. (розм.) *akugát* «тс.»; — запозичене з латинської мови за посередництвом польської. — Див. ще **акуратний**.

якут «представник народу тюркської групи», **Якутія**; — р. бр. **якут** «якут», п. ч. слц. вл. *Jakut* «тс.», болг. **якути**

(мн.) «якути»; — не зовсім ясне; пов'язується з евен. *jako* (яко) «якут», що є староякутською формою сучасної самоназви якутів *saxa* (*saxa*) «якут» (Убрантова Яз. нар. СССР II 403) від тюрк. *jaka* «край, межа; берег», тобто «окраїнні мешканці» (пор. тур. *yaka* «край, межа», крим.-тат. *jaşa*, як. *saşa* «тс.»); пояснюється також з евен. *jako* «якут», що є трансформацією самоназви якутів *saxa* в евенкійській мові (Кулаковский Статьи и материалы по якутскому языку 1946, 100). — Фасмер IV 553.

[**якшатися**] «мати справу з кимось; мати з кимось дружні взаємини»; — р. **якшатися** «товаришувати; знатися (з кимось)»; — запозичене з тюркських мов, можливо, за російським посередництвом; пор. тур. *yakşı* «добрій; добре», *yakıştak* «підходить; добре сидіти (про одяг); годиться, личити, бути гідним». — Фасмер IV 553; Черных II 469; Горяев 435; Дмитриев 553—554; Радлов III 35—36.

якщо (сполучник умовності); — складне утворення із вживаних в умовній сполучниковій функції прислівника як та займенника що; за основу утворення моглистати умовні конструкції типу *як що становиться, то...*; можливий також вплив умовного сполучника якбі. — Див. ще **що**, **як**². — Пор. **якбі**.

ял «коротка широка шлюпка», **ялик** «невеликий весловий човен»; — р. бр. болг. **ял** «тс.», ч. *jalik* «двоесловий човен», *jola* «весловий човен, ялик», слц. *jola*, вл. *jolla*, схв. *jöla* «ялик; легкий човен»; — запозичене з голландської мови за посередництвом російської та англійської (англ. *yawl* «тс.»); гол. *jol* «мала шлюпка, ялик» етимологічно не з'ясоване. — CIC² 940; Фасмер IV 553; Черных II 469; Горяев 435; Matzenauer 182; Klein 1760; Vries NEW 287.

[**ялак**] «собачий посуд»; — запозичення з турецької мови; тур. *yalak* означає «корито біля криниці, фонтана; корито для водопою; дерев'яний посуд, собачий посуд».

[ялек] «безрукавка, жилет на ваті» Mo; — болг. *елék* «безрукавка», м. *елек* «тс.», схв. *jélek* «безрукавка, жилет із прикрасами (чоловічий і жіночий)»; — запозичення з турецької мови; тур. *jelek* «жилет». — БЕР VII 490.

яле́ць (іхт.) «стовпчик, *Leuciscus vulgaris*; [верховодка, *Cirprinus alburnus* (*Alburnus lucidus*)]»; — р. *елéц*, бр. *ялець*, [ялéц], п. ч. *jelec*, слц. *jalec*, вл. *jelica*, *jélc*, нл. *jalica*, [jalc], схв. [jálaç] «тс.»; — псл. [(j)e]льсь; — переконливої етимології не має; пов'язується з н. *Alant*, дvn. *alant*, *alunt* «в'язь» (Machek ZfSIPh 19, 66), із псл. *ol-/el-, що є в слові *лéбідь*, як з назвою білої риби (Specht 31, 114, 203, 222), з гр. ἕγχελυς «вугор» як здрібнілою формою від *jeľъ (< iе. *elus) (Zubatý St. a čl. I 21—22), з дінд. agná- «червонястий, жовто-золотий», дvn. elo, elawēr «коричневий, червонясто-жовтий» (Bern. I 264), із псл. *elenъ «олень», *ogъль «орел» (Соболевский Slavia 5, 439), з н. Else, Alse, свн. else «оселедець-алоза» (Strelkij AfSIPh 14, 526), з псл. ilъ «мул» (Brückner KZ 46, 197) як риба, що живе в мулі; висловлювалось міркування про праєвропейське походження слова (Machek ESJČ 221). — Фасмер II 14—15; ЭССЯ 6, 22—23; Sławski I 555—556; Brückner 205; Schuster-Šewc 444.

[яли] «ярий» Кур; — не зовсім ясне; можливо, експресивна видозміна прикметника *ярий* (див.).

[ялий¹] «прекрасний, гарний, тонкий; добрий, здібний» Нед, [ялістъ] «краса; здібність» Нед, [яліти] «прикрашати, оздоблювати» Нед; — не зовсім ясне; можливо, споріднене з *ярий* у значенні «яскравий, світлий». — Пор. **яли**.

[ялий²] «той, що блищить, іскриться червоним світлом» Нед, [ялітися] «блищати червоним світлом» Нед; — ймовірно, запозичення з тюркських мов, пор. тур. al «червоний, рум'яний; рожевий», крим.-тат. al «ясно-рожевий», тат. кипч. каз. чаг. уйг. al «червоний, яскраво-червоний, ясно-червоний». — Фасмер I 73; Mikl. EW 3, TEI I 244; Радлов I 349—350. — Пор. **алий**.

яли́на (бот.) «*Picea Dictr.*», [éвка] (бот.) «хвощ, *Equisetum* ВеHЗн, (< *э́лка), [яли́на] «ялина», [ялинка] «хвощ польовий, *Equisetum arvense* L.» Mak, [ель] «ялиця біла, *Abies pectinata* DC (Abies alba Mill.)» Mak, [івка] «хвощ лісовий, *Equisetum silvestre* L.» Ж (< *ілка), [илéць] «хвощ польовий, *Equisetum arvense* L.» Ж, Mak, [ильце] «тс.» Mak, [иль] «ялина звичайна, *Picea excelsa* L.» Pi, Mak, [івка] «хвощ, *Equisetum* ВеHЗн (< *ілка), [іліна] «ялиця біла» Ж, Mak, [иль] «тс.» тж, [ялінка] «новорічне дерево; [хвощ, *Equisetum*] ВеHЗн, ялінник, яліця «*Abies* Mill.», ялічник (ент.) «великий (сосновий) довгоносик, *Hylobius abietis* L.» Ned, [яличнák] (бот.) «ялиця біла, *Abies pectinata* DC. (Abies alba Mill.)» Mak, [ілка] «різдвяна ялинка» Ned, [иль] (бот.) «ялиця біла» Ned, [яльчи́нка] (ент.) «вид соснової молі, *Cossyph abiegnana*» Ned, *pід'ялінник* (звичайний) (бот.) «*Monotropa hypopitys* L.», [*pід'ялічник*] (бот.) «під'ялинник звичайний, *Monotropa hypopitys* L.» Mak, ялічний «стосовний ялиці» Ned, [ялóвий] «ялиновий»; — р. ель (бот.) «ялина», бр. яліна, п. jodła «ялиця; [ялина]», ч. jedle (жін. р.), ст. jedla «ялиця», слц. jedl'a «тс.», jedlina «ялицевий ліс; (рідк.) гілки з ялиці», вл. jédlia «ялиця», нл. jedla «тс.», полаб. jadlā (< *jadla) «ялина», болг. елá «ялиця», м. ела «ялиця; ялина», схв. jála, слн. jéla, [jala, jél] «тс.», цsl. **ель**, **клъ** «ялиця»; — псл. *edla, *edlb; — пов'язується з iе. *edh-l- від *edh- «гострий» (Pokorný 289—290); зіставляється з прус. addle «ялина», літ. églé, [ágłé], лтс. egle, де -g- вторинне (Fortunatov AfSIPh 4, 586; Brückner KZ 46, 206—211), далі припускається спорідненість з ірл. aidlen «ялиця», лат. ebulus (< *edh-los), ebulum «бузина», гал. odocos «тс.» (з алофонією і суфіксом -k-); менш обґрунтоване пов'язання з гр. ἐλάτη (Machek ESJČ 220). — Фасмер II 17—18; ЭССЯ 6, 14, 15; Sławski I 582—583; Brückner 208; Machek Jm. rostl. 35; Schuster-Šewc 451; Skok I 770—771; Bern. I 261—262; Mikl. EW 102; Trautmann 66.

яліти¹ «в'ялити», [яліти] «тс.», [яленіти]; — утворення, що з'явилося внаслідок трансформації (відпадіння початкового **в-**) у формі дієслова **в'ялити**. — Див. ще **в'янути**.

[**яліти²**] (мн.) «нутрощі»; — р. [літо́нья] «третій шлунок жуйних тварин», бр. [яліты] (мн.) «сім'яні залози в самця тварин», п. jelita (мн.) «кишки, кишечник; нутрощі», jelito (одн.) «кишка», ч. jelito «кров'яна ковбаса», слц. jelito «кров'яна ковбаса; (звев.) шлунок, черево», вл. jelito «шлунок (у великої рогатої худоби)», нл. jelito «нутрощі; кишки; черево; торба з бичачого міхура», схв. [jēlito, ölito, olito, olito] «кишка», слн. [jelita] (жін. р.) «рід ковбаси», [olito] «кишка»; — псл. (j)elito, [olito]; — не зовсім ясне; зіставлялося з н. Aal «вугор» (< іє. *ēlo), дінд. āli- «смуга, лінія», з лат. īlia (мн.) «кишки, нутрощі; пах, живіт» (ЭССЯ 6, 21—22), гр. (пізнє) īlia «жіночий статевий орган» (Brückner 206, KZ 46, 197; Walde—Pok. I 163—164; Pokorný 499); менш імовірне пов'язання з прус. laitian «ковбаса» (Mikl. EW 102—103, 425; Matzenauer LF 8, 28), яке зближують (Bern. I 452—453) з гр. ὄλιν «намашую», λίτος «гладкий», лат. linō «намашую, мажу» чи дінд. láyate, līyatē, līyati «горнеться, прилягає»; розглядалося (Machek ESJČ 222; Holub—Lyger 221) як слово праєвропейського походження. — Фасмер II 503; Sławski I 557—558.

[**ялишник**] «скупник худоби» (?); — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з [**яліти**] «нутрощі».

[**ялібний**] «гарний, приємний, пристойний, доречний» Нед, [εlībno] «зграбно, оздобно» Нед; — не зовсім ясне; можливо, нерегулярне суфіксальне утворення від **ялій** «прекрасний, гарний; добрий, здібний» (див.).

[**ялмұжна**] «милостиня» Нед, ст. алмұжна (XVII ст.); — бр. [ялмұжна], п. jałmużna, ч. almužna, [jalmužna], слц. almužna, вл. jałmož(i)na, нл. wołomużna, слн. álmožna «тс.»; — запозичене з грецької мови через польське, чеське, німецьке і латинське (дvn. al-

mosan, слат. alimosina «тс.») посередництво; гр. ἐλεημοσύνη «співчуття, милосердя; милостиня» походить від ἐλεός «співчуття, милосердя», ἐλεέω «співчуваю», слів нез'ясованого, можливо, відвигукового походження. — Sławski I 494—495; Brückner 198; Boryś 203; Machek ESJČ 35; Bern. I 27; Mikl. EW 2; Kluge—Mitzka 15; Frisk I 490.

[**яловень**] (бот.) «серпій, Serratula cotonata L.» Mak; — неясне.

[**яловець**] (бот.) «Juniperus communis L.», [εловец] «яловець звичайний, Juniperus communis L.» Mak, [яленець] ВеНЗн, Mak, [ялинець] ВеНЗн, [ялініць] «тс.» ВеУг, Mak, ялівець, ялівник (зб.) «яловець», ялівцівка, [ялівчаник] «продажець ялівцевих ягід» Нед, [ялінець] (бот.) «яловець» Mak; — р. [яловец] (бот.) «яловець», бр. ялдовець, п. jałowiec, ч. слц. jalovec, вл. jałogc, [jachlowca], нл. jałowjeńc, [jałowc] «яловець» (переважно) яловець звичайний, чоловічий, що не має плодів», схв. jalóvač «кастрована, вичищена тварина; неплодоносне дерево», слн. jálovec «тс.»; — псл. (j)alovycь, похідне від jalovъ «безплодний»; первісно, очевидно, означало рослини ялівцю із чоловічими квітами (Брандт РФВ 22, 131; Bern. I 444), що відбито в нл. jałowjeńc «яловець звичайний чоловічий, який не має плодів»; менш прийнятні інші семантичні тлумачення зв'язку з псл. jalovъ: від відтінку значення «недозрілий» з огляду на довгі зелені плоди ялівцю (Machek Slavia 8, 215—216; Fraenkel ZfSIPh 11, 37) або через те, що яловець росте на неврожайних («ялових») землях (Brückner 198; Nitsch Wybór pism polonist. II 119—122); непереконливі зіставлення з вірм. ełévin «кедр», з гр. ἐλάτη «сосна» (Lidén IF 18, 491; Trautmann 69; Specht 62), тлумачення як «праєвропейського слова», спорідненого з н. Wacholder «яловець» (Machek ESJČ 215). — Фасмер IV 554; ЭССЯ 1, 69—70; Горяев 435; Sławski I 495—496; Schuster-Sewc 425; Bezljaj ESSJ I 218; Bern. I 444. — Див. ще **яловий**.

[**яловий**] «безплодний СУМ; [незастосовуваний]», [яловатий] «безплод-

ний» Нед, яловичий, [ялівиця] «молода корова, телиця» Нед, ялівка, [ялівник] (зб.) «молода худоба, ялівки СУМ; молоді ягнята, телята, відлучені вже від матері Мо», [ялівчá] «теля», [яловéга] «молода вівця, ялова вівця; (збільш.) ялівка» Нед, [яловиця] «ялівка; у чинбарів: сира коров'яча шкіра; курка у весільному обряді», яловичина, [яловка] «ялівка (корова, що не телилася) Бі; плодове дерево, яке не плодоносить Л», [яловля] (зб.) «молода худоба, телята» Нед, [яловник] (зб.) «неробоча, молода худоба; загорода, куди заганяють молоду велику рогату худобу» Бі, [яловняк] (зб.) «молоді бички» Л, [ялов'я] (зб.) «молода худоба, телята» Нед, яловіти «ставати неплідною (про самиць худоби); [залишатися незораною (про землю)]»; — р. яловий «яловий, бесплідний», [ялый], бр. ялавы, др. яловыи, п. jałowy «яловий (про худобу); неврожайний (про землю); (перен.) бесплідний; беззмістовний; пісний, малопоживний; (мед.) стерилізований; (тех.) холостий», ч. слц. jalový «яловий, (перен.) бесплідний; даремний», вл. jałowy «яловий, бесплідний; неврожайний», нл. jałowy «яловий, бесплідний (здебільшого про корів)», полаб. jolüvā < *jalova(ja) «ялова, бесплідна», болг. ялов «той, хто не народжує; бесплідний», м. jalov «яловий, бесплідний», схв. јалов, слн. jálov, цсл. галовъ «тс.»; — псл. (j)aločъ, похідне від jalъ; — споріднене з лтс. ālava «ялівка», літ. [olaus] (< *olavas), [olava] «неодружена», менш певно — з гр. (гомер.) ἄλιος «марний, даремний (про мову, працю, подорож); невдалий (про кидок списа)», менш переконливі зіставлення з лат. alūmen «галун», alūta «шкіра, оброблена галуном», літ. alūs «пиво» (від припуштуваного кореня *alu- «гіркий (у тім числі про незрілі плоди)» (Machek Slavia 8, 213—215) і з лтс. jēls «сирий, незрілий» (Bern. I 443; Trautmann 107; Matzenauer LF 8, 19; Bezzenger KZ 44, 328). — Фасмер IV 554—555; ЭССЯ 1, 67—68; Горяев 435; Sławski I 496—497; Brückner

198; Boryś 203—204; Machek ESJC 215—216; Holub—Кор. 148; Schuster-Sewc 425—426; Младенов 702—703; Skok I 751—752; Mikl. EW 99; Fraenkel 8—9, 516.

[яловник] (бот.) «рутвиця вузьколиста, Thalictrum angustifolium Jack.»; — неясне.

ялозити «змащувати або бруднити чимось жирним», [ялоскати] «змащувати жиром; забруднювати» Нед, [ялоза] «засмальцювана, забруднена людина; повільна людина»; — неясне; зіставлялося з р. елоза (Brückner KZ 45, 31), єлзать. — Фасмер II 17.

[яломóк] «повстяна або смущева шапка; литовський ковпак із повсті» Бі, [йолом] «висока смущева шапка із закругленим дном» Л, [ялом] «тс.» Л; — р. [яломóк] «ярмулка; тюбетейка; феска»; — не зовсім ясне; р. еломóк зіставлялося з ермóлка і розглядалося як запозичення з тюркських мов (тур. yağmurluq «дощовик (плащ)», uadıtg «дощ»). — Фасмер II 17, 25. — Див. ще ярмулка.

[ялося] «годиться, слід», [яло] «це є доречним, стосовним»; — можливо, результат конденсації початкового *ялося б «годилося б, слід було б», форми умовного способу від ятися, яти «узятися, почати». — Див. ще яти.

[ялохár] «особа, зайнята у вівчарстві» Дз Доп. УжДУ IV, ялохár «тс.»; — неясне.

ям (іст.) «селище в Росії (за татарських часів, частково пізніше), мешканці якого мали перевозити пошту й пасажирів; поштова станція, де зупинялися візники-ямщики», ямщи́к «сеялянин у ямському селищі, зобов'язаний возити пасажирів і пошту своїми кіньми, за що звільнявся від подушного податку; взагалі візник, що возив поштовими кіньми до появи залізниць»; — р. ям «ям», бр. ямщи́к «ямщик», п. [jamiszczyk, jemiszczyk], ч. ямшčik «тс.»; — запозичене з монгольської мови за посередництвом російської і татарської; тат. (іст., ст.) ям «поштова станція;

станція, де змінювали коней», монг. ст. уат «поштова станція; (поштовий) тракт, дорога, шлях» (суч. монг. зам «дорога, шлях»); ямщик є безпосереднім запозиченням з російської мови (р. ямщик), де воно, очевидно, виникло на основі тат. ст. ямчы «ямщик (поштовий візник)», похідного від тат. (< монг. ст.) ям, за зразком слів типу зеленицьк «продавець овочів» і под. — Фасмер IV 555, 557; Дмитриев 554; Егоров 353; Черных II 470; Горяев 435; Mkl. TEI I 315; Bern. I 444; Радлов II 1, 311, III 1, 298—299.

яма «велика заглибина в землі; могила; [льох; частина ступи; примітивна шахта для видобутку нафти]», [jamář] «робітник на нафтових промислах у Галичині», [jamíná] «яма; яр» Нед, [jamísko] «яма; печера; нора» Нед, ямище «яма», ямка, [jamkýr] (орн.) «берегова ластівка, Hirundo tigrina» Нед, [ámnik] «такса» Нед, [ámnište] «муловловлювач, відстійник» Нед, [ámistíj] «повний ям і заглиблень» Нед, [jamkóvastíj]: у словосполученні ямкóvasta kartóplja «сорт картоплі» ЛЖит, ямкуватий «повний ям і вибоїв; запалий», [jamuvátiy] «вибоїстий (про дорогу)», [jamčátiy] «ямкуватий, вибоїстий» Нед, [víjamchi-ti] «погибити (викопане)», прýjamok «невелика заглибина перед або під чимнебудь; пристрій для сушіння (цегли, бетону, плодів і т. ін.)»; — р. бр. болг. яма «яма», др. яма «яма, рів; могила; підземна в'язниця», п. юата «яма; нора, барліг», ч. юата «яма; ствол шахти», слц. юата «яма; яр; могила», вл. нл. юата «яма», полаб. юто (< *јата), м. юама, схв. jáma «тс.», слн. jáma «яма; шахта», стсл. тама «яма»; — пsl. *ата/јата (< *ātā) «викопане, вирите»; — споріднене з гр. δισμόω «викопую, вириваю», ὄμη «лопата; мотика», ὄμάρα «рів, рівчак, борозна»; іє. *jām- «копати, рити»; менш вірогідні інші пояснення: як спорідненого з ірл. uaimh «печера; могила», ав. यना «дірка; тріщина», гр. εύνή «ліжко, постіль» (Lidén KZ 41, 395—396) або з лтс. юита

«глибоке місце між двома мілинами» (Jagić AfSIPh 2, 396); припущення про походження слова від фін. uoma «глибина; невеличка долина» (Rozwadowski RSI 6, 53) непереконливе. — Фасмер IV 555—556; ЭССЯ 1, 70—71; Горяев 435; Sławski I 497—498; Brückner 198; Machek ESJC 216; Schuster-Šewc 426; Skok I 752; Bezljaj ESSJ I 219; Bern. I 444; Pokorný 502.

ямб «віршовий розмір, двоскладова стопа з наголосом на другому складі», ямбічний; — р. бр. болг. ямб, п. ч. слц. юamb, вл. юambyś, м. юамб, схв. jāmb, слн. jámb; — запозичення з грецької мови; гр. ἴαμβος «ямб» є словом нез'ясованого, можливо, догрецького походження. — СІС² 940; Черных II 470; Frisk I 704.

[ямліти] «набирати, купувати, покупувати»; — не зовсім ясне; можливо, споріднене з др. имати «брати» (> укр. [imáti] «брати, хапати»), але більші стосунки неясні. — Див. ще імáти. — Пор. яти.

[ямпúлка] «посудина малої місткості (миска, чарка і т. ін.)» Па; — бр. [jamplúka] «посудина з кришкою, особливо олов'яна або мідна»; — запозичення з польської мови; п. ст. [јампíтка] «дзбан, велика банка для олії, баночка для вина або води» походить від атприлка «ампула, ампулка». — Див. ще ампула.

ямс (бот.) «багаторічна трав'яниста тропічна й субтропічна рослина, Dioscorea L.»; — р. бр. ямс, п. слц. уат, ч. юат, уат, схв. jám(c) «тс.»; — запозичення з англійської мови; англ. yam (мн. yams) «тс.» походить від порт. inhame «ямс, батат», запозиченого з африканських мов Сенегалу, де означає (букв.) «їстівний» (про бульби рослин) і пов'язане з дієсловом puamti «їсти». — Klein 1759.

ян Нед, Ясúнь (зменш.) «Ян» тж. Ясúньбó тж, Ясúнцьбó тж, Ясь тж, Ясько тж, Ясьо «тс.», Яна (жін. р.); — бр. (розм.), Ян, п. ч. вл. нл. Jan, слц. Ján, болг. Яне, Ян, схв. [Jánko], слн. Jan, Jánko, Jánez; — запозичення з поль-

ської мови; п. Jan за посередництвом ч. Jan генетично пов'язане з лат. (пізнім) Joannes «Іоанн», яке походить від гр. Ἰωάννης «тс.». — Вл. імена 98; Спр. личн. імен 478; Илчев 570; Bezljaj ESSJ I 219. — Див. ще Івáн.

[янгелик] (бот.) «дягель (дудник) лісовий, *Archangelica officinalis* Hoffm. » Mak, [янгелик] «тс.» Mak; — ч. *andēlica* (бот.) «дягель, *Angelica*», схв. *анђелика* «дягель лісовий», слн. *angélíka* «дягель»; — фонетична видозміна запозиченого з німецької мови (wilde) *Angelika*, яке виникло на основі наукової назви *Angelica*, похідної від лат. *angelus* «ангел» (рослині приписували чудодійну лікувальну силу). — Machek Jm. rostl. 162—163. — Див. ще **ангел**.

[яндилá] «велика миска з двома вухами на краях; заглибина на вершині гори», [яндóла] «тс.», [яндóва] «велика глинняна миска» Бі, [яндролá] «тс.» Пі; — р. *ендовá* «широка відкрита посудина для рідин, переважно напоїв», [яндóвка] «ямка, заглибина», бр. *яндóўка* «широка відкрита посудина для рідин, переважно напоїв; (лайл.) великий ніс», п. ст. *janduła* «чара»; — мабуть, запозичення з литовської мови; лит. *indauja* «шафа для посуду», *iñdas* «посудина» етимологічно пов'язані префіксальним *in-* «в» із псл. *vъ(n)-, укр. *в*, а наступною частиною основи з псл. *děti* (< iε. *dhē- «клести»), укр. *діти*; отже, первісне значення литовських слів «те, у що вкладають»; балтійське походження східнослов'янських слів і п. ст. *janduła* заперечує без пояснень Брюкнер (Brückner 198). — Фасмер II 19—20. — Див. ще **в, діти²**.

Яндрúх — див. **Андрíй**.

яничár (іст.) «солдат спеціальних турецьких піхотних частин», [єніченько] (зменш.) «яничар (?)», [нечár] «яничар» Ж, *яничárка* «вид рушниці», [яни́ченко] (зменш.) «яничар», *яничárка* «вид рушниці; вид шаблі» Нед; — р. бр. *янычár*, п. *janczág*, ч. *janičár*, *jancár*, слц. *janičiar*, вл. *janičag*, болг. *яничар*, *яничарин*, м. *яничар*, схв. *jáňčár*,

jánicár, слн. *jáničag* «тс.»; — запозичення з турецької мови; тур. ст. (і діал.) *yađi çerî*, (букв.) «нове військо (ополчення)», суч. *yeniçeri* «яничари, нове військо з дітей християн» (створене султаном Орханом у 1330 р., існувало до 1826 р.); тур. ст. *yađi çegî* являє собою словосполучення (пізніше складне слово) з прикметника *yađi* (> *yeni*) «(прикм.) новий; (присл.) тільки-но, недавно, щойно» (пор. дтюрк. *jana* «знову; ще») та іменника *çegî*, що продовжує дтюрк. *çerig* (< санскр. *kṣatrica*) «військо» (ДТС 144) або, за менш обґрунтованим припущенням (Дмитров 554), проникло в давньотюркську мову із сoggдійської мови. — Фасмер IV 558; Горяев 436; Ślawski I 499; Brückner 198; Mikl. TEI I 318, EW 99; Bern. I 445; Lokotsch 76; Радлов III 331.

янкі «прізвисько американців — уродженців США»; — р. болг. *янки*, бр. *јанки*, п. *jankes*, ч. *Yankee*, *jankey*, слц. вл. *Yankee*; — запозичення з англійської мови; англ. *Yankee* «янкі» походить від гол. *Yanke*, зменшувальної форми імені *Yan* «Ян», етимологічно пов'язаного з укр. *Іван*; слово вживалося первинно щодо голландських колоністів на території США, зокрема в Нью-Йорку, згодом було перенесено на англійських колоністів, насамперед північно-східних штатів і поширилося на всіх інших мешканців США. — Фасмер IV 558; Kluge-Mitzka 871; Klein 1760. — Див. ще **Івáн**.

янкíр — див. **алкíр**.

[яновець] (бот.) «дрік красильний, *Genista tinctoria* L. Mak; зіновать, *Cystis L.*»; — ч. *janovec* «тс.», нл. *janowjeś* «дрік»; — запозичення з польської мови; п. *janowiec* «дрік, *Genista* L.; зіновать, *Cystis* L.» є вторинним утворенням, що виникло внаслідок зближення з ім'ям *Jan* «Ян» первісного [z]anowiec, zano-więc] «тс.», якому відповідає укр. *зінóвать*. — Ślawski I 499—500. — Див. ще **зінóвать, Ян**.

[янóвич] (бот.) «повій, дереза, *Lycium* L. Mo; — неясне.

янтар «бурштин», [янтра] «тс.»; — р. *янтарь*, ст. *ентарь* (XVI ст.), п.

(рідк.) *jantag*, ч. вл. нл. *jantag*, слц. слн. *jántag*, *jantár*, болг. (кн.) *јантар*, схв. *jántār* «тс.»; — запозичення з литовської мови; літ. [jentaras, gēntaras], (літ.) *gintāras*, *giñtaras* етимологічно нез'ясовані; пов'язання з лит. *genys* «дятел», лтс. *dzenis*, прус. *genix* «тс.» (Brückner KZ 48, 171) непереконливе; виведення р. *янтарь* від уг. *gyantár* «янтар» (Lokotsch 80), як і пов'язання із сoggd. *jama* «скло» (Mikkola Senatne un Mäksla 1938 I 33—37) сумнівні. — Фасмер—Трубачев IV 558; Ларин О слове *янтарь* RK Endzelīnam 149—162; Черных II 470—471; Горяев 435; Ślawski I 501; Holub—Кор. 149; Младенов 703; Bezljaj ESSJ I 220; Skok I 754; Вегп. I 445; Mikl. EW 99.

Янтін — див. **Антон**.

Януарій — чоловіче ім'я, ст. *Januáriй* (1627); — р. *Януáрий*, (розм.) *Янвáрий*, *Янвáрь*, ст. *Иануарий*, бр. *Януáр*, *Януáрий*, п. *Januargu*, ч. *Januarius*, слц. *Janiuarius*, болг. *Януáр*, *Януáри*, *Януáрий*, м. *januari* «січень», *janar*, *januar* «тс.», схв. *Januárije*; — утворене на основі лат. *Januarius* «січень», прикметника від *Janus*, (букв.) «належний Янусові, дотичний Януса», староіталського бога сонячного коловороту, ім'я якого є персоніфікованою назвою арки воріт *iānus* «прохід із склепінням; ворота з аркою» (пор. також *iānia* (жін. р.) «двері»), яке споріднене з дінд. *uánaḥ* «шлях», дірл. *āth* «брід», укр. *і́ду*. — Вл. імена 99; Петровский 236; Фасмер IV 557; Walde—Hofm. I 668—669. — Див. ще **їхати**.

[янчáр] «пастух, що пасе ягніята», **[янчáрь]** «особа, що зайнята у вівчарстві» Дз Доп. УжДУ IV; — не зовсім ясне; можливо, споріднене з *ягнá*, *ягнýця* (тоді кінцеве -char за аналогією з *вівчáр*). — Див. ще **ягнá**.

[янчáти] (звев.) «дзявкати; (про людину, перен.) скиглити, викладаючи кривду на щось або дорікаючи комусь» Па; — бр. *ěnchyć* «стогнати (жалібно); канючити»; — запозичення з польської мови; п. *jęczeć*, *[jacszeć]* «стогнати, охкати; пхикати, скиглити; нарікати» ети-

мологічно пов'язане з укр. *ячáти*. — Ślawski I 575. — Див. ще **ячáти**.

[янчик] (ент.) «світляк звичайний, *Lampyris noctiluca*» Вел; — запозичення з польської мови; п. [janiczek] «тс.»; robaczek świętego Jana «хробачок святого Яна» (світляки особливо інтенсивно літають перед святом Івана Купала). — Kluge—Mitzka 334. — Див. ще **Ян**.

[янчук] (орн.) «жайворонок лісовий, *Lullula arborea* L.; сорокопуд терновий (жулан), *Lanius collurio* L.; чикалка лучна (трав'янка лучна), *Saxicola guttata* L.» Шарл; — неясне; можливо, пов'язане з ім'ям **Ян**.

[япа] «наріст на дереві; смуга на шкірі тварини від сильного удару батога» Л, **[япина]** «нарости на дереві», **[япка]** «наростень на дереві» ЛЖит, **[япинувáтий]** «покритий наростами (про дерево)»; — неясне.

яр¹ — див. **ярій¹**.

яр² «долина з крутими боками», **яровáтість** «подібна до яру будова річкової долини» Нед, **яróк** «невеликий яр; [струмок]», **яруга** «великий яр, [невелике заглиблення з виразними берегами, буває наповнене водою тільки після сильного дощу і після снігу» ЛексПол, **яркуватíй**, **[яроватíй]** «яркуватий» Нед, **яржній**, **вýярок**, **[зайровець]** «той, хто живе за яром», **[зайрок]** «тс.» Я, **зайрній** «той, хто живе за яром» Я, **заярòвувати** «вкладати, вставляти (про поліци в шафі)», **перéярок** «яр, що перетинає інший яр», **[поярúжник]** (орн.) «чекан, *Saxicola* Веб; чикалка (звичайна камінка), *Oenanthe oenanthe* L. Шарл», **приярок**, **прияр'я**, **приярòвий**, **приярùжній**; — р. бр. **яр** «стрімкий, урвишний берег, схил; урвище», др. **яруга** «яр, ущелина», п. **јаг** «яр», ч. **[jág]** «рів, рівчак», **[járek]** «струмок», слц. **јагок** «рів, рівчак; струмок», болг. **[яр]** «стрімкий берег, урвище», схв. **јаруга** «яр, байрак; вибій; велика калюжа; траншея», слн. **јагек** «рів, рівчак; окоп»; — запозичення з тюркських мов; дтюрк. **јаг** «яр, яруга» походить від дієслівного кореня **јаг-** «роз-

сікати, розрубувати, розколювати, розщеплювати», представленого в тур. *үаг*, *үйг.* аз. туркм. ног. тат. *башк.* яр-, кирг. каз. *ккалп.* жар-, узб. ёр-, алт. *дъар-*, хак. тув. *чар*, чув. *çур* «тс.», як. *саркаах* «розщеплений на тонкі скіпки», *сарт* «тонка дранка або скіпки»; отже, первісне значення слова «розколина»; пов'язання з тюрк. *ягук*, *ягук* (*ягуг*) (Sławski I 501—502; Mikl. EW 100; Karłowicz SWO 229; Berg. I 445—446; Lokotsch 74—75; Горяев 436; Преобр. II, вып. последний 139; Czizewski PF III 79; Мелиоранский ИОРЯС 7/2, 301—302), а також з тюрк. *агук* (Mikl. TEI I 248) менш імовірне; непереконливі спроби пояснення слова як праслов'янського (з індоєвропейського) за походженням: пов'язання з дінд. *íriñam* «діра, тріщина в землі» (Потебня РФВ 6, 146) або з псл. *ягъ* «ярий, несамовитий» (Kretschmer Glotta 11, 108; Schuster-Sewc 429—430). — Фасмер IV 559; Черных II 471; Горяев 436; Дмитриев 554; Егоров 219, 225; Brückner 199; Богус 204; Skok I 757; Bezljaj ESSJ I 220; Радлов III 99—100.

[**яр³**] (бот.) «зозулинець, *Orchis L.*; зозулинець салеповий, *Orchis morio L.*» Mak; — не зовсім ясне; можливо, субстантивована нечленна форма прикметника *ярій* у словосполученні типу *яр кóрінь*; назва могла бути зумовлена тим, що сокові з двох підземних бульб рослини, за формою подібних на чоловічі (самцеві) яєчка (пор. слат. назву *testiculus vulpis* «лісове яєчко»), здавна приписувалась властивість зміцнювати чоловічу потенцію (пор. чеську назvu рослини *vstaváč*, (букв.) «вставач» від *vstávati* «вставати, підійматися». — Machek Jm. rostl. 299. — Див. ще **ярій²**.

[**яр⁴**] (бот.) «лепеха звичайна, *Acorus calamus L.*» Mak, [áer, áer, ip] «тс.» Mak; — фонетичний варіант давнішого áip «тс.»; пор. інші варіанти: íp, ior, gaip, гав'ýr. — Меркулова Очерки 66. — Див. ще **áip**.

ярд «англійська міра довжини в 91,4 см»; — р. бр. болг. ярд «ярд», п.

jard, ч. слц. вл. yard, м. *јард*, схв. *jārd* (*jārd*), снн. járd; — запозичення з англійської мови; англ. yard «ярд» (< данgl. gerd, gyrd, geard «жердина, палиця; міра; ярд») споріднене з дфриз. ierde, днн. gerda «загорода», дvn. gart «область», гот. gazds «палац», н. Gerte «прут, лозина», а також із лат. hasta «спис», сірл. gas «пагін». — СІС 1951, 734; Фасмер IV 560; Горяев 436; Kluge—Mitzka 251; Klein 1760. — Див. ще **гóрод**.

яребіна, ярабіна — див. **горобіна**.

Яréма, [Веремій, Ерémá], Еремія, Іеремія, ст. Іеремéй, -тья (1627); — р. розм. Еремéй, бр. Ерамéй, (розм.) Вéрамéй, Ярóm, п. Єгереміаз, Јарема, Jeremi, ч. слц. Їегеміáš, нл. Jégtmis, Jégtmus, болг. (ст., рідк.) Еремія, м. Ереміја, схв. Јереміја, Јереміје, снн. Єгереміја, Jerko, стсл. **И́кремія**; — фонетична видозміна запозиченого з церковнослов'янської мови імені **И́кремія** «Іеремія», що через гр. Ιερεμίας походить від гебр. יִרְמֵהָה «тс.», (букв.) «підвищить (піднесе) Ягве (Єгова, бог)», складного слова, утвореного з *Yahū* «Ягве (Єгова, бог)» і *yt* «(він) підіймався, підносився; був високим». — Вл. імена 99; Петровский 111; Спр. личн. імен 416; Ілчев 199; Фасмер II 23; Klein 828. — Пор. **Івáн**.

[**ярéмиш**] (бот.) «модрина європейська, *Larix decidua* Mill. (*Larix europaea*) ВеHЗн, Mak; — неясне.

[**ярень**] (у словосполученні **ярень стелій**) (бот.) «флокс лежачий, *Phlox procumbens* Gray.» Mak; — похідне утворення від *ярій* «яскравий; палаючий» у зв'язку з яскравим кольором квітів (Machek Jm. rostl. 186); пор. назви рослини в інших мовах: гр. φλόξ «флокс», (букв.) «полум'я», п. рѣтомък «маленьке полум'я, вогник», ч. plamenka від *plamen* «полум'я», слц. plamenica від *plameň* «тс.», н. Flammenblume, (букв.) «полум'яна квітка», що є, очевидно, калькаями грецької назви. — Див. ще **ярій²**.

[**ярепúд**] «малоросла, але сильна (важка) людина» Нед, [érepúd] «тс.», [érepú-

дин] (лайл.) «поганий, клятий», [*јерепұ́дів*] (лайл.) «тс.» Ж, [*ярепұ́дний*] «єре-тицький, чортів» Нед, [*ярепұ́довий*] «тс.» тж, [*яропұ́дів*] «тс.», [*яропұ́джий*] «розбійницький» Нед, [*яропұ́жний*] «тс.» тж; — можливо, фонетичний варіант первісного **яропұ́д*, складного слова, утвореного з основ прикметника ярій «гнівний», др. яриш «суворий, жорстокий» і діеслова [*пұдити*] «гнати»; отже, первісне значення «той, що жорстоко жене, жорстокий переслідувач». — Див. ще **пұдити, ярій**². — Пор. **єрепұд**.

яріга «бурлака, найманий весляр; нижчий службовець у приказі, відомстві; [п'яница] Ва; [урядовець, хабарник; шпигун] Пі», [*яліга*] «п'яница» Ва, яріжка «бурлака, найманий весляр; нижчий службовець», яріжник «непутяща людина; [баришник, шахрай] Ва; урядовець, хабарник; шпигун Пі», яріза «урядовець, хабарник; шпигун» Г, Пі, ярізка «бурлака, найманий весляр; нижчий службовець»; — р. **яріга** «(іст.) представник деяких груп найбіднішого населення; нижчий служник у приказах, що виконував поліційні функції (XVI—XVII ст.); (заст.) п'яница, непутяща людина, розпусник»; — запозичене з монгольської мови, можливо, за посередництвом тюркських, пор. тур. ст., чаг. *јарђы* «суд; вирок; розправа», монг. ст. *јагчи* «суд; вирок; виконання судового вироку, розправа»; менш імовірне зведення (Фасмер IV 562; Горяев Доп. I 61; Mkl. EW 100) до ярій. — Дмитриев 563.

яріжка (іст.) «правопис із літерою ы для звука и і літерою и для звука і, введений для українських видань у Росії в 1876 р.», яріжний «пов'язаний з яріжкою»; — утворення, що виникло внаслідок експресивного контамінаційного зближення р. *ері* «назва літери ы» (укр. *йорі*) з укр. яріга «бурлака; нижчий службовець у приказі, відомстві». — Див. ще **яріга**.

ярій¹ «весняний, яровий; молодий», ярінний «яровий; (про листяні дерева) той, на якому рано з'являється листя»,

[ярній] «весняний», яровий, [ярочкóвий] «зроблений з вовни однорічної вівці», [ярчáний] «ячний», [*єрúшка*] «молода, ще не стрижена вівця» Л, яр (жін. р.) «ярове; (поет.) весна», [*ярéць*] «ячмінь», яринá «ярове; [овочі, городина]», [*яринéць*] (бот.) «цибуля овочева, Allium oleraceum L.» Нед, Мак, [*яринка*] «овочі, городина» О, [*ярінні*] «овочеві, Oleraceae» Нед, Мак, [*яритинка*] «перша вовна, знята з молодої вівці» ЛексПол, [*яріця*] «ярова пшениця; [суніця] СУМ; [ярова пшениця або жито] Веб», [*яріца*] «ярові посіви, ярина» ЛЖит, ярка «молода однорічна вівця; [назва дитячої гри]», [*ярнік*] (бот.) «підсніжник звичайний, Galanthus nivalis L.» Нед, [*ярніця*] «ярові посіви, ярове жито, ярина», яровизáтор, яровизáція, яровина, ярові (мн.), [*ярота*] (зб.) «овечки та баранці віком до одного року», [*яротина*] «вовна однорічної вівці», [*ярчá*] «ягня до року; щеня першого поносу», [*ярчák*] «короткий кожушок у чабанів», [*ярчánка*] «ячмінна солома» Вел, [*ярчатина*] «назва вовни» Дз Доп. УжДУ IV, [*ярчúк*] «ягня, баран» тж, [*ярчún*] «баран» тж, [*ярчух*] (ент.) «фіна звичайна, Cysticercus cellulosae» Вел, ВенЗн, [*яровáти*] «проводити весну, робити весняні польові роботи» Нед, яровизувáти, [*ярювáти*] «орати й сіяти навесні», [*від'ярýти*] «відновитися, відпочити й радісно процвітати» Ж, [об'ярұватися] «закінчити весняні польові роботи», *переýрка*, [*під'ярівки*] (мн.) «літні яблука» Нед, [*під'ярка*] «велике винне яблуко» Веб, [*під'ярок*] «піврічні ягніята, з яких можна стригти вовну», [*пóярка*] «молода вівця; вовна з ягнят» Нед, *поярок* «поярок УРС; [руно, вовна] Л»; — р. яровой «яровий», бр. яравы, др. яриш «весняний, яровий», п. јагу «весняний, яровий», ст. јагз, јаго «весна», ч. јагу «яровий», јаř «ярові», јаго «весна», слц. јагпү «весняний, яровий», јаг (жін. р.) «весна», вл. јаго «весна», [*јег(i)са*] «ярове жито», нл. *jarski* «весняний», ст. јагпу «тс.», ст. јаго «весна», болг. ярка, ярица «молода курка», яр-

кокóшка «молода, (букв.) весняна (курка)», м. *јарица*, *јаричка* «курка (яка ще не несеться)», схв. *jār* (прикм.) «яровий», *jār* (імен. жін. р.) «ярове», слн. *jáг* «яровий; весняний, ранній», *jáг* «ярове», цсл. *јаръ* «тс.»; — псл. *јагъ(ј)* «весняний», похідне від *јагъ* «весна»; — споріднене з гот. *jēг* «rīk», дісл. *āг*, дvn. *iāг*, н. *Jahr* «тс.», дангл. *gēаг* «rīk; весна», гр. *ѡρᾶ* «пора року, особливо весна; слушний час», *ѡρος* «пора року, rīk», ав. *uāгə* «rīk», лат. *hōgnis* «цьогорічний»; іє. **јōgo-/jēgo-* «сезон, весна; rīk», похідне від **јā-/ej-* «іти, іхати» (звідки й укр. *iтū*, *іхати*); отже, початкове значення слова мало бути «хід (сонця)» (пор. як семантичну паралель гот. арп. «rīk», лат. *annus* «тс.» при дінд. *ātati* «іде»). — ЭССЯ 8, 175—176; Фасмер IV 559; Горяев 436; Sławski I 505—506; Brückner 199; Вогус 204; Machek ESJC 217; Schuster-Sewc 430; Skok I 755—756; Bezljaj ESSJ I 220; Berg. I 446—447; Trautmann 108; Pokorný 296—297. — Див. ще *іти*, *іхати*. — Пор. **я́рий**².

я́рий² «яскравий, яскраво-зелений; палаючий; світливий, білий; палкий, жагучий, пристрасний; гнівний», *яркий* «яскравий, блискучий; палкий, жагучий, [прострасний]» Бевз НЗ УжДУ 26/2, [*ярлівий*] «лютий, жорстокий» Нед, [*яросливий*] «лютий, шалений, ярий», *яросний* «тс.», *яр* «лють, гнів; вид зеленої фарби», *ярість*, [*ярка*] «лиха жінка» Нед, [*яркість*] «сперма», [*ярош*] «жорстока, несамовита, немилосердна людина» Нед, [*ярун*] «запальна, гнівна людина» Нед, [*ярчá*] «щеня ярчука (собаки з вовчими зубами)», [*ярчúк*] «собака з вовчими зубами, якого бояться відьми», [*яріти*] «роздалювати; гнівати» Нед, *ярітися* «сяти, блищати; палати; лютувати», *яріти* «блищати; палати; гніватися», *ярітися* «блищати; палати», [*яростити*] «роздратовувати когось до гніву» Нед, [*яростити*] «тс.» тж, [*ярувати*] «перебувати в любовному збудженні»; — р. *ярый* «палкий; сердитий, злий, завзятий; білий, блискучий, яскравий; га-

рячий, хтивий», бр. [*яры*] «лютий; ярий (про хміль)», др. *ярыи* «гнівний; жорстокий; суворий; сміливий, відважний; сильний, поривчастий», *яръ* «гнів», п. ст. *јагу* «ясний, прозорий, чистий; міцний, бадьюй, гарячий, розпусний», ч. *јагу* «бадьюй; молодий, свіжий», слц. *јагу* «бадьюй; моложавий; юний», (заст., кн.) *јаркý* «ясний, яскравий», вл. *јага* (присл.) «дуже, велими, занадто», *јегу* «терпкий», нл. *јегу* «терпкий, гіркий; запальний, грубий», ст. *јагу* «жагучий, пристрасний, розпусний», болг. *јарък* «яскравий», *ја* «збуджувати коня; (про півня) покривати курку», *ја* се «сердитися», м. [*јара*] «спека, задуха», *јарок* «яскравий; яскраво-червоний», схв. *јара* «спека; жар (від розжареного вугіля, каміння, заліза тощо); (перен.) запал, жар», слн. *јаг* «лютий, гнівний», стсл. *јаръ* «суворий, різкий»; — псл. *јагъ(ј)* (< іє. [**јō-г-*] < **јōu-г-*); споріднене з гр. *ѡρός* «вогняний, міцний, незмішаний (про вино); жвавий, швидкий (у Гесіхія)», гр. (атт.) (*εύ*)*ѡρος* «чистий (про вино)», (*ἐπι*)*ἅρέω* «накидаюсь; утискую»; зв'язок із лат. *īta* «гнів», дінд. *īrasyāti* «гнівається» (І. Шмідт у Фасмера IV 563) малоймовірний; погляд на зв'язок із псл. *јагъ(ј)*, укр. *ярий* «весняний» (Sławski I 505; Schuster-Sewc 428) заперечується. — ЭССЯ 8, 178—179; Фасмер IV 562—563; Горяев 436; Brückner 199; Вогус 205; Machek ESJC 217; Skok I 756—757; Bezljaj ESSJ I 220; Berg. I 447—448; Trautmann 108; Boissacq 312; Pokorný 296.

Ярýна, Єрýна — див. **Ірýна**.

[**я́річ**] «їжак», [*яре́й*] «тс.»; — утворення, похідне від рум. *aricí* «їжак», на українському ґрунті вторинно зближеного з *ярий* «весняний»; рум. *aricí* «їжак» походить від лат. *ēr̄cius* «тс.», що продовжує давніше *ēg* (< **hēg*), споріднене з гр. *χόρος* «свиня (як тварина із щетиною)», які зводяться до іє. **għer-* «бути твердим, жорстким» (звідки, можливо, також псл. *žīгъ*, укр. *жир*). — DLRM 42; Walde—Hofm. I 413—414. — Пор. **жир**¹.

[я́ркушна] (у словосполученні *Я́ркушна неділя*) (рел.) «свято після Великодня (інша назва *Провідна неділя*)» ЛЖит; — утворення, пов'язане з [árkuš], ártus «освячений на Великдень спеціальний хліб, який у найближчу суботу роздають парафіянам». — Див. ще **ártus**.

я́рлик¹ «наклейка на чомусь з назвою, тавром, указівкою тощо»; — р. я́рлик «тс.; (ст.) грамота татарських ханів, лист (від хана або до хана)», бр. я́рлик «наклейка», п. [járyk] «писемний дозвіл; записка; квитанція; етикетка»; — запозичене з монгольської і татарської мов за часів Золотої Орди; тат. ярлык «письмовий указ, грамота хана», дтюрк. jartū «веління, наказ, припис», монг. ст. jarlig «наказ, указ» (монг. суч. зарлиг «тс.»); звуження значення слова («етикуетка») було пов'язане, очевидно, з митницькою практикою контролю товарів. — Фасмер IV 561; Дмитриев 554; Преобр. II, вып. последний 139; Черных II 471—472; Горяев 436; Brückner 199; Mikl. TEI I 316; Berg. I 446; Lokotsch 76; Радлов III 141, 143—144.

[я́рлик²] «грубий, добірний очерет Дз; найдовший і найтовщий очерет, яким укривають хату Мо», [полуя́рлик] «грубий, добірний очерет, дещо нижчий і тонший від ярлика» Дз; — неясне.

я́рмарок «торг, влаштовуваний у певну пору року і в певному місці», [ármarok] «я́рмарок» Пі, [ярмák, я́рмалка] Нед, [я́рмалок, я́рманка] «тс.», я́рмаркобіще «я́рмарковий майдан», я́рмарчіще «тс.», [я́рмолок] «я́рмарок» ЛЖит, [я́рмонка] «тс.» Нед, я́рмаркобій, [я́рмарочний, я́рмарошний] «я́рмарковий» Нед, я́рмаркувати, ст. я́рмарокъ «торжище» (середина — друга пол. XVII ст.); — р. я́рмарка «я́рмарок», бр. [я́рмалак, я́рмалка], п. я́гтmark, [jagtmark], ч. (розм.) я́gmark, слц. я́gmark, нл. ст. я́gmark, [jegmark, jegmank] «тс.»; — запозичення з німецької мови; н. Jahrmarkt (< дvn. jāgmarkāt) «я́рмарок», (букв.) «річний базар» є складним словом, утвореним з Jahr (< дvn. jāg)

«рік», спорідненого з псл. jágъ «весна», укр. я́рій, [я́ръ] «весна», і Markt (< дvn. markāt) «ринок, базар», що походить від нар.-лат. mārcātus «купівля; ринок, базар», лат. mērcātus «тс.», пов'язаного з тегх(-cis) «товар, крам»; польське посередництво (Richhardt 58) необов'язкове. — Шелудько 60; Фасмер IV 561; Черных II 472; Горяев 436; Преобр. II, вып. последний 139; Sławski I 502—503; Brückner 199; Богу́с 204; Machek ESJC 216; Kluge—Mitzka 330, 462—463; Walde—Hofm. II 78—79. — Див. ще **меркантильний, я́рій!**

я́рміз — див. **я́рміс**.

[я́рміс] «засіб, спосіб; лад, порядок; привід», [я́рміз] «бездядя Нед; неприємність Пі», [я́рміс] «метушня, розгардіяш, веремія» Бі; — не зовсім ясне; можливо, виникло на основі нлат. armistitium «перемир'я» в бурсацькому аро. — Пор. **я́рмія**.

я́рмо «дерев'яний пристрій запрягти воли», [я́réм] «тс.», [я́rémcí] (мн.) «деталь у парокінному возі» ЛЖит, [я́рміна] «воло, підгорля (у вола, корови)» ВеНЗн, ВеУг, [я́рмовáти] «я́рмлювати» Нед, [я́рмуváти] «тс.» тж, [об'я́рміти] «я́рмити» Нед, [pi'd'я́рэм-ник] «тварина, що ходить у ярмі» Нед, я́рміній, pi'd'я́рміній Нед, я́рміленій «я́рмлений, поневолений», я́рміти; — р. бр. я́рмо, др. я́ръмъ, я́ръмъ «я́рмо; Терези (назва сузір'я)», п. я́gztmo «я́рмо», ч. я́gтmo, слц. я́gтmo, болг. я́réм, м. я́rem, схв. járam, слн. jáget, стсл. я́ръмъ «тс.»; — псл. (j)агъто, (j)агъть «знаряддя, пристрій для запрягання» походить від кореня *(j)ag- (< іє. *agə-, ag-) «з'єднувати», наявного в п. ко-jarg-у́с «пов'язувати, з'єднувати», а також, ма-бути, у псл. *гету (род. в. одн. гете-пе), укр. rémінь; споріднене з гр. ἄρθρος «з'єднання, місце з'єднання», ἄρρενω «складаю, з'єдную», ἄρμα «віз; колісниця», лат. agta «зброя; зброя», дінд. agráyati «вставляє, закріплює», agá «спиця колеса», ágam «припасований, відповідний», вірм. uaptmag «тс.», aѓpet «роблю», ав. agaiti «вбиває, утверджує»; іє.

*ăg- «зв'язувати»; менше підстав для зближення (Reichelt KZ 46, 316—320) з лат. *armamentum* «худоба». — Фасмер IV 561; ЭССЯ I, 76—78; Черных II 472; Горяев 436; Ślawski I 508—509; Ворыс 205; Machek ESJC 217; Skok I 757; Рокорну 55, 58. — Пор. **рёмінь**.

[**ярмоша**] «назва вівці» Дз Доп. УжДУ IV; — імовірно, експресивне нерегулярне утворення, пов'язане з єрка «молода вівця», [**ярчук**] «ягня, баран» і под.

[**ярмуж**] (бот.) «кольрабі, *Brassica oleracea aloides* L. Нед, Mak; катран морський, *Crambe maritima* L., катран татарський, *Crambe tatarica* Jacq. Mak», [**ярмуш**] (бот.) «кольрабі, *Brassica oleracea alvides* L.» Mak; — р. [єрмішка] «сорт капусти», п. ягтиж (бот.) «листяна капуста, *Brassica oleracea* Var. *Acephala sabellica*; [катран морський, *Crambe maritima* L., катран татарський, *Crambe tatarica* Jacq.], [jarmusz] «тс.», ч. *jarmuz* «листяна капуста, *Brassica oleracea*»; — запозичене з німецької мови, можливо, за польським посередництвом; свн. *wartmuos* «городина; розварена дроблена крупа; тепла юшка» є складним словом, утвореним з *warm* (< дvn. *war(a)m*) «теплий», спорідненого з пsl. *vargъ*, *variti*, укр. *вар*, *варити*, і *тиос* (н. *Mus* «варена, подібна до каші страва, повидло»), що споріднене з дфранк. *тиос*, днн. дфриз. данgl. *mös* «страва». — Ślawski I 219; 503—504; Brückner 200; Kluge—Mitzka 495, 838. — Див. ще **варити**.

[**ярмұлка** «мала кругла шапочка (у євреїв)», [**ярмівка**, **ярмілка**, **ярмόлка**] Бі, [**ярмұрка**] «тс.»; — р. **єрмілка** «ярмулка», бр. **ярмілка** «ярмулка; [постяна шапка]», п. ягтилка «ярмулка; шапочка блазня; заокруглена верхівка гори», ст. *jałmurka* «тс.», болг. **ярмулук** «бурка (з вовняної домотканої тканини); (заст.) сільський одяг з капюшоном без рукавів», м. **јамурлак** «довгий пастушачий плащ (із грубої вовни)»; — фонетично видозмінене запозичення з турецької мови; тур. *yağmurluk* «дощовик, плащ» походить від *yağtırıg* «дощ», пов'язаного з *yağ(mak)* «іти, падати (про

дощ, сніг тощо)» (< дтюрк. *jaū* «іти, падати (про дощ, сніг, пісок)»), що споріднене з уzb. *ëg*, башк. *яу*, тат. ног. *кумик*, *яв*, кирг. *ккалп*. каз. *жау*, алт. *дъаа*, тув. *хак*, чар. *чаф*, чув. *çу*, [çäv] «тс.». — Фасмер II 25; Егоров 216, 218; Brückner 198; Радлов III 55—56, 310. — Пор. **яломóк**.

[**ярник**] (бот.) «арніка гірська, *Arnica montana* L.» Mak; — р. **а́рника** (горная) «арніка (гірська), *Arnica (montana)* L.», п. ч. слц. вл. агпіка, слн. а́гпіка, [агонк] «тс.»; — фонетико-морфологічний варіант літературної назви рослини **а́рніка** «*Arnica L.*», вторинно зближений із єрій «яскравий; яскравозелений» у зв'язку з яскраво-зеленим кольором листя арніки гірської і яскравим жовтогарячим кольором її квіток. — Попов 43. — Див. ще **арніка, єрій**².

[**Яропóлк**; — р. Яропóлк, бр. Ярапóлк, др. Яропóлкъ, п. Ягоре́лк, цсл. **Ярополъкъ**, **Ярополькъ**, **Ярополкъ** «тс.»; — псл. **Jagorъlъkъ*, (букв.) «той, що сміливо воює, б'ється; сміливий воїн»; складне ім'я, утворене з прикметника *јагъ*, др. **ярыи** «гнівний; суворий; дужий, сміливий, відважний» та іменника **rъlъkъ* «військо; загін». — Вл. імена 99; Петровский 236; Спр. личн. імен 478; Bezlaj ESSJ I 220. — Див. ще **полк, єрій**². — Пор. **Ярослав**.

[**Ярослав**, Ярослава, Ярош «Ярослав»; — р. болг. Ярослав, бр. Ярапáлъ, др. Ярославъ, п. нл. Jarosław, ч. слц. Jaroslav, цсл. **Ярославъ**; — псл. Jaroslawъ, (букв.) «уславлений, відомий сміливістю»; — складне слово, утворене з прикметника *јагъ* «гнівний; суворий; дужий, сміливий, відважний» та віддієслівної форми *-славъ*, утвореної від *славити*, *слутъ* «бути відомим». — Вл. імена 99; Спр. личн. імен 478; Илчев 572; Bezlaj ESSJ I 220. — Див. ще **слáва, єрій**². — Пор. **Яропóлк**.

[**ярош**] (бот.) «цикута отруйна, *Cicuta virosa* L.» Mak; — не зовсім ясне; імовірно, пов'язане з [**ярош**] «жорстока, несамовита, немилосердна люди-

на», утвореного від **ярий** «гнівний, палкий, жагучий»; назва рослини зумовлена її палючою отрутою. — Див. ще **ярий**².

[**ярұнда**] «нудьга» Нед; — р. *ерунда* «нісенітница, дурниця»; — результат експресивної трансформації запозиченого в мову бурсаків (семінаристів) латинського слова *gerundium* «герундій (особлива форма віддіслівного іменника)», похідного від дієслова *gero* «несу; веду; виконую», пор. арг. р. *герунда* (при літ. *ерунда*) в мові духівництва. — Фасмер II 26. — Див. ще **жест**.

ярунóк «столярний косинець на половину прямого кута»; — р. *ярунóк*, (заст.) *ерунóк* (1794), [*герунóк*] «тс.», п. *gieruppek* «з'єднування двох карнизів, планок тощо, що сходяться під кутом»; — запозичене з німецької мови, можливо, за посередництвом російської; н. *Gehrung* «площина, розташована косо щодо прямого кута і сам цей напрямок» утворене від *Gehrung* «трикутник, клин; пола, клин (сукні)», похідного від *Ger* «спис» (< дvn. *gēt* «тс.»), спорідненого з данgl. *gār*, дісл. *geit*, а також із гр. *χάρος* «ціпок». — Фасмер II 27; Kluge—Mitzka 242, 249.

ярус «ряд у горизонтально розташованих предметах; поверх у театрі; рибальська снасть; верства земної кори», *поярусний*; — р. бр. *ярус*; — не зовсім ясне; пов'язується як запозичення із дсканд. діал. *jordhūs* «житло в землі, льох, підвал, підземний хід» (*Mikkola Bergühr* 20; *Berg*. I 446), що малоймовірно з огляду на фонетичні труднощі; ще сумнівніше пов'язання з лат. *arcus* «дуга, склепіння» (*Mikl. EW* 100), з р. [яр] «ліс по ярах» (Соболевский РФВ 66, 333), з псл. **rōdsъ*, етимологічно пов'язаним з *орудувати*, ряд та префіксом **ja-* (*Kalima Neuphilol. Mitt.* 1948, 56). — Фасмер IV 562; Черных II 472—473.

[**ярутка**] (бот.) «грицики звичайні, *Capsella Bursa pastoris Mönch.*» Mak; — р. **ярутка** (бот.) «талабан, *Thlaspi L.*; [грицики звичайні, *Capsella Bursa pastoris Mönch.*]», бр. **ярутка** «талабан, *Thlaspi L.*»; — неясне.

[**ярха**] «віялка» Л, [**яршення**] «віяння, провіювання» Л; — п. [arfá, harfá] «віялка»; — видозмінене запозичення з німецької мови; н. *Harfe* «віялка» вважається результатом семантичного розвитку н. *Harfe* «арфа». — SW I 57; Kluge—Mitzka 289. — Див. ще **арфа**.

[**ярчак**] «купа; юрба; зграя»; — неясне.

[**ярчóвина**] «хвороба овець (овеча короста болотяного походження)» Нед; — можливо, утворення, пов'язане з **ярка** «вівця». — Див. ще **ярий**¹.

яса «знак; салют; шум, гуркіт; чутка, поголоска; данина», *ясина* «шум», *ясíти* «повідомляти, сповіщати», *ясувати* «сповіщати, з'ясовувати, давати зрозуміти»; — р. ст. *яса* «вістова гармата або пища; тривога»; — неясне; можливо, походить з якоїсь тюркської мови (пор. дтюрк. *jasaq* «ясак, наказ», тур. *yasak* «заборона», чаг. *jasa* «постанова, царський наказ, закон»).

ясák «натуральний податок за часів Московської Русі і царської Росії в деяких народностей Поволжя, Сибіру й Далекого Сходу»; — р. бр. *ясák* «тс.», болг. [ясák] «лісовий заповідник; охорона, сторожа»; — запозичене за російським посередництвом з татарської та монгольської мов; тат. *ясак* «ясак, податок, данина» (першіно, за часів Золотої Орди, також «наказ; закон; державний обов'язок» — пор. *Будагов* II 329), монг. ст. *jasaq* первісно «кодекс звичаїв», пізніше «управління; уряд», пор. монг. суч. *засаг*, (іст.) *дзасак* «правитель, пристав»; (заст.) «закон; кара, покарання»; (суч.) «влада, уряд». — Фасмер IV 564; Дмитриев 554—555; Горяев 436.

ясáна (орн.) «Jacana s. Parra pígra»; — р. *ясáна* «тс.»; — запозичене з португальської мови за посередництвом англійської (англ. *jacana* «ясана»); порт. *jaçanã* походить із мови тупі *yasana* «тс.». — Klein 823.

ясен (бот.) «*Fraxinus L.*», *ясеневати* «*Fraxineae*» Mak, *ясенéць* (бот.) «ясенець, *Dictamnus L.* РУС, ВeB, Mak;

[зубниця, *Dentaria* L.; золототисячник, *Centaurium* Hill.] *Mak*, ясени́на, ясе́ниско (згруб.) «ясен звичайний, *Fraxinus excelsior* L.» *Mak*, ясенище (згруб.) «тс.» *Mak*, ясенчук «молодий ясен» *Mak*, ясень «ясен; [білий, ясенець білий, *Dictamnus albus* L. *Mak*], [яси́нець] «ясене́ць білий, *Dictamnus albus* L.» *Mak*, [яси́нни́ца] (ент.) «синя стягівка, *Catocala fraxini*» Нед, [яси́нь] «ясен» Нед; — р. бр. ясень (бот.) «ясен», др. яси́нъ «ясен», п. *jesion*, [*jasion*, *jasień*], ст. *jasien*, *jesien*, *jesień*, ч. *jasan*, [*jesen*, *jeſeń*, *jasen*, *jasień*], слц. *jaseń*, вл. нл. *jaseń*, полаб. *josin* (чол. р.) (< **jasenpъ*), болг. ясень, осен, м. ясень, схв. јасён, слн. јесен, [*jásen*]; — посл. (j)asenъ/ь, osenъ/ь, |*(j)asenpъ/ь); іє. *ōs-/ōs- «різкий, яскравий, ясний» із розширенням -i- у прямих відмінках і -ep- у непрямих, яке у слов'ян проникло в усю парадигму; — споріднене з лит. ūosis «ясен», лтс. osis (фонет. ūosis), прус. woasis (< *ōsi-) «тс.», лат. orpus (< *ōs-en-os) «порода ясена», кімр. опеп (< *os-pā) «ясен», з апофонією кореневого голосного та іншим суфіксом: дісл. askr, двн. ask, н. Esche «тс.», алб. ah (< *ask-a-) «бук», вірм. hači «ясен», гр. ωίς(< ὄση) в ἀχερώις «біла тополя»; розглядається також (Machek ESJC 217; Jm. rostl. 180; Skok I 759) як слово праєвропейського походження. — Фасмер IV 564; ЭССЯ 1, 79—80; Черных II 473; Горяев 437; Sławski I 564—565; Brückner 200; Schuster-Sewc 431; Вегп. I 31; Trautmann 203.

[я́сик] «мала подушечка», [я́сік, я́сі́чок] Мо, я́сько, я́цик Ме, я́цик Ме] «тс.»; — р. [яст́и́к] «щось ціле, цілий шматок; ціла ікра однієї риби; мішечок, де міститься риб'яча ікра», бр. я́сік «ясик», п. *jasiek* «тс.; подушка», болг. [яст́и́к] «подушка», м. *jaстак* «подушка; сінник», схв. я́стук «подушка; м'яке поруччя»; — запозичення з турецької мови; тур. тат. *jastık* «подушка» утворене за допомогою суфікса -ik від дієслова *jast(a)-mak* < дтюрк. *jast(a)-* «притуляти, підкладати», отже, мало первісно

означати «те, що притуляється, підкладається»; припускається запозичення п. *jasiek* з турецької мови через українську (Sławski I 511). — Фасмер IV 567; Дмитриев 555; Sławski I 511—512; Богуś 205; Радлов III 223—224.

я́сир «бранці, взяті в неволю під час татарських наскоків (XV ст. — 60-ті рр. XVIII ст.) СУМ; [натовп, юрба], [яси́рник] «полонений, узятий в ясир», [яси́рування] «забираання в ясир», [яси́рити] «брати в ясир, у неволю», ст. яси́ръ (яси́ромъ) (XVII ст.); — р. (заст.) яси́р «невільник, полонений», др. яси́ръ, п. (іст.) *jasyg* «неволя в турків або тата; захоплені ними бранці», болг. (заст.) еси́р «раб, невільник», еси́рин «тс.», м. еси́р «полонений»; — запозичення з кримськотатарської й турецької мов; крим.-тат. *jäsir*, тур. esir, [*jesir*] «полонений, бранець, раб, невільник» походить від ар. 'asir «полонений, бранець», (букв.) «зв'язаний», утвореного від дієслова 'asara «брати в полон». — Фасмер IV 567; Преобр. II, вып. последний 141; Горяев 437; Sławski I 520; Brückner 201; БЕР I 510; Вегп. I 449; Mikl. TEI I 293; Matzenauer 184; Lokotsch 11.

[я́сі́ння] «печера», [я́сі́ння] «тс.» Нед, ст. ясі́ння (въ ясінѣ) (XVII ст.); — п. *jaskinia* «печера», ст. *jaskini*, *askinia*, ч. *jeskyně*, ст. *jeskyně*, слц. *jaskyňa*, нл. *jašk* «отвір у барилі; вхід у ятір»; — посл. [*jaskyn’i* < *jeskyn’i* < **ěskyn’i*], [**jaskъ* < **jěskъ* < **ěskъ*]; — пов’язується з посл. *ězva (> *jazva*) «яма, нора; рана», укр. я́зва (пор. схв. ст. *jazvína* «нора борсука; лігво»); щодо паралелізму суфіксів -k-/v- пор. посл. díkъ «дикій» : dívъ «тс.», укр. дíкій : дívій; менш переконливе пов’язання (Brückner 200) із др. ясъ, аскъ «скриня», п. *jaszcz*, *jaszczyk*, укр. я́цик (із загальною семантикою «схованка»); недостатньо аргументована спроба зближення (Machek ESJC 223) з ч. [*iskat’*] «розколювати, дробити»; не можна повністю виключити можливість запозичення слова з польської або словацької мов. — Трубачев С.-луж. сб. 163—164; Sławski I 512—513; Holub—Кор. 152;

Holub—Lyer 222; Berg. I 275. — Пор. **язвá**.

[ясківка] (орн.) «ластівка, Hirundo» ВеНЗн, ВеЗа; — п. jaskółka (орн.) «ластівка», нл. jaskolica «тс.»; — псл. [jaskołka, jaskolica], зменш. від [*jaskola]; — не зовсім ясне; можливо, звуконаслідуваньне утворення від jaskati, jaskotati на позначення крику ластівки; менш імовірні пояснення походження українського слова як польського (Sławski I 513), як утворення, що виникло внаслідок дисеміляції незасвідчених *laskówka, *laskółka в контамінації з [lastówka] (Булаховський Вибр. пр. III 286—287), як складного слова, першим компонентом якого є *jasъ (< іє. *ðku- «швидкий») (Malinowski PF I 193—194; Погодин Следы 155—156), як слова, спорідненого з гр. οἴστρος «гедзь; жало» (Ільинський РФВ 60, 427) або пов'язаного з псл. ēsti, укр. істи (Brückner 200); пор. також р. яска (зоол.) «ласка, Mustela nivalis». — Верхратський ЗНТШ III 209; Sławski I 513—515; Schuster-Šewc 431. — Пор. **лáстівка**¹.

[яскíр] (бот.) «жовтець, Ranunculus L. УРС, Mak; пшінка весняна, Ficaria verna Hunds. (Ficaria ranunculoides Roth.) Mak», **[яскірочник]** (бот.) «пшінка весняна» Mak, **[яскор]** «жовтець» Mak, яскороваті «жовтецеві, Ranunculaceae Juss.» Mak; — запозичення з польської мови; п. jaskier «жовтець; [пшінка весняна]» пов'язане з [jaskry] «яскравий»; назва може бути зумовлена або яскравістю квітів рослини, або здатністю соку з листя жовтцю викликати запалення, почервоніння шкіри; непереконливе виведення (Karłowicz SWO 230) від лат. aster «айстра», нібито деформованого народною етимологією. — Sławski I 512; Brückner 200. — Див. ще **яскráвий**.

[яскóлка] (бот.) «чистотіл звичайний, Chelidonium majus L.» Mak; — р. бр. яскóлка (бот.) «роговик, Cerastium L.», п. [jaskółpek, jaskółycznik], jaskólcze ziele «чистотіл звичайний, Chelidonium majus L.»; — калька латинської науково-

вої назви chelidoníum «чистотіл звичайний», що походить від гр. χελιδόνιον, утвореного від гр. χελίδών «ластівка»; пор. також ч. vlastovičník «чистотіл» (від vlaštovice «ластівка»), слц. lastovičník, н. Schwalbenkraut «чистотіл» (Sachwalbe «ластівка»); мотивація назви неясна. — Machek Jm. rostl. 53—54. — Див. ще **ясківка**.

яскráвий «який випромінює сильне світло, сяючий», яскры́стий «іскристий», **[яскрало]** «бліскітки, лелітки, сухозлітка» Нед, **[яскри́ца]** «іскристе світло», яскраві́ти, яскраві́шати, яскрýти(ся) «яскраво сяяти, іскритися», яскріти(ся) «тс.»; — бр. яскrávy «яскравий», п. jaskrawy, вл. jaskrawy «тс.»; — псл. jaskravъ(jъ) < *jēskravъ(jъ) < *ēskravъ(jъ) є похідним від jaskra (< *ēskra) «іскра» (пор. п. jaskra «тс.»), іменника того самого кореня, що й псл. *jyskra, укр. іскра, але з іншим ступенем вокалізму; етимологічно споріднене також із псл. *(j)ēskpъ(jъ), укр. ясний; припущення про польське походження укр. яскráвий (Sławski I 515) необґрунтоване. — ЭССЯ 6, 52—53; Sławski I 515—516; Berg. I 433. — Див. ще **іскра**. — Пор. **ясний**.

ясла (мн.) «годівниця для худоби; дошкільний заклад для найменших дітей», **[яслýна]** «ясла (годівниця)», **[ясельнýчий]** «конюх» Нед, ясельний, **[зая́сля]** «ясла»; — р. ясли «ясла», бр. ясли «тс.», др. ясли «ясла (для годівлі худоби)», п. (обл.) jasła, ст. jasły «ясла (для годівлі худоби)», ч. jesle «ясла (годівниця)», ясла (дитячі), ст. jesiли «ясла (годівниця)», слц. jasle «ясла (для худоби); ясла (дитяча установа)», вл. jasla «загорода для овець», нл. jasła, [jasły] «ясла (для худоби)», болг. ясли (мн.) (одн. жін. р. ясла) «ясла (годівниця); ясла (дитячі); притулок, де виховують дітей-сиріт», м. jasli «ясла (для худоби); ясла (дитячі)», схв. jáslę, jáśli «ясла (для худоби)», слн. jáslı, [jásle, jásla], стсл. ясли «тс.»; — псл. [jasla] (< *jēsla < *ēdsla), [jasli] (< *jēsli < *ēdsli) «годівниця для худоби», що зводяться до іє. *ēd-, наявного у псл. ēsti, ēdть, укр. іс-

tu; — споріднене з літ. *ėdžios* «ясла», *ėdesis* «корм», гот. *uzēta* «тс.»; до словотвору пор. *гύсла*, *веслó*, *прásло*, *пéréвéslo* тощо; пов'язання слова безпосередньо з *ōd-, варіантом кореня *ēd- «їсти» (Machek ESJC 223; Schuster-Sewc 432), непереконливе. — ЭССЯ 6, 44—45; Фасмер IV 565; Черных II 473—474; Sławski I 516; Brückner 200; Holub—Кор. 152; Holub—Lyer 222; Bezljaj ESSJ I 221; Bern. I 275; Trautmann 66; Meillet Études 416. — Див. ще ІСТИ.

[**я́смíн**] (бот.) «жасмин», *Jasminum L.* Нед; дереза, повій, *Lycium L. Mo*, [**я́смины́на**] «жасмин» Нед, [**я́смíн**] «тс.» Нед; — р. (заст.) **я́смíн** (бот.) «жасмин», бр. *я́змíн*, п. *jašmín*, ч. *jasmín*, слц. *jasmín*, вл. *jasmín*, болг. *я́смíн*, м. *јасмин*, схв. *јасмин*, слн. *jasmín* «тс.»; — запозичення з німецької мови; н. *Jasmin* є словом арабського або перського походження (ар. перс. *jāsemīn* «жасмин»). — Фасмер IV 565; Brückner 201; Holub—Кор. 149; Holub—Lyer 221; Bezljaj ESSJ I 221. — Пор. **жасмíн**.

я́сна «слизова оболонка ротової порожнини» СУМ, ВеУг, [**дáсна**, **дáсни**] ЛЖит, [**я́слá**] Бі, Нед, ЛЖит, ЛексПол, [**я́сли**] Бі, [**я́снý**] «тс.» ВеУг, **я́снýй**; — р. *déscny* (одн. *déscná*), бр. *dzásny* (одн. *dzásná*), др. *dýsna* (одн.), п. *dziásla* (одн. *dziásło*) «ясна», ст. діал. *dziásna*, ч. *dáseň* «ясна», слц. *d'aspá* (одн. *d'asno*) «ясна», вл. *dzásna* «ясна; піднебіння», *dzásno* «піднебіння; щелепа», нл. *žésna* (одн. *žésno*) «ясна; піднебіння», полаб. *d'osná* (< **déspná*) «ясна», болг. [déscni], схв. *déscni*, [dëshli], слн. *dlësne* (одн. *dlësna*) «тс.», цсл. **десна**; — псл. **déspna/désplo* < **dent-sno/dent-slo* — походять від іndoєвропейської назви зуба **dent-/dñt-/dont-* (для якої припускається зв'язок із коренем *ed- «їсти»); — споріднені з літ. *dantís* «зуб», прус. *dantis*, дінд. *dán*, ав. *dantap-*, лат. *dens* (род. в. *dentis*), гот. *tūnþus*, іпл. *det*, кімр. *dant*, гр. *όδων* (род. в. *όδοντος*), іон. *όδούς* «тс.»; малоймовірні припущення про походження слова з колишнього складного **dent-[mok]sna* (Machek ESJC 111) і про іс-

нування праслов'янського варіанта *desna* (поряд із **déspna*) (Mikkola IF 8, 303); зіставлення слова (Брандт РФВ 21, 217) з дінд. *dáçati*, -te «кусає», гр. *δάκνω* «кусаю» сумнівне. — ЭССЯ 5, 26—27; Фасмер I 506; Sławski I 191—192; Brückner 108; Holub—Кор. 96; Holub—Lyer 121; Skok I 395; Bern. I 190; Mikl. EW 43; Trautmann 45; Pokorný 201. — Пор. **дантíст**.

я́сний «який випромінює світло», **я́снýй** «ясний», **я́снувáти**, **я́са** «світло, сяйво», **я́сенéць** «перша тонка крига на річці», [**я́сень**] «полярна зірка» Нед, [**я́ска**] «усе блискуче; іскристий пластівець снігу, сніжинка» Нед, [**я́снéць**] «поверхня гладкої криги, не покритої снігом; прозора крига» Нед, [**я́снýна**] «світло; ясна погода, година УРС, СУМ; світло від вогню Г», [**я́сновéць**] (бот.) «зірки садові (татарське мило), *Lychnís chalcedonica* L. Нед, Mak; меландрій червоний, *Melandrium rubrum* Garscke. Mak», **я́снотá**, [**я́снотка**] (бот.) «глуха кропива, *Lamium amplexicaule* L.» Mak, **я́сонька**, **я́сочка**, [**я́снýти**] «робити блискучим, полірувати; з'ясовувати», **я́снýтися** «сяти, вибліскувати», **я́снýти**, **я́снíшати**, **я́снуváти** (заст., поет.) «з'ясовувати; виявляти», **я́сно** Г, Пі, з'ясóувати, об'яснýти, прояснýти, роз'яснýти; — р. **я́сный** «ясний», бр. **я́сны**, др. **я́сныи** «яскравий; ясний; чіткий; зрозумілий», п. вл. нл. *jasny* «ясний», ч. слц. *jasny*, болг. *я́сен*, м. *јасен*, схв. *јасан*, слн. *jásep*, стсл. **гаснъ**, цсл. **гаснъть** «тс.»; — псл. *jaspъ(jy)* < **jēspъ(jy)* < **ěskpъ(jy)* пов'язане з *jaskrauъ(jy)*, *(j)ěskrauъ(jy), *jyskra, укр. **яскрáвий**, іскра; далі реконструюється безсуфіксне *eš- < iε. *aidh- «горіти, палати», споріднене з літ. *áiškus* «ясний, чіткий», можливо, також з тох. В yesǟl «ясний, чіткий», що продовжують iε. *áis- «жар»; -k- перед -p- випало, як і в інших давніх утвореннях, пор. др. *тъснъ* < псл. **těsknъ* (споріднене з *tiskati*), др. *пръснъ* < псл. **prěsknъ* (споріднене з літ. *prěskas* «прісний»); пов'язання (Brückner 200—201) з ч. *jásati* «кричати з радощів», *jasovati*, до яких як се-

мантичну паралель наводять лат. *clārus* «ясний» від *clāmo* «кричу», непереконливе; витлумачення слова як фіно-угорського лексичного субстратного елемента, спорідненого з фін. *sää* «погода», хант. *sänkä* «світло» (Polák Orbis 1964 13/2, 575) малоймовірне; реконструкція псл. *(j)astnъ (< іє. *ōs-t-n-) (Schuster-Sewc 432) не досить обґрутована. — ЄССЯ 6, 51—52; Фасмер—Трубачев IV 565—566; Черных II 474; Преобр. II, вып. последний 140—141; Sławski I 517; Moszyński PZJP 201; Machek ESJC 218; Holub—Кор. 149; Holub—Lyer 221; Skok I 758—759; Bezljaj ESSJ I 220—221; Bern. I 276; Trautmann 4; Эндзелин СБЭ 55. — Пор. іскра, яскравий.

ясокір, ясакар, ясекар, ясекор, ясикер, ясокор — див. осокір.

ясочка «сонечко, зіронька (при звертанні або порівнянні), про молодих жінок, дівчат», яска Пі, ясонька «тс.»; — р. ясочка, [яска], бр. ясачка «тс.»; очевидно, похідне утворення від яса «світло, сяйво», споріднене з ясний; пор. [яска] «усе бліскуче; іскристий пластівець снігу, сніжинка» Нед; пов'язання з п. [jaskra] «іскра», бр. [яскарка] (Persson Beitr. II 950; Bern. I 276; Trautmann 4) або з п. jaskółka «ластівка» (Булаховський Вибр. пр. III 287) сумнівніші. — Sławski I 517.

яспис «яшма», ст. ясписъ (XVII ст.); — р. болг. яспис «яшма» (старовинна назва), п. ч. слц. вл. *jaspis* «яшма», схв. *jaspis*, слн. *jáspis* «тс.»; — запозичення з латинської мови; лат. *iaspis* «яшма» походить від гр. ἵσπις «тс.», що вважається запозиченим з фінікійської чи гебрайської мови. — Фасмер IV 566; Горяев 437; Sławski I 518; Holub—Кор. 149; Holub—Lyer 221; Frisk I 706; Boisacq 364. — Див. ще аспід². — Пор. яшма.

[яструба́ня] «квочка, яку може істи яструб, непотрібна квочка» Нед; — можливо, пов'язане з [ястрибинá]. — Див. ще яструб.

[яструбінка] (бот.) «нечуйвітер, Hieracium L.» Mak, [яструбник] (бот.) «нечуйвітер вушковий, Hieracium aegi-

ciū L.» Mak; — р. яструбінка (бот.) «нечуйвітер», бр. яструбок, п. jastrzebiec, ч. jestřábek, заст. jestřabina, слц. jastrabník, вл. jatřobník, слн. jastrebina, jastrobík «тс.»; — калька латинської назви рослини *hieracium*, що виникла на основі гр. ἱέραξ «яструб»; назва рослини зумовлена тим, що, за давньоримським переказом, яструби змочують очі соком цієї рослини і цим очищають і загострюють свій зір. — Machek Jm. rostl. 232. — Див. ще яструб.

[ястрибина] (виг.) «крик для відстрашування курей» Нед; — не зовсім ясне; можливо, з первісного окличного речення «Яструбе, на!» від [яструб] «яструб» і на (виг.) «beri!». — Пор. яструбаня.

яструб (орн.) «хижий птах, Accipiter», [астряб], [ястер] «тс.», [яструб] «великий яструб, Accipiter gentilis L.» Шарл, [яструбок] «малий яструб, Accipiter nisus L.; польовий лунь, Circus cyaneus L.» Шарл, [яструб] «яструб» Нед, [ястрибіца] «самиця яструба» Нед, [ястрибчик] «малий яструб, Accipiter nisus L.» Шарл, яструбеня, [яструбець] «(зменш.) яструб; малий яструб, Accipiter nisus L.» Нед, яструб'я «яструбеня», яструбіний, [з'яструбіти] «зробитися подібним до яструба»; — р. болг. ястreb «яструб», бр. ястраб, др. ястрябъ, п. jastrzab, ч. jestřáb, ст. jastřáb, слц. jastrab, вл. jatřob, нл. jastšeb «тс.», полаб. Jostrāb (власне ім'я), м. яструб «яструб», схв. jástreb «тс.», слн. jástreb «яструб; шуліка», цsl. **ястровъ** «яструб»; — псл. *(j)astrōbъ, *(j)astrēbъ/ь < *(j)astrъ; — етимологія не з'ясована; зверталася увага на подібне пізньолат. (месапське) *astur* «яструб» (ЄССЯ I 83—85); у назві виділяється корінь **astr-* з значенням «швидкий» (Булаховський Вибр. пр. III 287; Brückner 201; Sławski I 518—520); у тому ж семантичному плані слово зіставлялося з гр. ὥκυς, дінд. āciūs «швидкий», ав. āsu-, лат. *bsiog* «тс.» (Соболевский Slavia 5, 439; Bern. I 32—33; Egnot—Meillet 8), з гр. ὥκύπτερος «швидкокрилий» і реконструювалася від

повідна індоєвропейська форма *ōk'u-petros > *ok'u-trepos (Machek ESJC 224; Holub—Lyer 222); назва розглядалася також як складне слово з першим компонентом зі значенням «той, що поїдає», і з другим *(a)rebъ «куріпка, рябчик» (Uhlenbeck KZ 40, 556—557); припускалася спорідненість із гр. ὄστρος «гедзь; жало» (Булич ЙОРЯС 10/2, 431—433). — Фасмер—Трубачев IV 566—567; Черных II 474; Holub—Кор. 152; Schuster-Sewc 434—435; Младенов 704; Skok I 760; Bezlař ESSJ I 221; Pokorný 775.

[яструбець] (бот.) «орлики звичайні, *Aquilegia vulgaris* L.» Mak; — пов'язане з яструб; назва зумовлена зовнішньою подібністю квітів рослини до голови хижого птаха, пор. іншу назву рослини брлики. — Machek Jm. rostl. 44. — Див. ще **яструб**.

[яструн] (бот.) «ромашка лікарська, *Matricaria chamomilla* L., *Chrysanthemum chamomilla*; маруна, *Rutheum Scop.*» Mak; — п. jastrun «хризантема, *Chrysanthemum*; королиця, *Chrysanthemum leucanthemum* DC.»; — неясне.

[ясъмénник] (бот.) «маренка підмаренникова, *Asperula glauca* Bess. (*Asperula galiooides*)» Mak; — р. ясъмénник (подмаренниковий) «*Asperula* L. (*Asperula galiooides* M. B.)»; — не зовсім ясне; можливо, з огляду на білі квіти рослини споріднене з ясній, пор. р. [ясмén], епітет сокола: ясмén сокól «ясний со-кіл, со-кіл-білозір» (Даль IV 681).

[ясьо] (бот.) «квасоля вогняно-червона (королів цвіт), *Phaseolus coccineus* Lam.» Mak, [ясьоک] «тс.» Mak, [ясько] «сорт білої великої квасолі» Нед; — очевидно, пов'язане з п. jasiek «сорт квасолі (з великими білими зернами)», похідним від Jasiek, зменшеної форми імені Яп; мотивація назви неясна. — Borys 205.

ятаган «великий кривий турецький кинджал», [яктáн] «угнута турецька шабля» Пі; — р. бр. болг. ятаган, п. ч. jatagap, слц. jatagán, м. jatagán, схв. jatágán, слн. jatagán «тс.»; — запозичення з турецької мови; тур.

yatağan «кривий ніж, кинджал» пов'язане з тур. yatmak «лежати, лягати», yatağan, (букв.) «лежача шабля» (Дмитриев 555). — СІС² 940; Фасмер IV 567; Горяев 437; Sławski I 525—526; Holub—Lyer 221; Skok I 762; Mikl. TEL I 316; Lokotsch 75; Радлов III 199.

[я́тел] (орн.) «дятел, *Picus*; (плавневий) голуба рибалочка, *Alcedo atthis* L.; рибалочка, *Alcedo atthis atthis*», [яділь] «дятел» Веб, [я́тель] «великий строкатий дятел (дятел звичайний), *Dryobates major* L.» Мо, Шарл, [я́тіл] «тс.», [я́тіль] «дятел», [я́тла] «великий строкатий дятел» Шарл, [я́тлик] «дятел» Мо, [я́тлинá] «дятленя», [я́тол], [я́тьол] (заст.) «дятел»; — ч. jetel, ст. dětel, jatel «дятел»; — утворення, що виникло в результаті видозміни (дисиміляції) первісного дятел, [дáтель]. — Булаховський Вибр. пр. III 236; Holub—Кор. 152; Holub—Lyer 222. — Див. ще **дятел**.

[я́телина] (бот.) «дика конюшина» ЛексПол; — ч. jetelina, jetel, jetelice «конюшина»; — очевидно, етимологічно пов'язане з укр. дятлíна «конюшина»; до фонетики пор. [я́тел] з дáтель; ч. jetelina < *dētelina пов'язувалося з коренем *dēm- (укр. дму, дмúхати), оскільки рослина викликає в худоби, що її поїдає, здуття черева. — Див. ще **дятлíна**.

[я́ти] «взятися, почати», [внимáтися] «бути боязким, соромитися, вагатися» Ж, [иймáти] «ловити, хапати» Ж, [ийнáти] (віри кому) «вірити комусь, мати довіру до когось» Ж, [ийнáтися] «траплятися, ставатися» Пі, [имáти] «ловити, хапати» Ж, [імáти] «рати, хапати Г; ловити Вел», [імáтися] «ловитися, триматися», [імýти] «узяти, спіймати, схопити», [йнáти] (у виразі [йнáти віри (віру)]) «вірити, довіряти», нáти «тс.» УРС, Г, [іманка] «ловіння», [имáчка] «набір, призов» Ж, [я́тва] «розуміння» Ж, [я́тина] (заст.) «держак грифеля» Ж, [емкíй] «хитливий; спрітний, жвавий, швидкий», [імкíй] «тс.», взаéмни, взаéмний, вýмка, [вýмок] «виняток», [вýманка] Ж, [вýбóмка]

«конфіскування, контрабанда» Ж, *виймковий* «вийнятий, відібраний», [виявлені] Ж, *виймальний, виємно* «виключно», *від'ємник, [відійма]* «припинення, утрата» Ж, *відіймання, відійом, віднімання, від'ємний, [віймити]* «відняті», *діймати, дійніти, [дійма]* «передчуття, звістка, надія» Ж, [з'їмати] «спіймати», *зйом, зйомка, зйомник, [знимець]* «лестун, піллабузник», *знямач, знямок, [зньом]* (з прийменником *на — на зньом*) Я, [зньомщик] (ст.) «фотограф» Л, [зняти] «зняти» Я, *знямати(ся), зіймати* «працювати над чимось; спалахувати, загорятися, запалюватися», *займістий* «легкозапальний; той, що займає багато місця», *зайнятий, [заєм]* «зайом; вступ у володіння» Ж, *займка, [займá]* «застава; борг» Ж, *займанка* «займка; займанщина», *займанщина* «займанка, займка СУМ; земля, набута правом першого зайняття Г», *займань* «займанщина; зайнята у шкоді худоба, доки її не викупить господар», [займач] «той, що займає худобу зі школи» Веб, [займина] «займанщина», *займиско* «натовп, зграя» Ж, *займище* «зайняте місце, займанщина», *за(й)нійттý, зайом, здіймати* «підіймати, підносити; знімати; починати, заводити», [наймити] «набрати, накупити», *наймáти, наймитувáти, наймичкувáти, [наньмáти]* «наймати», [нáем] «найняття, найом; плата за наймання» Ж, [наéмець] «наймит, зокрема, який доглядає худобу Г; найманий візник Ж», *наéмник* «військовий наемник СУМ; найманець Ж», [нáима] «наймання, найом» Ж, *найманець, [найманка]* «попит на найом; найом», [наймáтель] «наймач» Ж, *наймáч, найми* (мн.), *наймит, [наймитóк]* «малий хлопець як наймит» Ж, [наймиття] (зб.) «наймити, слуги», [наймитчá] «хлопчик-наймит», [наймитчýk] «тс.», *наймитюга* (згруб.) «наймит», [нáимица] «найом; плата за найом», *наймичка, найом, [найомець]* «наймач», [нáными] (мн.) «найми», *наéмний* «найманий» Ж, *найманий, назайом* «у позику, в борг» Кух, [неймий]

«нестосовний, неправильний», *невід'ємний, недобімка, [недоймítка]* «брак, нестача» Ж, *незнімний, незайманий* «незачеплений; чоловік, що не мав статевих зносин», *незаймана* «жінка, що не мала статевих зносин», *незаймáщица* «незаймані місця; незаймана земля», *необійнятій* «неосяжний», [онимáтися] «бути збентеженим, вагатися» Ж, [оним] «жаль», [онимливий] «несміливий, занадто скромний» Ж, [онимно] «несміливо» Ж, *обіймати* «охоплювати; заливати (про воду)» СУМ, Г, *об(iй)нáти, [об'ятися]* «клопотатися за когось» Ж, *об'єм* «обсяг; простір», *об'ємістий* СУМ, Нед, *об'ємний, [обийміца]* «вузька дощечка, яка накладається на дрань, коли з неї виробляється кошик», [оббім] «об'єм; простір» Ж, *обиймáнка* «обійми, обіймання» Ж, *обійми* (мн.), *обийміца* «окружність колеса» Ж, *обіймíще* «хват СУМ, Ж; оберемок Ж», *обійміци* (обійміца) «обійми» Ж, *об'їманка* «обіймання», *обнімка* (у звороті в обнімку «обійнявшися»), [об'яте] «об'єм» Веб, *пере(й)нáти, [перенаймити]* «здійснити перенайом» Нед, *переїбм* «переривання, затримка; уловлення загубленої речі, плата за це; прийняття» Нед, *переймáльник* «мішеневий вал», *переймáч* «той, що щось на себе переймає; наслідувач», [переймець] «перехоплювач; перехоплювання того, що пливе по річці», [перéйма] «перехоплювання того, що пливе по річці; винагорода за виловлення того, що пливе по річці; весільний звичай; затримка весільного почту молодого парубка з метою одержати викуп», *перéими* «спазми (при пологах)», [переймом] «з перервами, коли не-коли», [перейбм] «перейняття, переймання» Нед, [перенáем] «перенайом» Нед, *перенайом, [переимливий]* «сприйнятливий, перейнятливий» Нед, *переймливий* «тс.», *переймóвий* «пов'язаний з перехопленням, перейманням», *перейнятливий, піймáти, підіймáти, піdnimáti, [підоймáти]* «підіймати», [піднáти] «підняти» Нед, *під'єм* «підйом», *під'ємница* «труба для подачі (під-

няття) води» Нед, *підіймáч* (тех.), *підйом* «підняття, піднесення СУМ; верхня шкіра (на взутті) Нед», *підйомка*, *підйомна*, *підйомник*, *підйомні* (мн.), *піднімáч* (анат.), *[підняток]* «підняття», *підняття*, *[підньом]* «рогач для витягання горщиків з печі» Ва, *підйома* «важіль; [підставка підтримувати дишель, щоб він не падав на землю; пристрій у млині підіймати певні частини млинового механізму]», *[подйома, пудйома]* «дерев'яна деталь у возі, яка з'єднує спиці» ЛЖит, *підйома́льний*, *підйомний*, *піднімáльний*, *підйомистий* «той, що служить для підіймання», *[пійма]* «полн; зміст, вміст; повінь» Нед, *піймáч*, *[піймíца]* «учасники весілля, виряджувані від молодого по молоду; частина поділу (наприклад, виборча округа)» Нед, *поїмáти* «покривати (водою); охоплювати; засвоювати», *[поймáти]* «піймати, спіймати», *по(ї)нáти* «покрити (водою); охопити; засвоїти; узяти за дружину», *[понимáти]* «осягати (розумом), розуміти, схоплювати» Нед, *[понімáти]* «покривати (водою); охоплювати; засвоювати», *[понімáтися]* «з'єднуватися з (чим); перетворюватися (на щось)», *[пóйти]* «узяти», *[пóем]* «поняття» Нед, *поéмність* «місткість», *[поéмнізна]* «попадок за дозвіл на шлюб» Нед, *[поéмщина]* «тс.» Нед, *понáттй*, *[понáттї]* «поняті» Нед, *понáтливість*, *понáття*, *[понимлівий]* «тямущий, тямкий» Нед, *[понáтейний]* «тс.» Нед, *понятійний*, *понятливий* СУМ, Нед, *[понятний]* «зrozуміlіj; ясний, чіткий» Нед, *поняттє́вий*, *приймáти*, *приймítи* «прийняти», *[прияти]* «прийняти», *[приéм]* «прийом» Нед, *[приéмина]* «манера; жест» Нед, *прие́мни* (мн.) «прийоми», *[прие́мчице]* (зб.) «прийом» Нед, *[приéмциа]* «прийом, частування», *[прие́мчице]* «притулок» Г, Нед, *[прийма]* «прийом; щось прийняте, привласнене (напр., поле); усе те, що забирає назавжди (позвавляє життя); кат, чорт і под.; ворожбит, ворожка» Нед, *приймáк* «усиновлений; зять, узятий у прийми», *[приймáка]* «тс.», *приймáльна*, *приймáльник*, *приймáльня*,

[прийманка] «борошно (каша) для виготовлення замазки (шліхти)» Нед, *приймáч*, *[приймачи́сько, приймачи́ще]* «приймак», *прийми* (мн.) «стан усиновленого або зятя, що живе в батьків дружини», *приймит* «приймак», *[приймíца]* «наре-ченна» Нед, *приймíч* «зять, який іде жити в прийми до батьків своєї дружини Мо, Нед; усиновлений, приймак (син) Нед», *[приймíчка]* «удочерена, приймачка (дочка)» Нед, *прийнáття*, *прийом*, *прийомка*, *прийомна*, *прийомицик* «офіцер, що займається прийомом новобранців» Нед, *[приамачка]* «жінка, яка прийняла чоловіка до себе» ЛЖит, *приятíли́це* «притулок» Нед, *[приéмкий]* «при-éмний» Нед, *приéмний* «СУМ; [сприй-нáтливий] Нед», *[приймáнський]* «прийнятій (у виразі *приймáнський скот*)»; худоба, прийнята поміщиком за винагороду від місцевого населення на випас» Мо, *прийнáтнý* СУМ, *прийомнý* «СУМ; [гостиннý]», *проімáти*, *про(ї)-нáти*, *прóйма*, *[проéмчíстий]* «пронизливий (той, що проймає)» Нед, *[проімчíвий]* Нед, *[проімáвий]* «тс.» Нед, *[роз-доймити]* «розклести, розділити, розложити Вел», *[роз'éм]* «перемир'я» Нед, *[роз'éмець]* «рятівник, переможець Нед; арбітр, посередник», *[роз'éмник]* «арбітр, посередник» Нед, *роз'éмний*, *роз'éмчий* «арбітральний», *спíймáти*, *сприймáти*, *сприйmáння*, *сприйnáття*, *сприйmáль-ний*, *сприйnáтливий*, *[увíймíти]* «віднати», *[увоймáти(ся)]* «припиняти(ся)» Бі, *узáти*, *[узáнуть, узнúти]*, *[уймáти]* «відбрати; віднімати; відмовляти», *[унимáти]* «припиняти» Нед, *уáти*, *[унимáтися]* «бентежитися, соромитися» Нед, *[уáтися]* «узяти під захист» О, *[ўýма]* «зменшення; відняття» Нед, *[ўýмáк]* «захоплений у неволю, в полон», *[уéмний]* «від'éмний, негативний» Нед, *унáтливий* «уважний, ніжний, шанобливий, запопадливий, привабливий» СУМ, Нед; — р. (діал., заст.) ять «узяти, спíймати; почати», бр. *[няць]* «ударити; торкнутися; дійти; охопити; досягти; почати», п. яć «пачати; (заст.) схопити; почати», п. яć «пачати; (заст.) схопити; почати»;

пiti», ч. *jouti* «схопити, узяти», ст. *jeti* «тс.», слц. *jat'* «охопити; узяти, схопити», вл. (*za)jeć*, (букв.) «(за)йняти; ухопити, схопити», єже «узяття; схоплення», нл. *za-ješ*, (букв.) «(за)йняти; торкнутися, уразити», полаб. *jotē* (< **jētъjъ*) «схоплений, узятий», болг. *éмна* «підхопити, схопити; вирушити», м. (*za)e ме* «позичити», схв. [*jéti* (1 ос. одн. теп. ч. *imēt*, *jātēm*) «брати», слн. *jéti* (1 ос. одн. теп. ч. — *játem*) «почати», стсл. *я́ти* «узяти, торкнутися»; — псл. (*j)éti*, (*j)ýtpo* (1 ос. одн.) продовжує іє. **em-*; — споріднене з лит. *ištī* «брати», прус. *imt* «тс.», лат. *ēmb* «купую», ст. «приймаю», умбр. *emantur* «приймаються», 'оск. (*pert)emest* «відіймає», дірл. (*aír-lo-)emim* «хапаю»; дещо віддаленішими, але та-кож пов'язаними з попередніми, є від-повідники інших індоєвропейських мов, пор. лтс. [*jeñt*], *ñemt* «брати», дінд. *yámati* «тримає», тох. А *uom-*, тох. В *yäm-* «досягати», гр. *νέμω* «розподіляю», гот. *pímpal* «брати», н. *nehtem* «тс.». — Фасмер IV 569—570; ЭССЯ 6, 71; Ślawski I 536; Brückner 202—203; Machek ESJC 231; Holub—Кор. 156—157; Holub—Луер 224; Skok I 777—779; Bezlař ESSJ I 229—230; Bergn. I 426—430; Топоров IV 47—49; Fraenkel I 184—185; Walde—Hofm. I 400—402; Milewski RSI 10, 84; Pokornу 310—311. — Пор. **імáти, йнáти.**

я́тір — див. **в'ятер.**

я́тка «легка будівля для тимчасового користування (торгівлі, виставки і т. ін.); балаган; накриття, зроблене з хмизу, очерету, полотна тощо для захисту від сонця, дощу і т. ін.; повітка СУМ; [при-будова біля хати] ЛЧерк», **я́точник** «той, що торгує в ятці; торговець»; — р. [*јатка*] «місце для торгівлі на базарі; рундук під полотняним нависом», [*јат*] «скупчення риби», бр. **я́тка** «місце, де продають продукти харчування; дрібна пересувна крамниця», п. *jatka* «м'ясна крамниця; (заст.) (переважно мн. *jatkі*) різниця», ст. *jata* «примітивна хатка; курінь, намет», (рідк.) *jato* «стадо», ч. *jatky* (мн.) «різниці», ст. *jatka* «різни-

ця», слц. *jatka* «різниця (переважно у мн. *jatky*)», м'ясна крамниця», вл. *jéta*, *hēta*, *jétkā* «хатка; м'ясна крамниця», нл. *jatka* «різниця», болг. *јато* «зграя (птахів)», [*(no)јата*] «кошара; обора», м. [*(nō)jata*] «хлів», *jato* «зграя птахів; рій», схв. *jāto* «зграя птахів; рій; стадо», [*(nō)jata*] «хлів, кошара; хижка, комора», слн. *játa* «стадо (зокрема, свиней)», *pojáta* «хлів, кошара; хижка, комора; по-вітка», стсл. *я́ть(-ху́льница)* «господарська будівля, повітка»; — псл. *jatъka* < *jata* від іє. **jā-* «їхати, рухатися», пор. дінд. *yātām* «хід, похід, подорож»; розвиток значення: «щось рухоме (зграя, стадо, рій)» → «уміщуване (напр., стадо)» → «вмістище» → «приміщення» (до подібного розвитку семантики пор. укр. *в'єжа* від *vezti*, початково «будинок на колесах»); інші тлумачення, як слова, пов'язаного з п. *chata*, укр. *хата* (Karłowicz SWO 231) або з дінд. *yámati* «тримає, підносить», лтс. *jaemt* «покрити» (Fick I 292; Horn KZ 32, 583), з псл. *jata*, укр. *јма* як первісно «печера» (Jokl AfSIPh 37, 542—545), схв. *pojata* «хижка» (Mikl. EW 101), з балт. **aita*, реконструйованого на підставі фін. *aitta* «комора», ест. *ait* «тс.» (Lidén MO V 198; FUF 25, 139), так само, як і спроба (Mossyński JP 37/4, 296—298) пов'язати слово з псл. *ро(v)jetъ*, укр. *повітка*, менш переконливі або сумнівні; думка (Ślawski I 526) про запозичення українського слова з польської мови необґрунтovanа. — ЭССЯ 8, 182—183; Фасмер IV 568; Преобр. II, вып. последний 141; Ślawski I 526; Brückner 201; Младенов 704; Machek ESJC 218; Holub—Кор. 149—150; Holub—Луер 221; Schuster-Sewc 456—457; Bezlař ESSJ I 221; Bergn. I 450; Pokornу 296, 501.

я́трити «спричиняти запалення, біль, подразнення», **я́тритися** «не загоюватися (про рану); гноїтися», **я́трити** «палати, горіти, яскраво світити», [*јат्रá*] «почервоніння і висипка на шкірі» ЛексПол, [*јат-рýця*] «рана, яка не загоюється» Ва, [*јат-рýстий*] «той, що легко ятритися», **я́т-рýний** «сповнений пристрасті, палкий; ве-

ликий (про вогонь); — бр. *раз'ятріць* «роз'ятрити», п. *jatrzyć* «ятрити; дратувати», ч. *jitrīti*, ст. *jitrīti*, слц. *jatrit'* «тс.», вл. *jētříć* so «ятритися, гноїтися», нл. *jētšíš se* «тс.», схв. [*jétriti*] «боліти; набрякати», стсл. **овятратити** «розпалити»; — псл. *jētriti* (< **etriti*); — пов'язується (ЕССЯ 6, 71—72; Brückner 203; KZ 45, 49; Sławski I 541; Holub—Кор. 155; Holub—Lyer 224) із псл. **jētēto* (< **etro*) «печінка (< нутроці)» (пор. укр. *утрόба*); менш прийнятне пояснення (Mikl. VGr. I 39; Fortunatov AfSIPh 11, 573; Брандт РФВ 22, 116; Pokorný 17; Moszyński JP 37/4, 298—299) як форми **intr-(iti)* (з інфіксом і ступенем редукції) від кореня **aitr-* «горіти», пор. літ. *aitrus* «гіркий, терпкий, гострий» (Mikl. VGr. I 39; Bergl. I 269—270); з певними застереженнями приймаються обидва тлумачення (Schuster-Sewc 457—458); пов'язання з незбереженим праслов'янським відповідником н. Eiter «гній» (Matzenauer LF 8, 34—35; Machek ESJC 229—230) сумнівне.

ятрівка «жінка чоловікового брата», [*ятрівъ*, *ятрівъ*, *ятрівъка*] «тс.» Б, [*ятрóхъ*] «тс.» Г, Нед, ст. *ятровка* (XVII ст.); — р. [*ятровъ*, *ятровъ*, *ятровъка*, *ятровъя*, *ятровыца*] «ятрівка», бр. *ятровука* «тс.», др. *ятры* (род. в. *ятровъве*) «невістка (жінка брата)», п. ст. *jatrrew*, *jatrrewka*, *jatrzewka* «ятрівка», ч. ст. *jatrvenicē*, *jatrvesē*, болг. *етърва* «зовиця», м. *ятрева* «ятрівка», схв. *jētrva*, слн. *jétrva*, *jétrvica*, цsl. *ятры* (род. в. одн. *ятровъве*) «тс.»; — псл. **jēttry* (род. в. одн. *jētrvye*), первісно основа на -г-, як *mati*, *matere*, укр. *máti* з поширенням в індоєвропейських назвах спорідненості суфіксом -(t)eg, -(t)g-; вторинно слово перейшло на слов'янському ґрунті до основ на -ү- під впливом назв типу псл. *svekry*, *svekryve*; — споріднене з літ. ст. *jentē* (род. в. *jenters*)/*jentēs*, [(сх.) *intē*] «ятрівка», лтс. *ietere*, *iēta*, дінд. *yātāg-*, гр. *ἐνάτηρ*, фріг. (зн. в.) *ἰανατέρα* «тс.», лат. *iānitricēs* (мн.) (< **ianiter*) «жінки братів», можливо, також вірм. *պեր-*, *պէր-* «жінка чоловікового брата»; іє. **jenəter-*/ *ἰε̄n̥ter-*/ *ἰε̄n̥tr-* «ят-

рівка», де первісне значення кореневої частини неясне. — Фасмер—Трубачев IV 569; Трубачев Терм. родства 137—138; ЕССЯ 8, 188—190; Преобр. II, вып. последний 142; Sławski I 539; Brückner 203; Machek ESJC 218; Младенов 163; Skok I 779; Bezlaž ESSJ I 230; Mikl. EW 104; Bergl. I 456; Meillet Etudes 268; Trautmann 107—108; Pokorný 505—506.

[ятруні] (ент.) «наїзники, Ichneumonidae»; — утворення, імовірно, пов'язане з *ятрити*; назва може бути зумовлена укусами комах (Urgania Tierr. 308).

ять¹ «назва літери І у старослов'янському, давньоруському, староукраїнському письмі, а також у російському алфавіті до 1918 р.»; — р. *ять*, бр. *яць*, ч. слц. *jat'*, болг. *ят*, цсл. **ять** «тс.»; — давнє запозичення з церковнослов'янської мови; стара назва свідчить про те, що в старослов'янській мові І вимовлявся як звук, близький до Я (очевидно, як відкрите ä); первісне значення слова і його походження неясні. — Фасмер IV 570; Младенов 704.

[ять²] «назва рибальської снасті, окремої від ятера»; — очевидно, етимологічно пов'язане з *яtir* (див.).

[яфина] «назва вівці» Дз Доп. УждУ IV; — не зовсім ясне; можливо, пов'язане з [яфина] «чорниці» (за мастию вівці). — Див. ще **афина**.

яфини, **яфиннік**, **яфири**, **яфирнік** — див. **афина**.

яхідний, **яхідство** — див. **ехідна**.

яхонт «старовинна назва рубіна і сапфіра СУМ; гіацинт Нед»; — р. болг. *яхонт* «сапфір, рубін», бр. *яхант*, др. *яхонтъ*, п. ст. *jachant*, *jacynkt* «тс.», ч. *jachont*, ст. *jacinkt*, *jaciňkt*, *jacink*; — запозичення з німецької мови; схв. *jāchant* «гіацинт (коштовний камінь)», можливо, за посередництвом слат. *hyacinthus* «тс.» походить від гр. *ὑάκινθος* (бот.) «гіацинт, Hyacinthus L.; півники, Iris L.; ко-саики, гладіолус, Gladiolus L.; гіацинт (дорогоцінний камінь)»; камінь названий за кольором квітів; безпосередньо від гр. *ὑάκινθος* походять др. *ακιντъ*, *акинфъ*, *якинфъ*. — Фасмер IV 570;

Черных II 474—475; Преобр. II, вып. последний 142; Sławski I 420—421; Вегн. I 443; Richhardt 58; Matzenauer 182; Frisk II 952; Boisacq 996. — Див. ще **гіацінт**.

яхта «спортивне чи туристичне судно»; — р. бр. болг. *яхта*, п. *jacht*, ч. слц. вл. *jachta*, схв. *jakhta*, слн. *jáhta* «тс.»; — запозичене з голландської мови за посередництвом російської, частково, можливо, німецької (н. *Jacht*); гол. *jacht* «яхта; гонитва, полювання» походить від діеслова *jagen* (< снідерл. *jäghen*) «полювати, гнати, переслідувати», спорідненого із син. *jägen*, дфриз. *jagia*, двн. *jagōn* (н. *jagen*) і, можливо, дінд. *yahu-*, *yahvá* «неспокійний, швидкий», (*gra*)*yakṣati* «просувається вперед, поспішає» (первісно на яхтах переслідували піратів). — СІС² 940; Фасмер IV 570; Черных II 475; Преобр. II, вып. последний 142; Горяев 437; Holub—Lyer 220; Kluge—Mitzka 329; Vries NEW 284.

[**яци**] «тільки» ВеЗа; — др. *açi*, *ache*, *aci* «якщо; хоча», п. (ст., діал.) *jacy* «тільки, як, ніж, коли, раніш, але, хіба, ніби, якось», схв. (ст.) *acē* «якщо», цсл. **аште** «якщо», стсл. **аште**, (рідк.) **аште**, **ашти** «якщо; чи»; — українську форму запозичено з польської; польська разом з її слов'янськими відповідниками зводиться до псл. **atje(i)* / *akt'e(i)*, перша частина якого пов'язана зі сполучником *a*, укр. *a*, решта слова становить собою суфіксальну частину, відбиту в укр. *двічі*, *трічі* (Łoś Gr. р. II 57; Trycięko Słowiańskie przystłówki licz. typu stesł. *dvašdi*, *trišti* 1947); менш вірогідні інші пояснення слова: як складеного з **đt* (> псл. **a*) і псл. *še* (дінд. *sa*, гр. *te*, лат. *que* «*i*») (Мейе ОЯ 78; Фасмер I 99), як поєднання **at* *jed* (**at* = *a*, **jed* зн. в. одн. с. р. від **jo*, укр. *ио(го)*) (Вегн. I 34). — ЭССЯ 1, 90—91; Sławski I 483. — Див. ще **a!**. — Пор. **ачéй**.

ячá — неясне.

ячáти «кричати по-лебединому; кричати, шуміти (про багатьох людей)», [**якотíти**] «галасувати, кричати (про дітей)», [**ячýти**] «плачливо, жалібно говорити,

молитися» Нед, [**якіт**] «крик, гам»; — р. [**ячáть**] «(про гусей, лебедів) стогнати, жалібно кричати», др. **ячати** «зойкати, стогнати», п. єсце́ «стогнати, охкати; скиглити, нарікати», ч. єсете́ «вищати, верещати», ст. єсете́ «кричати, галасувати», слц. *jačat'*, болг. *еchá* «лунаю, громлю, розлягаюся», м. *jači* «лунає, розлягається», ечи «лунає, розлягається», схв. *jéčati* «розлягатися (про звук), лунати; стогнати», слн. *ječati* «зітхати, стогнати, охкати», цсл. **ячáти** «стогнати»; — псл. (*j)ečati* (< іє. **enk-/onk-*, звуконаслідувального походження); — зіставляється з лит. *in̄ksti* «вищати, стогнати», *ün̄gti* «скиглити», алб. *pëkón* (< **ëpkón*) «стогну», гр. *ðýkáomai* «реву, кричу», ірл. опг «стогні, зітхання», свн. *apken* «стогнати, зітхати»; до словотвору пор. *гучáти*, *ричáти*, *сичáти* і т. ін.; думка (Uhlenbeck AfSIPh 15, 487) про походження слова в слов'янських мовах із германських безпідставна. — Фасмер IV 570—571; ЭССЯ 6, 61—62; Преобр. II, вып. последний 143—144; Sławski I 538, 575; Brückner 203; Бору́с 214; Holub—Кор. 150; Holub—Lyer 221; Младенов 160; Bern. I 267—268; Trautmann 70; Pokorný 322.

[**ячик**] (орн.) «сорокопуд жулан, *Lanius collurio L.*» ВеБ, Шарл; — імовірно, звуконаслідувальне утворення, зумовлене характерним криком птаха. — Птицы СССР 425.

[**ячія**] «кліточка в густій рибальській сітці з товстої нитки» Берл, [*ičiá, očiá*] «тс.» Берл; — р. *ячéй* «заглиблення, дірочка; кожна окрема ланка в сітці», бр. *ячéя* «тс.», [**ячýя**] «окрема ланка в сітці», [*véčaij*] «тс.», др. *ячая* «зв'язок, скріпа, скріплення», болг. ст. *ачая*, цсл. **ячата**; — псл. [**ečaja*]; — утворення з суфіксом -*ја*, похідне від **ekl'i* «гнути, згинати, складати петлею, кільцем»; пов'язувалося з іє. **ank-* «гнути» (Вегн. I 267; Фасмер IV 571), з *яскýня* «печера» (тоді первісне значення «заглиблення в чомусь», «лунка») (Черных II 475); немає достатніх підстав для пов'язання з дісл. *ál (ó)* «ремінь» (Matzenauer LF 8, 16). —

ЕССЯ 6, 61; Преобр. II, вып. последний 143. — Пор. **ячмінь**.

[**ячмінник**] (орн.) «просянка (вівсянка сіра), *Emberiza calandra* L.»; — неточна калька німецької назви птаха *Gerstenammer* L., (букв.) «ячмінна вівсянка»; назва, зумовлена тим, що птах гніздиться, як правило, на полях і луках, зокрема серед різних злакових культур; пор. інші його назви *просянка*, *вівсянка*. — Див. ще **ячмінь**.

ячмінь (бот.) «хлібний злак, *Hordeum* L.; [безсмертки однорічні, *Xeranthemum apiculatum* L. До; (мед.) запалення сальної залози повіки], [**ячмінка**] «відходи після молотьби ячменю, ячмінна солома» Mo, [**ячмінісько**] «поле, де був ячмінь», [**ячмінка**] «ячмінна солома; сорт картоплі», [**ячмінніця**] «ячмінна солома» Вел, **ячник** «хліб з ячного борошна», [**ячниця**] «ячмінна солома» Нед, **яшиник** «ячник», [**яшинисько**] «там, де зібрано ячмінь» Па, [**яшина**] «ячмінна солома» Нед, [**яшище**] «поле, де був ячмінь», **ячмінний** «той, що стосується ячменю; приготований з ячменю», **ячний** «тс.», **ячний** «тс.»; — р. бр. **ячмінь**, др. **ячми** (род. в. **ячмене**), **ячмень**, п. **јечміең**, ст. **јечмұқ**, ч. **јеңстеп**, ст. **јеңстеп**, **јеңстук** «тс.», [**јаңстук**] (мед.) «ячмінь», слц. **јаңстеп** (бот., мед.) «ячмінь», вл. **јеңстјең** (бот.) «ячмінь», нл. **јастјең**, полаб. **јаңстіп** (< ***јеңстеп**), болг. **ечемік** (бот., мед.) «ячмінь», [**ечімён**] «тс.», м. **јаңмен** «ячмінь», схв. **јечам** «ячмінь», **јечмен** (прикм.) «ячмінний, ячний», слн. **јеңстеп** «ячмінь», цсл. **ячмы**, **ячымене** «ячмінь», стсл. **ячығы**, **ячығыңың** (< ***ячъмен-**) «ячмінний, ячний»; — псл. *(**јең**)**състу** (род. в. одн. (**јең**)**състепе**); — точних індо-европейських відповідників немає; припускається походження з іє. ***апк-** «згинати» і спорідненість із р. **укотъ** «гак», др. **укотъ** «пазур; якір» (< ***окотъ**), літ. [**ápka**] «петля», дvn. **ango**, **angul** «тс.», шип, шпилька», нvn. **Angel** «вудка; гак», лат. **ipsicus** «зігнутий», гр. **όγκος** «закривлення; гак», дінд. **اپکا** «згин; гак»; (в одного з найпоширеніших сортів ячменю «*Hordeum distichon nutans*, ячмінь дворядний гнучкий» при достиганні колос згинається до землі); менш

вірогідне зближення (Zupitza GG 129) з гр. **άκοστή** «ячмінь», а також пов'язання (Chargrentier KZ 40, 464) з гр. **ὄγκην** «пожива, зерно»; сумнівне виведення (Bern. I 268) псл. ***ę(съту)** з іє. ***ę-**, як і реконструкція праслов'янської форми слова (Milewski RSI 10, 91—93) ***јаŋkimen**- < ***аŋkimen-** і зближення з прус. **auciło** «голка», гр. **αἴλοι** «гострі стріли» — з огляду на довгі остюки колоса (Petersson Vgl. sl. Wortst. 25—26); зіставлялося зі сван. **стіп** «ячмінь» (Мосенкіс Зб. Мова і культура. Вип. 59, 43). — Фасмер IV 571—572; Черных II 475—476; ЕССЯ 6, 63—64; Преобр. II, вып. последний 143; Sławski I 575—576; Brückner 208; Boryś 214—215; Machek ESJC 219; Jm. rostl. 282—283; Holub—Кор. 150; Holub—Луєг 221; Schuster-Sewc 439; Младенов 163; Skok I 766.

[**яшкар**] (іхт.) «йорж, *Acerina cernua* L.»; — п. [**jazgar**] «тс.»; — очевидно, видозмінене запозичення з польської мови. — Sławski I 531. — Див. ще **язгір**.

яшма «різновид кварцу»; — р. бр. болг. **яшма**, схв. **jašma** «тс.»; — видозмінене запозичення з кримськотатарської або турецької мови; крим.-тат. **jašym** «яшма», тур. **yeşit** «тс.» пов'язуються (Горяев 437; Преобр. II, вып. последний 143; Miki. TEI Nachtr. II 136; Lokotsch 75) з ар. **jašt** «нефрит», пор. таож **jašb**, **jaſh** «яшма». — СІС² 940; Фасмер IV 572; Черных II 476; Skok I 761. — Пор. **аспід**², **яспис**.

[**яштруб**] «деталь ткацького верстата»; — неясне.

[**ящериця**] (бот.) «нотолена Маранти, *Notholaena magellanica* (L.) R. Br.» Mak; — утворення, пов'язане з [**яцуріця**] «ящірка»; назва зумовлена певною подібністю рослини до ящірки (нижня частина листя вкрита біло-сірими та іржаво-коричневими лусочками). — Machek Jm. rostl. 33. — Див. ще **ящір**.

ящик «виріб із дошок, фанери, який використовують для пакування, зберігання, перенесення чого-небудь», **ящицник**; — р. **ящик** «ящик; шухляда; скринька», бр. [**яшчык**] «однодонна бочка, високий цебер із кришкою», др. **аскъ**, **яскъ** «кошик», п. **jaszcz** (військ.) «заряд-

ний ящик; (заст., діал.) ящик», ст. jaszczek, [jaszczyk] (зменш.) «яничок»; — утворення, що продовжує др. яскъ, аскъ «кошик», для якого припускається запозичення зі скандинавських мов; пор. шв. ст. asker, дісл. askr «дерев'яна посудина (з ясена)», що походять від дсканд. askr «ясен», спорідненого з укр. ясен; пов'язання (Mikl. EW 101; Вегл. I 32) з дісл. eski «кошик, чашка», з гр. ἀσκός «шкіряний мішок» (Meringer WuS 7, 2—3), з н. Asch «посуд», давн. asc «полумисок; посуд» (Karłowicz SWO 231) менш вірогідні. — Фасмер IV 573; Черных II 476; Преобр. II, вып. последний 144; Ślawski I 520—521; Brückner 201. — Див. ще ясен.

я́щір (зоол.) «ссавець, поширений в Африці та Азії; назва вимерлих плавунів і земноводних», [ящереня] «малі ящірки» Нед, ящірка (зоол.) «невеликий плавун із подовженим тілом, короткими лапками і довгим хвостом, *Lacerta agilis, vericilis*», [ящір] (зоол.) «саламандра, Salamandra; назва весняної гри та її головної дійової особи», ящуріця «ящірка», [ящурка] «ящірка; саламандра», ящеріний «той, що стосується ящірки», [ящуріний] «тс.», ящірний «той, що стосується ящера», [ящірний], [ящурячий] «ящериний»; — р. ящер «ящір», бр. яшчар «тс.», яшчарка «ящірка», др. ящеръ, ящерица «тс.», п. jaszczur «шагрень; (зоол.) саламандра, Salamandra; (палеонт.) ящір»; jaszczurka «ящірка; (перен.) змія (про підступну жінку)», ч. ještěr «ящір», ještěrka «ящірка», ст. ješčer, ješčer «ящір, дракон; ящірка», слц. jašter «ящір; (фольк.) змій; ящірка», jašterica, jašterka «ящірка; (перен.) змія (про жінку)», [(сх.) jaščig] «ящір», [(сх.) jaščurka] «ящірка», вл. ješčer «zmія», ješčel «ящірка», ješčelca «тс.», нл. jaščeř «ящірка; саламандра», jaščeřice «ящірка», полаб. vistăraič (< *jaščerica) «ящірка», схв. (рідк.) [jäſtēr] «ящірка», слн. [jäſčerica] «ящірка», цsl. гаштеръ, гаштерница «тс.», стсл. аштеरъ «ящірка»; — псл. (j)aščegъ < *aščegъ, найімовірніше, походить з *ask-ščegъ «той, що риє

печери, нори», де *ask- пов'язане з псл. *(j)askъ, з яким споріднені укр. [яскійня] «печера», п. jaskinia «тс.», а aščegъ — з укр. шкіра; менш імовірні інші етимології, що пояснюють слово як виникле з є. *ök'u-skēr- «швидкострибуче» (Bern. I 33) або пов'язують другу частину -skēr- з іє. *(s)ker- «стрибати» (Черных II 476), як утворене префіксом (j)a- від псл. *skor- (< іє. *(s)ker-/ (s)kog-), укр. шкіра, тобто «тварина з особливою шкірою» (Ільинський AfSIPh 32, 340; РФВ 76, 248), як споріднене н. (Eid)echse «ящірка», англ. ask(er) «тс.» (Machek ESJC 224) з дінд. ākhū- «миша, щур» (Потебня РФВ 7, 230), з гр. ἑσχαρός «якась риба» (Zubaty KZ 31, 15), з лат. stellio «зоряна ящірка» (Schraden у Walde—Hoßm. II 588), з гр. σκίουρος «білка» (Strelkely AfSIPh 28, 514—516), з дінд. āscaguya «дивний, особливий» як «дивна тварина» (Machek KZ 64, 264), з фіно-угорським субстратом (пор. фін. hiiri «миша», морд.-ерз. čejeŕ, удм. šug, манс. täŋkər, хант. jöŋkər, уг. egér «тс.») (Polák Orbis 1964, 13/2, 575). — Фасмер—Трубачев IV 572—573; ЭССЯ 1, 87—89; Преобр. II, вып. последний 144; Горяев 437—438; Brückner 201; Borys 207; Holub—Кор. 152; Holub—Lyer 222; Schuster-Sewc 449; Младенов РФВ 71, 454—458; Рокорпу 934. — Див. ще шкіра, яскійня.

я́щур (вет.) «гостра інфекційна хвороба ратичних тварин», [ящер] «нарив у горлі» ЛексПол, ящурний «той, що стосується ящура (хвороби)»; — р. ящур «хвороба тварин», бр. яшчур «хвороба», п. jaszczur «ящір; хвороба», схв. jáščerica «нарив на язиці»; — утворення, пов'язане з ящірка (зоол.) (при запаленні слизової оболонки і шкіри з'являється шерехатість, що нагадує шкіру ящірки); у формі ящур, очевидно, запозичене з польської мови, однак значення «хвороба тварин» з'явилося в польському слові під впливом російської (Ślawski I 522); до перенесення назви живої істоти на хворобу пор. р. жаба, рак. — Фасмер IV 572; Черных II 476—477. — Див. ще ящір.

Наукове видання

СЛОВНИКИ УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК
УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ МОВОЗНАВСТВА
ім. О.О. ПОТЕБНІ

**ЕТИМОЛОГІЧНИЙ
СЛОВНИК
УКРАЇНСЬКОЇ
МОВИ**

У СЕМИ ТОМАХ

Том шостий

У—Я

У К Л А Д А Ч І

Півторак Григорій Петрович,
Пономарів Олександр Данилович,
Стоянов Іван Андрійович,
Ткаченко Орест Борисович,
Шамота Алла Миколаївна

Київ, Науково-виробниче підприємство «Видавництво
“Наукова думка” НАН України», 2012

Художній редактор *I.P. Сільман*

Технічний редактор *Г.М. Ковальова*

Коректор *Л.Г. Бузіашвілі*

Комп’ютерний набір *О.О. Іщенко, В.Г. Каменськович,
I.C. Рябушкі*

Комп’ютерна верстка *Л.В. Багненко*

Підп. до друку 05.01.2012. Формат 70 × 100/16. Папір офс. № 1. Гарн. Антіква. Офс. друк.
Ум. друк арк. 46,15. Ум. фарбо-відб. 46,15. Обл.-вид. арк. 58,18. Наклад 1000 прим. Зам. №11 — 610

НВП «Видавництво “Наукова думка” НАН України»

Свідоцтво про внесення суб’єкта видавничої справи до Державного реєстру ДК № 2440 від 15.03.2006 р.
01601 Київ 1. вул. Терещенківська, 3

ПАТ «Білоцерківська книжкова фабрика»

Свідоцтво про внесення суб’єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготовників
і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 4063 від 11.05.2011 р.
09117 Біла Церква 117. вул. Леся Курбаса, 4

E88 **Етимологічний** словник української мови : у 7 т. /
редкол.: О.С. Мельничук (голов. ред.) [та ін.]. — К. :
Наук. думка, 1983 — . — (Словники України).
ISBN 978-966-00-0816-8.

Т. 6 : У — Я / уклад. Г.П. Півторак [та ін.]. —
2012. — 568 с. — ISBN 978-966-00-0197-8.

Шостий том словника містить слова на літери У — Я. У ньому
подається етимологія і характеризується стан етимологічної розроб-
ки всіх зафікованих у XIX і XX ст. слів української літературної
мови та діалектів, за винятком найрегулярніше утворюваних похід-
них форм, пов'язаних із наведеними в словнику, і застарілих або
вузькофахових термінів іншомовного походження. Розглядаються
також етноніми і власні імена людей, поширені в Україні. Розрахо-
ваний на мовознавців, фахівців суміжних галузей науки, виклада-
чів і всіх, хто цікавиться походженням слів.

ББК 81.2УКР-4

НАЦІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ НАУК
УКРАЇНИ

ІНСТИТУТ МОВОЗНАВСТВА
ім. О.О. ПОТЕБНІ